Державний вищий навчальний заклад
«Ужгородський національний університет»
Міністерства освіти і науки України

АНАЛІТИЧНО-ПОРІВНЯЛЬНЕ ПРАВОЗНАВСТВО

Електронне наукове видання

№06, 2025

частина 3

Ужгородський національний університет
Ужгород 2025

УДК 001:34
ISSN 2788-6018

Аналітично-порівняльне правознавство – електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Журнал «Аналітично-порівняльне правознавство» включено до переліку фахових видань категорії «Б» (Наказ Міністерства освіти і науки України № 1290 від 30.11.2021 р.) зі спеціальності: 081 – Право та 293 – Міжнародне право.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор: Бисага Ю.М. – д.ю.н., професор

Заступники головного редактора:
Бєлов Д.М. – *д.ю.н., професор*
Заборовський В.В. – *д.ю.н., професор*

Члени редакційної колегії:
Берлінгер Ремус Даніел – *д.ю.н., доцент (Румунія)*
Бєлова М.В. – *д.ю.н., доцент*
Булеца С.Б. – *д.ю.н., професор*
Дешко Л.М. – *д.ю.н., професор*
Котляр О.І. – *к.ю.н., професор*
Копча В.В. – *д.ю.н., професор*
Лазур Я.В. – *д.ю.н., професор*
Манзюк В.В. – *к.ю.н., доцент*
Менджул М.В. – *д.ю.н., професор*
Мех Ю.В. – *д.ю.н., професор*
Ондрова Юлія – *к.ю.н., доцент (Словацька Республіка)*
Василенко О.Ю. – *доктор філософії у галузі права*
Ступник Я.В. – *к.ю.н., доцент*
Фазикош В.Г. – *к.ю.н., професор*
Фаркаш Мірча – *професор (Румунія)*
Фрідманський Р.М. – *к.ю.н., професор*

Рекомендовано до опублікування Вченою радою
ДВНЗ «Ужгородський національний університет», протокол №12 від 25.11.2025 року

Офіційний сайт: *http://app-journal.in.ua/*

Макетування здійснено у ТОВ «РІК-У»,
88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36;
print@rik.com.ua

© Ужгородський національний університет, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Вишневська М.М. ЩОДО ВАЖЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРАКТИЧНИХ НАВИЧОК МАЙБУТНІХ ПРАВООХОРОНЦІВ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІН КРИМІНОЛОГІЧНОГО ЦИКЛУ..... **13**

Вознюк О.В. КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БОРОТЬБИ З КАРТЕЛЯМИ..... **18**

Забуга Ю.Ю. КОРУПЦІЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ПОНЯТТЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ОЗНАКИ, РІВНІ ТА ПРОЯВИ..... **27**

Загиней-Заболотенко З.А., Кваша О.С. ПРАВО НА МИР ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ ЦЬОГО ПРАВА..... **36**

Книженко О.О., Погорецький М.М. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КАРАНОСТІ ВЕДЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ..... **42**

Конопельський В.Я., Білак Н.І. ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ: ВІД ПРАВА ДО ОБОВ'ЯЗКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **48**

Корогод С.В. СИСТЕМА КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ПОКАЗНИКІВ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРУПЦІЇ..... **53**

Красій М.О. ІДЕОЛОГІЧНА ПЛАТФОРМА ЗОВНІШНЬОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ..... **58**

Кулик О.Г. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ: УСТАЛЕНІ ПАРАМЕТРИ ТА ПАРАМЕТРИ, ЩО ЗМІНЮЮТЬСЯ..... **63**

Леонов К.Ю. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО БАНКРУТСТВА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД..... **70**

Мажников І.С. РЕЖИМ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ..... **75**

Олійник А. КІБЕРСТІЙКІСТЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ПРЕВЕНТИВНИХ МОДЕЛЕЙ У ЦИФРОВИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНІ..... **84**

Політова А.С., Легунова Н.О. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ..... **91**

Попов Г.В. КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ У БУДІВЕЛЬНІЙ СФЕРІ..... **98**

Пугач А.О. МІЖ АНТРОПОЦЕНТРИЗМОМ ТА ЕКОЦЕНТРИЗМОМ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ЕКОЦИДУ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ..... **103**

Рябчинська О.П., Плутицька К.М., Рябчинський Д.А. ВЗАЄМОДІЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПРОТИДІЇ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЛИШЕННЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЕМ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... **110**

Толкач А.М., Стеченко К.Л. СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ» ІЗ СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК: «ОСОБА, ВИННА У СКОЄННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ», «СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ», «ОБВИНУВАЧЕНИЙ»..... **117**

Тома М.Г. ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАПЕЛАНІВ
В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ.....**122**

Юзікова Н.С. ЗАХИСТ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ:
ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА.....**127**

Янішевська К.Д., Татарінова К.В. ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ УВ'ЯЗНЕНИХ:
ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ..... **134**

**РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА;
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ**

Албул С.В. ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ.....**139**

Бобечко Н.Р., Фігурський В.М. ДОПИТ ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО)
У МІШАНІЙ МОДЕЛІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ.....**144**

Бовт А.І., Кільова С.С., Кисельов А.О. ВИЯВЛЕННЯ ТА ВИКРИТТЯ ВИКОРИСТАННЯ
У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ,
ОТРИМАНОЇ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЛЮДИНИ.....**154**

Бояров В.І., Ларкін М.О. СТРАТЕГІЯ – КАТЕГОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ..... **159**

Ємельянов Р.О., Татаренко С.В. ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ
ПІД ЧАС ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ,
ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ.....**167**

Карапиш Т.В. ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО ВІД ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ:
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ..... **174**

Крижановський А.С., Гладинюк Т.І. КРИМІНАЛІСТИЧНА ДІАГНОСТИКА
ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ ПРИХОВАНИХ ОБСТАВИН ЗЛОЧИНУ.....**181**

Крижановський А.С., Голуб В.Р. КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСІБ
ЗА ВІДБИТКАМИ ПАЛЬЦІВ ТА БІОМЕТРИЧНИМИ ДАНИМИ.....**188**

Кузьменко О.В., Кравчук П.Ю. ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО
ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ..... **194**

Кунтій А.І. АЛГОРИТМИ ДІЙ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ
ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ..... **199**

Медведчук Д.М. ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ
СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ..... **205**

Мирошниченко Ю.М. УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ:
ВІД «ЙМОВІРНОГО СУДЖЕННЯ» ДО «ПОДВІЙНОГО СЛІПОГО» СТАНДАРТУ
(ЗА ДОСВІДОМ ЮРИСДИКЦІЙ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА).....**211**

Неділько Я.В. ТИМЧАСОВИЙ ДОСТУП ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ У КОНТЕКСТІ
МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ..... **216**

Ошедша А.Д. ПОНЯТТЯ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ.....**221**
Педос Ю.В. ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ
ЯК ФОРМА УЧАСТІ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ..... **229**

Сергєєва Д.Б. ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ
ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ:
ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ, ЕКСПЕРТНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА.....**234**

Старенький О.С. ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ЯК СПОСІБ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ
У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ
ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... **248**

Циганюк Ю.В., Легких В.В. ІСТИНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР..... **258**

Цигікало Г.Д., Кисельов А.О. ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ ЗБРОЇ..... **264**

Цигікало Г.Д., Поливанюк В.Д. ВПРОВАДЖЕННЯ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У СИСТЕМУ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ..... **270**

Цигікало Г.Д., Федченко В.М. УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК ОДНА З КОМПРОМІСНИХ ФОРМ ВИРІШЕННЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ У ВОЄННИЙ ЧАС..... **276**

Шевчук В.М. ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ, ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ І ПРІОРИТЕЗАЦІЯ У КРИМІНАЛІСТИЦІ: ПРОБЛЕМИ, НАПРЯМИ, ПЕРСПЕКТИВИ..... **281**

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Білінська Л.В. АДВОКАТ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ.... **288**

Михайлюк С.С. ЗМІЦНЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРОКУРОРІВ ТА ЗАХИСТ ВІД ВТРУЧАННЯ В ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК МЕТА ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ..... **293**

Назарук О.І., Конопська М.В. ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ТА ПРИНЦИПИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ..... **299**

Остафійчук Л.А. РОЗВИТОК ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ПІД ВПЛИВОМ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ У ГАРАНТУВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ОСІБ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ РАДІОАКТИВНОГО ЗАБРУДНЕННЯ..... **304**

Плотнікова М.В., Швагер О.А. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ АДВОКАТІВ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ..... **309**

Чайка Р.А., Панасюк О.П. СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ..... **317**

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Алієв Р.В., Приполова Л.І. ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ ДЛЯ ДАЛЕКОГО СХОДУ..... **324**

Алієв Р.В. ОПЕРАЦІЙНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ..... **330**

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Гонтар А.В. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ..... **337**

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Огар А.П. ОБОВ'ЯЗОК ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ..... **342**

Безсмертнюк Т.П. РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ВСЕСВІТНЬОЮ ТУРИСТИЧНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ..... **349**

Вдовічен В.А., Гураленко Н.А. СУДОВА ПРАКТИКА ТА ДОКТРИНА «НАЛЕЖНОЇ ПРАВОВОЇ ПРОЦЕДУРИ» У ПРАКТИЦІ МІЖНАРОЖНИХ СУДІВ..... **355**

Ганенко І.С., Корнієнко О.О., Шут В.О. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ НОВІТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ШІ, АВТОНОМНІ СИСТЕМИ) У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА..... **360**

Дір І.Ю. ПЕРЕГОВОРИ ПРО ВСТУП ДО ЄС: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ..... **370**

Єделєв Р.С. КЛІМАТИЧНЕ СУДОЧИНСТВО ЯК ПРАВОВИЙ ДІАЛОГ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ ТА ЗА ЙОГО МЕЖАМИ..... **376**

Жукорська Я.М. ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОГО ПРАВІ..... **383**

Забокрицький І.І. АНАЛІЗ АКТУ ПРО ЦИФРОВІ РИНКИ (DIGITAL MARKETS ACT) ТА ЙОГО
ВПЛИВУ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ..... **390**

Звєрєва К.С. ЖИТТЯ ПОНАД ЗВИЧАЙ: МЕЖІ ДОПУСТИМОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЗАБОРОН
У СВІТЛІ СТ. 6 МПГПП ТА СТ. 5 CEDAW (НА ПРИКЛАДІ АФГАНІСТАНУ)..... **395**

Іщенко М.В. ПОНЯТТЯ «ЖЕРТВА ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ» В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО
ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ..... **400**

Ковальчук В., Гелемей Ю. ВИКЛИКИ ГУМАНІТАРНОЇ ДИПЛОМАТІЇ
У ЗАХИСТІ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ..... **407**

Корольов С.С., Ігнатьєва А.І., Кучеренко В.О. ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ
ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ..... **413**

Красько М.І., Омельченко С.Л. РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ
НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ..... **419**

Лабик А.Р. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ:
АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ..... **429**

Мамедов Г.А. ТЯГАР ДОВЕДЕННЯ ВИНИ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ..... **434**

Маркосян Л.М. МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ
НА ДІЯЛЬНІСТЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ..... **439**

Мартинюк О.В. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ МІЖНАРОДНОГО ПАРТНЕРСТВА
У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ..... **445**

Назаренко Я.Л. МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АВІАЦІЙНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ БАГАЖУ..... **453**

Невара Л.М. ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ
У ПРАЦЯХ МИСЛИТЕЛІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ..... **458**

Олійник Д.С., Трагнюк О.Я. ПРАВА УВ'ЯЗНЕНИХ:
МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА КОНТРОЛЬ ЗА ЇХ ДОТРИМАННЯМ..... **463**

Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ
В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ АНТИЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ТОГОЧАСНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО..... **470**

Скалецька З.С. ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ МЕДИЧНИХ ДАНИХ
У СИСТЕМАХ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ:
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ..... **481**

Черній Ю.Л. МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
ЩОДО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ:
ОСОБЛИВОСТІ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ..... **487**

Шамраєва В.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В ДОБУ СТАНОВЛЕННЯ
КЛАСИЧНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА:
НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ..... **493**

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Бариська Я.О. ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІРИ..... **498**

Добробог Л.М. ДЕСУБСТАНЦІАЛІЗАЦІЯ ПРАВА:
ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР ГАЛУЗЕУТВОРЕННЯ..... **504**

Іванова Н.В. ПРИРОДА І ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ.....**509**

Савайда О. ОРГАНІЧНА ЄДНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ
У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ.....**516**

РОЗДІЛ XIII. РЕЦЕНЗІЇ

Каменський Д.В. СУЧАСНЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ПРОБЛЕМ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ДО УВАГИ ФАХІВЦІВ..... **521**

РОЗДІЛ XIV. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

Бек У.П., Бучинська О.І. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ З ІНОЗЕМЦЕМ:
НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ..... **525**

Гарасимів Т.З., Голуб В.Р. ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРОКУРАТУРИ:
ПОТЕНЦІАЛ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОКУРОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ.....**531**

Гарасимів Т.З., Осьмак А.М. РЕАБІЛІТАЦІЯ НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ
ЯК ЧИННИК ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....**537**

Герич А.Й., Герич А.В. МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ
ПРАВОВИХ СПОРІВ: АКТУАЛЬНІ-ПИТАННЯ..... **542**

Головацький Н.Т. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ
У СИСТЕМАХ АВТОМАТИЗОВАНОГО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ (АПР)
ЯК ПРЕВЕНЦІЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ.....**548**

Калинюк С.С. МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ..... **553**

Ліховицький Я.О. ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ:
АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ..... **559**

Мех Ю.В., Богуцький В.В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО КОМАНДУВАННЯ В УКРАЇНІ..... **565**

Митровка Я.В. ОБКЛАДЕННЯ ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ЗА НУЛЬОВОЮ СТАВКОЮ
ОПЕРАЦІЙ З ПОСТАЧАННЯ ПАЛИВА ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ ТА ІНШИМ
ВІЙСЬКОВИМ ФОРМУВАННЯМ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ..... **570**

Ступник Я.В. МОТИВИ ТА МОТИВАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ
У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ..... **576**

Тимчак В.В., Тимчак М.В. ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ
ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ АВТОНОМІЇ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ..... **582**

Форкош М.О. ТРАНСКОРДОННА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ:
АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ..... **587**

Чорнописька В.З., Ліщинська Ю.Ю. РОЛЬ МИРОВОЇ УГОДИ
У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА..... **593**

Погорецький М.А. ДОКУМЕНТУВАННЯ І ДОКАЗУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ
В УКРАЇНІ: ПРОЦЕСУАЛЬНО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ЦИФРОВІ СТАНДАРТИ
ПРИЙНЯТНОСТІ ДОКАЗІВ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ
ТА СПЕЦІАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ.....**599**

Трунов О.В. СУТНІСТЬ ЗАБОРОНИ ЗДІЙСНЕННЯ ЛОБІЮВАННЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ
В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ.....**616**

CONTENTS

SECTION VIII. CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; PENAL ENFORCEMENT LAW

Vyshnevska M.M. ON THE IMPORTANCE OF DEVELOPING PRACTICAL SKILLS OF FUTURE LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN THE STUDY OF CRIMINOLOGY DISCIPLINES.....**13**

Vozniuk O.V. CRIMINALIZATION AS A WAY TO INCREASE THE EFFECTIVENESS OF ANTI-CARTEL REGULATION.....**18**

Zabuha Yu.Yu. CORRUPTION IN HEALTHCARE: THE CONCEPT UNDER UKRAINIAN LAW, SIGNS, LEVELS, AND MANIFESTATIONS.....**27**

Zahynei-Zabolotenko Z.A., Kvasha O.S. THE RIGHT TO PEACE AND CRIMINAL LAW ENFORCEMENT TO PROTECT THIS RIGHT.....**36**

Knyzhenko O.O., Pohoretskyi M.M. CURRENT ISSUES OF CRIMINAL LIABILITY FOR WAGING AN AGGRESSIVE WAR.....**42**

Konopelsky V.Ya., Bilak N.I. TRANSFORMATION OF CONVICT LABOR: FROM RIGHT TO DUTY UNDER MARTIAL LAW..... **48**

Korogod S.V. SYSTEM OF QUANTITATIVE AND QUALITATIVE INDICATORS AS A BASIS FOR RESEARCH INTO THE CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CORRUPTION..... **53**

Krasii M.O. IDEOLOGICAL PLATFORM OF FOREIGN CRIMINAL AND LEGAL POLICY OF UKRAINE: STATEMENT OF THE PROBLEM..... **58**

Kulyk O.G. CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CRIMINAL OFFENDERS IN UKRAINE: ESTABLISHED PARAMETERS AND CHANGING PARAMETERS..... **63**

Leonov K.Y. CRIMINAL LIABILITY FOR PROVING TO BANKRUPTCY: A RETROSPECTIVE REVIEW..... **70**

Mazhnikov I.S. REGIME OF CORRECTIONAL INSTITUTIONS AND PRE-TRIAL DETENTION FACILITIES IN FOREIGN COUNTRIES..... **75**

Oliinyk A. CYBER RESILIENCE AND HUMAN RIGHTS: IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL PREVENTIVE MODELS IN THE DIGITAL SPACE IN UKRAINE.....**84**

Politova A.S., Lehunova N.O. THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS OF CRIMINAL RESPONSIBILITY FOR AIDING AN AGGRESSOR STATE.....**91**

Popov G.V. CRIMINAL LIABILITY FOR ABUSE OF POWER OR OFFICIAL POSITION IN THE CONSTRUCTION SECTOR.....**98**

Puhach A.O. BETWEEN ANTHROPOCENTRISM AND ECOCENTRISM: DOCTRINAL APPROACHES TO THE CRIMINALIZATION OF ECOCIDE AT THE INTERNATIONAL LEVEL..... **103**

Ryabchinskaya O.P., Plutytska K.M., Ryabchinsky D.A. INTERACTION OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN COUNTERACTING UNAUTHORIZED LEAVING OF A MILITARY UNIT OR PLACE OF SERVICE BY A SERVICEMAN: NORMATIVE AND LEGAL ASPECT.....**110**

Tolkach A.M., Stechenko K.L. RELATIONSHIP BETWEEN THE CONCEPT OF "OFFENDER" AND RELATED LEGAL SCIENCE CONCEPTS: "PERSON GUILTY OF COMMITTING A CRIMINAL OFFENSE", "SUBJECT OF A CRIMINAL OFFENSE", "ACCUSED"..... **117**

Toma M.G. ON THE LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF CHAPLAINS IN PENAL INSTITUTIONS..... **122**

Yuzikova N.S. PROTECTING FREEDOM OF RELIGION THROUGH CRIMINAL LAW: GUARANTEES OF IMPLEMENTATION IN THE CONTEXT OF THE RULE OF LAW..... **127**

Yanishevska K.D., Tatarinova K.V. EUROPEAN PRACTICE OF PROTECTION OF PRISONERS: PROSPECTS FOR APPLICATION IN UKRAINE..... **134**

SECTION IX. CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSICS; FORENSIC EXAMINATION OPERATIONAL SEARCH ACTIVITIES

Albul S.V. EPISTEMOLOGICAL CONCEPTS OF CRIMINAL INTELLIGENCE..... **139**

Bobechko N.R., Figursky V.M. THE INTERROGATION OF THE ACCUSED (DEFENDANT) IN A MIXED MODEL OF CRIMINAL PROCEEDINGS..... **144**

Bovt A.I., Kilova S.S., Kiselyov A.O. DETECTION AND EXPOSURE OF THE USE IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF OPERATIONALLY INVESTIGATIVE INFORMATION OBTAINED IN VIOLATION OF HUMAN RIGHTS..... **154**

Boiarov V.I., Larkin M.O. STRATEGY IS A CATEGORY OF FORENSICS..... **159**

Yemelianov R.O., Tatarenko S.V. SEPARATE ASPECTS OF INTERACTION BETWEEN OPERATIVE OFFICERS DURING THE DOCUMENTATION AND INVESTIGATION OF CRIMES, COMMITTED BY ORGANIZED GROUPS..... **167**

Karapysh T.V. PROCEDURAL STATUS OF VICTIMS OF WAR CRIMES: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND GUARANTEES OF RIGHTS PROTECTION..... **174**

Kryzhanovskyi A.S., Hladyniuk T.I. CRIMINALISTIC DIAGNOSTICS AS A METHOD OF DISCOVERING HIDDEN CIRCUMSTANCES OF A CRIME..... **181**

Kryzhanovskyi A.S., Golub V.R. CRIMINALISTIC METHODS OF IDENTIFYING INDIVIDUALS BY FINGERPRINTS AND BIOMETRIC DATA..... **188**

Kuzmenko O.V., Kravchuk P.Y. VIRTUAL ASSETS AS THE SUBJECT OF A CRIMINAL OFFENSE: PROBLEMS OF DEFINITION AND PROOF..... **194**

Kuntii A.I. ALGORITHMS OF THE INVESTIGATOR'S ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF A VIOLATION OF THE STATUTORY RULES OF RELATIONS BETWEEN SERVICEMEN IN THE ABSENCE OF SUBORDINATION..... **199**

Medvedchuk D.M. SOME PROBLEMATIC ISSUES OF ABUSE OF PROCEDURAL RIGHTS BY PARTIES TO CRIMINAL PROCEEDINGS DURING A SPECIAL PERIOD..... **205**

Myroshnychenko Yu.M. IMPROVEMENT OF THE IDENTIFICATION PROCEDURE: FROM "PROBABLE JUDGMENT" TO THE "DOUBLE-BLIND" STANDARD (BASED ON THE EXPERIENCE OF COMMON LAW JURISDICTIONS)..... **211**

Nedilko Ya.V. TEMPORARY ACCESS TO ITEMS AND DOCUMENTS IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL COOPERATION DURING PRE-TRIAL INVESTIGATION..... **216**

Oshedsha A.D. THE CONCEPT OF TERMS IN CRIMINAL PRE-TRIAL PROCEEDINGS..... **221**

Pedos Y.V. CONDUCTING AN EXAMINATION AS A FORM OF EXPERT PARTICIPATION IN CRIMINAL PROCEEDINGS..... **229**

Serhieieva D.B. USE OF SPECIAL KNOWLEDGE IN THE INVESTIGATION OF WAR CRIMES AND CRIMES AGAINST HUMANITY: PROCEDURAL ASPECTS, EXPERT INTERACTION, AND DIGITAL CRIMINALISTICS..... **234**

Starenkyi O.S. SCENE INSPECTION AS A MEANS OF OBTAINING EVIDENCE IN THE PRE-TRIAL INVESTIGATION OF TERRORIST ACTS COMMITTED WITH THE USE OF EXPLOSIVE DEVICES UNDER MARTIAL LAW..... **248**

Tsyganiuk Y.V., Lehkykh V.V. TRUTH IN CRIMINAL PROCEEDINGS:
PHILOSOPHICAL AND LEGAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL DIMENSIONS..... **258**

Tsyhikalo H.D., Kyselov A.O. PROBLEMS AND PROSPECTS FOR IMPROVING
OPERATIONAL-INVESTIGATIVE MEASURES IN THE FIELD OF COMBATING ILLEGAL ARMS CIRCULATION..... **264**

Tsyhikalo H.D., Polyvaniuk V.D. INTRODUCTION OF THE LATEST TECHNOLOGIES
INTO THE SYSTEM OF TACTICAL AND SPECIAL TRAINING DURING MARTIAL LAW..... **270**

Tsygikalo G.D., Fedchenko V.M. PLEA AGREEMENT IN CRIMINAL PROCEEDINGS
AS ONE OF THE COMPROMISE FORMS OF LEGAL CONFLICT RESOLUTION IN WARTIME..... **276**

Shevchuk V.M. DIGITIZATION, TECHNOLOGIZATION AND PRIORITIZATION
IN CRIMINALISTICS: PROBLEMS, DIRECTIONS, PROSPECTS..... **281**

SECTION X. JUDICIAL SYSTEM; THE PROSECUTION SERVICE AND ADVOCACY

Bilinska L.V. LAWYER AS A SUBJECT ENSURING THE RIGHT
TO PROFESSIONAL LEGAL ASSISTANCE..... **288**

Mykhailiuk S.S. STRENGTHENING THE INDEPENDENCE OF PROSECUTORS
AND PROTECTING THEM FROM INTERFERENCE IN THEIR ACTIVITIES
AS A GOAL OF PROSECUTORIAL SELF-GOVERNMENT..... **293**

Nazaruk O.I., Konopska M.V. LEGAL CONTENT AND PRINCIPLES
OF PREVENTIVE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE..... **299**

Ostafiichuk L.A. DEVELOPMENT OF THE SUPREME COURT'S CASE LAW UNDER THE
INFLUENCE OF THE CONSTITUTIONAL COURT'S POSITIONS IN GUARANTEEING THE SOCIAL
RIGHTS OF PERSONS LIVING IN RADIOACTIVELY CONTAMINATED TERRITORIES..... **304**

Plotnikova M.V., Shvaher O.A. ENSURING THE LAWYERS' FREEDOM OF EXPRESSION
IN THE CONTEXT OF IMPLEMENTING EUROPEAN STANDARDS
OF THE RIGHT TO ACCESS TO JUSTICE..... **309**

Chaika R.A., Panasiuk O.P. JUDICIAL AND LAW ENFORCEMENT BODIES OF UKRAINE
IN THE SYSTEM OF ENSURING ANTI-CORRUPTION POLICY AND UPHOLDING INTEGRITY..... **317**

SECTION XI. INTERNATIONAL LAW

Aliyev R.V., Prypolova L.I. FEATURES OF THE PROCEEDINGS
OF THE INTERNATIONAL MILITARY TRIBUNAL FOR THE FAR EAST..... **324**

Aliiev R.V. OPERATIONAL LAW IN THE MILITARY LAW SYSTEM OF UKRAINE..... **330**

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I., Hontar A.V. INTERNATIONAL LEGAL ANALYSIS
OF THE HUMAN RIGHTS CONVENTION..... **337**

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Ohar A.P. THE OBLIGATION TO PUNISH HUMAN RIGHTS
VIOLATIONS UNDER INTERNATIONAL LAW..... **342**

Bezsmertniuk T.P. RETROSPECTIVE AND PROSPECTIVE ANALYSIS OF UKRAINE'S COOPERATION
WITH THE WORLD TOURISM ORGANISATION..... **349**

Vdovichen V., Huralenko N. JUDICIAL PRACTICE AND DOCTRINE OF "LEGAL PROCEDURE"
IN THE PRACTICE OF INTERNATIONAL COURTS..... **355**

Hanenko I.S., Korniienko O.O., Shut V.O. LEGAL REGULATION OF THE APPLICATION
OF NEW MILITARY TECHNOLOGIES (AI, AUTONOMOUS SYSTEMS)
IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL HUMANITARIAN LAW..... **360**

Dir I. EU ACCESSION NEGOTIATIONS: EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR UKRAINE..... **370**

Yedeliev R.S. CLIMATE LITIGATION AS LEGAL DIALOGUE IN AND BEYOND THE EUROPEAN UNION.....**376**

Zhukorska Ya.R. THE PRINCIPLES OF RESPONSIBILITY OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW..... **383**

Zabokrytskyy I.I. ANALYSIS OF THE DIGITAL MARKETS ACT AND ITS IMPACT ON THE LEGAL REGULATION OF THE DIGITAL ECONOMY IN THE EUROPEAN UNION.....**390**

Zvierieva K.S. LIFE BEYOND CUSTOMS: THE LIMITS OF PERMISSIBILITY OF CULTURAL PROHIBITIONS IN THE LIGHT OF ARTICLE 6 OF THE ICCPR AND ARTICLE 5 OF CEDAW (USING THE EXAMPLE OF AFGHANISTAN)..... **395**

Ishchenko M.V. THE CONCEPT OF "VICTIM OF ARMED CONFLICT" IN THE SYSTEM OF INTERNATIONAL AND NATIONAL LAW: A DOCTRINAL AND LEGAL ANALYSIS..... **400**

Kovalchuk V., Helemei Yu. CHALLENGES OF HUMANITARIAN DIPLOMACY IN THE PROTECTION OF PRISONERS OF WAR..... **407**

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I, Kucherenko V.O. HISTORICAL ANALYSIS OF THE RIGHTS OF MILITARY SERVANTS IN UKRAINE UNDER INTERNATIONAL LAW.....**413**

Krasko M.I., Omelchenko S.L. IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS STANDARDS AT THE NATIONAL LEVEL..... **419**

Labyk A.R. INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS LAW IN THE CONTEXT OF DIGITALIZATION: ANALYSIS OF KEY CONCEPTS..... **429**

Mamedov G.A. THE BURDEN OF PROOF IN THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT..... **434**

Markosian L.M. MECHANISMS OF THE INTERNATIONAL LABOUR ORGANIZATION'S INFLUENCE ON THE OPERATIONS OF MULTINATIONAL ENTERPRISES.....**439**

Martyniuk M.O. STRATEGIC GUIDELINES FOR INTERNATIONAL PARTNERSHIP IN THE FIELD OF UKRAINE'S STATE BORDER SECURITY..... **445**

Nazarenko Y.L. INTERNATIONAL LEGAL REGULATION OF AIR BAGGAGE.....**453**

Nevara L.M. PHILOSOPHICAL CONCEPTS OF THE INTERNATIONAL LEGAL STATUS OF AN INDIVIDUAL IN THE WORKS OF MEDIEVAL THINKERS.....**458**

Oliinyk D., Tragniuk O. PRISONERS' RIGHTS: INTERNATIONAL STANDARDS AND MONITORING OF THEIR COMPLIANCE.....**463**

Syroid T.L., Fomina L.O. DEVELOPMENT OF IDEAS ABOUT HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE LEGAL SYSTEMS OF ANTIQUITY AND THEIR IMPACT ON CONTEMPORARY INTERNATIONAL LAW..... **470**

Skaletska Z.S. PROTECTION OF PERSONAL MEDICAL DATA IN ARTIFICIAL INTELLIGENCE SYSTEMS: INTERNATIONAL LEGAL MECHANISMS AND PROBLEMS OF THEIR IMPLEMENTATION..... **481**

Cherniy Y.L. MIGRATION POLICY OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES TOWARDS CITIZENS OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE WAR IN UKRAINE: FEATURES OF TEMPORARY PROTECTION..... **487**

Shamrayeva, V.M. THE LEGAL STATUS OF THE INDIVIDUAL IN THE ERA OF THE FORMATION OF CLASSICAL INTERNATIONAL LAW: NATIONAL AND INTERNATIONAL DIMENSIONS.....**493**

SECTION XII. THE PHILOSOPHY OF LAW

Baryska Ya.O. LEGAL BEHAVIOR OF A PERSON: PHILOSOPHICAL-LEGAL AND GENERAL THEORETICAL DIMENSIONS.....**498**

Dobroboh L.M. LAW DESUBSTANTIALIZATION: GENDER DIMENSION OF BRANCH FORMATION..... **504**

Ivanova N.V. NATURE AND FORMS OF THE BEING OF LAW:
A PHILOSOPHICAL AND LEGAL INTERPRETATION OF LEGAL REALITY.....**509**

Savayda O. ORGANIC UNITY OF SOCIETY AND STATE IN THE LEGAL DIMENSION OF HUMAN DIGNITY..... **516**

SECTION XIII. REVIEWS

Kamensky D.V. MODERN MONOGRAPHIC RESEARCH OF THE PROBLEMS OF DETINIZATION
OF THE ECONOMY: TO THE ATTENTION OF SPECIALISTS.....**521**

SECTION XIV. CURRENT ISSUES OF MODERN LEGAL SCIENCE

Bek U.P., Buchynska O.I. PROBLEM ASPECTS OF DISSOLUTION OF MARRIAGE
WITH A FOREIGNER: NATIONAL PRACTICE AND INTERNATIONAL LEGAL STANDARDS..... **525**

Harasymiw T.Z., Holub V.R. DIGITALIZATION OF THE PROSECUTOR'S OFFICE:
THE POTENTIAL OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN PROSECUTORIAL ACTIVITIES..... **531**

Harasymiw T.Z., Osmak A.M. REHABILITATION OF ILLEGALLY CONVICTED PERSONS
AS A FACTOR IN RESTORING SOCIAL AND LEGAL JUSTICE..... **537**

Gerych A.Y., Gerych A.V. MEDIATION AS AN ALTERNATIVE METHOD
OF RESOLVING LEGAL DISPUTES: TOPICAL ISSUES.....**542**

Holvatskyi N.T. ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISMS
FOR PROTECTING PERSONAL DATA IN AUTOMATED DECISION-MAKING SYSTEMS (ADR)
AS A PREVENTION OF CORRUPTION RISKS.....**548**

Kalynyuk C.C. INTERNATIONAL STANDARDS AND THEIR IMPLEMENTATION
IN THE SPHERE OF JUSTICE: TOPICAL ISSUES.....**553**

Likhovytskyi Ya.O. THE PRINCIPLE OF HUMANISM IN THE CRIMINAL AND PENAL LAW
OF UKRAINE: ACTUAL THEORETICAL AND LEGAL ISSUES.....**559**

Mekh Yu.V., Bogutskyi V.V. THE LEGAL STATUS OF MILITARY COMMAND IN UKRAINE.....**565**

Mytrovka Y.V. ZERO-RATED VALUE-ADDED TAX ON FUEL SUPPLY OPERATIONS TO THE
ARMED FORCES OF UKRAINE AND OTHER MILITARY FORMATIONS DURING MARTIAL LAW:
PROBLEMATIC ASPECTS..... **570**

Stupnyk Y.V. MOTIVES AND MOTIVATION OF CRIMINALLY UNLAWFUL BEHAVIOR
IN THE FORESTRY SECTOR IN UKRAINE.....**576**

Tymchak V.V., Tymchak M.V. LEGAL MECHANISMS FOR PREVENTING CORRUPTION RISKS
IN THE IMPLEMENTATION OF FINANCIAL AUTONOMY OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS.....**582**

Forkosh M.O. CROSS-BORDER SECURITY IN THE CONTEXT OF INTEGRATION TRENDS:
CURRENT ISSUES.....**587**

Chornopyska V.Z, Lishchynska Y.Y. THE ROLE OF A SETTLEMENT AGREEMENT
IN ENSURING THE EFFICIENCY OF CIVIL PROCEEDINGS.....**593**

Pohoretskyi M.A. DOCUMENTATION AND PROOF OF INTERNATIONAL CRIMES IN UKRAINE:
PROCEDURAL, FORENSIC, AND DIGITAL STANDARDS OF EVIDENCE ADMISSIBILITY
FOR THE INTERNATIONAL CRIMINAL COURT AND A SPECIAL MILITARY TRIBUNAL..... **599**

Trunov O.V. THE ESSENCE OF THE PROHIBITION ON LOBBYING AND ITS PLACE IN THE
SYSTEM OF ADMINISTRATIVE PENALTIES.....**616**

РОЗДІЛ VIII. КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.1

ON THE IMPORTANCE OF DEVELOPING PRACTICAL SKILLS IN FUTURE LAW ENFORCEMENT OFFICERS DURING THE STUDY OF CRIMINOLOGICAL DISCIPLINES

Vyshnevska M.M.,
PhD in Law, Associate Professor
Department of Criminal Law Policy
Uzhhorod National University
ORCID: 0009-0002-2645-1232
e-mail: maryna.vyshnevska@uzhnu.edu.ua

Vyshnevska M.M. On the importance of developing practical skills of future law enforcement officers in the study of criminology disciplines.

In the contemporary context, the Ukrainian legal education system is undergoing significant transformation, increasingly focusing on the development of professional competencies aimed at enabling future lawyers to apply their acquired theoretical knowledge in practical settings, including in the sphere of criminal-procedural relations. Among the legal sciences, criminology as a discipline occupies a particularly important position, as it combines theoretical knowledge with a direct practical component. Criminology education, when effectively integrating foundational theoretical knowledge with practical skills, equips law enforcement professionals to act competently and efficiently in specific criminogenic situations.

The Ukrainian legal education system is undergoing significant transformation, increasingly emphasizing the development of professional competencies that enable future lawyers and law enforcement officers to effectively apply theoretical knowledge in practical settings, including in the sphere of criminal-procedural relations. Among legal disciplines, criminology holds a special position due to its integration of theoretical foundations with direct practical application. By effectively combining fundamental theoretical knowledge with hands-on skills, criminology education equips law enforcement professionals to operate competently in specific criminogenic situations.

Research indicates that criminology education in Ukraine is evolving and possesses substantial potential for integrating international best practices in combining theory and practice into the domestic educational framework. This integration supports the development of professional competencies in future law enforcement personnel. A strong criminological culture, grounded in both theory and practice, is essential for enabling professionals to respond effectively to criminogenic challenges.

The article emphasizes the importance of establishing criminology laboratories and dedicated criminology offices within higher education institutions, implementing dual programs that combine practical experience with academic study, fostering close collaboration between universities and law enforcement agencies, and supporting student academic mobility. Such initiatives facilitate the cultivation of analytical and critical thinking, professional responsibility, and effectiveness in crime prevention and law enforcement activities.

Key words: criminology, criminology education, criminal offenses, criminogenic situations, practical skills, professional competence, analytical and critical thinking, criminological expertise, offender profiling, criminological assessment.

Вишневська М.М. Щодо важливості формування практичних навичок майбутніх правоохоронців під час вивчення дисциплін кримінологічного циклу.

Вказується, у сучасному контексті система юридичної освіти України зазнає значних трансформацій, дедалі більше уваги приділяється розвитку професійних компетенцій, спрямованих на те, щоб майбутні юристи могли застосовувати набуті теоретичні знання на практиці, зокрема у сфері кримінально-процесуальних відносин. Серед юридичних наук кримінологія як дисципліна

займає особливо важливе місце, оскільки поєднує теоретичні знання з безпосередньою практичною складовою. Кримінологічна освіта, ефективно інтегруючи фундаментальні теоретичні знання з практичними навичками, озброює фахівців правоохоронних органів компетентними та ефективними діями в конкретних криміногенних ситуаціях.

Визначається, що українська система юридичної освіти суттєво змінюється, вона все більше орієнтується на формування професійних компетентностей, які мають бути спрямовані на здатність майбутнього юриста використовувати здобуті теоретичні знання на практиці, в тому числі й у сфері кримінально-процесуальних відносин. Серед правових наук дисципліні «Кримінологія» приділяється особливе місце саме тому, що вона поєднує теоретичні знання з безпосереднім практичним компонентом. Саме кримінологічна освіта при ефективному поєднанні фундаментальних теоретичних знань із практичними навичками дозволить правоохоронцям професійно діяти в конкретних криміногенних ситуаціях.

Доведено, що вітчизняна кримінологічна освіта розвивається та має великий потенціал для інтеграції міжнародного досвіду поєднання теоретичної та практичної складової в українську освітню систему, що сприятиме формуванню професійних компетентностей майбутніх правоохоронців. Саме кримінологічна культура при ефективному поєднанні фундаментальних теоретичних знань із практичними навичками дозволить правоохоронцям професійно діяти в конкретних криміногенних ситуаціях.

Автор статті наголошує на створенні кримінологічних лабораторій та кримінологічних кабінетів у закладах вищої освіти, забезпечити дуальні програми з метою поєднання практики і навчання, налагодити тісну співпрацю між закладами вищої освіти та правоохоронними органами, підтримати академічну мобільність здобувачів. Таке поєднання теорії і практики сприятимуть формуванню аналітичного та критичного мислення, професійної відповідальності та ефективної діяльності у сфері боротьби та запобігання злочинним проявам.

Ключеві слова: кримінологічна наука, кримінологічна освіта, кримінальні правопорушення, криміногенні ситуації, практичні навички, професійна компетентність, аналітичне та критичне мислення, кримінологічна експертиза, особа правопорушника, кримінологічний портрет.

Problem Statement. In the contemporary context, the Ukrainian legal education system is undergoing significant transformation, increasingly focusing on the development of professional competencies aimed at enabling future lawyers to apply their acquired theoretical knowledge in practical settings, including in the sphere of criminal-procedural relations. Among the legal sciences, criminology as a discipline occupies a particularly important position, as it combines theoretical knowledge with a direct practical component. Criminology education, when effectively integrating foundational theoretical knowledge with practical skills, equips law enforcement professionals to act competently and efficiently in specific criminogenic situations.

Analysis of recent research and publications. The issue of developing practical criminological skills in future law enforcement officers has been addressed by both Ukrainian and international scholars, including O.M. Bandurka, O.M. Dzhuzha, V.V. Vasilevich, O.M. Lytvynov, Yu.O. Levchenko, H.Z. Yaremko, N.I. Ustritska, J. Pratt, S. Young, E. Tullo, J. Dealey and others. However, this topic remains insufficiently explored.

In this context, **the aim of the present study** is to analyze the development of practical skills in future law enforcement officers during the study of criminology disciplines.

Presentation of research material and main results. According to global statistics, criminology is a popular discipline in higher education institutions, attracting students primarily due to its practical component, which allows them to engage directly with the study of offenders (criminological profiling) and to apply theoretical knowledge in practical activities. Many scholars consider criminology to be a socio-legal science. For example, in the United Kingdom, criminology is an interdisciplinary social science subject, often taught by staff from various faculties and departments, typically including law, sociology, psychology, and social work [1].

In the United States, there has been a significant increase in the number of students choosing criminology courses among other subjects within the criminal law curriculum [2, p. 523]. In the United Kingdom, criminology is also a popular discipline in higher education, with 164 institutions offering a total of 1,184 undergraduate courses related to criminology and 237 courses available at the postgraduate level [1]. As early as 2011, M. Bosworth and C. Hoyle noted that "criminology is flourishing" [3], and this trend continues, particularly, as D. Palmer suggests, in English-speaking countries [4].

Criminology as a science is not static; it is rapidly evolving. Driven by practical necessity, new innovative subfields of criminology have emerged, such as criminotheology, criminofamilistics, digital and cyber criminology, military criminology, clinical criminology, family criminology, terrorism criminology, and others.

In this context, both theoretical and practical training of specialists – criminologists – and their professional criminological literacy are of paramount importance. The task of criminology as a scientific discipline is not merely to provide education, but to foster criminological upbringing of specialists, developing criminological significant qualities within the framework of professional training [5, p. 221].

We share the view of prominent Ukrainian scholars O.M. Bandurka and O.M. Lytvynov that the effectiveness of crime prevention directly depends on the level of scientific support and analytical guidance at all levels, as well as on the intensity of interaction between researchers and practitioners across related scientific spheres in the creation of a coordinated, integrated, and comprehensive scientific output [6, p. 6].

Let us turn to the experience of leading countries in implementing practice-oriented methods of teaching criminology disciplines. In the United States, Clinical Legal Education (CLE) is widely applied, where students are involved in handling real criminal cases under the supervision of professionals. Problem-based learning (PBL) has also been introduced in criminology education [7], which helps develop analytical thinking and problem-solving skills among higher education students.

In British universities, considerable attention is paid to the development of research skills. Students undertake internships in collaboration with local law enforcement agencies, facilitating the integration of academic knowledge with real-world practice [8]. Multimedia resources, including videos, interactive simulations, and online platforms, play a significant role in supporting this process.

In Germany, within the framework of dual education (Duales Studium), higher education is combined with practical work in law enforcement agencies. Students have the opportunity to receive a salary and even social insurance [9]. Thus, they gain hands-on experience directly in the workplace.

Australia integrates criminology with psychology and sociology, promoting an interdisciplinary approach. Australian universities combine traditional academic instruction with practical experience, aiming to prepare students for professional careers. The Work-Integrated Learning (WIL) program, implemented through practical workshops or internships, enables students to gain hands-on experience while acquiring specific knowledge and skills. This program is highly popular across higher education institutions in the country, as it effectively bridges theoretical learning with professional practice.

The Bridge of Hope Innocence Initiative (BOHII) at RMIT is an innocence project that, since its establishment in 2014, has provided students with an innovative, applied work-integrated learning (WIL) experience while simultaneously raising public awareness of errors in the criminal justice system. BOHII functions as a multi-disciplinary, on-campus workplace, enabling students to investigate claims of wrongful convictions.

Through participation in investigations and exposure to issues surrounding wrongful convictions in Australia, students develop competencies in ethics, professional communication, critical thinking, case analysis methodologies, resilience, and self-care, thereby gaining authentic learning experiences and transferable, work-ready skills.

BOHII stands as the only Australian innocence project designed as an internship model for criminal justice and criminology students. While other similar initiatives exist as WIL opportunities, they are typically offered through clinical legal education programs, such as the Griffith University Innocence Project, the University of Toronto Externship Innocence Canada, and the California Western School of Law Innocence Project. The internship-based WIL model is particularly significant within the context of criminological education [10].

An interesting area of study is the Canadian experience in the practical training of criminology students using evidence-based models, which could potentially be adapted for implementation in higher education institutions in Ukraine. To analyze various crime indicators, students work with multiple criminal data sources, including: Statistics Canada (Crime and Justice) [11], General Social Survey Victimization (GSS Victimization) [12].

Students utilize analytical software and methodologies such as SPSS (Statistical Package for the Social Sciences), Python, geospatial analysis (GIS), and other tools to process and interpret complex datasets.

Several Canadian universities, including Simon Fraser University and the University of Ottawa, maintain criminology analysis laboratories, where collaborative projects with law enforcement agencies are conducted. Within these projects, students examine preventive measures and crime control strategies and provide evidence-based recommendations.

In the framework of socially-oriented initiatives, students, together with law enforcement personnel, conduct surveys, assess the safety of specific neighborhoods, and develop recommendations aimed at maintaining public order. Such experiential learning enables students to acquire both theoretical knowledge and practical skills that are directly applicable to contemporary criminological practice.

Within the framework of criminological research on offender behavior, geographical profiling has gained popularity in Canada, notably developed by Professor D. Kim Rossmo. Future law enforcement

professionals utilize GIS (Geographic Information Systems) to analyze serial offenses and construct offender profiles. Geographic profiling explores this cutting-edge investigative methodology for determining the most probable area of an offender's residence by analyzing the locations of a series of connected crimes. Geoprofiling allows police detectives and law enforcement officers to prioritize suspects, focus their investigations, and manage information overload [13].

Contemporary criminology in Estonia also integrates theory with practice through academic or procedural training, internships in law enforcement and human rights organizations, government ministries, and other institutions. Estonia has introduced and is actively developing a modern subfield of criminology – digital criminology – which focuses on the study of cybercrime for the purposes of investigation and prevention of criminal offenses in cyberspace. This development has been supported through the establishment of the e-Crime Unit, a specialized division within the police and prosecution services.

Students studying criminology have the opportunity to participate in practical training modules within law enforcement agencies, where they analyze digital crime traces, examine methods for preventing cybercrime, and assess information security risks.

Ukrainian scholars also emphasize that the study of criminology is an important component of professional training not only for lawyers but also for sociologists, psychologists, economists, political scientists, educators, and other specialists. Criminological knowledge is essential for personnel of the National Police of Ukraine, the judiciary, the prosecutor's office, the Security Service of Ukraine, correctional institutions, and other agencies. Without the ability to apply contemporary criminological knowledge, it is impossible to develop and implement effective crime prevention measures, creatively utilize positive international experience in this field, or apply international legal instruments, considering the organized and transnational nature of crime [14, p. 9].

The theoretical component of criminology is essential for studying scholars' perspectives and positions regarding the elements of the discipline, as well as for shaping students' scientific worldview. During the study of the discipline, future lawyers become acquainted with classical theories of crime, including the works of C. Lombroso, E. Durkheim, R. Merton, and D. Garland, which establish the foundational approaches to understanding the causes of criminal behavior [15, p. 88].

However, contemporary criminology requires not only the acquisition of theoretical knowledge but also its effective application in real-world situations. The practical component is an integral part of criminology education for higher education students, aimed at developing skills to analyze real-life situations.

Effective methods for practical classes include case studies (solving, analyzing, and evaluating real criminological situations); debates and roundtable discussions; analysis of statistical indicators regarding criminogenic situations in different regions of the country; study and analysis of judicial practice; mastering skills in conducting criminological expertise of criminal legislation; and creating offender profiles using modern profiling software.

It is advisable to devote special attention to the development of student projects on relevant criminological topics, such as criminological profiling, modeling the behavior of specific types of offenders, criminotheology, cybercrime, criminological victimology, and others. Contemporary criminologists and law enforcement officers use criminal profiling as an investigative method, which employs behavioral and psychological analysis to generate predictions about the characteristics of the most likely suspects in a crime [16, p. 365]. The basis of criminological profiling lies in anthropological and behavioral concepts of the causes of criminal behavior. Accordingly, the sources for profiling include studies conducted by criminologists, psychiatrists, and criminal psychologists [17, p. 183]. Criminal profiling involves the examination of criminal case materials and the interpretation of evidence. The outcome of a profiler's work is the preparation of a criminal profile – a legally significant document that describes the personality and behavior of both the offender and the victim in the context of a specific crime or series of crimes [17, p. 184].

The participation of future lawyers, together with law enforcement officers, in surveys, observations, and various trainings and seminars on crime prevention and deterrence also contributes to the effective mastery of the discipline.

Practical training in law enforcement agencies plays a significant role in the acquisition of criminological knowledge by higher education students. Future lawyers have the opportunity to apply and expand their theoretical knowledge in practice, interact with professionals, and participate in specific activities related to the prevention and deterrence of various types of crime, including "community policing" as a model of police-community interaction. It is advisable to involve students during their internships in law enforcement agencies in the analysis of individual criminal cases, preparation of offender and victim profiles, risk assessment, and the development of strategies for apprehension.

Conclusions. In summary, domestic criminology education is evolving and has considerable potential for integrating international experience in combining theoretical and practical components into the Ukrainian educational system, thereby contributing to the formation of professional competencies in future law enforcement officers. A strong criminological culture, achieved through the effective integration of foundational theoretical knowledge with practical skills, enables law enforcement professionals to act competently in specific criminogenic situations.

Drawing on international experience, emphasis should be placed on establishing criminology laboratories and dedicated criminology offices in higher education institutions, implementing dual programs to combine practice with academic study, fostering close collaboration between universities and law enforcement agencies, and supporting student academic mobility. Such integration of theory and practice promotes the development of analytical and critical thinking, professional responsibility, and effective performance in crime prevention and law enforcement activities.

REFERENCES:

1. Robinson C. Teaching criminological theory in higher education. *Learning and Teaching*: 17, 2024. Issue 2. URL: https://www. berghahnjournals. com/ view/ journals/latiss/17/2/latiss170206.xml.
2. Stringer C., Murphy E. and J. .Major decisions and career attractiveness among criminal justice students. *Journal of Criminal Justice Education.* 31, no. 4, 2020. P. 523–541. URL: https://doi.org/10.1080/10511253.2020.1814829.
3. Bosworth, M. and C. Hoyle. What is Criminology? (Oxford: *Oxford University Press*), 2011. 511p. URL: https://www.academia. edu/25480570/ WHAT_IS_ CRIMINOLOGY_Eds_Mary_Bosworth_and_Carolyn_Hoyle_Oxford_Oxford_University_Press_www_oup_com_2011_xxxvi_551pp_ISBN_978019_9571826_hb_75.
4. Palmer D. Meta review of recent scholarship on learning and teaching in criminology. in D. Palmer (ed.), *Scholarship of Teaching and Learning in Criminology* (Cham: Palgrave Macmillan), 2020. P. 133–140. URL: https:// link. springer.com/book/10.1007/978-3-030-35158-8?utm.
5. Shevchuk T. On the main directions of the Criminology development in Ukraine. Conferința științifică internațională *«OMUL, CRIMINOLOGIA, ȘTIINȚA»*, ediția a II-a. 2023. C.220-222. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/490971bf-e7c7-4570-b175-f97cc0331960/content.
6. Bandurka O.M., Litvinov O.M. Crime as an object of phenomenological analysis. *Law and Security*. No. 3(58), 2015. P.6-10. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/0caeb86b-f56c-4a81-bca4 8cc39ceae 1b1.
7. Kim D.Y. Adopting Problem-Based Learning in Criminology and Criminal Justice Education. *SAGE Open*. 2014. URL: https://journals. sagepub. com/ doi/ 10.1177/2158244014542086.
8. University of Hull. Criminology, Sociology and Professional Policing. 2024. URL:https://www.hull.ac.uk/faculties/subjects/criminology-sociology-and-profe ssional -policing.
9. Amelina, S., & Tarasenko, R. Dual form of education: The experience of german higher education institutions. *Humanities Studios: Pedagogy, Psychology, Philosophy*. 12(2), 2024. P. 8–14. URL: https://doi.org/10.31548/hspedagog15(2).2024.8-14.
10. Stratton G., Moffa M., Sigamoney A..Ruyters M. Innocence Projects, Work-Integrated Learning, andStudent Career Pathways. *Journal of Criminal Justice education*. 2024, Vol. 35, no. 4, 677–693. URL: https:// www. tand fonline. com/doi/full/10.1080/10511253.2023.2231050.
11. Statistics Canada (Crime and Justice. URL: https://www.statcan.gc.ca/en/subjectsstart/crime_and_justice.
12. General Social Survey Victimization. URL: :https://www. statcan. gc.ca/ en/survey/gss.
13. Rossmo D. Kim. Geographic Profiling. 2nd Edition. 2025. URL: https://www.routledge.com/Geographic-Profiling/Rossmo/p/book/9781032347394.
14. Criminology: textbook [Text] / O.M. Dzhuzha, V.V. Vasylevich, V.V. Cherney, S.S. Chernyavsky and others; under the general editorship of Dr. of Law, Prof. V.V. Cherney; under the scientific editorship of Dr. of Law, Prof. O.M. Dzhuzha. Kyiv: National Academy of Internal Affairs, 2020. 612 p. URL: https://fpk.in.ua/images/biblioteka/4bac_pravo/Kryminolohiya-Cherney.pdf.
15. Garland D.W. The Culture of Control: Crime and Social Order in Contemporary Society. Chicago: *University of Chicago Press*, 2001. 336 p. URL: https://www.antoniocasella.eu/nume/Garland_control_2001.pdf.
16. Kocsis R. Criminal Profiling: International Theory, Research, and Practice. New York, NY: *Springer*, 2007. P. 365–366. URL: https://link. springer. com/ book/ 10. 1007/978-1-60327-146-2.
17. Nesterova I.A., Matsola M.I. Criminological profiling as one of the modern directions of crime prevention. *Comparative – analytical law.* 2019. No. 3. P.182-185. URL: http://www.pap.in.ua/index.php/arhiv-vidannja/127.

УДК 343.5; 346
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.2

КРИМІНАЛІЗАЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ БОРОТЬБИ З КАРТЕЛЯМИ

Вознюк О.В.,
здобувач ступеня доктора філософії,
ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0009-0002-3187-2461

Вознюк О.В. Криміналізація як шлях до підвищення ефективності боротьби з картелями.
Картелі – найбільш небезпечний для суспільства вид антиконкурентних узгоджених дій, що полягають підтримання конкурентами завищених цін, розподілі ринку, узгодженні обсягів виробництва, а також у змовах на тендерах. Боротьба з картелями є найскладнішим завданням для кожної держави. Правова політика виявлення і протидії картелям традиційно балансує між адміністративно-правовим і кримінально-правовим регулюванням відносин, пов'язаних з виявленням і запобігання картелям. У публікації розглядається ефективність існуючого правового регулювання боротьби з картелями у цілях оцінки встановлення підстав для запровадження кримінально-правової заборони каротелей як можливого способу підвищення ефективності такого регулювання. З цією метою автор досліджує достатність та ефективність наявних у Антимонопольного комітету України повноважень для розслідування картелів, спроможність передбаченого Законом «Про захист економічної конкуренції» методу доказування картелів виключно на основі економічного аналізу, який був запроваджений щоб компенсувати відсутність у Антимонопольного комітету достатніх повноважень для отримання прямих доказів картелю, а також нестабільну динаміку виявлення Антимонопольним комітетом різних типів картелів та можливі причини низької кількості виявлених на ринках картелів.

Автор також аналізує причини значної асиметрії при виявленні Антимонопольним комітетом різних видів картельної поведінки – класичних картелів на ринку та змов під час участі суб'єктів господарювання у процедурах публічних закупівель.

Окрема увага у публікації приділяється дослідженню фактичної і потенційної ефективності передбаченої законом юридичної відповідальності у вигляді штрафів, які Антимонопольний комітет може накладати на суб'єктів господарювання за участь у картелі. Зокрема, автор досліджує спроможність таких штрафів виконувати свою каральну і превентивну функції запобігання картелям, а також практичну їх ефективність на прикладі штрафів за змови на тендерах.

Результати проведеного автором дослідження, в тому числі щодо поширеності у інших країнах кримінально-правового переслідування картелів, дають автору підстави виснувати, що існуюча модель адміністративно-правового регулювання протидії картелям не може вважатися ефективною, а проблеми, які спричиняють таку неефективність, можуть бути вирішені шляхом запровадження кримінально-правового урегулювання заборони картелів.

Ключові слова: антиконкурентні узгоджені дії, змови конкурентів, змови на тендерах, картелі, криміналізація антиконкурентних узгоджених дій.

Vozniuk O.V. Criminalization as a way to increase the effectiveness of anti-cartel regulation.
Cartels represent the most socially dangerous form of anti-competitive concerted practices, which consist in competitors maintaining inflated prices, dividing markets, coordinating production volumes, and engaging in bid-rigging. Combating cartels is one of the most complex tasks for any state. The legal policy of detecting and countering cartels traditionally oscillates between administrative and criminal law regulation of relations related to their detection and prevention.

The publication examines the effectiveness of the existing legal framework for combating cartels with the aim of assessing the grounds for introducing criminal law prohibition of cartels as a potential means of improving the effectiveness of such regulation. For this purpose, the author analyzes the sufficiency and effectiveness of the investigative powers currently vested in the Antimonopoly Committee of Ukraine, the capacity of the method of proving the existence of cartels based solely on economic analysis as provided by the Law of Ukraine "On Protection of Economic Competition" – a method introduced to compensate for the Committee's lack of authority to obtain direct evidence of cartel conduct – as well as the unstable dynamics of the Committee's detection of various types of cartels and the possible reasons for the relatively low number of cartels identified in the markets.

The author also examines the causes of significant asymmetry in the Antimonopoly Committee's

detection of different forms of cartel behaviour – namely, classical market cartels and bid-rigging practices in public procurement procedures.

Special attention is devoted to analyzing the actual and potential effectiveness of the legal liability in the form of fines imposed by the Antimonopoly Committee on business entities participating in cartels. In particular, the author investigates whether such fines are capable of fulfilling their punitive and preventive functions with respect to deterring cartel conduct, as well as their practical effectiveness based on the example of fines for bid-rigging.

The results of the author's research, including the analysis of the prevalence of criminal prosecution for cartel behaviour in other jurisdictions, lead to the conclusion that the existing model of administrative regulation for combating cartels cannot be regarded as effective, and that the problems underlying such inefficiency may be addressed through the introduction of criminal law regulation prohibiting cartels.

Key words: anti-competitive concerted practices, competitors' collusion, bid-rigging, cartels, criminalization of anti-competitive concerted practices.

Постановка проблеми. Антиконкурентні узгоджені дії між конкурентами про фіксування цін, розподіл ринків, обмеження обсягів виробництва та змови на тендерах, відомі як картелі, вважаються найсерйознішими порушеннями законодавства про захист економічної конкуренції [1, с. 3].

Оскільки очевидний антиконкурентний характер картелів і значні штрафи за участь у них зазвичай відомі їх учасникам, картелі вчиняються переважно таємно, використовуючи для узгодження своєї конкурентної поведінки електронні каналі комунікації і майже на лишають слідів, які можуть бути виявлені в рамках адміністративної процедури їх розслідувань, яке проводять органи Антимонопольного комітету (АМК). У зв'язку з цим, їх виявлення доказування, як свідчать звітні дані АМК, що будуть розглянуті нижче, стає все більш складним завданням для АМК.

Актуальність дослідження зумовлена, в першу чергу, необхідністю визначення і наукового обґрунтування правової політики держави, яка би забезпечувала ефективне виявлення картелів та запобігала їх вчиненню. Зокрема, у статтях 6.4.14–6.4.16 проєкту нового Кримінального кодексу України спочатку була передбачена криміналізація усіх видів антиконкурентних узгоджених дій, хоча першопричина цього полягала саме у проблемі виявлення картелів. Проте вже у редакції станом на 15.10.2025 ці положення повністю вилучені [2]. Такі полярні підходи демонструють недостатнє розуміння природи і характеру різних видів антиконкурентних узгоджених дій, відмінностей між картелями та іншими видами антиконкурентної узгодженої поведінки, впливу цих факторів на визначення відповідних методів їх правового регулювання, ефективних способів виявлення і боротьби з цими правопорушеннями. А це має вирішальне значення для визначення оптимального правового регулювання. Як свідчать результати діяльності АМК, які ми розглянемо нижче, якщо модель адміністративно-правового регулювання цих відносин може бути цілком придатною і ефективною щоб запобігти більшості видам антиконкурентних узгоджених дій, то здатність такої моделі правового регулювання ефективно виявляти і запобігати картелям викликає обґрунтовані сумніви.

Метою дослідження є з'ясувати, чи наявні підстави для криміналізації картелів з огляду на поточний стан ефективності їх правового регулювання законодавством про захист економічної конкуренції, зокрема ефективності їх виявлення і розслідування АМК, а також ефективності існуючої адміністративно-правової відповідальності, в першу чергу каральної та превентивної її функцій.

Стан опрацювання проблематики. Питання підстав криміналізації антиконкурентних узгоджених дій тривалий час знаходилось поза увагою науковців. Тим не менше, можна виділити наукові праці О.О. Дудорова, Д.В. Каменського, В.О. Кожевнікова, Р.О. Мовчана, І.І. Бартош, у яких були розглянути окремі проблеми правового регулювання антиконкурентних узгоджених дій, як певною мірою зачіпають питання криміналізації змов учасників тендерів, зокрема, на оптових енергетичних ринках. Втім, питання підстав криміналізації картелів, як особливого виду антиконкурентних узгоджених дій, зокрема оцінка ефективності існуючого правового регулювання боротьби з такими правопорушення не були у фокусі їх наукового інтересу. Окремі аспекти правового регулювання антиконкурентних узгоджених дій досліджувались науковцями О.О. Дякуличем, О.М. Нагорним, Н.О. Саніахметовою, С.М. Сусом, С.І Озерянською, Т.І. Швидкою, С.В. Шкляром. Однак більшість цих дослідників розглядали широкий спектр різних видів антиконкурентних правопорушень, що не дозволяло їм виділити специфіку картелів. Натомість О.М. Нагорний та О.М. Дякулич дослідили окремі аспекти застосування економічного аналізу для встановлення причин схожості дій конкурентів як непрямого доказу картелів і, загалом, дійшли однакового висновку про його практичну неефективність. Однак комплексно питання ефективності існуючого правового регулювання боротьби з картелями науковцями не досліджувались і потребує спеціального наукового дослідження.

Виклад основного матеріалу. З широкого спектру усіх можливих видів антиконкурентних узгоджених дій картелі виділяють в особливу категорію правопорушень, які найбільш небезпечними для функціонування ринків та суспільства. Це зумовлено тим, що домовленості між конкурентами про встановлення однакового рівня цін, розподіл ринку між собою за територіями, покупцями чи товарами, узгодження обсягів виробництва чи продажу, усувають конкуренцію між ними, тим самим посилюючи їх ринкову владу, що дозволяє їм завищувати ціни, погіршувати якість товарів, завдаючи значної шкоди споживачам. За оцінками ряду економістів, які досліджували картелі у Європі, останні завищували ціни, у середньому, від 28% до 54%, при середній тривалості картелю у 5,6 роки [3, с. 12]. Але ще більша шкода картелів полягає у тому, що вони призводять до алокативної неефективності ринків, стримують інновації, порушуючи оптимальний розподіл ресурсів, і це завдає найбільшої і непоправної шкоди економіці і суспільству в цілому.

Тому, згідно з рекомендаціями ОЕСР, їх своєчасне виявлення і припинення має бути для усіх країн пріоритетним завданням у сфері захисту економічної конкуренції; ОЕСР рекомендує країнам «забезпечити, щоб їхнє законодавство про конкуренцію ефективно припиняло та стримувало зловмисні картелі, передбачаючи ефективні санкції та належні процедури правозастосування, а також установи для виявлення та усунення зловмисних картелів» [1, с. 3].

Проте вирішення цього завдання в рамках існуючої адміністративно-правової процедури, встановленої законодавством про захист економічної конкуренції, наштовхується на ряд серйозних перепон, з яких ключовими можна визначити такі: (і) складність виявлення і отримання прямих або навіть непрямих, але достатніх для встановлення факту існування картелю доказів, та (іі) складність забезпечити ефективність каральної і превентивної функцій юридичної відповідальності у вигляді штрафу, який АМК може накласти на суб'єктів господарювання за участь у картелі. Нижче ми розглядаємо кожну з цих складових.

Проблеми виявлення розслідування картелів

На початку становлення антимонопольного законодавства суб'єкти господарювання часто навіть не приховували свої домовленості про встановлення однакових цін, іноді підписуючи протоколи про підтримання однакового рівня цін і вивішуючи їх у своїх приміщеннях, що дозволяло органам АМК легко виявляти докази відповідних домовленостей [4, с. 263]. Але на сьогодні компанії значно краще обізнані про встановлену законом заборону таких дій і значні штрафи, які їм загрожують за участь у картелі.

Проте, така обізнаність ще не гарантує відмови компаній від участі у картелі, особливо якщо така участь забезпечує компаніям суттєве збільшення прибутків, а ризик виявлення АМК такого картелю і ризики понести реальну юридичну відповідальність є низькими. Як наслідок, картелі набувають прихованого, таємного характеру, продовжують існувати і створюються нові.

Хоча АМК має відносно потужні, як для адміністративного органу, повноваження для проведення розслідувань, зокрема, вимагати від суб'єктів господарювання, об'єднань, інших юридичних осіб будь-які документи та інформацію, одержувати пояснення працівників та будь-яких інших осіб, проводити раптові перевірки з вилученням документів, комп'ютерів або жорстких дисків, копіювати всю електронну інформацію, в т.ч. з віддалених серверів, на практиці ці повноваження складно ефективно реалізувати у разі небажання компаній співпрацювати з АМК, і фактично неможливо, якщо компанії протидіють АМК у проведенні перевірки.

Але проблема доступу до доказів змови має й інші причини, якраз які в рамках адміністративної процедури розслідування неможливо вирішити.

Для взаємодії в рамках картелю компанії зазвичай не використовують корпоративну пошту, яку АМК все перевірити, не зберігають у себе інформацію, яка їх може викривати, врешті решт всі зустрічі проводять за межами офісів. Типовий механізм картелю передбачає таємну комунікацію між власниками і менеджерами компаній з використанням приватних каналів зв'язку, у приватних приміщення і навіть за кордоном і АМК не таких має повноважень, щоб отримати докази з таких каналів комунікації, які мають правоохоронні органи при розслідуванні тяжких і особливо тяжких злочинів, і навряд чи такі повноваження він зможе мати поки картелі будуть предметом адміністративно-правового регулювання.

Відсутність у АМК таких повноважень зумовила те, що у 2005 році стаття 6 Закону «Про захист економічної конкуренції», у якій визначені ознаки антиконкурентних узгоджених дій, була доповнена положенням, яке встановило презумпцію (!) узгодженості дій конкурентів у випадку, коли їх антиконкурентна конкурентна поведінка є схожою, а проведений АМК ситуації на ринку спростовує наявність об'єктивних економічних причин такої схожості.

Формально-логічний аналіз цього положення вказує на те, що в його основу була покладена гіпотеза, що схожість конкурентної поведінки може бути спричинена лише (а) об'єктивними ринковими причинами або (б) її погодженням конкурентами. Тому якщо довести, що об'єктивні ринкові

причини такої схожості відсутні, то єдиною її причиною слід вважати узгодження такої поведінки конкурентами. Очікувалося, що це положення дозволить АМК обійти проблему неможливості отримання прямих доказів картелю і ефективно встановлювати картелі на підставі такого економічного аналізу.

Попри те, що на перший погляд такий метод доказування здається логічно стрункім і надійно заснованим на економічній науці, насправді він має суттєві вади, у зв'язку з чим, як відмічають дослідники, не забезпечує очікуваного результату, насправді призводить лише до зниження стандарту доказування і ризику помилкових рішень АМК [4, с. 264; 5, с. 268].

По-перше, схожість конкурентної поведінки суб'єктів господарювання за тими чи іншими параметрам досить часто не є аномалією, яку би можна було вважати ознакою змови, а невід'ємною властивістю ринку. В економічній науці причини схожості поведінки конкурентів, від схожості стратегій до схожого чи однакового рівня цін і однакової динаміки їх зміни, пояснюються різноманітними теоретичними моделями раціональної індивідуальної поведінки конкурентів. Втім, у на практиці визначити, виміряти і обґрунтувати всі фактори, що можуть мати значення для перевірки таких теоретичних моделей значно складніше, ніж побудувати і обґрунтувати такі моделі в «лабораторних» умовах. Зазначене призводить до того, що на практиці методи економічного аналізу мало схожі на теоретичні, а відтак, вони не виключають помилок при правозастосуванні. Наприклад у одній з найбільш гучних справ проти торговельних мереж, АМК, спираючись на проведений ним економічний аналіз, помилково визнав антиконкурентними узгодженими діями схоже підвищення цін торговельними мережами [6]. В іншому випадку кваліфіковане ним як антиконкурентні узгоджені дії схоже підвищення цін операторами АЗС суд визнав також необґрунтованим [7]. На необхідність проведення повноцінного економічного аналізу суди звертали увагу у багатьох рішеннях, вказуючи на те, зокрема, що «схожість має бути саме результатом узгодженості конкурентної поведінки, а не виявлятися у простому співпадінні дій суб'єктів господарювання, зумовленим специфікою відповідного товарного ринку» [8].

Ця проблема помилок при визначенні АМК наявності чи відсутності об'єктивних причин схожої поведінки конкурентів залишається невирішеною. В першу чергу це стосується поведінки конкурентів на концентрованих ринках з олігопольною структурою, де схожість конкурентної поведінки може проявлятися у практично синхронній зміні цін. В економічній теорії феномен схожої поведінки конкурентів на олігопольному ринку відомий як паралельна поведінка конкурентів, пояснюється об'єктивною взаємною залежністю стратегії одного конкурентна від стратегії іншого і описується теорією ігор як різні форми економічної рівноваги за Нешем: рівновагою Курно за обсягами виробництва, рівновагою Бертрана за цінами, рівновагою Штакельберга за цінами у випадку асиметричного ринку [9, с. 110; 10, с. 3].

Але ці теоретичні моделі теорії ігор проблематично застосувати на практиці, в результаті чого відрізнити правомірний паралелізм від незаконної координації конкурентної поведінки може бути просто неможливо [11, с. 24].

Зокрема, класична теорія ігор і різні форми рівноваги Неша чи інші ґрунтуються на припущенні про раціональну і логічну поведінки усіх економічних гравців, рішення яких підкоряються виключно цілі максимізації доходу, а також припущеннях про однакові (недиференційовані) товари, інформаційну прозорість ринку тощо. Але такі «лабораторні» моделі не гарантують аналогічних рішень менеджерів на практиці і таких ідеальних для моделювання ринкових умов. Насправді людська поведінка і реальність значно складніші. На ціну навіть одного і того ж товару щонайменше впливає цінність бренду його продавця. Поведінка ж менеджерів не детермінується виключно «машинним економічним» мисленням, а знаходиться під впливом комплексу психологічних, соціальних факторів та когнітивних чинників. Як зазначає Н. Рязанова «[д]ля розуміння механізму економічного вибору слід враховувати психологічні особливості (когнітивні, емоційні, соціальні) людських дій, рішень та сприйняття у різноманітних економічних ситуаціях» [11, с. 164]. Тому, за висновками О. Шульги «[с]ьогодні у теорії ігор не існує універсальної концепції рівноваги – приймаючи ті чи інші припущення про принципи прийняття агентами рішень, можна отримувати різні розв'язки» [11, с. 18].

Аналіз рішень АМК про антиконкурентні узгоджені дії на ринках, скрапленого газу, світлих нафтопродуктів, дистрибуції лікарських засобів дозволяє побачити, що АМК необхідного економічного аналізу і не проводить, обмежуючись поверховим аналізом структури витрат учасників ринку і кореляційно-регресивним аналізом схожості зміни їхніх цін. Тому деякі дослідники вважають, що запровадження економічного аналізу як підстави для юридичної презумпції узгодженості дій насправді призвело до зниженням стандарту доказування і збільшило ризик помилок при прийнятті АМК рішень [4, с. 265]. З цим не можливо не погодитись. Але проблема ще ширша.

Навіть у випадку найбільш повного економічного аналізу, якщо АМК спробує такий провести, неможливо точно виміряти вплив усіх можливих факторів на поведінку кожного з конкурентів і

визначити ту одноосібну раціональну економічну поведінку учасника ринку, яку надійно можна вважати детермінованою об'єктивними економічними причинами та «еталоном» для порівняння з фактичною поведінкою конкурентів в цілях визначення «аномальності» останньої як доказу її узгодженості. В результаті межа невизначеності між правомірною паралельною поведінкою конкурентів, що випливає з їхньої олігополістичної взаємозалежності, і змовою, є, щонайменше, нечіткою, але більш вірогідно – досить широкою. За таких обставин ґрунтувати висновок про встановлення факту узгодженості поведінки і наявність правопорушення, за яке має бути накладений значний штраф, а також можуть бути пред'явлені позови про відшкодування у подвійному розмірі завданої правопорушенням шкоди, не можна вважати таким, що відповідає принципу юридичної визначеності. І той факт, що ці правопорушення знаходяться у сфері адміністративно-правового регулювання, не може бути індульгенцією на нехтування цим принципом.

На практичну обмеженість можливостей економічного аналізу і необхідність додаткових доказів картелю суди неодноразово звертали увагу, вказуючи на необхідність додаткових доказів узгодженості, окрім економічного аналізу. Так, Північний апеляційний господарський суд у своїй постанові від 07.12.2021 зазначив: «[…] сама по собі паралельна поведінка, хоча і може бути підтвердженням існування змови або викликати підозру вчинення незаконних дій, однак її недостатньо для доведення незаконної поведінки. За відсутності прямих доказів існування домовленості, антимонопольні органи повинні покладатися на «додаткові фактори» або безпосередні докази для того, щоб встановити наявність погодженої практики, […] на олігопольному ринку, у якому домінує невелика кількість конкуруючих суб`єктів, які визнають взаємозалежність між собою і є гравцями у повторюваній грі, кожен з цих суб`єктів на ринку свідомо адаптує свою власну стратегію до очікуваної реакції своїх конкурентів. […] завдання антимонопольних органів полягає у з`ясуванні, чи результат встановлення однакових цін є наслідком незаконної змови між суб`єктами ринку, або просто раціональною та спонтанною незалежною реакцією кожного суб`єкта господарювання на визнану взаємну залежність між ними та на поведінку один одного, що, як правило, має місце в силу спрямованості всіх суб`єктів господарювання на ринку на досягнення однакової цілі або результату (отримання прибутку, збільшення обсягів реалізації, розширення мережі пунктів реалізації тощо)» [12].

Відтак, модель доказування антиконкурентних узгоджених дій на основі економічного аналізу не може вирішити проблему недостатності процесуальних повноважень АМК для отримання прямих доказів змови.

Розуміння проблем економічного аналізу як надійного доказу вимагає зосередитись на встановленні і доведенні наявності інших компонентів успішної координації конкурентами своєї конкурентної поведінки, встановлення яких може свідчити про існування картелю.

В цьому контексті важливого значення має розуміння механізму функціонування картелю. Компанії, щоб забезпечити успішну координацію конкурентної поведінки в рамках картелю, не можуть обмежитись домовленістю лише про встановлення однакової ціну, а повинні також досягти домовленостей, щонайменше, про (а) обсяги виробництва чи продажу, (б) інші умов торгівлі, (в) механізм розподілу доходу, отриманого в результаті змови, (г) механізм взаємного контролю виконання домовленостей; (д) механізм покарання за відхилення від узгодженої поведінки [13. с. 408].

Але встановлення таких «додаткових факторів», які, звичайно, також є таємними, потребує наявності у АМК відповідних повноважень. Але в жодному з проаналізованих автором рішень АМК такі обставини організації картелю не були встановлені.

Поступове розуміння обмежених можливостей та інших недоліків економічного аналізу і неможливості в рамках його адміністративної процедури розслідування ефективно розширити слідчі повноваження АМК, зокрема, проводити хоча би деякі оперативно-розшукові заходи, повернуло АМК і законодавців до вже майже забутої програми звільнення від відповідальності учасника антиконкурентних узгоджених за надання важливих доказів такого правопорушення.

Така програма відома більше як «Програма Leniency», застосовується в ЄС з 2006 року і з того часу набула поширення в інших країнах. Проте в Україна така програма була запроваджена ще у 2002 році з набранням чинності Законом «Про захист економічної конкуренції», проте була недосконалою і так і не застосовувалась. Тому, щоб вдихнути у неї життя, у 2023 році вказана програма була значно розширена, по-перше, завдяки додатковим опціям, що передбачають для другого, третього та інших учасників антиконкурентних узгоджених дій, які також нададуть АМК важливі докази картелю, зменшення розміру штрафу, відповідно, до 50%, 30% та 20%, по-друге, доволі детальним порядком її реалізації.

Сподівання на підвищення ефективності виявлення каротелей завдяки Програма Leniency має під собою вагомі підстави. Так, з часу її запровадження у в ЄС і до 2017 року усі картелі, за винятком двох, були виявлені саме завдяки цій програмі, при цьому вона показала свою ефективність

також і на національному рівні, де приблизно 40-50% картелів були виявлені конкуренційними відомствами завдяки їй [14, с. 8].

Але треба визнати, що хоча Програма Leniency може відігравати важливу роль у виявленні картелів, її ефективність залежить від багатьох факторів, не усі з яких можна виявити і не на усі вплинути, щоб забезпечити її прийнятну ефективність. Так, наприклад, у період 2015 – 2021 років її ефективність помітно впала в ЄС та усіх європейських країнах в середньому на 58% і, що важливо, дійсні причини цієї тенденції точно не встановлені [14, с. 13].

Основними факторами, які впливають на ефективність Програми Leniency, можна визнати такі: (а) високий ризик виявлення картелю; (б) високий ризик покарання, яке нівелює будь-які вигоди, отримані учасником картелю за весь час його існування; (в) довіра до інституцій, які впроваджують таку програму, реальна прозорість і передбачуваність процедур на усіх етапах її реалізації та гарантії досягнення передбачених нею вигод у разі виконання її умов; (г) відсутність загрози подальшої цивільно-правової (відшкодування шкоди) та кримінальної відповідальності у разі, якщо учасник картелю скористався Програмою Leniency [14, с. 14].

Проте більшість з цих умов навіть після її перезавантаження у законодавстві про захист економічної конкуренції не виконуються [15].

Такий стан правового регулювання зумовив вкрай низьку кількість виявлення класичних ринкових картелів.

Статистика виявлених картелів.

Згідно з річними звітами АМК кількість встановлених ним усіх видів антиконкурентних узгоджених дій у 2020 становила 877 випадків [16, с. 149], у 2021 – 920, у 2022 – 285, у 2023 – 1020 [17, с. 81], у 2024 – 2012 [18, с. 41]. При цьому змови на тендерах за усі ці роки становлять більше 99%, а у період 2023 та 2024 років – усі 100%. Натомість кількість виявлених на ринку «класичних» картелів склала менше 10 випадків, або 0,3%, при цьому усі вони розслідувались АМК у зв'язку з виявленою схожістю цінової поведінки конкурентів та з використанням лише непрямих доказів на основі вже згаданого методу економічного аналізу, який, передбачає презумпцію узгодженості дій конкурентів якщо АМК не встановив об'єктивних економічних причин такої схожості.

Але тут виникає майже риторичне питання: наскільки обґрунтованим можна вважати очікування, що АМК, який сам проводить розслідування і приймає рішення, завданням якого є виявлення картелів і за цим показником оцінюється ефективність його роботи, буде заінтересований доводити існування обставин, які виключають можливість доведення ним правопорушення? Відповідь на це питання також частково пояснює причини низької якості економічного аналізу. Цей аспект порівняння адміністративної процедури в законодавстві про захист економічної конкуренції і змагальності сторін обвинувачення і захисту у кримінального процесі, де рішення приймає суд, також має важливе значення в контексті оцінки ефективності правового регулювання, яке передбачає встановлення неправомірності поведінки на підставі непрямих доказів і складну економічну оцінку ринкових обставин.

Значна кількість встановлених АМК змов на тендерах, як показане вище, виглядає позитивно, але ці показники не повинні вводити оману щодо недостатньої ефективності боротьби з картелями. І для такої оцінки є кілька підстав.

По-перше, класичний картель, який діє на ринку, внаслідок масштабу охоплення ринку і своєї тривалості завдає значно більшої і непоправної шкоди, ніж десятки і навіть сотні виявлених АМК тендерних картелей. Тому, не применшуючи користь від такої встановленої АМК їх кількості, актуальність виявлення і припинення інших видів картелів, що діють на ринку, не зменшується і не повинна зменшуватись.

По-друге, виявлення і доказування змов у сфері публічних закупівель має значні відмінності від виявлення і доказування тих класичних картелів, що діють на ринках. Зокрема, формалізований порядок участі у процедурах закупівлі, який передбачає підготовку і подання учасниками значної кількості документів, і які розміщуються у Prozorro, забезпечує численні сліди обміну інформацією між учасниками закупівлі, якщо вони змовляються, і які АМК доволі легко виявляє вже завдяки аналізу розміщених на Prozorro тендерних пропозицій. Також характер зв'язків між учасниками змови на тендерах вказує на те, що часто ці учасниками є явними і неявними компаніями однієї групи, внаслідок чого мають спільних працівників, спільні канали комунікації, однакові адреси, взаємні фінансові операції та багато інших ознак тісної співпраці, що дозволяє АМК досить ефективно обґрунтовувати наявність спільного, а не конкуруючого інтересу при їх участі в одній процедурі закупівлі. Іншою важливою особливістю є те, що часто сам характер дій замовників при підготовці і проведенні процедур закупівель, зокрема формування умов участі у закупівлі, яким можуть відповідати лише певні учасники, відхилення неочікуваних учасників тощо, вказує на їх інтерес і сприяння таким змовам учасників процедур закупівлі. Це може вказувати, що насправді це не картелі, а лише найбільш видима частина корупційних методів проведення закупівель, вирі-

шенням проблеми яких має займатись не АМК, а відповідні правоохоронні органи. Це також може пояснювати, чому незважаючи на постійне зростання кількості виявлених АМК тендерних змов кількість таких випадків все одно збільшується.

По-друге, така зростаюча статистика виявлення і припинення АМК змов на тендерах свідчить, що їх дійсна кількість навряд чи також зменшується. Відсутні обґрунтовані підстави вважати, що загальна кількість змов на тендерах за останні роки зменшилась внаслідок загрози виявлення АМК таких змов і притягнення до юридичної відповідальності. Ефективність такої загрози виявлення і юридичної відповідальності потребує особливої уваги.

Ефективність юридичної відповідальності за картелі

Аналіз звітних даних АМК за 2023 та 2024 роки свідчить, що середній розмір штрафу на одне рішення АМК про змову на тендері становить приблизно 607 тис. грн. Це при тому, що відповідачами у кожному такому рішенні, зазвичай, є щонайменше два суб'єкти господарювання. Серед причин низьких штрафів можна виділити, зокрема, такі, як участь у тендерах ФОПів та часто юридичних осіб, який мають «тендерну» спеціалізацію і тому незначний дохід, порівняно з компаніями, що діють на відкритому ринку.

Але навіть при таких незначних штрафах частка сплачених такими порушниками штрафів, як свідчить аналіз тих же річних звітів АМК, не перевищує 15% від загальної суми накладених штрафів за ці правопорушення. Фактично, компанії просто уникають відповідальності, зокрема, виводячи активи і припиняючи діяльність, яку власники переводять на інші свої компанії.

Проблема забезпечення ефективності штрафів, які може накладати АМК за картель, має ще один вимір і стосується більше класичних картелів на ринку.

Хоча у таких картелях їх учасники зазвичай не можуть позбутися активів, вийти з ринку і уникнути відповідальності, на відміну від «одноразових» учасників тендерів, накладення на них штрафів може не забезпечувати виконання такими штрафами своїх каральної і превентивної функцій. У випадку тривалого картелю розмір штрафу у 10% доходу суб'єкта господарювання за рік, що передує року, в якому АМК накладає штраф, може навіть не позбавити учасників картелю незаконно одержаного прибутку за час існування картелю.

На початку ми вже наводили дані, що в середньому картелі можуть завищувати вартість своїх товарів від 28% до 54%. Таким чином, картель, який триває кілька років, може отримати незаконний прибуток значно більший, ніж його дохід за останній рік, від розміру якого АМК має визначати граничний штраф у 10%.

Навіть передбачене законом право АМК перетнути цю граничну межу штрафу у 10% річного доходу і накласти штраф у потрійному розмірі незаконно отриманого прибутку за весь період порушення може не забезпечити ефективності штрафу.

Перша причина – фактична тривалість порушення може бути більшою, ніж АМК зможе довести. Відтак, розрахований з доведеного періоду порушення незаконний прибуток може бути значно менший, ніж фактично отриманий порушником, що залишає порушника у виграшу.

Друга причина – розрахований кумулятивно за роки діяльності картелю незаконний дохід може перевищувати платоспроможність порушника на момент притягнення його до відповідальності і фактично призвести до його банкрутства і виходу з ринку. За розрахунками деяких дослідників, які використовували статистику щодо середніх картельних націнок, середньої тривалості картелів, оптимальний штраф повинен бути в межах 150% – 200% річного обороту [3, с. 6].

Подібні штрафи можуть мати руйнівний характер не лише для порушників, але й для ринків, задоволення попиту, зайнятості населення та інші соціальні негаразди. Ця проблема, відома як «прогалина стримування» («deterrence gap»), є однією з ключових проблем у теорії економічного стримування суб'єктів господарювання від участі картелях, подолання якої держави зазвичай знаходять у додатковому запровадженні індивідуальних кримінальних санкцій до фізичних осіб – менеджерів і власників компаній, які приймають рішення про картель і фактично забезпечують його функціонування. Персональна кримінальна відповідальність менеджерів і власників може стати значно більш ефективним стримуючим фактором від участі компаній у картелі: одна справа – ризик корпоративної фінансової відповідальність, який можна закласти у ціни, інша справа – ризик менеджера отримати позбавлення волі, який неможливо диверсифікувати.

США історично є лідерами у питанні криміналізації картелів, однак в європейських країнах кримінальна відповідальність за картелі також досить поширена і це тенденція значною мірою тривала останні 15 років. Проведений ОЕСР аналіз досвіду країн щодо правового регулювання боротьби з картелями свідчить, що 21 юрисдикція країн членів ОЕСР має кримінальні санкції за картелі. Загалом же, кримінальна відповідальність за картелі встановлена у Великій Британії, Австрії, Франції, Данії, Естонії, Греції, Ірландії, Норвегії, Румунії, Словацькій Республіці, Словенії, Бельгії, Німеччині, Угорщині, Італії, Польщі, Португалії; Австралії, Бразилії, Канаді, Чилі, Ізраїлі, Японії, Кореї, Мексиці, Новій Зеландії, Омані, Філіппінах, Південній Африці [19, с. 20].

Хоча види картелів, які переслідуються у кримінально-правовому порядку, а також види і розміри санкцій відрізняються від країни до країни, це все одно дає розуміння важливої ролі, яку відграє кримінально-правове регулювання у забезпеченні ефективності боротьби з картелями.

Висновки. Модель адміністративно-правового регулювання боротьби з картелями, втілена у законодавстві про захист економічної конкуренції, не забезпечує достатньої ефективності виявлення і розслідування картелів. Зокрема, обмеженість повноважень АМК щодо виявлення і розслідування правопорушень в рамках адміністративних проваджень і, зазвичай, таємний характер картелів не дозволяють АМК ефективно їх виявляти і збирати прямі докази їх діяльності. Альтернативні методи доказування картелів на основі економічного аналізу залишаються неефективними, оскільки не забезпечують можливості надійного доказування картелів, а також створюють умови для прийняття АМК помилкових рішень. Програма Leniency все ще не продемонструвала своєї успішності і, як свідчить досвід інших юрисдикцій, її ефективність у виявленні і запобіганні картелів хоча і є важливою, проте залишається досить обмеженою. Як наслідок, за останні 5 років АМК встановив не більше 10 випадків картелів, що діяли на ринках. При цьому згадані недоліки методу доказування картелів на основі економічного аналізу, використаного АМК при прийнятті обвинувальних рішень, залишають обґрунтовані сумніви у правильності оцінки таких схожих дії конкурентів саме як узгодженої їх поведінки.

Штрафи, які накладає АМК на суб'єктів господарювання – учасників картелю не забезпечують необхідною мірою виконання ними своїх каральної і превентивної функцій. Про це свідчать надзвичайно високі показники встановлених АМК змов на тендерах і стала тенденція зростання кількості цих правопорушень при відносно низьких штрафах та надзвичайно низькому показнику їх сплати. Більше того, навіть максимально можливі штрафи, які може накласти АМК на учасників тривалого картелю, можуть не нівелювати незаконного прибутку, який учасника картелю можуть отримати завдяки його такій тривалій діяльності та/або значному завищенню цін.

Шляхом вирішення цих причин недостатньої ефективності боротьби з картелями може бути їх криміналізація, яка забезпечить необхідні повноваження для їх виявлення і розслідування, а загроза позбавлення волі, яка постане перед менеджерами і власниками, буде мати значно більший стримуючий ефект на їхні рішення щодо участі у картелі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. OECD. Recommendation of the Council concerning Effective Action against Hard Core Cartels, 2025. URL: https://legalinstruments.oecd.org/public/doc/193/193.en.pdf (дата звернення 06.11.2025).
2. Проєкт Кримінального кодексу України станом на 01.08.2024. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf.
3. Peter Whelan. Competition law and criminal justice. 2017. 25 с. URL: https://cars.wz.uw.edu.pl/images/news/2017/Paper_Dr_Peter_Whelan.pdf.
4. Нагорний О. Кваліфікація окремих порушень конкуренційного законодавства в сфері ціноутворення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: ПРАВО.* 2023. Випуск 78, частина 1. С. 262–267. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.78.1.42.
5. Дякулич О. Тенденції і перспективи розслідування справ про антиконкурентні узгоджені дії у формі схожих дій в світлі антимонопольної реформи. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»* 2024. № 5. С. 266–270. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.43.
6. Постанова Вищого господарського суду України від 19.01.2017 року у справі № 910/17733/15. URL: https://protocol.ua/ua/postanovavgsu_vid_19_01_2017_roku_u_spravi_910_ 17733_15.
7. Постанова Вищого господарського суду України від 13 грудня 2016 року у справі № 922/3962/14. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vgsu_vid_13_12_2016_roku_u_spravi_922_3962_14.
8. Постанова Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики застосування конкурентного законодавства» від 26.12.20112 № 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015600-11.
9. Герасименко А. Еволюція теорії конкуренції в історії економічної думки xviii–xx століть. *Вісник КНЕУ.* 2009. № 1. С. 102–114. URL: http://visnik.knute.edu.ua/files/2009/01/15.pdf.
10. Priya Patel1. Modelling Cooperation, Competition, and Equilibrium: The Enduring Relevance of Game Theory in Shaping Economic Realities. 2021. Social Science Chronicle, Vol. 1, Issue 1. С. 1–19. DOI: https://doi.org/10.56106/ssc.2021.003.
11. Поведінкова економіка: від теорії до практики. Міждисциплінарний навчальний посібник. За науковою ред. к.е.н., доц. Татомир І.Л., к.е.н., доц. Квасній Л.Г. Трускавець: ПОСВІТ. 2022. 408 с.

12. Постанова Північого апеляційного господарського суду від 07.07.2021 у справі № 910/10412/19. URL: .https://reyestr.court.gov.ua/Review/99445863.
13. William E. Kovacic, Robert C. Marshall, Leslie M. Marx. Plus factors and agreement in antitrust law. *Michigan Law Review.* 2011. Vol. 110. C. 393–436. URL: https://repository.law.umich.edu/mlr/vol110/iss3/1.
14. OECD. The Future of Effective Leniency Programmes: Advancing Detection and Deterrence of Cartels. *OECD Competition Policy Roundtable Background Note.* 2023. URL: https://www.oecd.org/en/publications/the-future-of-effective-leniency-programmes-advancing-detection-and-deterrence-of-rtels_9bc9dd57-en.html.
15. Пожар А. Програма leniency в Україні: чи запрацює вона після перезавантаження? *Ліга Закон.* 2023. URL: https://www.asterslaw.com/ua/press_center/publications/the_leniency_program_in_ukraine_will_it_work_after_a_reboot.
16. Річний звіт Антимонопольного комітету України за 2020 рік. URL: https://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/605/4a0/e26/6054a0e268fc0702551413.pdf.
17. Річний звіт Антимонопольного комітету України за 2021 рік. URL: ttps://amcu.gov.ua/storage/app/uploads/public/627/ccb/c10/627ccbc10ef3d6401 99715.pdf.
18. Річний звіт Антимонопольного комітету України за 2023 рік. URL: https://amcu.gov.ua/pro-nas/zvitnist/richni-zviti/zvit-2023.

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.3

КОРУПЦІЯ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я: ПОНЯТТЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ, ОЗНАКИ, РІВНІ ТА ПРОЯВИ

Забуга Ю.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
асистентка кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0003-1805-515X

Забуга Ю.Ю. Корупція у сфері охорони здоров'я: поняття за законодавством України, ознаки, рівні та прояви.

У статті на підставі аналізу положень чинного антикорупційного, кримінального законодавства та законодавства у сфері охорони здоров'я досліджується зміст поняття "корупція у сфері охорони здоров'я". Авторкою були проаналізовані ознаки корупції, розкрито їх зміст з урахуванням останніх змін і доповнень, внесених законодавцем до Закону України "Про запобігання корупції" від 14.10.2014 № 1700-VII станом на листопад 2025 р. Доволі значна увага приділяється встановленню кола суб'єктів корупції у сфері охорони здоров'я за чинним КК України, шляхом їх зіставлення з відповідними положеннями ч. 1 ст. 3 Закону України "Про запобігання корупції" від 14.10.2014 № 1700-VII. При цьому враховані зміни, які відбулись в Законі України "Основи законодавства України про охорону здоров'я" від 19.11.1992 № 2801-XII у зв'язку із прийняттям та введенням в дію положень Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підготовки, безперервного професійного розвитку та професійної діяльності за професіями у сфері охорони здоров'я» від № 4246-IX. У роботі міститься авторське визначення поняття корупції у сфері охорони здоров'я, а також здійснений аналіз класифікацій рівнів корупції, запропонований науковцями. Авторка пропонує виділяти: 1) корупцію на "вищому рівні" або "державному рівні", пов'язану із розкраданням бюджетних коштів, спрямованих на фінансування системи охорони здоров'я; 2) корупцію на "середньому рівні", яка відбувається під час закупівлі лікарських засобів та медичних виробів або здійснюється державних регулятором фармацевтичного ринку; 3) корупція на "низькому рівні" або "дрібну" корупцію, тобто корупцію постачальників медичних послуг, до якої варто віднести і "маркетингові угоди". Така корупція відбувається у закладах охорони здоров'я, як їх службовими особами, так і особами, які не підпадають під ознаки службових, а є працівниками, які працюють на користь установи і є загальним суб'єктом кримінального правопорушення. Результати цього дослідження можуть бути використані як підґрунтя для подальших досліджень корупції у сфері охорони здоров`я.

Ключові слова: кримінальне право, кримінальна відповідальність, корупція, охорона здоров'я, корупційне кримінальне правопорушення, рівні корупції у сфері охорони здоров'я.

Zabuha Yu.Yu. Corruption in healthcare: the concept under Ukrainian law, signs, levels, and manifestations.

Based on an analysis of the provisions of current anti-corruption, criminal, and healthcare legislation, this article examines the meaning of the concept of "corruption in healthcare." The author analyzes the features of corruption and elucidates their meaning, taking into account the latest amendments introduced by the legislator to the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" of October 14, 2014 № 1700-VII as of November 2025. Considerable attention is paid to determining the range of corruption subjects in the healthcare sector under the current Criminal Code of Ukraine by comparing them with the relevant provisions of Part 1 of Article 3 of the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption" of October 14, 2014 № 1700-VII .The analysis also takes into account changes made to the Law of Ukraine "Fundamentals of the Legislation of Ukraine on Health Care" of November 19, 1992 No. 2801-XII in connection with the adoption and enactment of the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Regarding Training, Continuing Professional Development and Professional Practice in Healthcare Professions" № 4246-IX. The article provides an original definition of the concept of corruption in the healthcare sector and includes an analysis of classifications of corruption levels proposed by scholars. The author suggests distinguishing between: (1) corruption at the "high level" or "state level," associated with the embezzlement of budget funds allocated for financing the healthcare system; (2) corruption at the "middle level," which occurs during the procurement of medicines and medical devices or is carried out by the state regulator of the pharmaceutical market; (3) corruption at

the "low level," or "petty" corruption – namely corruption committed by healthcare service providers, which also includes so-called "marketing agreements." Such corruption occurs in healthcare institutions both by their officials and by individuals who are not officials but are employees working for the benefit of the institution and are general subjects of a criminal offense. The results of this study may be used as a foundation for further research on corruption in the healthcare sector.

Key words: criminal law, criminal liability, corruption, healthcare, corruption-related criminal offenses, levels of corruption in healthcare.

Постановка проблеми. У всі часи існування держави одним із найбільш руйнуючих її чинників була і залишається корупція. Під час воєнного стану це явище перетворюється на справжнього "внутрішнього ворога", який поряд із ворогом зовнішнім, підриває основи національної безпеки будь-якої воюючої країни. Яскравим прикладом цього твердження є й Україна сьогодення. Та попри всі корупційні скандали, які відбувались у нашій державі під час повномасштабного вторгнення, боротьба з корупцією в Україні продовжується. Це дозволяє утримувати нашу незалежність, а також отримувати фінансову та воєнну допомогу від союзників, відповідає вимогам євроінтеграції.

Традиційно однією із найбільш корумпованих галузей в Україні вважалась галузь охорони здоров'я. Саме тому зниження рівня корупції у цій сфері було однією із неофіційних цілей медичної реформи, розпочатої у 2018 р. Проте вже у 2024 р. результати загальнонаціонального дослідження, проведене соціологічною компанією Info Sapiens на замовлення Національного агентства з питань запобігання корупції, показали, що найчастіше українці отримують корупційний досвід саме в закладах охорони здоров'я. Медична сфера, на думку наших громадян, так і залишається найбільш корумпованою сферою, посідаючи друге місце після сфери будівництва та земельних відносин [1, с. 25-26]. Тож на сьогодні пріоритетним залишається проведення комплексного дослідження стану корупції у сфері охорони здоров'я, враховуючи не тільки виклики воєнного часу, але й ті суттєві зміни, які відбулись у цій галузі після початку медичної реформи і супроводжувались, зокрема, зміною законодавства. Таке дослідження має розпочинатись із з`ясування змісту поняття корупції у сфері охорони здоров'я, розуміння сутності та ознак цього явища за законодавством України, встановлення кола суб'єктів корупції у галузі охорони здоров'я, а також визначення рівнів та проявів корупції у цій сфері, що і буде становити **мету цього дослідження**.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз публікацій українських дослідників, розміщених у відкритому доступі, свідчить про те, що на сьогодні відсутні фундаментальні роботи, присвячені комплексному дослідженню сучасного стану корупції саме у галузі охорони здоров'я, а також правових засобів її протидії. Натомість можна відшукати безліч наукових статей, в яких увага автора чи авторів фокусується на окремих проблемних питаннях, пов'язаних із корупцією у цій сфері. До них належать роботи М.А. Аніщенко, В.В. Балабко, Н.О. Гуторової, Д.В. Малетова та М.О. Малєєва, В.М. Пашкова, О. Попело, О.В. Соловйова, М.В. Співак, С.Г. Стеценка, Н.М. Овчаренко та О.М. Рєзніка, А.М. Олійника та В.С Канціра й інших вчених. Та незважаючи на це, актуальність деяких із цих робіт станом на 2025 р. частково втрачена через те, що постійно відбувається оновлення як антикорупційного законодавства, так і законодавства у сфері охорони здоров'я.

Виклад основного матеріалу.

1. Поняття корупції у сфері охорони здоров'я та її ознаки. Суб'єкти корупції. Перед тим як розпочати дослідження змісту цього поняття, варто звернути увагу на те, що чинне законодавство України не містить визначення поняття "корупція у сфері охорони здоров'я". Тож для того, щоб розкрити його зміст, слід звернутися до тлумачення терміну "корупція", наданому у ч. 1 ст. 1 Закону України "Про запобігання корупції" від 14.10.2014 № 1700-VII (далі – ЗУ "Про запобігання корупції") та відповідних положень Кримінального Кодексу України (далі – КК України), а також з'ясувати коло ключових суб'єктів у сфері охорони здоров'я за чинним законодавством.

1.1. Поняття та ознаки корупції за чинним законодавством України. ЗУ "Про запобігання корупції" у ч. 1 ст. 1 визначає корупцію, як "використання особою, зазначеною у частині першій статті 3 цього Закону, своїх службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття такої вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди особі, зазначеній у частині першій статті 3 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей" [2]. Також у ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про запобігання корупції" надається визначення корупційного правопорушення, як "умисного діяння, яке завжди містить ознаки корупції", та зазначається, що за нього настає кримінальна, дисциплінарна та/або цивільно-правова відповідальність [2]. Отже, можна прийти до висновку, що законодавець пов'язує корупцію із вчиненням особою, про яку йдеться у ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції", *коруп-*

ційних кримінальних правопорушень. Вичерпний перелік останніх міститься у примітці до ст. 45 КК України. Тож, про *ознаки корупції* у поведінці конкретної особи буде свідчити:

1) *її посада*, яка визначає специфічні функції (обов'язки), які така особа може виконувати постійно, тимчасово або за спеціально наданими повноваженнями. Їх наявність і дозволяє віднести цю особу до спеціального суб'єкта корупції. Виняток становлять особи, визнані такими, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (є олігархами), про які йдеться у підпункті г пункту 2 ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції". Може йтися і про звичайну особу (далі – загальний суб'єкт корупції), у випадку, якщо вона буде вчиняти підкуп особи, яка обіймає відповідну посаду і виконує специфічні функції (обов'язки). Про підкуп свідчать пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди спеціальному суб'єкту корупції.

Варто відзначити, що кримінальне законодавство використовує власний понятійній апарат, а тому в чинному КК України як для позначення суб'єктів корупції, так і визначення їх змісту, використовується дещо інша термінологія, ніж у ЗУ "Про запобігання корупції". Відповідно до ч. 1 ст. 3 цього Закону, суб'єктами корупції визнаються: 1) особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування; 2) особи, які для цілей цього Закону прирівнюються до осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування: а) посадові особи юридичних осіб публічного права, які не зазначені у п. 1 ч. 1 ст. частини першої цієї статті; б) особи, які не є державними службовцями, посадовими особами місцевого самоврядування, але надають публічні послуги; в) представники громадських об'єднань, наукових установ, навчальних закладів, експертів відповідної кваліфікації, інші особи, які входять до складу конкурсних та дисциплінарних комісій; г) олігархи та ґ) голови та члени експертних команд з оцінювання повсякденного функціонування особи, а також голови, їх заступники, члени та секретарі позаштатних постійно діючих військово-лікарських і лікарсько-льотних комісій, які при цьому не є особами, зазначеними у п. 1 ч. 1 цієї статті; 3) особи, які постійно або тимчасово обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків у юридичних особах приватного права незалежно від організаційно-правової форми, а також інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією, – у випадках, передбачених цим Законом; 4) кандидати на пост Президента України та кандидати у народні депутати України, зареєстровані в порядку, встановленому законом [2].

У чинному КК України суб'єктами корупції визнаються:

1) службові особи. Їх різновидами виступають: а) службові особи публічного права. Це особи, зазначені у п. 1 ч. 1, підпунктах "а", "в", "г" та "ґ" п. 2 ч. 1 ст. 3 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції"; б) службові особи приватного права. Це особи, перелік яких наведено у п. 3 ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції"; г) військові службові особи, ознаки яких наведено у п. 1 ст. 425 КК України;

2) особи, які надають публічні послуги. Коло таких осіб обмежено тими особами, про які йдеться у диспозиції ч. 1 ст. 365-2 КК України. Йдеться про осіб, зазначених законодавцем у підпункті "б" п. 2 ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції";

3) особи, які працюють на користь підприємства, установи, організації. Під такою особою, відповідно до п. 1 примітки до ст. 354 КК України, слід розуміти особу, яка виконує роботу або надає послугу відповідно до договору з таким підприємством, установою, організацією. Це особи, про які йдеться у п. 3 ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції", починаючи зі слів "інші особи, які не є службовими особами та які виконують роботу або надають послуги відповідно до договору з підприємством, установою, організацією, – у випадках, передбачених цим Законом".

4) загальний суб'єкт кримінального правопорушення, ознаки якого наведено у ч. 1 ст. 18 КК України. Тобто йдеться фізичну осудну особу, яка досягла віку, з якого настає кримінальна відповідальність. У випадку вчинення корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних із підкупом, така особа має досягнути 16-річного віку.

У чинному КК України визначення поняття "службова особа" надається у ч. 3 та 4 ст. 18 КК, а також у п. 1 примітки до ст. 364 КК. Аналіз цих приписів дозволяє зробити висновок, що службовою особою визнається особа, яка на час вчинення корупційного кримінального правопорушення, постійно, тимчасово або за спеціально наданими повноваженнями, виконувала хоча б одну із трьох функцій: в) представницьку функцію; б) організаційно-розпорядчу функцію; г) адміністративно-господарську функцію. Варто погодитись із В. М. Киричко у тому, що для визначення змісту цих функцій потрібно використовувати роз'яснення, що містяться у п. 1 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 5 "Про судову практику у справах про хабарництво", адже вони, по-перше, не втратили свого практичного значення, а по-друге, заміна законодавцем понять "організаційно-розпорядчі обов'язки" на "організаційно-розпорядчі функції", "адміністративно-господарські обов'язки" на "адміністративно-господарські функції" є термінологічною уні-

фікацією [3, с. 37-38]. При цьому, зміст представницької функції, що дозволяє віднести особу до особи, уповноважені на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (в розумінні ЗУ "Про запобігання корупції") чи до службової особи публічного права (в розумінні п. 1 примітки до ст. 364 КК України) також визначено в абз. 1 п. 1 цієї Постанови, де йдеться про повноваження представників влади;

2) *вчинення такою особою певних за характером діянь* (як правило – активної поведінки у формі дії, рідше – бездіяльності). Якщо йдеться про спеціального суб'єкта корупції, то така поведінка полягатиме: а) у протиправному використанні службових повноважень чи пов'язаних із ним можливостей. КК України, в якому відбувається диференціація кримінальної відповідальності за вчинення корупційного кримінального правопорушення залежно від виду спеціального суб'єкта корупції, використовує такі терміни, як "використання влади чи службового становища всупереч інтересам служби" (ч. 1 ст. 364 КК України), "використання своїх повноважень" (ч. 1 ст. 364-1 КК України), "зловживання повноваженнями" (ч. 1 ст. 365-2 КК України); б) у вчиненні корупційного кримінального правопорушення, пов'язаного із підкупом. У такому випадку йдеться про прийнятті пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди спеціальним суб'єктом корупції чи прохання її надати, адресованому загальному суб'єкту корупції (ч. 3 ст. 354, ст. 368, ч. 3 ст. 368-3, ч. 4 ст. 368-4 КК України). Така поведінка передує діянню, що полягає у протиправному використанні влади чи службового становища всупереч інтересам служби, використанню своїх повноважень та зловживанню повноваженнями; в) у вимаганні неправомірної вигоди службовою особою/особою, яка надає публічні послуги/особою, яка працює на користь підприємства, установи, організації, що, як справедливо зазначає В.М. Киричко, є окремим проявом корупції, оскільки в такому випадку відсутні ознаки підкупу через створення загрози настання шкідливих наслідків правам і законним інтересам іншої особи (власне, загального суб'єкта корупції) [3 , с. 23]; г) вчинення інших корупційних кримінальних правопорушень. Йдеться про діяння, передбачені ст.ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410 КК України у випадку їх вчинення службовою особою шляхом зловживання службовим становищем, а також про вчинення злочину, передбаченого ст. 368-5 КК України "Незаконне збагачення".

Про вчинення корупційного діяння загальним суб'єктом корупції (відповідно ЗУ "Про запобігання корупції", а також положень КК України) буде свідчити пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди спеціальному суб'єкту корупції або особі, яка може вплинути на прийняття рішення особою, уповноваженою на виконання функцій держави або місцевого самоврядування. У такому випадку особа також вчиняє корупційне кримінальне правопорушення, пов'язане із підкупом, відповідальність за яке наставатиме за ч. 1 ст. 354, ст. 369, ч. 1 ст. 368-3, ч. 1 ст. 368-4 або ст. 369-2 КК України.

3) *специфічна мета*, яка для спеціального суб'єкта корупції полягає в одержанні неправомірної вигоди для себе або для інших осіб. Визначення поняття неправомірної вигоди законодавцем надано однаково як у ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про запобігання корупції", так і у п. 2 примітки до ст. 354 та примітки до ст. 364-1 КК України. Додатковою ознакою може бути і реалізація іншого корисливого мотиву з боку спеціального суб'єкта корупції. Для загального суб'єкта корупції такою метою є схиляння спеціального суб'єкта корупції (службової особи чи особи, яка надає публічні послуги, особи, яка працює на користь підприємства, установи чи організації) до протиправного використання наданих їй службових повноважень чи пов'язаних з ними можливостей (а за термінологією чинного КК України та залежно від виду спеціального суб'єкта – до протиправного використання свого службового становища, наданих повноважень, влади чи наданого становища).

Варто відзначити те, що термін "корупція", зміст якого визначено у ч. 1 ст. 1 ЗУ "Про запобігання корупції", тлумачиться законодавцем певною мірою обмежувально, вузько. Вказаний Закон містить низку інших обмежень та встановлює додаткові заборони для осіб, про які йдеться у ч. 1 ст. 3 (тобто до спеціальних суб'єктів корупції). Водночас, їх вчинення законодавець пов'язує із наявністю у поведінці суб'єктів корупції ознак правопорушень, пов'язаних із корупцією. Їх визначення також надано у ч. 1 ст. 1 ЗУ, де підкреслено, що такі діяння не містять ознак корупції. До того ж науковці у сфері кримінального права неодноразово критикували законодавця за примітку до ст. 45 КК України. Зазначалось, що до вичерпного переліку корупційних кримінальних правопорушень, визначених у цій статті, не увійшли деякі інші кримінальні правопорушення, які мають ознаки корупції, а деякі із кримінальних правопорушень, включених до нього, навпаки, потрапили туди помилково [4, с. 119–121; 5, с. 25; 6, с. 32]. Із цим можна абсолютно погодитись, адже, наприклад, якщо розглядати "дрібну" корупцію, яка вчиняється у закладах охорони здоров'я, що на сьогодні є комунальними некомерційними підприємствами, то її проявом буде незаконне отримання платежів від пацієнтів за послуги та медичні вироби, які мають надаватися безкоштовно за програмою медичних гарантій. Така поведінка медичних працівників містить ознаки злочину,

передбаченого ч. 1 ст. 184 КК України "Порушення права на безоплатну медичну допомогу". Проте вказівка на цю статтю відсутня у примітці до ст. 45 КК України.

1.2. Ключові суб'єкти у сфері охорони здоров'я. Поняття корупції у сфері охорони здоров'я. Встановивши ознаки корупції за законодавством України, можна перейти до встановлення ключових суб'єктів у сфері охорони здоров'я. Варто відзначити, що 12.02.2025 р. Верховною Радою України було прийнято ЗУ «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підготовки, безперервного професійного розвитку та професійної діяльності за професіями у сфері охорони здоров'я» № 4246-IX (далі – ЗУ від 12.02.2025 № 4246-IX) [7]. Цей закон було введено у дію 27.09.2025. Його положення вносять зміни, в тому числі, і до ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я" від 19.11.1992 № 2801-XII (ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я"). Так, він скорегував визначення поняття "охорони здоров'я", яке передбачено у ч. 1 ст. 3 ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я" [8], а також доповнив ст. 3 приписами, які визначають зміст таких термінів, як "працівник сфери охорони здоров'я", "медичний працівник" та "фармацевтичний працівник". Тож, до ключових суб'єктів у сфері охорони здоров'я, про які також йдеться у ч. 1 ст. 3 ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я" (в ред. ЗУ від 12.02.2025 № 4246-IX) законодавцем віднесені: а) органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, б) заклади охорони здоров'я, в) фізичні особи – підприємці, які зареєстровані у встановленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики, г) працівники сфери охорони здоров'я, д) громадські об'єднання і громадяни. Відносяться до таких осіб також і особи, уповноважені на здійснення закупівель у сфері охорони здоров'я, які в розумінні ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я" є "юридичною особою, яка утворена центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони здоров'я, та уповноважена здійснювати закупівлі лікарських засобів, медичних виробів та допоміжних засобів до них і послуг" [8]. Відповідно до змісту терміну "працівники сфери охорони здоров'я", до таких працівників належать "медичні, фармацевтичні працівники, а також фахівці з реабілітації та інші професіонали і фахівці у сфері охорони здоров'я, у тому числі з немедичною освітою, які працюють у закладах охорони здоров'я за професіями у сфері охорони здоров'я" [8].

Таким чином, *суб'єктами корупції у сфері охорони здоров'*я, виступатимуть: 1) посадові особи органів державної влади (зокрема, Кабінету Міністрів України (далі – КМУ), Міністерства охорони здоров'я (далі – МОЗ), Державної лікарської служби з лікарських засобів (далі – Держлікслужби), Державного експертного центру МОЗ) та органів місцевого самоврядування, які виконують представницьку функцію; 2) посадові особи закладів охорони здоров'я, наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 3) посадові особи виробників ліків (власне фармацевтичних компаній), наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 4) посадові особи суб'єктів господарювання, який здійснюють діяльність з дистрибуції лікарських засобів, наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 5) посадові особи державного підприємства (далі – ДП) «Медичні закупівлі України», які наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 6) особи, які працюють за договором у суб'єктах господарювання, які здійснюють діяльність із дистрибуції лікарських засобів; 7) медичні та фармацевтичні працівники, реабілітологи, які працюють у закладах охорони здоров'я (до якого за чинним законодавством віднесена і аптека) за договором; 8) пацієнти, які є отримувачами медичних послуг і які можуть вчиняти корупційні правопорушення, пов'язані із підкупом вищезазначених осіб або їх близькі родичі, які діють на користь, в інтересах чи від імені пацієнта. Цей перелік суб'єктів корупції у сфері охорони здоров'я навряд чи претендує на вичерпність, адже сама сфера охорони здоров'я має доволі складну структуру і характеризується доволі розгалуженою системою суб'єктів.

Водночас аналіз приписів ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції" та положень чинного КК України, свідчить, що на сьогодні поза колом спеціальних суб'єктів корупції залишається особа, яка здійснює медичну практику як фізична особа-підприємець (йдеться про фізичних осіб-підприємців, які зареєстровані у встановленому законом порядку та одержали ліцензію на право провадження господарської діяльності з медичної практики). Виступаючи суб'єктом у сфері охорони здоров'я, така особа не може підлягати кримінальній відповідальності за вчинення корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних із підкупом, відповідальність за які передбачені ч. 3 ст. 354, ст. 368, ч. 3 ст. 368-3, ч. 4 ст. 368-4 КК України. Це пов'язано із тим, що таку особу не можна визнати службовою особою. Не належить вона й до осіб, які надають публічні послуги або осіб, які працюють на користь підприємства, установи чи організації. Більш того, нічого не сказано про таких осіб і у ч. 1 ст. 3 ЗУ "Про запобігання корупції", де законодавцем наведений перелік суб'єктів корупції. Тож це питання потребує подальшої наукової розробки та вироблення конкретних пропозицій його рішення.

Таким чином, підсумовуючи вищевикладене, *під корупцією у сфері охорони здоров'я за законодавством України* слід розуміти використання службовими особами суб'єктів у сфері охорони здоров'я своїх службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей, з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб або з інших корисливих мотивів, а також вчинення цими особами або іншими суб'єктами у сфері охорони здоров'я, які підпадають під ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення, корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних із підкупом.

2. Рівні та прояви корупції у сфері охорони здоров'я. Національна система охорони здоров'я виступає комплексною, динамічною системою, що опікується питаннями громадського здоров'я та реалізацією індивідуальних прав громадян у сфері охорони здоров'я, впливаючи на різноманітні фактори (демографічні, економічні, епідемічні, політичні, соціальні, культурні, екологічні), через фінансування, управління та організацію наявних ресурсів з метою забезпечення справедливості та ефективності [9, с. 66]. Ця система має доволі складну структуру і характеризується, як вже зазначалось вище, полісуб'єктністю. Це певною мірою ускладнює процес класифікації рівнів корупції у сфері охорони здоров'я за таким критерієм, як суб'єкт у сфері охорони здоров'я, що вчинив корупційне кримінальне правопорушення.

Залежно від рангу державного службовця В. М. Гаращук та А. О. Мухтаєв виділяють: 1) «високорівневу» (або «елітарну», «можновладну») корупцію; 2) корупцію в середніх ешелонах влади (обласного рівня); 3) корупцію «низову» (дрібного чиновництва); 4) "корупцію "від злиднів" [10, с. 24-31]. Ця класифікація є лінійною, а отже не враховує ситуацію, коли суб'єктом корупції виступає не тільки службова особа (державний службовець), але й особа, яка працює на користь підприємства, установи чи організації або інша фізична особа (пацієнт чи його родичі), як у випадку корупції у сфері охорони здоров`я.

Доволі схожу класифікацію рівнів корупції, але вже у сфері медицини, наводять у своєму дослідженні О.І. Білик та В.І. Новікова. На думку вчених, перший рівень корупції становить корупція від пацієнта до лікаря чи іншого медичного працівника, другий рівень – корупція в середині лікарні (від працівників медичних установ до керівництва лікарні), третій рівень – корупція на рівні держави на рівні з приводу державних закупівель медикаментів, тоді як четвертий рівень – корупція в середині корумпованості системи загалом [11]. Дискутивним виглядає виділення четвертого рівня корупції, адже зрозуміло, що корупція в системі охорони здоров'я є загальним проявом стану корупції, який існує в державі в цілому, і не може існувати окремо від неї. Тож, взявши за основу наведену класифікацію, можна стверджувати, що слід виділяти такі рівні корупції у сфері охорони здоров'я: 1) корупцію на "вищому рівні" або "державному рівні"; 2) корупцію на "середньому рівні"; 3) корупція на "низькому рівні" або "дрібну" корупцію.

2.1. Корупція на "вищому" або "державному рівні". Вочевидь, корупція у сфері охорони здоров'я "на державному" ("вищому") рівні буде відбуватись у випадку, вчинення службовими особами органів державної влади та місцевого самоврядування корупційних кримінальних правопорушень під час здійснення фінансування системи охорони здоров'я. Може йтися, наприклад, про вчинення цими суб'єктами злочинів, передбачених ч. 2 ст. 191, ст. 210 КК чи ст. 364 України.

В Україні фінансування системи охорони здоров'я здійснює Національна служба здоров'я України (далі – НСЗУ), яка виступає єдиним національним замовником медичних послуг та лікарських засобів за програмою медичних гарантій. Фінансування медичних послуг відбувається за рахунок коштів Державного бюджету України, доступ до якого має НСЗУ. До того ж, чинним законодавством України передбачається виділення субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення підтримки окремих закладів та заходів у системі охорони здоров'я. Відповідно до "Порядку та умов надання у 2025 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення підтримки окремих закладів та заходів у системі охорони здоров'я", затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 04.02.2025 № 120, який є додатком до цієї постанови, головним розпорядником таких субвенцій є МОЗ [12], тоді як розпорядниками та одержувачами субвенції за місцевими бюджетами визначаються рішеннями про такі бюджети відповідно до законодавства.

2.2. Корупція на "середньому рівні". Цей рівень корупції у сфері охорони здоров'я пов'язаний із корупцією постачальників ліків та медичних виробів під час їх закупівлі. В Україні такі закупівлі є централізованими і здійснюються за рахунок бюджетних коштів ДП "Медичні закупівлі України", яке було створено у 2018 р. Ця агенція відповідає за прозорість та ефективність процедур закупівлі ліків та медичних виробів, а також проводить тендери для замовників цієї продукції із використанням електронної системи Prozorro. Під час проведення тендеру можливі зловживання з боку їх учасників за злочинною змовою із службовими особами ДП "Медичні закупівлі України", коли до участі допускається лише один постачальник (наприклад, одна й та сама фармацевтична компанія) за заздалегідь дискримінаційними умовами тендеру, який виграє тендер за ціною, явно

вище, ніж ринкова, або у таких торгах беруть участь тільки одні й ті самі постачальники. Тож може йтися про вчинення злочинів, передбачених ч. 2 ст. 191, ст. 364 КК України, а також кримінальних правопорушень, пов'язаних із підкупом. В останньому випадку кримінальна відповідальність буде наставати для обох сторін тендеру: його учасника (за ст. 369 КК) та службової особи ДП "Медичні закупівлі України (за ст. 368 КК України).

Іншим проявом корупції на "середньому рівні" слід вважати корупцію державного регулятора на фармацевтичному ринку, яким в Україні виступає Держлікслужба. Після початку повномасштабного вторгнення КМУ припинив проведення планових та позапланових заходів державного нагляду (контролю) і державного ринкового нагляду на період воєнного стану. Проте з 01.01.2025 планові перевірки Держлікслужбою вимог законодавства щодо якості лікарських засобів та дотримання суб'єктами господарювання ліцензійних умов на фармацевтичному ринку та у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, в Україні було поновлено.

Аналіз повноважень Держлікслужби, перелік яких наведено у п. 3 Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками, затвердженого постановою КМУ від 12.08.2015 № 647 [13] свідчить, що в поведінці службових осіб цього державного органу можуть бути наявні, наприклад, ознаки злочинів, передбачених ст. 364 (наприклад, під час ліцензування господарської діяльності з виробництва лікарських засобів) чи ст. 368 КК, що передбачає кримінальну відповідальність службової особи за її підкуп.

У 2027 р. Урядом планується запуск нового органу державного контролю у фармацевтичній галузі, що узгоджується з вимогами євроінтеграції України і дозволить наблизити український фармацевтичний ринок до фармацевтичного ринку ЄС. .

2.3. Корупція на "нижньому ("дрібному") рівні" або корупція постачальників медичних послуг. Передусім йдеться про корупцію на рівні закладу охорони здоров'я. Суб'єктами корупційних правопорушень у таких випадках виступатимуть медичні та фармацевтичні працівники, реабілітологи, які відповідно до антикорупційного законодавства та чинного КК України визнаються особами, які працюють на користь установи, а отже є суб'єктами корупційного кримінального правопорушення, передбаченого ч. 3 ст. 354 КК України. До того ж, такі особи інколи можуть вчиняти зловживання впливом, відповідальність за яке передбачено ст. 369-2 КК. Іноді медичні працівники можуть визнаватися службовими особами публічного права, у випадку виконання ними тимчасово або за спеціального наданими повноваженнями функцій службової особи. У цих випадках за їх підкуп наставатиме кримінальна відповідальність за ст. 368 КК. Спеціальним суб'єктом підкупу може виступати і працівники закладу охорону здоров'я, які обіймають керівні посади, пов'язану з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій. Вони будуть визнані службовими особами публічного або приватного права і підлягати кримінальній відповідальності за такі дії за ст. 368 або ст. 368-3 КК України. Можливе вчинення службовими особами закладу охорони здоров'я і корупційних злочинів, відповідальність за які передбачена ст.ст. 210, ч. 2 ст. 191, 364 КК України. Другою стороною підкупу працівника чи службової особи закладу охорони здоров'я може бути пацієнт або його близькі родичі, які діють від імені та в інтересах пацієнта.

Доволі поширеною в межах корупції "на нижньому рівні" є прохання з боку медичних працівників надати неофіційний платіж за послуги, які для пацієнта мають бути безкоштовними, оскільки входять до програми медичних гарантій. У таких випадках йдеться про вчинення кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 184 КК України. Як вже зазначалось, таке кримінальне правопорушення на сьогодні не визнається корупційним, про що свідчить аналіз примітки до ст. 45 КК.

До окремому різновиду корупції на цьому рівні треба віднести також так звані «маркетингові угоди». Варто погодитись із Н.О. Гуторовою та О. Соловйовим у тому, що під ними варто розуміти "платежі, які фармацевтичні компанії здійснюють медичним працівникам під виглядом оплати за інформацію про ліки, які є корупційними і спрямовані на невиправдане збільшення продажів за допомогою неналежного рекламування" [14, с. 2405]. На сьогодні, чинний КК України не передбачає кримінальної відповідальності за «маркетингові угоди», на відміну від Проєкту нового КК України (йдеться про ст. 5.1.5. "Пропозиція або надання хабара за просування медичної продукції") [15]. Тож, питання криміналізації «маркетингових угод» та віднесення їх до корупційних кримінальних правопорушень становить предмет подальших досліджень корупції у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Підсумувавши вищевикладене, можна прийти до таких висновків:

1. Розуміння змісту поняття "корупція у сфері охорони здоров'я" передусім залежить від розуміння змісту поняття "корупції" та його ознак, наведених у ЗУ "Про запобігання корупції", а також ознак корупційних кримінальних правопорушень, вичерпний перелік яких передбачений у примітці до ст. 45 КК України, адже саме з їх вчиненням законодавець пов'язує в поведінці особи ознак корупції.

2. У чинному ЗУ "Про запобігання корупції" та КК України для позначення суб'єктів корупції використовується різна термінологія, що обумовлено наявністю у галузі кримінального законодавства, яке є окремою галуззю, власного понятійного апарату. У зв'язку із цим навряд чи можна підтримати тих науковців, які пропонують уніфікувати терміни, які використовуються законодавцем в ЗУ "Про запобігання корупції" та чинному КК України під час опису ознак суб'єктів корупції.

3. Аналіз положень ЗУ "Основи законодавства України про охорону здоров'я" з останніми змінами та доповненнями дозволяє виділити такий приблизний перелік суб'єктів корупції у цій сфері: 1) посадові особи органів державної влади (зокрема, КМУ, МОЗ, Держлікслужби, Державного експертного центру МОЗ та ін.) та органів місцевого самоврядування, які виконують представницьку функцію; 2) посадові особи закладів охорони здоров'я, наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 3) посадові особи виробників ліків (власне фармацевтичних компаній), наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 4) посадові особи суб'єктів господарювання, який здійснюють діяльність з дистрибуції лікарських засобів, наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 5) посадові особи ДП «Медичні закупівлі України», які наділені організаційно-розпорядчими або адміністративно-господарськими функціями; 6) особи, які працюють за договором у суб'єктах господарювання, які здійснюють діяльність із дистрибуції лікарських засобів; 7) медичні та фармацевтичні працівники, реабілітологи, які працюють у закладах охорони здоров'я за договором; 8) пацієнти, які є отримувачами медичних послуг і які можуть вчиняти корупційні правопорушення, пов'язані із підкупом вищезазначених осіб або їх близькі родичі, які діють на користь, в інтересах та від імені пацієнта.

4. Під корупцією у сфері охорони здоров'я за законодавством України варто розуміти використання службовими особами суб'єктів сфери охорони здоров'я своїх службових повноважень чи пов'язаних із ними можливостей, з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб або з інших корисливих мотивів, а також вчинення цими особами або іншими суб'єктами у сфері охорони здоров'я, які підпадають під ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення, корупційних кримінальних правопорушень, пов'язаних із підкупом.

5. Існують такі рівні корупції у сфері охорони здоров'я: 1) корупція на "вищому рівні" або "державному рівні", пов'язана з розкраданням бюджетних коштів, спрямованих на фінансування системи охорони здоров'я; 2) корупція на "середньому рівні", яка відбувається під час закупівлі лікарських засобів та медичних виробів або здійснюється державних регулятором фармацевтичного ринку; 3) корупція на "низькому рівні" або "дрібну" корупцію, тобто корупцію постачальників медичних послуг, яка існує на рівні закладу охорони здоров'я і до якої варто віднести і "маркетингові угоди".

6. Предметом подальших наукових досліджень має стати питання віднесення до спеціальних суб'єктів корупції у сфері охорони здоров'я осіб, які здійснюють медичну практику як фізичні особи-підприємці, а також розширення переліку корупційних кримінальних правопорушень за рахунок нових кримінальних правопорушень у сфері охорони здоров'я, яка також містять ознаки корупції (йдеться про ч. 1 ст. 184 КК України та інші кримінальні правопорушення), а також криміналізацію "маркетингових угод" за чинним кримінальним законом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Корупція в Україні 2024: розуміння, сприйняття, поширеність: загальнонаціональне дослідження, проведене соціологічною компанією Info Sapiens. URL: https://nazk.gov.ua/pdfjs/?file=/wp-content/uploads/Pages/07/17/0717bf197d9dbfd35baa6d2e939ca43a2e47460785552328ee7bd5e2fdebb05e11548549.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
2. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення: 10.11.2025).
3. Киричко В. М. Кримінальна відповідальність за корупцію: науково-практичний коментар. Х. Право, 2013. 424 с.
4. Бусол О.Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні в контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. … доктора юрид. наук. К., 2015. 479 с.
5. Вознюк А.А. Корупційні кримінальні правопорушення: концептуальні проблеми в контексті реформування кримінального законодавства України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2020. № 2 (20). С. 21–32. DOI: https://doi.org/10.33270/04202002.21 (дата звернення: 10.11.2025).
6. Савченко А.В. Корупційні злочини (кримінально-правова характеристика) навч. посіб. К.: «Центр учбової літератури», 2016. 168 с.
7. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо підготовки, безперервного професійного розвитку та професійної діяльності за професіями у сфері охорони здоров'я:

Закон України від 12.02.2025 № 4246-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4246-20#Text (дата звернення: 10.11.2025).
8. Основи законодавства України про охорону здоров'я : Закон України від 19.11.1992 № 2801-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text (дата звернення: 10.11.2025).
9. Демченко І. Акценти ВООЗ щодо ключових характеристик систем охорони здоров'я: міжнародно-правові аспекти. *Український часопис міжнародного права*. 2016. № 4. С. 65–71. URL: https://www.academia.edu/32216233/B8.
10. Гаращук В.М., Мухтаєв А.О. Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні: монографія. Х.: Право, 2010. 144 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/MONOGRAFII_2011/Garashuk_2010.pdf (дата звернення: 10.11.2025).
11. Білик О.І., Новікова В.І. Обгрунтування шляхів подолання корупції у сфері охорони здоров'я. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* 2016. № 10. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1008 (дата звернення: 10.11.2025).
12. Деякі питання надання у 2025 році субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на здійснення підтримки окремих закладів та заходів у системі охорони здоров'я: постанова Кабінету Міністрів України від 04.02.2025 № 120. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/deiaki-pytannia-nadannia-u-2025-rotsi-subventsii-z-derzhavnoho-biudzhetu-mistsevym-biudzhetam-s120040225 (дата звернення: 10.11.2025).
13. Про затвердження Положення про Державну службу України з лікарських засобів та контролю за наркотиками: Постанова Кабінету Міністрів України; Положення від 12.08.2015 № 647. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/647-2015-%D0%BF#Text (дата звернення: 10.11.2025).
14. Nataliya Gutorova, Oleksii Soloviov, Dimitri Olejnik. Improper healthcare marketing: German and Ukrainian experience in prevention. *Wiadomości Lekarskie.* 2019. Tom LXXII. Nr 12 cz. II. pp. 2404–2630. DOI: 10.36740/WLek201912202 (дата звернення: 10.11.2025).
15. Текст Проєкту Кримінального кодексу України (станом на 15.10.2025). URL: https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code (дата звернення: 10.11.2025).

УДК 342.1+ 342.7+ 343.32+ 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.4

ПРАВО НА МИР ТА КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОХОРОНИ В УКРАЇНІ ЦЬОГО ПРАВА

Загиней-Заболотенко З.А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач відділу проблем кримінального права,
кримінології та судоустрою
Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-8679-124X

Кваша О.С.,
студент Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0009-0001-5882-9677

Загиней-Заболотенко З.А., Кваша О.С. Право на мир та кримінально-правове забезпечення охорони цього права.

Статтю присвячено аналізу кримінально-правового забезпечення охорони права на мир у чинному Кримінальному кодексі України та в його проєкті. Встановлено, що право на мир, окрім того, що воно є колективним міжнародним правом, виступає індивідуальним правом кожної окремої людини. Відповідно в такому аспекті право на мир повинно гарантуватися на нормативному рівні кожної держави. Кримінально-правове забезпечення охорони права на мир включає відповідні кримінально-правові норми, вміщені в КК України, що ґрунтуються на міжнародному праві прав людини та міжнародному гуманітарному праві. Норми, які забезпечують кримінально-правову охорону права на мир та передбачають кримінальну відповідальність у разі порушення такого права, розміщені у розділах І та ХХ Особливої частини КК України. Забезпечують кримінально-правову охорону права на мир такі норми розділу І Особливої частини КК України, передбачені статтями 111, 111^1, 111^2, 113, 114^1, 114^2. Чинний КК України встановлює ряд обмежень у застосуванні засобів кримінально-правового характеру у разі вчинення особою кримінальних правопорушень, що посягають на право на мир. Це незастосування давності притягнення до кримінальної та давності виконання обвинувального вироку, непризначення покарання у виді довічного позбавлення волі у разі вчинення готування або замаху на вчинення цих кримінальних правопорушень, унеможливлення призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, незастосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, передбаченого ст. 81^1 КК України. Вчинення особою кримінальних правопорушень, що посягають на право на мир, є підставою для застосування додаткових заходів кримінально-правового характеру, включаючи покарання. Йдеться про підставу командної відповідальності, можливість призначення покарання у виді позбавлення за обвинувальним вироком суду державної нагороди України, призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове на строк від десяти до п'ятнадцяти років, призначення покарання у виді конфіскація майна.

Ключові слова: право на мир, кримінально-правове забезпечення охорони права на мир, кримінальні правопорушення проти національної безпеки України, кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, заходи / засоби кримінально-правового характеру, кримінальні правопорушення, покарання, Кримінальний кодекс України, проєкт Кримінального кодексу України.

Zahynei-Zabolotenko Z.A., **Kvasha O.S. The right to peace and criminal law enforcement to protect this right.**

The article is devoted to the analysis of criminal law protection of the right to peace in the current Criminal Code of Ukraine and in its draft. It has been established that the right to peace, in addition to being a collective international right, is an individual right of each person. Accordingly, in this respect, the right to peace must be guaranteed at the regulatory level of each state. Criminal law protection of the right to peace includes relevant criminal law provisions contained in the Criminal Code of Ukraine,

which are based on international human rights law and international humanitarian law. The norms that provide criminal law protection of the right to peace and provide for criminal liability in case of violation of this right are contained in Sections I and XX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The following provisions of Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, provided for in Articles 111, 111^1, 111^2, 113, 114^1, and 114^2, ensure the criminal law protection of the right to peace. The current Criminal Code of Ukraine establishes a number of restrictions on the application of criminal law measures in cases where a person commits criminal offenses that infringe on the right to peace. This includes not applying the statute of limitations for criminal prosecution and the statute of limitations for the execution of a conviction, not imposing a life sentence for the preparation or attempted commission of these criminal offenses, not allowing for the imposition of a lighter sentence than that provided for by law, and not applying conditional early release from serving a sentence, as provided for in Article 81^1 of the Criminal Code of Ukraine. The commission of criminal offenses that infringe on the right to peace is grounds for the application of additional measures of a criminal law nature, including punishment. This refers to the basis of collective responsibility, the possibility of imposing punishment in the form of deprivation of a state award of Ukraine by a court conviction, imposing punishment in the form of deprivation of the right to hold certain positions or engage in certain activities as a primary or additional punishment for a term of ten to fifteen years, and imposing punishment in the form of confiscation of property.

Key words: right to peace, criminal law enforcement of the right to peace, criminal offenses against Ukraine's national security, criminal offenses against peace, security of humanity, and international law, criminal law measures/means, criminal offenses, punishment, Criminal Code of Ukraine, draft Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному світі, охопленому збройними конфліктами та війнами, право на мир набуває все більшого значення. Всю свою історію людство прагнуло до миру. Звісно, війни відбувались раніше, тривають сьогодні (російсько-українська війна насамперед), і, очевидно, виникатимуть у майбутньому. Однак поняття миру означає не тільки відсутність війни, але й створення передумов для сталого розвитку та ефективного захисту прав людини. Без забезпечення права на мир неможливо гарантувати у повному обсязі й інші права людей. У світі, що постійно змінюється, право на мир як складова системи людських прав стає все більш актуальним та важливим, оскільки визначає не лише право людини на життя без насильства, але й втілює ідеали справедливості та гармонії, необхідні для стабільного функціонування суспільства [1, с. 251]. Слід погодитись із вченими у тому, що право людини на мир є особливим правом, яке випливає з ідеї прав третього покоління. Право людства на мир потребує вивчення механізмів його захисту [2, с. 89]. Неабияке значення у вказаному контексті має кримінально-правове забезпечення охорони природного права кожної людини на мир, яке покликане гарантувати їй право на життя, свободу та особисту недоторканність, повагу до гідності, власність, здорове довкілля тощо [1, с. 256].

Метою статті є характеристика кримінально-правового забезпечення охорони права на мир в Україні.

Стан опрацювання проблематики. У теорії кримінального права проблематика кримінально-правового забезпечення охорони права на мир в такому контексті практично не піднімається. Проте вчені-криміналісти розглядають дотичні проблеми, спрямовані на вивчення проблематики кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру та безпеки людства і міжнародного правопорядку. Серед них – дослідження Н.О. Антонюк, О.О. Дудорова, О.М. Костенка, В.Н. Кубальського, Р.О. Мовчана, В.О. Навроцького, Є.О. Письменського, М.А. Рубащенка, М.І. Хавронюка та інших. Однак їхні праці не містять аналізу відповідних проблем кримінального права у контексті кримінально-правового забезпечення охорони права на мир.

Виклад основного матеріалу. Передусім зауважимо, що право на мир як природне право кожної людини, невіддільне від самого поняття миру. При цьому право на мир вперше було проголошено Генеральною асамблеєю ООН у 1978 р. [3]. У Декларації про виховання народів у дусі миру вказано, що мир між народами є основним благом людства і необхідною умовою його подальшого розвитку. Всі держави, як передбачено в цьому міжнародному документі, повинні сприяти та забезпечувати це право всіма законними способами. Згідно з ч. 1 § 1 цієї Декларації невід'ємне право на життя в мирі, що належить людським особам і народам (nations) без будь-яких обмежень [3]. При цьому згідно з ч. 1 цього міжнародного документа, важливою ознакою права на мир є його належність різним поколінням людей. Водночас, як зазначає Н.А. Сердюк, на сьогодні «зростає розуміння того, що право на мир є не лише правом держав, але й правом кожної окремої людини, тобто відбувається індивідуалізація права на мир – від держави до особи. … така індивідуалізація

передбачає «а) право кожної людини жити в мирі передбачає, що кожна людина має право на життя, свободу від страху та насильства, а також на участь у прийнятті рішень, що впливають на її життя; б) захист від будь-яких форм насильства, охоплюючи збройні конфлікти, тероризм, гендерне насильство, торгівлю людьми та інші види експлуатації; в) створення умов для мирного співіснування, оскільки право на мир охоплює не лише відсутність збройних конфліктів, але й створення умов для мирного співіснування різних соціальних груп, культур та релігій» [4, с. 75-76].

Законодавство України на національному рівні повинно створити нормативну основу забезпечення права на мир кожній людині, яка проживає на території нашої держави. Передусім це стосується громадян України. Слід мати на увазі, що національний механізм забезпечення права кожної людини на мир повинен ґрунтуватися на міжнародному праві прав людини та міжнародному гуманітарному праві. «Міжнародне право прав людини та міжнародгне гуманітарне право впливають на забезпечення «права на мир», хоча й з різних сторін. Міжнародне право прав людини встановлює стандарти поведінки держав щодо захисту прав людини, зокрема право на життя, свободу та безпеку, що є фундаментальними для мирного співіснування. Воно визначає обов'язки держав у мирний час і під час конфліктів, наголошуючи на неприпустимості порушень основних прав. Міжнародне гуманітарне право, з іншого боку, регулює поведінку сторін під час збройних конфліктів, прагнучи мінімізувати страждання цивільного населення та військовополонених. Воно встановлює обмеження на застосування насильства, забороняючи жорстоке поводження, тортури та напади. Ці дві галузі права потрібно вивчати у взаємозв'язку, оскільки вони взаємодоповнюють одна одну в прагненні до захисту гідності людини та миру. Міжнародне право прав людини забезпечує загальні рамки захисту, тоді як міжнародне гуманітарне право конкретизує ці рамки в умовах збройного конфлікту. Їхня спільна мета – обмежити насильство та сприяти мирному врегулюванню конфліктів, тому виявлення й аналіз їх взаємозв'язку є необхідним для повного розуміння та ефективного застосування «права на мир»» [4, с. 78].

Важливою складовою такої нормативної основи є кримінально-правове забезпечення охорони права на мир. У чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК) поняття «мир» використовується в кількох статтях. Так, згідно з ч. 1 ст. 2 КК цей Кодекс має своїм завданням забезпечення миру. У розділі XX Особливої частини КК передбачається кримінальна відповідальність за кримінальні правопорушення проти миру одночасно з кримінальними правопорушеннями проти безпеки людства та міжнародного правопорядку. Зауважимо, що норми, які забезпечують кримінально-правову охорону права на мир, розміщені не лише у розділі XX Особливої частини КК, а й в інших розділах Особливої частини КК. Йдеться передусім про кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України (розділ I). Норми вказаного розділу покликані також забезпечувати кримінально-правову охорону права на мир, оскільки, наприклад, стосуються кримінально-протиправної поведінки в умовах тимчасової окупації території України (колабораційна діяльність – ст. 111^1 КК) або такої поведінки, яка здійснюється не у вказаних умовах (державна зрада – ст. 111, пособництво державі-агресору (ст. 111^2), диверсія (ст. 113), Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114^1), несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114^2)). Наявність кожної з указаних норм, а тим більше їх сукупності стосується створення в державі належного механізму захисту прав людини від протиправної поведінки осіб, що посягає на національну безпеку України, забезпечуючи тим самим і право на мир. Адже якщо «уражена» національна безпека України, то й право на мир гарантуватися державою не може.

Таким чином, доходимо висновку, що передусім у розділах I та XX Особливої частини КК передбачена кримінальна відповідальність за правопорушення проти основ національної безпеки України та правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку.

Окрім встановлення кримінальної відповідальності за правопорушення, що посягають на мир (передбачені статтями розділів I та XX Особливої частини КК) вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку є перепоною до застосування окремих «пільгових» кримінально-правових норм та є підставою для застосування додаткових заходів кримінально-правового характеру, включаючи покарання. Виокремимо такі норми з використанням системного методу тлумачення та відповідних прийомів.

Вчинення підлеглою особою, яка перебувала на момент вчинення злочину під фактичним командуванням і контролем або, залежно від обставин, під фактичною владою і контролем військового командира або іншої особи, яка фактично діє як військовий командир, будь-якого із злочинів, передбачених статтями 437-438, 442, 442^1 КК, внаслідок нездійснення ним належного контролю

над такою особою, а також вчинення підлеглою особою, яка на момент вчинення злочину перебувала під фактичною владою і контролем начальника, який не є військовим командиром або іншою особою, яка фактично діє як військовий командир, будь-якого із злочинів, передбачених статтями 437-438, 442, 442[1] КК, якщо такий злочин стосувався діяльності, що підпадала під його фактичну відповідальність і контроль, внаслідок нездійснення таким начальником належного контролю над такою підлеглою особою є підставою командної відповідальності, тобто відповідальності вказаних військових начальників за ці злочини, вчинені підлеглою особою (ст. 31[1] КК).

Особа, засуджена за кримінальне правопорушення проти основ національної безпеки України, проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, яка має державну нагороду України, може бути позбавлена за обвинувальним вироком суду такої державної нагороди України. (ст. 54[1] КК).

Позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове покарання за вчинення кримінальних правопорушень проти основ національної безпеки України, передбачених статтями 111[1], 111[2] КК цього Кодексу, призначається на строк від десяти до п'ятнадцяти років (ч. 1 ст. 55 КК).

Конфіскація майна встановлюється за злочини проти основ національної безпеки України незалежно від ступеня їх тяжкості і може бути призначена лише у випадках, спеціально передбачених в Особливій частині цього Кодексу (ч. 2 ст. 59 КК).

У разі вчинення кримінальних правопорушень / засудження за кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України, передбачених статтями 109–114[2], і проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених статтями 437–439, 442, 442[1] КК, не застосовуються давність притягнення до кримінальної (ч. 5 ст. 49 КК) та давність виконання обвинувального вироку (ч. 6 ст. 80 КК). Тобто, держава зможе покарати злочинців, які вчинили вказані вище злочини, незалежно від часу їх вчинення.

Особі, яка вчинила готування або замах на вчинення кримінальних правопорушень проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, передбачених статтями 437–439, ч. 1 ст. 442 та статтями 442[1] і 443 цього Кодексу, не призначається покарання у виді довічного позбавлення волі (ч. 4 ст. 68 КК). За вчинення готування або замаху на вчинення інших кримінальних правопорушень, окрім злочинів проти основ національної безпеки України, передбачених статтями 110, 111, 111[1], 112, 113 КК, покарання у виді довічного позбавлення волі не призначається (ст. 68 КК).

4) унеможливлює призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, вчинення особою кримінального правопорушення, передбаченого статтями 437–439, 442, 442[1] КК (ст. 69 КК).

Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, передбачене ст. 81[1] КК, не застосовується до осіб, засуджених за вчинення злочинів проти основ національної безпеки України (ч. 1 ст. 81[1] КК).

Згідно зі ст. 96[3] КК вчинення уповноваженою особою від імені юридичної особи кримінального правопорушення, передбаченого ст. 111[1] КК (п. 3 ч. 1), а також від імені та в інтересах юридичної особи будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 113, 114[2], 436, 437–439, 442, 442[1], 444, 447 цього Кодексу є підставою застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. А застосування такого заходу кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб, як ліквідація, можливе у разі вчинення її уповноваженою особою будь-якого із кримінальних правопорушень, передбачених статтями 109, 110, 111-[1], 113, 436, 436[1], 437–439, 442, 442[1], 444, 447 КК.

У проєкті КК кримінальні правопорушення проти миру не виокремлюються. Розробники цього проєкту пропонують виокремлювати злочини проти міжнародного правопорядку, віднісши до них злочин геноциду, злочини проти людяності, злочин агресії, воєнні злочини, злочини проти міжнародної безпеки (книга 11), а також злочини проти міжнародної безпеки, віднісши до них застосування зброї масового знищення, поводження зі зброєю масового знищення, екоцид, забезпечення найманства та використання найманця, участь найманця у конфлікті, насильницьке зникнення, незаконне вилучення дитини, піратство (книга 12). До злочинів проти національної безпеки України проєктом КК віднесено діяння, спрямовані на насильницьку зміну чи повалення конституційного ладу України або на захоплення державної влади в Україні, зрада Україні, колабораційна діяльність, окупаційна діяльність, шпигунство, напад на військову частину або заколот, невиконання санкцій або перешкоджання їх виконанню, виправдовування збройної агресії проти України (книга 9, розділ 9.1) [5].

Згідно зі ст. 1.2.1 проєкту КК призначенням цього Кодексу запропоновано передбачити визначення підстав, меж повноважень та спосіб їх здійснення органами державної влади та їх посадовими особами щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення та інші передбачені цим Кодексом протиправні діяння або діяння за обставин, що виключають їхню протиправність, з метою убезпе-

чення, зокрема, держави та міжнародного правопорядку. Аналогічна мета передбачена також як ознака кримінально-правових засобів та покарання [5].

Заподіяння шкоди національній безпеці, міжнародному правопорядку або міжнародній безпеці у проєкті КК виступає диференціюючою ознакою між видами шкоди, яка може бути спричинена кримінальним правопорушенням. Так, значною шкодою пропонується визнавати шкоду національній безпеці України від колабораційної чи окупаційної діяльності; тяжкою шкодою – шкоду національній безпеці України, крім шкоди від колабораційної та окупаційної діяльності, шкоду міжнародному правопорядку внаслідок пропаганди злочину геноциду або пропаганди акту агресії, а також шкоду в результаті вчинення злочинів проти міжнародної безпеки, а винятково тяжкою шкодою – шкоду міжнародному правопорядку внаслідок злочинів: 1) геноциду; 2) агресії; 3) проти людяності або воєнних злочинів, вчинених у формі вбивства [5].

На відміну від незастосування строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за чинним КК, у проєкті КК підставою для непризначення покарання у зв'язку із закінченням строку давності вчинення кримінального правопорушення є вчинення злочинів проти національної безпеки України і злочинів проти міжнародного правопорядку (розділ 9.1, книга 11 проєкту КК) [5].

Також у проєкті КК пропонується передбачити, що не призначається покарання особі за передбачені цим Кодексом зраду Україні, колаборацію діяльність або шпигунство, якщо вона: 1) добровільно повідомила прокурора чи орган правопорядку про зв'язок з іноземною державою чи іноземною організацією або їх представником, 2) не виконала злочинне завдання або виконала дії в інтересах контррозвідувальної чи розвідувальної діяльності на користь України та 3) сприяла запобіганню протиправної діяльності іноземної держави чи іноземної організації або сприяла розкриттю чи розслідуванню злочину, вчиненого за їх завданням, або викриттю його учасників [5].

Як і в КК, проєкт КК передбачає підстави застосування засобів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Однією з таких підстав є неналежний контроль з боку уповноваженої особи юридичної особи, підпорядкованою (підконтрольною) їй особою передбаченого проєктом цього Кодексу злочину проти держави – статті 9.3.6 (сприяння незаконному перетинанню державного кордону України, проїзду через територію України чи держави-члена Європейського Союзу або проживанню в ній) і 9.3.7 (забезпечення нелегальної зайнятості двох чи більше працівників), 9.5.4–9.5.11 (зловживання службовими повноваженнями чи пов'язаними з ними можливостями, набуття товару, роботи, послуги чи їх оплата без проведення встановленої законом процедури або з її порушенням, використання бюджетних чи позабюджетних коштів не за їх цільовим призначенням, підкуп публічної службової особи або працівника публічної сфери, прийняття пропозиції хабара, його одержання від іншої особи, прохання чи вимагання його надати, підкуп особи за здійснення нею впливу, торгівля впливом, незаконне збагачення); – проти міжнародного правопорядку – стаття 11.5.10 (незаконне вилучення дитини) [5].

Висновки. Ураховуючи викладене, доходимо таких висновків.

1. Право на мир є не лише правом держав, але й правом кожної окремої людини. На сьогодні відбувається індивідуалізація права на мир – від держави до особи, що вимагає вжиття нормативних заходів на рівні конкретної держави щодо гарантування права на мир кожній державі. Зокрема, на національному рівні повинно бути створено кримінально-правове забезпечення охорони права на мир, ураховуючи норми міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права.

2. Норми, які забезпечують кримінально-правову охорону права на мир, розміщені не лише у розділі XX Особливої частини КК, а й в інших розділах Особливої частини КК. Йдеться передусім про кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України (розділ I). Норми вказаного розділу покликані також забезпечувати кримінально-правову охорону права на мир, оскільки, наприклад, стосуються кримінально-протиправної поведінки в умовах тимчасової окупації території України (колабораційна діяльність – ст. 111^1 КК) або такої поведінки, яка здійснюється не у вказаних умовах (державна зрада – ст. 111, пособництво державі-агресору (ст. 111^2), диверсія (ст. 113), Перешкоджання законній діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань (ст. 114^1), несанкціоноване поширення інформації про направлення, переміщення зброї, озброєння та бойових припасів в Україну, рух, переміщення або розміщення Збройних Сил України чи інших утворених відповідно до законів України військових формувань, вчинене в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 114^2)).

3. Чинний КК України передбачає ряд обмежень у застосуванні засобів кримінально-правового характеру у разі вчинення особою кримінальних правопорушень, що посягають на право на мир. Це незастосування давності притягнення до кримінальної (ч. 5 ст. 49 КК) та давності виконання обвинувального вироку (ч. 6 ст. 80 КК), непризначення покарання у виді довічного позбавлення волі у разі вчинення готування або замаху на вчинення цих кримінальних правопорушень (ст. 68 КК),

унеможливлення призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом (ст. 69 КК), незастосування умовно-дострокового звільнення від відбування покарання, передбаченого ст. 81^1 КК.

4. У чинному КК вчинення особою кримінальних правопорушень, що посягають на право на мир, є підставою для застосування додаткових заходів кримінально-правового характеру, включаючи покарання. Йдеться про підставу командної відповідальності (ст. 31^1 КК), можливість призначення покарання у виді позбавлення за обвинувальним вироком суду державної нагороди України (ст. 54^1 КК), призначення покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю як основне або додаткове на строк від десяти до п'ятнадцяти років (ч. 1 ст. 55 КК), призначення покарання у виді конфіскація майна (ч. 2 ст. 59 КК).

5. Проєкт КК передбачає схожі випадки впливу вчинення злочинів, що посягають на право на мир, як і в чинному КК, ураховуючи особливості кримінально-правового регулювання, що закладені в основу проєкту цього Кодексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Сінькевич О., Кваша О. Право на мир: сучасний погляд на людські права третього покоління. *Наше право*. 2024. № 3. С. 250–258. DOI: https://doi.org/10.32782/NP.2024.3.33. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2024-3/NP_2024_3_250.pdf.
2. Переш І.Є., Барна О. Право на мир в системі прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 12. С. 86–90. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.16. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2022/12/18.pdf.
3. Декларація про виховання народів у дусі миру: міжнар. документ ГА ООН, Резолюція 33/73 від 15.12.1978. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/life_ in_peace.shtml.
4. Сердюк А.Н. Право на мир: сучасне розуміння та нові виклики. *Ірпінський юридичний часопис: науковий журнал*. 2025. Вип. 2 (19). С. 73–82. DOI: https://doi.org/10.33244/2617-4154-2(19)-2025-73-82. URL: https://ojs.dpu.edu.ua/index.php/irplegchr/article/view/365.
5. Проєкт Кримінального кодексу України: текст станом на 15.10.2025. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.5

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ КАРАНОСТІ ВЕДЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ВІЙНИ

Книженко О.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2220-2394

Погорецький М.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права та кримінології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-2888-0911

Книженко О.О., Погорецький М.М. Актуальні питання караності ведення агресивної війни.

У статті здійснено комплексне дослідження проблем караності ведення агресивної війни в контексті новітніх змін кримінального законодавства України та міжнародно-правових стандартів покарання за злочини проти миру й безпеки людства. Визначено, що однією з ключових проблем криміналізації агресивної війни є встановлення адекватної, пропорційної та справедливої кримінально-правової санкції, яка відповідала б характеру й тяжкості цього злочину. Автором проаналізовано еволюцію санкцій ст. 437 КК України, зокрема новели Закону України від 9 жовтня 2024 р. № 4012-IX, яким запроваджено більш суворі межі покарання, у тому числі довічне позбавлення волі. Встановлено, що попри посилення санкції, чинна редакція статті 437 КК України залишається неповністю узгодженою з положеннями Римського статуту Міжнародного кримінального суду та Кампальських поправок 2010 р., які передбачають позбавлення волі до 30 років або довічне ув'язнення лише у виняткових випадках.

Проаналізовано стан наукової розробки проблеми та виявлено, що питання структури санкцій, принципів їх конструювання і диференціації покарання за злочин агресії у вітчизняній доктрині опрацьовано недостатньо. На підставі судової статистики 2015–2024 рр. доведено, що застосування статті 437 КК України має поодинокий характер, а заходи кримінально-правового впливу до юридичних осіб у справах цієї категорії взагалі не застосовувалися. Особливу увагу приділено аналізу постанови Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 р., якою визначено, що суб'єктом злочину агресії може бути лише особа, здатна фактично здійснювати керівництво політичними чи військовими діями держави. Це рішення усунуло колізії у тлумаченні складу злочину й наблизило українську судову практику до міжнародних підходів.

Окремо розглянуто положення контрольного тексту проєкту Кримінального кодексу України станом на 15 жовтня 2025 р., де злочин агресії (ст. 11.3.1) визначено відповідно до формули Римського статуту, а санкцію диференційовано за ступенем тяжкості злочину (16–30 років або довічне позбавлення волі).

У результаті дослідження сформульовано висновок про необхідність перегляду санкції ст. 437 КК України у напрямі її гармонізації з міжнародними стандартами пропорційності та справедливості. Запропоновано розширити систему покарань, передбачивши можливість додаткових санкцій – штрафу, конфіскації майна, позбавлення спеціального або військового звання. Підкреслено, що реформа норми про злочин агресії має враховувати не лише зміст складу злочину, а й систему покарань, установлену Римським статутом, що дозволить підвищити ефективність національної кримінальної політики та зміцнити принцип невідворотності відповідальності за злочини проти миру.

Ключові слова: злочин агресії, Римський статут, кримінальна відповідальність, злочини проти людства, міжнародне гуманітарне право, санкція.

Knyzhenko O.O., Pohoretskyi M.M. Current issues of criminal liability for waging an aggressive war.

The article presents a comprehensive scholarly analysis of the challenges associated with establishing criminal liability for waging an aggressive war in light of recent amendments to Ukrainian criminal

legislation and contemporary international legal standards governing accountability for crimes against peace and the security of humankind. Particular attention is given to the problem of determining an adequate, proportionate, and equitable sanction that would appropriately reflect the gravity and social danger of the crime of aggression.

The study traces the evolution of sanctions under Article 437 of the Criminal Code of Ukraine, with special consideration of the amendments introduced by the Law of Ukraine of 9 October 2024 No. 4012-IX, which significantly increased the severity of penalties, including the introduction of life imprisonment. Despite these amendments, the authors note that the current version of Article 437 remains only partially harmonized with the Rome Statute of the International Criminal Court and the 2010 Kampala Amendments, which provide for imprisonment of up to 30 years or life imprisonment strictly in exceptional circumstances.

The article reviews the state of academic research on the issue and demonstrates that Ukrainian legal doctrine has not yet developed a sufficiently detailed theoretical basis for constructing sanctions, differentiating punishment, or determining the internal structure of liability for aggression. Based on judicial statistics for 2015–2024, the authors show that prosecutions under Article 437 have been rare, while criminal liability measures against legal entities have not been applied at all in this category of cases.

Particular emphasis is placed on the landmark judgment of the Grand Chamber of the Supreme Court of 28 February 2024, which clarified that the perpetrator of the crime of aggression can only be a person possessing the actual ability to direct the political or military actions of the State. This decision eliminated doctrinal inconsistencies and aligned Ukrainian judicial practice more closely with international standards on the leadership element of the crime of aggression.

The article further examines the consolidated text of the Draft Criminal Code of Ukraine as of 15 October 2025, where the definition of aggression (Art. 11.3.1) reflects the formula of the Rome Statute, and the sanction is differentiated according to the gravity of the offence (16–30 years' imprisonment or life imprisonment).

The authors conclude that revising the sanction of Article 437 of the Criminal Code of Ukraine is necessary to ensure its full harmonization with international principles of proportionality, fairness, and effectiveness. They propose expanding the system of penalties to include additional sanctions such as fines, confiscation of property, and deprivation of special or military rank. The article argues that reform of the provision on the crime of aggression should consider not only the substantive elements of the offence but also the system of penalties envisaged by the Rome Statute, which would contribute to strengthening national criminal policy and ensuring the inevitability of liability for crimes against peace.

Key words: crime of aggression; Rome Statute; criminal liability; crimes against humanity; international humanitarian law; sanction.

Постановка проблеми. Однією з ключових проблем, пов'язаних із криміналізацією будь-якого діяння, є встановлення належної кримінально-правової санкції за злочин. Окремої уваги заслуговує питання встановлення кримінально-правових санкцій саме за ведення агресивної війни, відповідальність за яке передбачено ч. 2 ст. 437 КК України. Цей склад злочину є одним із найтяжчих за своєю природою, адже йдеться про фактичне здійснення збройної агресії, що призводить до масштабних людських жертв, руйнування інфраструктури та порушення міжнародного правопорядку. Санкція зазначеної норми була змінена у 2024 році. Зокрема законодавець встановив більш суворе покарання. З огляду на міжнародний характер та суспільну небезпечність цього діяння, санкція повинна бути не лише формально визначеною, а й такою, що реально забезпечує ефективне покарання винних осіб та запобігає новим злочинам. Проте сучасна правова доктрина та законодавча практика стикаються з низкою складнощів: від відсутності єдиного підходу до структури санкції до труднощів з її пропорційним співвідношенням до ролі особи у злочині. Враховуючи зазначене, а також необхідність розгляду питання щодо застосування інших заходів кримінально-правового характеру за ведення агресивної війни, є потреба як в аналізі нововведеної норми, так і в цілому покарання за ведення агресивної війни.

Метою цього дослідження є всебічний аналіз законодавчих новел, спрямованих на встановлення більш суворої кримінальної відповідальності за ведення агресивної війни, а також дослідження загальних проблем караності цього діяння з метою формування науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення відповідної кримінально-правової норми.

Стан опрацювання проблематики. Попри те, що норма ч. 2 ст. 437 КК України формально імплементує міжнародно-правову заборону агресії, питання пропорційності, індивідуалізації та ефективності покарання за цей злочин залишаються слабко розробленим. Переважно увага дослідників приділяється розробленню загальних проблем кримінальної відповідальності та кваліфі-

кації злочинів агресії. У науковій літературі глибоко досліджено питання суб'єкта злочину агресії, історичному аспекту кримінальної відповідальності за цей злочин, відповідності норм кримінального законодавства в цій частині положенням Римського статуту, питанням механізму притягнення винних до відповідальності, аналізу ролі органів міжнародного кримінального правосуддя. Навіть сучасні наукові публікації, які присвячені питанню покарання за злочин агресії не розкривають проблем встановлення кримінально-правової санкції за ст. 437 КК України [1; 2]. З огляду на зазначене, питання структури санкцій, принципів їх формування, диференціації міри покарання за злочин, передбачений ч. 2 ст. 437 КК України, залишаються слабоко опрацьованими як у теоретичному, так і в прикладному аспектах. У зв'язку з цим, є потреба в системному дослідженні саме питання караності ведення агресивної війни, адже від цього залежить ефективність національної кримінальної політики.

Виклад основного матеріалу. Як вже зазначалося, санкції обох частин ст. 437 КК України були відносно недавно змінені. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року, встановлено більш суворі межі та види покарань [3]. До зміни закону санкція ч. 1 ст. 437 КК України передбачала покарання у виді позбавлення волі від семи до дванадцяти років, а санкція ч. 2 ст. 437 КК України – від десяти до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Після внесення зазначених змін у санкції першої із відзначених норм передбачено від десяти до п'ятнадцяти років позбавлення волі, а у другій – від дванадцяти до п'ятнадцяти років та довічне позбавлення волі.

Слід наголосити, що визначення виду та розміру покарання є невід'ємно пов'язаним із принципом справедливості, який становить одну з фундаментальних засад правового регулювання. З огляду на те, що суспільний розвиток зумовлює трансформацію уявлень про зміст і прояви справедливості, проблема караності кримінальних правопорушень потребує постійного наукового переосмислення та оновленого аналізу.

У цьому контексті однією з найбільш дискусійних та водночас недостатньо досліджених у вітчизняній кримінально-правовій доктрині залишається проблема караності ведення агресивної війни. В умовах широкомасштабної збройної агресії проти України необхідність визначення ефективних, пропорційних та обґрунтованих заходів кримінально-правового впливу на осіб, причетних до розв'язування або ведення агресивної війни, набуває не лише теоретичного, а й безпосереднього практичного значення.

Злочин агресії традиційно належить до так званих core crimes міжнародного кримінального права нарівні з геноцидом, злочинами проти людяності та воєнними злочинами. Варто відзначити, що окрім ст. 437 у КК України передбачено також ст. 436, яка встановлює покарання за пропаганду війни. Зміст цієї норми охоплює публічні заклики до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту, а також виготовлення матеріалів із такими закликами. За ці дії законодавець передбачив можливість призначення покарання у виді виправних робіт на строк до двох років або пробаційного нагляду на строк до трьох років, або позбавлення волі на той самий строк. Ця норма є суміжною з нормою про злочин агресії. Тому, досліджуючи питання караності ведення агресивної війни, необхідно враховувати положення суміжних норм задля досягнення реалізації принципу справедливості.

Аналіз практики застосування статті 437 КК України свідчить про те, що протягом тривалого часу зазначена кримінально-правова норма фактично не реалізовувалася у судовій практиці. Ситуація зазнала істотних змін після початку збройної агресії російської федерації проти України у 2014 році. Згідно з офіційними даними судової статистики (Форма № 6, що відображає кількість засуджених осіб), до 2015 року випадки засудження за ст. 437 КК України були відсутні. У подальші роки кількість осіб, притягнених до кримінальної відповідальності за цей злочин, була незначною, але стала фіксуватися на регулярній основі. Зокрема, засуджено:

у 2015 році 2 особи за ч. 2 ст. 437 КК України;
у 2016 році 7 осіб за ч. 2 ст. 437 КК України;
у 2017 році 2 особи за ч. 2 ст. 437 КК України;
у 2018 році 7 осіб за ч. 2 ст. 437 КК України;
у 2019 році 2 особи за ч. 1 ст. 437 КК України;
у 2020 році 4 особи за ч. 2 ст. 437 КК України;
у 2024 році 2 особи за ч. 2 ст. 437 КК України [4].

Нечисленна судова практика оголила наявні недоліки правової норми. Зокрема, відсутність у ст.437 КК України прямої вказівки, хто саме може нести відповідальність за агресію, спричинила гостру дискусію з приводу суб'єкта злочину. Вчені широко обговорювали питання щодо неможливості притягнення до відповідальності рядових учасників збройного конфлікту з боку агресора

за ст. 437 КК [5; 6; 7; 8]. Зазвичай злочин агресії розглядається як такий, що властивий лише вищому керівництву держави.

Через таку колізію в Україні виникла потреба офіційного тлумачення ст. 437 КК. Кульмінацією став розгляд Великою Палатою Верховного Суду виключної правової проблеми щодо визначення суб'єкта злочину агресії. У Постанові Великої Палати ВС від 28.02.2024 р. було однозначно вирішено, що «діяння, визначені у ст.437 КК України, здатні вчиняти лише особи, які в силу службових повноважень або фактичного суспільного становища спроможні здійснювати ефективний контроль за політичними чи воєнними діями держави або керувати ними та/або істотно впливати на відповідні процеси» [9]. Інакше кажучи, суб'єктом злочину агресії може бути тільки особа, яка займає положення, еквівалентне поняттю «leader» у міжнародному праві – тобто високопосадовець, здатний контролювати державну політику чи військові операції. Верховний Суд прямо зазначив, що таке тлумачення повністю відповідає нормам міжнародного права, зокрема положенням Римського статут. Цим було усунуто розбіжності: кваліфікація дій «рядових» учасників війни за ст.437 КК України визнана помилковою.

Це чітко відображено у визначенні злочину агресії, даному в Кампальських поправках до Римського статуту 2010 р., де йдеться про діяння особи, яка спроможна фактично здійснювати контроль за політичними чи військовими діями держави або керувати ними, акту агресії. Україна ратифікувала ці поправки 21 серпня 2024 року й набрали вони чинності з 25 жовтня 2025 року [10]. Отже, з набранням чинності зазначених норм, можна вважати, що питання щодо суб'єкта злочину агресії на законодавчому рівні вирішено.

Практична реалізація зазначених норм наштовхнулася на юрисдикційні обмеження, пов'язані з проблемою імунітету від відповідальності для керівництва держав, що не приєдналися до Римського статуту. Якраз така ситуація склалася з агресією рф проти України, оскільки держава-агресор не є учасницею Статуту і не підпорядковується його нормам. Цей виклик спонукав міжнародну спільноту шукати альтернативні механізми притягнення до відповідальності за агресію.

Оцінюючи караність ведення агресивної війни, варто згадати про розроблений контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України станом на станом на 15.10.2025 року, в якому норми про злочини проти миру і міжнародної безпеки суттєво оновлено. Зокрема, розділ 11.3 проєкту КК України присвячено злочину агресії і прямо імплементує формулювання Римського статуту. У ст. 11.3.1 проєкту («Злочин агресії») передбачено, що за цей злочин відповідає особа, яка маючи можливість фактично здійснювати керівництво політичною чи військовою діяльністю держави чи контролювати таку діяльність чинила наступні дії:

1) спланувала акт агресії, який за своїм характером, тяжкістю і масштабами становить явне порушення Статуту Організації Об'єднаних Націй, якщо у подальшому такий акт відбувся,

2) підготувала такий акт, якщо у подальшому він відбувся,

3) розв'язала (ініціювала) такий акт, якщо у подальшому він відбувся,

4) здійснила такий акт. Вчинення будь-якої з перелічених альтернативних дій кваліфікується як злочин агресії [11]. Важливо, що проєкт ККУ включає всі елементи, погоджені в Кампалі: обмеження кола винних осіб лише тими, хто належить до вищого керівництва держави, та вимогу фактичного здійснення акту агресії для відповідальності за підготовчі форми (планування чи підготовки). Покарання за злочин агресії в цьому проєкті визначено через систему ступенів тяжкості злочину – злочин агресії віднесено до найвищого 9 ступеня тяжкості (що, згідно з пропонованими санкціями, передбачає строкове ув'язнення від 16 до 30 років або довічне ув'язнення).

Важливо, що у диспозиції ст.11.3.1 проекту всі альтернативні дії (планування, підготовка, ініціювання, здійснення акту агресії) поставлені в один ряд без поділу на різні частини статті. Це означає, що будь-яка участь у реалізації акту державної агресії на вищому рівні (від планування до виконання) тягне однакову кваліфікацію як злочин агресії. Таке рішення узгоджується з підходом МКС, де всі ці дії теж охоплені єдиним складом злочину агресії.

Окрім власне злочину агресії, проект пропонує окремо криміналізувати дії, пов'язані з пропагандою агресії. Так, ст. 11.3.2 «Пропаганда акту агресії» встановлює відповідальність за публічні заклики до агресії, розповсюдження матеріалів із такими закликами або вихваляння (глорифікацію) акту агресії. Подібний склад націлений на тих осіб, що сприяють розв'язанню агресивної війни на ідеологічному чи інформаційному рівні. Його наявність узгоджується з міжнародною тенденцією засудження пропаганди війни: нагадаємо, що ще Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р. (ст. 20) зобов'язує держави забороняти пропаганду війни законом. Проєкт КК У пропонує встановити за пропаганду агресії покарання середньої тяжкості (злочин 7 ступеня тяжкості, що орієнтовно відповідає покаранню до 10 років позбавлення волі).

Отже, помітно, що до вже відомих форм (публічні заклики, розповсюдження матеріалів) додається ще вихваляння чи глоріфікація акту агресії. Це враховує сучасні реалії інформаційної

війни, коли агресія може виправдовуватися або возвеличуватися пропагандою. Санкція (7-й ступінь) є менш суворою, ніж за саму агресію, але все одно відносить це діяння до тяжких злочинів. Для порівняння, чинна ст.436 КК України передбачає максимум 3 роки позбавлення волі, тоді як 7-й ступінь у проєкті КК означатиме наявність строкового ув'язнення від 10 до 13 років. Отже, проєкт КК України передбачає більш сувору відповідальнсть за інформаційну підтримку агресії.

Також варто відзначити, що у згаданому проєкті термін «акт агресії» використовується замість фрази «агресивна війна або воєнний конфлікт», що усуває критику на адресу редакції ст. 437 КК України (де словосполучення «агресивна війна чи воєнний конфлікт» могло породжувати хибне тлумачення, ніби агресія може стосуватися внутрішнього конфлікту). Велика Палата ВС у 2024 р. також підкреслила, що агресія можлива лише щодо іншої держави, тобто є різновидом міжнародного збройного конфлікту. Тому проєкт обґрунтовано вилучає згадку про «воєнний конфлікт», залишаючи лише термін «акт агресії».

У цілому, положення про злочин агресії в проекті нового КК України демонструють прагнення повністю адаптувати національне законодавство до норм міжнародного кримінального права. Фактично, пропонується закріпити в законі України ті ж підходи, що містяться в Римському статуті, але із доповненням складу злочину агресії нормами про інформаційне сприяння агресії (пропаганду).

Зважаючи на надзвичайну шкоду, яку приносить агресивна війна (тисячі людських жертв, руйнування, довгострокові наслідки), покарання за злочин агресії повинно бути співрозмірним його наслідкам. Нині, як вже зазначалося, в Україні санкція ч. 2 ст. 437 КК України передбачає покарання у виді позбавлення волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років або довічне позбавленням волі. Ця норма є недостатньо суворо порівняно з санкціями, які визначено у Римському статуті. З огляду на зазначене, цілком обґрунтовано виникає питання про справедливість вітчизняної кримінально-правової норми.

Україна, ратифікувавши Римський статут, має переглянути не тільки норми кримінального законодавства щодо визначення ознак цього злочину, а й стосовно покарання винних осіб.

Згідно зі ст. 77 Римського статуту у разі вчинення злочину агресії передбачено позбавлення волі до 30 років, або довічне позбавлення волі. При цьому робиться застереження про те, що довічне позбавлення волі можливе в тих випадках, коли це виправдано особливо тяжким характером злочину та індивідуальними обставинами особи, визнаної винною. Також ця норма визначає, що на додаток до позбавлення волі може призначено штраф, або конфіскацію доходів, майна та активів, отриманих безпосередньо або опосередковано в результаті злочину, без шкоди для прав *bona fide* третіх сторін[12].

Українському законодавцеві варто переглянути санкції в бік їх посилення та урахування додаткових видів покарань. Так українське законодавство не тільки наблизиться до вже ратифікованих положень Римського статуту, але й забезпечить реалізації основоположних принципів права, серед яких особливе місце займає принцип справедливості. Не можна вважати вітчизняні норми справедливими коли вони не відповідають караності цих злочинів, яка закладена в Римському статуті. Це означає, що міжнародна спільнота визнає, що злочин агресії має тягнути за собою набагато суворішу відповідальність. І з цими положеннями Україна погоджується, оскільки ратифікувала Римський статут, однак й до сьогодні санкції ст. 437 КК України залишаються такими, що не відповідають ратифікованим положенням. Вдосконалюючи покарання за ведення агресивної війни, українському законодавцеві необхідно розглянути питання щодо конструювання кумулятивних санкцій, що також сприятиме раелізації принципу справедлтвості.

Також хочеться звернути увагу на те, що відповідно до чинного КК України за вчинення злочину агресії можливе застосування заходів кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб. Водночас наявні в Єдиному державному реєстрі судових рішень вироки за ст. 437 КК України демонструють відсутність застосування зазначених заходів.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження засвідчує наступне. Із ратифікацією Україною положень Римського статуту практика застосування ст. 437 КК України змінилася у бік обмежувального тлумачення суб'єкта злочину агресії, звузивши коло осіб, які підлягають покаранню, до тих, які мають можливість ефективно контролювати політичні чи військові дії. Передбачені види та розміри покарань у ст. 437 КК України є такими, що не здатні забезпечити реалізацію такого основоположного принципу права як справедливість. Кримінально-правові санкції за ведення агресивної війни мають бути переглянутими. Ратифікація Римського статуту зобов'язує Україну комплексно підійти до вдосконалення кримінальної відповідальності за злочин агресії. Це можливо тоді, коли національна норма буде ураховувати не тільки положення щодо елементів складу злочин агресії, а й щодо видів покарань, які передбачено у згаданому статуті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Іліка М.І., Торончук І.Ж., Яремчук В.В. Роль загальних принципів права у покаранні злочину агресії РФ проти України *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 1183–1188. DOI: 10.24144/2788-6018.2025.02.178. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/180.pdf (дата звернення: 5.11.2025).
2. Пилипенко В. П. Покарання осіб, винних у вчиненні злочину агресії проти України: проблеми міжнародно-правової юрисдикції. *Право України*. 2024. № 2. С. 86–95. URL: http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0001479886 (дата звернення: 15.11.2025).
3. Закон України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України у зв'язку з ратифікацією Римського статуту Міжнародного кримінального суду та поправок до нього» від 9 жовтня 2024 року № 4012-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4012-20#n33 (дата звернення: 5.11.2025).
4. Судова статистика. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/ (дата звернення: 5.11.2025).
5. Мазур М. Суб'єкт злочину агресії: досвід Нюрнберзького трибуналу, кампальське визначення та національне тлумачення *Supreme Observer: Портал сучасного права*. 2025. 7 березня. RL: https://so.supreme.court.gov.ua/authors/1101/subiekt-zlochynu-ahresii-dosvid-niurnberzkoho-trybunalu-kampalske-vyznachennia-ta-natsionalne-tlumachennia (дата звернення: 5.10.2025).
6. Газдайка-Василишин І.Б. Суб'єкт злочину агресії за міжнародним та українським кримінальним правом *Соціально-правові студії (Social & Legal Studios)*. 2024. Т. 7, № 2. С. 171–178. DOI: 10.32518/sals2.2024.171.
7. Васюренко А.О. Аналіз особливостей складу злочину агресії в міжнародному кримінальному праві *Науковий вісник Ужгородського національного університету*: Серія: Право. 2014. Вип. 27. Т. 3. С. 168–17. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2014_27(3)__43 (дата звернення: 15.11.2025).
8. Юртаєва К.В. Кримінальна відповідальність за злочин агресії за Кримінальним кодексом України: проблемні аспекти регулювання *Злочинність і протидія їй в умовах війни та у повоєнній перспективі: міждисциплінарна панорама : зб. тез доп. II Міжнар. наук.-практ. конф.* (м. Вінниця, 16 квіт. 2025 р.) МВС України; Нац. поліція України; Харків. нац. ун-т внутр. справ; Кримінол. асоц. України. Вінниця: ХНУВС, 2025. С. 248–252. URL: https://dspace.univd.edu.ua/handle/123456789/23706 (дата звернення: 17.11.2025).
9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 28 лютого 2024 року у справі № 415/2182/20 (провадження № 13-15кс22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117555176 (дата звернення: 5.10.2025).
10. Поправки до Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо злочину агресії. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004-10#Text (дата звернення: 5.11.2025).
11. Контрольний текст проєкту Кримінального кодексу України станом на станом на 15.10.2025 року. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf (дата звернення: 5.11.2025).
12. Римський Статут Міжнародного кримінального суду : Статут; Міжнародні суди. 17 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_588 (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.6

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРАЦІ ЗАСУДЖЕНИХ: ВІД ПРАВА ДО ОБОВ'ЯЗКУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Конопельський В.Я.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права та кримінології
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4068-3902

Білак Н.І.,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Одеського державного університету внутрішніх справ,
керуючий партнер АО «СВІТЛО»
ORCID: 0000-0001-8487-8440

Конопельський В.Я., Білак Н.І. Трансформація праці засуджених: від права до обов'язку в умовах воєнного стану.

У статті розкрито трансформацію правового регулювання праці засуджених в Україні, акцентуючи на переході від обов'язку праці в радянський період до права на працю в контексті гуманізації пенітенціарної системи та імплементації міжнародних стандартів. Досліджено сучасний правовий статус праці засуджених, де обов'язок працювати покладено лише на осіб з виконавчими листами.

Звернуто увагу на вади гуманізованої моделі у мирний час, а саме: критичне зниження рівня зайнятості, що призвело до фінансової скрути установ виконання покарань та ускладнило процес ресоціалізації. Обґрунтовано необхідність тимчасового відступлення від принципу «праця як право» в умовах воєнного стану та протягом шести місяців після його закінчення. Зазначено, що в умовах військової агресії тимчасове посилення обов'язку праці для працездатних засуджених є вимушеною та конституційно легітимною мірою (ст. 64 Конституції України) на користь національної безпеки та оборони. Наведено аргументи щодо використання виробничого потенціалу пенітенціарної системи для критично важливих державних замовлень.

Зроблено висновки про те, що тимчасове запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим та супроводжуватися гарантіями оплати та безпечних умов праці, що відмежовує цей обов'язок від примусової праці. Зроблено висновки про те, що тимчасове запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим та супроводжуватися гарантіями оплати та безпечних умов праці, що відмежовує цей обов'язок від примусової праці.

Сформульовано пропозиції щодо: 1) тимчасового законодавчого закріплення в Кримінально-виконавчому кодексі України розширеного обов'язку праці для працездатних засуджених осіб (крім тих, що мають медичні протипоказання або вагітних жінок чи жінок, які мають дітей до 3-хроків) на період воєнного стану; 2) розробки Порядку залучення засуджених до праці, що виконує державні оборонні замовлення, з визначенням мінімальної гарантованої оплати та чіткими критеріями безпеки праці; 3) створення Державної програми замовлень для виробничого сектору пенітенціарної системи, орієнтованої на потреби Збройних сил України та відновлення інфраструктури, з гарантованим державним фінансуванням; 4) створення ефективного механізму контролю з боку уповноважених компетентних органів та правозахисних організацій за дотриманням прав засуджених, навіть в умовах розширеного обов'язку праці.

Ключові слова: засуджений, воєнний стан, гуманізація, обов'язок праці, право на працю, тимчасові обмеження прав, національна безпека, ресоціалізація, виконавчі листи.

Konopelsky V.Ya., Bilak N.I. Transformation of convict labor: from right to duty under martial law.

The article reveals the transformation of the legal regulation of the labor of convicts in Ukraine, focusing on the transition from the obligation to work in the Soviet period to the right to work in the context of the humanization of the penitentiary system and the implementation of international standards. The modern legal status of the labor of convicts is studied, where the obligation to work is imposed only on persons with executive orders.

Attention is drawn to the shortcomings of the humanized model in peacetime, namely: a critical decrease in the level of employment, which led to financial hardship for penal institutions and complicated the process of resocialization. The need for a temporary departure from the principle of «work as a right» in conditions of martial law and for six months after its end is substantiated. It is noted that in conditions of military aggression, a temporary increase in the obligation to work for able-bodied convicts is a forced and constitutionally legitimate measure (Article 64 of the Constitution of Ukraine) in favor of national security and defense. Arguments are made regarding the use of the production potential of the penitentiary system for critically important state orders.

The conclusions are made that the temporary introduction of compulsory labor should be temporary (for the period of martial law and six months after its end), targeted, and accompanied by guarantees of payment and safe working conditions, which distinguishes this obligation from forced labor. The conclusions are made that the temporary introduction of compulsory labor should be temporary (for the period of martial law and six months after its end), targeted, and accompanied by guarantees of payment and safe working conditions, which distinguishes this obligation from forced labor.

Proposals have been formulated regarding: 1) temporary legislative consolidation in the Criminal Code of Ukraine of extended labor obligation for able-bodied convicted persons (except for those with medical contraindications or pregnant women or women with children under 3 years old) for the period of martial law; 2) development of the Procedure for engaging convicted persons in labor fulfilling state defense orders, with determination of the minimum guaranteed payment and clear labor safety criteria; 3) creation of a State Program of Orders for the production sector of the penitentiary system, focused on the needs of the Armed Forces of Ukraine and the restoration of infrastructure, with guaranteed state funding; 4) creation of an effective mechanism for control by authorized competent bodies and human rights organizations over observance of the rights of convicted persons, even under conditions of extended labor obligation.

Key words: convict, martial law, humanization, labor obligation, right to work, temporary restrictions on rights, national security, resocialization, writs of execution.

Постановка проблеми. Праця засуджених осіб завжди була предметом суспільної дискусії та правового регулювання. В історії українського законодавства про виконання покарань відбулася значна еволюція підходів до залучення осіб, позбавлених волі, до трудової діяльності. У радянський період праця була обов'язком засудженого, що розглядалося як ключовий елемент його виправлення та перевиховання. Такий підхід часто критикувався правозахисниками через асоціації з примусовою працею. Наразі обрана тема набуває особливої актуальності з огляду на провадження воєнного стану та потребу післявоєнного відновлення України.

Метою дослідження є комплексний аналіз трансформації правового статусу праці засуджених в Україні – від обов'язку до права – та обґрунтування необхідності її тимчасового перегляду (посилення обов'язку) в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Відтак, з проголошенням незалежності України та курсом на гуманізацію пенітенціарної системи та приведення її до європейських стандартів, відбулася кардинальна зміна парадигми. Основна мета покарання змістилася від виключно каральної до ресоціалізуючої. У цьому контексті було закріплено принцип, за яким праця засуджених поступово стала правом, а не обов'язком. Однак, ключове законодавче закріплення цього принципу, що поклало кінець загальному обов'язку, відбулося відносно нещодавно із прийняттям Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання» № 2475-VIII від 03.07.2018 р. [1], яким було внесено зміни до частини першої статті 118 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України), виклавши її в такій редакції: «засуджені до позбавлення волі мають право працювати. Праця здійснюється на добровільній основі на підставі договору цивільно-правового характеру або трудового договору...» [2].

Таким чином, можна стверджувати, що законодавче закріплення праці засуджених як права відбулося у липні 2018 року, що знайшло своє відображення у КВК України [2], де праця визнається важливим засобом виховного впливу, професійної підготовки та соціальної адаптації, але її застосування ґрунтується на добровільній згоді особи.

Окрім положень КВК України, правове регулювання праці засуджених складають: Кодекс законів про працю України [3], Закон України «Про оплату праці» [4], Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [5], Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 року № 80 «Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань» [6], Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 року № 396/5 «Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату

засуджених до обмеження волі або позбавлення волі» [7] та ін. За загальним правилом, яке прийнято вважати ключовим принципом гуманізації, засуджені мають право на працю, але не обов'язок.

Суспільно корисна праця є одним із основних засобів виправлення і ресоціалізації засуджених. Водночас оплачувана праця є правом засудженого згідно із законодавством про працю. Законодавство про працю поширюється на засуджених у частині, що стосується умов праці [2].

Говорячи про сучасний правовий статус праці засуджених в період до початку повномасштабної війни, варто відмітити, що відповідно до ст. 118 КВК України [2], обов'язок працювати покладався лише на осіб, які мають виконавчі листи про стягнення з них аліментів, відшкодування шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями, або інших стягнень. Для решти засуджених праця є правом, і вони залучаються до неї на підставі заяви добровільно, тобто за власним бажанням. Означене забезпечувало захист від примусової праці та відповідало міжнародним нормам, зокрема, Конвенції про примусову чи обов'язкову працю № 29 [8].

Водночас попри досягнення гуманізації, система не позбавлена певних недоліків. Так, необов'язковість праці для більшості засуджених призвела до критичного зниження рівня зайнятості в установах виконання покарань, що, в свою чергу, спричинило зменшення надходжень до спеціальних фондів установ, необхідних для їх утримання та розвитку виробничої бази. Крім того, низька зайнятість ускладнювала ресоціалізацію, оскільки праця є одним із найефективніших інструментів формування соціально корисних навичок, підготовки до звільнення та погашення стягнень. З огляду на що, фактично виникала дилема: як забезпечити дотримання прав людини (відсутність примусової праці) та водночас ефективно використовувати виробничий потенціал і сприяти виправленню засуджених.

Також, тривалий час однією із основних причин низького «чистого» заробітку і виникнення суперечок щодо справедливості є питання щодо відшкодування витрат, що регламентовано ч. 1 ст. 121 КВК України, де вказано на обов'язку засуджених, які працюють відшкодовувати витрати на їх утримання (крім харчування, одягу, білизни, спецхарчування та спецодягу) [2]. В той час, як ті, хто не працює, перебувають на повному державному утриманню.

Зазначене свідчать про те, що чинне законодавство, хоча й закріпило принцип права, все ще містить значні обмеження та фінансові обтяження, які впливають на мотивацію засуджених до праці.

Повномасштабна військова агресія Російської Федерації та введення воєнного стану в Україні зумовлюють необхідність у внесенні радикальних коректив у це правове та соціальне поле. Воєнний стан вимагає максимальної консолідації зусиль усіх сфер життя суспільства та економіки для забезпечення національної безпеки, оборони та життєдіяльності держави.

У контексті дослідження трансформації праці засуджених від права до обов'язку під час воєнного стану, варто окремо звернути увагу на специфічний статус засуджених військовослужбовців. Їхнє залучення до праці, на відміну від цивільних засуджених до 2022 року, вже тривалий час регламентується як обов'язкова та цільова діяльність, що прямо пов'язана з обороноздатністю та національною безпекою. Відповідно до статті 77 КВК України, ці особи залучаються до робіт на підприємствах, підпорядкованих Міністерству оборони України, а також до будівництва інженерних споруд та відновлення інфраструктури в умовах особливого періоду чи воєнного стану [2]. Означене законодавче положення слугує важливим прецедентом та правовою основою для обґрунтування того, що в екзистенційних умовах військової загрози пріоритет державних потреб над індивідуальним правом вибору праці є вже закріпленою практикою для окремих категорій засуджених, і може бути тимчасово поширений на цивільних засуджених для максимальної консолідації ресурсів економіки на період воєнного стану, при цьому з безумовним дотриманням норм охорони та оплати праці.

Також відповідно до положень КВК України наразі дозволено залучення засуджених без оплати праці лише до робіт з благоустрою колоній, поліпшення житлово-побутових умов або допоміжних робіт із забезпечення продовольством, але не більш як на дві години на день і в порядку черговості [2].

В умовах воєнного стану необхідним є тимчасове відступлення від попередніх змін (гуманістичної трансформації «права» на «обов'язок» для всіх), і тимчасове посилення обов'язку праці для засуджених осіб, з огляду на наступне:

1) національна безпека та оборонні потреби (виробничий потенціал пенітенціарної системи може бути використаний для виготовлення продукції оборонного, подвійного призначення, або товарів, критично необхідних для забезпечення Збройних Сил України, територіальної оборони та функціонування критичної інфраструктури (наприклад, пошиття військової форми, виготовлення будівельних матеріалів для укріплень, ремонт техніки));

2) економічна стійкість (залучення більшої кількості засуджених до праці дозволить збільшити надходження для підтримки самих установ виконання покарань, які часто перебувають у скрутному фінансовому становищі через війну. Означене також може частково компенсувати дефіцит робочої сили на ринку праці, спричинений мобілізацією та міграцією;

3) ресоціалізаційний ефект (праця, особливо у складний час, має сильний виховний та патріотичний компонент. Залучення до роботи на потреби держави під час війни може сприяти формуванню у засуджених почуття причетності та відповідальності перед суспільством).

У даному випадку слід враховувати, що Конституція України (ст. 64) дозволяє обмеження конституційних прав і свобод (у даному випадку, права на вільний вибір праці) в умовах воєнного стану, зокрема з метою національної безпеки та громадського порядку [9].

Для забезпечення тимчасової трансформації праці засуджених із права на обов'язок в умовах воєнного стану, необхідні послідовні юридичні кроки. По-перше, йдеться про внесення змін до ст. 118 КВК України [2] в частині щодо прийняття тимчасової норми, що діє лише на період воєнного стану та шести місяців після його припинення або скасування. Запропонована норма передбачатиме, що адміністрація установи виконання покарань має право залучати всіх працездатних засуджених до оплачуваної праці на підприємствах установ або на об'єктах господарської діяльності, що виконують критично важливі для оборони та життєдіяльності країни замовлення. Водночас у даному випадку важливим є бов'язково передбачити винятки для категорій осіб із медичними протипоказаннями, осіб з інвалідністю, вагітних жінок, жінок з малолітніми дітьми, надавши їм можливість працювати виключно за бажанням навіть при наявності інших умов та за умови відсутності шкоди здоров'ю.

По-друге, видається за необхідне на рівні підзаконних нормативно-правових актів: а) визначити перелік (номенклатуру) робіт/продукції, що вважаються критично важливими в умовах воєнного стану, для виконання яких може бути застосований розширений обов'язок праці; б) встановити механізми оплати праці відповідно до мінімальних державних гарантій; в) забезпечити умови праці, що відповідають вимогам безпеки. І навіть при запровадженні обов'язку працювати для відповідної категорії засуджених на час дії воєнного стану на шість місяців після його закінчення, необхідно дотримуватись ключових елементів, які відмежовують її від примусової праці, серед яких: належна оплата праці (не нижче встановленого рівня), обмеження тривалості робочого часу, безпечні умови праці, можливість оскарження.

Висновки. Тимчасове посилення обов'язку праці засуджених під час воєнного стану є вимушеною та обґрунтованою відповіддю на екзистенційні виклики, що стоять перед державою. Трансформація праці засуджених з обов'язку на право відбувалася поетапно після здобуття Україною незалежності в рамках гуманізації пенітенціарної системи. Водночас такі зміни не слід розглядати як відступ від принципів гуманізації в цілому, а їх тимчасовим обмеженням на користь вищих інтересів національної безпеки та оборони, що прямо дозволено Основним законом. Запровадження обов'язку праці має бути строковим (на період воєнного стану та шість місяців після його закінчення), цільовим (на критично важливі роботи) та супроводжуватися гарантіями оплати та умов праці.

З огляду на що пропонується: 1) тимчасове законодавче закріплення в КВК України розширеного обов'язку праці для працездатних засуджених осіб (крім тих, що мають медичні протипоказання або вагітних жінок чи жінок, які мають дітей до 3-хроків) на період воєнного стану; 2) розробка Порядку залучення засуджених до праці, що виконує державні оборонні замовлення, з визначенням мінімальної гарантованої оплати та чіткими критеріями безпеки праці; 3) створення Державної програми замовлень для виробничого сектору пенітенціарної системи, орієнтованої на потреби Збройних сил України та відновлення інфраструктури, з гарантованим державним фінансуванням; 4) створення ефективного механізму контролю з боку уповноважених компетентних органів та правозахисних організацій за дотриманням прав засуджених, навіть в умовах розширеного обов'язку праці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення економічних передумов для посилення захисту права дитини на належне утримання: Закон України № 2475-VIII від 03.07.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2475-19#Text.
2. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України від 11.07.2003 р. № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15.
3. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text.
4. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-%D0%B2%D1%80#Text.

5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text.
6. Про затвердження Порядку відшкодування вартості витрат на утримання засуджених в установах виконання покарань: Постанова Кабінету Міністрів України від 14 лютого 2017 р. № 80. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80-2017-%D0%BF#Text.
7. Про затвердження інструкції про умови праці та заробітну плату засуджених до обмеження волі або позбавлення волі: Наказ Міністерства юстиції України від 07 березня 2013 р. № 396/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0387-13#Text.
8. Конвенція про примусову чи обов'язкову працю: Міжнародний документ від 28.06.1930 р. № 29. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_136#Text.
9. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

УДК 343.97
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.7

СИСТЕМА КІЛЬКІСНИХ ТА ЯКІСНИХ ПОКАЗНИКІВ ЯК ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМІНОЛОГІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ КОРУПЦІЇ

Корогод С.В.,
старший викладач кафедри кримінального права та кримінології,
доктор філософії в галузі права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0001-6696-6818

Корогод С.В. Система кількісних та якісних показників як основа дослідження кримінологічної характеристики корупції.

Стаття присвячена комплексному аналізу корупції як багатоаспектного соціального феномену в межах української наукової думки, виходячи за рамки виключно правової кваліфікації. У ньому акцентується увага на фундаментальних властивостях корупційної діяльності, серед яких вирізняють корисливий мотив, високу здатність до адаптації до динамічних умов та системне маскування протиправних діянь. Підкреслюється, що корупція може проявлятися як на індивідуальному, так і на колективному (організованому), а також на транснаціональному рівнях.

Одним із ключових методологічних викликів, що докладно вивчається, є висока латентність корупційних правопорушень. Традиційний підхід до оцінювання корупції, що охоплює кількісні індикатори (кримінально-правові дані, фінансові показники, результати опитувань про досвід взаємодії) та якісні показники (класифікація форм, мотивів, аналіз судової практики й латентних аспектів), піддається детальному аналізу. Запропонована інтегрована структура показників поєднує ці елементи. В дослідженні також розглядається міжнародний досвід, зокрема методологічні принципи та обмеження Індексу сприйняття корупції від Transparency International, який ґрунтується на агрегації та стандартизації зовнішніх експертних оцінок. Констатується наявність суттєвих методологічних перешкод у вітчизняних антикорупційних студіях. Вони включають нерівномірність емпіричних даних через їхню не систематизованість, різноманіття інтерпретацій ключових правових та кримінологічних понять, а також обмеження, притаманні опитувальним методам (як-от ризик соціальної бажаності відповідей). Подолання зазначених викликів вимагає невідкладних законодавчих та інституційних заходів. Необхідною умовою для формування об'єктивної кримінологічної характеристики корупції є стандартизація дефініцій у законодавстві та науковій термінології, суттєве удосконалення збору емпіричних даних (особливо щодо складних та латентних аспектів діяльності), посилення інституційної прозорості державних органів та адаптація міжнародних методик оцінювання до українських соціально-правових реалій. Реалізація цих кроків є обов'язковою для ефективної протидії цьому деструктивному явищу.

Ключові слова: корупція, латентність, методологія, система показників, кримінологія.

Korogod S.V. System of quantitative and qualitative indicators as a basis for research into the criminological characteristics of corruption.

The article is devoted to a comprehensive analysis of corruption as a multifaceted social phenomenon within the framework of Ukrainian scientific thought, going beyond the framework of exclusively legal qualification. It focuses on the fundamental properties of corrupt activity, among which are a self-serving motive, a high ability to adapt to dynamic conditions, and a systematic masking of illegal acts. It is emphasized that corruption can manifest itself both at the individual and collective (organized) levels, as well as at the transnational level.

One of the key methodological challenges that is studied in detail is the high latency of corruption offenses. The traditional approach to assessing corruption, which includes quantitative indicators (criminal law data, financial indicators, results of surveys on the experience of interaction) and qualitative indicators (classification of forms, motives, analysis of judicial practice and latent aspects), is subjected to detailed analysis. The proposed integrated structure of indicators combines these elements. The study also examines international experience, in particular the methodological principles and limitations of Transparency International's Corruption Perceptions Index, which is based on the aggregation and standardization of external expert assessments. The presence of significant methodological obstacles in domestic anti-corruption studies is noted. These include the unevenness of empirical data due to their lack of systematization, the diversity of interpretations of key legal and criminological concepts, as well as the limitations inherent in survey methods (such as the risk of social desirability of

responses). Overcoming these challenges requires urgent legislative and institutional measures. A necessary condition for the formation of an objective criminological characteristic of corruption is the standardization of definitions in legislation and scientific terminology, a significant improvement in the collection of empirical data (especially regarding complex and latent aspects of activity), increased institutional transparency of state bodies, and the adaptation of international assessment methods to Ukrainian socio-legal realities. The implementation of these steps is mandatory to effectively combat this destructive phenomenon.

Key words: corruption, latency, methodology, system of indicators, criminology.

Постановка проблеми. Корупція як соціально криміногенне явище становить значну загрозу для розвитку правової держави, економіки та довіри громадян до інститутів влади. Вона проявляється у різноманітних формах – хабарництво, зловживання службовим становищем, корупційні схеми в державних закупівлях, видачі ліцензій, дозволів тощо. Для ефективної протидії корупції необхідно не лише законодавче та організаційне забезпечення, але й ґрунтовні наукові дослідження, які дозволяють встановити точні характеристики явища – його масштаби, кількісні й якісні характеристики, динаміку, структуру, соціальні та інституційні фактори, умови, які сприяють корупції, ступінь латентності тощо. Сучасні дослідження феномену корупції стикаються з низкою методологічних викликів, які суттєво ускладнюють його всебічний аналіз.

Метою дослідження є формування науково обґрунтованої системи кількісних та якісних показників, які дозволять всебічно описати кримінологічну характеристику корупції в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Вивчення проблематики кримінологічної характеристики та запобігання злочинності посідає вагоме місце у науковому дискурсі. У сфері протидії корупції, зокрема серед персоналу Державної прикордонної служби України, значний внесок зроблено у посібнику авторства Загоровського О.О., Олексієнка С.Б., Орловської Н.А. Попри окремі дослідження, наприклад, праці Давидової Т.О., зосереджені на характеристиці саме корупційних діянь, спостерігається дефіцит ґрунтовних наукових доробок стосовно комплексного аналізу цього питання. Таким чином, недостатність науково-теоретичного підґрунтя вказує на актуальність подальших поглиблених кримінологічних розвідок у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Українська наукова думка розглядає корупцію як комплексне та багатоаспектне явище, що виходить за межі суто юридичної кваліфікації правопорушення. Корупційна діяльність є складним соціальним феноменом, що іманентно включає порушення усталених моральних норм, підрив суспільної довіри, домінування корисливих мотивів та системне зловживання наданою владою чи адміністративними можливостями для отримання неправомірної вигоди.

Фундаментальні властивості корупційної злочинної діяльності детально проаналізовано у наукових працях. Так, С.В. Якимова обґрунтовує, що для такої діяльності притаманні специфічні риси. Наріжною характеристикою виступає корисливість – прагнення до особистого збагачення або отримання інших переваг матеріального чи нематеріального характеру. Важливою ознакою є високий ступінь адаптивності, що дозволяє корупційним механізмам швидко пристосовуватися до змін у законодавстві та соціально-економічних умовах, видозмінюючи свої форми та методи [1, с. 554]. Водночас корупційна діяльність завжди супроводжується використанням різноманітних форм маскування, спрямованих на приховування протиправного характеру діянь від контролюючих органів та суспільства. Прояви корупції можуть функціонувати як на індивідуальному рівні, коли діє окрема посадова особа, так і на колективному, утворюючи стійкі організовані мережі та системи. Масштаб цього явища також варіюється, охоплюючи як регіональний, так і глобальний рівні, що свідчить про транснаціональний характер сучасних корупційних загроз.

Однією з ключових проблем у дослідженні та протидії корупції є її висока латентність. У своїх наукових працях М.В. Кікалішвілі аналізує, яким чином приховані аспекти корупційних діянь формують значний масив, що не потрапляє до офіційної статистики. Латентність, тобто невиявленість або незареєстрованість злочинів, створює «темне число» корупції, що суттєво ускладнює об'єктивне оцінювання її реального рівня та масштабів. Причини високої латентності полягають у взаємній вигоді сторін корупційної угоди, складності доказування, а також у страху викривачів перед можливими негативними наслідками [2, с. 192-193]. Таким чином, значний прошарок корупційних правопорушень залишається поза увагою правоохоронної системи, спотворюючи уявлення про справжній стан справ.

Проблема латентності безпосередньо пов'язана із труднощами статистичного вимірювання. Дослідження М.І. Копитка та М.В. Вінічук акцентує увагу на ключових методологічних викликах у цій сфері. Автори підкреслюють, що офіційні статистичні дані часто не відображають реальну кількість вчинених корупційних правопорушень, оскільки фіксують лише зареєстровані випадки. Існують різні наукові та практичні підходи до трактування, обчислення й інтерпретації показників рівня корупції, що призводить до розбіжностей у результатах. Наявні недоліки у методології збору та

аналізу даних, зокрема різна репрезентативність соціологічних опитувань, обмежена доступність первинної інформації та використання відмінних індикаторів для вимірювання, значно ускладнюють проведення порівняльного аналізу динаміки корупції в часі та між окремими регіонами, що створює перепони для розробки ефективних антикорупційних політик [3, с. 4-5].

Оцінка феномену корупції традиційно охоплює дві основні групи індикаторів: кількісні та якісні.

Кількісна метрика традиційно ґрунтується на детальному аналізі офіційних кримінально-правових відомостей. Даний підхід включає ретельне вивчення показників щодо динаміки порушення кримінальних проваджень, кількості оголошених підозр, які стосуються корупційних діянь, та ухвалених судових обвинувальних вироків. Важливим складником кількісної оцінки є фінансовий вимір корупції, що відображається у сумах фактично заподіяних державі та суспільству збитків, а також у чисельності осіб, яких притягнуто до кримінальної, адміністративної чи дисциплінарної відповідальності за вчинення корупційних правопорушень.

Істотне значення для кількісного дослідження має детальний аналіз системи публічних закупівель. Статистика закупівель дозволяє глибоко досліджувати динаміку конкурентних та неконкурсних процедур, вивчати інтенсивність участі суб'єктів господарювання у тендерах, відстежувати частку конкурсів, оголошених із процедурними порушеннями, а також встановлювати загальний обсяг закупівель, які містять ознаки потенційних корупційних схем чи зловживань. Аналіз тендерної документації, зокрема, дає можливість ідентифікувати ризики узгоджених дій між учасниками або необґрунтованого завищення вартості товарів і послуг.

Додатковим, але не менш важливим, джерелом кількісних даних є соціологічні дослідження, які реалізуються шляхом опитувань населення та безпосередньо бізнес-середовища. Завдяки соціологічним опитуванням фіксується як безпосередній досвід взаємодії з корупцією, що вимірюється фактом надання неправомірної вигоди, так і суб'єктивне сприйняття респондентами її поширеності, а також суспільної тяжкості корупційних діянь. На відміну від кількісних показників, якісні індикатори не обмежуються статистикою, а спрямовані на оцінку системних факторів та інституційного середовища. Якісні метрики охоплюють аналіз правової та інституційної бази, що регулює антикорупційну діяльність, включаючи ефективність роботи антикорупційних органів, рівень незалежності судової системи, а також прозорість державних процесів. Якісний вимір також включає дослідження «тіньової» корупції – схем, які не фіксуються офіційною статистикою, але існують у вигляді неформальних правил взаємодії між владою та бізнесом.

Якісний аналіз зосереджується на структурній та функціональній ідентифікації корупційної практики. Дослідження охоплюють детальну класифікацію типів і форм корупції, що передбачає ідентифікацію безпосередніх корумпованих суб'єктів у різних секторах державного управління: від держслужбовців та правоохоронців до представників судової влади. Поглиблене вивчення охоплює також визначення видів неправомірної вигоди, яка може мати різну форму: матеріальні цінності, надання послуг нефінансового характеру, передача інсайдерської інформації або преференцій. Важливою складовою є аналіз каналів реалізації протиправних схем, які часто використовують посередництво, маніпуляції з адміністративними процедурами та тендерними закупівлями.

Розгляд поширюється на мотиваційні та суб'єктивні чинники, які детермінують корупційну поведінку. Науковий аналіз включає вивчення ставлення до корупції як до соціальної норми, тобто, як до прийнятного способу вирішення адміністративних чи економічних проблем, а також морально-етичні оцінки, які можуть нівелювати правові заборони. Фундаментальними інструментами якісного аналізу є вивчення індивідуальних прецедентів, що дозволяє відтворити механізми функціонування корупційних мереж, проведення експертних інтерв'ю з фахівцями у сфері права та управління, а також детальний розгляд наявної судової та слідчої практики.

Окремий науковий інтерес становить вивчення латентних аспектів корупції, що передбачає виявлення прихованих правопорушень, які не потрапляють до офіційної статистики. Глибоке дослідження причин відмови від реєстрації скарг, низького рівня довіри громадян до державних антикорупційних органів та побоювань щодо можливих репресій чи помсти є критично важливим. Якісний аналіз також деталізує бюрократичні перепони та корупційні ризики, вбудовані у самі адміністративні процеси, що забезпечує не лише виявлення фактів, але й розуміння системних причин високого рівня корупційної толерантності в суспільстві [4, с. 108].

Незважаючи на наявність широкого інструментарію, українські антикорупційні дослідження стикаються з низкою методологічних викликів. Спостерігається нерівномірність статистичних даних між регіонами та проблеми з повнотою звітності, що спотворює відображення латентних випадків. Існує різноманіття інтерпретацій ключових понять, як-от «рівень корупції», «сприйняття корупції» чи «корупційний ризик», відсутність єдиного підходу до їх класифікації ускладнює порівняльний аналіз та статистичну обробку. Феномен латентності корупційних правопорушень, про який було зазначено вище, означає, що значна частина діянь не фіксується в офіційних реєстрах або не

доходить до публічного судового розгляду, призводячи до недооцінки реального рівня корупції кількісними методами. Методологічні обмеження в опитуваннях включають проблеми формування вибірки, формулювання запитань та вплив соціальної бажаності або страху на правдивість відповідей респондентів. Динаміка показників ускладнюється постійними контекстуальними чинниками, зокрема воєнними діями, змінами законодавства, виконанням міжнародних зобов'язань та змінами у владних структурах, що вимагає ретельного врахування фонової ситуації для адекватної інтерпретації будь-яких похибок [5, с. 216].

На базі тих напрацювань, які вже існують, і враховуючи проблеми, можна запропонувати наступну структуру показників, яка поєднує кількісні й якісні елементи (табл. 1).

Таблиця 1

Система показників для методології характеристики корупції

Тип показників	Приклади конкретних показників
1	2
Кількісні	Кількість кримінальних справ за корупційними злочинами; Кількість обвинувальних вироків; Суми збитків від корупційних правопорушень; Відсоток фізичних/юридичних осіб, які стикалися з корупцією; Індекс сприйняття корупції.
Якісні	Типи і форми корупції; Мотиви і суб'єктивне ставлення до корупції; Рівень латентності; Якість антикорупційної політики та інституцій.
Інтегровані	Порівняння офіційних і сприйнятих рівнів корупції; Кореляція між рівнем довіри до влади та поширеністю корупції; Регіональні/секторальні відмінності.

У міжнародній практиці оцінювання стану державного управління та правопорядку застосовується інтегративний підхід, що поєднує використання як кількісних, так і якісних показників, задля забезпечення максимально повної та об'єктивної картини. Найбільш відомим і впливовим інструментом такої оцінки є Індекс сприйняття корупції (далі – Індекс) – щорічний науково-аналітичний інструмент, який публікується міжнародною неурядовою організацією Transparency International, виконує функціональне призначення кількісної оцінки суб'єктивного сприйняття рівня корумпованості саме державного сектору тієї чи іншої країни. Важливо підкреслити, що показник не фіксує безпосередньо задокументовані випадки корупційних діянь або ж обсяги фінансових втрат від них. Його цінність полягає в іншому: він відображає ступінь сприйняття цих явищ бізнес-спільнотою та експертними колами. Таке фокусування на сприйнятті є вирішальним, оскільки високий рівень сприйняття корупції свідчить про глибоку недовіру до державних інститутів та негативно впливає на інвестиційний клімат.

Формування Індексу CPI ґрунтується на принципі агрегації зовнішніх оцінок. Організація-укладач, Transparency International, свідомо відмовляється від проведення власних первинних досліджень. Замість цього, вона використовує дані, зібрані низкою авторитетних міжнародних установ, фінансових інститутів та незалежних дослідницьких організацій. Джерела даних піддаються суворому відбору за критеріями надійності їхньої методології, регулярності оновлень та широти географічного охоплення країн. Для включення держави до підсумкового Індексу вимагається наявність оцінок щонайменше з трьох різних незалежних джерел, що забезпечує необхідний рівень багатовимірності та знижує ризик упередженості.

Оскільки вихідні джерела послуговуються різноманітними шкалами та параметрами оцінювання, обов'язковим етапом є їхня стандартизація до єдиної шкали, яка варіюється від 0 до 100 балів. Нульове значення цієї шкали відповідає найвищому рівню сприйнятої корупції (тобто держава сприймається як повністю корумпована), тоді як максимальний показник у 100 балів свідчить про майже повну відсутність корупційних проявів у державному секторі. Після стандартизації отримані бали об'єднуються шляхом усереднення, що дає підсумковий інтегральний результат для кожної країни.

Методологічний підхід до формування Індексу включає також процедури контролю якості та обов'язкової оцінки невизначеності. До останніх відносять аналіз стандартних відхилень між оцінками, наданими різними джерелами, а також періодичне проведення зовнішніх аудиторських перевірок. Починаючи

з 2012 року, методологія зазнала змін, які забезпечують порівнянність результатів у часі, що є критично важливим для коректного відстеження динаміки антикорупційних реформ та змін у сприйнятті.

Індекс охоплює низку ключових проявів корупції в державній сфері. До цих проявів відносять хабарництво з боку посадових осіб, використання службового становища заради приватної вигоди (неправомірне збагачення), ефективність правових норм із запобігання конфлікту інтересів, рівень прозорості фінансових декларацій публічних службовців, а також якість інституційних механізмів контролю та притягнення до відповідальності корумпованих посадових осіб. Сильними сторонами методології є її широке географічне охоплення (понад 180 країн), застосування множинності джерел для нівелювання упередженості, використання універсальної стандартизованої шкали та постійний статистичний контроль за надійністю даних. Відповідні характеристики роблять Індекс визнаним глобальним орієнтиром у сфері антикорупційного аналізу.

Інтегруючи елементи підходу Індексу сприйняття корупції до власної аналітичної системи, доцільно застосовувати низку ключових методологічних принципів. Для підвищення валідності та мінімізації систематичних похибок необхідно використовувати множинність надійних джерел даних, що передбачає комбінування результатів експертних оцінок, спеціалізованих бізнес-опитувань та загальногромадських досліджень. Важливим кроком є уніфікація вимірювань, яка здійснюється шляхом застосування методу масштабування. Він дозволяє привести різнорідні вихідні оцінки до єдиної стандартизованої шкали, що забезпечує коректне порівняння даних між різними дослідженнями, секторами чи географічними юрисдикціями. Отримання інтегрального показника, який відображає загальне сприйняття чи стан явища, досягається через усереднення нормалізованих оцінок.

Висновок. Отже, формування глибинної та об'єктивної кримінологічної характеристики корупції потребує використання інтегрованої системи якісних і кількісних індикаторів. Українська наукова спільнота вже накопичила значний масив інформації, що охоплює статистичні відомості, результати досліджень рівня латентності, аналіз суспільного сприйняття, ідентифікацію секторів підвищеного ризику та типологію корупційних правопорушень. Однак, для забезпечення належної ефективності та порівнянності отриманих даних, існує нагальна потреба в усуненні низки методологічних і практичних перешкод.

Зокрема, необхідно провести стандартизацію дефініцій ключових понять та показників, що забезпечить міждослідницьку верифікацію результатів. Потребує суттєвого удосконалення процес збору емпіричних даних, особливо стосовно латентних проявів корупції. Досягнення такої мети вимагає розширеного застосування анкетування, соціологічних опитувань та гарантування повноцінного доступу до релевантної інформації. Ефективність виявлення корупційних діянь може бути значно підвищена через посилення інституційної прозорості, підвищення підзвітності та впровадження дієвих механізмів захисту викривачів, що стимулюватиме зростання кількості звернень. Також, використання міжнародних індексів та методик оцінювання слід поєднувати з їх обов'язковою адаптацією до специфічних соціальних, правових та інституційних реалій українського контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Якимова С.В. Окремі сутнісні характеристики корупційної злочинної діяльності. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки: збірник наукових праць. 2016. № 845. С. 553–559. URL: https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/183eb396-c61b-4bea-967f-234e80d7a105/content (дата звернення 30.10.2025).
2. Кікалішвілі М. Латентність як риса корупційної злочинності. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. № 78. С. 191–195. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/32.pdf.
3. Копитко М.І., Вінічук М.В. Проблеми статистичного оцінювання рівня корупції в Україні. *Актуальні питання економічних наук*. 2025. № 7. С. 1–16. URL: https://doi.org/10.5281/zenodo.14758425 (дата звернення 30.10.2025).
4. Давидова Т. Система кількісних та якісних показників як основа дослідження кримінологічної характеристики корупції. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 5. С. 107–110. URL: http://lsej.org.ua/5_2014/5_2014.pdf (дата звернення 30.10.2025).
5. Осадчий Б. Кримінологічний аналіз кількісних і якісних показників злочинів у виді привласнення, розтрати майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем в Україні. *Юридичний вісник*. 2023. № 3. С. 214–227. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v3_2023/27.pdf (дата звернення 30.10.2025).
6. The ABCs of the CPI: How the Corruption Perceptions Index is calculated. Transparency International. URL: https://www.transparency.org/en/news/how-cpi-scores-are-calculated (дата звернення 30.10.2025).

УДК 343.9:341.1/.8(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.8

ІДЕОЛОГІЧНА ПЛАТФОРМА ЗОВНІШНЬОЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Красій М.О.,
кандидат юридичних наук, доцент
доцент кафедри публічного управління,
адміністрування і національної безпеки
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу
ORCID: 0000-0001-8752-7371

Красій М.О. Ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України: постановка проблеми.

У статті досліджено теоретико-правові засади формування ідеологічної платформи зовнішньої кримінально-правової політики України. Показано, що сучасні трансформаційні процеси у сфері кримінального права, глобалізаційні виклики та зростання транснаціональної злочинності потребують вироблення цілісного концептуального фундаменту, який би поєднував національні правові традиції з міжнародними стандартами. На основі аналізу категорії «платформа» у політичній і правовій науці з'ясовано її функціональне значення: від ідейно-програмної до нормативно-регулятивної, адже вона задає орієнтири для конкретних правових норм і процедур їх застосування. Доведено, що у правовій площині платформа виконує системоутворюючу роль, адже визначає ціннісні та методологічні орієнтири для формування доктрини, законотворчої практики і правозастосування. Особливу увагу приділено ролі правової та кримінально-правової ідеології, які становлять ядро кримінально-правової політики та формують цілісність її змісту. Визначено, що правова ідеологія визначає стратегічні напрями розвитку правової системи, формує ціннісні орієнтири для правотворчої та правозастосовної діяльності. Висвітлено історичні особливості становлення національної правової ідеології та наголошено на проблемі її фрагментарності у пострадянський період. Обґрунтовано, що ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України є проявом єдиної кримінально-правової ідеології держави у міжнародному вимірі, яка забезпечує гармонізацію національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями, створює умови для ефективної взаємодії з міжнародними інституціями та формує правову позицію України на міжнародній арені. Зроблено висновок, що ідеологічна платформа постає концептуальною основою зовнішньої кримінально-правової політики, адже поєднує національні цінності із принципами міжнародного права та окреслює стратегічні напрями її розвитку. Ідеологічна платформа розглядається як первинна політико-правова платформа, без якого неможливо зрозуміти логіку наступних: доктринальної, законодавчої та правозастосовної платформ.

Ключові слова: ідеологічна платформа, кримінально-правова політика, правова ідеологія, кримінальне право, міжнародні стандарти, міжнародні зобов'язання, зовнішня політика, принципи міжнародного права.

Krasii M.O. Ideological platform of foreign criminal and legal policy of Ukraine: statement of the problem.

The article examines the theoretical and legal foundations of the formation of the ideological platform of Ukraine's foreign criminal and legal policy. It is shown that modern transformation processes in the field of criminal law, globalization challenges and the growth of transnational crime require the development of a holistic conceptual foundation that would combine national legal traditions with international standards. Based on the analysis of the category of «platform» in political and legal science, its functional significance is clarified: from ideological and programmatic to normative and regulatory, as it sets guidelines for specific legal norms and procedures for their application. It is proven that in the legal sphere the platform performs a system-forming role, as it determines value and methodological guidelines for the formation of doctrine, legislative practice and law enforcement. Particular attention is paid to the role of legal and criminal and legal ideology, which constitute the core of criminal and legal policy and form the integrity of its content. It is determined that legal ideology determines the strategic directions of the development of the legal system, forms value guidelines for law-making and law enforcement activities. The historical features of the formation of the national legal

ideology are highlighted and the problem of its fragmentation in the post-Soviet period is emphasized. It is substantiated that the ideological platform of the foreign criminal and legal policy of Ukraine is a manifestation of the unified criminal and legal ideology of the state in the international dimension, which ensures the harmonization of national legislation with international obligations, creates conditions for effective interaction with international institutions and forms the legal position of Ukraine in the international arena. It is concluded that the ideological platform becomes the conceptual basis of foreign criminal and legal policy, as it combines national values with the principles of international law and outlines the strategic directions of its development. The ideological platform is considered as the primary political and legal platform, without which it is impossible to understand the logic of the following: doctrinal, legislative and law enforcement platforms.

Key words: ideological platform, criminal law policy, legal ideology, criminal law, international standards, international obligations, foreign policy, principles of international law.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси у сфері кримінального права України актуалізують необхідність формування цілісної зовнішньої кримінально-правової політики, яка відповідала б міжнародним стандартам і водночас відображала національні правові традиції. Одним із найбільш дискусійних і водночас малодосліджених аспектів цієї проблематики є визначення ідеологічної платформи такої політики. В умовах постійних викликів глобалізації, зростання міжнародної злочинності та інтеграційних процесів Україна потребує чіткого теоретико-правового підґрунтя, яке б забезпечило узгодженість законодавчих реформ із базовими ціннісними орієнтирами правової системи.

Кримінально-правова ідеологія як складова правосвідомості повинна стати тим фундаментом, на якому вибудовується концепція кримінально-правової політики, розробляється доктрина та здійснюється законотворча діяльність.

Метою дослідження є теоретичне обґрунтування та визначення змісту ідеологічної платформи зовнішньої кримінально-правової політики України.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження питань ідеології кримінально-правової політики здійснювали такі науковці, як В.К. Грищук, І.В. Козич, Ю.Ю. Коломієць, М.П. Недюха, П.Л. Фріс та інші, які зосереджували увагу переважно на концептуальних, філософсько-правових та методологічних засадах її формування. Водночас слід підкреслити, що саме проблема ідеологічної платформи кримінально-правової політики України, зокрема її зовнішнього виміру, у сучасних наукових дослідженнях залишається малодослідженою та потребує подальшого ґрунтовного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Академічний тлумачний словник української мови трактує термін «платформа» як «програму дій, систему поглядів, ідейні, політичні, мистецькі та ін. вимоги якої-небудь партії, групи тощо» [1, с. 262]. В політології під платформою розуміють загальну політичну позицію, яка опирається на якусь концептуальну основу загального характеру [2].

Соціально-політичні вчення, на яких базується платформа, зазвичай носять цілісний, універсальний характер і містять в собі безліч різнорідних внутрішніх моментів. На підставі платформ розвиваються великі політичні напрями, що породжують безліч партій, в програмах яких платформи конкретизуються відповідно до поставленої метою. Платформа класичного типу містить:

1) світоглядну основу;

2) основний закон, який інтерпретує суспільство в цілому і включає в себе відповідний пізнавальний (когнітивний) інструментарій;

3) критичний аналіз наявного стану суспільства, що здійснюється, виходячи з світогляду і розуміння суспільства;

4) визначення політичної реакції на існуючий стан і способів реалізації даної політичної позиції [2]. Можна стверджувати, що платформа слугує фундаментом для формування ідеологічної стратегії, яка не лише окреслює бажаний політичний вектор, але й структурує механізми соціального впливу. Завдяки своїй комплексності, платформа здатна інтегрувати різні підходи та інтереси у межах цілісного бачення розвитку суспільства, що, у свою чергу, забезпечує стійкість та адаптивність політичних програм. У такий спосіб платформи не тільки обґрунтовують певні соціально-політичні орієнтири, а й забезпечують довготривалий ідейний зв’язок між теорією та практикою, між політичною риторикою та конкретними управлінськими рішеннями [3, с. 244].

На відміну від політологічного підходу, де платформа здебільшого розглядається як система ідей та програмних орієнтирів певної політичної сили, у правовій сфері вона набуває значно більшої нормативності. Це зумовлено тим, що платформа тут не лише визначає загальні ціннісні й світоглядні засади, а й безпосередньо впливає на формування доктринальних положень, законотворчої практики та механізмів їх реалізації. Інакше кажучи, у кримінально-правовій політиці «платфор-

ма» виконує не тільки ідейно-програмну, а й регулятивну функцію, адже вона задає орієнтири для конкретних правових норм і процедур їх застосування.

Питання ідеології загалом, і правової ідеології зокрема, має для України надзвичайно важливе значення виходячи з того, що упродовж сторіч Україна як самостійна держава була відсутня на політичній мапі світу, перебувала під політико-ідеологічним тиском держав-метрополій. Усі спроби так чи інакше сформувати підходи до національної державної ідеології припинялися найжорсткішими методами. Однак навіть у цій ситуації на теоретико-концептуальному рівні і державна, і правова (зокрема кримінально-правова) ідеологія відповідним способом формувались у працях передових українських мислителів-державників, філософів, правників. Звичайно, що ситуація змінилась із здобуттям незалежності, але, на превеликий жаль, варто констатувати, що за минулі з цього часу роки національна ідеологія так і не була сформована. Цьому заважали різноманітні чинники, які, в принципі, усім добре відомі. Як наслідок, не сформовані ідеологічні підходи і до правової політики загалом, і до кримінально-правової політики як її складової [4, с. 92-93].

Правова ідеологія, як науковий субстрат, сама будується на фундаменті філософського усвідомлення права як соціального інституту, що покликаний здійснювати правове регулювання (охорону) в усіх сферах життєдіяльності суспільства як цілісного явища, покликаного задовольняти потреби та інтереси усіх класів та соціальних груп суспільства. Водночас не можна виключати і знаходження у правовій ідеології окремих позицій, сформованих на базі індивідуальної оцінки правових явищ і ситуацій, адже правова ідеологія формується не машинами, а конкретними людьми з притаманними їм індивідуальними правовими поглядами та установками, індивідуальним баченням механізмів правової регуляції та охорони [4, с. 113]. Правова ідеологія, спрямована на формування системного законодавчого поля країни, спроможна запропонувати адекватні відповіді щодо чинної суперечливої ситуації в країні, де ми маємо правову політику за відсутності правової ідеології [5, с. 222]. Правова ідеологія є не лише науковою теорією, а й практичним орієнтиром для формування законодавства, яке враховує як загальносуспільні, так і індивідуальні потреби. Її відсутність або слабкість призводить до дисбалансів між правовою політикою та реальними потребами суспільства. Саме вона визначає стратегічні напрями розвитку правової системи, формує ціннісні орієнтири для правотворчої та правозастосовної діяльності. У сучасних умовах її значення особливо зростає, оскільки без чіткої ідеологічної основи законодавство ризикує перетворитися на сукупність фрагментарних рішень, що не забезпечують єдності та стабільності правопорядку.

Складовою частиною правової ідеології є кримінально-правова ідеологія, яка визначає мету, задачі та принципи законотворчості та реалізації кримінального права. Кримінально-правова ідеологія багато в чому зумовлює сутність та зміст кримінального законодавства, його форму (принципи побудови та інтерпретації) [6, с. 5]. Перед тим, як стати правовою нормою, правова ідея проходить достатньо складний і тривалий шлях правового осмислення (теоретичного аналізу) [4, с. 23]. Автори вказують на етапність: від ідеології → до наукового осмислення → до закону → до практики. Це відповідає класичному підходу «цінності → доктрина → норми → практика».

На міжнародному та регіональному рівні зовнішня кримінально-правова політика України потребує власної ідеологічної основи, яка б інтегрувала національні цінності – незалежність, демократичність, пріоритет прав людини – з міжнародними стандартами та принципами верховенства права. Такий синтез має не лише теоретичне, а й практичне значення. Він забезпечує гармонізацію національного кримінального законодавства із загальноприйнятими міжнародними зобов'язаннями, створює передумови для ефективного співробітництва з міжнародними та регіональними інституціями (зокрема Радою Європи, Європейським Союзом, Організацією Об'єднаних Націй), а також сприяє зміцненню правових механізмів протидії транснаціональній злочинності. Крім того, поєднання внутрішніх і зовнішніх ціннісних орієнтирів дозволить Україні виступати не лише як об'єкт, а й як активний суб'єкт формування сучасного міжнародного кримінально-правового порядку.

В.К. Грищук вважає, що «кримінально-правова ідеологія є (повинна бути) змістовно-смисловим, нормативно-ціннісним елемент, основою, серцевиною антропологізації кримінально-правової політики держави» [7, с. 559]. Діяльність із реформування кримінального законодавства й розробка відповідних концепцій повинна передусім розпочатися «з визначення фундаменту, на якому розроблятиметься сама концепція і, у подальшому, будуватиметься нове кримінальне законодавство України. В основі цього фундаменту повинна лежати кримінально-правова ідеологія як складова кримінально-правової правосвідомості. Саме ґрунтуючись на ній має розроблятися кримінально-правова доктрина, прийматися концепція кримінально-правової політики і здійснюватися законотворча діяльність» [8, с. 53]. Отже, ми можемо говорити про необхідність чіткого виділення ідеологічної платформи у структурі зовнішньої кримінально-правової політики України. Ідеологічна платформа не лише задає ціннісні орієнтири, а й виступає методологічним базисом для формування всього комплексу правових норм у сфері кримінального права.

З врахуванням наведеного, кримінально-правовий інтерес, що перебуває в основі формування ідеології кримінально-правової політики, може бути визначений, як сукупність індивідуальних, групових чи громадських цілей у сфері кримінально-правової політики, які визначають спрямованість дій того чи іншого суб'єкта кримінально-правової політики в питаннях нормативного регулювання кримінально-правових відносин та охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів особистості [4, с. 26]. З огляду на зазначене, важливо підкреслити, що ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України є проявом єдиної кримінально-правової ідеології держави, яка конкретизується у сфері міжнародного співробітництва та формування правової позиції України на міжнародній арені. Вона ґрунтується на тих самих базових цінностях – верховенстві права, повазі до прав людини, охороні суспільних відносин і національних інтересів – але спрямована на забезпечення їх реалізації у площині міжнародних відносин, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та ефективної участі у боротьбі з транснаціональною злочинністю.

Зміст такої платформи визначається поєднанням національних пріоритетів (захист незалежності, безпеки, прав людини та верховенства права) із зобов'язаннями України як суб'єкта міжнародного права. Її реалізація виявляється у приєднанні до міжнародних договорів у сфері кримінального права (наприклад, Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність), участі у міждержавних ініціативах із протидії корупції, тероризму, торгівлі людьми, а також у розвитку процедур екстрадиції, взаємної правової допомоги.

Враховуючи те, що правова ідеологія – це система світоглядних ідей про онтологічну цінність права та його реалізацію, про механізм впливу цих ідей на суспільну та індивідуальну свідомість та підсвідомість через символічні (словесно-теоретичні та знаковообразні) форми за допомогою державних та соціальних інститутів, Ю.Ю. Коломієць запропонувала наступне визначення кримінально-правової ідеології: «кримінально-правова ідеологія – це система світоглядних ідей про сутність та зміст охоронної функції кримінального права, а також про механізм її реалізації через символічні (словесно-теоретичні та знаково-образні) форми за допомогою державних та соціальних інститутів, що впливають на суспільну та індивідуальну свідомість та підсвідомість людей» [6, с. 156].

На думку П.Л. Фріса, «ідеологія кримінально-правової політики (кримінально-політична ідеологія) є явищем об'єктивної дійсності, яке забезпечує формування такої політики кримінального закону, яка, в ідеалі, відповідає інтересам усього суспільства в питаннях забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин, цінностей, благ та інтересів. Вона є фундаментом формування кримінально-правового поля в країні та впливає на правове поле країни загалом. Вона являє собою самостійний політико-правовий феномен, що виконує функцію визначення ролі кримінального закону в нормуванні поведінки членів суспільства, в їх підпорядкуванні загальновизнаним цінностям та інтересам» [4, с. 170].

Ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України детермінована загальною системою політичних та правових орієнтирів держави. Зовнішня політика, політичний режим, форма правління, державний устрій і характер соціальних відносин неминуче перебувають під впливом домінуючих політичних еліт, які визначають зміст правотворчої та правозастосовної діяльності. Ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України формується завдяки діяльності тих суб'єктів, які визначають стратегічні підходи України до міжнародного правопорядку, дотримання прав людини, верховенства права та боротьби зі злочинністю (наприклад, Президент України – як гарант зовнішньої політики, формує ідеологічну позицію держави в міжнародних ініціативах, підписує міжнародні угоди, ініціює законодавчі зміни, що відображають зовнішньополітичний курс).

Висновки. У сучасних умовах ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики України формується на поєднанні національних цінностей – незалежності, єдності, свободи та демократії – із універсальними принципами міжнародного права – повагою до прав людини, верховенством права, суверенною рівністю держав і співробітництвом у боротьбі зі злочинністю. Саме цей ідеологічний синтез визначає стратегічні підходи України до участі у міжнародних конвенціях, розвитку механізмів взаємної правової допомоги, екстрадиції, створення спільних слідчих груп та гармонізації національного кримінального законодавства із міжнародними стандартами.

Таким чином, ідеологічна платформа виступає системоутворюючим елементом зовнішньої кримінально-правової політики України, оскільки забезпечує її ціннісну узгодженість із внутрішньодержавними орієнтирами розвитку та міжнародними правовими зобов'язаннями України.

Ідеологічна платформа зовнішньої кримінально-правової політики – це система політико-правових і ціннісних орієнтирів, що формуються під впливом правлячої політичної еліти, міжнародних організацій та суспільних очікувань і визначають стратегічні пріоритети держави у сфері кримінально-правового співробітництва. Вона задає загальний вектор розвитку доктринальних концеп-

цій, законодавчих рішень і правозастосовної практики, забезпечуючи узгодженість внутрішньої правової системи з міжнародними стандартами та політичними інтересами держави.

Тобто «ідеологічна платформа» в цьому сенсі – це первинна політико-правова платформа, без якого неможливо зрозуміти логіку наступних: доктринальної, законодавчої та правозастосовної платформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. В.Т. Бусел. 2-е вид., перероб. і допов. Київ-Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
2. Політологія: словник. URL: https://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/151
3. Красій М.О. Рівні та платформи зовнішньої кримінально-правової політики України. *Правова держава*. 2025. № 58. С. 241–247. DOI: https://doi.org/10.18524/2411-2054.2025.58.331010.
4. Фріс П.Л. Ідеологія кримінально-правової політики: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2021. 389 с. URL: https://surl.li/pkxktx (дата звернення: 20.09.2025).
5. Недюха М.П. Правова ідеологія українського суспільства: монографія. Київ: «МП Леся», 2012. 400 с.
6. Коломієць Ю.Ю. Кримінально-правова ідеологія: філософсько-правове дослідження: монографія. Арциз: ФОП Петров О.С., 2019. 467 с. URL: https://surl.li/wzmypv
7. Грищук В.К. Філософсько-правова парадигма відповідальності людини: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2015. 610 с.
8. Фріс П.Л. Кримінально-правова ідеологія і кримінально-правова політика. *Право України.* 2020. № 2. С. 52–66. DOI: 10.33498/louu-2020-02-052.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.9

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШНИКІВ В УКРАЇНІ: УСТАЛЕНІ ПАРАМЕТРИ ТА ПАРАМЕТРИ, ЩО ЗМІНЮЮТЬСЯ[1]

Кулик О.Г.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу кримінологічних досліджень
Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України,
головний науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії з проблем криміналістичного забезпечення
та судової експертології
навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту НАВС
ORCID: 0000-0002-5172-8996

Кулик О.Г. Кримінологічна характеристика кримінальних правопорушників в Україні: усталені параметри та параметри, що змінюються.

Стаття присвячена визначенню основних параметрів кримінологічної характеристики осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в країні в останні роки; встановлення усталених параметрів та тих, що зазнають суттєвих змін, і якісно трансформують склад кримінальних правопорушників. Дослідження базується на аналізі даних Єдиних звітів про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Форма №2 (місячна) за січень-грудень 2014–2024 рр. визначено

В результаті аналізу встановлено ряд важливих кримінологічних характеристик складу кримінальних правопорушників. Має місце триваюче домінування серед кримінальних правопорушників чоловіків. Незважаючи на істотні зміни економічного та соціального стану жінок в суспільстві їх частка серед осіб, які вчинили кримінальні правопорушення протягом періоду аналізу залишалася незначною.

Серед представників виділених у державній статистиці вікових груп найбільша частка приходилася на 29–39-річних, які у середньому складали понад третину всіх кримінальних правопорушників. Особи молодого віку складали у перші два роки аналізованого періоду більшість серед зловмисників, але в подальшому їх відсотковий показник суттєво зменшився, і вони з 2021 р. стали третьою за чисельністю віковою групою кримінальних правопорушників.

Для відсоткових показників представників найстарших (40–54-річних, 50-55-річних та осіб у віці 60 років і старше) та наймолодших вікових груп зловмисників були характерними протилежні тенденції. Частки перших постійно зростали, а других зменшувалися, що дає підстави говорити про старіння осіб, схильних до кримінальної поведінки.

Серед зловмисників значно переважали особи, що не працювали і не навчалися на час вчинення кримінальних діянь, а відсоткові показники безробітних та учнів і студентів закладів освіти зменшувалися. Під час суттєво збільшилися частки кримінальних правопорушників, які є військовослужбовцями і учасниками АТО, ООС.

Серед кримінальних правопорушників переважають особи з більш низьким рівнем освіти. Відмічається збереження вагомої ролі наявності попереднього кримінального досвіду у вчиненні кримінальних діянь, суттєве зниження значення перебування у стані алкогольного як умови, що сприяє вчиненню кримінальних правопорушень і суттєве зростання кількості осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення у складі організованої групи або злочинної організації.

Ключові слова: кримінальна ситуація, кримінальний правопорушник, кримінальна протиправність, кримінологічна характеристика, кримінологічні ознаки.

Kulyk O.G. Criminological characteristics of criminal offenders in Ukraine: established parameters and changing parameters.

The article is devoted to determining the main parameters of the criminological characteristics of persons who have committed criminal offenses in the country in recent years; establishing stable

[1] Стаття підготовлена у межах розробки фундаментальної теми дослідження «Злочинність в Україні у повоєнний період: кримінологічні прогнози та заходи запобігання» відділу кримінологічних досліджень НДІ ВПЗ ім. акад. В. В. Сташиса НАПрН України (держ. реєстр. в УкрІНТЕІ № 0124U005211).

parameters and those that undergo significant changes and qualitatively transform the composition of criminal offenders. The study is based on the analysis of data from the Unified Reports on Persons Who Have Committed Criminal Offenses. Form No. 2 (monthly) for January-December 2014–2024. determined

As a result of the analysis, a number of important criminological characteristics of the composition of criminal offenders were established. There is a continuing dominance among male criminal offenders. Despite significant changes in the economic and social status of women in society, their share among persons who have committed criminal offenses during the analysis period remained insignificant.

Among representatives of the age groups highlighted in state statistics, the largest share fell on 29–39-year-olds, who on average made up more than a third of all criminal offenders. Young people made up the majority of offenders in the first two years of the analyzed period, but subsequently their percentage decreased significantly, and since 2021 they have become the third largest age group of criminal offenders.

The percentages of representatives of the oldest (40–54-year-olds, 50–55-year-olds and persons aged 60 and older) and the youngest age groups of offenders were characterized by opposite trends. The shares of the former constantly increased, while the latter decreased, which gives grounds to speak of the aging of persons prone to criminal behavior.

Among offenders, persons who did not work or study at the time of committing criminal acts significantly prevailed, and the percentages of the unemployed and students of educational institutions decreased. During the period, the shares of criminal offenders who are military personnel and participants in the ATO, JFO significantly increased.

Among criminal offenders, individuals with a lower level of education predominate. It is noted that the significant role of previous criminal experience in committing criminal acts remains, there is a significant decrease in the importance of being in a state of intoxication as a condition contributing to the commission of criminal offenses, and a significant increase in the number of individuals who committed criminal offenses as part of an organized group or criminal organization.

Key words: criminal situation, criminal offender, criminal illegality, criminological characteristics, criminological signs.

Постановка проблеми. Як показують моніторингові дослідження кримінологічних ознак осіб, які вчиняють кримінальні правопорушення в Україні, частина з них залишаються відносно стабільними, а інші зазнають змін, причому досить значних. Це відбувається під впливом цілого ряду процесів – воєнних, політичних, економічних, соціальних, демографічних, соціально-політичних. Важливим завданням кримінології є своєчасне виявлення цих змін, визначення їх ролі і впливу на кримінальну ситуацію в суспільстві. Отримання таких знань складає інформаційно-аналітичну основу для розроблення і реалізації ефективної політики запобігання кримінальній протиправності в країні.

Стан опрацювання проблематики. В кримінологічній літературі приділяється значна увага дослідженню осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Серед них переважають роботи двох напрямів: теоретичний аналіз особи злочинця та її ознак та вивчення особливостей осіб, які вчинили окремі види злочинів. До публікацій першої групи належать статті С.Ф. Денисова [1], М.І. Фіалки [2] тощо. Робот другого напряму значно більше. Можна вказати на цікаву монографію С.А. Шалгунової [3], статті Л.М. Кулика [4], А.Ю. Доброскока [5], П.П. Галушко [6] тощо. При цьому мало досліджень, в яких розглядаються особливості кримінологічної характеристики всієї сукупності кримінальних правопорушників в Україні. Натомість саме в процесі таких досліджень можна встановити загальні тенденції змін ознак кримінальних правопорушників в країні, більш обґрунтовано планувати заходи щодо запобігання та протидії їх кримінальній поведінці.

Мета статті. Визначення основних параметрів кримінологічної характеристики осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в країні в останні роки; встановлення усталених параметрів та тих, що зазнають суттєвих змін, і якісно трансформують склад кримінальних правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Робота базується на аналізі статистичних даних, отриманих з Єдиних звітів про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення (Форма № 2 місячна) [7]. Період аналізу становить 2014-2024 рр.

Більшу частину зазначеного періоду чисельність кримінальних правопорушників в Україні переважно зменшувалась. У 2015-2016 рр. вона скоротилась з 151 696 до 126 950 (–16,3 %), після зростання у 2017 р. (145 679, +14,8 %) скорочення продовжилося і у 2021 р. кількість таких осіб дорівнювала 122 895 (–15,4 % порівняно з показником 2017 р.). Початок масштабного збройного вторгнення рф призвів до суттєвих коливань цього показника: значного зменшення у 2022 р. (91 446, –25,6%), такого ж значного зростання у 2023 р. (122 985, +34,5 %) і його стабілізації у 2024 р. (126 732, +3,0 %). Такі коливання в роки війни були характерними для більшості показ-

ників кримінальної протиправності і обумовлювалися шоковим впливом першого року вторгнення (зниження), відновленням звичного рівня правоохоронної діяльності у наступному році і формуванням тенденцій, які відповідали ситуації, що склалася, у 2024 р. Оскілки в подальшому розглядаються розподіли кримінальних правопорушників за різними значеннями кримінологічних ознак, ми будемо оперувати тільки показниками часток зловмисників, для яких притаманні ті чи інші значення ознак серед загальної кількості таких осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

Розподіл кримінальних правопорушників *за статтю* належить до стабільних параметрів їх кримінологічної характеристики. За період аналізу чоловіки становили щороку в середньому 88 % осіб, які вчинили кримінальні посягання, а жінки – 12 %. При цьому показники окремих років відхилялися від середніх значень незначним чином.

Ці дані показують, що суттєві зміни ролі та місця жінок в суспільстві в останні десятиліття не призвели до поширення серед них схильності до кримінальної поведінки. Очевидно, що низька кримінальна активність жінок обумовлена суттєвими фізичними і психологічними відмінностями між ними і чоловіками.

Зовсім іншою була ситуація з розподілом осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, за *віковими групами.* Він за ці роки змінився і досить суттєво. Наведемо показники таких змін по вікових групах, які передбачені у вказаному державному статистичному звіті, ранжируваних за величиною їх частки серед всіх кримінальних правопорушників у 2024 р.

Особи у віці 29–39 років становили у середньому за цей період 36,5% всіх кримінальних правопорушників. У перші три роки аналізованого періоду їх частка зросла з 33,3 % у 2014 р. до 35,4 % у 2016 р., і з цього року 29-39-річні особи стали найбільш численною віковою групою серед всіх осіб, які вчинили кримінальні діяння. У подальші роки їх відсотковий показник був дуже стабільним становив у середньому 37,3%, а в 2024 р. дорівнював 36,3%.

Для динаміки частки осіб у віці 18-29 років була характерною протилежна тенденція. Середній відсоток представників цієї вікової групи серед всіх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, становив 28,4 %, але протягом розглядуваного періоду він суттєво змінювався. У 2014–2015 рр. він дорівнював 34,7 % і 35,0 % відповідно, тобто був найвищим серед представників всіх вікових груп. З 2016 р. відбувалося постійне зменшення частки осіб цієї вікової групи, в ході якого цей показник скоротився у 2024 р. до 21,5 %, тобто знизився порівняно з показником 2015 р. на 38,6 %. Відповідно до такої динаміки 18-29-річні спочатку посідали серед всіх вікових груп зловмисників друге місце за чисельністю, а з 2021 р. – третє.

Для відсоткова показника кримінальних правопорушників віком 40–54 роки була характерною тенденція зростання. Частка осіб цієї категорії серед всіх кримінальних правопорушників у 2014–2016 рр. перебувала на рівні 21–22 %, в наступні роки постійно зростала і в 2023 р. дорівнювала 30 %. Протягом 2014–2021 рр. 40–54-річні особи були третьою за чисельністю групою кримінальних правопорушників, а з 2022 р. стала другою.

Представники трьох розглянутих вище вікових груп становили протягом аналізованого періоду у середньому 89,5 % всіх виявлених осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а в 2024 р. цей показник дорівнював 89 %.

Далі за величиною аналізованого показника несподівано розташувалися представники найстарішої вікової групи віком 60 років і старше. Частка осіб цієї вікової групи серед усіх кримінальних правопорушників після зниження до 2,5 % у 2015 р. постійно зростала й у 2024 р. дорівнювала 5,1 % (зростання у 2 рази). Її середнє значення за весь період дорівнювало 3,6 %. Слід зазначити, що за величиною розглядуваного показника зловмисники у віці 60 років і старше у 2014 р. перебували на шостому місці, у 2017 р. перемістилися на п’яте, а з 2020 р. посідають четверте місце.

Середня частка 50-55-річних осіб серед всіх кримінальних правопорушників як і в попередньої вікової групи складала 3,6%. Їх річні частки також збільшувалися, але дещо меншими темпами. У 2014–2017 рр. цей показник перебував на рівні 3,2 %, потім почав зростати і у 2023 та 2024 рр. становив 4,3 %. Особи цієї вікової групи у 2015 р. посідали п’яте місце за чисельністю серед всіх кримінальних правопорушників, у 2016-2019 рр. – перемістилися на четверте, а у 2020 р. знов повернулися на п’яте місце.

Для представників двох наймолодших вікових груп осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, була характерна тенденція скорочення. Частка 16-17-річних кримінальних правопорушників у 2015 р. збільшилась до 3,3 %, а в наступні роки постійно скорочувалась і дорівнювала у 2024 р. 1,0 % (середня частка за весь період – 2,1 %). Перші три роки періоду, що розглядається, представники цієї вікової групи посідали п’яте місце за чисельністю, а з 2017 р. перемістилися на шосте.

Частка кримінальних правопорушників наймолодшої вікової групи (14-15 років) весь аналізований період була найменшою, постійно скорочувалася і в цілому зменшилася з 1,5 % у 2014 р. до 0,5 % у 2024 р. (середній показник – 1,0%).

У вищевказаному статистичному звіті містяться також дані щодо дітей, які вчинили кримінальні правопорушення у віці до 14 років, оскільки відповідно до ст. 97 КК до таких осіб суд може застосувати примусові заходи виховного характеру. Згідно зі ст. 498 КПК кримінальне провадження щодо застосування примусових заходів виховного характеру, передбачених законом України про кримінальну відповідальність, здійснюється стосовно осіб, які вчинили кримінальне правопорушення після досягнення одинадцятирічного віку, у зв'язку з чим до цієї групи входять діти у віці 11–14 років. Їх кількість протягом періоду, що розглядається була дуже незначною, тому ми наведемо їх відповідні абсолютні показники. У 2014 р. було обліковано 433 такі особи, у наступні роки їх число скоротилось у 2,1 раза до 208 у 2021 р., далі зменшилося в перший рік війни до 98, а у 2023–2024 рр. становило 147 та 132 відповідно. Їх частка серед всіх кримінальних правопорушників до 2021 р. перебувала на рівні 0,2 %, а подальшому знизилась до 0,1 %.

Становить інтерес розподіл кримінальних правопорушників за *характером зайнятості на час вчинення посягання*, хоча закріплений у статистичному звіті перелік видів зайнятості виглядає застарілим і недосконалим.

Абсолютну більшість кримінальних правопорушників становлять *працездатні особи, які не працювали і не навчалися на час вчинення кримінального правопорушення.* Частка осіб цієї категорії впродовж 2015–2021 рр. постійно зростала і збільшилася з 56,8 % до 72,4 %. У 2022 р. цей показник скоротився до 69,8 %, в наступному році – до 66,0 % і у 2024 р. – до 59,6 %. Таке помітне зменшення відбулося на тлі зростання серед кримінальних правопорушників частки військовослужбовців.

Незважаючи на зниження протягом останніх трьох років, відсоток осіб, які не працювали і не навчалися на час вчинення кримінального правопорушення, залишається дуже високим. Така ситуація виникла внаслідок впливу ряду різнопланових факторів, основними з яких є: наявність в умовах ринку значних секторів тіньової економічної діяльності, яка не контролюється і не враховується державою; зростання чисельності громадян, які мають джерело існування, що дає їм можливість офіційно не працювати; послаблення роботи органів поліції та судів щодо встановлення справжнього соціального стану обвинувачених і підсудних.

В умовах війни на другому місці за соціальним станом опинилися *військовослужбовці*. Частка військовослужбовців серед всіх кримінальних правопорушників зросла у 2015–2018 рр. з 0,3 % до 3,2 %, у наступному році перебувала на цьому ж рівні, а у 2020–2021 рр. дорівнювала 2,1 % та 2,4 % відповідно. З початком війни цей показник збільшився у 2022 р. до 4,9 %, у 2023 р. – до 8,9 %, а у 2024 р. показник попереднього року був перевищений майже вдвічі і становив 16,0 %.

Для динаміки частки правопорушників, які мали статус *зареєстрованих безробітних*, була характерна тенденція постійного зменшення причому доволі високими темпами. Відсоток офіційних безробітних серед кримінальних правопорушників знизився з 15,8 % у 2014 р. до 2,7 % у 2024 р.

Тенденція постійного скорочення була характерною і для динаміки відсоткових показників *учнів і студентів закладів освіти, які вчинили кримінальні правопорушення, протягом розглядуваного періоду.* Частка учнів і студентів закладів освіти серед всіх кримінальних правопорушників зменшилася з 5,1 % у 2014 р. до 2,0 % у 2024 р.

Аналогічним чином змінювалися і показники кримінальних правопорушників, які навчалися в різних видах закладів освіти. Протягом аналізованого періоду частка *школярів* серед всіх кримінальних правопорушників, що навчаються, була найбільшою і становила у середньому 41,0 %. Можна відмітити тенденцію скорочення їх частки в кінці аналізованого періоду. Якщо у 2014–2015 рр. вона складала 46,1 % та 43,1 %, то у 2024 рр. зменшилася до 39,2 %. Річні відсоткові показники *студентів закладів професійно-технічної та фахової передвищої освіти* серед зловмисників, що навчаються, були впродовж розглядуваних років відносно стабільними, а середня частка дорівнювала 37,6 %. Слід відзначити деяке зниження їх відсоткових показників у 2023–2024 рр., які становили 36,8 % та 34,0 % відповідно. Значно менші темпи скорочення кількості *студентів вузів* обумовили збільшення їх частки серед кримінальних правопорушників цієї категорії. Якщо у 2014 р. вона дорівнювала 16,2 %, то у наступні роки переважно збільшувалась і в 2024 р. становила 26,7 % (середній показник – 21,4 %).

З 2020 р. в окрему категорію кримінальних правопорушників виділені *учасники АТО, ООС*. Наведемо абсолютні і відносні показники представників цієї соціальної групи. У 2020 р. їх було виявлено 1396, у наступні два роки їх чисельність скоротилась до 1106 (–21,0 %), у 2023 р. зросла до 1760 (+59,1 %), а в 2024 р. – збільшилася до 4523 (зростання у 2,6 раза). Відповідно частка цих осіб серед всіх зловмисників збільшилася за ці роки з 1,1 % до 3,6 %.

Ймовірно значне зростання кількості таких осіб в останні два роки аналізованого періоду пов'язано із вчиненням ними військових злочинів, здебільшого випадків самовільного залишення військової частини або місця служби, під час перебування в ЗСУ.

Чисельність кримінальних правопорушників, які мали інші види зайнятості на час вчинення кримінальних діянь, статистичні дані щодо яких відображаються у відповідному державному статистичному звіті, була порівняно незначною.

Протягом усього аналізованого періоду структура правопорушників *за рівнем освіти* зазнала помітних трансформацій, пов'язаних зі змінами у структурі всього населення за рівнем освіти.

Абсолютну більшість кримінальних правопорушників традиційно становили особи із *базовою середньою та профільною середньою освітою*. Середня частка осіб з цим рівнем освіти серед всіх зловмисників дорівнювала за аналізований період 62,9 %, і річні показники були весь період близькими до середньої частки. Певне незначне збільшення річних часток цих осіб сталося в останні чотири роки, коли у 2021 р. цей показник підвищився до 65,9 %, у наступні два роки перевищував 64 % і в 2024 р. становив 63,9 %.

Частка кримінальних правопорушників з *із вищою і фаховою передвищою освітою* у перші п'ять років аналізованого періоду перебувала на рівні 11-12 %, а потім постійно зростала й у 2022 р. становила 16,3 %, у 2023 р. – 17,0 % і в 2024 р. – 17,6 %. У 2024 р. вперше за аналізований період, та взагалі за весь період статистичних спостережень, другою за чисельністю групою кримінальних правопорушників за рівнем освіти стали особи із вищою і фаховою передвищою освітою.

Відсотковий показник зловмисників з професійною (професійно-технічною) освітою у 2014 р. дорівнював 22,8 %, у 2016 р. – 24,1 % і до 2019 р. перебував при незначних коливаннях на цьому рівні, а далі цей показник зменшився у 2020 р. до 22,3 %, у 2021 р. – до 18,5 % і у 2024 р. становив 17,4 %.

Внаслідок постійної діяльності щодо забезпечення в країні всеохоплюючої середньої освіти чисельність кримінальних правопорушників, які мали початкову загальну освіту або не мали освіти взагалі, постійно скорочувалась. Їх частка серед всіх зловмисників за аналізований період зменшилася з 3,9 % до 1,1 %.

Розглянемо також показники трьох груп осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, виокремлених за значимими кримінологічними ознаками: наявність фактів попередньої кримінальної поведінки, перебування у стані сп'яніння під час вчинення кримінального правопорушення та вчинення кримінального правопорушення у складі групи.

Найбільш численну і кримінологічно значиму групу становлять *особи, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення* (рецидивісти). Внаслідок тенденції скорочення абсолютних показників таких осіб відбулося суттєве зменшення їх частки серед всіх кримінальних правопорушників. Протягом 2014–2019 рр. вона коливалась в межах 30-32 %, а з 2020 р. постійно зменшувалась і в 2024 р. дорівнювала 17,1 %. Незважаючи на таке зниження, вони впливали і продовжують помітно впливати на кримінальну ситуацію в країні.

Заслуговують на увагу дані щодо групи *осіб, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, судимість з яких не знята і не погашена*. Порівняно з іншими зловмисниками цієї категорії суспільна небезпечність таких осіб є підвищеною через посилене прагнення до вчинення кримінальних діянь. Частка цієї групи рецидивістів серед всіх кримінальних правопорушників у 2014–2019 рр. становила 19-20 %, а в наступні роки постійно скорочувалась і в 2024 р. дорівнювала 10,7 %. На жаль, зіставлення кількісних показників цих осіб з усіма правопорушниками, які раніше вчиняли кримінальні діяння, є неможливим, оскільки серед останніх є певна частина осіб, що не були засуджені.

Стан алкогольного сп'яніння протягом багатьох років був значимою умовою, що сприяла вчиненню кримінальних правопорушень, особливо насильницьких. Натомість з 1996 р. кількість *осіб, які вчинили злочини у стані алкогольного сп'яніння*, переважно зменшувалася. Протягом аналізованого періоду ця тенденція продовжилась і навіть підсилилась. За ці роки частка осіб цієї категорії серед всіх кримінальних правопорушників постійно зменшувалася. У 2014 р. вона дорівнювала 16,9 %, у 2017–2018 рр. – 8,2 %, у 2022 р. – 6,3 % і в 2024 р. – 5,5 %.

Така тенденція зниження сформувалася в результаті суттєвих змін у ставленні населення до свого здоров'я, трансформації способу життя, підвищення культури вживання алкоголю. Особливо це стосується молоді. Таким чином, вживання алкоголю перестає відігравати роль важливого фактору кримінальної поведінки.

Протягом розглядуваного періоду *особи, які вчинили кримінальні правопорушення в стані наркотичного, токсичного або психотропного сп'яніння*, виявлялися нечасто, і їх чисельність помітно коливалася. У 2014 р. було встановлено 736 таких осіб, у наступні два роки їх кількість перебувала на рівні близько 500, у 2017 р. вона зросла до 704, а в наступні чотири роки постійно зменшувалась і в 2021 р. дорівнювала 400. У 2022–2024 рр. відбувалося постійне зростання чисельності таких зловмисників, яка становила 480, 776 та 854 особи відповідно. Таке, поки що незначне, зростання осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у цьому стані, заслуговує на увагу, оскільки в умовах війни та повоєнний період можливе збільшення чисельності подібних випадків.

Протягом періоду, що аналізується, суттєво зменшилася й частка *осіб, які вчинили кримінальні правопорушення в групі,* серед всіх зловмисників. У 2015 р. вона досягла рівня 13,1 %, а потім постійно зменшувалася і в 2024 р. становила 6,8 %. Згідно з цими даними групова кримінальна діяльність перестала бути суттєвим елементом ускладнення кримінальної ситуації в країні. Хоча є підстави говорити про зростання в країні рівня латентності групових кримінальних діянь.

У зазначеному державному статистичному звіті містяться дані щодо осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у складі груп з особливими ознаками. Йдеться про осіб, які діяли у складі групи за участю неповнолітніх (змішаної групи), у складі групи за участю тільки неповнолітніх, у складі організованої групи або злочинної організації.

Відповідно до загальної тенденції зменшення кількості неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, скорочувалась і чисельність зловмисників, які діяли у складі двох різновидів груп неповнолітніх. Частка кримінальних правопорушників, які діяли у складі груп першого виду, зменшилась за ці роки з 1,5 % до 0,3 %, а тих, хто діяв у складі груп другого виду – з 1,1 % до 0,2 %.

Динаміка кількісних показників осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення у складі організованої групи або злочинної організації була протилежною. Відсотковий показник таких осіб серед всіх кримінальних правопорушників зріс за аналізований період з 0,4 % до 2,4 %. Таке зростання відбулося внаслідок активної роботи підрозділів стратегічних розслідувань щодо протидії організованій злочинності.

Висновки. Як показує аналіз статистичних даних за тривалий період часу, абсолютну більшість кримінальних правопорушників як і раніше складають чоловіки. Частка жінок серед них залишається незначною.

Спостерігаються серйозні зміни кількісних показників кримінальної активності правопорушників окремих вікових груп. За величною частки серед всіх зловмисників на перше місце вийшли особи у віці 29–39 років. Далі йдуть кримінальні правопорушники 40–54 років, які займають друге місце за чисельністю. Натомість 18–28-річні, які певний час мали найвищий відсоток серед всіх кримінальних правопорушників , перемістилися на друге місце. В останні два роки відбувається зростання коефіцієнтів кримінальної активності осіб, які належать до старших вікових груп – 40–54-річних, 55–59-річних та тих, кому 60 років і старше. Натомість суттєво знизилися кількісні показники та коефіцієнти кримінальної активності представників наймолодших вікових груп – осіб 14-15 років та 16-17 років.

Така суттєва трансформація кримінальної активності різних вікових груп кримінальних правопорушників пов’язана зі змінами їх фізичного та психологічного стану, зокрема, збільшенням періоду оптимального фізичного стану та високого рівня соціальної активності осіб у віці 29 років і старше і збільшенням періоду дорослішання та повної соціалізації осіб молодших вікових груп. На значне зменшення чисельності неповнолітніх правопорушників суттєво впливає зміни їх способу життя, поширених форм поведінки, а також процес гуманізації карної політики стосовно осіб цієї вікової групи, яку реалізують працівники Національної поліції України, прокуратура та суди.

Зберігається тенденція переважання серед осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, людей, що не працювали і не навчалися на час їх вчинення. До них належать маргінали, які ніде не працюють і не навчаються, ведуть асоціальний спосіб життя, займаються кримінальним бізнесом, та так звані нелегали, які працюють у тіньовому секторі економіки, а їх зайнятість ніяк не оформлюється. Певною мірою на існування серед кримінальних правопорушників такої значної кількості осіб цієї категорії впливає також зниження активності працівників поліції щодо встановлення справжнього місця роботи або джерел існування зловмисників, що в даний час не позначається на ході кримінальних проваджень та оцінці їх роботи.

З початком масштабного збройного вторгнення Росії на територію України щороку зростає кількість військовослужбовців, які вчинили кримінальні правопорушення. З 2024 р. вони стали другою за чисельністю соціальною групою серед всіх зловмисників. Такий сплеск є тимчасовим, але він суттєво позначається на кримінальній ситуації в країні.

Продовжується суттєве зменшення кількості осіб, які були офіційно безробітними в момент вчинення кримінального правопорушення. При цьому слід зазначити, що значна кількість осіб, які фактично не мають роботи, не реєструються як безробітні з різних причин, тобто їх безробітний стан є латентним.

Тривають тенденції суттєвого зменшення кількості учнів та студентів закладів освіти, які вчинили кримінальні правопорушення. Оскільки чисельність студентів вищих навчальних закладів зменшується значно меншими темпами їх частка серед всіх кримінальних правопорушників за аналізований період помітно зросла, а представників двох інших видів навчальних закладів відповідно дещо зменшилась.

Доводиться констатувати суттєве збільшення кількості кримінальних правопорушників, які є учасниками АТО, ООС. Ймовірно більшість з них, перебуваючи в лавах ЗСУ в зоні бойових дій, здійснюють самовільне залишення військової частини або місця служби або дезертирство. Ця несприятлива тенденція буде спостерігатися поки триває війна і ще певний час після її закінчення.

Проаналізовані дані свідчать про наявність значного переважання серед правопорушників осіб з базовою середньою та профільною середньою освітою, тобто з більш низьким рівнем освіти. Імовірність вчинення ними кримінальних посягань є значно вищою, ніж тих, хто має освіту більш високого рівня.

Попри переважне зменшення за аналізований період абсолютних показників виявлених правопорушників, які раніше вже вчиняли кримінальні діяння, та їх частки серед всі кримінальних правопорушників їх роль як фактору кримінальної поведінки залишається вагомою. Помітною залишається також частка осіб, які раніше вчиняли кримінальні правопорушення, судимість з яких не знята і не погашена.

Спостерігається довготривала тенденція зменшення кількості осіб, які вчинили кримінальні правопорушення у стані алкогольного сп'яніння. Можна говорити про втрату перебування у стані алкогольного сп'яніння значення вагомої умови, що сприяє вчиненню кримінальних посягань. Протягом аналізованого періоду кількість осіб, що вчинили кримінальне діяння у стані наркотичного, токсичного або психотропного сп'яніння, залишалася незначною, натомість слід відміти її певне зростання у 2023-2024 рр.

Відбувалося переважне зменшення чисельності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення у складі групи. Ймовірно скорочення встановленої кількості учасників групових кримінальних правопорушень пов'язано із такими факторами, як: зацікавленість зловмисників у тому, щоб не визнавати себе учасником кримінальної групи і не надавати дані щодо співучасників, оскільки вчинення кримінального правопорушення групою осіб за попередньою змовою є обтяжуючою обставиною; складні умови роботи слідчих, їх перенавантаження, що змушує їх погоджуватися на умови виявлення одного фігуранта і розкриття кримінального правопорушення, кваліфікуючи його як вчинене одноособово.

На фоні активної діяльності щодо протидії проявам організованої злочинності спостерігається тенденція суттєвого зростання кількості осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення у складі організованої групи або злочинної організації. Можна очікувати її продовження у найближчі роки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНІИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2020. № 1 (22). С. 152–159. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/6a60c927-1e87-4bed-b0f6-4c4704e2c7c5/content.
2. Фіалка М.І. Кримінологічна характеристика та кримінологічний портрет особистості злочинця: сутність і співвідношення понять. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2019. № 2(21). С. 162–170. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ d50d39ac-2b50-40fd-95a9-6ef34c80b7b0/content.
3. Шалгунова С.А. Особа насильницького злочинця: монограф. 2-ге вид., доп. і перероб. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2012. 548 с. URL: https://dduvs.edu.ua/wpcontent/uploads/files/Structure/library/student/shalgm.pdf.
4. Кулик Л.М. Кримінологічна характеристика особистості озброєних злочинців, які вчинюють агресивно-насильницькі кримінальні правопорушення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 5. С. 289–292. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-5/72.
5. Доброскок А.Ю. Кримінологічна характеристика особи злочинця при бандитизмі. *Держава та регіони*. Серія: Право, 2023 р., № 1 (79). С. 162–168. DOI: https://doi.org/10.32840/1813-338X-2023.1.26.
6. Галушко П.П. Особа кіберзлочинця: кримінолого-типологічна характеристика. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2025. № 2 (35). Частина 1. С. 73–85. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2025.2.5.
7. Єдиний звіт про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення. Форма № 2 (місячна) за січень-грудень 2014–2024 рр. Статистика. Офіс генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/statistika (дата звернення: 01.10.2025).

УДК 343.535
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.10

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОВЕДЕННЯ ДО БАНКРУТСТВА: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ОГЛЯД

Леонов К.Ю.
аспірант Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0003-2616-8007

Леонов К.Ю. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства: ретроспективний огляд.

Будь-які зміни у суспільному житті країни впливають і на відносини у сфері банкрутства і правопорушення у цій сфері, зокрема, і особливості доведення до банкрутства. І підвищити ефективність охорони останніх може, у тому числі, і вивчення історії становлення і розвитку кримінальної відповідальності за вказане кримінальне правопорушення.

Мета статті, враховуючи зазначене вище, полягала у тому, щоб прослідкувати шлях становлення і розвитку відповідальності за доведення до банкрутства

Встановлено, що незважаючи на відсутність терміну «банкрутство» в певні історичні періоди розвитку української державності, економічні відносини у цій сфері все ж регулювалися. Так само були певною мірою врегульовані і окремі аспекти фінансової неплатоспроможності. Проаналізовано становлення і розвитку законодавства, у тому числі і кримінального, що було чинним на території сучасної України до 1991 р. Встановлено, що в цьому законодавстві відповідальність за доведення до банкрутства передбачена не була.

Відтак визначено що фактично інститут банкрутства з'явився в Україні з переходом економіки на ринкову після здобуття нею незалежності, пройшовши при цьому довгий історичний шлях. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства була встановлена у законодавстві відносно недавно – у ст. 156-4, що була включена у КК 1960 р. у відповідності до Закону України від 30 червня 1999 р., яку замінила ст. 219 КК України 2001 р. Встановлено, що запровадження кримінальної відповідальності за доведення до банкрутства було обумовлено змінами у економічній політиці і розповсюдженням випадків порушень закону у сфері банкрутства. Зміна у суспільному житті, у суспільних відносинах всіх сфер життєдіяльності людини також обумовила необхідність внесення певних змін у законодавство, зокрема посилення відповідальності за доведення до банкрутства, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану. У зв'язку з цим ми вважаємо за доцільне передбачити таку кваліфікуючу ознаку цього кримінального правопорушення у ст. 219, включивши у неї ч. 2 такого змісту «Ті самі дії, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану, караються…». Це, на наш погляд, відповідає сучасним потребам врегулювання суспільних відносин у цій сфері і підвищить ефективність кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням у сфері банкрутства.

Ключові слова: банкрутство, неплатоспроможність, боржник, кредитор, підприємництво, економіка, кримінальна відповідальність, покарання, умови воєнного стану, державна політика, економічна політика.

Leonov K.Y. Criminal liability for proving to bankruptcy: a retrospective review.

Any changes in the social life of the country affect both relations in the field of bankruptcy and offenses in this area, in particular, the features of bankruptcy. And to increase the effectiveness of the protection of the latter can, including, and study the history of the formation and development of criminal liability for the specified criminal offense.

The purpose of the article, taking into account the above, was to trace the path of formation and development of liability for bankruptcy

It was established that despite the absence of the term «bankruptcy» in certain historical periods of the development of Ukrainian statehood, economic relations in this area were still regulated. Also, to a certain extent, some aspects of financial insolvency were regulated. The formation and development of legislation, including criminal, which was in force on the territory of modern Ukraine until 1991 was analyzed. It was established that liability for bankruptcy was not provided for in this legislation.

Thus, it is determined that in fact the institution of bankruptcy appeared in Ukraine with the transition of the economy to a market one after it gained independence, having gone through a long historical path. Criminal liability for bankruptcy was established in the legislation relatively recently – in Art. 156-

4, which was included in the Criminal Code of 1960 in accordance with the Law of Ukraine of June 30, 1999, which was replaced by Art. 219 of the Criminal Code of Ukraine of 2001. It is established that the introduction of criminal liability for bankruptcy was due to changes in economic policy and the spread of cases of violations of the law in the field of bankruptcy. Changes in public life, in social relations of all spheres of human life also necessitated the need to make certain changes to the legislation, in particular, strengthening liability for bankruptcy committed in conditions of war or a state of emergency. In this regard, we consider it appropriate to provide for such a qualifying feature of this criminal offense in Art. 219, including in it Part 2 of the following content: «The same actions committed in conditions of war or a state of emergency are punishable...». This, in our opinion, meets the modern needs of regulating social relations in this area and will increase the effectiveness of criminal law counteraction to criminal offenses in the field of bankruptcy.

Key words: bankruptcy, insolvency, debtor, creditor, entrepreneurship, economy, criminal liability, punishment, martial law conditions, state policy, economic policy.

Постановка проблеми. Зміни, що відбулися протягом останніх років в Україні та ті критичні умови, в яких функціонують всі державні інститути, обумовлюють і зміни в усіх сферах суспільних відносин. При цьому першочерговим завданням держави є забезпечення безпеки цих сфер суспільного життя, спрямування державної політики на їх упорядкування та пристосування до нових умов. І однією із сфер, які забезпечують нормальну життєдіяльність суспільства, окремих людей, що проживають на території України, є економіка.

Кримінальні правопорушення у сфері економіки є досить різноманітними і, як зазначають дослідники, еволюціонують набагато швидше, ніж держава знаходить ефективні заходи для протидії їм [1, с. 4]. Та і зважаючи на не досить ефективну державну політику у цій сфері, з часом ситуація у економічній сфері діяльності не покращується.

Одним із специфічних видів економічних правовідносин є відносини у сфері фінансово-економічної діяльності, серед яких чільне місце займають суспільні відносини у сфері банкрутства. При цьому зауважується, що «державна політика у сфері банкрутства в Україні нині є не досить ефективною, зважаючи на недосконалість галузевого законодавства, ослаблену увагу з боку держави до процесів відновлення платоспроможності боржника, а також наявності протиправних діянь, що призводять до ліквідації великої кількості підприємств» [2]. І, відповідно, будь-які зміни у суспільному житті країни впливають і на відносини у сфері банкрутства і правопорушення у цій сфері, зокрема, і особливості доведення до банкрутства. І підвищити ефективність охорони останніх може, у тому числі, і вивчення історії становлення і розвитку кримінальної відповідальності за вказане кримінальне правопорушення.

Мета статті, враховуючи зазначене вище, полягає у тому, щоб прослідкувати шлях становлення і розвитку відповідальності за доведення до банкрутства. У відповідності до постановленої мети завданнями даної статті будуть: визначити період початку встановлення відповідальності за банкрутство в цілому; визначити сучасний стан кримінальної відповідальності за доведення о банкрутства.

Аналіз останніх досліджень. Правовідносини у сфері банкрутства були і є предметом дослідження досить великої кількості дослідників. Зокрема, питання кримінальної відповідальності за правопорушення у сфері банкрутства були тематикою праць таких вчених, як Г. Болдар, Б. Грек, О. Кришевич, О. Круглова, Н. Ляпунова, В. Улибіна, О. Фролова та інші. Особливо потрібно відзначити дослідження Б.М. Грека «Кримінальноправова відповідальність за фіктивне банкрутство та доведення до банкрутства», О.О. Круглової «Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства», В.В. Гордієнка «Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства», В.В. Лазаренка «Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства окремих суб'єктів господарської діяльності за законодавством України» та інші.

Але ретроспективний аспект кримінальної відповідальності за доведення до банкрутства потребує більш ретельного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Інститут банкрутства з'явився в Україні з переходом економіки на ринкову після здобуття нею незалежності. І в умовах ринкової економіки, коли, як зазначається, суб'єкти господарювання прагнуть до отримання, збереження та збільшення майна, «інститут банкрутства є важливим та необхідним елементом такої економіки» [3, с. 27]. Та все ж, незважаючи на відсутність такого терміну в певні історичні періоди розвитку української державності, економічні відносини все ж регулювалися. Так само були певною мірою врегульовані і окремі аспекти фінансової неплатоспроможності.

Ще у давньоруські часи у Руську Правду були включені норми, які врегульовували питання задоволення вимог кредиторів, відповідальності боржників перед ними. Зокрема, питання відносин

між боржниками і кредиторами вирішувалися у ст. 54-55 Просторової (Широкої) Руської Правди [4, с. 20, 22]. У них були передбачені різні види неплатоспроможності купців залежно від форм вини (випадкова або невинна, що настала внаслідок непереборних обставин; необережна та умисна), а також черговість задоволення вимог кредиторів [3, с. 28].

Ці норми Руської Правди фактично були чинними до прийняття Литовських статутів за часів, коли окремі території сучасної України входили до складу Литовсько-Руської держави. Усі три Литовські статути 1529 р., 1566 р. та 1588 р. включали в себе норми, що регулювали економічні відносини у разі неплатоспроможні боржника. Переважно вони стосувалися покарання боржника у разі несплати боргу (наприклад, ст. 8 Литовського статуту 1529 р.): борг стягувався за рішенням суду і за рахунок майна боржника [5, с. 112]. Ці норми діяли на території сучасної України і за часів Речі Посполитої та Української козацької держави аж до XVIII ст. Також і положення Соборного уложення 1649 , що діяло на частині території України, фактично повторювало зміст відповідних норм Руської Правди: неплатоспроможність також визначалася як умисна (злісна) та необережна і поділялася на торговельну та неторговельну (у залежності від суб'єкта) [6, с. 18].

Однією з перших спроб упорядкування (кодифікації) нормативно-правових актів, що були чинними на території сучасної України, було прийняття зводу законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» 8 липня 1743 р. у Гетьманщині (м. Глухів). У даному зводі були врегульовані відносини боржника і кредитора, зокрема, нормами Глави 16 «Про борги, застави, поруки, поклажі та про арешти», яка включала в себе 49 артикулів [7]. В них була передбачена відповідальність за неналежне виконання чи невиконання кредитором своїх зобов'язань перед кредитором, відхилення від умов договору. У відповідності до положень вказаного розділу боржника примушували виконати зобов'язання, і відповідальність за їх невиконання наставала лише за умов, що були заподіяні збитки, та за наявності вини самого боржника [6, с. 23], а сам кредитор в першу чергу був зацікавлений у виконанні зобов'язань, закріплених у договорі [8, с. 79]. Покарання щодо боржника застосовувалося у виді стягнень з майна божника, його конфіскації чи відчуження земельного наділу на певний строк кредитору чи наймачу для відробляння боргу [8, с. 80].

Як зазначається саме у той період почастішали випадки неспроможності боржників, що обумовило діяльність щодо створення єдиного т.зв. кодексу – Статуту про банкрутів. Було підготовано три відповідних проєкти (1753, 1763 та 1768 років), на основі яких було розроблено Статут (Устав) про банкрутів 1800 року, який і діяв протягом певного часу на території сучасної України [3, с. 30]. У ньому не лише врегульовувалися питання відповідальності за невиконання зобов'язань купцями та іншими особами у торговельних відносинах, але і закріплювалося поняття банкрута (ст. 1 Уставу), яке відмежовувалося від поняття неплатоспроможності. Тут також визначалися види банкрутства: нещасне (ст. 132), необережне (ст. 136) і злісне (ст. 138), і відповідно і неспроможність поділялася на аналогічні види (нещасну (ст. 99), необережну (ст. 100) і злісну (ст. 105)) [9, с. 39].

В подальшому у 1832 р. було прийнято подібний нормативно-правовий акт – Статут про неплатоспроможність, у 1836 р. в нього були внесені низка змін у відповідності до певних змін у торговельних відносинах. Норми цього статуту лише посилювали відповідальність купців саме за торгову неспроможність. Поділ на види неспроможності збереглися такими ж, як і у статуті 1800 р. Новий Статут діяв аж до 1917 р. [3, с.31].

Але ці нормативно-правові акти не передбачали механізмів притягнення до відповідальності за неспроможність та банкрутство. Це обумовило закріплення в першому т.зв. кримінальному законі – Уложенні про покарання кримінальні та виправні від 1845 р. У даному нормативно-правовому акті відповідальність за діяння, пов'язані з банкрутством, була передбачена у статтях 1163-1168: в них були передбачені правопорушення за необережне та умисне (злісне) банкрутство, суб'єктами якого визнавалися лише ті особи, що займалися торгівлею [9, с. 40]. В подальшому дане Уложення було видано у редакціях 1864 та 1885 років, але вказані норми залишилися практично без змін [10, с. 122]. В Уложенні про покарання 1885 р. було передбачено відповідальність за співучасть у банкрутстві (ст. 1164 – за участь у фальсифікації зловмисного банкрутства, ст. 1167 – за участь у фальсифікації злісного банкрутства) [3, с. 31]. Поняття ж «нещасного» банкрутства в Уложенні передбачено не було.

У Кримінальному Уложенні 1903 р. відповідальність за злочини, пов'язані із банкрутством, передбачалася у стаття 599-604 Розділу 35 «Про банкрутство, розтрату та інші випадки караної недбалості з майном». Цими нормами до вже вказаних у попередніх Уложеннях суб'єктів цих кримінальних правопорушень додалися особи, які не займаються торговою діяльністю, а також такий суб'єкт, як завідуючий/керуючий справами державної або приватної кредитної установи. Також тут вже передбачалися кваліфікуючі ознаки банкрутства – шкода бюджету та заподіяння шкоди декільком особам [9, с. 41]. Але даний нормативно-правовий акт так і став чинним повною мірою.

Наступним законом на території сучасної України, в якому була передбачена відповідальність за банкрутство, став Кримінальний кодекс 1927 р. (КК УРСР 1923 р. не передбачав відповідальності за жодні дії, пов'язані із банкрутством). Зокрема, ст. 181 встановлювала відповідальність за зловмисне (злісне) банкрутство, під яким розумілося ухилення від сплати боргу з метою збагачення чи заподіяння великої матеріальної шкоди державним чи громадським установам або декільком особам [11]. Через більше ніж 30 років цей КК було замінено КК УРСР 1960 р., в якому відповідальність за будь-які діяння, пов'язані з банкрутством не передбачалася взагалі.

Тобто, протягом усього часу становлення і розвитку законодавства, у тому числі і кримінального, що було чинним на території сучасної України до 1991 року, відповідальність за доведення до банкрутства передбачена не була. Із здобуттям Україною незалежності у 1991 р. та докорінною зміною характеру економічних відносин виникла потреба оновлення законодавства, що мало б відповідати потребам ринкової економіки, що почала зароджуватися і розвиватися в українському суспільстві. Зокрема, як зазначається у дослідженнях, у зв'язку з відсутністю відповідної законодавчої бази регулювання інституту банкрутства виникла необхідність перегляду принципів правового регулювання економічних відносин при переході суспільства на ринкову економіку [6, с. 24].

У 1992 р. набрав чинності Закону України «Про банкрутство» № 2343– XII від 14 травня 1992 р., який був далеким від досконалості і не забезпечував регулювання відповідної сфери економічних відносин на належному рівні. Хоча цей нормативно-правовий акт і передбачав важелі впливу (примусу) на боржника для виконання вимог кредиторів, але його норми носили переважно декларативний характер, а регулювання банкрутства цим Законом не принесло очікуваних позитивних результатів. Натомість збільшилася кількість випадків умисного банкрутства, що відбувалося внаслідок умовно можливості невиконання договірних зобов'язань суб'єктами господарської діяльності [3, с. 33]. Вказане і обумовило встановлення кримінальної відповідальності ст. 156-2 за приховування банкрутства і ст. 156-3 за фіктивне банкрутство у відповідності до Закону України «Про внесення змін і доповнень до Кримінального, Кримінально-процесуального кодексів України та Кодексу України про адміністративні правопорушення»№ 3888-XII від 28 січня 1994 р.

У відповідності до потреб у сфері підприємницько-економічної діяльності також було редаговано Закон України «Про банкрутство» і прийнято його у новій редакції і зі зміненою назвою: Закон України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 30 червня 1999 р. Зміни у даному нормативно-правовому акті були обумовлені потребами у законодавчому врегулюванні питань відновлення платоспроможності суб'єктів підприємницької діяльності [3, с. 34]. Положення даного Закону України обумовили і зміни у КК України: зокрема, у нього було включено ст. 156-4, яка встановлювала відповідальність за доведення до банкрутства, яка наставала лише за умови заподіяння державним, громадським інтересам чи правам та інтересам кредиторів.

У подальшому правопорушень і зловживань у сфері банкрутства ставало все більше, що і обумовило потребу у подальшому розширенню кола таких правопорушень, за які було встановлено кримінальну відповідальність за у КК України від 5 квітня 2001 р. (статті 218–221), серед яких відповідальність за доведення до банкрутства встановлювалася у ст. 219. Дана норма передбачала відповідальність за «умисне, з корисливих мотивів, іншої особистої заінтересованості або в інтересах третіх осіб вчинення громадянином – засновником (учасником) або службовою особою суб'єкта господарської діяльності дій, що призвели до стійкої фінансової неспроможності суб'єкта господарської діяльності, якщо це завдало великої матеріальної шкоди державі чи кредитору».

Згодом кримінальне законодавство у частині відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері банкрутства зазнало суттєвих змін. Зокрема, згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» № 4025-VI від 15 листопада 2011 р. низку кримінальних правопорушень у сфері банкрутства було декриміналізовано: фіктивне банкрутство (ст. 218), приховування стійкої фінансової неспроможності (ст. 220), незаконні дії у разі банкрутства (ст. 221).

Що стосується ст. 219, яка встановлює відповідальність за доведення до банкрутства, то протягом свого існування вона суттєвих змін не зазнала. Так, Законом України «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності» № 270– VI від 15 квітня 2008 р. у ст. 219 КК України слово «власником» було замінено словами «громадянином-засновником (учасником); наступними Законами України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо гуманізації відповідальності за правопорушення у сфері господарської діяльності» № 4025-VI від 15 листопада 2011 р. та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення досудового розслідування окремих категорій кримінальних правопорушень» № 2617-VIII від 22 листопада 2018 р. вносилися зміни у санкцію даної норми та у примітку до неї.

В сучасних умовах воєнного стану та повномасштабної воєнної агресії проти України досить велика кількість норм Особливої частини КК України було змінено у бік посилення відповідальності за вчинення передбачених у них кримінальних правопорушень в умовах воєнного чи надзвичайного стану (наприклад, ч. 4 ст. 186, ч. 4 ст. 187 тощо). Натомість у ст. 219 такої кваліфікуючої обставини не передбачається. На наш погляд, це є суттєвим недоліком і вважаємо за доцільне доповнити ст. 219 частиною, в якій буде передбачена вказана кваліфікуюча обставина.

Висновки. Отже, виходячи із результатів проведеного дослідження процесу становлення та розвитку відповідальності за доведення до банкрутства, можна стверджувати, що інститут банкрутства в цілому пройшов довгий історичний шлях. Хоча варто зауважити, що відповідальність, зокрема кримінальна, за доведення до банкрутства була встановлена у законодавстві відносно недавно – у ст. 156-4, що була включена у КК 1960 р. у відповідності до Закону України від 30 червня 1999 р., яку замінила ст. 219 КК України 2001 р. Встановлення кримінальної відповідальності за доведення до банкрутства було обумовлено змінами у економічній політиці і розповсюдженням випадків порушень закону у сфері банкрутства.

При цьому зміна у суспільному житті, у суспільних відносинах всіх сфер життєдіяльності людини також обумовила необхідність внесення певних змін у законодавство, зокрема посилення відповідальності за доведення до банкрутства, вчинене в умовах воєнного чи надзвичайного стану. У зв'язку з цим ми вважаємо за доцільне передбачити таку кваліфікуючу ознаку цього кримінального правопорушення у ст. 219, включивши у неї ч. 2 такого змісту «Ті самі дії, вчинені в умовах воєнного або надзвичайного стану, караються…». Це, на наш погляд, відповідає сучасним потребам врегулювання суспільних відносин у цій сфері і підвищить ефективність кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням у сфері банкрутства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Грек Б.М. Кримінально-правова відповідальність за фіктивне банкрутство та доведення до банкрутства: дис. … канд.юрид.наук. спец. 12.00.08. К., 2005. 221 с.
2. Сарнацький М.А. Використання зарубіжного досвіду у формуванні та реалізації державної політики у сфері банкрутства в Україні. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. 2021. № 1. Т. 32 (71). DOI https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2021.1/14.
3. Лазаренко В.В. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства окремих суб'єктів господарської діяльності за законодавством України: дис. … доктора філософії зі спеціальності 081 Право. Хмельницький, 2023. 231 с.
4. Гончаренко В.Д. Хрестоматія з історії держави і права України. З найдавніших часів до початку XX ст.: навч. посіб. для юрид. вищ. навч. закладів і фак. Київ: Ін Юре. 1997. 464 с.
5. Терлюк І.Я. Історія держави і права України (Доновітній час): навч. посіб. Київ: Атіка, 2006. 400 с. с. 112
6. Гордієнко В. В. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства: дис. … канд. юрид.наук: 12.00.08. Львів, 2012. 215 с.
7. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 [Текст] / НАН України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; упоряд. К.А. Вислобоков; відп. ред. та авт. передм. Ю.С. Шемшученко. К., 1997. 547 с.
8. Бойко І.Й. Держава і право Гетьманщини: навч. посіб. Львів: «Світ», 2000. 120 с.
9. Улибіна В.О. Кримінальна відповідальність за доведення до банкрутства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2014. 201 с.
10. Кульчицький В.С. Історія держави і права України. Львів: Світ, 1996. 296 с.
11. Кримінальний кодекс УРСР 1927 р. К.: Держполітвидав, 1950. 168 с.

УДК: 343.82:341.24
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.11

РЕЖИМ УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРІВ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Мажников І.С.,
аспірант Пенітенціарної академії України
ORCID: 0009-0001-8269-0994

Мажников І.С. Режим установ виконання покарань та слідчих ізоляторів в зарубіжних країнах.

Актуальність теми обумовлена необхідністю подальшого реформування кримінально-виконавчої системи України у контексті євроінтеграційного курсу та гармонізації національного законодавства із стандартами Ради Європи та практикою ЄСПЛ. Особливої уваги потребує питання режиму установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, що визначає порядок виконання та відбування покарання, та має на меті ефективну ресоціалізацію засуджених. Мета дослідження полягає у визначенні особливостей правового регулювання режиму установ виконання покарань і слідчих ізоляторів на прикладі законодавства Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії та Польщі, зіставленні їх із українською моделлю, а також виявленні можливостей та обмежень імплементації іноземного досвіду у національне правове поле. Методологічну основу роботи становлять порівняльно-правовий, формально-юридичний, системний та структурно-функціональний методи дослідження, що забезпечили комплексне вивчення законодавчих актів, міжнародних стандартів і практики їх реалізації. У результаті дослідження встановлено, що країни Балтії та Північної Європи дотримуються гуманістичної моделі виконання покарань, орієнтованої на ресоціалізацію, індивідуалізацію та мінімізацію ізоляції. Водночас Україна, незважаючи на поступову імплементацію міжнародних стандартів, зберігає більш охоронно-режимну модель, що зумовлено умовами воєнного стану та потребою забезпечення національної безпеки в цілому. Виокремлено ключові елементи зарубіжного досвіду, придатні для адаптації, зокрема цифровізацію процесів, розвиток пробації, впровадження сучасних програм соціальної адаптації та зміцнення механізмів громадського контролю. Практична цінність дослідження полягає у формулюванні комплексних пропозицій щодо вдосконалення кримінально-виконавчої політики України, спрямованих на поєднання вимог державної безпеки з міжнародними стандартами прав людини, а також на підвищення ефективності діяльності установ виконання покарань через впровадження європейських моделей управління, цифрових інструментів та інституту пробації.

Ключові слова: режим, органи та установи виконання покарань, пенітенціарна політика, ресоціалізація, верховенство права, права ув'язнених, засуджений, воєнний стан, пробація.

Mazhnikov I.S. Regime of correctional institutions and pre-trial detention facilities in foreign countries.

The relevance of the topic is determined by the need for further reform of Ukraine's penitentiary system in the context of European integration and harmonization of national legislation with the standards of the Council of Europe and the case-law of the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to the regime of correctional institutions and pre-trial detention facilities, which defines the balance between state security, human rights guarantees, and the effectiveness of prisoners' resocialization.The purpose of the study is to identify the specific features of legal regulation of the regime of correctional institutions and pre-trial detention facilities in Lithuania, Latvia, Estonia, Finland, and Poland, to compare them with the Ukrainian model, and to determine the possibilities and limitations of implementing foreign experience in the national legal framework.The methodological basis of the study includes comparative-legal, formal-legal, systemic, and structural-functional research methods, which ensured a comprehensive examination of legislative acts, international standards, and practice of their implementation. The study established that the Baltic and Northern European countries follow a humanistic model of punishment execution focused on resocialization, individualization, and minimization of isolation. At the same time, Ukraine, despite gradual implementation of international standards, maintains a more security-oriented regime, which is conditioned by martial law and the need to ensure national security. The study highlights key foreign practices suitable for adaptation, including digitization of penitentiary processes, development of probation, implementation of modern resocialization programs, and strengthening mechanisms of public oversight.The practical value of the research lies in the development of comprehensive proposals to improve Ukraine's penitentiary

policy, aimed at reconciling state security requirements with international human rights standards, and enhancing the effectiveness of correctional institutions through the introduction of European management models, digital tools, and the expansion of the probation system.

Key words: penitentiary policy, resocialization, rule of law, prisoners' rights, martial law, probation.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток кримінально-виконавчої системи України супроводжується трансформаціями, спрямованими на приведення режиму виконання покарань у відповідність до європейських стандартів поводження з ув'язненими [1, с. 30]. Водночас запровадження воєнного стану, в умовах збройної агресії, створює додаткові виклики щодо забезпечення належних умов тримання, дотримання прав людини та підтримання безпеки. За таких обставин особливої актуальності набуває пошук балансу між гуманізацією кримінально-виконавчої політики і водночас необхідністю збереження належного рівня режиму тримання [2, с. 19]. Вивчення зарубіжного досвіду, насамперед країн Європейського Союзу, які впровадили сталі правозахисні механізми та ефективні практики соціальної реінтеграції ув'язнених (засуджених), дозволяє виявити прогалини української системи та визначити напрями її вдосконалення в умовах війни та подальшого відновлення.

Мета дослідження – аналіз правових засад забезпечення режиму установ виконання покарань і слідчих ізоляторів у Литві, Латвії, Естонії, Фінляндії та Польщі, визначення їхніх особливостей у порівнянні з українським законодавством і практикою застосування, а також формування науково обґрунтованих висновків та пропозицій щодо імплементації європейських підходів у національну кримінально-виконавчу систему України, з урахуванням умов воєнного стану та потреби забезпечення національної безпеки.

Стан опрацювання проблематики. Комплексний аналіз сучасних наукових досліджень засвідчує, що країни Балтії та Північної Європи формують пенітенціарну політику, орієнтовану на дотримання людської гідності, соціальну реінтеграцію засуджених і поступове впровадження цифрових та правозахисних стандартів у систему виконання покарань. U. Staśkiewicz показує, що, попри масштабні реформи після здобуття незалежності, Естонія та Латвія зберегли окремі риси радянської тюремної моделі, що обмежує глибину європеїзації пенітенціарної практики [3, с. 431]. З погляду впливу умов відбування покарання на постпенітенціарну адаптацію, E. Villman наголошує, що прагнення фінських ув'язнених до «нормального життя» є важливим чинником формування ідентичності та очікувань після звільнення [4, с. 80]. У цьому руслі G. Slade та O. Zeveleva підтверджують, що рівень неформального контролю серед ув'язнених у Литві та Естонії визначає характер пенальних суб'єктностей, демонструючи різні масштаби впливу успадкованих управлінських практик [5, p. 50]. Дискусія про баланс між безпекою та правами засуджених розширюється завдяки роботі T. Lappi-Seppälä, який доводить, що скандинавські країни поступово відмовилися від невизначених превентивних санкцій на користь чітких правових гарантій та пропорційності [6, p. 60]. Подібний акцент на поєднанні безпеки й соціальної підтримки простежується у дослідженні E. Järveläinen з співавторами, де показано, що наглядова пробація з електронним контролем у Фінляндії сприяє формуванню нової просоціальної ідентичності за умови доступності соціальних ресурсів [7, p. 115]. У свою чергу, G. Švedas та J. Levon демонструють, що в Естонії та Литві підхід до запобіжних заходів на досудовій стадії поступово зміщується до обмеження тримання під вартою й розвитку альтернативних механізмів контролю [8, p. 190].

Питання європеїзації у контексті постсоціалістичних трансформацій розкриває O. Zeveleva та C. Curro, стверджуючи, що «європейське покарання» формується не лише як правовий інститут, а й як символ соціальної належності і культурного вибору [9, p. 1161]. Конкретний вимір імплементації стандартів ЄСПЛ щодо довічного ув'язнення у Литві детально аналізують C. Appleton з колегами, встановлюючи розрив між проголошеною «надією на звільнення» та реальними обмеженнями доступу довічно засуджених до механізму перегляду вироків [10, с. 52]. Порівняльний підхід до концепції «права на надію» демонструє M. Vannier, підкреслюючи, що формальне право на пом'якшення вироку може втрачати практичну значущість для літніх ув'язнених, чиї фізичні та когнітивні обмеження трансформують зміст реабілітаційного потенціалу [11]. E. Järveläinen та T. Rantanen наголошують, що цифровізація тюремної системи у Фінляндії одночасно створює умови для ресоціалізації та породжує цифрову нерівність, потребуючи збалансованого підходу між технологічними рішеннями та значущістю соціальної взаємодії у процесі відмови від злочинної поведінки [12, p. 240].

Узагальнюючи, сучасні європейські дослідження підтверджують, що ефективна модель пенітенціарної політики ґрунтується на поєднанні правових гарантій, гуманістичних підходів, цифрової трансформації та стійкого соціального супроводу засуджених, а ключовий виклик полягає у забезпеченні реальної, а не декларативної можливості реінтеграції та відновлення соціального статусу особи.

Попри значний масив наукових праць, низка аспектів залишається недостатньо дослідженою, зокрема ступінь реального засвоєння європейських стандартів персоналом установ, ефективність цифрових інструментів ресоціалізації, а також вплив безпекових обмежень на реалізацію «права на надію» та інших гарантій людяного поводження. Також потребує уточнення, якою мірою європейські підходи можуть бути адаптовані до специфічних умов воєнного стану в Україні. У цьому контексті наше дослідження спрямоване на аналіз нормативних моделей Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії та Польщі, визначення їхніх переваг і обмежень, а також окреслення можливостей інтеграції релевантних європейських практик у кримінально-виконавчу систему України з урахуванням сучасних викликів безпеки та прав людини.

Виклад основного матеріалу. Режим у кримінально-виконавчому праві визначається як сукупність установлених законом вимог, що регулюють порядок тримання засуджених та ув'язнених, їхні права та обов'язки, систему обмежень, гарантії безпеки і здійснення нагляду, а також організацію повсякденного життя в установах виконання покарань. Він виступає ключовим механізмом забезпечення законності, підтримання правопорядку та виконання мети покарання, включаючи найголовнішу – ресоціалізацію осіб, позбавлених волі [13].

На міжнародному рівні основою регулювання режиму є універсальні стандарти ООН та нормативні документи Ради Європи. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими, ухвалені резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 70/175 від 17 грудня 2015 року [14], встановлюють базові принципи гуманного поводження, заборону катувань і нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження, обов'язок держав забезпечувати належні умови тримання, медичну допомогу та доступ засуджених до освіти, праці й програм соціальної реінтеграції.

Європейські тюремні правила, схвалені Комітетом Міністрів Ради Європи у Рекомендації Rec (2006)2 [15], деталізують стандарти організації режиму в місцях несвободи, наголошуючи на дотриманні принципу поваги до людської гідності, індивідуалізації виконання покарання, забезпеченні соціальних контактів засуджених, застосуванні прогресивної системи переходу між рівнями режиму, а також мінімізації негативного впливу ізоляції.

Важливе значення має практика Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях наголошує, що неналежні умови тримання становлять порушення статті 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [16], а держава зобов'язана забезпечувати достатню площу камер, належні санітарно-побутові умови, доступ до медичної допомоги, правового захисту та контактів із зовнішнім світом. Європейський комітет із запобігання катуванням та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню (CPT) у своїх стандартах визначає необхідність охорони здоров'я ув'язнених, забезпечення психологічної допомоги, роздільного тримання різних категорій засуджених, мінімального часу на відкритому повітрі та контролю за дисциплінарними процедурами [17].

Національне законодавство України імплементує міжнародні стандарти через положення Кримінально-виконавчого кодексу України [13] та Закону України «Про попереднє ув'язнення»[18], які визначають види установ, порядок класифікації засуджених, правила внутрішнього розпорядку, підстави застосування заходів фізичної сили та спеціальних засобів, стимулюючих та дисциплінарних заходів. Особливе регулювання застосовується в умовах воєнного стану, що передбачає можливість запровадження посиленого режиму, обмеження пересування засуджених, посилення охорони і нагляду та переведення осіб у більш безпечні установи для недопущення загроз їх безпеці [19].

Таким чином, нормативно-правові засади режиму тримання у державах демократичної правової системи базуються на пріоритеті прав людини, гуманізації виконання покарань та забезпеченні ефективних механізмів контролю й захисту від жорстокого поводження, що визначає вектор подальшої гармонізації українського кримінально-виконавчого законодавства із європейськими стандартами.

З огляду на зазначені міжнародні орієнтири, доцільним є аналіз законодавчих підходів окремих європейських держав, які належать до спільного правового простору Ради Європи та характеризуються високим рівнем імплементації стандартів ЄСПЛ і Європейських тюремних правил. Порівняння нормативних моделей режиму у країнах Балтії та Північної Європи дає змогу оцінити різноманітність правових механізмів, баланс між вимогами режиму тримання та гарантіями дотримання прав людини, а також визначити можливості використання їхнього досвіду в українській кримінально-виконавчій політиці.

Режим тримання у Литві регулюється Кодексом виконання покарань, який визначає види установ, класифікацію засуджених, порядок безпеки, нагляду, праці, освіти та порядок контактів із зовнішнім світом; для осіб під вартою діє окремий Закон про виконання арешту, що встановлює права, обов'язки та умови тримання під вартою (ділянки для прогулянок, медичне забезпечення,

побачення, відправлення/отримання кореспонденції). Поточний стан і практика застосування норм (у т.ч. відкриті/закриті установи, працевлаштування, освіта) докладно описані у національному дослідженні FRA (2024), яке узагальнює зміст BvK та останні зміни до нього (2022–2023) [20]. «Спеціальний» режим під час введення воєнного стану для в'язниць прямими нормами BvK не деталізовано; загальні підстави дії у стані війни та надзвичайного стану закріплені в конституційних і спеціальних законах про оборону та воєнний стан, які встановлюють рамки державних повноважень і можуть опосередковано впливати на порядок здійснення охорони і нагляду, подальше переведення засуджених та певні режимні обмеження. Такий підхід свідчить про пріоритетність загальнодержавних механізмів безпеки над спеціальними пенітенціарними регуляціями та відображає тенденцію інтеграції тюремної системи до ширших моделей кризового управління.

У цьому контексті слід зазначити правове регулювання в Латвії. Режим виконання покарань визначається Латвійським кодексом виконання кримінальних покарань [21], що регламентує класифікацію засуджених, види і рівні режиму, заходи безпеки, працю, побачення, отримання/відправлення кореспонденції; загальну організацію системи забезпечує Адміністрація місць позбавлення волі при Міністерстві юстиції, повноваження якої визначені урядовими нормативними актами [21]. Питання попереднього ув'язнення та підстав застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою врегульовані Кримінально-процесуальним законом, практику доповнюють відомчі акти Призонної адміністрації, на які посилається ЄСПЛ у справах проти Латвії (напр., порядок розміщення засуджених) [22].

Особливі режими на випадок надзвичайного стану встановлені окремим законом, який визначає процедуру запровадження, межі обмежень прав і координацію органів влади; окремих «тюремних» норм цей закон не містить, але дає підстави для тимчасових адміністративних заходів у місцях несвободи (санітарні, безпекові, режимні) [23]. Отже, поняття спеціального «воєнного» режиму в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах не передбачено; застосовуються загальні норми про надзвичайні правові режими з подальшою імплементацією у відомчих актах. Такий підхід засвідчує інтеграцію питань функціонування установ виконання покарань у ширший механізм державної безпеки та реагування на кризові ситуації, без виділення автономного тюремного режиму на випадок війни чи збройної загрози.

Подібна модель характерна і для Естонії. Базовий акт – Закон про відбування покарання у виді позбавлення волі, який комплексно регулює виконання покарання, а також тримання під вартою до суду: типи тюрем (відкриті/закриті), індивідуальні плани відбування покарання, переведення між установами, безпека, дисципліна, контакти із зовнішнім світом та соціальні програми [24].

Надзвичайні правові режими визначаються Законом про надзвичайний стан і Законом про надзвичайну ситуацію, які встановлюють підстави, повноваження органів та перелік заходів; спеціальних «пенітенціарних» положень не встановлено, однак заходи уряду під час emergency можуть охоплювати і місця несвободи (обмеження відвідувань, санітарні правила, логістика) [25]. Отже, окремого «воєнного» тюремного режиму немає; діють рамкові норми emergency law, тоді як питання оборони регулюються окремо і не змінюють зміст тюремного режиму тримання як такого [26].

Така модель демонструє пріоритетність загальнодержавного механізму реагування на надзвичайні ситуації та збройні загрози, без прийняття спеціалізованих норм для пенітенціарної системи, що відповідає концепції інтегрованої безпекової політики та мінімального втручання в базові гарантії ув'язнених навіть в умовах кризових режимів.

Послідовність цього підходу простежується і в практиці Фінляндії. Правове регулювання режиму поділено на два ключові акти: Закон про позбавлення волі [27] – для засуджених, і Закон про тримання під вартою [28]– для осіб, взятих під варту; обидва визначають класифікацію установ, порядок здійснення охорони й нагляду, права ув'язнених (зв'язок з зовнішнім світом, надання побачень, відправлення/отримання кореспонденції), працю, освіту, дотримання дисципліни, медичне забезпечення та механізми оскарження.

Під час надзвичайних умов застосовується Закон про надзвичайні повноваження [29], який визначає критерії «emergency conditions» та інструменти органів влади; спеціального «воєнного» пенітенціарного режиму закон не містить, але може впливати на практичні аспекти (обмеження відвідувань, кадрові/логістичні рішення).

Додатково «стан оборони» використовується для кваліфікації «воєнного часу» у кримінальному праві, однак не запроваджує окремого внутрішнього «тюремного» режиму; режим установ і надалі визначається спеціальними тюремними законами. Такий підхід свідчить про чітке розмежування питань державної оборони та регулювання порядку виконання покарань, де останній залишається стабільним навіть за умов збройної загрози, що забезпечує сталість гарантій прав ув'язнених та передбачуваність правозастосовної практики.

Аналогічну логіку можна простежити у правовій системі Польщі. Система режимів виконання покарання закріплена у Виконавчому кримінальному кодексі [30] та деталізована Регламентом організаційно-порядкового виконання покарання позбавлення волі Міністерства юстиції, які визначають класифікацію засуджених і типів установ (закриті / напіввідкриті / відкриті), порядок забезпечення безпеки, дисципліни, праці, освіти, а також встановлюють правила надання побачень і отримання/відправлення кореспонденції [31]. У такий спосіб польська модель також забезпечує стабільність правового режиму установ виконання покарань незалежно від надзвичайних/воєнних станів, покладаючи режимні зміни на загальнодержавні механізми надзвичайного регулювання.

Попереднє ув'язнення регулюється КПК і підзаконними актами. Щодо особливостей на час «воєнного стану»: спеціального тюремного режиму актами КВК не встановлено; правові наслідки та обмеження в умовах війни визначає Закон про воєнний стан, який рамково окреслює компетенції органів і можливі обмеження прав під час його введення; практична імплементація в установах відбувається через відомчі накази Державної тюремної служби, але це не є окремим режимом КВК [31]. Оновлені огляди національних стандартів (FRA) також підтверджують, що базові гарантії режиму випливають із КВК та профільних актів, а не з «воєнних» норм [32].

З огляду на проведений огляд міжнародних і національних підходів, логічним є виокремлення нормативних дефініцій поняття «режим» у пенітенціарних системах досліджуваних держав, що дозволяє окреслити базові концептуальні орієнтири та юридичні рамки функціонування установ виконання покарань і слідчих ізоляторів.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця нормативного визначення режиму в УВП та СІЗО

Країна	Нормативна дефініція «режиму»	Типи установ / рівні режиму	Основний акцент системи
Литва	Встановлює правила тримання, безпеку, класифікацію, внутрішній порядок, прогресивність	Закриті, напіввідкриті, відкриті	Індивідуальна ресоціалізація, мінімізація ізоляції, пробація
Латвія	Порядок тримання, нагляд і контроль залежно від типу установи і поведінки	Закриті, напівзакриті, відкриті	Гуманізація, соціальна адаптація, трудові та освітні програми
Естонія	Система обмежень та механізмів контролю з гарантією прав ув'язнених	Open / Closed prisons	Мінімальне втручання, цифрова ресоціалізація, індивідуальні плани
Польща	Система прав, обов'язків, безпеки та організації відбування	Zakład zamknięty, półotwarty, otwarty	Соціальна реінтеграція, дисциплінована прогресія
Фінляндія	«Найменше обмежень», індивідуальний план виконання	Closed / Open	Соціальні контакти, пробація, реабілітація
Україна	Система прав, обов'язків, порядку й безпеки	Мінімальний, середній, максимальний; СІЗО	Баланс безпеки та прав людини; посилення під час воєнного стану

Джерело: побудовано за [13; 18; 20-32]

Представлений аналіз дефініцій засвідчує, що країни Балтії та Північної Європи формують режим виконання покарань переважно як ресоціалізаційний інструмент з мінімальним рівнем ізоляції та розвиненими механізмами пробації й прогресії режимів. Українська модель, попри імплементацію міжнародних стандартів, зберігає більш охоронно-режимну логіку, що зумовлено як історичною інерцією, так і сучасними умовами воєнного стану.

Узагальнюючи наведені підходи, можна констатувати, що держави Балтії та Північної Європи забезпечують стійкість режиму установ виконання покарань навіть в умовах зовнішніх загроз, зберігаючи пріоритетність міжнародних стандартів прав людини та покладаючи можливі обмеження на загальні механізми надзвичайного правового режиму. Такий підхід дозволяє мінімізувати ризики правової турбулентності та гарантує передбачуваність умов тримання, що має важливе практичне значення для забезпечення верховенства права.

З огляду на зазначене, доцільним є здійснення порівняльного аналізу підходів України та згаданих держав для виявлення спільних рис, відмінностей і векторів гармонізації національної кримінально-виконавчої політики – табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльна характеристика нормативно-правових підходів до режиму виконання покарань

Литва	Латвія	Естонія	Фінляндія	Польща	Україна
Основний нормативний акт					
Кодекс виконання покарань	Кодекс виконання кримінальних покарань	Imprisonment Act	Imprisonment Act; Remand Imprisonment Act	Kodeks karny wykonawczy	КВКУ
Типи установ					
Закриті, напіввідкриті, відкриті	Закриті, напіввідкриті, відкриті	Відкриті та закриті установи	Закриті, напіввідкриті, відкриті	Закриті, напіввідкриті, відкриті	Установи різних рівнів безпеки
Контакти із зовнішнім світом					
Дозволяються тривалі побачення, дистанційний зв'язок	Розширені форми комунікації	Доступ до відеозв'язку, електронної комунікації	Максимально ліберальна модель контактів	Регульований доступ, залежить від режиму установи	Контакти дозволяються, але обмежуються безпековими вимогами; цифрові сервіси на стадії впровадження
Особливості регулювання в умовах воєнного/надзвичайного стану					
Не передбачено; діють загальні механізми державної безпеки	Не передбачено; застосовуються загальні норми надзвичайного стану	Не передбачено; зміни здійснюються в межах emergency-законодавства	Не встановлено; застосовуються норми emergency powers	Не встановлено; зміни можливі через загальнодержавні акти	Існують спеціальні норми під час воєнного стану (посилення охорони і нагляду, обмеження переміщення, можливість переведення до безпечніших установ)
Загальний підхід до режиму					
Гуманістичний, індивідуалізація та соціальна адаптація	Баланс контролю та прав людини	Модель довіри, акцент на цифровізацію та ресоціалізацію	Соціальна та освітня спрямованість, орієнтація на реінтеграцію	Помірковано-ліберальний контрольний режим	Комбінований підхід: безпека + гарантії прав людини; вплив умов воєнного стану

Джерело: побудовано за [1-32]

Представлена порівняльна характеристика дає змогу виявити суттєві відмінності у концептуальному підході до побудови режиму тримання у державах Балтії, Північної Європи та Україні. У країнах ЄС простежується стабільність нормативних моделей і домінування ресоціалізаційної парадигми, що ґрунтується на індивідуалізації впливу, забезпеченні широкого доступу засуджених до освітніх, соціальних і реабілітаційних програм, а також застосуванні прогресивних механізмів переходу між рівнями режиму залежно від поведінки та ступеня виправлення особи. У роботі пенітенціарних адміністрацій цих країн переважає концепція «відкритої» або «напіввідкритої» моделі, спрямованої на підтримання соціальних зв'язків, доступ до праці та підготовку до звільнення, що відповідає стандартам Європейських тюремних правил та рекомендацій Ради Європи.

Україна, попри поступове впровадження міжнародних стандартів і орієнтацію на європейський досвід, зберігає більш консервативний та охоронний характер режиму тримання. Це зумовлено історичними особливостями розвитку кримінально-виконавчої системи, обмеженими

ресурсами установ та необхідністю забезпечення підвищених заходів безпеки в умовах воєнного стану. Наявність у національному законодавстві спеціальних механізмів функціонування установ виконання покарань у період воєнного стану та існування реальних безпекових загроз формують у практиці виконання покарань більш жорсткішу модель режиму порівняно з європейськими країнами.

Серед аналізованих держав Польща займає проміжну позицію: її законодавство поєднує елементи європейської ресоціалізаційної моделі із збереженням певних традиційних контрольних механізмів, особливо в установах закритого типу. Натомість Литва, Латвія, Естонія та Фінляндія демонструють високий рівень розвиненості інститутів соціальної підтримки засуджених, акцент на електронних засобах комунікації та цифрових сервісах, а також стійкість правового режиму навіть у контексті зовнішніх загроз. Зауважимо, що у цих країнах відсутні спеціальні нормативні конструкції «воєнного тюремного режиму», а всі зміни під час кризових ситуацій здійснюються в межах загальнодержавних механізмів надзвичайного або оборонного регулювання, що забезпечує стабільність гарантій прав людини в місцях несвободи.

На цьому тлі українська модель вирізняється наявністю прямого нормативного регулювання функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів у період воєнного стану, що передбачає можливість посилення охорони і нагляду, обмеження переміщень засуджених, впровадження додаткових заходів безпеки та переведення осіб до більш захищених установ. Така особливість обумовлена не лише правовою природою воєнного стану, а й практичними викликами, спричиненими широкомасштабною збройною агресією, що ставить на перший план вимоги державної безпеки й захисту прав засуджених/ув'язнених в умовах кризових обставин.

Таким чином, компаративний аналіз демонструє, що держави Балтії та Північної Європи орієнтуються на превентивно-реабілітаційний та індивідуалізований режим відбування покарань, тоді як українська практика, з урахуванням воєнного стану, характеризується посиленим контролем та пріоритетом безпекових аспектів. Разом із тим, поступове впровадження європейських стандартів і розбудова інститутів пробації та цифрових сервісів свідчать про рух України у напрямі модернізації та гуманізації кримінально-виконавчої політики.

Розвиток національної моделі виконання покарань потребує подальшого посилення реабілітаційної складової, що відповідає концепції resocialization-based підходу, застосовуваного у державах ЄС. Така орієнтація передбачає системне впровадження програм ресоціалізації, індивідуальних планів відбування покарання, розширення доступу засуджених до освіти, праці та соціальних послуг, а також забезпечення підтримки після звільнення. У цьому контексті особливого значення набуває розвиток інституту пробації як інструменту поступового повернення особи до суспільства.

Важливим напрямом трансформації є цифровізація пенітенціарної системи, включно з розширенням можливостей електронного нагляду, впровадженням безпечних цифрових каналів комунікації із зовнішнім світом, а також створенням електронних сервісів для забезпечення доступу засуджених до освітніх і соціальних програм. Такі підходи сприяють як підвищенню ефективності контролю, так і забезпеченню більшої гнучкості в управлінні режимом.

Не менш важливим завданням залишається подальша гуманізація режиму тримання, спрямована на створення умов, що відповідають стандартам Європейського комітету із запобігання катуванням. Йдеться про необхідність зменшення рівня ізоляції, підвищення якості умов тримання, забезпечення доступу до медичної та психологічної допомоги, а також створення механізмів незалежного моніторингу. В умовах воєнного стану особливої уваги набуває пошук балансу між забезпеченням сталого режиму тримання та дотриманням міжнародних стандартів у сфері прав людини, що вимагає нормативної та інституційної гнучкості.

Отже, адаптація європейського досвіду у кримінально-виконавчу систему України потребує комплексного підходу, що поєднує модернізацію законодавства, створення сучасної інфраструктури, підготовку персоналу, розширення цифрових можливостей і посилення демократичного контролю над діяльністю установ виконання покарань та слідчих ізоляторів. Реалізація зазначених напрямів забезпечить формування в Україні ефективної, гуманної та орієнтованої на соціальне повернення засуджених системи виконання покарань, здатної одночасно гарантувати державну безпеку та дотримання прав людини.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що моделі режиму виконання покарань у країнах Балтії та Північної Європи базуються на принципах гуманізації, індивідуалізації та превентивної ресоціалізації, що відповідає європейським підходам до поводження з особами, позбавленими волі. Законодавство Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії та Польщі демонструє пріоритет забезпечення прав людини, підтримання соціальних зв'язків і розвитку інструментів соціальної адаптації, включно з використанням цифрових технологій у процесі спілкування та контролю. Специфіка правового регулювання цих держав полягає у відсутності спеціальних «воєнних» режимів, що свідчить про

пріоритетність загальнонаціональних норм права над кримінально-виконавчими навіть в умовах потенційних загроз національній безпеці.

Україна, попри поступову імплементацію міжнародних стандартів, характеризується більш охоронно-орієнтованою моделлю режиму, що зумовлено об'єктивними викликами, пов'язаними з умовами воєнного стану та необхідністю забезпечення публічної безпеки. Водночас реформування пенітенціарної системи, розвиток пробації, цифрових сервісів і механізмів громадського контролю свідчать про поступовий рух у напрямі європейських цінностей та практик.

Компаративний аналіз підтвердив необхідність посилення реабілітаційної спрямованості української моделі, удосконалення нормативної бази з урахуванням європейських рекомендацій, розширення можливостей для соціалізації засуджених та індивідуалізації відбування покарання. Особливої актуальності набуває забезпечення режиму тримання в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах під час введення воєнного стану. Треба окреслити, що кримінально-виконавче законодавство України на відміну від законодавства країн Балтії та Північної Європи більш адаптоване на виклики збройної агресії, адже має на законодавчому рівні визначення режиму особливих умов під час введення воєнного стану, що свідчить про більш глибше розуміння проблематики функціонування установ виконання покарань та слідчих ізоляторів в цих умовах. Але водночас потребує конструктивного підходу до пошуку балансу між безпековими потребами держави та гарантіями забезпечення базових прав засуджених/ув'язнених в умовах воєнного стану.

Отже, адаптація позитивного досвіду держав ЄС має здійснюватися комплексно – через модернізацію законодавства, удосконалення практики управління установами виконання покарань і слідчими ізоляторами, розвиток цифрової інфраструктури і підвищення професійної підготовки персоналу. Такий підхід сприятиме формуванню в Україні ефективної, сучасної та правозахисної орієнтованої системи виконання покарань, здатної забезпечити як загальносуспільну безпеку, так і реалізацію прав осіб, позбавлених волі.

Перспективи подальших досліджень полягають у поглибленому аналізі практичної імплементації європейських стандартів у діяльність установ виконання покарань України, вивченні ефективності цифрових інструментів ресоціалізації та електронного нагляду, а також розробленні моделей збалансування безпекових вимог і гарантій прав людини в умовах воєнного стану.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кузнєцов О. О., Кирієнко А. І., Єсипенко О. Г. Деякі аспекти формування нової моделі забезпечення охорони, режиму і безпеки установ виконання покарань та слідчих ізоляторів з урахуванням вимог міжнародних нормативно-правових актів. *Науковий вісник Сіверщини*. Серія: Право. 2023. № 2(19). С. 29–40. DOI: 10.32755/sjlaw.2023.02.029.
2. Михайлик О. Г. Окремі напрямки реформування системи місць попереднього ув'язнення та установ виконання покарань. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2024. Т. 3, № 22. С. 18–23. DOI: https://doi.org/10.32782/ln.2024.22.3.3.
3. Staśkiewicz U. Profound Change or Just a Facade? Legal Transformation of the Estonian and Latvian Penitentiary Systems. *Teka Komisji Prawniczej PAN Oddział w Lublinie*. 2025. Vol. 18. № 1. P. 431–447. DOI: https://doi.org/10.32084/tkp.9213.
4. Villman E. Narratives of normality: Finnish prisoners envisioning their future. *Punishment & Society*. 2021. Vol. 25. № 1. P. 80–98. DOI: https://doi.org/10.1177/ 14624745211007192.
5. Slade G., Zeveleva O. The pains of prison reform: Informal prisoner governance and penal subjectivities in Estonia and Lithuania.Punishment & Society. 2024. Vol. 27.№ 1. P. 49–67. DOI: https://doi.org/10.1177/14624745241248930.
6. Lappi-Seppälä T. Preventive detention in Finland and the other Nordic countries. *Peking University Law Journal*. 2023. Vol. 11. № 1. P. 59–72. DOI: https://doi.org/10.1080/20517483.2023.2223847.
7. Järveläinen E., Rantanen T., Toikko T. Finnish supervised probationary freedom as support for a desistance from crime. *European Journal of Probation*. 2023. Vol. 16. № 2. P. 115–134. DOI: https://doi.org/10.1177/20662203231217175.
8. Švedas G., Levon J. Pre-trial detention and its alternatives in Lithuania, Estonia, Romania and Slovakia. *Štát a právo*. 2023. № 4. P. 189–209. DOI: https://doi.org/10.24040/sap.2023.10.4.189-209.
9. Zeveleva O., Curro C. Becoming a European prisoner: penal reforms and European belonging in Georgia and Estonia. *Journal of Contemporary European Studies*. 2024. Vol. 32.№ 4. P. 1161–1177. DOI: https://doi.org/10.1080/14782804.2024.2324291.
10. Appleton C., Nikatas S., Šleinotaitė G. Hope of Release? Life Imprisonment in Lithuania. *Baltic Journal of Law & Politics*. 2025. Vol. 18. № 1. P. 51–76. DOI: https://doi.org/10.2478/bjlp-2025-0010.

11. Vannier M. Beware of the siren's call – the European right to hope and the challenge of old age behind bars. *Human Rights Law Review*. 2025. Vol. 25. № 2. DOI: https://doi.org/10.1093/hrlr/ngaf013.
12. Järveläinen E., Rantanen T. Incarcerated people's challenges for digital inclusion in Finnish prisons. *Nordic Journal of Criminology*. 2021. Vol. 22. № 2. P. 240–259. DOI: https://doi.org/10.1080/2578983X.2020.1819092.
13. Кримінально-виконавчий кодекс України: Кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-15#Text (дата звернення: 20.10.2025).
14. The United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (the Nelson Mandela Rules). URL: https://surl.lt/hhlyxl (дата звернення: 20.10.2025).
15. Recommendation Rec(2006)2-rev of the Committee of Ministers to member States on the European Prison Rules. URL: https://rm.coe.int/09000016809ee581 (дата звернення: 20.10.2025).
16. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (Європейська конвенція з прав людини): Конвенція Ради Європи від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 20.10.2025).
17. European Committee for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (CPT). Standards and tools. URL: https://www.coe.int/en/web/cpt/standards (дата звернення: 20.10.2025).
18. Про попереднє ув'язнення: Закон України від 30.06.1993 № 3352-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3352-12#Text (дата звернення: 20.10.2025).
19. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 20.10.2025).
20. Banevičienė A. Criminal Detention in the EU: Conditions and Monitoring. Update of FRA's Criminal Detention Database (FRANET). Country: Lithuania. Mykolas Romeris University, 3 June 2024. URL:https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/lithuania-criminal-detention-2024-country-study_en.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
21. Latvijas Sodu izpildes kodekss URL: https://www.vvc.gov.lv/en/laws-and-regulations-republic-latvia-english/latvijas-sodu-izpildes-kodekss-ar-grozijumiem-lidz-27012022 (дата звернення: 20.10.2025).
22. Latvia – National procedures for transfer of sentenced persons. URL: https://rm.coe.int/168042d6d3 (дата звернення: 20.10.2025).
23. On Emergency Situation and State of Exception: Law adopted by the Saeima and proclaimed by the President of Latvia. Valsts valodas centrs. Consolidated text with amendments as of 19.11.2014. URL: https://faolex.fao.org/docs/pdf/lat174441.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
24. Imprisonment Act (Estonia): Passed 14.06.2000; entered into force 01.12.2000. RT I 2000, 58, 376. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/516062015005/consolide (дата звернення: 20.10.2025).
25. State of Emergency Act (Estonia): Passed 10.01.1996; entered into force 16.02.1996. RT I 1996, 8, 165. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/512052020002/consolide (дата звернення: 20.10.2025).
26. Military Service Act (Estonia): Passed 13.06.2012; entered into force 01.04.2013. RT I, 10.07.2012, 1. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/505082024006/consolide (дата звернення: 20.10.2025).
27. Imprisonment Act (Finland): Archived statute version. – Ministry of Justice of Finland. Date of issue 23.09.2005; completed 03.10.2022. URL: https://www.finlex.fi/en/legislation/translations/2005/eng/767/translation-history/20220222 (дата звернення: 20.10.2025).
28. Emergency Powers Act (Finland): 1552/2011 (with amendments up to 238/2023). Ministry of Justice of Finland. URL: https://www.finlex.fi/api/media/statute-foreign-language-translation/688046/mainPdf/main.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
29. Criminal Code of Finland: 39/1889 (with amendments up to 433/2021). Ministry of Justice of Finland. URL: https://surli.cc/mdtmor (дата звернення: 20.10.2025).
30. Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny wykonawczy // Dziennik Ustaw. 1997. Nr 90. Poz. 557. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970900557/U/D19970557Lj.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
31. National Standards for Criminal Detention. – European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). URL: https://fra.europa.eu/en/databases/criminal-detention/criminal-detention/national-standards?country%5B%5D=189 (дата звернення: 20.10.2025).
32. ISAP – Internetowy System Aktów Prawnych. URL: https://isap.sejm.gov.pl (дата звернення: 20.10.2025).

УДК 343.9:094 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.12

КІБЕРСТІЙКІСТЬ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ: ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ПРЕВЕНТИВНИХ МОДЕЛЕЙ У ЦИФРОВИЙ ПРОСТІР В УКРАЇНІ[1]

Олійник А.А.,
аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
юридичного факультету
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
ORCID: 0009-0001-4849-0120

Олійник А.А. Кіберстійкість та права людини: імплементація міжнародних превентивних моделей у цифровий простір в Україні.

Актуальність дослідження зумовлена тотальною цифровізацією та безпрецедентним зростанням кіберзлочинності, що загрожує правам і свободам людини. У контексті гібридної війни та постійних інформаційних атак, розуміння превентивної ролі інформаційної безпеки та кримінально-правової політики набуває стратегічного значення. Стрімка трансформація технологій зумовлює зміну традиційного розуміння конституційних прав (приватність, свобода слова, власність), які набувають нового виміру в умовах цифрової реальності. Кіберпростір створює нові системні загрози для цих прав, включаючи несанкціонований доступ, цифрову ідентифікацію та шахрайство. Метою статті є комплексне наукове обґрунтування та розробка методологічних засад і практичних рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-правової політики превенції кіберзлочинності в Україні шляхом імплементації міжнародних превентивних моделей для забезпечення кіберстійкості та гарантування конституційних прав громадян у цифровому просторі. Ключовим результатом є наукове обґрунтування того, що ефективна кримінально-правова політика превенції має ґрунтуватися на багаторівневій імплементації міжнародних превентивних моделей, яка створює синергію між кіберстійкістю держави та особи. Кіберстійкість держави (макрорівень) забезпечує нормативну, інституційну та технічну базу для захисту критичної інфраструктури, тоді як кіберстійкість індивіда (мікрорівень) безпосередньо знижує ризики віктимності. Стійкість держави неможлива без стійкості її громадян, оскільки людський фактор виступає найслабшою ланкою у системі захисту. Особлива увага приділена когнітивній безпеці, а саме, здатності людини критично сприймати інформацію та захищати свідомість від маніпуляцій, дезінформації та психологічного впливу. Обґрунтовано, що когнітивна безпека є елементом кримінологічної превенції кіберзлочинів, що порушують права особи, оскільки маніпуляції свідомістю є першим кроком до шахрайства або вербування, порушуючи право людини на об'єктивну інформацію та вільний вибір. Вдосконалення кримінально-правової політики залежить від імплементації трьох моделей: конвенційно-правової (гармонізація з NIS2, GDPR та Будапештською конвенцією), інституційно-технічної (захист системи) та когнітивно-освітньої (пріоритетність програм з кібергігієни). Комплексний підхід передбачає синергію правових, технічних та освітніх механізмів, що дозволяє не лише реагувати, а й запобігати кіберзлочинам.

Практичні рекомендації вдосконалення превентивної політики включають законодавчу гармонізацію (впровадження стандартів NIS2 та вимог ЄСПЛ) та інституційну спеціалізацію правоохоронних органів для протидії високотехнологічним злочинам у цифровому середовищі. Важливо посилити когнітивний імунітет через створення єдиної національної платформи кіберосвіти та інтеграцію когнітивної безпеки в освітню стратегію, що знизить віктимність громадян і зміцнить національну кіберстійкість.

Ключові слова: кіберзлочинність, міжнародне співробітництво, кримінальна відповідальність, права людини, цифрове середовище, кіберстійкість, запобігання злочинності, національна безпека.

Oliinyk A.A. Cyber resilience and human rights: implementation of international preventive models in the digital space in Ukraine.

The relevance of the study is determined by total digitalization and unprecedented growth of cybercrime, which threatens human rights and freedoms. In the context of hybrid warfare and constant

[1] Дослідження було частково профінансовано Міністерством закордонних справ Чеської Республіки в межах проєкту 25-PKVV-UM-004 «Development of Education, Research, and International Cooperation at Oles Honchar Dnipro National University (DNU)» , реалізованого Карловим університетом і Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара.

information attacks, understanding the preventive role of information security and criminal law policy is of strategic importance. The rapid transformation of technology is changing the traditional understanding of constitutional rights (privacy, freedom of speech, property), which are taking on a new dimension in the digital reality. Cyberspace creates new systemic threats to these rights, including unauthorized access, digital identification, and fraud. The purpose of this article is to provide a comprehensive scientific rationale and develop methodological principles and practical recommendations for improving criminal law policy on cybercrime prevention in Ukraine through the implementation of international preventive models to ensure cyber resilience and guarantee the constitutional rights of citizens in the digital space. The key result is a scientific justification that effective criminal law prevention policy should be based on the multi-level implementation of international preventive models, which creates synergy between the cyber resilience of the state and the individual.

The cyber resilience of the state (macro level) provides the regulatory, institutional, and technical framework for protecting critical infrastructure, while the cyber resilience of individuals (micro level) directly reduces the risks of victimization. The resilience of the state is impossible without the resilience of its citizens, as the human factor is the weakest link in the protection system. Particular attention is paid to cognitive security, namely, the ability of a person to critically perceive information and protect their consciousness from manipulation, disinformation, and psychological influence. It is justified that cognitive security is an element of criminological prevention of cybercrimes that violate human rights, since manipulation of consciousness is the first step towards fraud or recruitment, violating the human right to objective information and free choice. The improvement of criminal law policy depends on the implementation of three models: conventional legal (harmonization with NIS2, GDPR, and the Budapest Convention), institutional-technical (system protection), and cognitive-educational (priority of cyber hygiene programs). A comprehensive approach involves the synergy of legal, technical, and educational mechanisms, which allows not only to respond to but also to prevent cybercrime. Practical recommendations for improving preventive policies include legislative harmonization (implementation of NIS2 standards and ECHR requirements) and institutional specialization of law enforcement agencies to combat high-tech crimes in the digital environment. It is important to strengthen cognitive immunity by creating a unified national cyber education platform and integrating cognitive security into the education strategy, which will reduce citizen victimization and strengthen national cyber resilience.

Key words: cybercrime, international cooperation, criminal liability, human rights, digital environment, cyber resilience, crime prevention, national security.

Постановка проблеми. Цифрова трансформація суспільства створює для держави, спільноти та окремих громадян нові можливості, але водночас продукує глобальні і локальні ризики порушення прав людини у цифровому середовищі. Кіберстійкість в умовах сьогодення стає ключовим елементом національної безпеки та створення прийнятних умов для реалізації і захисту прав людини. Її особливості проявляються на двох взаємопов'язаних рівнях – державному та індивідуальному, що формує комплексну основу для наукового обґрунтування кримінально-правової політики превенції кіберзлочинності. Кіберстійкість можна охарактеризувати як здатність держави (на рівні різних інституцій) та людини протидіяти, адаптуватися та відновлюватися після кіберінцидентів. Її значення різниться на рівні держави (захист критичної інфраструктури, державних сервісів) та особи (захист персональних даних, цифрової ідентичності).

Сучасні кримінальні правопорушення у цифровій сфері за своєю природою мають транскордонний характер, оскільки вони не обмежуються лише територією однієї країни чи віртуальним простором. Ці злочинні діяння, що набувають глобального, міждержавного та міжнародного характеру, створюють виклики для національного суверенітету та правоохоронної системи. Злочинність у цифровій сфері набула глобального масштабу, що унеможливлює ефективну превенцію виключно на національному рівні. Це вимагає міжнародної координації для захисту національного суверенітету та безпеки громадян. Тому, у цьому контексті, представляє науково-практичний інтерес комплексний аналіз міжнародних превентивних моделей та можливості їх системної та ефективної імплементації у національний простір.

Мета статті полягає у дослідженні особливостей кіберстійкості держави та особи як основи для комплексного обґрунтування практичних рекомендацій щодо вдосконалення кримінально-правової політики превенції кіберзлочинності в Україні шляхом імплементації міжнародних превентивних моделей для забезпечення конституційних прав громадян у цифровому просторі.

Стан опрацювання проблематики. Питанням вдосконалення законодавства та кримінально-правової охорони різних об'єктів у цифровому просторі, а також проблемам кібербезпеки та інформаційного захисту, приділяли увагу такі вчені, як: А. Бабенко, Г. Дідківська, Н. Бааджи, І. Березовська, Н. Бендовський, Д. Бірюков, О. Бодунов, В. Бочковой, Н. Верлос, В. Воронкова,

О. Гиляка, М. Карчевський, О. Колб, Т. Коломоєць, Т. Корнякова, В. Ліпкан, С. Лихова, Л. Мудрієвська, В.Нікітенко, Є. Пилипенко, О. Петришин, Ю. Размєтаєва, Д. Ричка, Л. Тарасенко, К. Тверезовська, В. Топчий Н. Юзікова, A. Calderaro, P. Chiara, C. Djeffal, Dunstan Allison-Hope, G. Hulkó, D. Kardefelt-Winther, M. Kettemann, G. Lansdown, S. Livingstone, K. Macdonald, M. Stoilova, A. Third, B. Wagner та ін.

Українські автори зосереджують увагу на імплементації міжнародних норм у національне законодавство, адаптації до умов воєнного часу та захисті критичної інфраструктури, а також проблемах цифрових прав людини в умовах глобальних ризиків та розвитку ШІ [1-9]. Дослідження вчених акцентують увагу на кримінально-правовій охороні об'єктів у цифровому просторі, проблемах гармонізації з Будапештською конвенцією та необхідності розвитку цифрової освіти. Водночас українська наукова думка меншою мірою розкриває питання інтеграції прав людини у технічні стандарти, захисту прав дитини в цифровому середовищі та механізмів превентивного реагування на кіберзагрози. Українська правова доктрина розглядає кримінально-правову політику превенції кіберзлочинності та гарантування прав громадян у цифровому просторі як прямий результат реалізації принципу верховенства права та необхідності приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема положень Конвенції Ради Європи про кіберзлочинність та стратегій ЄС/НАТО щодо кіберстійкості.

Зарубіжні дослідники розглядають кіберстійкість у контексті захисту прав людини та цифрового суверенітету, акцентуючи на превентивних моделях, таких як GDPR, Directive (Network and Information Security 2), Cyber Resilience Act 2022/0356, а також стандартах NIST та ISO/IEC 27001. Їхні роботи підкреслюють важливість інтеграції технічних і правових механізмів, прозорості алгоритмів, захисту персональних даних та прав дитини в цифровому середовищі [10-16]. Науковий інтерес, у межах зарубіжного підходу, представляє розробка та запровадження концепцій «Human Rights by Design» та «Children's Rights in Digital Governance», орієнтованої на глобальні стандарти [17–22].

Таким чином, міжнародно-правове значення кіберстійкості полягає у забезпеченні балансу між безпекою та правами людини, а імплементація превентивних моделей має бути комплексною: від технічних стандартів до правових гарантій. Подальший розвиток законодавства України повинен враховувати глобальні тенденції, забезпечувати ефективну кримінально-правову охорону та інтеграцію у міжнародні системи кіберзахисту.

Виклад основного матеріалу. В умовах тотальної цифровізації та гібридної війни в Україні виникла невідповідність між швидкістю розвитку технологічних загроз глобального і локального характеру та ефективністю національних правових механізмів протидіяти їм та попереджати. Стрімке зростання кіберзлочинності та цілеспрямовані інформаційні атаки призводять до трансформації традиційних конституційних прав, починаючи з права на приватність, власність і до когнітивної безпеки, вимагаючи проактивного захисту. Система кіберзахисту, яка існує сьогодні, має базове законодавче підґрунтя [23, 24, 25]. Поряд з цим, вона залишається переважно реактивною, концентруючись на покаранні, а не на комплексному запобіганні. Недостатня імплементація міжнародних превентивних моделей (правових, технічних та освітніх), сформованих Радою Європи, ЄС та НАТО, створює загрозу для кіберстійкості та підриває довіру громадян до цифрового середовища. Це актуалізує необхідність наукового обґрунтування та розробки шляхів адаптації міжнародного досвіду для формування системної та багаторівневої превентивної політики, що гарантуватиме дієвий захист прав людини у віртуальному просторі.

Реалізація визначеної у статті мети дослідження вимагає, перш за все, аналізу міжнародно-правового підґрунтя, яке формує позитивний обов'язок держави щодо захисту прав людини у цифровому просторі.

З огляду на це, міжнародно-правова модель превенції кіберзлочинності ґрунтується на двох ключових стовпах: Конвенційних гарантіях прав людини та Стратегічних зобов'язаннях щодо кіберстійкості.

Конвенція Ради Європи про кіберзлочинність (Будапештська конвенція) є наріжним каменем кримінально-правової превенції, встановлюючи універсальні визначення кіберзлочинів, а також механізми міжнародного співробітництва. Водночас, фундаментальні конституційні права людини (зокрема, право на приватність, гарантоване ст. 8 Європейської Конвенції **з** прав людини), формують межі допустимого державного втручання та підкреслюють необхідність пропорційності будь-яких превентивних заходів [26].

Таким чином, превентивна політика України у цифровому просторі має бути двовекторною: а) спрямованою на гармонізацію кримінально-правових норм відповідно до міжнародних вимог; б) одночасно спрямованою на захист особистих прав від надмірного втручання держави.

Для забезпечення цільового захисту прав людини у цифровому просторі, необхідно розрізняти два взаємозалежні рівні цільової стійкості: кіберстійкість держави (макрорівень) та кіберстійкість

людини (мікрорівень). Саме такий підхід може бути основою вибору та адаптації міжнародних превентивних моделей.

Кіберстійкість держави можна визначити як здатність національної системи інституцій (уряду, критичної інфраструктури, військових та фінансових мереж) передбачати, протистояти, відновлюватися та адаптуватися до кібератак, зберігаючи при цьому свої основні функції та дотримуючись національних інтересів країни. Цей рівень потребує правової та інституційної превенції (наприклад, гармонізації законодавства, створення спеціалізованих підрозділів за моделлю НАТО) та технічної превенції (стандартизації захисту за Директивами ЄС). Для держави кіберстійкість означає захист критичної інфраструктури, державних сервісів та економічної стабільності. Вона реалізується через національні стратегії, законодавчі акти та спеціалізовані інституції (CERT, SOC). Міжнародні моделі, такі як NIS2 Directive (ЄС), Cyber Resilience Act, а також US National Cybersecurity Strategy, передбачають комплексні механізми управління ризиками, обов'язкові стандарти безпеки та координацію реагування на інциденти.

Для особи кіберстійкість зводиться до захисту персональних даних, цифрової ідентичності та фінансової безпеки. Основні інструменти-багатофакторна автентифікація, резервне копіювання, кібергігієна та навчання. Міжнародні рекомендації, зокрема NIST Cybersecurity Framework та ISO/IEC 27001, акцентують на персональній відповідальності за безпеку цифрового середовища. Кіберстійкість людини складається зі здатності індивіда (громадянина) уникати, розпізнавати та мінімізувати негативний (шкідливий) вплив кіберзагроз, спрямованих на його особисті права, фінанси та свідомість. Цей рівень є основою для когнітивної превенції. Когнітивна безпека становить здатність людини критично сприймати та опрацьовувати інформацію, захищаючи власну свідомість від маніпуляцій, дезінформації та цілеспрямованого психологічного впливу. Це безпосередньо стосується превенції злочинності проти особи, оскільки маніпуляції свідомістю часто є першим кроком до вчинення шахрайства або вербування. Особлива роль відводиться захисту свідомості людини від маніпуляцій, що забезпечує право людини на об'єктивну інформацію та вільний вибір.

Кримінально-правова політика повинна включати просвітницькі кампанії з медіаграмотності, що є ключовим інструментом запобігання злочинам, які починаються з обману та психологічного тиску.

Професор Г.Г. Почепцов вказує на важливість когнітивної безпеки, особливо в умовах сучасного інформаційного суспільства. Когнітивна безпека охоплює заходи, спрямовані на захист розумових процесів та розвиток навичок критичного мислення в суспільстві. Пропаганда та маніпуляція інформацією можуть серйозно впливати на сприйняття реальності та призводити до негативних наслідків [27, с. 86-87]. Зміна сприйняття та ментальних операцій може мати серйозні наслідки для індивіда та суспільства в цілому.

Злочинність проти людини в цифровому просторі тепер включає також психологічний тиск, кібербулінг, створення фейкових новин для дезорієнтації та інші форми впливу на її когнітивні процеси. При цьому, стійке цифрове суспільство не може бути таким без когнітивно стійких громадян. Суспільство, яке легко піддається маніпуляціям, є вразливим до дезінформації, що може призвести до соціальної дестабілізації, паніки та навіть прямого вчинення злочинів під впливом неправдивої інформації. Тому формування критичного мислення та медіаграмотності є невід'ємною частиною цифрової стійкості [28, с. 178].

Різниця між кіберстійкістю держави і індивіда полягає в масштабі та рівні регулювання: а) держава діє системно, забезпечуючи безпеку національних ресурсів, б) особа покладається на індивідуальні практики та добровільні стандарти. Водночас обидва рівні взаємопов'язані коли низька кіберстійкість громадян підвищує ризики для держави, а слабка державна політика створює загрози для кожного громадянина, користувача у цифровому просторі.

Вирішальне значення для імплементації міжнародних превентивних моделей має встановлення чіткого балансу між кіберстійкістю держави та конституційними правами громадян, що знаходиться під суворим контролем Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). Будь-які кримінально-правові чи адміністративні заходи превенції кіберзлочинності, що обмежують права, мають відповідати алгоритму ЄСПЛ: а) бути встановленими законом; б) переслідувати легітимну мету, в) бути необхідними у демократичному суспільстві (пропорційними).

Позиція ЄСПЛ у справі Dmitriyevskiy v. Russia, 29.01.2018 має значення для визначення меж державного втручання в умовах гібридної війни та зростання кіберзагроз [30]. Суд підтвердив, що цілі національної безпеки, територіальної цілісності та громадської безпеки, якими держава виправдовує втручання, повинні тлумачитися обмежувально. Це означає, що кримінально-правові заходи превенції кіберзлочинності (наприклад, моніторинг комунікацій чи блокування контенту) можуть бути застосовані лише тоді, коли держава переконливо доведе наявність нагальної соціальної потреби. ЄСПЛ вимагає, щоб втручання було пропорційним переслідуваним законним

цілям і відповідало поняттю «необхідності в демократичному суспільстві». Надмірні повноваження правоохоронних органів без належного судового контролю, навіть під приводом боротьби з кіберзлочинністю, можуть бути визнані порушенням ст. 10 (свобода вираження поглядів) або ст. 8 (право на приватність) Європейської Конвенції **з** прав людини [26]. Справа встановлює критерії оцінки контенту, який, хоча й не містить прямого заклику до насильства, може бути спрямований на розпалювання ворожнечі, ненависті чи нетерпимості. Це положення має пряме відношення до когнітивної безпеки та криміналізації дезінформації в Україні, оскільки дозволяє правоохоронним органам вживати превентивних заходів проти висловлювань, що можуть призвести до шкідливих наслідків або злочинів на ґрунті ненависті (*hate crimes*) у цифровому просторі. Таким чином, імплементація міжнародних превентивних моделей в Україні повинна суворо відповідати цим стандартам ЄСПЛ, забезпечуючи баланс між ефективною протидією кіберзагрозам та захистом фундаментальних прав людини. Забезпечення цього балансу вимагає не лише реактивного застосування кримінально-правових норм, а й проактивного впровадження комплексних превентивних стратегій, які охоплюють правові, технічні та когнітивні аспекти. Саме тому, подальший аналіз фокусується на структуруванні та адаптації ключових міжнародних превентивних моделей у цифровий простір.

Забезпечення національної кіберстійкості та гарантування конституційних прав громадян в умовах гібридних загроз вимагає проактивного впровадження комплексних превентивних моделей, що охоплюють правові, інституційні, технічні та когнітивні аспекти. Застосування цих міжнародних стандартів має відповідати критеріям ЄСПЛ, забезпечуючи необхідний баланс між ефективною протидією кіберзагрозам та захистом фундаментальних прав людини.

Для формування в Україні кіберстійкості держави та людини як синтезу загального поняття національної кіберстійкості найбільш релевантними є три ключові моделі превенції, кожна з яких впливає на стійкість на різних рівнях.

Право-регуляторна модель (конвенційна основа) знаходить своє концептуальне втілення у превентивній моделі ОБСЄ та Ради Європи. Саме вона фокусується на гармонізації законодавства та діалектиці прав і безпеки, використовуючи Будапештську конвенцію як інструмент уніфікації кримінально-правових норм, встановлюючи універсальні визначення кіберзлочинів та механізми міжнародного співробітництва, що забезпечує законність будь-якого втручання., а практику ЄСПЛ – як гаранта пропорційності державного втручання. Водночас, забезпечення безпеки вимагає певних обмежень приватності (моніторинг комунікацій чи доступ до електронних доказів), що створює «діалектику» у формі постійної напругу між захистом індивідуальної недоторканності та необхідністю ефективної протидії злочинності. Будь-які втручання мають бути суворо пропорційними до легітимної мети, чітко регламентованими законом і підлягати належному судовому контролю. Для результативного реагування необхідне функціонування ефективної правової основи, яка б забезпечувала оперативний доступ до електронних доказів та співпрацю з постачальниками інтернет-послуг.

Для національної практики правозастосування важливо забезпечити пропорційність превентивних заходів, узгодивши процедури доступу до електронних доказів із практикою ЄСПЛ, та завершити гармонізацію кримінального законодавства з міжнародними конвенційними вимогами.

Наступна модель технічного та інституційного характеру (стійкість системи) (відділ CCIPS та NCIJTF США) демонструє, що превентивна здатність прямо залежить від створення спеціалізованих підрозділів у правоохоронній системі. Ці структури, а особливо кадровий склад, мають володіти необхідними технічними знаннями та навичками кіберрозслідувань, функціонуючи не лише реактивно, а й проактивно у моніторингу та запобіганні загрозам. Впровадження сучасних систем інформаційної безпеки (шифрування, аутентифікація, антивірусний захист) створює технічні бар'єри, що є першим рівнем захисту конституційних прав на приватність, власність у цифровій сфері.

В Україні доцільно впровадити стандарти NIS2 для всіх суб'єктів критичної інфраструктури та посилити інституційну спеціалізацію правоохоронних органів для забезпечення високої якості кіберрозслідувань та протидії високотехнологічним злочинам.

Модель когнитивної превенції та освітньої стійкості, спрямованої на захист індивіда, виступає найбільш важливою для превентивного захисту прав людини від маніпуляцій, що часто є початковою фазою кіберзлочину. Когнітивна безпека становить здатність людини критично сприймати та опрацьовувати інформацію, захищаючи власну свідомість від маніпуляцій, дезінформації та цілеспрямованого психологічного впливу. У цьому напрямі, просвітницькі кампанії з медіаграмотності виступають основним інструментом, що підвищує когнітивну стійкість громади проти злочинного вербування та шахрайства. Це безпосередньо стосується превенції злочинності проти особи, оскільки маніпуляції свідомістю часто є першим кроком до вчинення шахрайства. Гарантування права людини на вільний вибір та об'єктивну інформацію становить невід'ємну частину сучасної кримінально-правової політики.

У контексті запровадження цієї моделі в Україні, важливо інтегрувати когнітивну безпеку та медіаграмотність у національну освітню стратегію як пріоритетний інструмент кримінологічної превенції на рівні особи, знижуючи її віктимність та мінімізуючи негативні наслідки впливу загроз локального і глобального характеру.

Висновки. Ключовим результатом дослідження стало наукове обґрунтування того, що ефективна кримінально-правова політика превенції кіберзлочинності в Україні має ґрунтуватися на багаторівневій імплементації міжнародних превентивних моделей, яка створює синергію між кіберстійкістю держави та особи. Системний аналіз засвідчив, що забезпечення конституційних прав громадян у цифровому просторі можливе лише за умов усвідомлення та практичної реалізації взаємозалежності кіберстійкості держави та особи. Дослідження підтвердило, що кіберстійкість держави та особи є взаємопов'язаною основою для формування ефективної превенції: державний рівень (Макрорівень) забезпечує нормативну, інституційну та технічну базу для захисту критичної інфраструктури, що є необхідною умовою для гарантування конституційних прав громадян; тоді як індивідуальний рівень (Мікрорівень) безпосередньо знижує ризики віктимності. Без належного рівня цифрової грамотності громадян навіть найсучасніші державні механізми залишаються недостатньо ефективними.

Вдосконалення кримінально-правової політики превенції кіберзлочинності прямо залежить від імплементації міжнародних превентивних моделей. Це передбачає: гармонізацію законодавства з директивами ЄС (NIS2, GDPR) та положеннями Будапештської конвенції (конвенційно-правова модель); забезпечення інституційної бази та технічної готовності критичної інфраструктури (інституційно-технічна модель); а також пріоритетність освітніх програм з кібергігієни та психологічної стійкості до маніпуляцій (когнітивно-освітня модель).

З огляду на це, комплексний підхід до кіберстійкості передбачає синергію правових, технічних та освітніх механізмів, що дозволяє не лише реагувати на кіберзлочини, а й запобігати їм. Для подальшого вдосконалення кримінально-правової політики превенції в Україні актуальною є необхідність розробки уніфікованих індикаторів кіберстійкості, створення єдиної національної платформи кіберосвіти з фокусом на когнітивній безпеці та внесення системних змін до кримінального законодавства для врахування нових форм кіберзлочинності.

Об'єктом подальших наукових розвідок, на національному рівні, можуть бути питання, пов'язані із імплементацією міжнародних превентивних моделей у кримінально-правову політику України; вдосконалення законодавства щодо охорони об'єктів у цифровому просторі та розробки механізмів превенції кіберзлочинності, що враховують синергію державної та індивідуальної кіберстійкості. Сьогодні особливого значення набувають проблеми забезпечення інформаційної безпеки та захисту персональних даних у контексті глобальних стандартів (GDPR, NIS2), а також інтеграція освітніх і соціальних програм для формування культури безпечної поведінки громадян у кіберпросторі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Yuzikova N.S., Korniakova T.V., Chumak A. Enforcement of the functions of the judiciary with artificial intelligence A.S. *Visegrad Journal on Human Rights*. № 1, 2022. S. 177–182. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/04/ VJHR_ 1_2022.pdf.
2. Юзікова Н.С. Інформаційна безпека у системі заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері інформаційних технологій: досвід країн ЄС та США. *Аналітично-порівняльне правознавство* 2023. № 5. С. 506–512. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.05.91. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/10/APP_05_2023.pdf.
3. Бочковой В.А., Бааджи Н.А. Обмеження цифрових прав людини в умовах сучасних правових викликів. *Науоквий вісник УжНУ. Серія: Право.* 2024. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.31.
4. Тверезовська К.С. (2024). Поняття, види та значення цифрових прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 6. 2024. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/119.
5. Петришин О.В., Гиляка О.С. Права людини в цифрову епоху: виклики, загрози та перспективи. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 2021. https://doi.org/10.37635/jnalsu.28(1).2021.15-23.
6. Коломоєць Т., Верлос Н., Нікітенко В., Воронкова В. Цифрові права людини в умовах розвитку штучного інтелекту та глобалізації. *Human Studies*. 2024. URL: https://doi.org/10.32782/hst-2024-20-97-24.
7. Размєтаєва Ю.С. Цифрові права людини та проблеми екстериторіальності в їх захисті. Право та державне управління. 2020. № 4. С. 18–23. DOI: https://doi.org/10.32840/pdu.2020.4.2. URL: http://pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/4_2020/4.pdf.

8. Тарасенко Л. Право на доступ до інтернету. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2020. Випуск 71. № 6.2024. С. 53–61. URL: https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/law/article/view/11022.
9. Chiara, P.G. (2025). Understanding the regulatory approach of the Cyber Resilience Act: Protection of fundamental rights in disguise? *European Journal of Risk Regulation*. https://doi.org/10.1017/err.2025.9.
10. Calderaro, A. (2025). Human rights and cybersecurity: Contentious communities in cyber diplomacy practice. In *Cybersecurity and human rights*. Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-031-93385-1_10.
11. Hulkó, G., & Kálmán, J. (2025). The politics of digital sovereignty and the European Union's legislation: Navigating crises. *Frontiers in Political Science*. https://doi.org/10.3389/fpos.2025.1548562.
12. Livingstone, S., Stoilova, M., & Kardefelt-Winther, D. (2016). Global kids online: Researching children's rights globally in the digital age. *Journal of Children and Media*. https://doi.org/10.1177/2043610616676035.
13. Third, A., Livingstone, S., & Lansdown, G. (2024). Recognizing children's rights in relation to the digital environment: Challenges of voice and evidence. In *Research handbook on human rights and digital technology*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781035308514.00026.
14. Djeffal, C. (2022). Children's rights by design and internet governance. *Laws, 11*(6), 84. https://doi.org/10.3390/laws11060084.
15. Wagner, B., & Kettemann, M. (Eds.). (2024). *Research handbook on human rights and digital technology*. Edward Elgar Publishing. https://doi.org/10.4337/9781035308514.
16. Macdonald, K. (2023). *Cybercrime: Awareness, prevention, and response*. Emond Publishing. https://emond.ca/Store/Books/Cybercrime-Awareness-Prevention-and-Response.
17. Human Rights by Design. Council of Europe (2019). URL: https://rm.coe.int/-human-rights-by-design-future-proofing-human-rights-protection-in-the/1680ab2279.
18. Committee on the Rights of the Child UN. General Comment No. 25 (2021). URL: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-25-2021-childrens-rights-relation.
19. Amanda Third, Philippa Collin, Catharine Fleming, Benjamin Hanckel, Lilly Moody, Teresa Swist & Georgina Theakstone. Governance, children's rights and digital health. URL: https://www.governinghealthfutures2030.org/wp-content/uploads/ 2021 /10/Governance-childrens-rights-and-digital-health.pdf.
20. Dunstan Allison-Hope. Human Rights by Design. Februa 17, 2017. URL: https://www.bsr.org/en/blog/human-rights-by-design.
21. Christian Djeffal. Children's rights by design and internet governance: revisiting general comment no. 25 (2021) on children's rights in relation to the digital environment. TUM School of Social Sciences and Technology. Technical University of Munich. Munich. Germany. URL: https://www.mdpi.com/2075-471X/11/6/84.
22. Про рішення ради національної безпеки і оборони України від 15.10.2021 р. «Про стратегію інформаційної безпеки»: Указ Президента України від 28.12. 2021 р. № 685/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 685/ 2021#n33.
23. Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації: Рішення РНБО від 29 грудня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0015525-16#Text.
24. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року «Про Доктрину інформаційної безпеки України». Указ Президента України від 25 лютого 2017 р. № 47/2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text.
25. Конвенція про захист прав людини і основоположних свободи. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/-995004#Text.
26. Почепцов Г.Г. Теория комунікації К.: Ваклер, 2001. 656 с.
27. Олійник А.А. Формування стійкого цифрового суспільства: превентивна роль інформаційної безпеки та кримінально-правової політики у запобіганні злочинності. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* № 2. 2025. С. 177–182. DOI: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-2-27. URL: http://apnl.dnu.in.ua/2_2025/29.pdf.
28. Dmitriyevskiy v. Russia від 29.01.2018. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-177214.

УДК 343.237
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.13

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПОСОБНИЦТВО ДЕРЖАВІ-АГРЕСОРУ

Політова А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
Маріупольського державного університету
ORCID: 0000-0002-7351-7110

Легунова Н.О.,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
2-го курсу денної форми навчання економіко-правового факультету
Маріупольського державного університету
ORCID: 0009-0000-8603-3222

Політова А.С., Легунова Н.О. Теоретико-правові проблеми кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору.

У статті досліджується теоретико-правові проблеми кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору. Відзначається, що після ухвалення змін до законодавства формулювання нових статей 111-1 та 111-2 КК України викликають питання у громадян, що перебувають на окупованих територіях, щодо їх тлумачення, а також проблеми при кваліфікації таких діянь правоохоронними та судовими органами.

Зауважено, що лише 7,6% облікованих кримінальним проваджень з обвинувальним актом було направлено до суду. Натомість опитані у межах дослідження респонденти вказують, що понад 40% кримінальних проваджень з обвинувальним актом направлено до суду (зокрема, такої думку дотримується 34,8% (або 16 осіб), 20-25% вважають 21,7% (або 10 осіб), 15-20% – 15,2% (або 7 осіб). Також 6,5% (або 3 особи) допускають можливість направлення до суду 0-5% кримінальних проваджень з обвинувальним актом; 13% (або 6 осіб) вважають, що це 5-10 % кримінальних проваджень з обвинувальним актом; 4,3% (або 2 особи) вказали на 25-35% та 30-35% кримінальних проваджень кожний окремо. Це вказує про «позитивний настрій» респондентів та їх «віру в справедливість» щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності.

На підставі проведеного дослідження, зроблено висновки, що доповнення Закону України про кримінальну відповідальність ст. 111-2. Пособництво державі-агресору виявило низку проблем. Це стосується, в першу чергу, питання щодо конкуренції норм ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Для вирішення цієї проблеми пропонуємо виключити з Кримінального кодексу України, адже у ст. 111-1. Колабораційна діяльність міститься вичерпний перелік діянь, які охоплюють пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України). Окрім того, не дивлячись на те, що більшість дослідників ст. 111-2 КК України вказують, що суб'єктом цього кримінального правопорушення є громадянин України, саме формулювання диспозиції вказує на те, що суб'єктом також можуть бути іноземці та особи без громадянства, за винятком громадян держави-агресора. Разом з тим, як кваліфікувати такі випадки, коли особа на окупованих територіях вже набула громадянства Російської Федерації, а правоохоронні органи України в силу ст. 25 Конституції України (громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство) вважають винного громадянином України. Також в Єдиному державному реєстрі судових рішень необхідно змінити назви розділу I Особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України».

Ключові слова: колабораційна діяльність, пособництво державі-агресору, кримінальна відповідальність, національна безпека України, судова практика.

Politova A.S., Lehunova N.O. Theoretical and legal problems of criminal responsibility for aiding an aggressor state.

This article is concerning on theoretical and legal problems of criminal responsibility for aiding an aggressor state. It has been noted that after the adoption of amendments to the legislation the wording of the new Articles 111-1 and 111-2 of the Criminal Code of Ukraine raises questions among citizens residing in the occupied territories regarding their interpretation, as well as problems in the qualification of such acts by law enforcement and judicial authorities.

It has been underscored that only 7.6% of registered criminal proceedings were referred to court with an indictment. However, respondents surveyed in the study indicate that more than 40% of criminal proceedings with an indictment are referred to court (in particular, 34.8% (or 16 people) hold this opinion, whereas 20-25% believe that the figure is 21.7% (or 10 people), 15-20% – 15.2% (or 7 people). Also, 6.5% (or 3 people) admit the possibility of 0-5% of criminal proceedings with an indictment being sent to court; 13% (or 6 people) believe that the figure is 5-10% of criminal proceedings with an indictment; 4.3% (or 2 people) indicated 25-35% and 30-35% of criminal proceedings respectively. This indicates the "positive attitude" of respondents and their "belief in justice" regarding bringing the guilty to criminal responsibility.

Based on the study, it has been concluded that the addition of Article 111-2 to the Criminal Code of Ukraine on aiding an aggressor state revealed a number of problems. This primarily concerns the issue of competition between the provisions of Part 4 of Article 111-1 and Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine. To resolve this issue, it is necessary to exclude Article 111-2 from the Criminal Code of Ukraine, because Article 111-1 "Collaboration activity" contains an exhaustive list of acts, which also cover aiding an aggressor state (already mentioned Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine). In addition, despite the fact that most researchers of Article 111-2 of the Criminal Code of Ukraine indicate that the subject of this criminal offence is a citizen of Ukraine, the wording of the disposition itself confirms that foreigners and stateless persons may also be subjects, with the exception of citizens of the aggressor state. At the same time, how should cases be classified where a person in the occupied territories has already acquired Russian citizenship, but the law enforcement agencies of Ukraine, pursuant to Article 25 of the Constitution of Ukraine (a citizen of Ukraine cannot be deprived of citizenship and the right to change citizenship), consider the guilty party to be a citizen of Ukraine? It is also necessary to amend the title of Section I of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine in the Unified State Register of Court Decisions to "Criminal Offences against the Foundations of National Security of Ukraine".

Key words: collaboration activity, aiding an aggressor state, criminal responsibility, national security of Ukraine, judicial practice**.**

Постановка проблеми. Російська Федерація 24 лютого 2022 р. продовжила свою агресію проти України, розпочавши повномасштабне вторгнення на територію суверенної незалежної демократичної правової держави. Як слушно зауважують В.І. Павликівський та А.М. Ященко, після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну наша держава була змушена реагувати на нові виклики, які, поряд з безпосередньою військовою агресією, стали не менш небезпечними з позиції збереження та захисту основ національної безпеки України [1, с. 32]. Саме це стало поштовхом для удосконалення закону України про кримінальну відповідальність, зокрема, доповнення КК України ст. 111-2. Пособництво державі-агресору. Але не дивлячись на такий важливий крок, багато питань щодо практики притягнення до відповідальності за пособництво державі-агресору залишаються дискусійними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відзначимо, що Законом України від 14 квітня 2022 р. № «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки», КК України було доповнено ст. 111-2. Пособництво державі-агресору [2]. Це викликало жваву дискусію серед дослідників. Так, зокрема, О.О. Дудоров та Р.О. Мовчан на прикладі кримінально-правової оцінки таких проявів пособництва державі-агресору, як передача матеріальних ресурсів збройним формуванням держави-агресора і реалізація чи підтримка рішень та / або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора, показали проблематичність відмежування складу аналізованого злочину від колабораційної діяльності, державної зради і виправдовування, визнання правомірною, заперечення збройної агресії рф проти України, глорифікації її учасників [3, с. 95]. Н.В. Нетеса досліджуючи пособництво держави-агресора в інформаційній сфері відзначає, що безпосереднє зазначення такої мети в диспозиції ст. 111-2 КК може бути розцінене як не дуже вдала спроба законодавця обмежити об'єктивну сторону пособництва державі-агресору лише найбільш небезпечними для національної безпеки України його формами, які обґрунтовують доцільність застосування достатньо суворого покарання, розуміючи, що рішення та дії держави-агресора можуть становити різний рівень суспільної небезпечності, в тому числі такий, що не завжди завдає шкоди саме державі Україна [4, с. 101]. Натомість Е.І. Оржинська Е.І. та В.О. Сеніна проведено попереднє криміналістичне дослідженню способу вчинення та особи злочинця такого нового кримінального правопорушення, як пособництво державі-агресору [5, с. 98]. В.М. Шлапаченко досліджуючи проблемні питання криміналізації пособництва держа-

ви-агресора, підтримує пропозицію виключити ст. 111-2 з КК України, оскільки вона передбачає колабораційну діяльність в її окремих формах, які вже визначені ст. 111-1 КК України, а окремі її положення включити до тексту ст. 111-1 КК України з відповідною диференціацією покарання [6, с. 164]. Проте, питання, які предметом наукового пошуку не втратили своєї актуальності та потребують подальшого дослідження.

Виходячи із вищевикладеного, **метою статті** є аналіз науково-практичних підходів щодо відповідальності за пособництво державі-агресору, розробка пропозицій щодо удосконалення законодавства України для розв'язання проблем, що виникають у діяльності правоохоронних органів при кваліфікації таких діянь.

Виклад основного матеріалу. Історія має багато випадків, коли населення співпрацювало із окупаційною владою, допомагало їй та підтримувало. З одного боку, варто погодитися з тим, що такі діяння варто було криміналізувати як колабораціонізм, зокрема, як це було зроблено у Республіці Франції, але з іншої сторони – не можна виключати того, що через деякий час колабораціоналістам може бути оголошена амністія та практика їх притягнення до відповідальності залишаться поза межами суспільного дискурсу й діяльності правоохоронних органів. Сьогодні це питання актуальне й для України, адже як відзначають автори аналітичного звіту «Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення», після ухвалення змін до законодавства формулювання нових статей 111-1 та 111-2 КК України викликають питання у громадян, що перебувають на окупованих територіях, щодо їх тлумачення. В практиці застосування цих статей правоохоронними органами також прослідковується низка проблем: складність їх розмежування, обрання співмірного покарання за наявності складів злочинів, що перетинаються, але передбачають різні за тяжкістю санкції та відмінність у тлумаченні статей внаслідок нечіткості формулювання [7].

Що ж стосується предмета нашого дослідження, то зауважимо, що як відзначають автори практичного порадника з кримінально-правової оцінки та розмежування «Злочинна колаборація в умовах збройної агресії», кваліфікувати за ст. 111-2 реалізацію чи підтримку рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; добровільний збір, підготовку та/або передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представниками держави-агресора, її збройними формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора можливо лише за умови, якщо вони вчинені з 14 квітня 2022 р. [8, с. 151]. Це твердження підтверджуються й судовою практикою.

Так, зокрема, у вироку Святошинського районного суду м. Києва від 10 лютого 2025 р. (ун. № 759/5154/24 пр. № 1-кп/759/482/25) зазначено, що «продовжуючи вчиняти пособництво державі-агресору з метою завдання шкоди Україні, у період часу, починаючи з 14 квітня 2022 року, ОСОБА_5, будучи відомою публічною особою, активно розповсюджувала інформацію через ЗМІ про підтримку рішення держави-агресора проводити на території України «СВО», необхідність допомоги ЗС РФ у проведенні «СВО». ОСОБА_5 брала участь в інформаційних передачах на території АР Крим, метою яких є проведення активної російської пропагандистської діяльності, здійснення впливу на формування серед населення АР Крим інформаційного проросійського простору та суспільної свідомості шляхом просування наративів щодо необхідності «СВО», що є складовою частиною політичної стратегії РФ на окупованих територіях. Зокрема, такими є поширені на відеохостингу «YouTube» матеріали під назвами: «ІНФОРМАЦІЯ_8 » від 07 квітня 2023 року; «ІНФОРМАЦІЯ_9» від 25 квітня 2023 року» [9].

Але саме у цьому судовому провадженні також вказано, що «Унаслідок розпочатої 20 лютого 2014 року збройної агресії російської федерації (далі – РФ) проти України відбулася воєнна окупація невід`ємної частини України – АР Крим, а згодом і незаконна анексія цієї частини території України.

Натомість, громадянка України ОСОБА_5, перебуваючи на тимчасово окупованій території АР Крим, усвідомлюючи факт її окупації з боку РФ, маючи умисел на завдання шкоди Україні, на початку 2023 року за власною ініціативою організувала волонтерський рух «ІНФОРМАЦІЯ_2», а 29 вересня 2023 року зареєструвала за адресою: АР Крим, Чорноморський район, с. Міжводне, вул. Морська б. 5, «Автономную некомерческую организацию «Центр помощи военнослужащим «ІНФОРМАЦІЯ_2», яку очолила, та через відеохостинг «YouTube», соціальну мережу «ВКонтакте», месенджер «Telegram» розпочала розповсюджувати інформацію щодо необхідності збору, підготовки та передачі матеріальних ресурсів (допомоги) збройним силам РФ (далі – ЗС РФ), які беруть активну участь у військових діях проти України, а також систематично просувала в публічному просторі пропагандистські наративи РФ з метою підтримки рішень та дій держави-агресора та її збройних формувань» (підкреслено – автори) [9]. Це вказує на те, що ОСОБА_5 ще з моменту окупації АР Крим могла також вчиняти дії, спрямовані на допомогу державі-агресору, адже перебувала на окупованій території та підтримувала дії країни-агресорки.

Але наскільки на думку опитаних нами респондентів, пособництво державі-агресору є розповсюдженим? Так, зокрема, погоджуються з тим, що такі кримінально протиправні діяння є розповсюдженими 80,4 % (або 38 осіб), натомість 19,6 % (або 9 осіб) вважають, що ні.

Відзначимо, що виходячи із проведеного нами аналізу статистики Офісу Генерального прокурора України щодо зареєстрованих кримінальних правопорушень та результатів їх досудового розслідування з 2022 р. по серпень 2025 р. (більш детальна інформація на Рис. 1), можна відзначити, що лише 7,6 % кримінальним проваджень з обвинувальним актом було направлено до суду. Такий невеликий відсоток пов'язаний, на нашу думку, з тим, що у правоохоронних органів відсутня інформація про осіб, які їх вчинили. Разом з тим, опитані нами респонденти на питання «Який, на Вашу думку, відсоток облікованих кримінальних проваджень за ст. 111-2 КК України з обвинувальним актом направляється до суду?» вказують, що понад 40 % кримінальних проваджень з обвинувальним актом направлено до суду (зокрема, такої думку дотримується 34,8 % (або 16 осіб), 20-25 % вважають 21,7 % (або 10 осіб), 15-20 % – 15,2 % (або 7 осіб). Також 6,5 % (або 3 особи) допускають можливість направлення до суду 0-5 % кримінальних проваджень з обвинувальним актом; 13 % (або 6 осіб) вважають, що це 5-10 % кримінальних проваджень з обвинувальним актом; 4,3 % (або 2 особи) вказали на 25-35 % та 30-35 % кримінальних проваджень кожний окремо. Така думка респондентів вказує про їх «позитивний настрій» та «віру в справедливість» щодо притягнення винних до кримінальної відповідальності.

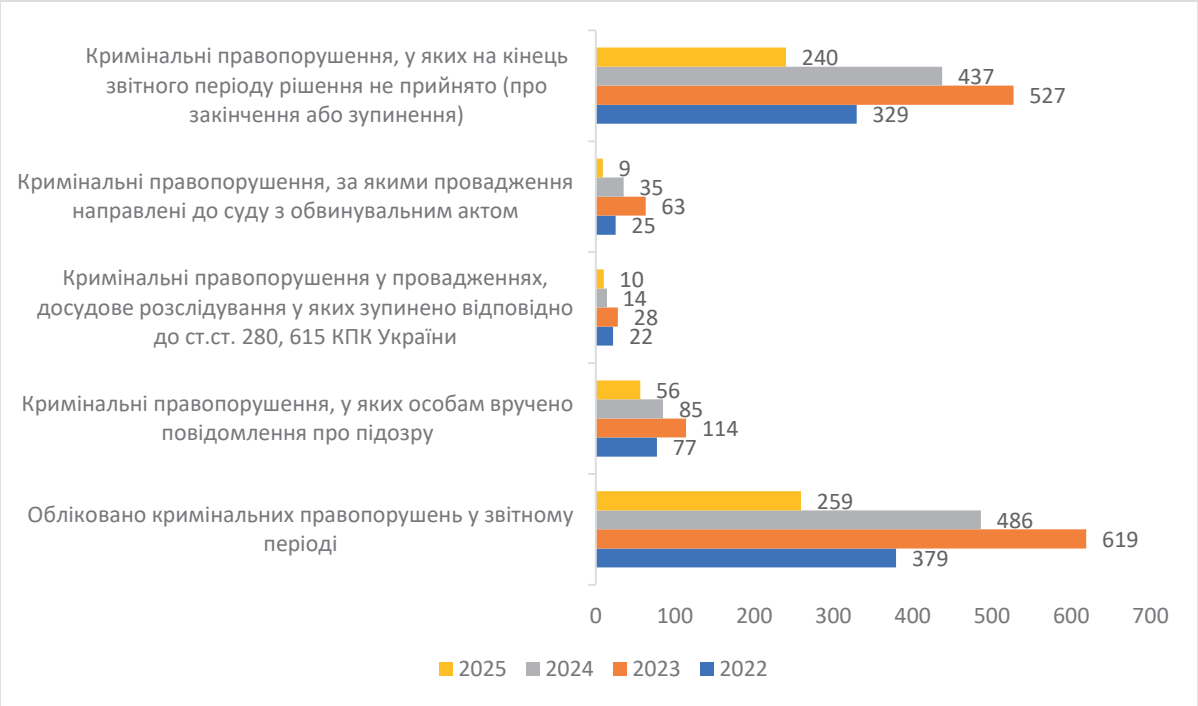

Рисунок 1. Узагальнена інформація про зареєстровані кримінальні правопорушення, передбачені ст. 111-2 КК України та результатів їх досудового розслідування з 2022 р. по серпень 2025 р.

Що ж стосується судової практики притягнення до відповідальності за ст. 111-2 КК України (більш детальна інформація на Рис. 2), то зауважимо, що при аналізі судових вироків за 2025 р. нами відзначено, що серед 179 вироків у Єдиному державному реєстрі судових рішень приблизно 10-12 % були вироки за ст. 114-2 КК України. Разом з тим, за даними звітів судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження у 2024 р., перебувало у розгляді 353 кримінальних провадження, у тому числі надійшло 181 у звітному періоді, щодо 449 осіб (у тому числі 24 за вчинення злочину у складі організованої групи або злочинної організації); 79 кримінальних проваджень було розглянуто, серед яких: постановлення вироку – 74, із них 7 укладено угоду про визнання винуватості, 5 кримінальних проваджень направлено для визначення підслідності; 82 особи засуджено, у тому числі 10 – за вчинення злочину у складі організованої групи чи злочинної організації.

Окрім того, відповідно до Закону України від 26 лютого 2025 р. № 4268-IX «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо запобігання випадкам уникнення кримінальної відповідальності особами, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України» [10] щодо зміни назви розділу I особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України», в Єдиному державному реєстрі судових рішень назва розділу залишається старою, що потребує врегулювання та приведення у відповідність до КК України.

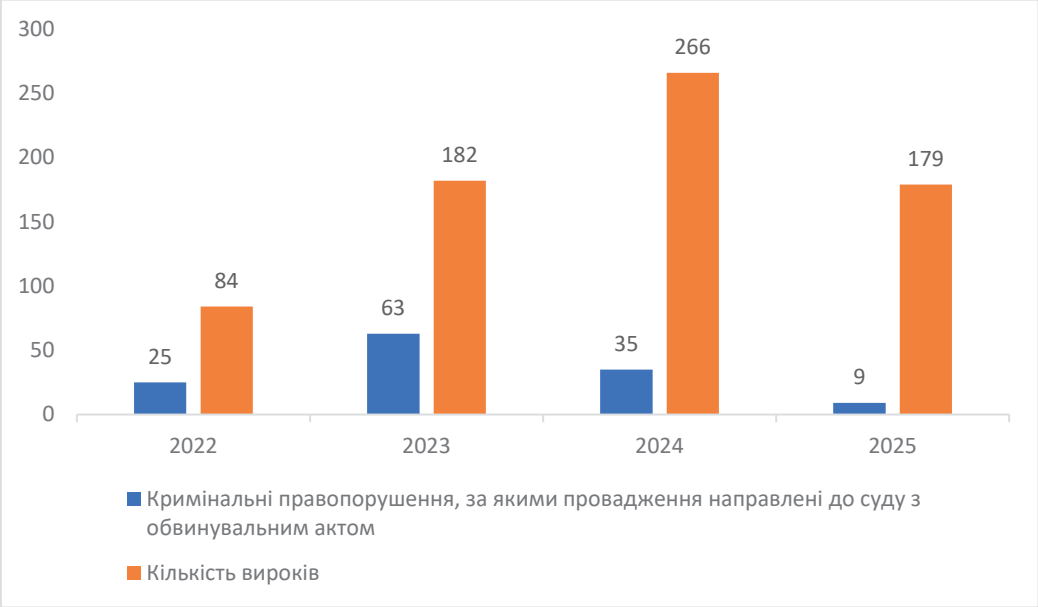

Рисунок 2. Узагальнена інформація про кількість кримінальних проваджень, передбачених ст. 111-2 КК України, направлених з обвинувальним актом до суду та кількість вироків, винесених за результатами їх розгляду з 2022 р. по серпень 2025 р.

Аналізуючи наукові публікації з питань кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору, дослідники вказують на недосконалість статті та існування проблем у правозастосовчій діяльності правоохоронних органів. Так, наприклад, О.О. Дудоров та Р.О. Мовчан відзначають, що «при прийнятті Закону від 14 квітня 2022 р. парламентарії «забули» про ст. 111-1 КК. Інакше нам складно пояснити наявність у ст. 111-2 КК варіативної вказівки на добровільний збір, підготовку та/або передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, яка (вказівка) фактично дублює положення присвяченої «господарському» колабораціонізму ч. 4 ст. 111-1 КК. Останньою встановлено відповідальність, зокрема, за передачу матеріальних ресурсів незаконним збройним чи воєнізованим формуванням, створеним на тимчасово окупованій території, та/або збройним чи воєнізованим формуванням держави-агресора [3, с. 99].

Нам стала цікавою точка зору респондентів на низку питань щодо ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Зокрема, на питання «Чи створює, на Вашу думку, конкуренцію норм ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України?» ми не отримали однозначної відповіді, адже 50 % (або 23 особи) відповіли «Так» і 50 % «Ні» (або 23 особи). Така позиція респондентів, на нашу думку, пов'язана з тим, що проблема лежить у площині суб'єкта цих кримінальних правопорушень. Натомість Н. Антонюк вважає, що є діях, які вчинює суб'єкт кримінального правопорушення. Та, вчена відзначає, що «у ст. 111-2 КК України «Пособництво державі-агресору» передбачено кримінальну відповідальність за добровільний збір, підготовку та/або передачу матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора. Йдеться про організаційні дії, які посягають саме у збиранні та акумулюванні таких ресурсів або інших активів. Також законодавець криміналізує й подальші дії після збору, а саме підготовку та/або передачу таких ресурсів чи активів стороні-агресору. Відповідні дії осіб, які, для прикладу, добровільно збирають комп'ютерну техніку, засоби зв'язку, транспортні засоби для представників держави-агресора, її збройних формувань, окупаційної адміністрації, відповідатимуть за пособництво державі-агресору, тобто за ст. 111-2 КК України. Ті ж, хто передав такі предмети, нестимуть відповідальність за ч. 4 ст. 111-4 кодексу» [11, с. 62].

Проте з такою позицією Н. Антонюк важко погодитися через те, що як слушно зауважує М.І. Хавронюк, допущена законодавцем стилістична помилка («добровільного збору, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам») не дозволяє визнати збір, підготовку та передачу активів трьома окремими формами злочину. На відміну від конструкції «передача… активів… представниками», неясно, що мають означати слова «збір… активів… представникам» та «підготовка… активів… представникам». Таким чином, відповідальність може наставати лише за передачу активів, якій передують їх збір або підготовка, чи тільки за передачу таких активів. Вжиті сполучники «та/або» не заперечують такого тлумачення» [12].

Окрім того, в межах дослідження ми також запитали респондентів «Чи мали місце, на Вашу думку, у судовій практиці випадки кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України?». На це питання ми отримали такі відповіді: 80,4 % (або 37 осіб) вважають, що це «Так», а 19,6 % (або 9 осіб) – «Ні».

Що ж стосується проведеного нами аналізу судової практики з січня по вересень 2025 р. вироків суду щодо практики притягнення до відповідальності за пособництво державі-агресору, то випадки кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України мають місце, але дуже рідко: серед 60 вироків лише у 2 була сукупність таких кримінально протиправних діянь. Так, зокрема, вироку Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 р. (справа № 766/2554/23 н/п 1-кп/766/1164/25) ОСОБУ_3, ІНФОРМАЦІЯ_1, визнано винуватим у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 3 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК України [13]. Також у вироку Луцького міськрайонного суду Волинської області від 04 лютого 2025 р. (справа № 161/16143/24, провадження № 1-кп/161/406/25) ОСОБА_6 визнано винною у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 5 ст. 111-1, ч. 1 ст. 111-2 КК України [14].

Зауважимо, що об'єктивна сторона пособництва державі-агресору включає такі форми:

– реалізація рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;

– підтримка рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора;

– добровільний збір, підготовки та/або передачі матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора;

– підготовка матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора;

– передача матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора.

Що ж стосується проведеного нами аналізу вироків суду, то важко виділити якусь одну форми пособництва державі-агресора, як вони нами відзначені вище. Разом з тим, можна констатувати, що серед 179 вироків суду за 2025 р. (січень-вересень) приблизно у 90 % з них вказується на вчинення громадянином України умисних дій, спрямованих на допомогу окупаційній адміністрації держави-агресора, з метою завдання шкоди Україні шляхом підтримки, реалізації рішень та дій окупованої адміністрації держави-агресора. Але на думку наших респондентів, найбільш розповсюдженими у судовій практиці є умисні дії, спрямовані на допомогу державі-агресору (пособництво), збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора, вчинені громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства – 73,9 % (або 39 осіб); реалізація чи підтримка рішень та/або дій держави-агресора, збройних формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора – 34,8 % (або 16 осіб); добровільний збір, підготовка та/або передача матеріальних ресурсів чи інших активів представникам держави-агресора, її збройним формуванням та/або окупаційній адміністрації держави-агресора – 23,9 % (або 11 осіб).

Висновки. Таким чином, можна відзначити, що доповнення Закону України про кримінальну відповідальність ст. 111-2. Пособництво державі-агресору виявило низку проблем. Це стосується, в першу чергу, питання щодо конкуренції норм ч. 4 ст. 111-1 та ст. 111-2 КК України. Для вирішення цієї проблеми необхідно, на нашу думку, виключити з Кримінального кодексу України, адже у ст. 111-1. Колабораційна діяльність міститься вичерпний перелік діянь, які також охоплюють пособництво державі-агресору (ст. 111-2 КК України). Окрім того, не дивлячись на те, що більшість дослідників ст. 111-2 КК України вказують, що суб'єктом цього кримінального правопорушення є громадянин України, саме формулювання диспозиції вказує на те, що суб'єктом також можуть бути іноземці та особи без громадянства, за винятком громадян держави-агресора. Разом з тим, як бути в тих випадках, коли особа на окупованих територіях вже набула громадянства Російської Федерації, а правоохоронні органи України в силу ст. 25 Конституції України (громадянин України не може бути

позбавлений громадянства і права змінити громадянство) вважають винного громадянином України. Також в Єдиному державному реєстрі судових рішень необхідно змінити назви розділу I Особливої частини КК України на «Кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України».

Порушені нами питання щодо теоретико-правових проблем кримінальної відповідальності за пособництво державі-агресору вказують на необхідність подальших досліджень, адже потребують аналізу практика призначення покарання за ст. 111-2 КК України, а зроблені нами вище висновки, на нашу думку, ґрунтовної аргументації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ященко А.М., Павликівський В.В. Кримінальна відповідальність за різні прояви колабораціонізму: проблеми правозастосування. *Вісник Кримінологічної асоціації України*. 2023. Т. 29, № 2. С. 31–50. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2023.2.02
2. Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України щодо удосконалення відповідальності за колабораційну діяльність та особливостей застосування запобіжних заходів за вчинення злочинів проти основ національної та громадської безпеки: Закон України від 14.04.2022 № 2198-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2198-20#Text (дата звернення: 05.11.2025).
3. Dudorov O.O., Movchan R.O. Liability for assistance to aggressor state: issues of qualification and improvement of criminal law. *Herald of the Association of Criminal Law of Ukraine*. 2022. Vol. 2, no. 18. P. 95–117. DOI: https://doi.org/10.21564/2311-9640.2022.18.266927.
4. Кримінально-правова охорона інформаційної безпеки в Україні: монографія / В.І. Борисов, О.О. Пащенко, Д.П. Євтєєва та ін.; за заг. ред. В.І. Борисова, О.О. Пащенка; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 328 с. DOI: https://doi.org/10.31359/9786178518899.
5. Orzhynska E.I., Senina V.O. Aiding an aggressor state: the relationship between method committing and identity of the criminal. *South Ukrainian Law Journal*. 2022. Vol. 2, no. 4. P. 98–103. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.4.2.15.
6. Shlapachenko V.M. Problematic issues of criminalization of aiding and abetting the aggressor state (article 111–2 of the criminal code of Ukraine). *Herald of criminal justice*. 2023. № 1-2. P. 164–172. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/164-172.
7. Колабораційна діяльність і пособництво державі-агресору: практика застосування законодавства та перспективи його удосконалення. *Аналітичний звіт*. Синюк О., Луньова О.; Ред. Свиридова Д. Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/colaboration_web_ukr-2.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
8. Злочинна колаборація в умовах збройної агресії: практичний порадник з кримінально-правової оцінки та розмежування / О.І. Букреєв [та ін.]; за заг. ред. В.В. Малюка; СБУ, Ін-т підгот. юрид. кадрів для СБУ НЮУ ім. Ярослава Мудрого. Київ: Правова єдність: Алерта, 2023. 312 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19713/1/ Zlochinna_kolaboraciya.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
9. Вирок Святошинського районного суду м. Києва від 10 лютого 2025 р. Ун. № 759/5154/24 пр. № 1-кп/759/482/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/125023579 (дата звернення: 05.11.2025).
10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України щодо запобігання випадкам уникнення кримінальної відповідальності особами, які вчинили кримінальні правопорушення проти основ національної безпеки України: Закон України від 26.02.2025 № 4268-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4268-20#Text (дата звернення: 05.11.2025).
11. Antoniuk N. Treason and collaboration: issues of criminal law qualification. *Slovo of the National School of Judges of Ukraine*. 2022. No. 4(37). P. 56–68. DOI: https://doi.org/10.37566/2707-6849-2021-4(37)-5.
12. За пособництво державі-агресору – кримінальна відповідальність – Центр політико правових реформ. *Центр політико правових реформ*. URL: https://pravo.org.ua/blogs/za-posobnytstvo-derzhavi-agresoru-kryminalna-vidpovidalnist/ (дата звернення: 05.11.2025).
13. Вирок Херсонського міського суду Херсонської області від 21 лютого 2025 р. Справа № 766/2554/23 н/п 1-кп/766/1164/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/ 125517650 (дата звернення: 05.11.2025).
14. Вирок Луцького міськрайонного суду Волинської області від 04 лютого 2025 р. Справа № 161/16143/24, провадження № 1-кп/161/406/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/124958566 (дата звернення: 05.11.2025).

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.14

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ЗЛОВЖИВАННЯ ВЛАДОЮ АБО СЛУЖБОВИМ СТАНОВИЩЕМ У БУДІВЕЛЬНІЙ СФЕРІ

Попов Г.В.,
доктор юридичних наук,
доцент кафедри галузевого права та загальноправових дисциплін
Інституту права та суспільних відносин
Закладу вищої освіти «Відкрий міжнародний університет
розвитку людини «Україна»,
ORCID: 0000-0002-4928-2470

Попов Г.В. Кримінальна відповідальність за зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері.

У статті аналізуються окремі питання кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері. Зауважується, що активність ринку нерухомості та велика прибутковість будівельної сфери часто має наслідком вчинення кримінальних правопорушень.

Метою дослідження є виокремлення та узагальнення особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень, що вчиняються шляхом зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері.

Підкреслюється, що дотепер у сучасній науковій літературі належної уваги особливостям кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері приділено не було.

Автор підтримує думку про те, що зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері є корупційним кримінальним правопорушенням.

Суб'єктом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364 КК України, є службова особа, яка може бути, як представником влади так і іншою службовою особою. При цьому, службова особа діє незаконно, всупереч інтересам служби, наданим повноваженням, покладеним обов'язком та використовує надані їй законом права і повноваження.

На підставі аналізу судової практики, зокрема, постанов Касаційного кримінального суду Верховного Суду, зроблено висновок про те, що для кваліфікації дій як таких, що містять ознаки зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері важливе значення мають результати експертизи з питань землеустрою, а також оціночно-земельні, будівельно-технічні та економічні експертизи.

Також наголошується, що вкрай важливим є чітке визначення кваліфікуючих ознак правопорушення, що дозволяє відмежувати склад кримінального правопорушення закріпленого у ст. 364 КК України від інших схожих за своєю правовою конструкцією статей (наприклад, ст. 365 КК України).

Автор зауважує, що основними причинами ухвалення виправдувальних вироків у провадженнях досліджуваної категоріє є недотримання вимог кримінального процесуального законодавства при формуванні доказової бази і, як наслідок, визнання доказів недопустимими, а також хибна кваліфікація органами досудового розслідування протиправних дій.

Ключові слова: будівництво, кримінальна відповідальність, кваліфікація, зловживання, влада, службове становище.

Popov G.V. Criminal liability for abuse of power or official position in the construction sector.

The article analyses certain issues of criminal liability for abuse of power or official position in the construction sector. It is noted that the activity of the real estate market and the high profitability of the construction sector often result in the commission of criminal offenses.

The purpose of the study is to identify and generalize the peculiarities of the qualification of criminal offenses committed through the abuse of power or official position in the construction sector.

It is emphasized that, to date, modern academic literature has not paid sufficient attention to the peculiarities of criminal liability for abuse of power and official position in the construction sector.

The author supports the view that abuse of power or official position in the construction sector constitutes a corruption-related criminal offense.

The subject of the criminal offense provided for in Article 364 of the Criminal Code of Ukraine is an official who may be either a representative of authority or another public official. At the same time, such an official acts unlawfully, contrary to the interests of service and assigned duties, and misuses the rights and powers granted to them by law.

Based on an analysis of judicial practice, in particular, the rulings of the Criminal Cassation Court of the Supreme Court, it is concluded that for qualifying actions as those containing signs of abuse of power or official position in the construction sector, the results of land management examinations, as well as land valuation, construction-technical and economic examinations has significant importance.

It is also emphasized that a clear definition of the qualifying elements of the offense is extremely important, as it allows distinguishing the composition of the criminal offense stipulated in Article 364 of the Criminal Code of Ukraine from other provisions of similar legal construction (for example, Article 365 of the Criminal Code of Ukraine).

The author notes that the main reasons for the issuance of acquittals in cases of the studied category are non-compliance with the requirements of criminal procedural legislation during the formation of the evidence base and, as a result, the recognition of evidence as inadmissible, as well as the incorrect qualification of unlawful actions by pre-trial investigation bodies.

Key words: construction, criminal liability, qualification, abuse, power, official position.

Постановка проблеми. Відповідно до ст. 19 Конституції України органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [1].

У п.п. 1, 6, 7 ч. 1 ст. 8 Закону України «Про державну службу» серед іншого визначено, що державний службовець зобов'язаний: дотримуватися Конституції та законів України, діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; забезпечувати в межах наданих повноважень ефективне виконання завдань і функцій державних органів; сумлінно і професійно виконувати свої посадові обов'язки та умови контракту про проходження державної служби (у разі укладення) [2].

Проте, необхідно зауважити, що активність ринку нерухомості та велика прибутковість будівельної сфери часто має наслідком зловживання владою або службовим становищем.

Мета дослідження полягає у виокремленні та узагальненні особливостей кваліфікації кримінальних правопорушень, що вчиняються шляхом зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері.

Стан опрацювання проблематики. Окремі проблеми зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері неодноразово ставали предметом наукових досліджень вчених та практиків. Так, у дисертаційному дослідженні О.С. Бондаренко пропонує системну й комплексну характеристику предмета злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг, а також формулює пропозиції щодо вдосконалення кримінального й антикорупційного законодавства в контексті предмета злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. [3].

У дисертації В.С. Березняка на монографічному рівні комплексно досліджено теоретичні, правові й практичні особливості розслідування кримінальних правопорушень у сфері нерухомості. Автором здійснено криміналістичний аналіз функціонування первинного й вторинного ринків нерухомості, визначено характерні фактори, що впливають на обрання ринку нерухомості сферою інтересів злочинних угруповань, а також розроблено криміналістичну класифікацію протиправних дій у сфері нерухомості [4].

У публікації С.С. Сироватки та М.М. Почтового здійснено дослідження вітчизняних наукових напрацювань, щодо класифікації кримінальних правопорушень, які можуть бути вчинені в інвестиційно-будівельній сфері України. За результатом чого, запропоновано авторський перелік таких корупційних кримінальних правопорушень [5].

Однак дотепер у сучасній науковій літературі належної уваги особливостям кримінальної відповідальності за зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері приділено не було.

Виклад основного матеріалу. Будівельна галузь як об'єкт кримінально-правової охорони являє собою сукупність публічно-правових і приватноправових суспільних відносин, що врегульовані нормами будівельного законодавства з метою забезпечення балансу між приватноправовими інтересами учасників будівельного ринку та загальносуспільними інтересами у сфері будівництва (нове будівництво, реконструкція, реставрація, капітальний ремонт об'єкта будівництва) [6, с. 605].

У ч. 1 ст. 364 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачена відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, тобто умисне, з метою одержання будь-якої

неправомірної вигоди для самої себе чи іншої фізичної або юридичної особи використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби, якщо воно завдало істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам окремих громадян або державним чи громадським інтересам, або інтересам юридичних осіб [7].

У примітці до наведеної статті вказано: службовими особами у статтях 364, 368, 368-5, 369 КК України є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а також обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом.

Науковцями висловлюється думка про те, що до корупційних кримінальних правопорушень в інвестиційно-будівельній сфері варто віднести: ст. 191 КК України (привласнення, розтрата майна або заволодіння ним шляхом зловживання службовим становищем); ст. 210 КК України (нецільове використання бюджетних коштів, здійснення видатків бюджету чи надання кредитів з бюджету без встановлених бюджетних призначень або з їх перевищенням); ст. 354 КК України (підкуп працівника підприємства, установи чи організації); ст. 364 КК України (зловживання владою або службовим становищем); ст. 364-1 КК України (зловживання повноваженнями службовою особою юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми); ст. 365-2 КК України (зловживання повноваженнями особами, які надають публічні послуги); ст. 368 КК України (прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою); ст. 368-3 КК України (підкуп службової особи юридичної особи приватного права незалежно від організаційно-правової форми); ст. 368-4 КК України (підкуп особи, яка надає публічні послуги); ст. 368-5 КК України (незаконне збагачення); ст. 369 КК України (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди службовій особі); ст. 369-2 КК України (зловживання впливом) [5, с. 733].

Слід погодитись з наведеною позицією, що таке кримінальне правопорушення як зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері є корупційним правопорушенням.

Суб'єктами кримінальних правопорушень у сфері будівельного ринку виступають переважно фізичні особи, які мають спеціальний правовий статус, що дозволяє їм впливати на хід господарських процесів. Особливу загрозу становлять службові особи, наділені повноваженнями з надання дозволів, контролю, фінансування або організації тендерів. Складність кваліфікації таких правопорушень обумовлена їх високим рівнем латентності, професійною замаскованістю дій, а також формалізацією процесів у будівельній галузі. Ефективна протидія цим злочинам потребує чіткого визначення типології суб'єктів, удосконалення системи моніторингу господарської діяльності, забезпечення належного рівня антикорупційної експертизи, а також підвищення відповідальності посадових осіб, задіяних у сфері будівництва. [8, с. 386].

З метою комплексного опрацювання особливостей кваліфікації вказаних правопорушень необхідно звернутися до судової практики. Так, Верховний Суд у Постанові від 27 листопада 2023 року у справі № 991/3966/20 вказав: суб'єктом зловживання владою є особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальним повноваженням здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування, а суб'єктом зловживання службовим становищем – ті особи, які обіймають постійно чи тимчасово в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських функцій, або виконують такі функції за спеціальним повноваженням.

Тобто суб'єктом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 364 КК, є службова особа, яка може бути або представником влади, або іншою службовою особою.

Представники влади відрізняються від інших категорій службових осіб публічного права тим, що мають право висувати вимоги та приймати рішення, обов'язкові для виконання фізичними і юридичними особами незалежно від їх підлеглості або відомчої приналежності, здійснювати інші владні повноваження [9].

Також важливо відмежовувати склад кримінального правопорушення закріпленого у ст. 364 КК України від інших схожих за своєю правовою конструкцією статей. Так, у п. 5 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 року № 15 зазначено: судам необхідно відмежовувати перевищення влади або службових повноважень від зловживання владою або службовим становищем. В

останньому випадку службова особа незаконно, всупереч інтересам служби використовує надані їй законом права і повноваження (ст. 364 КК України) [10].

У Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 грудня 2024 року (справа № 991/6481/22) зазначено, що розмежування форм суспільно небезпечного діяння в складі кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364 КК України (зловживання владою від зловживання службовим становищем), здійснюється з огляду на зміст повноважень, прав, обов'язків та можливостей, обумовлених ними, наданих для реалізації відповідних функцій, здійснення яких доручено особі.

Здійснення функцій представника влади реалізується через використання відповідних повноважень, які спираються на гарантії такої діяльності, отже, зловживання владою не вичерпується лише використанням наданих прав та обов'язків, а може полягати також у безпідставному використанні гарантій, які надаються державою для належного здійснення функцій представника влади [11].

Крім того, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 листопада 2023 року (справа № 991/3966/20) констатується, що до змісту такої форми протиправної поведінки як зловживання владою відноситься, серед іншого, також і безпідставне використання повноважень, правомочностей, тобто прав, гарантій, пільг, інших благ і можливостей, які безпосередньо пов'язані із здійсненням функцій представника влади.

Обмеження кола діянь, які становлять зловживання владою, лише тими діяннями, які безпосередньо пов'язані із використанням повноважень, наданих для здійснення відповідної функції, штучно і безпідставно виключає зі сфери кримінально правового регулювання протиправне використання представником влади можливостей, які походять від гарантій, наданих державою для забезпечення дієвого здійснення своїх обов'язків, безпідставне користування пільгами або іншими благами тощо, які безпосередньо пов'язані і обумовлені здійсненням функцій представника влади [9].

Слід підкреслити, що для кваліфікації дій як таких, що містять ознаки зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері важливе значення мають результати експертизи з питань землеустрою, а також оціночно-земельні, будівельно-технічні та економічні експертизи. Так, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суд від 15 травня 2025 року (справа № 201/13136/18) вказано, що директор Департаменту ОСОБА_6 затвердив своїм підписом повністю підроблені документи – акти форми КБ-2в, у яких містилися завідомо неправдиві відомості щодо обсягів виконаних робіт, оскільки на момент їх підписання, роботи з капітального ремонту та архітектурного освітлення головних фасадів житлового фонду за вказаними адресами виконані не були.

Висновком комплексної судової будівельно-технічної та економічної експертизи від 22 червня 2018 року № 1215/1216/1217-18/1524-18 встановлено, що директор Департаменту ОСОБА_6 завищив обсяги та вартість виконаних робіт за Договором на загальну суму 21 836 804 грн, чим спричинив матеріальні збитки Дніпровській міській раді, що більш ніж у 600 разів перевищують неоподатковуваний мінімум доходів громадян, установлений на 2017 рік, а отже відповідно до примітки до ст. 364 КК України є тяжкими наслідками [12].

Наведене судове рішення яскраво ілюструє як на підставі висновків експертиз будуть розмежовуватися склади правопорушень зазначених у ч. 1 та ч. 2 ст. 364 КК України.

Важливо зауважити, що мають місце непоодинокі випадки, коли поряд зі ст. 364 КК України протиправні дії осіб кваліфікуються за іншими статтями КК України. Мова, зокрема, йде про ст.ст. 190, 191, 366 КК України. Так, наприклад, у Постанові Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 листопада 2024 року (справа № 171/111/20) вказано, що особа була визнана винною у вчинені кримінальних правопорушень передбачених ч. 1 ст. 364 та ч. 1 ст. 366 КК України [13].

Необхідно зазначити, що у судовій практиці трапляються випадки ухвалення виправдувальних вироків. Так, Міжгірський районний суд Закарпатської області у справі № 302/1093/22 ухвалив визнати ОСОБА_6 невинуватим у пред'явленому обвинуваченні у вчиненні кримінальних правопорушень передбачених ч. 2 ст. 364, ч. 1 ст. 366 КК України, у зв'язку із недоведеністю того, що в його діянні є склад кримінального правопорушення та виправдати. Суд зауважив, що наявність порушень КПК України допущених у ході проведення слідчого експерименту, на думку суду не дає підстав для визнання фактичних даних, які встановлені у ході цієї слідчої дії належними доказами винуватості ОСОБА_6 у вчиненні інкримінованих йому злочинів.

Крім того, Суд зазначив, що з пред'явленого ОСОБА_6 обвинувачення не вбачається, в яких саме його діях полягало «зловживання службовим становищем», яку саме неправомірну вигоду обвинувачений мав отримати від ОСОБА_12 чи інших осіб.

Допитані в судовому засіданні свідки не підтвердили жодного пункту висунутого проти ОСОБА_6 обвинувачення, а навпаки у повному обсязі спростували факти та обставини, які інкримінуються обвинуваченому.

Суб'єктивна сторона службового зловживання характеризується умисною формою вини. При цьому діяння (дія чи бездіяльність) вчиняється з прямим умислом, а ставлення винного до наслідків, передбачених у ч. 2 ст. 364 КК України, може бути виявлене у формі умислу. У цілому кримінальне правопорушення, передбачене ст. 364 КК України визнається умисним. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони службового зловживання є певні мотиви: корисливі мотиви, інші особисті інтереси, інтереси третіх осіб. [14].

Висновки. Суб'єктом вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 364 КК України, є службова особа, яка може бути, як представником влади так і іншою службовою особою. При цьому, службова особа діє незаконно, всупереч інтересам служби, наданим повноваженням та покладеним обов'язком використовує надані їй законом права і повноваження.

Для кваліфікації дій як таких, що містять ознаки зловживання владою або службовим становищем у будівельній сфері важливе значення мають результати експертизи з питань землеустрою, а також оціночно-земельні, будівельно-технічні та економічні експертизи.

Основними причинами ухвалення виправдувальних вироків у провадженнях досліджуваної категоріє є недотримання вимог кримінального процесуального законодавства при формуванні доказової бази і, як наслідок, визнання доказів недопустимими, а також хибна кваліфікація органами досудового розслідування протиправних дій (особливо це стосується розмежування складів визначених у ст. 364 та ст. 365 КК України).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 05.11.2025).
2. Закон України «Про державну службу» від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text (дата звернення: 05.11.2025).
3. Бондаренко О.С. Предмет злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг: автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.08; НАВС. Київ, 2016. 20 с.
4. Березняк В.С. Теоретичні, правові та праксеологічні засади розслідування кримінальних правопорушень у сфері нерухомості : дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.09. Дніпро, 2021. 544 с.
5. Сироватка С.С., Почтовий М.М. Корупційні кримінальні правопорушення в інвестиційно-будівельній сфері України. *Право і суспільство*. 2025. № 1. С. 733–738. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/1_2025/109.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
6. Оленченко Н.Г. Будівельна галузь як об'єкт кримінально-правової охорони. *Альманах права*. 2024. № 15. С. 603–607. URL: https://almanahprava.org/assets/images/issues/ 15/almanac-15-ua.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
7. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 05.11.2025).
8. Крамаренко І.В. Суб'єкт кримінальних правопорушень, які посягають на господарські відносини у сфері функціонування будівельного ринку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 03. Частина 2. С. 382–386. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/06/64-1.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
9. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 27 листопада 2023 року (справа № 991/3966/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115409272 (дата звернення: 05.11.2025).
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про перевищення влади або службових повноважень» від 26 грудня 2003 року № 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0015700-03/sp:max100#Text (дата звернення: 05.11.2025).
11. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 19 грудня 2024 року (справа № 991/6481/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/123949399 (дата звернення: 05.11.2025).
12. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суд від 15 травня 2025 року (справа № 201/13136/18). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127464002 (дата звернення: 05.11.2025).
13. Постанова Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 7 листопада 2024 року (справа № 171/111/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/122963376 (дата звернення: 05.11.2025).
14. Вирок Міжгірського районного суду Закарпатської області від 6 травня 2025 року (справа № 302/1093/22). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127100075 (дата звернення: 05.11.2025).

УДК 341.5:[343:349.6]]:341.485
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.15

МІЖ АНТРОПОЦЕНТРИЗМОМ ТА ЕКОЦЕНТРИЗМОМ: ДОКТРИНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО КРИМІНАЛІЗАЦІЇ ЕКОЦИДУ НА МІЖНАРОДНОМУ РІВНІ

Пугач А.О.,
аспірантка кафедри кримінального права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0002-7286-9840

Пугач А.О. Між антропоцентризмом та екоцентризмом: доктринальні підходи до криміналізації екоциду на міжнародному рівні.

У статті було проаналізовані ключові підходи до розуміння довкілля на прикладі побудови взаємозв'язку між завданням негативних наслідків та діяльністю людини під час збройних конфліктів – а саме, на прикладі В'єтнамської війни і застосування хімічної зброї під час однієї з операцій, що дали поштовх до розвитку екологічної юриспруденції. Такі підходи можливо прослідкувати від філософських – таких як екологічна етика, екологічна справедливість, глибокої і соціальної екології, рух за права тварин, рух за права тварин та екофемінізм – до правових, а саме підходу крізь права людини, прав природи і прав майбутніх поколінь.

У цьому контексті було здійснено розмежування між антропоцентричними і екоцентричними призмами до аналізу шкоди довкіллю, де перевага надається або її розумінню крізь шкоду для людей та впливу на людські групи, або зосереджується увага на наслідках для довкілля per se. Надалі, авторкою було досліджено бачення екоциду як форми геноциду в іноземній доктрині на прикладі прав корінних народів Австралії, Кенії і Америки. Було зроблено висновок щодо подальших перспектив та викликів такого регулювання, зокрема на його недостатність і зосередженість на шкоді людській групі. Втім, було зауважено, що такий підхід може набувати своєї актуальності і для України на прикладі такого корінного народу, як кримські татари, а тому може потребувати подальшого розвитку. Далі, було проаналізовано запропоновані іноземною доктриною групи підходів до криміналізації екоциду – а саме, інкрементералістська школа, школа реляційної онтології, школа соціальної корисност і школа екоцентричного пріоритету. На їх прикладі було показано розбіжність між антропоцентричними та екоцентричними підходами в доктрині. Залежно від підходів, запропонованих школами, залежать потенційні елементи міжнародного злочину – зокрема, рівень наміру, тобто суб'єктивної сторони. Було також звернено увагу на виклики при обранні екоцентричного напрямку – а саме, застосування їх до вже упорядкованої системи міжнародного кримінального права, в тому числі щодо нових категорій потерпілих.

Ключові слова: міжнародне кримінальне право, права людини, екоцид, геноцид, екологічні злочини, шкода довкіллю.

Puhach A.O. Between anthropocentrism and ecocentrism: doctrinal approaches to the criminalization of ecocide at the international level.

In the article were analyzed key approaches to understanding the environment using the example of establishing the relationship between the task of mitigating negative consequences and human activity during armed conflicts – namely, through the example of the Vietnam War and the use of chemical weapons during one of its operations, which gave impetus to the development of environmental jurisprudence. Such approaches can be traced from philosophical ones – such as environmental ethics, environmental justice, deep and social ecology, the animal rights movement, and ecofeminism – to legal ones, specifically the approaches through human rights, rights of nature, and rights of future generations.

In this context, a distinction was made between anthropocentric and ecocentric lenses for analyzing environmental harm, where preference is given either to understanding it through harm to people and the impact on human groups, or attention is focused on the consequences for the environment per se. Furthermore, the author explored the vision of ecocide as a form of genocide in foreign doctrine, using the example of the rights of Indigenous Peoples in Australia, Kenya, and the Americas. A conclusion was drawn regarding the further prospects and challenges of such regulation, particularly its inadequacy and focus on harm to a human group. However, it was noted that such an approach may become relevant for Ukraine as well, using the example of an indigenous people like the Crimean Tatars, and

therefore may require further development. Next, the article analyzed the groups of approaches to the criminalization of ecocide proposed by foreign doctrine – namely, the Incremental school, the Relational Ontology school, the Social Utility school, and the Ecocentric Priority school. Using these as examples, the divergence between anthropocentric and ecocentric approaches in doctrine was shown. The potential elements of the international crime – in particular, the level of intent (the subjective element) – depend on the approaches proposed by these schools. Attention was also drawn to the challenges in choosing the ecocentric direction – namely, their application to the already ordered system of international criminal law, including concerning new categories of victims.

Key words: international criminal law, human rights, ecocide, genocide, environmental crimes, environmental harm.

Постановка проблеми. В епоху антропоцену увага до навколишнього середовища почала набувати особливої актуальності. Наразі спостерігається глобальне звернення уваги міжнародної спільноти на такі проблеми, як глобальне потепління, забруднення довкілля і втрата біорізноманіття – які називають трьома найбільшими викликами для природи. Це пов'язано з попередньою недооцінкою людського негативного впливу, що здійснювався впродовж століть – від стрімкої індустріалізації, що викликала забруднення повітря, до війни, де внаслідок бойових дій завдається безпрецедентна шкода довкіллю. Згубні наслідки для природи ми можемо прослідкувати від застосування «Агенту Оранж» у В'єтнамі до руйнування Каховської ГЕС в Україні. Після розпаду СРСР в багатьох країнах-колишніх республіках екоцид закріплювався в нових кримінальних кодексах – зокрема, в Україні, Грузії, Узбекистані, Казахстані, Білорусі, Росії, Вірменії та ін. Втім, підходи до довкілля, що застосовувалися тоді і є актуальними досі, потребують свого переосмислення – з урахуванням сучасних проблем, а також поточних тенденцій в національній та міжнародній доктрині і практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед вчених, що зробили внесок в міжнародне становлення злочину екоциду, слід виокремити Артура Галстона, Едгара Ледерера і Річарда Фалька, адже вони були першими, хто формував підхід до екоциду та звернув увагу на необхідність розслідування шкоди, завданої збройним конфліктом, для екосистем. Екоцид потребує свого переосмислення не лише як злочин під час війни, а й у мирний час, а для цього є необхідність в глибшому дослідженні екологічної етики, підходу до прав людини і доктрини прав майбутніх поколінь. А тому, окрему увагу було звернено на іноземну доктрину і підходи, запропоновані там, зокрема Девіда Зірлер, Паола Віллавісенсіо-Кальсаділья, Саймона Кейні і Едіт Браун Вайс. Крім того, доктринальний розвиток розуміння екоциду як форми геноциду зробили Мартін Крук і Лорен Дж. Айхлер, а Меттью Гіллет аргументовує нормативне врегулювання екоциду крізь екоцентричну призму.

Формулювання завдання статті. Стаття має на **меті** запропонувати нові підходи до криміналізації шкоди, завданої довкіллю, спираючись на міжнародний досвід та сучасні доктринальні підходи в цій області.

Виклад основного матеріалу. Започаткування екологічного руху прискорилося в XX столітті – його часто пов'язують з публікацією Рейчел Карсон «Мовчазна весна», яка вийшла друком у 1962 році [1, с. 1]. Згодом, цей рух набув свого виняткового значення на фоні подій В'єтнамської війни, коли збройні сили США брали участь в програмі хімічної війни під назвою «Операція Ranch Hand». Тоді, з метою знищення лісового покриву, сільськогосподарських угідь та запасів продовольства для армії Північного В'єтнаму, з 1962 по 1971 рік американські військові розпилили близько 19 мільйонів галонів гербіцидів по всій території Південного В'єтнаму [2, с. 5]. Гербіциди були шкідливими для людського здоров'я і завдали серйозної шкоди довкіллю, через що їх застосування в збройних конфліктах стало згодом забороненим. Тоді група вчених вигадала і поширила термін «*екоцид*» [3, с. 25].

Розвиток концепцій екоцентричного світогляду

На початку 1970-х років розпочався розвиток науки екологічної етики як складової екологічної філософії: ініціювалися публікації в філософських журналах, книги, конференції та заняття в коледжах та університетах щодо природи та її місця в житті людини [1, с. 1]. З середини 1980-х років і донині дослідження, публікації та викладання в галузі екологічної етики стрімко зростають і продовжують розвиватися [1, с. 15]. У 1970-80-х роках значення набули концепції *екологічної справедливості*. Науковці, екологічні активісти та громадські групи вимагали більшої уваги до екологічної справедливості в політиці, економіці, суспільстві та особистому житті. Крім того, паралельно зароджувалися і інші рухи: рух *глибокої екології* намагався сформувати всеосяжне екоцентричне світобачення та спосіб життя, засновані на рівності всіх форм життя та відмові від усіх форм панування, особливо панування людини над природою; *соціальні екологи* наголошували на впливі

соціальної ієрархії, тобто панування над іншими людьми, на здоров'я навколишнього середовища; *рух за права тварин* долучився до дебатів, наполягаючи на розширенні поняття справедливості за межі людського роду; *екофеміністки* підкреслили зв'язки між патріархатом, деградацією навколишнього середовища та соціальною несправедливістю [4, с. 132].

Крім того, варто звернути увагу на інший підхід, де пропонується нормативно закріпити права природи *per se*. В цьому контексті доцільно згадати конституцію Еквадору, а також законодавство Болівії і Панами, де таке унормування відбулося. Так, у Болівії було прийнято закон, в якому закріплювалося, що *Мати-Земля є динамічною живою системою, що складається з неподільної спільноти всіх живих систем та живих організмів, які є взаємопов'язаними, взаємозалежними та взаємодоповнювальними, і мають спільну долю*; законом визначено, що матері-землі належать право на життя, на різноманітність життя, на воду та чисте повітря, на підтримку її компонентів у збалансованому стані, на збереження від забруднення, на відновлення і право на відсутність генетично модифікованих організмів та хімічних речовин, які можуть порушити її цілісність та здоров'я [5].

У цілому науковці пропонують розширення прав для природи через такі причини: 1) природа може розглядатися як така, що не має власного правового статусу, але опосередковано захищається суб'єктивними правами людини – чого недостатньо для її захисту від людського негативного впливу; 2) природа може розглядатися як спільна спадщина людства – і тоді є обов'язок по її збереженню для майбутніх поколінь; 3) природа може бути захищена в результаті конституційних положень, спрямованих на захист навколишнього середовища (екологічний конституціоналізм); 4) Природа (автор, професор, доктор Єнс Керстен, пише це слово з великої літери в цьому п'ятому випадку) отримує незалежний правовий статус як суб'єкт права і *особа* [6, с. 213].

Питання, що, вочевидь, виникає – це те, як саме ми маємо сприймати природу – чи виключно крізь аспект цінності її для людини, або ж крізь цінність природи через сам факт її існування. З цього приводу розрізняють два підходи – антропоцентричний та екоцентричний. З точки зору кримінального права, як зазначає Меттью Гіллетт [7, с. 13], традиційно навколишнє середовище розглядалося *через антропоцентричну призму* і характеризувалося як ресурс, який слід експлуатувати на благо людства, особливо в періоди збройних конфліктів; з цієї суто утилітарної точки зору, навколишнє середовище цінується лише в тій мірі, в якій воно служить інтересам людей. Природа як правило, не мала власної внутрішньої цінності в рамках міжнародного гуманітарного права, за винятком обмежених обставин, а відповідні заборони зазвичай обумовлюють заборону руйнування навколишнього середовища шкодою для людей або їхнього майна – ніби *«екологічні міркування» не повинні накладати обмеження на «застосування бойової сили» в будь-який спосіб, який би зробив військову діяльність передбачуваною і, таким чином, поставив під загрозу «виконання місії».*

Екоцентричний підхід набув більшої популярності протягом останніх років. Його прихильники прагнуть не тільки застосування міжнародного кримінального права до екологічної шкоди як такої, але й *розробки нових заборон*, що криміналізують шкоду навколишньому середовищу незалежно від стану збройного конфлікту та незалежно від того, чи завдано шкоди людям внаслідок протиправних дій [7, с. 14].

Науковець Саймон Кейні займався розробкою підходу до розуміння кліматичних змін *крізь права людини*. Він, зокрема, зазначив, що аналіз впливу кліматичних змін з точки зору прав людини має кілька фундаментальних переваг над іншими домінуючими підходами до розуміння кліматичних змін [8, с. 164]. Так, науковець вважає, що зміна клімату ставить під загрозу три ключові права людини: право на життя, право на здоров'я та право на існування [8, с. 166].

Думається, цей підхід є вельми актуальним; він може бути застосований не лише для оцінки наслідків зміни клімату, а і в цілому, коли йдеться про негативний, антропоценний вплив на довкілля та всі екосистеми. Поки глобальні правозахисні системі повною мірою не готові до того, щоб застосовувати комплексний екоцентричний підхід при формуванні правових інструментів впливу, поєднання з підходом прав людини може допомогти досягнути короткову строкову мету нормативного визнання найтяжчого складу міжнародного злочину – екоциду. Згодом, вочевидь, може постати проблема пошуку нової правозахисної системи, сфокусованої на захисті довкілля.

У 1989 році вийшла друком книга професорки Едіт Браун Вайс під назвою «Справедливість по відношенню до майбутніх поколінь: міжнародне право, спільне надбання та справедливість між поколіннями». В цій книзі ще тоді розглядалися проблеми прав майбутніх поколінь в контексті їх доступу до природньої та культурної спадщини. Так, професорка пропонує: 1) *концепцію планетарної довіри*, що означає, що кожне покоління отримує природну та культурну спадщину в довіру від попередніх поколінь і зберігає її для майбутніх поколінь; 2) *доктрину міжпоколіннєвої рівності або справедливості між поколіннями*, яка включає а) *планетарні права* як бенефіціарів довіри на отримання переваги від спадщини своїх предків, а також б) *планетарні зобов'язання* щодо збереження природної та культурної ресурсної бази для майбутніх поколінь. А для того, щоб ці зобов'я-

зання і права могли бути реалізовані, вони повинні стати частиною міжнародного права, а також національних і субнаціональних правових систем [9, с. 2]. Принагідно зазначимо, що, наприклад, Преамбула Конституції України 1996 р. чітко фіксувала положення, що Конституція приймається з усвідомленням відповідальності перед нинішнім та *прийдешніми поколіннями* [10].

У 2023 р. було прийнято Маастрихтські принципи щодо прав людини майбутніх поколінь [11], де визначалася важливість прав майбутніх поколінь і, серед іншого, пропонувалося закріпити порушення щодо дотримання прав майбутніх поколінь. В контексті прав майбутніх поколінь варто також згадати запропонований професором Себастьяном Жодоеном спосіб їх регулювання за допомогою кримінально-правової політики – закріплення як окремого складу злочину [12, с. 5]. Серед таких злочинів пропонується, зокрема, виділити такі: (h) заподіяння широкомасштабної, довготривалої та серйозної шкоди природному середовищу, в тому числі шляхом знищення цілого виду або екосистеми; (i) незаконне забруднення повітря, води або ґрунту шляхом вивільнення речовин або організмів, які серйозно загрожують здоров'ю, безпеці або засобам виживання членів будь-якої ідентифікованої групи або колективу.

Хоча концепція прав майбутніх поколінь є важливою для розуміння наслідків негативного впливу поточної шкоди на людське майбутнє, на даному етапі дослідження нам видається, що забезпечувати ці інтереси можливо крізь реакцію на поточні екологічні виклики засобами міжнародного кримінального права, що стане можливим завдяки нормативному закріпленню міжнародного злочину екоциду. А тому створення окремого складу злочину, пов'язаного з майбутніми поколіннями, не виглядає конче необхідним, адже таким чином здійснюватиметься подвійна кваліфікація за один злочин, завданий в теперішньому часі.

Екоцид як форма геноциду

Такий підхід є заснованим на досвіді колонізованих країн, в центр якого ставиться питання щодо впливу колонізації на можливість проживання на власній землі, збереження культури та пам'яті поколінь. Так, доктор Мартін Крук зауважує, що капіталістична природа, досліджуючи самі межі екосистемних законів і дестабілізуючи біосферу у прагненні накопичувати капітал, може спричинити екологічний колапс людської цивілізації і навіть спровокувати подію самознищення виду, або омніцид [13, с. 4]. Доктор Крук досліджував корінні народи в Австралії та Кенії. Він відстоює можливу кваліфікацію триваючого злочину геноциду в Австралії, який, на його думку, розпочався з кампаній винищення у 1800-х роках, за якими послідували біополітичні програми асиміляції, а також новітні процеси «примирення» та спотворення прав корінних народів як частина асиміляційної програми націотворення; у поточній фазі, згідно його візії, відбувається продовження захоплення земель колоністами-поселенцями, що уможливлює нестримний видобуток корисних копалин в Австралії. Саме це останнє явище описується як екологічний геноцид, що ґрунтується на ресурсах, в тому числі видобуток екстремальної енергії, відомої як вугільний метан [13, с. 17].

У Кенії, згідно аргументам М. Крука, злочин розпочався під час початкової фази колонізації у 1888 році через захоплення землі, за яким послідувала друга концентрована фаза геноциду під час надзвичайного стану з жовтня 1952 року по грудень 1959 року, коли було організовано жорстоке придушення опору відчуженню земель; у новій, третій фазі, у постколоніальний період Кенії та в епоху зміни клімату й антропоцену, екологічно вразливим корінним групам загрожує безліч екологічних і культурно-геноцидних примусових процесів соціальних змін, серед них найбільш помітними називають захоплення земель, ринковий енвайренменталізм (тобто використання довкілля для досягнення економічних цілей) та неоліберальний консерватизм [13, с. 17]. У такий спосіб небезпечні екологічні наслідки загрожують культурній цілісності лісових народів, оскільки розривають їхній зв'язок із землею, яка втілює їхню культурну ідентичність і духовну життєздатність, що підтримувалася через міжпоколіннєві та сучасні стосунки [13, с. 17].

Такий підхід до взаємозв'язку із землею для корінних народів і правом існувати на свої землі видається цілком актуальним і в українському контексті, зокрема, на прикладі депортації корінного народу – кримських татар – з території Кримського півострова у 1944 році. З урахуванням підходів, запропонованих Мартіном Круком, ймовірно можна прослідкувати приклад геноциду не через системну геноцидну політику, що проявлялася у фізичному винищенні груп, забезпечену державою, а радше крізь економічну політику, під час якої населення, що має проживати право на своїй території, позбавляють можливості користування природними ресурсами, благами, що може надавати земля, і через це знищується їх ідентичність і культура, що в подальшому може призвести до винищення групи – хоча першочергово дії можуть виглядати нібито легально. Згодом це також приносить негативні наслідки для довкілля, такі як зміна клімату і забруднення.

Доктор М. Крук пропонує вважати екоцид однією з форм геноциду, а саме – знищення або відсікання від екосистемного середовища проживання групи [13, с. 23]. В цьому контексті він, серед іншого, спирається на Декларацію ООН щодо прав корінних народів [14], яка встановлює 1) віль-

ну, попередню та інформовану згоду; 2) право на самовизначення; 3) право на землю – які є ключовими для їхньої культурної цілісності, а також компенсаційні права, що дозволяють цим народам захищати зазначені права [13, с.24].

Лорен Айхлер також наводить приклад, пов'язаний з корінними народами, які проживали на території Америки – так, у 1492 році європейські дослідники прибули до регіону і спричинили руйнівні зміни землі, екосистемам та життю корінних народів – зокрема, вирубування лісів для звільнення місця під ферми та садиби, відстріл диких тварин до майже повного вимирання та повне виміщення корінних народів з їхніх традиційних земель [15, с. 104]. Для корінних народів ці зміни мали довгострокові наслідки для життєздатності їхніх культур, вплив яких відчувається й досі, і згідно зі світоглядами багатьох культур корінних американців, руйнування, завдане землі, воді та нелюдським істотам Америки, було актом насильства проти їхніх спільнот [15, с. 104]. У такий спосіб авторка аргументує, чому такі дії можна вважати актом геноциду щодо корінного населення, і вважає екоцид формою геноциду; навіть у випадках, якщо немає людських груп, безпосередньо чи опосередковано націлених на знищення, згідно її баченню екоцид все одно може бути формою геноциду [15, с. 108]. Критикуючи інші підходи, Айхлер зауважує, що екоцид – не просто метод, який передбачає, що знищення природного світу є інструментом для знищення групи людей, натомість, екоцид є актом геноциду, оскільки він буквально знищує, спотворює та калічить нелюдських (other-than-human) членів корінних громад [15, с. 109].

Даному підходу не вдалося оминути критику, що грунтувалася на нормативних аргументах. Так, прихильникам позиції визнання екоциду формою геноциду дорікали, що вони нібито поверталися до першочергового визначення геноциду, запропонованого Рафалом Лемкіним, ігноруючи конвенційне визначення, запропоноване Конвенцією ООН про запобігання злочину геноциду, його обмеження і те, що деякі форми геноциду не увійшли до фінальної редакції Конвенції (зокрема, культурний геноцид). Тим не менш, цей підхід виглядає як такий, що містить потенціал трансформаційності, і може ініціювати зміни у визначенні самого геноциду. Втім, у такий спосіб природа тісно пов'язується з людьми, і таким чином виходить, що негативна шкода довкіллю *per se* все одно залишається поза регулюванням міжнародної кримінально-правової політики.

Наукові підходи щодо розуміння та нормативного регулювання міжнародного злочину екоциду

Професор Меттью Гіллет, залежно від запропонованої дефініції екоциду, виділив окремі групи підходів до цього поняття, які репрезентують різні юридичні дискусії і так само по-різному визначають те, які інтереси своєю криміналізацією має охороняти екоцид – екоцентричні чи антропоцентричні [16, с. 6].

Першим серед підходів є *інкременталіcтська школа* – цей мінімалістський напрямок передбачає незначні коригування до існуючих злочинів з метою розширення екологічної сфери дії Римського статуту; оскільки цей підхід покладається на зв'язування зі злочинами, орієнтованими на людину, він має за своєю суттю антропоцентричний характер. Також прикладом цього підходу може бути і запропонована політика офісу прокурора Міжнародного кримінального суду, де шкоду довкіллю пропонується інкримінувати відповідно до вже наявних складів міжнародних злочинів. Таким чином, інкременталіcтська школа демонструє значною мірою антропоцентричну схильність, що ризикує обумовити судове переслідування за шкоду довкіллю вчиненням злочинів проти людей або їхнього майна; таким чином, вона надсилає сигнал, що шкода, завдана природі, має значення лише якщо і в тій мірі, в якій, страждають люди [16, с. 7].

Друга школа, яка, натомість, глибоко займається екологічною шкодою, – це *школа реляційної онтології*. Вона ґрунтується на центральному положенні про те, що люди і природа нерозривно та невіддільно пов'язані, особливо корінні народи. Схожі підходи вже було розглянуто вище. Так, погляди корінних народів на екоцид часто підкреслюють зв'язок між серйозною шкодою довкіллю та «колоніалізмом поселенців» і засуджують екстрактивізм, тобто видобуток ресурсів. Водночас, підходи корінних народів неоднорідні: зокрема, деякі виступають за розширення екоциду, щоб включити терицид – а саме систематичне знищення всіх форм життя, що охоплює як матеріальні, так і духовні екосистеми, а також наявні аргументи про те, що екоцид зливається з геноцидом та етноцидом, коли йдеться про корінні групи, які зазнають насильства з боку зовнішніх груп та капіталістичних систем [16, с. 7]. Утім, як зауважує професор Гіллет, хоча тезу щодо нероздільності людей і природи можна зрозуміти в контексті важливості природи для виживання людини, те саме не можна сказати про природу, оскільки природа не покладається на людей, щоб процвітати; отже, аргумент про те, що правові оцінки шкоди, завданої природі, повинні включати людські інтереси, є логічно хибним висновком (non-sequitur) [16, с.9].

Доволі впливовою залишається *школа соціальної корисності,* яка приписує цінність навколишньому середовищу на основі його корисності для людських істот. Це відрізняється від підходу реляційної онтології, оскільки вона явно надає пріоритет людським інтересам і робить захист довкілля

умовним та співмірним із його цінністю як ресурсу для людей [16, с. 11]. Цей підхід, зокрема, можна прослідкувати на прикладі Стокгольмської декларації та інших актів міжнародного права.

Наступною є *легалістська школа*, яку можна охарактеризувати тим, що представники цього підходу прагнуть надати більш детальне регулювання щодо того, яка поведінка є протиправною (і тим самим посилити стримуючий ефект криміналізації екоциду) шляхом переліку основних діянь екоциду – адже таким чином громадськість та міжнародна спільнота будуть поінформовані про те, з чого складається екоцид, відповідно до вимоги належної правової процедури уникнення надмірно розмитих та неточних визначень кримінальних санкцій [16, с. 12].

Останньою є *школа екоцентричного пріоритету,* де її представники прагнуть закріпити екоцид як захист проти заподіяння шкоди природі незалежно від будь-яких антропоцентричних інтересів; ці підходи не перелічують основоположні діяння екоциду, але також знижують ключові елементи складів міжнародних злочинів, як-от суб'єктивну сторону (mens rea), щоб створити якомога ширшу мережу відповідальності за будь-які діяння, які об'єктивно можуть завдати шкоди довкіллю. Цей підхід підносить інтереси захисту довкілля над будь-якими противажними антропоцентричними занепокоєннями, включно з тими, що стосуються фундаментальних міркувань законності [16, с. 15].

Враховуючи ці підходи, проф. Гіллет пропонує кооптувати їх задля нормативного закріплення екоциду. Зокрема, у випадку підтримки екоцентричного підходу, *необхідно закріплювати нижчий стандарт наміру* (mens rea), тоді як більш легалістські та соціально-утилітарні формулювання вимагають вищого стандарту [16, с. 20]. В цьому контексті також не є необхідним наявність певного спеціального наміру. Серед викликів виокремлюють і те, що у випадку суто екоцентричного підходу нормативного закріплення також потребує і інші категорії потерпілих – такі як види тварин, ліси або водні шляхи, що на даний момент, враховуючи юрисдикцію суду, не виглядає ймовірним [16, с. 22].

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Виходячи з проведеного дослідження, можна дійти до висновку, що підходи до довкілля розвивалися як виклики на загрозу, яку становила війна: як у свій час В'єтнамська війна прискорила розвиток екологічних рухів та науки, так і зараз повномасштабна війна в Україні може посприяти фіналізації тієї задачі, що була поставлена у 1970-х роках юристами під час розробки терміну «екоциду». Але для цього необхідно переглянути існуючі підходи до бачення довкілля в цілому – адже вже неможливо говорити про нього виключно крізь призму негативного впливу забруднення на здоров'я людини, а важливо побачити природу як окремий об'єкт, який має бути захищений в тому числі засобами кримінального права – як для нинішніх, так і майбутніх поколінь. Для цього релевантними видаються екоцентричний підхід, доктрина міжпоколіннєвої справедливості, а також підхід «крізь права людини».

Разом з цим, потребує подальшого доктринального розвитку концептуалізація потенційного геноциду корінних народів через відрізання їхнього доступу до власної землі, яка зберігає культурну і історичну спадщину. Думається, надалі цілком перспективним може бути проведення схожого дослідження на прикладі корінних народів в Україні.

Проаналізувавши сучасні підходи до розуміння та нормативного регулювання екоциду як міжнародного злочину, можна констатувати, що й нині простежується орієнтація на інтерпретацію екологічних наслідків крізь антропоцентричну призму. Такі підходи значною мірою відтворюють попередню доктринальну традицію і не повною мірою враховують власну цінність довкілля, а також масштаб і специфіку шкоди, що завдається природі діяльністю людини. У цьому контексті подальшого аргументованого опрацювання потребує екоцентричний підхід, який, зокрема, може спиратися на компаративний аналіз практик країн Глобального Півдня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Environmental ethics: an anthology / edited by Adrew Light and Holmes Rolston. C.O.S. Printers Pte Ltd. 2002. 527 c.
2. Duong Trung Le, Thanh Minh Pham and Solomon Polachek. The Long-Term Health Impact of Agent Orange: Evidence from the Vietnam War. IZA – Institute of Labor Economics. 2021. URL: https://www.jstor.org/stable/resrep63677. 2021. 34 p.
3. David Zierler . The Invention of Ecocide: Agent Orange, Vietnam, and the Scientists Who Changed the Way We Think about the Environment. 2011. Published by: University of Georgia Press. 269. C. 25.
4. International Environmental Law, Policy and Ethics. Alexander Gillespie. Oxford University press. 2000. 211 P. C. 132.
5. Paola Villavicencio-Calzadilla. The Rights of Mother Earth in Bolivia: Progress and Challenges. *Heinrich-Böll-Stiftung*. URL: https://www.boell.de/en/2025/01/29/rights-mother-earth-bolivia-progress-and-challenges.

6. Alessandro Pelizzon. Ecological Jurisprudence: The Law of Nature and the Nature of Law. Springer. 2024. 423 P. C. 213.
7. Matthew Gillett. Prosecuting Environmental Harm before the International Criminal Court (Studies on International Courts and Tribunals). Cambridge University Press. 2022. 356 p.
8. Simon Caney. Climate Change, Human Rights, and Moral Thresholds. *Climate ethics: Essential readings*. 2009. 163-177. C. 164.
9. Edith Brown Weiss. In fairness to future generations: international law, common patrimony, and intergenerational equity. The United Nations University: Tokyi, Japan. Transnational Publishers Inc. 1992. C. 2.
10. Конституція України від 28.06.1996 р.№ 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 14.11.2025).
11. Maastricht Principles on the Human Rights of Future Generations. July 2023. URL: https://drive.google.com/file/d/1vfhgDY1G06_0lbba_vlF8use3RagJCpB/view (дата звернення: 14.11.2025).
12. Sébastien Jodoin. Crimes against Future Generations: A New Approach to Ending Impunity for Serious Violations of Economic, Social, and Cultural Rights and International Environmental Law. 15 August 2010. URL: https://www.worldfuturecouncil.org/wp-content/uploads/2016/01/WFC_CISDL_2010_Crimes_against_Future_Generations.pdf.
13. Martin Crook. Capitalism, Colonisation, and the Ecocide– Genocide Nexus. University of London Press. 2024. 253 p.
14. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text (дата звернення: 14.11.2025).
15. Lauren J. Eichler. Ecocide Is Genocide: Decolonizing the Definition of Genocide, *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2020. Vol. 14: Iss. 2: 104–121. DOI: https://doi.org/10.5038/1911-9933.14.2.1720. C. 104.
16. Matthew Gillett. Human, all too human': the anthropocentricisation of ecocide. *The International Journal of Human Rights*. 1–28. 2025. https://doi.org/10.1080/13642987. 2025.2545294.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.16

ВЗАЄМОДІЯ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПРОТИДІЇ САМОВІЛЬНОМУ ЗАЛИШЕННЮ ВІЙСЬКОВОЇ ЧАСТИНИ АБО МІСЦЯ СЛУЖБИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЕМ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Рябчинська О.П.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету,
ORCID: 0000-0002-9012-3332

Плутицька К.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету,
ORCID: 0000-0002-0280-0453

Рябчинський Д.А.,
адвокат, адвокатське об'єднання «ЛЕГЕС»,
м. Запоріжжя
ORCID: 0009-0005-3533-9316

Рябчинська О.П., Плутицька К.М., Рябчинський Д.А. Взаємодія правоохоронних органів у протидії самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовцем: нормативно-правовий аспект.

Статтю присвячено з'ясуванню напрямів і форм співпраці правоохоронних органів у сфері протидії самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовцями із застосуванням заходів кримінально-правового примусу. Акцентовано, що зважаючи на зростання кількості випадків самовільного залишення військової частини або місця служби важливою складовою реалізації державної політики щодо протидії (припинення) цього виду військового кримінального правопорушення є співпраця й координація зусиль спеціалізованих суб'єктів, а саме правоохоронних органів, які виявляють, припиняють, проводять досудове розслідування цих кримінальних правопорушень. У зв'язку з цим проаналізовано форми співпраці та координації діяльності щодо протидії самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовцями на нормативному рівні Військової служби правопорядку у Збройних силах України, Державного бюро розслідування та Спеціалізованої прокуратури у сфері оборони. Розглянуто нормативно-правову базу, яка визначає напрямки співпраці цих органів, зокрема, форми сприяння військової служби правопорядку в реалізації завдань інших правоохоронних органів. Сприяння припиненню самовільного залишення військової частини або місця служби здійснюється шляхом виконання функцій, зокрема організації розшуку та затримання військовослужбовців Збройних Сил України та інших військових формувань, утворених відповідно до законодавства України, які самовільно залишили військові частини або місця служби чи без поважних причин не з'явилися в строк для проходження військової служби. Ця служба також активно залучається до протидії самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовцями, зокрема шляхом обміну інформацією про правопорушення, вчинені військовослужбовцями, працівниками Міністерства оборони України, Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту, а також військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів. Крім того, служба бере участь у проведенні відповідних звірок і координації дій із працівниками Державного бюро розслідувань та спеціалізованої прокуратури у сфері оборони.

Ключові слова: правоохоронний орган, військове кримінальне правопорушення, протидія, запобігання, самовільне залишення військової частини або місця служби, військова служба правопорядку в Збройних силах України, державне бюро розслідувань, спеціалізована прокуратура в сфері оборони, координація, співпраця.

Ryabchinskaya O.P., Plutytska K.M., Ryabchinsky D.A. Interaction of law enforcement agencies in counteracting unauthorized leaving of a military unit or place of service by a serviceman: normative and legal aspect.

The article is devoted to clarifying the directions and forms of cooperation between law enforcement agencies in the field of counteracting the unauthorized abandonment of military units or places of service by military personnel through the use of criminal law enforcement measures. It is emphasized that, given the increase in the number of cases of unauthorized absence from military units or places of service, an important component of the implementation of state policy to counteract (stop) this type of military criminal offense is the cooperation and coordination of efforts by specialized entities, namely law enforcement agencies, which detect, stop, conduct pre-trial investigations of these criminal offenses. In this regard, the forms of cooperation and coordination of activities to counteract the unauthorized abandonment of military units or places of service by military personnel at the regulatory level of the Military Law Enforcement Service of the Armed Forces of Ukraine, the State Bureau of Investigation, and the Specialized Prosecutor's Office in the field of defense were analyzed. The regulatory framework that defines the areas of cooperation between these bodies, in particular the forms of assistance provided by the military law enforcement service in the implementation of the tasks of other law enforcement agencies, is considered. Assistance in stopping unauthorized absence from military units or places of service is provided through the implementation of such functions as the search and detention of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and other military formations established in accordance with the laws of Ukraine who have left military units or places of service without permission or have failed to report for military service on time without valid reasons. This service is also intensively involved in counteracting unauthorized absence from military units and places of service by military personnel, especially in terms of exchanging information on offenses committed by military personnel, employees of the above-mentioned structures, the Ministry of Defense of Ukraine, the Armed Forces of Ukraine, and the State Special Transport Service, conscripts, and reservists during training, as well as conducting relevant checks.

Key words: law enforcement agency, military criminal offense, counteraction, prevention, unauthorized absence from military unit or place of service, military law enforcement service in the Armed Forces of Ukraine, State Bureau of Investigations, specialized prosecutor's office in the field of defense, coordination, cooperation.

Постановка проблеми. Серед кримінальних правопорушень проти встановленого порядку несення військової служби провідне місце посідає самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовців. Так, в 2022 році за військові кримінальні правопорушення було засуджено 1490 осіб, з яких 1036 осіб за самовільне залишення військової частини або місця служби (або 69,5%), щодо 31 особи кримінальне провадження було закрито. В 2023 році за цю категорію кримінальних правопорушень було засуджено 2585 осіб, з яких 1577 осіб за самовільне залишення військової частини або місця служби (або 61%), щодо 56 осіб кримінальні проваджені були закриті. В 2024 році за військові кримінальні правопорушення було засуджено 1994 особи, з яких 928 осіб за самовільне залишення військової частини або місця служби (або 46,5%). Кримінальні провадження закрито щодо 2259 осіб [1]. Отже, в останні три роки це кримінальне правопорушення виходить на перше місце в структурі військових кримінальних правопорушень, що свідчить про «критичне загострення проблеми військової дисципліни та необхідність розробки ефективних механізмів профілактики військових кримінальних правопорушень, в т.ч. СЗЧ [2, с. 34]. Також простежується тенденція до закриття кримінальних проваджень щодо значної кількості військовослужбовців, які вчинили кримінальне правопорушення, передбачене статтею 407 Кримінального кодексу України, у 2024 році. Подібна тенденція зумовлена набуттям чинності частиною п'ятою статті 401 Кримінального кодексу України, якою передбачено можливість звільнення від кримінальної відповідальності особи, яка під час дії воєнного стану вперше вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407 або 408 КК України. Таке звільнення може бути здійснене в порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством України, за умови, що особа добровільно звернулася із клопотанням до слідчого, прокурора, суду про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби та за наявності письмової згоди командира (начальника) військової частини (установи) на продовження проходження такою особою військової служби [3].

Зважаючи на зростання кількості випадків самовільного залишення військової частини або місця служби важливою складовою реалізації державної політики щодо протидії (припинення) цього виду військового кримінального правопорушення стає співпраця й координація зусиль спеціалізованих суб'єктів, а саме правоохоронних органів, які виявляють, припиняють, проводять досу-

дового розслідування цих кримінальних правопорушень. У разі підозри у скоєнні підлеглим військовослужбовцем кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК України, командир (начальник) військової частини на наступний день після спливу встановлених відповідною частиною цієї статті строків тривалості самовільного залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем, а також нез'явлення його вчасно без поважних причин на службу у разі звільнення з частини, призначення або переведення, нез'явлення з відрядження, відпустки або з закладу охорони здоров'я письмово повідомляє про це керівника відповідного органу досудового розслідування (з урахуванням підслідності, визначеної ст. 216 КПК України), начальника органу управління Військової служби правопорядку (далі ВСП) та керівника відповідної спеціалізованої прокуратури у сфері оборони, у зоні діяльності яких військова частина виконує завдання за призначення [4]. Тож правоохоронними органами, які мають співпрацювати та координувати свої дії щодо протидії (зокрема у формі припинення кримінального правопорушення та застосування заходів примусу) самовільному залишенню військової частини або місця служби на нормативному рівні визнані Державне бюро розслідування (далі – ДБР), ВСП та Спеціалізованої прокуратура у сфері оборони (далі – Спеціалізована прокуратура).

Стан наукової розробки проблематики. Проблемні питання детермінації та запобігання вчиненню кримінальних правопорушень в ЗСУ досліджували, зокрема, Боровик А.В., Висоцький Г.В., Гавловська А.О., Гальцова О.В., Дмитренко Н.А., Шкута О.О., Карпенко М.І., Пузиревський Є.Б., Рябчинський Д.А. та інші. Зокрема, Боровик А.В. дослідив кримінологічну характеристику факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби [2]. Висоцький Г.В. проаналізував індивідуальні профілактичні заходи щодо запобігання самовільному залишенню військової частини з точки зору визнання їх важливим компонентом підтримки дисципліни, боєготовності та загальної ефективності збройних сил [5, с.115]. Рябчинський Д.А. розглянув перспективні шляхи вдосконалення організаційно-правових засад військової служби правопорядку збройних сил україни як чинника вдосконалення запобігання військовим правопорушенням [6]. Гавловська А.О. цілком слушно акцентувала, що підвищення результативності державного регулювання і нагляду в сфері превенції СЗЧ передбачає посилення інституційної спроможності та ефективності органів, відповідальних за забезпечення правопорядку і дисципліни у ЗСУ не лише щодо виявлення та покарання винних у вчиненні СЗЧ, але й системного аналізу причин і умов, що сприяють цим правопорушенням, що в свою чергу сприятиме розробці ефективних превентивних заходів запобігання СЗЧ [7, с.341].

Метою дослідження є визначення напрямів та форм взаємодії правоохоронних органів у сфері протидії самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовцями із застосуванням заходів кримінально-правового примусу.

Виклад фактичних обставин. При аналізі проблематики враховуємо, що ту частину протидії злочинності, яка визнається кримінально-правовою протидією, а саме «системою оперативно-розшукових і кримінально-процесуальних заходів запобігання, припинення та розслідування злочинів» [8, с. 386-388]. Відповідно до ст. 1 Закону україни «Про військову службу правопорядку у Збройних силах України» Служба правопорядку є спеціальним правоохоронним формуванням у складі Збройних Сил України (далі – ЗСУ), призначеним для: забезпечення правопорядку і військової дисципліни серед військовослужбовців ЗСУ у місцях дислокації військових частин, у військових навчальних закладах, установах та організаціях, військових містечках, на вулицях і в громадських місцях; запобігання кримінальним та іншим правопорушенням у ЗСУ, їх припинення; для захисту життя, здоров'я, прав і законних інтересів військовослужбовців, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів, працівників ЗСУ; для захисту майна ЗСУ від роз крадання та інших протиправних посягань, а так само для участі у протидії диверсійним проявам і терористичним актам на військових об'єктах [9].

Серед основних завдань ВСП, визначених в цьому законі, згадується також розшук осіб, які самовільно залишили військові частини (місця служби). Водночас у ВСП відсутні функції розкриття та розслідування військових кримінальних правопорушень, оскільки серед основних завдань військової служби правопорядку в ст. 3 ЗУ «Про військову службу правопорядку» визначено лише сприяння у межах своєї компетенції органам, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органам досудового розслідування та суду, органам державної влади, органам місцевого самоврядування, органам військового управління, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них відповідно до законів обов'язків [9].

Задля належної реалізації співробітниками цієї служби завдань з припинення кримінального правопорушення вони наділеними відповідними правами як от: затримувати і тримати військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, військовозобов'язаних під час проходження ними зборів на гауптвахтах з метою застосування тимчасового

запобіжного заходу, крім випадків, визначених військовими статутами ЗСУ, на строки, встановлені законом: підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, обвинувачених (підсудних), які переховуються від органів досудового розслідування або суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання; які вчинили дії, що створюють реальну загрозу для оточуючих, або які виявили непокору законній вимозі військовослужбовця Служби правопорядку. До функцій ВСП віднесені розшук і затримання військовослужбовців ЗСУ та інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, які самовільно залишили військові частини чи місця служби або не з'явилися в установлений строк без поважних причин на військову службу, а також тих, які переховуються від органів досудового розслідування або суду, чи засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання [9].

Важливим аспектом успішної діяльності щодо запобігання та протидії самовільному залишенню частини або місця служби є належна координація діяльності згаданих вище спеціалізованих суб'єктів. Координація (від лат. «ordinatio» – погодження, узгодження) – узгодження дій різних суб'єктів, що полягає в спільному розроблені й реалізації заходів, узгоджених за місцем, часом і виконавцями, спрямованих на підвищення ефективності спільної діяльності, зміцнення законності та правопорядку [10, с.725].

Досудове розслідування кримінальних правопорушень правопорушень, проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення), крім кримінальних правопорушень, передбачених ст. 422 КК України здійснюється відповідно до п. 3 ч. 4 ст. 216 КПК України слідчими органів ДБР [11]. Відповідно до Наказу Офісу Генерального прокурора № 130 від 17.05.2023 «Про особливості організації діяльності спеціалізованих прокуратур у сфері оборон» останні мають організовувати та здійснювати процесуальне керівництво досудовим розслідуванням у кримінальних провадженнях про кримінальні правопорушення, досудове розслідування в яких проводиться слідчими та дізнавачами органів досудового розслідування (крім детективів Національного антикорупційного бюро України).

Спеціалізовані прокуратури у сфері оборони (на правах обласних та окружних прокуратур) у кримінальних провадженнях: проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення); вчинені військовослужбовцями; військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, добровольцями добровольчих формувань територіальних громад; вчинені під час виконання службових обов'язків працівниками військових частин, підприємств, установ та організацій, що належать до сфери управління Міністерства оборони України (далі МОУ), ЗСУ, інших військових формувань, оборонно-промислового комплексу України та органів державної влади, які комплектуються (формуються) військовослужбовцями; вчинені на території розташування військових частин, установ, організацій МОУ, ЗСУ, СБУ, Державної прикордонної служби України (далі ДПСУ), Національної гвардії України (далі НГУ), Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, інших військових формувань, утворених відповідно до законів України, Державного космічного агентства України та підприємств оборонно-промислового комплексу України; у сфері службової діяльності та проти власності, об'єктом посягання яких є військове майно та (або) кошти для потреб оборони, у тому числі для військових адміністрацій з питань здійснення заходів правового режиму воєнного стану; інші кримінальні правопорушення в порядку, визначеному КПК України, у тому числі, якщо хоча б один із співучасників кримінального правопорушення є вищезазначеним суб'єктом або хоча б одне правопорушення у кримінальному провадженні відповідає вищевказаним критеріям [12].

Генеральний прокурор України та підпорядковані йому прокурори координують діяльність по боротьбі із злочинністю та корупцією органів внутрішніх справ, служби безпеки, податкової міліції, митної служби, ВСП у ЗСУ, інших правоохоронних органів. Координація здійснюється задля вирішення наступних завдань: визначення основних напрямів запобігання і протидії злочинності та корупції на основі аналізу їх структури, динаміки та прогнозування тенденцій розвитку цих негативних явищ; розробка, узгодження і виконання спільних заходів, спрямованих на своєчасне виявлення, розкриття, припинення та попередження злочинних і корупційних проявів, усунення причин та умов, що їм сприяли; підготовка пропозицій з удосконалення законодавства, спрямованих на підвищення ефективності правоохоронної діяльності, протидії злочинності та корупції [13].

Відповідно до п. 12 наказу МОУ № 604 відповідальні особи[1] організовують щомісячну звірку облікових даних про події та кримінальні правопорушення, адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, і військові адміністративні правопорушення, скоєні (вчинені) особовим складом

[1] Начальник центрального управління військової служби правопорядку (по м. Києву і Київській обл.) - військовий комендант (місто Київ), начальники територіальних управлінь військової служби правопорядку та начальники зональних відділів (відділень) військової служби правопорядку

МОУ, ЗСУ та Державної спеціальної служби транспорту, та прийняті судові рішення з відповідними прокуратурами областей, місцевими прокуратурами, спеціалізованими прокуратурами у сфері оборони (на правах окружних та обласних прокуратур), територіальними підрозділами державного бюро розслідувань (згідно з підслідністю) та територіальними органами національної поліції україни у своїх зонах діяльності.

Головне управління ВСП у ЗСУ щомісяця проводить зі спеціалізованою прокуратурою у сфері оборони Офісу Генерального прокурора, центральним апаратом ДБР та інформаційними підрозділами МВС України звірку обліку подій, кримінальних правопорушень, адміністративних правопорушень, пов'язаних з корупцією, та військових адміністративних правопорушень [4].

Наразі основні завдання, засади, форми та процедуру координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності визначаються в Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, затверджений Наказом Генерального прокурора № 28 від 08.02.2021 р (далі – Порядок координації № 28). Суб'єктами координаційної діяльності є правоохоронні органи, на які законодавством України покладено функції здійснення дізнання, досудового слідства та проведення оперативно-розшукової діяльності (далі – правоохоронні органи), а в необхідних випадках – інші державні органи за їх згодою[14].

Отже, на відміну від попереднього порядку координації діяльності правоохоронних органів, у чинному нормативному регулюванні Військова служба правопорядку не лише не згадується безпосередньо серед суб'єктів координаційної діяльності, але й не входить до їх кола, оскільки не наділена повноваженнями щодо здійснення дізнання, досудового розслідування та проведення оперативно-розшукової діяльності. Координація діяльності цієї служби з іншими правоохоронними органами здійснюється за її згодою в необхідних випадках, що слідує з п.3 Порядку координації № 28. Втім аналіз нормативно-правової бази з координації діяльності вищезазначених правоохоронних органів свідчить про інтенсивне залучення ВСП до протидії самовільному залишенню військової частини та місця служби військовослужбовцями. Конкретизація форм такої діяльності з залученням ВСП наведена в Наказі № 25/60/99 від 09.02.2024 року «Про обмін інформацією між органами прокуратури, ДБР та ВСП у ЗСУ щодо правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками МОУ, ЗСУ та Державної спеціальної служби транспорту, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також проведення відповідних звірок» (далі Наказ № 25/60/99). В цьому документі наголошується на необхідності обміну інформацією щодо правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками вказаних вище структур, МОУ, ЗСУ та Державної спеціальної служби транспорту, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також проведенні відповідних звірок у порядку, визначеному цим наказом (п.1Наказу).

Обмін інформацією здійснюється у наступних формах: 1) письмового інформування відповідних органів управління ВСП в ЗСУ про внесення до Єдиного реєстру досудових розслідувань відомостей про кримінальні правопорушення, передбачені статтями 402, 403, 405, 407, 408, 429 КК України, що здійснюється слідчим, дізнавачем, керівником органу досудового розслідування Державного бюро розслідувань, прокурором спеціалізованої прокуратури у сфері оборони; 2) підготовки акту звірки органом управління ВСП у ЗСУ щодо кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками МОУ, ЗСУ та ДССТ, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, та результатів їх досудового розслідування та надання його керівнику відповідного органу досудового розслідування територіального управління ДБР для погодження акту звірки (до 5 числа кожного місяця) (п.3 Наказу) та 3) подальшої їх перевірки керівниками відповідних органів досудового розслідування територіальних управлінь ДБР цих та внесення до них інформації, про кримінальні правопорушення, відомості про які вносили до Єдиного реєстру досудових розслідувань органи досудового розслідування територіальних управлінь ДБР, а також які фактично надійшли до органів досудового розслідування територіальних управлінь ДБР після визначення відповідним органом прокуратури підслідності; 4) підготовки акту звірки щодо кримінальних правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками МОУ, ЗСУ та ДССТ, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, та результатів їх досудового розслідування і судового розгляду (п.5) та 5) подальшої їх перевірки та, за наявності підстав, підписання керівниками відповідних органів прокуратури (п.6) [15].

Про самовільне залишення військової частини або місця служби військовослужбовцем (працівником – місця несення служби) зі зброєю оперативний черговий (черговий) військової частини негайно з моменту встановлення факту самовільного залишення військової частини або місця служби доповідає командиру (начальнику) військової частини та повідомляє оперативного чергового органу управління ВСП, у зоні діяльності якого військова частина виконує завдання за призначенням. В свою чергу, останній інформує відповідний підрозділ НПУ, військову контррозвідку СБУ, ДПСУ, керівника відповідної спеціалізованої прокуратури у сфері оборони, чергового слідчого Терито-

ріального управління ДБР та оперативного чергового органу управління ВСП за місцем призову (вступу) військовослужбовця на військову службу (за місцем проживання членів його сім'ї) [4]. Також інформуються відповідний орган (підрозділ) НПУ, СБУ, військової контррозвідки СБУ, ДПСУ та ТЦК та СП за місцем призову (місцем проживання членів сім'ї особи, яка розшукується. Під час перебування військової частини (підрозділу) у районі ведення воєнних (бойових) дій командири (начальники) військових частин і підрозділів ЗСУ, ДССТ доповідають своїм безпосереднім командирам (начальникам) та повідомляють начальника органу управління ВСП (підрозділу спеціального призначення ВСП (військової комендатури)), відповідного керівника (начальника) територіального (міжрегіонального) органу НПУ, у зоні діяльності якого військова частина (підрозділ) виконує завдання за призначенням, щодо самовільного залишення військової частини або місця служби військовослужбовця.

Висновки. Отже військова служба правопорядку у ЗСУ у межах своєї компетенції здійснює сприяння, насамперед, Державному бюро розслідувань у запобіганні, виявленні, припиненні, розкритті та розслідуванні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 407 КК України. Зокрема, сприяння Військової служби правопорядку у запобіганні самовільному залишенню військової частини або місця служби військовослужбовців здійснюється шляхом виконання таких основних завдань: забезпечення правопорядку та військової дисципліни серед військовослужбовців ЗСУ у місцях дислокації військових частин, а також запобігання кримінальним та іншим правопорушенням у Збройних Силах України. Незважаючи на те, що відповідно до чинного Порядку координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності (2021 р.**)** Військова служба правопорядку у ЗСУ не наділена повноваженнями щодо здійснення дізнання, досудового розслідування та проведення оперативно-розшукової діяльності та не визначена самостійним суб'єктом координації, вона все ж активно залучається до протидії самовільному залишенню військової частини та місця служби військовослужбовцями. Зокрема, ВСП бере участь в обміні інформацією щодо правопорушень, вчинених військовослужбовцями, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також у проведенні відповідних звірок з представниками Державного бюро розслідування та спеціалізованої прокуратурою в сфері оборони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності та види кримінального покарання (форма № 6) за 2022-2024 роки.
2. Боровик А.В. Кримінологічна характеристика факторів вчинення самовільного залишення військової частини або місця служби. *Актуальні проблеми держави і права*. 2025. С. 29–37. DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v105.2025.4.
3. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану: Закон України від 20 серпня 2024 року № 3902-IX**.** URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#n6 (дата звернення 06.11.2025).
4. Про затвердження Інструкції з надання доповідей і донесень про події, кримінальні правопорушення, військові адміністративні правопорушення та адміністративні правопорушення, пов'язані з корупцією, порушення військової дисципліни та їх облік у Міністерстві оборони України, Збройних Силах України та Державній спеціальній службі транспорту: Наказ міністерства оборони України № 604 від 29.11.2018 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1451-18#Text (дата звернення 01.11.2025).
5. Висоцький Г.В. Індивідуальні профілактичні заходи самовільного залишення військової частини або місця служби. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2025. Випуск 1 (60). С. 113–116. DOI https://doi.org/10.32782/pyuv.v1.2025.23.
6. Рябчинський Д.А. Зміни організаційно-правових засад Військової служби правопорядку Збройних сил України як чинник вдосконалення запобігання військовим правопорушенням. *Держава та регіони: Серія Право*. 2024. № 1 (83). С. 76-83. DOI https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.11.
7. Гавловська А.О. Превенція (запобігання) самовільного залишення частини або місця служби в умовах воєнного стану в Україні. *Київський часопис права.* 2025. № 2. С. 338–343. DOI: http:// doi.org/10.32782/klj/2025.2.45.
8. Гладкова Є. Протидія злочинності (система). Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т.2: М-Я/ редкол.: В.В. Сокуренко, О.М. Бандурка та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 387–389.

9. Про військову службу правопорядку в Збройних силах України: Закон України від 7 березня 2002 року № 3099-III. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/3099-14#Text (дата звернення 25.10.2025).
10. Литвинов О.М. Координація протидії злочинності. Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 1: А-Л / Редкол.: В.В. Сокуренко, О.М. Бандурка та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. С. 725–727.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/465117?find=1&text=державне+бюро+#w1_1 (дата звернення 30.10.2025).
12. Про особливості організації діяльності спеціалізованих прокуратур у сфері оборон: наказ Офісу Генерального прокурора № 130 від 17.05.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0130905-23#Text (дата звернення 30.10.2025).
13. Положення «Про координацію діяльності правоохоронних органів по боротьбі із злочинністю та корупцією», затверджене спільним наказом Генерального прокурора України та керівників правоохоронних органів 26.04.2012 № 43/375/166/353/284/241/290/256. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0043900-12#Text (дата звернення 30.10.2025).
14. Порядок координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинності, затверджений Наказом Генерального прокурора № 28 від 08.02.2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0028905-21#Text (дата звернення 30.10.2025).
15. Про обмін інформацією між органами прокуратури, Державного бюро розслідувань та Військової служби правопорядку у Збройних Силах України щодо правопорушень, вчинених військовослужбовцями, працівниками Міністерства оборони України, Збройних Сил України та Державної спеціальної служби транспорту, військовозобов'язаними та резервістами під час проходження зборів, а також проведення відповідних звірок»: Наказ Офісу Генерального прокурора, державного бюро розслідувань, Міністерства оборони України № 25/60/99 від 09.02.2024 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0025905-24#n38 (дата звернення 05.11.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.17

СПІВВІДНОШЕННЯ ПОНЯТТЯ «ОСОБА ЗЛОЧИНЦЯ» ІЗ СУМІЖНИМИ ПОНЯТТЯМИ ЮРИДИЧНИХ НАУК: «ОСОБА, ВИННА У СКОЄННІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ», «СУБ'ЄКТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ», «ОБВИНУВАЧЕНИЙ»

Толкач А.М.,
старший викладач
кафедри кримінального права та правосуддя
Національного університету «Чернігівська політехніка»
ORCID: 0000-0001-6776-1187

Стеченко К.Л.,
помічник адвоката,
ORCID: 0000-0002-8034-5126

Толкач А.М., Стеченко К.Л. Співвідношення поняття «особа злочинця» із суміжними поняттями юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений».

У статті автори досліджують співвідношення між поняттям «особа злочинця» та суміжними поняттями юридичних наук – «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Зазначають, що кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони. Встановлено, що у кримінології під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які притаманні особам, винним у кримінально-протиправній діяльності. У законодавстві та юридичній літературі поряд із поняттям «особа злочинця» вживаються поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення».

Поняття схожі, але не тотожні, оскільки особа розглядається в різних аспектах – кримінально-правовому («особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення») та кримінологічному («особа злочинця»).

У зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять. Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення» автори зазначають, що вони не є тотожними і мають різні значення. По-перше, «особа злочинця» – суто кримінологічне поняття, а «суб'єкт кримінального правопорушення» – кримінально-правове.

По-друге, поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення, наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Автори роблять висновок, що кримінологічна наука оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони.

Поняття «особа злочинця» слід відрізняти від інших суміжних понять юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально-процесуальними, а не кримінологічними за своєю природою та застосовуються до певної людини, яка є носієм встановлених в законі обов'язків і прав упродовж руху кримінального провадження.

Ключові слова: злочинець, особа злочинця, особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення, суб'єкт кримінального правопорушення, обвинувачений.

Tolkach A.M., Stechenko K.L. Relationship between the concept of "offender" and related legal science concepts: "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal offense", "accused".

In the article, the authors investigate the relationship between the concept of "offender" and related concepts in legal sciences – "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal

offense", "accused". It is noted that criminology usually operates with the concept of "offender". This choice is explained by the fact that the concept of "person" is a complex integrating notion that includes biological, psychological, and social aspects.

It is established that in criminology, the concept of "offender" means the totality of socio-demographic, psychological, moral, and other characteristics inherent in persons guilty of criminally unlawful activity. In legislation and legal literature, alongside the concept of "offender", the concepts "person guilty of committing a criminal offense" and "subject of a criminal offense" are also used.

The concepts are similar but not identical, since a person is considered in different aspects – criminal-law aspect ("person guilty of committing a criminal offense") and criminological aspect ("offender").

The concept of "person guilty of committing a criminal offense" does not include any other data about this individual, their features, traits, or other separate indicators. Comparing the concepts of "offender" and "subject of a criminal offense", the authors note that they are not identical and have different meanings.

First, "offender" is purely a criminological concept, while "subject of a criminal offense" is a criminal-law concept. Second, the concept of "offender" is broader in meaning, because, in addition to the features of a subject of a criminal offense, it includes other traits characterizing the person who committed the criminal offense.

The authors conclude that criminology operates with the concept of "offender". The concept of "offender" should be distinguished from other related concepts in legal sciences: "person guilty of committing a criminal offense", "subject of a criminal offense", "accused". These concepts are criminal-law and criminal-procedural in nature rather than criminological and apply to a specific individual who is the bearer of rights and duties established by law throughout the criminal proceedings.

Key words: offender, person guilty of committing a criminal offense, subject of a criminal offense, accused.

Постановка проблеми. Кримінологія є вкрай важливою наукою, призначенням якої є дослідження закономірностей виникнення та особливостей функціонування злочинності, її детермінації, заходи запобігання й протидії злочинності. Ключовим у даному аспекті є вчення про особливості особи злочинця як сукупності соціально-психологічних ознак та властивостей, які характеризують людину, яка порушує кримінально-правові норми і вчиняє суспільно-небезпечні діяння. Жоден кримінолог, до якої б кримінологічної школи він не належав, не може обійти проблематику особи злочинця. Це пов'язано з тим, що її дослідження дозволяє виокремити найбільш поширені ознаки особи злочинця певного виду кримінальних правопорушень та встановити причини і умови вчинення кримінальних правопорушень. Як наслідок – мати змогу запобігати й протидіяти злочинності.

За таких обставин виявляється найтісніша єдність трьох вузлових кримінологічних проблем: особи злочинця, причин і механізму кримінально-протиправної поведінки, профілактики кримінальних правопорушень. При цьому, особа злочинця є центральною в тому сенсі, що її кримінологічні особливості первинні, бо є причиною злочинних дій, а тому – саме вони повинні бути об'єктом запобіжного впливу.

Мета дослідження – встановити співвідношення між поняттям «особа злочинця» та суміжними поняттями юридичних наук – «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений».

Стан опрацювання проблематик. У науковій літературі дослідженням проблем, що стосуються особи злочинця, присвячено чимало досліджень юристів, психологів, філософів, медиків. Особливої уваги заслуговують праці О.О. Авдєєва, А.А. Васильєва, О.С. Володавської, Є.О. Гладкова, Б.М. Головкіна, С.Ф. Денисова, А.П. Закалюка, О.В. Лисодєда, Д.Б. Кастарнова та ін.

Виклад основного матеріалу. Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні, психологічні та соціальні сторони. Зокрема, поняттю «особа злочинця» притаманна система ознак, властивостей і рис, які визначають особу як людину, що вчинила будь-яке кримінальне правопорушення. На думку Б.М. Головкіна, у кримінології досі не вироблено єдиного підходу до розуміння поняття «особа злочинця», яке розроблене ще за радянських часів і не відповідає реаліям сьогодення.

Будучи різновидом особи взагалі, особа злочинця має як загальні ознаки (стать, вік, фах, освіта, соціальний стан), так і властиві лише особі злочинця специфічні ознаки, що визначають і відображають характер та ступінь її суспільної небезпечності.

У кримінологічній науці існує низка визначень поняття «особа злочинця», які, як зазначає С.Ф. Денисов, можна об'єднати за формальною, змістовною та формально-змістовною ознаками. Зокрема, перша передбачає підхід, за яким особа злочинця розглядається як особа людини, яка

вчинила кримінальне правопорушення, з наданням їй цілісної характеристики, що містить біологічні, соціальні та психологічні сторони. Змістовна ознака передбачає окрему характеристику особи злочинця у зв'язку з вчиненням нею кримінального правопорушення та наявністю причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням та особою. За третьою (змішаною, формально-змістовною) ознакою виділяється стан особи в момент вчинення кримінального правопорушення, а саме – те, що до та після вчинення кримінального правопорушення (часовий термін) особа не може вважатися «особою злочинця» [1, с. 154]. Науковці Б.М. Головкін і О.В. Лисодєд прийшли до висновку, що на загальнотеоретичному рівні потрібно використовувати поняття «особа злочинця»: «Воно охоплює сукупність усіх ознак і властивостей (демографічних, біосоціальних, психофізіологічних, морально-психологічних, кримінально-правових та ін.), що усебічно характеризують злочинця, як члена суспільства і суб'єкта протиправної поведінки» [2, с. 38].

А.П. Закалюк, пропонує таку дефініцію: «Особа злочинця – це сукупність суттєвих та усталених соціальних властивостей та ознак, соціально значущих біопсихічних особливостей індивіду, які об'єктивно реалізуючись у конкретному вчиненому злочині, надають вчиненому діянню характер суспільної небезпеки…» [3, с. 240].

Узагальнюючи, можна зазначити, що у кримінології під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які притаманні людям, винним у кримінально-протиправній діяльності. Встановлення цих ознак дозволяє встановити причини та умови вчинення кримінальних правопорушень.

Акцентуємо увагу на тому, що у законодавстві та правовій літературі поряд із поняттям «особа злочинця» вживаються поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений» тощо. Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально– процесуальними за своєю природою і потребують відмежування між собою. Це пов'язано з тим, що вищезазначені терміни, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, поряд зі своїм загальновживаним, універсальним значенням мають певні відмінності та специфічні галузеві значення, зумовлені предметною сферою пізнання відповідної науки, незважаючи на те, що родовим поняттям виступає поняття «особа».

Особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення – це особа, яка вчинила сукупність умисних суспільно-небезпечних цілеспрямованих дій, передбачених законом про кримінальну відповідальність, спрямованих на реалізацію кримінально-протиправного мотиву.

При цьому, доведеність вини осіб, які скоїли кримінальні правопорушення, для визнання їх «особами, винними у скоєнні кримінального правопорушення» є безумовною характеристикою, враховуючи презумпцію невинуватості, яка панує у нашій державі.

На перший погляд може здатися, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» рівнозначні, тому що в обох випадках мова йде про сукупність ознак, властивостей і якостей, що характеризують одну й ту ж соціальну фігуру, – особа, визнана судом винною у вчиненні кримінального правопорушення. Однак і тут немає повної тотожності, оскільки ця особа розглядається в різних аспектах – кримінально-правовому («особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення») та кримінологічному («особа злочинця»).

До того ж, розглядаючи процес формування особи злочинця, варто зазначити, що спершу треба довести винність особи у вчиненні інкримінованого їй діяння, а вже потім – встановлювати особливості осіб, які в поєднанні з певною життєвою ситуацією, призводять до скоєння ними кримінального правопорушення. Таким чином, обидва терміни виражають лише факт вчинення кримінального правопорушення конкретною особою, яку певним і позначають (або злочинець, або особа, яка вчинила кримінальне правопорушення).

Враховуючи те, що під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності, ще раз впевнюємось, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», не тотожні, бо в зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять.

Ще варто зазначити, що поодиноке одноактне суспільно-небезпечне діяння, вчинене з необережності або навіть умисно, але при збігові тяжких обставин у житті особи, не формує особи злочинця. Ці особи не мають соціально значущих характеристик та особливостей, тому їх називають «особами, винними у вчиненні кримінального правопорушення» і в подальшому вони не визнаються «особою злочинця».

З точки зору доктрини та практики кримінального права особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, може вважатися суб'єктом кримінального правопорушення за умови відповідності трьом критеріям, а саме: бути фізичною особою, осудною та досягти віку, з якого настає кримі-

нальна відповідальність. Зокрема, це підтверджується частиною першою статті 18 Кримінального кодексу України, де закріплено, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого відповідно до цього Кодексу може наставати кримінальна відповідальність» [4].

Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення» зазначаємо, що вони не є тотожними і мають різні значення. По-перше, «особа злочинця» – суто кримінологічне поняття, а «суб'єкт кримінального правопорушення» – кримінально-правове.

По-друге, поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення (фізична особа, вік та осудність), наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Вітчизняні кримінологи до структури особи злочинця відносять:

1) соціально-демографічні ознаки, які охоплюють відомості про стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, рід занять, наявність постійної роботи, її тривалість, частоту зміни місця роботи, національність, громадянство, місце проживання тощо;

2) особистісно-рольові властивості: характеризують соціальні позиції, які займає особа в різних сферах життєдіяльності: в родині, на виробництві, в суспільному житті;

3) морально-психологічні якості, а саме її внутрішній світ, переживання та почуття, інтелектуальні властивості, широту світогляду, ціннісні орієнтації і суспільно значущі риси характеру, емоційно-вольові якості тощо;

4) риси правової та моральної свідомості відіграють важливу роль у становленні особистості, оскільки життя в соціумі зумовлює необхідність дотримання певних правил поведінки та законів;

5) кримінально-правові ознаки – це відомості про склад скоєного злочину, спрямованість і мотивацію злочинної поведінки, одноосібний або груповий характер злочинної діяльності, форму співучасті (виконавець, організатор, підбурювач, пособник), інтенсивність кримінальної діяльності, наявність судимостей тощо [5, с. 103].

Таким чином, поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» має кримінально-правову природу. Воно передбачає сукупність чітко визначених законом ознак, за наявності яких особа може притягуватись до кримінальної відповідальності за вчинене суспільно-небезпечне діяння. Зміст поняття «суб'єкт кримінального правопорушення» виступає як необхідна умова пред'явлення обвинувачення. Справді, тільки фізична, осудна особа, яка досягла певного віку, саме завдяки цим своїм властивостям, може бути обвинувачена у вчинені кримінального правопорушення. Відсутність же будь-якої суб'єктивної кримінально-правової ознаки перешкоджає пред'явленню цій людині обвинувачення.

Одним із понять, яким оперує доктрина та практика кримінального процесуального права, характеризуючи особу, яка вчинила кримінальне правопорушення, є поняття «обвинувачений». Згідно із частиною другою статті 42 Кримінального процесуального кодексу, обвинувачений – це «особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду в порядку, передбаченому статтею 291 цього Кодексу» [6].

Факт обвинувачення людини у вчиненні кримінального правопорушення свідчить про те, що орган досудового розслідування має в своєму розпорядженні певні дані, які дозволяють охарактеризувати дану особистість, яка володіє антигромадськими властивостями. Крім того, в особистості обвинуваченого відображені різні суспільні відносини, учасником яких вона є в повсякденному житті. Це різного роду соціальні зв'язки з іншими людьми і соціальні ролі, які виконує даний громадянин. Він, як правило, одночасно є учасником трудової діяльності, сімейних відносин. У такому аспекті, притягнення громадянина до кримінальної відповідальності за вчинення кримінального правопорушення являє собою комплекс дій, звернених до даної людини, завдяки яким він отримує можливість виконувати ще одну соціально-значиму, хоча може бути і небажану роль – бути обвинуваченим. Особистість обвинуваченого, як і всяка інша людська особистість, включає в себе і певний комплекс морально-психологічних ознак [7, с. 17].

Попри це, зауважуємо, що під поняттям «обвинувачений» розуміють набагато менше соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які вміщує у собі поняття «особа злочинця». Оскільки «обвинувачений» – поняття більш вузьке, що охоплює, головним чином, ті властивості та ознаки індивіда, які враховані при складенні прокурором обвинувального акту. Тут меншою мірою представлена динаміка розвитку окремих властивостей особистості – її становлення, умови формування. Для обґрунтування обвинувального акту прокурор вкладає твердо встановлені факти, що характеризують певним чином цю особистість. Динамічний аналіз таких обставин характерний більше для самого процесу судового розгляду кримінального провадження, а не в період написання обвинувального акту.

Висновки. Кримінологічна наука зазвичай оперує поняттям «особа злочинця». Такий вибір зумовлений тим, що поняття «особа» є складним інтегруючим поняттям, що охоплює біологічні,

психологічні та соціальні сторони. Зокрема, поняттю «особа злочинця» притаманна система соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у вчиненні кримінальних правопорушень. Встановлення цих ознак дозволяє встановити причини та умови злочинності в цілому.

Поняття «особа злочинця» слід відрізняти від інших суміжних понять юридичних наук: «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення», «обвинувачений». Ці поняття є кримінально-правовими та кримінально-процесуальними, а не кримінологічними за своєю природою та застосовуються до певної людини, яка є носієм встановлених в законі обов'язків і прав упродовж руху кримінального провадження.

Враховуючи те, що під поняттям «особа злочинця» розуміють сукупність соціально-демографічних, психологічних та моральних характеристик, які тією чи іншою мірою типово притаманні людям, винним у злочинній діяльності, ще раз впевнюємось, що поняття «особа злочинця» та «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення», не тотожні, бо в зміст поняття «особа, винна у скоєнні кримінального правопорушення» ніякі інші дані про цього індивіда, його ознаки, особливості та інші окремі показники не входять.

Співвідносячи поняття «особа злочинця» та «суб'єкт кримінального правопорушення», зазначаємо, що поняття «особа злочинця» є більш ширшим за значенням, оскільки, крім ознак суб'єкту кримінального правопорушення (фізична особа, вік та осудність), наділене й іншими ознаками, які характеризують особу, яка вчинила кримінальне правопорушення.

При характеристиці поняття «обвинувачений» розуміють набагато менше соціально-демографічних, психологічних, моральних та інших характеристик, які вміщує у собі поняття «особа злочинця». Оскільки «обвинувачений» – поняття більш вузьке, що охоплює, головним чином, ті властивості та ознаки індивіда, які враховані при складенні прокурором обвинувального акту. Тут меншою мірою представлена динаміка розвитку окремих властивостей особистості – її становлення, умови формування. Для обґрунтування обвинувального акту прокурор вкладає твердо встановлені факти, що характеризують певним чином цю особистість.

Отже, поняття «особа злочинця», «особа, винна у вчиненні кримінального правопорушення», «суб'єкт кримінального правопорушення» та «обвинувачений» певним чином співвідносяться, оскільки в усіх випадках мова йде про передбачуваного злочинця. Однак, це не тотожні поняття, бо вони відображають різні соціально-правові сторони прояву людини як учасника кримінального провадження та суспільних відносин в цілому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Денисов С.Ф. Особа злочинця у кримінологічній теорії України. *Вісник кримінологічної асоціації України.* 2020. № 1 (22). С. 152–159. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/8292 (дата звернення: 01.10.2025).
2. Головкін Б.М., Лисодєд О.В. Співвідношення понять «особа злочинця» та «особистість злочинця». Кримінологічна теорія і практика: досвід, проблеми сьогодення та шляхи їх вирішення: матеріали міжвузів. наук.– практ. круглого столу (Київ, 28 трав. 2020 р.) / у 2 ч. [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. Ч. 1. С. 34–38. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/18126 (дата звернення: 07.10.2025).
3. Закалюк А.П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ: Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с. ISBN: 978-966-313-339-3.
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 21.09.2025).
5. Авдєєв О.О., Васильєв А.А., Володавська О.С., Гладкова Є.О. Кримінологія: питання та відповіді. Харків: «Золота миля», 2015. 323 с. ISBN 978-966-1685-79-5.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.10.2025).
7. Кастарнов Д.Б. Поняття «особа підозрюваного (обвинуваченого)» в кримінальному судочинстві. *Юридична наука.* 2014. № 4. С. 15–23. URL: https://legal.nam.edu.ua/journal/n-4-2014.pdf (дата звернення: 26.09.2025).

УДК 342.92
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.18

ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ КАПЕЛАНІВ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

Тома М.Г.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права,
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0001-50817842

Тома М.Г. Щодо правового регулювання діяльності капеланів в установах виконання покарань.

У статті розглянуто особливості сучасної пенітенціарної системи з акцентом на визначення її інституційної складової. Звернуто увагу на те, що інтерпретація поняття пенітенціарної системи залежить від цілей аналізу та напрямку наукового дослідження. Пенітенціарна система визначається як окрема сфера суспільних відносин, яка потребує нормативного впорядкування, здійснюваного уповноваженими органами влади із залученням інститутів громадянського суспільства. Для цього використовуються правові інструменти, спрямовані на створення ефективної моделі виконання покарань, забезпечення виправлення засуджених і їх ресоціалізації. Зазначено, що кримінально-виконавча система охоплює аспекти виконання покарань, тоді як пенітенціарна система додає важливий компонент, пов'язаний із виправленням осіб після відбування покарань та їх інтеграцією в суспільство.

У статті автор здійснює аргументовану оцінку важливості закріплення інституту капеланства в пенітенціарній системі на рівні законодавства, а також проводить аналіз нормативно-правових положень та законодавчих ініціатив, спрямованих на впровадження душпастирської опіки в установах виконання покарань. У рамках цього дослідження здійснено науковий розгляд правового регулювання діяльності пенітенціарних капеланів в Україні, та країнах ЄС акцентуючи увагу на проблемних аспектах чинного законодавства та можливих шляхах його вдосконалення.

Нормативно-правове забезпечення свободи віросповідання осіб, які відбувають покарання у місцях позбавлення волі, а також діяльність духовенства, зокрема капеланів, у межах вітчизняного законодавства узгоджується з міжнародними правовими стандартами.

Автор наголошує, що сучасне пенітенціарне капеланство позбавлене необхідного правового регулювання, яке є ключовим для його ефективного функціонування та подальшого розвитку. Наразі ця сфера тримається виключно на ініціативах церков і релігійних організацій, що працюють на волонтерських засадах, а тому потребує належного правового забезпечення з боку держави.

Ключові слова: пенітенціарна система, органи виконання покарань, релігійні організації, ресоціалізація засуджених, тюремний капелан.

Toma M.G. On the legal regulation of the activities of chaplains in penal institutions.

The article examines the features of the modern penitentiary system with an emphasis on determining its institutional component. Attention is drawn to the fact that the interpretation of the concept of the penitentiary system depends on the objectives of the analysis and the direction of scientific research. The penitentiary system is defined as a separate sphere of social relations that requires regulatory regulation carried out by authorized authorities with the involvement of civil society institutions. For this purpose, legal instruments are used aimed at creating an effective model of the execution of sentences, ensuring the correction of convicts and their resocialization. It is noted that the penal system covers aspects of the execution of sentences, while the penitentiary system adds an important component related to the correction of persons after serving sentences and their integration into society.

In the article, the author makes a reasoned assessment of the importance of consolidating the institution of chaplaincy in the penitentiary system at the legislative level, and also analyzes regulatory and legal provisions and legislative initiatives aimed at implementing pastoral care in penal institutions. As part of this study, a scientific review of the legal regulation of the activities of penitentiary chaplains in Ukraine and EU countries was carried out, focusing on the problematic aspects of the current legislation and possible ways to improve it.

The regulatory and legal provision of freedom of religion for persons serving sentences in places of deprivation of liberty, as well as the activities of the clergy, in particular chaplains, within the framework of domestic legislation is consistent with international legal standards.

The author emphasizes that modern penitentiary chaplaincy is deprived of the necessary legal regulation, which is key to its effective functioning and further development. Currently, this area relies exclusively on the initiatives of churches and religious organizations that operate on a volunteer basis, and therefore requires proper legal support from the state.

Key words: penitentiary system, penal institutions, religious organizations, resocialization of convicts, prison chaplain.

Постановка проблеми. Наразі система органів, чия діяльність зосереджена на виконанні кримінальних покарань та утриманні осіб під вартою, все ще не повністю відповідає принципам гуманізму та дотриманню прав і свобод людини. Це проявляється у кількох ключових аспектах: недосконалості у підпорядкуванні органів виконання покарань загальноприйнятим принципам функціонування центральних органів виконавчої влади, невідповідності умов утримання засуджених і ув'язнених європейським стандартам, а також недостатній мотивації працівників установ виконання покарань. Необхідність вирішення цих проблем особливо актуалізується у зв'язку з євроінтеграційним курсом України та прагненням до вступу в Європейський Союз. На потребу реформування пенітенціарної системи вказує також нещодавно запропонований законопроєкт . Його положення передбачають як структурну реорганізацію системи органів кримінально-виконавчої служби та установ для виконання покарань, так і суттєве оновлення Державної кримінально-виконавчої служби України загалом.

Мета даної статті полягає у визначенні та аналізі правових гарантій функціонування релігійних організацій в установах пенітенціарної системи України. Увага приділяється розгляду цих гарантій у контексті реформування державної кримінально-виконавчої служби, з акцентом на ефективність взаємодії між органами державної влади та релігійними інституціями у забезпеченні духовних та моральних потреб осіб, які відбувають покарання.

Стан опрацювання проблематики. Питання духовної опіки для засуджених, а також діяльність релігійних організацій у закладах Державної кримінально-виконавчої служби України були предметом дослідження низки науковців, таких як Д. Голобородько, О. Гумін, С. Здіорук, Є. Бараш, Д. Жолтані, Н. Калашник, В. Кирилюк, О. Колб, М. Палій, К. Пантелей, Ю. Решетніков, П. Терлецький та інші науковці в галузі кримінально-виконавчого права.

Виклад основного матеріалу. Термін «пенітенціарна система» не має нормативного закріплення. У правовій теорії цей термін часто використовується як синонім понять «кримінально-виконавча система» або «виправна система». Як уточнює Г.О. Радов, пенітенціарна система представляє собою цілісну, функціонально-інтегровану структуру, яка об'єднує повноважних суб'єктів державного управління, органів місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства та їх узгоджені дії, спрямовані на забезпечення ресоціалізації засуджених. Вчений обґрунтовує своє бачення пенітенціарної системи, покладаючись на суб'єктний підхід у трактуванні цього поняття. Однак, на нашу думку доцільно запропонувати двостороннє тлумачення пенітенціарної системи у вузькому та широкому значеннях. При цьому у вузькому сенсі під пенітенціарною системою розуміється сукупність установ та органів, які займаються виконанням кримінальних покарань, передбачених ізоляцією правопорушників від суспільства. У широкому ж сенсі це визначення значно розширюється і включає не лише установи виконання покарань, а й цілісний комплекс державних і правових засобів, методик та гарантій, які працюють у взаємній залежності та взаємодії для досягнення цілей виконання кримінальних покарань в умовах ізоляції від суспільства. Таким чином, можна зробити висновок, що вузький підхід до розуміння пенітенціарної системи акцентує увагу на її суб'єктному аспекті, тоді як широке трактування будується на праксеологічному підході, орієнтованому на аналізі якісних характеристик і функціональної організації цієї системи.

Наукові погляди О.О. Шкути щодо семантики терміну «пенітенціарний» (походить з латинського слова poenitentiarius – покаяння, каяття) є досить цікавими, оскільки вони підкреслюють особистісно-орієнтований підхід до виправного впливу на засудженого, спрямований на його мотиваційну сферу. У цьому контексті категорія «пенітенціарна система» має якісно інші характеристики порівняно з категорією «кримінально-виконавча система». Це пояснюється тим, що практика правозастосування у сфері виконання покарань демонструє стійку тенденцію до якісної трансформації кримінально-виконавчої системи, яка поступово еволюціонує в пенітенціарну систему [1, с. 82]. Цей процес передбачає: а) забезпечення ефективного виконання покарання; б) сприяння виправленню засуджених після завершення строку покарання.

Відповідно, у контексті кримінально-виконавчої системи пріоритетно враховується аспект ефективної організації процесу відбування покарання. У той же час, стосовно пенітенціарної системи виразно акцентується додаткова якісна складова, яка включає забезпечення процесу виправлення осіб, засуджених до покарання, а також сприяння їх ресоціалізації після завершення терміну покарання.

Духовно-релігійна опіка в установах пенітенціарної системи має багаторічну історію в багатьох державах. Після здобуття Україною незалежності така практика почала поступово впроваджуватися у вітчизняних місцях позбавлення волі. Це включає надання релігійної підтримки та опіки ув'язненим. Формально таке право гарантоване громадянам Конституцією України та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Практика різних країн світу свідчить, що співпраця між пенітенціарними системами та релігійними організаціями дає позитивні результати через виховну й просвітницьку роботу із засудженими. Це сприяє підвищенню кількості осіб, які після відбуття покарання інтегруються в суспільство та стають законослухняними громадянами.

Варто зазначити, що у багатьох країнах світу капеланське служіння в установах виконання покарань регулюється на законодавчому рівні та отримує відповідну державну підтримку. Окрім здійснення релігійних обрядів, капелани виконують низку додаткових обов'язків. Зокрема, вони беруть участь у роботі дисциплінарних рад, контролюють листування ув'язнених, співпрацюють із тюремними психологами, медичним персоналом та іншими працівниками установ. Також вони займаються навчанням грамоті, навчають основам сімейного життя, повідомляють ув'язнених про смерть їхніх близьких і виконують інші подібні завдання.

Призначення або залучення до капеланського служіння у пенітенціарних системах вимагає від кандидатів відповідного рівня освіти та практичної підготовки. Наприклад, у Сполучених Штатах, щоб мати можливість працювати із засудженими, релігійний служитель повинен володіти освітнім рівнем щонайменше магістра і обов'язково мати сертифікат від відповідної релігійної організації, який підтверджує його ділові якості та здатність налагоджувати співпрацю з ув'язненими. Надалі вони працюють на контрактній основі або як волонтери на громадських засадах.

Досвід тюремних капеланів у Великобританії заслуговує на особливу увагу. Окрім виконання звичних обов'язків, вони за згодою адміністрації установ організовують зустрічі з тими, хто відбув тривалий термін ув'язнення, але після звільнення остаточно порвав із кримінальним минулим.

У Фінляндії тюремне капеланство також має свої специфічні риси. Лютеранські священнослужителі часто виконують ролі психологів і соціальних консультантів. Чимало фінських ув'язнених саме з ними прагнуть обговорити свої сімейні чи робочі проблеми, довіряючи їм особисті переживання й питання.

Особливу увагу привертає високий рівень організованості роботи тюремного духовенства у Польщі. Значною мірою ця впорядкованість обумовлена домінуванням католицизму як провідної релігії в суспільстві. У рамках цієї системи головний капелан призначається Конференцією польських єпископів і він виконує роль основного посередника між державними структурами та Церквою. До компетенції головного капелана входить координація діяльності капеланів тюремних округів, кожен з яких охоплює від 10 до 20 установ виконання покарань. У кожному конкретному закладі безпосередню душпастирську діяльність здійснює капелан, який укладає договір у письмовій формі з керівником установи.

Примітно, що у польській системі тюремний капелан зазвичай поєднує свої обов'язки зі служінням у парафії. Фінансове утримання капелана, включаючи виплату заробітної плати, забезпечується за рахунок коштів конкретної парафії. Лише в особливих випадках та за певних обставин і за умов наявності відповідного бюджету, адміністрація виправної установи може надати капелану додаткову фінансову винагороду.

Пенітенціарна система України вже накопичила певний досвід у впровадженні тюремного капеланства, що створює підґрунтя для очікування його сприятливого впливу на процес морального виховання осіб, які відбувають покарання в установах виконання покарань.

Однак, головні виклики, які стоять перед організацією ефективної діяльності пенітенціарного капеланства в Україні, пов'язані, насамперед, із недостатнім законодавчим регулюванням цієї форми релігійної діяльності. Додатковою проблемою є те, що значна частина православних громад перебуває під юрисдикцією Московського патріархату, який слугує невід'ємною складовою імперсько-ідеологічної системи Російської Федерації – держави, що визнана агресором.

Це стає ще більш актуальним через постійне зростання кількості українців, які пережили жахи сучасної російсько-української війни. Багато з них змушені отримувати медичну допомогу через поранення або ж перебувати за грами з різних причин або проходити соціальну реабілітацію, щоб повернутися до повноцінного життя в цивільному середовищі.

Важко навіть уявити, як діяльність медичних чи інших капеланів, що належать до Московського патріархату, зокрема до УПЦ (МП), може бути сприйнята нашими колишніми військовослужбовцями, які брали участь в антитерористичній операції. Ці люди, які пройшли через випробування війни та потребують серйозної реабілітації через отримані психологічні травми, навряд чи знайдуть довіру або підтримку у таких священнослужителів. Ще менш природними виглядають намагання

священиків УПЦ (МП) надавати духовно-гуманітарну або морально-психологічну допомогу сім'ям і близьким тих воїнів, які загинули, обороняючи свою країну від агресії Росії. У цьому контексті постає питання про відповідність таких дій емоційним, моральним і патріотичним очікуванням як самих військових, так і їхніх рідних, які перенесли найважчі втрати.

24 листопада 2017 року до Верховної Ради України був поданий проєкт Закону України «Про пенітенціарну систему» [2]. Над його розробкою працювали як народні депутати, так і широке коло спеціалістів.

Творці проєкту Закону України «Про пенітенціарну систему» намагалися врахувати актуальні запити та потреби сучасного українського суспільства. Серед ключових аспектів особливу увагу приділено питанням впровадження капеланської служби в межах пенітенціарної системи, що має на меті забезпечити духовну підтримку і сприяти соціальній реабілітації осіб, які перебувають у місцях ув'язнення. Проте, на жаль, ситуація з реалізацією цієї ініціативи так і не мала шансів на існування.

Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», проведення богослужінь і релігійних обрядів у лікарнях, госпіталях, будинках для літніх людей, осіб із інвалідністю, а також у місцях попереднього ув'язнення чи виконання покарань здійснюється на прохання осіб, які перебувають у цих установах, або за ініціативою релігійних організацій. Адміністрація таких закладів сприяє цьому процесу, беручи участь у визначенні часу та умов проведення богослужінь, обрядів чи церемоній [3].

Норми чинного законодавства, що регламентують діяльність капеланів, є недостатніми, оскільки практика душпастирської опіки в установах досудового ув'язнення та кримінально-виконавчих установах України не була належним чином забезпечена спеціальним законом чи підзаконними актами. Це свідчить про необхідність гармонізації національного регулювання з європейськими та міжнародними стандартами. Інституалізація релігійної опіки в пенітенціарній системі базується на дотриманні положень міжнародних правових актів, зокрема:

- ✓ Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (стаття 18);
- ✓ Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй стосовно поводження з ув'язненими (так звані Правила Нельсона Мандели, статті 4.2, 65, 66, 91, 92.1, 104.1);
- ✓ Європейські пенітенціарні (в'язничні) правила (статті 29.1–3, 35.1), а також Правила пробації Ради Європи 2010 року (стаття 37) та Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи для в'язничних і пробаційних служб з питань радикалізації та насильницького екстремізму становлять основу для забезпечення дотримання стандартів у сфері прав людини та реабілітації осіб у місцях позбавлення волі [3].

На тридцять п'ятому році незалежності України тюремне капеланство залишається невикористаним потенціалом у межах пенітенціарної системи країни. Постає нагальність вирішення проблеми відсутності підзаконних актів, які б усунули розбіжності між чинними нормативно-правовими документами та положеннями окремих законодавчих актів, що стосуються регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) у закладах та установах, які знаходяться у сфері управління Державної пенітенціарної служби України.

Серед найважливіших завдань у сфері пастирської опіки є не тільки забезпечення духовної підтримки для ув'язнених, їхня підготовка до звільнення та повернення в суспільство, але й турбота про персонал Державної кримінально-виконавчої служби. Особливо це актуально в умовах воєнного стану під час російсько-української війни, коли зафіксовано зростання випадків насильства щодо ув'язнених.

У сучасному українському суспільстві роль церков зазнала значних змін порівняно від тієї, яка була характерною для періоду, коли в 1996 році положення Конституції України яке передбачало відокремлення церкви від держави було офіційно узаконено. На відміну від того часу, зараз церкви та релігійні організації не лише зберігають свою духовну функцію, але й активно долучаються до різних сфер громадського життя. Вони стали впливовими учасниками громадянського суспільства, сприяючи розвитку соціальних ініціатив, підтримуючи гуманітарні проєкти та здійснюючи діяльність, що має вагомий вплив на суспільну свідомість. Таким чином, ці інституції набули нового значення як важливі джерела морального орієнтира та соціальної підтримки.

Визнаючи певний прогрес у впровадженні капеланської служби на практиці, все ж необхідно акцентувати увагу на критичній потребі продовжувати ретельний моніторинг та аналіз деструктивної діяльності московського патріархату. Його роль у створенні ідеологічних концепцій та безпосередній організації реалізації проєкту «руского міра» в Україні залишається серйозною загрозою. Варто зазначити, що Українська православна церква (Московського патріархату) є цілковито підконтрольною керівним органам у Москві. Це означає, що відповідно до статуту Російської православної церкви, невід'ємною частиною якої є УПЦ (МП), вона зобов'язана виконувати всі укази

та розпорядження, які надходять із Москви. Такий стан речей визначає не лише церковну, а й політичну залежність, яка потенційно використовувалася і може надалі використовуватися для втручання у внутрішні справи України.

Висновки. Капелани вже успішно інтегрувались у пенітенціарну систему України, поступово стаючи ключовим елементом її функціонування та відіграючи важливу роль у соціально-духовній підтримці ув'язнених. Вони спрямовують свою діяльність на забезпечення духовно-гуманітарної та морально-психологічної підтримки громадян, які опинилися в складних життєвих обставинах. Однак одним із головних викликів для ефективної і толерантної роботи капеланських служб залишається протистояння впливу УПЦ (МП), яка є частиною Російської православної церкви. Ця структура часто використовується Москвою як інструмент для реалізації ідеології «руского міра» в Україні. Одним із ключових принципів побудови сучасних відносин між Українською державою та релігійними організаціями має стати концепція раціонального партнерства. Участь капеланів у установах виконання покарань може суттєво посилити гуманітарний аспект національної безпеки. Досвід інших країн уже довів ефективність впровадження таких служб, демонструючи їхню вагому роль у суспільному розвитку. Особливої уваги потребує законодавча база, що регулює організацію й функціонування капеланських служб. Їх варто розглядати як невід'ємну складову духовно-гуманітарного виховання та морально-психологічного супроводу громадян. Головним завданням цього механізму має залишатися підтримка високого рівня патріотизму й міцного духовно-морального потенціалу Українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шкута О.О. Визначення пенітаціарної системи як елемента кримінально-виконавчої доктрини. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2016. Вип. 37. С. 79–83. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/8023b140-31ff-4ce1-a2d4-42fbb4d5a36d.
2. Проект Закону України «Про пенітенціарну систему». URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62965.
3. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 року № 987-XII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text.

УДК 343.346.5 (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.19

ЗАХИСТ СВОБОДИ ВІРОСПОВІДАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИМИ ЗАСОБАМИ: ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ У КОНТЕКСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА[1]

Юзікова Н.С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права,
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0003-0879-2228

Юзікова Н.С. Захист свободи віросповідання кримінально-правовими засобами: гарантії реалізації у контексті верховенства права.

Важливість дослідження сфери захисту прав людини визначається конституційною цінністю свободи віросповідання (ст. 35 КУ), що виступає невід'ємним елементом демократичної, правової держави та підґрунтям мирного співіснування в умовах релігійної різноманітності. В умовах зростання кількості випадків незаконного перешкоджання релігійній діяльності та використання насильства, особливо щодо священнослужителів, захист свободи віросповідання набуває актуальності. Такі діяння мають суспільну небезпеку, оскільки вони не лише порушують особисту недоторканність громадян, але й підривають громадську злагоду. Кримінально-правові засоби, закріплені у ст.ст. 178, 179, 180, 181 КК України, є гарантією реалізації балансу у контексті верховенства права, запобігаючи нетерпимості та насильству, що виникає на ґрунті релігійної ворожнечі.

У статті зосереджено увагу на міжнародно-правових стандартах, які відображені у Європейській конвенції з прав людини (ЄКПЛ), що гарантує свободу думки, совісті та релігії, формує абсолютну вимогу щодо недопущення насильства (фізичного чи психічного) при здійсненні релігійної діяльності; Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські та політичні права, які встановлюють право на внутрішню свободу світогляду і віросповідання, що включає право вільно обирати, приймати або змінювати релігію чи переконання та зовнішню свободу її сповідування, без будь-якого примусу, що порушує цей вибір. Міжнародні норми закріплюють обов'язок держави активно захищати свободу віросповідання та протидіяти злочинам на ґрунті ненависті (*hate crimes*), що є складовою верховенства права.

Для забезпечення євроінтеграційного розвитку України, розкрито положення щодо меж допустимого обмеження свободи віросповідання відповідно до практики ЄСПЛ (справа *Лейла Шахін проти Туреччини*). З огляду на зростаючу роль соціальних мереж у поширенні релігійної нетерпимості, наголошується на необхідності уніфікації правозастосовної практики відповідно до вимог БДІПЛ ОБСЄ (Рішення № 3/13). Це є превентивною основою для зміцнення соціальної стійкості України в умовах глобальних та локальних викликів, підтверджуючи її гармонізацію до європейських цінностей.

Ключові слова: свобода віросповідання, кримінальна відповідальність, кримінальне правопорушення, кримінально-правова охорона, права людини, релігійні права, захист, покарання, міжнародні стандарти, міжнародне співробітництво, справедливість та повагу

Yuzikova N.S. Protecting freedom of religion through criminal law: guarantees of implementation in the context of the rule of law.

The importance of researching the field of human rights protection is determined by the constitutional value of freedom of religion (Article 35 of the Constitution of Ukraine), which is an integral element of a democratic, law-based state and the foundation for peaceful coexistence in conditions of religious diversity. With the growing number of cases of illegal obstruction of religious activity and the use of violence, especially against clergy, the protection of freedom of religion is becoming increasingly relevant. Such acts pose a danger to society, as they not only violate the personal inviolability of citizens, but also undermine social harmony. The criminal law measures enshrined in Articles 178, 179, 180, and 181 of the Criminal Code of Ukraine guarantee the implementation of balance in the context of the rule of law, preventing intolerance and violence arising from religious hostility.

[1] Дослідження було частково профінансовано Міністерством закордонних справ Чеської Республіки в межах проєкту 25-PKVV-UM-004 «Development of Education, Research, and International Cooperation at Oles Honchar Dnipro National University (DNU)» , реалізованого Карловим університетом і Дніпровським національним університетом імені Олеся Гончара .

The article focuses on international legal standards reflected in the European Convention on Human Rights (ECHR), which guarantees freedom of thought, conscience, and religion, and establishes an absolute requirement to prevent violence (physical or psychological) in the exercise of religious activities; the Universal Declaration of Human Rights and the International Covenant on Civil and Political Rights establish the right to internal freedom of thought and religion, which includes the right to freely choose, adopt, or change religion or belief, and external freedom to practice it without any coercion that violates this choice. International norms enshrine the state's obligation to actively protect freedom of religion and combat hate crimes, which is part of the rule of law.

To ensure Ukraine's European integration, provisions on the limits of permissible restrictions on freedom of religion have been clarified in accordance with the practice of the European Court of Human Rights (Leyla Şahin v. Turkey). Given the growing role of social networks in spreading religious intolerance, the need to unify law enforcement practices in accordance with the requirements of the OSCE ODIHR (Decision No. 3/13) is emphasized. This is a preventive basis for strengthening Ukraine's social stability in the face of global and local challenges, confirming its harmonization with European values.

Key words: freedom of religion, criminal liability, criminal offense, criminal law protection, prevention, punishment, obstruction, coercion, victim, religious rights, international standards, international cooperation, airness and respect

Постановка проблеми. Захист свободи віросповідання кримінально-правовими засобами є імперативом сьогодення, що обумовлює важливість цього дослідження як конституційної цінності прав людини. Відповідно до ст. 35 Конституції України, кожен має право на свободу світогляду і віросповідання, що включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, а також безперешкодно відправляти релігійні культи і ритуальні обряди [1]. Таке право є невід'ємним елементом демократичної та правової держави, що відображає розуміння того, що різноманітність релігії чи переконань існує в кожному суспільстві, і повага до цих відмінностей є основою злагоди у громаді як результат верховенства права.

Сьогодні, попри законодавчі гарантії та відповідальність за протиправні дії, пов'язані з порушенням права людини сповідувати будь яку релігію або не сповідувати ніякої релігії (ст. 178, 179, 180, 181 КК України) [2], спостерігається збільшення кількості випадків незаконного перешкоджання релігійній діяльності та використання фізичного чи психічного насильства, особливо щодо священнослужителів, що суперечить міжнародним стандартам захисту прав людини, закріпленим у Загальній декларації прав людини та Міжнародному пакті про громадянські і політичні права. Такі діяння мають високу суспільну небезпеку, оскільки вони порушують особисту недоторканність громадян, підривають соціальну згуртованість та конституційні засади, які допускають обмеження цього права лише в інтересах охорони громадського порядку та захисту прав і свобод інших людей.

Мета статті полягає у комплексному теоретико-прикладному дослідженні кримінально-правових засобів, спрямованих на захист свободи віросповідання, що здійснюється шляхом аналізу чинного законодавства України та системної оцінки крізь призму гарантій реалізації цього права в контексті верховенства права та міжнародно-правових стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням вдосконалення законодавства та кримінально-правової охорони різних об'єктів, у тому числі свободи віросповідання, приділяли увагу такі вчені, як: В. Борисов, А. Васильєв, В. Гальцова, В. Єленський, О. Житний, О. Ковтун, І. Корінець, О. Кришевич, С. Лихова, Б. Леонов, Т. Лисько, В. Маркін, С. Максимов, М. Маринович, О. Островський, Є. Пилипенко, І. Рощина, І. Тучапець, С. Харитонов, О. Храмцов, Н. Шаптала, І. Швидченко, О. Швець, Т. Шевчук, С. Чернявський, Г. Яремко, Л. Ярмол та інші.

Українська правова доктрина розглядає кримінальну відповідальність за посягання на свободу віросповідання як прямий результат реалізації принципу верховенства права та необхідності приведення національного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (ст. 9). У кримінальному законодавстві передбачено норми (ст. 178–181 КК України), спрямовані на забезпечення кримінально-правової охорони цього фундаментального права, що випливає з конституційних гарантій (ст. 35 Конституції України). Однак, попри це, науковий інтерес зосереджений на системних проблемах ефективності захисту. По-перше, виявлено недосконалість кримінального законодавства як засобу захисту прав людини, що характеризується прогалинами та колізіями у правовому регулюванні, які перешкоджають його адаптації до сучасних умов. По-друге, є значні проблеми юридичної визначеності та кваліфікації, оскільки чинне законодавство, хоч і відповідає міжнародним стандартам, містить недоліки з точки зору однозначного розуміння складових кримінальних правопорушень

та потребує критичної оцінки діючої редакції ст. 180 КК України для усунення проблемних питань перешкоджання та тлумачення поняття «релігійного обряду». По-третє, складнощі виникають у практиці імплементації міжнародних стандартів, оскільки застосування ст. 9 Конвенції є проблематичним через складність правового тлумачення таких соціальних термінів, як «думка», «совість» і навіть «релігія», що вимагає високої доказової бази та обмежує кількість справ, які розглядає ЄСПЛ. Окремим проблемним питанням є можливість застосування бланкетних диспозицій (наприклад, ст. 325 КК України) за порушення санітарних норм під час релігійних обрядів, що ускладнює доведення вини [3]. Таким чином, хоча українська правова доктрина визнає конституційну цінність свободи віросповідання та її захист кримінально-правовими засобами як виконання позитивного обов`язку держави, наукові дослідження на сьогодні не дають вичерпних відповідей щодо практичної ефективності чинного законодавства. Саме тому нагальним є перехід від теоретичного осмислення до практично-орієнтованого аналізу [3; 4; 5; 6; 7].

Зарубіжна наукова думка щодо кримінально-правового захисту свободи віросповідання ґрунтується на трьох ключових засадах: міжнародно-правовому імперативі, принципі субсидіарності та необхідності чіткої законодавчої дефініції. Міжнародно-правовий імператив (відповідно до ст. 9 Конвенції та практики ЄСПЛ) встановлює для держави обов'язок не втручатися та активно забезпечувати судовий захист релігійних громад, їхніх членів та релігійних споруд чи культових будинків від посягань третіх осіб, що є фундаментальною гарантією, похідною від людської гідності. Водночас, застосування кримінально-правових норм обмежено принципом (крайнього засобу), який вимагає, щоб криміналізація, як найбільш суворий інструмент влади, використовувалася лише тоді, коли інші засоби (цивільні, адміністративні) виявляються недостатніми для відновлення правопорядку. Загальна характеристика європейських підходів свідчить про використання більшістю країн багатошарового захисту, що включає спеціальні норми про порушення культу та універсальні обтяжуючі ознаки за злочини, вчинені на ґрунті релігійної ворожнечі [8; 9; 10].

В умовах локальних та глобальних викликів теоретико-практичне осмислення кримінально-правової норми, що охороняє релігійні обряди, як конкретної гарантії реалізації конституційного права у контексті європейських стандартів набуває нового значення.

Виклад основного матеріалу. Свобода віросповідання має фундаментальне значення, адже є похідною від людської гідності. Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) виводить зі ст. 9 Конвенції про захист прав людини обов'язок держав забезпечувати правовий захист релігійних громад, що робить кримінально-правові інструменти допустимими та необхідними. У цьому контексті, ст. 180 КК України є спеціальним інструментом захисту, який охороняє як безперешкодне відправлення обрядів (ч. 1), так і особисту недоторканність священнослужителів від примусу та насильства (ч. 2) [2].

Історичний контекст права і релігії ілюструє складну взаємодію, що розвивалася від теологічних основ правових систем до сучасного світського права, де напруженість виникає, коли релігійні вимоги суперечать світському праву. Розуміння цієї еволюції важливе для усвідомлення конституційної цінності свободи віросповідання та необхідності її кримінально-правового захисту в сучасній правовій державі. Взаємозв'язок між свободою віросповідання та кримінальним правом створює складні правові та етичні проблеми, оскільки баланс між індивідуальними правами та громадською безпекою і громадським порядком залишається важливим аспектом правової держави.

Таким чином, розуміння історичного контексту права та релігії дає цінну інформацію про сучасну необхідність кримінально-правового захисту. Історична інтеграція права і релігії на сучасному етапі трансформується у позитивний обов'язок держави забезпечити баланс між повагою до свободи віросповідання як невід'ємного конституційного права з дотриманням суспільно-правових стандартів та захистом громадської безпеки й порядку і прав інших громадян. Отже, кримінально-правові засоби (ст. 180 КК України) є гарантією реалізації цього балансу у контексті верховенства права, забезпечуючи необхідний захист від перешкоджання та насильства, вчиненого на ґрунті релігійної ворожнечі.

У контексті верховенства права, розуміння правового захисту та обмежень, пов'язаних зі свободою віросповідання в системі кримінального правосуддя, має визначальне значення. Верховенство права передбачає, щоб кримінально-правові засоби забезпечували справедливість та повагу до різноманітних вірувань при одночасному збереженні суспільного порядку. Це досягається через принцип юридичної визначеності (чітке визначення меж кримінального правопорушення) та реалізацію позитивного обов'язку держави захищати конституційні права особи, що є не просто декларацією, а гарантією реалізації свободи віросповідання.

Оскільки національне кримінальне законодавство України має ґрунтуватися на міжнародно-правових зобов'язаннях, огляд міжнародних актів є необхідним для встановлення еталонів правового захисту. Забезпечення кримінально-правового захисту свободи віросповідання в Україні є прямим

виконанням міжнародно-правових зобов'язань, які послідовно запроваджуються через практику судового тлумачення та механізми міжнародного контролю.

Свобода думки, совісті та релігії є фундаментальним і непорушним правом, яке визнається та гарантується низкою ключових міжнародно-правових актів. Ці акти слугують нормативною основою для національного законодавства і безпосередньо впливають на національну практику правозастосування.

Базові гарантії закріплені у ст. 18 Загальної Декларації прав людини (1948 р.), яка встановлює право кожної людини на свободу думки, совісті та релігії, включаючи свободу публічного чи приватного сповідання, ученні та виконанні релігійних та ритуальних обрядів [11]. Це положення було поглиблено у ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права (1966р.), яка додатково наголошує, що ніхто не повинен зазнавати примусу, що порушує його свободу вибору релігії [12]. Ця норма гарантує абсолютну внутрішню свободу мати чи приймати релігію та зовнішню свободу її сповідувати, категорично забороняючи будь-який примус, що порушує цей вибір. Водночас, зовнішні прояви свободи віросповідання підлягають лише тим обмеженням, які необхідні для охорони громадської безпеки, порядку та основних прав інших осіб. Це міжнародне положення є основою зобов'язання держави забезпечувати кримінально-правовий захист особи від протиправних діянь, які порушують ці права. Таким чином, Міжнародний пакт забезпечує дворівневий захист – абсолютну внутрішню свободу (не підлягає обмеженню) та кваліфіковану зовнішню свободу (підлягає обмеженню законом), що є наріжним каменем для оцінки легітимності та обґрунтованості українських кримінально-правових засобів захисту свободи віросповідання Це прямо корелює з необхідністю кримінально-правового захисту від діянь щодо священнослужителів (що криміналізовано у ч. 2 ст. 180 КК України) [2].

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (далі – ЄКПЛ) [13] має визначальне значення для національної превентивної практики. У ст. 9 Конвенції гарантовано право на свободу думки, совісті та релігії та визначено свободу сповідувати релігію прилюдно чи приватно. Крім того, застосування фізичного чи психічного насильства, спрямованого на перешкоджання релігійній діяльності, є прямим порушенням ст. 3 ЄКПЛ, що вимагає від держави адекватного кримінально-правового реагування.

Гарантії ст. 9 ЄКПЛ щодо свободи думки, совісті та релігії не є абсолютними і не поширюються на кожну дію, вчинену під впливом релігійних переконань. ЄСПЛ зазначає, що ця стаття не завжди гарантує особі право поводити себе у публічній сфері так, як приписує її релігія, оскільки зовнішні прояви віри можуть бути обмежені відповідно до ч. 2 ст. 9 ЄКПЛ. Так ЄСПЛ підтверджує, що зовнішні прояви релігії можуть бути обмежені, якщо це обмеження встановлене законом та є необхідним у демократичному суспільстві для досягнення законних цілей, таких як захист суспільного порядку, здоров'я, моралі або прав і свобод інших осіб. Перед ЄСПЛ постає завдання визначити, чи є заходи, вжиті на національному рівні, по суті обґрунтованими та пропорційними, чи переслідують вони законну мету чи необхідні в демократичному суспільстві [5].

Класичним прикладом такого балансу є рішення у справі «Лейла Шахін проти Туреччини» (рішення Великої палати від 10 листопада 2005 р.). У цій справі ЄСПЛ визнав, що заборона носіння хіджабу студентці у вищому навчальному закладі не є порушенням свободи віросповідання. Суд наголосив, що таке обмеження відповідало законній меті захисту прав і свобод інших осіб та спрямоване на збереження світського характеру вищого навчального закладу (принцип секуляризму) [14]. Таким чином, практика ЄСПЛ чітко окреслює, що свобода віросповідання не звільняє особу від дотримання загальнодержавних правил та вимог суспільного порядку, а кримінально-правові засоби захисту мають застосовуватися з урахуванням цих меж.

У сукупності, міжнародні стандарти встановлюють для України позитивний обов'язок який стосується утримування від втручання та активний захист свободи віросповідання кримінально-правовими засобами, забезпечуючи юридичну визначеність та справедливість у контексті верховенства права. Це положення знаходить вираження та постійний контроль у діяльності ключових європейських інституцій. Саме практика ЄСПЛ надає авторитетне тлумачення обсягу цього захисту, тоді як Бюро демократичних інститутів та прав людини ОБСЄ (БДІПЛ) здійснює моніторинг і експертну підтримку для впровадження ефективних кримінально-правових механізмів, зокрема, у сфері боротьби зі злочинами на ґрунті релігійної ненависті.

Захист права на свободу думки, совісті, релігії чи переконань охороняє гідність кожної людини та водночас допомагає будувати більш толерантні та інклюзивні суспільства, зменшуючи напруженість та дозволяючи різноманітним спільнотам співіснувати разом. Як слушно зазначив Маттео Мекаччі, директор БДІПЛ ОБСЄ, «свобода релігії чи переконань є основою наших демократій... захист цього права сприяє взаєморозумінню та повазі, допомагає підвищити стійкість наших суспільств до поляризації та виступає бар'єром проти насильства та ненависті» [15]. Однак, в умовах глобалі-

зації та діджиталізації, ефективність цього бар'єру перебуває під постійною загрозою, що вимагає перегляду традиційних засобів захисту.

Зокрема, роль соціальних мереж у просуванні та посиленні цих актів і проявів нетерпимості та ксенофобії, а також у поширенні неправдивої інформації з метою провокації, викликає занепокоєння та має бути вирішено для забезпечення безпечного та мирного суспільства для всіх. Хоча свобода слова є основним принципом демократії, вона не може бути виправданням для неконтрольованої ненависті, заснованої на релігії чи переконаннях, яка спрямована на фізичне та емоційне благополуччя людей. Насильство на ґрунті релігії чи переконань становить загрозу соціальній згуртованості, мирному співіснуванню та безпеці різних суспільств. Зрештою, воно ставить під загрозу руйнування наших основних демократичних цінностей та принципів, важливих для добробуту наших громад та функції миру в ширшому масштабі [16].

Необхідність активного захисту свободи віросповідання кримінально-правовими засобами постійно підтверджується не лише практикою ЄСПЛ, а й документами і діяльністю Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ). Ці документи деталізують зобов'язання держав щодо забезпечення толерантності та протидії насильству на релігійному ґрунті, встановлюють загальні стандарти захисту, деталізують конкретні дії, які держави-учасниці зобов'язані вжити для забезпечення верховенства права у сфері свободи віросповідання.

Підтверджуючи взаємозалежний, взаємопов'язаний і характер свободи думки, совісті, релігії та всіх інших прав людини, та наголошуючи на важливості сприяння атмосфері взаємної терпимості й поваги між усіма спільнотами, Рішення № 3/13 Міністерської Ради ОБСЄ від 6 грудня 2013 року «Свобода думки, совісті, релігії чи переконань» прямо закликає держави-учасниці до низки цілеспрямованих кроків, що безпосередньо стосуються кримінально-правового регулювання та правозастосування:

- ✓ повною мірою виконувати зобов'язання, прийняті в рамках ОБСЄ, що стосуються свободи думки, совісті, релігії та переконань;
- ✓ повною мірою дотримуватись своїх зобов'язань щодо забезпечення права всіх людей сповідувати свою релігію чи переконання та здійснювати відповідні обряди як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно або приватно, а також здійснювати навчання, ритуальні та релігійні практики, зокрема шляхом упровадження прозорих і недискримінаційних законів, правил, практик і політичних рішень;
- ✓ утримуватися від запровадження обмежень, несумісних із політичними зобов'язаннями в рамках ОБСЄ та міжнародно-правовими нормами, щодо відправлення приватними особами або релігійними спільнотами релігійного культу чи дотримання своїх переконань;
- ✓ заохочувати та сприяти відкритому й прозорому міжконфесійному та міжрелігійному діалогу і партнерству;
- ✓ прагнути запобігати нетерпимості, насильству та дискримінації на релігійному чи світоглядному підґрунті, зокрема щодо християн, юдеїв, мусульман, послідовників інших релігій, а також невіруючих;
- ✓ засуджувати насильство та дискримінацію на релігійному ґрунті, попереджати напади на людей і групи за ознаками думки, совісті, релігії чи переконань та забезпечувати їхній захист від таких нападів;
- ✓ сприяти своєчасному залученню релігійних або світоглядних спільнот до публічного обговорення відповідних законодавчих ініціатив;
- ✓ сприяти діалогу між релігійними чи світоглядними спільнотами та державними органами, у тому числі, за потреби, з питань використання місць відправлення культу та релігійного майна [17].

Вказане рішення № 3/13 ОБСЄ є прямим політико-правовим імперативом, який перетворює кримінально-правовий захист свободи віросповідання на ключовий елемент євроінтеграційного процесу України та принципів верховенства права. Адже підтверджує взаємозалежність свободи релігії з усіма іншими правами людини, вимагаючи від України повного та прозорого виконання зобов'язань. Це, зокрема, означає позитивний обов'язок держави не лише утримуватися від несумісних обмежень, а й активно запобігати нетерпимості, насильству та дискримінації на релігійному ґрунті. Таким чином, ефективність українського кримінального права (зокрема, у протидії *hate crimes* та забезпеченні захисту) стає критерієм оцінки реальної прихильності України до європейських цінностей, вимагаючи уніфікації законодавства та прозорого діалогу з релігійними спільнотами, що є основою демократичної держави.

Висновки. На основі проведеного комплексного теоретико-прикладного дослідження кримінально-правових засобів захисту свободи віросповідання, що охоплює міжнародні стандарти, діяльність ОБСЄ та практику ЄСПЛ, досягнуто поставленої мети та сформульовано низку ключових положень.

Захист свободи віросповідання кримінально-правовими засобами є імперативною основою реалізації верховенства права в Україні, а не лише законодавчою вимогою. Міжнародні стандарти, включно з практикою ЄСПЛ та настановами ОБСЄ, встановлюють для України позитивний обов'язок утримуватися від втручання та активно забезпечувати юридичну визначеність і індивідуальну відповідальність за посягання на це право. Саме практика ЄСПЛ надає відповідне тлумачення обсягу цього захисту.

Ефективність кримінально-правового захисту свободи віросповідання виступає стратегічним інструментом зміцнення національної безпеки та соціальної стійкості України, особливо в умовах збройної агресії та гібридної інформаційної війни. Ефективне переслідування кримінальних правопорушень на ґрунті релігійної ненависті (hate crimes) виступає бар'єром проти насильства та нетерпимості, яка активно поширюється через соціальні мережі. Як підкреслює ОБСЄ (Рішення № 3/13), модернізація та дієвість цього захисту сприяють побудові інклюзивного суспільства та зменшенню напруженості, що ставить під загрозу руйнування демократичних цінностей.

Системна оцінка чинного законодавства України показала необхідність його подальшого вдосконалення з метою повного виконання зобов'язань в рамках ОБСЄ та міжнародно-правових норм. Необхідно вирішити питання, пов'язані з роллю соціальних мереж у просуванні ксенофобії та неконтрольованої ненависті, обумовленої релігійними мотивами. Подальша робота повинна бути спрямована на впровадження прозорих і недискримінаційних законів та забезпечення своєчасного залучення релігійних спільнот до публічного обговорення відповідних законодавчих ініціатив, що є важливим для гарантування реалізації права в контексті верховенства права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text.
3. Sophia Ya. Lykhova, Borys D. Leonov, Tetiana D. Lysko, Natalya K. Shaptala, Sergiy I. Maksymov. Criminal-legal ensuring of freedom of religion in modern conditions: a comparative analysis. 2021 p., *Cuestiones Políticas*, No 68, c. 620–649. URL: https://doi.org/10.46398/cuestpol.3968.40.
4. Кришевич О.В. Кримінально-правова кваліфікація порушення санітарних правил і норм щодо запобігання інфекційним хворобам під час релігійних віровчень, віросповідань чи виконання релігійних обрядів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 2. 2025. С. 838–842. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.123. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/327819/317642.
5. Ярмол Л.В., Тучапець І.Б. Захист свободи віросповідання європейським судом з прав людини (загальнотеоретичні аспекти). *Університет «Львівська політехніка».* 2015. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2396/vnulpurn201582460.pdf.
6. Рощина І. Кримінальна відповідальність за перешкоджання здійсненню релігійного обряду як складова кримінально-правової охорони свободи віросповідання в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія ПРАВО. Випуск 87: частина 4 2025. С. 341–346. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.87.4.53.
7. Гальцова В., Харитонов, Храмцов О., Житний О., Васильєв А.. Кримінальний закон як засіб охорони прав і свобод людини в сучасному світі. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine*, Vol. 28, No. 3, 2021. https://www.researchgate.net/publication/355071077_.Criminal_law_asa_means_of_protecting_human_rights_and_freedoms_in_the_modern_world.
8. Marcin Warchoł. Prawnokarna ochrona wolności religijnej wobec wyzwań i zagrożeń współczesności/ *Probacja***.** nr 4/2023, s. 55–84. URL: https://probacja.com/article/541328/pl.
9. Piet Hein VAN KEMPEN, 'Freedom of Religion and Criminal Law: a Legal Appraisal. From the Principle of Separation of Church and State to the Principle of Pluralist Democracy?', in J.A. van der Ven & H.-G. Ziebertz (eds.), Tensions within and between Religions and Human Rights, Leiden/Boston: Brill 2012, p. 27–66. URL: https://www.researchgate.net/ publication/255726513_ Freedom_ of_ Religion_and_Criminal_Law_A_Legal_Appraisal_-_From_the_Principle_of_Separation_of_Church_and_State_to_the_Principle_of_Pluralist_Democracy.
10. Murdoch Jim Ochrona prawa do wolności myśli, sumienia i wyznania w Europejskiej Konwencji o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności: Podręczniki praw człowieka Rady Europy / Murdoch Jim. Strasbourg: Rada Europy, 2012. 92 str. URL: http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/capacity building/Source/documentation /hb9_rightfreedom_pol.pdf.
11. Загальна декларація прав людини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_015#Text.

12. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свободи (Рада Європи, 4 листопада 1950р).: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/-995004.
14. Leyla Şahin v. Turkey. Рішення Європейського суду з прав людини від 10 листопада 2005. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-70956.
15. Protecting freedom of religion or belief increases trust and makes our societies safer, OSCE human rights head says. 22 August 2024. URL: https://www.osce.org/odihr/574816.
16. Joint Message of OSCE CiO's Personal Representatives on The Day of Commemorating the Victims of Acts of Violence Based on Religion or Belief. URL:https://www.osce.org/tolerance-and-nondiscrimination/574813.
17. Decision No. 3/13 Freedom of thought, conscience, religion or belief. Organization for Security and Co-operation in Europe 6 December 2013 Ministerial Council. 9 December 2013. URL: https://www.osce.org/ files /f/ documents/e/6/109339.pdf.

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.20

ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАКТИКА ЗАХИСТУ ПРАВ УВ'ЯЗНЕНИХ: ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ В УКРАЇНІ ,

Янішевська К.Д.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
та судочинства ННІ права
Сумського державного університету
ORCID: 0000-0002-3648-5543

Татарінова К.В.,
студентка четвертого курсу
Навчально-наукового інституту права
Сумського державного університету
ORCID: 0009-0008-8061-7444

Янішевська К.Д., Татарінова К.В. Європейська практика захисту ув'язнених: перспективи застосування в Україні.

Стаття присвячена дослідженню європейської практики захисту прав ув'язнених та встановленню перспектив її застосування в Україні. Враховуючи, що Україна офіційно оголосила намір вступу до Європейського Союзу, пристосування національного законодавства до законодавства Європейського Союзу становить обов'язковий етап нормотворчої діяльності. З'ясовано зміст покарання у формі позбавлення волі на певний строк і розтлумачено поняття «ув'язнений». Здійснено аналіз системи міжнародно-правових стандартів у секторі захисту прав ув'язнених, у зв'язку з чим розглянуто дефініцію «стандарт». Серед них згадано: Європейські пенітенціарні правила ув'язнених, Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями й Європейську Конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або принижуючому гідність поводженню та покаранню. Наголошено, що у більшості країн Європейського Союзу відмічається підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції (Швеція, Франція, Італія, Греція тощо). Досліджено особливості захисту прав ув'язнених в Німеччині, де Федеральним конституційним судом декілька разів приймалися рішення з кримінально-виконавчого права стосовно прав і свобод ув'язнених. Встановлено, що в ФРН значним аспектом у категорії захисту прав ув'язнених є федеральні землі й Федеральний Конституційний суд. Зауважено, що у Франції політика захисту прав ув'язнених націлена на перевиховання ув'язнених з поверненням їх до нормального суспільного життя: надаються певні заохочення або стягнення у форматі пільг. Проаналізовано пенітенціарну систему Норвегії, зокрема в'язницю Хальден, акцентуючи увагу на умовах утримання ув'язнених. Систематизовано ключові засади захисту права на здоров'я, на освіту й на вільні вибори в європейських державах. Наведено наймасштабніші проблеми в Україні в даній сфері у порівнянні з зарубіжним досвідом. Узагальнено, що захист прав ув'язнених в Україні є недосконалим і потребує оптимізації, у результаті чого окреслено характерні перспективи застосування європейської практики розвинених держав в даному секторі кримінально-виконавчого права України.

Ключові слова: європейська практика; захист прав; захист ув'язнених; міжнародні стандарти; ресоціалізація; ув'язнені.

Yanishevska K.D., Tatarinova K.V. European practice of protection of prisoners: prospects for application in Ukraine.

The article is devoted to the study of the European practice of protection of the rights of prisoners and the establishment of prospects for its application in Ukraine. Given that Ukraine has officially announced its intention to join the European Union, the adaptation of national legislation to the legislation of the European Union is a mandatory stage of rule-making. The content of punishment in the form of imprisonment for a certain period of time is clarified and the concept of «prisoner» is explained. An analysis of the system of international legal standards in the sector of protection of the rights of prisoners is carried out, in connection with which the definition of «standard» is considered. These include the European Prison Rules, the Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners and the European Convention for the Prevention of Torture and Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. It is noted that in most countries of the European Union there is a subordination of penitentiary institutions

to the ministries of justice (Sweden, France, Italy, Greece, etc.). The peculiarities of the protection of the rights of prisoners in Germany, where the Federal Constitutional Court several times made decisions on criminal executive law regarding the rights and freedoms of prisoners, are studied. It is established that in the Federal Republic of Germany a significant aspect in the category of protection of the rights of prisoners are the federal states and the Federal Constitutional Court. It is noted that in France, the policy of protecting the rights of prisoners is aimed at the re-education of prisoners with their return to normal social life: certain incentives or penalties are provided in the form of benefits. The penitentiary system of Norway, in particular the Halden prison, is analyzed, focusing on the conditions of detention of prisoners. The key principles of protection of the right to health, to education and to free elections in European countries are systematized. The largest problems in Ukraine in this area in comparison with foreign experience are presented. It is generalized that the protection of the rights of prisoners in Ukraine is imperfect, therefore the prospects for the application of the European practice of developed countries in this sector of the penal law of Ukraine are outlined.

Key words: european practice; international standards; protection of prisoners; prisoners; protection; resocialization.

Постановка проблеми. Питання захисту прав ув'язнених в Україні в контексті застосування європейської практики є актуальною проблемою, яка дозволяє охарактеризувати ключові недосконалості українського досвіду й встановити перспективи оптимізації даної категорії кримінально-виконавчого права України. Захист прав ув'язнених відзначається комплексною недосконалістю через значні систематичні порушення з боку персоналу пенітенціарних установ. Впровадження позитивних аспектів європейської практики з розглядуваної сфери є аподиктичною потребою України через перманентність критичної ситуації.

Мета статті. Мета даної наукової статті полягає в здійсненні ґрунтовного аналізу європейської практики захисту прав ув'язнених, а також встановленні перспектив застосування останньої в Україні.

Стан дослідження. Проблематиці дослідженню європейської практики захисту прав ув'язнених приділялася увага у наукових доробках Сокоринського Ю.В., Кутєпова М.Ю., Славко А.С., Романцової С.В., Ракул О.В., Олефір Л. та інших науковців. Проте наразі невирішеною залишається низка питань, пов'язаних із практичними аспектами та перспективами застосування практики Європейського Союзу у сфері захисту прав засуджених.

Виклад основного матеріалу. У рамках триваючої актуалізації правозахисної проблематики відмічається тенденція щодо систематизованого висвітлення стану дотримання прав людини під час перебування в місцях позбавлення волі з одночасним інтерпретуванням їх як складового елементу загального механізму захисту прав і свобод людини та громадянина. Зважаючи на той факт, що Україна задекларувала намір вступу до Європейського Союзу, акомодація національного законодавства до правових норм законодавчих актів Європейського Союзу є невід'ємним етапом нормотворчої діяльності. Відтак, це стосується процесів реформування вітчизняної пенітенціарної системи в секторі оптимізації чинного кримінально-виконавчого законодавства, зокрема стосовно захисту прав ув'язнених.

Кожна людина від народження наділена комплексом основоположних прав, гарантованих положеннями національних і міжнародних документів. Відповідно до ст. 3 Конституції України, людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави [1]. Іншими словами, Україна закріплює захист прав особи як мету свого існування, що характерно для більшості розвинених держав.

Як наслідок, держава створює систему заборон для регулювання поведінки громадян, прагнучи сформувати безпечні умови існування соціуму з формалізованим утвердженням відповідних правил. Втім, створення заборон спричиняє очевидну потребу в створенні структури покарань за порушення останніх. Індивід, котрий порушує закон, в імперативному порядку несе юридичну відповідальність. У випадку скоєння кримінального правопорушення, особа притягається до кримінальної відповідальності, у межах якої може бути призначено покарання у формі позбавлення волі.

Положеннями Кримінального кодексу України встановлено, що позбавлення волі на певний строк є основною формою покарання, концепція котрого полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу [2]. Однак, попри чітко визначений порядок несення особою кримінальної відповідальності у відповідних установах, на сьогоднішній день механізм захисту прав ув'язнених характеризується комплексною проблемною галуззю у сфері кримінально-виконавчого права. Вивчення та імплементація європейської практики з даного питання зумовлюється аподиктичною потребою України у формуванні пріори-

тетних стратегічних цілей щодо ліквідації наявних прогалин у зазначеному секторі з метою оптимізації існуючого рівня поводження з ув'язненими та реалізації невід'ємних прав останніх.

Ключовим етапом дослідження даної проблеми є аналіз системи міжнародно-правових стандартів у сегменті захисту прав ув'язнених, що складає правове підґрунтя як для європейських держав, так і для України безпосередньо. На нашу думку, найбільш повне трактування терміну «стандарт» у своїй науковій праці наводить В.В. Колодчин, котрий визначає його як документ, який регламентує загальні правила й принципи для багаторазового застосування, котрі пов'язані з відповідною діяльністю/її результатами, з метою здобуття належного ступеня впорядкованості в конкретній сфері [3, с. 397].

Важливо наголосити, що згідно з засадами Європейських пенітенціарних правил ув'язненими вважаються ті особи, котрі перебувають у пенітенціарних установах, або які взяті під варту на підставі рішення суду, або засуджені до позбавлення волі [4].

Слід зауважити, що першим міжнародно-правовим стандартом стала Загальна декларація прав людини як основний нормативно-правовий акт для широкого діапазону держав у нормотворчій діяльності щодо прав людини, зокрема й ув'язнених. Вона гарантує такі невідчужувані права як: право на життя, право на вільне пересування, право на презумпцію невинуватості тощо. Другий міжнародно-правовий стандарт стосовно захисту прав ув'язнених – це Мінімальні стандартні правила поводження із в'язнями, де встановлено такі мінімальні умови захисту прав в'язнів, котрі ООН визнає припустимими по створенню належних умов поваги й людяності всередині пенітенціарної системи, що визнається дотичним до міжнародних стандартів прав людини [5, с. 553]. Дані Правила склали основу для подальшого прийняття низки міжнародних документів універсального характеру, адже нормами зазначеного нормативно-правового акту регулюються питання загального керівництва установами (стосується всіх категорій ув'язнених) та правила відносно особливих категорій ув'язнених.

Поміж міжнародних стандартів захисту прав ув'язнених є значимою Європейська Конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або принижуючому гідність поводженню та покаранню. Правовими нормами останньої гарантується забезпечення систематичних відвідувань місць несвободи незалежними експертами для контролю недопущення катування й інших форм жорстокого чи принижуючого гідність покарання; передбачає створення Європейського Комітету із запобігання катуванням і нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, що здійснює інспекційну функцію та інше [5, с. 553].

Дослідивши законодавчу практику європейських країн у сегменті захисту прав ув'язнених, нами констатовано досить структуроване та вичерпне регулювання законодавчого забезпечення прав осіб, котрі перебувають у пенітенціарних установах. Аподиктичним є розгалуженість даної системи, де кожна держава характеризується певними особливостями в розглядуваній площині, однак, у своїй сукупності, окреслюється належним рівнем поводження з ув'язненими, враховуючи чітке дотримання приписів щойно розглянутих міжнародно-правових стандартів.

Як стверджує М.Ю. Кутєпов, у переважній частині країн Європейського Союзу відмічається підпорядкування пенітенціарних установ міністерствам юстиції, серед яких: Швеція, Франція, Італія, Греція, Польща, Бельгія тощо [6, с. 87]. Проводячи аналогію з встановленою позицією, в Україні пенітенціарні установи подібно підпорядковуються Міністерству юстиції України.

Спираючись на той факт, що кримінальне законодавство Німеччини складає одну з найширших галузей правової системи ФРН, зокрема кримінально-правова доктрина цієї держави має великий вплив на розвиток кримінально-виконавчого права в значній кількості країн Європейського Союзу, доречно розпочати аналіз особливостей захисту прав ув'язнених саме з неї. Відтак, Федеральним конституційним судом декілька разів приймалися рішення, пов'язані з кримінально-виконавчим правом стосовно прав і свобод ув'язнених, у тому числі кримінально-виконавчий закон було прийнято Бундестагом унаслідок впливу Конституційного суду, оскільки відсутність такого нормативно-правового акту, котрий регламентував би права ув'язнених, було ідентифіковано як порушення Конституції ФРН [7, с. 390].

Важливим аспектом у механізмі захисту прав осіб у пенітенціарних установах Німеччини виступають федеральні землі (адже вони мають свою автономію), а також Федеральний Конституційний суд. Це обумовлено наступним: вони створюють основу для валідного розвитку порядку захисту прав ув'язнених, з імперативним забезпеченням дієвості останніх, обираючи модель загальних тенденцій розвитку. Ознайомившись з аналітичними даними, нами визначено, що в Німеччині ув'язнені мають регулярний доступ до медичних послуг, можуть залучатись до відповідного переліку освітніх програм, наділені правом на працю в межах пенітенціарної установи, що дозволяє пришвидшити їх особисту реабілітацію.

У Франції система пенітенціарних установ сформована на основі принципу комплексної ресоціалізації, що підтверджується змістом положення ст. 728 Кримінально-процесуального кодексу Франції, якою регламентовано: режим у в'язницях має бути націленим на перевиховання ув'язнених і

повернення останніх до нормального суспільного життя [7, с. 390]. Таким чином, ув'язненим надаються певні заохочення чи стягнення переважно у формі отримання/позбавлення пільг, враховуючи процес диференціації. Отже, заохочення можуть класифікуватися на збільшення кількості побачень або посилок, виконання деякої роботи для власних потреб тощо. У свою чергу, дисциплінарними стягненнями є догана, призначення більш тяжкої роботи, переведення до одиночної камери та ін.

Норвегія характеризується розвиненою моделлю пенітенціарної системи, де права ув'язнених гарантуються та захищаються на високому рівні. Ключова особливість норвезьких в'язниць окреслюється існуванням закритих і відкритих в'язниць. Відтак, у Норвегії закритих в'язниць приблизно 63 %, при чому 20 % – одиночні камери, а інші 20 % камер передбачають розміщення в них 2–4 осіб (норма площі на одну особу складає 6-8 кв. м.). Такий принцип демонструє дотримання та захист права ув'язнених на гідні умови їх утримання. Визначальним аспектом зазначеної тези є приклад норвезької в'язниці Хальден (площа становить 30 га соснового лісу), на території котрої побудовано: культурний, спортивний і медичний центр; окремі будиночки для побачень ув'язнених з рідними; приміщення для шкільних та лабораторних занять; виробничі майстерні тощо. Тобто в Норвегії для ув'язнених створено максимально сприятливі умови для їх ресоціалізації, захисту їх основоположних прав та належного поводження з ними [8, с. 305].

Особливу увагу слід звернути на захист права на здоров'я ув'язнених, адже, навіть попри формально закріплені норми, прослідковуються систематичні порушення в європейських в'язницях: ігнорування етапу діагностики хвороб, низький рівень першої медичної допомоги, відсутність медикаментів, лікарів та ін. Отже, у в'язницях Болгарії наявні проблеми з доступом до медичної допомоги, відсутній кваліфікований медичний персонал, неналежний ступінь фінансування. Крім того, в'язниці в Європі доволі часто є переповненими, зважаючи на велику кількість щорічно ув'язнених, що прямо пропорційно впливає на стан здоров'я даної категорії осіб (зазначена проблема характерна для Португалії, Італії, Франції). Це сприяє швидкому розповсюдженню таких хвороб як: туберкульоз, гепатит, ВІЛ/СНІД тощо. Втім, наприклад, Швеція відзначається наданням ув'язненим комплексної медичної допомоги, включаючи можливість психіатричної підтримки, демонструючи високий рівень захисту права на здоров'я.

Захист права ув'язнених на освіту є показовою категорією європейських пенітенціарних систем. Як зазначає О.В. Ракул, у СІЗО Німеччини, Швеції, Бельгії й багатьох інших сформовані спеціальні системи електронного навчання ув'язнених з різноманітністю курсів, деякими схваленими веб-сайтами, проте доступ до інтернету ретельно контролюється [9, с. 145].

Щодо захисту права ув'язнених на вільні вибори, то поміж країнами-членами Ради Європи відсутній консенсус з приводу доступу повнолітніх дієздатних осіб, котрі знаходяться в місцях позбавлення волі, до виборчого процесу (голосування). Хоча для прикладу, Верховний суд Канади наголошує, що недопущення ув'язнених до права голосу буде індикатором прояву неповаги до закону й демократії, а не навпаки, при чому обмеження ув'язнених у процесі голосування свідчатиме про втрату значного інструменту навчання їх демократичним цінностям, а також соціальній відповідальності [10, с. 472].

Ґрунтовне вивчення та аналіз європейської практики захисту прав ув'язнених надає можливість встановити перспективи для України з імплементації позитивного зарубіжного досвіду й з'ясувати ключові проблеми в розглядуваній галузі кримінально-виконавчого права. Ратифікація Україною комплексу міжнародно-правових документів зумовила впровадження міжнародних стандартів щодо захисту прав ув'язнених у національне законодавство, створивши підґрунтя для вдосконалення правової основи даного питання. У 2015 році в межах міжнародної співпраці України з Радою Європи й Європейським союзом було запущено проєкт «Подальша підтримка реформи пенітенціарної системи в Україні», котрий націлений на ефективне впровадження європейського досвіду реалізації реабілітаційного підходу протягом виконання кримінальних покарань згідно з європейськими стандартами, оптимізацію процедур проведення в'язничних інспекцій і порядок розгляду скарг ув'язнених [11, с. 138].

Виходячи зі статистичних даних, розміщених у відкритому доступі, в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України станом на 06 листопада 2024 року перебувала 38992 особи [12]. Поміж проблем застосування в Україні міжнародних стандартів стосовно захисту прав ув'язнених найбільш масштабні: порушення з боку персоналу місця позбавлення волі основоположних прав ув'язнених, що зумовлює вчинення ув'язненими нового кримінального правопорушення на території відповідної установи; неналежний рівень медичного обслуговування ув'язнених, зокрема тих, хто хворіє на серйозні захворювання; прояви катування та жорстокого поводження з ув'язненими (наприклад, залякування, фізичний вплив); багаточисленні порушення права на належні умови утримання; примусове залучення ув'язнених до надто тяжкої праці тощо.

Значно ускладненим є механізм захисту прав ув'язнених через збройну агресію російської федерації. Насамперед, це стосується конституційних прав на життя, здоров'я та безпеку. Перманентно існує загроза попадання СІЗО під обстріл, через що ймовірне руйнування камерних приміщень, у яких утримуються ув'язнені, наслідком чого можуть бути летальні випадки [13, с. 207]. Бойові дії стають причиною складного забезпечення ув'язнених їжею, водою, опаленням, що порушує право на належні умови утримання. Відповідно, евакуація ув'язнених з території, де ведуться активні бойові дії, також складний процес захисту прав ув'язнених.

Висновки. Унаслідок дослідження європейської практики захисту прав ув'язнених можна констатувати, що досвід України в даному питанні є недосконалим та потребує комплексної оптимізації захисту прав ув'язнених. Україна має здійснити ряд законодавчих змін в умовах уже триваючої гармонізації законодавства до європейських норм, структуровано продовжуючи цей процес. Неодмінно мають вдосконалитись умови утримання ув'язнених, зокрема забезпечення базових потреб та доступу до медичних послуг. Слід імплементувати європейську практику з ресоціалізації ув'язнених: реалізувати право на освіту, працю, психологічну допомогу. Нагальною потребою України також є створення системи моніторингу і контролю за виконанням проаналізованих стандартів для підтримання принципів прозорості та підзвітності. Таким чином, в Україні мають реалізовуватись всі права ув'язнених з імперативною можливістю отримання правової допомоги, у тому числі гарантування права на звернення до ЄСПЛ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://surl.li/wuughj (дата звернення: 31.10.2025).
2. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: http://surl.li/ruadqm (дата звернення: 31.10.2025).
3. Колодчин В.В. Щодо питання визначення та класифікації міжнародно-правових стандартів у галузі захисту прав ув'язнених та поводження з ними. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 6. С. 396–399. DOI: 10.31733/2078-3566-2023-3-216-221.
4. Європейські пенітенціарні правила: Рекомендація № R (2006)2 Комітету Міністрів державучасниць) від 11.01.2006. URL: http://surl.li/zsyvca (дата звернення: 31.10.2025).
5. Олефір Л. Міжнародні стандарти захисту прав засуджених та ув'язнених. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 4. С. 550–554. DOI: 10.24144/2788-6018.2024.04.92.
6. Кутєпов М.Ю. Умови тримання засуджених в різних країнах. Порівняльний аналіз. *Advanced discoveries of modern science: experience, approaches and innovations:* collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IV International Scientific and Theoretical Conference, August 11, 2023. Amsterdam, The Netherlands: European Scientific Platform. С. 87-88. URL: http://repositsc.nuczu.edu.ua/bitstream/123456789/18129/1/44-80-PB.pdf (дата звернення: 31.10.2025).
7. Романцова С.В. Досвід країн Європейського Союзу щодо захисту прав і свобод громадян у пенітенціарних установах. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2023. № 4. С. 387–393. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.04.62.
8. Вовк Є.О. Особливості умов відбування покарання у вигляді позбавлення волі у Скандинавських країнах. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 6. С. 303–307. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-6/68.
9. Ракул О.В. Про забезпечення реалізації права на навчання осіб засуджених до позбавлення волі з урахуванням закордонного досвіду. *Наука і техніка сьогодні.* 2024. № 2 (30). С. 143–151. DOI: 10.52058/2786-6025-2024-2(30)-143-151.
10. Славко А.С., Гусак Ю.Д. Право на вільні вибори в місцях несвободи: світові стандарти та перспективи для України. 2022*. Юридичний науковий електронний журнал.* № 7. С. 471–474. DOI: 10.32782/2524-0374/2022-7/114.
11. Голубєва Д.В. Імплементація зарубіжного досвіду захисту прав людини щодо удосконалення пенітенціарної системи України. *Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки:* матер. VI міжнар. студент. наук. конф. (м. Харків, 19 січня 2024 рік). Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп», 2024. С. 137–140. URL: https://archive.liga.science/index.php/conference-proceedings/article/view/713 (дата звернення: 31.10.2025).
12. Кількість ув'язнених в Україні (06 листопада 2024 року): веб-сайт. URL: https://www.yagunov.in.ua/prisoners-in-ukraine-november-06-2024 (дата звернення: 31.10.2025).
13. Мажников І.С. Проблеми дотримання режиму у слідчих ізоляторах в умовах воєнного стану. *Становлення та розвиток правової держави: проблеми теорії та практики:* матер. XVI міжнар. наук.-практ. конф., м. Миколаїв (21 грудня 2023 р.). Львів – Торунь: Liha-Pres, 2023. С. 206–210. DOI: 10.36059/978-966-397-359-3-51.

РОЗДІЛ IX. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.985:343.97(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.21

ЕПІСТЕМОЛОГІЧНІ КОНЦЕПТИ КРИМІНАЛЬНОЇ РОЗВІДКИ

Албул С.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри оперативно-розшукової та поліцейської діяльності
Національного університету «Одеська юридична академія»
ORCID: 0000-0002-3253-9225
e-mail: omaxy@ukr.net

Албул С.В. Епістемологічні концепти кримінальної розвідки.

У статті проаналізовані проблемні питання епістемологічних концептів кримінальної розвідки, як нового правоохоронного інституту в Україні. Наголошується, що воєнний стан, зміни у політичних, соціальних та економічних умовах існування держави обумовлюють нові виклики, що постають перед науковою парадигмою функціонування правоохоронної системи в Україні. Реалізація Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України серед інших заходів передбачає розроблення проєкту Закону України «Про кримінальну розвідку». Під кримінальною розвідкою автор розуміє особливий вид діяльності спеціально уповноважених державних органів, що здійснюється за наявності визначених законодавством підстав з метою профілактики кримінальних правопорушень, їх виявлення, припинення та розкриття, сприяння реалізації завдань кримінального провадження, виявлення та нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України, а також забезпечення національної, державної, воєнної, економічної, громадської безпеки та правопорядку. Правоохоронні органи для забезпечення успішної роботи щодо запобігання та припинення кримінальних правопорушень повинні володіти визначеним мінімумом вихідних даних, щоб на їх основі здійснювати необхідні заходи реагування. Вирішення зазначених завдань у значній мірі і досягається постійним пошуком необхідної інформації. Пошук оперативної, розвідувальної інформації являє собою пізнання – процес отримання, накопичення, аналізу та систематизації знання про природу, суспільство і духовний світ людини. У цьому сенсі розкрито сутність кримінальної розвідки з точку зору епістемології, яка вивчає природу, структуру, джерела та критерії знання, досліджує, що таке знання, процес його отримання, оцінки його істинності та меж пізнання з використанням розуму, логіки та попереднього досвіду. Наголошено, що наукові досягнення розширили епістемологічний інструментарій такими новітніми методами, як синергетика, моделювання, системний метод, метод додатковості, які притаманні і кримінальній розвідці як системному елементу правоохоронної діяльності держави.

Ключові слова: епістемологія, кримінальна розвідка, національна безпека, оперативно-розшукова діяльність, правоохоронна діяльність, протидія злочинності.

Albul S.V. Epistemological concepts of criminal intelligence.

The article analyzes problematic issues of epistemological concepts of criminal intelligence as a new law enforcement institution in Ukraine. It is emphasized that martial law and changes in the political, social, and economic conditions of the state pose new challenges to the scientific paradigm of the functioning of the law enforcement system in Ukraine. The implementation of the Comprehensive Strategic Plan for Reforming Law Enforcement Agencies as part of Ukraine's security and defense sector includes, among other measures, the development of a draft Law of Ukraine «On Criminal Intelligence». The author understands criminal intelligence to be a special type of activity carried out by specially authorized state bodies, which is carried out on the basis of grounds specified by law with the aim of preventing criminal offenses, detecting, stopping, and solving them, facilitating the implementation of criminal proceedings, identifying and neutralizing real and potential

threats to Ukraine's national interests, as well as ensuring national, state, military, economic, public security, and law and order. In order to successfully prevent and stop criminal offenses, law enforcement agencies must have a certain minimum amount of initial data on which to base their response measures. These tasks are largely achieved through the constant search for the necessary information. The search for operational and intelligence information is a cognitive process involving the acquisition, accumulation, analysis, and systematization of knowledge about nature, society, and the human spirit. In this sense, the essence of criminal intelligence is revealed from the point of view of epistemology, which studies the nature, structure, sources, and criteria of knowledge, examines what knowledge is, the process of obtaining it, assessing its truthfulness and the limits of cognition using reason, logic, and previous experience. It is emphasized that scientific achievements have expanded the epistemological toolkit with such innovative methods as synergetics, modeling, the systems approach, and the complementarity method, which are inherent in criminal intelligence as a systemic element of state law enforcement.

Key words: epistemology, criminal intelligence, national security, operational-investigative activities, law enforcement activities, crime prevention.

Постановка проблеми. Воєнний стан, зміни у політичних, соціальних та економічних умовах існування держави обумовлюють нові виклики, що постають перед науковою парадигмою функціонування правоохоронної системи в Україні. Планом заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки, затвердженого розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р. (п. 1.7.1) [5] передбачена поетапна трансформація оперативно-розшукової діяльності у кримінальну розвідку, під якою розуміють особливий вид діяльності спеціально уповноважених державних органів, що здійснюється за наявності визначених законодавством підстав з метою профілактики кримінальних правопорушень, їх виявлення, припинення та розкриття, сприяння реалізації завдань кримінального провадження, виявлення та нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України, а також забезпечення національної, державної, воєнної, економічної, громадської безпеки та правопорядку [2, с. 1]. У зв'язку з цим, за нашим переконанням, серед проблемних аспектів, що потребують теоретичного обґрунтування, можна виділити питання аналізу епістемологічної сутності кримінальної розвідки.

Метою статті є аналіз окремих філософських концептів кримінальної розвідки, зокрема крізь призму теорії епістемології, за для визначення її сутності та подальшого формування правової бази нового для України правоохоронного інституту.

Стан опрацювання проблематики. Фундаментальні положення теорії та практики застосування тактичних методів отримання інформації, необхідної для протидії злочинності досліджувалися у наукових працях Л.І. Аркуші, О.М. Бандурки, В.І. Василинчука, М.Л. Грібова, В.В. Дарагана, О.В. Кириченка, О.І. Козаченка, С.С. Кудінова, Д.Й. Никифорчука, С.В. Пенькова, С.І. Пічкуренка, М.А. Погорецького, М.Б. Саакяна, В.Є. Тарасенка, Д.М. Цехана, В.В. Шендрика та інших. Разом із тим, становлення в Україні парадигми кримінальної розвідки в частині отримання оперативної інформації про реальні та потенційні загрози, зміни оперативної ситуації, про особу правопорушника та його наміри, обумовлює необхідність подальших ґрунтовних досліджень питань епістемологічної сутності такої діяльності.

Виклад основного матеріалу. Правоохоронні органи для вирішення завдань щодо запобігання та припинення кримінальних правопорушень повинні володіти визначеним мінімумом вихідних даних, щоб на їх основі здійснювати необхідні заходи реагування. Реалізація зазначених завдань у значній мірі і досягається постійним пошуком необхідної інформації [1, с. 5]. У зв'язку з цим, доречним є аналіз епістемологічної сутності кримінальної розвідки, адже етимологічно це визначення походить від понять «відати», «знати», «пізнавати».

Із філософською концепцією знання і способами його одержання (пізнання) логічно пов'язана філософська теорія свідомості. На думку Платона, потреба знання є головним мотивом людської діяльності: «Немає нічого сильнішого за знання, воно завжди і в усьому перевершує і задоволення, і все інше» [4, с. 114]. Отже, пізнання – це процес отримання, накопичення, аналізу та систематизації знання про природу, суспільство і духовний світ людини. Грецькою мовою знання як феномен виражається такими поняттями, як «gnosis» та «epistema». Філософська традиція, яка ґрунтується на цих поняттях, характеризує вчення про пізнавальний процес як гносеологію та епістемологію. При цьому, епістемологія це розділ філософії, який вивчає природу, структуру, джерела та критерії знання. Вона досліджує, що таке знання, як ми його отримуємо, як можемо бути впевнені в його істинності та які існують межі нашого пізнання. Вона допомагає зрозуміти, як відрізняти правдиву інформацію від помилкової, використовуючи розум, логіку та досвід [6, с. 102].

Важливим розділом філософської епістемології є вчення про структуру і методи пізнання, його рівні і способи, завдяки яким відбувається одержання знань, їх систематизація, оформлення у наукові гіпотези, концепції, теорії. Центральним пунктом є проблема істини як результату адекватного відображення у свідомості суб'єкта пізнавальної діяльності сутнісних властивостей об'єкта дослідницького інтересу [3, с. 28].

Проблеми пізнання завжди хвилювали мислителів. Разом із тим, розгорнута епістемологічна проблематика була осмислена в Нову епоху, коли потреба у достовірному знанні про сутність речей, природних і суспільних явищ стала домінуючою у мотивації філософських пошуків [7, с. 137]. Суспільні потреби актуалізували питання щодо досвідного характеру одержання знання (емпіризм), можливостей розуму дати знання, адекватне самим об'єктам (раціоналізм). Загострилася і проблема активності суб'єкта в пізнавальному процесі, його можливостей отримати потрібне знання як достовірну, аргументовану інформацію про навколишній світ, здатності людини завдяки своєму досвіду, від якого залежать її почуття і розум, одержати точні, істинні знання про природу, суспільне життя і про себе [8, с. 63]. Деякі філософи-скептики (Піррон, Секст Емпірик, М.-Б. де Монтень) висловлювали сумнів щодо можливості отримати істинне знання [8, с. 67]. Інші філософи, зокрема І. Кант, заперечували здатність людини до пізнання сутності об'єктів, агностики обмежували пізнання сферою явищ. Цим вони обґрунтовували розповсюджений в сучасній некласичній філософії най песимізм (лат. – найгірший) – зневіра у можливості людського розуму пізнати сутність речей і процесів, а також можливість керуватися здобутим знанням у практичному житті. У свою чергу, їх опоненти (Р. Декарт, Г.-В. Лейбніц, Г.-В.-Ф. Гегель, К. Маркс) наголошували на необмежених можливостях людського розуму, його пізнавальній могутності, вірі в його здатність осягнути істину. На цьому ґрунтується епістемологічний оптимізм – віра у всемогутність сили розуму, його здатність озброїти людство істинним знанням, яке уможливлює продуктивно-доцільне використання природних ресурсів і суспільних надбань [7, с. 139].

Необхідно наголосити, що відповідно до розуміння природи суб'єкта, об'єкта пізнавального інтересу та їх взаємодії теорія пізнання в історії філософії набувала різних форм, відтінків і напрямів: ідеалістична чи матеріалістична, споглядальна чи діяльнісна епістемологія. Важливе значення при цьому має проблема визначення основного відправного чинника самого механізму процесу пізнання. Філософи-сенсуалісти (Дж. Локк, Т. Гоббс, Д. Берклі) визнають головним чинником пізнання людські почуття. На думку англійського філософа Дж. Локка, всі людські знання мають чуттєво-досвідний характер, а людська душа – «чиста дошка» (tabula rasa), «білий папір без будь-яких знаків та ідей», на якому досвід залишає свої письмена [4, с. 114]. Теза Дж. Локка, що відчуття є першопричиною виникнення ідей («всі знання походять від відчуттів», «в розумі немає нічого, що б первісно не містилося у почуттях»), його вчення про досвідне відображення матеріального світу (емпіризм) є одними із центральних положень сенсуалістичних та емпіричних теорій пізнання [4, с. 114]. Їх опоненти, філософи-раціоналісти (Р. Декарт, Г.-В. Лейбніц, Б. Спіноза) визнають провідну роль розуму в одержанні знання, вважають його джерелом істини. Р. Декарт був переконаний в тому, що лише розум вказує надійний шлях досягнення істини, оскільки почуття здатні вводити людину в оману. Те, що людина осягає власним мислення, правильно застосовуючи його, насправді істинне, вважав Р. Декарт. Так, в історії філософії була порушена важлива для теорії проблема методу пізнання – сукупності правил, прийомів, процедур пізнання і відповідної практичної діяльності. Вчення про методи (шляхи, засоби, прийоми пізнавального процесу) є одним із головних у філософській епістемології. У процесі пізнання використовують методи: 1) емпіричні (грец. empeiria – досвід) – визнання основою пізнання досвід; 2) сенсуалістичний (лат. – почуття, відчуття) – метод, який основним засобом одержання знання визнавав відчуття; 3) раціоналістичний (лат. – розумний) – метод, який ставить розум, логічне мислення над почуттями [6, с. 167]. Філософи, які надають перевагу емпіричному і сенсуалістичному методам, сприймають логічне мислення як «шосте чуття», яке впорядковує здобутий емпіричний матеріал. Утім, будь-яке знання є поєднанням чуттєвого і раціонального знання. Формами чуттєвого пізнання є: а) відчуття – відображення властивостей, якостей предметів і явищ об'єктивного світу, внутрішніх станів організму внаслідок їх впливу на рецептори; б) сприймання – цілісне відображення у свідомості людини предметів і явищ об'єктивної дійсності та їх вплив на рецепторні поверхні органів чуття; в) уявлення – образи предметів і явищ дійсності, створені внаслідок їх впливу на органи чуття. У свою чергу, раціональне пізнання здійснюється завдяки мисленню на таких рівнях, як розсудок (початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми) і розум (вищий рівень раціонального пізнання, для якого притаманне творче оперування абстракціями і рефлексією). Його формами є: а) поняття – форма мислення, яка відображає предмети з їх загальними та істотними властивостями; б) судження – форма мислення, в якій засобами ствердження чи заперечення розкриваються зв'язки предметів з їх властивостями

або відношення між предметами чи їх множиною; в) умовивід – форма мислення, за допомогою якої з одних думок (засновків) отримують нові думки (висновки) [8, с. 105].

Науковці зазначають, що процес пізнання здійснюється на науковому і донауковому рівнях [3, с. 28]. Донауковий рівень репрезентує мислення звичайної людини, яка не обтяжує себе думками про правильний вибір найкращого способу пізнання. Буденне пізнання спирається на повсякденний життєвий досвід людей, апелює до їх здорового глузду. Цим воно відрізняється від наукового пізнання. Однак у кожному випадку людина прагне зрозуміти сутність того, що спостерігає, про що розмірковує. І на донауковому, повсякденному рівні, і на підставі свідомо обраного методу суб'єкт пізнавальної активності завжди прагне достовірного знання, шукає істину. На цьому, за нашим переконанням, будується й, так званий, розвідувальний цикл, який можна визначити як ланцюг певних завдань та їх реалізацію: «постановка завдання» – «здобування інформації (відомостей)» – «аналітична обробка інформації» – «видача результатів (нового знання)» [1, с. 6]. Це без сумніву, притаманне й кримінальній розвідці взагалі.

В класичній теорії пізнання центральною є проблема істини, яка концептуально розробляється як самостійна тема [8, с. 81]. При цьому істиною чи оманою вважають відповідність або невідповідність людських знань дійсності, тотожність людської думки, представленої у змісті судження щодо істини і реальності. Питання про відповідність знань дійсності, міру цієї відповідності є одним із найдискутивніших. У епістемологічній теорії істини особлива увага приділяється двом питанням: які ознаки (властивості) істини; що є критерієм (мірилом, показником) істини? Ознаками істини вважають такі її інваріантні (незмінні) властивості, як об'єктивність за змістом, обґрунтованість, переконливість аргументів [8, с. 84]. Пізнання є багатоступеневим, складним, глибоко суперечливим процесом. Це притаманне і його результатам, уявленням про сутність, правильність, достовірність. Такі уявлення і судження забезпечуються різноманітними методами, зумовленими свідомим вибором моделі пізнавальної дії, принципами вивчення об'єкта, висловленими в поняттях попередніх припущень (гіпотез). Епістемологія узагальнює конкретні методи пізнання, якими користуються різноманітні науки (технічні, природничі, суспільні, гуманітарні тощо), виокремлюючи серед них сукупність загально логічних і специфічних методів – індукція і дедукція, аналіз і синтез, аналогія, ідеалізація, типологізація, порівняння (компаративістика) [8, с. 85]. Наукові досягнення останніх десятиріч доповнили епістемологічний інструментарій такими новітніми методами, як синергетика (з'ясування процесу самоорганізації в досліджуваних об'єктах), моделювання (з'ясування властивостей речей і процесів за їх зразками-моделями), системний метод (з'ясування взаємодії окремих частин, що забезпечує органічну цілісність об'єкта), метод додатковості (урахування дії побічних чинників) тощо. За нашим переконанням, вказані новітні методи мають бути притаманними й процесу пізнання під час реалізації завдань кримінальної розвідки щодо своєчасного запобігання, виявлення і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам України як на тактичному, так і на стратегічному рівнях.

Науковці відмічають, що сучасний етап розвитку науки зосереджує увагу дослідників на необхідності використання міждисциплінарних методів, теорії самоорганізації, альтернативістики з урахуванням методологічних у епістемологічному сенсі понять «невизначеність», «вірогідність», «віртуальність», «випадковість», «не лінійність», «біфуркація» та «флуктуація», які сукупно відображають характеристики несталого, складного і рухливого світу [6, с. 274]. Якісно нові наукові досягнення значно розширюють діапазон епістемологічного знання, однак, породжують нові проблеми. Тому в сучасній епістемології важливу роль відіграє метод інтерпретації – пояснення смислів одержаних результатів дослідження, оформлених у текстах. Важливого значення цей метод набуває в соціальному пізнанні, до якого ми відносимо й кримінальну розвідку. На сучасному етапі це питання цікавить представників когнітивної психології. Усі ці труднощі одержання істинного знання спричинили обґрунтування різних теорій істини: а) кореспондентської (істина – це знання, адекватне дійсності); б) конвенціалістської (істина – це результат умовної узгодженості, угоди вчених); в) когерентної (істина – свідчення несуперечливості доказів); г) прагматистської (істина – все те, що корисно). Кожна теорія істини потребує визначення критерію її достовірності (відповідності реальності). Серед численних її критеріїв найважливішим, на думку багатьох фахівців, є практика – різноманітна доцільна, цілеспрямована, пізнавально-творча, конструктивна діяльність людей. Завдяки такій діяльності здобуті у процесі пізнання знання про реальність використовуються суспільством у практичних, життєво необхідних цілях, зокрема, у правоохоронній діяльності. Аксіоматичним є твердження про те, що саме людська практика є джерелом пізнання, його критерієм і метою. У практичній пізнавальній діяльності приховані мотиви творчої активності суб'єкта, його постійне бажання створення нового (інноваційне мислення і діяльність) або вдосконалення існуючого. Крім практики, науці відомі й інші критерії істини: логічна несуперечливість, досвід, інтуїція [4, с. 115]. Оскільки практика є головним, але не єдиним критерієм істини, то фі-

лософська епістемологія не пов'язує жорстко істину і практику: практичне не завжди істинне, а істинне не обов'язково практичне. Практика не є чимось абсолютним і незмінним, її зміст, форми і мета багато в чому визначаються обставинами людського буття, ситуацією, в якій перебуває людська спільнота, суспільство, на ній позначаються «виклики часу». Однак практичні потреби ініціюють процес пізнання, у практичній діяльності життя верифікує його результати, застосовує набуте знання в конкретній, в тому числі професійній діяльності. Проте безсумнівно і те, що практика часто спростовує попередні «істини», виявляє їх обмеженість, навіть хибність. Ототожнення істини із соціальною практикою нерідко спричинювало вульгаризацію істини як наукової цінності.

Поняття «істина», «значення», «смисли» та інші категоріальні одиниці теорії пізнання набувають проблемного характеру. Плюралізм істини, альтернативність методів пізнання – характерні ознаки ситуації, в якій перебуває філософська теорія пізнання. У сучасній науці помітно посилюється роль універсального діалектичного філософського методу, який об'єднує багато із зазначених особливостей пізнання навколишнього світу, актуалізується проблематика взаємозв'язків і розвитку, їх філософського осмислення, дослідженням чого займається діалектика. Одним із варіантів нового універсального методу є інтервальний підхід [8, с. 201]. Його сутність полягає у ствердженні рівноправності різних картин одного й того ж досліджуваного об'єкта за обов'язкової умови раціональної обґрунтованості особливостей уявлення про предмет спостереження.

Висновки. Становлення та реалізація завдань нового для нашої держави правоохоронного інституту, яким має стати кримінальна розвідка, багато в чому залежить від комплексного наукового обґрунтування її сутності на підставі розуміння епістемологічних концептів. Кримінальна розвідка, маючи епістемологічну функціональність щодо виявлення та пізнання взаємозв'язків між певними об'єктами та явищами, з'ясування глибинних причин і тенденцій певних процесів, оперуючи власними методами, має стати дієвим інструментом виявлення та нейтралізації реальних та потенційних загроз національним інтересам України. У свою чергу, формування правової бази кримінальної розвідки має бути спрямоване на закріпленні такої епістемологічної функціональності, її наступального характеру, відмежуванні від існуючого забезпечувального напряму оперативно-розшукової діяльності та реальної трансформації у самостійний системний елемент правоохоронної діяльності держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Албул С.В. Аналітична діяльність як складова кримінальної розвідки. *Кримінальний аналіз і кібербезпека: об'єднання зусиль для нових викликів*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (23 травня 2025 р., м. Одеса). Одеса: ОДУВС. С. 4–7. URL: https://surl.li/yghpme (дата звернення 27.10.2025).
2. Албул С.В. Оперативно-розшукова діяльність: сучасні доктринальні та праксеологічні концепти. *Воєнний стан: теоретико-праксеологічні проблеми юриспруденції:* колективна монографія. Lviv-Toruń: Liha-Pres, 2024. С. 1–24. DOI https://doi.org/10.36059/978-966-397-421-7-1 (дата звернення 27.10.2025).
3. Брижко В.М. Філософія права: гносеологія у сфері інформаційного права. *Правова інформатика*. 2014. № 2 (42). С. 25–32. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/14bvmsip_1.pdf (дата звернення 27.10.2025).
4. Надибська О.Я. Логіко-концептуальне осмислення соціально-правових пріоритетів. *Людина, суспільство, політика: актуальні виклики сучасності*: матеріали III Міжнародної наук.-практ. конф. (м. Одеса, 12-13 лютого 2016 р.) за заг. ред. Д.В. Яковлева. – Одеса: Національний університет «Одеська юридична академія», 2016. С. 113–115. URL: https://surl.li/eecxzk (дата звернення 27.10.2025).
5. План заходів, спрямованих на виконання Комплексного стратегічного плану реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки: затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2024 року № 792-р (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабінету Міністрів Україні від 07.03.2025 р. № 272). URL: https://surl.lt/kgyytz (дата звернення 27.10.2025).
6. Філософія: підручник / В.С. Бліхар, М.М. Цимбалюк, Н.В. Гайворонюк, В.В. Левкулич, Б.Б. Шандра, В.Ю. Свищо. Вид. 2-ге, перероб. та доп. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2021. 440 с. URL: https://surl.li/sldnie (дата звернення 27.10.2025).
7. Філософія: підручник / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків: Право, 2018. 432 с. URL: https://lnk.ua/BNEMXlnNG (дата звернення 27.10.2025).
8. Філософські проблеми сучасно наукового пізнання: підручник / Я.В. Тараоєв, О.О. Дольська, Т.М. Дишкант та ін. Харків: Видавець Іванченко І.С., 2023. 350 с. URL: https://surl.li/coplol (дата звернення 27.10.2025).

УДК 343.144
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.22

ДОПИТ ОБВИНУВАЧЕНОГО (ПІДСУДНОГО) У МІШАНІЙ МОДЕЛІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Бобечко Н.Р.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0001-9304-3170

Фігурський В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені Івана Франка
ORCID: 0000-0002-5329-8985

Бобечко Н.Р., Фігурський В.М. Допит обвинуваченого (підсудного) у мішаній моделі кримінального процесу.

Стаття присвячена науковій розвідці правового регулювання допиту обвинуваченого (підсудного) у судовому розгляді відповідно до кримінального процесуального права України та інших держав з мішаною моделлю кримінального процесу.

Стверджується, що обвинувачений вправі надати показання щодо обставин, які стали підставою для складання та скерування до суду підсумкового процесуального документа досудового розслідування, інших обставин, що підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження, доказів у кримінальному провадженні.

Аргументовано, що мета допиту обвинуваченого, передусім, полягає у з'ясуванні його правової позиції з приводу предмета обвинувачення, в одержанні від нього повної та достовірної інформації щодо обставин і фактів, які мають значення для кримінального провадження. Утім, судовий допит обвинуваченого проводять не лише з метою з'ясування обставин кримінального провадження, але й для дотримання права обвинуваченого бути вислуханим.

Звернено увагу, що кримінальний процесуальний закон не вимагає складання обвинуваченим присяги перед його допитом. На противагу свідка і потерпілого, КПК України не покладає на обвинуваченого обов'язок говорити лише правду.

Зазначено, що вільна розповідь становить монологічний етап допиту і полягає у ніким не скерованому усному повідомленні обвинуваченого, в якому він викладає власну версію події, що становить предмет судового розгляду. залежно від змісту, вільна розповідь обвинуваченого може слугувати або для його захисту, або підтверджувати версію сторони обвинувачення.

Констатовано, що послідовність запитань обвинуваченому унормована (ч. 1 ст. 351 КПК України) з урахуванням засади змагальності.

Акцентовано на тому, що кримінальний процесуальний закон не допускає ні перехресного допиту обвинуваченого, ні повторення запитань, на які вже обвинувачений дав відповідь, поставлені з метою очікування суперечностей у його показаннях, аби згодом стверджувати про їх недостовірність. Понад те, обвинуваченому недопустимо ставити навідні запитання.

Наголошено, що на відміну від української правової регламентації допиту обвинуваченого, у кримінальному процесуальному праві деяких європейських держав змагальне начало у цій процесуальній дії не настільки виражене. Так, єдиним суб'єктом допиту обвинуваченого визначений суд, тоді як учасники судового провадження вправі ставити йому запитання лише з дозволу головуючого.

Ключові слова: кримінальне провадження, судовий розгляд, судовий допит, допит обвинуваченого (підсудного), сторони кримінального провадження, суд.

Bobechko N.R., Figursky V.M. The interrogation of the accused (defendant) in a mixed model of criminal proceedings.

The article is devoted to the scientific investigation of the legal regulation of the interrogation of the accused (defendant) in court proceedings in accordance with the criminal procedural law of Ukraine and other states with a mixed model of criminal proceedings.

It is argued that the accused has the right to provide testimony regarding the circumstances that served as the basis for drawing up and sending to the court the final procedural document of the

pre-trial investigation, other circumstances that are subject to proof and are important for criminal proceedings, evidence in criminal proceedings.

It is stated that the purpose of the interrogation of the accused, first of all, is to clarify his legal position on the subject of the accusation, to obtain from him complete and reliable information on the circumstances and facts that are important for the criminal proceedings. However, the judicial interrogation of the accused is carried out not only for the purpose of clarifying the circumstances of the criminal proceedings, but also to observe the right of the accused to be heard.

It is noted that the Criminal Procedure Code does not require the accused to take an oath before his interrogation. In contrast to the witness and the victim, the CPC of Ukraine does not impose on the accused the obligation to tell only the truth.

It is noted that a free narrative is a monologue stage of interrogation and consists of an undirected oral statement by the accused, in which he presents his own version of the event that is the subject of the trial. Depending on the content, the free narrative of the accused can serve either for his defense or to confirm the version of the prosecution.

It is concluded that the sequence of questions to the accused is standardized (Part 1 of Article 351 of the CPC of Ukraine) taking into account the principle of adversarial proceedings.

It is emphasized that the criminal procedural law does not allow either cross-examination of the accused or repetition of questions to which the accused has already given an answer, posed with the aim of expecting contradictions in his testimony in order to later assert their unreliability. Moreover, it is inadmissible to ask the accused leading questions.

t is emphasized that the criminal procedural law does not allow either cross-examination of the accused or repetition of questions to which the accused has already given an answer, posed with the aim of expecting contradictions in his testimony in order to later assert their unreliability. Moreover, it is inadmissible for the accused to ask leading questions.

It is concluded that, unlike the Ukrainian legal regulation of the interrogation of the accused, in the criminal procedural law of some European states the adversarial principle in this procedural action is not so pronounced. Thus, the court is defined as the only subject of the interrogation of the accused, while the participants in the judicial proceedings have the right to ask him questions only with the permission of the presiding judge.

Key words: criminal proceedings, trial, judicial interrogation, interrogation of the accused (defendant), parties of criminal proceedings, court.

Постановка проблеми. Допит обвинуваченого становить як процесуальний засіб отримання від нього важливої для кримінального провадження інформації, так і засіб здійснення ним захисту своїх прав та інтересів. Ця процесуальна дія пізнавальної спрямованості забезпечує процесуальний діалог між обвинуваченим, з одного боку, а також судом та учасниками кримінального провадження – з іншого.

Метою наукової публікації є характеристика вітчизняного кримінального процесуального регулювання допиту обвинуваченого (підсудного) та з'ясування досвіду держав континентальної Європи в унормуванні цього виду судового допиту.

Стан опрацювання проблематики. В українській правовій доктрині допит обвинуваченого став предметом переважно криміналістичних досліджень (А. Волобуєв, Г. Ганова, О. Єні, Л. Коваленко, І. Когутич, В. Козій, Н. Максимишин, Ю. Мирошниченко, А. Смирнов, А. Столітній, М. Туркот та ін.). Натомість процесуальний аспект проведення цієї дії викладений у нечисленних науково-практичних розвідках рівня дисертації, присвячених доказуванню у стадії судового розгляду (О. Литвин) та судовому слідству (І. Шепітько). Також доречно згадати статті О. Кравчука та В. Чернецької, у яких розглянуті деякі питання означеної спрямованості. Такий стан дослідження допиту обвинуваченого у вітчизняній кримінальній процесуальній теорії навряд чи можна визнати задовільним. Як наслідок – доктринальні прогалини та контроверсійні підходи у тлумаченні норм, що регламентують цей вид судового допиту.

Виклад основного матеріалу. Обвинувачений підлягає допиту, якщо він не відмовився давати показання у відповідь на запитання головуючого, чи бажає давати показання (ч. 1 ст. 348 КПК України)[1]. Ця умова проведення допиту обвинуваченого пов'язана із його правом зберігати мовчання. Згідно з пп. 4, 5 ч. 3 ст. 42 КПК України обвинувачений має право не говорити нічого з приводу обвинувачення або у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання; давати пояснення, показання з приводу обвинувачення чи в будь-який момент відмовитися їх давати.

[1] Допит обвинуваченого також не проводять у спрощеному провадженні щодо кримінальних проступків та у спеціальному судовому провадженні.

Інакше кажучи, обвинувачений може відмовитися від давання показань або по всьому обсягу обвинувачення, або з окремого епізоду, або відмовитися відповідати на деякі запитання. При цьому, цей учасник судового провадження не зобов'язаний аргументувати таку свою позицію, оскільки давання показань і відповідей на запитання становить його право.

Таке право обвинуваченого випливає з принципу *nemo se ipsum accusare tenetur (ніхто не зобов'язаний обвинувачувати сам себе)* та унормоване як у мішаній, так і у змагальній моделі кримінального процесу. Обидві моделі надають обвинуваченому можливість зробити визначальний вибір – скористатися правом зберігати мовчання або надати показання. Проте, як справедливо підкреслює польська дослідниця Г. Кучинська, обрання обвинуваченим однієї з цих альтернатив матиме для нього різні процесуальні наслідки залежно від моделі кримінального процесу [1, с. 293-294].

Український кримінальний процесуальний закон не регламентує ***предмет допиту обвинуваченого***[1].

Така прогалина відсутня у правовому регулюванні інших європейських держав. Так, згідно з ч. 1 § 258 КПК Словацької Республіки підсудного допитують щодо змісту обвинувального акту, а якщо заявлено цивільний позов, – то також і щодо цієї вимоги про відшкодування шкоди [2]. Схоже положення закріплене й у ч. 1 § 207 КПК Чеської Республіки [3]. Своєю чергою, у ч. 2 § 136 КПК ФРН зазначено, що допит має надати обвинуваченому можливість спростувати підстави для підозри проти нього та навести факти на свою користь [4], а відповідно до чч. 1, 1а § 245 КПК Австрійської Республіки головуючий ставить обвинуваченому запитання щодо змісту обвинувального акта, пред'явлених йому цивільно-правових вимог [5]. За змістом ч. 1 ст. 277 КПК Республіки Болгарії головуючий пропонує підсудному дати показання щодо пред'явленого йому обвинувачення [6]. Насамкінець, відповідно до ч. 1 art. 378 КПК Румунії підсудному має бути дозволено розповісти все, що йому відомо про діяння, за яке його притягнуто до суду [7].

Тож, обвинувачений вправі надати показання щодо обставин, які стали підставою для складання та скерування до суду підсумкового процесуального документа досудового розслідування, інших обставин, що підлягають доказуванню та мають значення для кримінального провадження, доказів у кримінальному провадженні.

Мета допиту обвинуваченого, передусім, полягає у з'ясуванні його правової позиції з приводу предмета обвинувачення, в одержанні від нього повної та достовірної інформації щодо обставин і фактів, які мають значення для кримінального провадження.

Утім, судовий допит обвинуваченого проводять не лише з метою з'ясування обставин кримінального провадження, але й для дотримання права обвинуваченого бути вислуханим *(audi alteram partem)*. З огляду на це, обвинувачений має можливість пояснити елементи предмету доказування у його кримінальному провадженні, повідомити власну версію події, яка підлягає розгляду в суді, або мотиви, мету вчинення ним кримінального правопорушення. Однак саме визнання обвинуваченим своєї вини не може бути підставою для визнання винуватості, адже згідно з ч. 3 ст. 373 КПК України обвинувальний вирок ухвалюється лише за умови доведення у ході судового розгляду винуватості особи у вчиненні кримінального правопорушення. У випадку обґрунтування обвинувачення непрямими доказами необхідна наявність повного їх ланцюга.

Гарантії, надані обвинуваченому, що пов'язані з його допитом, як слушно стверджують італійські процесуалісти, становлять результат історичної еволюції, коріння якої сягають попередніх інквізиційної та обвинувальної процесуальних систем. Якщо в інквізиційній моделі допит обвинуваченого трактувався винятково як засіб доказування, то за обвинувальної – становив інструмент захисту [8, с. 7, 12].

До таких гарантій також належать, право бути поінформованим про висунуте проти нього обвинувачення та докази, на яких воно ґрунтується, право збирати і подавати докази, здатні спростувати таке обвинувачення, звільнення від обов'язку давати показання щодо себе, роз'яснення обвинуваченому права зберігати мовчання.

Згідно з правовою позицією КСУ, викладеною в абзаці 2 п. 6.3. рішення у справі про гарантії судового контролю за дотриманням прав осіб, яких утримують під вартою, «…право бути заслуханим

---

[1] У вітчизняній кримінальній процесуальній науці висловлений і протилежний погляд. Зокрема, І. Шепітько вважає, що предмет допиту обвинуваченого визначений у ст. 351 КПК України у вигляді пропозиції головуючого «надати показання щодо кримінального провадження» (Шепітько І.І. Судовий розгляд (судове слідство) в системі судового провадження у першій інстанції: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Львівський національний університет імені Івана Франка. Львів, 2018. С. 99). Утім такий «предмет допиту» надто абстрактний і неконкретний, а тому не дає розуміння, з приводу яких питань може висловитись обвинувачений та йому можуть поставити запитання суб'єкти його допиту.

(почутим) як складова права на судовий захист підлягає реалізації до моменту вжиття державою, її органами чи посадовими особами будь-яких заходів, які можуть негативно вплинути на особу, її права і свободи. Це право випливає з основоположних засад судочинства, що, зокрема, *expressis verbis* викладені у приписах частини другої статті 129 Конституції України (рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забезпечення доведеності вини, змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і в доведенні перед судом їх переконливості, забезпечення обвинуваченому права на захист), і реалізація цього права не залежить від його встановлення та/чи детальної регламентації у спеціальному законодавстві. Тільки за умови дотримання права особи бути заслуханою у суді суд може виконати свій конституційний обов'язок – незалежно і неупереджено, ураховуючи точку зору заінтересованої особи, розглянути всі конкретні аспекти у справі та на підставі цього видати обґрунтоване (умотивоване) рішення суду» [9].

У процесуальній літературі звернено увагу, що право обвинуваченого бути почутим у мішаній моделі кримінального процесу охоплює як питання його активності загалом, так і меж такої активності [1, с. 294].

Тож не випадково, допит обвинуваченого (якщо він не відмовився давати показання) становить єдину процесуальну дію, яку неодмінно проводять навіть за скороченого дослідження доказів у судовому розгляді (чч. 3, 4 ст. 349 КПК України). Згідно з усталеною судовою практикою незалежно від обсягу доказів, які досліджуватимуться в суді, зокрема внаслідок визнання недоцільним дослідження доказів щодо тих обставин, які ніким не оспорюються, допит обвинуваченого здійснюється обов'язково [10].

Кримінальний процесуальний закон не вимагає складання обвинуваченим присяги перед його допитом. Таке правове регулювання властиве мішаній моделі кримінального процесу.

На противагу, свідка і потерпілого, КПК України не покладає на обвинуваченого обов'язок говорити лише правду. У своїх інтересах для захисту від обвинувачення він може повідомляти завідомо неправдиву інформацію. Такий інтерес, не будучи законним, оскільки суперечить заданням кримінального провадження та меті правосуддя, водночас є охоронюваним законом. З огляду на це, обвинувачений не підлягає кримінальній відповідальності за умисне введення в оману суду, крім повідомлення завідомо неправдивої інформації про вчинення кримінального правопорушення іншою особою.

У цьому контексті швейцарські дослідники зазначають, що навіть неправдиві показання, надані обвинуваченим, підпадають під дію захисту права бути вислуханим. Обвинувачений, який говорить неправду, не зловживає правом бути вислуханим, а навпаки, використовує це право з метою, для якої воно було створено, а саме для викладення своєї позиції в кримінальному провадженні. Це, звичайно, не означає, що обман не може мати правових наслідків [11].

У процесуальній науці мішаної моделі кримінального процесу вважається, що йдеться не стільки про наявність в обвинуваченого суб'єктивного права давати завідомо неправдиві показання, скільки про не притягнення його до кримінальної відповідальності та таке діяння [1, с. 304].

Відповідно до ч. 1 ст. 351 КПК України головуючий повинен уможливити обвинуваченому надати показання щодо кримінального провадження і лише після цього дозволяється ставити йому запитання. Таке правове регулювання закріплює мішаний спосіб судового допиту, який поділяє цю процесуальну дію на два етапи: вільної розповіді та постановки цільових запитань і відповідей на них.

Деякі українські дослідники не вбачають у наведеному унормуванні допиту обвинуваченого етапу вільної розповіді. У зв'язку з цим, зазначають, що «ймовірно, кримінально-процесуальний закон має передбачити право підсудного не тільки давати показання у формі відповідей на питання сторін, а й у формі заяв. Заяви в такому випадку, природно, адресовані суду» [12, с. 129].

З приводу цієї доктринальної позиції необхідно зазначити таке. Перше. Виокремлення у структурі допиту обвинуваченого етапу вільної розповіді властиве для мішаної моделі кримінального процесу. І українське кримінальне процесуальне право не виняток. Етап, про який йдеться, відсутній у нормативній регламентації судового допиту змагальної моделі кримінального процесу. Друге. Вільна розповідь обвинуваченого звернена не лише до суду, але й до сторін та інших учасників судового провадження, які на наступному етапі його допиту, у визначеній законом послідовності, ставитимуть йому запитання. Третє. Унормування етапів допиту обвинуваченого не є тактичною рекомендацією, що не зобов'язує суд та учасників судового провадження її дотримання, натомість аналізоване положення має імперативний характер, гарантуючи реалізацію прав та інтересів обвинуваченого.

Інші вітчизняні процесуалісти, визнаючи закріплення у ч. 1 ст. 351 КПК України двох етапів допиту обвинуваченого (щоправда, називаючи перший «вільними поясненнями»), критично оцінюють законодавчий підхід загалом, висловлюючи такі міркування. «Насправді показання обви-

нуваченого – це докази сторони захисту. І тому допит з боку захисника мав би розглядатися як прямий, а допит з боку прокурора – як перехресний (з можливістю ставити навідні запитання)… Однак перехресний допит при допиті обвинуваченого неодмінно існує, особливо в справах, де є кілька обвинувачених і вони на час допиту мають по справі різні правові позиції. Інші обвинувачені та їхні захисники (хоча їхні захисники й не згадані в ст. 351 КПК, однак вони користуються правом обвинуваченого) мають право запитувати після запитань, поставлених захисником допитуваного обвинуваченого» [13].

Вищенаведені аргументи важко визнати переконливими. Передусім, прямий і перехресний допит обвинуваченого можливий лише коли ця процесуальна дія відбувається за правилами допиту свідка. Тоді справді є підстави трактувати показання обвинуваченого як доказ сторони захисту. Однак для кримінального процесуального права держав континентальної Європи така регламентація не характерна. Крім того, згода обвинуваченого на участь у допиті як свідка може спричинити для нього серйозні правові наслідки (можливість притягнення до кримінальної відповідальності за давання завідомо неправдивих показань, зазвичай відсутність права не відповідати на запитання сторони обвинувачення, різке збільшення шансу бути визнаним винуватим у вчиненні кримінального правопорушення). До того ж, згідно з кримінальною процесуальною регламентацією судового допиту у деяких європейських державах допит обвинуваченого проводить винятково суд. Приналежність до якої сторони кримінального провадження матимуть одержані показання обвинуваченого у цьому разі? Насамкінець, нормативно встановлена можливість іншого співучасника ставити запитання обвинуваченому, якого допитують, не перетворює цей етап допиту на перехресний. Крім того, неприпустимо допитувати обвинуваченого як свідка щодо обставин, які стосується не його, а іншого обвинуваченого. До речі, у судовому розгляді змагальної моделі кримінального процесу обвинувачений не компетентний виконувати функцію обвинувачення, зокрема ставити запитання і давати показання як свідок обвинувачення.

Вільна розповідь становить монологічний етап допиту і полягає у ніким не скерованому усному повідомленні обвинуваченого, в якому він викладає власну версію події, що становить предмет судового розгляду.

Вільну розповідь можна розглядати як інструмент самозахисту, основним призначенням якого є надання обвинуваченому можливості здійснити особистий внесок у свій захист. Цей внесок не нав'язується і не вимагається, а становить результат самовизначення обвинуваченого. У вільній розповіді обвинувачений окреслює аргументативний шлях, обираючи аспекти, які він вважає найефективнішими для свого захисту. Будучи природним місцем для здійснення самозахисту, судовий розгляд створює особливо широкий простір для одностороннього права бути почутим.

З цього приводу у ч. 2 § 122 КПК Словацької Республіки зазначено, що обвинуваченому має бути надана можливість детально прокоментувати обвинувачення, зокрема зв'язно описати факти, що є предметом обвинувачення, викласти факти, що послаблюють або спростовують звинувачення, та надати докази щодо них [2], а у ч. 3 § 164 КПК Австрійської Республіки – обвинуваченому необхідно створити умови для зв'язного пояснення висунутих проти нього/неї звинувачень [5]. Зв'язний опис обвинуваченим події кримінального правопорушення створює сприятливі умови для встановлення асоціативних зв'язків і допомагає згадати, здавалося б, забуті факти.

Під час вільної розповіді обвинувачений може викласти перебіг події, що становить предмет судового розгляду, відповідно до дійсного стану справ, може переповісти про неї лише у певній частині, або ж – повідомити неправдиву версію події кримінального правопорушення та особи, яка його вчинила. За допомогою вільної розповіді обвинувачений має змогу активно захищатися від висунутого обвинувачення, використовуючи при цьому різноманітну тактику, зокрема формулюючи версії, перевірка яких є ускладненою чи неможливою.

Інакше кажучи, залежно від змісту, вільна розповідь обвинуваченого може слугувати або для його захисту (для прикладу, він не визнає вину, повідомляє про алібі або вказує на те, що діяння було вчинене іншою особою), або підтверджувати версію сторони обвинувачення (приміром, обвинувачений визнає вину, описує перебіг та обставини вчиненого ним кримінального правопорушення).

Вищенаведені положення характеризують допит обвинуваченого у мішаній моделі кримінального процесу. Адже саме така модель закріплює широкі процесуальні можливості обвинуваченого у свободі презентування версії кримінально-релевантної події. Обвинувачений самостійно визначає відомості, які він повідомить під час допиту, та зміст інформації, що походить від нього [1, с. 294].

Тож обвинувачений наділений свободою визначення змісту своїх показань. Водночас зміст цих показань не є довільним та має стосуватися сформульованого у підсумковому документі досудового розслідування обвинувачення, а також усього іншого, що відоме обвинуваченому в цьому кримінальному провадженні.

Обвинуваченого не допустимо перебивати запитаннями або зупиняти хід його вільної розповіді, зокрема, у разі не визнання ним своєї вини. Ця заборона поширюється як на учасників судового провадження, так і на суд. Утім головуючий має право втрутитись у хід вільної розповіді, але лише для того, аби спрямувати її на належну тему, звернути увагу на неприпустимість вживання лайливих слів, висловлювань, що суперечать моральним та етичним нормам.

Оскільки вільна розповідь обвинуваченого має загальний, у контексті з'ясування обставин кримінального провадження, характер, її виголошує особа найзаінтересованіша у результатах судового розгляду, то без одержання додаткової інформації, а також оцінки такої розповіді з погляду достовірності за допомогою ***постановки цільових запитань і відповідей на них*** не обійтися.

Закріплюючи у кримінальному процесуальному законі цей етап допиту обвинуваченого, український законодавець однак не визначив вимоги до самих запитань та їх допустимість.

Такий недолік відсутній у правовому регулюванні інших держав. Для прикладу, згідно з ч. 4 § 164 КПК Австрійської Республіки питання, що ставляться обвинуваченому, повинні бути чіткими та легко зрозумілими і не мають бути розпливчастими, двозначними або викривальними. Питання, які трактують факт, не визнаний обвинуваченим, як уже визнаний, є недопустимими [5].

Безперечно, запитання повинні бути сформульовані чітко та зрозуміло, не залишаючи двозначностей у відповідях обвинуваченого. При цьому необхідно враховувати його вік, фізичний стан, інтелектуальний рівень, а також здатність розуміти поставлені йому запитання. Запитання можуть стосуватися обставин, згаданих обвинуваченим під час вільної розповіді, їх конкретизації, з'ясування виявлених у вільній розповіді суперечностей. Важливо, аби запитання були сформульовані у логічній послідовності так, щоби відповідь на одне з них становила передумову для постановки іншого – деталізованішого.

Послідовність запитань обвинуваченому унормована з урахуванням засади змагальності. Так, згідно з ч. 1 ст. 351 КПК України першим обвинуваченого допитує прокурор, а потім захисник. Після цього обвинуваченому можуть бути поставлені запитання потерпілим, іншими обвинуваченими, цивільним позивачем, цивільним відповідачем, представником юридичної особи, щодо якої здійснюється провадження, а також головуючим і суддями. Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 386 КПК України присяжні вправі ставити запитання обвинуваченому лише з дозволу головуючого.

Наведений припис відповідає генеральній парадигмі, закріпленій у КПК України, спрямованої на забезпечення змагальності судового розгляду кримінального провадження шляхом посилення ролі сторін у доказуванні за одночасного обмеження ролі суду у такому процесі. Сторони «задають тон», є двигуном, що надає руху процесу дослідження доказів. У такий спосіб центральна стадія кримінального провадження сформована як фактичний правовий спір, що відбувається, опираючись на правову позицію сторін і докази, які вони наводять на її підтвердження, а суд зберігає позицію об'єктивного арбітра, нейтрального у дослідженні цих доказів і неупередженого щодо сторін.

Аналізоване положення є проявом *favor defensionis*, адже перевага захисту в цьому випадку пов'язана з припущенням, що відповіді, надані обвинуваченим останніми, матимуть сильніший вплив, оскільки можуть нейтралізувати значення попередніх його відповідей, ближчих за часом до завершення з'ясування обставин кримінального провадження і перевірки їх доказами.

Водночас, вищенаведені норми не позбавлені вад. Так, за змістом ч. 1 ст. 351 КПК України обвинуваченого допитують прокурор і захисник, а інші вищеозначені учасники судового провадження та суд можуть лише поставити обвинуваченому запитання. У такому положенні законодавець акцентував увагу на активнішу участь в допиті обвинуваченого прокурора та захисника у порівнянні з пасивнішою роллю інших учасників судового провадження та суду. Однак, про «допит обвинуваченого» прокурором і захисником можна стверджувати лише якщо вони «ведуть» цю судову дію, спонукаючи своїми запитаннями обвинуваченого до потрібної їм відповіді. А після вільної розповіді обвинуваченого та без можливості використання інструментарію перехресного допиту, одержати від нього показання іншого змісту вкрай важко. З огляду на означений етап, ні прокурор, ні захисник не в змозі стовідсотково контролювати своїми запитаннями зміст показань обвинуваченого, як це відбувається впродовж прямого допиту свідка. До того ж, зберігається небезпека, що під час вільної розповіді обвинувачений може повідомити відомості не на користь сторони захисту. Тож наявна логічна хиба, що полягає у поданні частини другого етапу допиту обвинуваченого як цілого його допиту.

Доречно зазначити, що у кримінальному процесуальному праві деяких європейських унормована інша послідовність постановки запитань обвинуваченому. Так, згідно з ч. 1 ст. 367 КПК Республіки Молдова першим підсудному ставлять питання захисник та учасники процесу з боку захисту, потім прокурор та інші учасники процесу з боку обвинувачення [14]. Так само, у ч. 2 ст. 503 КПК Латвійської Республіки визначено, що якщо обвинувачений висловив згоду давати показання, його захисник та захисники інших обвинувачених першими ставлять йому запитання [15].

Таке правове регулювання ґрунтується на тому, що у разі згоди обвинуваченого давати показання, незалежно від того, чи заперечує він свою винуватість, чи визнає її повністю або частково, його розглядають як суб'єкта кримінального процесу з боку захисту. Утім, надання захиснику та учасникам процесу з боку сторони захисту можливості допитувати обвинуваченого першими не рівноцінне визнанню його показань доказом захисту. Тому кримінальний процесуальний закон більшості держав континентальної системи права у регламентації послідовності допиту обвинуваченого наближений до змагальної моделі кримінального процесу.

В українській кримінальній процесуальній літературі виражений погляд, згідно з яким, якщо обвинувачений надав показання проти інших обвинувачених і відмовився відповідати на запитання в частині, що свідчить на користь вини інших обвинувачених, ці показання можуть бути визнані недопустимими доказами з огляду на порушення права інших обвинувачених на перехресний допит [13].

З приводу вищевикладеної позиції доречно зазначити, що у мішаній моделі кримінального процесу обвинуваченого не допитують у порядку прямого і перехресного допиту. Своєю чергою, згідно з п. 1 ч. 4 ст. 42 КПК України обвинувачений має право брати участь під час судового розгляду у допиті свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення. Тож санкція недійсності у вигляді визнання доказів недопустимими за порушення права на перехресний допит (п. 5 ч. 2 ст. 87 КПК України) не стосується допиту обвинуваченого.

Виходячи зі змісту ч. 1 ст. 63 Конституції України та чч. 2, 3 ст. 18 КПК України, обвинувачений має право відмовитися відповідати на запитання на свій вибір, не пояснюючи причин цього. При цьому, обвинувачений не може бути притягнутим до юридичної відповідальності, відмовляючись відповідати на такі запитання. З огляду на це, головуючий не попереджає обвинуваченого про кримінальну відповідальність за давання завідомо неправдивих показань та відмову від давання показань. Понад те, факт відмови обвинуваченого відповідати на запитання не може розцінюватися як доказ його винуватості чи як обставина, що обтяжує покарання.

До слова, у ч. 2 art. 273 КПК Королівства Нідерландів закріплений припис, який зобов'язує головуючого повідомити обвинуваченого перед допитом про те, що він не повинен відповідати на жодні запитання [16].

Кримінальний процесуальний закон не допускає ні перехресного допиту обвинуваченого, ні повторення запитань, на які вже обвинувачений дав відповідь, поставлені з метою очікування суперечностей у його показаннях, аби згодом стверджувати про їх недостовірність.

Понад те, обвинуваченому недопустимо ставити навідні запитання. Учасники судового провадження вправі висловлювати заперечення проти таких питань. У разі постановки такого виду запитання, головуючому належить його зняти. Головуючий, керуючись ст. 321 КПК України, також повинен зняти й запитання, які не мають значення для цього кримінального провадження, образливі чи такі, що суперечать морально-етичним нормам та порушують права особи. Зняття запитання спричиняє звільнення обвинуваченого від відповіді на нього.

Водночас, регламентація зняття судом запитань, поставлених учасниками судового провадження, у КПК України надто лаконічна і стосується лише допиту свідка (ч. 8 ст. 352 КПК України).

Натомість згідно з ч. 2 § 241 КПК ФРН головуючий наділений повноваженням відвести запитання, що є недоречними або не стосуються справи [4]. Німецькі процесуалісти з цього приводу зазначають, що до недоречних запитань належать ті, що ґрунтуються на оцінних судженнях допитаного, правовій оцінці висновку експерта, принижують гідність особи, стосуються її приватної сфери, а також навідні. При цьому, відведення поставлених запитань не повинно спричинити позбавлення особи права ставити запитання загалом. Виняток становить зловживання правом на запитання. У такому разі головуючий приймає мотивоване рішення у письмовій формі. Запитання інших суддів, які входять до складу суду, не підлягають відведенню [17, с. 567-568; 18, с. 388].

Тож у КПК України встановлений контроль суду за перебігом судового допиту обвинуваченого, що також проявляється у: 1) пропозиції головуючого обвинуваченому надати показання; 2) повноваженні головуючого впродовж всього допиту обвинуваченого ставити йому запитання для уточнення і доповнення його відповідей; 3) у вимозі головуючого від обвинуваченого конкретної відповіді – «так» чи «ні», якщо останній висловлюється нечітко або з його слів не зрозуміло, чи визнає він обставини чи заперечує їх (чч. 1, 2 ст. 351 КПК України).

Наділення суду вказаними повноваженнями здійснено *sui generis* на випадок пасивності учасників судового провадження. З огляду на це, впродовж судового допиту обвинуваченого суд повинен переважно сприймати, аналізувати результати цієї процесуальної дії. У такий спосіб забезпечені оптимальні умови для встановлення істини та досягнення мети кримінального провадження.

З огляду на вищенаведене, важко погодитися з твердженням про те, що «допит підсудного є важливим судовим процесом, який проводить суд за активної участі сторін» [12, с. 130]. Зі змісту

ст. 351 КПК України чітко простежується ініціативна, ведуча роль сторін у допиті обвинуваченого з відведенням суду допоміжної (субсидіарної) участі у ній. Чого не скажеш про правове регулювання цього питання у низці КПК європейських держав, на що буде акцентовано увагу надалі.

Заслуговує уваги думка, поширена в італійській процесуальній доктрині, згідно з якою допит обвинуваченого виконує потрійну роль, і в цьому сенсі трактується як «складна» за природою процесуальна дія, оскільки її інквізиційний аспект одержує прояв, коли його проводить прокурор, захисний – захисник, а гарантійний і контрольний – переважають за його проведення судом, тобто суб'єктами з різними функціями, які вони реалізують у кримінальному провадженні [8, с. 67].

Якщо у кримінальному провадженні беруть участь кілька обвинувачених, допит кожного з них провадиться у присутності інших обвинувачених. Винятків з цього правила КПК України не закріплює.

Натомість кримінальна процесуальна регламентація інших європейських держав містить відступи від наведеного припису, що аргументовані необхідністю встановлення істини.

Передусім, згідно з ч. 4 ст. 367 КПК Республіки Молдова допит одного підсудного за відсутності іншого підсудного, який бере участь у розгляді справи, допускається лише на вимогу сторін і основі мотивованого рішення, якщо це необхідно для встановлення істини. У цьому випадку після повернення видаленого підсудного йому повідомляється зміст отриманих показань і надається можливість поставити запитання підсудному, допитаному за його відсутності [14]. Так само відповідно до чч. 2, 3 art. 379 КПК Румунії якщо цього вимагають інтереси встановлення істини, суд може призначити допит будь-кого з підсудних за відсутності інших. У такому разі показання обов'язково зачитуються іншим підсудним [7]. Подібні положення викладені й у ст. 278 КПК Республіки Болгарія – допит підсудного за відсутності інших підсудних допускається, коли це необхідно для встановлення об'єктивної істини. Після повернення підсудного до зали судового засідання головуючий ознайомлює його з показаннями, наданими за його відсутності, шляхом зачитування протоколу судового засідання [6]. Насамкінець, у § 208 КПК Чеської Республіки регламентовано, якщо підсудних кілька, головуючий може організувати допит підсудного за відсутності співпідсудних. Однак підсудний завжди повинен бути поінформований під час давання показань про позицію співпідсудних, яких було допитано за його відсутності [3].

Уявляється, що метою допиту обвинуваченого за відсутності інших обвинувачених в одному кримінальному провадженні є запобігання негативного впливу цих учасників судового провадження один на одного, адже це може негативно позначитись на повноті та достовірності показань. Водночас видалення обвинуваченого на період допиту його співучасника (співучасників) обмежує право на захист. Існує небезпека використання цього кримінального процесуального інституту для викриття обвинуваченого у вчиненні кримінального правопорушення. Наступне оголошення показань співобвинувачених, допитаних за відсутності обвинуваченого, та його можливість постановки їм запитань, не здатне замінити повноцінну участь цього обвинуваченого у їх допиті. До того ж, у вищенаведених кримінальних процесуальних нормах зарубіжних держав не закріплена обов'язкова участь захисника тимчасово видаленого обвинуваченого у допиті інших обвинувачених.

Згідно з пп. 9, 10 ч. 3 ст. 42 КПК України обвинувачений наділений правом брати участь у проведенні процесуальних дій, а під час їх проведення ставити запитання. З огляду на це, у КПК України (ст. 495) допускається видалення із зали судового засідання лише неповнолітнього обвинуваченого на час дослідження обставин, що можуть негативно вплинути на нього. Після повернення неповнолітнього обвинуваченого головуючий знайомить його з результатами дослідження обставин, проведеного за його відсутності, і надає йому можливість поставити запитання особам, які були допитані за його відсутності. Важливо зазначити, що у провадженні щодо неповнолітніх участь захисника визнана обов'язковою (п. 1 ч. 2 ст. 52 КПК України).

У ч. 4 ст. 351 КПК України зазначено, що у разі здійснення судового розгляду стосовно декількох обвинувачених, якщо цього вимагають інтереси кримінального провадження або безпека обвинуваченого, допит одного з обвинувачених на підставі вмотивованої ухвали суду може здійснюватися з використанням відеоконференції при трансляції з іншого приміщення в порядку, передбаченому ст. 336 КПК України.

Дослідники зазначають, що «необхідність у цьому може виникнути, зокрема, у кримінальних провадженнях про злочини, вчинені організованими злочинними групами чи злочинними організаціями, де один співучасник надає показання щодо участі інших; у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх тощо» [19, с. 83]. «Це особливо важливо у справах, де до кримінальної відповідальності притягнуто неповнолітніх, які потрапили під вплив дорослих злочинців. Неповнолітні, зазвичай, повністю визнають свою вину й докладно розповідають про роль дорослих підмовників. Інакше, подібно тому, як неповнолітній підпав свого часу під вплив дорослого, в судовому засіданні під тим же тиском він може змінити раніше дані показання» [20, с. 63-64].

Відповідно до ч. 4 ст. 351 КПК України у судовому засіданні обвинувачений має право користуватися нотатками. Нотатки становлять записану розповідь про подію кримінального правопорушення та інші обставин кримінального провадження (побаченого, почутого) з відображенням деталей (дати, часу, місця тощо) або помітки для пам'яті, що використовують під час давання показань. У порівнянні з унормуванням використання нотаток свідком, – якщо його показання пов'язані з будь-якими обчисленнями та іншими відомостями, які важко зберегти в пам'яті (ч. 13 ст. 352 КПК України), український законодавець не обмежує обвинуваченого у праві користування ними жодними умовами.

На відміну від української правової регламентації допиту обвинуваченого, у кримінальному процесуальному праві деяких європейських держав змагальне начало у цій процесуальній дії не настільки виражене.

Зокрема, відповідно до § 2 art. 386 КПК Республіки Польща [21], ч. 1 § 238 КПК ФРН [4], ч. 1 § 245 КПК Республіки Австрія [5], ч. 1 art. 328 КПК Французької Республіки [22], ч. 1 art. 286 КПК Королівства Нідерландів [16], art. 693 Королівства Іспанії [23], ч. 3 art. 341 Швейцарської конфедерації [24] лише головуючий допитує підсудного.

Таке правове регулювання властиве унітарній нормативній моделі доказування в суді першої інстанції. За цієї моделі сторона обвинувачення презентує свої докази лише після допиту обвинуваченого. Хоча показання обвинуваченого мають однакову юридичну силу з показаннями свідків, однак до цього засобу доказування вдаються в іншій фазі доказування, на противагу решті доказів. До того ж, обвинувачений змушений викласти свою позицію з приводу інкримінованого йому кримінального правопорушення ще до того, як сторона обвинувачення представить докази не на його користь. Це ставить його у невигідне становище [25, с. 115, 117].

Критично оцінюючи вищенаведену процесуальну регламентацію, іноземні дослідники пропонують проводити допит обвинуваченого після дослідження доказів з боку сторони обвинувачення [26, с. 412].

Швейцарські процесуалісти в рамках дослідження участі обвинуваченого в судовому процесі з'ясували тривалість його допиту судом. Частина судового розгляду, присвячена допиту обвинуваченого, виявилася коротшою, ніж очікувалося – близько 10 хвилин. Навіть якщо в Берні обвинуваченого допитували довше, особливо щодо фактів, слід пам'ятати, що в цьому кантоні судові процеси зазвичай тривають три повні дні, на відміну від Цюриха, де судові процеси відбуваються протягом половини дня. Незважаючи на незначні відмінності, очевидно, що судді в Берні, Базелі, Женеві та Цюриху допитують обвинувачених досить схожим чином. Якщо допити здавалися відносно короткими, це пов'язано з тим, що суд покладається переважно на матеріали, складені на попередньому етапі провадження, та на слухання, проведені з цього приводу. Суд обмежує обговорення фактами, щоб гарантувати, що обвинувачений надасть ту саму версію подій, що й на етапі розслідування [27, с. 22].

Висновки. Судовий допит обвинуваченого проводять не лише з метою з'ясування обставин кримінального провадження, але й для дотримання права обвинуваченого бути вислуханим *(audi alteram partem).*

Українське правове регулювання закріплює мішаний спосіб судового допиту, який поділяє цю процесуальну дію на два етапи: вільної розповіді та постановки цільових запитань і відповідей на них. Залежно від змісту, вільна розповідь обвинуваченого може слугувати або для його захисту або підтверджувати версію сторони обвинувачення. Запитання обвинуваченому можуть стосуватися обставин, згаданих обвинуваченим під час вільної розповіді, їх конкретизації, з'ясування виявлених у вільній розповіді суперечностей. Послідовність запитань обвинуваченому унормована з урахуванням засади змагальності. Кримінальний процесуальний закон не допускає перехресного допиту обвинуваченого. Понад те, обвинуваченому недопустимо ставити навідні запитання.

Зі змісту ст. 351 КПК України чітко простежується ініціативна, ведуча роль сторін у допиті обвинуваченого з відведенням суду допоміжної (субсидіарної) участі у ній.

Незважаючи на приналежність до мішаної моделі кримінального процесу, правове регулювання проведення допиту обвинуваченого у державах континентальної Європи характеризується диференціацією залежно від прояву засади змагальності та покладення (не покладення) на суд обов'язку встановити істину. Так, у кримінальному процесуальному праві низки європейських держав єдиним суб'єктом допиту обвинуваченого визначений суд, тоді як учасники судового провадження вправі ставити йому запитання лише з дозволу головуючого. У кримінальному процесуальному регулюванні інших держав Європейського континенту, зокрема й України, на суд покладається обов'язок організувати та контролювати дотримання сторонами порядку проведення такого виду судового допиту, при цьому зберігаючи за суддею повноваження ставити запитання обвинуваченому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Kuczyńska H. Analiza porównawcza modelu rozprawy glownej. Między kontradyktornością a inkwizycyjnością. Warszawa: Wolters Kluwer, 2022. 552 s.
2. Trestný poriadok. URL: https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2005/301.
3. Trestní řád. URL: https://businesscenter.podnikatel.cz/pravo/zakony/trestni-rad/f2681275.
4. Strafprozessordnung. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/stpo.
5. Strafprozessordnung 1975. URL: https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung. wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002326.
6. Наказателно-процесуален кодекс. URL: https://lex.bg/laws/ldoc/2135512224.
7. Cod de Procedură Penală. URL: https://legeaz.net/noul-cod-procedura-penala-ncpp.
8. Chiodetti S. L'Imputato Come Fonte Di Prova: L'Ibrida Natura Dell'Interrogatorio. Tesi Di Laurea. Università Di Pisa. 2016. 158 p.
9. Рішення Конституційного Суду України від 18 липня 2024 р. № 8-р(II)/2024 у справі № 3-88/2022 (205/22, 114/24). URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/v008p710-24#Text.
10. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду від 17 грудня 2020 р. у справі № 426/14810/18 (провадження № 51-2486км20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93709256.
11. Thommen M. Darf der Beschuldigte im Strafverfahren lügen? *sui-generis*. 2018. URL: https://sui-generis.ch/article/view/sg.76/731.
12. Чернецька В.С. Процесуальні особливості допиту обвинуваченого під час судового розгляду. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 127–130.
13. Кравчук О. Вільні пояснення під час допиту й відмова давати показання. URL: https://justtalk.com.ua/post/vilni-poyasnennya-pid-chas-dopitu-j-vidmova-davati-pokazannya.
14. Codul de procedură penală al Republicii Moldova. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id= 146153&lang=ro.
15. Kriminālprocesa likums. URL: https://likumi.lv/doc.php?id=107820
16. Wetboek van Strafvordering. URL: http://www.wetboek-online.nl/wet/Wetboek%20van%20Strafvordering.html.
17. Joecks W., Jäger C. Strafprozessordnung. Studienkommentar. 5. Auflage. München: C.H. Beck, 2022. 962 s.
18. Roxin C., Schünemann B. Strafverfahrensrecht. 30., neu bearbeitete Auflage. München: C.H. Beck, 2022. 622 s.
19. Судовий допит: наук.-практ. посіб./ кол. авт.: М.С. Туркот, Г.О. Ганова, А.В. Столітній, А.О. Смирнов, О.В. Єні, Л.Б. Коваленко, В.В. Козій та ін.; за ред. канд. юрид. наук М.С. Туркота; вид. 3-тє, переробл. та допов. К.: Норма права, 2020. 232 с.
20. Мирошниченко Ю.М. Судовий допит у кримінальному провадженні / за ред. проф. А.Ф. Волобуєва. Кропивницький: ДонДУВС, 2023. 97 с.
21. Kodeks postępowania karnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970890555/U/D19970555Lj.pdf.
22. Codedeprocédurepénale.URL:https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006071154.
23. Real Decreto de 14 de septiembre de 1882 por el que se aprueba la Ley de Enjuiciamiento Criminal. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1882-6036.
24. Swiss Criminal Procedure Code. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/ 2010/267/en.
25. Бобечко Н.Р. Нормативні моделі доказування у стадії судового розгляду кримінального провадження. *Теоретико-прикладні проблеми юридичної науки на сучасному етапі реформування кримінальної юстиції*: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 30 травня 2025 року). Хмельницький: Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2025. С. 115–118.
26. Orzechowska A. Model rozprawy głównej w polskim procesie karnym. Rozprawa doktorska. Łódź: Universytet Łódzki, 2023. 625 s.
27. Summers S., Brun D., Studer D. La place de l'accusé dans le procès: présence, interprétation et communication. Zurich, 2016. 31 s.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.23

ВИЯВЛЕННЯ ТА ВИКРИТТЯ ВИКОРИСТАННЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ, ОТРИМАНОЇ З ПОРУШЕННЯМ ПРАВ ЛЮДИ

Бовт А.І.,
курсант 4-го курсу
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-6116-8344

Кільова С.С.,
курсант 4-го курсу
факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0002-9479-2311

Кисельов А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції Національної поліції України,
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
майор поліції
ORCID: 0000-0003-3106-4376

Бовт А.І., Кільова С.С., Кисельов А.О. Виявлення та викриття використання у кримінальному провадженні оперативно-розшукової інформації, отриманої з порушенням прав людини.

У статті досліджено проблематику виявлення та викриття незаконного використання оперативно-розшукової інформації у сучасному кримінальному провадженні. Встановлено, що оперативно-розшукова інформація є важливим інструментом забезпечення ефективності розслідування злочинів і формування доказової бази, однак її застосування потребує суворого дотримання вимог законності та процесуальних норм. З'ясовано, що порушення визначених законом процедур отримання або використання таких даних призводить до визнання доказів недопустимими, а також створює підстави для притягнення посадових осіб до юридичної відповідальності.

Проаналізовано законодавче регулювання оперативно-розшукової діяльності в Україні, яке включає обов'язкове судове санкціонування негласних слідчих дій, чіткі строки їх проведення та вимогу належного документального оформлення результатів. Доведено, що дотримання цих процедур є передумовою забезпечення правомірності доказового процесу, гарантією захисту конституційних прав людини та необхідною умовою дотримання принципів верховенства права.

Розкрито значення практики Європейського суду з прав людини, який у своїх рішеннях неодноразово наголошував на неприпустимості використання доказів, здобутих без процесуального дозволу або з порушенням основоположних прав особи. Підкреслено, що судовий контроль за проведенням оперативно-розшукових заходів, а також процесуальні гарантії сторони захисту – зокрема право на ознайомлення з матеріалами, доступ до копій судових рішень і протоколів – забезпечують можливість своєчасного виявлення порушень і виключення незаконно отриманих доказів.

Обґрунтовано, що подальше вдосконалення правового регулювання оперативно-розшукової діяльності, посилення контролю за дотриманням законності та гармонізація національних норм із міжнародними стандартами є ключовими чинниками підвищення ефективності кримінального процесу. Доведено, що забезпечення прозорості, підзвітності та законності у сфері оперативно-розшукової діяльності сприяє утвердженню принципів справедливості, підвищенню довіри громадян до правоохоронних органів і зміцненню авторитету судової влади в Україні.

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, порушення прав людини, кримінальне провадження, допустимість доказів, законність збору інформації, судова практика.

Bovt A.I., Kilova S.S., Kiselyov A.O. Detection and exposure of the use in criminal proceedings of operationally investigative information obtained in violation of human rights.

The article examines the issue of detecting and exposing the unlawful use of operational and investigative information in modern criminal proceedings. It has been established that operational and investigative information is an important tool for ensuring the effectiveness of crime investigation and the formation of the evidentiary base; however, its application requires strict compliance with the principles of legality and procedural norms. It has been determined that violations of statutory procedures for obtaining or using such data lead to the recognition of evidence as inadmissible and create grounds for bringing officials to legal liability.

The legislative regulation of operational and investigative activities in Ukraine has been analyzed, including mandatory judicial authorization of covert investigative actions, clear time limits for their implementation, and proper documentation of the results. It has been proven that adherence to these procedures is a prerequisite for ensuring the legitimacy of the evidentiary process, the protection of constitutional human rights, and the observance of the rule of law.

The importance of the case law of the European Court of Human Rights has been revealed, which repeatedly emphasizes the inadmissibility of using evidence obtained without procedural authorization or in violation of fundamental individual rights. It has been emphasized that judicial control over operational and investigative measures, as well as procedural guarantees for the defense – in particular, the right to access materials, copies of court decisions, and official records – ensures the timely detection of violations and the exclusion of unlawfully obtained evidence.

It has been substantiated that further improvement of the legal framework governing operational and investigative activities, strengthening of legality control, and harmonization of national legislation with international standards are key factors in enhancing the effectiveness of criminal proceedings. It has been proven that ensuring transparency, accountability, and legality in the field of operational and investigative activity contributes to the consolidation of justice, strengthens public trust in law enforcement agencies, and upholds the authority of the judiciary in Ukraine.

Key words: operational-investigative activity, human rights violations, criminal proceedings, admissibility of evidence, legality of information collection, judicial practice.

Постановка проблеми. В сучасній кримінально-правовій практиці дедалі більшої актуальності набуває питання використання оперативно-розшукової інформації у кримінальному провадженні. Особливу увагу викликають випадки, коли така інформація здобувається з порушенням прав людини, зокрема без належного судового санкціонування або з перевищенням повноважень правоохоронних органів. Недотримання законодавчих процедур під час збору доказів ставить під загрозу законність кримінального провадження, підриває принципи справедливості та ефективності правосуддя, а також може призвести до юридичної відповідальності посадових осіб. Проблема полягає в тому, що відсутність системного механізму виявлення та викриття незаконного використання оперативно-розшукової інформації ускладнює захист прав громадян та забезпечення верховенства права.

Мета дослідження: вивчення механізмів виявлення та викриття випадків використання у кримінальному провадженні оперативно-розшукової інформації, отриманої з порушенням прав людини

Стан опрацювання проблематики. Аналізуючи роботи дослідників та науковців, можна виокремити низку проблемних аспектів щодо використання оперативно-розшукової інформації у кримінальному провадженні. Так, Біла-Тюріна Ю. у своїй праці досліджує особливості фіксування воєнних злочинів та наголошує на необхідності точного документування для визначення шкоди та компенсації. Гуцалюк М.В. та співавт. розглядають використання електронних доказів, акцентуючи на важливості дотримання законних процедур під час їх збору та перевірки. Дрозд В.Г. аналізує судову практику щодо допустимості доказів, отриманих під час негласних слідчих дій, підкреслюючи, що порушення процесуальних норм призводить до недопустимості доказів. Крикун В.В. розглядає проблеми співвідношення оперативно-розшукових заходів та негласних слідчих дій, звертаючи увагу на ризики порушення прав людини. Старенький О.С. акцентує на процедурних труднощах витребування документів захисником для підтвердження законності доказів. Усі ці дослідження демонструють, що ефективність кримінального провадження значною мірою залежить від чіткого дотримання законодавчих та процедурних норм під час збору та використання оперативно-розшукової інформації.

Виклад основного матеріалу. Оперативно-розшукова діяльність в Україні має чітке правове та конституційне підґрунтя, яке закріплене в Законі України «Про оперативно-розшукову ді-

яльність» та нормах Кримінального процесуального кодексу. Відповідно до статті 6 зазначеного Закону, будь-які оперативно-розшукові заходи повинні здійснюватися виключно в межах закону, з дотриманням прав і свобод людини та громадянина. Обмеження цих прав є можливим лише за наявності відповідного рішення слідчого судді, а також у випадках, прямо визначених законом. Це свідчить про те, що законодавець встановлює баланс між потребами держави у забезпеченні безпеки та гарантіями прав людини, що відповідає принципам верховенства права [5, с. 167].

Важливим аспектом є забезпечення законності проведення оперативно-розшукових заходів. Так, перед тим як застосовувати негласні дії, такі як прослуховування телефонних розмов чи зовнішнє спостереження, правоохоронні органи зобов'язані отримати відповідний дозвіл суду. Недотримання цієї процедури автоматично призводить до визнання такої інформації недопустимою в кримінальному провадженні.

Це означає, що навіть якщо отримані відомості містять ознаки злочину, але вони здобуті без законного рішення суду, вони не можуть бути використані в якості доказів. Подібна практика узгоджується із гарантіями, закріпленими в Конституції України та Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Суттєве значення має й механізм контролю та документування оперативно-розшукових заходів. Законодавство передбачає, що такі заходи можуть проводитися лише після офіційного заведення оперативно-розшукової справи, яка стає юридичною підставою для діяльності уповноважених органів. У межах цієї процедури регламентуються строки та умови проведення дій, а також передбачаються механізми контролю з боку прокуратури й суду. Якщо ж оперативні заходи здійснюються без заведення справи, це прямо суперечить законодавству та є грубим порушенням, яке нівелює правові наслідки отриманої інформації [7, с. 60].

Без заведення оперативно-розшукової справи може проводитися, наприклад, кримінальний аналіз, який, базуючись на оцінках органів та підрозділів Національної поліції, які у щоденній діяльності або застосовують кримінальний аналіз, або використовують його результати, є ефективним інструментом у протидії злочинності [8–21].

Окреме місце займає питання допустимості використання такої інформації у кримінальному процесі. Якщо під час судового розгляду буде встановлено, що оперативні матеріали були здобуті з порушенням закону, сторона захисту має право подати клопотання про їхнє виключення з доказової бази. При цьому саме сторона захисту повинна обґрунтувати факт порушення процедури отримання таких даних. Суд, у свою чергу, зобов'язаний перевірити як законність походження доказів, так і їхню відповідність принципам справедливого судового розгляду [9].

Загалом, нормативне регулювання оперативно-розшукової діяльності в Україні побудоване таким чином, щоб гарантувати з одного боку ефективність боротьби зі злочинністю, а з іншого недопущення свавільного обмеження конституційних прав людини. Будь-які відхилення від установлених правил ставлять під сумнів законність здобутих матеріалів та підривають довіру до правосуддя. Тому забезпечення суворого дотримання законодавчих процедур є необхідною умовою не лише для досягнення цілей кримінального провадження, але й для збереження верховенства права та утвердження демократичних цінностей у суспільстві.

Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово наголошував на неприпустимості використання доказів, отриманих із порушенням права на повагу до приватного життя та таємниці комунікацій. Суд визнавав такі дії як порушення статті 8 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, якщо втручання у приватне життя особи відбувалося без належного процесуального регулювання чи контролю. Зокрема, випадки, коли прослуховування телефонних розмов або спостереження здійснювалися без попереднього дозволу суду, розглядалися як грубі порушення міжнародних стандартів прав людини. Це має безпосереднє значення й для України, адже національні суди повинні враховувати практику ЄСПЛ як джерело права при вирішенні питань допустимості доказів [1, с. 13].

У справі «Хамбардзумян проти Вірменії» ЄСПЛ сформував чітку позицію, яка може бути орієнтиром і для української судової системи. Суд вказав, що навіть у разі, коли зібрані матеріали підтверджували факт злочину, вони не можуть визнаватися доказами, якщо були здобуті з порушенням встановлених законом процедур. У цьому випадку визнання доказової бази недійсною мало принципове значення для захисту прав людини та підтвердило, що законність збору доказів є так само важливою, як і їхня змістовна достовірність. Таким чином, практика ЄСПЛ підкреслює, що верховенство права повинно превалювати над міркуваннями ефективності кримінального переслідування.

У вітчизняному контексті також простежується тенденція до посилення контролю за законністю отримання оперативно-розшукової інформації. Українські правозахисники наголошують, що перевірка допустимості доказів повинна здійснюватися системно і всебічно. Це передбачає не лише

аналіз змісту інформації, але й детальну перевірку джерел її походження, дотримання строків проведення оперативних заходів, а також документального підтвердження правомірності дій уповноважених органів. Подібний підхід дозволяє своєчасно виявляти випадки зловживань та недопущення порушення конституційних гарантій учасників кримінального провадження.

Важливою гарантією законності є також обов'язок органів досудового розслідування перевіряти правомірність матеріалів, що надходять від оперативних підрозділів. Якщо виявляється, що інформація була здобута незаконним шляхом – наприклад, без судового дозволу чи з перевищенням повноважень, – такі відомості не можуть бути використані в якості доказів. Ба більше, на досудовому етапі має бути проведений ретельний аналіз обставин отримання матеріалів, адже від цього залежить не лише доля конкретного кримінального провадження, а й довіра до всієї системи правосуддя.

Таким чином, як міжнародні, так і національні правові стандарти однозначно вимагають дотримання законності під час проведення оперативно-розшукових заходів. Європейський суд з прав людини формує практику, яка прямо впливає на правозастосування в Україні, а внутрішні науковці та правозахисники підкреслюють необхідність системного контролю за походженням доказів. Відповідальність за додержання процедур покладається не лише на оперативні підрозділи, а й на органи досудового розслідування та суд, які мають гарантувати, що у кримінальному процесі не буде використано відомостей, здобутих шляхом порушення прав людини. Це дозволяє забезпечити баланс між інтересами держави у боротьбі зі злочинністю та невід'ємними правами особи [2, с.58].

Кодекс України про адміністративні правопорушення містить чіткі положення щодо відповідальності у сфері надання та використання інформації. Зокрема, законодавець встановив санкції як за відмову надати відомості, запитувані у встановленому порядку, так і за надання неправдивих даних. Окрім адміністративних наслідків, у випадках, коли йдеться про використання інформації, здобутої з порушенням прав людини, може наставати дисциплінарна або навіть кримінальна відповідальність посадових осіб. Це підкреслює значення суворого дотримання законності під час проведення оперативно-розшукових заходів, адже будь-яке порушення може підірвати як правомірність доказів, так і репутацію правоохоронних органів [6, с. 374].

Особливої уваги потребують процедурні гарантії, передбачені для сторони захисту у кримінальному процесі. Законодавство наділяє захисника правом вимагати підтвердження законності проведення оперативно-розшукових заходів, зокрема отримання копій судових рішень, що надавали дозвіл на їх проведення, перевірки строків дії таких дозволів, а також доступу до протоколів, складених за результатами здійснених дій. Ці механізми дозволяють захисту викривати факти незаконного збору чи використання інформації. Більше того, саме на основі аналізу зазначених документів формується доказова база для обґрунтування клопотань про визнання матеріалів недопустимими.

Важливо відзначити, що ефективне функціонування системи процесуальних гарантій забезпечує баланс між інтересами держави у боротьбі зі злочинністю та захистом прав людини. Якщо сторона захисту позбавлена доступу до документів, що підтверджують законність або незаконність проведених дій, це фактично створює загрозу зловживань з боку правоохоронних органів. Тому процедура надання таких матеріалів повинна бути чітко врегульованою та обов'язковою до виконання. Це гарантує, що судове провадження базуватиметься лише на законно отриманих доказах [3, с. 50].

Україна у своєму правозастосуванні орієнтується не лише на національні норми, а й на міжнародні стандарти, закріплені у практиці Європейського суду з прав людини. Рішення ЄСПЛ мають прямий вплив на українське законодавство та судову практику, оскільки вони визначають обов'язок держави дотримуватися положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. У контексті оперативно-розшукової діяльності це означає, що будь-які обмеження прав і свобод повинні бути чітко передбачені законом, переслідувати легітимну мету та здійснюватися пропорційно.

З огляду на вищезазначене, вітчизняне законодавство поступово адаптується до вимог європейських стандартів. Гармонізація правових норм спрямована на те, щоб українські суди могли ефективно застосовувати практику ЄСПЛ, а правоохоронні органи уникати порушень, які в майбутньому можуть стати підставою для відповідальності держави на міжнародному рівні. Такий підхід сприяє утвердженню верховенства права, підвищує рівень довіри громадян до правосуддя та водночас гарантує, що захист прав людини буде забезпечений навіть у складних умовах кримінального переслідування [5, с. 169].

Висновки. Виявлення та викриття використання оперативно-розшукової інформації, здобутої з порушенням прав людини, є критично важливим для забезпечення законності та справедливості у кримінальному провадженні. Законодавство України чітко регламентує порядок проведення оперативно-розшукових заходів, передбачає обов'язкове судове санкціонування, контроль строків

та документальне підтвердження законності дій правоохоронних органів. Недотримання цих норм призводить до визнання отриманої інформації недопустимою, а також може тягнути адміністративну, дисциплінарну чи кримінальну відповідальність для посадових осіб. Практика ЄСПЛ та національні приклади демонструють, що навіть цінна для слідства інформація втрачає доказову силу, якщо її отримано незаконно, підкреслюючи пріоритет прав людини у процесі збору доказів.

Ключовим елементом захисту прав у кримінальному процесі є можливість сторони захисту перевіряти законність походження доказів, запитувати судові рішення, протоколи та строки проведення оперативно-розшукових заходів. Системний аналіз таких документів дозволяє своєчасно виявляти порушення та запобігати використанню незаконної інформації у судовому процесі. Гармонізація українського законодавства з міжнародними стандартами, врахування практики ЄСПЛ та забезпечення процесуальних гарантій сторони захисту сприяють утвердженню верховенства права, підвищенню ефективності кримінального провадження та захисту основних прав і свобод громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біла-Тюріна Ю. Особливості фіксування воєнних злочинів, як передумова для визначення розміру завданої шкоди та отримання компенсації. *International Journal Law & Society*. 2022. № 6. С. 11–19. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/.pdf (дата звернення 09.11.2025).
2. Використання електронних (цифрових) доказів у кримінальних провадженнях: метод. рек. / М.В. Гуцалюк та ін.; заг. ред. О.В. Корнейко. 2-ге вид. Київ: Вид-во Нац. акад. внутр. справ, 2020. 104 с. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/8e9e5637-7b62-475c-8c41-9850e317bfc4/content (дата звернення 09.11.2025).
3. Дрозд В.Г. Судова практика щодо допустимості доказів, отриманих у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій. 2020. С. 49–51. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/9/33.pdf (дата звернення 09.11.2025).
4. Полуніна Л., Круць Е. Щодо питання документування воєнних злочинів. International *Journal Law & Society*. 2022. № 6. С. 166–171. URL: https://lib-repo.pnu.edu.ua/bitstream/.pdf (дата звернення 09.11.2025).
5. Саковський А. Оперативно-розшукове документування як пошуковопізнавальний процес і складник оперативно-розшукової діяльності. *Entrepreneurship, Economy and Law*. 2020. № 7. С. 371–377. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/7/64.pdf (дата звернення 09.11.2025).
6. Старенький О.С. Витребування документів як засіб отримання доказів захисником у кримінальному провадженні: проблеми визначення процесуальної форми. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 3. С. 58–69. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2017_Starenkyi.pdf (дата звернення 09.11.2025).
7. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. *Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu*, № 2. Dnipro: 2019. Pp. 146-152. URL: https://www.nvngu.in.ua/jdownloads/pdf/2019/02/02_2019_Kyselov.pdf (дата звернення 09.11.2025).
8. Горелік Д.С., Кисельов А.О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт 2018 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/2056/1/9.pdf (дата звернення 09.11.2025).
9. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston: Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at: DOI 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1. Pp. 39–47. (дата звернення 09.11.2025).
10. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 318-319. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9684/1/153.pdf (дата звернення 09.11.2025).
11. TV Alyoshina, NO Fisunenko, AO Kyselov, SO Kiselov, OV Karnauhov. INNOVATIVE APPROACHES TO PERSONNEL SECURITY UNDER THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164–171; https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164. URL: https://nvngu.in.ua/jdownloads/pdf/2024/4/ 04_2024_Alyoshina.pdf (дата звернення 09.11.2025).

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.24

СТРАТЕГІЯ – КАТЕГОРІЯ КРИМІНАЛІСТИКИ

Бояров В.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
Академії адвокатури України
ORCID: 0000-0001-9155-505X

Ларкін М.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
ORCID: 0000-0002-4676-460X

Бояров В.І., Ларкін М.О. Стратегія – категорія криміналістики.

У статті визначається, що загальні питання, які охоплюють сучасні визначення «криміналістичної стратегії», – це планомірність; взаємозв'язок і координація багатьох процесуальних дій і заходів, а також довготерміновість та прогностичність мислення.

Наголошується, що багато країн ухвалюють стратегічні політико-правові документи, спрямовані на забезпечення боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, корупцією та ін. Переважно вони присвячені характеристиці особливостей кримінальної ситуації, яка належить до всієї сукупності, а також до окремих транснаціональних злочинів, які вчиняються на території певної країни. Так, Велика Британія у 2018 р. представила оновлену стратегію боротьби з тероризмом.

Автори дотримуються думки, відповідно до якої криміналістична стратегія має відображати перспективну модель розвитку, удосконалення (можливо, трансформації) відповідних розділів криміналістичної науки (загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики).

На прикладі криміналістичної методики щодо окремих груп злочинів здійснено спробу розглянути ключові питання, які мають стратегічний характер. Основним завданням криміналістики (у цьому контексті) є розроблення функціонально придатних механізмів боротьби з визначеними державою злочинами, що надалі мають набути вигляду базової криміналістичної методики, методик різного рівня узагальнення.

Проаналізовані головні напрями (стратегія) боротьби зі злочинами, вчиненими особами в складі злочинних груп (угруповань), які мають ознаки організованих. Визначені основні положення доктрини стратегічних рекомендацій боротьби з екстремізмом.

Аргументовано, що стратегічний підхід дає змогу не тільки правильно визначити напрям розслідування, змоделювати перспективний алгоритм доказування обставин, які підлягають встановленню в кримінальній справі, подолати протидію розслідуванню, але й досягти органічного взаємозв'язку між слідчими діями й оперативно-розшуковими заходами; збалансувати зусилля посадових осіб різних правоохоронних органів, інших організацій і установ; найбільш оптимально використовувати допомогу громадськості при проведенні слідчих (розшукових) дій. Розробка проблем, пов'язаних зі стратегічною стороною в діяльності посадових осіб щодо виявлення, розкриття й розслідування злочинів, а також запобігання їм, вимагає подальших досліджень.

Сама ж криміналістична стратегія – фундаментальна категорія теорії криміналістики, яка може бути визначена як довготривала, перспективна концепція розроблення, використання, удосконалення та трансформації криміналістичних знань. Водночас вирішальну роль має вироблення ефективних механізмів упровадження стратегічних орієнтирів у слідчу та судову практику.

Ключові слова: стратегія, криміналістична стратегія, кримінальна політика, криміналістична політика, криміналістична методика.

Boiarov V.I., Larkin M.O. Strategy is a category of forensics.

The article identifies that the general issues that encompass modern definitions of «forensic strategy» are planning; the interconnection and coordination of many procedural actions and measures, as well as long-term and predictive thinking.

It is emphasized that many countries are adopting strategic political and legal documents aimed at ensuring the fight against organized crime, terrorism, corruption, etc. They are mainly devoted

to the characteristics of the criminal situation, which belongs to the whole, as well as to individual transnational crimes committed on the territory of a particular country. Thus, the United Kingdom in 2018 presented an updated strategy for combating terrorism.

The authors hold the opinion that the forensic strategy should reflect a promising model of development, improvement (possibly transformation) of the relevant sections of forensic science (general theory of forensics, forensic techniques, forensic tactics and forensic methodology).

Using the example of forensic methodology for certain groups of crimes, an attempt has been made to consider key issues of a strategic nature. The main task of forensics (in this context) is to develop functionally suitable mechanisms for combating crimes defined by the state, which should subsequently take the form of basic forensic methodology, methods of various levels of generalization.

The main directions (strategy) of combating crimes committed by individuals within criminal groups (groups) that have signs of organized crime have been analyzed. The main provisions of the doctrine of strategic recommendations for combating extremism have been determined.

It is argued that a strategic approach allows not only to correctly determine the direction of the investigation, to model a promising algorithm for proving the circumstances that are to be established in a criminal case, to overcome opposition to the investigation, but also to achieve an organic relationship between investigative actions and operational-search measures; balance the efforts of officials from various law enforcement agencies, other organizations and institutions; make the most optimal use of public assistance in conducting investigative (search) actions. The development of issues related to the strategic side of the activities of officials in detecting, solving, investigating, and preventing crimes requires further research.

Forensic strategy itself is a fundamental category of forensic theory, which can be defined as a long-term, forward-looking concept for the development, use, improvement, and transformation of forensic knowledge. At the same time, the development of effective mechanisms for implementing strategic guidelines in investigative and judicial practice plays a crucial role.

Key words: strategy, forensic strategy, criminal policy, forensic policy, forensic methodology.

Постановка проблеми. За загальним визначенням стратегія – це вчення про керівництво, частина воєнного мистецтва [1, с. 658]. Достатньо часто цей термін згадується в кримінальному судочинстві: під час досудового розслідування – як «стратегія розслідування», «стратегічна операція» [2, с. 65]; у публічному обвинуваченні – як «стратегія обвинувачення» (часто це аналог «позиції обвинувачення»); у захисті – як «стратегія захисту» («лінія захисту»); у рішеннях суду – у різних контекстах, наприклад, у постанові Касаційного кримінального суду в складі Верховного Суду (далі – ККС ВС) зазначено, що «… сторони вільні у використанні своїх прав і самостійно обирають стратегію і тактику ведення справи (ст. 22 і 26 КПК України)» [3] та ін. За таких умов стратегія і тактика використовуються як парні категорії.

Сам термін «стратегія» не згадується в чинному КПК України (далі – КПК), лише у ч. 5 ст. 271 КПК йдеться про тактику («тактика проведення контрольованої поставки, контрольованої та оперативної закупки, спеціального слідчого експерименту, імітування обстановки злочину визначається законодавством»).

Автор однієї з перших праць, присвячених криміналістичній тактиці, А. Вейнгард не згадує стратегію, але, визначаючи ціль цієї наукової розвідки, зазначив, що вона призначена бути керівництвом до складання планів (розслідування) та їх виконання, маючи на увазі, що робота спрямована на надання криміналісту того, що надає військова стратегія і тактика. Практично розглянуті не стільки порядок проведення слідчих (розшукових) дій, скільки організація розслідування [4].

Через деякий час (1927 р.) за авторством Юлієра (Julier) з'явилася перша праця, де згадується саме криміналістична стратегія (застосування бойових принципів армії (війська) в криміналістиці). У ній автор проводив певні паралелі між військово-стратегічними й криміналістичними діями (заходами) [5, с. 155].

У вітчизняній криміналістиці виникнення такої наукової категорії, якою є «криміналістична стратегія», пов'язане з ідеєю доповнення криміналістики відповідним самостійним підрозділом («тактика і стратегія розслідування»). Уперше про це згадується в 1981 році в тезах литовського криміналіста Е.Б. Пальськіса, який запропонував замінити «криміналістичну методику» на «криміналістичну стратегію», відносячи до останньої вчення про версії та планування, а також наукову організацію праці слідчого [6, с. 23-24].

Варто зазначити, що починаючи з 80-х років минулого сторіччя, питання дослідження зазначеної проблематики постійно перебувало в центрі уваги, насамперед німецьких криміналістів (ФРН), які сучасну криміналістику визначають як науку про методологію і стратегію виявлення і розслідування; виявлення й попередження злочинів, застосування технічного і тактичного підходу до

боротьби зі злочинністю. Водночас виділяють три основні розділи криміналістики: криміналістична тактика, техніка і стратегія [7, с. 12], де криміналістична стратегія розглядається як вчення про реалізацію завдання, визначеного з політичної й правової позицій, для превентивної й репресивної боротьби зі злочинністю, шляхом проведення запланованих, зовнішньо– і внутрішньо скоординованих, середньо– й довгострокових ефективних заходів. Превентивна боротьба, яку німецькі криміналісти М. Клінк і С. Кордус (Klink M., Kordus S.) визначають як цільовий вплив на злочинність загалом, пов'язана з тим, що на той час криміналістика розглядалася як частина кримінології [8]. Досить поширеною у ФРН є думка, що криміналістична стратегія являє собою концепцію боротьби зі злочинністю, яка розрахована на довготермінову перспективу і покликана стримувати злочинність на макрорівні [9].

Метою дослідження є аналіз проблематики застосування категорії «стратегія» в теорії криміналістики як певного теоретико-прикладного інструментарію, за допомогою якого можна позитивно вплинути на підвищення ефективності криміналістичної діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Загальні питання, які охоплюють сучасні визначення «криміналістичної стратегії», – це планомірність; взаємозв'язок і координація багатьох процесуальних дій і заходів, а також довготерміновість та прогностичність мислення.

Надалі стратегія в криміналістиці визначалася: як синонім вчення про організацію й планування розслідування в загальній теорії й методології; як частина кримінальної політики; доповнення до розділу «криміналістична тактика» (В.Д. Берназ, В.В. Тіщенко та ін.) або як категорія методики розслідування конкретних видів злочинів (В. А. Журавель та ін.). Питання криміналістичної стратегії розглядалися в працях таких українських вчених-криміналістів, як В.Д. Берназ, В.В. Бірюков, О.Ю. Довженко, В.А. Журавель, С.О. Книженко, Р.В. Тарасенко, В. В. Тіщенко, В.Ю. Шепітько та ін., але до сьогодні відсутня єдина думка науковців щодо розуміння криміналістичної стратегії, її місця в системі криміналістики та значення при розслідуванні злочинів, формуванні криміналістичних методик.

Так, В.А. Журавель, В.О. Коновалова, В.Ю. Шепітько розглядають криміналістичну стратегію як сферу знань із протидії злочинності криміналістичними засобами на віддалену перспективу у вигляді розділу криміналістики: як систему криміналістичних засобів з організації та планування протидії злочинності загалом [10, с. 252–254; 11, с. 10–20].

В.А. Журавель пропонує застосовувати певну класифікацію досудового розслідування (за різними підставами). Зокрема, за обсягом вирішуваних завдань вони поділяються на основні (загальні, стрижневі) й локальні (проміжні), за сферою реалізації – стратегічні й тактичні. Водночас основні завдання є стратегічними, такими, що випливають з обставин, котрі підлягають з'ясуванню загалом під час розслідування окремого різновиду злочинів. Вони спрямовані на досягнення правової мети і за своєю природою є більш усталеними та меншою мірою піддаються впливу ситуаційних чинників, порівняно з тактичними завданнями, які мають чітко визначену ситуаційну зумовленість [12, с. 16-17]. Такий розподіл завдань розслідування (стратегічні й тактичні), своєю чергою, зумовлює необхідність диференціації засобів їх вирішення, оскільки між завданнями та засобами їх розв'язання існує логічний зв'язок. Так, стратегічні завдання досудового розслідування вирішуються шляхом запровадження типових систем слідчих (розшукових) дій.

В.Д. Берназ підкреслює, що стратегія в криміналістиці припускає не тільки організацію і планування, але й реалізацію запланованого. Не можна відривати стратегію від тактики – ці поняття взаємозалежні і в теоретичному сенсі, і з практичного прикладного боку, оскільки не можливо застосовувати тактичні прийоми, комбінації, операції, не враховуючи стратегічних цілей розслідування й, навпаки, стратегії без тактики не буває й бути не може [13, с. 30]. В.В. Тіщенко розглядає здійснення розслідування на двох рівнях – тактичному і стратегічному. Тактика застосовується для вирішення нагальних завдань, що випливають із конкретної слідчої ситуації, тоді як стратегія передбачає планування розслідування загалом, із виокремленням і програмою вирішення стратегічних завдань у конкретному кримінальному провадженні [14, с.100].

Викладення основного матеріалу. Щодо історії криміналістики, то Ганс Гросс хоча й не звертався до цієї теми, розглядаючи криміналістику як учення про реалії кримінального права, але згодом, у передмові до одного з видань «Керівництва для судових слідчих, як система криміналістики», здійснив спробу визначити роль криміналістики через її співвідношення з кримінальною політикою.

У теорії права **кримінальна політика** розглядається як стратегія і тактика державної діяльності в галузі боротьби зі злочинністю (кримінально-правовий вплив на злочинність), предмет якої охоплює ті спеціальні заходи соціального запобігання злочинності, які ґрунтуються на кримінальному, процесуальному й виправному-трудовому законодавстві із залученням цих наук, включаючи кримінологію та криміналістику [15, с. 397-398].

Тобто сучасну кримінальну політику можна розглядати як певну систему, до якої як окремі елементи належить кримінально-правова, кримінальна процесуальна, пенітенціарна, оперативно-розшукова, кримінологічна та криміналістична політика. Для її реалізації створюються комплексні програми боротьби зі злочинністю, зокрема, зі злочинами, які визначені в Стратегії національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється». Тут, наприклад, наголошується, що подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері повинно здійснюватися зокрема шляхом запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності [16].

Багато країн ухвалюють стратегічні політико-правові документи, спрямовані на забезпечення боротьби з організованою злочинністю, тероризмом, корупцією та ін. Переважно вони присвячені характеристиці особливостей кримінальної ситуації, яка належить до всієї сукупності, а також до окремих транснаціональних злочинів, які вчиняються на території певної країни. Так, Велика Британія у 2018 р. представила оновлену стратегію боротьби з тероризмом.

В Україні велику увагу приділено боротьбі зі злочинами, які вчиняються організованими злочинними угрупованнями. Для цього прийнятий Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» [17], створені спеціальні підрозділи, як ведуть боротьбу з організованою злочинністю: спочатку це були Головні управління по боротьбі з організованою злочинністю в складі МВС і СБ України, а зараз, наприклад, у складі Національної поліції України створений Департамент стратегічних розслідувань, який бере участь у реалізації державної політики з питань боротьби з організованою злочинністю та здійснює оперативно-розшукову діяльність [18].

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р було схвалено Стратегію боротьби з організованою злочинністю, яка визначила на 5 років напрями розвитку системи боротьби з організованою злочинністю та механізми реалізації державної політики у відповідній сфері в сучасних умовах [19].

Головний міжнародний документ у цьому контексті – Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. (ратифікація від 04.02.2004 р.), до якої додаються три протоколи: Протокол про запобігання та припинення торгівлі людьми, особливо жінками і дітьми, та покарання за неї (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15.11.2000 р.); Протокол проти незаконного ввезення мігрантів по суші, морю та повітрю (резолюція 55/25 Генеральної Асамблеї ООН від 15.112000 р.); Протокол проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин та компонентів, а також боєприпасів до неї (резолюція 55/255 Генеральної Асамблеї ООН від 31.05.2001 р.). Суттєве значення для кваліфікації протиправних діянь мають категоріальні визначення, що містяться в Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності від 15.11.2000 р. (поняття транснаціонального злочину, організованої злочинної групи) [20, с. 308].

У сфері боротьби із корупцією: прийнято Закон України «Про запобігання корупції» від 14.10.14 № 1700-VII [21], Закон України «Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки» від 20.06.2022 № 2322-IX [22], Постанову Кабміну України «Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки» від 04.03.23 № 220 [23], Антикорупційну програму Служби безпеки України на 2021-2024 роки (наказ Центрального управління Служби безпеки України від 19 квітня 2021 року № 126 [24].

Певні стратегічні цілі можуть бути визначені й у міжнародних конвенціях (ратифікованих Україною), наприклад, Конвенція про міжнародне співробітництво при розслідуванні та переслідуванні злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та інших міжнародних злочинів (Конвенція відкрита для підписання в січні 2024 року в Гаазі, Нідерланди) [25]. У разі її ратифікації це накладає певний обов'язок на Україну: 1) криміналізувати в національному законодавстві діяння, які становлять геноцид, злочини проти людяності та воєнні злочини в розумінні Конвенції (стаття 7); 2) заборону розглядати злочини, які охоплюються цією Конвенцією, як політичні злочини, злочини, пов'язані з політичним злочином, або злочини, вчинені з політичних мотивів, що унеможливлює відмову в екстрадиції з підстав політичного характеру злочину (частина шоста статті 5); 3) застосування принципу aut dedere, aut iudicare, відповідно до якого держава-учасниця, встановивши, що під її юрисдикцією перебуває особа, яка ймовірно вчинила будь-який злочин, потрапляє у сферу дії Конвенції, відмовляє у видачі або передачі цієї особи іншій державі або органу міжнародної кримінальної юстиції, зобов'язана сама здійснити кримінальне переслідування та притягнення до відповідальності такої особи (стаття 14); 4) зобов'язання вжити заходів, необхідних для встановлення відповідальності юридичних осіб за участь у міжнародних злочинах (стаття 15); 5) визначення невичерпного переліку видів взаємної правової допомоги, обсяг якої обмежується лише суперечністю запитуваної допомоги внутрішньому законодавству держави-учасниці (ст. 24); 6) регламентація застосування спеціальних методів розслідування та таємних розслідувань у тому

разі, коли між державами відсутні відповідні двосторонні договори (статті 39, 40) та ін. Усе це потребує, серед іншого, й створення відповідних методик розслідування зазначених видів злочинів.

Коли йдеться про криміналістичну стратегію, то необхідно виходити з того, що вона має передбачати концепцію реалізацію основних цілей, визначених у криміналістичній політиці, адже сутніснa характеристика криміналістичної політики полягає в дослідженні кола суспільно регульованих потреб, які можуть бути вирішені засобами і методами криміналістичної науки.

Реалії криміналістичної політики є релевантними факторами, які формують уявлення щодо дієвості і практичної спрямованості механізмів криміналістики [26, с. 50].

Криміналістична стратегія має відображати перспективну модель розвитку, удосконалення (можливо, трансформації) відповідних розділів криміналістичної науки (загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, криміналістичної тактики та криміналістичної методики).

На прикладі криміналістичної методики щодо окремих груп злочинів спробуємо розглянути ключові питання, які, на нашу думку, мають стратегічний характер. Основним завданням криміналістики (у цьому контексті) є розроблення функціонально придатних механізмів боротьби з визначеними державою злочинами, що надалі мають набути вигляду **базової криміналістичної методики**, **методик різного рівня узагальнення.**

Загалом виділяють такі головні напрями (стратегію) боротьби зі злочинами, що вчиняються особами в складі злочинних груп (угруповань), які мають ознаки організованих: 1) порушення організаційної структури злочинних угруповань, де головний спосіб – «вилучення» лідерів, ядра злочинної організації, зокрема шляхом притягнення їх до кримінальної відповідальності за конкретні злочини, що дозволяє більш ефективно впливати на рядових учасників угруповання, домагатися розпаду й ліквідації цього формування; 2) підрив фінансової бази злочинних організацій шляхом перекриття каналів їхніх прибутків, а також вилучення незаконно отриманого капіталу, зокрема при активному використанні податкового законодавства; 3) усунення причин та умов, що сприяють існуванню й функціонуванню злочинних організацій, зокрема шляхом проведення соціально-економічних заходів щодо скорочення «силового блоку» організованої злочинності і «стримування політиків», що звертаються до послуг злочинних формувань тощо.

Стратегічно важливим є розслідування злочинів, які вчиняються ОЗУ і які не відносяться до так званих «злочинів базової спрямованості» (злочини, які, на думку учасників угруповання, по-перше, є найбільш «безпечними», наприклад, за відсутності явних потерпілих, а по-друге, є вигідними в матеріальному сенсі), тобто злочинів, що не є типовими для злочинної діяльності конкретного злочинного формування, і тому вчиняються вони на більш низькому організаційному та професійному рівнях. Це дає змогу на початковому етапі розслідування викривати осіб у вчиненні злочинів, які не є злочинами «базової спрямованості», а надалі – переорієнтовуватися на виявлення й розкриття базових злочинів. Як наслідок, злочинне формування припиняє існування у зв’язку з притягненням до кримінальної відповідальності осіб, що входять до нього.

Для **злочинів, які вчиняються ОЗУ,** застосовується також метод «відкладеного знання», тобто отримання інформації стосовно вчинення учасниками ОЗУ злочинів, але не починаючи при цьому кримінальних проваджень (за реалій сучасної України, відомості про злочин(и), всупереч вимогам ст. 214 КПК, не вносяться до ЄРДР) для того, щоб надалі, коли слідство отримає повну інформацію відносно більшості членів ОЗУ, – їх усіх одночасно затримати, обрати запобіжні заходи та притягти до кримінальної відповідальності.

Але це не може бути достатньо ефективним засобом у боротьбі з організованою екстремістською діяльністю, оскільки багато з тих, хто поділяє певну ідеологію (світоглядну установку) і підтримує діяльність екстремістської організації, перебувають поза увагою правоохоронної системи через непублічну діяльність. Маються на увазі особи, які поділяють ідеологію певного екстремістського угруповання і підтримують екстремістське угруповання, але лише віртуально (за допомогою мережі Інтернет). І потенційно, на якомусь етапі розвитку певних подій, вони можуть швидко увійти до складу угруповання як активні учасники масових злочинних акцій («революційний екстремізм»).

Для цих ситуацій доктрина стратегічних рекомендацій має такий вигляд:

1) початкова версія **доктрини боротьби з екстремізмом** (успішного розслідування групових кримінально-караних проявів екстремістської діяльності): безкомпромісна боротьба з цим явищем; доведення хибності відповідних ідеологічних складових якогось виду екстремізму; діяльність досудового слідства в межах традиційних уявлень щодо розслідування, встановлення винуватих та їх покарання;

2) основна мета – встановлення всіх обставин злочину, доведення вини окремих осіб та встановлення їхньої ролі у вчиненні злочинів. Але зробити це важко, а інколи й неможливо, оскільки проводиться розслідування таких проваджень в умовах, коли формування цілі екстремістської ідеології хоча б формально, але спрямоване на «покращення життя» суспільства (методи досягнення

зазначеної мети є протизаконними: колективне насильство, залякування, нетолерантність та ін.);

3) слід виходити з того, що в умовах сьогодення завжди є об'єктивні причини для неприйняття (з боку суспільства) діяльності сучасної влади позитивно. За таких умов значна частина населення країни може підтримувати ідеологічні складові екстремістських формувань. А отже, ставлення великої частини населення до діяльності слідства при розслідуванні кримінальних проваджень про кримінально карані прояви екстремізму може бути вкрай негативним. Отже, їх розслідування практично завжди отримує протидію з боку громадян. Усе це паралізує на досить тривалий час досудове розслідування. Для подолання такої ситуації (особливо в період активних насильницьких дій таких структур, в умовах повної або часткової паралізації влади, зокрема правоохоронних органів), доктрина має передбачати: широке застосування компромісних процедур; визнання пріоритетним у розслідуванні, особливо на початковому етапі, застосування негласних слідчих (розшукових) дій або оперативно-розшукових заходів (порівняно з проведенням гласних слідчих (розшукових) дій); забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства, насамперед очевидців і потерпілих, навіть в умовах, коли формально (відповідно до чинного законодавства) немає реальної загрози їхньому життю, здоров'ю, майну: пріоритетною є «анонімність» свідків, а в умовах застосування інших заходів забезпечення безпеки – допит слідчим суддею (у порядку, визначеному у ст. 225 КПК); «закритість» слідства; розроблення дієвих заходів, спрямованих на недопущення подальшої ескалації групових проявів екстремістської діяльності (наприклад, масових заворушень), такими небезпечними можуть бути гласні дії досудового слідства, які можуть спровокувати подальше протистояння (наприклад, ескалацію масових заворушень); пошук та використання осіб (свідків), які розчаровані в ідеології, яка об'єднує учасників екстремістського формування (тобто позбавлення ідеологічної установки, яка тисне на особу); не виносити за ініціативою обвинувачення (слідчого) на обговорення (полеміки) широкого кола осіб питань щодо істинності або хибності певної ідеології, або засобів досягнення відповідної мети (як і не бажане допущення «суперечки про віру» під час допиту); вибір концепції впливу на обстановку розслідування.

Усе перелічене має підвищити ефективність досудового слідства та є стратегічно важливим при розробленні криміналістичної методики.

Висновки. Стратегічний підхід дає змогу не тільки правильно визначити напрям розслідування, змоделювати перспективний алгоритм доказування обставин, які підлягають встановленню в кримінальній справі, подолати протидію розслідуванню, але й досягти органічного взаємозв'язку між слідчими (розшуковими) діями й оперативно-розшуковими заходами; збалансувати зусилля посадових осіб різних правоохоронних органів, інших організацій і установ; найбільш оптимально використовувати допомогу громадськості при проведенні слідчих дій. Розробка проблем, пов'язаних зі стратегічною стороною діяльності посадових осіб щодо виявлення, розкриття й розслідування злочинів, а також запобігання їм, вимагає подальших досліджень.

Сама ж криміналістична стратегія – фундаментальна категорія теорії криміналістики, яка може бути визначена як довготривала, перспективна концепція розроблення, використання, удосконалення та трансформації криміналістичних знань. І тут вирішальну роль відіграє вироблення ефективних механізмів впровадження стратегічних орієнтирів у слідчу та судову практику.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Касяненко ЮЯ. Стратегія. *Юридична енциклопедія:* в 6 т. Т.5: П-С / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія, 2003. 736 с. URL: https://kup.edu.ua/doc/juridichna-enciklopedija-v-6-t.-redkol.-ju.s.-shemshuchenko-vidp.-red.-ta-in_volume5.pdf (дата звернення 12.11.2025).
2. Тіщенко В.В. Вибрані праці. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2017. 436 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_low/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=EC&P21DBN=EC&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullw&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=3&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=0&S21STR (дата звернення 12.11.2025).
3. Постанова Касаційної кримінальної палати Верховного Суду від 11.05.21, справа № 737/838/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/97175076 (дата звернення 12.11.2025).
4. Weingart A, Criminal Tactics: A Guide to Crime Investigation (1904) (in English). URL: https://www.manchesterhive.com/display/9781526172358/9781526172358.00009.xml (дата звернення 12.11.2025).
5. Julier. Die Anwendung militärischer Kampfgrundsatze in der Kriminalistik. *Kriminalistische Monatshefte. Zeitschrift für die desamte kriminalistische Wissenschaft und Praxis*. 1927. S. 155 URL: https://www.e-periodica.ch/digbib/view?pid=asm-003%3A1928%3A74%3A%3A452 (дата звернення 12.11.2025).

6. Malevski H. Kriminalistic strategija, strategija kriminalistikoje ar kriminalisties politikos strategija? *Kriminalistika ir teismo ekspertize mokslas, studijos, practika IX: moksliniu straipsniu rinkinys.* Vilnius, Charkovas. 2013. S. 23-24. URL: https://snpl.lt/~hema/Lista_publikacji_HM.pdf (дата звернення 12.11.2025).
7. Spand T., Berthel R.,Ventzel T., Schroder D. Grundlagen der Kriminalistik / Kriminologie / Publisher Verlag Dtutsche Polizeiliteratur, 2013. 176 s. URL: https://download.e-bookshelf.de/download/0000/7920/96/L-X-0000792096-0001929087.XHTML/index.xhtml (дата звернення 12.11.2025).
8. Klink M., Kordus S. Kriminalstrategie. Grundlagen polizeilicher Verbrechensbekämpfung. Stuttgart. München. Hannover. 1986. S. 7-8, 14–16, 22–24 ff. URL: Downloads/3_25_Systemat ischeKriminalpraevention.pdf (дата звернення 12.11.2025).
9. Kube E., Screiber M. Theoretische Kriminalistik. *Kriminalistik. Handbuch für Praxis und Wissenschaft*. Band I. / E. Kube. H.-U. Stötzer. K.-J. Timm (Hrsl). Stuttgart, Munchen, Hannover, Berlin, Weimar: Boorberg Verlag. Bd. I. 1992. S. 2-3. URL: https://pocketbook.de/de_de/downloadable/download/sample/sample_id/5181538/?srsltid=AfmBOoqH_ht_NYZEIbR8ZC1lLctPu5-K-X-LomaWl1LZzrfUYtF-q7o5 (дата звернення 12.11.2025).
10. Криміналістика: підручник: у 2 т. / В. Ю. Шепітько [та ін.]; за ред. В.Ю. Шепітька. Харків: Право, 2019. Т. 1. 456 с. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4863&download_id=1710&srsltid=AfmBOopsJ4PeQSXlLJIpOM9p4M11KkjQp4KbKkhsnVHEqC2I_ea-HvM7 (дата звернення 12.11.2025).
11. Шепітько В.Ю. Теоретико-методологічна модель криміналістики та її нові напрями. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2021. Вип. 3 (25). С. 10–20. URL: Downloads/497-Article%20Text-1007-1-10-20220629%20.pdf (дата звернення 12.11.2025).
12. Журавель В.А. Обставини, що підлягають з'ясуванню, у структурі криміналістичної методики. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* 2010. Вип. 10. С. 12–20. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Tpsek_2010_10_6 (дата звернення 12.11.2025).
13. Берназ В.Д., Берназ П.В. Криміналістична стратегія як наукова категорія. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. Вип. 44. С. 28–32. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=apdp_2008_44_8 (дата звернення 12.11.2025).
14. Тіщенко В. Роль криміналістичної методики розслідування у формуванні доктрини криміналістики. *Право України*. № 8. 2021. С. 91–103. URL: https://pravoua.com.ua/storage/files/magazines/files/article-pravo_2021_8_s6.pdf (дата звернення 12.11.2025).
15. Музика А А. Кримінальна політика. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. Т. 3: К-М / редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. Київ: Укр. енциклопедія, 2001. 792 с. / URL: https://kredens.org/book.php?bookId=16851 (дата звернення 12.11.2025).
16. Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється», затверджена указом Президента України від 12 лютого 2007 р. № 105 (в редакції указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 389/2012). *Офіційний вісник Президента України* від 19 червня 2012 р. № 20. С. 19. Ст. 470. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text (дата звернення 12.11.2025).
17. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю: Закон України № 3341-XII від 30.06.1993 р. Дата оновлення: 30.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text (дата звернення 12.11.2025).
18. Постанова Кабінету Міністрів України від 9 жовтня 2019 р. № 867 «Про утворення територіального органу Національної поліції». Дата оновлення: 17.10.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/867-2019-%D0%BF#Text (дата звернення 12.11.2025).
19. Стратегія боротьби з організованою злочинністю: схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16 вересня 2020 р. № 1126-р. Дата оновлення: 16.09.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-2020-%D1%80#Text (дата звернення 12.11.2025).
20. Сироїд Т.Л. Міжнародна кримінально-правова протидія транснаціональним злочинам. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія: Право.* 2023. Вип. 77, ч. 2. С. 304–309. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/06/54.pdf (дата звернення 12.11.2025). DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.52.
21. Про запобігання корупції: Закон України від 04 жовтня 2014 р. № 1700-VII. Дата оновлення: 12.09.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text (дата звернення 12.11.2025).

22. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20 червня 2022 р. № 2322-IX. Дата оновлення: 10.07.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text (дата звернення 12.11.2025).
23. Про затвердження Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки: Постанова Кабінету міністрів України від 04.03.2023 р. № 220. Дата оновлення: 28.06.2025. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text (дата звернення 12.11.2025).
24. Антикорупційна програма Служби безпеки України на 2021-2024 роки: затверджено наказом Центрального управління Служби безпеки України від 19 квітня 2021 р. № 126. Дата оновлення: 19.04.2021. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2021/04/ANTYKORUPTSIJNA-PROGRAMA-SBU-2021-2024.pdf (дата звернення 12.11.2025).
25. Конвенція про міжнародне співробітництво розслідування та переслідування злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів та інших міжнародних злочинів від 26.05.2023 р. Дата оновлення: 26.05.2023. URL: https://www.gov.si/assets/ministrstva/MZEZ/projekti/MLA-pobuda/The-Ljubljana-TheHague-MLA-Convention.pdf (дата звернення 12.11.2025).
26. Ларкін М.О. Предмет криміналістичної політики: функціональний вимір. *Протидія організованій злочинності: проблеми теорії та практики:* Матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 09 грудня 2022 р.). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. С. 50-51. URL: https://khai.edu/assets/documents/668420(1).pdf (дата звернення 12.11.2025).

УДК. 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.25

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОДІЇ ОПЕРАТИВНИХ ПРАЦІВНИКІВ ПІД ЧАС ДОКУМЕНТУВАННЯ ТА РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, ВЧИНЕНИХ ОРГАНІЗОВАНИМИ ГРУПАМИ

Ємельянов Р.О.,
доктор філософії,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції імені Е.О. Дідоренка
ORCID: 0000-0002-7465-7166

Татаренко С.В.,
доктор філософії,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
та інформаційної безпеки
Навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції імені Е.О. Дідоренка
ORCID: 0000-0001-9425-0227

Ємельянов Р.О., Татаренко С.В. Окремі аспекти взаємодії оперативних працівників під час документування та розслідування злочинів, вчинених організованими групами.

У статті досліджено актуальні проблеми протидії організованій злочинності в умовах воєнного стану в Україні, що становить реальну загрозу національній безпеці. Підкреслено, що сучасна організована злочинність характеризується якісним і кількісним зростанням, удосконаленням структур, використанням новітніх технологій і зброї, а також активною адаптацією до умов воєнного часу. Особливу увагу приділено процесу взаємодії оперативних підрозділів, органів досудового розслідування, прокуратури, експертних та аналітичних служб під час розкриття й документування злочинів, учинених організованими групами. Встановлено, що ефективність розслідування таких правопорушень безпосередньо залежить від узгодженості дій, належного інформаційного обміну та спільного планування оперативно-розшукових і слідчих (розшукових) дій. Охарактеризовано основні форми взаємодії, а саме інформаційно-аналітичну, організаційно-тактичну, експертно-криміналістичну, міжвідомчу та міжнародну. Підкреслено значення міжнародного співробітництва, зокрема через канали Інтерполу, Європолу та створення спільних слідчих груп. Акцентовано на необхідності дотримання конфіденційності, законності, системності, оперативності та субординації у взаємодії між суб'єктами правоохоронної діяльності. Наведено позиції провідних науковців щодо сутності взаємодії як комплексного, організованого процесу, спрямованого на досягнення спільної мети – ефективного розкриття й попередження злочинів організованих угруповань. Зазначено, що особливості воєнного стану ускладнюють роботу оперативних підрозділів через обмеження ресурсів і підвищену активність злочинців, однак високий рівень професійної підготовки та налагоджена комунікація між структурами дозволяють досягати позитивних результатів. Підкреслено провідну роль оперативних працівників у виявленні первинної інформації про діяльність організованих груп, документуванні їх злочинної діяльності, встановленні структури, каналів фінансування та міжрегіональних і транснаціональних зв'язків. Зроблено висновок, що синергія та координація дій між оперативними підрозділами, слідчими, прокурорами й експертами є ключовою умовою забезпечення ефективної протидії організованій злочинності в умовах воєнного стану.

Ключові слова: організована злочинність, воєнний стан, взаємодія, оперативні підрозділи, досудове розслідування, кримінальне провадження.

Yemelianov R.O., Tatarenko S.V. Separate aspects of interaction between operative officers during the documentation and investigation of crimes, committed by organized groups.

The article examines the current challenges of combating organized crime under martial law in Ukraine, which poses a real threat to national security. It emphasizes that modern organized crime is marked by both quantitative and qualitative growth, improved structures, use of advanced technologies and weapons, and adaptive mechanisms developed in response to wartime conditions. Particular attention

is devoted to the interaction between operational units, pre-trial investigation bodies, prosecutorial authorities, expert and analytical services in the detection and documentation of crimes committed by organized groups. The effectiveness of investigations directly depends on the coherence of actions, proper information exchange, and joint planning of operational-search and investigative activities. The study identifies the main forms of cooperation: informational-analytical, organizational-tactical, expert-forensic, interdepartmental, and international. The paper highlights the importance of international collaboration through INTERPOL, EUROPOL, and Joint Investigation Teams in addressing transnational organized crime. It underlines the necessity of adhering to legality, confidentiality, systematization, and subordination principles within law enforcement cooperation. The views of leading scholars are analyzed, interpreting interaction as an integrated, organized process aimed at achieving the common goal of effective detection and prevention of organized criminal activity. The author notes that martial law complicates the work of operational units due to limited resources and increased criminal activity, yet professionalism and effective coordination enable successful results. Operational officers play a key role in gathering primary intelligence about organized criminal groups, documenting their illegal actions, determining organizational structure, financial channels, and interregional or transnational connections. The study concludes that synergy and coordination among operational services, investigators, prosecutors, and experts constitute the essential precondition for ensuring effective counteraction to organized crime under martial law, thereby reinforcing the overall system of national security and criminal justice in Ukraine.

Key words: organized crime, martial law, interaction, operational units, pre-trial investigation, criminal proceedings.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану в Україні відбулися суттєві трансформації у структурі та діяльності організованих злочинних угруповань, що зумовило зростання рівня криміногенних загроз для національної безпеки. Посилення кримінальної відповідальності, нестабільність суспільно-політичної ситуації, обмеження контролю з боку державних інституцій створили сприятливе середовище для активізації організованої злочинності. Злочинні групи не лише удосконалюють свої методи, використовуючи сучасні технології, зброю та схеми маскування, а й налагоджують взаємозв'язки з представниками влади, бізнесу та правоохоронних структур. Водночас, традиційні механізми протидії таким явищам виявляються недостатньо ефективними, особливо з огляду на складність оперативного документування, високий рівень конспірації злочинців і потребу у швидкій координації між різними правоохоронними структурами. Проблема полягає у відсутності належно відпрацьованої системи взаємодії між оперативними підрозділами, слідчими органами, прокуратурою, експертними службами та міжнародними партнерами, що істотно ускладнює розкриття, розслідування й запобігання злочинам, учиненим організованими групами в умовах воєнного стану.

Метою дослідження є аналіз існуючих форм та принципів взаємодії оперативних працівників з іншими органами та підрозділами під час розкриття та розслідування злочинів, вчинених організованими групами.

Стан опрацювання проблематики. Питання взаємодії оперативних працівників з іншими органами та службами під час розкриття та розслідування злочинів досліджувалась такими вченими як, О. Бандурка, В. Бондар, М. Борисенко, І. Демідов, В. Огурченко, В. Рогальська, А. Синоверський, В. Северук, К. Чаплинський та ін. Проте і на теперішній час є актуальним дослідження особливостей такої взаємодії, особливо під час розслідування злочинів, вчинених у складі організованих груп.

Виклад основного матеріалу. Організована злочинність в умовах воєнного стану в Україні перетворилася у реальну загрозу національній безпеці держави. Посилення кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану призвело до формування нових злочинних схем та механізмів злочинної діяльності, а також до адаптації організованих злочинних груп до умов сьогодення [1, с. 33].

Кількісні та якісні зміни у структурі організованої злочинності характеризуються удосконаленням існуючих, застосуванням новітніх способів учинення кримінальних правопорушень, форм та способів протидії досудовому розслідуванню. Дедалі спостерігається входження до організованих злочинних угруповань як колишніх, так і діючих працівників правоохоронних органів, представників органів влади й управління. На сьогодні технологія злочинної діяльності значно ускладнилася, що зумовлено використанням новітньої зброї та технічних засобів, складними й витонченими способами підготовки й приховування кримінальних правопорушень, які традиційними методами виявляти і документувати досить складно. Дії злочинців дедалі набувають усе більш зухвалого й жорстокого характеру [2, с.66]. Саме тому, для швидкого та якісного документування злочинної

діяльності організованих груп, важливим є взаємодія усіх органів та підрозділів, які спрямовані на розкриття та розслідування такого виду злочинів.

Справедливо зазначають А. Синоверський та М. Скриник про те, що організаційною складовою розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, є заснована на чинному законодавстві взаємодія уповноважених суб'єктів, яку слід здійснювати на основі наперед наміченого плану заходів. З огляду на характер кримінальних правопорушень, що вчиняють організовані злочинні групи в умовах воєнного стану, слід ураховувати необхідність дотримання конфіденційності під час збирання доказів у процесі здійснення такої взаємодії [3, с. 141].

Р. Яблонський, під взаємодією оперативних підрозділів правоохоронних органів у протидії організованій злочинності розуміє засновану на законах та підзаконних нормативних актах, погоджену за метою, часом і місцем та належним чином організовану спільну діяльність суб'єктів протидії організованій злочинності та інших підрозділів правоохоронних органів і міжнародних правоохоронних організацій, яка спрямована на вирішення завдань боротьби з організованою злочинністю [4, с. 382].

А.А. Саковський та А.В. Жижин взаємодію підрозділів кримінальної поліції з органами досудового розслідування під час документування кримінальних правопорушень трактують як здійснюваний відповідно до чинного законодавства суб'єктами оперативно-розшукової діяльності, кримінального процесу й інших галузей права спільний процес збирання, систематизації, перевірки та оцінювання фактичних даних, необхідних для доказування в кримінальному провадженні, виконання інших завдань кримінального судочинства й оперативно-розшукової діяльності з подальшою їх перевіркою та закріпленням у визначеному КПК порядку, що супроводжується обміном інформацією, консультаціями та наданням іншої допомоги з урахуванням суб'єктивних особливостей і ресурсних можливостей кожного із суб'єктів [5, с. 52].

М. Борисенко поняття взаємодії розуміє як конкретні способи спільної та узгодженої діяльності слідчого й оперативного працівника, здійснювані за допомогою певних прийомів і методів [6, с. 125].

Так, взаємодія оперативних підрозділів з іншими службами правоохоронних органів ґрунтується на положеннях Конституції України, Кримінального процесуального кодексу України, Закону України «Про Національну поліцію», Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» та низки відомчих нормативно-правових актів. Основними принципами такої взаємодії є законність, цілеспрямованість, системність, оперативність, конфіденційність, відповідальність і субординація. Їх дотримання створює правові та організаційні передумови для ефективного розкриття злочинів, учинених організованими групами.

Відмітимо, що під час розслідування злочинів, вчинених організованими групами взаємодія оперативних підрозділів з іншими службами може здійснюватися у таких формах, як:

інформаційно-аналітична взаємодія. Яка полягає у обміні оперативною інформацією, даними з баз і реєстрів, результатами аналітичної розвідки, що сприятиме як і попередженню досліджуваного виду злочинів, так і швидкому його розкриттю;

організаційно-тактична взаємодія. Тобто, спільне планування та проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих (розшукових) дій, зокрема обшуків, затримань, контрольованих поставок, що допоможе у здійснення швидкого розслідування;

експертно-криміналістична взаємодія. Зазначена форма взаємодії полягає у залучення спеціалістів-криміналістів, експертів для дослідження речових доказів, ідентифікації осіб, предметів чи механізмів учинення злочину;

міжвідомча взаємодія. Полягає у спільній діяльності з органами прокуратури, СБУ, ДБР, митною та податковою службами, що забезпечує комплексність протидії злочинним угрупованням;

міжнародна взаємодія. Полягає у співпраці через канали Інтерполу, Європолу, створення спільних слідчих групи (Joint Investigation Teams), обмін інформацією з іноземними правоохоронними структурами, що сприяє розслідуванню транскордонної організованої злочинності.

В контексті зазначеної форми взаємодії варто погодитись із С.В. Безпалько та І.В. Кріцак про те, що транснаціональна організована злочинність є найбільш небезпечною формою злочинної діяльності, що загрожує суспільному розвитку людства загалом. Протидія цьому явищу потребує узгоджених дій міжнародного співтовариства, що суттєво підвищує роль міжнародного співробітництва у правоохоронній сфері. На національному рівні протидія такого роду злочинності потребує узгодження дій усіх правоохоронних органів, формування спільних оперативних, слідчих груп та аналітичних центрів [7, с. 22].

К.О. Чаплинський говорить про те, що у цілому взаємодія в досудовому розслідуванні може здійснюватися як у процесуальній формі (при сумісній роботі в конкретному кримінальному провадженні), так і в непроцесуальній формі (на рівні ділових відносин та контактів щодо узгодже-

ного виконання завдань розкриття кримінального правопорушення). Як наслідок, усі розглянуті форми взаємодії повинні ґрунтуватися на: чіткому їх плануванні; професіональній орієнтації щодо можливостей слідчих, працівників оперативних підрозділів та експертної служби; на встановленні правильних службових взаємовідносин, підтриманні атмосфери довіри, згуртованості та взаємній допомозі [8, с. 93-94].

Оскільки організовані злочинні групи характеризуються високим рівнем конспірації, розподілом ролей, стійкістю зв'язків, наявністю матеріально-технічної бази та фінансових ресурсів, а також здатністю впливати на посадових осіб або свідків, протидія та документування таких видів злочинів є не аби якою складною. Це зумовлює необхідність комплексного підходу, що включає застосування оперативно-розшукових, аналітичних, криміналістичних і процесуальних засобів.

Окрім цього, умови воєнного стану можуть ускладнювати роботу оперативних підрозділів через обмежену доступність ресурсів, змінену ситуацію на території, а також зростання активності злочинних угруповань. Однак, навички, спеціальна підготовка та ефективна координація можуть допомогти подолати ці труднощі [9, с. 373].

Досліджуючи питання злочинів, що вчиняються організованими групами й злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі В.Г. Северук стверджує, що взаємодія оперативних підрозділів правоохоронних органів МВС, СБУ, ДФСУ, ДПСУ, ДПтСУ між собою, здійснюється в таких формах: обмін інформацією в питаннях протидії незаконному обігу наркотичних засобів (90%); сумісні виїзди в регіони для проведення узгоджених дій, перевірок і надання допомоги місцевим правоохоронним органам у боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів, вивчення та поширення позитивного досвіду (34,5%); створення сумісних слідчо-оперативних груп для розслідування конкретних злочинів (18,3%); проведення сумісних цільових заходів для виявлення та припинення злочинів, а також усунення причин та умов, які сприяють їх здійсненню (28,4%); взаємне використання можливостей правоохоронних органів для підвищення кваліфікації працівників, проведення сумісних семінарів, конференцій (11,2%); надання взаємної допомоги силами й засобами в процесі протидії організованій наркозлочинності (22,6%); видання сумісних наказів, вказівок, інших організаційно-розпорядливих документів (12,3%); випуск сумісних бюлетенів (збірок) та інших інформаційних видань (9,4%) [10, с. 189].

Ми переконані, що у документуванні та розслідування злочинів, вчинених організованими групами, оперативні підрозділи виконують ключову роль, яка полягає у зборі первинної інформації про діяльність організованих груп, документуванні злочинної діяльності, встановленні структури угруповання, каналів фінансування та зв'язків з іншими злочинними формуваннями.

Зазначене підтверджується проведеним Р. Велієвим дослідженням підстав для початку розслідування незаконного обігу зброї, учиненого організованими злочинними групами. Так, дослідником було встановлено, що у 40 % випадків такими підставами є рапорти працівників оперативних підрозділів про виявлення ознак, що свідчать про вчинення досліджуваних кримінальних правопорушень [11, с. 286].Отже, як бачимо із зазначеного, доволі значний масив інформації про вчинення злочинів, що вчиняються організованими групами надходить саме від оперативних працівників. Відповідно, на підставі рапортів оперативних працівників поліції, слідчі розпочинають досудове розслідування, що можна вважати першим етапом взаємодії.

І.В. Жук зазначає, що первинна інформація, зокрема щодо діяльності організованих злочинних груп, що вчиняють розбої в умовах воєнного стану, здобувається підрозділами кримінальної поліції багатьма способами та методами, одним з яких є оперативний пошук. Досліджуючи проблемні питання розбоїв, вчинюваних організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, науковець стверджує, що процес оперативного пошуку ознак досліджуваного ним виду злочинів, має специфічні ознаки, які відокремлюють його від інших форм оперативно-розшукової діяльності. При цьому, відомостями, які встановлюються під час оперативного пошуку є: склад організованої злочинної групи, розподіл ролей; наявність зброї; факти готування і вчинення злочину; знаряддя та сліди готування до вчинення; сліди, залишені на місці вчинення; знаряддя вчинення; інші речі, що мають значення для встановлення учасників організованих злочинних груп, що вчиняють розбої в умовах воєнного стану; викрадені предмети і речі тощо [1, с. 33]. На нашу думку, виключно шляхом оперативного пошуку можна отримати зазначену інформацію, яку в подальшому слідчий може використати для доведення причетності осіб, які вчиняли кримінальні правопорушення у складі організованої групи.

Окремі науковці зазначають, що значну роль у встановленні факту вчинення економічних злочинів організованими групами відіграє оперативна інформація, що отримується в ході проведення оперативними працівниками оперативно-розшукових заходів. Як правило, оперативна інформація містить відомості не лише про факти групових злочинів та осіб, які їх учинили, а й про потерпілих, свідків і всіх тих, хто причетний до скоєння злочину [12, с. 275].

Більш складніше, на думку А.В. Крижевського, зібрати інформацію про лідерів організованих злочинних об'єднань. Він зазначає, що в основному, така інформація отримується оперативним шляхом, тому потребує конспірації та захищеності від витоків [13, с. 734].

Зазначене свідчить про те, що робота працівників оперативних підрозділів не завершується на поданні рапорту про виявлення злочину, з ознаками організованої злочинності, а навпаки набирає обертів під час взаємодії із органами досудового розслідування для виявлення усіх обставин такого виду злочину. Зокрема, на стадії досудового розслідування оперативні працівники забезпечують пошукову та аналітичну підтримку досудового розслідування, ініціюють та проводять негласні слідчі (розшукові) дії та передають їх результати слідчому для використання в доказуванні.

Варто особливо відзначити, що передача частини оперативно-розшукової інформації слідчим органам не повинна припиняти розвідувальну роботу або знижувати її темпи. Цей збір повинен тривати до кінця слідства, а іноді збір інформації доцільно продовжувати й у ході досудового розслідування (особливо коли організована група ще продовжує функціонувати). Відомості про організовані групи повинні накопичуватися постійно, щоб свого часу вони могли бути затребувані в процесі розслідування [12, с. 274].

В цьому контексті погодимось із твердженням, що взаємодія ґрунтується не просто на впливі одного суб'єкта на іншого, а на розумінні необхідності співпраці задля досягнення спільної мети. У процесі такої взаємодії суб'єкти не лише координують свої дії, а й можуть змінювати власні якісні характеристики, адаптуючись до нових умов і вдосконалюючи свої можливості в результаті спільної діяльності [14, с. 305].

Наголосимо на тому, що саме узгодженість і координованість дій між суб'єктами, яких залучають у процесі розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану, дає змогу ефективно планувати та проводити необхідний комплекс слідчих (розшукових) дій, негласних слідчих (розшукових) дій, інших процесуальних дій, оперативно-розшукових заходів, забезпечити своєчасний обмін доказовою та орієнтовною інформацією, висунення й перевірку слідчих версій, виявлення учасників організованого злочинного угруповання [3, с. 142-143].

Окрему роль у взаємодії під час розслідування злочинів, вчинених організованими групами відіграє участь прокурора.

В.Г. Северук стверджує, що взаємодія з органами прокуратури залишається, безумовно, найголовнішим напрямом під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами й злочинними організаціями. Особливості взаємодії прокурора й слідчого визначаються їх процесуальним статусом та основним завданням діяльності на стадії досудового розслідування. У такому ж контексті потрібно розглядати й питання взаємодії прокурора й оперативних підрозділів (наприклад, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій) [10, с. 188].

Досліджуючи процесуальні аспекти взаємодії прокурора, слідчого та оперативних працівників під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених на окупованій території України І.С. Сиводєд зазначає про те, що практика переконливо доводить, що узгоджені спільні дії працівників прокуратури, органів досудового розслідування, оперативно-розшукових підрозділів на початковому етапі розслідування дозволяють, як правило, домогтися швидкого й успішного розкриття цих правопорушень [15, с. 138].

Отже, як бачимо органи прокуратури відіграють також важливу роль під час розслідування кримінальних правопорушень, проте їх взаємодія зі слідчим та оперативними працівниками в основному зводиться до процесуального керівництва, надання вказівок, погодження чи відмови різноманітних клопотання, в тому числі й про проведення негласних слідчих (розшукових) дій.

Наголосимо на тому, що В.С. Бондар та Ф.В. Ріпа визнають вдалою практику проведення НС(Р)Д слідчим спільно з оперативним підрозділом. Правовим підґрунтям зазначеного механізму є ч. 6 ст. 246 КПК, яка надає право слідчому на підставі свого рішення (відповідно до ст. 110 КПК має бути на увазі постанова) залучати до проведення НС(Р)Д інших осіб та п. 3.1 Інструкції, який передбачає, що слідчий може проводити НС(Р)Д самостійно, спільно з уповноваженими оперативними підрозділами, залучати до їх проведення інших осіб, а також доручати їх проведення уповноваженим оперативним підрозділам. Необхідність у проведенні спільних слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій виникає в таких ситуаціях: 1) обізнаності оперативного працівника щодо обставин вчинення кримінального правопорушення; 2) використання негласних оперативно-розшукових відомостей, які вимагають зашифровки; 3) у разі встановлення оперативним шляхом конкретних намірів підозрюваних протидіяти слідству, коли участь співробітника сприятиме їх нейтралізації; 4) використання орієнтуючої інформації для слідчого, отриманої оперативним шляхом для організації й тактики слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій [16, с. 463]. У зв'язку із цим, відмітимо важливість злагодженої роботи та планування дій між слідчим, прокурором та оперативним працівником, оскільки останні більш обізнані у використанні нег-

ласних методів роботи, що робить досудове розслідування у таких видах злочинів більш швидким та ефективним. У контексті проведення НСРД відмітимо важливу роль процесуальних керівників, адже саме вони готують, обґрунтовують та подають до суду клопотання про здійснення певних НСРД, наголошують на необхідності їх проведення тощо. Тобто під час розкриття та розслідування злочинів, вчинених організованими групами, активність проявляють не лише оперативні працівники, а й процесуальні керівники та слідчі.

Висновки. Проведеним дослідженням можна зробити висновок про те, що взаємодія підрозділів кримінальної поліції з іншими службами під час розкриття та розслідування злочинів, вчинених організованими групами, означає:

- залучення певного кола суб'єктів (учасників кримінального провадження, працівників прокуратури та суду, представників різноманітних установ та організацій);
- спільну роботу між оперативними працівниками та зазначеними вище суб'єктами;
- планування оперативно-розшукових, гласних та негласних слідчих (розшукових) дій;
- досягнення спільної мети, а саме – розкриття злочинів, вчинених організованими групами, та швидке й ефективне досудове розслідування такого виду кримінального провадження.

Отже, сучасні виклики криміногенного середовища, зокрема активізація діяльності організованих злочинних груп, зумовлюють необхідність удосконалення системи взаємодії між різними структурними елементами правоохоронних органів. Проте синергія зусиль дозволяє досягати результативності у викритті, документуванні та притягненні до відповідальності членів організованих злочинних угруповань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Жук І.В. Оперативний пошук у протидії організованим злочинним групам, що вчиняють розбої в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2025. С. 32–36. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2025.1.5.
2. Огурченко В.Г. Проблемні питання взаємодії слідчих з працівниками оперативних підрозділів національної поліції при розслідуванні кримінальних правопорушень. *Протидія організованій злочинності: проблеми теорії та практики:* матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 09 грудня 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 65–68. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/12562/1/28.pdf (дата звернення 09.11.2025).
3. Синоверський А., Скриник М. Взаємодія під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами в умовах воєнного стану: організаційно-тактичний та психологічний аспекти. *Юридична психологія*. 2024.№1(34). С. 140–153. DOI: 10.33270/03243401.140.
4. Яблонський Р.С. Основні напрями взаємодії оперативних підрозділів у сфері протидії організованій злочинності в умовах воєнного стану. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21 жовтня 2022 року) / упор. Л.В. Павлик, У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404с. С. 381–384. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/5020/3/Tezy_21-10-22_1-12-22%20Av.pdf (дата звернення 08.11.2025).
5. Саковський А.А., Жижин А.В. Взаємодія підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування в документуванні кримінальних правопорушень. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2019. № 2 (111). С. 49–54. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/32372f8b-95de-489c-91a8-10ad969fb140/content (дата звернення 08.11.2025).
6. Борисенко М. Види та форми взаємодії слідчого з посадовими особами та підрозділами органів національної поліції. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 3 (31). Vol. 1. С. 123–129. DOI https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.1.21.
7. Безпалько С.В., Кріцак І.В., Тимчишин Д.М., Маник О.В. Вироблення ефективної протидії/боротьби з організованою злочинністю: концептуальний аналіз. *Актуальні проблеми держави і права*. 2024. С. 18–37. DOI https://doi.org/10.32782/apdp.v101.2024.3.
8. Чаплинський К.О. Проблемні питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка.* 2022. Вип. 4 (100). С. 247–258. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-89-95.
9. Тутова В.В. До питання взаємодії оперативних підрозділів у протидії організованій злочинності в умовах воєнного стану. *Концептуальні шляхи розвитку науки та освіти*: матеріали XII Міжнародної науково-практичної конференції м. Львів, 29-30 травня 2024 року. Львів: Львівський науковий форум, 2024. 390 с. URL: http://www.lviv-forum.inf.ua/save/2024/29-30.05.pdf (дата звернення 08.11.2025).

10. Северук В.Г. Взаємодія органів національної поліції України з іншими підрозділами правоохоронних органів під час протидії злочинам, що вчиняються організованими групами й злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі. *Актуальні проблеми держави і права.* 2021. С. 186–197. DOI https://doi.org/10.15421/392168.
11. Велієв Р.Е. Особливості початкового етапу розслідування незаконного обігу зброї, учиненого організованими злочинними групами. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 2(32). С. 283–294. DOI: https://doi.org/10.32631/vca.2024.2.19.
12. Юрченко А., Рачок І. Проблемні питання встановлення факту вчинення економічних злочинів організованими групами. *Підприємництво, господарство і право.* № 12. 2020. С. 272–277. DOI https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.12.47.
13. Крижевський А.В. Особливості допиту учасників організованих злочинних об'єднань, підозрюваних у вчиненні шахрайств. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* Випуск 2025. № 01. С. 731–737. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/124.pdf (дата звернення 08.11.2025).
14. Литвиненко О.Г., Нургалієв Е.О. Окремі питання взаємодії під час документування воєнних злочинів*. Війна в Україні: зроблені висновки та незасвоєні уроки: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції (21 лютого 2025 року) / упоряд. У.О. Цмоць. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2025. 586 с*. URL: https://sci.ldubgd.edu.ua/bitstream/123456789/16616/120.pdf (дата звернення 08.11.2025).
15. Сиводєд І.С. Процесуальні аспекти взаємодії прокурора, слідчого та оперативних працівників з державними та недержавними суб'єктами, міжнародними організаціями під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених на окупованій території України. *Право та державне управління*. №1. 2024. С. 134–144. DOI https://doi.org/10.32782/pdu.2024.1.18.
16. Бондар В.С., Ріпа Ф.В. Взаємодія органів досудового розслідування з підрозділами, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність у виявленні та розслідуванні колабораційної діяльності в ідеологічній та культурно-освітній сферах. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 2. 2023. С. 461–466. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/109.

УДК 341.4:343.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.26

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ СТАТУС ПОТЕРПІЛОГО ВІД ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ: ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ

Карапиш Т.В.,
аспірант кафедри кримінально-виконавчого
та кримінального права,
Пенітенціарна академія України,
Суддя Ічнянського районного суду Чернігівської області
ORCID: 0009-0005-7745-7302

Карапиш Т.В. Процесуальний статус потерпілого від воєнних злочинів: проблеми реалізації та гарантії захисту прав.

У статті досліджено процесуальний статус потерпілих від воєнних злочинів у контексті сучасної збройної агресії проти України та проаналізовано ключові проблеми реалізації їхніх прав. Зазначено, що значне зростання кількості воєнних злочинів актуалізує необхідність комплексного нормативного врегулювання участі потерпілих у кримінальному провадженні. Розкрито особливості правового становища потерпілого за Кримінальним процесуальним кодексом України та визначено чинники, які ускладнюють визнання статусу потерпілого, доступ до правосуддя, участь у процесуальних діях і доведення шкоди в умовах війни. Особлива увага приділена аналізу підходів Міжнародного кримінального суду щодо тлумачення поняття потерпілого, форм участі, гарантій захисту та компенсаційних механізмів. Порівняння національних і міжнародних стандартів дозволило визначити суттєві прогалини українського законодавства, зокрема відсутність спеціальних процедур для жертв воєнних злочинів та недостатній рівень їх захисту.

У статті сформульовано напрями вдосконалення кримінального процесуального законодавства України: забезпечення обов'язкового інформування потерпілих, розширення доступу до матеріалів провадження, використання дистанційних форм участі, запровадження категорії «вразливих потерпілих», ухвалення закону про компенсацію жертвам міжнародних злочинів та створення спеціального механізму цивільних позовів у межах кримінального провадження. Зроблено висновок, що Міжнародний кримінальний суд створив найбільш розвинуту систему участі жертв у процесі, засади якої мають бути інтегровані до національного кримінального процесу щодо розслідування воєнних злочинів та їх судового розгляду. Українське законодавство сьогодні стає на шлях запровадження таких стандартів, що зумовлює потребу адаптації національної моделі відповідно до міжнародного досвіду. Удосконалення кримінального процесуального законодавства повинно орієнтуватися на імплементацію міжнародних стандартів, рекомендацій Міжнародного кримінального суду, а також врахування фактичних викликів, з якими стикаються потерпілі від воєнних злочинів. Автором визначено загальні напрями нормативного врегулювання окреслених проблемних питань.

Ключові слова: потерпілий, воєнні злочини, гарантії захисту, Міжнародний кримінальний суд, Римський статут, кримінальне провадження, шкода, досудове провадження, судовий розгляд.

Karapysh T.V. Procedural status of victims of war crimes: problems of implementation and guarantees of rights protection.

The article examines the procedural status of victims of war crimes in the context of the ongoing armed aggression against Ukraine and analyses key issues in the implementation of their rights. It is noted that the significant increase in the number of war crimes necessitates comprehensive regulatory mechanisms governing the participation of victims in criminal proceedings. The article outlines the specific features of the legal position of the victim under the Criminal Procedure Code of Ukraine and identifies factors that complicate the recognition of victim status, access to justice, participation in procedural actions, and the establishment of harm in wartime conditions. Special attention is paid to the approaches of the International Criminal Court (ICC) regarding the interpretation of the concept of a victim, forms of participation, protective guarantees, and compensation mechanisms. A comparison of national and international standards reveals substantial gaps in Ukrainian legislation, particularly the lack of special procedures for victims of war crimes and insufficient protection mechanisms.

The article formulates directions for improving Ukrainian criminal procedure legislation, including ensuring mandatory notification of victims, expanding access to case materials, using remote participation tools, introducing the category of "vulnerable victims", adopting a law on compensation

for victims of international crimes, and establishing a special mechanism for civil claims within criminal proceedings. It is concluded that the ICC has developed the most advanced system for victim participation in proceedings, and its principles should be integrated into national criminal procedure for the investigation and adjudication of war crimes. Ukrainian legislation is currently only at the initial stage of adopting these standards, which highlights the need to adapt the national model to international experience.

Improvements to criminal procedural legislation should be guided by the implementation of international standards and ICC recommendations, as well as consideration of the actual challenges faced by victims of war crimes. The author identifies general directions for regulatory solutions to the outlined issues.

Key words: victim, war crimes, protection guarantees, International Criminal Court, Rome Statute, criminal proceedings, harm, pre-trial investigation, trial.

Постановка проблеми. Збройна агресія проти України зумовили безпрецедентне зростання кількості воєнних злочинів, що потребують належного документування, розслідування та судового розгляду. За даним Офісу Генерального прокурора станом на квітень 2025 року в Україні з початку повномасштабного вторгнення зафіксовано 159 тисяч воєнних злочинів [1].

Під час їх розслідування та судового розгляду одним з центральних суб'єктів кримінального провадження виступає потерпілий – фізична чи юридична особа, якій завдано шкоди внаслідок порушень міжнародного гуманітарного права. Саме потерпілі є ключовими носіями прав та інтересів від забезпечення яких залежить успішність кримінального провадження. При цьому захист жертв воєнних злочинів відноситься до основних завдань сучасного міжнародного гуманітарного права [2].

Водночас на практиці реалізація процесуальних прав потерпілих у справах про воєнні злочини часто ускладнена через специфіку збройного конфлікту та недосконалість національних процесуальних процедур.

Актуальність теми зумовлена тим, що чинне кримінальне процесуальне законодавство України не повною мірою враховує особливості воєнних злочинів, стандарти Міжнародного кримінального суду (далі – МКС) та практику міжнародних трибуналів. Це створює суттєві перешкоди для реалізації потерпілими їх прав щодо доступу до правосуддя, участі у провадженні, отриманні відшкодування й гарантій безпеки. Нерідко потерпілі стикаються з проблемами доведення шкоди, недостатньою увагою слідчих до їхніх інтересів, браком спеціалізованої психологічної та правової допомоги, загрозами повторної віктимізації.

Особливої ваги набуває також питання забезпечення процесуальних гарантій: належного інформування, участі в процесуальних діях, захисту потерпілих, ефективних механізмів комунікації з органами розслідування, а також можливості реалізувати право на відшкодування шкоди – як у межах кримінального провадження, так і через спеціальні компенсаційні механізми.

Наукове опрацювання зазначених проблем має фундаментальне значення для підвищення ефективності розслідування воєнних злочинів, адаптації кримінального процесуального законодавства до міжнародних стандартів, формування системи комплексного захисту жертв збройних конфліктів. Розробка чітких теоретичних підходів і практичних рекомендацій сприятиме забезпеченню реальних, а не декларативних прав потерпілого та зміцненню принципу верховенства права в умовах воєнного часу й після завершення конфлікту.

Метою статті є аналіз процесуального статусу потерпілого у кримінальних провадженнях про воєнні злочини, виявлення ключових проблем реалізації його прав та обґрунтування системи правових і організаційних гарантій, необхідних для забезпечення ефективного та безпечного доступу до правосуддя відповідно до міжнародних стандартів.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика прав потерпілих та їх участі у кримінальному провадженні представлена у працях українських та іноземних учених у галузі кримінального процесу, кримінології, міжнародного кримінального та гуманітарного права, таких як: С.Є. Абламський, М.І. Демура, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, М.М. Михеєнко, В.М. Тертишник, С.В. Шевчук, A. Cassese, W. Schabas, C. Hall та інші. Досить ґрунтовно опрацьовані питання статусу учасників кримінального провадження, доказування, захисту свідків.

Окремі аспекти щодо прав потерпілих воєнних злочинів висвітлені у працях М.С. Бондаренко, І.В. Гловюк, Д.І. Клепки, О.О Кравчук, О.В. Новікова, Л.С. Сопільник та інших. Однак дослідження, акцентовані саме на процесуальному статусі потерпілого від воєнних злочинів, залишаються фрагментарними. Це зумовлює необхідність дослідження у вітчизняній юриспруденції проблем та гарантій реалізації прав потерпілих у справах про воєнні злочини, з урахуванням сучасних викликів, масштабності збройної агресії та міжнародних зобов'язань України.

Виклад основного матеріалу. Процесуальний статус потерпілого у кримінальному провадженні визначається насамперед положеннями Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України. Відповідно до ст. 55 КПК України потерпілим є фізична чи юридична особа, якій кримінальним правопорушенням завдано моральної, фізичної або майнової шкоди [3].

Правовий статус потерпілого включає широкий комплекс процесуальних прав: на отримання інформації про провадження, на участь у слідчих та судових діях, подання клопотань, доказів, відшкодування шкоди, оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів розслідування. У національній правовій системі наразі відсутній окремий закон про захист потерпілих від воєнних злочинів, тому багато аспектів реалізації їхніх прав залишаються недостатньо врегульованими. Це зумовлює необхідність застосування аналогії та орієнтиру на міжнародні стандарти.

Процесуальний статус потерпілого у справах про воєнні злочини поєднує класичні елементи кримінального процесу з додатковими гарантіями, обумовленими небезпекою збройного конфлікту та обмеженнями, пов'язаними з веденням війни. Цей статус потребує не лише застосування чинних норм КПК, але й розробки спеціальних процедур, які б відповідали міжнародним стандартам захисту жертв міжнародних злочинів.

МКС, як постійно діючий судовий орган, метою якого є розслідування найтяжчих міжнародних злочинів, відіграє ключову роль у формуванні сучасних підходів до забезпечення прав потерпілих у справах, зокрема про воєнні злочини. На відміну від традиційних національних систем, МКС запровадив подвійний підхід до участі потерпілих – як носіїв права на компенсацію та як активних учасників провадження.

Римський Статут (далі – РС) МКС закріплює принципове положення про те, що потерпілі мають право представляти свої інтереси незалежно від сторони обвинувачення, а Суд зобов'язаний забезпечити їхню «захищену, значущу та ефективну участь». Серед ключових гарантій: право потерпілих подавати заяви про участь у процесі; можливість доступу до матеріалів справи в обсязі, необхідному для захисту інтересів; участь у слуханнях, включно з наданням окремих виступів через представника; право звертатися з клопотаннями до Суду; особливі процедури для вразливих груп – дітей, жертв сексуального насильства, осіб, що зазнали катувань.

Отже, РС МКС надає потерпілим безпрецедентну роль у міжнародному кримінальному провадженні, і багато дослідників вважають її однією з найхарактерніших рис РС [4]. Такий підхід є результатом тривалого переговорного процесу, який у сфері міжнародного права розгортався на тлі посилення ролі жертв у механізмах захисту прав людини. В результаті його запровадження гарантією належного врахування інтересів жертв воєнних злочинів, навіть якщо вони відрізняються від інтересів міжнародного обвинувачення, може слугувати участь потерпілих у провадженні МКС.

Характерно, що Статут МКС не містить визначення потерпілого. Це поняття закріплене у Правилі 85 Правил процедури та доказів МКС (RPE). Згідно з ним, потерпілими є: фізичні особи, які зазнали шкоди внаслідок вчинення будь-якого злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду; організації або установи, які зазнали прямої шкоди їхньому майну, призначеному для релігійних, освітніх, мистецьких, наукових чи благодійних цілей, а також історичним пам'яткам, лікарням та іншим об'єктам гуманітарного призначення [5, с. 23].

Тлумачення елементів цього визначення у прецедентному праві Суду містить низку спільних підходів: «фізичні особи» тлумачаться як люди (однак питання про можливість участі померлих осіб через представників залишається дискусійним); «організації або установи» включають юридичних осіб; «шкода» розуміється широко та охоплює фізичну, психологічну й матеріальну шкоду; причинний зв'язок між заявленою шкодою та злочином, що підпадає під юрисдикцію Суду, послідовно визнається обов'язковим елементом [5, с. 26].

Водночас, окремі аспекти поняття потерпілого тлумачаться палатами МКС по-різному, що спричиняє неоднорідність практики та потребує подальшого аналізу. В контексті нашого дослідження аналізуються два ключові аспекти участі потерпілих у МКС:

– тлумачення визначення потерпілого (Правило 85), включно з такими питаннями: можливість включення померлих осіб у категорію «фізичних осіб»; необхідність зв'язку потерпілого з конкретними обвинуваченнями; форми шкоди; відмінність між «прямими» та «непрямими» потерпілими; відмінність між потерпілими від ситуації та потерпілими у справі; перегляд рішень Палати попереднього провадження Судовими палатами [5, с. 31];

– імплементація статті 68(3) Римського статуту, що визначає процесуальну роль потерпілих на різних етапах: системний або казуїстичний підхід до визначення їхньої участі; участь потерпілих на етапі розслідування ситуації; участь у досудовому провадженні; участь у судовому розгляді; роль потерпілих у процесі перекваліфікації встановлених обставин [6].

Статут МКС визначає, що потерпілими є «фізичні особи», яким завдано шкоди. Однак у практиці Суду виникла ситуація, коли Палати отримували заяви, подані від імені померлих осіб, які заги-

нули внаслідок злочинів, що підпадають під юрисдикцію Суду. Це зумовило неоднозначні підходи Палат до питання, чи може померла особа розглядатись як потерпілий у розумінні Правила 85.

Палата досудового провадження (далі – ПДП) сформулювала найбільш формалістичну позицію, зазначивши, що: «померлі особи не підпадають під поняття "фізичні особи" відповідно до правила 85 (а)» [7]; заяви, подані від імені померлих осіб, у принципі підлягають відхиленню [8]. Виняток можливий лише тоді, коли заявник стверджує завдання йому моральної шкоди смертю родича і подає повну заяву, – у такому разі Палата аналізує можливість надання заявнику статусу потерпілого на досудовій стадії.

Обґрунтовуючи позицію, ПДП послалася на статтю 21 РС МКС [6]: відповідно до п. 1(а), Суд застосовує насамперед Статут, Елементи злочинів і Правила процедури та доказування; згідно зі статтею 21(3), застосування права має відповідати міжнародно визнаним правам людини, та зазначила, що жодне положення Статуту або Правил не дозволяє подавати заяви від імені померлих осіб. Зокрема, правило 89(3): дозволяє подавати заяви від імені інших осіб *лише* щодо дітей та осіб з інвалідністю; вимагає наявності згоди потерпілого, що є неможливим у випадку смерті.

Апеляційна палата (далі – АП) обрала протилежний, більш еволюційний підхід, що ґрунтується на принципах прав людини: якщо заявником є фізична особа, смерть якої спричинена злочином, і заява подана її спадкоємцем, така заява підлягає задоволенню, оскільки: жертва не перестає бути жертвою через свою смерть, її права можуть реалізовуватися правонаступниками [7], а практика міжнародних правозахисних інституцій визнає можливість передання права на компенсацію у порядку правонаступництва. Тобто, АП вважала, що забезпечення участі спадкоємців відповідає статті 21(3) РС МКС і сприяє гарантуванню потенційного майбутнього відшкодування шкоди.

Отже, практика палат МКС не є уніфікованою. ПДП застосовує формалістичне тлумачення й виключає можливість участі померлих, тоді як АП схиляються до правозахисного, еволюційного тлумачення, що допускає участь померлих через спадкоємців або за умови попередньої згоди. Центральним критерієм залишається наявність згоди потерпілого, безпосередньо або опосередковано підтвердженої, а також відповідність підходу міжнародним стандартам прав людини.

КПК України передбачає презумпцію на користь потерпілого: особа вважається потерпілою з моменту подання заяви про кримінальне правопорушення або виявлення органом розслідування обставин, що свідчать про спричинення шкоди. Однак у справах про воєнні злочини визнання потерпілого ускладнюють наявність таких обставин як: відсутність доступу до місця події; неповнота чи відсутність матеріальних доказів; неможливість оперативної фіксації факту шкоди; великий обсяг кримінальних проваджень, що ускладнює своєчасність прийняття процесуальних рішень.

Одним із ключових елементів визначення потерпілого за Правилом 85 є те, що йому має бути завдано шкоди. Однак нормативного визначення поняття «шкода» РС МКС не містить, що зумовлює необхідність звернення до зовнішніх джерел та судової практики. У діяльності МКС виникали питання про те, що шкода, заявлена особою, що претендує на статус потерпілого, має бути обумовлена часовими та територіальними рамками злочину. Аналіз підходів палат до цього питання виявився неоднаковим.

Так, у рішенні від 18 січня 2008 року більшість суддів Судової палати (далі – СП) наголошується, що Правило 85 вимагає лише того, щоб шкода була наслідком «будь-якого злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду». На думку СП, будь-яка фізична чи юридична особа, яка prima facie (на перший погляд) доводить, що зазнала шкоди внаслідок злочину в юрисдикції Суду, та незалежно від того, коли або де такий злочин було скоєно, може отримати статус потерпілого в будь-якій ситуації або провадженні МКС [9].

Такий висновок обумовлює можливість визнання потерпілими досить широкої категорії осіб. Наприклад, особа, яка доведе prima facie, що стала жертвою злочину проти людяності, вчиненого у 2003 р. на території Колумбії, може бути визнана потерпілою у провадженні, пов'язаному з ситуацією в ДРК, Уганді, ЦАР, Дарфурі або навіть у межах справи Омара аль-Башира. Водночас СП зазначила, що статус потерпілого не автоматично означає право на участь. Для участі необхідно, щоб особа була потерпілою та інтереси потерпілого були порушені у провадженні [9]. Саме другий критерій використовувався СП для обмеження надмірно широкого кола потенційних учасників.

ПДП запропонувала зовсім інше, більш структуроване тлумачення. На її думку, Правило 85 встановлює єдине визначення потерпілого, але це визначення на різних стадіях провадження МКС повинно застосовуватися по-різному [10]. Група осіб, які можуть бути визнані потерпілими, визначається предметом конкретної стадії провадження [11; 12; 13, с. 124].

Це призводить до розмежування між поняттями «потерпілі ситуації» (victims of the situation), та «потерпілі справи» (victims of the case).

У провадженнях, пов'язаних із розслідуваннями ситуацій у ДРК, Уганді, ЦАР та Дарфурі, статус потерпілих може бути наданий лише тим особам, які prima facie доводять, що вони зазнали шкоди

внаслідок злочину, що підпадає під юрисдикцію Суду, та імовірно вчиненого в межах часових, територіальних та персональних параметрів конкретної ситуації [13, с. 125].

Після того як у межах ситуації виникає справа (наприклад, після видачі ордера на арешт), статус потерпілого може бути наданий лише тим, хто доведе prima facie, що вони постраждали від злочину, імовірно вчиненого в контексті конкретних інцидентів, включених до ордера на арешт або виклику до суду, а згодом – до обвинувального документа [13, с. 132].

Таким чином, ПДП встановила жорсткі часові та територіальні рамки, прив'язавши статус потерпілого до об'єкта відповідного етапу провадження.

АП у рішенні від 11 липня 2008 року відхилила позицію, прийняту більшістю суддів СП, що не обмежував статус потерпілого рамками ситуації чи справи. Згідно з позицією АП, потерпілими у справі можуть бути лише ті, хто prima facie доведе шкоду в результаті злочину, та який є частиною обвинувачення в межах відповідної справи [13, с. 165].

Однією з ключових проблем реалізації процесуальних прав потерпілих у справах про воєнні злочини є обмежений доступ до правосуддя, зумовлений як об'єктивними, так і суб'єктивними факторами. Воєнні дії спричиняють руйнування інфраструктури, зупинення роботи органів влади на окупованих територіях, переміщення населення, що унеможливлює або ускладнює подання заяв про злочини, своєчасне проведення слідчих дій чи отримання інформації про хід розслідування.

У багатьох потерпілих немає можливості фізично прибути до органів досудового розслідування, подати скаргу або брати участь у процесуальних діях. Додатковою проблемою є недостатнє інформування осіб про їхні права, відсутність перекладачів та адаптованих процедур для дітей, людей похилого віку, осіб з інвалідністю чи внутрішньо переміщених осіб.

Низький рівень довіри до державних інституцій, страх перед можливими репресіями з боку окупаційних сил чи осіб, пов'язаних із ворогом, також стримує потерпілих від звернення за захистом. Воєнні злочини часто мають масовий характер, відбуваються в умовах активних бойових дій, окупації або гуманітарної кризи. Це створює значні складнощі для належної фіксації, вилучення та збереження доказів [14, с. 254].

Багато потерпілих не можуть належним чином задокументувати шкоду через втрату майна, відсутність доступу до місця події, неможливість отримати медичні чи інші офіційні документи, що підтверджують факт насильства чи руйнування.

Особливо гостро постає проблема збирання доказів сексуального та гендерно зумовленого насильства: жертви часто не звертаються по медичну допомогу, не повідомляють про злочин через сором, страх чи ризик переслідування, що унеможливлює збереження ключових доказів.

В умовах війни також поширені знищення документів, відсутність доступу слідчих до місця події, неможливість вилучити тіла загиблих чи провести судові експертизи. Це перешкоджає реалізації основних процесуальних прав потерпілих на подання доказів, участі у слідчих діях та отримання об'єктивної правової оцінки.

Потерпілі від воєнних злочинів потребують комплексної допомоги – правової, психологічної та соціальної. Однак в Україні системи такої підтримки досі не сформовано на належному рівні.

Недостатня кількість юристів та адвокатів, що спеціалізуються у сфері надання правничої допомоги у справах про воєнні злочини, відсутність механізму безоплатної правової допомоги саме у справах цієї категорії, низький рівень обізнаності правоохоронних органів із міжнародними стандартами розслідування – усе це обмежує потерпілих у можливості ефективної реалізації своїх процесуальних прав.

Захист прав потерпілих від воєнних злочинів має будуватися на поєднанні загальних кримінально-процесуальних гарантій та спеціальних інструментів, зумовлених умовами збройного конфлікту. До основних гарантій, передбачених КПК України, належать: право на подання заяви та отримання витягу з ЄРДР; право на участь у всіх процесуальних діях, що стосуються потерпілого; право на правову допомогу та представництво; право на відшкодування завданої шкоди; право оскаржувати рішення, дії чи бездіяльність органів досудового розслідування та прокуратури [15, с. 5].

Окремо важливими є гарантії безпеки потерпілих і свідків: зміна особистих даних у протоколах; участь у допиті без присутності підозрюваного; дистанційні слідчі дії (відеоконференція); охорона житла та майна; забезпечення конфіденційності інформації.

Проте реальне застосування цих гарантій у справах про воєнні злочини залишається обмеженим через інституційну перевантаженість, недостатню координацію між органами досудового розслідування та складність уникнення ризиків в умовах бойових дій. Воєнні злочини характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, складністю доказування та значною кількістю потерпілих. Тому національне законодавство має враховувати їхню специфіку. В умовах війни в України до таких спеціальних правил доцільно віднести: спрощення процедури подання заяви, включно з можливістю дистанційної фіксації злочину через електронні сервіси; розширення застосування

негласних слідчих (розшукових) дій, особливо на окупованих територіях; залучення міжнародних експертів для проведення фіксації доказів, особливо щодо масових поховань та руйнувань; встановлення пріоритетності розслідування міжнародних злочинів у роботі органів правопорядку; створення ефективних механізмів репарацій, інтегрованих з рішеннями міжнародних судових інституцій. Ці правила мають бути нормативно закріплені, щоб забезпечити процесуальну визначеність і рівність потерпілих у відстоюванні своїх прав.

Висновки. Таким чином, навіть обмежений предметом дослідження аналіз судової практики МКС свідчить про формування вказаною інституцією сучасної моделі правового статусу жертв воєнних злочинів, яка базується на поєднанні засад участі потерпілих у процесі, їх захисту та відшкодування спричиненої внаслідок злочину шкоди. МКС створив найбільш розвинуту систему участі жертв у процесі, засади якої мають бути інтегровані до національного кримінального процесу щодо розслідування воєнних злочинів та їх судового розгляду. Українське законодавство сьогодні перебуває на шляху запровадження таких стандартів, що зумовлює потребу адаптації національної моделі відповідно до міжнародного досвіду.

У підсумку слід наголосити, що удосконалення кримінального процесуального законодавства повинно орієнтуватися на імплементацію міжнародних стандартів, рекомендацій МКС, а також врахування фактичних викликів, з якими стикаються потерпілі від воєнних злочинів. З огляду на зазначене, вбачається за доцільне визначити наступні загальні напрями нормативного врегулювання окреслених проблемних питань:

– визначення та законодавче закріплення окремої категорії потерпілих – «вразливих потерпілих від воєнних злочинів» з особливими гарантіями;

– запровадження обов'язкового інформування потерпілих від воєнних злочинів про початок та хід розслідування;

– розширення прав потерпілих щодо доступу до матеріалів справи у провадженнях про воєнні злочини;

– запровадження можливостей участі потерпілих у процесі досудового розслідування та судового провадження через відеозв'язок;

– ухвалення окремого закону про компенсацію жертвам міжнародних злочинів;

– запровадження особливого механізму цивільних позовів у межах кримінального провадження про воєнні злочини.

Наукові розвідки з окреслених напрямів сприятимуть запровадженню справедливого та прозорого механізму реалізації прав потерпілих від воєнних злочинів у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Пресконференція «Правосуддя щодо воєнних злочинів – бачення, виклики, висвітлення». URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3982821-z-pocatku-povnomasstabnoi-vijni-v-ukraini-zareestruvali-159-tisac-voennih-zlociniv-ofis-genprokurora.html (дата звернення: 12.11.2025).
2. Особливості підходів, орієнтованих на потерпілого, в судових процесах, пов'язаних із воєнними злочинами. Національна школа суддів України. URL: http://www.nsj.gov.ua/ua/news/osoblivosti-pidhodiv-orientovanih-na-poterpilogo-v-sudovih-protsesah-povyazanih-iz-voennimi-zlochinami (дата звернення: 12.11.2025).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 12.11.2025)
4. Bitti G., Friman H. Participation of Victims in the Proceedings / Lee R.S. (ed.). The International Criminal Court, Elements of Crimes and Rules of Procedure and Evidence. Ardsley (NY): Transnational Publishers, 2001. P. 456, 471.
5. Rules of Procedure and Evidence. International Criminal Court. The Hague: ICC, 2013. 96 p.
6. Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 12.11.2025).
7. International Criminal Court. Fourth Decision on Victims' Participation, 12 December 2008, ICC-01/05-01/08-320. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-01-05-01-08-320 (дата звернення: 12.11.2025).
8. International Criminal Court. Decision on the Treatment of Applications for Participation, ICC-01/04-01/07-933-tENG. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-01-04-01-07-933 (дата звернення: 12.11.2025).
9. International Criminal Court. Decision on Victims' Participation, 18 January 2008, Trial Chamber I, ICC-01/04-01/06-1119. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-01-04-01-06-1119 (дата звернення: 12.11.2025).

10. International Criminal Court. Decision on the Applications for Participation in the Proceedings of VPRS 1, VPRS 2, VPRS 3, VPRS 4, VPRS 5 and VPRS 6, 17 January 2006, Pre-Trial Chamber I, ICC-01/04-101-tEN-Corr. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-01-04-101 (дата звернення: 12.11.2025).
11. International Criminal Court. Decision on the Applications for Participation in the Proceedings of VPRS 1, VPRS 2, VPRS 3, VPRS 4, VPRS 5 and VPRS 6, 17 January 2006, Pre-Trial Chamber I, ICC-01/04-101-tEN-Corr. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-01-04-101 (дата звернення: 12.11.2025).
12. International Criminal Court. Decision on Victims' Applications for Participation a/0010/06, a/0064/06 to a/0070/06, a/0081/06 to a/0104/06 and a/0111/06 to a/0127/06, 10 August 2007, Pre-Trial Chamber II, ICC-02/04-101. URL: https://www.icc-cpi.int/court-records/icc-02-04-101 (дата звернення: 12.11.2025).
13. Olásolo H. The Triggering Procedure of the International Criminal Court. Leiden: Brill Publishers, 2005. 256 p.
14. Клепка Д.І., Новіков О.В. Питання забезпечення прав потерпілих під час розслідування воєнних злочинів. *Вісник кримінологічної асоціації України*. 2024. № 1 (31). С. 253–263. URL: https://surl.li/hjwhyj (дата звернення: 12.11.2025).
15. Кравчук О., Бондаренко М. Досудове розслідування воєнних злочинів. Київ, 2022. 12 с. URL: https://surl.li/ioviur (дата звернення: 12.11.2025).

УДК [351/75:324:342.9](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.27

КРИМІНАЛІСТИЧНА ДІАГНОСТИКА ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ ПРИХОВАНИХ ОБСТАВИН ЗЛОЧИНУ

Крижановський А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права,
Навчально-науковий інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2432-5285

Гладинюк Т.І.,
здобувачка вищої освіти,
Навчально-науковий інституту права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0008-5619-6176

Крижановський А.С., Гладинюк Т.І. Криміналістична діагностика як метод пізнання прихованих обставин злочину.

Стаття присвячена криміналістичній діагностиці як ключовому інструменту встановлення прихованих обставин злочину та підвищення точності слідчих висновків. Розкривається сутність криміналістики, поняття сліду, доказу та прихованих обставин, а також роль логіки та інтуїції у формулюванні та перевірці гіпотез щодо механізму та послідовності дій злочинця. Описано традиційні методи, такі як трасологія, дактилоскопія та судово-медична експертиза, а також сучасні технології. Включаючи цифрову криміналістику, тривимірне сканування та аналіз великих даних, і показано, як їх інтеграція підвищує чутливість і специфічність досліджень.

Практична значимість криміналістичної діагностики ілюструється на прикладах її застосування у практиці. В тому числі, демонструється, як методи діагностики дозволяють встановлювати спосіб вчинення злочину, ідентифікувати приховані фактори, що вплинули на перебіг події, та відновлювати об'єктивну картину злочинної діяльності. Водночас акцентується на обмеженнях методів, що потребують вдосконалення, шляхом систем моделювання.

Методологічна основа криміналістичної діагностики базується на принципах наукового методу (об'єктивність, системність, перевірюваність результатів) та застосуванні системного аналізу доказової інформації, що забезпечує всебічність дослідження. Міждисциплінарний підхід інтегрує знання із суміжних галузей, таких як право, інформатика, психологія, біологія, тим самим підвищуючи ефективність криміналістичної діагностики у реконструкції подій та аналізі доказів. Така синергія дає змогу не лише глибше відтворити приховані обставини злочину, а й забезпечує детальний аналіз доказів, враховуючи правові аспекти, людський фактор, цифрові сліди й біологічні докази, що зрештою гарантує обґрунтовані висновки.

Отож, криміналістична діагностика постає не лише як сукупність технічних прийомів, а як комплексний метод пізнання, який поєднує наукові підходи, практичні інструменти та інноваційні технології. Її значення полягає у здатності не просто фіксувати докази, а «читати між рядками» злочину, відновлюючи приховані обставини та надаючи розслідуванню глибини, структурності й цілісності.

Ключові слова: дактилоскопія, сліди злочину, судово-медична експертиза, трасологія, цифрові докази, методологія.

Kryzhanovskyi A.S., Hladyniuk T.I. Criminalistic diagnostics as a method of discovering hidden circumstances of a crime.

The article is devoted to forensic diagnostics as a key tool for establishing the hidden circumstances of a crime and improving the accuracy of investigative conclusions. It reveals the essence of forensics, the concepts of traces, evidence and hidden circumstances, as well as the role of logic and intuition in formulating and testing hypotheses about the mechanism and sequence of a criminal's actions. Traditional methods such as trace evidence analysis, fingerprinting, and forensic medical examination are described, as well as modern technologies. In particular, digital forensics, three-dimensional

scanning, and big data analysis are discussed, and it is shown how their integration increases the sensitivity and specificity of investigations.

The practical significance of forensic diagnostics is illustrated by examples of its application in practice. In particular, it demonstrates how diagnostic methods can be used to establish the manner in which a crime was committed, identify hidden factors that influenced the course of events, and reconstruct an objective picture of criminal activity. At the same time, emphasis is placed on the limitations of methods that need improvement through modelling systems.

The methodological basis of forensic diagnostics is based on the principles of the scientific method (objectivity, systematicity, verifiability of results) and the application of systematic analysis of evidence, which ensures the comprehensiveness of the investigation. The interdisciplinary approach integrates knowledge from related fields such as law, computer science, psychology, and biology, thereby increasing the effectiveness of forensic diagnostics in reconstructing events and analysing evidence. Such synergy not only allows for a deeper reconstruction of the hidden circumstances of a crime, but also provides a detailed analysis of evidence, taking into account legal aspects, the human factor, digital traces and biological evidence, which ultimately guarantees well-founded conclusions.

Thus, forensic diagnostics is not only a set of technical techniques, but also a comprehensive method of cognition that combines scientific approaches, practical tools, and innovative technologies. Its significance lies in its ability not only to record evidence, but also to 'read between the lines' of a crime, reconstructing hidden circumstances and giving the investigation depth, structure and integrity.

Key words: fingerprinting, crime scene evidence, forensic medical examination, trace evidence, digital evidence, methodology.

Постановка проблеми. Розслідування злочинів у сучасних умовах часто ускладнюється тим, що поряд з очевидними доказами існують приховані обставини, без урахування яких неможливо відновити повну картину події. Традиційні методи криміналістики здебільшого зосереджені на виявленні явних слідів, тоді як аналіз прихованих зв'язків і причинно-наслідкових відносин потребує застосування криміналістичної діагностики. Саме вона дає змогу поєднати класичні та сучасні підходи, щоб підвищити ефективність кримінально-процесуального розслідування.

Мета статті: дослідити шляхом аналізу складові елементи криміналістичної діагностики, а також методи та інструменти, за допомогою яких виявляються приховані обставини злочину та їх закріплення процесуальними засобами. Досягнення цієї мети дозволить розширити застосування методів криміналістичної діагностики для пізнання прихованих обставин злочину.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика криміналістичної діагностики приверталa увагу як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. У науковій літературі вона розглядається у зв'язку з розвитком теорії доказування, криміналістичної тактики та експертних методів. Дослідники наголошують, що злочинна діяльність утворює не лише явні сліди, а й приховані обставини, які мають вирішальне значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Актуальним є питання комплексного підходу до використання як традиційних криміналістичних методів (трасології, дактилоскопії, судово-медичних досліджень), так і новітніх технологій. Питання криміналістичної діагностики розглядали у своїх працях такі вчені, як Л.Є. Ароцкер, А.І. Вінберг, О.І. Брендель, О.Ф. Волинський, В.Г. Гончаренко, Г.Л. Грановський, С.В. Дубровін, В.А. Полянська, Г.С. Полянська, К.В. Панченко, Н.П. Майліс.

Виклад основного матеріалу. Криміналістика традиційно визначається як наука про виявлення, фіксацію та інтерпретацію слідів злочину. Її складовими елементами є криміналістична ідентифікація та діагностика. Ці напрями в пізнавальному криміналістичному процесі здійснюються за допомогою комплексу методів, деколи вони переплітаються, та передують один одному і навпаки. Також багато є спільного в їх теоретичних основах, зокрема в системі класифікації досліджуваних об'єктів [1, с. 332]. Термін «діагностика» походить від грецької мови, в якій diaqnostikos – означає здатний розпізнавати [4]. Саме діагностика відрізняється тим, що дослідження не обмежується видимими неозброєним оком елементами. Виділення діагностики в самостійне завдання криміналістичного дослідження відповідає послідовності роботи слідчого чи оперативного співробітника з матеріальною обстановкою у справі. Спочатку ця обстановка сприймається загалом, потім поділяється на частини (елементи), далі визначається сутність кожного елемента і, нарешті, встановлюється зв'язок цих елементів з обставинами справи [5].

Структура і послідовність криміналістичної діагностики в загальному вигляді передбачає: визначення мети, попереднє вивчення об'єктів, аналіз діагностичних ознак, порівняння за аналогією, оцінку та коригування отриманих результатів, а також формулювання висновків [2, с. 94].

У класичному розумінні доказами визнаються матеріальні та документальні об'єкти, які безпосередньо підтверджують або спростовують факт вчинення злочину, а саме, ними можуть бути:

відбитки пальців, зброя, документи, свідчення очевидців. Проте такі докази часто відображають лише поверхневий, зовнішній вияв події. Приховані обставини – це факти, що залишаються в тіні, включаючи мотиви дій правопорушника, хронологію події, послідовність рухів і взаємодію між учасниками. Хоча ці елементи не завжди очевидні, саме вони дозволяють реконструювати логіку злочину та зрозуміти його мотивацію і механізм вчинення. Скажімо, на місці події може бути виявлений ніж – очевидний фізичний доказ вчинення протиправних дій. Подальший детальний аналіз кутів ударів, напрямків кров'яних слідів та положення тіла жертви дозволяє визначити відстань, з якої діяв злочинець, його психологічний стан, а також чи відбувався напад зненацька чи жертва здійснювала оборону.

Сліди на місці злочину слугують початковою точкою розслідування. Вони можуть бути матеріальними (слід взуття, уламок скла, відбиток пальця) або нематеріальними (поведінкові реакції, суперечності у свідченнях). Основна цінність криміналістики полягає у здатності інтегрувати ці різнорідні елементи у цілісну систему. Один відбиток пальця лише підтверджує присутність особи, однак у комбінації з розташуванням предметів, траєкторією рухів або цифровими слідами в мобільному пристрої він формує комплексну картину події. Слід відображає взаємодію учасників, послідовність їхніх дій та приховані обставини, що могли бути свідомо спотворені злочинцем.

В основі криміналістичної діагностики лежить загальнонауковий метод порівняння, що полягає у зіставленні властивостей або ознак двох чи більше об'єктів, явищ, подій. Його використовують для того, щоб зіставити ситуацію, яку вивчають за відображеннями з ситуацією типовою, відомою за закономірностями повторюваних подій [3].

Для пояснення явищ у криміналістиці, судовій експертизі та слідчій практиці важливим є одночасне застосування двох, на перший погляд протилежних, когнітивних підходів, а саме: формальної логіки та інтуїції. Логіка забезпечує структуру доказової ланки, формулювання гіпотез і перевірку їх на сумісність з наявними даними. Інтуїція, у свою чергу, дозволяє швидко розпізнавати патерни та обирати пріоритетні напрямки для подальшого дослідження.

Під час розслідування досить часто виникають когнітивні помилки у діях слідчих. Має місце підтверджувальне упередження слідчого, яке змушує його інтерпретувати нову інформацію через призму існуючих гіпотез, а ефект раннього фіксування (anchoring) спонукає робити висновки на основі першого враження або первинних слідів. Зазначимо, що протидія цим когнітивним пасткам досягається шляхом регламентації процедури перевірки існуючих версій та організацією командної експертизи.

Злочинці, у свою чергу, застосовують психологічні і матеріальні підходи для створення хибних слідів з метою дезорієнтації слідства. До найпоширеніших засобів належать: виготовлення фальшивих алібі, навмисне розсіювання доказів у просторі, використання чужих предметів для вчинення злочину та маніпуляція свідками через невербальні сигнали або емоційний вплив.

Шляхом здійснення криміналістичної діагностики ми можемо створити цілеспрямований пізнавальний процес, спрямований на виявлення, інтерпретацію та системне зіставлення слідів, обставин і фактів, що мають значення для встановлення істини у кримінальному провадженні. Криміналістична діагностика передбачає формулювання та перевірку гіпотез щодо механізму виникнення події, суб'єктного та об'єктного складу злочину, причинних зв'язків, послідовності дій і мотивів.

До завдань криміналістичної діагностики варто включити: встановлення істотних обставин події, реконструкцію способу та послідовності дій учасників, визначення джерел і характеру слідів, виявлення прихованих елементів злочину (зокрема місць зберігання речей, спроб ліквідації слідів), розмежування ролей осіб та визначення часу і місця ключових епізодів. Криміналістична діагностика ще має практичне завдання, що полягає у визначенні напрямів експертних досліджень та оптимізації використання ресурсів слідства, що дозволяє оперативно і обґрунтовано звузити коло версій.

Зазначимо, що приховані обставини злочину визначаються як елементи події, що не є очевидними при первинному огляді і залишаються невидимими внаслідок природного перебігу подій, навмисних дій учасників або технічних складнощів виявлення. До таких елементів належать приховані місця зберігання предметів, маніпуляції зі слідами з метою їх видалення чи фальсифікації, непрямі мотиви, участь третіх осіб, складні часові проміжки та нелінійні аспекти події. Криміналістична діагностика при цьому відіграє ключову роль у виявленні прихованих обставин, забезпечуючи системний підхід до аналізу слідів і доказів вчинення злочину.

З рештою формується методологічний каркас для ідентифікації прихованих обставин шляхом побудови альтернативних версій події. Наприклад, у випадку версії про перенесення тіла жертви дослідження спрямовують на сліди перетягування, мікрочастинки ґрунту, метаболічні маркери в приміщенні та аналізують зміни часу у настанні смерті. Такий підхід дозволяє виявляти навіть мінімальні індикатори, що залишаються непоміченими при поверхневому огляді.

Поєднання технічних і експертних методів підвищує чутливість і специфічність розслідування. Сучасні лабораторні технології здатні виявляти сліди у надзвичайно низьких концентраціях, тоді як експертний аналіз дозволяє зіставити ці знахідки з конкретними механізмами дії. Так, мікротріщини на інструменті в поєднанні з унікальними слідами металевого пилу у сумці підозрюваного створюють доказовий зв'язок, який на перший погляд не простежувався б.

Також криміналістична діагностика сприяє реконструкції складних причинно-наслідкових між діями злочинця і наслідками вчиненого злочину. Це стосується не лише прямого зв'язку «доказ – підозрюваний», а й інших проміжних елементів: пересування речей, посередників, часові проміжки, приховані мотиви. Такий мультифакторний аналіз дозволяє виявити «проміжні ланки», без яких логічна побудова версії залишалася б неповною.

Реалізація превентивної та корекційної функції у процесі доказування, виявляє потенційні джерела помилок та маніпуляцій, визначає додаткові слідчі заходи та пріоритети, знижуючи ймовірність успішного приховування слідів злочинцем. Як-от, своєчасне застосування технік фіксації місця події та вибіркове відбору проб для лабораторії обмежує можливості модифікації місця злочину.

Забезпечуючи доказову міцність висновків у судовому процесі, криміналістична діагностика дозволяє сформувати сукупність взаємопідтверджуваних елементів, що забезпечують надійність та ефективність доказів.

Нарешті, криміналістична діагностика має морально-етичний та правовий вимір. Процедури повинні бути прозорими, відтворюваними та підконтрольними, щоб уникнути свавільних інтерпретацій та забезпечити дотримання прав учасників процесу.

Неабияке значення має криміналістична діагностика і в слідчому експерименті. Частиною 1 ст. 240 КПК України передбачено, що з метою перевірки і уточнення відомостей, які мають значення для встановлення обставин кримінального правопорушення, слідчий, прокурор має право провести слідчий експеримент шляхом відтворення дій, обстановки, обставин певної події, проведення необхідних дослідів чи випробувань. Слідчий експеримент як окрема слідча (розшукова) дія полягає в проведенні за рішенням слідчого, прокурора слідчих дій, спрямованих на перевірку можливості сприйняття особою певних фактів, вчинення в певному місці й певним способом чи з використанням певних знарядь конкретних дій, існування визначених подій в минулому, з'ясування механізму утворення слідів тощо [6].

Для підвищення ефективності застосування криміналістичної діагностики важливим є комплексний підхід сутність якого полягає в оперативній та якісній фіксації місця події, початкомому формулюванні альтернативних гіпотез, пріоритезації експертних досліджень за ймовірнісною користю, тісній кооперації між слідчими та експертами різних профілів, а також постійному метакогнітивному контролю для мінімізації когнітивних помилок. Юридичні рамки криміналістичної діагностики повинні спідтримувати застосування новітніх технічних засобів та методик за умови їх наукової обґрунтованості та прозорої валідації.

Криміналістична діагностика формує сукупний інструментарій, що дозволяє перетворювати матеріальні сліди та інформацію на обґрунтовані висновки щодо події. Її ефективність визначається не окремими методами, а продуманим комплексним застосуванням традиційних та інноваційних технологій у конкретному слідчому контексті з урахуванням обмежень кожного підходу.

Традиційні криміналістичні методи утворюють фундамент професійної практики та включають такі напрямки, як трасологія, дактилоскопія та судово-медична експертиза. Трасологія досліджує сліди дії предметів і тіл на поверхнях, зокрема сліди інструментів, сліди від взуття, сліди шин та інші контактні ознаки. Методика трасологічного аналізу базується на порівняльній техніці – зіставленні характеристик виявлених слідів із еталонними зразками або відомими профілями об'єктів. Велике значення при цьому має реєстрація просторового розташування слідів, їх морфології та мікроструктурних ознак.

Дактилоскопія, що ґрунтується на індивідуальності дерматогліфічних утворень, залишається однією з найбільш надійних методик індивідуалізації осіб. Відбір, фіксація та лабораторне порівняння відбитків пальців забезпечують низький рівень помилок за умови суворого дотримання методики та використання сучасних баз даних. Судово-медична експертиза охоплює визначення причин, механізму та часу тілесних ушкоджень і смерті, поєднуючи морфологічні, гістологічні, токсикологічні та інші лабораторні процедури для встановлення фізіологічного стану та обставин, що передували події.

Хоча традиційні методи володіють високою доказовою вагою, їх потенціал значно розширюється за рахунок сучасних технологій. Цифрова криміналістика сьогодні є невід'ємною складовою розслідувань. Це стосується аналізу метаданих, відновлення видалених файлів, ідентифікації джерел електронних комунікацій, трасування мережевої активності та судовий аналіз мобільних пристроїв дозволяють відтворити цифрові сліди, встановити часові маркери та взаємозв'язки між учасниками.

Комплексне застосування методів пізнання прихованих обставин злочину вимагає не простого набору інструментів, а й продуманої методології, що визначає послідовність і пріоритети їх застосування. Першим етапом є якісна фіксація місця події: фотографування у масштабі, нанесення координат, створення 3D-моделі при можливості, маркування слідів та правильний відбір проб для лабораторного дослідження. Далі визначають пріоритети лабораторних досліджень, орієнтуючись на гіпотези з найбільшою ймовірністю або практичною значущістю. Скажімо, у випадках підозри на наявність біологічних слідів пріоритет віддається молекулярно-генетичній експертизі, тоді як у ситуаціях із використанням зброї – балістичним дослідженням і трасології.

Інтеграція цифрових методів із фізичною трасологією забезпечує зіставлення даних із відеоспостереження, GPS-логів та часових міток на місці події, а також перевірку цифрових слідів на предмет маніпуляцій або підробок. Розвиток інструментального забезпечення змінює професійні компетенції фахівців. Сучасні криміналісти поєднують класичні навички розпізнавання слідів із роботою з цифровими інструментами, використовуючи методи статистичного аналізу та принципи роботи апаратного спектру аналізу. Навчальні програми з криміналістики повинні включати практичні лабораторні вправи, курси з інформаційної безпеки, обробки цифрових доказів та етики використання алгоритмічних систем. Не менш важливою є міжвідомча координація між лабораторними центрами, відділами цифрової криміналістики, судово-медичними службами і слідчими, які повинні функціонувати як єдина система з чіткими каналами обміну інформацією та протоколами взаємодії.

Впровадження інноваційних технологій висуває вимоги до стандартизації та юридичної прийнятності методів. Нові техніки повинні проходити валідацію, мати визначені межі похибок і бути доступними для крос-експертної перевірки, щоб їхні висновки були переконливими в суді. Масштабні статистичні методи виявлення закономірностей потребують прозорості алгоритмів та пояснюваності результатів; автоматизовані системи, які надають імовірнісні оцінки, повинні супроводжуватися пояснювальною експертизою щодо їх інтерпретації у кримінально-процесуальному контексті.

Встановлення механізму та способу вчинення злочину починається з детальної реконструкції події на основі сукупності залишених слідів і наявних обставин вчинення злочину. Обов'язковим є відтворення причинно-наслідкових зв'язків за допомогою попередніх дій, що включають використання необхідних інструментів, з метою виявлення і фіксації характерних слідів злочину. Криміналістична діагностика реалізує цей процес через комбінування тактичних спостережень, трасологічних та балістичних досліджень, судово-медичної експертизи, молекулярних аналізів і цифрової інформації.

Після первинної фіксації місця події формуються взаємоперевірювані версії злочину. Залежно від обставин вчинення злочину їх може бути висунуто декілька, кожна з яких не повинна бути суперечливою. В діагностиці припущення може вважатися головним елементом гіпотези. Під час діагностування воно повинно задовольняти низці умов, головною з яких може вважатися та, що припущення повинно бути здатним пояснювати всі факти, які відносяться до досліджуваного явища. Криміналістична діагностична гіпотеза не може бути визнана задовільною, якщо вона побудована не на всіх встановлених фактах, а тільки на частині з них, залишаючи без пояснення інші. Цілеспрямованість діагностування забезпечується сконструйованою гіпотезою на підставі виявлення і дослідження ознак, до того ж, не довільно взятих, а суворо визначених ознак, які повинні перебувати в раціональному зв'язку з висунутим припущенням [5].

Кожна версія супроводжується очікуваними слідами: напрямки розбризкування крові, характерні деформації предметів, унікальні сліди інструментів, специфічні відбитки. Побудова часової послідовності подій і її зіставлення з фізичними законами дозволяє перейти від простого опису до пояснення причинно-наслідкових зв'язків.

Виявлення прихованих зв'язків та обставин, що могли впливати на подію, є однією з найважливіших прикладних задач. Під прихованими зв'язками розуміють неочевидні взаємозв'язки між суб'єктами, непрямі канали передачі предметів чи інформації, фінансові, соціальні та кримінальні ланцюги. Для їх виявлення застосовується поєднання трасологічних та цифрових методів: зіставлення мікрочастинок ґрунту чи волокон між локаціями дає матеріальні докази переміщень, аналіз ДНК чи біологічних мікрокомпонентів підтверджує присутність осіб у несподіваних місцях, цифровий аналіз метаданих, локаційних логів та комунікаційних слідів формує часові ланцюги контактів.

Методика «пошуку проміжних ланок» передбачає систематичне просування від очевидних контактів до другорядних, але критично важливих. Сюди входить опитування свідків, аналіз маршрутів переміщень, дослідження місць тимчасового зберігання. Криміналістична діагностика не лише фіксує матеріальні зв'язки, а й інтерпретує їх у контексті: чи відбулося навмисне переміщення речей, чи це побічний результат побутових контактів; чи цифровий слід відображає фактичну присутність, чи маніпуляцію з даними. Багатопрофільна експертна оцінка дозволяє зіставити рівні доказів і визначити їхню причинно-наслідкову вагу.

Практичні кейси демонструють, як криміналістична діагностика перетворює фрагментарні сліди на переконливі доказові конструкції. Наприклад, у Вінницькій області задокументовано резонансний випадок, який наочно демонструє, як фрагментарні сліди можна об'єднати в єдину доказову систему методами криміналістичної діагностики. 31 грудня 2018 року у Вінниці у власній квартирі було жорстоко вбито цілу родину (матір, бабусю, 7-річного сина та 3-річну доньку). Під підозру потрапив 32-річний голова сім'ї, який заперечував свою причетність та навіть інсценував розбійний напад, аби відвести від себе підозру. Криміналісти зібрали мікроскопічні (невидимі неозброєним оком) й біологічні сліди: у смітнику знайшли закривавлене знаряддя вбивства – молоток, на якому молекулярно-генетична експертиза виявила ДНК підозрюваного та жертв. Також вилучили цифрові докази: посекундний аналіз лог-файлів телефонних дзвінків і повідомлень викрив неправдиві твердження підозрюваного, а записи з камер відеоспостереження допомогли похвилинно відтворити хронологію подій [7]. Інтеграція цих мікроскопічних, біологічних та цифрових доказів у єдину логічну систему дозволила експертам відтворити повну картину злочину. Зрештою, сформована комплексна доказова база успішно витримала всі експертні й судові перевірки. Підозрюваного визнано винним і засуджено до довічного ув'язнення.

Цей кейс наочно ілюструє, що ефективне застосування криміналістичної діагностики ґрунтується на інтеграції мікроскопічних слідів, лабораторних аналізів та цифрових доказів у єдину логічну систему, здатну витримати експертну та судову перевірку.

Оцінка ефективності та обмежень методів у практиці потребує багатовимірного підходу. Результативність конкретного методу залежить від природи сліду, часу, що минув від події до фіксації, умов збереження, кваліфікації фахівця та якості обладнання. Трасологія показує високу ефективність при наявності контактних слідів і правильній фіксації місця події, проте її точність значно знижується під впливом атмосферних факторів або при навмисному видаленні слідів. Дактилоскопія забезпечує високий ступінь індивідуалізації, проте обмежується частковими, розмитими або вторинними відбитками та ризиком контамінації. Судово-медичні висновки про час і механізм нанесення ушкоджень часто є ключовими, але можуть мати значні інтервали невизначеності, особливо при впливі зовнішніх факторів (температура, хімічні агенти тощо). Сучасні цифрові методи відкривають нові можливості, проте також мають специфічні обмеження: метадані можуть бути змінені, GPS-логи відображають положення пристрою, а не людини, а алгоритми великих даних здатні створювати кореляції без встановленої причинності. Додатково, кожен метод пов'язаний із джерелами систематичної похибки: лабораторна контамінація, неправильний відбір проб, упередженість інтерпретації, технічні дефекти обладнання.

Виходячи з цих обмежень, практичні процедури мають бути зорієнтовані на мінімізацію ризиків: швидка та професійна фіксація місця події, мультиплексний відбір проб, застосування контрольних зразків, крос-перевірка між незалежними лабораторіями. Ключовим елементом є прозоре документування кожного етапу, що дозволяє у суді простежити ланцюг дій, оцінити межі довіри до результатів і врахувати невизначеності. Методичні інструкції повинні передбачати пріоритезацію досліджень: у контексті обмежених ресурсів пріоритет надається тим експертизам, які найімовірніше спростують або підтвердять ключові гіпотези.

Окрім технічних і методичних можливостей, ефективність залежить і від організаційного оточення. Міжвідомча взаємодія, доступ до сучасних лабораторій, навчання персоналу, стандартизовані протоколи обміну даними та оперативна реакція підвищують ймовірність успішного застосування криміналістичної діагностики. Практика показує, що недотримання цих методик, процесуальні помилки або відсутність координації між слідчими та експертними службами суттєво знижують результативність і можуть призвести до втрати важливих доказів.

Криміналіст В.Г. Гончаренко зазначає, що криміналістична діагностика базується на методологічному фундаменті криміналістики, який визначає принципову можливість пізнання будь-якого об'єкта, на підставі його відображення, відомостей про загальні закономірності виникнення доказової інформації як фрагмента відображеної дійсності, накопичених криміналістикою відомостей про властивості й ознаки досліджуваних нею об'єктів, методик дослідження об'єктів, які потрапляють в орбіту правового регулювання [8, с. 41]. Це означає, що практичне застосування криміналістичної діагностики в діяльності правоохоронних органів є комплексним, багатоступеневим процесом, у якому вирішальну роль відіграє інтеграція методів, правильна послідовність дій та професійна інтерпретація результатів. Встановлення механізму злочину та розкриття прихованих зв'язків досягаються системною роботою: якісною фіксацією місця події, вибором лабораторних досліджень, синтезом висновків різних експертів та чіткою процедурною документацією

Висновки. Узагальнюючи варто зазначити, що криміналістична діагностика виступає не лише як сукупність технічних прийомів та логічних процедур, а як інтегрована система знань і практичних методів, яка поєднує науку із творчим підходом до встановлення істини у кримінальному

процесі. Її сутність полягає у формуванні міждисциплінарного «мосту» між логічним аналізом та інтуїтивним осмисленням, між емпіричною інформацією та сучасними технологічними засобами дослідження. Завдяки цьому криміналістична діагностика забезпечує можливість не лише фіксації окремих фактів, а й встановлення причинно-наслідкових зв'язків, відновлення механізмів подій, ідентифікації прихованих обставин та нейтралізації логічних помилок і психологічних маніпуляцій, до яких може вдаватися правопорушник.

Визначено, що особливе значення має системна класифікація методів криміналістичної діагностики, що охоплює традиційні логічні та експертні підходи, а також інноваційні технології, зокрема цифрову криміналістику, тривимірне сканування та аналіз великих даних. Кожен із зазначених методів має власні сильні та слабкі сторони; проте комплексне використання цих інструментів підвищує точність та надійність діагностичних висновків, зменшує ймовірність помилкових тлумачень і суб'єктивних оцінок.

Звернена увага на необхідності практичного застосування криміналістичної діагностики, яка здатна ефективно відтворювати механізм і способи вчинення злочину, виявляти приховані взаємозв'язки між учасниками та визначати обставини, що впливали на перебіг події. Судова практика підтверджує, що навіть найдрібніші сліди (мікрочастинки, цифрові метадані або непрямі часові співпадіння) при належній експертній інтерпретації набувають статусу значущих доказів, здатних істотно змінити хід розслідування та судового розгляду.

Встановлено, що криміналістична діагностика виконує подвійне функціональне завдання. По-перше, вона є інструментом встановлення об'єктивної істини у кримінальних провадженнях, а по-друге, формує науково-методологічну основу для подальшого розвитку криміналістики як науки. Її ефективне застосування вимагає високого рівня професіоналізму, аналітичного мислення, уваги до деталей та здатності інтегрувати традиційні методи з інноваційними технологічними засобами. Завдяки цій інтеграції забезпечується актуальність і практична дієвість криміналістичної діагностики в умовах сучасних кримінальних викликів, коли злочини ускладнюються, а винахідливість злочинців зростає.

Криміналістична діагностика є необхідним компонентом сучасної правоохоронної діяльності, яка забезпечує не лише виявлення та документування злочинних дій, а й створює науково-методичну базу для мінімізації помилок, підвищення ефективності слідчих дій та зміцнення довіри суспільства до системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Панченко К.В. Окремі аспекти використання методу діагностики в роботі слідчого. Збірник тез доповідей студентів, аспірантів та здобувачів-учасників 74-ї звітної конференції ОНУ імені І.І. Мечникова (Одеса, 25–27 квіт. 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 330–334. URL: https://dspace.onu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b2daf353-4e8d-4db9-b935-7cb-5ba4f3ae2/ content (дата звернення: 19.09.2025).
2. Брендель О.І. Експертиза відео-, звукозапису: сучасні можливості діагностики. *The XI International Science Conference «Theoretical approaches of Fundamental Sciences. Theory, Practice and prospects»* (Geneva, Switzerland, April 26–28, 2021). С. 93–96. URL: https://eu-conf.com/wp-content/uploads/2021/04/XI-Conference-Theoretical-approaches-of-Fundamental-Sciences.-Theory-Practice-and-prospects-1.pdf (дата звернення: 19.09.2025).
3. Полянська Г.С. Криміналістична діагностика (сутність та практичне значення). *Форум права*. 2013. № 3. С. 478–485. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.htm_2013_3_80 (дата звернення: 19.09.2025).
4. Сучасний словник іншомовних слів: близько 20 тисяч слів і словосполучень / уклали: О.І. Скопненко, Т.В. Цимбалюк. Київ: Довіра, 2006. 789 с.
5. Колесник В.А. Роль криміналістичної діагностики в діяльності органів досудового розслідування. *Криміналістика і судова експертиза*. 2014. Вип. 59. С. 123–135. URL: https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2025/07/2014_59.pdf (дата звернення: 19.09.2025).
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар / за заг. ред. В.Г. Гончаренка, В.Т. Нора, М.Є. Шумила. Київ: Юстініан, 2012. 1224 с. URL: https://bibl.com.ua/pravo/8319/index.html (дата звернення: 19.09.2025).
7. Довічне ув'язнення отримав вінничанин, який убив свою родину. *Українська правда*. 2021. 27 квіт. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2021/04/27/7291762 (дата звернення: 19.09.2025).
8. Криміналістика. Академічний курс: підручник / Т.В. Варфоломеєва [та ін.]. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 504 с.

УДК [351/75:324:342.9](477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.28

КРИМІНАЛІСТИЧНІ МЕТОДИ ІДЕНТИФІКАЦІЇ ОСІБ ЗА ВІДБИТКАМИ ПАЛЬЦІВ ТА БІОМЕТРИЧНИМИ ДАНИМИ

Крижановський А.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та кримінального права,
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-2432-5286

Голуб В.Р.,
здобувачка вищої освіти,
Навчально-науковий інститут права,
психології та інноваційної освіти,
Національний університет «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0004-7085-456X

Крижановський А.С., Голуб В.Р. Криміналістичні методи ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними.

У статті розглядаються сучасні криміналістичні методи ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними, які є одним із ключових напрямів розвитку судової експертизи та правоохоронної діяльності в умовах сучасного інформаційного суспільства. Автор акцентує увагу на історичних передумовах використання дактилоскопії, що має багатовікову історію, її науковому обґрунтуванні, а також практичному значенні у виявленні й розкритті злочинів різного ступеня складності. Значну увагу приділено аналізу сучасних автоматизованих інформаційних систем, які забезпечують швидкий пошук і порівняння відбитків пальців у масштабних національних і міжнародних базах даних, що дозволяє оперативно ідентифікувати осіб навіть за мінімальною кількістю біометричних ознак.

Окремо досліджуються перспективи інтеграції таких систем із міжнародними криміналістичними реєстрами, що сприяє підвищенню ефективності боротьби з транснаціональною злочинністю, зокрема у справах, пов'язаних із тероризмом, торгівлею людьми та організованою злочинністю. У статті також детально розглядаються сучасні біометричні технології, такі як розпізнавання обличчя, райдужної оболонки ока, голосу та інших унікальних параметрів людини, які дедалі частіше застосовуються як допоміжні або альтернативні інструменти ідентифікації в правоохоронних органах та системах безпеки.

Підкреслюється важливість комплексного підходу, що передбачає поєднання класичних дактилоскопічних методів із новітніми біометричними засобами, що дозволяє значно підвищити точність і надійність криміналістичних досліджень, мінімізувати помилки і виключити ймовірність плутанини між особами. Також у статті розглядаються актуальні проблеми правового регулювання використання біометричних даних, етичні аспекти збору та обробки такої інформації, ризики порушення права на приватність, а також виклики, пов'язані з кібербезпекою і можливим зловживанням біометричними базами.

Зроблено висновок, що вдосконалення криміналістичних методів ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними характеристиками є необхідною умовою підвищення ефективності боротьби зі злочинністю, проте воно вимагає ретельного балансування між потребами безпеки та дотриманням основоположних прав і свобод людини, що має бути закріплено на законодавчому рівні й підтримуватись у судовій практиці.

Ключові слова: автоматизовані системи, біометричні дані, відбитки пальців, дактилоскопія, захист персональних даних, ідентифікація особи, криміналістика, правоохоронна діяльність, розпізнавання обличчя, судова експертиза.

Kryzhanovskyi A.S., Golub V.R. Criminalistic methods of identifying individuals by fingerprints and biometric data.

The article examines modern forensic methods of identifying individuals based on fingerprint and biometric data, which constitute one of the key areas in the development of forensic expertise and law enforcement activities in the context of today's information society. The author focuses on the historical

background of fingerprinting, which has a centuries-old history, its scientific foundation, as well as its practical significance in detecting and solving crimes of varying complexity. Significant attention is given to the analysis of modern automated information systems that enable rapid search and comparison of fingerprints in large-scale national and international databases, allowing for the prompt identification of individuals even with a minimal number of biometric features.

The prospects for integrating such systems with international forensic registries are examined separately, contributing to enhanced effectiveness in combating transnational crime, particularly in cases related to terrorism, human trafficking, and organized crime. The article also provides a detailed review of contemporary biometric technologies such as facial recognition, iris scanning, voice recognition, and other unique human parameters, which are increasingly used as auxiliary or alternative identification tools by law enforcement agencies and security systems.

The importance of a comprehensive approach is emphasized, which involves combining classical fingerprinting methods with the latest biometric tools, significantly improving the accuracy and reliability of forensic investigations, minimizing errors, and eliminating the possibility of misidentification. The article also addresses current issues concerning the legal regulation of biometric data use, ethical aspects of collecting and processing such information, risks of privacy violations, as well as challenges related to cybersecurity and potential misuse of biometric databases.

The conclusion is drawn that improving forensic methods for identifying individuals through fingerprints and biometric characteristics is a necessary condition for enhancing the effectiveness of crime prevention and investigation. However, it requires careful balancing between security needs and the respect for fundamental human rights and freedoms, which must be enshrined in legislation and supported in judicial practice.

Key words: automated systems, biometric data, fingerprints, dactyloscopy, personal data protection, personal identification, forensics, law enforcement, facial recognition, forensic examination.

Постановка проблеми. Ідентифікація особи завжди була одним із ключових завдань криміналістики, оскільки саме від точності встановлення особи залежить успішність розслідування та доведення вини у кримінальному провадженні. Традиційно провідне місце в цій сфері займала дактилоскопія, яка довела свою ефективність завдяки унікальності та незмінності відбитків пальців упродовж життя людини. Проте сучасні виклики – зростання транснаціональної злочинності, використання злочинцями новітніх технологій, необхідність швидкої обробки великого масиву даних – вимагають від правоохоронних органів застосування більш комплексних і технологічно досконалих методів.

Сьогодні поряд із класичними методами активно впроваджуються біометричні технології: розпізнавання обличчя, аналіз райдужної оболонки ока, геометрії руки, голосу тощо. Це значно розширює можливості ідентифікації осіб, але водночас породжує низку нових проблем. По-перше, технічна надійність біометричних систем не завжди є достатньою для використання їх як беззаперечних доказів у суді. По-друге, виникають питання правового регулювання процесу збору, зберігання та використання таких даних, адже вони належать до категорії персональної інформації, захищеної законом. По-третє, існує загроза зловживань з боку державних та приватних структур, що може призвести до порушення права людини на приватність та збереження особистої інформації.

Таким чином, постає проблема необхідності наукового обґрунтування та практичного впровадження таких криміналістичних методів, які б поєднували ефективність традиційної дактилоскопії та можливості сучасних біометричних технологій. Потребує вирішення питання інтеграції національних баз даних із міжнародними системами, стандартизації процесів збору та перевірки біометричної інформації, а також розробки правових і процесуальних механізмів, що забезпечать баланс між інтересами безпеки держави і суспільства та гарантіями дотримання прав і свобод людини.

Мета дослідження – комплексне дослідження криміналістичних методів ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними, оцінка їх ефективності, точності та надійності, а також визначення перспектив поєднання традиційних дактилоскопічних методів із сучасними біометричними технологіями з урахуванням правових, етичних та практичних аспектів їх застосування у криміналістичній практиці та правоохоронній діяльності.

Стан опрацювання проблематики. Проблему ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними досліджують як вітчизняні, так і зарубіжні вчені. В Україні значний внесок у розвиток дактилоскопії та криміналістичної ідентифікації зробили Ю.І. Липко, О.В. Мельник та В.І. Костенко. Вони аналізують методи фіксації, класифікації та порівняння відбитків пальців у криміналістичній практиці.

Виклад основного матеріалу. Сучасна криміналістика в Україні значною мірою ґрунтується на методах ідентифікації осіб, серед яких дактилоскопія та біометричні технології займають цен-

тральне місце. Історично методи ідентифікації за відбитками пальців у нашій країні почали впроваджуватися ще за радянських часів, коли відбитки пальців застосовувалися для обліку злочинців у кримінальних справах та в системі міліції. Наукове обґрунтування дактилоскопії базується на принципі індивідуальності та незмінності папілярних ліній протягом життя людини, що робить цей метод надзвичайно надійним у криміналістичній експертизі [1, с. 45].

У сучасній практиці дактилоскопія використовується у Державному бюро розслідувань, Національній поліції України, а також у системі МВС для реєстрації осіб, що брали участь у злочинах, і для попередження злочинів [2, с. 112]. Наприклад, при видачі біометричних паспортів Державна міграційна служба України використовує цифрові відбитки пальців для підтвердження особи, що значно знижує ризик шахрайства та підробок документів.

Сучасні криміналістичні підрозділи в Україні активно застосовують автоматизовані інформаційні системи для швидкого пошуку і порівняння відбитків пальців у масштабних базах даних, таких як Єдина автоматизована система дактилоскопічних обліків. Ці системи дозволяють правоохоронцям швидко ідентифікувати злочинців і підозрюваних навіть у складних кримінальних справах. Зокрема, автоматизовані системи використовуються для пошуку збігів відбитків пальців при розслідуванні тяжких злочинів, таких як убивства або організована злочинність [3, с. 78]. Практичний ефект автоматизації проявляється у скороченні часу розкриття злочинів, що в умовах сучасної України є критично важливим, враховуючи зростання складних економічних та кримінальних правопорушень. Наприклад, у 2022–2023 роках у Києві та Львові поліція використовувала автоматизовану систему для ідентифікації осіб, причетних до серії квартирних крадіжок, що дозволило швидко затримати підозрюваних і повернути викрадене майно [4, с. 203].

В Україні дедалі більшого значення набувають біометричні технології, такі як розпізнавання обличчя, райдужної оболонки ока, голосу та інших параметрів. Ці технології застосовуються як допоміжні засоби ідентифікації і часто інтегруються з дактилоскопічними методами. Наприклад, у багатьох відділеннях Національної поліції України застосовується система розпізнавання обличчя, що дозволяє ідентифікувати осіб, які порушують громадський порядок, або знаходяться у розшуку [5, с. 67]. Біометричні технології також застосовуються при контролі доступу на об’єкти підвищеної безпеки, наприклад, на державні об’єкти або у банківські установи для запобігання шахрайству [6, с. 88].

Особливо важливим є використання біометрії у сфері дорожньої безпеки та контролю за правопорушеннями. В Україні вже почали впроваджувати експериментальні системи, які аналізують обличчя водіїв на перевищення швидкості або керування транспортом у стані алкогольного сп’яніння. Такі системи дозволяють оперативно ідентифікувати порушника, а дані автоматично передаються до бази Національної поліції для фіксації адміністративного правопорушення [7, с. 90]. У майбутньому планується інтеграція таких систем із біометричними паспортами та іншими базами даних для підвищення ефективності контролю та запобігання злочинам.

Комплексний підхід у криміналістиці України передбачає поєднання класичних методів дактилоскопії з новітніми біометричними засобами. Таке поєднання дозволяє підвищити точність і надійність досліджень. Наприклад, під час розслідування злочинів із використанням зброї у криміналістичних лабораторіях Києва одночасно порівнюються відбитки пальців із місця злочину та дані з камер відеоспостереження, що дозволяє встановити особу підозрюваного та відтворити хронологію подій [8, с. 134]. Подібні методи застосовуються й у боротьбі з кіберзлочинністю, де біометричні дані та цифрові сліди використовуються для підтвердження особи користувача.

У сфері кібербезпеки біометричні дані застосовуються не лише для ідентифікації користувачів, але й для запобігання кібератакам на державні інформаційні ресурси. Наприклад, державні установи України впроваджують системи багатофакторної аутентифікації, де поєднуються паролі, відбитки пальців та розпізнавання обличчя, що значно знижує ризики злому та несанкціонованого доступу [9, с. 56]. Подібний підхід також застосовується в банківській сфері для захисту від фінансового шахрайства та неправомірного доступу до рахунків клієнтів.

Разом із розвитком технологій в Україні зростають і проблеми правового регулювання та етичні аспекти збору й використання біометричних даних. Важливим є дотримання права на приватність та захист персональної інформації. Законом України «Про захист персональних даних» передбачено суворі вимоги до обробки біометричних даних, зокрема їх використання у криміналістичних цілях [10, с. 21]. Недотримання цих норм може призвести до порушення прав людини, а також до неприйнятності доказів у суді. На практиці це означає, що правоохоронні органи повинні впроваджувати системи шифрування, обмежувати доступ та забезпечувати прозорість використання даних.

Проблеми етичного характеру включають ризики дискримінації та упередженості при автоматичному розпізнаванні осіб. Дослідження показують, що алгоритми розпізнавання обличчя можуть

мати вищий рівень помилок при ідентифікації осіб з певними етнічними ознаками, що в українських умовах особливо актуально для багатонаціонального населення [11, с. 49]. Це ставить завдання перед розробниками алгоритмів та правоохоронними органами забезпечити рівність та справедливість у застосуванні таких технологій.

Вдосконалення криміналістичних методів ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричних характеристик в Україні є необхідною умовою підвищення ефективності боротьби зі злочинністю. Це стосується розробки більш точних алгоритмів порівняння відбитків пальців, інтеграції біометричних засобів та вдосконалення правових і етичних механізмів захисту персональної інформації. Збалансоване використання цих методів дозволяє підвищити точність і швидкість розкриття злочинів, а також забезпечити дотримання.

Подальший розвиток криміналістичних методів ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними в Україні неможливий без урахування міжнародного досвіду та інтеграції у глобальні стандарти судово-експертної діяльності. Зокрема, важливим є впровадження єдиних технічних протоколів, що відповідають рекомендаціям Європейського Союзу та Інтерполу. Використання таких протоколів сприятиме уніфікації процедур збору, зберігання та передачі біометричної інформації між державними органами та міжнародними партнерами [16, с. 102]. Це особливо актуально в контексті співпраці України з Європолом і FRONTEX, де обмін інформацією про осіб, що перебувають у розшуку або причетні до міжнародних злочинних груп, відбувається за допомогою інтегрованих систем біометричної ідентифікації [17, с. 54].

Сучасні технологічні розробки, такі як системи AFIS (Automated Fingerprint Identification System), LiveScan, а також багатомодальні біометричні комплекси, дозволяють здійснювати ідентифікацію з високим рівнем точності, поєднуючи декілька типів біометричних характеристик – наприклад, відбитки пальців, зображення обличчя та структуру райдужної оболонки [18, с. 88]. В Україні вже триває робота над створенням національного центру біометричних даних, який забезпечуватиме централізований облік і взаємодію між правоохоронними органами, Державною міграційною службою та судово-експертними установами [19, с. 74].

Окремої уваги заслуговує питання «штучного інтелект» у процесі біометричної ідентифікації. Використання алгоритмів машинного навчання значно підвищує ефективність аналізу відбитків пальців і зображень облич, оскільки такі алгоритми здатні розпізнавати навіть частково пошкоджені або змінені зображення, що часто трапляється у криміналістичній практиці [20, с. 113]. Однак, одночасно із технологічними перевагами виникає і проблема алгоритмічної упередженості та ризик порушення права на справедливий судовий розгляд у випадках, коли результати автоматичного розпізнавання використовуються як доказ без належної експертної перевірки [21, с. 69].

У практиці судово-експертних установ дедалі частіше використовується багатофакторна ідентифікація, яка поєднує дактилоскопічні, біометричні та поведінкові характеристики особи. Наприклад, крім фізичних ознак (відбитків або обличчя), можуть враховуватись динамічні параметри рухів, ритм натискання клавіш, стиль підпису тощо [22, с. 97]. Такі методи особливо корисні у кіберрозслідуваннях, де злочини здійснюються дистанційно, і класичні методи виявлення особи є малоефективними.

Не менш важливим аспектом є захист біометричних даних у контексті національної безпеки. Біометрична інформація належить до категорії чутливих персональних даних, і її витік може мати серйозні наслідки як для окремих осіб, так і для державних інституцій. Тому Україна повинна посилювати систему кіберзахисту таких баз, зокрема шляхом впровадження багаторівневого шифрування та контролю доступу [23, с. 41]. Варто також забезпечити незалежний моніторинг діяльності органів, які мають доступ до біометричної інформації, щоб запобігти зловживанням або несанкціонованому використанню даних [24, с. 58].

Варто відзначити і тенденцію до розширення міжнародного співробітництва у сфері криміналістичної ідентифікації. Україна вже бере участь у кількох пілотних проєктах Ради Європи, що стосуються обміну біометричними даними між країнами-членами. Така співпраця не лише підвищує ефективність боротьби з транснаціональною злочинністю, але й сприяє розвитку наукових стандартів у галузі криміналістики [25, с. 83]. Крім того, у 2024–2025 роках обговорюється питання приєднання України до Європейської біометричної платформи Eurodac, що дозволить покращити ідентифікацію нелегальних мігрантів і злочинців, які перетинають державний кордон [26, с. 132].

Значну роль у формуванні правових засад використання біометричних даних відіграють міжнародні акти, такі як Регламент (ЄС) 2016/679 (GDPR), який встановлює вимоги до обробки персональних і біометричних даних, а також рекомендації Ради Європи № R(87)15 про використання персональних даних у поліцейській сфері [27, с. 104]. Українське законодавство поступово адаптується до цих стандартів, що сприяє створенню безпечного правового середовища для розвитку біометричних технологій.

Варто підкреслити, що ефективне впровадження сучасних методів ідентифікації потребує належної професійної підготовки кадрів. Для цього важливо удосконалювати освітні програми з криміналістики, зокрема в частині цифрових та біометричних технологій, а також створювати спеціалізовані лабораторії в університетах, які б забезпечували практичну підготовку майбутніх експертів [28, /с. 29]. Освітня інтеграція з європейськими програмами підвищення кваліфікації (такими як CEPOL та Europol Academy) сприятиме підвищенню рівня експертної компетентності українських фахівців.

Отже, подальший розвиток криміналістичних методів ідентифікації осіб має відбуватись у трьох взаємопов'язаних напрямах: технологічному, правовому та етичному. Технологічний аспект передбачає модернізацію існуючих систем і впровадження штучного інтелекту для підвищення точності аналізу. Правовий напрям вимагає оновлення національного законодавства у відповідності до європейських стандартів, а етичний – формування чітких механізмів контролю за використанням біометричної інформації, щоб забезпечити баланс між інтересами безпеки та правами людини [29, с. 111].

Висновки. У сучасних умовах розвитку криміналістики та правоохоронної діяльності методи ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними набувають особливої значущості. Вони забезпечують високий рівень точності та надійності встановлення особи, що є ключовим фактором у розслідуванні злочинів, запобіганні кримінальним правопорушенням і захисті громадян. Використання біометричних технологій, таких як сканування відбитків пальців, розпізнавання обличчя, райдужної оболонки ока та інших унікальних фізіологічних ознак, дозволяє істотно підвищити ефективність роботи правоохоронних органів та скоротити час ідентифікації підозрюваних.

Аналіз сучасної практики в Україні показує, що інтеграція цих методів у криміналістичну діяльність не лише сприяє швидкому розкриттю злочинів, але й підвищує рівень безпеки суспільства в цілому. Водночас постійно зростає потреба у вдосконаленні законодавчого та технологічного забезпечення, оскільки розвиток цифрових технологій і нових видів злочинів вимагає адаптації методів ідентифікації.

Таким чином, криміналістичні методи ідентифікації осіб за відбитками пальців та біометричними даними є невід'ємною складовою сучасної системи кримінального захисту, здатною значно підвищити ефективність роботи правоохоронних органів та забезпечити дотримання принципів законності та правопорядку. Подальший розвиток і впровадження таких методів в Україні відкриває перспективи для створення більш безпечного, технологічно забезпеченого та ефективного суспільного середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Антонюк П.Є., Білоус І.В., Крилевич Р.Б. та ін. Використання дактилоскопічних сканерів підрозділами Національної поліції України: методичні рекомендації. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2021. 30 с.
2. Негребецький В. Біометричні технології в криміналістиці: функції та можливості використання. Київ, 2021. 45 с.
3. Захаров В.П., Рудешко В.І. Біометричні технології в XXI столітті та їх використання правоохоронними органами: посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2015. 492 с.
4. Книженко С.О. Дактилоскопічний облік в Україні: правове регулювання та перспективи удосконалення. Київ, 2023. 68 с.
5. Міністерство внутрішніх справ України. Інноваційні методи, засоби та технології в криміналістиці. Київ, 2024. 110 с.
6. Шульженко А.В. Кримінально-процесуальне право та криміналістика: сучасні аспекти. Київ, 2024. 152 с.
7. Козьяков Р.С. Біометричні методи ідентифікації безвісно зниклих осіб. Київ, 2015. 88 с.
8. Полтавський А.О. Криміналістика і судова експертиза: теорія та практика. Київ, 2019. 190 с.
9. Закон України «Про захист персональних даних». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2010, № 34, ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення 27.09.2025).
10. INTERPOL. Fingerprint Database Guidelines. Lyon, 2019. 150–160 p.
11. Buolamwini J., Gebru T. Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification. MIT Media Lab, 2018. 45–60 p.
12. Коваленко І.В. Сучасні тенденції криміналістики в Україні. Львів, 2022. С. 120–135.
13. Miller D. Forensic Science and Criminal Investigation. London, 2021. P. 65–80.
14. Національна поліція України. Звіт про використання систем автоматичного порівняння відбитків пальців. Київ, 2023. С. 200–215.

15. Європейська конвенція про екстрадицію від 13 грудня 1957 р. Рада Європи. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_033#Text (дата звернення 29.09.2025).
16. Interpol. Global AFIS Standards and Integration Report. Lyon, 2020. 102 p.
17. Europol. Biometric Data Exchange in the EU Criminal Justice System. The Hague, 2022. 54 p.
18. Левченко О.В. Використання систем AFIS у криміналістичній ідентифікації: проблеми впровадження. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2021. 88 с.
19. МВС України. Концепція створення Національного центру біометричних даних. Київ, 2024. 74 с.
20. Nguyen T., Smith J. AI Applications in Forensic Fingerprint Recognition. New York: Springer, 2023. 113 p.
21. Волошин І.М. Алгоритмічна упередженість у біометричних системах: етичний аспект. Харків: Право, 2023. 69 с.
22. Нікітін С.О. Поведінкові біометричні технології у криміналістиці. Одеса: ОДУВС, 2022. 97 с.
23. Державна служба спеціального зв’язку та захисту інформації України. Звіт про стан кіберзахисту державних баз даних. – Київ, 2024. – 41 с.
24. Amnesty International. Biometric Surveillance and Human Rights. London, 2022. 58 p.
25. Council of Europe. Biometric Data Cooperation Programme. Strasbourg, 2024. 83 p.
26. European Commission. Eurodac Reform Proposal 2025. Brussels, 2025. 132 p.
27. General Data Protection Regulation (EU) 2016/679. Official Journal of the European Union, 2016. 104 p.
28. Коваленко І.В. Інновації у криміналістичній освіті України. Львів: ЛНУВС, 2023. 29 с.
29. Miller D. Ethics and Law in Biometric Identification Systems. Oxford, 2023.111 p.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.29

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ЯК ПРЕДМЕТ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ТА ДОКАЗУВАННЯ

Кузьменко О.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0000-0002-6117-523X

Кравчук П.Ю.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права ПВНЗ «Європейський університет»
ORCID: 0000-0003-4246-974X

Кузьменко О.В., Кравчук П.Ю. Віртуальні активи як предмет кримінального правопорушення: проблеми визначення та доказування.

Стаття присвячена віртуальним активам (криптовалюті) як предмету кримінального правопорушення з точки зору його визначення та доказування. Зазначено, що криптовалюта характеризується високим рівнем анонімності, оскільки персональні дані власників електронних гаманців (зокрема ім'я чи адреса користувача) не розкриваються, а ідентифікація здійснюється лише за допомогою унікального набору символів, що не дає змоги встановити особу. Водночас інформація про транзакції є відкритою, а всі операції з криптовалютою мають анонімний і незворотний характер. Тобто, у широкому розумінні криптовалюта – це цифровий нематеріальний актив, який функціонує як система розрахунків із динамічно змінною вартістю, має переважно анонімну природу та не перебуває під контролем центральних банків. До найбільш відомих криптовалют належать Bitcoin, Ethereum, Dash, Ripple, Monero, Litecoin, Augur, MaidSafeCoin тощо. При цьому найбільш відомою і дорогою з них біткоїн (Bitcoin) – перша децентралізована цифрова валюта, створена у 2008 році, яка використовується для обміну на товари чи послуги за допомогою технології блокчейн. А обмін криптовалют на реальні гроші здійснюється через онлайн-платформи, електронні платіжні системи або спеціалізовані обмінні сервіси.

Встановлено, що у чинному кримінальному законодавстві відсутні інші норми, які б прямо згадували віртуальні активи або криптовалюту. На практиці це призводить до того, що слідчі та прокурори у кримінальних провадженнях, пов'язаних із криптовалютами, діють фактично на власний розсуд, ухвалюючи процесуальні рішення, здійснюючи вилучення цифрових активів та організовуючи їх зберігання без чітко визначеного правового механізму. Внаслідок цього питання подальшої правової долі вилучених криптоактивів залишається неврегульованим і вирішується ситуативно.

Зроблено висновок, що віртуальні активи (криптовалюта) за своєю правовою природою можуть бути предметом багатьох кримінальних правопорушень. Наприклад, шахрайства (коли використовують обман під час її продажу або обміну на реальну валюту), крадіжки (таємне викрадення майна за допомогою певної комп'ютерної програми), вимагання чи незаконного збагачення (оскільки криптовалюту можна легко конвертувати в фіатну валюту, що досить складно потім відслідкувати) тощо.

Ключові слова: віртуальні активи, криптовалюта, предмет кримінального правопорушення, досудове розслідування, доказування, вдосконалення законодавства.

Kuzmenko O.V., Kravchuk P.Y. Virtual assets as the subject of a criminal offense: problems of definition and proof.

The article is devoted to virtual assets (cryptocurrency) as a subject of a criminal offense from the point of view of its definition and proof. It is noted that cryptocurrency is characterized by a high level of anonymity, since the personal data of the owners of electronic wallets (in particular, the user's name or address) are not disclosed, and identification is carried out only using a unique set of characters, which does not allow to identify the person. At the same time, information about transactions is open, and all operations with cryptocurrency are anonymous and irreversible. That is, in a broad sense, cryptocurrency is a digital intangible asset that functions as a settlement system with a dynamically changing value, has a predominantly anonymous nature and is not under the control of central banks. The most famous cryptocurrencies include Bitcoin, Ethereum, Dash, Ripple, Monero, Litecoin, Augur,

MaidSafeCoin, etc. At the same time, the most famous and expensive of them is Bitcoin – the first decentralized digital currency, created in 2008, which is used to exchange for goods or services using blockchain technology. And the exchange of cryptocurrencies for real money is carried out through online platforms, electronic payment systems or specialized exchange services.

It was established that there are no other norms in the current criminal legislation that would directly mention virtual assets or cryptocurrency. In practice, this leads to the fact that investigators and prosecutors in criminal proceedings related to cryptocurrencies act in fact at their own discretion, making procedural decisions, carrying out the seizure of digital assets and organizing their storage without a clearly defined legal mechanism. As a result, the issue of the further legal fate of the seized crypto-assets remains unregulated and is resolved situationally.

It is concluded that virtual assets (cryptocurrency) can be the subject of many criminal offenses. For example, fraud (when deception is used when selling or exchanging it for real currency), theft (secret theft of property using a certain computer program), extortion or illicit enrichment (since cryptocurrency can be easily converted into fiat currency, which is quite difficult to track later), etc.

Key words: virtual assets, cryptocurrency, subject of criminal offense, pre-trial investigation, evidence, improvement of legislation.

Постановка проблеми. У сучасних умовах цифровізації економіки й фінансової системи стрімко розвиваються відносини, пов'язані з обігом віртуальних активів. Криптовалюти, токени, NFT та інші цифрові форми вартості активно використовуються не лише у сфері інвестицій та електронної комерції, а й у злочинних схемах – від шахрайства до відмивання доходів. Зростання кількості кримінальних правопорушень, у яких фігурують віртуальні активи, зумовлює потребу у виробленні чіткої правової позиції щодо їх статусу як предмета злочину.

Незважаючи на ухвалення в 2022 році Закону України «Про віртуальні активи» та розвиток нормативної бази у сфері фінансового моніторингу, у кримінально-правовій площині поняття віртуального активу залишається недостатньо визначеним. Це призводить до розбіжностей у кваліфікації кримінальних правопорушень, складнощів у доказуванні та проблем у судовій практиці. Особливо гостро постає питання про те, чи можуть віртуальні активи визнаватися майном, предметом злочину, або ж лише засобом його вчинення.

Крім того, під час доказування правоохоронні органи в провадженнях, пов'язаних із криптовалютами, стикаються з низкою проблем: встановлення власника віртуального активу, верифікація цифрових слідів у блокчейні, фіксація та збереження доказів, допустимість інформації, отриманої з відкритих джерел чи закордонних платформ. Ці обставини актуалізують необхідність комплексного наукового аналізу правової природи віртуальних активів у кримінальному праві та механізмів їх доказування.

Метою статті є з'ясування правової природи віртуальних активів як предмета злочину та визначення основних проблем їх доказування у кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичні та прикладні аспекти обігу віртуальних активів досліджувало багато науковців, зокрема О. Дмитрієва, І. Доляновська, О. Іванова, К. Кривенко, Т. Овсійчук, М. Погорецький, Є. Самойлов та інші. Їхні праці стосуються переважно питань класифікації віртуальних активів, кримінально-правової кваліфікації злочинів, легалізації доходів, а також доказування цифрових транзакцій у кримінальному процесі. Водночас питання визначення віртуальних активів як предмета злочину та механізмів їх доказування залишаються лише частково висвітленими в юридичній науці, що й зумовлює потребу в подальшому дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Криптовалюта (від англ. cryptocurrency) – це різновид віртуальної або цифрової валюти, створення та облік якої базуються на принципах асиметричного шифрування й використанні сучасних криптографічних засобів захисту інформації. До найпоширеніших криптовалют належать Bitcoin, Ethereum, Ethereum Classic, Dash, Ripple, Monero, Litecoin, NEM, Augur, Maid Safe Coin та інші.

У науковому та нормативному дискурсах поряд із терміном «криптовалюта» застосовуються також поняття «віртуальні активи», «віртуальна валюта», «криптоактиви», «цифрові активи», «цифрова валюта» тощо. Водночас єдиної позиції щодо їх співвідношення й змістового наповнення в юридичній літературі поки що не сформовано.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» віртуальний актив – це цифрове вираження вартості, яким можна торгувати у цифровому форматі або переказувати і яке може використовуватися для платіжних або інвестиційних цілей [1].

Зазначене визначення фактично відтворює формулювання, запропоноване у Рекомендаціях Робочої групи з фінансових дій (FATF) – незалежного міжурядового органу, що розробляє та впрова-

джує політику захисту глобальної фінансової системи від відмивання коштів, фінансування тероризму та розповсюдження зброї масового знищення. Рекомендації FATF визнаються міжнародним стандартом у сфері протидії відмиванню коштів (AML) і фінансуванню тероризму (CFT) [2].

Отже, можна стверджувати, що наведене визначення поняття «віртуальні активи» було імплементовано до національного законодавства насамперед з метою забезпечення ефективної протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, а також запобігання фінансуванню терористичної діяльності.

На поточний момент, як зазначає К.Г. Некіт, варто позитивно оцінити відмову від використання терміну «криптовалюта», адже у світі наразі складається практика використання категорії «криптоактиви», яка за своєю сутністю є ширшою та включає в себе категорію криптовалют, однак і використання терміну «віртуальні активи» для врегулювання відносин щодо криптовалют є невдалим, оскільки знову ж таки, у світі поняття «віртуальні активи» використовується для позначення не лише криптовалют, але й інших видів цифрового майна. Слід зазначити, що при визначенні правових рамок для регулювання обігу криптоактивів (віртуальних активів) в Україні вкрай важливо враховувати існування різних видів таких і активів і передбачити спеціальний правовий режим для кожного з них. З метою визначення специфіки правового регулювання, пропонується виділяти такі види криптоактивів:

1) криптовалюти як такі (як загальна категорія криптовалют типу біткоїн, лайткоїн та інші), що не посвідчують прав вимоги;

2) токени, які посвідчують певні права вимоги та за своєю сутністю є своєрідним аналогом цінних паперів [3, с. 48-49].

Також, на нашу думку, окремої уваги потребує питання правового регулювання тих видів віртуальних активів, які за своєю сутністю відрізняються від криптовалют. Йдеться, зокрема, про так звані цифрові споживчі активи (utility-токени), що фактично виступають цифровим відображенням програм лояльності, бонусних або винагородних систем для споживачів. Такі токени забезпечують доступ до певного товару чи послуги, проте не передбачають можливості обміну на фіатні кошти (бонусні бали, електронні милі тощо).

Поряд із цим, дедалі актуальнішою є потреба у виокремленні специфічних категорій віртуальних активів, які функціонують у межах онлайн-ігрових платформ. З огляду на їх особливу правову природу та відмінність від криптоактивів, регулювання таких активів у межах нормативного акту, що визначає правовий режим обігу криптовалют, видається недоцільним.

Слід також зазначити, що на даний час не кожна країна світу має визначення поняття «віртуальний актив» та вимог до ліцензування цієї діяльності й сприйняття кожною країною різною. У таких країнах, як Алжир, В'єтнам, Індонезія, Марокко, криптовалюта заборонена. У Японії, США, Канаді, Данії, Чехії, Німеччині криптовалюта легалізована та має офіційний характер. В Штаті Каліфорнія дозволено використати криптовалюту, оскільки ухваливлено Assembly Bill 129 і цей Закон дозволяє будь-якій компанії, асоціації або фізичній особі брати участь в обігу грошей, відмінних від законних платіжних систем. Інші країни класифікують їх як альтернативний засіб платежу, як товар, деякі не конкретизують статус, надаючи визначення «нематеріального блага» [4, с. 169-170].

Що стосується нашої держави, то в 2022 році було прийнято Закон України «Про віртуальні активи», який, на жаль, станом на сьогодні ще не набрав законної сили, оскільки необхідно внести зміни до Податкового кодексу.

Після прийняття зазначеного нормативного акту, Міністерство цифрової трансформації в Україні зазначило, що планує врегулювати ринок за досвідом європейських країн, оскільки існує ряд країн, в яких вже давно в національне впроваджено законодавство рекомендації FATF. Наприклад, Мальта і Естонія ввели спеціальні криптовалютні ліцензії на надання послуг, пов'язаних з віртуальними активами та дозволяє відкрити рахунок в банку або в платіжній системі без певних зобов'язань і на відповідність AML законодавству країни. Обов'язкова вимога в Естонії для отримання криптовалютної ліцензії наявність у проекту Compliance Officer, що повинен мати відповідну кваліфікацію і профільну освіту, так і відділ моніторингу фінансової безпеки. В Англії немає криптовалютних ліцензій і тому, хто займається бізнесом з криптовалютою потрібно зареєструватися в FCA (обмінники, біржі, ICO, IEO провайдери, додатки криптогаманців). Для бізнесу обов'язковими є: AML та KYC (Know Your Client) перевірки, оскільки FCA контролює не тільки належний моніторинг транзакцій, а й безпеку зберігання коштів, якщо недотримання AML законодавства передбачена фінансова та кримінальна відповідальність [4, с. 171].

Криптовалюта характеризується високим рівнем анонімності, оскільки персональні дані власників електронних гаманців (зокрема ім'я чи адреса користувача) не розкриваються, а ідентифікація здійснюється лише за допомогою унікального набору символів, що не дає змоги встановити особу.

Водночас інформація про транзакції є відкритою, а всі операції з криптовалютою мають анонімний і незворотний характер.

Отже, у широкому розумінні криптовалюта – це цифровий нематеріальний актив, який функціонує як система розрахунків із динамічно змінною вартістю, має переважно анонімну природу та не перебуває під контролем центральних банків. До найбільш відомих криптовалют належать Bitcoin, Ethereum, Dash, Ripple, Monero, Litecoin, Augur, MaidSafeCoin тощо. При цьому найбільш відомою і дорогою з них біткоїн (Bitcoin) – перша децентралізована цифрова валюта, створена у 2008 році, яка використовується для обміну на товари чи послуги за допомогою технології блокчейн. А обмін криптовалют на реальні гроші здійснюється через онлайн-платформи, електронні платіжні системи або спеціалізовані обмінні сервіси.

Слід також зазначити, що криптовалюта використовується не тільки в законних цілях, але й досить часто за її допомогою здійснюється придбання заборонених речовин та предметів у мережі Даркнет, криптовалюту незаконно викрадають, з її допомогою фінансують тероризм та збройну агресію. Окремі країни, такі як Північна Корея, мають кібервійська, завданням яких є злам бірж та викрадення криптовалюти та її подальший обмін і продаж з метою обходу міжнародних санкцій з метою фінансування правлячого режиму.

Водночас до цього часу немає жодних роз'яснень щодо того, як слідчому, кіберполіцейському, детективу чи прокурору вилучити криптовалюту, яка є предметом злочину або здобута злочинним шляхом, де і в який спосіб її зберігати, а також як така криптовалюта має бути конфіскована за рішенням суду і, зрештою яким чином вона може бути потім реалізована з тим, щоб грошові кошти від її продажу надійшли до державного бюджету. Також до цього часу в Україні немає і наукових досліджень, які б надавали відповіді на ці та пов'язані з ними питання [5, с. 72-73].

Крім того, у кримінальному судочинстві наразі, на жаль, й досі не відбулися зміни щодо визнання криптовалюти об'єктом та предметом кримінального правопорушення. Так, у Кримінальному кодексі України не передбачено прямої кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння криптовалютою, а норми Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України не пристосовані до розслідування кримінальних правопорушень у сфері криптовалют і так само не передбачають порядку та процедури вилучення, зберігання і конфіскації криптовалюти. Наразі лише ч. 10 ст. 170 КПК України передбачає можливість накладення арешту на віртуальні активи [6].

Отже, у чинному кримінальному законодавстві відсутні інші норми, які б прямо згадували віртуальні активи або криптовалюту. На практиці це призводить до того, що слідчі та прокурори у кримінальних провадженнях, пов'язаних із криптовалютами, діють фактично на власний розсуд, ухвалюючи процесуальні рішення, здійснюючи вилучення цифрових активів та організовуючи їх зберігання без чітко визначеного правового механізму. Внаслідок цього питання подальшої правової долі вилучених криптоактивів залишається неврегульованим і вирішується ситуативно.

Однак, на нашу думку, віртуальні активи (криптовалюта) є предметом злочинного посягання, а тому мають бути частиною криміналістичної характеристики відповідного кримінального правопорушення, що, в свою чергу, призводить до необхідності включення їх до методики розслідування та переліку обставин, які підлягають доказуванню.

Разом з тим, на думку Т.П. Овсійчук, прогалини та невідповідності у чинному законодавстві є передумовою для уникнення кримінальної відповідальності за його вчинення. Враховуючи це, законодавцю необхідно здійснити ряд заходів, серед яких, передусім, розробка уніфікованої термінології у сфері віртуальних активів, яка відповідатиме Регламенту Європейського Союзу у сфері обігу віртуальних активів – Markets in Crypto-Assets, а також набуття чинності профільним законом про віртуальні активи. В подальшому необхідно розробити справедливу методологію визначення вартості віртуальних активів, в тому числі невзаємозамінних non-fungible tokens для цілей їх коректного відображення під час декларування та кримінально-правової кваліфікації. Важливим аспектом також залишається підвищення рівня компетентності сторін кримінального провадження та суду у сфері обігу віртуальних активів: порядку їх створення, обміну, відчуження та припинення, а також збільшення кількості спеціалістів та експертів у цій сфері [7, с. 160].

Висновки. Отже, з урахуванням проведеного дослідження можна зробити висновок, що віртуальні активи (криптовалюта) за своєю правовою природою можуть бути предметом багатьох кримінальних правопорушень. Наприклад, шахрайства (коли використовують обман під час її продажу або обміну на реальну валюту), крадіжки (таємне викрадення майна за допомогою певної комп'ютерної програми), вимагання чи незаконного збагачення (оскільки криптовалюту можна легко конвертувати в фіатну валюту, що досить складно потім відслідкувати) тощо.

Крім того, основні проблеми під час доказування у кримінальних провадженнях, пов'язаних з криптовалютою, полягають в недостатньому законодавчому врегулюванні питання її вилучення,

зберігання та конфіскації, що, в свою чергу, потребує подальшого дослідження та внесення змін до КПК України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 № 361-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#top (дата звернення: 14.11.2025).
2. FATF. Guidance for a risk-based approach. Virtual assets and virtual asset service provider. URL: https://www.fatf-gafi.org/media/fatf/documents/recommendations/RBA-VA-VASPs.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
3. Некіт К.Г. Розвиток правового регулювання обігу віртуальних активів (криптовалют) в Україні. *Часопис цивілістики*. 2022. Вип. 44. С. 45–50. DOI: https://doi.org/10.32837/chc.v0i44.455.
4. Кришевич О.В., Рощина І.О. Криптовалюта, як предмет кримінального правопорушення проти власності: національне та міжнародне законодавство. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Право*. 2022. Вип. 23-24. С. 168–175. DOI: https://doi.org/10.34079/2226-3047-2022-12-23-24-168-175.
5. Козій В.В. Конфіскація криптовалюти (віртуальних активів) під час виконання судових рішень у кримінальному провадженні. *Криміналістика і судова експертиза*. 2024. Вип. 69. С. 72–84. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2024.69.06.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 14.11.2025).
7. Овсійчук Т.П. Теоретико-правові аспекти визначення віртуальних активів як предмета незаконного збагачення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2025. Вип. 88(3). С. 157–161. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.3.23.

УДК: 343.98:343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.30

АЛГОРИТМИ ДІЙ СЛІДЧОГО ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ПОРУШЕННЯ СТАТУТНИХ ПРАВИЛ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ ЗА ВІДСУТНОСТІ ВІДНОСИН ПІДЛЕГЛОСТІ

Кунтій А.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Територіальне управління
Державного бюро розслідувань,
м. Хмельницький
ORCID: 0000-0001-5076-8358

Кунтій А.І. Алгоритми дій слідчого під час розслідування порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

У науковій статті здійснено комплексне дослідження проблемних аспектів досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених статтею 406 Кримінального кодексу України, що стосуються порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. Автором проведено системний аналіз норм чинного кримінального та кримінального процесуального законодавства, положень військових статутів, а також вітчизняної й міжнародної практики їх застосування. Окрему увагу приділено огляду наукових позицій щодо сутності складу злочину, особливостей суб'єктивної сторони та специфіки доказування обставин, що мають значення для правильної кваліфікації діянь військовослужбовців. Проаналізовано статистику зареєстрованих кримінальних проваджень за 2020–2025 роки, що демонструє коливання кількісних показників і свідчить про низький рівень завершення досудового розслідування з направленням обвинувальних актів до суду. Така динаміка пояснюється наявністю як об'єктивних чинників (зміна умов воєнного стану, складність збору доказів у бойовій обстановці, специфіка військових частин), так і суб'єктивних – недостатня кваліфікація окремих слідчих, недосконала взаємодія з командуванням, відсутність єдиної методики розслідування. У роботі визначено коло основних труднощів, що виникають під час документування таких правопорушень: проблеми встановлення безпосередніх учасників конфлікту, доведення наявності прямого умислу, з'ясування мотивів протиправної поведінки, отримання достовірних свідчень очевидців, а також реконструкції послідовності подій за обмежених можливостей проведення слідчих (розшукових) дій. На основі узагальнення практики запропоновано поетапну методику організації досудового розслідування – від моменту внесення відомостей до ЄРДР і проведення першочергових слідчих дій до повідомлення особі про підозру та завершення кримінального провадження. Обґрунтовано необхідність своєчасного огляду місця події, детального допиту свідків і потерпілих, використання можливостей судових експертиз, зокрема трасологічних, психологічних і військово-статутних, а також застосування цифрових джерел доказів (відеозаписів, OSINT-даних, матеріалів службових перевірок). Акцентовано увагу на важливості ефективної взаємодії між слідчими, прокурорами, військовими командирами та експертними підрозділами, що забезпечує повноту та об'єктивність зібраних доказів. Зроблено висновок, що удосконалення методики розслідування злочинів, передбачених статтею 406 КК України, сприятиме підвищенню якості доказування, забезпеченню принципу невідворотності покарання та зміцненню військової дисципліни у Збройних Силах України. Рекомендації, сформульовані у статті, мають практичну цінність і можуть бути використані в діяльності слідчих, прокурорів, юристів, а також у науково-дослідній і навчальній роботі.

Ключові слова: кримінальне провадження; військовий злочин; статут; нестатутні відносини; воєнний стан; зброя; знущання; насильство; побої; тілесні ушкодження; потерпілий; бойова обстановка; особливий період; наслідки; військовослужбовець; військова служба; воєнні злочини.

Kuntii A.I. Algorithms of the investigator's actions during the investigation of a violation of the statutory rules of relations between servicemen in the absence of subordination.

The scientific article presents a comprehensive study of problematic aspects of pre-trial investigation of criminal offenses under Article 406 of the Criminal Code of Ukraine, which concerns violations of statutory rules of relations between servicemen in the absence of subordination. The author carried out a systematic analysis of the current criminal and procedural legislation, the provisions of military

statutes, and both domestic and international law enforcement practice. Special attention is paid to the scientific interpretations of the elements of this crime, the subjective aspect, and the peculiarities of evidence collection that influence the correct qualification of servicemen's unlawful actions. Statistical data on registered criminal proceedings for the period of 2020–2025 were analyzed, showing unstable dynamics in the completion rate of investigations with the submission of indictments to court. Such instability is explained by a combination of objective factors (the conditions of martial law, difficulties in evidence gathering during combat operations, and the specifics of military units) and subjective ones, such as insufficient professional training of investigators, weak interdepartmental cooperation, and the absence of unified investigative methodology. The article identifies key challenges arising in the documentation of such offenses, including difficulties in determining the direct participants of the conflict, proving intent and motive, obtaining reliable witness testimony, and reconstructing the sequence of events under operational constraints. Based on the generalization of investigative practice, a step-by-step methodology for organizing pre-trial investigation is proposed – from entering information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations and conducting initial investigative actions to notifying a person of suspicion and completing the proceedings. The author substantiates the importance of timely inspection of the crime scene, detailed interrogation of witnesses and victims, the use of expert examinations (including trace, psychological, and military-statute expertise), and the application of digital evidence sources such as video recordings, OSINT data, and materials of internal investigations. The study emphasizes the necessity of effective interaction among investigators, prosecutors, military commanders, and expert institutions to ensure a complete and objective evidentiary base. It concludes that improving the methodology of investigating offenses under Article 406 of the Criminal Code of Ukraine will enhance the quality of evidence, ensure the inevitability of punishment, and strengthen military discipline within the Armed Forces of Ukraine. The conclusions and recommendations formulated in the article have significant practical value and can be applied in the work of investigative and prosecutorial bodies, legal practitioners, and in academic research and training.

Key words: criminal proceedings; military crime; statute; non-statutory relations; martial law; weapons; bullying; violence; beatings; bodily injuries; victim; combat situation; special period; consequences; serviceman; military service; war crimes.

Постановка проблеми. В умовах триваючої збройної агресії проти України та масштабного ведення бойових дій питання підтримання військової дисципліни й правопорядку у Збройних Силах та інших військових формуваннях набуває особливого значення. Одним із чинників, що негативно впливає на стабільність та ефективність функціонування армії, є порушення статутних норм взаємин між військовослужбовцями, особливо за відсутності між ними відносин підлеглості.

Такі правопорушення, передбачені статтею 406 Кримінального кодексу України, мають складну природу та можуть спричинити суттєві наслідки як для окремих осіб, так і для злагодженості та боєздатності військових підрозділів загалом. Особливості правового статусу військовослужбовців, специфіка організації військової служби та умов її проходження обумовлюють необхідність глибокого криміналістичного дослідження даної категорії злочинів.

Ефективне розслідування правопорушень, пов'язаних із нестатутними взаєминами, потребує застосування обґрунтованої науково-методичної бази, що передбачає розроблення криміналістичної характеристики як системного інструменту типових ознак злочину. Її використання дає змогу раціонально організовувати слідчу діяльність, формулювати логічно послідовні версії, прогнозувати дії фігурантів справи, а також ефективно планувати й реалізовувати слідчі (розшукові) заходи.

Метою статті є визначення алгоритму дій слідчого, під час досудового розслідування кримінальних проваджень щодо порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості.

Стан опрацювання. Проблематика організації розслідування злочинів, учинених у сфері військової служби, була предметом дослідження багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців. Зокрема, загальнотеоретичні підходи до розслідування кримінальних правопорушень та розроблення типових слідчих ситуацій, версій та алгоритмів дій слідчого, висвітлені у працях Ю.П. Аленіна, Л.І. Аркуші, В.П. Бахіна, В.Д. Берназа, А.Ф. Волобуєва, В.І. Галагана, В.Г. Гончаренка, І.В. Гловюка, В.А. Журавля, А.В. Іщенка, В.Ю. Калугіна, ОА. Кириченка, Н.І. Клименко, І.І. Когутича, О.Н. Колесніченка, В.П. Колмакова, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.К. Лисиченка, В.Г. Лукашевича, Г.А. Матусовського, А.В. Мовчана, М.В. Салтевського, С.М. Стахівського, В.В. Тіщенка, К.О. Чаплинського, В.Ю. Шепітька, Г.В. Щербакової, Б.В. Щура, О.О. Юхна та інших.

Уперше на монографічному рівні окремі аспекти методики розслідування військових кримінальних правопорушень в Україні були розкриті в наукових працях Г.Є. Бєршова, А.Г. Воєводи, В.В. Давиденка, В.В. Дем'яновського, М.І. Карпенка, Р.В. Комісарчука, О.С. Ткачука, В.В. Тимо-

шка. Кримінально-правові, кримінологічні та криміналістичні аспекти порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями без існування підлеглості розглядалися, зокрема, у працях В.В. Бондарєва, М.І. Карпенка, Н.П. Фєрєвої та інших учених.

Попри наявність зазначених досліджень, питання криміналістичного забезпечення розслідування правопорушень, передбачених ст. 406 КК України, залишаються недостатньо розробленими. Зокрема, потребують додаткової уваги такі аспекти, як типові способи вчинення злочинів, характерні слідчі ситуації, специфіка збирання й фіксації доказової інформації у військовому середовищі, а також криміналістичні особливості суб'єкта злочину та потерпілого. Необхідність подальших досліджень обумовлена реаліями сучасного воєнного стану, в умовах якого значно зростає ризик міжособистісних конфліктів серед військовослужбовців. Це вимагає науково обґрунтованого підходу до вивчення механізмів виникнення та виявлення таких правопорушень, а також удосконалення методичних підходів до їх розслідування.

На нинішньому етапі особливої ваги набуває необхідність системного аналізу специфіки розслідування насильницьких злочинів, що вчиняються військовослужбовцями. Зростання кількості таких правопорушень у період воєнних дій, а також різноманітність форм реалізації умислу на їх вчинення, посилюють актуальність поглибленого наукового вивчення цього питання.

Попри наявність окремих наукових напрацювань у суміжних галузях знань – кримінального права, військової юриспруденції, криміналістики – питання криміналістичної характеристики порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями без відносин підлеглості досі не отримало достатньо глибокого комплексного висвітлення. Це обумовлює потребу в міждисциплінарному дослідженні зазначеної проблематики як складової частини вдосконалення сучасної методики розслідування військових злочинів.

Виклад основних положень. Статистика зареєстрованих кримінальних проваджень за ст. 406 КК України та наслідків їх досудового розслідування розподілилася наступним чином: у 2020 зареєстровано 69 випадок та у 26 скеровані обвинувальні акти до суду; у 2021 році зареєстровано 80 кримінальних проваджень та у 36 випадках досудове розслідування закінчилося складанням обвинувального акту; у 2022 – зареєстровано 151, натомість в суд скеровано 33 обвинувальних актів; у 2023 році зареєстровано 137 кримінальних правопорушень даної категорії та до суду скеровано 16 обвинувальні акти; у 2024 – 57, до суду скеровано 4 обвинувальних актів; протягом січня-вересня 2025 року зареєстровано 50 випадків та один обвинувальний акт скерований до суду [1]. Аналіз кримінальних проваджень, розпочатих за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого статтею 406 Кримінального кодексу України, засвідчує наявність низки ускладнень як на етапі досудового розслідування, так і під час судового розгляду. Зокрема, виявляються труднощі у доведенні умисного характеру дій військовослужбовців, які порушення статутних правил поведінки між колегами. Статистичні дані також свідчать про нестабільну тенденцію закінчення зазначених правопорушень, що зумовлює нагальну потребу у формуванні науково-обґрунтованої та практично орієнтованої методики їх розслідування.

Водночас, не погоджуємося з думкою, про те, що задля ефективного усунення або мінімізації наслідків, спричинених деструктивними факторами, для розслідування військових злочинів необхідно створити спеціальний урядовий інститут зі співробітництва з Міжнародним кримінальним судом із призначенням національних координаторів тощо [2, с. 85]. На нашу думку автори мали на увазі цей механізм саме для розслідування воєнних злочинів, помилково називаючи їх військовими. Вважаємо, що зазначена методика має стати ефективним інструментом для слідчих і прокурорів, забезпечуючи їм можливість цілеспрямовано, повно та об'єктивно встановлювати обставини вчинення даної категорії злочинів. У цьому контексті особливої актуальності набуває осмислення криміналістичної характеристики відповідного виду кримінальних правопорушень.

Кримінальні провадження за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України, можуть бути розпочаті за заявою/повідомленням військовослужбовця, що потерпів від нестатутної поведінки його товариша по службі, інших осіб, яким відомі такі факти, а також командира військового формування, чи його заступника, в якому особа, що ухиляється проходить військову службу, повідомлення представника військової служби правопорядку (далі – ВСП), повідомлення підприємств, установ, організацій, в тому числі повідомлення закладу охорони здоров'я про доставлення потерпілого для надання йому медичної допомоги виявлення кримінального правопорушення працівниками оперативних підрозділів, повідомлення засобів масової інформації тощо.

Після отримання інформації/повідомлення про вчинення кримінального правопорушення, слідчий, прокурор повинні: забезпечити внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань (далі – ЄРДР); повідомити прокурора, а також військове формування, про початок досудового розслідування; налагодити дієву комунікацію між органом досудового розслідування та командуванням військової частини, підрозділу ВСП, внутрішньої безпеки, якщо інцидент мав місце

в прикордонній службі, Національної гвардії України, Служби безпеки України, задля належного отримання запитуваної інформації в ході досудового розслідування та подальшого виконання доручень слідчого/прокурора на проведення слідчих (розшукових) дій, для оперативних підрозділів.

Першочерговим у випадку початку досудового розслідування за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 406 КК України буде проведення огляду місця події, що буде спрямований на виявлення, фіксацію і вилучення слідів, залишених на місці порушення статутних правил, особливо у випадку заподіяння тілесного ушкодження, що може також бути спричинено за допомогою будь-якого знаряддя чи зброї, а також на вивчення обстановки кримінального правопорушення. Для участі в огляді доцільно залучити спеціалістів (судового медика, криміналіста), а також, за можливості, свідків чи очевидців, які можуть вказати на місце події та пояснити механізм кримінального правопорушення. На місці події слід особливу увагу звертати на: сліди крові, стріляні гільзи і кулі та інші предмети.

Надалі, у військового формування слідчому/прокурору слід витребувати в порядку ст. 93 КПК України, акт/висновок службового розслідування, проведеного за фактом порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості, із відповідними додатками, адже таке повинно бути проведене в порядку, передбаченому наказом Міністерства оборони України від 21.11.2017 № 608, наказу МВС України від 21.04.2020 № 347, якщо подія мала місце серед військовослужбовців Національної гвардії, наказу МВС України від 08.11.2021 № 815, якщо подія мала місце в Державній прикордонній службі України та іншими нормативно-правовими актами. Додатками до такого акту/висновку будуть копії наказів, рапортів військовослужбовця про надання звільнення, послужного списку, службової та медичної характеристик, журналів реєстрації хворих, медичної книжки (картка), результатів медичних обстежень, висновків ВЛК та інші документи. Також службовим розслідуванням встановлюють коло осіб, яким відомі факти порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями, безпосередніх начальників тощо. Дані щодо свідків та очевидців, встановлених в ході службового розслідування стануть в пригоді слідчого, так як саме їх показання відіграють важливу роль у визначенні меж доказування.

Відтак, свідками можуть бути безпосередні командири військовослужбовців, між якими стався конфлікт. Дані особу можуть навести характеристику даним особам, їх поведінці на службі і в побуті, подекуди такі можуть бути і очевидцями вчиненого. Варто також провести допит військовослужбовців, щодо поведінки останніх та що їм відомо з приводу скоєного. Свідками, що підлягатимуть допиту будуть також медичні працівники, що надавали медичну допомогу. В умовах воєнного стану такий допит доцільно проводити з дотриманням положень частини 11 статті 615 КПК України.

В ході допиту очевидців кримінального правопорушення слід з'ясувати, де та при яких обставинах вчинялося порушення статутних правил, в чому воно полягало, чим починалося, як довго тривало та чим закінчилося. Якщо вчинялося насильство, чи завдавалися побої, то механізм спричинення, локалізація. Також потрібно детально дослідити, у присутності яких осіб це сталося, як такі дії вплинули на стан військової дисципліни та які наслідки настали.

Слід також з'ясувати, яке ставлення потерпілий раніше мав до військової служби, чи мав конфлікти з командирами, а також чи були інші випадки порушення дисципліни. Показання свідків про слова, які підозрюваний (обвинувачений) і потерпілий говорили під час конфлікту, їхню міміку, жести, а також про те, що вони говорили перед і після події, допомагає встановити справжні мотиви поведінки кожного з них [3, с. 98].

Свідки подекуди можуть мати відеозапис конфлікту, який вони могли фіксувати за допомогою своїх мобільних пристроїв. Тому, у випадку добровільного надання мобільного телефону, на якому наявний такий відеозапис, слідчому слід детально оглянути мобільних телефон, зафіксувавши його індивідуальні ознаки (IMEI). Під час огляду, можливо зафіксувати наявність на пристрої фото/відео щодо нестатутних відносин, що слід скопіювати на матеріальних носій, або здійснити друк та зберігати при матеріалах кримінального провадження. Після проведення огляду, додатки визнати речовим доказом/документом та зберігати при матеріалах кримінального провадження. У разі, якщо такий матеріальний носій наданий військовим формуванням, разом із матеріалами службового розслідування, проведеного за фактом нестатутних відносин, то слідчому слід оглянути такий, оформивши його оглядом предметів, визнати речовим доказом/документом та зберігати при матеріалах кримінального провадження.

У разі відмови добровільно видати такі предмети, до них слід здійснити тимчасовий доступ, на підставі ухвали слідчого судді, після чого процедура буде аналогічній, що й при добровільній видачі.

За наявності суттєвих суперечностей у показаннях окремих свідків, доцільно провести одночасний допит двох або більше вже допитаних осіб, щоб з'ясувати причини розбіжностей у їхніх показаннях.

За необхідності, із залученням судово-медичного експерта або лікаря, провести освідування військовослужбовця, під час якого встановити та описати виявлені тілесні ушкодження, відхилення у стані здоров'я особи тощо.

Вочевидь може також виникнути питання про проведення судово-медичної експертизи, що на нашу думку у випадку спричинення побоїв, тілесних ушкоджень є обов'язковим.

У випадку застосування зброї під час нестатутних відносин, слідчому слід призначити судову експертизу зброї, яка встановить чи є предмет, що застосовувався зброєю та її вид.

У разі вчинення порушення статутних правил між військовослужбовцями, групою осіб, потрібно звернути увагу на те, що згідно ч. 3 ст. 406 КК України, особа підлягатиме кримінальній відповідальності за ст. 406 КК України.

У разі вчинення кримінального правопорушення групою осіб, потрібно з'ясувати ролі кожного із них, розмежувати тілесні ушкодження, якщо такі були завдані кількома особами та наслідки, які настали в результаті їх дій.

Не виключенням також є проведення обшуку за місцем (служби) проживання осіб, що потенційно можуть бути підозрювані у вчиненні кримінального правопорушення. Метою є відшукання предметів і документів, що підтверджують або спростовують версію слідчого, зокрема: мобільних терміналів, медичних документів (у разі звернення за медичною допомогою), знарядь кримінального правопорушення тощо.

Після обшуку відшукані об'єкти повинні бути детального оглянуті, після чого повинно бути вирішено питання щодо долі вилучених предметів.

Провести слідчий експеримент під час якого перевірити відповідність показань військовослужбовця за участі судового медика, криміналіста. У разі необхідності вирішити питання щодо призначення та проведення додаткової судово-медичної експертизи.

З урахуванням усіх доказів надати належну правову оцінку обставинам кримінального провадження, за наявності підстав підготувати проєкт повідомлення про підозру та клопотання про застосування відповідного запобіжного заходу, що здатен забезпечити належну поведінку підозрюваного. Власне з цього моменту, на нашу думку слідчий переходить до наступного етапу розслідування.

Наступний етап, який на нашу думку буде починатися після повідомлення особи про підозру, та буде характеризуватися ставленням підозрюваного до інкримінованого йому кримінального правопорушення, мотив та мету його вчинення, тобто таке буде з'ясовано під час його допиту в якості підозрюваного. На наступному етапі слідчому також слід вирішити питання про призначення судових експертиз. Провести OSINT – розвідку, огляд соціальних мереж, інтернет-публікацій, загальнодоступних інтернет-каналів, з метою виявлення фактів порушення статутних правил між військовослужбовцями.

За наявності підстав розглянути питання щодо проведення судової психіатричної експертизи підозрюваному, у зв'язку із психічним станом, якщо такий може викликати сумнів щодо його здатності усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними.

При встановленні причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів, пов'язаних із порушенням статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості необхідно вживати заходів щодо їх оперативного усунення. Однією з основних форм реагування на виявлені недоліки є подання (лист) слідчого або прокурора до командування військової частини, де стався інцидент або до вищого військового керівництва, а також вживати інших заходів. Адже, комплексне застосування таких заходів створює умови для зменшення рівня правопорушень у військовому середовищі та зміцнення дисципліни в лавах військових формувань [4, с. 49].

У разі надання прокурором – процесуальним керівником доручення на відкриття матеріалі досудового розслідування надати такі стороні захисту та долучити матеріали, які надані стороною захисту, надавши їм оцінку. Після такого ознайомлення скласти проєкт обвинувального акту, попередньо погодивши його із прокурором.

Висновки. Аналіз стану досудового розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 406 КК України, свідчить про наявність суттєвих труднощів як на етапі їх реєстрації, так і під час документування, доведення умисного характеру дій та спрямування обвинувальних актів до суду. Статистичні дані демонструють нестабільну та загалом низьку динаміку ефективного завершення таких проваджень, що вказує на потребу вдосконалення криміналістичної методики їх розслідування. Встановлено, що особливо складним аспектом є доведення умислу та мотивів поведінки військовослужбовців, причетних до порушення статутних правил взаємовідносин. Саме тому першочергове значення має повноцінна фіксація обставин вчиненого, включно з оглядом місця події, допитом свідків, вилученням доказів, залученням фахівців та призначенням відповідних експертиз. Проблеми взаємодії між органами досудового розслідування та військовим командуван-

ням істотно ускладнюють отримання достовірної інформації. Вирішення цієї проблеми вбачаємо у запровадженні чітко врегульованого алгоритму комунікації та обміну даними на підставі норм КПК України та галузевих наказів. Здійснення досудового розслідування за статтею 406 КК України потребує комплексного підходу, що включає не лише криміналістичне, а й психологічне, соціальне й дисциплінарне вивчення ситуації, а також використання сучасних методів, зокрема OSINT-розвідки, цифрової криміналістики та аналітичної оцінки відео– і фотодоказів. Встановлення причин і умов, що сприяють вчиненню правопорушень, має бути невід'ємним елементом слідчої роботи. За результатами розслідування доцільно готувати подання до військового командування для усунення виявлених недоліків з метою запобігання повторним випадкам правопорушень. Розроблена у межах статті методика розслідування кримінальних правопорушень, передбачених ст. 406 КК України, має стати інструментом підвищення ефективності діяльності слідчих і прокурорів, спрямованої на забезпечення повного, об'єктивного та всебічного дослідження обставин таких злочинів і притягнення винних до відповідальності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Звіт про зареєстровані кримінальні провадження та наслідки їх досудового розслідування: статистичні дані Офісу Генерального прокурора за 2020–жовтень 2025 рр. URL: https://www.gp.gov.ua (дата звернення 01.11.2025).
2. Батюк О.В., Дмитрів С.О. До питання організації розслідування військових злочинів. *Соціально-правові студії*. 2021. Випуск 3 (13). С. 77–87. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3976/1/11.pdf (дата звернення: 29.10.2025).
3. Карпенко М.І. Порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості: методика розслідування цих злочинів. *Юридична наука*. 2013. № 10. С. 91–117. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jnn_2013_10_11 (дата звернення: 29.10.2025).
4. Кунтій А.І. Криміналістична характеристика порушення статутних правил взаємовідносин між військовослужбовцями за відсутності відносин підлеглості. *Журнал східноєвропейського права*. 2025. № 136. С. 43–50. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2025/07/kuntii_136.pdf (дата звернення: 29.10.2025).

УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.31

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ЗЛОВЖИВАННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНИМИ ПРАВАМИ СТОРОНАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В УМОВАХ ОСОБЛИВОГО ПЕРІОДУ

Медведчук Д.М.,
аспірант кафедри публічного та міжнародного права
юридичного інституту
Київського національного економічного університету
ім. Вадима Гетьмана
ORCID: 0009-0003-9132-7016

Медведчук Д.М. Деякі проблемні питання зловживання процесуальними правами сторонами кримінального процесу в умовах особливого періоду.

Стаття присвячена аналізу проблематики зловживання процесуальними правами учасниками кримінального провадження в умовах особливого періоду, що набуло особливої гостроти та стало деструктивним чинником, який істотно шкодить національній безпеці та ефективності правосуддя. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю осмислення якісних трансформацій кримінального процесуального права та механізмів реалізації процесуальних прав учасників кримінального процесу в умовах воєнного стану ті дії принципу lex specialis. Встановлено, що у доктринальному плані сутнісна межа між зловживанням і порушенням прав полягає у формальній законності дій у межах здійснення суб'єктивного права, але їх невідповідності фактичній правомірній меті реалізації своїх правових можливостей. Визначено, що зловживання процесуальними правами розглядається як умисне використання наданих законом правових можливостей усупереч їхньому основному правомірному призначенню, що створює перешкоди для належного перебігу кримінального провадження. Зазначено про необхідність дослідження проблематики термінологічної суперечливості категорії «зловживання процесуальними правами», оскільки «незаконного права» не існує, і якщо діяльність особи виходить за межі закону, вона його порушує і несе відповідальність.

Доведено, що зловживання процесуальними правами порушує баланс інтересів сторін, затягуючи вирішення справи. Законодавець, зокрема через проєкт Закону № 11387 фактично прирівнює зловживання правом до неповаги та інших процесуальних правопорушень. Розглянуто суб'єктний склад зловживання і вказано на те, що до нього доцільно відносити і суд. Вказано на те, що суд здійснює зловживання процесуальними правами шляхом необґрунтованого затягування розгляду справ та надмірного застосування тримання під вартою, коли такий запобіжний захід не виправданий.

Зроблено висновок про те, що розв'язання проблеми зловживання процесуальними правами потребує розроблення чітких критеріїв визначення самого факту зловживання процесуальними правами, створення ефективних механізмів реагування на досліджувані негативні прояви, запровадження цифрового моніторингу дотримання процесуальних строків та забезпечення належного судового контролю.

Ключові слова сторона захисту, сторона обвинувачення, процесуальне право, зловживання процесуальним правом, кримінальне провадження, прокурор, адвокат, суд, особливий період, воєнний стан.

Medvedchuk D.M. Some problematic issues of abuse of procedural rights by parties to criminal proceedings during a special period.

The article is devoted to the analysis of the problem of abuse of procedural rights by participants in criminal proceedings during a special period, which has become particularly acute and has become a destructive factor that significantly harms national security and the effectiveness of justice. The relevance of the study is determined by the need to understand the qualitative transformations of criminal procedural law and the mechanisms for the implementation of procedural rights of participants in criminal proceedings in conditions of martial law and the application of the lex specialis principle.

In doctrinal terms, the essential distinction between abuse and violation of rights lies in the formal legality of actions within the exercise of subjective rights, but their inconsistency with the actual

legitimate purpose of exercising one's legal opportunities. Abuse of procedural rights is consistently regarded as the deliberate use of legal opportunities provided by law contrary to their basic legitimate purpose, which creates obstacles to the proper conduct of criminal proceedings. Conceptually, it is worth noting the problem of some terminological inconsistency in the category of "abuse of procedural rights," since there is no such thing as an "illegal right," and if a person's actions go beyond the law, they violate it and bear responsibility.

Abuse of procedural rights upsets the balance of interests between the parties, delaying the resolution of the case. The legislator, in particular through draft law No. 11387, effectively equates abuse of rights with contempt and other procedural offenses. In addition to the parties, it is advisable to include the court in the list of subjects of abuse, the most common manifestations of which are unjustified delays in the consideration of cases and excessive use of detention, which is not justified as a preventive measure in these cases. Solving this problem requires the development of clear criteria for determining the very fact of abuse of procedural rights, the creation of effective mechanisms for responding to the negative manifestations under investigation, the introduction of digital monitoring of compliance with procedural deadlines, and the provision of adequate judicial control.

Key words: defense, prosecution, procedural law, abuse of procedural rights, criminal proceedings, prosecutor, lawyer, court, special period, martial law.

Постановка проблеми. Введення в Україні правового режиму воєнного стану суттєво змінило динаміку кримінального провадження, загострivши конфлікт між необхідністю оперативності слідства та гарантуванням сторонам та іншим учасникам кримінального процесу наданих їм законом процесуальних прав. Введення особливого періоду (воєнного стану) в Україні спричинило не лише точкові обмеження конституційних прав і свобод, а й суттєво вплинуло на механізми безперешкодної реалізації процесуальних прав та обов'язків сторін кримінального провадження. Це призвело до хибного та спотвореного сприйняття особами окремих приписів вітчизняного кримінального процесуального законодавства або ж до навмисного переходу за межі дозволеного для досягнення відповідної неправомірної мети шляхом зловживання процесуальними правами. Якщо у звичайних умовах зловживання процесуальними правами у межах кримінального правосуддя є викликом законності, то в умовах воєнних дій воно стрімко набуває значення деструктивного суспільно-політичного чинника, що прямо шкодить національній безпеці та ефективності вітчизняного кримінального правосуддя. Таким чином, актуальність наукового дослідження полягає у необхідності дослідження проблематики зловживання процесуальними правами учасниками кримінального процесу та осмислення трансформацій кримінального процесуального права в умовах, які якісно змінюють режим функціонування держави та її правової системи.

Метою статті є аналіз ключових проявів зловживання кримінальними процесуальними правами з боку адвокатів, прокурорів, свідків та інших учасників кримінального процесу в умовах особливого періоду.

Стан опрацювання проблематики. Питаннями дослідження зловживання процесуальними правами сторонами кримінального процесу займалися такі науковці: Борейко Г.Д., Вознюк О.Л., Добрянська Н.В., Лазарєв В.В., Пєтков С.В. та інші. Зокрема, Борейко Г.Д. вивчав безпосередньо особливості зловаживання у кримінальному провадженні. Водночас, Лазарєв В.В. у своєму дослідженні вказував на те, що не є зложиванням і наполягав на тому, що дотримання законодавства не може свідчити про зловживання. Разом з тим, Добрянська Н.В. та Пєтков С.В. зосередили увагу на відмінностях зловживання від класичного правопорушення, а Вознюк О.Л. вказала на те, що суд може бути суб'єктом зловживання процесуальними правами. Це означає, що проблема зловживання процесуальними правами є недостатньо дослідженою, оскільки вказані роботи не містять згадок про такі дії та їхню загрозу під час особливого періоду.

Виклад основного матеріалу. В сучасному інформаційному середовищі, як і в нормативно-правових актах активно застосовується поняття особливого періоду. Категорія «особливий період» є правовою, що встановлюється на підставі спеціальних законів, зокрема Закону України «Про правовий режим воєнного стану». Його запровадження фактично легітимізує відступ від низки усталених в звичайних умовах процесуальних стандартів, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України (КПК України), але при обов'язковому та безапеляційному збереженні ключових конституційних гарантій прав та свобод людини і громадянина. Особливий період у контексті українського законодавства перш за все охоплює правовий режим воєнного стану, період мобілізації та воєнний час, що, у тому числі має вплив і на правову сферу, оскільки детермінує зміну засад кримінального провадження, зокрема обмежуючи принцип змагальності та ускладнюючи забезпечення права на захист, що потребує глибокого доктринального та практичного осмислення [1].

З позицій філософії права та теорії правових режимів, особливий період ґрунтується на lex specialis (спеціальному законі, спеціальних нормах), відповідно до якого за розбіжності загального і спеціального закону діє спеціальний закон. Врахуванню підлягає також принцип lex specialis derogat generali, суть якого полягає в тому, що спеціальний закон скасовує для даної кримінальної справи дію загального закону. Спеціальна норма має перевагу над загальною, що тимчасово змінює застосування загальних норм КПК України, але не має порушувати при цьому jus cogens – імперативних норм міжнародного права та конституційних засад здійснення права особи на захист. Саме цим зумовлюється необхідність диференційованого аналізу трансформації правового статусу та функціонального призначення сторін провадження [2, с. 70].

Варто додати, що у контексті теорії процесуальних гарантій, особливий період створює дилему інтересів для сторони захисту: врахування та забезпечення публічного інтересу (інтереси суспільної безпеки) проти гарантування індивідуального права особи на захист (індивідуальна безпека особи). При цьому право на професійну правничу допомогу, закріплене Конституцією України (ст. 59), завжди (і у випадку особливого періоду і в звичайних умовах) зберігається як абсолютна гарантія. Проте емпіричний аналіз практики свідчить про обмеження de facto, а не de jure: введення спеціальних режимів доступу до зон бойових дій та комендантська година порушують принцип безперервності захисту та іноді унеможливлюють або істотно ускладнюють необхідну участь захисника у слідчих діях. Це спричиняє дисбаланс процесуального рівноправ'я, оскільки в цьому випадку сторона обвинувачення має безперешкодний доступ, тоді як захисник зіштовхується з логістичними перепонами, що ставить під сумнів дотримання розумних строків кримінального провадження. Відтак, виникають ситуації, коли сторони кримінального процесу вимушено вдаються до зловживання процесуальними правами. Варто зазначити, що цей факт не ставить під сумнів очевидну неправомірність вказаних їх процесуальних дій.

Незважаючи на те, що інститут зловживання процесуальними правами вважається відносно новим, ступінь його дослідження поступово збільшується. Вважаємо це надзвичайно позитивним моментом у формуванні теорії та практики подолання цієї проблеми, яка набула особливої гостроти в умовах особливого періоду воєнного стану. В цих умовах зловживання процесуальними правами (наприклад, необґрунтовані відводи чи маніпуляція відсутністю доступу) перетворюється на засіб замаскованої процесуального неправомірної протидії правосуддю та штучного створення для на користь самого фігуранта чи іншої особи «більш вигідної процесуальної позиції». Зловживання процесуальними правами порушує баланс між захистом інтересів сторін у процесі, ускладнюючи процес об'єктивного розгляду справи. У цьому контексті зловживання процесуальними правами негативно впливає на загальний правовий результат судового розгляду, що, своєю чергою, суперечить загально-суспільним інтересам та може мати гаслі віком порушення кримінальних процесуальних прав як потерпілих, так і обвинувачених.

Деякі вчені пропонують зловживання процесуальними правом у кримінальному провадженні розглядати як шкідливу поведінку, тобто такий спосіб реалізації відповідного процесуального права, який формально відповідає вимогам КПК України, але суперечить його нормативно встановленій меті та завданням кримінального провадження в цілому або окремих його інститутів, наслідком чого можуть бути прямо передбачені у КПК України обмеження реалізації прав, а також ініціація застосування заходів дисциплінарної відповідальності [3, с. 381]. В цілому погоджуючись із вказаним підходом, варто акцентувати увагу на іншому запропонованому вітчизняними правниками підході. Вони наполягають на тому, що якщо особа діє в межах чинного кримінального процесуального законодавства, вона не зловживає процесуальним правом. Якщо ж її діяльність виходить за межі процесуального права, встановлені законом, вона не зловживає законом, а порушує його і за це несе відповідальність [4, с. 182]. Водночас, основна відмінність порушення закону і зловживання процесуальним правом як різновидів правопорушень є досить очевидно. Вона полягає у тому, що досліджували категорія не має притаманного неправомірним діям ступеню автономії, а завжди характеризується дотичністю до правомірних дій, але виходить за межі дозволених процесуальних правових можливостей, використовуючи їх врозріз з метою та цілями їх закріплення у нормах КПК України. Порушення приписів КПК України, не пов'язане із здійсненням процесуальних прав, характеризується абсолютним рівнем автономності кваліфікації таких дій, адже не має зазначеної вище дотичності до правомірних процесуальних дій, а відтак не є виходом за їх межі. А тому кожен випадок прямого порушення нормативних приписів КПК України зразу з моменту його вчинення кваліфікуються як класичне правопорушення. Зловживання має характер незалежної від правомірних дій поведінки щодо здійснення процесуального права на відміну від автономної неправомірної дії, вчинення якої для правопорушника має юридичним наслідком настання передбаченої КПК України чи іншим нормативно-правовим актом відповідальності. Разом з тим, незважаючи на зазначені відмінності від класичного правопорушення, зловживання процесуальними правами безперечно підлягає віднесенню

до особливої категорії неправомірних дій, позаяк порушує баланс між захистом інтересів сторін у процесі. Як справедливо зазначається у наукових джерелах, зловживання процесуальними правами може затягувати вирішення справи або впливати на результат судового розгляду, що в свою чергу може порушити права як потерпілих, так і обвинувачених [5, с. 577].

Зважаючи на те, що у різних галузях зловживання правом сприймається по-різному, то у вітчизняній науковій літературі звертається увага на неповноту терміну «зловживання правом». Натомість пропонується використання більш повного та коректного терміну – «зловживання процесуальними правами та повноваженнями» [6, с. 174]. Зловживання процесуальними правами та повноваженнями учасниками кримінального процесу у цьому контексті пропонується розглядати як умисне використання наданих законом прав чи повноважень усупереч їхньому призначенню, що створює перешкоди для належного й ефективного перебігу кримінального провадження, порушує баланс між сторонами та завдає шкоди інтересам правосуддя або інших учасників процесу, без явного порушення законодавчих норм. Розв'язання цієї проблеми потребує пошуку балансу між протидією зловживанням і забезпеченням правової визначеності, розроблення чітких критеріїв визначення зловживання, ефективних механізмів реагування на них і забезпечення належного судового контролю за дотримання прав усіх учасників процесу [6, с. 175]. Загалом погоджуючись із запропонованим підходом, викликає зауваження застосування автором такого термінологічного словосполучення як "явне порушення законодавчих норм", яке носить надто суб'єктивний та оціночний характер.

Досить цікавим і дійсно суттєвим з точки зору кримінальної процесуальної науки і практики правозастосування є той факт, що на відміну від класичного підходу до статусних характеристик суб'єктів зловживання правом, до яких відносять сторони кримінального провадження, доцільно відносити до таких суб'єктів ще й суд, як активного учасника процесу, що має дещо відмінні функції. Таким чином, суб'єктний склад правовідносин у сфері зловживання процесуальними правами не знає виключень, а відтак процесуальні зловживання у кримінальному процесі може допускати будь-який суб'єкт, якого КПК України таким правами наділив. Так, суд, будучи основним гарантом справедливості, також іноді може зловживати процесуальними повноваженнями, що знижує ефективність кримінального провадження. Найпоширенішими проявами таких зловживань є необґрунтоване затягування розгляду справ, порушення принципу рівності сторін, зловживання правом застосування тримання під вартою та арешту майна, неправомірне використання права на самовідвід тощо. Дієвим засобом протидії вказаним зловживання є запровадження незалежного цифрового моніторингу своєчасності та належності здійснення кримінальних проваджень для виявлення суб'єктів, які виходять за межі наданих їм повноважень. Можна погодитися, що відсутність законодавчо визначених строків для тримання під вартою під час судового розгляду та арешту майна спричиняє правову невизначеність і порушує принцип пропорційності [6, с. 182].

Зловживання процесуальними правами має характер умисного використання наданих законом прав чи повноважень всупереч їхньому призначенню, що створює перешкоди для належного й ефективного перебігу кримінального провадження, порушує баланс між сторонами та завдає шкоди інтересам правосуддя без явного порушення законодавчих норм. Це шкідлива поведінка, яка формально відповідає вимогам КПК України, але суперечить його нормативно встановленій меті та завданням кримінального провадження в цілому. Натомість, неповага до суду або процесуальне правопорушення (наприклад, свідоме невиконання ухвали суду або явне порушення порядку в засіданні) є прямим порушенням норм, обов'язкових для учасників процесу.

У зв'язку з цим, 28.06.2024 року до Верховної Ради України було внесено проєкт Закону № 11387, яким пропонується комплексно змінити КК України, КПК України та КУпАП для посилення відповідальності за неповагу до суду та за невиконання учасниками кримінального провадження своїх обов'язків. У запропонованому проєкті нормативно-правового акту також вирішуються інші питання, пов'язані з мінімізацією зловживань під час судового розгляду кримінальних справ. Водночас, Рада адвокатів України, розглянувши звернення Голови Комітету захисту прав адвокатів та гарантій адвокатської діяльності Національної асоціації адвокатів України Клочкова В.В., а також звернення адвоката Нікітюк К.О. про надання роз'яснення щодо неприбуття адвоката в судове засідання у зв'язку з оповіщенням «Повітряна тривога» та іншими обставинами, спричиненими воєнним станом, встановила наступне. Слід вважати поважною причиною неприбуття чи припинення участі адвоката в судових засіданнях або неявку адвоката до інших органів у яких він бере участь задля надання правової допомоги, якщо це зумовлено наслідками війни (повітряна тривога, відсутність електрозабезпечення, неможливість використання транспорту, ракетна атака чи інше збройне ураження території, де знаходиться адвокат та/або відповідний орган, а також окупація вказаної території тощо). Таким чином, наголошується, що фізична неможливість явки через об'єктивні чинники має безумовно визнаватися поважною причиною. Проте, такі дії адвоката не є

порушенням Правил адвокатської етики, але питання поважності для іншої сторони кримінального процесу або суду – є відкритим [7].

У ст. 138 КПК України визначено вичерпний перелік поважних причин неприбуття особи на виклик слідчим, прокурором або судовий виклик. Так, серед переліку таких причин наявні причини, які підпадають під ознаки особливого періоду. Відповідно до п. 3 ст. 138 КПК України, поважною причиною є обставини непереборної сили (епідемії, військові події, стихійні лиха або інші подібні обставини); та п.8 цієї ж статті: інші обставини, які об'єктивно унеможливлюють з'явлення особи на виклик. З цього виникає питання, що з них є поважною причиною, а що стає маніпуляцією та зловживанням правом.

Зловживання процесуальними правами має місце тоді, коли адвокат формально посилається на загальні наслідки війни (наприклад, відсутність електрозабезпечення чи повітряну тривогу), при цьому його неявка в судове засідання не обґрунтована конкретними обставинами. Тоді як автономне (так би мовити, класичне) правопорушення має місце у випадках, коли адвокат не з'являється в судове засідання і при цьому навіть не повідомляє суду про причини своєї неявки. У випадку з посиланням на ст. 138 КПК України, дії адвоката формально не є порушенням Правил адвокатської етики, але питання їхньої поважності для суду залишається відкритим, що створює об'єктивне підґрунтя для зловживання процесуальними правами у кримінальному процесі.

Важливе значення для кваліфікації дій учасника кримінального процесу як зловживання процесуальними правами є їх мета (звісно за умови можливості її встановлення та доведення). Адже за загальним правилом використання всієї палітри дозволених процесуальних прав презюмується правомірними діями. Разом з тим, такі дії, як необґрунтована чи недостатньо обґрунтована заява про відвід судді або безперервне подання безпредметних надуманих клопотань в умовах воєнного стану, коли суди функціонують із кадровими та логістичними обмеженнями, підлягає кваліфікації як зловживання процесуальними правами, позаяк формально є дотичним до нормативно визначеного механізму його здійснення. Однак, якщо метою таких дій є штучне затягування строків розслідування (особливо у справах про колабораціонізм), ця поведінка кваліфікується як зловживання правом, що порушує розумні строки та права інших учасників, а іноді може мати наслідком уникнення обвинуваченим кримінальної відповідальності.

З боку сторони захисту, зокрема адвокатів, зловживання процесуальними правами часто маскуються під наполяганням на реалізації процесуальних гарантій. Одним із проявів таких зловживань процесуальними правами є недобросовісне використання інституту відводу. У практиці спостерігається зростання кількості необґрунтованих заяв про відвід суддів, прокурорів та слідчих, що в умовах воєнного часу, коли суди функціонують із кадровими та логістичними обмеженнями (внаслідок зміни територіальної підсудності чи мобілізації), перетворюється на засіб процесуального саботажу та штучного затягування строків розслідування, зокрема у справах про воєнні злочини чи колаборацію діяльність. Подібна негативна правозастосовча практика створює об'єктивні перешкоди для дотримання розумних строків кримінального провадження, що є прямим порушенням статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Також практиці відомі створення штучних перешкод для слідчих дій, що проявляється у немотивованій неявці захисника на процесуальні дії або поданні великої кількості безпредметних клопотань. Нерідко адвокати, спекулюючи на обмеженнях доступу до зони бойових дій чи безпекових ризиках, свідомо уникають участі у провадженні. Метою такої маніпуляції є не захист прав клієнта, а створення формальних підстав для оскарження результатів розслідування чи вироку на підставі нібито порушення права на захист, що у доктрині кваліфікується як спроба створити «плоди отруєного дерева» (fruito veneno arbore).

Проблема зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні нерозривно пов'язана з іншими негативними прикладами процесуальної девіації, зокрема з неповагою до суду та порушенням чинного вітчизняного кримінального процесуального законодавства. Зловживання правом було, є і буде однією з ключових правових проблем практики правозастосування, а наукові напрацювання та нормативне закріплення засобів протидії цьому негативному явищі завжди будуть актуальними.

Висновки. Вищезазначене дозволяє стверджувати, що у період дії особливого періоду, а саме в умовах правового режиму воєнного стану, обмеження окремих матеріальних та процесуальних прав осіб загострює на практиці чимало правових проблем, включаючи проблематику кримінально-процесуального характеру. Навіть ці несприятливі для держави та суспільства умови не перешкоджають учасникам кримінального процесу вдаватись до вчинення дій, які мають назву зловживання процесуальними правами. Для такої кваліфікації таких дій вони повинні лише на перший погляд відповідати чинним нормативним приписам кримінально-процесуального законодавства. Як такі, що виходять за межі правомірного здійснення наданих учасникам кримінального процесу процесуальних

прав, вказані дії переходять в площину правопорушення. На нашу думку, сутність відмінності між традиційними (так би мовити класичними) правопорушеннями і зловживанням процесуальними правами полягає у наступному. По-перше, при кваліфікації відповідної поведінки учасників цивільного процесу як зловживання процесуальними правами варто приймати до уваги наявність доведеного факту виходу ними за межі правомірних дій і трансформації останніх у дії неправомірні. По-друге, у ході зловживання процесуальними правами учасниками кримінального процесу здійснення наданих їм правових можливостей процесуального характеру завжди суперечить духу та літері закону и перешкоджає досягненню основних цілей правового регулювання відповідного сегмента кримінально-процесуальних відносин. Зокрема, в результаті зловживання процесуальними правами викривленими можуть бути мета та цілі захисту, обвинувачення, встановлення та плину процесуальних строків, підстави вибору обвинуваченому запобіжного заходу тощо.

Введення в нашій країні воєнного стану як різновиду особливого періоду актуалізує і водночас ускладнює проблематику кваліфікації відповідних дій учасників кримінального процесу як зловживання процесуальними правами. Адже нормативні обмеження суб'єктивних прав та свобод осіб в умовах особливого періоду ускладнюють своєчасне виявлення та оперативне доказування фактів зловживань процесуальними правами. Механізм такої їх кваліфікації, ускладнюється необхідністю врахування їх похідного характеру від власне здійснення процесуальних прав як правомірних дій учасників кримінального процесу. Зловживання процесуальними правами визначається як умисне та протиправне учасником кримінального процесу використання наданих законом суб'єктивних прав чи повноважень всупереч їхньому призначенню, що створює перешкоди для належного й ефективного перебігу кримінального провадження, порушує баланс інтересів сторін, завдаючи шкоди цілям правосуддя, загальносуспільним інтересам та стабільності вітчизняного правопорядку.

Окрім класичного підходу до визначення можливих суб'єктів зловживання процесуальними правами, не виключена можливість потенційно віднести до кола таких суб'єктів і суд, незважаючи на його особливий статус як активного учасника кримінального процесу. Найпоширенішими проявами таких зловживань є необґрунтоване затягування розгляду справ, порушення принципу рівності сторін, необґрунтоване застосування такого запобіжного заходу як тримання під вартою, арешт майна тощо. Запропоновано запровадити цифровий моніторинг законності судових проваджень для виявлення та притягнення до передбаченої чинним вітчизняним законодавством суддів та інших категорій учасників кримінального процесу. Протидія зловживанням процесуальними правами учасниками кримінального процесу та їх своєчасна превентивна профілактика є першочерговим завданням всіх відгалужень судової гілки влади. Вказані заходи повинні бути пріоритетом для нашої держави і стати запорукою всебічного та повсякденного дотримання права особи на особисту свободу (особливо у ході її кримінального переслідування) навіть в умовах особливого переходу, коли дотримання основоположних конституційних прав та свобод особи права набувають особливо чутливого загальносуспільного резонансу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19 (дата звернення 05.05.2025.
2. Берназюк Я. Застосування принципу lex specialis при вирішенні колізій у законодавстві: аналіз судової практики. *Слово національної школи суддів України*. 2022. № 1–2 (38–39). С. 69–82. DOI: https://doi.org/10.37566/2707-6849-2022-1-2(38-39)-7.
3. Борейко Г.Д. Щодо розуміння зловживання правом у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 378–383. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/92.
4. Лазарєв В.В. Концепції розуміння сутності категорії «зловживання правом». *Право і безпека*. 2023. № 1 (88). С. 179–189. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2023.1.16.
5. Добрянська Н.В., Пєтков С.В. Інститут зловживання процесуальними правами в кримінальному провадженні: теоретичні підходи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 7. С. 577–580. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/137.
6. Вознюк О.Л. Зловживання процесуальними правами у кримінальному провадженні. дис.д-ра філософії. 081 «Право». Київ, 2025. 240 с.
7. Про поважність причин неявки адвоката в судове засідання, слідчі дії, тощо під час воєнного стану: Рішення Національної Асоціації Адвокатів України № 148 від 16.11.2022 року. URL: https://unba.org.ua/assets/uploads/legislation/rishennya/2022-11-16-r-shennya-rau-148_6391e041e0a43.pdf.

УДК 343.985
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.32

УДОСКОНАЛЕННЯ ПРОЦЕДУРИ ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ: ВІД «ЙМОВІРНОГО СУДЖЕННЯ» ДО «ПОДВІЙНОГО СЛІПОГО» СТАНДАРТУ (ЗА ДОСВІДОМ ЮРИСДИКЦІЙ ЗАГАЛЬНОГО ПРАВА)

Мирошниченко Ю.М.,
доктор юридичних наук,
суддя Мукачівського міськрайонного суду
Закарпатської області
ORCID: 0000-0002-9114-1495
e-mail: zaruba264@gmail.com

Мирошниченко Ю.М. Удосконалення процедури пред'явлення для впізнання: від «ймовірного судження» до «подвійного сліпого» стандарту (за досвідом юрисдикцій загального права).

Стаття присвячена комплексному аналізу процесуальних, криміналістичних і психологічних засад пред'явлення для впізнання та визначенню напрямів його вдосконалення з урахуванням практики держав загального права. Наголошено, що чинна модель цієї слідчої дії в Україні характеризується низкою системних проблем: відсутністю єдиного стандарту формування групи порівняння, ризиком ненавмисних підказок свідку, залежністю результату від сугестивних чинників і браком спеціальної підготовки осіб, які проводять впізнання. На основі аналізу положень національного законодавства, судової практики та досвіду зарубіжних органів розслідування обґрунтовано потребу запровадження подвійного сліпого методу, який виключає можливість впливу очікувань чи упереджень з боку слідчого, а також послідовного пред'явлення об'єктів, що мінімізує ефект ймовірного судження та забезпечує вищу достовірність ідентифікації. Розкрито значення відеофіксації як гарантії процесуальної прозорості та подальшого контролю за допустимістю доказів. Окремо досліджено можливості використання технологій штучного інтелекту для автоматизованого формування фоторядів осіб, подібних за ключовими ознаками до підозрюваного, що здатне зменшити ризик людського фактору й підвищити об'єктивність упізнання. Водночас підкреслено, що впровадження таких інновацій потребує правового регулювання, зокрема щодо перевірки достовірності цифрових матеріалів і захисту персональних даних. Результатом дослідження стало формулювання системного підходу до оновлення інституту впізнання, який поєднує процесуальні гарантії, когнітивну надійність і технологічну нейтральність. Запропонована модель сприятиме підвищенню доказової цінності результатів, зміцненню довіри суспільства до органів досудового розслідування та утвердженню нових етичних і професійних стандартів у сфері кримінальної юстиції. У роботі також наведено програму пілотних досліджень та критерії емпіричної оцінки впроваджених методик, що дозволяє перевіряти їхню практичну ефективність і поступово адаптувати до національних умов.

Ключові слова: кримінальне провадження, пред'явлення для впізнання, подвійний сліпий метод, послідовне пред'явлення.

Myroshnychenko Yu.M. Improvement of the identification procedure: from "probable judgment" to the "double-blind" standard (based on the experience of common law jurisdictions).

The article presents a comprehensive analysis of the procedural, forensic, and psychological foundations of the identification procedure in criminal proceedings, identifying key directions for its improvement in light of common law practices. It emphasizes that the current Ukrainian model suffers from systemic shortcomings, including the lack of a unified standard for constructing comparison groups, the risk of unintentional cues to witnesses, the susceptibility of results to suggestive influence, and insufficient professional training of investigators. Based on the analysis of the Criminal Procedure Code of Ukraine, judicial practice, and the experience of foreign investigative authorities, the study substantiates the necessity of implementing the double-blind method, which prevents bias or expectations from influencing the witness, and the sequential presentation of objects, which minimizes the effect of probable judgment and enhances identification accuracy. The importance of video recording as a safeguard for procedural transparency and evidence admissibility is also highlighted. Particular attention is devoted to the use of artificial intelligence technologies for generating automated photo arrays with individuals resembling the suspect's key features, thereby reducing human bias and improving objectivity. At the same time, the study stresses that such innovations require legal

regulation, including mechanisms for verifying digital authenticity and protecting personal data. The research proposes a systemic approach to the modernization of the identification procedure that integrates procedural guarantees, cognitive reliability, and technological neutrality. The proposed model is expected to strengthen the evidentiary value of identification results, reinforce public trust in investigative authorities, and establish new ethical and professional standards within the criminal justice system. The paper also proposes a pilot implementation plan and empirical evaluation criteria for the introduced methods, enabling practical assessment of the standards' effectiveness and facilitating their phased adoption in national practice.

Key words: criminal proceedings, presentation for identification, double-blind method, sequential lineups.

Постановка проблеми. Під час кримінального провадження нерідко виникає потреба в ототожненні певних об'єктів. Одним із засобів розв'язання цього завдання є ідентифікація свідком, потерпілим або підозрюваним конкретного об'єкта за уявним образом, що зберігся в його пам'яті. Реалізація цієї дії здійснюється у формі пред'явлення для впізнання, що дозволяє отримати новий доказ або перевірити показання допитаних осіб, результати огляду чи обшуку.

Як і будь-яка слідча дія, пред'явлення для впізнання має свої суворі правила та процедури, порушення яких може призвести до визнання отриманих доказів недопустимими. Проте ключова проблема інституту пред'явлення для впізнання лежить не лише в площині процесуальних норм, а й у сфері когнітивної психології. Численні дослідження, зокрема в юрисдикціях загального права, довели, що традиційні методи пред'явлення, які застосовуються в Україні, критично вразливі до сугестивного впливу та призводять до високого рівня помилкових упізнань.

Мета статті полягає в комплексному аналізі зарубіжного досвіду пред'явлення для впізнання та обґрунтуванні шляхів його імплементації в українське кримінальне провадження.

Стан опрацювання проблематики. Дослідження проблем ідентифікація об'єкта за його відображенням у пам'яті людини є достатньо ґрунтовним. Розробці цієї тематики присвятили свої праці А.О. Антощук, І.В. Басиста, А.Ф. Волобуєв, О.О. Волобуєва, К.В. Гриненко, М.М. Єфімов, А.В. Коваленко, В.А. Колесник, Я.Ю. Конюшенко, Б.Є. Лук'янчиков, Є.Д. Лук'янчиков, Є.О. Нирка, С.В. Харченко та інші представники наук кримінального процесу та криміналістики. Дослідження охоплюють як теоретичні, так і прикладні аспекти пред'явлення для впізнання. Детально проаналізовано його мету, види, стадії, процесуальний порядок проведення. Значну увагу приділено організаційним засадам упізнання, його психологічним і правовим аспектам. Визначено криміналістичні закономірності, що стали основою для розроблення тактичних прийомів пред'явлення для впізнання.

Водночас спостерігається брак системного аналізу причин недопустимості доказів, отриманих у результаті цієї слідчої дії. Верховний Суд неодноразово констатував, що до недопустимості доказу призводять не лише формальні, але й суттєві криміналістичні прорахунки, що ставлять під сумнів незалежність пам'яті очевидця. До таких порушень належить недотримання принципу однорідності пред'явлених об'єктів [1], попередній показ об'єкта до проведення самої слідчої дії [2], а також повторне впізнання тією самою особою того самого об'єкта [3]. З огляду на це, нагальним науковим завданням є дослідження зарубіжного досвіду пред'явлення для впізнання, особливо в юрисдикціях із розвинутими стандартами, який недостатньо вивчається та не інтегрується в українську практику.

Виклад основного матеріалу. Дослідження зарубіжної теорії та практики пред'явлення для впізнання свідчить про наявність схожих викликів, але й суттєвих відмінностей у підходах до їх вирішення. Відповідні норми українського та іноземного законодавства мають спільну мету – встановлення тотожності об'єкта. Близькість процедури характеризується вимогою щодо пред'явлення особи серед інших схожих осіб і забороною навідних запитань.

Однак існують і суттєві відмінності, з-поміж яких:

Специфічні процедури

Зарубіжні моделі, особливо в США та Канаді, часто вимагають проведення «подвійного сліпого» (*double-blind*) пред'явлення, коли офіцер, який здійснює процедуру, не знає, хто з осіб є підозрюваним[1]. Це запобігає ненавмисним підказкам з боку слідчого, що може схилити свідка до помилкового вибору. Дослідження підтверджують, що «сліпе» проведення впізнання є одним з найбільш ефективних способів зменшити ризик неправомірного впливу на очевидця [4]. Використання «подвійного сліпого» методу за кордоном розглядається не просто як вимога, а як криміналістична передумова допустимості доказу.

[1] Поняття «сліпе» (*blind*) в процедурі впізнання стає «подвійним» (*double-blind*), тому що необізнаними (*unaware*) щодо особи підозрюваного повинні бути службова особа, що проводить слідчу дію, та очевидець, якого інструктують, що підозрюваний може бути відсутнім. Це змушує його порівнювати з пам'яттю (абсолютне судження), а не просто обирати найбільш схожого (відносне/ймовірне судження).

Незважаючи на беззаперечні переваги, критики вказують на організаційні виклики впровадження «подвійного сліпого» методу, особливо в юрисдикціях з обмеженим фінансуванням. Зокрема, використання двох офіцерів (один – слідчий, інший – адміністратор, який не знає підозрюваного) вимагає додаткових кадрових та технічних ресурсів [5]. Тому для української практики доцільним є впровадження автоматизованих комп'ютерних систем для створення «сліпих» фоторядів, що мінімізує ресурсні витрати.

У багатьох юрисдикціях замість одночасного пред'явлення групи осіб застосовується послідовне (*sequential lineups*), коли свідок бачить лише одну особу за раз і повинен прийняти рішення «так» або «ні» щодо її причетності до злочину. Такий підхід змушує його зосереджуватися на своїй пам'яті, а не на порівнянні учасників групи між собою, що знижує ризик «імовірних судження» (*relative judgment*)[1], коли свідок просто обирає найбільш схожу особу з групи [6].

Втім, сучасні дослідження показують, що послідовні пред'явлення, хоча й ефективно знижують кількість помилкових впізнань («хибнопозитивний» результат – впізнання невинної особи), можуть також зменшувати загальну кількість правильних ідентифікацій («хибнонегативний» результат – невпізнання винної особи). Цей компроміс між уникненням помилкового обвинувачення та ідентифікацією злочинця є предметом активної дискусії у науковому середовищі [7]. Тому вибір методу вимагає чіткого балансу між запобіганням хибним обвинуваченням[2] і максимізацією розкриття злочинів[3].

Протоколи та інструкції

У таких країнах як США, Великобританія, Канада та Австралія, процедура впізнання є однією з найбільш деталізованих і контрольованих слідчих дій [8]. Регулювання здійснюється як законодавством, так і детальними відомчими інструкціями (поліцейськими посібниками), що мають на меті мінімізувати процедурні помилки та хибні результати.

Поліцейські протоколи включають точні інструкції для свідка до початку процедури та вимоги щодо фіксації його впевненості. За даними наукових публікацій, надання свідку такої інформації допомагає знизити рівень помилкових ідентифікацій [9].

Основними проблемами, які висвітлюються в зарубіжних джерелах, є:

Психологічна «крихкість» пам'яті

Наукові дослідження доводять, що пам'ять свідка є схильною до змін, навіювання та забування, особливо під впливом стресу. Сучасні роботи підкреслюють, що пам'ять є надзвичайно пластичною й може бути «забруднена» внаслідок інформації, отриманої після спостережуваної події (наприклад, під час пошуку в Інтернеті або спілкування з іншими свідками) [10].

Високий ризик помилкового впізнання

Численні судові прецеденти та справи, розглянуті зокрема в межах проєкту «Innocence Project», виявили, що помилкове впізнання є однією з головних причин неправомірних засуджень [11]. Водночас нові дослідження виявляють, що хоча помилкові ідентифікації є частою причиною таких засуджень, випадки, коли вони ґрунтуються на високому рівні впевненості свідка, зафіксованому під час першого пред'явлення, є рідкісними [10]. Це свідчить про важливість негайної та об'єктивної фіксації впевненості свідка у результатах упізнання.

Проблеми з допустимістю доказів

Суди у деяких юрисдикціях перейшли до більш жорстких стандартів щодо допустимості впізнання, вимагаючи враховувати як процедуру, так і психологічні фактори, що впливають на свідка [12]. Сучасна судова практика підкреслює, що допустимість показань свідка про впізнання має оцінюватися з урахуванням наукових даних про психологію пам'яті, зокрема наявності потенційних «системних змінних» (наприклад, неналежна процедура пред'явлення) та «оцінювальних змінних» (наприклад, вік свідка чи умови спостереження) [13].

На особливу увагу заслуговують специфічні практики та сучасні тенденції, а саме:

Технології

Нещодавні досягнення в галузі штучного інтелекту (ШІ) дозволяють створювати реалістичні зображення фіктивних осіб, які відповідають опису підозрюваного (вік, стать, колір волосся, форма обличчя тощо). Це дозволяє формувати фоторяд, де всі фото (включаючи підозрюваного) виглядають подібно, без помітних відмінностей.

---

[1] Ймовірне (або відносне) судження (*relative judgment*) – це когнітивне упередження, яке виникає, коли свідок порівнює учасників пред'явлення (*lineup*) між собою, а не зі своїм власним спогадом про злочинця. Замість того, щоб вирішити, чи відповідає конкретна особа його пам'яті (абсолютне судження), свідок просто обирає ту особу, яка найбільше схожа на злочинця серед усієї групи.

[1] Послідовне пред'явлення зменшує *хибнопозитивні* (помилкові) ідентифікації завдяки *абсолютному судженню*.

[1] Одночасне пред'явлення, за деякими дослідженнями, дає вищий загальний відсоток ідентифікацій, хоча й ціною більшої кількості помилок.

Алгоритми аналізують риси обличчя підозрюваного та генерують зображення схожих осіб, які рівномірно розподіляють увагу свідка. Це зменшує ризик, що фото підозрюваного «виділяється» через відмінності в текстурі, асиметрії чи джерелі зображення. У результаті, вибір впізнавача базується на пам'яті, а не на візуальних підказках.

За даними спеціальних досліджень, люди не помічають відмінностей між реальним фото та ШІ-генерованими зображеннями схожих осіб, що не впливає на точність ідентифікації [14]. Експерименти показують, що на відміну від традиційних методів такі фоторяди є «ідеально справедливими», з нульовим упередженим вибором підозрюваного [15].

Водночас активно досліджується та впроваджується використання відеозапису процедури, що забезпечує прозорість і підвищує довіру до доказу. У зарубіжних дослідженнях окрему увагу приділено пред'явленню для впізнання за допомогою відеозапису та послідовним пред'явленням [8]. Сучасна наукова думка також вказує на розширення об'єктів пред'явлення для впізнання, яке включає не лише особу, а й її специфічні ознаки. Зокрема, досліджується імплементація в процес ідентифікації таких інноваційних методів, як впізнання за голосом та ходою, що набувають поширення в контексті розслідування, де основним доказом є аудіо– чи відеозаписи.

Втім, попри технологічний потенціал, наукові дослідження вказують на суттєві обмеження. На відміну від експертно-криміналістичного аналізу, що ґрунтується на об'єктивних вимірах, впізнання очевидцем за голосом чи ходою є менш надійним, оскільки спирається на пам'ять людини, яка схильна до спотворень та забування. Достовірність таких свідчень залежить від низки факторів (якість аудіо/відео, часовий проміжок, умови спостереження) і вимагає застосування науково обґрунтованих процедур, зокрема послідовного пред'явлення. Загалом, ці методи краще використовувати як допоміжні докази, що мають бути підкріплені іншими свідченнями [16–19].

Впровадження зазначених процедур вимагає розроблення чітких протоколів для забезпечення їхньої надійності та процесуальної допустимості.

Психологічний підхід

Сучасні дослідження вказують на важливість розуміння того, як різні фактори (вік свідка, расові відмінності, умови спостереження) впливають на достовірність впізнання [20].

Співпраця між наукою та правоохоронними органами

У низці країн (зокрема, у Великій Британії та США) існує тісна співпраця між психологами, криміналістами та поліцейськими органами для розроблення новітніх, науково обґрунтованих методик. Таке партнерство дозволяє створювати моделі та протоколи, що поєднують теоретичні знання з практичним досвідом [21, 22].

Висновки. Аналіз зарубіжного досвіду показує, що ключовими напрямами удосконалення пред'явлення для впізнання в Україні є запровадження «подвійного сліпого» методу для уникнення ненавмисних підказок та обов'язкової відеофіксації всієї процедури. Це забезпечить процесуальну прозорість і підвищить довіру до результатів упізнання.

Другим напрямом є впровадження «послідовного» пред'явлення, що мінімізує ризик «ймовірного судження» й сприяє більш надійній ідентифікації. Для цього доцільно уточнити частини 2 і 7 статті 228 КПК України, замінивши імператив «разом» на «одночасно або послідовно». Розроблення єдиного відомчого протоколу та запровадження спеціалізованих навчальних програм для слідчих і прокурорів дозволить закріпити ці методи у правозастосовній практиці.

Третім напрямом удосконалення є використання технологій штучного інтелекту для формування фоторядів із зображеннями осіб, подібних за ключовими ознаками до підозрюваного. Це підвищує об'єктивність упізнання, проте вимагає нормативного врегулювання та контролю автентичності створених зображень.

Отже, лише комплексний підхід, що поєднує процесуальну реформу, технологічне оновлення та професійну компетентність учасників досудового розслідування, здатен забезпечити системне вирішення проблем, притаманних пред'явленню для впізнання. На перетині права, психології та технологій формується новий стандарт достовірності доказів, який зміцнить довіру суспільства до системи правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Постанова Верховного Суду від 03.08.2021 р. у справі № 761/6970/14-к. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/98881928 (дата звернення: 27.09.2025).
2. Постанова Верховного Суду від 20 червня 2019 р. у справі № 607/12579/17-к. *Єдиний державний реєстр судових р*ішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/82636244 (дата звернення: 27.09.2025).

3. Постанова Верховного Суду від 02.02.2021 р. у справі № 366/1365/17. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94738005 (дата звернення: 27.09.2025).
4. Office of Justice Programs. Double-blind sequential police lineup procedures. *Office of Justice Programs*. 2020. URL: https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/double-blind-sequential-police-lineup-procedures-toward-integrated (дата звернення: 27.09.2025).
5. Kovera, M.B., Evelo, A.J. The case for double-blind lineup administration. *Psychology, Public Policy, and Law*. 2017. Vol. 23, No. 4, pp. 421–437. DOI: 10.1037/law0000139.
6. State Appellate Defender Office. Report examines simultaneous and sequential lineup methods. *SADO*. [б. д.]. URL: https://www.sado.org/articles/Article/61 (дата звернення: 27.09.2025).
7. OSF. Simultaneous vs sequential lineups: Do sequential lineups impair discriminability? *OSF*. 2023. URL: https://osf.io/6bwdj/download/?format=pdf (дата звернення: 27.09.2025).
8. National Institute of Justice. Eyewitness identification procedures. *National Institute of Justice*. [б. д.]. URL: https://www.ojp.gov/pdffiles1/nij/178240.pdf (дата звернення: 27.09.2025).
9. Lake County Government. Eyewitness identification guidelines. *Lake County Government* [б. д.]. URL: https://www.lakecountyco.com/DocumentCenter/View/316/Eyewitness-Identification-Guidelines-PDF (дата звернення: 27.09.2025).
10. Wixted, J.T., Wells, G.L. When eyewitness memory reliably exonerates the wrongfully convicted. *Memory*. 2025. DOI: 10.1080/09658211.2025.2546905.
11. Innocence Project. Eyewitness misidentification. *Innocence Project*. [б. д.]. URL: https://www.innocenceproject.org/causes/eyewitness-misidentification/ (дата звернення: 27.09.2025).
12. State v. Henderson, 27 A.3d 872 (N.J. 2011). *Justia – State of New Jersey v. Larry R. Henderson*. URL: https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/2009/a-8-08-doc.html (дата звернення: 19.10.2025).
13. Garrett, B.L. Judging eyewitness evidence. *Judicature*. 2023. Vol. 107, No. 3, pp. 82–89. URL: https://judicature.duke.edu/wp-content/uploads/sites/3/2020/04/judgingeyewitnessevidence_spring2020.pdf.
14. Greenspan, R., Bergold, A. Can AI-generated faces serve as fillers in eyewitness lineups? *SSRN Electronic Journal*. 2025. DOI: 10.2139/ssrn.5152023.
15. Bell, R., Menne, N.M., Mayer, C., Buchner, A. On the advantages of using AI-generated images of filler faces for creating fair lineups. *Scientific Reports*. 2024. Vol. 14, No. 1. Art. 12304. DOI: 10.1038/s41598-024-63004-z.
16. McGorrery, P.G., McMahon, M. A fair "hearing": Earwitness identifications and voice identification parades. *The International Journal of Evidence & Proof*. 2017. Vol. 21, No. 3, pp. 262–286. DOI: 10.1177/1365712717690753.
17. Smith, H.M.J., Roeser, J., Pautz, N., Davis, J. P., Robson, J., Wright, D., Braber, N., Stacey, P. C. Evaluating earwitness identification procedures: Adapting pre-parade instructions and parade procedure. *Memory*. 2022. Vol. 31, No. 1, pp. 1–15. DOI: 10.1080/09658211.2022.2129065.
18. Han, X., Guffanti, D., Brunete, A.A comprehensive review of vision-based sensor systems for human gait analysis. *Sensors*. 2025. Vol. 25, No. 2. Art. 498. DOI: 10.3390/s25020498.
19. Mughal, A.B., Khan, R.U., Bermak, A., Rehman, A.U. Person recognition via gait: A review of covariate impact and challenges. *Sensors*. 2025. Vol. 25, No. 11. Art. 3471. DOI: 10.3390/s25113471.
20. Wixted, J.T. Eyewitness memory. *Oxford Research Encyclopedia of Psychology*. 2023. URL: https://oxfordre.com/psychology/view/10.1093/acrefore/9780190236557.001.0001/acrefore-9780190236557-e-911 (дата звернення: 20.10.2025).
21. Wells, G.L., Kovera, M.B., Douglass, A.B., Brewer, N., Meissner, C.A., Wixted, J.T. Policy and procedure recommendations for the collection and preservation of eyewitness identification evidence. *Law and Human Behavior*. 2020. Vol. 44, No. 1, pp. 3–36. DOI: 10.1037/lhb0000359.
22. Increasing eyewitness identification accuracy in lineups using 3D interactive virtual reality. *College of Policing: Research projects*. URL: https://www.college.police.uk/research/ projects/increasing-eyewitness-identification-accuracy-lineups-using-3d-interactive-virtual-reality (дата звернення: 20.10.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.33

ТИМЧАСОВИЙ ДОСТУП ДО РЕЧЕЙ ТА ДОКУМЕНТІВ У КОНСТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

Неділько Я.В.,
доктор філософії права (PhD),
асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-1483-3479

Неділько Я.В. Тимчасовий доступ до речей та документів у контексті міжнародного співробітництва під час досудового розслідування.

Актуальність теми дослідження зумовлена збільшенням транснаціонального характеру сучасної злочинності, що вимагає від суб'єктів розслідування (слідчого (детектива), дізнавача, прокурора) активного використання механізмів міжнародної правової допомоги. Одним із ключових заходів для збору доказів, що знаходяться за кордоном, є тимчасовий доступ до речей та документів. Однак ефективність цього інструменту суттєво знижується через наявність правової невизначеності та суперечливої судової практики щодо застосування положень ч. 2 ст. 562 Кримінального процесуального кодексу.

У статті досліджуються питання відсутності єдиного підходу слідчих суддів до надання дозволів на тимчасовий доступ до речей та документів у рамках запитів про міжнародну правову допомогу. Проаналізовано зміни до ч. 2 ст. 562 КПК України, внесені Законом № 187-IX у 2019 році, які перетворили імперативну норму про обов'язкове отримання судового дозволу на диспозитивну, що вимагає такого дозволу «лише у разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою... за законодавством запитуваної сторони».

Зазначається, що причиною суперечностей є саме невдала редакція ч. 2 ст. 562 КПК України. Аргументовано, що практика суддів, які відмовляють у наданні дозволу, хоч і виглядає формально відповідною закону, насправді створює перешкоди для міжнародного співробітництва під час кримінального провадження.

Проаналізовано стандарти Європейського Союзу, зокрема Директиву 2014/41/ЄС про Європейський ордер на розслідування, який за своєю суттю є судовим рішенням. Це формує очікування у країн-членів ЄС, що запити з інших країн (як Україна) про втручання в охоронювані законом права також мають проходити національний судовий контроль.

З метою уніфікації судової практики, усунення правової невизначеності та приведення законодавсва у відповідність до європейських стандартів, пропонується внести зміни до ч. 2 ст. 562 КПК України, вилучивши положення «лише у разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони».

Ключові слова: міжнародне співробітництво під час досудового розслідування, міжнародно-правова допомога, тимчасовий доступ до речей і документів, слідчий суддя, слідчий.

Nedilko Ya.V. Temporary access to items and documents in the context of international cooperation during pre-trial investigation.

The relevance of the research topic is driven by the increasing transnational nature of modern crime, which requires investigative bodies (investigators (detectives), inquirers, prosecutors) to actively use mechanisms of international legal assistance. One of the key measures for collecting evidence located abroad is temporary access to items and documents. However, the effectiveness of this tool is significantly reduced due to legal uncertainty and conflicting judicial practice regarding the application of the provisions of Part 2 of Article 562 of the Criminal Procedure Code.

The article examines the lack of a unified approach among investigative judges in granting permissions for temporary access to items and documents within the framework of requests for international legal assistance. The amendments to Part 2 of Article 562 of the CPC of Ukraine, introduced by Law No. 187-IX in 2019, are analyzed. These changes transformed the imperative norm requiring mandatory judicial authorization into a dispositive one, requiring such authorization «only if it is provided for by an international treaty or is a mandatory condition... under the legislation of the requested party».

It is noted that the reason for the contradictions is precisely the flawed wording of Part 2 of Article 562 of the CPC of Ukraine. It is argued that the practice of judges who refuse to grant permission, although formally compliant with the law, actually creates obstacles to international cooperation during criminal proceedings.

The standards of the European Union are analyzed, in particular, Directive 2014/41/EU on the European Investigation Order, which is essentially a judicial decision. This creates an expectation among EU member states that requests from other countries (like Ukraine) involving interference with legally protected rights should also undergo national judicial review.

In order to unify judicial practice, eliminate legal uncertainty, and bring the legislation into conformity with European standards, it is proposed to amend Part 2 of Article 562 of the CPC of Ukraine by deleting the provision «only if it is provided for by an international treaty or is a mandatory condition for providing this type of assistance under the legislation of the requested party».

Key words: international cooperation during pre-trial investigation, international legal assistance, temporary access to items and documents, investigative judge, investigator.

Постановка проблеми. Під час досудового розслідування кримінальних правопорушень може виникнути необхідність в отриманні інформації, що знаходиться на території іноземної держави. Для цього Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) передбачає особливий механізм надання міжнародної правової допомоги шляхом виконання окремих процесуальних дій.

Процесуальна регламентація такої форми міжнародного співробітництва під час кримінального провадження передбачена Главою 43 КПК України [1].

За приписами ч. 2 ст. 562 КПК України, «у разі якщо при зверненні за допомогою до іноземної країни необхідно виконати процесуальну дію, для проведення якої в Україні потрібен дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія потребує надання дозволу прокурором або судом у порядку, передбаченому цим Кодексом, лише тоді, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони» [1].

Одним із найпоширеніших заходів, який застосовується суб'єктами розслідування (слідчим, дізнавачем, прокурором) для отримання інформації, що знаходиться на території іноземної держави, як засвідчує вивчення судової практики, є тимчасовий доступ до речей і документів. Цей захід забезпечення полягає у наданні стороні кримінального провадження особою, у володінні якої знаходяться такі речі і документи, можливості ознайомитися з ними, зробити їх копії та вилучити їх (здійснити їх виїмку) (ч. 1 ст. 159 КПК України).

Для отримання необхідних відомостей від іноземної держави, суб'єкти розслідування звертаються до слідчого судді із клопотанням про тимчасовий доступ до речей та документів як це передбачено ч. 2 ст. 562 КПК України.

При цьому, вони обґрунтовують це тим, що зазначена процесуальна дія, в Україні потребує отримання ухвали слідчого судді, а тому при підготовці запиту про міжнародну правову допомогу, звертаються за такою ухвалою до слідчого судді.

Водночас, аналіз судової практики свідчить про неоднозначність підходів у питанні задоволення слідчими суддями таких клопотань при здійсненні міжнародної правової допомоги.

Метою статті є дослідження проблеми правової невизначеності, що виникає через суперечливу судову практику застосування ч. 2 ст. 562 КПК України при наданні дозволу на тимчасовий доступ до речей та документів за кордоном. Ключове завдання полягає в аналізі причин таких розбіжностей та розробці науково обґрунтованих пропозицій щодо єдиного підходу у питаннях підготовки запитів про міжнародну правову допомогу, а також вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. У ході досудового розслідування злочину, передбаченого ч. 1 ст. 259 КК України, яке проводилось слідчим відділом Хмельницького районного управління поліції ГУ НП в Хмельницькій області виникнула необхідність в отриманні тимчасового доступу до речей та документів, що знаходились на території Швейцарської Конфедерації. Слідча, в рамках міжнародного співробітництва під час кримінального провадження, звернулась з клопотанням до слідчого судді Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області для отримання дозволу на проведення тимчасового доступу до речей та документів компетентним органам Швейцарської Конфедерації у себе на території.

Слідчий суддя дане клопотання не задовольнив, мотивуючи це в ухвалі наступним:

1) слідча просить надати дозвіл компетентним органам Швейцарської Конфедерації, які не є стороною кримінального провадження, на проведення тимчасового доступу до речей та документів, всупереч ч. 1 ст. 159 КПК України;

2) при зверненні за міжнародною правовою допомогою до іноземної держави, до запиту про таку допомогу не потрібно додавати рішення суду, ухвалене на території України, лише потрібно долучити інформацію про докази, які обґрунтовують потребу у проведенні відповідних процесуальних дій на території іноземної країни. Дозвіл на здійснення на території іноземної держави тимчасового доступу до документів, які містять охоронювану законом таємницю, в порядку виконання запиту про міжнародну правову допомогу, має надаватись судом відповідної іноземної держави (тобто Швейцарською Конфедерацією). Крім випадку, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони.

3) матеріали клопотання не містять будь-яких документів та посилань на відомості про укладений міжнародний договір, ратифікований Верховною Радою України та/або про співробітництво (міжнародну правову допомогу) уповноваженим органом держави у межах кримінального провадження;

4) не доведена й та обставина, що у органу досудового розслідування відсутня можливість отримати документи, дозвіл на доступ до яких просить надати слідча, без застосування вказаного заходу забезпечення кримінального провадження, оскільки орган досудового розслідування наділений можливістю отримати вказані документи шляхом ініціювання проведення відповідних процесуальних дій в порядку отримання міжнародної правової допомоги [2].

Шевченківський районний суд міста Києва Ухвалою від 10 травня 2024 року (справа № 761/16299/24) відмовляє слідчому в задоволенні клопотання про тимчасовий доступ до речей та документів на території іноземної держави за відсутністю в клопотанні матеріалів, які свідчать про наявність міжнародного договору і посилання на конкретний пункт такого договору, яким визначено надання такої ухвали або передбачено законодавство запитуваної сторони (ч. 2 ст. 562 КПК України) [3].

За аналогічними підставами слідчим суддею Дніпровського районного суду міста Запоріжжя від 09 жовтня 2025 року (справа № 334/8397/25) відмовлено слідчому у задоволенні клопотання про тимчасовий доступ до речей та документів, що перебувають на території Республіки Сейшельські Острови [4].

Схожої позиції дотримуються й інші слідчі судді у свої рішеннях [5, 6].

Проте, існує й протилежна судова практика, де слідчі судді визнають тимчасовий доступ до речей та документів необхідною передумовою для запиту про міжнародну правову допомогу.

В Ухвалі Печерського районного суду міста Києва від 10 квітня 2025 року (справа № 757/16755/25-к) зазначається, що до слідчого судді надійшло клопотання слідчого про надання дозволу на тимчасовий доступ до документів, які містять охоронювану законом таємницю та знаходяться у володінні банківських установ, які зареєстровані на території Королівства Іспанія. У клопотанні слідчий зазначив, що такі документи та інформація мають відношення до кримінального провадження, а також відомості, що у них містяться самі по собі або в сукупності з іншими речами і документами кримінального провадження, у зв'язку з яким подається клопотання, мають суттєве значення для встановлення важливих обставин у кримінальному провадженні [7].

Слідчий суддя розглянувши клопотання ухвалив надав дозвіл компетентним органам Королівства Іспанія та слідчим слідчої групи на тимчасовий доступ до оригіналів документів, які містять охоронювану законом таємницю та знаходяться у володінні банківських установ на території Королівства Іспанії [7].

Ухвалою Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 20 лютого 2025 року (справа № 686/1149/25) задоволено клопотання слідчого та надано дозвіл компетентним органам Каліфорнійського штату на тимчасовий доступ до документів (на території США), з можливістю вилучення належним чином завірених їх копій [8].

В іншій Ухвалі Печерського районного суду міста Києва від 25 квітня 2024 року (справа № 757/17112/24-к) задоволено клопотання слідчого про надання дозволу Компетентним органам Швейцарської Конфедерації на тимчасовий доступ до речей і документів, що перебувають у володінні банку, які містять охоронювану законом таємницю та можливість їх вилучення [9].

У зазначених ухвалах відсутні будь-які посилання на міжнародний договорів або національне законодавство запитуваної сторони, яке вимагає надання такої ухвали від запитуючої сторони (України).

Наведена судова практика свідчить про двозначні підходи по наданню дозволу на тимчасовий доступ до речей та документів компетентним органам іноземних держав при виконанні запиту про міжнародну правову допомогу.

Слід зазначити, що попередня редакція норми ч. 2 ст. 562 КПК України мала виключно імперативний характер і вимагала отримання ухвали слідчого судді завжди, коли відбувався міжнародно правовий запит в іноземну державу для проведення процесуальної дії на яку в Україні потрібен дозвіл суду.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 04.10.2019 року №187-IX, норму ч. 2 ст. 562 КПК України доповнено, що дозвіл прокурора або суду потрібен «… лише у разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. При цьому строк дії такого дозволу не обмежується, а належно засвідчена копія дозволу долучається до матеріалів запиту» [10].

Саме ці зміни від загальнообов'язкової вимоги до такої, що діє лише за чітко визначених обставин (передбачених міжнародним договором або законодавством запитуваної сторони), і стали, на нашу думку, причиною формування суперечливих підходів у слідчих суддів.

З одного боку, не задовольняючи клопотання про тимчасовий доступ до речей та документів у рамках міжнародного співробітництва слідчі судді дотримуються вимог ч. 2 ст. 562 КПК України, яка чітко вказує, що такий дозвіл отримується лише у разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. З іншого – практика міжнародно-правової допомоги та законодавство певних зарубіжних держав вимагають наявності такого судового дозволу, від запитуючої сторони.

Таким прикладом законодавства є Федеральний Закон Швейцарської Конфедерації «Про міжнародну правову допомогу у кримінальних справах» (Federal Act on International Mutual Assistance in Criminal Matters (Mutual Assistance Act, IMAC) де у пункті «c» ст. 76 (Зміст та документи) зазначається, що на додаток до запиту про обшук осіб або кімнат, про вилучення (виїмку) або передачу предметів додається підтвердження того, що ці заходи дозволені в запитуючій державі [11].

Тобто, вказана норма на практиці зумовлює необхідність додавання до запиту про тимчасовий доступ до речей і документів (виїмку) ухвали слідчого судді, яка і слугує тим самим «підтвердженням», що даний захід дозволений в Україні.

Однак, такі правові норми не завжди можуть міститися у законодавстві іноземних країн, до якої звертаються із запитом.

Звертає на себе увагу, вирішення цього питання, у законодавстві Європейського Союзу (далі – ЄС).

Так, Директивою Європейського Парламенту та Ради 2014/41/ЄС від 3 квітня 2014 року щодо Європейського ордеру на розслідування у кримінальних справах (далі – Директива) [12] у межах країн ЄС передбачено направлення від держави видачі до держави виконання Європейського ордеру на розслідування (далі – Ордер) – судового рішення, виданого або підтвердженого судовим органом держави-члена про проведення одного або кількох конкретних слідчих заходів в іншій державі-члені для отримання доказів (ч. 1 ст. 1 Директиви).

Хоча Директива прямо не зазначає про «тимчасовий доступ до речей і документів» як окремий захід, її сфера застосування є максимально широкою. Стаття 3 Директиви чітко вказує, що Ордер охоплює всі слідчі заходи, спрямовані на отримання доказів (за винятком створення спільних слідчих груп).

Орган, який виконує запит, визнає Ордер, переданий відповідно до цієї Директиви, без будь-яких подальших формальностей та забезпечує його виконання таким самим чином та за тими ж умовами, якби відповідний слідчий захід був ініційований органом держави, що виконує ордер (ч. 1 ст. 9 Директиви).

Відтак, будь-який процесуальний захід, що передбачає отримання доказів, включаючи тимчасовий доступ до речей та документів, підпадає під дію Директиви. Для будь-якого такого заходу в межах країн-ЄС потрібен саме Ордер, який є судовим рішенням (ч. 1 ст. 1), це чітко вказує, що тимчасовий доступ до речей та документів (в межах ЄС) вимагає судової санкції (ухвали слідчого судді).

На нашу думку, це обґрунтовує також те, чому країни-члени ЄС, отримуючи запит від України про тимчасовий доступ до речей та документів, очікують бачити підтвердження аналогічного судового контролю – ухвалу слідчого судді. Отже, отримання ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей та документів, узгоджується з європейськими стандартами та сприяє ефективності міжнародної правової допомоги.

Висновки. Тому, для однозначності судової практики, а також створення єдиного підходу у питаннях підготовки запитів про міжнародну правову допомогу, враховуючи європейські стандарти, варто внести зміни у ч. 2 ст. 562 КПК України, вилучивши положення про те, що дозвіл прокурора та суду потрібен лише у разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 30.10.2025).

2. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 20 червня 2024 року у справі № 686/17962/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119959786 (дата звернення 30.10.2025).
3. Ухвала Шевченківського районного суду міста Києва від 10 травня 2024 року у справі № 761/16299/24. URL https://reyestr.court.gov.ua/Review/119652281 (дата звернення 30.10.2025).
4. Ухвала Дніпровського районного суду міста Запоріжжя від 09 жовтня 2025 року у справі № 334/8397/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/130883817 (дата звернення 30.10.2025).
5. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 15 березня 2024 року у справі № 686/15292/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117771703 (дата звернення 30.10.2025).
6. Ухвала Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 25 серпня 2022 року у справі № 159/2735/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/105910750 (дата звернення 30.10.2025).
7. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 10 квітня 2025 року у справі № 757/16755/25-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/128843901 (дата звернення 30.10.2025).
8. Ухвала Хмельницького міськрайонного суду Хмельницької області від 20 лютого 2025 року у справі № 686/1149/25. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ Review/125345503 (дата звернення 30.10.2025).
9. Ухвала Печерського районного суду міста Києва від 25 квітня 2024 року у справі № 757/17112/24-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118993542 (дата звернення 30.10.2025).
10. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства» від 04.10.2019 року № 187-IX». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#Text (дата звернення 30.10.2025).
11. Federal Act on International Mutual Assistance in Criminal Matters (Mutual Assistance Act, IMAC) of 20 March 1981 (Status as of 1 January 2024). SR 351.1. URL: https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/1982/846_846_846/en (дата звернення 30.10.2025).
12. Consolidated text: Directive 2014/41/EU of the European Parliament and of the Council of 3 April 2014 regarding the European Investigation Order in criminal matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A02014L0041-20220313 (дата звернення 30.10.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.34

ПОНЯТТЯ СТРОКІВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Ошедша А.Д.,
аспірантка відділу дослідження проблем
кримінального процесу та судоустрою
Науково-дослідного інституту вивчення проблем
злочинності ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України
ORCID: 0009-0003-6464-5350

Ошедша А.Д. Поняття строків у кримінальному досудовому провадженні.

Стаття присвячена дослідженню поняття строків у кримінальному досудовому провадженні. Звернуто увагу, що проблематика визначення строків на досудовій стадії кримінального провадження залишається недостатньо розробленою, створюючи передумови для неоднозначного тлумачення їхнього змісту. Наголошено, що формулювання будь-якого визначення є неможливим без виокремлення та обґрунтування його істотних ознак. Вказано, що строки у кримінальному досудовому провадженні є комплексною правовою категорією, що відображає не лише часовий вимір процесуальної діяльності. Доведено, що строкам притаманна нормативна зумовленість, адже вони встановлюються нормами кримінального процесуального законодавства та процесуальними рішеннями уповноважених суб'єктів досудового етапу кримінального провадження, а також можуть випливати з домовленостей сторін у межах угод про примирення та визнання винуватості. Обґрунтовано, що належне правове регулювання строків є необхідною умовою забезпечення верховенства права, процесуальної економії та реалізації засади розумності строків у кримінальному судочинстві. Констатовано, що строки мають імперативний характер, проте їх дотримання здійснюється з урахуванням правил диспозитивності, що забезпечує баланс між правовою визначеністю та гнучкістю правозастосування. Наголошено, що строки у досудовому кримінальному провадженні можуть виражатися як у «жорсткій» (конкретній), так і «гнучкій» (оціночній) формі. Обґрунтовано, що строки у кримінальному досудовому провадженні виконують не лише регулюючу, а й гарантійну функції, виступаючи ключовим елементом механізму захисту фундаментальних прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження. Зазначено, що жорсткі строки забезпечують стабільність і передбачуваність процесу, тоді як гнучкі, зокрема розумні строки, забезпечують ефективність розслідування. Обґрунтовано, що вирішальною ознакою строків у досудовому кримінальному провадженні є забезпечення ефективності кримінального досудового провадження, а також гарантування прав, свобод і законних інтересів особи. Підсумовано, що поняття «строки у кримінальному досудовому провадженні» має відображати всю сукупність притаманних їм істотних ознак.

Ключові слова: досудове розслідування, ефективність кримінального досудового провадження, кримінальне провадження, права людини, процесуальні строки, розумні строки.

Oshedsha A.D. The concept of terms in criminal pre-trial proceedings.

The article is devoted to the study of the concept of time limits in criminal pre-trial proceedings. Attention is drawn to the fact that the issue of determining time limits at the pre-trial stage of criminal proceedings remains insufficiently developed, creating conditions for ambiguous interpretation of their content. It is emphasized that it is impossible to formulate any definition without identifying and substantiating its essential features. It is noted that time limits in criminal pre-trial proceedings are a complex legal category that reflects not only the time dimension of procedural activity. It is proven that time limits are inherently normative, as they are established by the norms of criminal procedural law and procedural decisions of authorized entities at the pre-trial stage of criminal proceedings, and may also result from agreements between the parties within the framework of reconciliation and guilty plea agreements. It has been substantiated that proper legal regulation of time limits is a necessary condition for ensuring the rule of law, procedural economy, and the implementation of the principle of reasonable time limits in criminal proceedings. It is stated that time limits are mandatory in nature, but their observance is carried out taking into account the rules of disposability, which ensures a balance between legal certainty and flexibility in the application of the law. It is emphasized that time limits in pre-trial criminal proceedings can be expressed in both «rigid» (specific) and «flexible» (assessment) forms. It is argued that deadlines in pre-trial criminal proceedings perform not only a regulatory but also a guarantee function, acting as a key element of the mechanism for protecting the fundamental

rights, freedoms, and legitimate interests of participants in criminal proceedings. It is noted that strict time limits ensure the stability and predictability of the process, while flexible, in particular reasonable, time limits ensure the effectiveness of the investigation. It is argued that the decisive feature of time limits in pre-trial criminal proceedings is to ensure the effectiveness of criminal pre-trial proceedings, as well as to guarantee the rights, freedoms, and legitimate interests of individuals. It is concluded that the concept of «time limits in criminal pre-trial proceedings» should reflect all of their essential features.

Key words: pre-trial investigation, effectiveness of criminal pre-trial proceedings, criminal proceedings, human rights, procedural terms, reasonable terms.

Постановка проблеми. Попри те, що проблематику процесуальних строків у кримінальному судочинстві достатньо повно висвітлено в межах багатьох сучасних досліджень, питання тлумачення строків саме у кримінальному досудовому провадженні розкрито доволі фрагментарно. Відсутність єдиного підходу до розуміння строків на етапі досудового провадження значно ускладнює вироблення дієвого механізму їх дотримання, що негативно впливає як на ефективність досудового слідства, так і на реалізацію прав, свобод і законних інтересів людини. Хоча норми кримінального процесуального закону регламентують порядок обчислення та поновлення процесуальних строків, але вони не відображають сукупності тих ознак, притаманних для термінів (моментів) часу в досудовому кримінальному провадженні. Внаслідок цього виникає поверхове розуміння досліджуваного поняття, оскільки такі строки здебільшого сприймаються як технічний вимір тривалості часу, а не як інструмент належного виконання завдань кримінального провадження.

Метою дослідження. Метою статті є розкриття змісту поняття «строки у кримінальному досудовому провадженні» шляхом виокремлення сукупності їх ознак. Для досягнення поставленої мети передбачається здійснення аналізу доктринальних положень щодо процесуальних строків, з'ясування їх правової природи та функціонального призначення з огляду на гарантії дотримання прав, свобод і законних інтересів людини.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика правового регулювання кримінальних процесуальних строків привертала увагу багатьох вітчизняних учених, серед яких варто відзначити В.Д. Басай, І.В. Гловюк, В.М. Кушнєрьов, В.О. Лагута, Л.М. Лобойко, Т.О. Лоскутов, Г. Остафійчук, А. Пахлеванзаде, Н.З. Рогатинська, С.Б. Фомін, О.Г. Шило та інших. Здебільшого наукові розробки зосереджені на дослідженні розумних строків кримінального провадження як одного з головних критеріїв досягнення його ефективності. Проте питання визначення сутності строків у досудовому кримінальному провадженні має недостатній ступінь наукового опрацювання. Таким чином, проблема тлумачення строків у досудовому кримінальному провадженні зумовлює потребу здійснення подальших наукових пошуків у наміченому напрямі, спрямованих на розкриття змісту досліджуваного поняття через виокремлення його ключових ознак.

Виклад основного матеріалу. Значення процесуальних строків у кримінальному судочинстві складно переоцінити, особливо на етапі досудового розслідування, коли особа піддається найбільшим ризикам обмеження прав, свобод і законних інтересів у зв'язку з проведенням слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. У зв'язку з цим належне нормативне регулювання встановлення, обчислення та дотримання процесуальних строків є ключовим критерієм забезпечення ефективності кримінального провадження, інструментом запобігання свавіллю з боку сторони обвинувачення і дієвим засобом реалізації засади розумності строків. Однак, попри чисельні наукові напрацювання щодо призначення процесуальних строків у кримінальному судочинстві, осторонь залишаються питання, пов'язані з розумінням строків на досудовому етапі кримінального провадження, де часовий чинник безпосередньо впливає на реалізацію прав людини.

Водночас, як слушно зауважує О.Р. Дашковська, будь-яка дефініція має ґрунтуватись не лише на формальному перерахуванні загальних характеристик поняття, а на виведенні його найбільш істотних і відрізняючих ознак, які відображають внутрішній зміст і функціональне призначення, розкривають реальну природу досліджуваного поняття [1, с. 17]. Крім того, у межах наукової дискусії необхідно заважати й на семантичний аспект, оскільки мовне вираження термінів і понять є ключем до розуміння особливостей їх предметної сторони [2, с. 54-55]. Враховуючи зазначене, справедливою вбачається думка О. М. Дуфенюка, що кожна наукова розвідка, здійснювана у царині критичного осмислення юридичної термінології є цілком виправданою та актуальною [3, с. 172].

У тлумачних словниках строк переважно розглядається доволі широко – як відрізок часу в цілому [4, с. 1404]. Хоча в деяких випадках зустрічається більш розгорнуте тлумачення, а саме строк як межа чи проміжок часу, визначений для виконання чогось, здійснення певних дій або настання події [5, с. 261; 6 , с. 340]. Таке розуміння частково відображає правову природу цього поняття, адже воно передбачає не лише визначеність у часі, але й спрямування на досягнення конкретної

правової мети протягом певних встановлених меж. Тож недарма деякі науковці стверджують, що у кримінальному процесуальному вимірі поняття строків «пронизує» всю систему кримінального судочинства [7, с. 185]. Це пояснюється тим, що строки виступають інструментом упорядкування процесуальної діяльності, забезпечують її послідовність, передбачуваність і контрольованість, а, отже, гарантують дотримання загальних засад кримінального провадження.

Однак, з огляду на завдання кримінального провадження, розглядати строки виключно як хронологічний облік часу неможливо. Їх призначення полягає не у фіксації тривалості процесу, а у забезпеченні швидкого, повного й об'єктивного досудового розслідування та судового розгляду. Разом з тим строки покликані гарантувати реалізацію прав і законних інтересів усіх учасників процесу [8, с. 210]. Саме через це виникає потреба у виокремленні істотних (сутнісних) ознак строків у досудовому кримінальному провадженні, які дозволяють розкрити їх внутрішню природу та функціональне призначення як інструменту, що визначає темп і ритм досудової діяльності, запобігає свавіллю сторони обвинувачення та гарантує належну реалізацію прав учасників кримінального провадження. Зокрема варто виокремити такі ознаки як:

1. Встановлюються нормами кримінального процесуального законодавства.

Першою сутнісною ознакою строків у кримінальному досудовому провадженні є те, що вони встановлюються безпосередньо нормами кримінального процесуального законодавства, в межах якого передбачено низку положень, які прямо визначають поняття (ст. 113 КПК України), порядок установлення (ст. 114 КПК України), обчислення (ст. 115 КПК України), додержання (ст. 116 КПК України), поновлення процесуальних строків (ст. 117 КПК України) тощо. Нормативна зумовленість процесуальних строків також відображена в низці наукових напрацювань, в яких процесуальні строки головним чином розглядають як передбачені законом або встановлені на його підставі уповноваженим суб'єктом проміжки часу [9, с. 44]. Також важливим є те, що процесуальні строки закріплено відносно всіх стадій кримінального судочинства, визначаючи у межах кожної із них передбачену тривалість і порядок провадження процесуальних дій і прийняття процесуальних рішень [10, с. 205]. Крім того, як слушно зазначає С.О. Заїка, строки є складовим елементом процесуальної форми, без яких неможливо забезпечити впорядкованість, послідовність і контрольованість процесуальних процедур на жодній стадії [11, с. 13]. Таким чином, нормативне походження строків у досудовому кримінальному провадженні є безсумнівним, що забезпечує їх обов'язковість, виключає можливість довільного тлумачення, а також гарантує, що реалізація владних повноважень суб'єктів досудового етапу кримінального процесу відбуватиметься відповідно до визначених законом часових меж.

2. Встановлюються процесуальними рішеннями суб'єктів досудового етапу кримінального процесу.

Наступною істотною ознакою строків у кримінальному досудовому провадженні є те, що вони встановлюються процесуальними рішеннями суб'єктів досудового етапу кримінального процесу (дізнавачем, слідчим, прокурором, слідчим суддею). На відміну від строків, безпосередньо визначених нормами кримінального процесуального закону, строки, визначені процесуальними рішеннями, мають індивідуалізований характер і стосуються конкретних правовідносин, що виникають на досудовій стадії кримінального провадження. Ця ознака також має своє нормативне підґрунтя, зокрема положення ст. 114 КПК України передбачають можливість встановлення процесуальних строків рішеннями уповноважених суб'єктів, коли норми закону не містять конкретних вказівок на чітко визначений проміжок часу, необхідного для виконання тієї чи іншої дії.

На відміну від першої ознаки, коли строк є наперед визначеним, встановлення строку процесуальними рішеннями суб'єктів досудового етапу кримінального процесу, як зазначає В.Д. Басай, відбувається у тих випадках, коли в нормах кримінального процесуального закону або відсутні вказівки на наявність конкретного строку прийняття процесуальних рішень та вчинення процесуальних дій, або передбачено наявність граничних строків [12, с. 276]. З одного боку, законом зафіксовано конкретні та граничні строки, а, з іншого – законом делеговано суб'єктам кримінального процесу право встановлювати строки для забезпечення процесуальної ефективності. Разом із тим, строки, незалежно від способу встановлення, мають однакове юридичне значення, тобто є обов'язковими для виконання всіма учасниками кримінального провадження. Їх дотримання забезпечує належну реалізацію процесуальних прав сторін, запобігає затягуванню розслідування та сприяє досягненню завдань кримінального провадження [12, с. 277]. Такий підхід дозволяє адаптувати процесуальну діяльність суб'єктів досудового етапу кримінального процесу відповідно до конкретних обставин, зберігаючи при цьому відповідність загальним засадам кримінального провадження.

3. Випливають з домовленостей сторін кримінального провадження.

Також важливо зауважити, що строки у кримінальному досудовому провадженні можуть випливати з домовленостей сторін кримінального провадження. Такий підхід пов'язаний із диспозитив-

ною природою кримінального процесу та реалізацією сторонами своїх процесуальних прав шляхом узгодження порядку і тривалості окремих стадій провадження. На думку С. Б. Фоміна, процесуальні строки визначають проміжки часу для реалізації суб'єктивних прав і виконання юридичних обов'язків, а тому будь-який процесуальний строк окреслює часові межі існування відповідних правовідносин. Тобто за допомогою процесуального строку існує можливість як скорочувати, так і збільшувати тривалість певних процесуальних відносин, залежно від домовленості сторін і процесуальної мети, яку вони переслідують [13, с. 29].

Практичне втілення цієї ознаки відбувається через інститут угоди про примирення та угоди про визнання винуватості (ст. 468 КПК України), які дозволяють сторонам автономно визначити подальший хід досудового розслідування, тим самим безпосередньо впливаючи на строк його тривалості. Зокрема угода про примирення є дієвим інструментом врегулювання конфлікту сторонами шляхом добровільного досягнення домовленості щодо усунення наслідків вчиненого кримінального правопорушення [14, с. 291]. Укладення угоди про примирення усуває потребу в подальшому розслідуванні, що фактично скорочує строк досудового провадження та сприяє досягненню мети кримінального судочинства без надмірного процесуального навантаження. Подібним чином вплинути на строки у кримінальному досудовому провадженні дозволяє угода про визнання винуватості. Вона укладається добровільно між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим за умови повного визнання особою своєї вини, а домовленість сторін стосується виключно виду та розміру покарання. Після досягнення згоди провадження невідкладно передається до суду, що забезпечує оперативність та скорочує часові межі досудового слідства [15, с. 192]. Як наслідок, укладення угоди про визнання вини сприяє процесуальній економії, знижує навантаження на систему судових і правоохоронних органів, а також значно пришвидшує перебіг досудового розслідування кримінальних правопорушень [16, с. 126]. У зазначених випадках сторони, користуючись правилами диспозитивності та реалізуючи свої процесуальні права, самостійно визначають часові межі тривалості досудового розслідування, впливаючи на його скорочення та перехід до наступної стадії кримінального процесу. Подібні домовленості є проявом вільного волевиявлення учасників процесу, що забезпечує своєчасність розгляду справи упродовж розумного строку.

4. Є обов'язковими для дотримання з урахуванням правила диспозитивності учасниками кримінальних процесуальних відносин.

Не менш важливою ознакою строків у кримінальному досудовому провадженні є їх обов'язковість для дотримання усіма учасниками кримінальних процесуальних відносин з урахуванням правила диспозитивності. Законодавче вираження цієї ознаки відображено у ст. 26 КПК України, яка регламентує диспозитивність в системі засад кримінального судочинства, відповідно до положень якої, сторони кримінального провадження є самостійними у здійсненні своїх процесуальних прав і обов'язків.

З одного боку, строкам властивий імперативний характер, оскільки їх дотримання є обов'язковим, але з іншого, вони не позбавлені диспозитивного змісту, тому що сторони кримінального провадження, з урахуванням наданих їм законом повноважень, можуть реалізовувати процесуальні права у межах визначених строків на власний розсуд. Визначаючи межі процесуальних строків, кримінальним процесуальним законом установлено максимальну тривалість проміжків часу, у межах яких учасники кримінальних процесуальних відносин зобов'язані (або мають право) прийняти процесуальне рішення чи вчинити процесуальні дії. Проте мінімальна тривалість процесуального строку не обмежується законодавчо. Обсяг необхідного часу в кожному конкретному випадку залежить від низки факторів, зокрема складності кримінального провадження, характеру процесуальної дії, кількості учасників та інших обставин [12, с. 279]. Максимальна межа строку гарантує дотримання прав учасників кримінального провадження та запобігає його затягуванню, тоді як відсутність фіксованої мінімальної межі сприяє реалізації диспозитивності й процесуальної самостійності сторін, адаптуючи перебіг досудового розслідування до конкретних обставин справи. При цьому, як слушно зауважує М. М. Почтовий, диспозитивність проявляється не лише в діяльності сторони захисту, а й у діяльності органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді [17, с. 218]. Водночас диспозитивність у діяльності сторони обвинувачення не передбачає довільності тлумачення строків і не виступає протилежністю їх обов'язковості, а навпаки, створює необхідні умови для забезпечення рівноваги між нормативною визначеністю та гнучкістю правозастосування. Хоча встановлені строки не можуть перевищувати граничні межі, визначені кримінальним процесуальним законом, вони повинні бути достатніми для своєчасного вчинення процесуальних дій або прийняття процесуальних рішень, не перешкоджаючи при цьому реалізації права особи на захист [18, с. 132]. Саме завдяки можливості визначати строки у конкретних ситуаціях суб'єкти досудового етапу кримінального процесу реалізують свою процесуальну самостійність. Наприклад, відповідно до п. 3 ч. 2 ст. 283 КПК України прокурор зобов'язаний після повідомлення особі про

підозру у найкоротший строк звернутися до суду з обвинувальним актом, але, з урахуванням тактичних міркувань та обставин конкретного кримінального провадження, ця дія може бути вчинена раніше, ніж настання максимального строку тривалості досудового розслідування, встановленого п. 4 ч. 4 ст. 219 КПК України (два місяці з дня повідомлення особі про підозру у вчиненні злочину).

5. Виражаються у «жорсткій» (конкретній) чи «гнучкій» (оціночній) формі.

Іншою ознакою строків у кримінальному досудовому провадженні є те, що вони можуть бути виражені як у «жорсткій» (конкретній), так і «гнучкій» (оціночній) формі, що відображає різний ступінь нормативної визначеності часових меж процесуальної діяльності. Варто погодитись з думкою деяких науковців, що на стадії досудового розслідування переважно діють жорсткі строки, які мають передбачений законом часовий вимір. Установлення жорстких строків визнається найбільш дієвим способом забезпечення своєчасності процесуальних дій та досягнення завдань кримінального провадження [8, с. 210]. Такі строки передбачені, наприклад, у положеннях ст. 219 КПК України, які регламентують тривалість досудового розслідування. Наявність конкретних часових меж дисциплінує учасників кримінального провадження, стимулює їх до належного виконання своїх обов'язків. І навпаки, порушення передбачених законом строків веде до істотного зниження ефективності діяльності суб'єктів досудового етапу кримінального процесу, породжує надмірне затягування досудового розслідування, ускладнює реалізацію права на справедливий судовий розгляд у розумний строк і фактично залишає особу в стані правової невизначеності [11, с. 56].

Водночас гнучкі (оціночні) строки не мають чіткої кількісної визначеності та залежать від обставин кримінального провадження. З одного боку, гнучкі (оціночні) строки покликані компенсувати недосконалість жорстких строків, а з іншого боку, вони слугують гарантією захисту прав особи в ситуаціях, коли закон не містить чітко визначених часових меж. Найяскравішим прикладом є розумні строки кримінального провадження (ст. 28 КПК України), критерії для визначення тривалості якого мають оціночний зміст, що залежить від складності справи, поведінки сторін, дій органів досудового розслідування та низки інших обставин, що виникають у конкретному кримінальному провадженні [19, с. 270]. Хоча розумний строк може бути максимально стислим, але він є об'єктивно необхідними для виконання процесуальних дій і достатнім для виконання завдань кримінального провадження [20, с. 12; 21, с. 148]. Гнучкий, оціночний характер розумних строків дозволяє суб'єктам кримінального процесу, керуючись вимогами добросовісності та здорового глузду, здійснювати процесуальну діяльність щодо розслідування обставин учинення кримінального правопорушення найбільш ефективно [22, с. 353].

Окрім розумних строків, типовим проявами гнучких строків у кримінальному процесуальному законодавстві є ті, що виражені словами «негайно» або «невідкладно». Як правило вони встановлюються, коли в інтересах кримінального судочинства, а також з потреби гарантувати права, свободи та законні інтереси осіб, залучених до процесу, необхідна гранична швидкість проведення окремих процесуальних дій або їх безперервність. Таке формулювання підкреслює високу інтенсивність процесуальної дії, необхідність її здійснення у максимально короткий строк [13, с. 31]. Наприклад, вимога «негайного» повідомлення затриманій особі підстави затримання (ч. 4 ст. 208 КПК України), «невідкладного» внесення відомостей до ЄРДР після отримання заяви про вчинене кримінальне правопорушення (ч. 1 ст. 214 КПК України), «невідкладного» виконання ухвали слідчого судді щодо застосування запобіжного заходу після її оголошення (ст. 205 КПК України).

Враховуючи зазначене, жорсткі (конкретні) строки забезпечують стабільність і правову визначеність, а гнучкі (оціночні) – адаптивність та ефективність досудового слідства. Їхнє поєднання дозволяє оптимізувати досудове розслідування, дотримуючись при цьому прав, свобод і законних інтересів людини.

6. Спрямовуються на забезпечення ефективності кримінального досудового провадження.

Узагальнюючою ознакою строків у кримінальному досудовому провадженні є те, що вони спрямовуються на забезпечення ефективності кримінального судочинства. Саме процесуальні строки виступають необхідним організаційним інструментом, який визначає темп і ритм процесуальної діяльності, забезпечує її послідовність, упорядкованість і результативність. Завдяки строкам досудове розслідування набуває передбачуваності, а кожен учасник кримінального провадження має реальні часові орієнтири для здійснення своїх прав і виконання обов'язків. Внаслідок цього процесуальні строки є засобом досягнення оперативності та ефективності розслідування кримінальних правопорушень, а також подальшого судового розгляду справи [23, с. 262].

Нормативне регулювання строків дозволяє оптимізувати навантаження на органи досудового розслідування, сприяти своєчасності ухвалення рішень, а також стимулювати учасників кримінального провадження до сумлінного виконання процесуальних обов'язків. На думку деяких вчених, строки чинять дисциплінуючий вплив на учасників процесу та виступають гарантією дотри-

мання прав і свобод особи, щодо якої здійснюється кримінальне переслідування [24, с. 173]. Хоча строки й обмежують час для ухвалення процесуальних рішень або вчинення процесуальних дій, проте ці обмеження є необхідним підґрунтям для доцільної організації процесуальної діяльності, забезпечення її своєчасності та ефективності. Крім того, строки у досудовому кримінальному провадженні сприяють дотриманню вимог ЄСПЛ щодо здійснення розслідування зі зразковою сумлінністю, швидкістю та оперативністю [20, с. 14]. При цьому важливо зважати, що з урахуванням змісту інших ознак строків у досудовому кримінальному провадженні, вони у своїй сукупності безпосередньо впливають на досягнення ефективності кримінального досудового провадження, оскільки дозволяють діяти в межах розумного строку, впливати на їх тривалість через домовленість сторін, при цьому залишатися обов'язковими для дотримання з урахуванням правила диспозитивності учасниками кримінальних процесуальних відносин.

7. Спрямовуються на гарантування прав, свобод і законних інтересів людини.

Вирішальною ознакою процесуальних строків у кримінальному досудовому провадженні є їхня спрямованість на гарантування прав, свобод і законних інтересів людини. Саме ця властивість проявляє правозахисний зміст строків, які не лише впорядковують діяльність органів досудового розслідування, а й забезпечують дотримання принципу верховенства права, виступаючи в ролі своєрідного бар'єру від свавілля суб'єктів досудового етапу кримінального процесу. Тому вчені цілком справедливо розглядають строки саме як різновид процесуальних гарантій, що полягають в обмеженні часу для здійснення певних процесуальних дій, від яких прямо залежить реалізація прав людини [25, с. 64; 26, с. 188]. Типовими прикладами строків, які безпосередньо реалізують гарантійну функцію є граничні терміни затримання особи, застосування домашнього арешту, тримання під вартою, а також строки проведення процесуальних дій, зокрема слідчих (розшукових), пов'язаних з обмеженням прав і свобод людини [23, с. 261]. В цьому контексті також варто погодитись з думкою про існування прямого зв'язку між правовою регламентацією процесуальних строків та забезпеченням прав, свобод і законних інтересів учасників кримінального провадження [27, с. 314].

Показовим прикладом того, що строки у кримінальному досудовому провадженні виконують не лише регулюючу, а й гарантійну функцію, виступаючи ключовим елементом механізму захисту прав людини, є рішення ЄСПЛ «Merit v. Ukraine», в якому наголошено, що надмірна тривалість досудового розслідування суперечить вимогам ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, оскільки позбавляє особу передбачуваності й ставить її в стан постійної невизначеності щодо результатів кримінального провадження проти неї. Такий стан, за позицією Суду, свідчить про порушення права на справедливий судовий розгляд упродовж розумного строку [28]. Наведене рішення демонструє, що строки у кримінальному досудовому провадженні мають чітке спрямування на захист прав особи та покликані убезпечити її від зловживань або бездіяльності сторони обвинувачення.

Підсумовуючи, варто наголосити, що строки у кримінальному досудовому провадженні набувають характеру комплексної правової категорії. Вироблення правильного розуміння досліджуваного поняття спрямоване на підвищення ефективності досудового кримінального провадження, а також запобігання тривалому кримінальному переслідуванню та іншим порушенням прав, свобод і законних інтересів людини.

Висновки. Строки у кримінальному досудовому провадженні – це встановлені нормами кримінального процесуального законодавства або процесуальними рішеннями суб'єктів досудового етапу кримінального процесу або випливаючи з домовленостей сторін кримінального провадження обов'язкові для дотримання з урахуванням правила диспозитивності учасниками кримінальних процесуальних відносин терміни (моменти) часу, що виражаються у «жорсткій» (конкретній) чи «гнучкій» (оціночній) формі, та спрямовані на забезпечення ефективності кримінального досудового провадження та гарантування прав, свобод і законних інтересів людини.

Ознаки поняття «строки у кримінальному досудовому провадженні»:

- встановлюються нормами кримінального процесуального законодавства;
- встановлюються процесуальними рішеннями суб'єктів досудового етапу кримінального процесу;
- випливають з домовленостей сторін кримінального провадження;
- є обов'язковими для дотримання з урахуванням правила диспозитивності учасниками кримінальних процесуальних відносин;
- виражаються у «жорсткій» (конкретній) чи «гнучкій» (оціночній) формі;
- спрямовуються на забезпечення ефективності кримінального досудового провадження;
- спрямовуються на гарантування прав, свобод і законних інтересів людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дашковська О.Р. Правові дефініції як різновид нормативних приписів. *Вісник Академії правових наук України: збірник наукових праць.* Харків: Право, 2012. № 3 (70). С. 19–23. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/3918/1/Dashkovska_16.pdf.
2. Яремко Я. Семантичний аспект природи терміна. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Проблеми української термінології».* 2006. № 559. С. 53–56. URL: https://ena.lpnu.ua:8443/server/api/core/bitstreams/f23a688a-6120-4603-8190-b61683d5cc9a/content.
3. Дуфенюк О.М. Недоліки термінологічного апарату кримінально-правового захисту життя та здоров'я особи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2009. Вип. 2. С. 171–180. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/2246/1/2-2009domtzo.pdf.
4. Бусел В.Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.). Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с. URL: https://archive.org/details/velykyislovnyk.
5. Короткий тлумачний словник української мови / уклад.: Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька, В.Л. Карпова та інші. Київ: Рад. школа, 1978. 296 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Humetska_LL/Korotkyi_tlumachnyi_slovnyk_ukrainskoi_movy.pdf.
6. Новий тлумачний словник української мови: у 4 т. / уклад.: В. Яременко, О. Сліпушко. Київ: АКОНІТ, 1999. Т. 3. 892 с. URL: https://ecatalog.univ.kiev.ua/ukr/elcat/new/detail.php3?doc_id=1964598.
7. Благута Р.І., Гуцуляк Ю.В., Дуфенюк О.М. та ін. Кримінальне процесуальне право України: навч. посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 774 с. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/1053/1/krum-proc%20pravo.pdf.
8. Удалова Л.Д., Рожнова В.В., Письменний Д.П. та ін. Кримінальний процес: підручник. Київ: «Центр учбової літератури», 2022. 780 с. URL: https://www.navs.edu.ua/files/kafedru/kkp/2022/krym_protses_2022_pidr.pdf.
9. Тертишник В.М. Кримінальний процес України: підручник. 7-ме вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2017. 840 с.
10. Басай В.Д. Поняття і види процесуальних строків за КПК України та КПК Російської Федерації. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ.* 2013. № 1. С. 204-208. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/5e646f31-69d4-4fb0-8697-dd293d811cd0/content.
11. Заїка С.О. Строки у кримінальному процесі України в контексті європейських стандартів: дис. … канд. юрид. наук. Київ. 2006. 281 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0406U002577.
12. Басай В.Д. Поняття і види процесуальних строків за КПК України, КПК Російської Федерації і КПК Республіки Білорусь. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2013. Вип. 1 (3). С. 271–280. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2013/26.pdf.
13. Фомін С.Б. Строки у кримінальному судочинстві: поняття, класифікація та функціональне призначення: дис. … канд. юрид. наук. Харків. 2002. 207 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0403U001055.
14. Сіроткіна М. Ініціювання укладення угоди про примирення в кримінальному провадженні. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 8. С. 291–296. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.8.48.
15. Кубарєв І.В., Барган С.С. Закордонний досвід регламентації співпраці підозрюваного зі стороною обвинувачення. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 3 (72). С. 188–195. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-72-3-188-195.
16. Кубарєв І.В., Барган С.С. Згода потерпілого на укладення угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу*. 2020. № 4 (73). С. 125–133. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2020-73-4-125-133.
17. Почтовий М.М. Види диспозитивності кримінального судочинства України. *Юридична наука.* 2020. № 4 (106). Том 1. С. 215–221. DOI: https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-106-4-1.26.
18. Кадун Ж.А. Поняття процесуальних строків. Значення процесуальних строків у кримінальному провадженні. *Гендерні детермінанти вчинення насильства у сім'ї та правові основи протидії: матеріали міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції.* 2015. С. 130–135. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/b45048bc-1b33-46a3-9481-cab6ff19661d/content (дата звернення: 07.11.2025).
19. Кушнєрьов В.М. Категорія «розумний строк» у кримінальному процесі України. Підприємництво, господарство і право. 2020. № 10. С. 269–273. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.46.

20. Лоскутов Т.О. Правове регулювання строків досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Правовий часопис Донбасу*. 2022. № 2 (79). С. 11–18. DOI: https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-79-2-11-18.
21. Скрябін О.М. Основні засади розумності строків у кримінальному процесуальному кодексі України. *Право і суспільство*. 2020. № 2. Ч. 3. С. 146–152. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.2-3.23.
22. Лоскутов Т.О. Правове регулювання засади розумності у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 350–355. DOI: https://doi.org/10.32782/klj/2023.1.54.
23. Пахлеванзаде А. Класифікація кримінально-процесуальних строків. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 9. С. 260–263. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-9/64.
24. Оборотов І.Г. Темпоральні грані права: монографія. Миколаїв: ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. 230 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Oborotov_Ihor/Temporalni_hrani_prava.pdf?PHPSESSID=g741fju5i70jhsk2j749cvnl43 (дата звернення: 07.11.2025).
25. Пахлеванзаде А. Поняття та функціональне призначення кримінально-процесуальних строків. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2017. № 4. С. 64–66. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2017/4/18.pdf (дата звернення: 07.11.2025).
26. Коваленко Є.Г. Кримінальний процес України: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 576 с.
27. Лоскутов Т.О. Кримінальне процесуальне регулювання строків забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 313–315. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/3d1ad9e8-164e-4464-b898-271eef8bb8b6/content.
28. Case of Merit v. Ukraine. № 66561/01. 30.03.2004. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-61685%22]}.

УДК 343.148(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.35

ПРОВЕДЕННЯ ЕКСПЕРТИЗИ ЯК ФОРМА УЧАСТІ ЕКСПЕРТА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Педос Ю.В.
ад'юнкт відділу аспірантури (ад'юнктури) і докторантури
Харківського національного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0005-3053-5713

Педос Ю.В. Проведення експертизи як форма участі експерта у кримінальному провадженні.

Автором статті проведено аналіз сучасного стану правового регулювання та наукових розробок у сфері використання спеціальних знань експерта під час його залучення для проведення експертизи у кримінальному провадженні. Увагу сконцентровано на проведені експертизи саме як форми участі експерта у кримінальному судочинстві. На підставі проведеного дослідження визначено, що проведення експертизи є складною процесуальною дією, що складається з певних етапів, а саме: залучення експерта за дорученням або на договірних умовах та використання спеціальних знань експертом під час здійснення експертного дослідження, результатом якого є складання висновку. Здійснено ґрунтовний аналіз кожного етапу проведення експертизи під час кримінального провадження, за результатом якого автором зазначено про необхідність закріплення в положеннях кримінального процесуального законодавства чіткої форми процесуального документа як юридичної підстави проведення експертизи, а також доповнення щодо обов'язку інформування про факт та мету залучення експерта. Автором визначено необхідність дотримання певного алгоритму дій під час залучення експерта для проведення експертизи, що передбачає встановлення підстав для проведення експертизи, збір даних для проведення дослідження, ухвалення рішення про проведення експертизи та формулювання питань перед експертом, під час якого необхідним є окреме залучення спеціаліста для участі в підготовці необхідного переліку запитань. Акцентовано увагу на дотриманні порядку надання висновку експерта з врахуванням особливостей та вимог на всіх етапах проведення експертизи. Досліджуючи проведення експертизи як форму участі експерта у кримінальному провадженні, автором наголошено про важливість визначення фактичних підстав її проведення, перевірки належності та якості об'єктів дослідження, врахування особливостей призначення експертизи та порядку залучення експерта, алгоритму використання спеціальних знань, якими володіє експерт, а також дотримання вимог щодо складання та оцінки висновку експерта як самостійного процесуального джерела доказів, що повинно відповідати критеріям належності, допустимості, достатності та достовірності.

Ключові слова: експерт, участь, кримінальне провадження, експертиза, спеціальні знання, використання, дослідження, залучення, клопотання, доручення, постанова, етапи, юридичні та фактичні підстави.

Pedos Y.V. Conducting an examination as a form of expert participation in criminal proceedings.

The author of the article analyzed the current state of legal regulation and scientific developments in the field of using the expert's special knowledge when engaging him to conduct an examination in criminal proceedings. Attention is focused on the conducted examinations as a form of expert participation in criminal proceedings. Based on the research conducted, it was determined that conducting an examination is a complex procedural action consisting of certain stages, namely: engaging an expert by order or on contractual terms and using special knowledge by the expert during the conduct of an expert study, the result of which is the preparation of an opinion. A thorough analysis of each stage of the examination during criminal proceedings was carried out, as a result of which, the author noted the need to establish in the provisions of criminal procedural legislation a clear form of a procedural document as the legal basis for conducting an examination, as well as an addition regarding the obligation to inform about the fact and purpose of involving an expert. The author has determined the need to adhere to a certain algorithm of actions when engaging an expert to conduct an examination, which involves establishing the grounds for conducting an examination, collecting data for conducting a study, making a decision to conduct an examination and formulating questions for the expert, during which it is necessary to separately involve a specialist to participate in the preparation of the necessary list of questions. Attention is focused on compliance with the procedure for providing

an expert opinion, taking into account the specifics and requirements at all stages of the examination. Investigating the conduct of an examination as a form of expert participation in criminal proceedings, the author emphasizes the importance of determining the factual grounds for its conduct, verifying the appropriateness and quality of the objects of research, taking into account the specifics of the purpose of the examination and the procedure for involving an expert, the algorithm for using the expert's special knowledge, as well as compliance with the requirements for compiling and evaluating the expert's conclusion as an independent procedural source of evidence, which must meet the criteria of appropriateness, admissibility, sufficiency and reliability.

Key words: expert, participation, criminal proceedings, examination, special knowledge, use, research, involvement, request, assignment, resolution, stages, legal and factual grounds.

Постановка проблеми. Участь експерта у кримінальному провадженні це специфічна діяльність, що спрямована на забезпечення реалізації завдань кримінального процесу шляхом застосування спеціальних знань під час проведення експертизи. Разом з цим, така участь не може зводитися лише до виконання експертного дослідження або до взаємодії зі сторонами кримінального провадження, оскільки охоплює ширший комплекс процесуальних та фактичних дій. Адже, порядок та особливості залучення експерта в якості учасника кримінального провадження залежать від обставин кримінального провадження. Дослідження проведення експертизи як однієї з форм участі експерта у кримінальному провадженні спонукало до виокремлення та на аналізу низки проблемних питань, що стосуються сприйняття самого поняття «проведення експертизи» як форми такої участі, визначення фактичних та юридичних підстав, а також етапів проведення експертизи, кожен з яких має свої особливості та порядок, тощо.

Стан опрацювання проблематики. В наукових колах постійно ведуться дискусії щодо визначення та закріплення в положеннях кримінального процесуального законодавства окремих аспектів використання спеціальних знань, якими володіє експерт під час проведення експертизи у кримінальному провадженні. Так, дослідженню піднятій проблематиці в статті присвятили свої праці такі науковці як: А.С. Амеліна, О.В. Бишевець, Г.П. Власова, А.Г. Вуйма, Г.І. Глобенко, К.Г. Дікевич, А.В. Дудич, К. Ісматова, О.М. Калачова, В.В. Кошинець, Я.О. Кулик, В.М. Ревако, Н.М. Сенченко, Я.А. Соколова, О.М. Шрамко, Г.В. Щербакова, М.С. Ющенко та ін. Разом з цим, проведені дослідження стосуються вивчення певних аспектів використання спеціальних знань у кримінальному провадженні та проведення експертиз у кримінальних провадженнях щодо окремих видів правопорушень.

Метою статті є дослідження проведення експертизи як форми участі експерта у кримінальному провадженні, визначення фактичних та юридичних підстав залучення експерта, встановлення етапів проведення експертизи.

Виклад основного матеріалу. Однією з форм участі експерта у кримінальному провадженні є проведення експертизи, порядок якої регламентовано відповідними положеннями КПК України (ст. 242–244 КПК України)[1] та іншими нормативно-правовими актами: Законами України [2], Постановами Кабінету Міністрів [3], наказами [4], тощо. Першим питанням під час нашого дослідження постає розуміння самого поняття «проведення експертизи» як форми участі, адже: з одного боку, згідно ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII [2], це дослідження об'єктів, явищ і процесів, що здійснюється на основі спеціальних знань у будь-якій галузі науки, техніки, мистецтва або ремесла, з метою надання висновку з питань, що будуть розглядатись в суді; з другого, відповідно до ч. 1 ст. 242 КПК України [1] проведення експертизи полягає у проведенні експертною установою, експертом чи експертами, залученими сторонами кримінального провадження або слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках, передбачених положеннями КПК України, експертизи, якщо для з'ясування обставин кримінального провадження необхідним є використання спеціальних знань.

В наукових працях зустрічається визначення експертизи як процесуальної дії, що полягає у фаховому розгляді й дослідженні об'єктів, пов'язаних із розслідуванням кримінального провадження, з метою отримання об'єктивних висновків та встановлення істини [5, с. 330]. Зокрема, К. Ісматова називає проведення експертизи процесуальною дією, що полягає в дослідженні експертом речових доказів та інших матеріалів, за завданням слідчого або судді, задля встановлення фактичних даних та обставин, що мають значення для кримінального провадження [6, с. 90].

На нашу думку, неможливо чітко назвати таку форму участі експерта у кримінальному провадження як проведення експертизи, зокрема, дослідженням, слідчою (розшуковою) або процесуальною дією. Так, законодавець, регламентуючи проведення експертизи положеннями КПК України, розмістив їх у 21 Главі КПК України, що має назву «Слідчі (розшукові) дії». Отже, проведення експертизи є одним із видів слідчих (розшукових) дій. Разом з цим, постає питання щодо суб'єкта

проведення експертизи, адже слідчі (розшукові) дії проводяться уповноваженими на те особами – слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею та суддею. В межах кримінального провадження зазначені особи наділені процесуальним правом призначення експертизи за своєю ініціативою або за клопотанням сторони кримінального провадження та потерпілого. Що ж стосується самого проведення експертизи, законодавець чітко зазначає суб'єкта її проведення – експертна установа, експерт або експерти (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Отже, проведення експертизи пов'язано з комплексом заходів, що передують, провокують, забезпечують та фіксують увесь алгоритм дій, що необхідно здійснити для призначення та проведення самого експертного дослідження. Так, К. Ісматова вважає, що сам процес підготовки експертизи є алгоритмом дій, що включає: збирання необхідних матеріалів, щодо яких будуть з'ясовуватись питання; вибір моменту призначення експертизи; визначення предмету судової експертизи; формулювання запитань експерту та визначення об'єму дослідження [6, с. 90-91]. Погоджуючись з такою думкою, необхідно зауважити, що проведення експертизи є складною процесуальною дією, що складається з певних етапів, направлених на виконання однієї мети.

Визначаючи систему дій, що відбуваються в процесі проведення експертизи, необхідно виокремити етапи її проведення. На нашу думку, враховуючи процесуальну сутність участі експерта у кримінальному провадженні [7], етапами проведення експертизи у кримінальному провадженні є:

1. Залучення експерта за дорученням та на договірних умовах.

2. Використання спеціальних знань експертом під час здійснення експертного дослідження, результатом якого є складання висновку.

Отже, дослідження порядку та особливостей *залучення експерта для проведення експертизи* як її початкового етапу вказує на наявність наступних аспектів:

1) порядок залучення експерта ототожнюється з моментом призначення експертизи та є слідчою (розшуковою) дією, порядок якої регламентується положеннями кримінального процесуального законодавства. При всьому розмаїтті експертних досліджень порядок залучення експерта для їх проведення повинен відповідати правилам, встановленим законодавцем. Так, відповідно до положень п. 1 ч. 1 ст. 243 КПК України «експерт залучається для проведення експертизи за дорученням сторони кримінального провадження», що полягає у прийнятті такого рішення уповноваженими особами: слідчим, дізнавачем, прокурором, слідчим суддею та суддею.

В рамках кримінального провадження всі рішення приймаються шляхом складання відповідних процесуальних документів, якими доручається проведення експертизи. Зокрема, Г.П. Власова, О.М. Калачова, В.В. Кошинець, Я.А. Соколова та Г.В. Щербакова, зазначають, що для проведення експертизи обов'язково потрібна наявність фактичних і юридичних підстав. Фактичною підставою є відомості та факти, що свідчать про певні обставини кримінального правопорушення, які виступають передумовою для проведення експертизи у кримінальному провадженні. Юридичною ж підставою є передбачена законодавством процесуальна форма правого акту [8, с. 8-9].

Отже, експерт може бути залучений слідчим, дізнавачем та прокурором шляхом винесення постанови, якою вони доручають експертній установі (експерту чи експертам) проведення експертизи. Слідчий суддя за результатами розгляду клопотання сторони захисту про залучення експерта має право доручити проведення експертизи шляхом винесення ухвали (п. 3 ч. 1 ст. 244 КПК України). Суд, під час судового розгляду, за клопотанням сторін кримінального провадження та потерпілого складає ухвалу про доручення на проведення експертизи (ст. 332 КПК України). Також законодавець передбачає залучення експерта на договірних умовах стороною захисту самостійно (п. 2 ч. 1 ст. 243 КПК України).

В положеннях ст. 7-1 Закону України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII [2] зазначено, що підставою проведення судової експертизи (обстеження і дослідження) є відповідне судове рішення, рішення органу досудового розслідування або договір з експертом (експертною установою) у разі проведення на замовлення інших осіб. Положення п. 1.8. Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.01.1998 р. № 53/5 також вказують, що підставою проведення експертизи є процесуальний документ про призначення експертизи, що складається уповноваженою особою або договір з експертом (експертною установою) [4].

На нашу думку, порядок залучення експерта як учасника кримінального провадження для проведення експертизи, в частині визначення форми процесуального документа про доручення проведення експертизи, потребує кримінального процесуального закріплення, адже в Законі України «Про судову експертизу», як вище зазначено, законодавець декламує про юридичні підстави проведення експертизи.

Крім того, М.С. Ющенко та Н.М. Сенченко пропонують інформувати іншу сторону кримінального провадження стороною захисту про залучення експерта для проведення експертизи, а також

надавати інформацію про зміст завдань, що поставлені перед експертом [9, с. 230]. Вважаємо, що таке повідомлення надало б стороні обвинувачення та потерпілому можливість завчасно, а не після відкриття матеріалів кримінального провадження, прийняти рішення про необхідність проведення повторної, додаткової чи комплексної експертизи. Ці дії, в першу чергу, будуть направлені на дотримання засади розумних строків кримінального провадження.

Зокрема, на нашу думку, необхідним є доповнення ст. 243 КПК України ч. 2 в наступній редакції: «2. Сторона, що залучає експерта, зобов'язана надіслати іншій стороні або потерпілому повідомлення про факт та мету залучення експерта.»

2) особливості залучення експерта полягають в підставах проведення експертизи, адже законодавець передбачає залучення експерта для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, ч. 1 ст. 242 КПК України, а також встановлює підстави для обов'язкового проведення експертизи, забезпечення якої покладає на слідчого, дізнавача та прокурора (ч. 2 ст. 242 КПК України). Крім цього, законодавець встановлює обмеження та не допускає проведення експертизи для з'ясування питань права (ч. 1 ст. 242 КПК України).

Отже, основною підставою для залучення експерта до кримінального провадження для проведення експертизи є необхідність застосування спеціальних знань, якими він володіє для встановлення певних даних, інформації або відомостей, що мають значення для з'ясування обставин кримінального правопорушення. Разом з цим, на нашу думку, проблемним питанням є те, що в положеннях ст. 242 КПК України регламентується тільки необхідність проведення експертизи, а перелік підстав для залучення експерта відсутній, окрім обов'язкових випадків проведення експертизи.

3) залучення експерта для проведення експертизи включає певний алгоритм дій, який, на нашу думку, можна визначити наступним чином:

– встановлення фактичних та наявність юридичних підстав (постанова, ухвала, договір) для проведення експертизи,

– збір вихідних даних (об'єктів) для проведення експертного дослідження,

– ухвалення рішення про проведення експертизи,

– постановка питань перед експертом (на цьому етапі є необхідність запрошення експерта в кримінальному процесі).

Наступним етапом проведення експертизи, що підлягає окремому дослідженню є *використання спеціальних знань експертом під час здійснення експертного дослідження,* результатом якого є складання висновку. Цей етап полягає саме в процесі проведення експертизи експертом або експертами з метою перевірки, оцінки зібраних доказів або одержання нових доказів у кримінальному провадженні. Процес такого дослідження полягає в комплексі дій, що здійснюються експертом, використовуючи спеціальні знання, якими він володіє.

Проведене нами дослідження спонукало до визначення такого алгоритму дій: підготовка до проведення (отримання доручення або укладання договору, аналіз поданих об'єктів для дослідження та кола поставлених питань перед експертом, прийняття рішення про відмову від проведення експертизи або необхідність надання додаткових матеріалів для проведення повного дослідження), проведення самого експертного дослідження (аналіз, синтез, оцінка результатів) та складання експертом висновку.

Висновок експерта є процесуальним джерелом доказів (ч. 2 ст. 84 КПК України), що повинен відповідати критеріям належності, достатності та достовірності (ст. 85 КПК України), а також допустимості (ст. 86 КПК України). Він повинен бути складений та отриманий відповідно до положень КПК України, стосуватись тільки обставин кримінального провадження, а відомості, що в ньому містяться повинні бути достовірними та достатніми для підтвердження досліджуваних обставин. Крім того, предметом судового розгляду можуть бути тільки ті висновки експертів, що були надані в результаті проведення судової експертизи на основі спеціальних знань (ст. 1 Закону України «Про судову експертизу») [2].

Як самостійне процесуальне джерело доказів, висновок експерта є найбільш кваліфікованою формою використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, що сприяє всебічному, повному, об'єктивному дослідженню обставин провадження та постановленню законних, обґрунтованих та вмотивованих судових рішень. Разом з цим, він не має переваг у доказовому значені щодо інших процесуальних джерел та, з метою врахування відомостей, що в ньому містяться в сукупності з іншими доказами, підлягає належній перевірці та оцінці на загальних підставах. Особливістю такого висновку є те, що він ґрунтуються на спеціальних знаннях, якими не володіють слідчі, дізнавачі, прокурори та судді.

На думку Ю. Пілюкова, критерії оцінки висновку експерта залежать від ряду факторів, до яких дослідник відносить: правильність формулювання питань, що ставляться перед експертом для вирішення, законність здобуття об'єктів дослідження, їх достатність та якість [10, с. 102]. Разом

цим, на нашу думку, порядок складання та отримання висновку експерта передбачає врахування особливостей та вимог на всіх етапах проведення експертизи, а саме: наявність фактичних підстав та об'єктів дослідження, дотримання порядку призначення експертизи та залучення експерта (належний ініціатор та наявність юридичної підстави), використання спеціальних знань, якими володіє експерт (відповідність завдання дослідження сфері спеціальних знань; достатність та якість об'єктів дослідження) та складання висновку експертом.

Висновки. Отже, експерт є самостійним учасником кримінального провадження, який залучається за дорученням сторін кримінального провадження, судом та потерпілим для проведення експертного дослідження, за результатом якого він складає висновок, який може бути визнаний судом доказом у кримінальному провадженні. Під час вивчення проведення експертизи як форми участі експерта у кримінальному провадженні встановлено низку проблемних питань, що полягають з розумінні самого поняття та порядку проведення експертизи в цілому, визначенні переліку підстав та порядку залучення експерта; встановленні меж та формулюванні питань, що будуть адресовані експерту, тощо. Разом з цим, впровадження наданих пропозицій та дотримання визначеного нами порядку дій на кожному етапі проведення експертизи створить умови для повного, швидкого та неупередженого досудового розслідування та судового розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
2. Про судову експертизу: Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. (Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 28. ст.232). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.
3. Про затвердження Інструкції про порядок і розміри компенсації (відшкодування) витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів досудового розслідування, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним спеціалізованим установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів: Постанова Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 р. № 710.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-96-%D0%BF#Text.
4. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Наказ Міністерства юстиції України від 08.01.1998 р. № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.
5. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз. Тема 15. Призначення та проведення судових експертиз. Частина третя. Криміналістична тактика. Університет державної фіскальної служби України. С. 327–346. URL: https://library.nusta.edu.ua/depository/%D0%9517.pdf.
6. Ісматова К. Особливість підготовки матеріалів для проведення експертиз. *Актуальні проблеми та перспективи розвитку юридичної науки, освіти та технологій у XXI столітті в дослідженнях молодих учених.* Харків. 2023. С. 90–92. URL: http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/16772.
7. Педос Ю.В. Процесуальний статус експерта у кримінальному провадженні. *Вісник ХНУВС.* № 2 (109). Харків. 2025. 451 с. С. 339–347. URL: https://visnyk.univd.edu.ua/index.php/VNUAF/issue/view/50/pdf109.
8. Власова Г.П., Калачова О.М., Кощинець В.В., Соколова Я.А., Щербакова Г.В. *Актуальні питання призначення та проведення експертиз в Україні: наук.-практ. посіб.* К. Національна академія прокуратури України. 2014. 68 с.
9. Сенченко Н.М., Ющенко М.С. Участь експерта у кримінальному провадженні. *Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза.* Розділ 8. С. 227–231. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/59243/1/252854-D1%96-580861-1-10-20220213.pdf.
10. Пілюков Юрій Процесуальні вимоги до висновку експерта у кримінальному провадженні. *Актуальні проблеми правознавства*. № 3. 2018. С. 99–102. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/312.

УДК 343.13:343.98:343.43:004.056.5(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.36

ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ І ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ: ПРОЦЕСУАЛЬНІ АСПЕКТИ, ЕКСПЕРТНА ВЗАЄМОДІЯ ТА ЦИФРОВА КРИМІНАЛІСТИКА

Сергєєва Д.Б.,
докторка юридичних наук, професорка,
заслужена юристка України,
головна наукова співробітниця
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0003-1005-7046

Сергєєва Д.Б. Використання спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів і злочинів проти людяності: процесуальні аспекти, експертна взаємодія та цифрова криміналістика.

Стаття присвячена всебічному аналізу процесуальних і криміналістичних аспектів використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності в умовах воєнного стану. Розкрито місце спеціальних знань у структурі доказування як ключового інструмента забезпечення повноти, об'єктивності та відтворюваності результатів досудового розслідування. Визначено, що у сучасній доктрині кримінального процесу спеціальні знання перестають бути допоміжним елементом і перетворюються на системоутворюючу складову доказового процесу, що забезпечує зв'язок між науковими, технічними й юридичними методами пізнання фактичних обставин злочину. Проаналізовано процесуальні форми їх реалізації: участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій, призначення та проведення судових експертиз, надання консультацій і спеціальних висновків, а також використання результатів експертних досліджень у судовому розгляді.

Окрема увага приділена змісту й особливостям проведення державної експертизи з питань таємниць, що має виняткове значення у провадженнях про шпигунство та розголошення державної таємниці. Розкрито методологію та процесуальні умови експертизи спеціальних хімічних речовин, які застосовуються під час документування злочинів терористичного й диверсійного характеру. Детально висвітлено роль комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертиз у виявленні цифрових слідів злочину, відновленні видалених даних, встановленні фактів несанкціонованого доступу й маршрутизації передавання інформації. Описано значення експертизи відео- та звукозапису для перевірки автентичності аудіовізуальних матеріалів, що фіксують факти воєнних злочинів, а також наведено вимоги до процедурного забезпечення їх допустимості у суді.

Обґрунтовано, що використання спеціальних знань забезпечує наукову точність встановлення причинно-наслідкових зв'язків, достовірність оцінки об'єктивних і суб'єктивних ознак складу злочину та є невід'ємною гарантією справедливого правосуддя. Визначено систему процесуальних гарантій допустимості та достовірності експертних висновків – від належного призначення експертизи й кваліфікації експерта до фіксації безперервного ланцюга збереження доказів і перевірки результатів у суді. Проаналізовано організаційні основи взаємодії органів досудового розслідування, прокуратури й експертних установ, зокрема запровадження практики «паспортів доказів», комплексних експертних груп і міжвідомчих комунікацій. Доведено, що в умовах воєнного стану ефективне використання спеціальних знань стає стратегічною передумовою якісного розслідування воєнних злочинів, забезпечення допустимості доказів у міжнародному кримінальному правосудді та підвищення рівня довіри до результатів українського кримінального судочинства.

Ключові слова: спеціальні знання, судова експертиза, воєнні злочини, злочини проти людяності, допустимість доказів, достовірність доказів, державна експертиза з питань таємниць, експертиза спеціальних хімічних речовин, комп'ютерно-технічна експертиза, телекомунікаційна експертиза, експертиза відео- та звукозапису, взаємодія слідчого та експерта, кримінальний процес, воєнний стан, доказування.

Serhieieva D.B. Use of special knowledge in the investigation of war crimes and crimes against humanity: procedural aspects, expert interaction, and digital criminalistics

The article provides a comprehensive analysis of the procedural and criminalisti.c aspects of using special knowledge in the investigation of war crimes and crimes against humanity under martial law.

It reveals the place of special knowledge within the structure of proof as a key tool for ensuring the completeness, objectivity, and reproducibility of pre-trial investigation results. It is determined that in the modern doctrine of criminal procedure, special knowledge is no longer a merely auxiliary element but becomes a system-forming component of the evidentiary process, ensuring the connection between scientific, technical, and legal methods of establishing the factual circumstances of a crime. The procedural forms of its implementation are analyzed, including the participation of specialists in investigative (search) actions, the appointment and conduct of forensic examinations, the provision of expert consultations and special opinions, as well as the use of expert research results during judicial proceedings.

Particular attention is paid to the content and specifics of the state expertise on matters of secrecy, which has exceptional importance in proceedings concerning espionage and disclosure of state secrets. The article outlines the methodology and procedural conditions for conducting examinations of special chemical substances used in documenting terrorist and sabotage-related crimes. The role of computer-technical and telecommunication examinations in detecting digital traces of crimes, recovering deleted data, establishing unauthorized access, and reconstructing information transfer routes is detailed. The significance of video and audio examination for verifying the authenticity of audiovisual materials recording facts of war crimes is described, along with the procedural requirements for ensuring their admissibility in court.

It is substantiated that the use of special knowledge ensures scientific accuracy in establishing causal links, reliability in assessing the objective and subjective elements of a crime, and serves as an indispensable guarantee of fair justice. The system of procedural safeguards for the admissibility and reliability of expert conclusions is defined – from the proper appointment of examinations and expert qualifications to the documentation of an unbroken chain of custody and verification of results in court. The article also analyzes the organizational foundations of cooperation between pre-trial investigation bodies, the prosecution, and expert institutions, including the introduction of "evidence passports," integrated expert groups, and interagency communication mechanisms. It is proved that under martial law, the effective use of special knowledge becomes a strategic prerequisite for the qualitative investigation of war crimes, ensuring the admissibility of evidence in international criminal justice, and strengthening confidence in the results of the Ukrainian criminal justice system.

Key words: special knowledge, forensic examination, war crimes, crimes against humanity, admissibility of evidence, reliability of evidence, state secrecy expertise, examination of special chemical substances, computer-technical expertise, telecommunication expertise, video and audio examination, interaction between investigator and expert, criminal procedure, martial law, evidentiary process.

Постановка проблеми. В умовах повномасштабної збройної агресії рф проти України питання ефективного розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності набули безпрецедентної ваги для системи національної безпеки, правосуддя та міжнародного іміджу держави. Сучасна слідча та судова практика свідчить про істотне зростання ролі спеціальних знань у процесі виявлення, фіксації, дослідження та оцінки доказової інформації. Використання таких знань забезпечує не лише встановлення об'єктивної істини у кримінальному провадженні, але й гарантує дотримання принципів верховенства права, змагальності та забезпечення прав людини під час досудового розслідування.

Особливістю воєнних злочинів і злочинів проти людяності є їхня складна фактична та доказова структура, що потребує комплексного застосування знань з різних галузей – криміналістики, експертології, військової справи, інформаційних технологій, медицини, психології, вибухотехніки, екології, лінгвістики та інших спеціальних сфер. Для слідчого, прокурора та суду такі знання виступають інструментом достовірного встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діями підозрюваних і наслідками злочину, а також засобом відновлення події злочину, зруйнованої внаслідок бойових дій або умисного приховування.

Кримінальне провадження у справах цієї категорії характеризується високою залежністю від результатів судових експертиз, консультацій спеціалістів і технологічних процесів дослідження матеріальних об'єктів, інформаційних систем, документів та носіїв даних. Поряд із традиційними видами експертиз – судово-медичними, трасологічними, вибухотехнічними чи балістичними – зростає значення комп'ютерно-технічних, телекомунікаційних, хімічних, біологічних, психологічних і мовознавчих досліджень. Кожен із цих напрямів створює нові можливості для отримання достовірної інформації про механізм учинення злочину, але водночас висуває додаткові вимоги до процесуальної форми, належності, допустимості та достовірності доказів.

Використання спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів вимагає від органів досудового розслідування і прокуратури вміння працювати з технічно складними об'єктами, у тому числі

цифровими носіями інформації, електронними системами зв'язку, відео- та аудіозаписами, а також матеріалами, що мають обмежений доступ чи містять відомості, віднесені до державної таємниці. Від правильності процесуальної організації таких дій залежить не лише успішність розслідування, а й подальша судова перспектива справи, зокрема в аспекті міжнародного співробітництва і визнання доказів у Міжнародному кримінальному суді.

Водночас чинне кримінальне процесуальне законодавство України залишається недостатньо адаптованим до потреб розслідування злочинів, пов'язаних із застосуванням складних технічних засобів і залученням вузькоспеціалізованих експертів. На практиці спостерігаються труднощі у визначенні процесуального статусу спеціаліста, меж його участі у слідчих (розшукових) діях, процедурі призначення комплексних або комісійних експертиз, а також у збереженні безперервного ланцюга збереження речових доказів.

З огляду на це особливої ваги набуває розроблення цілісної моделі використання спеціальних знань у кримінальному процесі, що поєднує криміналістичну методику, процесуальні стандарти доказування та організаційно-технічні принципи дослідження доказових об'єктів. Такий підхід дає змогу забезпечити процесуальну стійкість отриманої доказової інформації, її відтворюваність і перевірність, а також дотримання прав учасників кримінального провадження навіть у специфічних умовах воєнного стану.

Таким чином, використання спеціальних знань у розслідуванні воєнних злочинів і злочинів проти людяності виступає не допоміжним елементом, а центральною ланкою доказового процесу, що інтегрує науково-технічні, експертні та процесуальні ресурси держави з метою забезпечення ефективного, справедливого та законного кримінального судочинства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика використання спеціальних знань у кримінальному провадженні знайшла всебічне висвітлення у працях провідних представників української процесуально-криміналістичної науки, серед яких М. Погорецький, М. Шумило, В. Ходанович, О. Чуваков та інші. У їхніх дослідженнях сформульовано концептуальні засади залучення спеціалістів і експертів до процесу доказування, визначено поняття, сутність і межі застосування спеціальних знань, а також окреслено критерії оцінки експертних висновків з позицій допустимості та достовірності [15; 21; 22; 28–30; 32]. Наукові розвідки вітчизняних учених заклали теоретичну основу для інтеграції експертної діяльності у кримінальне судочинство, підкресливши її значення для забезпечення об'єктивності, повноти й ефективності розслідування.

Суттєвий внесок у розвиток доктрини процесуального доказування зробили праці, присвячені формуванню сучасної моделі кримінального процесуального доказу, його властивостей і стандартів перевірюваності. Зокрема, обґрунтовано положення про те, що доказовий процес повинен ґрунтуватися на чітко визначених критеріях належності, допустимості, достовірності й відтворюваності, а також на процесуальній відповідальності за дотримання цих вимог під час одержання й використання результатів експертних досліджень. У працях з теорії кримінального процесуального доказування акцентовано, що технологічні зміни у сфері збору, обробки та перевірки доказів зумовлюють потребу оновлення процесуальної доктрини з урахуванням науково-технічного прогресу та міжнародних зобов'язань України [9; 12; 14; 19; 31].

Особливу увагу в науковій літературі приділено питанням використання спеціальних знань у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки, зокрема шпигунства, державної зради, терористичних актів і посягань, пов'язаних із порушенням режиму державної таємниці. Дослідження, присвячені цим аспектам, розкривають специфіку організації досудового розслідування, особливості взаємодії слідчого з експертами та спеціалістами, вимоги до документування і перевірки фактів, що становлять державну таємницю або пов'язані з використанням сучасних технічних засобів. Ці напрацювання є базовими для формування належної процесуальної форми та забезпечення якості доказового матеріалу у справах воєнного характеру [1; 17; 18; 20; 23; 25–27; 29–30].

Водночас сучасна наукова дискусія розвивається під впливом міжнародних стандартів доказування. Значення мають положення Римського статуту Міжнародного кримінального суду, практика Європейського суду з прав людини та технічні стандарти Європейської мережі судово-експертних інститутів (ENFSI). Їх імплементація сприяла становленню національної концепції цифрової доказовості, яка передбачає повну простежуваність, достовірність та відтворюваність кожного процесуального етапу роботи з доказами – від моменту їх виявлення до судового розгляду [8; 11; 20; 27]. Вплив цих документів помітно посилив вимоги до експертної діяльності в частині технічної ідентифікації, захисту даних, хешування, опису середовища й фіксації усіх дій з об'єктом дослідження.

Значну роль у стандартизації слідчої та експертної практики відіграють навчальні й методичні праці, у яких систематизовано алгоритми проведення основних видів експертиз, визначено типові

питання до експертів і спеціалістів, розроблено схеми взаємодії між слідчим, прокурором і експертною установою. Зокрема, у підручниках і посібниках з розслідування терористичних актів, масових заворушень, економічних і службових злочинів представлено комплекс практичних рекомендацій, які забезпечують єдину логіку призначення експертиз, збереження доказів і їх процесуальну легалізацію [5; 17; 24–27; 28].

Отже, аналіз сучасного наукового доробку дозволяє стверджувати, що українська процесуально-криміналістична школа створила ґрунтовну методологічну основу для вдосконалення механізмів використання спеціальних знань у доказуванні. Разом з тим в умовах воєнного стану особливої актуальності набуває питання вироблення уніфікованих стандартів призначення, проведення й оцінки експертиз, їх відповідності міжнародним критеріям допустимості та забезпечення процесуальної відтворюваності отриманих результатів.

Метою цієї статті є розкриття змісту, процесуальних форм і практичних аспектів використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності в умовах воєнного стану, а також обґрунтування необхідності впровадження єдиних стандартів залучення експертів, спеціалістів і використання результатів їх діяльності в доказовому процесі.

Реалізація цієї мети передбачає вирішення низки взаємопов'язаних *завдань*, серед яких: *по-перше*, уточнення поняття «спеціальні знання» у кримінальному процесуальному значенні та визначення їх місця у структурі доказування; *по-друге*, характеристика процесуальних форм залучення спеціалістів і призначення експертиз у провадженнях щодо воєнних злочинів; *по-третє,* аналіз особливостей проведення ключових видів експертиз – державної експертизи з питань таємниць, експертизи спеціальних хімічних речовин, комп'ютерно-технічної, телекомунікаційної, відеоій аудіоекспертизи; *по-четверте*, визначення системи процесуальних гарантій, які забезпечують належність, допустимість і достовірність експертних висновків; *по-п'яте*, розроблення пропозицій щодо вдосконалення практики взаємодії органів досудового розслідування, прокуратури та експертних установ з урахуванням сучасних технологічних вимог*; і нарешті*, окреслення напрямів удосконалення законодавства та методичних рекомендацій для підвищення ефективності використання спеціальних знань у кримінальному провадженні. Сформульовані завдання мають на меті створення цілісної науково-практичної моделі застосування спеціальних знань, яка забезпечує процесуальну стійкість, відтворюваність і доказову цінність отриманих результатів при документуванні та доведенні фактів воєнних злочинів і злочинів проти людяності.

Виклад основного матеріалу. *Процесуальні форми залучення спеціальних знань.* Використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є одним із ключових елементів доказової діяльності, що забезпечує повноту, об'єктивність і наукову обґрунтованість процесу встановлення істини. Законодавець закріплює такі знання як інструмент, який реалізується у процесуальних формах, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України, – участі спеціаліста, проведенні експертного дослідження, призначенні судової експертизи, а також наданні письмових консультацій або висновків спеціаліста [3; 5; 14; 20].

Згідно з положеннями ст. 242–245 КПК України, експертиза може призначатися як за ініціативою сторін кримінального провадження, так і за ухвалою слідчого судді чи суду. У більшості випадків сторони наділені правом самостійно залучати експертів без необхідності отримання судового дозволу, за винятком ситуацій, коли йдеться про проведення експертизи, пов'язаної з примусовим залученням особи або втручанням у її права – зокрема, судово-медичної, психіатричної чи іншої експертизи, яка може обмежувати особисту недоторканність (ч. 3 ст. 242 КПК). Таким чином, судовий контроль сьогодні не є універсальним механізмом для всіх випадків призначення експертиз, але зберігає своє значення як гарантія дотримання принципів верховенства права, необхідності та пропорційності у випадках, коли експертиза безпосередньо зачіпає конституційні права особи [9; 14; 15].

На практиці найбільш поширеною формою застосування спеціальних знань залишається участь спеціаліста у проведенні слідчих (розшукових) дій. Його залучення є особливо необхідним при роботі зі складними об'єктами – цифровими носіями інформації, електронними системами зв'язку, вибуховими пристроями, біологічними матеріалами або документами, що містять державну таємницю. Спеціаліст сприяє правильному виявленню, фіксації та вилученню речових доказів, а також допомагає слідчому відтворити механізм події злочину. При цьому його дії повинні бути чітко зафіксовані у протоколах із зазначенням мети участі, використаних технічних засобів і результатів наданої допомоги [11; 13; 15; 31].

Проведення експертизи має статус самостійної процесуальної дії, а її висновок визнається окремим джерелом доказів. Обов'язковою умовою допустимості такого висновку є належне процесуальне оформлення постанови про призначення експертизи, правильне формулювання запитань експертові, надання об'єктів і порівняльних зразків, а також фіксація порядку зберігання матері-

алів, які підлягають дослідженню. Порушення цих вимог або відсутність інформації про осіб, що здійснювали підготовку матеріалів, можуть призвести до втрати доказової сили експертного висновку [5; 14; 20; 32].

У провадженнях, що стосуються воєнних злочинів і злочинів проти людяності, роль спеціальних знань значно зростає. Складність фактичних обставин, багатооб'єктність подій і технічна насиченість доказової бази потребують проведення комплексних або комісійних експертиз, які об'єднують знання з військової справи, криміналістики, судової медицини, зброєзнавства, інформаційних технологій і психології. Такі експертизи забезпечують міждисциплінарний підхід до оцінки обставин злочину й підвищують рівень достовірності висновків [17; 24; 25; 26].

Водночас ефективність використання спеціальних знань залежить від належної координації між слідчим, прокурором і експертною установою. Ця взаємодія має здійснюватися в межах процесуальної самостійності кожного учасника, але на основі узгоджених методичних підходів. Важливо, щоб у матеріалах кримінального провадження чітко фіксувались усі етапи роботи з доказами – від їх отримання до передання експертам, із зазначенням часу, місця, відповідальних осіб і застосованих технічних засобів. Такий порядок гарантує дотримання безперервного ланцюга збереження доказів і можливість подальшої перевірки кожного процесуального кроку в суді [4; 9; 11; 13; 15].

Отже, сучасна модель залучення спеціальних знань у кримінальному провадженні ґрунтується на поєднанні принципів змагальності, процесуальної ініціативи сторін і судового контролю у випадках, коли це необхідно для захисту прав людини. Її належне застосування забезпечує законність, відтворюваність і доказову стійкість експертних результатів, а також сприяє зміцненню довіри до системи кримінального правосуддя.

Державна експертиза з питань таємниць. Одним із найспецифічніших різновидів використання спеціальних знань у кримінальному провадженні є проведення державної експертизи з питань таємниць, передбаченої статтею 518 КПК України. Її призначення зумовлене необхідністю визначення правового режиму інформації, що становить державну таємницю, а також встановленням законності її віднесення до відповідної категорії секретності, зміни ступеня секретності чи розсекречування. Такі експертні дії мають особливе значення у кримінальних провадженнях щодо шпигунства, державної зради, розголошення відомостей, які становлять державну таємницю, та інших посягань на основи національної безпеки.

Відповідно до Закону України «Про державну таємницю» державний експерт з питань таємниць – це посадова особа, уповноважена здійснювати функції віднесення інформації у сферах оборони, економіки, науки і техніки, зовнішніх відносин, державної безпеки та охорони правопорядку до державної таємниці, а також змінювати ступінь секретності або проводити її розсекречування [3]. До повноважень таких експертів належить також підготовка висновків про можливу шкоду національній безпеці у разі розголошення відповідної інформації. Порядок їх діяльності визначено не лише законом, але й «Переліком посадових осіб, на яких покладається виконання функцій державного експерта з питань таємниць», затвердженим указами Президента України, що надає їй статус спеціалізованої державної експертної функції.

На відміну від інших видів судових експертиз, державна експертиза з питань таємниць не проводиться в експертних установах системи Міністерства юстиції чи МВС, а виконується визначеними державними експертами, які діють у межах повноважень, наданих законодавством. Висновок такого експерта має юридичну силу документа спеціального призначення і може бути використаний як джерело доказів у кримінальному провадженні. При цьому на нього поширюються всі процесуальні гарантії, передбачені для висновків судових експертів, включаючи вимоги до форми, підпису, дати, реквізитів і змісту дослідження [4; 14; 20].

Під час досудового розслідування такі експертизи призначаються, коли необхідно визначити, чи містить інформація, що стала предметом злочину, ознаки державної таємниці, який її ступінь секретності, а також який характер шкоди завдано або міг бути завданий національній безпеці у разі її розголошення. Результати цієї експертизи мають вирішальне значення для правильної кваліфікації діяння, адже встановлення факту віднесення інформації до державної таємниці є обов'язковою ознакою складів злочинів, передбачених статтями 111, 114, 114-1 Кримінального кодексу України [1; 17; 29–30].

Відомі випадки, коли висновки державних експертів із питань таємниць ставали ключовим доказом у кримінальних справах. Так, у провадженні № 1/1412/805/12 експертним шляхом було підтверджено, що відомості, які містяться в матеріалах під грифом «цілком таємно» («Нормы магнитной защиты кораблей», Москва, 1982 р.), дійсно становлять державну таємницю у сфері оборони, а їх розголошення завдає шкоди національній безпеці України. Цей висновок став визначальним для доведення наявності об'єктивної сторони злочину.

Процедура призначення державної експертизи з питань таємниць має низку особливостей. *По-перше,* вона потребує офіційного звернення до уповноважених органів державної влади, які мають у своєму складі експертів із питань таємниць. *По-друге*, матеріали, що надходять на експертизу, мають бути належним чином упаковані, опечатані й зареєстровані з урахуванням обмежень доступу до інформації. *По-третє*, слідчий або прокурор повинен забезпечити створення умов для збереження таємних матеріалів і їх повернення після проведення дослідження [4; 5; 9].

З урахуванням особливостей воєнного стану питання захисту секретної інформації набуває ще більшої актуальності, адже втручання в обіг таких даних може призвести до реальної шкоди національній безпеці, розкриття оборонних планів чи технологій. Тому проведення державної експертизи з питань таємниць повинно супроводжуватися суворим дотриманням правил збереження матеріалів, процедурним контролем за їх рухом і документуванням усіх дій уповноважених осіб.

Отже, державна експертиза з питань таємниць є особливим видом експертної діяльності, який поєднує юридичний, організаційний і технічний елементи. Вона забезпечує законність кваліфікації злочинів, пов'язаних з державною таємницею, підвищує доказову цінність матеріалів розслідування та сприяє реалізації принципів належності, допустимості й достовірності доказів у кримінальному процесі.

Експертиза спеціальних хімічних речовин (СХР). Експертиза спеціальних хімічних речовин належить до групи експертиз матеріалів, речовин та виробів і посідає важливе місце у доказуванні злочинів, пов'язаних із шпигунством, диверсіями, терористичними актами, незаконним обігом отруйних або вибухонебезпечних речовин, а також у справах воєнного характеру. Її проведення спрямоване на виявлення, ідентифікацію, класифікацію й оцінку властивостей речовин, що могли бути використані як засоби у вчиненні злочину, або залишили сліди на предметах, вилучених під час огляду, обшуку чи оперативно-розшукових заходів. Застосування цієї експертизи дозволяє не лише визначити родову належність речовин, а й встановити джерело їх походження, технологію виготовлення та спосіб використання [5; 15; 28; 32].

На відміну від більшості судових експертиз, дослідження СХР здійснюється із застосуванням складних фізико-хімічних, спектральних, мікроскопічних і термографічних методів, які нерідко мають руйнівний характер. Саме тому в постанові про призначення експертизи обов'язково зазначається дозвіл на часткове або повне знищення об'єкта дослідження. Це правило забезпечує дотримання процесуальної форми та виключає можливість подальших сумнівів у законності проведених дій. Матеріали, які направляються на експертизу, зазвичай містять: зразки вилучених речовин, контрольні змиви з рук, одягу, предметів або упаковки, що могли контактувати з хімічними реагентами, а також порівняльні зразки – для визначення спільної родової чи групової належності [4; 5; 9].

Типові питання, що ставляться перед експертом, стосуються визначення наявності нашарувань спеціальних хімічних речовин на наданих об'єктах, їх кольору, локалізації, ступеня проникнення у матеріал, а також встановлення спільної родової належності між виявленими зразками. В окремих випадках експерт досліджує сліди хімічних сполук на документах, грошових купюрах, конвертах, упаковках чи носіях інформації, що дозволяє відтворити контакт між об'єктом і суб'єктом злочину, а отже, встановити причинно-наслідковий зв'язок між особою підозрюваного та фактом незаконного обігу речовин [17; 18; 24–26].

Процесуальна цінність експертизи СХР полягає в тому, що її результати дозволяють не лише встановити об'єктивні властивості досліджуваних речовин, а й підтвердити або спростувати версію сторони захисту чи обвинувачення щодо способу виготовлення, призначення та використання цих речовин. У поєднанні з іншими видами доказів – протоколами обшуку, огляду місця події, результатами комп'ютерно-технічної та телекомунікаційної експертиз – висновки експерта-хіміка формують доказову систему, яка забезпечує комплексну реконструкцію механізму злочину [9; 11; 15; 20; 32].

З практичної точки зору особливу увагу слід приділяти правильному збиранню й збереженню зразків для дослідження. Відомі випадки, коли порушення температурного режиму, неналежне пакування або контакт із сторонніми предметами призводили до втрати частини речових доказів і, як наслідок, до визнання результатів експертизи недопустимими. Для запобігання таким ризикам у відомчих методиках закріплено обов'язкові вимоги до упаковки, маркування, транспортування та передачі об'єктів дослідження, що забезпечують збереження їхніх властивостей у незмінному стані [4; 5; 9; 32].

В умовах воєнного стану експертиза спеціальних хімічних речовин набуває особливого значення у зв'язку з поширенням злочинів, пов'язаних із використанням хімічно активних сполук, вибухових сумішей, токсичних реагентів або слідів їх застосування у бойових діях. Її результати використовуються не лише у кримінальних провадженнях, а й для підтвердження порушень норм

міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій. У таких справах експертні висновки мають подвійну правову вагу – як джерело доказів у національному судочинстві та як складова доказової бази для подання матеріалів до Міжнародного кримінального суду [8; 11; 19; 27].

Отже, експертиза спеціальних хімічних речовин є високоспеціалізованим різновидом судової експертизи, який поєднує наукову точність із процесуальною строгістю. Її результати мають важливе значення для підтвердження факту виготовлення, зберігання, транспортування чи використання небезпечних речовин, а також для встановлення мотиву, способу та мети злочину. Дотримання вимог до процесуального оформлення, документування та збереження об'єктів дослідження забезпечує належність, допустимість і достовірність висновків, що підвищує їх доказову цінність у національному та міжнародному кримінальному судочинстві.

Комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи

Комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи є ключовими інструментами використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, шпигунства, терористичних актів і злочинів проти основ національної безпеки. Вони належать до класу інженерно-технічних судових експертиз і забезпечують дослідження інформаційних систем, носіїв даних, телекомунікаційних засобів і цифрового середовища, у якому відбувалася злочинна діяльність. Їх проведення дозволяє з'ясувати обставини створення, зберігання, копіювання, передавання або видалення інформації, а також установити авторство, спосіб і місце виготовлення документів чи файлів, що мають доказове значення [5; 9; 11; 15; 31].

Під час розслідування злочинів, пов'язаних з воєнною агресією, збройними диверсіями або колабораційною діяльністю, комп'ютерно-технічна експертиза дає змогу встановити факт втручання у роботу комп'ютерних систем, програмних продуктів чи електронних мереж. Вона також використовується для виявлення ідентифікаційних даних користувача, обсягу і змісту вилученої або модифікованої інформації, відновлення знищених або зашифрованих файлів, а також визначення технології та хронології створення електронних документів. Важливим напрямом дослідження є перевірка справності технічних засобів, що використовувались під час учинення злочину, – системних блоків, ноутбуків, мобільних пристроїв, зовнішніх накопичувачів тощо [9; 11; 13; 15].

Об'єктами комп'ютерно-технічної експертизи є не лише окремі носії інформації, але й цілі комплекси комп'ютерної техніки, зокрема робочі станції, сервери, маршрутизатори, хмарні сховища, які забезпечують функціонування корпоративних або державних інформаційних систем. При цьому до експертизи обов'язково додається технічна документація, яка дає змогу відтворити логіку роботи програмного забезпечення, налаштування мережі, конфігурацію пристроїв і характер їх підключень до Інтернету чи внутрішніх мереж. Важливою умовою є надання експерту саме оригінальних носіїв або їхніх контрольних копій, створених у режимі «тільки для читання» (read-only), що забезпечує збереження цілісності даних і виключає будь-які втручання у процес зчитування [4; 9; 31; 32].

Типові запитання, які ставляться перед експертом у межах цієї експертизи, стосуються визначення: чи міститься на даному носії інформація про конкретні дії користувача; чи піддавався носій процедурі знищення або зміни інформації; яким чином відбувалося копіювання чи передача даних; якою була технологія створення електронного документа; які часові параметри фіксуються у метаданих; чи містить пристрій певне програмне забезпечення або сліди його використання; які функціональні несправності наявні у технічних засобах і як вони впливали на працездатність системи. У справах про шпигунство ці питання часто доповнюються визначенням способу несанкціонованого доступу до інформації, маршрутизації даних та ідентифікації віддалених користувачів [1; 17; 18; 20; 29–30].

Телекомунікаційна експертиза тісно пов'язана з комп'ютерно-технічною і спрямована на встановлення фактів передавання інформації через засоби зв'язку, зокрема мобільні телефони, смартфони, супутникові системи, радіо- та інтернет-канали. Вона дозволяє визначити тип, марку та модель пристрою, перевірити робочий стан телекомунікаційного обладнання, конфігурацію мережі, частоту та час передачі інформації, а також ідентифікувати користувачів за допомогою SIM-карт, IP-адрес, логів підключень та облікових записів. Особливого значення набуває аналіз білінгових даних мобільних операторів, який дає можливість підтвердити або спростувати контакт між конкретними особами, встановити геолокацію під час передачі повідомлень і відтворити хронологію комунікацій [5; 9; 11; 15; 27].

Робота експертів у цій сфері вимагає суворого дотримання технічних і процесуальних стандартів, спрямованих на забезпечення достовірності та відтворюваності результатів. До таких стандартів належать: документування всіх дій із носіями інформації, створення контрольних хеш-сум для кожного цифрового об'єкта, фіксація умов середовища та програмних версій, ведення журналу доступів і переміщень матеріалів. Дотримання цих вимог унеможливлює спотворення або втрату

доказів і забезпечує їхню подальшу перевірку в суді. Порушення хоча б однієї з цих умов може стати підставою для визнання експертного висновку недопустимим [9; 11; 14; 31–32].

У сучасних умовах збройної агресії ці види експертиз набули надзвичайного значення. Вони дозволяють документувати факти використання інформаційних технологій для координації воєнних дій, поширення пропаганди, збору розвідувальних даних, а також виявляти докази цифрових атак і порушень міжнародного гуманітарного права. Результати таких експертиз часто мають подвійне призначення – використовуються у національному кримінальному процесі та передаються до міжнародних юрисдикційних органів для підтвердження воєнних злочинів.

Отже, комп'ютерно-технічна та телекомунікаційна експертизи становлять основу цифрового доказування у справах воєнного періоду. Їх проведення забезпечує виявлення технічних слідів злочинної діяльності, підтвердження достовірності інформації, відтворення її походження та руху, а також гарантує реалізацію процесуальних принципів належності, допустимості, достовірності й відтворюваності доказів.

Експертиза відео- та звукозапису

Експертиза відео- та звукозапису належить до найважливіших видів спеціальних досліджень у кримінальних провадженнях щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності, шпигунства, терористичних актів та колабораційної діяльності. Її проведення забезпечує встановлення автентичності аудіо- і відеофайлів, виявлення ознак монтажу, змін чи спотворень записів, ідентифікацію осіб за фізичними параметрами голосу, зображенням і мовленнєвими характеристиками. У практиці розслідування таких злочинів результати цієї експертизи нерідко мають ключове доказове значення, оскільки саме аудіовізуальні матеріали найчастіше фіксують дії, розмови або події, що прямо підтверджують участь підозрюваних у протиправній діяльності [9; 11; 15; 28; 31].

Основними завданнями експертизи є встановлення технічних умов створення відео- чи звукозапису, ідентифікація пристроїв, за допомогою яких він виготовлений, визначення безперервності запису, синхронності звуку та зображення, а також виявлення ознак механічного чи електронного монтажу. На дослідження подаються оригінальні файли або оригінальні носії, на яких здійснено фіксацію, разом із пристроями, за допомогою яких проводився запис – диктофонами, відеокамерами, мобільними телефонами, мікрофонами, флеш-накопичувачами тощо. Надання копій без оригінальних носіїв допускається лише тоді, коли з об'єктивних причин вилучення оригіналів неможливе, і за умови підтвердження цілісності копій хеш-сумами або іншими технічними методами контролю [4; 9; 31; 32].

Особливе значення має дослідження автентичності записів, отриманих у межах негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема під час зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, аудіо- та відеоспостереження за особою, місцем чи річчю. У таких випадках експертиза встановлює, чи є запис оригінальним, чи проводився він безперервно, чи відсутні ознаки технічного втручання або монтажу, а також чи відповідає зміст відеоряду звуковому супроводу. Результати таких досліджень набувають особливої ваги, адже будь-які зміни у файлі, розриви в часових мітках або невідповідності між відео та звуком можуть призвести до втрати доказової сили матеріалів [9; 11; 15; 31].

Типові питання, які ставляться перед експертом, охоплюють: чи є надана відеофонограма (фонограма) оригіналом або копією; чи проводився запис безперервно; чи є на записі ознаки редагування або монтажу; чи зафіксовано на записі мовлення певних осіб; скільки осіб брало участь у розмові; які конкретні слова та фрази належать кожній особі; чи збігається зміст текстової розшифровки розмови з фактичним аудіорядом. Для ототожнення особи за голосом експертові подаються контрольні зразки мовлення, отримані у формі монологу або діалогу, із тривалістю не менше десяти хвилин без значних пауз. Вимоги до якості запису, гучності, відсутності перешкод і наявності чітких темпоральних маркерів визначаються науково-методичними рекомендаціями Міністерства юстиції України [4; 5; 9; 32].

Значення цієї експертизи особливо підвищується у справах, пов'язаних з воєнними злочинами, де відеозаписи подій, зняті на мобільні пристрої, безпілотники або системи спостереження, виступають основними джерелами доказів. У таких випадках важливо не лише підтвердити технічну автентичність запису, а й встановити обставини його створення, зокрема місце, час, умови освітлення, звукорежим і можливі зовнішні фактори, що могли вплинути на якість фіксації. Це дозволяє забезпечити відтворюваність і перевірність доказу, що є необхідною умовою його допустимості в суді [9; 11; 13; 15; 19; 31].

У кримінальних провадженнях про шпигунство чи державну зраду аудіо- та відеозаписи часто становлять основу доказової бази, підтверджуючи факт передавання секретної інформації, контактів із представниками іноземних спецслужб або домовленостей щодо співпраці. Так, у провадженні № 22014140000000070 результати фоноскопічної експертизи підтвердили ідентичність голосу

обвинуваченого на кількох носіях, що дозволило суду визнати записи достовірними і такими, що відповідають критеріям допустимості. Подібні приклади свідчать про те, що професійна експертна перевірка автентичності відео- й аудіоматеріалів є запорукою процесуальної стійкості доказової інформації [15; 20; 32].

З метою мінімізації ризиків недопустимості аудіо- та відеодоказів необхідно дотримуватись суворої процедури їх вилучення, пакування, транспортування і передачі на дослідження. Будь-які маніпуляції з носієм інформації до моменту проведення експертизи мають бути виключені. Зокрема, пристрої, з яких здійснювався запис, повинні бути переведені в режим, що унеможливлює віддалене підключення або видалення файлів; усі дії з ними мають бути відображені у протоколах із фіксацією часу, місця, учасників та технічних засобів, що використовувалися. Ці правила є критично важливими для забезпечення безперервності ланцюга збереження доказів [4; 5; 9; 31; 32].

Таким чином, експертиза відео- та звукозапису є ефективним процесуальним засобом перевірки достовірності аудіовізуальних матеріалів, що мають доказове значення у справах воєнного та особливо тяжкого характеру. Вона поєднує технічну точність, криміналістичну методологію та процесуальні гарантії допустимості, забезпечуючи суд можливістю об'єктивно оцінити джерело й зміст зафіксованої інформації.

Використання спеціальних знань у встановленні причинно-наслідкових зв'язків і оцінці доказів. Застосування спеціальних знань у кримінальному провадженні не обмежується лише етапом збирання доказів або проведення експертиз, а має визначальне значення і для встановлення причинно-наслідкових зв'язків між діяннями особи та наслідками злочину. Саме завдяки спеціальним знанням забезпечується логічна та фактична послідовність від події злочину до доказової реконструкції його механізму, що особливо актуально у провадженнях про воєнні злочини й злочини проти людяності, де наслідки мають масштабний і комплексний характер [9; 11; 15; 19; 31].

Встановлення причинно-наслідкових зв'язків є складною аналітичною процедурою, що вимагає синтезу криміналістичних, судово-медичних, технічних, військових, екологічних та інформаційних знань. У межах такого дослідження експерт, використовуючи дані з різних джерел – протоколи огляду, результати експертиз, матеріали фото- і відеофіксації, показання свідків, лог-файли, електронні документи – формує науково обґрунтовану модель події. Завданням є не лише виявити причинний зв'язок, а й визначити, чи є він безпосереднім, опосередкованим або кумулятивним, тобто чи кожна дія особи мала значення для настання конкретних наслідків [5; 9; 13; 15; 31–32].

Процесуальна форма оцінки таких доказів полягає у співставленні результатів експертних досліджень із іншими джерелами доказової інформації. Зокрема, під час розслідування злочинів, пов'язаних з обстрілами цивільних об'єктів або використанням заборонених засобів ведення війни, висновки експертів-балістів, вибухотехніків і військових фахівців поєднуються з цифровими даними з супутникових знімків, телекомунікаційних мереж, систем відеоспостереження, що дозволяє відтворити послідовність подій у просторі та часі. Таке поєднання спеціальних знань створює цілісну доказову систему, яка забезпечує обґрунтованість кваліфікації злочину [8; 9; 11; 15; 19; 27].

Використання спеціальних знань у процесі оцінки доказів вимагає дотримання принципів належності, допустимості та достовірності, визначених доктриною кримінального процесуального доказування. Експертні висновки повинні бути логічно узгодженими з фактичними обставинами, підтвердженими іншими джерелами і не виходити за межі компетенції експерта. Слідчий, прокурор і суд не можуть покладати на експерта оцінку юридичної кваліфікації діяння, мотивів чи вини особи, оскільки це належить до їхньої процесуальної компетенції. Водночас вони зобов'язані забезпечити належне сприйняття експертного висновку, тобто перевірити його обґрунтованість, відповідність методикам, внутрішню узгодженість і відтворюваність процедур дослідження [9; 12; 14; 19; 31].

Сучасна тенденція полягає у тому, що роль спеціальних знань поступово поширюється від вузько-технічного аспекту до аналітичного – вони стають засобом оцінки взаємозв'язку між діями, подіями та наслідками у доказовому процесі. У провадженнях про воєнні злочини така функція є визначальною, оскільки саме через експертні висновки можна простежити ланцюг від конкретного наказу чи рішення – до завданих цивільному населенню втрат, зруйнованих об'єктів або екологічних наслідків. Таким чином, спеціальні знання не лише фіксують технічні ознаки події, але й забезпечують аналітичну перевірку логічної та фактичної єдності всього доказового масиву [8; 9; 11; 15; 19; 27; 31].

Важливою гарантією достовірності доказів є збереження безперервного ланцюга їх походження та перевірки, що охоплює і результати експертних досліджень. Кожна операція з доказовим об'єктом – від його виявлення до використання у суді – має бути документально зафіксована, із зазначенням часу, місця, виконавців, умов зберігання і технічних засобів, що застосовувалися. Недотримання цього принципу тягне сумнів у процесуальній достовірності доказу, навіть якщо експертний висновок є науково правильним. Саме тому сьогодні набуває поширення практика

створення «паспортів доказів» і технічного протоколювання дій з об'єктами дослідження [5; 9; 11; 14; 15; 31–32].

Таким чином, використання спеціальних знань при встановленні причинно-наслідкових зв'язків і оцінці доказів забезпечує єдність наукового та процесуального підходів до пізнання обставин злочину. Вони сприяють формуванню обґрунтованої доказової системи, яка відповідає принципам верховенства права, об'єктивності й відтворюваності, забезпечуючи суд можливістю приймати рішення на підставі достовірних, повних і перевірених фактів.

Процесуальні гарантії допустимості та достовірності експертних висновків. Допустимість та достовірність експертних висновків є центральними критеріями їх доказового значення у кримінальному провадженні. Вони визначають, чи може результат експертизи бути використаний судом для підтвердження фактичних обставин, а також чи забезпечує він рівень обґрунтованості, достатній для визнання певних фактів доведеними. У справах про воєнні злочини та злочини проти людяності ці критерії набувають особливого змісту, адже експертизи проводяться в умовах воєнного стану, значних руйнувань, обмеженого доступу до місця події та часто – на підставі цифрових, опосередкованих або комбінованих доказів [5; 9; 11; 14; 15; 31–32].

Процесуальні гарантії допустимості експертного висновку охоплюють законність підстав для призначення експертизи, дотримання форми постанови або ухвали про її проведення, правильність визначення об'єкта, предмета й обсягу дослідження, фіксацію всіх етапів роботи експерта, а також відповідність висновку вимогам до структури та змісту, встановленим процесуальним законом. Важливо, щоб експерт мав належну кваліфікацію, був внесений до державного Реєстру атестованих судових експертів і діяв у межах своєї компетенції. Порушення будь-якої з цих умов створює ризик визнання висновку недопустимим [3; 4; 5; 9].

Достовірність експертного висновку визначається не лише кваліфікацією експерта, а й науковою обґрунтованістю застосованих методик, відтворюваністю отриманих результатів і можливістю їх незалежної перевірки. У цьому аспекті важливе значення мають стандарти документування процесу дослідження, включно з фіксацією параметрів середовища, технічних характеристик обладнання, програмного забезпечення, а також створення контрольних хеш-сум для цифрових об'єктів, що дозволяє підтвердити незмінність їхнього змісту від моменту вилучення до судового розгляду [9; 11; 14; 15; 31–32].

Оцінка допустимості й достовірності висновку експерта здійснюється не лише з формального боку, а й з точки зору логічної узгодженості його аргументації, внутрішньої послідовності, відповідності загальновизнаним науковим даним і сумісності з іншими доказами у справі. Суд і сторони повинні мати можливість відтворити хід експертного дослідження та перевірити його результати за допомогою альтернативних або повторних експертиз. Така можливість є практичним проявом принципу змагальності та гарантією права сторони захисту на спростування доказів обвинувачення [9; 12; 14; 19; 31].

Особливого значення набуває збереження безперервного ланцюга збереження доказів. У кожному випадку, коли об'єкти передаються між органами досудового розслідування, експертними установами, прокурором і судом, необхідно документувати їх переміщення, пакування, розпакування, копіювання та повторне дослідження. Відсутність належних записів про рух матеріалів або неможливість підтвердити цілісність цифрових копій може поставити під сумнів достовірність експертного висновку, навіть якщо саме дослідження було проведене за всіма методичними правилами [4; 5; 9; 31].

В умовах воєнного стану важливим процесуальним аспектом є також питання територіальної підсудності та безпеки експертних установ. Частина експертиз виконується за межами місця вчинення злочину, а іноді – за допомогою дистанційних технологій або у співпраці з міжнародними експертними групами. Такі обставини потребують ретельного документування обставин отримання матеріалів, часу їх надходження, каналів передачі та підтвердження цілісності даних. З цією метою у практиці органів досудового розслідування запроваджується система «паспортів доказів», що фіксують усі технічні та процедурні параметри руху доказового об'єкта [9; 11; 13; 15; 31–32].

Нарешті, гарантією достовірності й переконливості експертних висновків виступає судовий контроль у межах стадії оцінки доказів. Суд повинен не лише формально визнати висновок допустимим, а й критично оцінити його зміст, методологію, джерела, обґрунтованість та можливі межі застосування. При цьому суд має право призначити додаткову або повторну експертизу, якщо висновки викликають сумнів або містять суперечності. Такий підхід відповідає принципу верховенства права і забезпечує баланс між доказовою ініціативою сторін та об'єктивністю судового рішення [9; 12; 14; 19; 31].

Таким чином, процесуальні гарантії допустимості та достовірності експертних висновків утворюють систему взаємопов'язаних елементів – від належного призначення експертизи і кваліфікації

експерта до контролю за рухом матеріалів і перевірки результатів у суді. Їх додержання є передумовою законності, відтворюваності та об'єктивності доказового процесу, що набуває особливої ваги у справах, пов'язаних з воєнними злочинами та злочинами проти людяності, коли від якості експертних досліджень залежить як результат національного судового розгляду, так і довіра міжнародних інституцій до української системи кримінального правосуддя.

Організація взаємодії органів досудового розслідування та експертних установ при використанні спеціальних знань

Ефективне використання спеціальних знань у кримінальному провадженні безпосередньо залежить від рівня організації взаємодії між органами досудового розслідування, прокуратурою та експертними установами. Координація дій між цими суб'єктами має забезпечувати оперативність призначення експертиз, своєчасне надання матеріалів, правильне формулювання питань експертові, збереження доказів і прозорість процедур оцінки результатів дослідження. В умовах воєнного стану ця взаємодія набуває особливого значення, оскільки значна кількість розслідувань проводиться в екстремальних умовах, із залученням військових фахівців, міжнародних експертів і спеціалістів суміжних галузей знань [5; 9; 11; 14; 15; 27; 31–32].

Координаційна функція між органами досудового розслідування та експертними установами полягає у створенні єдиного інформаційного простору, де забезпечується обмін матеріалами, результатами досліджень та методичними рекомендаціями. На практиці така взаємодія реалізується через систему міжвідомчих доручень, офіційних запитів, електронного документообігу, а також безпосередні робочі контакти між слідчими, прокурорами, керівниками експертних установ і фахівцями конкретних лабораторій. Особливу роль відіграє формування комплексних експертних груп, у яких представники різних установ проводять дослідження одночасно або послідовно з обміном проміжними результатами, що дозволяє уникнути дублювання, підвищити швидкість і достовірність висновків [4; 5; 9; 31].

Важливим напрямом взаємодії є погодження технічних умов, у яких проводяться дослідження. Для забезпечення достовірності результатів слідчі органи зобов'язані надавати експертам повну та достовірну інформацію про походження об'єктів, обставини їх вилучення, особливості упаковки, маркування та зберігання. Експертні установи, у свою чергу, мають інформувати слідчих про виявлені ризики зниження якості дослідження або неможливість його проведення через неналежний стан об'єкта. Така взаємна поінформованість дозволяє запобігти втраті доказової цінності матеріалів і забезпечує дотримання безперервного ланцюга збереження доказів [9; 11; 13; 15; 31].

Особливу увагу в організації взаємодії необхідно приділяти формулюванню запитань експертові. Вони мають бути конкретними, логічно послідовними та відповідати компетенції експерта. Нечітко або надмірно загально поставлені питання призводять до формальних або неповних висновків, що ускладнює їх оцінку та може поставити під сумнів їх доказове значення. Водночас сторони провадження – слідчий, прокурор і захисник – мають право ініціювати уточнення або доповнення питань, а також призначення додаткових чи повторних експертиз у разі виникнення суперечностей або сумнівів у достовірності результатів [9; 12; 14; 19; 31].

Невід'ємною складовою ефективної взаємодії є організація належного контролю за рухом матеріалів і документуванням кожної стадії роботи з ними. У цьому контексті все більшого поширення набуває запровадження так званих «паспортів доказів» – процесуальних документів, у яких відображається весь шлях доказового об'єкта від моменту його вилучення до передачі в суд. Така практика сприяє відтворюваності й перевірності кожного етапу експертного дослідження, знижує ризики підміни або спотворення доказів і забезпечує підвищення довіри до результатів експертної діяльності [5; 9; 11; 15; 31–32].

У практиці органів досудового розслідування дедалі частіше застосовується інтегрована модель координації експертних досліджень, у межах якої створюються міжвідомчі робочі групи – наприклад, спільні слідчо-експертні штаби при Офісі Генерального прокурора, Службі безпеки України або Міністерстві внутрішніх справ. Вони забезпечують оперативний розподіл об'єктів між експертними установами, обмін інформацією про проміжні результати, розроблення єдиних підходів до документування й оцінки доказів. Такий формат дозволяє координувати дії на різних етапах – від виявлення і вилучення матеріалів до їх судового представлення [5; 9; 15; 27].

В умовах воєнного стану організація взаємодії має враховувати також необхідність залучення міжнародних експертів і забезпечення належного рівня захисту секретної інформації. При передаванні матеріалів за кордон або участі іноземних фахівців у дослідженнях слідчий і прокурор мають забезпечити дотримання режиму державної таємниці, передбаченого законодавством України, а також вимог міжнародних договорів. У таких випадках проводиться погодження процедур з компетентними органами, що гарантує допустимість отриманих результатів і їх подальше використання як у національних, так і в міжнародних судових процесах [3; 8; 9; 11; 20; 27].

Таким чином, організація взаємодії органів досудового розслідування, прокуратури та експертних установ під час використання спеціальних знань має бути заснована на принципах координації, прозорості, професійної відповідальності та процесуальної дисципліни. Її ефективність визначається здатністю забезпечити оперативне проведення експертиз, повне документування процесуальних дій, дотримання ланцюга збереження доказів і контроль за якістю експертних висновків. Саме така модель взаємодії формує довіру до результатів розслідування і зміцнює авторитет кримінального правосуддя України у справах про воєнні злочини та злочини проти людяності.

Висновки і перспективи подальших досліджень

Узагальнення проведеного дослідження дає підстави стверджувати, що використання спеціальних знань під час розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності є одним із ключових чинників ефективності кримінального процесу та гарантією об'єктивного встановлення істини. Цей інститут забезпечує наукову обґрунтованість доказового процесу, сприяє відновленню повної картини події злочину, підвищує якість оцінки доказів і процесуальну переконливість висновків слідства. У сучасних умовах воєнного стану спеціальні знання трансформуються з допоміжного інструменту у системну основу процесуального пізнання, поєднуючи експертно-технічні, інформаційні та аналітичні ресурси держави.

Аналіз процесуальних форм показав, що сьогодні судовий контроль за призначенням експертиз має вибірковий характер і застосовується лише у випадках, коли дослідження передбачає примусове залучення особи або втручання у її права. В інших ситуаціях сторони кримінального провадження мають право самостійно ініціювати експертні дослідження, що підвищує рівень змагальності та процесуальної гнучкості. Успішність застосування спеціальних знань при цьому визначається якістю постанови про призначення експертизи, чіткістю формулювання питань і повнотою наданих об'єктів дослідження [3; 5; 9; 14; 15].

Особливу роль у доказуванні відіграють державна експертиза з питань таємниць, експертиза спеціальних хімічних речовин, комп'ютерно-технічна, телекомунікаційна та фоноскопічна експертизи. Вони забезпечують встановлення ключових фактичних обставин злочину, зокрема визначення ступеня секретності інформації, ідентифікацію осіб, засобів і способів передачі даних, підтвердження достовірності цифрових матеріалів. У поєднанні з іншими доказами результати таких досліджень формують цілісну доказову систему, яка відповідає принципам належності, допустимості, достовірності та відтворюваності [9; 11; 15; 19; 31–32].

Водночас проведення експертиз у справах воєнного періоду супроводжується низкою викликів: складністю доступу до місця події, ризиками знищення слідів, необхідністю оперативного реагування на масові порушення міжнародного гуманітарного права. Ці фактори вимагають підвищеної координації між органами досудового розслідування, прокуратурою, експертними установами та міжнародними партнерами, що потребує вдосконалення нормативної та організаційної бази такої взаємодії [5; 9; 11; 15; 27; 31–32].

Удосконалення системи процесуальних гарантій допустимості й достовірності експертних висновків передбачає запровадження єдиних стандартів фіксації, пакування, передачі та зберігання матеріалів, створення «паспортів доказів» і цифрових журналів доступу до речових об'єктів. Така практика забезпечує контроль за кожною стадією руху доказу й гарантує його перевірність у суді. Водночас необхідним є підвищення рівня професійної підготовки експертів і слідчих у сфері цифрових технологій, військових досліджень, судової медицини, лінгвістики, психології, що дозволить забезпечити інтеграцію міждисциплінарних знань у межах єдиної доказової системи [5; 9; 11; 13; 15; 31–32].

Перспективним напрямом подальших досліджень є розроблення національних стандартів криміналістичного аналізу цифрових даних, гармонізованих із практикою Міжнародного кримінального суду та рекомендаціями ENFSI. Необхідним також є вдосконалення правового регулювання експертних досліджень у сфері державної таємниці, зокрема деталізація процедур розсекречування, фіксації фактів шкоди національній безпеці та захисту носіїв секретної інформації. Важливою залишається і проблема належної координації між національними та міжнародними експертними інституціями, що забезпечить взаємне визнання результатів експертиз і використання їх у транснаціональних кримінальних процесах [3; 8; 11; 19; 27].

Підсумовуючи, можна констатувати, що ефективність розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності прямо залежить від рівня розвитку системи спеціальних знань, їх процесуального забезпечення та здатності держави інтегрувати наукові, технічні й аналітичні ресурси у правозастосовну практику. Саме на цьому перетині науки, технології й процесуального права формується нова якість кримінального правосуддя – орієнтована на стандарти доказової достовірності, міжнародну легітимність і невідворотність відповідальності за найтяжчі злочини проти людяності та миру.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бантишев О.Ф., Шамара О.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти основ національної безпеки України (проблеми кваліфікації): 3-є вид., перероб. та доп. Луганськ: ТОВ «Віртуальна реальність», 2014. 240 с.
2. Діордіца І.В. Поняття та зміст кібершпигунства. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* Т. 26 / голов. ред. Ю. В. Цуркан-Сайфуліна; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса: Гельветика, 2020. С. 49–55.
3. Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. № 3855–XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1994. № 16. Ст. 93.
4. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджена Наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.
5. Криміналістична тактика: навч. посіб. / за ред. д. ю. н., проф. М.А. Погорецького та д. ю. н., доц. Д.Б. Сергєєвої. – 2-ге вид., переробл. та доп. – К.: Алерта, 2017. – 244 с.
6. Pogoretskyi M. Problematic issues of implementation of the guarantees of the victim's procedural status in the criminal proceedings of Ukraine. *Fifth International Scientific Conference "The Forensic Process and the Participation of Victims in Criminal Proceedings"* (Wroclaw, 22 November 2016). Wroclaw, 2017. P. 4–5.
7. Pogoretskyi M. Procedural status of victim under the Criminal Procedure Code of Ukraine (2012) and its implementation issues. In: *Ochrona prawna pokrzywdzonego* / pod red. T. Kaczmarka, M. Filipowskiej-Tuthill, J. Zylinskiej. Wroclaw, 2017. P. 15–25.
8. Pogoretskyi M.A., Serhieieva D., Pogoretskyi M.M., Lysachenko Y., Denysenko G. Human rights guarantees in the activities of law enforcement agencies of Ukraine. *Amazonia Investiga.* 2023. Vol. 12. No. 64. P. 249–256. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2023.64.04.24. URL: https://amazoniainvestiga.info/check/64/24-249-256.pdf.
9. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
10. Погорецький М.А. Використання даних EncroChat у кримінальному провадженні: порівняльно-правовий та процесуальний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2025. № 8. С. 223–229. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8. URL: http://lsej.org.ua/8_2025/48.pdf.
11. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства.* 2023. № 3–4. С. 84–102. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.
12. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України.* 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
13. Погорецький М.А. Початок досудового розслідування: окремі проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 1. С. 93–103.
14. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 4, ч. 3. С. 269–279. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
15. Погорецький М.А. Функціональне призначення оперативно-розшукової діяльності у кримінальному процесі: монографія. Харків: Арсіс ЛТД, 2007. 576 с.
16. Погорецький М. А. Захисник – суб'єкт доказування на досудовому провадженні за чинним КПК України: проблемні питання. *Актуальні питання державотворення в Україні: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 23 травня 2014 р.). Київ : Прінт-Сервіс, 2014. С. 480–482.
17. Погорецький М.А., Вакулик О.О., Сергєєва Д.Б. *Розслідування економічних злочинів:* навчальний посібник. Київ: Дакор, 2014. 176 с.
18. Погорецький М.А., Гриценко І.С. Право на справедливий суд. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.* 2012. № 91. С. 4–7.
19. Погорецький М.А., Лисаченко Є.І. Допустимість доказів у кримінальному процесуальному праві країн Європейського Союзу та його вплив на допустимість доказів у кримінальному судочинстві України. *Вісник кримінального судочинства.* 2022. № 3–4. С. 20–34. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/20-34.

20. Погорецький М.А., Лисаченко Є.І. Встановлення достовірності цифрових доказів Міжнародним кримінальним судом: окремі проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства.* 2023. № 1–2. С. 54–73. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/54-73. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/35.
21. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. Негласні слідчі (розшукові) дії та оперативно-розшукові заходи: поняття, сутність і співвідношення. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2 (33). С. 137–141.
22. Погорецький М.А., Сергєєва Д. Б. Проблемні питання реалізації процесуального статусу потерпілого у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2017. № 46. Т. 2. С. 118–123. URL: https://dspace2.uzhnu.edu.ua/items/08598282-ac04-4671-b955-b7e94ef07673.
23. Погорецький М.А., Шеломенцев В.П. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочину. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави: наук.-практ. журнал.* Київ: НАСБУ, 2009. № 2 (2). С. 77–81.
24. Розслідування кримінальних правопорушень у сфері службової діяльності: навч. посібн. / за ред. проф. М.А. Погорецького. Київ: Алерта, 2025. 376 с. URL: https://alerta.kiev.ua/img/cms/PDF/Pogoreckiy_Roslyd_krim_pravopor_Zmist.pdf.
25. Розслідування масових заворушень: навч. посібник / за ред. М.А. Погорецького. Київ: Дакор, 2014. 140 с.
26. Розслідування терористичних актів: навч. посібник / за ред. М. А. Погорецького. Київ: Дакор, 2014. 160 с.
27. Розслідування окремих видів злочинів: навч. посібник / Бишевець О.В., Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б. та ін.; за ред. М. А. Погорецького та Д.Б. Сергєєвої. Київ: Алерта, 2015. 536 с.
28. Сергєєва Д.Б. Судові експертизи у кримінальному провадженні: навч. посіб. Київ: Алерта, 2025. 262 с.
29. Ходанович В.О. Окремі питання виявлення і розслідування шпигунства в Україні та ФРН. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція.* 2018. № 31. С. 130–133.
30. Чуваков О.А. Злочини проти основ національної безпеки України: проблеми кримінально-правової теорії і практики. Одеса: Фенікс, 2017. 62 с.
31. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Докази і доказування. *Кримінально-процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар*: у 2 т. Т. 1 / О.М. Бандурка, Є.М. Блажіський, Є.П. Бурдоль та ін.; за заг. ред. В.Я. Тація, В. П. Пшонки, А.В. Портнова. Харків: Право, 2012. С. 247–308.
32. Шумило М.Є., Погорецький М.А. Проблеми використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності в доказуванні у кримінальних справах: теоретичний та практичний аспекти. *Вісник Луганського ін-ту внутр. справ*. Луганськ: РВВ ЛІВС, 2001. Вип. 3. С. 199–209.

УДК 343.98:343.148
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.37

ОГЛЯД МІСЦЯ ПОДІЇ ЯК СПОСІБ ОТРИМАННЯ ДОКАЗІВ У ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ТЕРОРИСТИЧНИХ АКТІВ, УЧИНЕНИХ ІЗ ЗАСТОСУВАННЯМ ВИБУХОВИХ ПРИСТРОЇВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Старенький О.С.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінальної юстиції
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-4517-726X

Старенький О.С. Огляд місця події як спосіб отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв в умовах воєнного стану.

Вказується, в умовах правового режиму воєнного стану в Україні терористична діяльність набула нових, більш небезпечних форм, що виражаються у системному застосуванні вибухових пристроїв із метою дестабілізації національної безпеки, поглиблення соціально-психологічної напруги в суспільстві та ослаблення інституційної спроможності держави. У статті здійснено аналіз процесуальних, організаційних і криміналістичних засад проведення огляду місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, в умовах воєнного стану.

Визначено, що огляд місця події є першочерговим способом отримання доказів, від повноти та достовірності якого залежить ефективність кримінального процесуального доказування.

Акцентовано, що специфіка розслідування терористичних актів із використанням вибухових пристроїв полягає у масштабності руйнувань, небезпечності обстановки, обмеженому доступі до епіцентру вибуху та фрагментарності слідів. Доведено, що огляд місця події у таких умовах виконує подвійне завдання: з одного боку, він є слідчою (розшуковою) дією, спрямованою на отримання доказів, а з іншого – тактичним заходом реагування, направленим на забезпечення безпеки, локалізації наслідків вибуху та недопущення подальшої шкоди.

Розкрито двоетапну модель проведення огляду місця події: первинний (невідкладний) етап спрямований на локалізацію небезпечних ділянок, попередню фіксацію та визначення меж зони ураження; повторний (деталізований) етап – на глибоке дослідження території та отримання матеріальних і цифрових слідів для подальшого експертного аналізу.

Підтверджено доцільність використання зонального принципу під час огляду місця події, який забезпечує системність і просторову реконструкцію механізму вибуху.

Обґрунтовано доцільність забезпечення високого рівня міжвідомчої координації між органами досудового розслідування, експертними та медичними установами, вибухотехнічними, рятувальними та іншими підрозділами під час проведення огляду місця події.

Для підвищення ефективності отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, необхідним запропоновано розширення базового техніко-криміналістичного забезпечення огляду місця події шляхом впровадження інноваційних засобів фіксації, аналізу та збереження доказової інформації.

Ключові слова: огляд місця події; слідчі (розшукові) дії; досудове розслідування; терористичні акти; вибухові пристрої; отримання доказів; слідчо-оперативна група.

Starenkyi O.S. Scene inspection as a means of obtaining evidence in the pre-trial investigation of terrorist acts committed with the use of explosive devices under martial law.

It is indicated that under the legal regime of martial law in Ukraine, terrorist activity has acquired new, more dangerous forms, expressed in the systematic use of explosive devices to destabilize national security, deepen socio-psychological tension in society, and weaken the institutional capacity of the state.

The article provides an analytical overview of the procedural, organizational, and forensic foundations of scene inspection in the pre-trial investigation of terrorist acts committed with the use of explosive devices under martial law. It establishes that scene inspection constitutes a primary means of obtaining

evidence, the completeness and reliability of which directly determine the effectiveness of criminal procedural proof.

The study emphasizes that the investigation of terrorist acts involving explosive devices is characterized by large-scale destruction, hazardous conditions, limited access to the explosion epicenter, and the fragmentary nature of material traces. It is proven that under such circumstances, the scene inspection performs a dual function: on the one hand, it represents an investigative (search) action aimed at obtaining evidence; on the other hand, it serves as a tactical response measure intended to ensure safety, localize the consequences of the explosion, and prevent further harm.

The article substantiates a two-stage model of scene inspection: the primary (urgent) stage focuses on the localization of dangerous areas, preliminary documentation, and determination of the boundaries of the affected zone, while the secondary (detailed) stage involves in-depth examination of the territory and collection of material and digital traces for subsequent expert analysis. The expediency of applying the zonal principle during the inspection is confirmed, as it ensures systematization and spatial reconstruction of the explosion mechanism.

The author highlights the importance of maintaining a high level of interagency coordination between pre-trial investigation bodies, forensic and medical institutions, explosive ordnance disposal units, rescue services, and other relevant entities during the inspection process. It is argued that enhancing the effectiveness of evidence collection in the investigation of terrorist acts committed with the use of explosive devices requires expanding the basic technical and forensic support of scene inspection through the implementation of innovative tools for documentation, analysis, and preservation of evidentiary information.

Keywords: scene inspection; investigative (search) actions; pre-trial investigation; terrorist acts; explosive devices; obtaining evidence; investigative and operational group.

Постановка проблеми. В умовах правового режиму воєнного стану в Україні терористична діяльність набула нових, більш небезпечних форм, що виражаються у системному застосуванні вибухових пристроїв із метою дестабілізації національної безпеки, поглиблення соціально-психологічної напруги в суспільстві та ослаблення інституційної спроможності держави. Такі злочини характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, масштабністю наслідків і високим рівнем технічної складності розслідування, що зумовлює необхідність пошуку нових підходів до організації, планування й проведення окремих слідчих (розшукових) дій. У цьому контексті центральне місце належить огляду місця події, який є невід'ємним елементом у системі засобів кримінального процесуального доказування у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв. Ефективність цієї слідчої (розшукової) дії безпосередньо залежить від своєчасності та повноти її проведення, адже саме під час огляду місця події забезпечуються пошук, виявлення, вилучення та фіксація матеріальних слідів злочину. Останні нерідко мають унікальний, незворотний характер і можуть бути знищені або спотворені під впливом зовнішніх чинників, що суттєво ускладнює їх подальше використання у кримінальному процесуальному доказуванні.

В умовах воєнного стану значна частина терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, організовується та координується представниками спецслужб Російської Федерації, які використовують громадян України як виконавців злочину. Для вербування залучаються здебільшого соціально вразливі особи – ті, що перебувають у складному матеріальному становищі, мають психічні розлади, залежності або неповнолітні, якими легко маніпулювати через соціальні мережі та цифрові платформи. Така гібридна модель організації терористичних актів зумовлює фрагментарність матеріальних слідів і обмеженість джерел інформації.

За таких умов огляд місця події виступає не лише першочерговим способом отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, а й основним етапом криміналістичної реконструкції. Його результати дозволяють встановити дані про механізм виготовлення, транспортування, маскування та закладення вибухового пристрою, визначити напрям і силу вибухової хвилі, осередок вибуху та інші обставини, відтворення яких на подальшому етапі досудового розслідування є надзвичайно складним або неможливим. Саме від результативності проведення огляду місця події залежить правильність побудови слідчих версій, повнота формування предмета доказування та ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії.

Статистичні дані Служби безпеки України (СБУ), до підслідності якої відповідно до частини другої статті 216 Кримінального процесуального кодексу України (КПК України) [1] віднесено розслідування терористичних актів, підтверджують системне зростання терористичної активності в умовах воєнного стану. Так, у період з 24 лютого 2022 року по 28 жовтня 2025 року слідчими СБУ здійснювалося досудове розслідування у 267 кримінальних провадженнях (301 кримінальне пра-

вопорушення) стосовно 186 осіб, з яких 100 кримінальних проваджень із обвинувальними актами щодо 129 осіб скеровано до суду, що становить 37,5 % від загальної кількості.

Показово, що саме у 2025 році спостерігається найбільш інтенсивне зростання терористичної активності: розпочато або прийнято від інших органів досудового розслідування 168 кримінальних проваджень, що становить 63 % від загальної кількості за весь період. У межах цих кримінальних проваджень досліджується 194 епізоди терористичної діяльності. Підозру вручено 134 особам (72 % усіх фігурантів за період), а до суду скеровано 86 проваджень щодо 113 осіб (86 % усіх кримінальних проваджень, переданих до суду за 2022–2025 роки). Порівняно із середнім показником направлення кримінальних проваджень до суду (37,5 %), у 2025 році цей показник зріс до 51,2 %, що демонструє підвищення результативності досудового розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії.

Окрему увагу привертає структура терористичних актів за способом учинення. Із 84 кримінальних проваджень, пов'язаних із використанням вибухових пристроїв, 56 (≈ 67 %) розпочаті саме у 2025 році, що свідчить про переважання у поточному періоді саме терористичних актів із використанням вибухових пристроїв. Таким чином, дві третини всіх терактів, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв, припадають на один 2025 рік, що підтверджує активізацію підривної діяльності агентурних мереж спецслужб РФ.

Отримані дані свідчать про істотне зростання навантаження на слідчі та оперативні підрозділи СБУ, збільшення кількості групових і багатоепізодних кримінальних проваджень, а також про зростання технічної складності розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії. Вказані тенденції свідчать про необхідність посилення криміналістичних і процесуальних аспектів огляду місця події як способу отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв. Йдеться про розроблення єдиних стандартів розслідування цих кримінальних правопорушень, впровадження сучасних цифрових технологій фіксації, створення баз вибухотехнічних даних і вдосконалення міжвідомчої взаємодії. Лише за умови комплексного підходу до організації та проведення цієї слідчої (розшукової) дії можливо забезпечити належний рівень досудового розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, що відповідає сучасним вимогам криміналістичної науки, теорії кримінального процесуального доказування та міжнародним стандартам у сфері протидії тероризму.

Отже, **метою статті** є дослідження процесуальних, організаційних і криміналістичних засад огляду місця події як способу отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. Проблемні питання досудового розслідування терористичних актів знайшли своє відображення у працях В.П. Бахіна, В.С. Бондара, В.К. Весельського, А.Ф. Волобуєва, В.О. Глушкова, І.В. Гори, А.В. Іщенка, В.А. Колесника, В.С. Кузьмічова, М.О. Ленка, В.К. Лисиченка, Є.Д. Лук'янчикова, М.А. Погорецького, О.В. Сав'юка, Д.Б. Сергєєвої, О.С. Тарасенка, О.Ю. Татарова, В.В. Тіщенка, Л.Д. Удалової, М.С. Цуцкіридзе, І.В. Цюприка, А.М. Черняка, Ю.М. Чорноус, В.М. Шевчука, В.Ю. Шепітька та інших вітчизняних вчених. Їхні дослідження присвячені загальним проблемам досудового розслідування терористичних актів, доказування кримінальних правопорушень цієї категорії, методиці розслідування терористичних актів тощо, що дозволило сформувати фундаментальну основу для подальших наукових розробок у цій сфері.

Окремі питання розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії, розкрито у працях М.А. Погорецького, Д.Б. Сергєєвої та М.О. Ленка, які акцентували увагу на процесуальних і криміналістичних засадах початкового етапу розслідування терористичних актів, учинених із використанням саморобних вибухових пристроїв [2]. М.В. Савчук детально дослідив організаційно-тактичне забезпечення розслідування терористичних актів із використанням вибухових пристроїв [3]. В.С. Бондар та В.М. Твердохліб розкрили особливості використання спеціальних знань під час розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв [4-5].

Разом із тим, попри значний науковий внесок зазначених вчених, окремі процесуальні, організаційні та криміналістичних засади огляду місця події як способу отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, в умовах воєнного стану залишаються недостатньо розкриті.

Виклад основного матеріалу. Кримінальна відповідальність за терористичні акти, вчинені із застосуванням вибухових пристроїв, передбачена статтею 258 Кримінального кодексу України (КК України) [6]. Відповідно до положень вказаної норми об'єктивна сторона складу цього злочину може бути виражена у двох формах: а) у вчиненні терористичного акту; б) у погрозі вчинення такого акту. Правова сутність терористичного акту безпосередньо визначена у частині першій цієї статті, як застосування зброї, вчинення вибуху, підпалу чи інших дій, які створюють небезпеку для життя або здоров'я людини, заподіяння значної майнової шкоди чи настання інших тяжких

наслідків, якщо такі дії вчинені з метою порушення громадської безпеки, залякування населення, провокації воєнного конфлікту або міжнародного ускладнення, впливу на прийняття рішень органами державної влади чи місцевого самоврядування, їх посадовими особами, об'єднаннями громадян або юридичними особами, а також із метою привернення уваги громадськості до певних політичних, релігійних чи інших переконань винної особи.

Як бачимо, застосування вибуху прямо визначено у диспозиції статті 258 КК України як самостійна форма вчинення терористичного акту, на що також звертається увагу у статті першій Закону України «Про боротьбу з тероризмом» [7]. Зазначене зумовлює особливу криміналістичну та процесуальну специфіку фіксації його наслідків, адже вибух створює складну, динамічну та небезпечну ситуацію, у межах якої пошук, виявлення та фіксація слідів кримінального правопорушення набувають вирішального значення для отримання доказів у кримінальних провадженнях цієї категорії.

Варто зазначити, що вибухові пристрої, які застосовуються при вчиненні терористичних актів, поділяються на два основних типи – промислового виготовлення та саморобні вибухові пристрої (СВП), які істотно відрізняються між собою за своєю конструкцією, способом активації, складом вибухової речовини та уражальними елементами. Такі технічні відмінності безпосередньо впливають на характер слідів, що утворюються внаслідок вибуху, а отже – на обсяг, структуру й якість доказової інформації, яку можна отримати за результатами проведення відповідних слідчих (розшукових) дій і, насамперед, огляду місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв.

Специфіка проведення відповідної слідчої (розшукової) дії у кримінальних провадженнях цієї категорії, характеризується підвищеним рівнем складності, що обумовлено масштабністю руйнувань, наявністю небезпечних чинників (недетонованих елементів, продуктів горіння, хімічних реагентів тощо), а також значним обсягом потенційних джерел доказової інформації. При цьому, як слушно зазначається в науковій літературі, що результати огляду місця події визначають необхідність та доцільність проведення конкретної тактичної операції, формують вихідні дані для її проведення, визначають зміст майбутньої тактичної операції, послідовність та сутність слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій, що становитимуть її робочий етап. Окрім того, значення огляду місця події за справедливим твердженням дослідників, полягає у тому, що внаслідок його проведення слідчий отримує доказову інформацію про злочин безпосередньо, що зводить до мінімуму її викривлення [2, с. 188]. Саме тому застосування цього способу отримання доказів потребує вирішення комплексу взаємопов'язаних організаційних, процесуальних і криміналістичних завдань, що вимагає високого рівня міжвідомчої координації та уніфікованого алгоритму взаємодії.

Огляд місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, проводиться з дотриманням загальних вимог, передбачених статтями 104, 214, 223, 237 КПК України, після внесення відомостей про вчинення цього кримінального правопорушення до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР).

Водночас, відповідно до частини третьої статті 214 КПК України, у невідкладних випадках огляд місця події може бути проведений до внесення відомостей до ЄРДР. Таке виключення із загального правила зумовлюється необхідністю забезпечення невідкладності реагування, коли зволікання з часом може призвести до втрати слідів вибуху, знищення певних речей або створення безпосередньої загрози життю і здоров'ю осіб. Результати проведеного аналізу матеріалів правозастосовної практики свідчать про те, що у переважній більшості випадків огляд місця події проводиться саме до внесення відомостей до ЄРДР, оскільки наслідки відповідного кримінального правопорушення мають високий рівень суспільної небезпеки, пов'язані з масовими ураженнями людей, руйнуваннями інфраструктури, ризиком повторних вибухів і поширення пожеж. Унаслідок цього виникає об'єктивна потреба у вжитті відповідних заходів негайного реагування, забезпечення організації охорони місця події та евакуації постраждалих. У таких умовах огляд місця події виконує подвійне завдання: з одного боку, він є слідчою (розшуковою) дією, спрямованою на отримання доказів, а з іншого – тактичним заходом реагування, направленим на забезпечення безпеки, локалізації наслідків вибуху та недопущення подальшої шкоди. Саме під час такого огляду формується первинний масив доказової інформації, який згодом визначає: механізм і місце закладення вибухового пристрою; характер і напрям вибухової хвилі; тип вибухової речовини; коло можливих осіб, причетних до підготовки або вчинення кримінального правопорушення.

При цьому в умовах воєнного стану огляд місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, набуває особливого правового та тактичного значення. Унаслідок активних бойових дій, обстрілів, замінування окремих територій України, проведення огляду місця події відбувається в умовах підвищеної небезпеки, що ускладнює доступ до епіцентру вибуху, обмежує час перебування слідчо-оперативної групи на місці та вимагає залучення відповідних

фахівців, що володіють спеціальними знаннями. У таких ситуаціях огляд місця події, як правило, здійснюється у два етапи:

· *первинний (невідкладний)* – спрямований на оцінку рівня безпеки території, локалізацію небезпечних предметів, попередню фото- та відеофіксацію, визначення меж зони ураження й епіцентру вибуху. На цьому етапі забезпечується оперативне реагування, недопущення стороннього втручання, охорона місця події та фіксація первинних слідів вибуху;

· *повторний (деталізований)* – проводиться після розмінування або стабілізації обстановки, коли загроза життю та здоров'ю учасників слідчо-оперативної групи усунута. Він передбачає застосування відповідного комплексу технічних засобів, спрямованих на пошук, виявлення, вилучення, фіксацію слідів вибуху, матеріальних об'єктів, проведення відбору зразків для подальших експертних досліджень.

Для забезпечення достовірності та відтворюваності результатів огляду місця події у кримінальних провадженнях щодо терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, доцільним є застосування зонального принципу дослідження території. Він передбачає послідовне обстеження місця події від епіцентру вибуху до периферії та прилеглої місцевості, із фіксацією всіх об'єктів, що можуть містити доказову інформацію. Такий алгоритм забезпечує просторову реконструкцію механізму вибуху, дозволяє встановити місце закладення вибухового пристрою, напрям і радіус розльоту уламків, а також визначити зону максимального ураження. Застосування зонального принципу має не лише тактичне, а й процесуальне значення, оскільки формує логічну послідовність пошуку, виявлення, вилучення, фіксації фактичних даних і відомостей про їх джерела, що можуть бути визнані доказами у кримінальних провадженнях цієї категорії.

З огляду на складність обстановки місця події, що характеризується масштабними руйнуваннями, переміщенням предметів, порушенням просторових орієнтирів і частковим знищенням матеріальних об'єктів, які можуть мати доказове значення, вирішального значення набуває належна організація огляду місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, що передбачає: ізоляцію та охорону місця події для запобігання сторонньому втручанню та збереження слідів; визначення меж поширення наслідків вибуху (епіцентр – зона максимального ураження – периферія) з обов'язковою просторовою прив'язкою; комплексну документальну фіксацію із застосуванням технічних засобів фото-, відео-, 3D- та аерозйомки; застосування спеціалізованих техніко-криміналістичних засобів, що підвищують точність фіксації й рівень безпеки проведення робіт; детальне маркування, опис і схемне відтворення положення уламків, пошкоджень та інших речових об'єктів; забезпечення безперервності ланцюга збереження доказів під час вилучення, пакування, транспортування й зберігання речових об'єктів.

Особливе значення під час огляду місця події має виявлення й фіксація електронних і цифрових джерел доказової інформації, насамперед відповідних систем відеоспостереження. Сучасна практика розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії свідчить, що виконавці терористичних актів нерідко встановлюють автономні або приховані відеокамери поблизу місця майбутнього вибуху з метою дистанційного спостереження, контролю за обстановкою чи вибору моменту активації вибухового пристрою. При цьому відеокамери часто маскуються (у фрагментах фасадів, електрощитах, поштових скриньках, ліхтарях, деревах тощо) і можуть залишатися непоміченими під час первинного огляду. Затримка з їх виявленням призводить до втрати цифрових слідів – через обмежений час автономної роботи, перезапис даних або активацію механізму самознищення носія після вибуху. Тому під час огляду місця події слід приділяти першочергову увагу пошуку, виявленню, вилученню та фіксації систем відеоспостереження (камери, реєстратори, відеореєстратори транспортних засобів, побутові пристрої) і супутніх елементів (носії пам'яті, модулі зв'язку, елементи живлення, кріплення, мережеві пристрої). Такі засоби не лише використовуються під час підготовки або вчинення відповідного кримінального правопорушення, але й стають матеріальними носіями доказів – містять відеозаписи, метадані, логи з'єднань, геолокаційні координати тощо, що дозволяють встановити час, послідовність і механізм події. Аналіз відеоматеріалів забезпечує реконструкцію хронології, перевірку показань, визначення напрямку вибухової хвилі, а також ідентифікацію осіб, транспортних засобів чи інших об'єктів, пов'язаних із кримінальним правопорушенням. Своєчасне виявлення й вилучення таких пристроїв під час огляду місця події створює умови для встановлення як підготовчих дій злочинців, так і безпосередніх обставин вибуху.

Результати проведеного аналізу матеріалів правозастосовної практики свідчать, що ефективність отримання доказів за результатами проведення огляду місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, залежить не лише від рівня кваліфікації та професійності слідчих і співробітників оперативних підрозділів СБУ, а й від належної координації між усіма структурами, залученими до реагування на такі події. Комплексний характер вибухів, спричинених терористичними актами, потребує чіткої консолідованої взаємодії між підрозділами СБУ,

Національної поліції України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій, Збройних сил України, судово-експертними та медичними установами, а за необхідності – органами місцевого самоврядування та комунальними підприємствами.

Місце вибуху майже завжди характеризується високим рівнем небезпеки, наявністю масштабних руйнувань, пожеж, вибухонебезпечних предметів і нерідко значною кількістю потерпілих. У таких умовах один лише слідчий чи співробітник оперативного підрозділу СБУ об'єктивно не спроможні забезпечити повноцінну фіксацію всіх обставин і наслідків події без залучення фахівців різних напрямів – вибухотехніків, пожежно-технічних фахівців, судових медиків, криміналістів тощо. Їх участь підвищує якість пошуку, виявлення, фіксації й вилучення дрібних, малопомітних фрагментів (елементи корпусу саморобного пристрою, плати, контакти, елементи джерел живлення, SIM-картки та інші складові дистанційних пристроїв), які, хоча й мають мікроскопічні розміри, часто виконують вирішальну роль для ідентифікації типу пристрою, походження компонентів або характеру каналу активації. Наявність у складі слідчо-оперативних груп відповідних спеціалістів також забезпечує оперативну методичну підтримку під час пакування, маркування та відбору матеріалів для організації проведення подальших експертиз, зменшуючи ризик їх пошкодження чи втрати. Відтак ключового значення набуває скоординована міжвідомча взаємодія, спрямована на узгодження дій усіх учасників під час проведення огляду місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, в умовах воєнного стану.

Попри очевидну потребу у формуванні спеціалізованого складу слідчо-оперативних груп, практика досудового розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, в умовах воєнного стану свідчить про наявність низки об'єктивних та організаційних проблем, які істотно знижують ефективність залучення фахівців відповідного профілю:

відсутній єдиний міжвідомчий протокол реагування на терористичні акти. Попри наявність положень частини четвертої статті 39 КПК України, які надають керівнику органу досудового розслідування під час дії воєнного стану повноваження своєю вмотивованою постановою, погодженою з керівниками відповідних органів, утворювати міжвідомчі слідчі групи та визначати у їх складі старшого слідчого, чинне кримінальне процесуальне законодавство України не визначає єдиного міжвідомчого протоколу реагування на терористичні акти. На практиці рішення про залучення експертів, спеціалістів, інших суб'єктів приймаються ситуативно, залежно від наявності фахівців у конкретному регіону, транспортної доступності місця вибуху та безпекової ситуації. Через це склад групи часто формується за принципом «оперативної доцільності», а не з урахуванням науково-обґрунтованих потреб огляду місця події. Для підвищення ефективності цієї взаємодії доцільним є розроблення та впровадження єдиного міжвідомчого протоколу реагування на терористичні акти, який має регламентувати порядок доступу служб до місця події, послідовність виконання завдань, розмежування функцій і зон відповідальності, а також правила взаємодії між оперативними, вибухотехнічними, рятувальними й експертними підрозділами. Його практична реалізація дозволить забезпечити системність реагування, запобігти дублюванню дій і мінімізувати ризики втрати доказової інформації на початковому етапі досудового розслідування. Відсутність узгодженого алгоритму дій у перші хвилини після вибуху призводить до хаотичного втручання різних структур, що спричиняє порушення логіки фіксації слідів вибуху, випадкове знищення або переміщення потенційних речових доказів і спотворення інформації про їх походження. Такі порушення не лише ускладнюють відновлення повної картини події, але й створюють реальні ризики втрати доказової інформації, що унеможливлює подальше формування належної доказової бази та знижує ефективність розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв;

кадровий дефіцит і перевантаження спеціалістів вибухотехнічного та судово-експертного профілю, особливо у прифронтових областях. Частина експертів, спеціалістів евакуйована або залучена до виконання оборонних завдань, а наявні фахівці змушені обслуговувати велику кількість подій, у тому числі воєнні злочини, що впливає на оперативність і якість їх роботи. У низці випадків слідчі підрозділи змушені самостійно здійснювати первинну фіксацію слідів вибуху без участі профільних експертів і спеціалістів, що підвищує ризик втрати доказової інформації;

небезпечні умови роботи на місці події. Території після вибухів нерідко залишаються замінованими, на них можуть бути нерозірвані боєприпаси, залишки детонаторів або вторинні осередки займання. За таких обставин участь експертів чи спеціалістів вибухотехнічної служби є критично необхідною, однак їхня кількість обмежена, а допуск до місця події часто відкладається до завершення розмінування. Це значно ускладнює процес отримання доказів і призводить до втрати слідів під впливом часу, погодних умов або стороннього втручання;

логістичні труднощі та обмежений доступ до місця події – через обстріли, руйнування транспортної інфраструктури чи відсутність стабільного зв'язку – ускладнюють оперативність прибуття екс-

пертів, спеціалістів для проведення огляду місця події. У результаті відповідна слідча (розшукова) дія нерідко здійснюється із запізненням, коли значна частина слідів уже знищена або спотворена.

Усі зазначені проблеми свідчать про об'єктивну потребу у створенні єдиної системи міжвідомчої координації та нормативного врегулювання механізму формування й функціонування спеціалізованих слідчо-оперативних груп, які залучаються до огляду місця події у кримінальних провадженнях цієї категорії. Реалізація такого підходу сприятиме підвищенню результативності досудового розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, забезпечить повноту, достовірність і безперервність процесу отримання доказів.

Варто зазначити, що огляду місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, потребує високотехнологічного криміналістичного забезпечення кримінального процесуального доказування, яке гарантує достовірність і допустимість отриманих доказів навіть в умовах масштабних руйнувань, мінної небезпеки чи обмеженого доступу до території події. Застосування сучасних техніко-криміналістичних засобів під час огляду місця вибуху забезпечує комплексне вирішення завдань пошуку, виявлення, фіксації, вилучення об'єктів, що містять сліди злочину або іншу доказову інформацію. Це створює необхідні передумови для подальшого експертного дослідження таких об'єктів і їх належного використання в кримінальному процесуальному доказуванні. До базового комплекту техніко-криміналістичних засобів, що використовуються під час огляду місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, належать:

· *засоби фіксації та документування доказової інформації.* До цієї групи належать цифрові відеокамери, фотокамери, планшети, ноутбуки, портативні принтери, а також інші цифрові пристрої, що забезпечують безперервну візуалізацію процесу огляду місця події. Їх застосування дає змогу детально документувати кожну дію слідчого, експерта або спеціаліста, фіксувати просторове розташування уламків, пошкоджень, слідів вибуху, ознак детонації та інших об'єктів, які мають доказове значення. Використання сучасних систем фіксації гарантує процесуальну прозорість, підвищує доказову надійність протоколу огляду та дозволяє здійснювати цифрове відтворення місця події;

· *криміналістичні комплекти (валізи).* До оснащення слідчо-оперативної групи належать спеціалізовані криміналістичні комплекти – дактилоскопічна, біологічна, балістична та трасологічна валізи. Застосування таких комплектів уніфікує процес пошуку, виявлення, вилучення та фіксацію відповідних матеріальних об'єктів, запобігає їх пошкодженню або контамінації й забезпечує дотримання ланцюга збереження доказів. В умовах воєнного стану, коли місця подій можуть розташовуватись у зонах активних бойових дій або підвищеної вибухонебезпеки, використання таких валіз дозволяє оперативно стандартизувати процедури відбору матеріалів навіть за обмеженого доступу до епіцентру вибуху, що є ключовою передумовою допустимості доказів;

· *засоби просторової візуалізації та моделювання*. До цієї групи належать квадрокоптери, наземні та портативні 3D-сканери, які забезпечують створення цифрових ортофотопланів і тривимірних моделей місця вибуху. Їх застосування дозволяє просторово реконструювати обстановку події, визначати геометрію руйнувань, напрям вибухової хвилі, межі зон ураження та точне розташування епіцентру вибуху. Завдяки високій точності фіксації такі технології формують об'єктивну основу для ретроспективного аналізу події, навіть після зміни або знищення первинної обстановки, а також забезпечують достовірність і відтворюваність доказової інформації. Отримані 3D-моделі використовуються як допоміжний доказовий матеріал у проведенні вибухотехнічних, трасологічних, судово-балістичних та комплексних експертиз, що сприяє більш повному встановленню механізму події. В умовах воєнного стану та активних бойових дій, коли безпосереднє перебування слідчих, експертів і спеціалістів у зоні вибуху є небезпечним або обмеженим, застосування аерозасобів та систем тривимірного сканування забезпечує дистанційне отримання доказової інформації без ризику для життя учасників слідчої (розшукової) дії, одночасно зберігаючи точність, масштабність і процесуальну цінність отриманих даних;

· *засоби пошуку прихованих об'єктів і фрагментів вибухових пристроїв.* До них належать підводні дрони, георадари, металошукачі, призначені для виявлення прихованих або заглиблених об'єктів, уламків корпусів, елементів підривних пристроїв і частин транспортних засобів. Їх застосування дає змогу відновити конструкцію вибухового пристрою, встановити характер його елементів, ідентифікувати потенційне походження компонентів, спосіб активації та можливе місце виготовлення або складання. У зоні бойових дій використання таких технічних засобів набуває особливої значущості, оскільки уламки можуть бути змішані з елементами військової техніки чи боєприпасів, що вимагає високої точності пошуку, селективності виявлення та мінімізації ризиків для персоналу. Практичною перевагою ґеорадарів і підводних дронів є можливість дистанційного сканування й картування інтер'єру або ділянок ґрунту/води з подальшою просторовою прив'язкою

в єдиній цифровій моделі місця події, що сприяє коректній фіксації знахідок, їх безпечному вилученню та забезпеченню належної процесуальної документації;

· *засоби збору, ідентифікації та первинного аналізу слідів.* До цієї категорії належать технічні засоби, що забезпечують оперативний пошук, виявлення, вилучення матеріальних слідів вибуху та біологічних зразків безпосередньо на місці події. Зокрема, магнітні граблі використовуються для пошуку й виявлення дрібних металевих уламків та елементів вибухових пристроїв; дозиметри та детектори – для виявлення зон радіаційного або хімічного забруднення, що дозволяє забезпечити безпеку учасників огляду та правильне зонування місця події. Система ANDE Rapid DNA надає можливість проведення генетичної ідентифікації потерпілих, виконавців чи співучасників злочину безпосередньо на місці вибуху, що істотно скорочує час встановлення особи та забезпечує оперативність розслідування. Спектрофотометричні прилади RIVUS застосовуються для виявлення прихованих відбитків пальців або біологічних слідів на непористих поверхнях у режимі відбитого ультрафіолетового світла, що значно підвищує інформативність огляду. В умовах воєнного стану, коли доступ до стаціонарних лабораторій може бути обмеженим, а централізовані експертні можливості – відсутні, використання мобільних криміналістичних технологій забезпечує безперервність ланцюга збереження доказів, дає змогу проводити попередній аналіз без транспортування зразків та мінімізує ризики втрати або пошкодження потенційних речових доказів;

· *засоби забезпечення автономності та безпеки проведення слідчих (розшукових) дій.* У процесі огляду місця події терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, особливого значення набуває здатність слідчо-оперативної групи діяти автономно та безпечно в умовах обмеженого доступу, відсутності електроживлення або безпосередньої загрози повторних вибухів. Для цього застосовуються портативні освітлювальні станції типу «Радіус-4», зарядні пристрої, автономні генератори та мобільні енергомодулі, які забезпечують стабільну роботу засобів фіксації, зв'язку та аналітичного обладнання у нічний час або у важкодоступних місцях. У районах активних бойових дій ці технічні засоби мають критичне значення для збереження безперервності процесу доказування, оскільки дозволяють проводити огляд місця події навіть за повної відсутності стаціонарної інфраструктури. Вони гарантують автономність роботи слідчо-оперативної групи, підтримання належного рівня освітлення, комунікації, відеофіксації та захисту її складу, що безпосередньо впливає на достовірність і допустимість отриманих доказів.

Слід звернути увагу, що в умовах воєнного стану та ведення активних бойових дій істотно ускладнюється процес отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв. Специфіка ситуації зумовлена низкою чинників: обмеженим доступом до місця події через мінну небезпеку та обстріли; значними масштабами руйнувань, які спотворюють первісну обстановку; тривалістю часу між вибухом і початком огляду; необхідністю взаємодії з вибухотехнічними, медичними, військовими та рятувальними підрозділами; відсутністю стабільного енергопостачання й цифрових комунікацій для оперативної фіксації та передавання інформації. У таких умовах традиційні техніко-криміналістичні засоби не забезпечують достатнього рівня точності, відтворюваності й збереження інформації. Тому для підвищення ефективності отримання доказів у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, необхідним є розширення базового техніко-криміналістичного забезпечення огляду місця події шляхом впровадження інноваційних засобів фіксації, аналізу та збереження доказової інформації. Зокрема, можливим перспективним напрямом є застосування таких технологічних інструментів:

тепловізійні та спектральні системи зйомки – можуть забезпечити виявлення прихованих осередків займання, залишків вибухових речовин або слідів їхньої дифузії на поверхнях, які не піддаються візуальному огляду. Тепловізійна зйомка дозволить виявляти температурні аномалії, пов'язані з термічними ефектами вибуху або тлінням, тоді як спектральні методи (у видимому, ультрафіолетовому та інфрачервоному діапазонах) забезпечать ідентифікацію хімічних слідів шляхом аналізу спектральних відбиттів і поглинань. В умовах бойових дій та підвищеної небезпеки ці технології матимуть особливе значення, оскільки нададуть змогу оперативно локалізувати епіцентр вибуху, окреслити зони найбільшого ураження та визначити пріоритети для подальшої фіксації й вилучення відповідних слідів вибуху – при цьому мінімізуючи ризик для складу слідчо-оперативної групи;

новітні 3D- та LiDAR-технології **–** використання таких систем дозволить зберігати просторову модель вибуху навіть у разі подальшого руйнування об'єкта, а також забезпечить можливість ретроспективного аналізу динаміки вибуху, визначення напрямку вибухової хвилі, траєкторій уламків і меж зон ураження. У контексті досудового розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, зазначені технології можуть стати важливим засобом підвищення відтворюваності, точності та надійності доказової інформації. В умовах воєнного стану, коли повторний виїзд на місце події часто є неможливим або небезпечним, цифрові 3D-моделі можуть

виконувати функцію єдиної об'єктивної та відтворюваної форми доказу, придатної для подальшого експертного аналізу, криміналістичної реконструкції та процесуальної верифікації.

програмно-технічні комплекси UFED Cellebrite, Oxygen Forensics, Magnet AXIOM. Такі комплекси дозволять оперативно здійснювати коректне вилучення, створення судово-експертних образів, первинний аналіз та довготривале збереження цифрових даних з відеореєстраторів, мобільних пристроїв, ноутбуків і інших електронних джерел, виявлених під час огляду місці події. В умовах воєнного стану, коли енергопостачання й мережевий доступ можуть бути нестабільними, застосування цих технологій забезпечить своєчасну конвертацію доказів у захищені цифрові формати з фіксацією метаданих (таймстемпів, координат, журналів подій) і контрольними хеш-сумах, що зберігає їхню доказову цінність. Для допустимості таких доказів рекомендовано впровадити стандартизовані протоколи вилучення, процедури документування ланцюга збереження, захищені механізми зберігання образів та програму підготовки сертифікованих фахівців цифрової криміналістики.

системи штучного інтелекту (Artificial Intelligence) та машинного зору (Machine Learning) – забезпечать автоматизований аналіз фото- і відеоматеріалів з метою ідентифікації повторюваних елементів конструкцій саморобних вибухових пристроїв, визначення типових закономірностей їх виготовлення, а також порівняння фрагментів із наявними криміналістичними базами даних. Використання алгоритмів розпізнавання зображень і шаблонного зіставлення може значно скоротити час ідентифікації вибухових пристроїв, встановлення джерел походження компонентів та зв'язку між різними епізодами терактів. В умовах воєнного стану, коли фіксується значна кількість подібних за способом вчинення вибухів, інтелектуальні системи аналізу даних здатні забезпечити швидке встановлення взаємозв'язків між подіями та сприяти формуванню єдиного інформаційно-аналітичного масиву доказів. У перспективі інтеграція таких рішень із цифровими 3D-моделями місць вибухів і відповідними базами даних може створити основу для автоматизованої криміналістичної аналітики, що істотно підвищить ефективність процесу доказування у кримінальних провадженнях зазначеної категорії.

Упровадження зазначених технологій відповідає сучасним тенденціям цифрової криміналістики та подальшому технологічному розвитку органів правопорядку. Можливість застосування інноваційних технічних засобів під час огляду місця події у кримінальних провадженнях про терористичні акти, учинені із застосуванням вибухових пристроїв є не лише питанням технологічного прогресу, а й гарантією ефективності кримінального процесуального доказування, оскільки забезпечує отримання доказів навіть за відсутності можливості їх повторного отримання. Системне впровадження таких рішень формує нову парадигму криміналістичного забезпечення розслідувань терористичних актів, учинені із застосуванням вибухових пристроїв – від фіксації наслідків кримінального правопорушення до відновлення його механізму у цифровому вимірі, що відповідає вимогам сучасним криміналістичної науки, розробкам теорії кримінального процесуального доказування та стандартам міжнародної практики у сфері протидії тероризму.

Висновки. Огляд місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, посідає центральне місце у системі слідчих (розшукових) дій та є першочерговим способом отримання доказів. Саме в межах цієї процесуальної дії формується первинний масив доказової бази, від повноти та достовірності якої залежить ефективність кримінального процесуального доказування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв. Результати огляду дозволяють установити обставини вчинення кримінального правопорушення, визначити механізм вибуху, спосіб його реалізації, просторово зафіксувати наслідки детонації, а також ідентифікувати осіб, причетних до підготовки або здійснення теракту.

В умовах збройної агресії Російської Федерації проведення огляду місця події набуває особливої складності через підвищений рівень небезпеки, масштабність руйнувань, обмежений доступ до епіцентру вибуху, наявність вторинних детонаторів і фрагментарність матеріальних слідів. Це зумовлює потребу у використанні сучасних техніко-криміналістичних засобів, спеціалізованого обладнання та високого рівня міжвідомчої координації між органами досудового розслідування, експертними та медичними установами, вибухотехнічними, рятувальними та іншими підрозділами.

Ефективність огляду місця події у досудовому розслідуванні терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв, зумовлюється поєднанням процесуальних, організаційних і криміналістичних засад, спрямованих на забезпечення повноти, достовірності та відтворюваності отриманих результатів. Застосування двоетапної моделі проведення огляду місця події, зонального принципу дослідження території, залучення спеціалістів вузького профілю та використання сучасних техніко-криміналістичних засобів створюють належні умови для отримання доказів, що зберігають свою процесуальну цінність навіть за умов істотного спотворення або знищення первісної обстановки.

Особливу увагу під час огляду місця події слід приділяти пошуку, виявленню, вилученню та фіксації систем відеоспостереження, що дедалі частіше використовуються виконавцями терористичних актів для дистанційного моніторингу обстановки, контролю за пересуванням потенційних цілей або вибору моменту активації вибухового пристрою. Аналіз таких цифрових джерел, у поєднанні з іншими матеріальними та електронними об'єктами, формує єдину реконструктивну модель події, що забезпечує доказову стійкість та відтворюваність розслідування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
2. Погорецький М.А., Сергєєва Д.Б., Ленко М.О. Процесуальні та криміналістичні засади початкового етапу розслідування терористичних актів, вчинених з використанням саморобного вибухового пристрою: монографія : за ред. проф. М.А. Погорецького. К.: Алерта, 2014. 300 с.
3. Савчук М.В. Організаційно-тактичне забезпечення розслідування терористичних актів, вчинених з використанням вибухових пристроїв : дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2019. 257 с.
4. Бондар В.С. Особливості використання спеціальних знань під час розслідування терористичних актів, учинених із застосуванням вибухових пристроїв. *Нове українське право*. 2024. Вип. 4. С. 131-137. DOI : https://doi.org/10.51989/NUL.2024.4.16.
5. Твердохліб В.М. Використання спеціальних знань під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із застосуванням вибухових пристроїв: монографія. Харків. «Факт». 2024. 210 с.
6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1707.
7. Про боротьбу з тероризмом: Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text.

УДК 343.131.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.38

ІСТИНА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ: ФІЛОСОФСЬКО– ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ВИМІР

Циганюк Ю.В.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінального права та процесу
Хмельницького університету управління та права
імені Леоніда Юзькова
ORCID: 0000-0002-8495-3583

Легких В.В.,
кандидат юридичних наук,
головний науковий співробітник
«Науково-дослідного інституту
штучного інтелекту та суспільних наук»
ORCID: 0009-0008-5384-7260

Циганюк Ю.В., Легких В.В. Істина у кримінальному процесі: філософсько-правові засади та практичний вимір.

У статті здійснено філософсько-правове та процесуальне дослідження феномена істини у кримінальному процесі. Розкрито багатовимірну природу істини, що поєднує епістемологічні, морально-ціннісні та юридичні аспекти, визначаючи її одночасно і як результат пізнання, і як нормативний орієнтир функціонування органів правосуддя.

Проаналізовано основні філософські концепції істини – кореспондентну, когерентну, прагматичну та конвенціоналістську – і показано, що жодна з них окремо не здатна повністю охопити складність правового знання. Наголошено, що у правовому вимірі істина є синтезом об'єктивної відповідності фактам та процесуальним вимогам до її здобуття. Зазначено, що правова істина не може бути результатом порушення людської гідності або принципів справедливості, оскільки процедура її встановлення є невіддільною від її змісту.

У роботі проаналізовано нормативне закріплення істини у Кримінальному процесуальному кодексі України, включно з тісним зв'язком між обов'язком держави встановити істину, гарантіями належної правової процедури та презумпцією невинуватості. Особливу увагу приділено стандарту доказування «поза розумним сумнівом», який розглянуто як ключовий процесуальний інструмент забезпечення балансу між прагненням до істини та захистом особи від ризику помилкового засудження. Підкреслено, що цей стандарт не вимагає досягнення абсолютного знання, а визначає прагматичний рівень переконливості доказів, достатній для ухвалення справедливого судового рішення.

У статті також узагальнено судову практику, яка засвідчує, що учасники процесу часто апелюють до категорії істини, тоді як суди переважно уникають її прямого використання, натомість зосереджуючись на оцінці доказів через призму процедурних гарантій. Це свідчить про поступовий перехід до моделі процесуальної істини як елементу справедливого суду. Зроблено висновок, що істина у кримінальному процесі є результатом законного, змагального та збалансованого процесуального пізнання, і надалі потребуватиме переосмислення з урахуванням технологічних змін, розвитку цифрових доказів і застосування штучного інтелекту.

Ключові слова: кримінальний процес, істина, доказування, досудове розслідування, судовий розгляд кримінального провадження, стандарт «поза розумним сумнівом», належна правова процедура, презумпція невинуватості, оцінка доказів.

Tsyganiuk Y.V., Lehkykh V.V. Truth in criminal proceedings: philosophical and legal foundations and practical dimensions.

The article presents a philosophical, legal and procedural study of the phenomenon of truth in criminal proceedings. It reveals the multidimensional nature of truth, which combines epistemological, moral, value-based and legal aspects, defining it both as a result of cognition and as a normative guideline for the functioning of judicial bodies.

The main philosophical concepts of truth – correspondence, coherence, pragmatism and conventionalism – are analysed, and it is shown that none of them alone is capable of fully encompassing

the complexity of legal knowledge. It is emphasised that in the legal dimension, truth is a synthesis of objective correspondence to facts and procedural requirements for its acquisition. It is noted that legal truth cannot be the result of a violation of human dignity or principles of justice, since the procedure for establishing it is inseparable from its content.

The paper analyses the normative consolidation of truth in the Criminal Procedure Code of Ukraine, including the close link between the state's duty to establish the truth, guarantees of due process and the presumption of innocence. Particular attention is paid to the standard of proof «beyond reasonable doubt», which is considered a key procedural tool for ensuring a balance between the pursuit of truth and the protection of individuals from the risk of wrongful conviction. It is emphasised that this standard does not require absolute knowledge, but rather defines a pragmatic level of persuasiveness of evidence sufficient for a fair court decision.

The article also summarises judicial practice, which shows that participants in the process often appeal to the category of truth, while courts tend to avoid its direct use, focusing instead on evaluating evidence through the prism of procedural guarantees. This indicates a gradual transition to a model of procedural truth as an element of a fair trial. It is concluded that truth in criminal proceedings is the result of a lawful, adversarial and balanced procedural cognition, and will require further rethinking in light of technological changes, the development of digital evidence and the application of artificial intelligence.

Key words: criminal proceedings, truth, evidence, pre-trial investigation, criminal trial, standard of «beyond reasonable doubt», due process, presumption of innocence, evaluation of evidence.

Постановка проблеми. Проблематика встановлення істини у кримінальному процесі посідає центральне місце в теорії та практиці кримінального судочинства, оскільки саме істина є тим концептуальним орієнтиром, який визначає легітимність державного втручання у сферу прав, свобод та законних інтересів особи. Упродовж століть різні правові системи та філософсько-правові школи виробляли підходи до розуміння того, чи можливо досягти об'єктивної істини у процесі збирання, дослідження та оцінки доказів, і, якщо так, якими методами та засобами. В сучасних умовах, коли кримінальне провадження дедалі більше орієнтується на стандарти прав людини, доктрину верховенства права та засаду змагальності, питання змісту й меж обов'язку держави встановити істину набуває особливої актуальності.

Значущість цієї проблеми зумовлена низкою чинників. По-перше, кримінальне провадження – це механізм, який може привести до найбільш інтенсивного державного примусу, включно з обмеженням свободи особи. Тому помилки у встановленні фактичних обставин, неправильна оцінка доказів або формальні підходи до з'ясування змісту вчиненого діяння здатні призвести до серйозних порушень прав людини та фундаментальних гарантій справедливого суду. По-друге, трансформація сучасної доказової політики, поява нових видів доказів, цифрових технологій, методів криміналістичних досліджень і штучного інтелекту вимагають переосмислення класичних підходів до істини як цінності, процесу та результату кримінального судочинства. По-третє, міжнародна судова практика, зокрема Європейського суду з прав людини, формує нові стандарти оцінки доказів, вимоги до повноти та ефективності розслідування, що безпосередньо впливають на національну доктрину і практику доказування.

Актуальність дослідження істини в кримінальному процесі посилюється також загальною зміною правового мислення. У сучасній юриспруденції дедалі більше наголосу робиться на балансі між інтересами держави та індивіда, на потребі забезпечити не лише формальну, а й матеріальну справедливість. У цих умовах встановлення істини постає не як абстрактне завдання, а як складний багатовимірний процес, що вимагає правової, етичної й методологічної чіткості.

Крім того, в умовах глобалізації та інтернаціоналізації кримінального права, а також зростання складності кримінальних правопорушень, від правозастосовних органів вимагається не лише відтворення хронології подій, а й здатність глибоко розуміти мотиви поведінки, соціальні контексти та інші нематеріальні аспекти, що впливають на правильність юридичної оцінки. Це вкотре підкреслює, що встановлення істини є не просто технічним етапом доказування, а фундаментальною засадою кримінального провадження, яка визначає його якість, ефективність і справедливість.

Отже, вивчення істини у кримінальному процесі є ключовим завданням сучасної правової науки, оскільки воно впливає на всю систему кримінального правосуддя: від моделі доказування та процесуальних гарантій до філософії кримінального процесу та довіри суспільства до судової влади.

Мета дослідження. Метою дослідження є застосування комплексного теоретичного та прикладного підходу для розкриття істини у кримінальному процесі.

Стан опрацювання проблематики. Проблеми істини у кримінальному процесі є мультидисциплінарними та досліджуються багать років. Серед вітчизняних науковців-процесуалістів необхідно

згадати такі імена, як І.В. Басиста, В.В. Вапнярчук. І.В. Гловюк, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, О.В. Капліна, Є.Г. Коваленко, О.П. Кучинська, Л.М. Лобойко, Є.Д. Лук'янчиков, В.Т. Маляренко, Ю.М. Мирошниченко, М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, М.А. Погорецький, В.О. Попелюшко, С.М. Стахівський, О.О. Торбас, В.Ю. Шепітько, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та багато інших у працях яких розкриваються різні аспекти істини у кримінальному процесі.

Виклад основного матеріалу. Проблема встановлення істини у кримінальному процесі виникає внаслідок протиріч між традиційною концепцією матеріальної істини, яка вимагає повного, всебічного й об'єктивного дослідження обставин справи, сучасною моделлю змагального процесу, де істина формується в результаті змагання сторін і дотримання процесуальних гарантій, європейськими стандартами справедливого суду, що фокусуються на процедурі, а не на результаті, технологічними змінами, які впливають на доказування (цифрові сліди, дані з камер, аналітика штучного інтелекту, OSINT, біометрія), зростанням складності кримінальних правопорушень, що ускладнює відтворення фактичних обставин події. Ці фактори створюють дискусію: чи можливо і чи потрібно шукати «істину» у кримінальному процесі, якщо ключовою гарантією є дотримання процедури? Від відповіді на таке запитання залежать моделі доказування, роль суду та можливості сторін.

У сучасній епістемології і філософії науки найпоширенішими є, принаймні, три концепції істини – кореспондентна, прагматистська і когерентна [1, с. 122]. А на думку Ю.М. Мирошниченка, у філософії склалися чотири основні концепції істини: кореспондентна (знання відповідає об'єктивній реальності), когерентна (істинність знання визначається його узгодженістю з більш загальною системою знання), прагматистська (істинним вважається знання, корисне для людини) і конвенціоналістська (знання є істинним, якщо воно визнається таким більшістю вчених) [2, с. 199].

Згідно Ю.Т. Піха, проблема істини у кримінальному провадженні є окремою різновидністю реалізації положень теорії пізнання (гносеології) до такої специфічної пізнавальної діяльності людей, як кримінальне провадження, у випадках вчинення кримінального правопорушення чи іншого суспільно небезпечного діяння. Проте на відміну від процесу пізнання у суворо філософському розумінні певних явищ і процесів, який є безкінечним, необмеженим, а тому наші знання про них є відносними, пізнання у кримінальному провадженні обмежене рамками (обставинами) предмету доказування (встановлення), конкретними, визначеними процесуальним законом обставинами, обмеженими часом і простором. Своєю чергою, завданням органів досудового розслідування, а згодом і суду є пізнання конкретних фактів та їх належна оцінка у відповідності з вимогами закону [3, с. 251].

Синтезуючи різні концепції, можна сказати, що істина у праві – це діалектична єдність об'єктивного і процедурного. Об'єктивний компонент вимагає відповідності судових висновків реальним фактам, а процесуальний компонент гарантує, що ці факти встановлені законними засобами та з дотриманням прав людини.

Як писав Гегель, «для філософії «істина – це ціле» і ніщо часткове не є цілком істинним» [4, с. 612] – тобто не лише результат, а й процес її досягнення. Тому у кримінальному процесі істина не існує поза процесуальною формою – вона набуває змісту лише в межах справедливого судового пізнання. Також істина має ціннісний вимір, адже вона пов'язана з такими категоріями, як справедливість, добро, гідність. У праві істина не може бути відділена від моральної легітимності способів її здобуття, навіть «абсолютна істина», здобута через катування суперечить цінності людської гідності – отже, у правовому сенсі вона не є істиною. Тому правова істина завжди етично обмежена: вона має бути результатом справедливого процесу. Але, у практичному вимірі, є відхилення від такого трактування (Наприклад, у джерелі [5]).

Філософський підхід показує, що істина – не статична константа, а динамічний процес пошуку і верифікації знання. У кримінальному процесі це означає, що істина не може бути досягнута поза правом і справедливістю. Таким чином, істина в праві – це не лише пізнавальна, а й морально-правова категорія, що поєднує об'єктивність, процедурність і цінність людської гідності.

Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України (далі – КПК України) містить нормативні рамки істини у кримінальному провадженні. Перш за все, потрібно звернути увагу на положення ст. 2 КПК України у якій визначено, що завданням процесу є також захист прав і свобод та забезпечення того, щоб жодну невинувату особу не було необґрунтовано притягнуто до відповідальності, а винувату – не було звільнено від неї [6]. Це передбачає, що під час досудового розслідування та судового розгляду повинні встановити істину в обсязі, достатньому для ухвалення справедливого рішення. Дискусійно це питання розглядається з різних підходів: прихильники матеріальної істини вказали б на необхідність всебічності, а прибічники процесуальної істини – на те, що надмірний акцент на об'єктивній істині може виправдовувати порушення прав. У цьому аспекті, варто звернути увагу на «належну правову процедуру», згадка про яку також є у ст. 2 КПК України, адже належна процедура є механізмом досягнення істини у кримінальному провадженні. Вона дозволяє

зібрати докази у справедливий спосіб, забезпечити їх змагальну перевірку, усунути ризики упередженості, мінімізувати помилки правосуддя.

Центральною засадою є презумпція невинуватості та обов'язок обвинувачення довести вину «поза розумним сумнівом» (ч. 2 ст. 17 КПК України). Ця формула прямо забороняє покладати на особу обов'язок доводити невинуватість і вимагає виправдання за відсутності переконливих доказів вини, отриманих у порядку, передбаченому КПК України. Категорії істини та презумпції невинуватості лежать у самій основі кримінального процесу. Їхній зміст і співвідношення визначають характер процесуального пізнання, межі втручання держави у права людини, а також рівень справедливості судочинства. На перший погляд, вимога встановлення істини та презумпція невинуватості є комплементарними: одна спрямована на розкриття фактичних обставин злочину, інша – на захист особи від свавільного переслідування.

Здається, що існує конфлікт між презумпцією невинуватості та встановленням істини у кримінальному провадженні, адже встановлення істини може вимагати максимально повного збирання доказів, навіть інтенсивності у проведенні слідчих (розшукових) дій, тоді як презумпція невинуватості обмежує державу рамками, які унеможливлюють тиск, примус або порушення прав людини. Але насправді це не конфлікт, а баланс двох цінностей де істина забезпечує обґрунтованість рішення, а презумпція невинуватості – справедливість і гуманність процесу. Тому істина в кримінальному процесі не може бути «будь-якою ціною», оскільки йдеться про істину, встановлену належною процедурою.

Аналізуючи стандарт «поза розумним сумнівом», потрібно його оцінювати як методологічний фільтр сумнівів: сумнів має бути «розумним», тобто таким, що виникає з матеріалів провадження, а не з гіпотетичних припущень. Але такий стандарт не дозволяє встановити істину з точки зору кореспондентної концепції. Адже істина – це онтологічна мета, а стандарт «поза розумним сумнівом» – процесуальний інструмент, який визначає межі допустимого ризику помилки. Цей стандарт не вимагає абсолютного знання, він вимагає такої переконливості доказів, при якій розумна людина перестає сумніватися у винуватості обвинуваченого. У реальному процесі істина часто недосяжна: свідки помиляються або вводять суд в оману, докази недостовірні, події давно минули. Тому завдання суду – не довести абсолютну істину, а оцінити докази настільки, щоб не залишилося розумного сумніву. На думку імплементація стандарту доказування «поза розумним сумнівом» зумовила необхідність перегляду становища істини як мети доказування. Враховуючи обмеженість можливостей людського пізнання, доцільно відмовитися від положення про те, що істина може бути метою доказування. Даний стандарт встановлює натомість вірогідність як мету доказування. Стандарт доказування «поза розумним сумнівом» формалізує суб'єктивний аспект внутрішнього переконання [7, с. 12].

У судовій практиці заходимо, що поняття «істини» використовується в контексті доказів та доказування. Так, у своїй касаційній скарзі засуджена стверджувала, що прокурор стверджував, що вона виготовляла фальсифіковані лікарські засоби на обладнанні, якого ніхто не бачив і яке ніде не зафіксовано, а суд використав це як істину [8]. Схожа аргументація була у касаційній скарзі по іншій справі від захисників, у якій вони зазначили, що орган досудового розслідування не намагався установити істину у справі [9], а також й така: «захисник вважає, що суди першої та апеляційної інстанцій при призначенні Особа_7 покарання не врахували, що з моменту затримання Особа_7 повністю визнавав свою вину та щиро розкаявся, як на досудовому слідстві, так і в суді надавав правдиві покази, погодився на проведення слідчого експерименту, завдяки чому і вдалося встановити істину та з'ясувати всі обставини у провадженні» [10].

Цікавими є доводи касаційної скарги засудженого та його захисника у справі № 392/1273/17: «стверджують, що захисник Особа_10, який брав участь у кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування та судового розгляду, не маючи достатньої кваліфікації, або досвіду, або бажання надалі здійснювати захист засудженого після ухвалення вироку судом першої інстанції наполегливо стверджував, що реальних шансів оскаржити фактичні обставини справи та встановити істину в нього немає, а тому Особа_8 як юридично недосвідчена особа, розуміючи, що подальший захист потягне за собою значно більші моральні та матеріальні витрати, ніж відбування умовного покарання, був змушений відмовитись від апеляційного оскарження вироку» [11].

У іншій справі суд використав поняття істини для обґрунтування істотних порушень вимог кримінального процесуального закону зазначивши наступне: «за приписами ч. 1 ст. 412 КПК істотними порушеннями вимог кримінального процесуального закону є такі порушення цього Кодексу, які перешкодили або могли перешкодити суду ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення, – повно та всебічно з'ясувати обставини кримінального провадження, встановити істину, забезпечити права і законні інтереси учасників провадження тощо» [12]. А у справі № 414/1807/16-к суд визначив: «разом з тим, у касаційній скарзі прокурор не зазначає, у чому ж полягає істотність такого

порушення, як саме воно перешкодило або могло перешкодити суду повно та всебічно з'ясувати обставини кримінального провадження, встановити істину, забезпечити права і законні інтереси учасників кримінального провадження й ухвалити законне та обґрунтоване судове рішення» [13]. Загальний аналіз понад 100 судових рішень у кримінальних провадженнях показав, що поняття «істини», у своїй переважній більшості, використовується у скаргах сторін кримінального провадження, водночас використання судами такої категорії у мотивувальній частині для обґрунтування власної позиції вкрай рідко застосовано.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє; стверджувати, що істина у кримінальному процесі є складним, багатовимірним феноменом, який одночасно поєднує епістемологічну, філософсько-правову, процесуальну та ціннісну складові. Упродовж тривалого історичного розвитку кримінального судочинства концепція істини трансформувалася від абсолютного ідеалу повного й всебічного встановлення обставин злочину до сучасного розуміння, в якому істина розглядається крізь призму процедурних гарантій справедливого суду, прав людини та обмежень державного втручання. Сучасна модель кримінального процесу визнає, що можливості пізнання завжди є обмеженими, а тому істина не може бути механічною реконструкцією минулого, а постає результатом справедливого, змагального та законного процесуального пізнання.

Аналіз філософських концепцій – кореспондентної, когерентної, прагматичної та конвенціоналістської – вказує на те, що жодна з них окремо не може повністю пояснити природу істини у кримінальному провадженні. У праві істина є синтезом різних підходів, оскільки вона одночасно потребує відповідності фактам, логічної узгодженості, практичної корисності та нормативного визнання. Проте ключовим є те, що правова істина завжди повинна бути здобута у спосіб, який не порушує права людини, а отже, процесуальна компонента є невід'ємною від змісту істини. Будь-яке «знання», отримане шляхом тиску, катування або порушення належної процедури, не може визнаватися істинним у правовому сенсі, навіть якщо воно фактично відповідає реальності.

КПК України закріплює сучасну модель розуміння істини як результату дотримання належної правової процедури. Такі елементи, як презумпція невинуватості, змагальність, обов'язок доведення вини стороною обвинувачення поза розумним сумнівом та заборона покладати на підозрюваного чи обвинуваченого обов'язок доводити свою невинуватість, формують нормативну рамку, у якій істина повинна бути встановлена лише відповідно до закону та з дотриманням стандартів справедливого суду. Особливо важливо, що закон пов'язує істину не, з абсолютною повнотою доказування, а з такою переконливістю доказів, яка дозволяє суду ухвалити справедливе та обґрунтоване рішення.

Аналіз стандарту доказування «поза розумним сумнівом» показує, що він є фундаментальним інструментом забезпечення балансу між прагненням до істини та необхідністю мінімізувати ризик судової помилки. Стандарт не вимагає досягнення абсолютної істини в онтологічному сенсі, натомість він встановлює поріг переконливості доказів, є своєрідним методологічним фільтром сумнівів, достатнім для законного, обґрунтованого та справедливого вироку.

Судова практика підтверджує, що категорія істини залишається важливою для учасників кримінального провадження, хоча суди використовують її з обережністю і переважно у зв'язку з оцінкою повноти та всебічності дослідження доказів, а не як самостійну правову категорію. Захисники, обвинувачені/засуджені та прокурори часто посилаються на істину у своїх аргументах, однак суди здебільшого уникають категоричного декларування встановлення істини, натомість вдаючись до аналізу дотримання процесуальних гарантій та оцінки доказів у межах стандарту доказування.

Таким чином, істина у кримінальному процесі – це не абсолютна та недосяжна мета, а нормативно визначений результат справедливого, прозорого і законного процесуального пізнання. У сучасних умовах вона постає як збалансований підхід, що поєднує пізнавальні можливості, процесуальні гарантії та цінність людської гідності. З огляду на технологічний розвиток, зростання ролі цифрових доказів та впровадження штучного інтелекту в кримінальне судочинство, потреба у переосмисленні концепції істини лише зростатиме. Майбутня доктрина має врахувати як нові можливості доказування, так і нові ризики маніпуляцій, помилок та упередженості, зберігаючи при цьому базові принципи гуманізму, верховенства права та презумпції невинуватості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ратніков В. Когерентна концепція істини в сучасному гуманітарно-науковому знанні (До проблеми співвідношення природничо-наукового та гуманітарного знання). *Філософські науки*. 2016. Вип. 2. № 2. С. 117–123. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/aug/5888/ratnikovviziyi22016.pdf.
2. Мирошниченко Ю.М. Щодо концепції конвенційної істини в кримінальному процесі. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. August 2016. № 20 (4). С.198-201. URL: http://www.jurnaluljuridic.in.ua/archive/2016/4/43.pdf.

3. Піх Ю. Т. Концепти істини у кримінальному процесуальному праві та їх реалізація у кримінальному провадженні: український та зарубіжний досвід: дис. … д-ра філософії за спеціальністю 081 «Право». ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2023. 330 с.
4. Рассел Бертран. Історія західної філософії. Пер. з англ. Ю. Лісняка, П. Таращука. К., 1995. 759 с.
5. «Gäfgen проти Німеччини» Справа №. 22978/05. Рішення від 1.6.2010 URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-179168.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2735.
7. Шаповал А. Сутність та місце стандарту доказування «поза розумним сумнівом» у системі стандартів доказування. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 9(2). С. 5–14. URL: https://doi.org/10.15421/152113.
8. Постанова від 26.10.2023 по справі № 539/1590/15-к. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/114552510?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.
9. Постанова від 06.10.2021 по справі № 610/2255/18. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/100292342?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.
10. Постанова від 25.03.2021 по справі № 132/641/16-к. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/95905261?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.
11. Постанова від 02.05.2024 по справі № 392/1273/17. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/118893443?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.
12. Постанова від 15.04.2021 по справі № 331/549/19. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/96406926?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.
13. Постанова від 11.09.2018 по справі № 414/1807/16-к. Касаційний кримінальний суд. URL: https://zakononline.ua/court-decisions/show/76673178?from=%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BD%D1%83.

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.39

ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВИХ ЗАХОДІВ У СФЕРІ ПРОТИДІЇ НЕЗАКОННОМУ ОБІГУ ЗБРОЇ

Цигікало Г.Д.,
курсант факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-2763-2057

Кисельов А.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри оперативно-розшукової діяльності
факультету підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3106-4376

Цигікало Г.Д., Кисельов А.О. Проблеми та перспективи вдосконалення оперативно-розшукових заходів у сфері протидії незаконному обігу зброї.

У статті розглядаються комплексні та актуальні проблеми організації й здійснення оперативно-розшукових заходів, спрямованих на протидію незаконному обігу зброї в Україні в умовах загострення безпекових викликів. Автори підкреслюють, що поширення вогнепальної зброї, боєприпасів та вибухових матеріалів під час дії воєнного стану формує додатковий криміногенний потенціал і створює суттєві ризики для стабільності громадського порядку, національної безпеки та обороноздатності держави. У роботі здійснено аналіз чинного законодавства у сфері оперативно-розшукової діяльності, виявлено низку недоліків, пов'язаних як з нечіткістю правових норм, так і з недостатньою регламентацією окремих процедур, що ускладнює практичну реалізацію превентивних і викривальних заходів правоохоронними органами.

Особливу увагу приділено проблемам міжвідомчої взаємодії, що проявляються у фрагментарності інформаційного обміну, відсутності єдиних стандартів координації та недостатній синхронізації дій підрозділів Національної поліції, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби та інших суб'єктів, які залучаються до боротьби з незаконним обігом зброї. Підкреслено, що брак системного підходу в обміні оперативною інформацією негативно впливає на можливості своєчасного виявлення та нейтралізації кримінальних схем постачання зброї.

Значне місце у статті відведено аналізу застосування сучасних інформаційно-аналітичних технологій. Автори наголошують, що попри наявність певних технічних інструментів для моніторингу ризиків, їх використання залишається обмеженим через недостатній рівень технічного забезпечення, нерівномірну цифрову підготовку персоналу та відсутність єдиних інтегрованих баз даних щодо зброї та учасників незаконного обігу. Обґрунтовано важливість впровадження систем штучного інтелекту, аналітики великих даних та автоматизованих платформ обміну інформацією, що дозволило б підвищити точність прогнозування й ефективність оперативно-розшукової діяльності.

У статті визначено перспективні напрями вдосконалення протидії незаконному обігу зброї, серед яких: модернізація нормативно-правової бази, врегулювання процедур проведення оперативних заходів, підвищення технічних можливостей оперативних підрозділів, розширення міжвідомчого співробітництва та удосконалення професійної підготовки працівників. Автори акцентують на необхідності використання інноваційних підходів до збору, аналізу й оцінки оперативної інформації, зокрема застосування комплексних аналітичних платформ та ризик-орієнтованих методик.

У підсумку зроблено висновок, що якісне вдосконалення оперативно-розшукових заходів є ключовим чинником формування сучасної системи протидії незаконному обігу зброї, а також важливою передумовою зміцнення суспільної безпеки й забезпечення належного рівня правопорядку в Україні.

Ключові слова: оперативно-розшукові заходи, незаконний обіг зброї, протидія злочинності, правоохоронні органи, національна безпека.

Tsyhikalo H.D., Kyselov A.O. Problems and prospects for improving operational-investigative measures in the field of combating illegal arms circulation.

The article examines the complex and pressing issues of organizing and conducting operational and investigative activities aimed at countering the illegal circulation of weapons in Ukraine amid escalating security challenges. The authors emphasize that the spread of firearms, ammunition, and explosive materials during martial law creates additional criminogenic potential and poses significant risks to public order, national security, and the country's defense capability. The study analyzes the current legislation in the field of operational and investigative activities, identifying a number of shortcomings related both to the ambiguity of legal norms and to the insufficient regulation of certain procedures, which complicates the practical implementation of preventive and investigative measures by law enforcement agencies.

Particular attention is paid to the problems of interdepartmental interaction, which are manifested in the fragmentation of information exchange, the lack of uniform coordination standards and insufficient synchronization of the actions of the units of the National Police, the Security Service of Ukraine, the State Border Guard Service and other entities involved in the fight against illegal arms trafficking. It is emphasized that the lack of a systematic approach in the exchange of operational information negatively affects the possibility of timely detection and neutralization of criminal arms supply schemes.

A significant part of the article is devoted to analyzing the use of modern information and analytical technologies. The authors emphasize that, despite the availability of certain technical tools for risk monitoring, their use remains limited due to insufficient technical support, uneven digital training of personnel, and the lack of unified integrated databases on weapons and participants in illegal circulation. The importance of implementing artificial intelligence systems, big data analytics, and automated information exchange platforms is substantiated, which would improve the accuracy of forecasting and the effectiveness of operational and investigative activities.

The article identifies promising directions for improving the fight against illegal arms trafficking, including: modernization of the regulatory and legal framework, regulation of procedures for conducting operational activities, enhancement of the technical capabilities of operational units, expansion of interagency cooperation, and improvement of professional training for personnel. The authors emphasize the need to use innovative approaches to the collection, analysis, and assessment of operational information, in particular the application of comprehensive analytical platforms and risk-oriented methods.

As a result, it was concluded that the qualitative improvement of operational and investigative measures is a key factor in the formation of a modern system of combating illegal arms trafficking, as well as an important prerequisite for strengthening public security and ensuring the proper level of law and order in Ukraine.

Key words: operational-search measures, illegal arms trafficking, crime prevention, law enforcement agencies, national security.

Постановка проблеми. Проблема незаконного обігу зброї в сучасних умовах набуває особливої гостроти, оскільки становить загрозу для громадської безпеки та правопорядку. Існуючі оперативно-розшукові заходи не завжди забезпечують своєчасне виявлення та ефективне припинення таких правопорушень. Недосконалість нормативно-правової бази та обмежені технічні можливості правоохоронних органів ускладнюють результативність їхньої діяльності. У зв'язку з цим виникає необхідність у пошуку нових підходів і вдосконаленні оперативно-розшукових засобів протидії незаконному обігу зброї.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні наукові дослідження свідчать про значний інтерес вітчизняних учених до проблем протидії незаконному обігу зброї. Зокрема, М.Г. Щербаковський та ДВ. Андрєєв у своїй монографії (2021) аналізують методику розслідування таких злочинів та пропонують практичні рекомендації для оперативних підрозділів. С.О. Павленко (2018) акцентує на прогалинах у тактиці ОРД та потребі вдосконалення методичних підходів, тоді як С.П. Пекарський (2016) досліджує специфіку оперативного пошуку саме щодо зброї та боєприпасів. К. Волков (2025) зосереджується на застосуванні OSINT та інтернет-моніторингу у виявленні каналів збуту зброї, а В.В. Шаблистий (2018) підкреслює кримінально-правові аспекти відповідальності. Окремі теоретичні узагальнення представлені у працях В.О. Білецького та А.А. Саковського, які аналізують методологічні основи оперативно-розшукової діяльності. Узагальнюючи, слід відзначити, що хоча українська наука розробила низку тактико-методичних та правових рекомендацій, все ще актуальною залишається інтеграція сучасних інформаційних технологій та розробка міжвідомчих методик для ефективної протидії незаконному обігу зброї.

Мета статті: дослідження проблем та визначення перспектив удосконалення оперативно-розшукових заходів у сфері протидії незаконному обігу зброї з урахуванням сучасних викликів та практичних потреб правоохоронних органів.

Виклад основного матеріалу. Незаконний обіг вогнепальної зброї та боєприпасів залишається однією з найсерйозніших проблем сучасного кримінального середовища, що суттєво впливає на рівень безпеки в суспільстві. Зброя, яка перебуває поза законним контролем, використовується як основний засіб для вчинення тяжких злочинів, терористичних актів та організованих злочинних дій, що ставлять під загрозу стабільність і правопорядок у державі [1, с. 33].

На міжнародному рівні контроль над обігом вогнепальної зброї регулюється рядом важливих угод, зокрема Конвенцією ООН про зброю та супутніми протоколами, які передбачають координацію дій держав у сфері обміну інформацією, проведення спільних операцій та розробки превентивних стратегій [2, с. 120].

Багато держав застосовують сучасні системи обліку та реєстрації зброї, що забезпечує контроль її переміщення та виявлення нелегальних каналів збуту. Впровадження подібних систем у національне законодавство України та їх інтеграція з міжнародними базами даних є перспективним напрямом, здатним значно посилити заходи протидії незаконному обігу зброї [3, с. 75].

Одним із ключових результатів діяльності кримінальної поліції є ефективна взаємодія з іншими правоохоронними органами, зокрема Службою безпеки України, Державною прикордонною службою, а також міжнародними організаціями, що сприяють протидії незаконному обігу зброї. Важливим аспектом цієї співпраці є обмін інформацією про канали постачання зброї, осіб-зловмисників та злочинні угруповання, що займаються незаконним обігом зброї. Завдяки такій координації досягається суттєвий ефект у боротьбі зі злочинними організаціями, які постачають зброю на територію країни, а також у розкритті та ліквідації таких злочинців на міжнародному рівні [4, с. 99].

В Україні практика протидії незаконному обігу зброї передбачає проведення оперативно-розшукових заходів, застосування технічних засобів контролю та ефективну міжвідомчу координацію правоохоронних органів. Важливу роль відіграють навчальні програми для поліцейських, спрямовані на підвищення рівня знань у сфері кримінального аналізу та впровадження сучасних технологій у роботу [5, с. 85]. Позитивною тенденцією є використання інформаційних систем, що дозволяють відстежувати вилучення зброї та аналізувати криміногенну ситуацію в режимі реального часу, проте їхня ефективність обмежена через недосконалу технічну базу та нестачу ресурсів [6, с. 117].

До поширених оперативно-розшукових заходів, що застосовуються для профілактики та запобігання кримінальним правопорушенням без необхідності їх попереднього санкціонування, належать:

Опитування – спеціальна бесіда з метою отримання інформації, прихованої від правоохоронних органів, про осіб, факти, обставини та інші дані, необхідні для виконання завдань оперативно-розшукової профілактики.

Наведення довідок – збір біографічних та інших відомостей про особу-об'єкт, включно з родинними зв'язками, освітою, рід занять, майновим станом, місцем проживання, фактами попередніх правопорушень та можливою причетністю до протиправної діяльності, здійснюваний шляхом вивчення документів та скерування офіційних запитів.

Дослідження документів – позапроцесуальне вивчення об'єктів під час інших оперативно-розшукових заходів до порушення кримінальної справи, з метою виявлення ознак злочинної діяльності та участі конкретних осіб.

Негласне спостереження (фізичне, електронне або комплексне) – стеження за особою для отримання інформації про ознаки злочинної діяльності та можливих співучасників.

Ототожнення особи – позапроцесуальне впізнання особи за комплексом ідентифікаційних ознак, включаючи її кримінологічний портрет [7, с. 330].

Практична робота кримінальної поліції у сфері протидії незаконному обігу зброї передбачає застосування спеціальних тактичних і технічних засобів, а також залучення висококваліфікованих фахівців для проведення операцій із викриття та затримання осіб, що займаються виробництвом, зберіганням чи збутом незаконної зброї. Оперативно-розшукові заходи включають перевірку інформації про канали постачання зброї, проведення обшуків, вилучень та арештів у межах, визначених законодавством. Особливу увагу приділяють організації збору доказів, які є необхідними для подальшого судового розгляду справ, що передбачають суворі кримінальні покарання за незаконний обіг зброї [8, с. 202-203].

Ефективна боротьба з незаконним обігом зброї неможлива без заходів щодо ліквідації її джерел постачання та виробництва. Ключовим завданням кримінальної поліції є участь у операціях, спрямованих на припинення діяльності підпільних зброярень, а також протидія контрабандним кана-

лам постачання зброї з-за кордону. Для досягнення цих цілей необхідна тісна взаємодія з прикордонними та митними службами, а також з міжнародними правоохоронними організаціями, такими як Інтерпол та Європол, що дозволяє своєчасно виявляти та ліквідувати кримінальні угруповання, які займаються поставками зброї в Україну [9, с. 71-73].

Важливою проблемою залишається недостатній рівень технічного забезпечення підрозділів поліції. У багатьох випадках бракує спеціалізованого програмного забезпечення для обробки даних, аналітичного моделювання та їх візуалізації, що істотно знижує ефективність і оперативність прийняття управлінських рішень. Водночас створення та впровадження єдиного державного інформаційно-аналітичного модуля, інтегрованого з іншими силовими структурами, дало б змогу значно посилити превентивні можливості Національної поліції у сфері протидії незаконному обігу зброї [10, с. 52].

Майбутній розвиток інформаційно-аналітичної діяльності Національної поліції України у сфері протидії незаконному обігу зброї пов'язується з цифровізацією аналітичних процедур, інтеграцією національних баз даних у міжнародні інформаційні системи, використанням штучного інтелекту та технологій OSINT, а також підготовкою нової генерації фахівців з розвиненими аналітичними навичками [11, с. 18]. Водночас створення єдиної міжвідомчої платформи для обміну інформацією, модернізація технічних ресурсів та розширення міжнародної співпраці сприятимуть суттєвому підвищенню результативності протидії незаконному обігу зброї й посиленню національної системи безпеки загалом.

Окрему увагу слід приділити питанню міжвідомчої координації: успішна реалізація заходів із запобігання незаконному обігу озброєння неможлива без обміну інформацією між Національною поліцією, Службою безпеки України, Державною прикордонною службою, митними органами, військовими адміністраціями та міжнародними структурами. Кримінальний аналіз у цьому аспекті стає механізмом забезпечення єдиної інформаційної політики та координації дій усіх суб'єктів протидії. Роль кримінального аналізу у боротьбі з незаконним обігом зброї, боєприпасів та вибухових речовин є визначальною. Він забезпечує не лише підтримку оперативних заходів, а й створює передумови для вироблення стратегії запобігання, надає інструменти для раннього виявлення загроз, оптимізації розслідувань та підвищення загального рівня безпеки в державі. Подальше вдосконалення аналітичної роботи у цій сфері має стати одним із пріоритетів реформування сектору національної безпеки та правоохоронної системи України [12, с. 392–396].

А.О. Кисельов зазначає, що під час здійснення кримінального аналізу головним завданням кримінального аналітика є проведення аналітичного опрацювання наявної інформації та підготовка на його основі аналітичних продуктів інформативного й рекомендаційного характеру, які слугують підґрунтям для вирішення оперативних і тактичних завдань під час документування та розслідування злочинів, а також для планування превентивних заходів у сфері протидії злочинності, за умови врахування поліцейськими тактичних та інших особливостей [13, с. 64; 14–27].

У сучасних умовах гібридної війни застосування розвідки з відкритих джерел (OSINT) стало ключовим інструментом у роботі Національної поліції України. Цей підхід дозволяє оперативно збирати, систематизувати та аналізувати інформацію, що знаходиться у вільному доступі – зокрема в соціальних мережах, на форумах, у медіа та відеоматеріалах. Отримані дані використовуються для виявлення фактів застосування та знищення озброєння, зокрема безпілотних літальних апаратів, ракет і інших засобів ураження, що має значення як для забезпечення громадської безпеки, так і для розслідування кримінальних правопорушень [14, с. 359–363].

Нині в Україні триває процес правоохоронної системи. Вплив зовнішніх і внутрішніх чинників зумовлює потребу у постійному вдосконаленні нормативно-правового регулювання діяльності підрозділів Національної поліції, а також у зміні їхньої структурно-функціональної організації. Це, своєю чергою, вимагає своєчасного наукового аналізу та розроблення рекомендацій для впровадження у практичну діяльність, а також підвищення якості підготовки відповідних фахівців [15, с. 40–53].

Висновки. У сучасних умовах незаконний обіг зброї становить одну з найбільших загроз для громадської безпеки та національної стабільності. Аналіз правової та практичної площини оперативно-розшукової діяльності свідчить про наявність низки проблем: недосконалість законодавчого регулювання, обмеженість технічних засобів, недостатній рівень координації між різними правоохоронними органами. Водночас виявлено, що існуюча методика проведення оперативно-розшукових заходів не завжди відповідає сучасним викликам, зокрема кіберзлочинності та транснаціональним каналам обігу зброї.

Перспективи вдосконалення полягають у посиленні нормативно-правової бази, удосконаленні методичних рекомендацій та інтеграції новітніх технологій у практику ОРД. Використання інструментів OSINT, аналізу великих даних, систем відеоспостереження та спеціалізованих програмних

комплексів може значно підвищити ефективність виявлення та локалізації каналів незаконного переміщення зброї. Особливо важливим є посилення міжвідомчої співпраці та міжнародного обміну інформацією, адже проблема має не лише внутрішній, а й глобальний характер.

Таким чином, удосконалення оперативно-розшукових заходів у сфері протидії незаконному обігу зброї потребує комплексного підходу, який передбачає поєднання законодавчих змін, технологічного оновлення та професійної підготовки кадрів. Реалізація таких кроків сприятиме підвищенню ефективності роботи правоохоронних органів, зменшенню рівня криміналізації суспільства та зміцненню безпеки держави загалом. Перспективним напрямом подальших наукових досліджень є розробка моделей використання штучного інтелекту та систем прогнозування у протидії незаконному обігу зброї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бабій О.І. Криміналістичний аналіз вогнепальної зброї: теоретичні та практичні аспекти. Київ: НДУВС, 2022. 234 с.
2. Левченко С.П. Технології кримінального аналізу у протидії злочинам з використанням вогнепальної зброї. Харків: ХНУВС, 2023. 198 с. URL: https://library.pp-ss.pro/index.php/ndippsn_20241210/issue/download/ndippsn_20241210/pdf.
3. Міністерство внутрішніх справ України. Наказ № 457 «Про посилення контролю за обігом зброї та боєприпасів» від 15.06.2023. Київ, 2023.
4. Гіденко Є.С., Резніченко К.С. Незаконний обіг вогнепальної зброї-порушення прав та законних інтересів громадян: проблема та шляхи її вирішення в Україні. 2021. С. 99.
5. Романов В.П. Проблеми законодавчого регулювання обігу вогнепальної зброї в Україні. Львів: ЛДУВС, 2021. 152 с. URL: https://archive.liga.science/index.php /universum/article/view/1994.
6. Сидоренко І.В. Превентивні заходи у сфері контролю за обігом зброї. Науковий вісник МВС України. 2023. Вип. 28. С. 56–63. URL: Сидоренко І.В. Превентивні заходи у сфері контролю за обігом зброї. Науковий вісник МВС України. 2023. Вип. 28. С. 56–63. URL: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1994.
7. Кушпіт В.П. Оперативно-розшукова профілактика у системі протидії злочинам в Україні. URL: http:// ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32178/1/54-327-331.
8. Федоровська Н.В., Приходько О.О. Протидія незаконному обігу зброї, боєприпасів та вибухівки. Кримінально-правові та кримінологічні засоби протидії злочинам проти громадської безпеки та публічного порядку. Харків. 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/18_04_2019/pdf/94.pdf.
9. Франків В.В. Кримінальна поліція як один із підрозділів протидії незаконному обігу зброї. Міжнародна науково-практична конференція «Пріоритетні шляхи розвитку науки і освіти. URL: http://lviv-forum.inf.ua/save/2025/29-30.01/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf#page=72.
10. Козар Д. К. Забезпечення безпеки дорожнього руху патрульною поліцією: до питання інформаційно-аналітичного забезпечення. Наукові записки. 2020. С. 129-133.
11. Драмаренко К.Б. Принципи адміністративно-правового регулювання діяльності політичних партій в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Серія «Право». 2016. № 41. Том.4. С. 182-186. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/1-2_2024/16.pdf.
12. Соломатін М.С., Артюшенко К.Р., Кисельов Ю.О., Кисельов А.О. Роль кримінального аналізу у протидії незаконному обігу зброї, боєприпасів та вибухових речовин. URL: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/2005/2033.
13. Кисельов А.О. Особливості здійснення кримінального аналізу на прикладі складання аналітичного звіту (за матеріалами УКА ГУНП в Дніпропетровській області). Бюлетень з обміну досвідом роботи № 228/2021. РВВ ДНДІ. К., 2021, с.63-67. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13890/1/%D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC_%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%281%29.pdf.
14. Kyselov A.O. Combating illegal amber mining: peculiarities of conflict resolution. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu, №2. Dnipro: 2019. P. 146-152. URL: https://www.researchgate.net/publication/332731729_Combating_illegal_amber_mining_peculiarities_of_conflict_resolution.
15. Горелік Д.С., Кисельов А.О. Міжнародне співробітництво Національної поліції у сфері оперативно-розшукової діяльності. Оперативно-розшукова діяльність Національної поліції: проблеми теорії та практики : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.: у 2-х ч. (Дніпро, 19 жовт

2018 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2018. Ч. 1. С. 139–141. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/2056/1/9.pdf.
16. Darahan V.V., Kyselov A.O., Kopylov E.V. Interaction of criminal police units with othersubjectsof control over public procurement as an element of ensuring economic security. Scientific monograph. Activities of law enforcement agencies to ensure public safetyand order during the legal regime of martial law: Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 2024. P. 58. URL: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1994.
17. Kyselov A., Kovalevska O. An investigation of effective police communication. law enforcement roles requiring language skills. Methodological bases of studying the processes of general mental laws in human interaction with the environment. International Science Group. – Boston: Primedia eLounch, 2022. 194 p. Available at: DOI 10.46299/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1. Pp. 39–47. URL: https://isg-konf.com/wp-content/uploads/2022/05/Monograph/ISG.2022.MONO.PSYCHOL.1.pdf.
18. Кисельов А. Досвід використання підрозділами Національної поліції технологій «OSINT» у протидії кримінальним правопорушенням. Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти: матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 11 березня 2022 р.). Дніпро: ДДУВС, 2022. С. 318-319. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/9684.
19. Alyoshina T.V., Fisunenko N.O., Kyselov A.O., Kiselov S.O., Karnauhov O.V. innovative approaches to personnel security under the conditions of martial law. Naukovyi Visnyk Natsionalnoho Hirnychoho Universytetu. 2024, (4): Pp. 164–171; https://doi.org/10.33271/nvngu/2024-4/164.
20. Кисельов А.О., Копилов Е.В., Худенко Д.М. : Основи кримінального аналізу: навч. посіб. / А.О. Кисельов, Е.В. Копилов, Д.М. Худенко. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2023. 152 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13890/1/ %D0%BC%D0%B0%D0%BA%D0%B5%D1%82_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC_%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%20%281%29.pdf.
21. Кисельов А.О. Особливості підготовки фахівців для підрозділів Національної поліції України на прикладі здійснення кримінального аналізу. Актуальні питання та перспективи розвитку кримінального аналізу в правоохоронній системі України: матеріали міжвідом. наук.-практ. конф. (Київ, 17 лист. 2023 р.) Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 67–69.
22. Кисельов А.О., Самофалова А.І. Особливості сучасної підготовки фахівців з кримінального аналізу для органів та підрозділів Національної поліції України. Colloquium-journal №16 (175), 2023. (Warszawa, Polska). 2023. P. 50–52.
23. Кисельов А.О. Тактика безконфліктного спілкування працівників кримінальної розвідки Національної поліції з особами, яких залучають до конфіденційного співробітництва. Кримінальна розвідка: методологія, законодавство, зарубіжний досвід: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 29 квітня 2016 р. – Одеса: ОДУВС, 2016, с. 88–89.
24. Кисельов А.О. Правова основа конфіденційного співробітництва осіб з підрозділами Національної поліції України. New Opportunities in the World Science: Proceedings of the IInd International Scientific and Practical Conference (Abu-Dhabi, August 30 – 31, 2016, UAE). Abu-Dhabi. International Scientific and Practical Conference «World Science». №9 (13). August 2016. P. 54–56.
25. Кисельов А., Дуднік А. Шляхи підвищення ефективності роботи підрозділів кримінального аналізу. Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025). Частина ІІ. С. 41–43.
26. Кисельов А.О. Деякі проблеми сучасної протидії оперативними підрозділами Національної поліції кримінальним правопорушенням за допомогою негласних працівників. Оперативно-розшукова діяльність НП: проблеми теорії та практики. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (ДДУВС, 22.12.2021). С. 30–32.
27. Кисельов А.О. Особливості виявлення працівниками підрозділів карного розшуку крадіжок з квартир та приватних будинків (за матеріалами УКР ГУНП в Дніпропетровській області). Актуальні проблеми оперативно-розшукової протидії злочинам. Матеріали науково-практичного семінару (ДДУВС, 24.05.2018) С. 30–32.
28. Волков К.В., Майборода Т.А., Єпанчин Д.О., Кисельов А.О. Особливості виявлення інформації збуту зброї з відкритих джерел в Національної поліції України. URL: https://archive.liga.science/index.php/universum/article/view/1999/2028.
29. Дараган В.В., Карповський С.В., Копилов Е.В. Стан та перспективи розвитку підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції та органів досудового розслідування у закладах вищої освіти МВС України. Scientific monograph. Academic Council of Baltic ResearchInstitute of Transformation EconomicArea Problems according to the Minutes No 4 dated 2023. С. 40–53.

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.40

ВПРОВАДЖЕННЯ НОВІТНІХ ТЕХНОЛОГІЙ У СИСТЕМУ ТАКТИКО-СПЕЦІАЛЬНОЇ ПІДГОТОВКИ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

Цигікало Г.Д.,
курсант факультету підготовки фахівців для органів досудового розслідування Національної поліції України Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-2763-2057

Поливанюк В. Д.,
кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри тактико-спеціальної підготовки Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-3295-4434

Цигікало Г.Д., Поливанюк В.Д. Впровадження новітніх технологій у систему тактико-спеціальної підготовки під час воєнного стану

У статті розглянуто особливості трансформації системи тактико-спеціальної підготовки поліцейських в умовах запровадження воєнного стану та активного використання новітніх технологій у правоохоронній діяльності. Показано, що саме під час збройної агресії різко зростають вимоги до мобільності, психологічної стійкості, технічної оснащеності та тактичної гнучкості підрозділів Національної поліції України, які залучаються не лише до класичних поліцейських завдань, а й до стабілізаційних, охоронних, розвідувальних, евакуаційних і контрдиверсійних заходів у районах бойових дій чи поблизу них. Нормативною основою модернізації виступив наказ МВС України від 05.07.2022 № 412, яким оновлено Положення про організацію службової підготовки та закріплено сучасне розуміння тактичної і загальнопрофільної підготовки як комплексів заходів, спрямованих не лише на відпрацювання дій у ситуаціях підвищеного ризику, а й на формування психологічної надійності, готовності до дій у надзвичайних ситуаціях і надання домедичної допомоги. У роботі обґрунтовано, що актуальна модель підготовки зміщується від пояснювально-тренувального до модульно-сценарного формату, в межах якого курсанти та діючі поліцейські занурюються у штучно змодельовані обстановки, наближені до реальних умов обстрілів, терористичних загроз, застосування БПЛА, диверсійних проникнень чи масових заворушень. Проаналізовано можливості використання спеціалізованих апаратно-програмних комплексів, мультимедійних і лазерних тирів типу «Рубін-У», середовищ віртуальної та доповненої реальності, а також симуляторів на кшталт OpenLabyrinth і Virtual Battlespace 3 (VBS3), які дозволяють багаторазово програвати один і той самий сценарій із варіативними розв’язками, оперативно змінювати параметри під поточну обстановку і навчати різнопрофільні групи в єдиному віртуальному полі. Підкреслено, що важливим трендом стала інтеграція до поліцейських курсів блоків з тактичної медицини (MARCH, TCCC/TECC), протидії та застосування БПЛА, роботи в умовах радіоелектронної боротьби, застосування захищених інформаційно-комунікаційних систем, а також тренувань у міському середовищі з використанням тактичних ліхтарів, ІЧ-приладів, маркувальних засобів і мобільних штурмових комплектів. Доведено, що технологізація підготовки дає змогу перенести значну частину тренувань у безпечний формат без втрати якості, забезпечити прозору систему оцінювання через цифрову звітність і сформувати індивідуальні траєкторії навчання. Водночас виявлено проблемні аспекти: нерівномірне технічне забезпечення, брак інструкторів, відсутність уніфікованих методичних стандартів і недостатня інтеграція бойових кейсів у повсякденну службову підготовку. Запропоновано низку організаційних і методичних рішень, спрямованих на стандартизацію змісту навчання, створення централізованого банку сценаріїв, розвиток інституту інструкторів та розширення модулів з кібер– і комунікаційної безпеки.

Ключові слова: тактико-спеціальна підготовка, воєнний стан, Національна поліція України, віртуальна реальність, лазерні тири, VBS3, OpenLabyrinth, тактична медицина, БПЛА, службова підготовка.

Tsyhikalo H.D., Polyvaniuk V.D. Introduction of the latest technologies into the system of tactical and special training during martial law.

The article focuses on the transformation of the tactical and special training system for Ukrainian police officers under martial law, with particular attention to how advanced technologies reshape the content, forms, and intensity of such training. The study argues that, amid hybrid warfare and large-scale aggression, police units face multidimensional threats–ranging from artillery and drone attacks to sabotage groups, mass public disturbances, and information-psychological operations–so the level of their tactical readiness becomes a direct factor in public safety and the sustainability of stabilization measures. The regulatory trigger for these changes was the Order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine dated July 5, 2022 No. 412, which amended the Regulation on the organization of in-service training for National Police officers and reaffirmed the mandatory nature of training for all categories of personnel, including those serving in the central office, regional departments, educational institutions, and police facilities. This act also updated the definition of tactical training as an integrated set of activities aimed at acquiring and improving the skills necessary to act under different levels of risk, to forecast the development of a situation, and to make timely and lawful decisions. The article demonstrates that modern police training is moving away from a linear, explanation-driven model toward a modular, scenario-based model in which officers and cadets are immersed in simulated operational environments that emulate real-life tasks: building clearing, escorting convoys under fire, responding to drone surveillance, protecting critical infrastructure, evacuating the wounded under shelling, or restoring public order in contested urban areas. To make such immersion possible, Ukrainian law enforcement institutions increasingly apply specialized software and hardware solutions, including multimedia and laser shooting simulators such as "Rubin-U", online branching-scenario tools such as OpenLabyrinth, and military-grade virtual battle space platforms such as Virtual Battlespace 3 (VBS3), which are already used by the Armed Forces of Ukraine. These solutions make it possible to train heterogeneous groups (for example, UAV operators together with patrol officers or K9 units) in a single virtual space, to repeat the same scenario multiple times with different outcomes, and to adjust the tactical setting in real time according to the current operational picture. A separate emphasis is placed on the integration of tactical medicine modules (MARCH, TCCC/TECC), counter-drone and drone-use training, radio-electronic warfare awareness, and secure communication procedures, which reflect the actual battlefield risks faced by police officers deployed in frontline or near-frontline areas. The article also stresses that transferring part of the training process to VR/AR and laser-based environments reduces risks, saves ammunition and logistical resources, and at the same time creates a transparent digital assessment system, where commanders can monitor attendance, performance, reaction time, and accuracy, and then generate individualized learning paths. At the same time, the study identifies several systemic constraints that slow down the full-scale implementation of technology-enabled training: uneven equipment distribution among police units, the lack of unified methodological guidelines on how to integrate digital platforms into curricula, a shortage of instructors proficient in VR/AR, UAVs, and scenario-based simulators, and insufficient incorporation of real combat cases into day-to-day police training. To overcome these challenges, the article suggests introducing a centralized, regularly updated repository of training scenarios derived from actual operations; institutionalizing continuous instructor training programs focused on modern technologies; providing stable budgetary lines for simulator maintenance; and making cyber– and communication-security modules mandatory for all categories of police officers. Such steps will help ensure a unified standard of tactical and special readiness across the National Police of Ukraine and will make the training system more resilient to the rapidly changing character of modern warfare.

Key words: tactical and special training, martial law, National Police of Ukraine, virtual reality, laser simulators, VBS3, OpenLabyrinth, tactical medicine, UAV, in-service training.

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану система підготовки правоохоронців зазнає істотних змін, що зумовлено необхідністю адаптації навчальних процесів до реалій сучасного збройного протистояння, підвищення вимог до мобільності, стійкості та тактичної готовності особового складу. Впровадження новітніх технологій у тактико-спеціальну підготовку працівників поліції та здобувачів закладів вищої освіти (ЗВО) МВС України стає одним із ключових напрямів удосконалення професійної компетентності правоохоронців. Застосування симуляційних систем, інтерактивних тренажерів, віртуальних полігонів, елементів доповненої реальності, а також цифрових аналітичних платформ дозволяє моделювати складні оперативні ситуації, що максимально наближені до умов бойових дій чи кризових подій у мирний час. Це сприяє формуванню у працівників навичок ухвалення рішень в екстремальних умовах, підвищує ефективність взаємодії підрозділів і зменшує ризики під час виконання завдань.

Разом із тим, упровадження інноваційних технологій у підготовку кадрів стикається з низкою викликів, серед яких – відсутність єдиних методичних стандартів, недостатнє технічне забезпечення закладів, нестача фахівців, здатних інтегрувати цифрові інструменти в освітній процес, а також потреба у постійному оновленні навчальних програм відповідно до змін у тактиці сучасних воєнних дій. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває розроблення системного підходу до модернізації тактико-спеціальної підготовки, що має ґрунтуватися на поєднанні традиційних форм навчання з можливостями сучасних технологій, забезпечуючи не лише відтворення бойових ситуацій, а й формування психологічної стійкості, командної взаємодії та готовності діяти в умовах невизначеності.

Ступінь наукового дослідження теми. Питанням удосконалення тактико-спеціальної підготовки, підвищення професійної компетентності правоохоронців, упровадження інноваційних технологій у навчальний процес присвячені праці таких дослідників, як С. Албул, Е. Алієв, В. Біліченко, І. Бригадир, С. Гордієнко, Д. Зінченко, Ю. Йосипів, О. Конєв, О. Комісаров, А. Меденцев, Р. Мінасов, І. Овчарук, В. Поливанюк, В. Синенький, Р. Смола, А. Собакарь, Е. Соболь, М. Тверезовський, А. Топчій, О. Тьорло, В. Фурса, О. Юнін та інші. Однак із розвитком новітніх військових технологій, трансформацією методів ведення бойових дій і зростанням ролі інформаційно-комунікаційних систем виникає об'єктивна необхідність постійного вдосконалення підходів до тактико-спеціальної підготовки, що забезпечить відповідність сучасним вимогам воєнного часу та підвищить боєздатність підрозділів.

Метою статті є аналіз сучасного стану впровадження новітніх технологій у систему тактико-спеціальної підготовки під час воєнного стану та визначення напрямів її подальшого вдосконалення з урахуванням потреб правоохоронних органів і реалій збройного конфлікту.

Результати дослідження. У період дії воєнного стану тактико спеціальна підготовка працівників Національної поліції України набуває особливого значення, оскільки від її якості прямо залежить спроможність підрозділів діяти в умовах багаторівневих загроз, змішаних бойових дій, масованих обстрілів, застосування безпілотних систем та інформаційно психологічних операцій. Нормативною основою для оновлення змісту службової підготовки став наказ Міністерства внутрішніх справ України від 05 липня 2022 року № 412 [1], яким були затверджені зміни до Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України. Цим актом підтверджено обов'язковість службової підготовки для всіх категорій поліцейських, у тому числі тих, хто проходить службу в центральному апараті, у міжрегіональних територіальних органах, у підрозділах в областях, у закладах і установах поліції, а також закріплено сучасне визначення тактичної підготовки як комплексу заходів, спрямованих на набуття і вдосконалення знань, умінь та навичок, необхідних для дій у ситуаціях з різним ступенем ризику, прогнозування їх розвитку та своєчасного прийняття правомірних рішень. Важливо, що дія вимог цього положення поширена на всіх працівників поліції незалежно від місця служби, що дозволяє уніфікувати підхід до підготовки в умовах воєнного часу і забезпечити єдиний стандарт тактико спеціальної готовності.

Окремого значення набуває оновлене визначення загальнопрофільної підготовки як комплексу заходів, спрямованих на формування психологічної стійкості, готовності до дій у надзвичайних ситуаціях і надання домедичної допомоги. В сучасних бойових і прифронтових умовах тактична підготовка не може існувати відокремлено від тактичної медицини, психологічної саморегуляції, стресостійкості, навичок виживання та евакуації поранених. Тому в навчально методичні матеріали, що розміщуються на освітньому порталі МВС, включаються не лише класичні теми на кшталт тактики затримання озброєного правопорушника чи дій у разі нападу на об'єкт, а й розширені блоки з домедичної допомоги за протоколами MARCH, відпрацювання алгоритмів TCCC/TECC, робота з турнікетами, пов'язками, засобами для декомпресії, евакуацією пораненого під обстрілом. Фактично відбувається зближення поліцейської підготовки з військовою та наближення її до стандартів, що використовуються у підрозділах тактичної медицини.

Ключовою тенденцією, яка визначає зміст сучасної тактико-спеціальної підготовки, є перехід від переважно пояснювально-тренувального підходу до модульно-сценарного. Сутність такого підходу полягає в тому, що замість лінійного вивчення тем поліцейський занурюється в модельовану обстановку, яка максимально наближена до реальних умов виконання завдання. Для цього використовуються спеціалізовані апаратно програмні комплекси, мультимедійні та лазерні тири типу «Рубін У», інтерактивні екрани, тренажери для відпрацювання дій усередині будівель і транспортних засобів, а також середовища віртуальної і доповненої реальності. Такі рішення дають змогу багаторазово повторювати один і той самий сценарій із варіативними розв'язками, змінювати поведінку умовного правопорушника, додавати цивільних осіб, перешкоди, завали, змінювати освітлення, створювати фактор раптовості, тобто моделювати ті умови, в яких у мирний час поліцейський опиняється рідко, а під час воєнного стану майже постійно.

У світовій та українській практиці вже апробовані конкретні програмні продукти для такого навчання. Це, зокрема, онлайн система моделювання діяльності OpenLabyrinth [2], що дозволяє будувати розгалужені тактичні сценарії з кількома варіантами переходів, відслідковувати, на якому етапі курсант робить помилку, і відразу повертати його до потрібного модуля. Це інтерактивний мультимедійний лазерний тир «Рубін У» [3], який використовується в закладах МВС для сценарно орієнтованих занять з тактико-спеціальної та вогневої підготовки. Це програмно апаратні комплекси типу Virtual Battlespace 3 (VBS3) [5], що застосовуються у Збройних Силах України, але повністю підходять і для поліцейських підрозділів, залучених до спільних стабілізаційних та охоронних заходів у районі бойових дій. Застосування таких програмних рішень має дві істотні переваги. По перше, вони дозволяють навчати одразу групу поліцейських, у тому числі різної спеціалізації, від операторів БПЛА до кінологів, у єдиному віртуальному середовищі. По друге, вони дають можливість викладачеві оперативно змінювати параметри сценарію під поточну оперативну обстановку, наприклад, імітувати обстріл цивільного об'єкта, евакуацію поранених з пошкодженої будівлі, захоплення адмінбудівлі диверсійною групою, замінування під'їзних шляхів, раптову появу безпілотника противника.

Не менш важливим напрямом модернізації тактико-спеціальної підготовки є включення до неї блоків щодо використання безпілотних літальних апаратів та протидії їм. Під час воєнного стану поліція дедалі частіше застосовує квадрокоптери для розвідки місцевості, фіксації наслідків обстрілів, пошуку осіб, коригування дій штурмових чи слідчо оперативних груп у зонах обмеженого доступу. Це означає, що поліцейський повинен не тільки вміти керувати дроном на рівні базового користувача, а й розуміти обмеження польоту в умовах РЕБ, особливості використання тепловізійних підвісів, роботу з денними і нічними камерами, особливості передачі зображення в зашифрованих каналах, правила роботи з батареями в польових умовах. У тактичний курс мають бути включені й елементи контрдронової підготовки, зокрема розпізнавання типових маршрутів «квадрокоптерів розвідників», робота під укриттям, розосередження групи після виявлення БПЛА, маскування під час виконання поліцейських завдань біля критичної інфраструктури.

Суттєво розширеним став і медичний компонент навчання. Якщо до широкомасштабної агресії він переважно зводився до надання першої допомоги при кровотечах та пораненнях, то нині тактична підготовка включає відпрацювання повного алгоритму на догоспітальному етапі, у тому числі в умовах вогневого контакту та під обстрілом. У заняттях застосовуються манекени з імітацією кровотечі, турнікети, тренувальні оклюзійні пов'язки, носилки з можливістю евакуації вдвох або самостійно, комплектування індивідуальної аптечки, а також моделюються сценарії масованого ураження, коли на місці події одночасно перебуває кілька поранених. Усе це вимагає не тільки індивідуального, а й групового тренування, що якраз і забезпечується за допомогою віртуальних або лазерних тренажерів. Перевага віртуального середовища полягає в тому, що воно дозволяє фіксувати, скільки часу поліцейський витрачає на кожний етап, у якій послідовності він накладає турнікет, чи викликає додаткові сили, чи переносить потерпілого в укриття і вже потім надає допомогу.

Окремий пласт оновлень стосується комунікаційної складової тактико-спеціальної підготовки. Воєнний стан супроводжується постійним ризиком порушення каналів зв'язку, спробами радіопридушення, перехоплення переговорів, тому поліцейські мають бути навчені працювати як у захищених цифрових каналах, так і з резервними засобами, включно зі стаціонарними, супутниковими, мобільними та польовими рішеннями. У тренувальні сценарії обов'язково вводяться завдання щодо обміну координатами, передачі фото і відео з місця події, використання шифрованих месенджерів на службових і особистих девайсах, синхронізації дій з іншими силовими структурами. Інформаційно комунікаційні системи, які згадані у наказі МВС, фактично створюють правову можливість для такого навчання, оскільки до цього в нормативних документах використовувалося поняття інформаційно телекомунікаційних систем, що частіше асоціювалося з класичними стаціонарними мережами.

Модернізована система службової підготовки передбачає також розширення ролі відповідальних працівників у підрозділах, на яких наказом керівника покладено обов'язок організовувати і контролювати навчальний процес. Це означає, що підготовка сьогодні не замикається лише на викладачах профільних кафедр ЗВО МВС, а стає повсякденною функцією кожного управління та відділу поліції. Відповідальний працівник має не тільки стежити за відвідуваністю та складанням заліків, а й аналізувати, чи відповідає зміст занять поточним загрозам: обстрілам цивільних об'єктів, диверсійним вилазкам, нападам на блокпости, спробам викрадення службової зброї, атакам із застосуванням вибухових пристроїв, проникненням БПЛА в охоронювану зону. Це стимулює постійне оновлення тематики і дає змогу вводити у навчальний процес кейси, отримані безпосередньо з бойових районів, у тому числі з досвіду спільних операцій поліції з підрозділами Сил оборони.

Важливе місце в структурі тактико спеціальної підготовки займає відпрацювання дій у приміщеннях, транспортних засобах, на об'єктах критичної інфраструктури та в міському середовищі. З огляду на те, що під час воєнного стану поліцейські часто несуть службу у форматі спільних штурмових або фільтраційних груп, необхідно навчити їх працювати в складі малих підрозділів, застосовувати штурмові щити, мобільні тарани, спецзасоби для примусових відкриттів, освітлювальні прилади, димові засоби, засоби відволікаючої дії, а також проводити огляд і зачистку приміщень під прикриттям. Ці завдання ускладнюються присутністю цивільних осіб, можливістю мінування, обмеженою видимістю, застосуванням супротивником підсвічування у видимому або ІЧ діапазоні. Саме тому в підготовці активно використовуються тактичні ліхтарі різних типів, інфрачервоні прилади, тактичні окуляри, прилади нічного бачення, маркувальні хімічні джерела світла, що дозволяють позначати сектор, кімнату чи маршрут евакуації. Відпрацювання таких дій у реальних приміщеннях часто є небезпечним або ресурсомістким, тоді як симуляційні комплекси і VR середовища дають змогу швидко змінювати конфігурацію простору і відпрацьовувати десятки варіантів входу, зачистки, евакуації.

Новітні технології дають можливість перенести частину тренувань у безпечний формат без втрати якості. Наприклад, лазерні тири дозволяють підтримувати вогневі навички без витрат боєприпасів і без поїздок на полігон, при цьому система фіксує час реакції, точність, порядок ураження цілей, наявність промахів при русі. Такі системи легко інтегруються з навчальними платформами, що дає можливість командирам бачити динаміку підготовленості особового складу, розподіляти курси для тих, хто відстає, та формувати індивідуальні траєкторії навчання. У сукупності з цифровою звітністю, передбаченою оновленим положенням, це створює прозору систему оцінювання, в якій неможливо формально «пройти» заняття без реального відпрацювання.

Важливим є й те, що під час воєнного стану навчання поліцейських має враховувати змішаний характер сучасних загроз. Поліція бере участь не тільки у класичних правоохоронних заходах, а й у забезпеченні руху військових колон, охороні об'єктів енергетики, супроводі іноземних делегацій, розмінуванні місцевості спільно з ДСНС, евакуації населення, протидії мародерству, роботі в деокупованих районах. Це вимагає взаємопроникнення поліцейських і військових тренінгів. Саме тому в підготовку вводяться блоки щодо дій у разі виявлення вибухонебезпечних предметів, роботи з роботизованими платформами для розмінування, дистанційного огляду підозрілих об'єктів, а також роботи зі спеціальними щупами, дзеркалами, переносними рентген системами. Усе це знову ж таки можна моделювати в навчальних середовищах без ризику для особового складу [6].

Сучасна тактико-спеціальна підготовка неможлива без елементів інформаційної та кібербезпеки. Під час повсякденних і бойових операцій поліцейські активно користуються мобільними пристроями, службовими планшетами, носять бодікамери, передають відео в режимі реального часу. Будь який такий пристрій може стати точкою несанкціонованого доступу або бути скомпрометований. Тому в навчальні програми включаються модулі щодо безпечного користування мобільними платформами, шифрування, верифікації джерел інформації, виявлення фейкових і підроблених каналів зв'язку, протидії спробам відстеження місцеперебування за MAC і IMEI. Усе це напряму пов'язане з вимогою наказу МВС щодо обов'язковості відвідування занять і недопущення приймання заліків у працівників, які перебувають у відпустці, на лікарняному або відсторонені, оскільки засвоєння таких модулів потребує повної концентрації і не може проводитися формально.

Розвиток тактико-спеціальної підготовки в умовах воєнного стану тісно пов'язаний з розбудовою інституту інструкторів усередині самої поліції. Оскільки технології, що використовуються для навчання, постійно оновлюються, необхідно мати штат підготовлених осіб, які володіють як методикою проведення занять, так і навичками роботи з тренажерами, VR комплектами, дронами, лазерними тирами [4]. Це можуть бути як працівники профільних підрозділів поліції, так і поліцейські, що повернулися з районів бойових дій та мають реальний досвід застосування тактики в умовах міста, штурму будівель, роботи під обстрілом. Їх залучення до підготовки дозволяє наповнити навчальний процес актуальним бойовим контентом, що підвищує довіру до занять і мотивацію особового складу.

Висновки та пропозиції. Отже, проведений аналіз показав, що впровадження новітніх технологій у систему тактико-спеціальної підготовки в умовах воєнного стану вже має нормативне підґрунтя, організаційну рамку та апробовані практичні інструменти. Водночас виявлено низку обмежень: нерівномірне технічне забезпечення підрозділів, відсутність єдиного стандарту інтеграції цифрових платформ у навчальні плани, недостатню кількість інструкторів, які володіють сучасними засобами моделювання і можуть адаптувати їх під поточну оперативну обстановку. Саме ці чинники стримують масштабування позитивного досвіду й уніфікацію підготовки для всіх категорій поліцейських.

З огляду на це доцільно: по-перше, на рівні МВС та освітніх установ системи МВС затвердити уніфіковані методичні рекомендації щодо застосування віртуальних, симуляційних та лазерних тренажерів у тактико-спеціальній підготовці з розподілом модулів за категоріями посад і функцій; по-друге, створити централізований цифровий банк сценаріїв (бойових, стабілізаційних, слідчих, евакуаційних), який би поповнювався кейсами з реальних бойових дій та оперативних ситуацій і був доступний усім підрозділам поліції; по-третє, розгорнути постійну програму підготовки інструкторів саме з використання новітніх технологій (VR/AR, VBS3, БПЛА, тактичної медицини) із залученням поліцейських, що мають бойовий досвід; по-четверте, передбачити у кошторисах підрозділів витрати на оновлення й сервісне обслуговування тренажерних комплексів, щоб уникнути ситуації, коли техніка є на папері, але не використовується; по-п'яте, інтегрувати у зміст службової підготовки обов'язкові модулі з кібер– та комунікаційної безпеки, зокрема щодо роботи в умовах РЕБ, захищених каналів і можливого перехоплення даних. Реалізація цих пропозицій дозволить не лише підтримувати актуальність підготовки в умовах динаміки воєнних дій, а й забезпечити однаковий, стандартизований рівень тактико-спеціальної готовності поліцейських по всій території України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міністерство внутрішніх справ України. Про затвердження Змін до Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України: наказ МВС України від 05.07.2022 № 412. Зареєстровано в Мін'юсті України 02.08.2022 за № 866/38202. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0866-22 (дата звернення: 31.10.2025).
2. Фурса В.В. Перспективи використання онлайн-системи моделювання діяльності «openlabyrinth» в процесі підготовки поліцейського. Європейські перспективи. 2023. № 4. С. 137–142. URL: https://doi.org/10.32782/ep.2023.4.21 (дата звернення: 31.10.2025).
3. Покайчук В., Поливанюк В., Фурса В., Зубець О. Методичні рекомендації щодо використання Інтерактивного мультимедійного лазерного тиру «Рубін-У» під час проведення сценарно-орієнтованих занять з дисциплін «Тактико-спеціальна підготовка» та «Вогнева підготовка». Дніпро: ДДУВС, 2021. 64 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/handle/123456789/6469.
4. Від авіасимуляторів до рекрутингу. Як AR/VR використовують у підготовці військових. Vector. 2023. URL: https://vctr.media/ua/vid-pidgotovki-pilotiv-do-rekrutingu-yak-ar-vr-vikoristovuyut-u-pidgotovczi-vijskovih-ta-stvorenni-zbroyi-183908/ (дата звернення: 31.10.2025).
5. Virtual Battlespace 3 (VBS3) у Збройних Силах України: вчимося воювати по-новому (відео). Defense Express. 2023. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/vr_tehnologiji_u_zbrojnih_silah_ukrajini_navchannja_bijtsiv_vihodit_na_novij_riven_video-2029.html (дата звернення: 31.10.2025).
6. U.S. Air Force. Pilot Training Next (PTN) and Undergraduate Pilot Training 2.5: accelerating learning through VR/AR and simulation. Air Education and Training Command, 2020. URL: https://www.aetc.af.mil (дата звернення: 31.10.2025).
7. Комісаров С.А., Покайчук В.Я., Поливанюк В.Д., Миронюк С.А., Мислива О.О., Фурса В.В., Великий Ю.М. Використання інтерактивного мультимедійного обладнання у підготовці поліцейських: навч. посібник. Дніпро: ДДУВС, 2022. 196 с. URL: https://www.er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/9934/1/.pdf.
8. Поливанюк В.Д.; Завістовський О.Д. Актуальні питання удосконалення методик навчання у закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання в період воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 336–338. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2023/79.pdf https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023.

УДК 343.13:347.965:355.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.41

УГОДА ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЯК ОДНА З КОМПРОМІСНИХ ФОРМ ВИРІШЕННЯ ПРАВОВОГО КОНФЛІКТУ У ВОЄННИЙ ЧАС

Цигікало Г.Д.,
курсант факультету підготовки фахівців
для органів досудового розслідування
Національної поліції України
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0009-0000-2763-2057

Федченко В.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального процесу
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-4006-3535

Цигікало Г.Д., Федченко В.М. Угода про визнання винуватості у кримінальному провадженні як одна з компромісних форм вирішення правового конфлікту у воєнний час.

У статті розглядається інститут угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні як одна з компромісних форм вирішення правового конфлікту в умовах воєнного стану. Актуальність дослідження зумовлена необхідністю забезпечення ефективності та оперативності правосуддя в період збройної агресії, коли навантаження на правоохоронну систему суттєво зростає, а ресурси держави обмежені. Аналізуються нормативно-правові засади укладення угоди про визнання винуватості, зокрема положення Кримінального процесуального кодексу України, судову практику та підходи науковців щодо природи цієї угоди як прояву процесуального компромісу. Окрема увага приділяється особливостям реалізації такого інституту під час воєнного стану, коли держава вимушена шукати баланс між забезпеченням справедливості, дотриманням прав людини та потребою швидкого реагування на кримінальні правопорушення. У статті розкривається сутність угоди як інструменту, що дозволяє уникнути затягування судових процедур, зменшити навантаження на суди та органи досудового розслідування, а також сприяє ресоціалізації осіб, які визнають свою вину. Здійснено аналіз ризиків, пов'язаних із можливим зловживанням угодами у воєнний час, зокрема щодо справ, які мають суспільний резонанс або стосуються злочинів проти основ національної безпеки. Обґрунтовується, що застосування угоди про визнання винуватості у таких умовах має здійснюватися з дотриманням принципів змагальності, добровільності та пропорційності покарання. У результаті зроблено висновок, що дана форма процесуального компромісу є важливим елементом сучасної кримінальної політики України, яка орієнтується на гуманізацію та ефективність правосуддя навіть за умов воєнного стану. Додатково підкреслюється важливість розвитку правосвідомості громадян, удосконалення судової практики, підвищення кваліфікації правників, зміцнення гарантій законності, об'єктивності, прозорості, довіри та стабільності правового регулювання у сфері кримінального процесу, а також впровадження інноваційних механізмів цифровізації правосуддя.

Ключові слова: угода про визнання винуватості; кримінальне провадження; процесуальний компроміс; воєнний стан; ефективність правосуддя; кримінальна політика; права людини.

Tsygikalo G.D., Fedchenko V.M. Plea agreement in criminal proceedings as one of the compromise forms of legal conflict resolution in wartime.

The article examines the institution of plea bargaining in criminal proceedings as one of the compromise forms of resolving legal conflicts under martial law. The relevance of the study is driven by the need to ensure the effectiveness and efficiency of justice during armed aggression, when the burden on the law enforcement system significantly increases, and state resources are limited. The article analyzes the legal framework for concluding plea agreements, in particular the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine, judicial practice, and scholars' approaches regarding the nature of this agreement as a manifestation of procedural compromise. Special attention is paid to the specifics of implementing this institution during martial law, when the state is forced to seek a balance between

ensuring justice, respecting human rights, and the need for a swift response to criminal offenses. The article reveals the essence of an agreement as a tool that allows avoiding drawn-out judicial proceedings, reducing the burden on courts and pre-trial investigation bodies, and also contributing to the resocialization of individuals who admit their guilt. An analysis of the risks associated with the possible abuse of agreements during wartime is conducted, particularly regarding cases that have public resonance or relate to crimes against the foundations of national security. It is argued that the application of plea agreements under such conditions should be carried out in compliance with the principles of adversarial proceedings, voluntariness, and proportionality of punishment. As a result, it was concluded that this form of procedural compromise is an important element of modern criminal policy in Ukraine, which focuses on the humanization and efficiency of justice even under martial law. Additionally, the importance of developing citizens' legal awareness, improving judicial practice, enhancing the qualifications of lawyers, strengthening guarantees of legality, objectivity, transparency, trust, and stability of legal regulation in the field of criminal procedure, as well as implementing innovative mechanisms for the digitalization of justice, is emphasized.

Key words: plea agreement; criminal proceedings; procedural compromise; martial law; efficiency of justice; criminal policy; human rights.

Постановка проблеми. Сучасні умови воєнного стану в Україні вимагають від системи кримінального правосуддя пошуку ефективних і гнучких механізмів вирішення правових конфліктів. Одним із таких інструментів є угода про визнання винуватості, що дозволяє досягти процесуального компромісу між стороною обвинувачення та обвинуваченим. Проте у практичній реалізації цього інституту виникає низка проблем, пов'язаних із забезпеченням добровільності, справедливості та законності таких угод, особливо за умов обмежених можливостей контролю в період воєнного стану. Існує ризик формального підходу до їх укладення або використання угод як засобу штучного прискорення розгляду справ без належної оцінки доказів. Отже, постає необхідність комплексного наукового осмислення ролі угоди про визнання винуватості як компромісного засобу вирішення правового конфлікту у кримінальному провадженні в умовах війни.

Мета дослідження – здійснити правовий аналіз угоди про визнання винуватості як однієї з компромісних форм вирішення правового конфлікту у кримінальному провадженні під час воєнного стану. Внести пропозиції щодо реалізації й положень угоди про визнання винуватості з дотриманням принципів законності, справедливості та захисту прав особиу кримінальному провадженні.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі України є предметом дослідження багатьох вітчизняних учених, які розглядають її як інструмент реалізації принципу процесуальної економії та компромісу між сторонами. В. Шибіко підкреслює необхідність забезпечення добровільності укладення таких угод і недопущення тиску на обвинуваченого з боку сторони обвинувачення [1]. На думку І. Крицької, угоди у кримінальному процесі мають подвійний характер – як прояв диспозитивності сторін і як засіб оптимізації судового навантаження [2]. В. Сташин розглядає інститут угод у контексті філософії компромісу в кримінальному правосудді, що є особливо актуальним у кризових соціально-правових умовах [3]. У цілому, наукова спільнота сходиться на тому, що питання правового регулювання та практичного застосування угоди про визнання винуватості потребує подальшого осмислення з урахуванням сучасних викликів, пов'язаних із воєнними реаліями.

Виклад основного матеріалу. Інститут угоди про визнання винуватості (англ. plea bargaining) виник у межах англо-американської правової системи у XIX столітті як механізм спрощення кримінального процесу та зниження навантаження на суди. У Сполучених Штатах Америки цей інститут набув найбільшого поширення, і сьогодні приблизно 90–95% кримінальних проваджень вирішуються шляхом укладення таких угод [4, с. 178].

Слід зазначити, що ще до ухвалення КПК України 2012 року у національному кримінальному процесі вже існували окремі прояви консенсуального правосуддя. Зокрема, КПК України 1960 року містив норми, які дозволяли звільнення від кримінальної відповідальності у випадках щирого каяття, примирення обвинуваченого з потерпілим, передачі особи на поруки або застосування до неї примусових заходів виховного характеру. Водночас ці правові механізми не мали договірної природи та не передбачали узгодження виду чи міри покарання між сторонами [5, с. 89].

Угода про визнання винуватості являє собою процесуальну домовленість між прокурором та обвинуваченим, відповідно до якої останній визнає свою вину в обмін на пом'якшення покарання або відмову від частини висунутих обвинувачень. На сьогодні відсутні уніфіковані підходи та методичні рекомендації щодо практичного застосування цього інституту. У зв'язку з цим виникає потреба у ґрунтовному науковому дослідженні його сутності, правової природи та ролі в системі кримінального процесу. Таке дослідження має стати основою для формування дієвих пропозицій і

практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення правового регулювання та застосування угод про визнання винуватості [6, с. 50].

Угода про визнання винуватості є особливою формою здійснення кримінального провадження, що базується на принципі диспозитивності та передбачає досягнення компромісу між стороною обвинувачення і стороною захисту. Згідно зі ст. 468 КПК України, така угода укладається між прокурором та підозрюваним або обвинуваченим і передбачає узгодження умов притягнення останнього до відповідальності залежно від його поведінки після початку кримінального провадження чи після отримання письмового повідомлення про підозру, зокрема щодо співпраці у розкритті злочину [7].

Як зазначає О. Леляк, угода про визнання винуватості є однією з компромісних форм урегулювання кримінально-правового конфлікту між державою та правопорушником, застосування якої ґрунтується на певних підставах і умовах. Дослідниця підкреслює необхідність чіткого дотримання встановлених законом вимог, оскільки саме вони визначають можливість і доцільність укладення такої угоди у конкретному кримінальному провадженні [8, с. 46].

На думку К.О. Довбенка, інститут угоди про визнання винуватості є досить суперечливим як у теоретичному, так і в практичному аспектах. Така неоднозначність зумовлена відмінностями у правових системах різних держав, де цей інститут функціонує за власними правилами, а також різним рівнем правосвідомості населення, що безпосередньо впливає на частоту його застосування та результати реалізації на практиці [9, с. 305].

П.В. Холодило визначає угоду про визнання винуватості як домовленість між прокурором і підозрюваним (або обвинуваченим), за якою особа визнає свою вину та сприяє розкриттю кримінального правопорушення в обмін на попередньо узгоджене покарання [10, с. 195].

Угода про визнання винуватості має складну правову природу, оскільки поєднує в собі риси як договірних відносин, так і публічно-правових елементів. З одного боку, вона ґрунтується на взаємному узгодженні волі сторін щодо умов притягнення підозрюваного чи обвинуваченого до відповідальності, що властиво договірним відносинам. З іншого боку, така угода укладається в межах кримінального провадження, яке має публічно-правовий характер, і набуває чинності лише після її затвердження судом, що здійснює перевірку законності її укладення [11, с. 156].

Окремим важливим аспектом питання застосування угоди про визнання винуватості є специфіка судового контролю за законністю її укладення. Згідно з ч. 7 ст. 474 КПК України, суд зобов'язаний перевірити угоду на відповідність вимогам КПК та/або закону. Суд відмовляє у затвердженні угоди у випадках, коли: її умови суперечать положенням КПК чи закону, зокрема містять неправильну правову кваліфікацію кримінального правопорушення; зміст угоди не відповідає суспільним інтересам; порушує права, свободи або інтереси сторін чи інших осіб; є підстави вважати, що угода укладена недобровільно або сторони фактично не примирилися; існує очевидна неможливість виконання обвинуваченим своїх зобов'язань за угодою; або відсутні фактичні підстави для визнання особи винуватою [7].

Угоди про визнання винуватості класифікуються за різними ознаками. По-перше, за ініціатором укладення – угоди можуть укладатися за ініціативою прокурора або за ініціативою підозрюваного (обвинуваченого). По-друге, за часом укладання – під час досудового розслідування або після його завершення до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення вироку. По-третє, за кількістю учасників – з однією особою, декількома особами або зі всіма членами кримінальної групи. По-четверте, за обсягом співпраці – для досягнення тактичних чи стратегічних завдань розслідування, а також для вирішення питань, пов'язаних з іншими кримінальними правопорушеннями. По-п'яте, за тривалістю співпраці – короткострокова, обмежена періодом розслідування, або тривала, що продовжується після його завершення. Нарешті, за характером – угоди можуть передбачати обов'язок підозрюваного чи обвинуваченого сприяти викриттю злочинів, скоєних іншими особами, або не містити такого обов'язку [12, с. 192].

Етапи укладання угоди про визнання винуватості включають: 1) ініціацію укладення угоди однією зі сторін кримінального провадження; 2) досягнення згоди сторін на проведення переговорів; 3) з'ясування та документальне закріплення фактичних обставин справи у матеріалах провадження; 4) визначення кваліфікації вчиненого злочину; 5) визнання підозрюваним або обвинуваченим суті та змісту пред'явленої підозри чи обвинувачення; 6) досягнення двосторонньої домовленості; 7) підготовку та узгодження проекту угоди; 8) подання підписаної угоди на затвердження судом [13, с. 179].

Найпоширенішими випадками зловживання процесуальними правами з боку прокурора є ініціювання та укладення угоди про визнання винуватості не з метою забезпечення процесуальної економії, а для уникнення дослідження всіх доказів у судовому засіданні. Це може відбуватися тоді, коли прокурору відомі недоліки досудового розслідування (наприклад, слідчі помилки), які вже неможливо виправити, і він не бажає, щоб суд про них дізнався. У таких ситуаціях прокурору

часто складно обґрунтовано визначити наявність суспільного інтересу, передбаченого пп. 3 та 4 ч. 1 ст. 470 КПК України. Відповідно, обґрунтувати необхідність укладення такої угоди перед керівником прокуратури під час розгляду проектів угод про визнання винуватості (згідно з п. 9.16 Наказу Генерального прокурора № 309 від 30.09.2021 р. «Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні») також буває непросто [14], так і суду.

Йдеться про так зване «штучне» створення преюдиції, коли сторона обвинувачення, порушуючи загальні принципи преюдиції, намагається використати обвинувальний вирок, яким затверджено угоду про визнання винуватості, для обмеження прав особи, яка не брала участі у відповідному кримінальному провадженні. Такі ситуації виникають, коли прокурор у формулюванні обвинувачення посилається на фактичні обставини, встановлені щодо іншої особи, і вказує на її причетність до певного кримінального правопорушення. Подібна практика суперечить загальним правилам преюдиції, адже вироки, ухвалені у спрощеному порядку без повноцінного дослідження доказів, не можуть мати преюдиційного значення. Це, своєю чергою, порушує положення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує право на справедливий судовий розгляд [15, с. 67–73].

Слід визнати, що досягнення компромісу між сторонами обвинувачення та захисту не завжди узгоджується з інтересами потерпілого. Сучасна змагальна модель кримінального процесу певною мірою має дискримінаційний характер щодо потерпілого, адже його процесуальні права істотно обмежені – він не виступає повноцінною стороною провадження і часто залишається сам на сам зі своїми проблемами, не отримуючи належної підтримки з боку органів кримінальної юстиції [16, с. 178, 181]. Для отримання компенсації потерпілий змушений неодноразово з'являтися до слідчого та суду, де може зазнавати тиску з боку підозрюваного (обвинуваченого) або його оточення. У результаті виникає явище «вторинної віктимізації» – коли сам процес кримінального провадження, незалежно від його підсумків, стає для потерпілого важким випробуванням, своєрідним «покаранням». Таким чином, беручи участь у досудовому розслідуванні та судовому розгляді (даючи свідчення, беручи участь у слідчих чи інших процесуальних діях, з'являючись до суду тощо), потерпілий зазнає повторних страждань, при цьому фактично не отримуючи адекватного відшкодування моральної чи матеріальної шкоди, спричиненої процесуальними труднощами [17, с. 21].

Висновки. Угода про визнання винуватості є дієвим правовим інструментом забезпечення процесуальної економії, досягнення компромісу між стороною обвинувачення та захисту, а також реалізації принципу гуманізації кримінальної юстиції. Проведене дослідження дозволило встановити, що в умовах воєнного стану цей інститут набуває особливої ваги, оскільки сприяє швидкому та ефективному реагуванню на кримінальні правопорушення за одночасного дотримання гарантій прав людини.

Правовий аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України, судової практики та наукових підходів довів необхідність підвищення рівня судового контролю за законністю укладення угод, забезпечення їх добровільності та відповідності суспільним інтересам. Для реалізації угоди про визнання винуватості відповідно до принципів законності, справедливості та захисту прав особи доцільно: удосконалити законодавче регулювання процедур затвердження угод судом, зокрема щодо перевірки добровільності, обґрунтованості та пропорційності покарання; розробити єдині методичні рекомендації для прокурорів і суддів стосовно критеріїв оцінки доцільності укладення угод; посилити гарантії участі потерпілих у процесі погодження угоди, забезпечивши їхнє право на висловлення позиції, отримання компенсації та захист від вторинної віктимізації; упровадити сучасні електронні інструменти контролю за процедурою укладення угод, що сприятиме підвищенню рівня прозорості, довіри суспільства та ефективності кримінального правосуддя.

Отже, інститут угоди про визнання винуватості в умовах воєнного стану може ефективно функціонувати лише за умови комплексного дотримання принципів законності, справедливості, змагальності та добровільності, що забезпечить оптимальний баланс між публічними інтересами держави та правами учасників кримінального провадження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шибіко В.П. Визнання винуватості і відмова від судового розгляду у кримінальному провадженні України. Тези Міжнародної науково-практичної конференції «Процесуальне законодавство: шляхи уніфікації та реформування», присвяченої пам'яті професора Павла Заворотька. 6 грудня 2019 року, м.Київ. К.: Юрінком Інтер, 2020. URL: : http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2020_11_11.
2. Пропозиції змін до законодавства в рамках Державної антикорупційної програми на 2023-2025 рр. з питань надання можливості укладання угоди про визнання винуватості у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності НАБУ, за умови повного або часткового

відшкодування збитків чи заподіяної шкоди, а також покладення повноваження щодо вирішення спорів про підслідність у кримінальних провадженнях, що можуть належати до підслідності НАБУ, виключно на Генерального прокурора та його заступника – керівника САП, Міністерство юстиції України, (Виконавці: ст.викл. Крицька І.О., квітень 2023 р.) URL: Про затвердження Державної антик... | від 04.03.2023 № 220.

3. Сташис В.В., Тацій В.Я. Кримінальне право України: загальна частина. Харків. 2010. «Право». Рецензенти: Костенко О.М., Мисливий В.А., Музика А.А. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2010/UgolovPravoZag.pdf.
4. Тюрін Г.Є. Організаційно-правові основи участі прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод: монографія. Харків: Право, 2015. 288 с. URL: 1-17.pdf.
5. Трекке А.С. Кримінальне провадження на підставі угоди про визнання винуватості: дис. канд. юрид. наук. Ірпінь, 2018. 247 с. URL: dis-ilovepdf-compressed.pdf.
6. Мухін В., Штанько А. Інститут угоди про визнання винуватості у кримінальному процесі. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2013. No 3, с. 46–51. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM= 2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vnapu_2013_3_10.pdf.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
8. Леляк О. Підстави та умови укладення угоди про визнання винуватості. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. No 2, с. 40–48. URL: https://www.academia.edu/15750084B8.
9. Довбенко К.О. Угода про визнання винуватості у кримінальному процесі України. *Молодий вчений*. 2017. No 4, с. 303–306. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/molv_2017_4_73.pdf.
10. Холодило П.В. Кримінальне провадження на підставі угод про визнання винуватості: дис. канд. юр. наук: 12.00.09. Київ, 2017. 296 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0417U003763.
11. Главюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико-методологічні засади і практика реалізації: дис. д-ра юрид. наук. Одеса, 2016. 602 с. URL : (PDF) Главюк І.В. Кримінально-процесуальні функції: теоретико– методологічні засади і практика реалізації: дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.09. Одеса, 2016. – 602 с.
12. Турман Н. Поняття та значення угоди про примирення у кримінальному процесі України. *Підприємництво, господарство і право*. No 12. 2017, с. 273–277. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/12/58.pdf.
13. Кріпак А.А. Деякі особливості укладання угоди про визнання винуватості у криміналь-ному процесі України через призму зарубіжного досвіду. *Вісник Пенітенціарної асоціації України*. 2017. No 1, с. 170–181. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/bpau_2017_1_24.pdf.
14. Про організацію діяльності прокурорів у кримінальному провадженні: наказ Генерального прокурора № 309 від 30 вересня 2021 р. № 309. База даних «Законодавство України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0309905-21#Text.
15. Сидій Я.В. Щодо питання преюдиціальності вироку на підставі угоди про визнання винуватості. *Вісник Академії адвокатури України*. 2021. № 1. С. 67–73. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-8/117.
16. Щиголь О. Нова концепція процесуального становища потерпілого та його представників у кримінальному провадженні з урахуванням засади процесуального віктимоцентризму. *Юридичний вісник*. 2021. № 2. С. 177–185 URL: http://yuv.onua.edu.ua/index.php/yuv/article/download/2171/2379.
17. Присяжнюк Т.І. Потерпілий від злочину: проблеми правового захисту. Київ: Центр учбових програм, 2007. 239 с.

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.42

ДІДЖИТАЛІЗАЦІЯ, ТЕХНОЛОГІЗАЦІЯ І ПРІОРИТЕЗАЦІЯ У КРИМІНАЛІСТИЦІ: ПРОБЛЕМИ, НАПРЯМИ, ПЕРСПЕКТИВИ

Шевчук В.М.,
доктор юридичних наук, професор,
головний науковий співробітник НДІ вивчення проблем злочинності
імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України,
заслужений юрист України
ORCID: 0000-0001-8058-3071

Шевчук В.М. Діджиталізація, технологізація і пріоритезація у криміналістиці: проблеми, напрями, перспективи.

Досліджено актуальні проблеми значення і ролі діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства. Визначено та проаналізовано основні тенденції формування та розвитку концептуальних підходів і можливостей застосування процесів діджиталізації, технологізації та пріоритезації в оптимізації діяльності органів правопорядку, суду та для судово-експертної діяльності, які є сьогодні досить актуальними. Обгрунтовано, що діджиталізація криміналістики має включати такі напрями: використання цифрових технологій для підвищення ефективності пошуково-пізнавальної діяльності слідчого, ефективної організації цієї діяльності при розслідуванні кримінальних правопорушень; використання інформаційно-комунікативних, цифрових технологій для розслідування кримінальних правопорушень, що сприяє алгоритмізації цього процесу; вирішення дидактичних завдань в сфері підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації слідчих, слідчих-криміналістів, судових експертів, обміну досвідом у сфері цифрових технологій.

Доведено, що сутність технологізації криміналістики, технологічного підходу до процесу кримінального провадження має розглядатися у комплексному та послідовному виконанні інформаційно-пізнавальних і організаційно-управлінських дій, пов'язаних із вирішенням криміналістичних завдань. Запропоновано виокремити окрему криміналістичну теорію – криміналістичне технологознавство або криміналістичне технознавство. Вбачається, що пріоритезація у кримінальному провадженні має визначати першочерговість та важливість певних дій, завдань або обставин у процесі розслідування та судового розгляду кримінального провадження. Принцип пріоритезації має забезпечувати ефективність та справедливість кримінального провадження, дозволяючи зосередити увагу на найважливіших аспектах кримінального провадження та забезпечити її швидкий та якісний розгляд. Розглянуло та проаналізовано найбільш актуальні та перспективні проблеми дослідження означенної проблематики.

Ключові слова: криміналістичні інновації; пріоритетність; криміналістичні технології; цифровізація; спеціальні знання; криміналістика; цифрові технології; методика розслідування; судова експертиза; кримінальне провадження.

Shevchuk V.M. Digitization, technologization and prioritization in criminalistics: problems, directions, prospects.

Current problems of the importance and role of digitization, technology and prioritization of criminalistics, forensic examination and criminal proceedings in the modern conditions of martial law and digitalization of society are studied. The main trends in the formation and development of conceptual approaches and the possibilities of applying the processes of digitalization, technology and prioritization in the optimization of the activities of law enforcement agencies, courts and forensic expert activities, which are quite relevant today, have been identified and analyzed. It is justified that the digitization of criminalistics should include the following directions: the use of digital technologies to increase the efficiency of the investigator's search and cognitive activity, effective organization of this activity during the investigation of criminal offenses; the use of information and communication, digital technologies for the investigation of criminal offenses, which contributes to the algorithmization of this process; solving didactic tasks in the field of training, retraining, advanced training of investigators, forensic investigators, forensic experts, exchange of experience in the field of digital technologies.

It has been proven that the essence of the technology of criminalistics, the technological approach to the process of criminal proceedings should be considered in the complex and consistent performance

of information-cognitive and organizational-management actions related to the solution of forensic tasks. It is proposed to single out a separate criminalistic theory – criminalistic technoscience or forensic technoscience. It is believed that prioritization in criminal proceedings should determine the priority and importance of certain actions, tasks or circumstances in the process of investigation and trial of criminal proceedings. The principle of prioritization should ensure the efficiency and fairness of criminal proceedings, allowing to focus attention on the most important aspects of criminal proceedings and ensure their quick and high-quality consideration. Considered and analyzed the most relevant and promising problems of the research of the specified problem.

Key words: criminalistic innovations; priority; criminalistic technologies; digitization; expertise; criminalistics; digital technologies; investigation methodology; forensic examination; criminal proceedings.

Постановка проблеми. В сучасних умовах процеси діджиталізації, технологізації та пріоритезації суспільства визначають основні тенденції, стратегічні цілі та перспективні напрями розвитку держави [1, с. 12–46]. Це в повній мірі стосується і України, яка обрала європейський вектор розвитку [2, с. 491–496]. Сьогодні такі процеси є об'єктивними, неминучими, інноваційними, їх зупинити неможливо, адже вони є відображенням об'єктивних вимог, що висуваються науково-технічним та соціальним прогресом. Технологізація, діджиталізація, цифровізація, переведення інформації у цифрову форму, за таких умов є новим етапом розвитку нашої держави, постає як нова ера розвитку цифрової економіки в Україні. Ці процеси впливають на усі сфери діяльності суспільства, держави, у тому числі й діяльність органів кримінальної юстиції, розвиток юридичної науки, криміналістики та судової експертизи [3, с. 324-327].

Формування та розвиток певних процесів діджиталізації, технологізації та пріоритезації у криміналістиці визнаються передусім сучасними тенденціями розвитку криміналістики [4, с. 7], як інноваційної науки, яка знаходиться на передньому краї боротьби із злочинністю [5, с. 317]. Ці процеси та тенденції сьогодні залежить від різних чинників: впливу науково-технічного прогресу; інтеграційних процесів; запровадження інформаційних технологій; процесів технологізації та цифровізації; впливу глобальних, воєнних загроз і інформаційних впливів; проблем формалізації наукових знань; поглиблення процесів математизації та алгоритмізації; посилення суперечностей (протиріч) при взаємодії криміналістичної науки і практики; процесів технологізації, цифровізації і пріоритезації кримінального провадження, криміналістики та судово-експертної діяльності та ін. Варто враховувати й фнші чинники, що формують сучасні тенденції розвитку криміналістичної науки.

Водночас, аналізуючи результативність діджиталізації, технологізації та пріоритезації кримінального провадження, криміналістики та судової експертизи варто зауважити, що вивчення наукового рівня криміналістичного і кримінально-процесуального забезпечення діяльності з досудового розслідування, судового розгляду, судово-експерної роботи щодо використання ними сучасних досягнень науки і техніки свідчать про певне їх відставання від кримінальної практики застосування новітніх засобів, методів і технологій у злочинній діяльності [6, с. 375–380].

З огляду на викладене, ці та інші обставини суттєво впливають на формування сучасних криміналістичних і спеціальних знань, визначають тенденції розвитку наукових засад криміналістичної теорії, що вивчає процеси діджиталізації, технологізації та пріоритезації кримінального провадження, криміналістики, судової експертизи та можливості і перспективи використання таких наукових розробок на практиці. Усе викладене свідчить про те, що обрана тематика є затребувана практикою і сьогодні, як ніколи, потребує проведення спеціальних комплексних наукових досліджень у цій царині знань.

Представлена наукова публікація підготовлена на виконання фундаментальної теми «Пріоритезація та технологізація у кримінальному провадженні у воєнний та повоєнний час», що досліджується в НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України.

Метою дослідження є вивчення й аналіз ролі діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства у слідчій, судовій та еспертній діяльності, розроблення рекомендацій щодо підвищення ефективності та результативності такої роботи, визначення перспективних напрямів досліджень цієї проблематики.

Стан опрацювання проблематики. Вагомий внесок у дослідження проблем діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах цифрових технологій та воєнних реалій сьогодення здійснили такі науковці, як: Г. Авдєєва, Л. Аркуша, А. Барцицька, Р. Благута, Н. Глинська, В. Журавель, Р. Комісарчук, С. Матулєне, М. Пашковський, В. Тіщенко, О. Тищенко, В. Шевчук, В. Шепітько, Б. Щур та ін.

Водночас, проблематика дослідження поняття, напрямків та ролі процесів діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства насьогодні залишається недослідженою. Більше того, досліджуючи означену проблематику в сучасних умовах цифровізації суспільства і воєнних загроз, можна викремити низку дискусійних питань, які потребують спеціального дослідження. Вбачається, що значення цих питань для підвищення ефективності реалізації правоохоронної діяльності для забезпечення безпеки та оборони нашої країни в умовах воєнного стану, оптимізації діяльності органів правопорядку, суду та для судово-експертної діяльності є сьогодні досить актуальними.

Виклад основного матеріалу. У практичній діяльності слідчі, детективи, прокурори та судді дедалі частіше залучають у свою професійну діяльність різноманітні цифрові технології та новітні криміналістичні розробки, зокрема, системи і технології штучного інтелекту, 3D-технології, блокчейн-технології тощо. Сьогодні невіддільним інструментом у розслідуванні кримінальних правопорушень, виявленні та фіксації різноманіних видів та механізмів злочинної діяльності, вчинених організованими злочиними угрупуваннями, стають глобальні навігаційні системи, OSINT-технолоігії (розвідка з відкритих джерел) [7]. Значні обсяги та масиви інформації про підозрюваних й інших осіб проходять через інтелектуальні системи розпізнавання обличча. На основі нейронних мереж розробляються нові поліграфи. Нейромережі дають змогу із більшою ймовірністю прогнозувати злочинну поведінку окремих осіб [8, с. 38].

Сьогодні процеси діджиталізації та цифрова реальність пов’язана із появою нових форм злочинності – кіберзлочинів, інформаційного шахрайства, великою кількістю кібернетичних атак на різні підприємства та установи, що зумовлює необхідність ґрунтовних наукових досліджень цих проблем, їх спеціального вивчення та дослідження. За таких умов цифрова інформація, як невід’ємний атрибут сучасної злочинної й діяльності органів кримінальної юстиції, визначає нині перспективи розвитку криміналістики, яка знаходиться на передньому краю боротьби зі злочинністю в сучасних реаліях воєнного стану. Саме тому зараз в реаліях воєнного часу проблеми цифрових технологій і застосування штучного інтелекту в діяльності органів правопорядку та юстиції набувають актуальності та потребують спеціальних дослідженнь з врахуванням європейського досвіду та сучасної практики.

На сьогодні застосування та впровадження інноваційних цифрових технологій у правоохоронну та судово-експертну діяльність багато в чому обумовлено необхідністю протистояти злочинному світу, який дедалі бере на озброєння найсучасніші цифрові технології. Злочинці достатньо активно використовують останні досягнення четвертої промислової революції: технології блокчейну, дрони, робототехніку, штучний інтелект. Тому процеси діджиталізації впливають на розвиток сучасної криміналістики та судової експертології, визначають перспективні напрями досліджень.

Діджиталізація криміналістики може включати декілька аспектів, зокрема такі як: 1) використання цифрових технологій для підвищення ефективності пошуково-пізнавальної діяльності слідчого, ефективної організації цієї діяльності на сучасному рівні, оптимізації взаємодії різних органів, установ при розслідуванні кримінальних правопорушень; 2) використання інформаційно-комунікативних (інформаційних комп’ютерних) технологій для розслідування кримінальних правопорушень, що сприяє алгоритмізації процесу досудового розслідування в цілому і окремих його етапів; 3) рішення дидактичних завдань в сфері підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації слідчих, слідчих-криміналістів, судових експертів, обміну досвідом [9, с. 104-105].

Процеси діджиталізації тісно пов’язані із технологізацією криміналістики, судової експертизи, впливають на формування нових криміналістичних знань та розроблення і впровадження інноваційних криміналістичних продуктів. При цьому технологізація криміналістики передбачає врахування технологічного підходу у використанні та розробленні новітніх криміналістичних засобів, методів, прийомів, технологій, призначених для виявлення, збирання, дослідження та використання доказів у судочинстві [10, с. 1–19]. Важливо, що для ефективного і успішного вирішення завдань розслідування і забезпечення досягнення цілей судочинства важливим є дотримання принципу системності застосування криміналістичних засобів, прийомів, методів та технологій, а це тісно пов’язано із процесами технологізації у криміналістиці та юридичній практиці.

Важливо зауважити, що технологізація криміналістики передусім пов’язана із процесами та процедурами застосування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів і технологій, спрямованих на вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування і судового розгляду, технологій проведення тактичних операцій, окремих слідчих (розшукових) дій і судових експертиз, спрямованих на вирішення криміналістичних завдань, у процесі здійснення кримінального провадження. Тому доцільно говорити про процеси та напрями технологізації криміналістики в сучасних умовах.

Вбачається, що технологічний аспект у системі застосування техніко-криміналістичних, тактичних і методичних положень криміналістики є площиною розуміння закономірностей із реалізації послідовних процесів щодо застосування криміналістичних технологій і засобів проведення окремих слідчих (розшукових) дій і розслідування кримінальних проваджень і судового розгляду загалом. Основним призначенням криміналістичних технологій є забезпечення оптимального й ефективного вирішення тактичних, слідчих, експертних та інших криміналістичних завдань у процесі кримінального провадження.

Технологізація криміналістики – це процес застосування криміналістичних технологій у кримінальному провадженні щодо практичної реалізації комплексу взаємопов'язаних дій, заходів, послідовних процесів і процедур технологічного спрямування, що відображається у системі криміналістичних техніко-технологічних знань загальної теорії криміналістики, у поетапній і послідовній реалізації технологій і засобів криміналістичної техніки, криміналістичної тактики, криміналістичної методики, а також судово-експертних досліджень.

Можна виокремити різні рівні та напрями технологізації криміналістики, судової експертизи, кримінального провадження, судочинства загалом, а також технологізація криміналістичної дидактики, процесу викладання криміналістики і судової експертології [11, с. 118]. Процеси технологізації криміналістики спостерігаються у всіх розділах криміналістики, зокрема, у загальній теорії криміналістики, криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці, криміналістичній методиці. Вони потребують спеціального дослідження та зумовлюють потребу у подальших наукових пошуках.

Сучасний розвиток технологічного підходу в криміналістиці зумовлений якісними перетвореннями інформаційно-пізнавальних та організаційно-управлінських процесів діяльності з розслідування та судового розгляду [12, с. 31–46], яким властиві технологічні ознаки: системність, комплексність і послідовність [13, с. 26]. Реалізація технологічного підходу відбувається шляхом застосування таких методів: планування, моделювання, програмування й евристичного методу [14, с. 237].

Технологічний підхід у криміналістиці, як різновид діяльнісного підходу, відображає динамічні процеси діяльності двох протилежних типів: злочинної діяльності та діяльності із розслідування та судового розгляду, включаючи й технології: а) застосування техніко-криміналістичних засобів, б) слідчих (розшукових) дій, в) тактичних комбінацій, г) тактичних операцій і д) проведення судових експертиз та є) судово-експертної діяльності [15, с. 322].

Таким чином, технологічний підхід у криміналістиці слід розглядати як різновид діяльнісного підходу, що зумовлено природою діяльності (слідчої, детективної, експертної, судової, а з протилежного боку – злочинної), як динамічного процесу, реалізація якого відбувається у формі цілеспрямованих, послідовних дій і процедур технологічного характеру, що підлягають поетапній і послідовній реалізації в процесі кримінального провадження: застосування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів і технологій, вирішення тактичних і стратегічних завдань розслідування, проведення тактичних операцій, окремих слідчих (розшукових) дій і судових експертиз, спрямованих на вирішення криміналістичних завдань.

Щодо перспектив подальших наукових досліджень з очначеної проблематики, то вважаємо за необхідне зауважити наступне. На наш погляд, криміналістичні технології у загальній теорії криміналістики мають зайняти своє місце, оскільки мова може йти про теорію криміналістичних технологій. У цьому сенсі варто зауважити, що у фаховій літературі висловлена ідея викладення положень щодо криміналістичної технології, як узагальненого розділу наукових знань криміналістики.

Разом з тим, вбачається правильним досліджувати технологічний аспект у системі загальнотеоретичних, техніко-криміналістичних, тактичних і методичних положень криміналістики як площину розуміння закономірностей щодо реалізації послідовних і взаємопов'язаних процесів щодо застосування техніко-криміналістичних засобів, проведення окремих слідчих дій і розслідування злочинів загалом. Тому криміналістична технологія не може виступати, як самостійний елемент системи криміналістики, проте її доцільно виділити в окреме криміналістичне вчення [16, с. 65].

На наш погляд, в реаліях сьогодення у загальній теорії криміналістики необхідно виокремити окрему криміналістичну теорію – *криміналістичне технологознавство* або *криміналістичне технознавство* [17, с. 20]. У контексті цього можна говорити також про створення наукових передумов формування системи криміналістичних техніко-технологічних знань [18], які є різновидом криміналістичних знань і потребують подальших наукових досліджень.

В реаліях сьогодення постає потреба у розроблені єдиної концепції розвитку технологізації криміналістики, яка передбачатиме систему криміналістичних техніко-технологічних знань, навчальний курс, підвищення кваліфікації співробітників органів правопорядку та суду у сфері новітніх криміналістичних технологій, формування у них психологічної готовності не просто до ознайомлення із новими технологіями, але також до активного та ефективного застосування їх на практиці. Пропоновані розробки повинні бути зведені в єдину теорію, яку можна іменувати теорія криміналістичних технологій або «криміналістичне технологознавство».

Поряд із технологізацією кримінального провадження, криміналістичної науки, особливого значення набуває *пріоритезація досудового розслідування, судового розгляду*. Врахування такого підходу має визначальну роль у формуванні сучасної криміналістики та зумовлює перспективи її подальшого розвитку. У зв'язку з цим, насьогодні вельми актуальними є ці проблеми, що визначає необхідність їх дослідження у контексті сучасних можливостей цифровізації механізмів пріоритезації кримінальних проваджень в реаліях сьогодення.

У цьому сенсі слушно зауважує М.І. Пашковський, що пріоритезація кримінальних проваджень, зокрема на стадії досудового розслідування, належить до питань організації досудового розслідування. Крім того, пріоритезація в процесуальній діяльності може стосуватися не лише пріоритезації кримінальних проваджень, але й пріоритезації в кримінальних провадженнях, коли визначатиметься послідовність вчинення тих чи інших процесуальних дій, чи прийняття рішень. Частково така пріоритезація в КПК вже унормована [19, с. 80–91].

Вбачається, що пріоритезація кримінальних проваджень в умовах обмежених ресурсів системи правопорядку є одним з складних завдань розвитку цієї системи. Ідеї пріоритезації не лише спираються на ефективне управління кримінальним провадженням, а й на економічний аналіз питань правозастосування, а також на послідовну і формалізовану кримінальну політику, достовірне знання про злочинність, можливість прогнозування злочинності, наявні криміналістичні засоби протидії, що вимагає ефективної профілактики, з одного боку, з іншого – дієвої протидії з врахуванням пріоритетних напрямів у боротьбі зі злочинністю.

Пріоритезація у розслідуванні кримінальних правопорушень визначається низкою завдань та чинників, що впливають на обрання об'єктів розслідування та розподіл ресурсів. Основними критеріями пріоритезації є тяжкість кримінального правопорушення, суспільна небезпека, соціальна значущість та наявність доказів. Слідчі органи визначають пріоритети на основі законодавства, інструкцій та оперативної обстановки.

У кримінальному провадженні пріоритезація означає визначення першочерговості та важливості певних дій, завдань або обставин у процесі розслідування та судового розгляду кримінального провадження [20, с. 356–361]. Це стосується вибору найважливіших доказів для збирання, визначення першочергових слідчих (розшукових) дій, а також встановлення послідовності розгляду кримінальних проваджень у суді [21, с. 82–120].

Процес пріоритезації у кримінальному провадженні проявляється у різноманітних чинниках, як-то: а) збирання доказів. Першочергово збираються докази, які мають найбільше значення для встановлення істини у кримінальному провадженні, наприклад, речові докази, свідчення очевидців, експертні висновки [22, с. 313–321]; б) слідчі (розшукові) дії. У першу чергу проводяться ті слідчі дії, які можуть бути втрачені з часом, наприклад, огляд місця події, допит свідків; в) судовий розгляд. Суд визначає пріоритетність розгляду кримінальних проваджень, враховуючи тяжкість злочину, складність справи, наявність свідків та інші фактори; г) реалізація прав учасників. Пріоритет надається захисту прав та законних інтересів усіх учасників кримінального провадження, включаючи підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків; г) черговість проведення негласних слідчих (розшукових) дій та забезпечувальних заходів, спрямованих на вирішення завдань розслідування, визначення ефективності збирання доказів і т.д.

Вбачається, що пріоритезація визначає першочерговість та важливість певних дій, завдань або обставин у процесі розслідування. Більше того, це стосується вибору найважливіших доказів для їх збирання й визначення першочергових слідчих (розшукових) дій і встановлення послідовності розгляду кримінальних проваджень у суді тощо.

Висновки. Таким чином, проблеми діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах воєнного стану та цифровізації суспільства є значущими та актуальними, потребують активізації наукових розвідок у цій царині знань. Вбачається, що діджиталізація криміналістики має включати такі напрями: використання цифрових технологій для підвищення ефективності пошуково-пізнавальної діяльності слідчого, ефективної організації цієї діяльності при розслідуванні; використання інформаційно-комунікативних, цифрових технологій для розслідування кримінальних правопорушень, що сприяє алгоритмізації цього процесу; вирішення дидактичних завдань в сфері підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації слідчих, судових експертів, обміну досвідом у сфері цифрових технологій.

Сутність технологізації криміналістики, технологічного підходу до процесу кримінального провадження має розглядатися у комплексному та послідовному виконанні інформаційно-пізнавальних і організаційно-управлінських дій, пов'язаних із вирішенням криміналістичних завдань. Такий підхід застосовується для побудови типових програм розслідування і судового розгляду, типових тактичних операцій і виступає підґрунтям технологізації формування техніко-, тактико-, методико-криміналістичних засобів, технологій і комплексів, спрямованих на вирішення окремих кримі-

налістичних завдань. Доцільним є виокремлення та розроблення окремої криміналістичної теорії, яке може мати найменування – криміналістичне технологознавство або криміналістичне технознавство.

Особливого значення набуває пріоритезація досудового розслідування, судового розгляду, поряд із технологізацією кримінального провадження та криміналістики загалом. Пріоритезація у кримінальному провадженні означає визначення першочерговості та важливості певних дій, завдань або обставин у процесі розслідування та судового розгляду кримінального провадження. В цілому, принцип пріоритезації забезпечує ефективність та справедливість кримінального провадження, дозволяючи зосередити увагу на найважливіших аспектах кримінального провадження та забезпечити її швидкий та якісний розгляд. Подальші наукові дослідження проблематики діджиталізації, технологізації та пріоритезації криміналістики передбачають необхідність проведення сучасних криміналістичних розробок у вище окресленних напрямах.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Матулєне С., Шевчук В., Балтрунене Ю. Штучний інтелект в діяльності органів правопорядку та юстиції: український та європейський досвід. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики.* Вип. 4 (29). 2023. С. 12–46. DOI: https://doi.org/10.32353/ khrife.3.2022.02 (дата звернення: 25.10.2025).
2. Правнича наука та законодавство України: європейський вектор розвитку в умовах воєнного стану: монографія; Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2023. С. 491–496. URL:https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/20017/1/Avdeeva_491–503.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
3. Шевчук В.М. Діджиталізація, цифровізація та технологізація криміналістики: проблеми сьогодення та перспективи майбутього. *Діджиталізація судово-експертної науки в умовах воєнного стану:* матеріали міжн. наукю-практ. конф. (8 листопада 2024 р., м. Харків). Харків: Право, 2024. С. 324–327. URL:https://drive.google.com/file/d/ 1cDRJ14KDOGIXe5Y6HdNVBzqAS7gbR-ML/view (дата звернення: 25.10.2025).
4. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: ґенеза та сучасний стан: монографія. Харків: Право, 2021. 448 с. https://dspace.nlu.edu.ua//jspui/handle/123456789/19549 (дата звернення: 25.10.2025).
5. Тіщенко В.В. Технологічний підхід як новаційний напрямок у розвитку криміналістичної науки. *Науковий вісник Львівської комерційної академії. Серія юридична:* зб. наук. пр. 2015. Вип. 2. С. 316–325. URL:http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=nvlkau_2015_2_33 (дата звернення: 25.10.2025).
6. Шевчук В.М., Тищенко О.І. Технологізація криміналістики, судової експертизи і кримінального провадження в сучасних умовах цифровізації. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 12. 2024. С. 375–380. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2024/88.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
7. Shevchuk, V., Zhuravel, V., Yevdokimenko, S., Yevdokimenko, S., Myshkov, Y. (2025). Forensic Examination and Criminalistics in Investigating War Crimes: European and Ukrainian Experiences. *Jurnal Media Hukum*, 32(1), 59–77. DOI: https://doi.org/10.18196/jmh.v32i1.25056 (дата звернення: 25.10.2025).
8. Благута Р. І., Мовчан А. В. Новітні технології у розслідуванні злочинів: сучасний стан і проблеми використання: монографія. Львів: ЛьвДУВС, 2020. 270 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/handle/1234567890/3337 (дата звернення: 25.10.2025).
9. Думчиков М.О. Процеси діджиталізації і криміналістика: реторспективний аналіз. *Криміналістика і судова експертиза*. 2020. Вип. 65. С. 100–108. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.11. (дата звернення: 25.10.2025).
10. Shevchuk, V., Morozova T., Chornyi, H., Nehrebetskyi V., and Slobodeniuk, I. (2025). Artificial Intelligence in Criminal Proceedings: Criminalistic and Criminal Procedural Problems. *International Annals of Criminology,* 2025. Pp. 1–19. DOI: https://doi.org/10.1017/cri.2025.10090 (дата звернення: 25.10.2025).
11. Комісарчук Р.В. Криміналістична технологія в системі юридичної освіти. *Jumalu juridic national: teorie si practica*, № 3 (31), 2018. С. 115–118. URL: http://jurnaluljuridic.in.ua/archive/2018/3/part_1/27.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
12. Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці й судовій експертизі: монографія / [В.Ю. Шепітько, Г.К. Авдєєва, В.М. Шевчук та ін.]; за заг. ред. В.Ю. Шепітька; НДІ вивч.

проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса Нац. акад. прав. наук України. Харків: Право, 2024. 208 с. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2025/01/Монографія-Криміналістів-2024.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
13. Тіщенко В. В., Подобний О. О. Криміналістика: навчально-методичний посібник. Одеса: Видавництво «Юридика», 2022. 236 с. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/27d635b0-3ef7-4509-8680-12739ea5a8e9/content (дата звернення: 25.10.2025).
14. Шевчук В.М. Технологія тактичної операції як різновид криміналістичних технологій. *Вісник Національної академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків, 2013. № 4. С. 235–242. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-235-242.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
15. Shevchuk V., Vapniarchuk V., Borysenko I., Zatenatskyi D., Semenogov V. (2022). Criminalistic methodics of crime investigation: Current problems and promising research areas. *Revista Juridica Portucalense*. 2022. Vol. 32. P. 320–341. DOI: 10.34625/issn.21832705(32)2022.ic-. URL: https://revistas.rcaap.pt/juridica/article /view/28241(дата звернення: 25.10.2025).
16. Тіщенко В.В. Поняття і значення криміналістичних технологій. *Криміналістика*: підручник / за ред. В. В. Тіщенка. Одеса: Вид. дім «Гельветика», 2019. С. 158.
17. Основи філософії техніки: навчальний посібник. Вінниця; ВНАУ, 2014. 104 с. URL: http://socrates.vsau.org/b04213/html/cards/getfile.php/7677.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
18. Куцик К. Гуманістика і технознавство: новий вимір буття. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*, 2011, 1(1), 236–239. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=filipol_2011_1%281%29__40 (дата звернення: 25.10.2025).
19. Пашковський М.І. Пріоритезація кримінальних проваджень за статтею 438 КК України: перспективи цифровізації. *Альманах наукових праць фахівців НДІ вивчення проблем злочинності імені академіка В.В. Сташиса НАПрН України за результатами досліджень у 2022 р.*; НДІ ВПЗ ім. акад. В.В. Сташиса НАПрН України. Харків: Право, 2023. С. 80–91. URL: https://ivpz.kh.ua/wp-content/uploads/2023/10/Альманах-наукових-праць-фахівців-НДІ-ВПЗ_2022.pdf (дата звернення: 25.10.2025).
20. Шевчук В.М. Роль технологій штучного інтелекту у правоохоронній діяльності та забезпеченні безпеки і обороноздатності України. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 6. 2024. С. 356–361. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-6/88 (дата звернення: 25.10.2025).
21. Shevchuk, V., Zatenatskyi, D., Kapustina, M., Kolesnikova, I., & Shevchuk, A. (2024). Criminalistics Means and Methods of Combating Ecocide in the Modern Conditions of Military Threats. *Journal of Environmental Law and Policy*, 04(03), 82–120. DOI: https://doi.org/10.33002/jelp040304 (дата звернення: 25.10.2025).
22. Zhuravel, V.A., & Kovalenko A.V. Examination of evidence in criminal proceedings as a component of the proof process. *Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,* 29(2), 313–328. URL: https://visnyk.kh.ua/en/journals/visnik-naprnu-2-2022-r/doslidzhennya-dokaziv-u-kriminalnomu-provadzhenni-yak-skladova-protsesu-dokazuvannya (дата звернення: 25.10.2025).

РОЗДІЛ X. СУДОУСТРІЙ; ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.964.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.43

АДВОКАТ ЯК СУБ'ЄКТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВА НА ПРОФЕСІЙНУ ПРАВНИЧУ ДОПОМОГУ

Білінська Л.В.,
викладач кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін
ПВНЗ «Буковинський університет»
ORCID: 0009-0005-9618-5568

Білінська Л.В. Адвокат як суб'єкт забезпечення права на професійну правничу допомогу.

Стаття присвячена аналізу правового положення адвоката як суб'єкта забезпечення права на професійну правничу допомогу. Автором досліджуються теоретичні й прикладні аспекти реалізації конституційного права особи на професійну правничу допомогу, що нині набуває все більшої актуальності у зв'язку з розвитком правової системи та посиленням ролі інституту адвокатури. Обґрунтовано, що ефективність будь-якого конституційного права безпосередньо залежить від наявності реальних, чітко визначених механізмів його практичного здійснення, адже за відсутності відповідних процедур, гарантій і юридичних інструментів таке право перетворюється на декларативне та позбавляється змістовного наповнення.

У межах дослідження проаналізовано існуючі законодавчі підходи до розуміння й застосування термінів «правова допомога», «правнича допомога» та «захист», а також виявлено суттєві розбіжності між положеннями Конституції України, Закону «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», Кримінального процесуального кодексу, Кодексу України про адміністративні правопорушення та іншими нормативними актами. Показано, що така термінологічна неузгодженість спричиняє неоднакове тлумачення правових норм, ускладнює підтвердження повноважень адвоката, створює додаткові бар'єри у процесі реалізації права на захист і може негативно впливати на забезпечення доступу до правосуддя. Розкрито зміст кожного з ключових понять, визначено їх функціональне призначення та співвідношення у різних видах судочинства.

Окрему увагу приділено особливостям участі адвоката у кримінальному провадженні, де його роль має імперативний характер, на відміну від цивільного, господарського чи адміністративного процесів, у яких застосовується переважно диспозитивний підхід. У статті аргументовано, що для підвищення дієвості механізмів реалізації права на професійну правничу допомогу необхідним є комплексне оновлення законодавства, усунення термінологічних суперечностей, удосконалення процедурних гарантій, а також формування в суспільстві належного рівня правової культури та готовності громадян відстоювати свої права у правовий спосіб.

Ключові слова: адвокат, правнича допомога, правова допомога, захист, кримінальний процес.

Bilinska L.V. Lawyer as a subject ensuring the right to professional legal assistance.

The article is devoted to analyzing the legal status of a lawyer as a subject responsible for ensuring the right to professional legal assistance. The author examines both theoretical and practical aspects of the implementation of an individual's constitutional right to professional legal assistance, which has become increasingly relevant in light of the development of the legal system and the strengthening of the role of the bar. It is argued that the effectiveness of any constitutional right directly depends on the existence of real, clearly defined mechanisms for its practical implementation, since without appropriate procedures, guarantees, and legal instruments such a right becomes merely declarative and loses its substantive value.

The study analyses current legislative approaches to understanding and applying the terms "legal assistance," "professional legal assistance," and "defence," and identifies significant discrepancies between the provisions of the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Bar and Legal Practice," the Criminal Procedure Code, the Code of Ukraine on Administrative Offences, and other normative acts. It is demonstrated that this terminological inconsistency leads to divergent interpretations of legal

norms, complicates the confirmation of a lawyer's authority, creates additional barriers to exercising the right to defence, and may negatively affect access to justice. The article reveals the meaning of each key concept, defines their functional purpose, and clarifies their interrelation within different types of judicial proceedings.

Special attention is given to the specifics of a lawyer's participation in criminal proceedings, where their role is imperative, in contrast to civil, commercial, and administrative processes, which are largely based on the principle of dispositivity. The article argues that improving the effectiveness of mechanisms for exercising the right to professional legal assistance requires comprehensive legislative reform, the elimination of terminological inconsistencies, refinement of procedural guarantees, and the development of an adequate level of legal culture and public readiness to defend one's rights through legal means.

Key words: lawyer, professional legal assistance, legal assistance, defence, criminal procedure.

Постановка проблеми. Жодне право, гарантоване Конституцією України, не може ефективно та реально існувати без визначення належних інструментів для його здійснення. Реалізуючи свої конституційні права, громадяни повинні мати не лише реальну можливість користуватися відповідними благами, але й механізмами їх належного захисту. За відсутності нормативного закріплення способів реалізації такого права воно фактично може звестися лише до формальної декларації. Тому важливим є не лише проголошення на рівні Конституції України права особи на професійну правничу допомогу, але і створення у галузевому законодавстві реальних механізмів, які б дозволяли таке право запроваджувати на практиці.

Розвиток правової системи України та посилення ролі адвокатури вимагають чіткого визначення механізмів реалізації права на професійну правничу допомогу. Сучасні соціально-економічні та правові виклики підвищують значущість адвоката як ключового посередника між громадянином та системою правосуддя, що забезпечує належний захист прав і свобод людини та громадянина. Тому неузгодженість термінологічних і процедурних аспектів надання правничої допомоги на практиці створює ризики обмеження доступу громадян до ефективного юридичного захисту, що робить, на наш погляд, подальше дослідження цієї проблематики особливо актуальним.

Стан опрацювання проблематики. Серед науковців, які у своїх дослідженнях розкривають актуальні питання надання адвокатом правничої допомоги учасникам різних видів судочинств, слід відзначити: Т. Варфоломєєву, М. Іванціва, І. Міщука, В. Олашина, М. Погорецького, О. Саленка, Н. Фещик, А. Черненка та інших. Разом із тим, актуальним, зважаючи на постійні законодавчі зміни, залишається комплексне дослідження, присвячене саме визначенню особливостей статусу адвоката як суб'єкта забезпечення права на професійну правничу допомогу. Також бачимо, що чимало наукових розвідок здебільшого зосереджуються на окремих аспектах участі адвоката у відповідних процесах, що зумовлює потребу у подальшому системному опрацюванні зазначеної проблематики.

Метою статті є науково-практичне осмислення ролі адвоката як центрального суб'єкта у механізмі забезпечення конституційного права особи на професійну правничу допомогу, з урахуванням сучасних викликів розвитку правової системи.

Виклад основного матеріалу. Правова допомога в сучасних умовах соціально-економічного розвитку – постійний процес, адже щоденно люди потребують послуг зі складання різного роду правових документів, представництва інтересів в суді або ж просто отримання правових консультацій чи роз'яснень від кваліфікованих правників [1].

Стаття 59 Конституції України передбачає: кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Положення ст. 59 Конституції України кореспондуються з положеннями Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також з процесуальними кодексами – Цивільним процесуальним кодексом України, Господарським процесуальним кодексом України та Кодексом України про адміністративні правопорушення. Що стосується Кримінального процесуального кодексу України (надалі – КПК України), то в цьому законодавчому акті і надалі замість терміну «правнича допомога» використовується категорія «правова допомога».

Так, наприклад, ст. 20 КПК України: «Підозрюваний, обвинувачений, виправданий, засуджений має право на захист, яке полягає у наданні йому можливості надати усні або письмові пояснення з приводу підозри чи обвинувачення, право збирати і подавати докази, брати особисту участь у кримінальному провадженні, користуватися *правовою* (виділено автором – Л.Б.) допомогою захисника, а також реалізовувати інші процесуальні права, передбачені цим Кодексом». Або п. 3 ч. 3 ст. 627 КПК України: «Особі, стосовно якої є підстави вважати, що вона вчинила злочин, який підпадає під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду, до початку допиту, що виконується

на прохання Міжнародного кримінального суду, повідомляють також про право:… користуватися *правовою* (виділено автором – Л.Б.) допомогою обраного нею або призначеного захисника, у тому числі отримувати правову допомогу безоплатно у разі відсутності коштів для її оплати».

Щодо заміни терміну «правова» на «правнича» допомога, то якщо звернутися до історії, то до прийняття Закону України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» у червні 2016 року, ст. 59 Конституції України передбачала право не на правничу, а на правову допомогу.

З 2016 року українське законодавство, починаючи з Конституції України, почало реформуватися в бік заміни термінів «правова допомога» на «правнича допомога» і з цього приводу Н. Фещик вказує, що така обумовлена стандартами української мови, які визначають, що прикметник, застосовуваний для позначення відповідного виду допомоги, походить від іменника, що позначає саму професію особи, яка надає таку допомогу. Іменником для позначення особи, яка надає послуги у сфері права (у юридичній сфері), є слово «правник». Отже, саме особи, що належать до правничої професії, надають професійну правничу допомогу. Більш того, терміни правовий – правничий – правний – юридичний є родо-видовими синонімами [2].

Аналіз сталих наукових доробок та законодавчих норм дозволяє М.Р. Іванціву навести власне бачення категорії «професійна правнича допомога» в адміністративному судочинстві, під яким науковець пропонує розуміти професійну, адресну, орієнтовану допомогу, яка надається адвокатом стороні в адміністративному процесі під час розгляду відповідної адміністративної справи з метою захисту своїх прав і свобод, їх відновлення у разі порушення з боку суб'єкта публічної адміністрації на підставі прийнятих ним рішень, дій чи бездіяльності під час реалізації своїх владних повноважень [3, с. 823].

І.В. Міщук пропонує визначити професійну правничу допомогу як професійну діяльність правників, що спрямована на реалізацію конституційного права на професійну правничу допомогу з метою додержання законних інтересів, прав і свобод людини шляхом вирішення проблемної правової ситуації через надання правничих послуг [4, с. 282].

Видається, що правова допомога є багатоаспектним явищем і може включати в себе надання консультацій, роз'яснень, складання різного роду процесуальних документів, а також представництво інтересів особи у судах всіх рівнів а також в органах державної влади, на підприємствах, установах, організаціях всіх форм власності. Вибір форми правової допомоги залежить від волі особи, яка бажає її отримати. При цьому, якщо особа, яка потребує такої допомоги, є неповнолітнім, недієздатним тощо, то представництво, а отже і правову допомогу таким особам надають їх батьки, опікуни, піклувальники або за вибором останніх – адвокати. Саме коли правову допомогу надають адвокати – це і буде допомога правнича, оскільки надається професійним правником. Таким чином, поняття «правова допомога» є ширшим від поняття «правнича допомога».

Кодекс України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), так само як і КПК України, надалі оперує поняттям «правова допомога». У зв'язку з такими неузгодженостями між Конституцією України, Законом України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» та КПК України і КУпАП, на практиці можуть виникати проблеми у зв'язку з оформленням документів на представництво особи. Так, відповідно до чинної редакції Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» адвокат з клієнтом укладає договір про *правничу* допомогу, а відповідно до КПК України надає клієнту допомогу правову.

Основним документом, який підтверджує повноваження адвоката на ведення справи у кримінальному провадженні або при розгляді справи про адміністративне правопорушення, є ордер. У 2024 році у тексті Положення про ордер на надання правничої допомоги та додатків до нього слова «правова допомога» у всіх відмінках замінено словами «правнича допомога» у відповідному відмінку згідно рішення Ради адвокатів України від 07 червня 2024 року № 23. Тепер виходить, що для надання клієнту правової допомоги за КПК України чи КУпАП адвокат заповнює та надає ордер на надання правничої допомоги. Така неузгодженість, на нашу думку, є необґрунтованою, і більш, ніж 9 років після внесення відповідних змін до Конституції України, можна було б уже внести відповідні зміни і до КУпАП, і до КПК України.

Наведена термінологічна суперечність на практиці може створювати труднощі як для адвокатів, так і для органів досудового розслідування та суду, оскільки породжує неоднозначний підхід щодо належного оформлення повноважень захисника. Уніфікація термінології на рівні наведених вище кодексів безумовно сприяла б підвищенню правової визначеності та мінімізації можливих зловживань або формальних відмов у допуску адвоката до справи. Це, у свою чергу, забезпечило б більш послідовне та передбачуване застосування норм права у сфері надання професійної правничої допомоги.

Що стосується кримінального процесу, то тут також широко вживається термін «захист». Т.В. Варфоломєєва з приводу співвідношення понять захисту та правової допомоги зазначає, що

Конституція України розрізняє поняття захисту та правової допомоги, й абсолютно правильно, оскільки за змістом це різні поняття, відмінні один від одного види правової діяльності [5, с. 3–5].

На думку А.П. Черненка, захист у кримінальному провадженні слід розглядати у трьох його значеннях:

– захист як кримінально-процесуальна функція (основний напрям кримінально-процесуальної діяльності підозрюваного, обвинуваченого (підсудного) тощо – функція захисту);

– захист як вид правоохоронної діяльності, що певним чином реалізується під час кримінального провадження (захист прав і законних інтересів всіх учасників, які потребують його; захист персональних даних, інформації; забезпечення безпеки тощо);

– надання правової допомоги адвокатом свідку, потерпілому та іншим, яку інколи (не зовсім вдало) іменують захистом.

Поняття «правова допомога» є поняттям більш ширшим за змістом, ніж поняття «захист» [6, с. 120].

Забезпечення права на практичну й ефективну правову допомогу залежить від якості роботи (дій, бездіяльності) захисника та відповідної реакції на це органів державної влади. Спосіб, у який надається правова допомога (безоплатна чи платна), має бути практичним та ефективним, а не теоретичним та ілю– зорним, про що свідчить практика ЄСПЛ [7, с. 129].

Водночас, як слушно зауважується науковій літературі, право на захист для підозрюваного, обвинуваченого, виправданого чи засудженого в окремих випадках перестає бути правом та набирає статусу обов'зку. Адже КПК чітко визначає випадки, коли участь захисника у кримінальному провадженні є обов'язковою [8, с. 109].

У інших категоріях справ (цивільні, адміністративні, господарські) залучення адвоката, як правило, частіше все-таки є правом особи. І звертатися за правничою допомогою чи ні, так само, як і захищати свої права через суд, чи ні – це залишається на розсуд особи, яка такого правового захисту потребує.

У зв'язку з цим слушним видається висновок В. Олашина, який, розкриваючи зміст та види правничої допомоги в контексті ефективного захисту прав громадян в адміністративному судочинстві під час виконання судових рішень, доходить висновку, що в нашій державі існує не тільки хороший законодавчий фундамент, але й реальні механізми по забезпеченню прав громадян належною професійною правничою допомогою в адміністративному судочинстві… Однак, як практикуючий адвокат В. Олашин зазначає, що захист прав, свобод та інтересів громадян в адміністративному судочинстві починається з них самих, точніше з їхньої волі та бажання відстоювати свої права та захищати власні інтереси [9, с. 244].

Безумовно, слід погодитися з наведеними тезами, адже, як бачимо, наявність ефективних правових механізмів не гарантує їх автоматичного застосування без активної позиції сторони у процесі. Саме усвідомлення громадянами власних прав та готовність послідовно реалізовувати їх у правовому полі є ключовим чинником результативності професійної правничої допомоги. Крім того, така взаємодія між адвокатом і клієнтом значною мірою визначає рівень довіри до правосуддя у цілому та формує належну правову культуру у суспільстві.

Висновки. Проведене нами дослідження підкреслило, що ефективність реалізації конституційного права на професійну правничу допомогу неможлива без чіткого нормативного закріплення відповідних механізмів його здійснення. Проведений аналіз вкотре доводить наявність термінологічних неузгодженостей між Конституцією України, профільним законом та процесуальними кодексами (щодо використання термінів «правова допомога» та «професійна правнича допомога»), що створює практичні труднощі для адвокатів та громадян. Аргументовано, що така термінологічна суперечність на практиці може створювати труднощі як для адвокатів, так і для органів досудового розслідування та суду, оскільки породжує неоднозначний підхід щодо належного оформлення повноважень захисника. Дослідження також показало, що поняття «правова допомога» має ширший зміст, тоді як «правнича допомога» відображає діяльність саме адвокатів-професійних правників. Водночас участь адвоката в різних категоріях справ має різний правовий статус – від обов'язкового елементу кримінального процесу до права особи в адміністративних, цивільних та господарських справах. Отже, забезпечення реального доступу до професійної правничої допомоги потребує подальшого вдосконалення законодавства та підвищення правової обізнаності громадян щодо захисту своїх прав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міщук І.В. Особливості надання безоплатної правової допомоги в Україні під час воєнного стану. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* 2022. № 3. С. 74–79. DOI https://doi.org/10.32782/392299.
2. Фещик Н. Адвокатська монополія на представництво в судах України – якісно позитивні зміни чи спосіб затягування клієнтів? *Національна асоціація адвокатів України.* URL: https://

unba.org.ua/publications/1070-advokats-ka-monopoliya-na-predstavnictvo-v-sudah-ukraini-yakisno-pozitivni-zmini-chi-sposib-zatyaguvannya-klientiv.html (дата звернення: 14.11.2025).
3. Іванців М.Р. Професійна правнича допомога: поняття та специфіка. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2022. № 10. С. 817–824. URL: http://lsej.org.ua/10_2022/206.pdf (дата звернення: 14.11.2025). DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/206.
4. Міщук І.В. Концепція професійної правничої допомоги в Україні: загальнотеоретичний аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2022. № 5. С. 278–282. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/270742/266187 (дата звернення: 14.11.2025). DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.05.51.
5. Варфоломєєва Т.В. Суб'єкти надання правової допомоги. *Адвокат*. 2001. № 6. С. 3–5.
6. Черненко А.П. Співвідношення понять захисту і правової допомоги у кримінальному процесі. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки».* 2015. № 1. С. 115–121.
7. Погорецький М.А., Саленко О.В. Забезпечення особі права на ефективну, реальну таа практичну правову допомогу в кримінальному провадженні в контексті практики Європейського суду з прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція».* 2020. № 44. С. 128–133. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc44/29.pdf (дата звернення: 14.11.2025). DOI https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.44.27.
8. Право особи на безоплатну правову допомогу / Ю.О. Данилевська, Л.В. Павлик, З.З. Петрович, У.О. Цмоць. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 136 с.
9. Олашин В. Правнича допомога в адміністративному судочинстві. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право.* 2021. Вип. 68. С. 241–245. DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.42.

УДК 347.963
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.44

ЗМІЦНЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ ПРОКУРОРІВ ТА ЗАХИСТ ВІД ВТРУЧАННЯ В ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК МЕТА ПРОКУРОРСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Михайлюк С.С.,
аспірант юридичного факультету
Вищого навчального закладу «Національна академія управління»
ORCID: 0009-0006-3500-9242

Михайлюк С.С. Зміцнення незалежності прокурорів та захист від втручання в їх діяльність як мета прокурорського самоврядування.

Стаття присвячена правовому аналізу такої мети прокурорського самоврядування як зміцнення незалежності прокурорів та захист від втручання в їх діяльність.

Обумовлено, що зміцнення незалежності прокурорів, захист від втручання в їх діяльність здійснюється органами прокурорського самоврядування через існування й реалізацію нормативно визначених Законом повноважень органів прокурорського самоврядування. Орган прокурорського самоврядування розглядається фактично як захисник прокурора від незаконного втручання в його діяльність. При цьому, Закон «Про прокуратуру» допускає існування загроз незалежності прокурора як від прокурора вищого рівня, тобто загрози внутрішній незалежності, так і загрози зовнішній незалежності.

Висловлено думку, що основні загрози незалежності прокурорів при здійсненні ними своїх повноважень йдуть не зовні, а з середини прокуратури – тобто від самих прокурорів, які займають вищі адміністративні посади. Тому в аспекті призначення прокурорського самоврядування надзвичайно важливим є забезпечення саме внутрішньої незалежності прокурорів. І тут надзвичайно важливим є не лише наявність у Ради прокурорів України як органу прокурорського самоврядування права на розгляд різного роду повідомлень прокурора про загрозу його незалежності, а власне й ті можливості, які цей орган має мати у зв'язку зі встановленням факту такої загрози. Рада прокурорів повинна володіти самостійними, достатніми та дієвими для захисту прав прокурора повноваженнями. На сьогодні ж такі повноваження у Ради прокурорів України відсутні. Повноваження Ради прокурорів України мають або ж переважно медійний характер, спрямований на надання розголосу певним встановленим фактам, або ж є зверненнями до компетентних для вирішення певних питань органів. У зв'язку з наведеним, з метою надання більшої ваги та значення рішенням Ради прокурорів, прийнятих з питань забезпечення незалежності прокурорів, захисту від незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора запропоновано у Положенні про Раду прокурорів України обов'язково передбачити обов'язок відповідних органів прокуратури повідомити Раду прокурорів України про наслідки розгляду її рішення, а також встановити строк для такого розгляду та повідомлення.

Також повноваження Ради прокурорів України можна розширити шляхом закріплення у Законі «Про прокуратуру» повноваження Ради зупиняти дію окремих правових актів Генерального прокурора чи інших прокурорів, які перебувають на адміністративних посадах, з питань внутрішньої діяльності прокуратури, які порушують незалежність прокурора.

Ключові слова: самоврядування, прокурорське самоврядування, незалежність прокурорів, прокурор, прокуратура, Рада прокурорів, втручання в діяльність прокурора, загроза незалежності.

Mykhailiuk S.S. Strengthening the independence of prosecutors and protecting them from interference in their activities as a goal of prosecutorial self-government.

The article is devoted to the legal analysis of such a goal of prosecutorial self-government as strengthening the independence of prosecutors and protecting them from interference in their activities.

It is stipulated that strengthening the independence of prosecutors and protecting them from interference in their activities is carried out by prosecutorial self-government bodies through the existence and implementation of the powers of prosecutorial self-government bodies as defined by law. The prosecutorial self-government body is effectively regarded as the prosecutor's defender against unlawful interference in his activities. At the same time, the Law "On the Prosecutor's Office" allows for the existence of threats to the independence of the prosecutor both from a higher-level prosecutor, i.e., threats to internal independence, and threats to external independence.

It has been suggested that the main threats to the independence of prosecutors in the exercise of their powers come not from outside, but from within the prosecutor's office – that is, from the prosecutors themselves who hold senior administrative positions. Therefore, in terms of establishing prosecutorial self-government, it is extremely important to ensure the internal independence of prosecutors. Here, it is extremely important not only that the Council of Prosecutors of Ukraine, as a body of prosecutorial self-government, has the right to consider various types of reports from prosecutors about threats to their independence, but also that this body has the necessary powers to establish the fact of such a threat. The Council of Prosecutors must have independent, sufficient, and effective powers to protect the rights of prosecutors. Currently, the Council of Prosecutors of Ukraine does not have such powers. The powers of the Council of Prosecutors of Ukraine are either predominantly media-oriented, aimed at publicizing certain established facts, or are appeals to the competent authorities for the resolution of specific issues. In this regard, in order to give greater weight and significance to the decisions of the Council of Prosecutors on ensuring the independence of prosecutors, protecting them from unlawful influence, pressure, or interference in the exercise of their powers, it is proposed that the Regulations on the Council of Prosecutors of Ukraine should make it mandatory for the relevant prosecution authorities to inform the Council of Prosecutors of Ukraine of the results of their consideration of its decisions, as well as to set a deadline for such consideration and notification.

The powers of the Council of Prosecutors of Ukraine could also be expanded by enshrining in the Law "On the Prosecutor's Office" the Council's power to suspend the effect of certain legal acts of the Prosecutor General or other prosecutors in administrative positions on matters of internal activity of the prosecutor's office that violate the independence of prosecutors.

Key words: self-government, prosecutorial self-government, independence of prosecutors, prosecutor, prosecutor's office, Council of Prosecutors, interference in the activities of prosecutors, threat to independence.

Постановка проблеми. Однією з цілей прокурорського самоврядування стаття 65 Закону «Про прокуратуру» визначає зміцнення незалежності прокурорів та захист від втручання в їх діяльність. Зазначена мета є найбільш фундаментальною з усіх перерахованих цією статтею Закону «Про прокуратуру» цілей прокурорського самоврядування, такою, яка визначає необхідність його функціонування загалом. Незалежність прокурорів є однією з гарантій неупередженого та ефективного здійснення ним своїх повноважень. Зазначене потребує наукового аналізу відповідної мети прокурорського самоврядування.

Аналіз сучасних досліджень і публікацій. Проблематику прокурорського самоврядування в Україні, його цілей та особливостей, питання зміцнення незалежності прокурорів та захисту від втручання в їх діяльність, зокрема, і як мети прокурорського самоврядування досліджувало багато науковців, а саме такі як В.В. Долежан, Д.М. Добровольський, Л.С. Драгомирецька, Д.С. Дячков, Л.Ю. Європіна, І.М. Козьяков, С.К. Костенко, М.В. Косюта, В.І. Малюга, А.А. Матвієць, О.І. Медведько, М.І. Мичко, Н.О. Рибалко, М.В. Руденко, С.В. Подкопаєв, Ю.Є. Полянський, М.К. Якимчук та інші. Однак, комплексного аналізу особливостей такої мети прокурорського самоврядування як зміцнення незалежності прокурорів та захисту від втручання в їх діяльність проведено у правовій науці ще не було.

Мета дослідження, таким чином, полягає у проведенні правового аналізу зміцнення незалежності прокурорів та захисту від втручання в їх діяльність як мети прокурорського самоврядування, формування пропозицій по вдосконаленню законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. У науці цілком обґрунтовано стверджується, що впроваджені у новому Законі України «Про прокуратуру» органи прокурорського самоврядування мають досить широкі повноваження, що полягають у можливості самостійного колективного вирішення прокурорами питань внутрішньої діяльності прокуратури (тобто питань, безпосередньо не пов'язаних із виконанням повноважень прокурорів), також цілком природно, що запровадження прокурорського самоврядування розглядається у контексті зміцнення незалежності прокурорів, захисту від необґрунтованого втручання у їхню діяльність [1, с. 71].

Стаття 7 Кодексу професійної етики та поведінки прокурорів визначає, що при виконанні службових обов'язків прокурор має бути незалежним від будь-якого впливу, тиску чи втручання в його професійну діяльність, у тому числі органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб, зобов'язаний активно, у визначений законодавством спосіб протистояти спробам посягання на його незалежність [2]. Незалежність прокурора є принципом організації та діяльності прокуратури. Його сутність полягає в тому, що прокурор у своїй діяльності керується вимогами правових норм, а також власним внутрішнім переконанням. Під час здійснення повноважень, пов'язаних з реалізацією функцій прокуратури, прокурори є незалежними,

самостійно приймають рішення про порядок здійснення таких повноважень, керуючись при цьому положеннями закону, а також зобов'язані виконувати лише такі вказівки прокурора вищого рівня, що були надані з дотриманням вимог Закону України «Про прокуратуру» [3]. Незалежність слід розглядати комплексно – як незалежність внутрішню, що передбачає обмеження на втручання в діяльність у самій прокурорській системі по горизонталі та по вертикалі, так і незалежність зовнішню, що передбачає заборону на втручання в функціонування прокуратури з боку інших органів та установ [4, с. 75-76].

Зміцнення незалежності прокурорів, захист від втручання в їх діяльність здійснюється органами прокурорського самоврядування, зокрема, через існування й реалізацію нормативно визначених Законом повноважень органів прокурорського самоврядування щодо захисту прав прокурорів.

Так, згідно з ч.6 ст.16 Закону «Про прокуратуру» прокурор має право звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до Ради прокурорів України, яка зобов'язана невідкладно перевірити і розглянути таке звернення за його участю та вжити в межах своїх повноважень, передбачених цим Законом, необхідних заходів для усунення загрози. Частина ж ч.5 ст.17 Закону визначає, що прокурор не зобов'язаний виконувати накази та вказівки прокурора вищого рівня, що викликають у нього сумнів у законності, якщо він не отримав їх у письмовій формі, а також явно злочинні накази або вказівки. Прокурор має право звернутися до Ради прокурорів України з повідомленням про загрозу його незалежності у зв'язку з наданням (відданням) прокурором вищого рівня наказу або вказівки. Таким чином, згідно з Законом Рада прокурорів України (надалі – РПУ) як орган прокурорського самоврядування розглядається фактично як захисник прокурора від незаконного втручання в його діяльність. Причому, Закон допускає існування загроз незалежності прокурора як від прокурора вищого рівня, тобто загрози внутрішній незалежності, так і загрози зовнішній незалежності.

Незалежні професійні дослідження у сфері правосуддя підтверджують, що на функцію захисту прокурорів від загрози втручання у їхню незалежність покладалися великі сподівання. Проте РПУ розроблялися, але так і не були затверджені проєкти актів про порядок реагування на повідомлення про загрози незалежності прокурора. Лише у 2023 році було затверджено форму повідомлення про загрозу незалежності прокурора, хоча Закон жодних вимог до такого повідомлення не містить. Не дивно, що прокурори майже не зверталися до РПУ із повідомленнями про втручання у їхню незалежність, адже вважають цей інструмент неефективним з огляду на те, що жодні заходи реагування з боку цього органу прокурорського самоврядування не вживалися. Відомий лише один приклад такого реагування, що полягав у засудженні випадків погроз в бік процесуальних керівників [5, с. 130]. Як наслідок також сформовано й пропозицію передбачити обов'язок Генерального прокурора у його щорічному звіті оголошувати кількість повідомлень про порушення гарантій незалежності прокурорів (за інформацією, наданою РПУ та КДКП) [5, с. 132].

Вважаємо, що простого оголошення у звіті Генерального прокурора про кількість повідомлень про порушення гарантій незалежності прокурорів є недостатнім. Варто не лише повідомляти, а й повідомляти, якими є встановлені загрози та з якого боку. Важливим є потреба чіткого реагування на ті порушення, які здійснюються з середини прокуратури.

Практика діяльності РПУ свідчить, що прокурори досить рідко повідомляють Раду про загрозу своїй незалежності, і ще рідше Рада встановлює факти наявності такої загрози та вживає відповідних заходів реагування.

Так, наприклад, офіційний сайт РПУ містить спеціальний підрозділ «Рішення щодо розгляду звернень прокурорів або інші повідомлення про загрозу незалежності прокурорів», з якого вбачається, що Радою у 2017 році було прийнято лише 1 таке рішення, у 2018 – 2, у 2019 – 3, у 2023 – 14, у 2024 – 6 [6]. Таким чином, за увесь час діяльності РПУ прийняла лише 26 рішень з зазначеного питання. Така цифра звернень є надзвичайно малою та свідчать про відсутність у Ради прокурорів як органу прокурорського самоврядування авторитету серед прокурорів та небажання прокурорів звертатися до відповідного органу.

Показовим для аналізу ефективності РПУ з виконання нею мети зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність є статистика за 2024 рік.

Так, наприклад, протягом цього року з 6 поданих повідомлень лише за двома такими повідомленнями були прийняті рішення про встановлення РПУ факту загрози незалежності прокурорам, за 2 повідомленнями було встановлено відсутність факту загрози незалежності прокурору, а за 2 повідомлення було прийнято рішення про залишення їх або ж без розгляду, або ж про закриття провадження. Таким чином, бачимо, що навіть за тими нечисельними зверненнями прокурорів щодо існування загроз їх незалежності лише у третині з них РПУ встановлює факти загрози такій незалежності.

Вважаємо, що основні загрози незалежності прокурорів при здійсненні ними своїх повноважень йдуть не зовні, а з середини прокуратури – тобто від самих прокурорів, які займають вищі адміністративні посади.

Слід погодитися з Ю.Є. Полянським та В.В. Долежаном, які ще у 2006 році зазначали, що назріло питання, щоб поряд із застосуванням принципу єдиноначальності всередині прокурорської системи закріпити в законодавстві межі для забезпечення процесуальної самостійності працівників у взаємовідносинах з керівниками прокуратур. На їх думку, керівники нерідко зобов'язують підпорядкованих прокурорів приймати процесуальні рішення з питань, які входять до компетенції останніх, або переглядати прийняті ними рішення відповідно до думки керівника. Звичайно, виходячи з принципу централізації прокуратури, прокурор вищого рівня може просто скасувати рішення підлеглого і замінити його власним. Однак у такому разі він нестиме і повну відповідальність за це. Така перспектива влаштовує не всіх. Тому значна частина сумнівних вказівок дається в усній формі, хоча настільки категорично, що від їх виконання важко відмовитися [7, с. 61]. Таким чином, в аспекті призначення прокурорського самоврядування надзвичайно важливим є забезпечення саме внутрішньої незалежності прокурорів – тобто незалежності прокурорів від свого керівника. І тут надзвичайно важливим є не лише наявність у РПУ як органу прокурорського самоврядування права на розгляд різного роду повідомлень прокурора про загрозу його незалежності, а власне й ті можливості, які цей орган має мати у зв'язку зі встановленням факту такої загрози. Вважаємо, що РПУ повинна володіти дійсно самостійними, достатніми та дієвими для захисту прав прокурора повноваженнями. На жаль, мусимо констатувати, що на сьогодні такі повноваження у РПУ, які б забезпечували ефективне виконання нею своїх повноважень зі зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність, відсутні.

Так, з наведених вище положень статей 16 та 17 Закону «Про прокуратуру» вбачається можливість прокурора звернутися з повідомленням про загрозу його незалежності до РПУ, зокрема, й з повідомленням про загрозу його незалежності у зв'язку з наданням (відданням) прокурором вищого рівня наказу або вказівки. З зазначених положень Закону вбачається також обов'язок РПУ, начебто, невідкладно перевірити і розглянути його звернення за його ж участю та вжити в межах своїх повноважень, передбачених цим Законом, необхідних заходів для усунення загрози.

Частина 9 ст.71 Закону фактично визначає, що такими повноваженнями є повідомлення відповідних органів про підстави для притягнення до кримінальної, дисциплінарної чи іншої відповідальності, ініціювання розгляду питання щодо вжиття заходів забезпечення безпеки прокурорів, оприлюднення заяви від імені прокурорського корпусу про факти порушення незалежності прокурора, звернення до міжнародних організацій з відповідними повідомленнями тощо.

Однак, зазначені повноваження в аспекті їх дієвості виглядають надзвичайно слабкими. Вони, на наш погляд, свідчать про фактичну відсутність у РПУ самостійних повноважень стосовно реагування на встановлені нею порушення незалежності прокурорів та мають або ж переважно медійний характер, спрямований на надання розголосу певним встановленим фактам, або ж є зверненнями до компетентних для вирішення певних питань органів. У зв'язку з наведеним, фактично вимушені констатувати, що РПУ у багатьох випадках немає якихось дієвих повноважень з забезпечення зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність. Такий висновок, підтверджується фактично й рішеннями самої РПУ.

Так, при розгляді повідомлень керівника Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області Катеби О.А. та заступника керівника Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області Батрака С.С. про загрозу незалежності прокурорів Радою прокурорів було встановлено факт загрози незалежності прокурора – керівника Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області Катеби О.А. внаслідок публікації статей і повідомлень 18.05.2023 в окремих засобах масової інформації щодо його затримання у кримінальному провадженні за вчинення злочину. За наслідками встановлення такого факту РПУ окремими пунктами свого рішення наголосила, що відповідно до ч. 5 ст. 16 Закону України «Про прокуратуру», органи державної влади, органи місцевого самоврядування, інші державні органи, їх посадові та службові особи, а також фізичні та юридичні особи і їх об'єднання зобов'язані поважати незалежність прокурора та утримуватися від здійснення у будь-якій формі впливу на прокурора з метою перешкоджання виконанню службових обов'язків або прийняття ним незаконного рішення. Було звернуто увагу медіа та журналістів на вимогу статті 11^1 Закону України «Про державну підтримку медіа, гарантії професійної діяльності та соціальний захист журналіста», згідно з якою журналіст зобов'язаний подавати для поширення достовірну інформацію та дотримуватися вимог Кодексу етики українського журналіста. Також було вирішено оприлюднити заяву від імені прокурорського корпусу про факти порушення незалежності прокурора [8]. Такі повноваження є більше декларативними, аніж такими, які можуть призвести до реального захисту та відновлення порушеної незалежності прокурора.

Також пункт 7.12 Положення про РПУ визначає, що рішення РПУ, прийняті з питань забезпечення незалежності прокурорів, захисту від незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора, можуть бути направлені до органів прокуратури та є обов'язковими для розгляду в межах компетенції. Зазначене повноваження вважаємо надзвичайно важливим в аспекті виконання органами прокурорського самоврядування своїх завдань зі зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність. Фактично у разі, якщо своїми діями винна у порушенні незалежності прокурора особа вчинила правопорушення, органам прокуратури слід вживати заходів щодо притягнення її до визначеної законом відповідальності. З метою надання більшої ваги та значення зазначеним рішенням РПУ з питань прийняті з питань забезпечення незалежності прокурорів, захисту від незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора, у п. 7.12. Положення про РПУ слід було б обов'язково вказати й про обов'язок відповідних органів прокуратури повідомити РПУ про наслідки розгляду її рішення, а також встановити строк для такого розгляду та повідомлення.

У зв'язку з існуванням проблеми забезпечення незалежності прокурорів голова РПУ М. Місюра наголошує, що у Законі України «Про прокуратуру» викладені основні ідеї і гарантії європейських стандартів незалежності прокурорів, але задача органів прокурорського самоврядування сформувати розуміння необхідності дотримання цих стандартів, надати роз'яснення щодо форм і змісту незалежності як для самих прокурорів, так і для органів державної влади та суспільства в цілому. Незаконний вплив, тиск на прокурорів, втручання в здійснення їхніх повноважень заборонено Законом «Про прокуратуру», але не уточнено, що є таким тиском, які права в цій частині мають прокурори та які обов'язки настають в інших суб'єктів суспільних відносин [9]. На наш погляд, таке розуміння призначення органів прокурорського самоврядування в частині забезпечення зміцнення незалежності прокурорів, захисту від втручання в їх діяльність є досить обмеженим. Безумовно, воно зроблено виходячи з тих повноважень РПУ, які окреслені у Законі. Однак, вважаємо, що зазначені повноваження можна було б розширити також шляхом закріплення у Законі більш дієвого, на наш погляд, повноваження, яким, наприклад, було б повноваження РПУ зупиняти дію окремих правових актів Генерального прокурора чи інших прокурорів, які перебувають на адміністративних посадах, з питань внутрішньої діяльності прокуратури, які, на думку РПУ, порушують незалежність прокурора.

Висновки. Зміцнення незалежності прокурорів, захист від втручання в їх діяльність здійснюється органами прокурорського самоврядування через існування й реалізацію нормативно визначених Законом повноважень органів прокурорського самоврядування щодо захисту прав прокурорів. Основні загрози незалежності прокурорів при здійсненні ними своїх повноважень йдуть не зовні, а з середини прокуратури – тобто від самих прокурорів, які займають вищі адміністративні посади.

З метою надання більшої ваги та значення рішенням Ради прокурорів України, прийнятим з питань забезпечення незалежності прокурорів, захисту від незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурора, у п. 7.12. Положення про Раду прокурорів України слід обов'язково вказати про обов'язок відповідних органів прокуратури повідомити Раду прокурорів України про наслідки розгляду її рішення, а також встановити строк для такого розгляду та повідомлення.

Повноваження Ради прокурорів України можна розширити шляхом закріплення у Законі «Про прокуратуру» більш дієвого повноваження, яким було б повноваження Ради прокурорів України зупиняти дію окремих правових актів Генерального прокурора чи інших прокурорів, які перебувають на адміністративних посадах, з питань внутрішньої діяльності прокуратури, які, на думку Ради прокурорів України, порушують незалежність прокурора.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Назарук С.Л. Прокурорське самоврядування – вагома складова у реформуванні органів прокуратури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. № 43 (2). С. 69–71. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2020/12/No.43-2.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
2. Кодекс професійної етики та поведінки прокурорів. Затверджений Всеукраїнською конференцією прокурорів 27.04.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001900-17 (дата звернення: 12.11.2025).
3. Шапошник А.С. Правова характеристика керівних принципів діяльності прокурора в Україні та незалежність прокурора як їх основа. *Академічні візії.* 2022. Випуск 13. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10078183.
4. Добровольський Д.М. Незалежність як засада організації та діяльності органів прокуратури: дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 195 с. URL: https://uacademic.info/ua/document/0417U002279 (дата звернення: 12.11.2025).

5. Тіньовий звіт до розділу 23 «Правосуддя та фундаментальні права» Звіту Європейської комісії щодо України у 2023 році https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/09/tinovyj-zvit-rozdil-23-yes-ukrayina.pdf (дата звернення: 12.11.2025).
6. Рада прокурорів України. URL: https://rpu.gp.gov.ua/ua/rishenya/rozglyad.html (дата звернення: 12.11.2025).
7. Полянський Ю. Долежан В. Посилення гарантій незалежності органів прокуратури та прокурорів. *Реформування органів прокуратури України: проблеми і перспективи*: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (2-3 жовтня 2006 року). К. Академія прокуратури України, 2006. С. 57–62.
8. Рішення Ради прокурорів України № 2-нзп-23 від 04 вересня 2023 року «Про розгляд повідомлень керівника Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області Катеби Олега Анатолійовича та заступника керівника Слобожанської окружної прокуратури Дніпропетровської області Батрака Станіслава Сергійовича про загрозу незалежності прокурорів». URL: https://rpu.gp.gov.ua/ua/rishenya/rozglyad.html?_m=publications&_t=rec&id=337060 (дата звернення: 12.11.2025).
9. Як забезпечити незалежність прокурора в Україні? URL: https://www.coe.int/uk/web/kyiv/-/how-to-ensure-prosecutorial-independence-in-ukraine– (дата звернення: 12.11.2025).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.45

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ ТА ПРИНЦИПИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Назарук О.І.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального правосуддя
та правоохоронної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0002-2423-7243

Конопська М.В.,
студентка 2 курсу
юридичного факультету
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID: 0009-0000-6012-1208

Назарук О.І., Конопська М.В. Правовий зміст та принципи превентивної діяльності Національної поліції.

У статті досліджено правововий зміст та принципи превентивної діяльності Національної поліції в умовах сучасної трансформації правоохоронної системи. Встановлено, що реформування поліції спрямувало акценти її функціонування з каральної моделі на пріоритет превенції, що відповідає європейським підходам до забезпечення публічної безпеки. У роботі проаналізовано еволюцію термінів «превенція», «попередження», «запобігання» та «профілактика» в юридичній науці, вказано на відсутність їх однозначного визначення в законодавстві, а також розкрито проблематику їх співвідношення. Порівняння наукових підходів дозволило виокремити різні моделі структурування превентивної термінології та окреслити загальнотеоретичний підхід, за яким превенція розглядається як родове поняття щодо профілактики та припинення правопорушень.

Особливу увагу приділено аналізу нормативно-правового регулювання превентивної діяльності поліції, зокрема Закону України «Про Національну поліцію» та низки підзаконних актів, які закріплюють превентивні та профілактичні заходи у практиці роботи різних підрозділів. Показано, що законодавство використовує терміни «превентивна» та «профілактична діяльність» паралельно, не розмежовуючи їх зміст. Визначено, що превентивна діяльність поліції охоплює комплекс дій, спрямованих на усунення причин і умов правопорушень, мінімізацію ризиків їх вчинення, формування безпечного середовища та підвищення рівня довіри населення. Встановлено, що превентивна діяльність є одним із ключових напрямів роботи Національної поліції, який покликаний посилити взаємодію держави й громади у сфері безпеки.

Значну увагу приділено принципам, на яких ґрунтується діяльність поліції, серед яких верховенство права, дотримання прав і свобод людини законність, відкритість та прозорість, політична нейтральність, взаємодія з населенням на засадах партнерства, безперервність. В статті також обґрунтовано доцільність виокремлення таких спеціальних принципів превентивної діяльності поліції, як принцип поєднання індивідуального та системного підходів та принцип своєчасності, дотримання яких є важливим для забезпечення ефективності превентивної роботи загалом.

Ключові слова: поліція, превенція, превентивна діяльність, профілактична діяльність, превентивні заходи, принципи превентивної діяльності.

Nazaruk O.I., Konopska M.V. Legal content and principles of preventive activities of the National Police.

The article examines the legal content and principles of preventive activities of the National Police in the context of the modern transformation of the law enforcement system. It has been established that the reform of the police has shifted the focus of its functioning from a punitive model to prioritizing prevention, which corresponds to European approaches to ensuring public safety. The paper analyzes the evolution of the terms «prevention,» «warning,» «avoidance,» and «prophylaxis» in legal science, points out the lack of their unambiguous definition in legislation, and reveals the issues related to

their correlation. A comparison of scientific approaches allowed the identification of various models for structuring preventive terminology and outlined a general theoretical approach in which prevention is considered a generic concept related to the prophylaxis and cessation of offenses.

Special attention is given to the analysis of the legal regulation of the police's preventive activities, in particular the Law of Ukraine «On the National Police» and a number of subordinate acts that establish preventive and prophylactic measures in the practice of various departments. It is shown that the legislation uses the terms «preventive» and «prophylactic activities» interchangeably without distinguishing their content. It is defined that the preventive activity of the police includes a set of actions aimed at eliminating causes and conditions of offenses, minimizing the risks of their commission, creating a safe environment, and increasing public trust. It has been established that preventive activity is one of the key directions of the National Police's work, aimed at strengthening the interaction between the state and the community in the field of security.

Significant attention is paid to the principles on which police activity is based, including the rule of law, respect for human rights and freedoms, legality, openness and transparency, political neutrality, and interaction with the population on the basis of partnership, and continuity. The article also substantiates the advisability of distinguishing such special principles of police preventive activities as the principle of combining individual and systemic approaches and the principle of timeliness, adherence to which is important to ensure the effectiveness of preventive work in general.

Key words: police, prevention, preventive activity, preventive measures, principles of preventive activity.

Постановка проблеми. Реформаційні зміни в діяльності органів поліції останніх років дозволили переосмислити роль та завдання цього органу в сучасному суспільстві. Акценти роботи даної інституції змістилися з каральних аспектів на першочерговість превентивної діяльності.

Превентивна робота поліції є ключовим елементом сучасної системи забезпечення правопорядку. Вона спрямована на попередження правопорушень шляхом виявлення та усунення причин і умов, що сприяють їх виникненню. Превентивні заходи набувають особливої актуальності, оскільки вони забезпечують баланс між захистом суспільства і дотриманням прав та свобод громадян. Основна мета превентивної діяльності полягає у запобіганні злочинам та правопорушенням, формуванні безпечного середовища для громадян. Так, проактивна діяльність поліції, яка спрямована не лише на реагування на вже вчинені злочини, а й на запобігання злочинності та підвищення загальної безпеки суспільства, становить основу сучасної філософії функціонування української поліції [1, с. 680].

Стан опрацювання проблематики. Важливі питання реалізації превентивної діяльності поліцією були підняті в працях С.С. Алексєєва, О.М. Бандурки, О.І. Безпалової, С.М. Гусарова, В.В. Новікова, А.А. Трофімчука, В.І. Фелика, Ю.С. Шемшученка, О.Н. Ярмиша та інших. Однак, багатовекторність даного поняття потребує подальших наукових розвідок, зокрема в частині встановлення правового змісту та принципів превентивної діяльності, що і визначає **мету** даного дослідження

Виклад основного матеріалу. Слід зазначити що офіційного визначення поняття превентивної діяльності в сучасному законодавстві не має. Слово "превенція" походить від латинського дієслова praevenire, яке в свою чергу складається з prae – "перед, заздалегідь" і venire – "приходити". З цієї причини можна сказати, що praevinire означає "передбачити", "запобігти" або "заздалегідь діяти". Превенція – це насамперед профілактика або запобігання, що грунтуються на завчасному вжитті заходів аби уникнути негативних наслідків. Поняття превенції почало активно застосовуватись в юридичних, медичних і соціальних сферах ще в середньовіччі. В сучасному світі воно здебільшого стосується превентивних заходів, що здійснюються поліцією.

Встановлення правового змісту поняття «превентивна діяльність» дуже тісно пов'язане з такими поняттями як «профілактична діяльність», «запобігання», «попередження», тощо. Водночас, більшість теоретичних досліджень звертаються до семантичного значення слів «превенція», «превентивна діяльність» та встановлюють їх зміст на основі положень тлумачних словників, а також словників слів іншомовного походження.

Однак, доцільно також проаналізувати положення юридичних енциклопедій, словників, зміст яких з часом змінювався. Зокрема, в Юридичній енциклопедії, за редакцією Ю.С. Шемшученка (2003 р.), превенція тлумачиться (від лат. praeventio, від praevenire – випереджати, попереджати) як попередження, запобігання. Там же зазначалося, що у чинному українському законодавстві цей термін не використовується та вживається як синонімом терміну запобігання злочинності [2, с. 58]. А вже у Великому енциклопедичному юридичному словнику (2007 р.) вказується, що превенція є одним із завдань Кримінального кодексу України та однією з цілей покарання. І ще раз наголошу-

ється, що термін «превенція» застосовується в науці як абсолютний синонім терміну «запобігання злочинності» [3, с. 700].

Розвиток державно-правових процесів та чинного законодавства вплинули і на наукові дослідження в цій сфері. Так, О. Кобзар зазначає, що термін «превенція» у праві використовується для визначення системи заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням. Превенція – це 1) сукупність заходів, що сприяють усуненню причин для здійснення правопорушень; 2) дія кримінального покарання в боротьбі із кримінальними правопорушеннями [4, с. 171]. Фактично розкриття змісту поняття «превенція» здійснюється через застосування такого суміжного поняття як запобігання. Зокрема, А. Жбанчик зазначає, що в основі успішної діяльності Національної поліції лежить превентивна діяльність, тобто діяльність, спрямована на запобігання правопорушенням. Адже завжди легше запобігти, ніж усунути негативні наслідки протиправного діяння. Ефективне провадження відповідної діяльності позитивно відображається на динаміці криміногенної ситуації в державі, а отже і на стані національної безпеки [5, с. 232].

Так, одним із пріоритетних завдань поліції є превенція (профілактика) правопорушень, що полягає в цілеспрямованій діяльності підрозділів і служб поліції, з метою виявлення, усунення та зниження негативного впливу чинників, що зумовлюють учинення кримінальних і адміністративних правопорушень, формування позитивного середовища соціалізації й коригування поведінки осіб, схильних до вчинення правопорушень. Превенція правопорушень здійснюється в рамках адміністративної діяльності поліції – підзаконної, цілеспрямованої виконавчо-розпорядчої діяльності уповноважених суб'єктів з організації та здійснення охорони публічного порядку, забезпечення публічної безпеки, запобігання адміністративним і кримінальним правопорушенням і припинення їх [4, с. 173].

Таким чином, в теорії правової науки правові поняття «превенція», «профілактична діяльність», «запобігання» тлумачаться практично як тотожні без чіткого розмежування їх змісту. Однак, Ю. Батаман, проаналізувавши різні наукові позиції, виокремив такі підходи до співвідношення превентивної термінології:

«Превенція», «запобігання», «попередження» та «профілактика» є абсолютно тотожними термінопоняттями.

Родовим поняттям є «попередження», яке складається з профілактики, запобігання та припинення.

Родовим є поняття «профілактика»

Родовим є поняття «запобігання».

Родовою категорією є протидія (боротьба) злочинності, а всі превентивні категорії – її складовими.

Загальнотеоретичний підхід до превентивної термінології може полягати в тому, що превенція (запобігання) є родовим поняттям, яке включає профілактику та припинення. Сутність профілактики полягає в подоланні умов та причин об'єкта профілактики. Припинення передбачає недопущення продовження конфлікту (правопорушення) й/або принаймні мінімізацію шкідливих або небезпечних наслідків [6, с. 13-16].

Водночас, превентивна діяльність нерозривно пов'язана з діяльністю правоохоронних органів загалом. Превентивна діяльність поліції включає комплекс дій, спрямованих на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до вчинення кримінальних правопорушень. Цей термін поступово почав з'являтися в українському законодавстві і знайшов логічне закріплення в Законі України «Про Національну поліцію». В даному нормативно-правовому акті не дається визначення власне поняттю «превенція» чи «превентивна діяльність», однак такі поняття застосовуються. Так, відповідно до п. 1 ч. 1 ст. 23 Закону України "Про Національну поліцію" поліція відповідно до покладених на неї завдань здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень. Крім того поняття "превентивна діяльність" застосовується в ч. 2 ст. 30 вказаного вище закону, відповідно до якої поліція для охорони прав і свобод людини, запобігання загрозам публічній безпеці і порядку або припинення їх порушення також застосовує в межах своєї компетенції поліцейські превентивні заходи та заходи примусу, визначені Законом України «Про Національну поліцію» [7]. Фактично відповідне нормативно-правове регулювання застосовує нарівні два поняття: профілактичну діяльність та превентивну діяльність.

Спроби визначення поняття превентивної діяльності зустрічаються на підзаконному рівні, зокрема в Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затвердженій наказом Міністерства внутрішніх справ № 1044 від 19 грудня 2017 року йде мова лише про поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб як превентивний поліцейський захід. Саме визначення превентивної діяльності відсутнє, натомість профілактика адміністративних і кримінальних правопорушень серед дітей як діяльність підрозділів Національної поліції України

тлумачиться як така, яка спрямована на виявлення та усунення причин і умов, що призводять до вчинення дітьми адміністративних і кримінальних правопорушень [8].

В Інструкції з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад, затвердженій наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2017 року № 650 превентивна та профілактична діяльність ототожнюються і тлумачиться як заходи, що застосовуються дільничними офіцерами поліції та поліцейськими офіцерами громад у межах їх компетенції та спрямовані на запобігання кримінальним та іншим правопорушенням, перевірку дотримання обмежень, установлених законодавством щодо осіб, які перебувають на профілактичному обліку, здійснення поліцейського піклування [9].

Натомість в Законі України «Про Національну поліцію» визначено поняття поліцейського заходу [7]. Зокрема, це дія або комплекс дій превентивного або примусового характеру, що обмежує певні права і свободи людини та застосовується поліцейськими відповідно до закону для забезпечення виконання покладених на поліцію повноважень. На переконання Л. Коваленко, превентивні заходи здійснюється, перш за все, задля профілактики правопорушень і з метою запобігання можливості доведення незаконного наміру на початкових стадіях. При цьому сутність таких заходів полягає в застосуванні працівниками поліції комунікативних заходів щодо особи без залучення фізичної сили, спеціальних засобів або вогнепальної зброї [10, с. 61].

Таким чином, превентивна діяльність Національної поліції – це комплекс дій спеціальних підрозділів поліції, що ґрунтуються на своєчасному вжитті заходів, спрямованих на попередження правопорушень, мінімізацію ризиків їх виникнення, а також формування безпечного середовища загалом.

Одним із засобів забезпечення ефективності превентивної діяльності є дотримання при її здійсненні принципів, які є фундаментальними для діяльності поліції. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» до основних принципів, які визначають роботу поліції, відносяться:

– принцип верховенства права: людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави;

– принцип дотримання прав і свобод: під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації;

– принцип законності: поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України;

– принцип відкритості та прозорості: поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України;

– принцип політичної нейтральності: поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності. Поліція у своїй діяльності є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій та громадських об'єднань;

– принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства: діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб;

– принцип безперервності: поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського.

Ніколенко Л.М. детально охарактеризувала кожен з принципів, які зазначені вище. Зокрема, авторка підкреслює важливість взаємодії поліції з населенням для підвищення їх довіри до правоохоронних органів і участі у процесі попередження злочинів. Також слушною є пропозиція авторки щодо доповнення системи принципів діяльності поліції принципом толерантності та принципом неприпустимості дискримінації [11, с. 23]. Вважаємо, що кожен з цих принципів об'єктивно повинен втілюватися і під час здійснення превентивної діяльності.

Водночас, враховуючи особливості здійснення превентивної діяльності, доцільно виокремити ще такі принципи, як принцип поєднання індивідуального підходу із системним та принцип своєчасності. Принцип поєднання індивідуального підходу із системним, означає, що працівники поліції, здійснюючи превентивну діяльність, повинні враховувати як індивідуальні особливості ймовірного правопорушника в конкретній ситуації, сферу виникнення суспільних відносин, так і повинні організовувати та здійснювати свою роботу з огляду на те, що вона є частиною превентивної роботи та роботи поліції загалом. Принцип своєчасності є необхідним та об'єктивно зумовленим для реалізації превентивної діяльності, оскільки без його дотримання буде втрачатися її зміст та мета загалом.

Висновки. Таким чином, правовий зміст превентивної діяльності Національної поліції варто розглядати в контексті того, що це комплекс дій спеціальних підрозділів поліції, що ґрунтуються на своєчасному вжитті заходів, спрямованих на попередження правопорушень, мінімізацію ризиків

їх виникнення, а також формування безпечного середовища загалом. Основна мета превентивної діяльності полягає у створенні умов, які унеможливлюють або ускладнюють вчинення правопорушень. Це включає патрулювання, інформаційну роботу, співпрацю з громадами, тощо. Водночас, превентивна діяльність виступає не лише елементом забезпечення правопорядку і законності в суспільстві, але й важливим компонентом побудови довірливих відносин між правоохоронними органами та суспільством.

Дотримання основних принципів діяльності поліції під час превентивної роботи прямо впливає на її рівень ефективності. Враховуючи особливості здійснення превентивної діяльності, крім загальних принципів, доцільно виокремити ще принцип поєднання індивідуального підходу із системним та принцип своєчасності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Берендєєва А.І. Профілактична діяльність національної поліції в закладах освіти. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 679–682. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-2/168.
2. Юридична енциклопедія: В 6 т. Ю.С. Шемшученко та ін. Т. 5. К.: «Укр. Енцикл.». 2003. 736 с.
3. Великий енциклопедичний юридичний словник. за ред. Ю.С. Шемшученка. К.:ТОВ «Видавництво «Юридична думка». 2007. 992 с.
4. Кобзар О. Особливості здійснення превентивної діяльності поліцією України. *Юридичний вісник.* 2015. № 4. С. 170–174. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v4_2015/27.pdf (дата звернення 10.09.2025 р.).
5. Жбанчик А. Превентивна діяльність поліції: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти*. матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, 15 березня 2019 року). Дніпропетровськ: ДДУВС. 2019. С. 232-233. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/3388/1/80.pdf (дата звернення 10.09.2025 р.).
6. Батан Ю.Д. Поняттєво-категорійний апарат превенції як призначення права. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка*. 2017. № 4 (80). С. 11–19. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d1e3edc6-3abb-401f-a484-863e79112bbf/content (дата звернення 10.09.2025 р.).
7. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text (дата звернення 21.10.2025 р.).
8. Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад, затв. наказом Міністерства внутрішніх справ України від 28 липня 2017 року № 650. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1041-17#Text (дата звернення 21.10.2025 р.).
9. Інструкція з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України, затв. наказом Міністерства внутрішніх справ від 19 грудня 2017 року № 1044. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0686-18#Text (дата звернення 21.10.2025 р.).
10. Коваленко Л.П. Тарасов І.С. Поліцейські заходи патрульної поліції. *Вісник Запорізького національного університету*. 2016. № 4. С. 59–64. URL: https://www.law.journalsofznu.zp.ua/archive/visnik-4-2016/11.pdf (дата звернення 18.10.2025 р.).
11. Ніколенко Л. Принципи діяльності поліції: сутність та особливості. *Українська поліцеїстика: теорія, законодавство, практика.* 2021. № 1(1). С. 19–25. DOI: https://doi.org/10.32366/2709-9261-2021-1-1-19-25.

УДК 342.565.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.46

РОЗВИТОК ПРАКТИКИ ВЕРХОВНОГО СУДУ ПІД ВПЛИВОМ ПОЗИЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ У ГАРАНТУВАННІ СОЦІАЛЬНИХ ПРАВ ОСІБ, ЯКІ ПРОЖИВАЮТЬ НА ТЕРИТОРІЯХ РАДІОАКТИВНОГО ЗАБРУДНЕННЯ

Остафійчук Л.А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
ORCID: 0000-0003-4882-1038

Остафійчук Л.А. Розвиток практики Верховного Суду під впливом позицій Конституційного Суду у гарантуванні соціальних прав осіб, які проживають на територіях радіоактивного забруднення.

У статті здійснено дослідження впливу рішень Конституційного Суду України на формування судової практики Верховного Суду України щодо гарантування соціальних прав осіб, які проживають на територіях радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи, закріплених у Конституції України. Правовий контекст проблеми розглянуто в історичній ретроспективі, зокрема, в частині чисельних спроб змінити статус радіоактивно забруднених населених пунктів у зв'язку із переглядом їх зонування, задля вирішення іншого питання – зняття значного фінансового навантаження на державу у зв'язку із необхідністю забезпечення соціальної підтримки громадян, які проживають на таких територіях, а також порядку виплати пенсій, доплат та інших пільг, пов'язаних із наслідками Чорнобильської катастрофи. Через призму судового діалогу між рішеннями Конституційного Суду України та Верховного Суду України виявлено проблему щодо спроби законодавця звузити конституційні гарантії громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, за допомогою внесення змін до законодавства та підзаконних актів задля обмеження, позбавлення чи скасування цих виплат.

У зв'язку з чим проаналізовано судову практику Верховного Суду України та її взаємозв'язок із рішенням Конституційного Суду України від 17.07.2018 № 6-р/2018, яке відновило дію статті 39 Закону № 796-XII у частині повернення до попередньої редакції статті 39 цього Закону щодо права на виплату підвищень до пенсій для непрацюючих пенсіонерів, які проживають на територіях радіоактивного забруднення. На прикладі касаційного перегляду Верховним Судом України справ № 240/4937/18 та № 600/4070/22-а показано, що критерієм для реалізації права на соціальні виплати є фактичне проживання на території радіоактивного забруднення, а не наявність посвідчення постраждалого від Чорнобильської катастрофи.

Зроблено висновок, що практика Конституційного Суду України та Верховного Суду України демонструє тенденцію до конституційного судового активізму, спрямованого на розширювальне тлумачення соціальних гарантій, запобігання їх звуженню та забезпечення реального виконання державою своїх зобов'язань щодо соціального захисту осіб, постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Ключові слова: Конституційний Суд, Верховний Суд, справедливий суд, принцип субсидіарності і пропорційності, рішення суду, зразкові справи, обґрунтування судового рішення, судовий прецедент.

Ostafiichuk L.A. Development of the supreme Court's Case Law under the influence of the Constitutional Court's positions in guaranteeing the social rights of persons living in radioactively contaminated territories.

The article examines the impact of the decisions of the Constitutional Court of Ukraine on the formation of the case law of the Supreme Court of Ukraine regarding the guarantee of social rights, enshrined in the Constitution of Ukraine, for persons residing in radioactively contaminated territories affected by the Chornobyl disaster. The legal context of the issue is considered in historical retrospect, particularly regarding numerous attempts to modify the status of radioactively contaminated settlements through revisions of territorial zoning, undertaken with the aim of addressing another underlying concern – reducing the significant financial burden on the state associated with providing social support to citizens living in such territories, including the payment of pensions, supplements, and other benefits related

to the consequences of the Chornobyl catastrophe. Through the prism of judicial dialogue between the decisions of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine, the study identifies the issue of legislative attempts to narrow constitutional guarantees for citizens affected by the Chornobyl disaster by introducing amendments to legislative and subordinate acts intended to restrict, diminish, or abolish these social payments.

In this context, the case law of the Supreme Court of Ukraine and its correlation with the decision of the Constitutional Court of Ukraine of 17 July 2018 No. 6-r/2018 is analyzed. This decision reinstated Article 39 of Law No. 796-XII in the part that returned the earlier version of Article 39 concerning the right of non-working pensioners residing in radioactively contaminated territories to receive pension supplements. Using the examples of cases No. 240/4937/18 and No. 600/4070/22-a reviewed by the Supreme Court of Ukraine, the article demonstrates that the decisive criterion for exercising the right to social payments is actual residence in a radioactively contaminated area, rather than possession of an official certificate confirming the status of a person affected by the Chornobyl disaster.

It is concluded that the practice of the Constitutional Court of Ukraine and the Supreme Court of Ukraine reveals a trend toward constitutional judicial activism aimed at the expansive interpretation of social guarantees, preventing their narrowing, and ensuring the effective fulfillment by the state of its obligations concerning the social protection of persons affected by the Chornobyl disaster.

Key words: Constitutional Court, Supreme Court, fair trial, principle of subsidiarity and proportionality, court decision, exemplary cases, judicial reasoning, judicial precedent.

Постановка проблеми. Одна з наймасштабніших та найтрагічніших ядерних катастроф, що наочно показала руйнівну дію радіації на живі організми, сталася 26 квітня 1986 року на Чорнобильській атомній електростанції. Вибух четвертого енергоблоку призвів до потужного викиду радіонуклідів, які забруднили навколишнє середовище та негативно вплинули на здоров'я людей. Преамбула Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» визначає, що цей Закон «регулює питання поділу території на відповідні зони, режим їх використання та охорони, умови проживання та роботи населення, господарську, науково-дослідну та іншу діяльність в цих зонах. Закон закріплює і гарантує забезпечення режиму використання та охорони вказаних територій з метою зменшення дії радіоактивного опромінення на здоров'я людини та на екологічні системи» [1]. Постановою Кабінету Міністрів Української РСР від 23.07.1991 №106 затверджено Перелік населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи [2]. З моменту ухвалення критеріїв зонування та віднесення населених пунктів до різних зон радіоактивного забруднення, на підставі Закону України від 28.12.2014 № 76-VIII «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України», четверту зону посиленого радіологічного контролю було скасовано, а частину населених пунктів було переведено з другої до третьої зони радіоактивного забруднення у зв'язку з небажанням населення переселятися із цих сіл та обумовленою цим необхідністю збереження бюджетного фінансування соціальної підтримки. Саме фінансовий тягар держави на соціальну підтримку постраждалих від Чорнобильської катастрофи громадян, виплати на яку проходять через Пенсійний фонд України, протягом останніх десятиліть є предметом розгляду справ Конституційним Судом України та Верховним Судом України.

Наслідки Чорнобильської катастрофи стали ключовим об'єктом багаторічних біофізичних досліджень, за результатами яких, А.О. Рой стверджує, що Чорнобильська катастрофа спричинила довготривалі генетичні, онкологічні та екологічні наслідки для людей: «гостра променева хвороба у ліквідаторів аварії, підвищена онкологічна захворюваність, генетичні мутації, що передаються у спадок та спричиняють аномалії розвитку, зміни в екосистемах, психосоматичні розлади» [3, с. 82]. Чорнобильська катастрофа спричинила складні екологічні, політичні та правові наслідки, що залишаються актуальними для сучасного українського суспільства та світової спільноти. Навіть у віддалений період після аварії (понад 35 років), проведена Р.Г. Махінько та О.Ф. Дунаєвською комплексна радіоекологічна оцінка водних екосистем Житомирського Полісся доводить наявність глибинної концентрації радіонуклідів у тих чи інших складових цієї екосистеми [4, с. 98-99].

Щодо людей, – то щорічна загально дозиметрична паспортизація в Україні проводилася починаючи від 1991 р. і до 2012 р. За пост-чорнобильський період опубліковано 14 збірок паспортизації. Усі дозові розрахунки базувалися на результатах щорічних вимірювань забруднення радіоцезієм молока та картоплі, вироблених у тих населених пунктах, що були визначені Постановою Кабінету Міністрів України № 106. Паспортизація також включала результати вимірювань рівнів вмісту радіоцезію в організмі мешканців постраждалих територій за допомогою лічильників випромінювання людини.

Експертною групою Національної комісії з радіаційного захисту населення України (далі – НКРЗУ) у 2012 році було підготовлено 12 експертних висновків про радіологічний стан 2163 населених пунктів 12-ти областей України [5, 6].

Міністерство екології та природних ресурсів України надало експертні висновки до обласних рад для розгляду та прийняття відповідних рішень щодо зміни статусу населених пунктів до 01.09.2013 року. Проте, жодного рішення щодо перегляду статусу населених пунктів, віднесених до зон радіоактивного забруднення, обласними радами не було прийнято з причин обґрунтованих сумнівів у об'єктивності всіх висновків НКРЗУ. Одним із таких чинників став факт, що станом на 2011 рік дані про щільність забруднення ґрунту ізотопами стронцію та плутонію офіційно не публікувалися, спеціалісти групи керувалися лише даними про щільність забруднення ґрунту ізотопами цезію, незважаючи на те, що у статті 2 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» одним із критеріїв зонування є щільність забруднення ґрунту ізотопами цезію, стронцію або плутонію. Відсутність матеріалів або їх офіційне не опублікування, не є підставою для не виконання вимог ст. 2 Закону України «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи».

Незважаючи на це в Україні ще з 2011 року піднімається питання щодо скасування входження більшості населених пунктів до зон радіоактивного забруднення (у т. ч. шляхом наукових розвідок вчених [7]) і, як наслідок, автоматичного позбавлення громадян, які проживають у них, чорнобильських соціальних виплат. Інструментом обмеження, позбавлення чи скасування цих виплат слід визнати й спроби законодавця звузити конституційні гарантії громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, одна з яких є предметом цього дослідження. Тому, провідна роль Конституційного Суду України у відстоюванні конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя, здоров`я і соціальні виплати, – є очевидною, що свідчить про актуальність теми дослідження.

Метою статті є дослідження судової практики Верховного Суду під впливом позицій Конституційного Суду у гарантуванні соціальних прав осіб, які проживають на територіях радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика особливостей забезпечення соціальних прав осіб, постраждалих від наслідків Чорнобильської катастрофи, була предметом дисертаційного дослідження С.А. Глущенко (2019). Окремі аспекти судової практики по захисту прав в сфері соціального забезпечення потерпілих від аварії на ЧАЕС, їхній аналіз та розгляд зразкових справ в практиці Верховного Суду досліджувався у працях К.Р. Резворович (2020). Разом із тим взаємовплив рішень Конституційного Суду України та практики Верховного Суду у контексті забезпечення соціальних прав «чорнобильців» досліджено не було.

Виклад основного матеріалу. Соціальні права нерозривно пов'язані з принципом соціальної справедливості, який вимагає рівності можливостей та недискримінації у доступі до соціальних благ. Як зазначає О.В. Щербанюк, «в останні роки, коли гарантії соціальної держави поступаються через економічну кризу, справи, які вимагають судового контролю конституційності заходів, що порушують соціальні права, усе частіше потрапляють до судів, що викликає використання принципу пропорційності для перевірки обмеження соціальних прав. Таким чином, виходить цікавий подвійний ефект. Нові аспекти принципу пропорційності виникають у міру його застосування у справах, що стосуються соціальних прав, а соціальні права, своєю чергою, розвиваються, набуваючи більш конкретного юридичного змісту» [7, с. 289].

В Конституції України закріплено, що людина визнається найвищою соціальною цінністю в Україні, яка є соціальною і правовою державою, в якій визнається і діє принцип верховенства права (статті 1, 3 та 8). Згідно статті 16 Основного Закону України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [8], що зумовлює надання особливого статусу громадянам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Основні положення щодо реалізації конституційного права громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, на охорону їх життя і здоров`я та встановлення єдиного порядку визначення категорій зон радіоактивно забруднених територій, умов проживання і трудової діяльності на них, соціального захисту потерпілого населення, визначені Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 28.02.1991 № 796-XII (далі – Закон № 796-XII) [9].

Відповідно до положень ст. 65 Закону № 796-XII учасникам ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілим від Чорнобильської катастрофи видаються посвідчення, виготовлені за зразками, затвердженими Кабінетом Міністрів України. Посвідчення «Учасник ліквідації наслід-

ків аварії на Чорнобильській АЕС» та «Потерпілий від Чорнобильської катастрофи» є документами, що підтверджують статус громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та надають право користування пільгами, встановленими цим Законом [9].

На перший погляд, норми Закону №796-XII свідчать про те, що установлені ним пільги, стосуються лише осіб, яким встановлено статус постраждалого внаслідок Чорнобильської катастрофи, що підтверджується посвідченням відповідного виду і категорії, виданого у відповідності до Порядку видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та іншим категоріям громадян, затвердженого постановою КМУ «Деякі питання видачі посвідчень особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, та іншим категоріям громадян» від 11 липня 2018 року № 551.

Проте, відповідно до преамбули Закону №796-XII, його положеннями, окрім іншого, створено єдиний порядок умов проживання і трудової діяльності на радіоактивно забруднених територіях.

Зокрема, статтею 39 Закону № 796-XII (у редакції, чинній до 01.01.2015, яка була відновлена у зв'язку з прийняттям рішення Конституційного Суду України від 17.07.2018 № 6-р/2018 [10], в частині, яка не змінена Законом України від 04.02.2016 р. № 987-VIII «Про внесення зміни до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи») передбачено, що громадянам, які працюють на територіях радіоактивного забруднення, провадиться доплата в таких розмірах: – у зоні безумовного (обов`язкового) відселення – три мінімальні заробітні плати; – у зоні гарантованого добровільного відселення – дві мінімальні заробітні плати; – у зоні посиленого радіоекологічного контролю - одна мінімальна заробітна плата. Пенсії непрацюючим пенсіонерам, які проживають на цих територіях, і стипендії студентам, які там навчаються, підвищуються у розмірах, встановлених частиною першою цієї статті.

Тобто норма цієї статті поширюється на невизначене коло осіб, до якого входять такі групи громадян: 1) які працюють на територіях радіоактивного забруднення; 2) проживаючі на територіях радіоактивного забруднення непрацюючі пенсіонери: 3) студенти; 4) отримувачі пенсії у разі втрати годувальника на малолітню дитину, яка проживає на території радіоактивного забруднення; 5) діти-інваліди, які проживають на території радіоактивного забруднення та яким призначено пенсію, хоча вони є особами, які ще не були народжені на час Чорнобильської катастрофи і не можуть мати посвідчення ліквідатора або постраждалої особи від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС; 6) особи, які переїхали у населені пункти, віднесені до територій радіоактивного забруднення, після настання пенсійного віку.

Конституційний Суд у своєму Рішенні вказав, що обмеження чи скасування Законом №76-VIII пільг, компенсацій і гарантій, установлених Законом №796-XII, фактично є відмовою держави від її зобов'язань, передбачених статтею 16 Конституції України, у тому числі щодо соціального захисту осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи. Приписи статті 3 Конституції України, згідно з якими держава відповідає перед людиною за свою діяльність (частина друга), зобов'язують державу обґрунтовувати зміну законодавчого регулювання, зокрема, у питаннях обсягу пільг, компенсацій та гарантій особам, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи [10].

Правова позиція щодо застосування викладеної правової норми наведена у постанові Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року у зразковій справі №240/4937/18, яка є остаточним рішенням у зразковій справі та набуває прецедентного значення. За ознаками типових справ постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 240/4937/18 є зразковою для справ, у яких предметом спору є виплата пенсійними органами непрацюючим пенсіонерам, які проживають на територіях радіоактивного забруднення, підвищення до пенсії у розмірах, установлених частиною другою статті 39 Закону № 796-XII у редакції, чинній до 01 січня 2015 року. Обставини зразкової справи, які обумовлюють типове застосування норм матеріального права визначені такі: а) позивач проживає на території радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи; б) позивач є непрацюючим пенсіонером; в) відповідачем є відповідне управління ПФУ; г) предметом спору є нарахування та виплата із 17 липня 2018 року підвищення до пенсії непрацюючим пенсіонерам, які проживають на території радіоактивного забруднення, в розмірі, визначеному частиною другою статті 39 Закону № 796-XII, у редакції, чинній до 01 січня 2015 року [11].

При цьому відновлена відповідно до Рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 стаття 39 Закону №796-XII, належить до розділу VII Закону №796-XII, який визначає особливості регулювання праці громадян, які працюють на територіях радіоактивного забруднення і встановлює, серед іншого, право на нарахування та виплату підвищення до пенсії непрацюючому пенсіонеру, який проживає на території радіоактивного забруднення.

Аналізуючи вказане, Касаційний адміністративний суд у складі Верховного Суду у постанові від 15 липня 2024 року по справі №600/4070/22-а, зазначив, що розділ VII Закону України № 796-XII вста-

новлює наявність пільг у осіб, які проживають та (або) здійснюють трудову діяльність на територіях радіоактивного забруднення. Тому при застосуванні вказаної норми визначальним є не статус постраждалого внаслідок Чорнобильської катастрофи, підтверджений посвідченням відповідного виду і категорії, а, передусім, місце проживання на територіях радіоактивного забруднення особи, яка звертається за призначенням підвищення до пенсії та наявність у неї статусу непрацюючого пенсіонера [12].

Висновки. Конституційний Суд України послідовно застосовує підхід, згідно з яким соціальні права осіб, постраждалих від Чорнобильської катастрофи, мають підвищений ступінь конституційного захисту, захист яких є позитивним обов'язком держави, реалізація якого не може бути поставлена у залежність від адміністративних формальностей. Будь-які законодавчі або адміністративні обмеження цих прав підлягають суворій перевірці на предмет їх конституційності. У практиці Конституційного Суду України та Верховного Суду України простежується елемент конституційного судового активізму, спрямований на розширювальне тлумачення соціальних гарантій, встановлених Конституцією України і недопущення їх звуження. Наведені правові позиції Верховного Суду у справах № 240/4937/18 та № 600/4070/22-а демонструють приклади, як рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 визначає підхід судів загальної юрисдикції до вирішення категорії соціальних спорів, пов'язаними із подоланням наслідків Чорнобильської катастрофи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.91 р. № 795-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/791%D0%B0-12#Text
2. Про організацію виконання постанов Верховної Ради Української РСР про порядок введення в дію законів Української РСР «Про правовий режим території, що зазнала радіоактивного забруднення внаслідок Чорнобильської катастрофи» та «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок чорнобильської катастрофи»: постанова Кабінету Міністрів УРСР від 23.07.1991 № 106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/106%D0%B0-91-%D0%BF#Text.
3. Рой А.О. Чорнобильська катастрофа як науковий виклик. *Актуальні проблеми фундаментальних та суспільно-гуманітарних наук* : матеріали наук.-практ. інтернет-конф. молодих учених та здобувачів освіти, м. Харків, 20 лют. 2025 р. – Харків : НФаУ, 2025. С. 81-82.
4. Махінько Р.Г., Дунаєвська О.Ф. Радіонуклідне забруднення річок Житомирського Полісся: аналіз біоакумуляції в гідробіонтах. *Збалансоване природокористування,* 2025. № 2. С. 94-101. URL: https://journals.uran.ua/bnusing/article/view/337153.
5. Про Експертні висновки. URL: https://nkrzu.gov.ua/dial/eks/eks-pro.
6. Перегляд експертних висновків. URL: https://nkrzu.gov.ua/dial/eks/eks-per.
7. Щербанюк О. Принцип пропорційності та захист соціальних прав у практиці Конституційних Судів. *Соціальні права. Виклики воєнного часу* : зб. тез доп. Шостої Міжнар. наук.- практ. конф. «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Київ, 6 лип. 2023 р.). Харків : Право, 2023. 412 с. С. 288-297.
8. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
9. Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи: Закон України від 28.02.1991 № 796-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/796-12#Text.
10. Рішення Конституційного Суду України від 17 липня 2018 року № 6-р/2018 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпунктів 2-7, 12 та 14 пункту 4 розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року № 76-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-18#Text.
11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 у справі № 240/4937/18. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pro_sud/apel_zrazk_spravi_vs_vp/2023_12_08_580_2371_20.
12. Постанова Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 15 липня 2024 року у справі №600/4070/22-а. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120381002.

УДК 343.13:061.1ЄС (477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.47

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ ВИРАЖЕННЯ ПОГЛЯДІВ АДВОКАТІВ У КОНТЕКСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ПРАВА НА ДОСТУП ДО ПРАВОСУДДЯ[1]

Плотнікова М.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0002-6330-0874

Швагер О.А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Сумський державний університет
ORCID: 0000-0001-6119-5831

Плотнікова М.В., Швагер О.А. Забезпечення свободи вираження поглядів адвокатів у контексті реалізації європейських стандартів права на доступ до правосуддя.

Стаття присвячена характеристиці нормативних засад свободи вираження поглядів адвокатами як одного із критеріїв доступності правосуддя в національному та європейському праві, дослідити практику ЄСПЛ по статті 10 ЄКПЛ щодо захисту прав адвокатів.

Відзначаючи актуальність обраної теми щодо України, звертається увага на те, що питання балансу між свободою адвоката висловлювати свої погляди та повагою до суду набуває актуальності з огляду на потребу завершити реформу правосуддя, зміцнити роль адвокатури у відповідності європейським стандартам. Тож дослідження свободи вираження поглядів адвокатів є важливим не лише для вдосконалення національного законодавства й дисциплінарної практики, а й для забезпечення реального доступу громадян до правосуддя через ефективну й незалежну адвокатуру.

Авторки, розглядаючи право на свободу вираження поглядів адвокатами, зазначають, що слід зважати на вимоги професійної етики, повагу до суду, збереження довіри до правосуддя, тоді постає питання про допустимі межі такої свободи та адекватну реакцію суспільства на ті чи інші висловлювання. Потрібно встановити баланс між гарантією незалежності адвокатів і відповідальністю за етичне використання свободи слова. У статті наведені окремі важливі позиції ЄСПЛ за статтею 10 ЄКПЛ щодо захисту прав адвокатів.

Авторки приходять до висновків про те, що питання доступу до правосуддя в демократичному суспільстві залежить і від тих, хто формує судову практику, але і від тих хто формує громадську думку. Для того, щоб забезпечити ефективну співпрацю та взаєморозуміння між обома сторонами важливо докладати значних зусиль щоб забезпечити максимальну прозорість роботи системи правосуддя, чесність і професіоналізм її представників. Адвокат виступає не лише представником інтересів клієнта, а й активним учасником функціонування системи правосуддя, тому обмеження його можливостей вільно висловлювати правові позиції, критикувати дії органів влади чи суду, заявляти про порушення прав здатне підірвати ефективність судового захисту. Саме тому незалежність, професійна етика та свобода висловлювання адвокатів мають бути предметом особливого захисту.

Ключові слова: доступ до правосуддя, європейські стандарти, адвокатура, захист прав клієнта, свобода вираження поглядів, практика ЄСПЛ.

Plotnikova M.V., Shvaher O.A. Ensuring the lawyers' freedom of expression in the context of implementing European standards of the right to access to justice

The article is devoted to the characteristics of the normative principles on the one of the criteria for access to justice in national and European law, to study the practice of the European Court of Human Rights under the Article 10 of the ECHR on the protection of the lawyers' freedom of expression rights.

[1] Дослідження проведено на виконання міжнародного проєкту в сфері освіти 101175484 – EUJustice4U – ERASMUS-JMO-2024-HEI-TCH-RSCH «Доступ до правосуддя: кращі практики ЄС для України» (спільний проект СумДУ, Еразмус+ Жан Моне Фонду та Виконавчого агентства з питань освіти та культури за підтримки ЄС). Підтримка Європейською комісією випуску цієї публікації не означає схвалення змісту, який відображає лише думки авторів, і Комісія не може нести відповідальність за будь-яке використання інформації, що міститься в ній.

Noting the relevance of the chosen actuality for Ukraine, attention is drawn to the fact that the issue of the balance between the freedom of a lawyer to express the views and the importance to the court is gaining relevance in view of the need to complete the reform of procedural justice, to strengthen the bar in accordance with European standards. Therefore, the study of the lawyers' freedom of expression is a place not only for improving national legislation and disciplinary practice, but also for ensuring real access of citizens to justice through an effective and independent bar.

The authors, considering the right of lawyers to freedom of expression, note that one should take into account the requirements of professional ethics, respect for the court, and maintaining trust in justice, then the question arises of the permissible limits of such freedom and the adequate reaction of society to certain statements. It is necessary to establish a balance between the guarantee of the independence of lawyers and responsibility for the ethical use of freedom of speech. The article presents some relevant positions of the ECHR under Article 10 of the ECHR on the protection of the rights of lawyers.

The authors conclude that the issue of access to justice in a democratic society depends both on those who form judicial practice and on those who form public opinion. In order to ensure effective cooperation and mutual understanding between both parties, it is important to make significant efforts to ensure maximum transparency of the work of the justice system, honesty and professionalism of its representatives. A lawyer acts not only as a representative of the client's interests, but also as an active participant in the functioning of the justice system, therefore, limiting his ability to freely express legal positions, criticize the actions of authorities or the court, and report violations of legal opportunities can undermine the effectiveness of judicial protection. That is why the independence, professional ethics and freedom of attorneys should be subject to special protection.

Key words: access to justice, European standards, bar, clients' rights protection, freedom of expression, ECHR practice.

Постановка проблеми. Одним з критеріїв доступу до правосуддя є правова допомога, яка обов'язково має бути надана в кримінальних справах, щодо цивільних справ існують різні підходи. Власне тому адвокатура є не лише професійною спільнотою, що захищає інтереси клієнтів, а й системоутворюючим елементом демократичної держави, без якого реалізація права на справедливий суд і доступ до правосуддя втрачає практичний зміст. Реалізуючи функцію захисту адвокат в інтересах клієнта висловлює правові позиції, критикує дії державних органів, заявляє про порушення прав людини. Постає питання чи є межі критики, яку може висловлювати адвокат під час представництва інтересів клієнтів. Загалом свобода вираження поглядів є одним із фундаментальних прав людини, гарантованих статтею 10 Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ). І хоча у цій статті допускається, що це право може підлягати певним формальностям, умовам, обмеженням чи санкціям, ступінь обмежень має бути передбачений у законі, бути необхідним у демократичному суспільстві та відповідати чітко визначеній меті. Мета таких обмежень досить широка: захист національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, запобігання заворушенням чи злочинам, охорона здоров'я чи моралі, захист репутації чи прав інших осіб, запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду.

У сучасній європейській практиці збільшуються випадки притягнення адвокатів до дисциплінарної або кримінальної відповідальності за висловлювання у суді чи в публічному просторі. Наведемо декілька прикладів. По-перше, справа Фукс проти Німеччини (№ 29222/11 та 64345/11), за якою до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) звернувся німецький адвокат, який зазнав дисциплінарного та кримінального переслідування за наклепницькі висловлювання щодо експерта з інформатики, висловлені в письмових зауваженнях, наданих суду та пов'язаних з обвинувальним актом. Під час представництва клієнта, звинуваченого у завантаженні дитячої порнографії на його комп'ютер, пан Фукс стверджував, що приватний експерт, який розшифрував файли міг маніпулювати даними, щоб отримати докази, необхідні прокуратурі. Експерт подав позов про наклеп, і пана Фукса було засуджено, зокрема, до штрафу. ЄСПЛ, розглядаючи справу не встановив порушення прав адвоката на свободу вираження поглядів [1]. Можна також навести справу д-ра Шарлотти Праудман, у зв'язку з дисциплінарним трибуналом Ради зі стандартів адвокатури Великої Британії щодо неї через через публікацію в Твіттері критики рішення у справі клієнтки. У своїй публікації пані Праудман припустила, що суддя як член «хлопчачого клубу» упереджено аргументував своє рішення та применшив значення домашнього насильства, з яким стикнулася її клієнтка. Адвокатку звинуватили в поведінці, «яка могла б підірвати довіру громадськості до неї та професії». Зрештою після дворічного розгляду справи трибунал визнав, що висловлена критика була в межах свободи вираження поглядів, передбачених ст. 10 ЄКПЛ [2]. Цікавою у контексті нашого дослідження є справа двох італійських адвокатів, яких намагалися притягнути до кримінальної відповідальності

за наклеп, а саме за твердження про ймовірне ухилення від сплати податків чоловіком клієнтки, яку вони представляли у справі про розірвання шлюбу та поділ майна. Прокуратура обґрунтовувала, що адвокати вжили принизливі, дискредитуючі та безпідставно агресивні висловлення, проте суд визнав, що заяви адвокатів на шкоду протилежній стороні, що містяться в поясненнях захисту, були доречними з огляду на суто юридичні аспекти цивільного провадження [3]. У випадку з французьким адвокатом Рафаелем Кемпфом поліція розпочала кримінальне розслідування у справі про наклеп у зв'язку з «їдким» листом до начальника колонії, який відмовився перевести з одиночного ув'язнення клієнтку адвоката не зважаючи на наявне рішення суду [4]. Тож, розглядаючи право на свободу вираження поглядів адвокатами звісно слід зважати на вимоги професійної етики, повагу до суду, збереження довіри до правосуддя, але постає питання про допустимі межі такої свободи та адекватну реакцію суспільства на ті чи інші висловлювання.

Слід відмітити, що публічне висловлювання адвокатом позиції по справі, здійснюване у дозволених межах, все одно може спричиняти негативні дії по відношенню до нього. Так, за даними нещодавного опитування Ради адвокатських палат та юридичних товариств Європи (Council of Bars and Law Societies of Europe), 57% адвокатів повідомили про погрози або агресію впродовж останніх двох-трьох років. Тож з огляду на ризики, з якими стикаються адвокати, ССВЕ підкреслила необхідність вжиття надійних захисних заходів та рішуче підтримала прийняття Європейської конвенції про захист професії адвоката [5]. Цей новий міжнародний документ був розроблений для створення чіткого правового захисту, який гарантує адвокатам можливість виконання своїх професійних обов'язків, не боячись втручання, залякування або заподіяння шкоди [6]. Аналіз його положень дозволить визначити його вплив на реалізацію права на доступ до правосуддя та вплив на європейські стандарти у цій сфері.

Щодо України, то питання балансу між свободою адвоката висловлювати свої погляди та повагою до суду набуває актуальності з огляду на потребу завершити реформу правосуддя, зміцнити роль адвокатури у відповідності з європейськими стандартами. Тож дослідження свободи вираження поглядів адвокатів є важливим не лише для вдосконалення національного законодавства й дисциплінарної практики, а й для забезпечення реального доступу громадян до правосуддя через ефективну й незалежну адвокатуру.

Мета дослідження. З огляду на актуальність означеної тематики, вважаємо за необхідне охарактеризувати правові засади свободи вираження поглядів адвокатами як одного із критеріїв доступності правосуддя в національному та європейському праві, дослідити практику ЄСПЛ по статті 10 ЄКПЛ щодо захисту прав адвокатів.

Стан опрацювання проблематики. Питанням обмеження свободи слова у сфері здійснення правосуддя приділяється достатня увага дослідників. Зокрема, обмеження свободи вираження поглядів для захисту авторитету правосуддя розглядала А.О. Червяцова, слушно вказуючи, що поняття «авторитет і неупередженість суду» має певні об'єктивні, загальноєвропейські критерії [7]. Н. Гданський досліджував висловлювання та дії адвокатів в контексті втручання у діяльність суддів [8]. Окремі аспекти свободи вираження адвокатами своїх поглядів при здійсненні своєї діяльності також розглядаються в юридичній літературі. Так, Н. Сташків досліджуючи співвідношення свободи вираження поглядів та авторитету правосуддя, проаналізувала низку справ з практики ЄСПЛ, у яких адвокати критикували судочинство. Дослідниця констатувала, що судді можуть підлягати допустимій критиці за умови достатнього обґрунтування та відсутності образ [9]. У контексті дотримання адвокатами професійної етики розглядаються, наприклад, обмеження висловлювань в мережі Інтернет [10], засади спілкування адвокатів з прокурорами [11], етико-правові аспекти обговорення судового розгляду справи [12] тощо. Обґрунтовані висновки про особливості свободи вираження поглядів адвокатами роблять І.В. Бондар, Ю.М. Басюк [13]. Проте, на наш погляд, відсутні комплексні дослідження правових засад реалізації права на свободу вираження поглядів адвокатами у контексті забезпечення доступності правосуддя.

Виклад основного матеріалу. Адвокати відіграють важливу роль серед інших юридичних професій як одні із основних суб'єктів системи правосуддя, роблячи свій внесок у захист верховенства права, забезпечення доступу громадян до правосуддя та захист основних прав і свобод. Їх професійна діяльність може піддаватися певним обмеженням, в тому числі і щодо свободи вираження поглядів.

Проаналізуємо європейські підходи до реалізації права на свободу вираження поглядів адвокатами. Насамперед слід згадати відкриту у травні 2025 року для підписання нову конвенцію Ради Європи про захист професії адвоката (CETS № 226) [14]. На даний час її підписали 22 держави-члена Ради Європи [15]. Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката (далі – Конвенція) спрямована на захист адвокатів та їх професійних об'єднань, зокрема: забезпечення незалежності адвокатів та їх асоціацій; заборону переслідувань адвокатів, перешкод у виконанні

професійних обов'язків: захист від загроз, фізичних нападів, тиску, втручання, захист професійної діяльності. Конвенція захищає право на практику, на доступ до клієнтів, зв'язки клієнт-адвокат, конфіденційність, визначає справедливі та прозорі процедури дисциплінарного провадження, також значна увага приділена правам професійних асоціацій адвокатів. О.О. Храпенко слушно зазначає, що Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката «виступає важливим інструментом інституціоналізації адвокатської діяльності в європейському просторі та підтверджує зростаючу роль адвокатури як гаранта доступу до правосуддя й захисту основоположних прав і свобод людини» [16]. На наш погляд, набрання чинності цією конвенцією сприятиме ефективній реалізації права на правову допомогу і, відповідно, праву на доступ до правосуддя, розширивши зміст стандартів правосуддя у європейському правовому просторі.

Однією із гарантій захисту професійної діяльності адвоката є свобода вираження поглядів. Зокрема, положення статті 7 зазначеної Конвенції визначають правові засади реалізації адвокатом права на свободу вираження поглядів [14]. Зокрема, виходячи зі змісту цієї статті виходить, що право на свободу вираження поглядів адвокатом має дві сторони: з одного боку – інформування громадськості про питання, що стосуються справ їхніх клієнтів і воно обмежується приписами закону, правилами професійної етики адвоката та питаннями поваги до приватного життя клієнта і правилами правосуддя; з іншого боку – це участь у публічному обговоренні змісту, тлумачення та застосування чинних і запропонованих правових норм, судових рішень, здійснення правосуддя та доступу до нього, захисту прав людини, а також можливість вносити пропозиції щодо реформ з цих питань, що означає можливість висловлення своєї думки адвокатом як індивідуально, так і колективно – наприклад, при роботі у складі відповідних професійних асоціацій та комітетів. Сюди, на нашу думку, також слід віднести публічні виступи адвокатів на запрошення медіа.

Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката ґрунтується на Основних принципах щодо ролі юристів розроблених Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками та на рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec(2000)21 «Про свободу здійснення професії адвоката», тому вважаємо за потрібне зупинитися також і на положеннях цих документів для характеристики права на свободу вираження поглядів адвокатів. Так, у п. 23 Основних принципів щодо ролі юристів розроблених Восьмим Конгресом Організації Об'єднаних Націй з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками встановлює: адвокати, як і інші громадяни, мають право на свободу вираження поглядів, переконань, об'єднань та зібрань. Зокрема, вони мають право брати участь у публічному обговоренні питань, що стосуються права, здійснення правосуддя та сприяння та захисту прав людини, а також вступати до місцевих, національних чи міжнародних організацій або створювати їх і відвідувати їхні засідання без професійних обмежень через свої законні дії або членство в законній організації. Здійснюючи ці права, адвокати завжди повинні поводитися відповідно до закону та визнаних стандартів та етики юридичної професії [17]. А в Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи Rec (2000) 21 «Про свободу здійснення професії адвоката» при характеристиці загальних принципів свободи професійної діяльності адвокатів також відзначено, що у адвокатів має бути свобода переконань, вираження поглядів, пересування, об'єднання та зібрань; зокрема, вони мають бути наділені правом брати участь у публічних дискусіях з питань, які стосуються права і відправлення правосуддя, і пропонувати реформи законодавства [18].

Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства в статті 1.1 визначає, що у будь – кому правовому суспільстві адвокату відведено особливу роль; його призначення не обмежено сумлінним виконанням свого обов'язку у межах закону. Адвокат має діяти в інтересах права в цілому так само, як і в інтересах тих, чиї права і свободи йому довірено захищати; не лише виступати в суді від імені клієнта, а й надавати йому юридичну допомогу у вигляді порад і консультацій. У цьому зв'язку на адвоката покладено цілий комплекс зобов'язань як юридичного, так і морального характеру, які часто вступають у взаємну суперечність. Зобов'язання умовно поділяють на такі категорії: перед клієнтом; перед судом та іншими органами влади, з якими адвокат контактує, виступаючи як довірена особа клієнта або від його імені; перед іншими представниками даної професії в цілому і перед будь-ким з колег зокрема; а також перед суспільством, для членів якого існування свободної незалежної професії поряд з додержанням правових норм є найважливішою гарантією захисту прав людини перед державною владою та іншими інтересами суспільства [19].

Слушною є думка В.В. Заборовського, що професійна діяльність, авторитет та поведінка адвоката у повсякденному житті мають велике значення у ствердженні адвокатури як інституту правової держави та громадянського суспільства [20, с. 195]. Отже, роль адвоката полягає у консультуванні, адвокатській діяльності та безпосередньому захисті інтересів клієнта. Адвокат консультує клієнта з правових питань, розглядає можливості мирного вирішення спору та/або бере участь у судовому провадженні, якщо таке відбувається. Здатність адвоката виконувати цю роль, залежить

в тому числі й від ступеню його професійної незалежності по відношенню до судів, державних органів, а також щодо власних інтересів. Саме ця незалежність в тому числі залежить й від можливості висловлювати власну думку адвокатом не тільки в суді, але й публічно. Звичайно, що правила про адвокатську таємницю також впливають на деякі аспекти реалізації цього права і їх можна розглядати з кількох аспектів: морального, договірного та етичного.

Іншим важливим аспектом є гарантії цієї незалежності, в тому числі захист репутації адвокатів, шкода якій може бути завдана публічними висловлюваннями інших осіб. Тут мова може йти також і про заборону ототожнення адвоката з клієнтом, чим можуть зловживати медіа. Національна асоціація адвокатів неодноразово у своїх публікаціях наголошувала на цій проблемі [21; 22; 23; 24].

І.В. Бондар, Ю.М. Басюк аналізуючи свободу вираження поглядів адвокатами слушно стверджують, що на основі усталеної практики ЄСПЛ сформувалися засади втручання у це право, зокрема їх основою є баланс між захистом свободи слова та захистом судової влади [25, с. 19].

З огляду на зазначене, вважаємо за необхідне, навести деякі важливі позиції ЄСПЛ за статтею 10 ЄКПЛ щодо захисту прав адвокатів. Так, ЄСПЛ при розгляді справ про порушення цієї статті виходить з того, що свобода вираження поглядів є попередньою умовою інших свобод, гарантованих ст. 10, і вона користується майже абсолютним захистом в тому сенсі, що можливі лише обмеження, викладені в пункті 2, якщо вони є необхідними в демократичному суспільстві. Відповідно до свободи висловлювань, особи також захищені від можливих негативних наслідків у випадках, коли певні думки приписуються їм після попередніх публічних висловлювань. Свобода мати свою думку включає в себе «негативну свободу» не бути примушеним до висловлювати власну думку, яка на погляд Суду також може захищається ст. 10 Конвенції, хоча це питання слід розглядати на індивідуальній основі [26, с. 15]. Посилаючись на особливий статус адвокатів і їх роль у відправленні правосуддя, Суд розмежовує становище адвокатів та журналістів. Якщо завдання останніх полягає у передачі інформації та ідей з усіх питань, що становлять суспільний інтерес, зокрема й тими, що стосуються відправлення правосуддя, то адвокати як головні дійові особи у системі правосуддя безпосередньо беруть участь у її функціонуванні і у захисті сторони [26, с. 105].

У справі Simić v. Bosnia and Herzegovina (заява № 39764/20) [27] адвоката оштрафували за саркастичні вислови у апеляції, які були визнані образливими. Адвокат у судовому засіданні розповів жарт про професора, котрий вимагав від студентів не тільки число, а й імена жертв бомбардування Хіросіми. Цим жартом заявник хотів проілюструвати його критику підходу суду другої інстанції до доказів і питань, які він ставив як захисник. Жарт був зроблений у залі суду і не поширювався у медіа, проте апеляційний суд розцінив висловлювання як образливі щодо суду та притягнув заявника до відповідальності за неповагу до суду. Розглядаючи обставини справи ЄСПЛ вирішив, що відбулося порушення свободи вираження поглядів, тому що вислови були зроблені в контексті захисту інтересів клієнта, і санкція не була обґрунтована достатньо.

Аналогічного висновку ЄСПЛ прийшову у рішенні по спрві Pisanski v. Croatia (заява № 28794/18) [28]. У цій справі адвокат висловив критичні зауваження стосовно суду першої інстанції в апеляційній скарзі, захищаючи правові інтереси клієнта. Суд встановив, що хоча мова була різкою, вона підпадає під захист ст. 10, бо адвокат діяв у професійній ролі. Суд визнав, що причини для втручання у свободу вираження поглядів не були «відповідними та достатніми».

У об'єднаному провадженні у справі L.P. and Carvalho v. Portugal (заява № 24845/13 та № 49103/15) [29] ЄСПЛ також встановив порушення права передбаченого ст. 10 ЄКПЛ, визнавши притягнення до відповідальності адвокатів за критику суду у документах, які були підготовлені у професійній ролі, втручанням було непропорційним та непотрібним у демократичному суспільстві.

У наступній справі Morice v. France (№ 29369/10) [30] критичні зауваження щодо суддів були висловлені адвокатом у газетній статті та через лист до міністерства. Стаття та лист стосувалися запиту про адміністративне розслідування щодо поведінки суддів. ЄСПЛ наголосив, що адвокати повинні мати можливість піднімати питання про недоліки роботи судової системи, якщо це робиться на фактичній основі й стосується суспільно важливих тем. Суд підтвердив підвищений рівень захисту для професійної критики, висловленої в інтересах належного здійснення правосуддя.

У справах Nikula v. Finland (заява № 31611/96) [31] та Reznik v. Russia (заява № 4977/05) [32] ЄСПЛ визнав, що надмірне обмеження свободи висловлювання адвокатів може перешкоджати належному здійсненню правосуддя. В обох випадках адвокати критично висловилися захищаючи інтереси клієнта роте не щодо суду, а прокурора у першому випадку та щодо незаконних дій слідчих органів – у другому. В обох випакдах ЄСПЛ встановив, що національні органи необґрунтовано обмежили свободу слова адвоката, притягнувши їх до відповідальності, а державні службовці, зокрема прокурори та слідчі, мають вищу межу терпимості до критики, якщо вона обґрунтована і не переслідує приватну або образливу мету.

У наведених справах ЄСПЛ наголошував, що при вирішенні питання про притягнення до відповідальності адвоката за критику суду слід враховувати чи висловлювання були у зв'язку виконанням професійних обов'язків по захисту прав клієнта, а також спосіб, місце і ціль таких висловлювань.

Аналізуючи практику ЄСПЛ, Д. Л. Аббасова робить слушний висновок, що адвокат може бути притягнутим до дисциплінарної або будь-яких інших видів відповідальності за публічне обговорення судового розгляду справи, якщо єдиною метою його висловлювань є образа суду або судової системи в цілому [12, с. 5].

Такий підхід ЄСПЛ демонструє важливу роль адвокатури реалізації права на справедливий суд, зокрема й щодо свободи вираження поглядів адвокатами з метою реалізації своєї професійної функції щодо захисту прав клієнтів. Вбачається, що забезпечення реалізації цього права адвокатами дозволяє тим, хто потребує правового захисту отримати доступ до всіх інструментів правосуддя, але також й для того, щоб громадськість отримала можливість для оцінки питань доступу до правосуддя.

Висновки. Питання доступу до правосуддя в демократичному суспільстві залежить не лише від тих, хто формує судову практику, але і від тих хто формує громадську думку. Для того, щоб забезпечити ефективну співпрацю та взаєморозуміння між обома сторонами важливо докладати значних зусиль щоб забезпечити максимальну прозорість роботи системи правосуддя, чесність і професіоналізм її представників. Адвокат виступає не лише представником інтересів клієнта, а й активним учасником функціонування системи правосуддя, тому обмеження його можливостей вільно висловлювати правові позиції, критикувати дії органів влади чи суду, заявляти про порушення прав здатне підірвати ефективність судового захисту.

Практика ЄСПЛ за ст. 10 ЄКПЛ відіграє ключову роль у визначенні меж свободи вираження поглядів адвокатами під час здійснення ними професійної діяльності. Суд послідовно підкреслює, що адвокат, як учасник правосуддя, має не лише право, а й обов'язок привертати увагу суду до порушень та недоліків, що безпосередньо впливають на інтереси клієнта. Тому допустимі межі критики, висловленої адвокатом у процесуальному контексті, є ширшими, ніж під час звичайної публічної дискусії. Водночас ЄСПЛ наголошує, що висловлювання адвоката повинні залишатися професійними, добросовісними та спрямованими на правову аргументацію, а не на особисту образу чи підрив авторитету правосуддя. Саме баланс між захистом авторитету судової влади та необхідністю забезпечити ефективну адвокатську діяльність формує у практиці Суду чіткі критерії пропорційності дисциплінарних або інших санкцій, які можуть застосовуватися до адвокатів.

Підсумовуючи слід зазначити, що незалежність, професійна етика та свобода висловлювання адвокатів мають бути предметом особливого захисту. Розвиваючи європейські стандарти у сфері доступу до правосуддя Рада Європи розробила нову Конвенцію про захист професії адвоката. На наш погляд, Україні слід приєднатися до цієї Конвенції Ради Європи, оскільки вона встановлює подвійний принцип: по-перше, захист адвоката від тиску чи переслідування за добросовісні висловлювання, зроблені під час виконання професійних обов'язків; по-друге, вимогу професійної стриманості, яка ґрунтується на тому, що адвокат не повинен використовувати свободу слова для поширення образ, наклепів або підриву довіри до правосуддя. У такий спосіб Конвенція конкретизує підхід, який також випливає зі ст. 10 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ: адвокат має широку, але не необмежену свободу висловлювання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. CASE of FUCHS v. GERMANY (Application № 29222/11 та 64345/11) URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/docx/?library=ECHR&id=001-204514&filename=FUCHS%20v.%20GERMANY%20-%20%5BUkrainian%20Translation%5D%20by%20the%20Ukrainian%20Helsinki%20Human%20Rights%20Union.docx&logEvent=False (дата звернення: 14.11.2025).
2. Barrister cleared of misconduct after criticising 'boys' club' attitude in legal profession. URL: https://www.theguardian.com/law/2024/dec/12/barrister-cleared-of-misconduct-after-criticising-boys-club-attitude-in-legal-profession (дата звернення: 14.11.2025).
3. Non è diffamazione dare dell'evasore alla controparte. URL: https://www.giustiziaeliberta.net/2023/02/27/non-e-diffamazione-dare-dellevasore-alla-controparte (дата звернення: 14.11.2025).
4. «Torture blanche»: la convocation de Me Raphaël Kempf au commissariat soulève l'indignation de nombreux avocats. URL: https://www.lavoixdunord.fr/1530785/article/2024-12-06/torture-blanche-la-convocation-de-me-raphael-kempf-au-commissariat-souleve-l (дата звернення: 14.11.2025).
5. CCBE report on threatening behaviour and aggression towards lawyers. URL: https://www.ccbe.eu/fileadmin/speciality_distribution/public/documents/HUMAN_RIGHTS/HR_Guides___

recommendations/EN_2024_CCBE-report-on-threatening-behaviour-and-aggression-towards-lawyers.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
6. Коментар до Конвенції РЄ про захист професії адвоката. URL: https://zib.com.ua/ua/166222.html (дата звернення: 14.11.2025).
7. Червяцова А.О. Свобода вираження поглядів і підтримання авторитету і безсторонності суду: аналіз практики Європейського суду з прав людини. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: Право, 2013. № 1082. Вип. 16.* С. 62–65. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKhIPR_2013_1082_16_15.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
8. Гданський Н. Неприпустимість впливу з боку прокурорів та адвокатів на діяльність суддів. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. 2024. Т. 11. № 1.* С. 58–67. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/may/34449/11.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
9. Сташків Н. Авторитет правосуддя VS свобода вираження поглядів (практика Європейського суду з прав людини). *Актуальні проблеми правознавства.2018. № 3.* С. 45–52. URL: http://appj.tneu.edu.ua/index.php/appj/article/view/303 (дата звернення: 14.11.2025).
10. Матвієнко В. В., Коновалов В. Порівняння основних аспектів дотримання адвокатської етики в мережі Інтернет. Досвід Польщі та України. *Актуальні питання у сучасній науці.* 2023. № 1(7). С. 272–282. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-1(7)-272-282.
11. Кравченко М.О., Кісліцина І.О. До питання комунікації прокурора та адвоката: етичний аспект. *Право і суспільство.* 2025. № 4. Т. 2. С. 3–9. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.2.1.
12. Аббасова Д.Л. Свобода вираження поглядів та поширення інформації про судовий розгляд: етико-правові аспекти. *Актуальні проблеми держави і права.* 2023. Вип. 98. С. 3–9. DOI: https://doi.org/10.32782/apdp.v98.2023.1.
13. Бондар І.В., Басюк Ю.М. Свобода вираження поглядів адвокатами: теоретико-прикладний аспект. *Наукові праці НУ ОЮА. 2023. Т. 23.* С. 15–21. URL: http://naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom32/2.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
14. Council of Europe Convention for the Protection of the Profession of Lawyer (CETS No. 226). URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treatynum=226 (дата звернення: 14.11.2025).
15. Chart of signatures and ratifications of Treaty 226. URL: https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=signatures-by-treaty&treatynum=226 (дата звернення: 14.11.2025).
16. Храпенко О.О. Конвенція про захист професії адвоката: перспективи для України. *Актуальні проблеми судового права: матеріали X міжнар. наук.-практ. конф. (25 квіт. 2025 р.). Харків: Право, 2025.* С. 142–146. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/ core/bitstreams/7a610e17-b0fe-4877-b256-a3a9b1ab46d6/content#page=143 (дата звернення: 14.11.2025).
17. Basic Principles on the Role of Lawyers by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime and the Treatment of Offenders (Havana, Cuba; 07.09.1990). URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/basic-principles-role-lawyers (дата звернення: 14.11.2025).
18. Recommendation No. R(2000)21 of the Committee of Ministers to member States on the freedom of exercise of the profession of lawyer (Adopted by the Committee of Ministers on 25 October 2000 at the 727th meeting of the Ministers' Deputies). URL: https://rm.coe.int/16804d0fc8 (дата звернення: 14.11.2025).
19. Загальний кодекс правил для адвокатів країн Європейського Співтовариства (Прийнято делегацією дванадцяти країн-учасниць на пленарному засіданні у Страсбурзі в жовтні 1988 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text (дата звернення: 14.11.2025).
20. Заборовський В. В. Моральні засади здійснення адвокатської діяльності: загальні положення. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету.* 2024. Серія право. Випуск 81: частина 3. С. 191–196. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.81.3.28.
21. Ототожнення адвоката з клієнтом як спосіб маніпуляції громадською думкою. URL: https://unba.org.ua/publications/10822-ototozhnennya-advokata-z-klientom-yak-sposib-manipulyacii-gromads-koyu-dumkoyu.html (дата звернення: 14.11.2025).
22. Захист без ярликів: ототожнення адвоката з клієнтом руйнує принципи правової держави. URL: https://unba.org.ua/publications/10771-zahist-bez-yarlikiv-ototozhnennya-advokata-z-klientom-rujnue-principi-pravovoi-derzhavi.html (дата звернення: 14.11.2025).

23. РАУ закликала Президента підписати Закон про відповідальність за ототожнення адвоката з клієнтом. URL: https://unba.org.ua/news/10742-rau-zaklikala-prezidenta-pidpisati-zakon-pro-vidpovidal-nist-za-ototozhnennya-advokata-z-klientom.html (дата звернення: 14.11.2025).
24. Захист адвокатів – захист правосуддя: відповіді на побоювання щодо нового закону. URL: https://unba.org.ua/publications/10738-zahist-advokativ-zahist-pravosuddya-vidpovidi-na-poboyuvannya-shodo-novogo-zakonu.html (дата звернення: 14.11.2025).
25. Бондар І.В., Басюк Ю.М. Свобода вираження поглядів адвокатами: теоретико-прикладний аспект. *Наукові праці НУ ОЮА.* 2023. Т. 23. С. 15–21. DOI: https://doi.org/10.32782/npnuola.v32.2023.2.
26. Посібник зі статті 10 Європейської конвенції з прав людини. Свобода вираження поглядів. URL: https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_10_ukr (дата звернення: 14.11.2025).
27. CASE OF SIMIĆ v. BOSNIA AND HERZEGOVIN (Application no. 39764/20). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-217256 (дата звернення: 14.11.2025).
28. CASE OF PISANSKI v. CROATIA (Application no. 28794/18). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233985 (дата звернення: 14.11.2025).
29. AFFAIRE L.P. ET CARVALHO c. PORTUGAL (Requêtes nos 24845/13 et 49103/15). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-196399 (дата звернення: 14.11.2025).
30. CASE OF MORICE V. FRANCE – [Ukrainian Translation] by the Ukrainian Helsinki Human Rights Union. URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204512 (дата звернення: 14.11.2025).
31. CASE OF NIKULA v. FINLAND (Application no. 31611/96). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-60333 (дата звернення: 14.11.2025).
32. CASE OF REZNIK V. RUSSIA (Application no. 4977/05). URL: https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-118040 (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 343.352:342.951(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.48

СУДОВІ ТА ПРАВООХОРОННІ ОРГАНИ УКРАЇНИ В СИСТЕМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АНТИКОРУПЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ТА УТВЕРДЖЕННЯ ДОБРОЧЕСНОСТІ

Чайка Р.А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0002-9366-832X

Панасюк О.П.,
кандидат історичних наук, доцент кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0002-9871-3441

Чайка Р.А., Панасюк О.П. Судові та правоохоронні органи України в системі забезпечення антикорупційної політики та утвердження доброчесності.

У статті здійснено системний правовий аналіз ролі судових і правоохоронних органів України в реалізації антикорупційної політики в контексті євроінтеграційних зобов'язань держави. На основі чинного українського законодавства, Антикорупційної стратегії на 2021–2025 рр., а також емпіричних даних судової статистики та міжнародних оцінок розкрито трансформацію інституційної архітектоніки протидії корупції – від фрагментарної моделі до спеціалізованої багаторівневої інфраструктури. Окреслено правовий статус і функціональну специфіку НАЗК як центру превентивної політики, НАБУ як органу досудового розслідування топ корупції, САП як суб'єкта процесуального керівництва, ВАКС як суду, уповноваженого розглядати особливо складні корупційні провадження та справи про необґрунтовані активи, а також ДБР, прокуратури, Національної поліції та судів загальної юрисдикції як елементів, що забезпечують розмежування підслідності й підтримання публічного обвинувачення. Показано, що попри інституційне посилення антикорупційних органів зберігаються колізії та прогалини кримінально-правового й процесуального регулювання, неоднорідність судової практики, кадрові й ресурсні обмеження, а також ризики зовнішнього впливу на спеціалізовані інституції. Обґрунтовано, що подальший розвиток антикорупційної інфраструктури має бути спрямований на уточнення меж підслідності, посилення спроможності судової влади й органів досудового розслідування, удосконалення механізмів повернення активів і захисту викривачів, а також на поглиблення інституційної доброчесності як ключового критерію реальної імплементації принципу верховенства права та готовності України до інтеграції в європейський правовий простір. Особливу увагу приділено функціональному розподілу між превентивною, слідчо-прокурорською та судовою ланками, що також вимагає узгодженості процедур виявлення, розслідування й судового розгляду корупційних правопорушень. Наголошено на важливості спеціалізації суддів і прокурорів, розвитку внутрішніх систем контролю та співпраці з громадянським суспільством для формування культури нульової толерантності до корупції.

Ключові слова: антикорупційна політика, доброчесність; НАБУ, САП, ВАКС, підслідність, верховенство права.

Chaika R.A., Panasiuk O.P. Judicial and law enforcement bodies of Ukraine in the system of ensuring anti-corruption policy and upholding integrity.

The article provides a systematic legal analysis of the role of Ukraine's judicial and law-enforcement bodies in the implementation of anti-corruption policy in the context of the state's European integration commitments. On the basis of the Constitution of Ukraine, special anti-corruption legislation, the Anti-Corruption Strategy for 2021–2025, as well as empirical data of judicial statistics and international assessments, it examines the transformation of the institutional architecture of anti-corruption efforts – from a fragmented model to a specialized multi-level infrastructure. The article outlines the legal status and functional specificity of the NACP as the centre for preventive policy, NABU as a body for pre-trial investigation of high-level corruption, SAPO as the core of prosecutorial guidance, HACC as a specialized court authorised

to adjudicate particularly complex corruption cases and cases on unexplained assets, as well as the SBI, the prosecution service, the National Police and courts of general jurisdiction as elements that ensure the delineation of investigative jurisdiction and the maintenance of public prosecution. It is shown that, despite the institutional strengthening of anti-corruption bodies, conflicts and gaps in criminal-law and procedural regulation, inconsistency of judicial practice, staffing and resource constraints of specialized bodies, as well as risks of external influence on these institutions, still persist. It is argued that the further development of the anti-corruption infrastructure should be aimed at clarifying the boundaries of investigative jurisdiction, enhancing the capacity of the judiciary and pre-trial investigation bodies, improving mechanisms for asset recovery and protection of whistle-blowers, as well as deepening institutional integrity as a key criterion for the genuine implementation of the rule of law and Ukraine's readiness for integration into the European legal space. Particular attention is paid to the functional division between preventive, investigative-prosecutorial and judicial components, which likewise requires coherent procedures for the detection, investigation and adjudication of corruption offences. The article emphasizes the importance of specialization of judges and prosecutors, the development of internal control systems and cooperation with civil society in order to foster a culture of zero tolerance for corruption.

Key words: anti-corruption policy; institutional integrity; NABU; SAPO; HACC; investigative jurisdiction; rule of law.

Постановка проблеми. Євроінтеграційний курс України та зобов'язання в межах Угоди про асоціацію з ЄС висувають підвищені вимоги до спроможності держави забезпечувати реальний, а не декларативний характер антикорупційної політики. За останнє десятиліття сформовано розгалужену інституційну систему – НАЗК, НАБУ, САП, ВАКС, ДБР, оновлену прокуратуру, спеціалізовані підрозділи Національної поліції. Водночас стійкі корупційні практики, фрагментарність правозастосування, конкуренція юрисдикцій та нерівномірна ефективність окремих ланок свідчать про неповну реалізацію потенціалу цієї системи. Особливої уваги потребує судовий компонент, оскільки саме поєднання спеціалізованої юрисдикції Вищого антикорупційного суду із повсякденною практикою судів загальної юрисдикції визначає реальний рівень невідворотності відповідальності за корупційні злочини. Питання полягає як в оцінці діяльності окремих органів, так і в аналізі їхньої взаємодії як цілісного механізму забезпечення доброчесності.

Метою статті є аналіз ролі судових та правоохоронних органів України в реалізації антикорупційної політики та утвердженні доброчесності, із зосередженням на їхньому правовому статусі, компетенції та механізмах взаємодії.

Стан опрацювання проблематики. Питання протидії корупції та функціонування спеціалізованих антикорупційних інституцій посідають помітне місце в українській доктрині кримінального, кримінального процесуального та конституційного права. У працях М. Хавронюка, О. Бусола, А. Гриценка, М. Мельника, Л. Шостко, О. Костенка, О. Кальмана, інших дослідників проаналізовано еволюцію національної антикорупційної політики, нормативну модель спеціальної підслідності, проблеми криміналізації й пеналізації корупційних діянь, а також особливості функціонування НАБУ, НАЗК, САП і ВАКС. Значний емпіричний матеріал акумульовано у звітах GRECO, OECD (Istanbul Action Plan), оцінках Європейської комісії, аналітиці Transparency International Ukraine, Центру протидії корупції, EUACI тощо. Водночас більшість робіт зосереджена або на окремих органах (НАБУ, НАЗК, ВАКС), або на загальних проблемах корупції як соціально-правового феномена.

Виклад основного матеріалу. Конституція України гарантує незалежність суду та статус судді (ст. 126), а ст. 8 визначає пріоритетність і виконуваність норм міжнародного права і зобов'язань України [1]. Набір спеціалізованих законів визначає повноваження антикорупційних органів. Законом «Про запобігання корупції» (2014 р.) створено Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом. НАЗК відповідає за формування антикорупційної політики та розробку антикорупційних стратегій і програм [2]. Він аналізує ситуацію з корупцією, розробляє та координує виконання Антикорупційної стратегії і Програми її реалізації; виявляє «корупційні норми» в законодавстві; контролює дотримання обмежень щодо конфлікту інтересів і фінансування партій; перевіряє декларації та фінансовий стан чиновників; адмініструє державні реєстри [2]. НАЗК проводить моніторинг практики дотримання законодавства та надає методичну допомогу органам влади.

Ще одним ключовим законом став «Про Національне антикорупційне бюро України» (2014 р., № 1698), який закріпив статус НАБУ як державного правоохоронного органу зі спеціальним статусом[3]. Згідно з ним, на НАБУ покладено «попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень» у межах його підслідності[3]. Тобто НАБУ здійснює розслідування злочинів високопосадовців, зокрема вищого рівня влади. Закон передбачає також гарантовану незалежність керівника та правові засади роботи бюро.

Систему доповнюють Закони «Про Вищий антикорупційний суд» (2018 р., №2447-VIII) [4] та «Про прокуратуру» [5]. Вищий антикорупційний суд (ВАКС) є спеціалізованим судом, до підсудності якого належать кримінальні правопорушення у сфері корупції та пов'язані з нею злочини, зокрема справи щодо незаконного збагачення, визнання активів необґрунтованими та конфіскації активів. Судді ВАКС призначаються на посаду безстроково, до досягнення ними віку 65 років, відповідно до загальних норм Конституції України, які регулюють статус суддів в Україні. Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП), створена 2015 р. забезпечує процесуальне керівництво у справах, що розслідуються НАБУ.

Наведене законодавство створило нову структуру антикорупційної інфраструктури, синхронізовану зі Стратегією. Зокрема, чинна Антикорупційна стратегія на 2021–2025 рр. проголошує принципи невідворотності відповідальності за корупцію [6].

НАЗК є центральним виконавчим органом «зі спеціальним статусом», відповідальним за профілактику корупції [2]. Серед ключових завдань: розробка і координація антикорупційної стратегії, аналіз корупційних ризиків, контроль обмежень щодо конфлікту інтересів та фінансування політичних партій, верифікація електронних декларацій публічних службовців, супровід системи захисту викривачів корупції тощо [2]. Зокрема, НАЗК адмініструє Єдиний державний реєстр декларацій і Реєстр осіб, притягнутих за корупційні правопорушення. В агентства також є повноваження здійснювати люстрацію, проводити аудит та навчання державних службовців.

У фаховій літературі діяльність Національного агентства з питань запобігання корупції розглядають як ключовий елемент превентивної антикорупційної політики держави. Аналітичні праці наголошують, що механізми автоматизованої та повної перевірки декларацій, а також взаємодія з викривачами здатні забезпечувати раннє виявлення корупційних ризиків. Водночас підкреслюється залежність результативності цих інструментів від узгодженості рішень та швидкості реагування інших суб'єктів – передусім спеціалізованої антикорупційної прокуратури, Національного банку України та судових органів. За висновками зовнішніх оцінювачів, зокрема аудиту, здійсненого Transparency International Ukraine, НАЗК виконало 120 рекомендацій міжнародних експертів і стало єдиним антикорупційним інституційним суб'єктом, який пройшов повноцінну зовнішню оцінку [7]. У щорічному рейтингу TI Ukraine діяльність Агентства у 2023 р. отримала оцінку 3,7 із 5 можливих балів [8]. Попри позитивні тенденції, у правозастосовній практиці фіксують затримки під час повних перевірок декларацій, а також окреслюють потребу в оновленні правового регулювання щодо конфіскації незаконних активів та механізмів гарантування безпеки викривачів.

НАБУ – державний правоохоронний орган «зі спеціальним статусом» для розслідування найвищого рівня корупції [9]. Закон визначає, що НАБУ протидіє корупційним злочинам, вчиненим вищими посадовими особами (держави чи місцевого самоврядування), що становлять загрозу національній безпеці [9]. НАБУ очолює директор, призначений через конкурс з участю міжнародних експертів, який користується особливими гарантіями незалежності.

НАБУ проводить детективні розслідування гучних справ, зокрема пов'язаних із розтратою бюджетних коштів, неправомірним збагаченням, хабарництвом серед вищих посадовців. Спільно з САП, НАБУ ініціює та подає до суду обвинувальні акти. У наукових публікаціях підкреслюють, що успішність НАБУ залежить від його незалежності (відсутності політичного тиску) і ресурсного забезпечення. Так, експерти TI відзначають помітний прогрес НАБУ: у рейтингу 2023 р. він отримав 4,3/5 балів (покращивши показник з 3,6 у 2020 р.) [8]. Експерти підкреслюють, що НАБУ продемонструвало себе «стабільним, ефективним і незалежним інститутом, спроможним виконувати поставлені завдання» [8]. Проте критики вказують на труднощі, зокрема невеликі фінансування та нестачу персоналу. Були випадки тиску на розслідування, що викликало занепокоєння антикорупційної спільноти.

Стратегія розвитку Національного антикорупційного бюро України на 2025-2030 рр. фіксує перехід від етапу інституційного становлення до етапу поглибленої модернізації та підвищення результативності. Якщо перші роки діяльності НАБУ були спрямовані на формування організаційної структури, процесів досудового розслідування та базових механізмів взаємодії з іншими суб'єктами антикорупційної інфраструктури, то новий стратегічний цикл орієнтований на посилення інституційної спроможності, управління ризиками, розвиток внутрішніх систем контролю й інформаційної безпеки, а також на узгодження діяльності Бюро з національними та міжнародними антикорупційними стандартами. Стратегія до 2030 р. прямо пов'язує ефективність НАБУ із ширшим контекстом національної безпеки, відновлення державних інститутів та інтеграції України до європейського правового простору. Ключовою віссю стратегічних орієнтирів є зміцнення спроможності НАБУ забезпечувати ефективне досудове розслідування корупційних злочинів найвищого рівня, зосереджуючи зусилля на топкорупції та складних економічних схемах, у тому числі з транскордонним елементом. Для цього передбачено вдосконалення нормативно-правового середовища, усунення

законодавчих прогалин, що перешкоджають результативному розслідуванню, оптимізацію підслідності та процедур пошуку, арешту, конфіскації й повернення активів. Акцент робиться на розвитку аналітичної складової досудового розслідування: розбудову інформаційно-аналітичних систем, розширення доступу до баз даних інших органів, запровадження стратегічного аналізу як інструмента виявлення системних корупційних практик у ключових секторах економіки та публічного управління [10].

Помітне місце у Стратегії займає цифрова трансформація діяльності НАБУ. Розвиток «іКейс» як інформаційно-аналітичної системи досудового розслідування, інтеграція з Єдиним реєстром досудових розслідувань та системою електронного документообігу судів покликані мінімізувати паперовий обіг, пришвидшити процесуальні дії, підвищити контрольованість і відтворюваність рішень детективів. Окремий стратегічний блок становить захист інформації: впровадження системи управління інформаційною безпекою відповідно до міжнародних стандартів, розбудова захищених сховищ електронних доказів, розвиток цифрової криміналістики та посилення спроможності протидіяти кіберзагрозам. Важливим орієнтиром на 2025-2030 рр. є забезпечення автономного технічного доступу НАБУ до інформації з електронних комунікаційних мереж, що має зменшити залежність від інших правоохоронних органів і посилити функціональну незалежність Бюро.

Не менш вагомим елементом стратегічної рамки є кадровий вимір. Стратегія до 2030 року виходить із того, що результативність НАБУ безпосередньо залежить від професійності, доброчесності та стійкості його працівників до корупційних ризиків і зовнішнього тиску. Тому передбачено подальший розвиток прозорих конкурсних процедур, удосконалення механізмів перевірки кандидатів, систематичний професійний розвиток детективів, аналітиків і працівників оперативних підрозділів, а також формування внутрішнього середовища, вільного від дискримінаційних практик і гендерних стереотипів. Паралельно посилюється система внутрішнього контролю: впроваджуються моделі управління ризиками, розвивається антикорупційний менеджмент за міжнародними стандартами, а культура доброчесності позиціонується як внутрішня «норма» функціонування інституції, а не як формальна вимога [10].

Стратегія до 2030 р. також закріплює зовнішній вимір розвитку НАБУ: розширення міжнародної співпраці, участь у спільних слідчих групах, поглиблення партнерства з європейськими і трансатлантичними інституціями, використання їхнього досвіду та експертизи для вдосконалення власних практик. Водночас особливу роль відведено взаємодії з суспільством: системним комунікаціям, просвітницьким проєктам, розвитку інституту викривачів, функціонуванню Ради громадського контролю. У цьому вимірі стратегічна мета полягає не лише у підвищенні рівня довіри до НАБУ, а й у формуванні в суспільстві стійкої установки на нульову толерантність до корупції. У сукупності ці вектори перетворюють Стратегію до 2030 р. на інструмент не просто організаційного планування, а й довгострокового інституційного укорінення НАБУ як ключового елемента антикорупційної інфраструктури демократичної України [10].

Спеціалізована антикорупційна прокуратура є ключовим елементом антикорупційної інфраструктури України, відповідальною за нагляд за досудовими розслідуваннями НАБУ та підтримання державного обвинувачення у справах про тяжку корупцію. Статус та повноваження САП визначені Законом України «Про прокуратуру», відповідно до якого вона функціонує як самостійний структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора, уповноважений здійснювати виключне процесуальне керівництво у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності НАБУ [11].

У дослідженнях щодо антикорупційної політики відзначається, що ефективність САП залишається однією з центральних передумов результативності всього антикорупційного механізму. Аналітичні огляди Transparency International Ukraine демонструють, що у 2021-2023 рр. інституційний розвиток САП відбувався нерівномірно, що було зумовлено тривалими конкурсами на керівні посади та кадровою нестабільністю [8]. Це підтверджується і в щорічних звітах Європейської комісії, де вказано на необхідність зміцнення кадрової автономності САП, забезпечення стабільної процедури добору прокурорів та підвищення спроможності прокуратури у справах топкорупції. У публічних звітах самої САП за 2021–2024 рр. наголошується на проблемах, пов’язаних із складністю доказування корупційних злочинів, затримками у проведенні експертних досліджень та тривалими процесуальними процедурами, що нерідко впливає на строки скерування обвинувальних актів [12]. Зовнішні аудитори EUACI та Рахункової палати вказують на потребу додаткового перегляду окремих процесуальних норм Кримінального процесуального кодексу України, що стосуються кваліфікації корупційних злочинів та умов накладення арешту на активи [13]. Підкреслюється також необхідність забезпечення належної заробітної плати прокурорів, удосконалення механізмів доброчесності та впровадження стабільної системи професійного розвитку. За висновками Центру протидії корупції, затягнутість конкурсу на керівника САП у 2020–2022 рр. негативно позначилася на темпах роботи прокуратури, що прямо впливало на ефективність розслідувань НАБУ [14].

Створення Вищого антикорупційного суду стало однією з ключових інституційних реформ, спрямованих на формування спеціалізованого механізму судового контролю у справах про корупційні правопорушення, що становлять загрозу публічній владі та її інституційній стабільності. Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» визначив його як вищий спеціалізований суд у системі судоустрою, діяльність якого спрямована на забезпечення справедливого та неупередженого правосуддя у категоріях справ, що належать до особливої сфери кримінальної юрисдикції. Потреба в такому суді виникла внаслідок тривалих проблем із незалежністю звичайних судів у розгляді справ щодо високопосадової корупції, що об'єктивно вимагало виокремлення спеціальної інституції зі специфічними кадровими, процесуальними та організаційними гарантіями.

Ухвалення закону про ВАКС у червні 2018 року започаткувало нову модель функціонування антикорупційного судочинства, у межах якої діяльність суддів ґрунтується на особливих процедурах добору, участі міжнародних експертів у кваліфікаційному оцінюванні та підвищених вимогах до професійної репутації. Завершення конкурсних процедур навесні 2019 року та приведення суддів до присяги забезпечили фактичний початок інституційної роботи суду. З моменту початку діяльності у вересні 2019 року ВАКС виконує функції суду першої інстанції та апеляційної інстанції в межах власної юрисдикції, здійснюючи судовий контроль за дотриманням прав учасників кримінального процесу та перевіряючи законність рішень, дій і бездіяльності органів досудового розслідування.

Юрисдикція ВАКС охоплює кримінальні провадження щодо корупційних та пов'язаних із ними злочинів, вчинених посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, а також злочинів у сфері бюджетних відносин, зловживання владою чи впливом, пропозиції або одержання неправомірної вигоди, незаконного збагачення та інших діянь, визначених кримінальним законом. Значну частину практики становлять справи за статтями 191, 364, 368, 369, 369-2, 368-4 Кримінального кодексу України, що свідчить про масштаби кваліфікованої корупції та необхідність спеціального судового органу для її розгляду. Окремим напрямом стали провадження у сфері розпорядження бюджетними коштами, нецільового використання фінансування та неправомірного впливу на економічні рішення органів влади.

Подальшим розвитком компетенції суду стало поширення на нього повноважень щодо вирішення питань про визнання активів необґрунтованими та їх стягнення у дохід держави в межах цивільного судочинства. Така модель поєднує елементи кримінального та цивільного реагування на корупцію, що відповідає міжнародним стандартам повернення активів, набутим злочинним шляхом. Практика ВАКС у справах про стягнення необґрунтованих активів формує новий напрям у національній юрисдикції, який вимагає комплексного доказування походження майна та встановлення критеріїв його необґрунтованості.

Висока ефективність ВАКС визнана і міжнародними експертами: Transparency International Ukraine у 2023 році оцінила його роботу у 4,6/5 балів (в 2020 р. було 4,0) [8].

Суди загальної юрисдикції продовжують відігравати ключову роль у розгляді корупційних кримінальних правопорушень, які не віднесені до виключної підсудності Вищого антикорупційного суду. До їх компетенції належать провадження щодо неправомірної вигоди, службових зловживань та інших складів злочинів, пов'язаних із діяльністю посадових осіб місцевого самоврядування, державних службовців середнього та нижчого рівнів, військовослужбовців і працівників бюджетної сфери. Аналіз судової статистики підтверджує, що найбільша кількість обвинувальних вироків стосується діянь, передбачених ст. 369 КК України (пропозиція, обіцянка або надання неправомірної вигоди) [15]. Проте такі провадження здебільшого охоплюють корупцію низового рівня, тоді як справи щодо високопосадовців переважаюче спрямовуються до органів, уповноважених законом на здійснення спеціальної підслідності, – НАБУ та ВАКС. У дослідженнях Державної судової адміністрації та узагальненнях Верховного Суду звертається увага на неоднакове тлумачення окремих корупційних складів злочинів, а також на практичні труднощі, пов'язані з тривалими строками судового розгляду та недостатньою спеціалізацією суддів у складних кримінальних провадженнях [16].

Конституційно-правова модель діяльності прокуратури визначена через функції процесуального керівництва досудовим розслідуванням, підтримання публічного обвинувачення та представництва інтересів держави у виключних випадках (ст. 131-1 Конституції України). Уведення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури та передання Державному бюро розслідувань повноважень щодо злочинів, учинених суддями, правоохоронцями та військовослужбовцями, істотно змінило архітектоніку антикорупційної юстиції. ДБР здійснює досудове розслідування у кримінальних провадженнях, які за законом не належать до компетенції НАБУ, що забезпечило розмежування підслідності та запобігло дублюванню функцій. САП, у свою чергу, забезпечує процесуальну цілісність діяльності НАБУ, координує обвинувальну стратегію та наглядає за дотриманням законності під час досудового розслідування у справах топкорупції.

Інституційний внесок Національної поліції України у протидію корупції пов'язаний переважно з функціонуванням підрозділів внутрішньої безпеки та оперативних служб, спрямованих на виявлення правопорушень серед співробітників поліції та попередження кримінальних загроз, пов'язаних із функціонуванням органів влади [17]. Однак її повноваження у сфері топкорупції є обмеженими, що відповідає чинним правилам підслідності, визначеним КПК України, та принципам спеціалізації антикорупційних органів.

Структура антикорупційної інфраструктури вибудована за принципом функціонального розподілу: НАЗК здійснює превентивні заходи; НАБУ, САП і ДБР формують слідчо-прокурорський блок; ВАКС і суди загальної юрисдикції – юрисдикційний блок судового реагування. Взаємодія цих інституцій є визначальною для забезпечення ефективності антикорупційної політики. Зокрема, у моделі взаємодії НАБУ та САП закладено принцип процесуальної нерозривності, за якого рішення детективів потребують належного прокурорського супроводу. ВАКС, у свою чергу, забезпечує судовий контроль над дотриманням прав сторін та винесенням обґрунтованих рішень у спеціальних категоріях справ.

Висновки. Проведений аналіз дає підстави стверджувати, що інституційна модель протидії корупції в Україні за останні роки зазнала принципових трансформацій: від фрагментарного реагування – до формування спеціалізованої антикорупційної інфраструктури із чітким функціональним розподілом між превентивними, слідчо-прокурорськими та судовими ланками. Створення й розвиток НАЗК, НАБУ, САП, ВАКС та ДБР посилили можливості держави щодо розслідування та судового розгляду складних корупційних проваджень, зокрема за участю вищих посадових осіб. Водночас зберігається низка системних викликів: неоднорідність судової практики у судах загальної юрисдикції, колізії й прогалини у кримінально-правовому та процесуальному регулюванні, кадровий і ресурсний дефіцит спеціалізованих органів, а також нерівномірний рівень інституційної доброчесності. Розв'язання цих проблем потребує поєднання законодавчих змін (уточнення меж підслідності, удосконалення складів корупційних злочинів, посилення механізмів повернення активів і захисту викривачів) та інституційних рішень (поглиблення спеціалізації суддів і прокурорів, зміцнення внутрішніх систем контролю й управління ризиками, підвищення прозорості конкурсних процедур і забезпечення належного фінансування). У більш широкому вимірі функціонування судових та правоохоронних органів у сфері антикорупційної політики має розглядатися як один із ключових критеріїв реальної імплементації принципу верховенства права та готовності України до поглибленої інтеграції в європейський правовий простір.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
2. Закон України «Про запобігання корупції»: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2014. № 49. Ст. 2056. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
3. Про Національне антикорупційне бюро України: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1698–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 47. Ст. 2051. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.
4. Про Вищий антикорупційний суд: Закон України від 07.06.2018 № 2447-VIII // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19#Text.
5. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697-VII // *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2-3. Ст. 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.
6. Національне агентство з питань запобігання корупції. Антикорупційна стратегія на 2021-2025 роки. Київ, 2022. URL: https://nazk.gov.ua/wp-content/uploads/2022/08/Antykoruptsijna-strategiya-na-2021-2025-rr.pdf.
7. Аналіз інфраструктури антикорупційних органів України Transparency International Ukraine – НАЗК отримало оцінку 3,7 бала з 5 у рейтингу таких органів. Transparency International Ukraine URL: https://ti-ukraine.org/en/research/capable-effective-and-independent-analysis-of-anti-corruption-agencies.
8. Аналіз інфраструктури антикорупційних органів України Transparency International Ukraine URL: https://ti-ukraine.org/en/research/capable-effective-and-independent-analysis-of-anti-corruption-agencies.
9. Національне антикорупційне бюро України (НАБУ). Історія створення, основні завдання та компетенція, особливості діяльності під час воєнного стану, нормативноправова основа діяльності / укл.: Коропатнік І.М., Микитюк М.А., Павлюк О.О., Пєтков С.В. Київ. ВД «Професіонал», 2023. – 566 с.

10. Стратегія розвитку Національного антикорупційного бюро України на 2025–2030 роки / НАБУ. URL: https://nabu.gov.ua/about-the-bureau/zasadi-roboti/strategiia-rozvytku-nabu-na-2025-2030-roky.
11. Про прокуратуру: Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1697–VII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 2–3. Ст. 12. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.
12. Звіт Спеціалізованої антикорупційної прокуратури за 2021–2023 роки. URL: https://gp.gov.ua/sap/publications.
13. EUACI. Independent Assessment of Anti-Corruption Institutions. 2023. URL: https://euaci.eu.
14. Центр протидії корупції. Аналітичний огляд діяльності САП та НАБУ (2019–2023). URL: https://antac.org.ua.
15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.
16. Державна судова адміністрація України. Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2024 році. Київ, 2025. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/Analyz_zdijsnenna_ pravosydda_2024.pdf.
17. Національна поліція України. Положення про Департамент внутрішньої безпеки Національної поліції України (Наказ № 83 від 09.11.2015, у редакції Наказу № 765 від 31.07.2019). Київ. URL: https://npu.gov.ua/polozhennia-pro-departament-vnutrishnoi-bezpeky-natsionalnoi-politsii-ukrainy/polozhennia-pro-departament-vnutrishnoi-bezpeky-natsionalnoi-politsii-ukrainy.

РОЗДІЛ XI. МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.322
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.49

ОСОБЛИВОСТІ СУДОЧИНСТВА МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ ДЛЯ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Алієв Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри операційного права
навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук,
Національний університет оборони України,
полковник юстиції
ORCID: 0000-0002-4309-3652

Приполова Л.І.,
кандидат юридичних наук,
старший дослідник,
начальник науково-дослідного відділу
проблем наукової та науково-технічної діяльності
науково-дослідного управління
проблем розвитку військової освіти та науки
Центру воєнно-стратегічних досліджень,
Національний університет оборони України»
полковник
ORCID: 0000-0002-8429-1866

Алієв Р.В., Приполова Л.І. Особливості судочинства Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу.

Метою створення 19 січня 1946 року Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (Токійського трибуналу) після Другої світової війни було притягнення до відповідальності керівників Японської імперії за скоєння воєнних злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності. Юрисдикція Токійського трибуналу поширювалась на вищих державних та військових осіб, відповідальних за підготовку, планування, розв'язання та ведення агресивної війни, а також за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності.

У статті на основі проведеного аналізу розглянуто особливості судочинства Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. Акцентується увага на внесок Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу у розвитку сучасної системи міжнародного кримінального правосуддя. Розглянуто питання історико-правового досвіду діяльності Токійського трибуналу, роблячи висновки про його подальше значення для розвитку міжнародних правових механізмів щодо притягнення до відповідальності за вчинення воєнних злочинів, злочинів проти миру та злочинів проти людяності. Проведено порівняння із судочинством Нюрнберзького міжнародного військового трибуналу. Підкреслюється роль Токійського трибуналу у розвитку міжнародного гуманітарного права, а також у подальшому формуванні моральних і правових засад діяльності таких інституцій, як Міжнародний кримінальний суд.

Також у статті проведено наукове дослідження особливостей судочинства Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу, що відіграє важливе значення для подальшого розуміння розвитку міжнародного кримінального права, визначення принципів відповідальності за вчинення воєнних злочинів та формування механізму справедливості, що лягли в основу діяльності міжнародних інституцій.

Авторами зроблено висновок про організацію та процедуру судочинства Токійського трибуналу, недотримання задекларованого принципу двомовності судового процесу, вибірковість виду покарання, відсутність забезпечення невідворотності покарання для всіх заявлених злочинців та тривалість судового процесу.

Наданий довідковий матеріал щодо відповідних положень міжнародного гуманітарного права, а також наведені окремі історичні приклади.

Ключові слова. токійський трибунал, воєнний злочин, міжнародне гуманітарне право, війна, кримінальна відповідальність, військовий трибунал, міжнародне правосуддя, судовий розгляд.

Aliyev R.V., Prypolova L.I. Features of the proceedings of the International Military Tribunal for the Far East.

The establishment of the International Military Tribunal for the Far East (the Tokyo Tribunal) on January 19, 1946, following the Second World War, aimed to bring the leaders of the Japanese Empire to justice for committing war crimes, crimes against peace, and crimes against humanity. The jurisdiction of the Tokyo Tribunal extended to high-ranking state and military officials responsible for the preparation, planning, initiation, and conduct of aggressive war, as well as for committing war crimes, crimes against peace, and crimes against humanity.

Based on the conducted analysis, the article examines the specific features of the judicial proceedings of the International Military Tribunal for the Far East. Particular attention is given to the contribution of the Tribunal to the development of the modern system of international criminal justice. The article explores the historical and legal experience of the Tokyo Tribunal, drawing conclusions about its continuing significance for the evolution of international legal mechanisms for holding individuals accountable for war crimes, crimes against peace, and crimes against humanity. A comparison is made with the proceedings of the Nuremberg International Military Tribunal. The study emphasizes the role of the Tokyo Tribunal in the advancement of international humanitarian law and in shaping the moral and legal foundations of institutions such as the International Criminal Court.

Furthermore, the article presents a scholarly examination of the characteristics of the judicial process of the International Military Tribunal for the Far East, which plays an important role in understanding the development of international criminal law, defining the principles of responsibility for war crimes, and forming mechanisms of justice that underlie the activities of modern international institutions.

The authors have concluded that the organization and procedure of the Tokyo Tribunal's judicial process were characterized by the failure to observe the declared principle of bilingualism, the selectivity in the type of punishment imposed, the lack of inevitability of punishment for all declared criminals, and the excessive duration of the trial.

Reference materials concerning relevant provisions of international humanitarian law are provided, along with selected historical examples.

Key words: Tokyo Tribunal, war crime, international humanitarian law, war, criminal responsibility, military tribunal, international justice, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Після Другої світової війни Міжнародний військовий трибунал для Далекого сходу (далі – Токійський трибунал) став одним із ключових інструментів реалізації міжнародного правосуддя. Незважаючи на спільну мету з Нюрнберзьким трибуналом у здійснення правосуддя, Токійський трибунал відрізнявся процедурними нормами, підходами до тлумачення міжнародного права та складом суду. Вищезазначене зумовлює потребу у науковому розумінні ролі Токійського трибуналу щодо становлення міжнародного кримінального правосуддя.

Мета дослідження: з'ясування особливостей здійснення судочинства Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу для врахування його у подальшому формуванні сучасних принципів міжнародного правосуддя, визначення правових та організаційних особливостей цього трибуналу та його внеску у розвиток інститутів відповідальності за вчинення воєнних злочинів.

Стан опрацювання проблематики. Питання щодо діяльності Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу має важливе місце в дослідженні історії міжнародного кримінального правосуддя, однак залишається менш дослідженим порівняно з Нюрнберзьким процесом. Окремі аспекти діяльності у науковій літературі розглядались у працях таких зарубіжних дослідників, як Б. Феррел, Д. Бассіоні, Р. Кларк, Й. Пайджет. Окремі згадки у вітчизняній науці про Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу знаходять своє місце у працях, що присвячені загальним питанням міжнародного кримінального права, а саме: М. Ольховік, О. Кресіна, К. Лісова, В. Денисова та інші.

Виклад основного матеріалу. Згідно положень Каїрської декларації 1943 року, Сполучені Штати Америки, Велика Британія та Китай проголосили про намір «покарати агресію Японії» [1]. Союзники використовували термін «воєнні злочинці» в Потсдамській декларації від липня 1945 року, яка також вимагала «беззастережної капітуляції» Японії. У грудні на Московській конференції 1945 року Сполучені Штати, Велика Британія, Китай та Радянський Союз (який на той час також перебував у стані війни з Японією) надали генералу Дугласу Макартуру найвищі владні

повноваження в окупованій Японії та уповноважили його здійснювати «окупацію та контроль» над Японією на свій розсуд. На посаді Верховного головнокомандувача союзних держав Дуглас Макартур спочатку заарештував багатьох високопоставлених японських військових лідерів, а в січні 1946 року видав прокламацію та Статут, якими було засновано Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу.

Статут Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу став прямим запозиченням найбільш важливих положень Статуту Нюрнберзького трибуналу. Проте, на противагу останньому, у ньому не мало місце дотримання принципу паритету, тобто рівноправності країн при організації та провадженні судового процесу. Коли в Нюрнберзькому трибуналі вибір головуючого відбувався членами трибуналу за взаємною згодою, обов'язки щодо підтримки обвинувачення рівномірно розподілялись між прокурорами за домовленістю, а сам судовий процес відбувався чотирма мовами. Водночас, під час Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу процес здійснювався іншим чином. Розробка Статуту Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу здійснювалась американськими юристами у відповідності до норм англосаксонської процедури, і деякі суттєві питання судового процесу виявилися не передбаченими ні статутом, ні правилами процедури [2, с. 115].

Токійський судовий процес над воєнними злочинцями відбувався з 3 травня 1946 року по 12 листопада 1948 року [3, с. 110]. Судові процеси проходили в колишній будівлі японського військового міністерства в Ітіґаї, Токіо.

Одинадцять країн – Австралія, Канада, Китай, Франція, Індія, Нідерланди, Нова Зеландія, Філіппіни, Радянський Союз, Велика Британія та Сполучені Штати Америки – надали суддів та прокурорів для Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. Суддівський та прокурорський склад Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу відображений у таблиці 1.

Таблиця 1

Суддівський та прокурорський склад Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу

Країна	**Судді**	**Прокурори**
США	1. Суддя Гарлан Ф. Стоун 2. Суддя Майрон Кеді Крамер 3. Суддя Джон Патрік Хіггінс	Головні прокурори: 1. Ернест Е. Денлі 2. Теодор Гоулсбі 3. Карлайл Воллес Хіггінс 4. Соліс Горвіц 5. Джозеф Беррі Кінан 6. Люк Лі 7. Едвард П. Монаган 8. Рой Л. Морган 9. Артур А. Сандаскі
Франція	Суддя Анрі Бернар	Андре Гаррі
Філіппіни	Суддя Дельфін Джаранілья	Педро Л. Сєріо
Канада	Суддя Едвард Стюарт Макдугалл	Генрі Грейсь
Китай	Суддя Джу-ао Мей	Хсіанг Чуань
Нова Зеландія	Суддя Еріма Гарві Норткрофт	Е. Кларк
Індія	Суддя Радхабінод Пал	Шрі Рау
Велика Британія	Суддя Вільям Дональд Патрік	Артур С. Комінс
Нідерланди	Суддя Бернард Віктор Алоїзіус Ролінг	Р. ван Роен
Австралія	Суддя Вільям Флад Вебб	А. Фінлей
СРСР	Суддя Іван Міхієвич Зарянов	С.А. Головко

Джерело: створено авторами на основі [4]

Одночасно з цим, слід відзначити й той факт, що різні джерела дають різну інформацію стосовно суддівського та прокурорського складу Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу, адже тривалість цього процесу (майже три роки) призвела до того, що склад суддів та прокурорів декілька разів змінювався.

Двадцять вісім високопоставлених японських військових та політичних лідерів були звинувачені за п'ятдесятьма п'ятьма окремими пунктами звинувачення у спільній змові з метою розв'язання та

ведення війни (класифікованій як злочини «класу А» – пункти 1-36; науковці часто іменують їх ще злочинами проти миру), звичайних воєнних злочинах («клас В» – пункти 37-52) та злочинах проти людяності («клас С» – пункти 53-55).

Слід відзначити той факт, що незважаючи на те, що найбільш помітною постаттю серед обвинувачених мав стати імператор Хірохіто, адже докази свідчили про його участь у плануванні агресивних воєн, проте Дуглас Макартур звільнив його від обвинувачення. Він вважав, що символічна роль імператора Хірохіто була важливою для стабілізації повоєнної Японії. Пощада імператора забезпечила можливість громадської співпраці з окупаційною групою союзників та проведення реформ, водночас уникаючи ризику перетворення його на обвинуваченого у вчиненні воєнних злочинів [5].

Прокурори здійснювали обвинувачення протягом 192 днів, до 27 січня 1947 року.

Інтереси обвинувачених представляли понад сто адвокатів, 75% з яких були японцями, а 25% – американцями. Захист розпочав викладення своїх матеріалів 27 січня 1947 року та завершив їх через 225 днів, 9 вересня 1947 року. Основним аргументом захисту було те, що ймовірні злочини ще не були встановлені як такі, що відповідають міжнародному праву, а дії Японії були самообороною.

З 3 травня 1946 року по 12 листопада 1948 року на суді було заслухано свідчення 419 свідків та розглянуто 4336 доказів, включаючи свідчення та письмові свідчення під присягою від 779 осіб. Серед ключових матеріалів обвинувачення був щоденник маркіза Коічі Кідо, близького радника імператора Хірохіто, в якому детально описувалися внутрішні обговорення планування війни Японією.

Слід наголосити на тому, що судовий процес значно ускладнювали мовні та культурні бар'єри між обвинуваченням та обвинуваченими, а також між суддями, а також складність синхронного перекладу, який за таких умов був майже неможливим.

Після того, як захист завершив свій виступ 9 вересня 1947 року, Незалежний військовий суд витратив п'ятнадцять місяців на винесення рішення та підготовку своєї думки обсягом 1781 сторінку. Вироки були оголошені 4 листопада 1948 року, а зачитування рішення та вироків тривало з 4 по 12 грудня 1948 року. П'ятеро з одинадцяти суддів оприлюднили окремі думки поза залою суду. Отже, рішення не було винесено за одноголосним принципом, враховуючи наявність двох суперечливих думок та трьох окремих.

(Це свідчить про те, що рішення не було одноголосним, адже одне рішення було винесено більшістю, а також було проголошено дві суперечливі думки та три окремі думки) [6].

Одного обвинуваченого, Шумей Окаву, було визнано психічно непридатним для засудження і звинувачення щодо нього були зняті. Двоє обвинувачених, міністр закордонних справ Мацуока Йосуке та міністр військово-морських сил Нагано Осамі, померли під час судового процесу, а ще семеро були засуджені до смертної кари через повішення, яку було виконано 23 грудня 1948 року. Зокрема, шістьох обвинувачених було засуджено до смертної кари через повішення за воєнні злочини, злочини проти людяності та злочини проти миру, а саме:

1. Генерала Кендзі Дойхара – начальника розвідувальних служб у Маньчжоу-Го;
2. Кокі Хірота – прем'єр-міністра (пізніше міністр закордонних справ);
3. Генерала Сейшіро Ітагакі – військового міністра;
4. Генерала Хейтаро Кімура – командувача Бірманської армії;
5. Генерал-лейтенанта Акіра Муто – начальник штабу 14-ї армії;
6. Генерала Хідекі Тодзьо – командувача Квантунської армії (пізніше прем'єр-міністр) [7].

Одного обвинуваченого було засуджено до смертної кари через повішення за воєнні злочини та злочини проти людяності – генерала Іване Мацуї – командувача Шанхайських експедиційних сил та Центральнокитайської армії.

Ще шістнадцять обвинувачених були засуджені до довічного ув'язнення. Троє (Койсо, Шіраторі та Умедзу) померли у в'язниці, а інші тринадцять були умовно-достроково звільнені між 1954 і 1956 роками.

Двоє отримали коротші терміни ув'язнення. Міністра закордонних справ Шиґенорі Тоґо засудили до 20 років позбавлення волі. Він помер у в'язниці в 1949 році. Міністра закордонних справ Мамору Шиґеміцу засудили до 7 років [3, с. 110]. Пізніше він обіймав посаду міністра закордонних справ та заступника прем'єр-міністра повоєнної Японії.

Слід відзначити, що засідання останнього дня транслювалося радіостанцією Збройних сил у Токіо та було записано з ефіру радіостанцією Британських окупаційних сил Співдружності WLKS [8].

Цікавим є той факт, що з 70 японців, затриманих за воєнні злочини, лише першу групу з 28 осіб було притягнуто до відповідальності, решта, розділена на 2-гу та 3-тю групи, чекали на суд у в'язниці Сугамо в Токіо. Міжнародний відділ обвинувачення, усвідомивши масштаби їхніх злочинів та значну кількість справ, вирішив судити затриманих сімдесят осіб трьома групами, причому перша

група з 28 воєнних злочинців була провідними лідерами у військовій, політичній та дипломатичній сферах. Друга група з 23 воєнних злочинців та третя група з 19 воєнних злочинців були сумнозвісними промисловими та фінансовими магнатами, підбурювачами війни, що займалися торгівлею боєприпасами та наркотиками, а також деякими менш відомими, але такими ж злочинними лідерами у військовій, політичній та дипломатичній сферах [9]. Всіх незасуджених воєнних злочинців генерал Дуглас Макартур звільнив у 1947 та 1948 роках. Більшість із них негайно повернулися на японську політичну арену.

Ще однією колосальною помилкою Токійського судового процесу було те, що уряд США та Верховний головнокомандувач Дуглас Макартур уклали угоду з генерал-лейтенантом Ішії Широ, колишнім командиром японського підрозділу біологічної війни 731, про те, що він та всі члени підрозділу 731 мають бути виправдані від воєнних злочинів в обмін на дані, які вони отримали під час експериментів на людях (багатьох тисячах китайців, корейців, радянських військовополонених і навіть американських військовополонених) [9].

Після Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу були проведені інші судові процеси над воєнними злочинцями нижчого рівня, але це не були міжнародні трибунали, що розглядали ширше питання ведення війни як злочину.

Висновки. Таким чином, Міжнародний військовий трибунал для Далекого Сходу хоч і мав спільні риси з Нюрнберзьким процесом, однак мав ряд специфічних особливостей, які відрізняли його судочинство від судочинства останнього, зокрема:

організація та процедура судочинства повністю відображали специфіку англо-американської правової системи;

американське представництво як для головного судді, так і головного прокурора;

недотримання задекларованого принципу двомовності судового процесу (мова судочинства була переважно англійською, що значно ускладнювало судовий процес);

тривалість судового процесу (2 роки і 7 місяців, за цей час було заслухано сотні свідків та розглянуто тисячі документів);

вибірковість виду покарання та відсутність забезпечення невідворотності покарання для всіх заявлених злочинців (з 28 обвинувачених лише 7 було засуджено до смертної кари, всі інші до різних термінів ув'язнення, при цьому ряд злочинців так і не понесли реальне покарання).

Враховуючи зазначене, слід підсумувати що судовий процес Токійського трибуналу мав виразно політичний характер. Особливості судочинства Токійського трибуналу свідчать про необхідність врахування таких особливостей під час проведення судових процесів подібного рівня в майбутньому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Dittrich V.E., von Lingen K., Osten P. The Tokyo Tribunal: perspectives on law, history and memory. Torkel Opsahl Academic EPublisher, 2020. URL: https://dokumen.pub/the-tokyo-tribunal-perspectives-on-law-history-and-memory-9788283481372-9788283481389.html (дата звернення: 18.10.2025).
2. Лісова К. Міжнародний досвід створення та функціонування спеціальних військових трибуналів зі злочину агресії: історико-правові аспекти. *Право в умовах воєнного стану: проблеми та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Тернопіль, 12 травня 2023 року.* Ірпінь: Державний податковий університет, 2023. С. 113–120.
3. Ольховік М.В., Якименко П.П., Сенченко А.О. Міжнародні трибунали як інструмент у боротьбі зі злочинами в рамках російсько-української війни. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право».* Київ: НАУ, 2023. № 2 (67). С. 108–115. URL: https://jrnl.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/17850 (дата звернення: 18.10.2025).
4. Tokyo War Crimes Trial. *The National WWII Museum,* 2025. URL: https://www.nationalww2museum.org/war/topics/tokyo-war-crimes-trial (дата звернення: 17.10.2025).
5. Parker L. The Tokyo war crimes trial: an explainer 77 years on. *The European Est,* 2025. URL: https://the-european.eu/story-50978/the-tokyo-war-crimes-trial-an-explainer-77-years-on.html (дата звернення: 17.10.2025).
6. Aksenova M., Amann D. M., Cohen D. The Tokyo Tribunal: perspectives on law, history and memory. *Torkel Opsahl Academic EPublisher*, 2020. Vol. 3. URL: https://www.nurembergacademy.org/de/forschung/veroeffentlichungen/detail/the-tokyo-tribunal-perspectives-on-law-history-and-memory (дата звернення: 18.10.2025).
7. The Tokyo Trial. *The International Law Library,* 2025. URL: https://peacepalacelibrary.nl/research-guide/tokyo-trial (дата звернення: 18.10.2025).

8. War crimes trial, Tokyo Japan, 12 November 1948: findings and sentences handed down by the President of the International Military Tribunal for the Far East, Chief Justice Sir William Webb KBE LLD, 2025. URL: https://www.awm.gov.au/collection/C87753 (дата звернення: 19.10.2025).
9. Tianwei W. The Failure of the Tokyo Trial. 2025. URL: https://zzwave.com/cmfweb/wiihist/japdeny/tokyo_trial.html (дата звернення: 18.10.2025).

УДК 355:34.01(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.50

ОПЕРАЦІЙНЕ ПРАВО В СИСТЕМІ ВІЙСЬКОВОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Алієв Р.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри операційного права
навчально-наукового інституту воєнної історії,
права та соціальних наук
Національного університету оборони України
ORCID: 0000-0002-4309-3652

Алієв Р.В. Операційне право в системі військового права України.

В статті доведено, що міжнародне гуманітарне право/право збройних конфліктів покликане обмежити і полегшити, наскільки це можливо, нещастя війни, проводячи кордони між тим, що дозволено (законно), і тим, що заборонено, тобто визначає дисципліну війни.

Встановлено, що за своєю природою дисципліна війни є звичайним правом, яке базується на практиці ведення війни, що склалася у звичаях. З часом дисципліна війни все більше окреслює свій предмет правового регулювання, насамперед стосовно підготовки, організації, проведення операцій, застосування військ (підрозділів), а також захисту цивільного населення, учасників і жертв збройного конфлікту.

Обґрунтовано, що виникнення дисципліни війни – не спонтанне явище, а швидше зобов'язання підпорядкованих військових підрозділів чинити лише законні дії під час виконання поставленого завдання. Успішність майбутніх операцій (бойових дій) залежить від можливості інтеграції застосування міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів у процеси прийняття рішень оперативного і тактичного рівнів, а також бойові накази під час бойових дій, що дасть змогу створити необхідні умови для дотримання права війни, яке враховують під час проведення операцій. Для цього необхідно прийняти низку додаткових заходів, таких як призначення та підготовку осіб, у тому числі юридичних радників у збройних силах, а також забезпечити розташування військових підрозділів у таких місцях, де вони не створюють загрози для осіб та об'єктів, що перебувають під захистом.

В статті наведена мета операційного права, яка полягає в мінімізації негативних гуманітарних наслідків, правовому забезпеченні підготовки та бойового застосування військ у збройному конфлікті, забезпеченні захисту учасників збройного конфлікту.

Водночас, науковий інтерес отриманих результатів сприятиме вирішенню питання правового забезпечення планування та ведення сучасних військових операцій з дотримання норм і принципів міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів, що перетворюється на комплексний процес інтеграції норм права війни в операційне право (Operational law).

Доведено, що операційне право має стати запорукою запровадження таких штабних процедур, які забезпечуватимуть розроблення військових планів і наказів з належним та ефективним використанням норм права збройних конфліктів в операційній практиці (практиці ведення бойових дій), що зменшуватимуть таким чином наслідки збройного конфлікту для тих, хто бере участь у бойових діях або вже припинив це робити.

Ключові слова: військове право, захист цивільного населення, збройний конфлікт, міжнародне гуманітарне право, операційне право, право збройних конфліктів, підготовка, організація та проведення операцій.

Aliiev R.V. Operational law in the military law system of Ukraine.

In the article, it is proved that international humanitarian law/the law of armed conflict is designed to limit and alleviate, as far as possible, the misfortunes of war. It draws boundaries between what is permitted (legal) and what is prohibited, that is, it defines the discipline of war.

It is established that by its nature, the discipline of war is customary law based on the practice of warfare established in customs. Over time, the discipline of war further specifies the subject matter it regulates, primarily with regard to the preparation, organisation and conduct of operations, the use of troops (units), as well as the protection of civilians, participants and victims of armed conflict.

It is proved that the discipline of warfare is not a spontaneous phenomenon, but rather an obligation to perform only lawful actions in the course of the task assigned to subordinate military units. The success of future operations (combat actions) depends on where and how the application of international humanitarian law/law of armed conflict should be integrated into operational and practical

decision-making processes, as well as into combat orders during combat operations. This will create the necessary conditions for compliance with the law of war, considered during operations (combat operations). This requires a number of additional measures, such as appointing and training personnel, including legal advisers in the armed forces, as well as ensuring that military units are located in places where they do not pose a threat to persons and objects under protection.

The article reveals that the purpose of operational law is to minimise negative humanitarian consequences, provide legal support for the preparation and combat use of troops in armed conflict, and ensure the protection of participants in armed conflict.

Moreover, the scientific interest of the results obtained will contribute to resolving the issue of legal support for planning and conducting modern military operations in compliance with the provisions and principles of international humanitarian law/law of armed conflict, which transforms into a comprehensive process of integrating the provisions of the law of war into operational law.

It is proved that operational law should become a guarantee for introducing headquarters procedures that will ensure the development of military plans and orders with the proper and effective application of the provisions of the law of armed conflict in operational practice (the practice of conducting combat operations), thereby reducing the consequences of armed conflict for those who are participating in combat operations or have already ceased to do so.

Key words: military law, protection of civilians, armed conflict, international humanitarian law, operational law, law of armed conflict, preparation, organization and conduct of operations.

Постановка проблеми. У праці "Про право війни і миру" Гуго Гроцій описує, "які дії і до яких меж можливі, до яких прийомів дозволено вдаватися на війні, а також те, що дотримується тут само собою, а що – в силу попередньої обіцянки", звертаючи увагу на те, що "не можна наводити як заперечення, що такого роду діяння, як вбивство ворога, для того, хто спонукає відповідну особу вчинити злодіяння, є законним. Йому дозволено виконати це, але не таким способом" [1, с. 667]. Філософ вважає, що "цього стосується також правило, що не слід іншого ні примушувати, ні спонукати робити те, що йому заборонено". Аналізуючи зазначене, Гуго Гроцій наводить приклади таких випадків: коли підданий не може вбивати свого царя, або здавати міста без загальної згоди, або грабувати громадян, або спонукати підданого, який перебуває в подібному стані, бо кожен, хто подає іншому привід скоювати злочин, той сам винен у злочині [1, с. 667].

Окреслена позиція Гуго Гроція в сучасному міжнародному гуманітарному праві втілена в нормах Женевських конвенцій про захист жертв війни від 12 серпня 1949 року і трьох додаткових протоколах, прийнятих у 1977 та 2005 роках, спрямованих на захист осіб, що не беруть участі (або припинили брати участь) у бойових діях, та обмеження засобів і методів ведення війни.

За 200 років до того майбутні вимоги Женевських конвенцій та їх додаткових протоколів частково враховували в армійських штабах тогочасних армій часів французьких революційних війн, коли генерал-майор Луї-Александр Бертьє був призначений начальником штабу французької армії в Італії (1795) та створив спеціальну групу штабних офіцерів, діяльність яких полегшувала його роботу з управління військами [2, с. 9–10].

Штаб мав три частини: перша частина була найбільшою і складалася із трьох підрозділів, очолюваних полковниками, один з них відповідав за пересування військ, режим таємності, доведення наказів тощо, другий – за розквартирування офіцерів штабу, охорону штабу, постачання та шпиталі, третій – за питання полонених та дезертирів, реквізицію, призов на службу, воєнні ради, правове і нормативне забезпечення. Друга частина штабу була меншою та відповідала за військові польові табори, марші військ та їх розквартирування. Третя частина штабу на чолі з генералом, мала завдання задовольняти потреби армії в розвідці та військових картах [2, с. 9–10].

Невдовзі Прусія створила схожу штабну систему. Першим історичним прикладом врахування норм права війни в ході планування воєнних дій можна вважати штабну діяльність Пруської армії (1806), відповідно до якої тогочасний Генеральний штаб поділявся на відповідні відділи за трьома театрами: східним – Прусією, центральним – Сілезією і Польщею, західним – Вестфалією.

Карл фон Клаузевіц у праці "Прусія в 1806 році" розповідав про діяльність саме цих трьох відділів, яка полягала в тренуванні та підготовці офіцерів штабу, що перебували при них, у вивченні театрів воєнних дій та розробленні для них відповідних оперативних планів. Приділяли увагу також "вищому вченню про місцевість", тобто суміші тактики, стратегії та геології, а також вивченню офіцерами історії попередніх кампаній, які велися в цих районах [3, с. 35]. Водночас автор праці зазначав, що розроблення оперативних планів часто було ілюзорним, оскільки не приводило до жодних заходів чи висновків.

Досвід іспано-американської війни 1898 року зумовив необхідність реформування армії США – створення власної версії пруського генерального штабу, впровадження загальновійськової освіти

для офіцерів. У міжвоєнний період в американських військових академіях було зосереджено увагу на застосуванні централізованої системи управління. При цьому вихованню лідерства у майбутніх командирів великих військових формувань приділяли мало уваги, натомість багато часу присвячували розвитку менеджерських якостей (як у бізнесі) для виконання завдань з мобілізації, функціонування військових органів (забезпечення повсякденної діяльності), забезпеченню військ та організації постачання. Саме тому випускники академій краще розуміли науку управління (Science of Management), ніж мистецтво війни (Art of War) [2, с. 9–10].

Виклад історії сучасного міжнародного гуманітарного права прийнято починати з 24 червня 1859 р., коли під селищем Сольферіно в Північній Італії відбулася найбільша у Другій війні за незалежність Італії битва між військами франко-сардинського альянсу та австрійською армією. Гуманітарні наслідки на полі бою, а також у розташованих поблизу населених пунктах були жахливими (залишилися кілька десятків тисяч поранених та загиблих солдатів з обох сторін). Свідком цих подій став женевський підприємець Анрі Дюнан, який, вражений стражданнями поранених, покинутих без медичної допомоги на полі бою, намагався разом із місцевими мешканцями організувати надання медичної допомоги всім, хто її потребував. На основі своїх вражень А. Дюнан у 1862 році опублікував книгу "Спогади про Сольферіно", в якій сформулював дві основні пропозиції: укласти юридично обов'язкову конвенцію, що надаватиме захист пораненим у діючих арміях, та створити національні товариства, які в мирний час могли б готувати персонал й матеріальні ресурси до надання допомоги пораненим і хворим під час війни, підтримуючи зусилля військових санітарних служб [4, с. 8].

Вже в серпні 1864 року було прийнято першу Женевську конвенцію про поліпшення долі поранених у діючих арміях. Прийняття Конвенції 1864 р. започаткувало розвиток такого напряму сучасного міжнародного гуманітарного права, як захист жертв збройних конфліктів (право Женеви).

Перша і друга Гаазькі мирні конференції 1899 та 1907 сприяли становленню та розвитку міжнародного гуманітарного права як окремої самостійної галузі міжнародного публічного права. Без сумніву, всі перелічені історичні факти в різні часи вирішально вплинули на визначення засобів та прийомів, до яких дозволено було вдаватися на війні, способів підготовки і тренувань штабних офіцерів з вивчення театрів воєнних дій та розроблення відповідних оперативних планів, і нарешті правил захисту жертв збройного конфлікту.

На сьогодні міжнародне гуманітарне право/право збройних конфліктів застосовують у разі виникнення збройного конфлікту. Держави створили його, щоб встановити певні межі на насильство під час війни, обмежити страждання, захистити жертв війни тощо. Одним з основних у праві збройних конфліктів є принцип "відповідальності командування або ієрархічної (командної) відповідальності у процесі прийняття рішень під час бойових дій". На наш погляд, норми міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів мають бути інтегровані у процеси прийняття рішень оперативного і тактичного рівнів, а також бойові накази та розпорядження під час ведення операцій (бойових дій). Інтеграція має відбуватися із запровадженням і розвитком відповідного інституту в системі військового права України – інституту операційного права. Зазначеній проблематиці присвячене це дослідження.

Мета дослідження – науково обґрунтувати зміст операційного права як відповідного міжгалузевого інституту в системі військового права України, визначити функції операційного права в умовах війни за незалежність України.

Стан опрацювання проблематики. Нормативно-визначений спосіб знешкодження противника має бути врахований операційним правом (або правом операцій, Operational law), що передбачає застосування як принципів і норм міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів, так і норм інших міжнародних договорів ратифікованих Верховною Радою України. З огляду на це існує потреба в дослідженні питань, пов'язаних із загальним розумінням сутності поняття операційного права, його предмета і методу правового регулювання, джерел походження, реалізації норм під час планування операції (бойових дій) та в ході застосування військ (сил), які в умовах збройної агресії російської федерації проти України посідають важливе місце в системі забезпечення національної безпеки та оборони держави.

Виклад основного матеріалу. В українській науковій думці проблема інтеграції операційного права (військово-операційного права) в систему військового права висвітлена у працях І.В. Авдошина, П.П. Богуцького, О.О. Гущина, В.Й. Пашинського та інших.

На сьогодні виникає питання природи операційного права, його генези в національному законодавстві, форми, змісту, функції, призначення тощо. Поява різноманітних ідей щодо інтеграції права та концепцій його розуміння стали своєрідною парадигмою наукового пізнання у сфері юриспруденції, адже в багатьох країнах та міжнародних безпекових організаціях нормативні акти, що встановлюють підстави й умови застосування сили під час збройного конфлікту, достатньою мірою врегульовані та систематизовані у праві операцій.

Наприклад, успішність такої систематизації підтверджена виданням у збройних силах США Довідника з операційного права, який щорічно з 2000 року публікує відділ міжнародного та операційного права. Довідник містить такі розділи: структура і складові національної безпеки, правові аспекти об'єднаних операцій, застосування сили, право збройних конфліктів, міжнародне право прав людини, затримання й допити, угоди про статус сил, інформаційні та кібернетичні операції, операції в повітрі, на морі й суходолі, військова підтримка операцій з цивільного захисту, захист природнього середовища, процес прийняття рішень під час бойових дій, правові аспекти планування операцій та правове забезпечення їх ведення, іноземна гуманітарна допомога, військове правосуддя, евакуація некомбатантів тощо [5, с. 165].

У Юридичному довіднику НАТО, який у стислій формі максимально точно відображає правові, політичні та практичні позиції Альянсу, окреслено, зокрема, такі правові аспекти коаліційних операцій, як процес прийняття рішень, право міжнародних організацій, правове забезпечення діяльності Альянсу, кадрові питання, ресурсні, фінансові та логістичні аспекти, правові межі і правові основи воєнних операцій, право збройних конфліктів, дотримання прав людини, захист довкілля тощо [5, с. 165].

Природою виникнення операційного права слід вважати норми міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів, права бойової підготовки, планування та застосування військ у ході збройного конфлікту.

Концептуальні засади необхідності інкорпорації групи норм міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів в окремий правовий інститут – інститут операційного права як одну зі складових системи військового права України.

Метою будь-якого права є реалізація його соціальної цінності в житті людини, суспільства та держави. З огляду на це у ході дискусії потрібно визначити мету операційного права, яка надалі має стати основою для впровадження норм права збройних конфліктів у систему національного права України загалом і безпосередньо у контексті операційного права – у систему військового права.

Однак сучасна національна юридична наука ще не має єдиного підходу до розуміння сутності інтеграції норм міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів у процес військового планування під час бойових дій, який би набув необхідної значущості серед інших інститутів в системі військового права України.

На сьогодні Українська держава перебуває в епіцентрі подій, одночасно відбиваючи збройну агресію російської федерації та наближаючись до стандартів, а в перспективі і вступу до найпотужніших інтеграційних об'єднань сучасності – Організації Північноатлантичного договору (НАТО) та Європейського Союзу (ЄС). Цілком логічно, що саме в українській національній системі права поступово виокремлюється інститут операційного права в межах галузі військового права, функціонування якого, на наш погляд, доцільно запровадити за моделлю США.

Враховуючи, що міжнародне співтовариство у третьому тисячолітті існує в умовах постійної інтенсифікації науково-технічного прогресу, результати якого неминуче впливають і на розвиток військової справи в Україні, що відображається у створенні нових видів зброї, удосконаленні наявних засобів ведення збройної боротьби (наприклад, штучного інтелекту або наземних роботизованих систем), вибір моделі запровадження "інституту операційного права" має враховувати норми не лише міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів, а й національного законодавства, власного правового режиму, зміст якого визначається особливостями військової служби.

Наприклад, П.П. Богуцький до змісту системи військового права пропонує включити таке інституційне утворення, як "право бойової підготовки та застосування військ" (військово-операційне право) [6, с. 148]. Науковець вважає, що "військово-операційне право" – це певна сукупність норм і визначених військовим законодавством правил поведінки, що утворюють міжгалузевий інститут військового права та покликані забезпечувати правове регулювання діяльності військових формувань, військовослужбовців під час бойової підготовки та бойового застосування військ у збройному конфлікті [6, с. 157].

Погоджуємось із запропонованим П.П. Богуцьким змістом системи військового права, але вважаємо, що ключовими елементами змісту операційного права, крім діяльності військового командування, військовослужбовців під час підготовки військових операцій та бойового застосування військ у збройному конфлікті, слід вважати міжнародне гуманітарне право, норми військово-адміністративного права в частинах управління операціями, планування операцій та правового забезпечення їх проведення.

Не викликає сумнівів предмет правового регулювання операційного права, який, на думку П.П. Богуцького, проявляється крізь призму врегулювання військово-правових відносин, які стосуються підготовки, організації, проведення операцій та захисту цивільного населення, учасників

і жертв збройного конфлікту. Водночас імперативний метод правового регулювання операційного права дає змогу окреслити його специфіку в системі військового права України.

З приводу специфіки предмета операційного права В.Й. Пашинський однією з груп однорідних суспільних відносин у сфері забезпечення військової безпеки та оборони держави вважає суспільні відносини, що виникають у процесі збройного конфлікту і стосуються аспектів оперативно-тактичного управління військами під час ведення бойових дій. Учений вважає, що ця група суспільних відносин безпосередньо пов'язана з публічною управлінською діяльністю і належить до адміністративного права, яка, на думку західних та деяких вітчизняних представників сучасної юридичної науки, регулюється нормами оперативного або військово-оперативного права. На думку науковця, "розвиток зазначеної групи суспільних відносин пов'язаний з імплементацією в національне законодавство норм міжнародного права, передусім норм, які регулюють суспільні відносини в період збройного конфлікту" [7, с. 89].

Частково погоджуємося з поглядами В.Й. Пашинського, але вважаємо, що питання підготовки, організації, проведення операцій, застосування військ (сил) та захисту цивільного населення, учасників і жертв збройного конфлікту пов'язане із виникненням саме військово-правових відносин, які утворюють певну сукупність норм інституту операційного права в системі військового права України.

Функціями операційного права необхідно вважати регулятивну, охоронну, координуючу, превентивну та забезпечувальну.

Регулятивна функція операційного права полягає у вчиненні впливу на формування рішень уповноваженим командуванням на видання військових наказів щодо проведення операцій (бойових дій). Зазначена функція стає основою для оцінювання відповідності військових наказів і стану їх виконання вимогам імплементованих у внутрішнє законодавство міжнародних норм, які містяться у відповідних конвенціях.

Охоронна функція операційного права визначає ті військово-правові відносини, які потребують охорони з використанням правового режиму, що об'єднує можливості інших галузей національного або міжнародного права для досягнення успіху під час проведення операції (бойових дій).

Координуюча функція операційного права полягає у забезпеченні взаємодії різних структурних підрозділів військового штабу (S, G, J) на користь виконання завдань, поставлених їм під час бойової підготовки, планування та застосування військ (сил) у збройному конфлікті.

Превентивна функція операційного права дає змогу визначити і реалізувати організаційно-правові та військово-адміністративні заходи із запобігання загрозам потенційного або реального невиконання військовослужбовцями Збройних Сил України норм міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів.

Забезпечувальна функція операційного права полягає у регулюванні виниклих військово-правових відносин, а також дій у ситуаціях, пов'язаних зі станом збройного протистояння із застосуванням різних видів озброєння. Зазначені обмеження не можуть не впливати на організацію і проведення бойових операцій, застосування зброї та бойової техніки.

Отже, функціональність інституту операційного права полягає у правовому забезпеченні проведення операцій (бойових дій), застосування зброї та бойової техніки, захисту цивільного населення, учасників і жертв збройного конфлікту, а також досягнення успіху в запланованій операції.

Юридичними джерелами операційного права є: 1) стандарти в галузі захисту прав людини під час збройного конфлікту; 2) статути, бойові статути і положення, які стосуються військової служби, статусу військовослужбовця, бойової готовності, організації виконання бойових завдань; 3) правовий порядок військово-морської, військово-повітряної та військово-космічної діяльності; 4) умови й межі застосування зброї та озброєння в бойовій обстановці; 5) правила ведення війни; 6) порядок і процедура укладання міжнародних договорів про військове співробітництво; 7) правила затримання та допиту; 8) процес прийняття рішень під час бойових дій; 9) накази і розпорядження командира з підготовки, планування та застосування військ (сил).

На наш погляд, всі зазначені юридичні джерела права операцій потрібно предметно або тематично інкорпорувати в нормах інституту операційного права, безпосередньо пов'язаних із системою військового права України.

Інтегрованість норм операційного права в межах галузі військового права пояснюється тим, що у процесі прийняття рішень командування має узгоджувати тактичні, оперативні і стратегічні цілі досягнення військової переваги з необхідністю комплексного підходу до захисту цивільного населення, врахування політичних процесів, стратегічних комунікацій з громадянським суспільством, забезпечення кібернетичної безпеки, захисту довкілля, розуміння та поваги до права, культури і звичаїв країни або місцевості перебування тощо [5, с. 165].

Отже метою військового права є забезпечення єдності і взаємозалежності компонентів такого інституційного утворення, як операційне право на основі його функціонального призначення, зу-

мовленого предметом і методом правового регулювання. У свою чергу, мета операційного права полягає в досягненні успіху під час проведення операції (оборонної, наступальної, стабілізаційної), правовому забезпеченні підготовки та бойового застосування військ у збройному конфлікті, забезпеченні захисту учасників збройного конфлікту.

Практична складова застосування норм "операційного права" у процесі прийняття рішень під час бойових дій

Імперативність норми ст. 35 розділу I "Методи та засоби ведення війни" Додаткового протоколу від 8 червня 1977 року до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) [8] передбачає, що "у разі будь-якого збройного конфлікту право сторін, які перебувають у конфлікті, обирати методи або засоби ведення війни не є необмеженим".

Саме "обмеженість права" дій сторін конфлікту у методах та засобах ведення війни зобов'язує учасників конфлікту враховувати можливі наслідки збройного конфлікту відносно тих, хто не бере участі в бойових діях або вже припинив це робити. Держава зобов'язана забезпечувати виконання норм міжнародного гуманітарного права, інтегруючи право збройних конфліктів у військово-правові керівні документи, стандарти військової освіти, тренування та встановлення юридичної відповідальності щоб забезпечити таку поведінку учасників збройного конфлікту, яка б відповідала міжнародному гуманітарному праву.

В дослідженнях П.П. Богуцького визначено, що об'єкти військових правовідносин набувають конкретності відповідно до особливостей предметної сфери військового права і мети, якої прагнуть досягнути учасники військових відносин у конкретній предметній сфері, реалізовуючи певні соціально значущі інтереси, зумовлені військовою діяльністю [6, с. 131].

Враховуючи особливості предметної сфери й мету операційного права, як його об'єкт необхідно розуміти соціальні, безпосередньо військові цінності та інтереси, на які спрямовує свою діяльність операційне право. Під час збройного конфлікту такими інтересами є життя і безпека цивільного населення, учасників і жертв збройного конфлікту, досягнення переваги над противником відповідно до операційного планування з урахуванням міжнародного гуманітарного права.

Об'єкти військових правовідносин характеризуються нормативною багатоукладністю, що виявляється насамперед у деталізації порядку дій кожного суб'єкта відносин – військовослужбовців, органів військового управління, військових підрозділів, військових частин тощо стосовно призначення реалізації встановлених законодавством статусів у воєнній сфері [6, с. 132]. Так, до загальних обов'язків військовослужбовців належать знання і неухильне дотримання прийнятих Україною норм міжнародного гуманітарного права. У свою чергу, кожен командир (начальник) зобов'язаний знати, дотримуватись особисто та вимагати від особового складу неухильного дотримання норм міжнародного гуманітарного права [9, с. 8, 15].

Законом України "Про правовий режим воєнного стану" від 12.05.2015 № 389-VIII визначено, що військовим командуванням є: Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань. У межах своїх повноважень військове командування видає обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку проведення заходів правового режиму воєнного стану [10].

Одним із суб'єктів операційного права є помічник командира з правової роботи, який під час збройного конфлікту виконує обов'язки юридичного радника командира. Під час збройного конфлікту юридичний радник надає командуванню консультації щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права, правил застосування сили та проводить інструктаж особового складу з їх виконання [9, с. 49].

Основними завданнями підрозділу юридичного радника є: а) надання консультацій командуванню щодо дотримання норм міжнародного гуманітарного права у ході планування та ведення операції (бойових дій) та проведення інструктажу особового складу щодо їх виконання; б) надання необхідної допомоги командуванню у вирішенні правових питань стосовно вибору способу дій, який був би одночасно і законним, і ефективним у ході планування та ведення операції (бойових дій); в) ознайомлення з планами майбутніх воєнних дій для оцінювання їх відповідності нормам і вимогам законодавства, міжнародного гуманітарного права; г) правова оцінка і візування проєктів оперативних (бойових) та інших документів перед прийняттям відповідним командувачем (командиром, начальником) рішення на ведення операції (бойових дій) на їх відповідність нормам законодавства, у тому числі нормам міжнародного гуманітарного права; д) надання допомоги командуванню у вирішенні виниклих правових питань, усунення правових перешкод, що можуть ви-

никнути у ході планування та ведення операції (бойових дій); е) участь у плануванні застосування військ (сил) та інших складових сил оборони в операції (бойових діях).

Отже, суб'єктами операційного права є військовослужбовці, командири (начальники), військове командування, які готують, планують, забезпечують та застосовують військові підрозділи в операціях (бойових діях).

Операційне право має стати запорукою запровадження таких штабних процедур, які забезпечуватимуть розроблення військових планів і наказів з належним та ефективним використанням норм права збройних конфліктів в операційній практиці (практиці ведення бойових дій), що зменшуватимуть таким чином наслідки збройного конфлікту для тих, хто бере участь у бойових діях або вже припинив це робити. Операційне право призначене для послаблення негативних наслідків війни в гуманітарній сфері.

Висновки Таким чином, концепція запровадження інституту операційного права дає змогу інтегрувати норми міжнародного гуманітарного права/права збройних конфліктів у систему військового права України, наповнюючи їх глибоким змістом. Хибно, на наш погляд, ігнорувати потенційні наукові досягнення міжнародного гуманітарного права, адже основною метою операційного права має стати забезпечення відповідності внутрішнього законодавства міжнародним стандартам.

На сьогодні ми формуємо операційне право, а потім операційне право буде формувати нас.

Питання про розвиток операційного права потрібно розглядати за двома аспектами: як галузь військово-правових знань, тобто систему наукових знань про відповідний міжгалузевий інститут військового права; як системну єдність відповідних норм військового права та міжнародного гуманітарного права, що регулюють військово-правові відносини з підготовки, планування та ведення бойових дій під час збройного конфлікту, застосування Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань згідно з вимогами законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гроцій Г. Про право війни і миру. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 960 с.
2. Методичні рекомендації з планування та організації бою за стандартами НАТО (штаб бригади (батальйону) та їм рівних). Київ: Центр учбової літератури, 2022. 134 с.
3. Клаузевіц К. Прусія в 1806 році. Москва. 1932. 193 с.
4. Грушко М.В. Міжнародне гуманітарне право : навч.-метод. посіб. / за ред. проф. О.В. Бігняка. Одес: ВД "Гельветика", 2022. 136 с.
5. Гущин О.О. Інтеграція операційного права в систему військового права України. Стан та перспективи реформування сектору безпеки і оборони: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 30 листоп. 2018 р.). Київ: ФОП Кандиба Т.П., 2018. С. 164–166.
6. Богуцький П.П. Право національної безпеки та військове право: сучасні виклики: навч. посіб. / Державна наукова установа "Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України". Київ–Одеса: Фенікс, 2023. 252 с.
7. Пашинський В.Й. Забезпечення оборони України: адміністративно-правові аспекти: монографія. Київ: ФОП Маслаков, 2018. 408 с.
8. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 10.09.2025).
9. Статути Збройних Сил України: збірник законів: чинне законодавство зі змінами та доп. на 01.11.2022: офіц. текст. Київ: Алерта, 2022. 435 с.
10. Закон України "Про правовий режим воєнного стану" від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 10.09.2025).

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.51

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КОНВЕНЦІЇ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук,
заступник начальника Військово-юридичного інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення,
полковник,
Військово-юридичний інститут,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Гонтар А.В.,
курсантка 2 курсу 2 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0009-8193-5206

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Гонтар А.В. Міжнародно-правовий аналіз Конвенції з прав людини.

У статті досліджується роль Конвенцій ООН у сфері захисту прав людини як ключового елементу міжнародної системи забезпечення правопорядку, справедливості та безпеки. Аналізується нормативно-правове підґрунтя співпраці держав у межах системи Організації Об'єднаних Націй, зокрема Загальна декларація прав людини [1] 1948 року, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [2] 1966 року та Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [3] 1966 року, які стали фундаментом сучасного міжнародного правозахисного механізму.

Розглядаються основні напрями реалізації Конвенцій ООН, включно з діяльністю Комітету з прав людини, Комітету проти катувань, Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок та інших договірних органів.

Проаналізовано процедури подання державних і індивідуальних доповідей, розгляду скарг та моніторингу дотримання прав людини на національному рівні.

Окрема увага приділяється таким інструментам, як Конвенція проти катувань [4] та інших жорстоких, нелюдських чи таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання 1984 року, Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації [5] 1965 року, а також Конвенція про права дитини [5] 1989 року, які забезпечують спеціалізований захист окремих категорій осіб.

У статті аналізуються механізми реалізації зобов'язань держав – учасниць Конвенцій, включно із системою періодичної звітності, проведенням моніторингових місій, а також можливістю розгляду індивідуальних повідомлень про порушення прав людини. Підкреслюється значення співпраці держав із Радою ООН з прав людини, Верховним комісаром ООН з прав людини (УВКПЛ) та іншими міжнародними структурами у сфері захисту прав і свобод людини.

Особлива увага приділяється проблемам імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство, розбіжностям у правозастосовній практиці різних держав, а також викликам, пов'язаним із забезпеченням ефективного контролю за дотриманням прав людини в умовах збройних конфліктів і політичних криз.

Автори наголошують на необхідності гармонізації національного законодавства з положеннями Конвенцій ООН, удосконалення механізмів міжнародного моніторингу та зміцнення інституційної співпраці між державами. Зроблено висновок, що подальший розвиток системи Конвенцій ООН у сфері прав людини є необхідною умовою забезпечення верховенства права, справедливості та захисту людської гідності на глобальному рівні.

Ключові слова: Конвенції ООН, права людини, міжнародне право, захист прав людини, імплементація, гармонізація законодавства.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I., Hontar A. V., International legal analysis of the human rights Convention.

The article explores the role of UN Conventions on Human Rights as a key element of the international system ensuring law, justice, and security. It analyzes the legal and institutional framework of state cooperation within the United Nations system, in particular, the Universal Declaration of Human Rights (1948), the International Covenant on Civil and Political Rights (1966), and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966), which together form the foundation of the modern international human rights protection mechanism.

The main directions of implementing the UN Conventions are examined, including the activities of the Human Rights Committee, the Committee against Torture, the Committee on the Elimination of Discrimination against Women, and other treaty bodies. The procedures for submitting state and individual reports, reviewing complaints, and monitoring compliance with human rights at the national level are analyzed.

Special attention is given to instruments such as the Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment (1984), the International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination (1965), and the Convention on the Rights of the Child (1989), which provide specialized protection for specific groups.

The article examines the mechanisms for implementing the obligations of states parties to the Conventions, including the periodic reporting system, monitoring missions, and the consideration of individual communications on human rights violations. The importance of cooperation between states and the UN Human Rights Council, the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), and other international human rights protection structures is emphasized.

Particular attention is devoted to the challenges of implementing international standards in national legislation, discrepancies in law enforcement practices among different countries, and the difficulties of ensuring effective human rights protection in situations of armed conflict and political crises.

The author stresses the necessity of harmonizing national legislation with the provisions of UN Conventions, improving international monitoring mechanisms, and strengthening institutional cooperation among states. The article concludes that the further development of the UN human rights conventions system is essential for upholding the rule of law, justice, and the protection of human dignity on a global scale.

Key words: UN Conventions, human rights, international law, human rights protection, implementation, harmonization of legislation.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток міжнародних відносин характеризується зростанням кількості порушень прав людини, значна частина яких має транскордонний характер. Це актуалізує потребу у дієвих універсальних механізмах реагування. Конвенції ООН із прав людини є ключовим інструментом глобальної системи захисту, оскільки вони визначають фундаментальні принципи гідності, рівності та справедливості й покладають на держави-учасниці чітко визначені зобов'язання. Водночас на практиці постають проблеми імплементації міжнародних стандартів, узгодженості правозастосовної практики та ефективності контролю за виконанням рішень договірних органів. Тому вивчення правових засад, механізмів реалізації й системних викликів функціонування Конвенцій ООН набуває особливої наукової та практичної значущості.

Стан опрацювання проблематики. Проблематика реалізації Конвенцій ООН у сфері прав людини була предметом ґрунтовних досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед провідних міжнародних дослідників слід відзначити Менно Т. Каммінга [7], який у своїх працях аналізує зобов'язання держав-учасниць міжнародних договорів у сфері прав людини, питання універсальної юрисдикції та механізми контролю за виконанням рішень договірних органів. Значний внесок у розуміння ефективності системи ООН зробила Віра Шихельман [6], яка у дослідженні "Implementing Decisions of International Human Rights Institutions: Evidence from the United Nations Human Rights Committee" проаналізувала, як держави виконують рішення Комітету з прав людини.Вагомим є також доробок Мартін Шейнін [8], колишнього Спеціального доповідача ООН з питань прав людини і боротьби з тероризмом, який наголошує на необхідності забезпечення балансу між безпекою та дотриманням прав людини.Серед українських науковців питання імплементації міжнародних стандартів прав людини досліджували Олена Дашковська [9] та Ольга Явор [9], які у спільній праці "The Effectiveness of International Human Rights Protection Mechanisms" розглядають регуляторні та інституційні аспекти функціонування міжнародних правозахисних механізмів.

У сучасній науковій літературі недостатньо висвітлено питання ефективності виконання рішень органів системи ООН, зокрема Комітету з прав людини, Комітету проти катувань та Комітету з ліквідації дискримінації щодо жінок. Дослідження Віра Шихельман[6] демонструє значні відмінності між державами у рівні дотримання рекомендацій цих органів. Недостатньо проаналізовано і вплив норм Конвенцій ООН на внутрішні правопорядки, зокрема у контексті їх трансформації в національне законодавство та правозастовну практику. Також невирішеним залишається питання забезпечення балансу між державним суверенітетом і міжнародними зобов'язаннями у сфері прав людини, що, як зазначає Менно Т. Каммінга [7], є одним із ключових викликів сучасного міжнародного права.

Мета дослідження. Метою є комплексне дослідження правових особливостей Конвенцій ООН з прав людини, аналіз механізмів їх реалізації та контролю, а також визначення основних проблем і шляхів їх вирішення у контексті зміцнення універсальної системи міжнародного захисту прав людини.

Виклад основного матеріалу. Система Конвенцій ООН з прав людини є фундаментом сучасного міжнародного правопорядку, оскільки вона формує універсальні стандарти, обов'язкові для всіх держав-учасниць, та забезпечує механізми контролю за їх реалізацією. Після трагедій Другої світової війни саме ООН стала майданчиком для вироблення глобальної концепції прав людини, яка ґрунтується на принципах невідчужуваності, універсальності, рівності та недискримінації. Комплекс договорів ООН у сфері прав людини охоплює широкий спектр прав – від громадянських і політичних до соціально-економічних та культурних, а також спеціалізовані конвенції, спрямовані на захист окремих вразливих груп.

Ключовим елементом цієї системи є те, що міжнародні договори не лише проголошують права людини, але й установлюють конкретні юридичні зобов'язання держав. Кожна ратифікована конвенція накладає на державу чіткі обов'язки щодо поваги, захисту та забезпечення прав людини. Це включає адаптацію національного законодавства, створення інституційних механізмів захисту, проведення просвітницької діяльності та забезпечення доступу до засобів правового захисту.

Система Конвенцій ООН також вирізняється налагодженими міжнародними механізмами моніторингу. Кожен основний договір має свій комітет експертів – договірний орган, який здійснює нагляд за виконанням державами своїх зобов'язань. Ці органи аналізують періодичні доповіді держав, приймають зауваження загального порядку, розглядають індивідуальні скарги (у разі надання такої компетенції) та можуть проводити спеціальні розслідування у випадках системних або масових порушень. Таким чином забезпечується багаторівневий міжнародний контроль.

Крім того, система ООН передбачає взаємозв'язок між універсальними договорами та регіональними механізмами захисту прав людини. Вони доповнюють один одного та підсилюють міжнародну систему загалом. Конвенції ООН діють як «загальний стандарт», на основі якого будуються більш деталізовані та регіонально адаптовані системи, такі як Європейська, Міжамериканська чи Африканська системи захисту прав людини.

Окреме значення має універсальний періодичний огляд (УПО) – глобальний механізм Ради ООН з прав людини, який охоплює усі країни світу незалежно від того, які саме договори вони ратифікували. Це дозволяє здійснювати систематичний огляд стану прав людини та створює додаткові інструменти для підзвітності.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [3] (1966 р.) – закріплює права на працю, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, достатній життєвий рівень та участь у культурному житті. Його положення реалізуються під контролем Комітету з економічних, соціальних і культурних прав (CESCR), який аналізує прогрес держав у забезпеченні цих прав і надає рекомендації щодо покращення політики у сфері соціального розвитку.

Окрім основних пактів, значне значення мають спеціалізовані конвенції, спрямовані на захист окремих груп населення чи конкретних правових сфер, серед яких:

Міжнародна конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації (1965 р.), яка встановлює заборону будь-яких форм расової переваги та створює Комітет з ліквідації расової дискримінації (CERD);

Кожна з Конвенцій ООН з прав людини передбачає створення договірного органу – комітету, який виконує функції моніторингу дотримання державами-учасницями їхніх зобов'язань, аналізує періодичні доповіді, надає рекомендації та, у визначених випадках, розглядає індивідуальні скарги осіб щодо порушень прав. Такий механізм контролю є центральним елементом системи ООН із прав людини, оскільки поєднує юридичні та політичні інструменти впливу на держави.

Найбільш відомим серед цих органів є Комітет з прав людини (Human Rights Committee – HRC), створений відповідно до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.). Його діяльність регулюється також Факультативним протоколом, який надає Комітету повноваження розглядати індивідуальні повідомлення громадян, чиї права, гарантовані Пактом, були порушені. Комітет формує юридичні висновки (Views), що мають вагому морально-правову силу і впливають на міжнародну практику захисту прав людини.

Утім, попри ці труднощі, діяльність комітетів сприяє розвитку міжнародних стандартів прав людини, формуванню загальної правозастосовної практики та зміцненню ролі ООН як глобального арбітра у сфері прав людини

Як стверджує Мартін Шейнін [8], відомий авторитет у сфері прав людини та колишній член Комітету ООН із прав людини, дієвість світової системи захисту прав особистості багато в чому зумовлена кооперацією між універсальними та регіональними інструментами. Глобальні інституції ООН, особливо договірні комітети, повинні функціонувати в тісній синергії з регіональними формуваннями, що опікуються правами людини, до яких належать:

- Європейський Суд з прав людини (ЄСПЛ), який забезпечує втілення в життя положень Європейської конвенції про захист прав і основоположних свобод (датованої 1950 роком);

- Міжамериканська комісія з прав людини та Міжамериканський Суд з прав людини, що здійснюють свою діяльність під егідою Організації американських держав (ОАД);

Ця багаторівнева співпраця гарантує злагодженість правозастосовної діяльності, сприяє уніфікації тлумачення міжнародних стандартів та підвищує загальну результативність міжнародного нагляду за дотриманням прав людини. Наприклад, координація дій між структурами ООН та ЄСПЛ дає змогу уникнути подвійного розуміння таких прав, як свобода слова, право на справедливий судовий розгляд чи заборона катувань, оскільки вони мають спільне коріння в універсальних нормативно-правових актах.

Проте, як зауважують науковці на практиці така взаємодія часто стикається з труднощами. Існують випадки перетину мандатів, розбіжностей у висновках або навіть колізій між рішеннями, ухваленими універсальними та регіональними структурами. Наприклад, держава може отримати певну рекомендацію від Комітету ООН, яка не відповідатиме позиції ЄСПЛ у схожій ситуації. У таких умовах уряди зазвичай віддають перевагу виконанню постанов регіональних судових інстанцій, оскільки вони є обов'язковими до виконання та підкріплені чіткими механізмами примусу.

Ця тенденція вказує на одну з ключових системних вад міжнародного механізму захисту прав – нечіткість юридичної зобов'язувальної сили висновків, які надають договірні органи ООН. Їхні рішення мають характер порад і не завжди сприймаються як такі, що підлягають безумовному виконанню. Водночас, як наголошує Scheinin, відсутність бажання держав виконувати ці рекомендації підриває універсальний характер системи та знижує авторитет міжнародного права в цілому.

В цьому контексті, сучасні наукові праці пропонують методи поліпшення узгодженості між різними рівнями міжнародного контролю, зокрема через:

заснування постійно діючого механізму координації між комітетами ООН та регіональними судовими інстанціями;

впровадження єдиних стандартів для інтерпретації положень про права людини;

створення глобальної бази даних судової практики, яка містила б уніфіковані позиції різних правозахисних органів.

Таким чином, кооперація між універсальними та регіональними інструментами є критично необхідною умовою для зміцнення цілісності світової системи захисту прав людини. Подальше вдосконалення цих форм співпраці сприятиме не лише підвищенню результативності моніторингових і наглядових інституцій, але й розширенню простору правової визначеності для держав і громадян. У перспективі це може призвести до формування єдиного, узгодженого та стабільного правового простору**,** в основі якого лежатимуть загальнолюдські цінності – людська гідність, справедливість, рівність перед законом та безумовне дотримання принципу верховенства права.

Як відзначає Менно Т. Каммінга [7], одним із головних викликів залишається виконання державами міжнародних зобов'язань. Попри те, що держави ратифікують конвенції, їх виконання на практиці часто є вибірковим. Причинами цього є:

– відсутність ефективних національних механізмів моніторингу;

– конфлікт між міжнародними зобов'язаннями та принципом державного суверенітету;

– політична нестабільність і слабкість судових систем у деяких країнах.

Висновки. Система Конвенцій ООН з прав людини є ключовим елементом міжнародного правопорядку, оскільки саме вона формує універсальні та юридично зобов'язувальні стандарти захисту прав і свобод людини. У ході дослідження було встановлено, що правові особливості цих конвенцій полягають у їхній універсальності, нормативній обов'язковості для держав-учасниць та спрямованості на забезпечення невідчужуваних прав кожної особи. Вони становлять комплексну правову основу, яка охоплює громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права, а також містить спеціалізовані інструменти захисту вразливих груп.

Важливою складовою функціонування системи є створені в рамках ООН договірні органи – комітети з контролю за виконанням положень відповідних конвенцій. Їхня діяльність, яка включає аналіз періодичних державних доповідей, розгляд індивідуальних скарг, ухвалення зауважень за-

гального порядку та здійснення спеціальних процедур, забезпечує реальний міжнародний моніторинг виконання правозахисних зобов'язань. Ефективність цих механізмів значною мірою сприяє підвищенню рівня дотримання державами міжнародних стандартів, а універсальний періодичний огляд розширює систему моніторингу, охоплюючи всі держави без винятку.

Водночас дослідження показало, що система Конвенцій ООН із прав людини стикається з низкою проблем, серед яких – рекомендаційний характер рішень договірних органів, нерівномірність виконання державами міжнародних стандартів, політична залежність деяких процесів та недостатня оперативність реагування на масові й грубі порушення прав людини. Для підвищення ефективності міжнародного контролю необхідно посилювати обов'язковість рішень комітетів, удосконалювати механізми співпраці з державами, розширювати інструменти превентивного моніторингу та забезпечувати належне ресурсне і процедурне зміцнення договірних органів.

Отже, подальший розвиток системи Конвенцій ООН має поєднувати нормативне вдосконалення, технологічну інноваційність та інституційну координацію. Лише за таких умов універсальна система захисту прав людини зможе забезпечити ефективний, прозорий і легітимний міжнародний контроль у XXI столітті, що повністю відповідає заявленій меті дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. // Організація Об'єднаних Націй. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.
2. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. Організація Об'єднаних Націй. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights.
3. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. Організація Об'єднаних Націй.URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights.
4. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984. United Nations Treaty Collection. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading.
5. Convention on the Rights of the Child, 1989. United Nations Treaty Collection. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child.
6. Shikhelman V. Implementing Decisions of International Human Rights Institutions: Evidence from the United Nations Human Rights Committee. *European Journal of International Law*. 2019. Vol. 30(3). P. 753–783. DOI: 10.1093/ejil/chz046.
7. Kamminga M. T. Final Report on the Impact of International Human Rights Law on General International Law. *Netherlands Yearbook of International Law*. 2009. Vol. 40. P. 31–58. DOI: 10.1093/ejil/chz04634.45.11.
8. Scheinin M. Human Rights Treaties and the Vienna Convention on the Law of Treatie. *The Finnish Yearbook of International Law*. 1997. Vol. 8. P. 41–64. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-UD(2005)014rep-e.
9. Dashkovska O., Yavor O. The Effectiveness of International Human Rights Protection Mechanisms. *Scientific Letters of Academic Society of Michal Baludansky*. 2024. Vol. 12, № 2. P. 56–63. URL: https://sls-journal.com.ua/en/journals/tom-8-2-2025/yefektivnist-mizhnarodnikh-pravozakhisnikh-mekhanizmiv-zakhistu-prav-lyudini.
10. Alston Ph., Goodman R. *International Human Rights: The Successor to International Human Rights in Context*. Oxford: Oxford University Press, 2020. 1216 p.
11. Heyns C., Shany Y., Fox K. Digitalization and the Future of Human Rights Monitoring within the UN System. *Human Rights Quarterly*. 2023. Vol. 45(1). P. 85–112. URL: https://huridocs.org/2025/07/ai-for-human-rights-innovation-integrity-and-the-ethical-imperative/?gad_source=1&gad_campaignid=20814963546&gbraid=0AAAAAo5JJmEHw0AOABQjuUgT7PK-5BmXr&gclid=CjwKCAiA86_JBhAIEiwA4i9Ju5wi9k7NaUDcX3Op8079c0WwwGGkVfu3s-Oa2PL0naiZebt007MqyxoCVI8QAvD_BwE.

УДК 341.01
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.52

ОБОВ'ЯЗОК ПОКАРАННЯ ЗА ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Бабарицький О.В.,
кандидат економічних наук,
заступник начальника Військово-юридичного інституту
з навчальної та наукової роботи – начальник навчального відділення,
полковник,
Військово-юридичний інститут,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-1690-1837

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Огар А.П.,
курсантка 2 курсу 2 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0008-9239-9114

Бабарицький О.В., Ігнатьєва А.І., Огар А.П. Обов'язок покарання за порушення прав людини за міжнародним правом.

Вказується, у сучасному міжнародному праві питання забезпечення невідворотності покарання за порушення прав людини має особливе значення. З огляду на посилення міжнародної відповідальності держав і окремих осіб за тяжкі злочини проти людства, реалізація обов'язку покарання постає не лише як правовий, а й як морально-політичний імператив світової спільноти. Саме цей принцип визначає здатність міжнародної спільноти адекватно реагувати на злочини, що посягають на найвищі цінності - життя, гідність та свободу людини.

У статті досліджується обов'язок покарання за порушення прав людини як основоположний принцип сучасного міжнародного правопорядку. Розкрито історичну еволюцію концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за найтяжчі злочини (злочини проти людяності, воєнні злочини, геноцид): від Нюрнберзького та Токійського трибуналів до Міжнародного кримінального суду (МКС).

Проаналізовано імперативний характер цього обов'язку, що випливає з Женевських конвенцій, Римського статуту МКС та практики Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ), і вимагає від держав ефективного розслідування та переслідування винних, незалежно від їхнього статусу чи громадянства. Висвітлено зміст принципу невідворотності покарання та механізму універсальної юрисдикції.

Особлива увага приділяється проблемі безкарності як глобальному виклику, який підриває міжнародне право. Доведено, що ефективна реалізація обов'язку покарання вимагає комплексного підходу, що включає репресивні заходи та механізми відновлення справедливості та компенсації жертвам.

Розглянуто індивідуальну кримінальну відповідальність військовослужбовців та принцип заборони прикриття виконанням наказу як ключовий запобіжник у військовій юстиції. Зроблено висновок про морально-правове значення цього принципу для забезпечення довіри до міжнародного правосуддя та стабільності. Для України, яка протистоїть воєнній агресії, послідовна реалізація цього обов'язку має ключове значення для утвердження справедливості та зміцнення її позицій у міжнародному правовому полі.

Ключові слова: міжнародне право, права людини, міжнародна відповідальність, воєнні злочини, геноцид, Міжнародний кримінальний суд, безкарність, Україна.

Babarytskyi O.V., Ignatieva A.I, Ohar A.P. The obligation to punish human rights violations under international law.

It is indicated that in modern international law the issue of ensuring the inevitability of punishment for human rights violations is of particular importance. Given the strengthening of the international responsibility of states and individuals for serious crimes against humanity, the implementation of the obligation to punish appears not only as a legal, but also as a moral and political imperative of the world community. It is this principle that determines the ability of the international community to adequately respond to crimes that encroach on the highest values - life, dignity and freedom of a person.

The article examines the obligation to punish human rights violations as a fundamental principle of the modern international legal order. It reveals the historical evolution of the concept of individual criminal responsibility for the most serious crimes (crimes against humanity, war crimes, genocide): from the Nuremberg and Tokyo Tribunals to the International Criminal Court (ICC).

It analyzes the imperative nature of this obligation, which stems from the Geneva Conventions, the Rome Statute of the ICC, and the practice of the European Court of Human Rights (ECHR), and requires states to effectively investigate and prosecute those responsible, regardless of their status or nationality. The content of the principle of inevitability of punishment and the mechanism of universal jurisdiction are highlighted.

Particular attention is paid to the problem of impunity as a global challenge that undermines international law. It is argued that the effective implementation of the duty to punish requires a comprehensive approach that includes repressive measures and mechanisms for restoring justice and compensating victims.

The individual criminal responsibility of military personnel and the principle of prohibiting the use of orders as a cover are considered as key safeguards in military justice. A conclusion is made about the moral and legal significance of this principle for ensuring trust in international justice and stability. For Ukraine, which is resisting military aggression, the consistent implementation of this obligation is crucial for establishing justice and strengthening its position in the international legal arena.

Key words: international law, human rights, international responsibility, war crimes, genocide, International Criminal Court, impunity, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному міжнародному праві питання забезпечення невідворотності покарання за порушення прав людини має особливе значення. З огляду на посилення міжнародної відповідальності держав і окремих осіб за тяжкі злочини проти людства, реалізація обов'язку покарання постає не лише як правовий, а й як морально-політичний імператив світової спільноти. Саме цей принцип визначає здатність міжнародної спільноти адекватно реагувати на злочини, що посягають на найвищі цінності - життя, гідність та свободу людини.

Від моменту створення Організації Об'єднаних Націй у 1945 році людство послідовно формує систему правових механізмів для притягнення до відповідальності осіб, винних у воєнних злочинах, злочинах проти людяності, геноциді та інших тяжких порушеннях. Цей процес розпочався зі створення Нюрнберзького й Токійського трибуналів, які вперше закріпили принцип індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародними нормами. Відтоді обов'язок покарання став нормою імперативного характеру, що не допускає відступів. Відсутність покарання не лише порушує принцип справедливості, а й створює передумови для повторення злочинів, дестабілізуючи міжнародний правопорядок.

Для військово-правової науки це питання має особливе значення. В умовах збройних конфліктів саме юристи що діють у військовій сфері стають ключовими суб'єктами реалізації обов'язку покарання, забезпечуючи дотримання норм міжнародного гуманітарного права, документуючи порушення, збираючи докази та сприяючи передачі інформації до компетентних органів. У діяльності Збройних Сил України цей аспект набуває особливої ваги, адже Україна, перебуваючи у стані міжнародного збройного конфлікту, має подвійний обов'язок - дотримуватися міжнародних норм і забезпечувати притягнення винних осіб до відповідальності за злочини проти людяності й воєнні злочини. Це вимагає високого рівня підготовки військових юристів, здатних грамотно застосовувати міжнародні норми у реальних бойових умовах.

Практична реалізація цього обов'язку військовими юристами охоплює низку критичних процесуальних завдань. Передусім, це забезпечення бездоганного ланцюга зберігання доказів, зібраних безпосередньо у зоні бойових дій, що є необхідною умовою для їхньої прийнятності у міжнародних судових інстанціях. Військовий юрист також виконує функцію правового консультанта для командування, надаючи фахові роз'яснення щодо законності віддання наказів та запобігаючи можливим порушенням, які можуть підпадати під доктрину командної відповідальності. Таким чином, їхня робота не лише репресивна (фіксація злочинів), але й превентивна, оскільки вона спрямована на

правовий контроль та підтримання верховенства права в умовах, де домінує сила. Здатність військових юристів якісно кваліфікувати дії ворога та власних військовослужбовців за нормами *lex specialis* (Міжнародного гуманітарного права) є фундаментальною для успішного національного та міжнародного переслідування.

Актуальність теми зумовлена й сучасними викликами міжнародного правопорядку. Події останніх десятиліть - конфлікти на Балканах, Сирії, Афганістані та, особливо, російська агресія проти України - показали, що навіть існування міжнародних механізмів не завжди гарантує справедливе покарання. Безкарність залишається серйозною проблемою, що підриває довіру до міжнародного правосуддя й створює відчуття несправедливості серед жертв. Тому в сучасній доктрині міжнародного права акцент зміщується на ефективне застосування норм, які забезпечують реальне покарання винних у злочинах проти людяності.

Для України це питання має особливу практичну вагу. Масові порушення прав людини, катування, депортації, напади на цивільну інфраструктуру, вчинені збройними силами російської федерації, потребують фіксації, правової оцінки та притягнення винних до відповідальності. Видача ордеру Міжнародним кримінальним судом на арешт президента РФ стала важливим прецедентом реалізації принципу невідворотності покарання. Вона підтвердила, що міжнародне правосуддя здатне діяти навіть у складних політичних умовах, переходячи від декларацій до практичних рішень.

Реагуючи на ці виклики, Україна активно розбудовує механізми міжнародної співпраці. Це включає роботу в рамках спільних слідчих груп за підтримки Євроюсту та поглиблену гармонізацію національного законодавства. Зокрема, імплементація норм Римського статуту в Кримінальний кодекс України є необхідною умовою для забезпечення адекватної криміналізації міжнародних злочинів та ефективного виконання обов'язку покарання на національному рівні. Крім того, дипломатичні та юридичні зусилля України спрямовані на створення спеціального *ad hoc* Трибуналу для розслідування злочину агресії. Цей додатковий механізм має на меті подолати імунітети високопосадовців, які можуть бути поза досяжністю Міжнародного кримінального суду, тим самим забезпечуючи повний і всебічний принцип невідворотності покарання за всі види міжнародних злочинів, скоєних на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика забезпечення прав і свобод військовослужбовців привертає значну увагу як українських, так і зарубіжних науковців. Зокрема, О.Г. Бондаренко, В.В. Костицький, О.В. Петришин, С.О. Гриненко досліджують механізми реалізації конституційних прав військовослужбовців у системі національної безпеки.

Також значний внесок у розроблення теоретичних і практичних аспектів зробили В.Я. Тацій і Ю.С. Шемшученко, які акцентують увагу на поєднанні верховенства права з військовою дисципліною. Окремі публікації присвячені питанням забезпечення правового захисту учасників бойових дій, їх соціальних гарантій і відповідальності командирів за порушення прав підлеглих.

Попри активність наукових досліджень, залишаються недостатньо висвітленими питання правового механізму реалізації свобод у бойових умовах, удосконалення військового законодавства та практичної взаємодії військових органів із правозахисними інституціями, що й зумовлює актуальність подальших наукових розвідок у цій сфері.

Мета. Метою даного дослідження є повноцінне висвітлення правової природи обов'язку держав щодо покарання за порушення прав людини у міжнародному праві, а також аналіз практичних аспектів реалізації цього обов'язку у сучасних умовах. Особлива увага приділяється з'ясуванню змісту міжнародно-правових норм, які встановлюють зобов'язання держав розслідувати, переслідувати та притягати до відповідальності осіб, винних у порушеннях фундаментальних прав людини, зокрема у контексті воєнних злочинів, злочинів проти людяності та геноциду.

Також важливим є визначення ролі міжнародних судових інституцій, таких як Міжнародний Кримінальний Суд, Міжнародний Суд ООН, Європейський Суд з прав людини, у забезпеченні реалізації цього обов'язку та у формуванні єдиних стандартів міжнародної відповідальності за грубі порушення прав людини. Водночас дослідження має на меті простежити, яким чином ці зобов'язання відображаються у національному законодавстві України, особливо з боку відповідальності військовослужбовців за порушення норм міжнародного гуманітарного права у період збройних конфліктів.

Виклад основного матеріалу. Принцип невідворотності покарання за порушення цих прав становить одну з фундаментальних основ міжнародного правопорядку. Він має не лише юридичний, а й морально-етичний вимір, оскільки покарання винних у серйозних порушеннях прав людини є основою відновлення довіри до системи правосуддя, збереження міжнародних відносин й стабільності. Обов'язок держав розслідувати, переслідувати і карати осіб, винних у порушеннях прав людини, постає не як факультативна норма, а як імперативне зобов'язання, що випливає з основоположних принципів міжнародного права.

Історичний розвиток цього обов'язку можна простежити від моменту створення Нюрнберзького та Токійського трибуналів, діяльність яких заклала фундамент сучасної концепції індивідуальної кримінальної відповідальності за порушення міжнародного права. Вперше на міжнародному рівні було визнано, що навіть найвищі посадові особи не можуть уникнути відповідальності, прикриваючись державним імунітетом або наказом від вищого керівництва. Принцип індивідуальної відповідальності, закріплений у рішеннях цих трибуналів, став початком нової епохи сучасного міжнародного кримінального правосуддя і основою для формування обов'язку держав карати винних у порушеннях прав людини.

Подальший розвиток цієї концепції відбувався через створення міжнародних договорів, які прямо або опосередковано покладають на держави відповідальність за забезпечення справедливості. Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи до них містять імперативні норми, що зобов'язують держави переслідувати осіб, винних у серйозних порушеннях міжнародного гуманітарного права. Це означає, що держави не мають права ігнорувати факти злочинів, скоєних під час збройних конфліктів, а зобов'язані притягати винних до відповідальності або передавати їх міжнародним судовим інстанціям. Саме в цих положеннях закладена концепція універсальної юрисдикції, відповідно до якої будь-яка держава може здійснювати переслідування осіб, що вчинили серйозні злочини проти людства, незалежно від місця вчинення злочину чи громадянства винного.

Універсальна юрисдикція є найважливішим правовим інструментом, що дозволяє подолати географічні та політичні обмеження, які часто перешкоджають правосуддю. Її правові підстави коренятся у нормах *jus cogens*, тобто імперативних нормах загального міжнародного права, які визнаються міжнародною спільнотою як ті, від яких не допускається жодних відступів. Наприклад, судові органи таких держав, як Німеччина, Швеція чи Франція, успішно використовували цей принцип для притягнення до відповідальності іноземних громадян (сирійських, конголезьких) за злочини проти людяності та воєнні злочини, скоєні за межами їхніх територій. Таке застосування підкреслює, що міжнародні злочини є злочинами проти всього людства, і кожна держава має право та обов'язок діяти від імені міжнародної спільноти, реалізуючи колективну відповідальність за захист основоположних прав.

Для юристів що виконують свої обов'язки в військовій сфері, усвідомлення цього принципу має особливе значення. В умовах воєнних конфліктів, збройної агресії та окупації саме військово-правові структури виступають ключовим механізмом забезпечення законності, фіксації порушень, документування злочинів та ініціювання процесів покарання винних. Військові юристи не лише тлумачать норми міжнародного гуманітарного права, але й безпосередньо реалізують їх у польових умовах, забезпечуючи правовий контроль над діями військовослужбовців і командирів.

Римський статут Міжнародного Кримінального Суду (МКС) 1998 року став вершиною у кодифікації обов'язку покарання за порушення прав людини. МКС уперше створив постійний механізм, який доповнює національні системи правосуддя та забезпечує невідворотність покарання за найтяжчі злочини, що становлять загрозу миру та безпеці людства. Згідно зі Статутом, юрисдикція Суду поширюється на злочини геноциду, злочини проти людяності, воєнні злочини та злочин агресії. Важливо підкреслити, що юрисдикція МКС має додатковий характер: вона активується лише тоді, коли держава не бажає або не спроможна здійснювати справедливе розслідування. Таким чином, міжнародне право вимагає від держав не тільки утримуватися від порушень прав людини, але й активно переслідувати й притягувати до відповідальності винних у таких діяннях.

Принцип комплементарності (додатковості) вимагає від держав постійного зміцнення їхніх національних інституцій. Критерій «неспроможності», закріплений у статті 17 Римського статуту, охоплює ситуації, коли держава не має діючої судової системи або нездатна зібрати необхідні докази через повний адміністративний колапс. Натомість, критерій «небажання» стосується випадків, коли держава ініціює розслідування, але робить це фіктивно, з метою захистити підозрюваного від міжнародного правосуддя, або ж проводить його упереджено. Розуміння цих критеріїв є ключовим для військових юристів, адже якість їхньої роботи на національному рівні (тобто доведення «спроможності» та «бажання» України) прямо впливає на те, чи МКС залишить справу у національній юрисдикції, чи візьме її на себе. Це створює потужний стимул для внутрішніх правових реформ.

Одним із ключових принципів сучасного міжнародного права є принцип невідворотності покарання. Його зміст полягає в тому, що будь-яке серйозне порушення прав людини повинно тягнути за собою ефективну відповідальність. Безкарність підриває довіру до правової системи, створює прогалини та умови для нових злочинів і знецінює саму ідею прав людини. Саме тому міжнародні організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Європи, Європейський Союз (ЄС) та інші, розробили низку інструментів, спрямованих на забезпечення справедливості. Європейський суд з прав людини у своїй практиці неодноразово підкреслював, що держави мають позитивний обов'язок проводити ефективне розслідування випадків серйозних порушень прав людини, таких

як тортури, насильницькі зникнення або позасудові страти. Цей обов'язок є не лише процесуальною вимогою, але й основоположним принципом, що випливає з права на життя та заборони катувань, закріплених у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

У військовому контексті обов'язок покарання має особливе значення. Воєнні конфлікти часто супроводжуються грубими порушеннями міжнародного гуманітарного права, включно з нападом на цивільне населення, використанням заборонених видів зброї, катуваннями та незаконними утриманнями особи проти її волі. Для юристів у військовій сфері розуміння цього обов'язку є критично важливим, адже саме вони відповідають за забезпечення дотримання норм міжнародного права в умовах бойових дій, за документування фактів порушень і передачу матеріалів до компетентних органів. У межах Збройних Сил України, наприклад, це означає не лише обов'язок не вчиняти злочинів, але й активно сприяти розслідуванню випадків, що можуть бути класифіковані як воєнні злочини або злочини проти людяності.

В умовах сьогоденної гібридної війни, яку веде російська федерація проти України, питання притягнення до відповідальності за порушення прав людини набуває ще більшої актуальності. Систематичні атаки на цивільну інфраструктуру, масові вбивства, викрадення та депортації дітей, застосування катувань і сексуального насильства як методу війни є серйозними порушеннями міжнародного права, що потребують належної реакції. Україна вже співпрацює з Міжнародним кримінальним судом, надаючи докази воєнних злочинів і злочинів проти людяності. Видача ордера на арешт президента російської федерації стала історичним прецедентом, який підтвердив, що жодна особа, навіть глава держави, не є вище міжнародного права і має нести відповідальність за свої діяння/накази. Цей випадок ще раз довів, що обов'язок покарання за порушення прав людини має універсальний характер і не обмежується політичними чи географічними кордонами.

Питання реалізації обов'язку покарання за порушення прав людини має не лише правовий, а й політичний та інституційний вимір. На практиці ефективність цього обов'язку залежить від наявності незалежної судової системи, спроможності органів досудового розслідування, а також від політичної волі державного керівництва. У багатьох випадках саме політичні міркування перешкоджають справедливому покаранню винних осіб. Проте міжнародне право передбачає механізми, що дозволяють подолати ці перешкоди, створюючи систему колективної відповідальності та міжнародного нагляду. Серед таких механізмів - діяльність Міжнародного Кримінального Суду, спеціальних трибуналів і гібридних судів, які можуть діяти на підставі угод між ООН та окремими державами.

Однією з найбільших перешкод залишається проблема державного та посадового імунітету, особливо коли йдеться про злочин агресії, вчинений найвищим політичним керівництвом. Міжнародне право, попри прецеденти МКС, досі не має єдиного механізму для безумовного подолання цього імунітету, що спричинило необхідність створення спеціалізованих трибуналів. Окрім політичних перешкод, нові виклики пов'язані з технологіями. Злочини, які скоюються у кіберпросторі (наприклад, напади на критичну цивільну інфраструктуру), надзвичайно ускладнюють індивідуальну атрибуцію відповідальності, оскільки встановити виконавця, приховуючи його за анонімністю мережі, є значно важче, ніж у традиційному конфлікті. Військово-правова наука повинна адаптувати свої доктрини, включаючи поняття командної відповідальності за дії, скоєні в цифровому просторі, щоб забезпечити невідворотність покарання і в цих нових умовах.

Важливо підкреслити, що концепція покарання за порушення прав людини не обмежується лише репресивною функцією. Вона також має на меті відновлення справедливості, зміцнення довіри до правосуддя та запобігання новим злочинам. У цьому сенсі покарання виступає не як основна ціль, а як інструмент утвердження міжнародного правопорядку. Відповідно, міжнародне співтовариство визнає, що безкарність є одним із найсерйозніших викликів сучасності, адже вона підриває саму ідею верховенства права.

Значну роль у забезпеченні покарання відіграє принцип комплементарності між національними та міжнародними судовими системами. Цей принцип, що закріплений у Римському Статуті, означає, що відповідальність за покарання порушників насамперед покладається на держави. Міжнародний Кримінальний Суд втручається лише тоді, коли держава не спроможна або не бажає виконувати свій обов'язок. Таким чином, міжнародне право визнає провідну роль держав у боротьбі з безкарністю, але водночас створює запобіжники, які унеможливлюють ухилення від відповідальності.

Окремої уваги заслуговує питання індивідуальної кримінальної відповідальності у збройних конфліктах. Військовослужбовці, які порушують норми міжнародного гуманітарного права, зокрема заборону катувань, убивств цивільних осіб, незаконного поводження з військовополоненими або використання заборонених видів озброєння, несуть персональну відповідальність незалежно від наказів командування. Цей принцип відомий як заборона прикриття виконанням наказу. Він є фундаментальним для військового права та служить запобіжником проти зловживань владою. Сучасна практика доводить, що покарання за порушення прав людини є не лише правом держави, а

її обов'язком. Це обов'язок, який має універсальний характер і випливає з так званих імперативних норм міжнародного права. Йдеться про норми, що не допускають відступу - такі як заборона геноциду, катувань, рабства та расової дискримінації. Будь-яка держава, незалежно від її політичного устрою чи правової системи, зобов'язана переслідувати винних у таких злочинах. Ця концепція лежить в основі принципу універсальної юрисдикції, згідно з яким будь-яка держава має право притягати до відповідальності осіб, що вчинили міжнародні злочини, навіть якщо вони не є її громадянами і злочин було скоєно за межами її території.

Також слід виділити особливе значення практики Європейського суду з прав людини. У своїх рішеннях Суд неодноразово підкреслював, що право на ефективний засіб правового захисту включає обов'язок держави провести ефективне розслідування і покарати винних у порушеннях прав людини. Наприклад, у справах, пов'язаних із конфліктами на території Чеченської Республіки, Суд визнав, що відсутність належного розслідування порушує статтю 2 Європейської конвенції про права людини. Аналогічний підхід застосовується і щодо України, де Суд констатував численні порушення під час збройного конфлікту на сході країни. Таким чином, ЄСПЛ послідовно зміцнює принцип міжнародного обов'язку покарання як складову права на життя та на справедливий суд.

Міжнародне співтовариство дедалі більше усвідомлює, що безкарність за серйозні порушення прав людини є загрозою не лише для окремих держав, а й для всієї міжнародної системи безпеки. Відсутність належного реагування на такі злочини створює небезпечний прецедент, що заохочує інших порушників діяти без страху перед покаранням. Тому обов'язок держав карати винних розглядається як частина колективної відповідальності людства за збереження миру. Саме на цьому ґрунтується діяльність Ради Безпеки ООН, яка може створювати міжнародні трибунали або передавати справи до Міжнародного кримінального суду.

На сучасному етапі розвиток технологій, з'являються питання, як саме карати осіб, відповідальних за порушення прав людини у кіберпросторі або за допомогою автономних бойових систем. Проте навіть у цих умовах основоположний принцип залишається незмінним. Будь-яке серйозне порушення прав людини має бути розслідуване, а винні – покарані. Військові юристи нового покоління повинні володіти не лише класичними знаннями з міжнародного гуманітарного права, але й розуміти специфіку сучасних конфліктів, у яких межа між бойовими та цивільними діями поступово стирається.

У підсумку слід наголосити, що обов'язок покарання за порушення прав людини є не просто правовою нормою, а невід'ємним елементом моральної основи міжнародного правопорядку. Його виконання визначає ступінь цивілізованості кожної держави та її відданість принципам справедливості. Для України, яка перебуває в умовах збройної агресії, цей обов'язок набуває не останнього значення. Лише забезпечивши справедливість, можна досягти справжнього миру. Діючі юристи у військовій сфері відіграють у цьому процесі ключову роль, адже саме вони стоять на межі між правом і війною, між обов'язком служби та обов'язком людяності.

Таким чином, міжнародне право формує цілісну систему, у якій покарання за порушення прав людини є не лише обов'язком держав, а й гарантією стабільності міжнародного порядку. Від ефективності цього механізму залежить не лише доля окремих жертв чи злочинців, а й майбутнє світової цивілізації. Безкарність руйнує довіру, а покарання відновлює її. Саме тому у XXI столітті боротьба з безкарністю має стати одним із головних завдань не лише юристів, а й усіх, хто прагне миру, безпеки та людської гідності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Додатковий протокол до Женевських конвенцій, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I): Документ 995_199 від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text.
2. Європейська конвенція про захист прав людини: Документ 995_004 від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
3. Женевські конвенції про захист жертв війни: міжнародний документ від 12.08.1949. URL: https://redcross.org.ua/wp-content/uploads/2017/05/Женевська-конвенція-4.pdf.
4. Загальна декларація прав людини: Документ 995_015 від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
5. Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього: Документ 995_155 від 09.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_155#Text.
6. Конституція України: Документ 254к/96-ВР від 24.08.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
7. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Документ 995_043 від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

8. Міжнародний трибунал у Нюрнберзі: Рішення та вироки від 01.10.1946. URL: https://www.jnsm.com.ua/h/1001M.
9. Міжнародний трибунал у Токіо: Рішення та вироки від 12.11.1948. URL: https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm3.pl?Month=11&Day=12.
10. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Документ 3477-IV від 23.02.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.
11. Про міжнародні договори України: Документ 1906-IV від 29.06.2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text.
12. Римський статут Міжнародного кримінального суду: Документ 995_588 від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.
13. Статут Організації Об'єднаних Націй: Документ 995_010 від 26.06.1945. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text.

УДК 341.24:338.48(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.53

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ТА ПЕРСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ СПІВРОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ З ВСЕСВІТНЬОЮ ТУРИСТИЧНОЮ ОРГАНІЗАЦІЄЮ

Безсмертнюк Т.П.,
кандидат географічних наук, доцент
доцент кафедри готельно-ресторанної справи, туризму і рекреації
Волинський національний університет імені Лесі Українки
ORCID: 0000-0003-1580-6157

Безсмертнюк Т.П. Ретроспективний та перспективний аналіз співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією.

У статті здійснено ретроспективний та перспективний аналіз співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією у контексті розвитку національної туристичної галузі та інтеграції країни у світовий туристичний простір. Постановка проблеми визначає глобалізаційні тенденції туристичного ринку, що роблять співпрацю з міжнародними організаціями стратегічно важливою для підвищення конкурентоспроможності українського туризму, формування ефективної системи управління галуззю та забезпечення її сталого розвитку.

Досліджено еволюцію взаємодії України з Всесвітньою туристичною організацією, починаючи з набуття повноправного членства у 1997 році, участі в програмах та ініціативах організації, і до активної сучасної взаємодії через Державне агентство розвитку туризму України. Проаналізовано основні напрями співробітництва, зокрема гармонізацію національного законодавства з міжнародними стандартами, впровадження єдиних підходів до управління туристичними дестинаціями, розвиток інвестиційної та інноваційної складових галузі, підвищення якості туристичних послуг та забезпечення раціонального використання природних і культурних ресурсів.

Встановлено, що на сучасному етапі взаємодія України з Всесвітньою туристичною організацією характеризується розширенням експертної, технічної та аналітичної підтримки, активною участю у міжнародних форумах та робочих групах, реалізацією спільних маркетингових і промоційних проєктів, що спрямовані на підвищення іміджу України як безпечної, гостинної та конкурентоспроможної туристичної дестинації. Особливу перспективу становить залучення механізмів Всесвітньої туристичної організації щодо відновлення туристичної інфраструктури та стимулювання інвестицій після руйнівних наслідків війни, а також формування національного туристичного продукту, здатного конкурувати на міжнародному рівні.

Зазначено, що співпраця з Всесвітньою туристичною організацією виступає ключовим чинником економічного відновлення, соціального розвитку та посилення позицій України на міжнародному туристичному ринку, що забезпечує стратегічне значення цієї взаємодії для держави та її туристичної індустрії.

Ключові слова: міжнародне співробітництво, Всесвітня туристична організація, Україна, сталий розвиток, туристична інфраструктура, інтеграція у світовий туристичний простір.

Bezsmertniuk T.P. Retrospective and prospective analysis of Ukraine's cooperation with the World Tourism Organisation.

The article provides a retrospective and prospective analysis of Ukraine's cooperation with the World Tourism Organisation in the context of the development of the national tourism industry and the country's integration into the global tourism space. The problem statement defines the globalisation trends in the tourism market, which make cooperation with international organisations strategically important for increasing the competitiveness of Ukrainian tourism, forming an effective industry management system, and ensuring its sustainable development.

The evolution of Ukraine's interaction with the World Tourism Organisation has been studied, starting with its full membership in 1997, participation in the organisation's programmes and initiatives, and up to active contemporary interaction through the State Agency for Tourism Development of Ukraine. The main areas of cooperation have been analysed, in particular the harmonisation of national legislation with international standards, the introduction of uniform approaches to the management of tourist destinations, the development of the investment and innovation components of the industry, the improvement of the quality of tourist services, and the rational use of natural and cultural resources.

It has been established that at the present stage, Ukraine's cooperation with the World Tourism Organisation is characterised by expanded expert, technical and analytical support, active participation

in international forums and working groups, and the implementation of joint marketing and promotional projects aimed at enhancing Ukraine's image as a safe, hospitable and competitive tourist destination. A particularly promising prospect is the involvement of the World Tourism Organisation's mechanisms for restoring tourism infrastructure and stimulating investment after the devastating effects of the war, as well as the formation of a national tourism product capable of competing at the international level.

It is noted that cooperation with the World Tourism Organisation is a key factor in economic recovery, social development, and strengthening Ukraine's position in the international tourism market, which ensures the strategic importance of this interaction for the state and its tourism industry.

Key words: international cooperation, World Tourism Organisation, Ukraine, sustainable development, tourism infrastructure, integration into the global tourism space.

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації туризму співробітництво України з міжнародними організаціями, зокрема з Всесвітньою туристичною організацією (ВТО), набуває стратегічного значення для формування конкурентоспроможного туристичного ринку, інтеграції до світового туристичного простору та забезпечення сталого розвитку галузі. Аналіз минулих етапів взаємодії України з ВТО дозволяє оцінити ефективність участі держави у глобальних ініціативах та визначити напрями подальшого партнерства відповідно до міжнародних стандартів і принципів сталого туризму.

Метою дослідження є здійснення ретроспективного аналізу етапів, оцінка сучасного стану та напрямів співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією, а також визначення перспектив подальшої інтеграції України в міжнародний туристичний простір на засадах сталого розвитку та ефективного використання інструментів ВТО.

Стан опрацювання проблематики. Аналіз сучасного стану опрацювання проблематики свідчить про високий рівень теоретичної та практичної уваги до питань міжнародного туристичного співробітництва. Проблематика міжнародного співробітництва у сфері туризму є об'єктом дослідження багатьох українських та закордонних науковців, що дозволяє комплексно оцінити роль глобальних організацій у розвитку національних туристичних систем. Різноманітні аспекти дослідження міжнародного туристичного співробітництва України зустрічаємо у працях таких науковців як О. Біницька, А. Войціховський, Г. Горіна, В. Демко, О. Долинська, Є. Козловський, О. Старинець, Г. Чепурда, О. Чирва, О. Шестель, І. Шоробура. Разом із тим, у літературі недостатньо представлено комплексних досліджень, що поєднують ретроспективний аналіз участі України у ВТО з оцінкою перспектив подальшої інтеграції на засадах сталого розвитку. Це зумовлює актуальність проведеного дослідження та необхідність системного аналізу ефективності співробітництва з міжнародною туристичною організацією.

Виклад основного матеріалу. Принцип співробітництва посідає особливе місце серед принципів міжнародного права, що пояснюється його сутністю та соціальною значущістю як явища взаємодії народів і держав. Міжнародне співробітництво передбачає спільні дії суб'єктів у будь-якій сфері їхніх спільних інтересів, узгодження позицій, координацію дій, вирішення проблем, що мають взаємне значення та прийняття взаємоприйнятних рішень. Міжнародне співробітництво виступає єдиним ефективним засобом забезпечення міжнародного миру та безпеки. Принцип міжнародного співробітництва є одним із ключових принципів, що визначають розвиток міжнародного права [1, с. 49].

Міжнародні організації стали фундаментом міжнародного співробітництва, оскільки вони виникають внаслідок взаємодії держав і створюються для його подальшого поглиблення. Держави відмовляються від частини своїх суверенних прав як політичні утворення, усвідомлюючи свою взаємозалежність та взаємопов'язаність з іншими державами. Отже, міжнародні організації є найвищою формою сучасного міжнародного співробітництва [1, с. 49].

Принцип співробітництва зобов'язує суб'єктів міжнародного права діяти відповідно до цілей і принципів Організації Об'єднаних Націй (ООН), робити свій внесок у співпрацю на засадах рівності, сприяти встановленню взаєморозуміння, довіри та дружніх, добросусідських відносин у рамках миру, безпеки та справедливості, працювати на підвищення добробуту народів, поширювати інформацію та ознайомлювати інші держави зі своїми досягненнями в економіці, науці, техніці, культурі тощо [1, с. 50].

Співробітництво у сфері туризму є формою спільної національної діяльності, яка сприяє розвитку туристичних обмінів на взаємних засадах, організації технічного співробітництва через обмін туристичною інформацією, запровадження єдиних стандартів і технологій обслуговування туристів та спрощення туристичних процедур. Міжнародне співробітництво в туристичній сфері є системою партнерських відносин на регіональному, національному та міждержавному рівнях, яка забезпечує просування національного туристичного продукту на світовий ринок та сприяє інтеграції країни у глобальний інформаційний простір.

Стосовно України та правових засад міжнародного співробітництва у сфері туризму варто підкреслити, що Закон України «Про туризм» [2] містить основні положення, які регулюють цю діяльність, і передбачає, що у випадках, коли міжнародним договором, учасником якого є Україна, встановлено інші норми, застосовуються положення відповідного міжнародного договору [3, с. 51]. Відповідно до Закону України «Про туризм», правова база міжнародного співробітництва у сфері туризму формується на основі міжнародних договорів України, укладених згідно із положеннями Закону України «Про міжнародні договори України» [4]. Україна здійснює участь у роботі міжнародних туристичних організацій відповідно до своїх міжнародно-правових зобов'язань та положень статутних документів цих організацій [5, с. 63].

Всесвітня туристична організація є міжнародною організацією, спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй, що займається питаннями відповідального, сталого та загальнодоступного туризму. Всесвітня туристична організація заснована у 1975 році з штаб-квартирою у місті Мадрид (Королівство Іспанія) та є спадкоємицею Міжнародного союзу офіційних туристичних організацій, заснованого ще 1934 року. У співпраці зі своїми 160 державами-членами, 6 асоційованими членами та понад 500 афілійованими членами ВТО працює над тим, щоб позиціонувати туризм як ключовий фактор економічного зростання, інклюзивного розвитку та екологічної стійкості. Організація сприяє включенню туризму до національних та глобальних програм, пропагуючи його потенціал для зменшення бідності, створення робочих місць, сприяння інноваціям та досягнення 17 Цілей Сталого Розвитку. Концепція управління, схвалена її членами, спрямована на посилення створення знань, розширення партнерських відносин та надання більшої цінності як нинішнім, так і майбутнім членам [6].

Діяльність ВТО зосереджується на п'яти стратегічних пріоритетах: прискорення інновацій та цифрової трансформації; підвищення конкурентоспроможності сектору за допомогою інвестицій та підприємництва; створення робочих місць та розширення можливостей для навчання; підвищення стійкості та забезпечення безпечних і безперешкодних подорожей; захист культурної та природної спадщини при одночасній підтримці місцевих громад [6].

Основними цілями діяльності Всесвітньої туристичної організації є: сприяння створенню та розширенню сприятливих умов для розвитку туризму, утвердження миру, взаєморозуміння між народами, а також підвищення рівня здоров'я та добробуту населення у світі; сприяння забезпеченню доступу до освіти та культурних надбань у процесі подорожей; підтримка підвищення якості та стандартів розміщення туристів під час їхніх подорожей; сприяння розширенню спектра туристичних послуг і пропозицій у державах, які приймають туристів; визначення тематики офіційних заходів (пленарних засідань, конференцій тощо) та узгодження спільних інтересів держав-членів; налагодження стабільної комунікації та співпраці між туристичними операторами; виконання ухвалених рішень шляхом впровадження найбільш ефективних та доцільних заходів [3, с. 49].

У жовтні 1997 року під час 12-ї сесії Генеральної асамблеї Всесвітньої туристичної організації, що відбулася у Стамбулі (Турецька Республіка), Україна набула статусу повноправного члена цієї організації [7]. Спершу були проведені заходи щодо вступу до керівних органів ВТО, а потім – щодо розробки поточних та перспективних програм розвитку туристичної сфери. Членство України в цій організації суттєво зміцнило імідж і авторитет держави в туристичній спільноті, створило умови для подальшого розвитку вітчизняного туризму відповідно до світових тенденцій із залученням до інформаційних мереж, сучасних технологій, інвестиційних проєктів, системи професійної підготовки та наукових досліджень. Приєднання до ВТО відкрило нові перспективи для встановлення взаємовигідної співпраці з країнами-членами цієї авторитетної організації на всіх рівнях – двосторонньому, багатосторонньому та регіональному [8, с. 75].

Отримання Україною повноправного членства у Всесвітній туристичній організації стало стимулом для проведення низки важливих заходів, спрямованих на підвищення ролі туризму в соціально-економічному розвитку країни. Указом Президента України від 21 вересня 1998 року «Про День туризму» визначено, що це свято відзначатиметься щороку 27 вересня [9, с. 54].

Під час 13-ї сесії Генеральної асамблеї Всесвітньої туристичної організації, що відбулася у вересні 1999 року в місті Сантьяго (Республіка Чилі), Україну було обрано членом Виконавчої ради ВТО на період 1999–2003 років. Україна є учасником проєкту ВТО «Туризм по Великому Шовковому шляху» [7]. З травня 2000 року Надзвичайний і Повноважний Посол України в Королівстві Іспанія та Князівстві Андорра виконує функції Постійного представника України при Всесвітній туристичній організації [9, с. 53].

8–11 жовтня 2000 року Генеральний секретар ВТО Франческо Франжіаллі здійснив свій перший офіційний візит до України, під час якого провів зустрічі з Президентом, Головою Верховної Ради, Прем'єр-міністром, Віцепрем'єр-міністром, Головою Київської міської державної адміністрації, Міністром закордонних справ України, а також виступив на парламентських слуханнях

«Стан і перспективи розвитку туризму в Україні» та на черговому засіданні Ради з туризму країн Співдружності Незалежних Держав. Ф. Франжіаллі також відвідав 7-й Міжнародний туристичний салон «Україна 2000», семінар ВТО на тему «Нові інформаційні технології в туризмі» (м. Київ, 8–11 жовтня 2000 р.) та семінар «Розвиток сільського туризму» (м. Яремча, 26–28 вересня 2003 р.). Генеральний секретар ВТО взяв участь у святкуваннях з нагоди Всесвітнього дня туризму та Дня туризму України, які проходили у 2003 році в містах Київ та Львів [7].

З 18 по 21 січня 2012 року делегація Ради міністрів Автономної Республіки Крим відвідала місто Мадрид, де взяла участь у міжнародній туристичній виставці FITUR-2012 та провела переговори з представниками ВТО. У 2013 році Генеральний секретар ВТО Талеб Ріфаї відвідав Україну для участі у II Київському міжнародному туристичному форумі, який відбувся 10–12 жовтня в місті Києві [7]. У 2014 році відбулася зустріч Посла С. Погорельцева з Виконавчим директором Всесвітньої туристичної організації, під час якої було акцентовано увагу на незмінності статусу Автономної Республіки Крим та дотриманні положень резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 27 березня 2014 року «Територіальна цілісність України».

26 червня 2016 року в Києві відбулися переговори Віцепрем'єр-міністра з питань євроінтеграції та євроатлантичної інтеграції Івanни Климпуш-Цинцадзе з Генеральним секретарем ВТО Талебом Ріфаї в рамках Міжнародної конференції з туризму «Брендинг дестинацій: запорука побудови успішної репутації», організованої Міністерством економічного розвитку і торгівлі України за підтримки ВТО [7]. Також у 2016 році Україна взяла участь у Берлінській туристичній виставці International Travel Market, проведеній під егідою Всесвітньої туристичної організації.

Під час візиту до Королівства Іспанія 10 вересня 2020 року Міністр закордонних справ України Дмитро Кулеба зустрівся з Генеральним секретарем ВТО Зурабом Пололікашвілі, де обговорювали активізацію співпраці України з ВТО та використання механізмів організації для розвитку туристичної сфери країни [7].

Центральним органом виконавчої влади України, відповідальним за співробітництво з ВТО, є Державне агентство розвитку туризму України (ДАРТ). Державне агентство розвитку туризму України, незважаючи на дію воєнного стану, продовжує здійснювати активну діяльність у сфері міжнародного співробітництва. Прикладом цього є активна взаємодія агентства з ВТО та укладення низки угод про співпрацю у сфері туризму. Зокрема, ДАРТ і Гватемальський інститут туризму досягли домовленості про співпрацю щодо розвитку туристичної галузі. Меморандум було підписано під час 25-ї сесії Генеральної Асамблеї ВТО, що проходила з 16 по 20 жовтня 2023 року в Самарканді (Республіка Узбекистан). Сутність Меморандуму полягає в створенні умов для обміну контактами між учасниками туристичної сфери обох країн з метою стимулювання зростання туристичних потоків. Передбачено спільну участь у виставках, ярмарках, конференціях, семінарах та інших міжнародних заходах, присвячених туризму. Серед інших ключових пріоритетів визначено обмін досвідом у туристичній сфері, зокрема стосовно законодавства, стандартів якості готельних закладів, системи збору туристичної статистики, впровадження інновацій та цифрових технологій, маркетингу туристичних напрямків та розвитку MICE-туризму. Важливим є й те, що на 25-й сесії Генеральної Асамблеї ВТО Генеральний секретар запропонував створити робочу групу для сприяння розвитку туризму та економіки України [3, с. 51].

У 2023 році Україна взяла участь у 68-му засіданні Комісії для Європи Всесвітньої туристичної організації, що відбулося в Софії, Республіка Болгарія. За підсумками голосування наша країна була обрана Головою Комісії для Європи ВТО ООН, що відкриває нові можливості для співпраці та обміну досвідом з європейськими та світовими партнерами, сприяє обговоренню та розробці законодавчих ініціатив, залученню інвестицій і створенню спільних проєктів для відновлення та реконструкції туристичної інфраструктури, зруйнованої або пошкодженої внаслідок війни [10, с. 20].

Також під час 25-ї сесії Генеральної Асамблеї Всесвітньої туристичної організації Україна вперше виступила як Голова на 69-му засіданні Європейської комісії ВТО, де представила на розгляд та включення до Плану роботи організації на 2024–2025 роки спільно з країнами Європейського Союзу розроблений Порядок денний для Європи на 2024–2025 роки. Документ, серед іншого, передбачає необхідність виділення коштів із бюджету організації для подолання наслідків війни та підтримки відновлення туристичної галузі України та сусідніх європейських країн, на які впливає війна [10, с. 21]. Українська делегація, представляючи Програму розвитку туризму в Європейському регіоні, запропонувала зосередити зусилля на розвитку сталого туризму, зокрема: приділяти увагу просуванню маловідомих туристичних напрямків і активізувати залучення до них туристів; посилювати освіту та підготовку фахівців туристичної галузі для підвищення якості послуг; розвивати співпрацю з урядами та приватним сектором для культурного обміну, що сприятиме взаєморозумінню між націями; забезпечити доступність туристичних подорожей для всіх мандрівників, незалежно від віку, здібностей чи інтересів [11].

12–13 травня 2025 року у місті Прага відбувся World Tourism Forum – провідна міжнародна платформа, присвячена обговоренню глобальних викликів і шляхів розвитку світової туристичної галузі. У вступному слові під час відкриття форуму Генеральний секретар ВТО Зураб Пололікашвілі висловив щиру підтримку Україні та зазначив, що після укладення мирної угоди він особисто відвідає Україну разом із міністрами туризму з різних держав, ставши першим туристом у мирний період. Всесвітня туристична організація висловила готовність надати експертну допомогу у відновленні туристичної галузі як важливого чинника економічного зростання та сталого розвитку українських громад. Під час зустрічі сторони обговорили ключові напрями подальшої співпраці та узгодили механізми залучення експертної підтримки ВТО для ефективного відновлення туристичної галузі. Було визначено основні пріоритети, серед яких: розвиток системи збору та аналітики туристичної статистики; гармонізація туристичного законодавства з європейськими стандартами; залучення міжнародних фахівців до стратегічного планування та розвитку галузі; підтримка створення і посилення діяльності місцевих організацій управління дестинаціями; популяризація принципів сталого, інклюзивного та безбар'єрного туризму; формування сприятливого інвестиційного середовища; підготовка до відкриття кордонів і відновлення міжнародних туристичних потоків.

Основними напрямами співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією є: удосконалення чинного законодавства у сфері туризму шляхом внесення відповідних змін і доповнень; формування економічних механізмів стимулювання діяльності у сфері туристичного обслуговування; залучення інвестиційних ресурсів у розвиток туристичної сфери; формування ефективних механізмів моніторингу та забезпечення якості наданих послуг; ефективне та збалансоване використання природних і культурно-історичних ресурсів України. Сучасним головним завданням є забезпечення максимально ефективного використання нових можливостей, сприяння подальшому зростанню міжнародного інтересу до України, розробка та популяризація національного туристичного продукту, здатного конкурувати на міжнародному ринку. Для реалізації завдання необхідно вирішити низку нормативно-правових питань, а саме: внести відповідні зміни та доповнення до чинного законодавства у сфері туризму; створити економічні механізми для стимулювання внутрішнього туристичного обслуговування та залучення інвестицій у туристичну сферу; запровадити ефективні механізми контролю якості послуг та охорони, а також раціонального використання природної та культурної спадщини України.

Перспективи співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією є надзвичайно широкими та стратегічно важливими для подальшого розвитку національної туристичної галузі. Пріоритетним напрямом розвитку співробітництва між Україною та ВТО має стати впровадження концепції сталого розвитку туризму. Необхідність упровадження цієї концепції зумовлена як внутрішніми факторами розвитку, так і зовнішніми обставинами, що пов'язані з євроінтеграційними прагненнями України та потребою виконання міжнародних зобов'язань. Важливо підкреслити, що втілення цієї концепції та її основних положень є неможливим без активної участі держави, яка виступає головним суб'єктом у сфері туристичної діяльності [9, с. 59].

За умови результативної взаємодії в усіх напрямах перед Україною постають широкі можливості для розвитку туристичної галузі, що сприятиме утвердженню її як привабливого туристичного центру та регіонального лідера у сфері туризму. Перспективними напрямами співробітництва України та ВТО є: опрацювання питань всебічного розвитку туристичної сфери; сприяння розвитку та оновленню туристичної інфраструктури; гарантування високого рівня якості туристичних послуг; раціональне використання наявного туристичного потенціалу; формування конкурентоспроможного національного туристичного продукту з метою відновлення міжнародних туристичних потоків в Україну та забезпечення сталого соціально-економічного розвитку регіонів і країни в цілому.

Окрему увагу варто приділити реалізації спільних освітніх і промоційних проєктів, спрямованих на підвищення іміджу України як безпечної та конкурентоспроможної туристичної дестинації. Співробітництво з ВТО у довгостроковій перспективі сприятиме інтеграції України до світового туристичного простору, підвищенню інвестиційної привабливості галузі та сталому розвитку туристичних регіонів країни.

Висновки. Ретроспективний аналіз співробітництва України з Всесвітньою туристичною організацією засвідчує, що участь нашої держави у цій міжнародній інституції відіграла важливу роль у становленні сучасної системи державного управління туристичною сферою, формуванні позитивного іміджу України на світовій арені та залученні до процесів глобальної інтеграції у сфері туризму. З часу набуття членства у 1997 році Україна пройшла низку важливих етапів, а саме від налагодження двосторонніх зв'язків і участі у програмах ВТО до активного представлення власних ініціатив на міжнародному рівні.

Сучасний етап співробітництва характеризується переходом до якісно нового рівня взаємодії, який передбачає розширення експертної, технічної та аналітичної підтримки з боку ВТО. Особли-

вого значення набуває залучення України до реалізації міжнародних програм сталого туризму, гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами, розвиток системи управління туристичними дестинаціями та підвищення якості туристичних послуг.

Перспективи подальшої взаємодії України з ВТО пов'язані з активним використанням інструментів цієї організації для відновлення туристичної інфраструктури, стимулювання інвестицій, розвитку людського потенціалу та просування національного туристичного продукту на світовий ринок. Важливим напрямом є також реалізація маркетингових і промоційних проєктів, спрямованих на формування позитивного міжнародного іміджу України як безпечної, гостинної та конкурентоспроможної дестинації.

Отже, співробітництво України з Всесвітньою туристичною організацією має стати фундаментом для інтеграції в європейський і світовий туристичний простір, сприяти досягненню цілей сталого розвитку, економічному відновленню та посиленню позицій України як впливового учасника глобального туристичного ринку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Войціховський А.В. Міжнародне право: підручник. Харків: Харків. нац. ун-т внутр. справ, 2020. 544 с.
2. Про туризм: Закон України від 15.09.1995 р. № 324/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/324/95-вр#Text (дата звернення: 20.10.2025).
3. Чепурда Г.М., Старинець О.А., Шестель О.Г. Міжнародні туристичні організації та їх роль в розвитку туризму та готельно-ресторанного бізнесу в умовах сьогодення. *Інновації та технології в сфері послуг і харчування*. № 1 (11). 2024. С. 46–56. DOI: https://doi.org/10.32782/2708-4949.1(11).2024.8.
4. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р. № 1906-IV.. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text (дата звернення: 24.10.2025).
5. Горіна Г.О. Державне управління туристичною діяльністю: навч. посібник. Кривий Ріг: ДонНУЕТ, 2021. 110 с. URL: https://files.znu.edu.ua/files/Bibliobooks/Inshi69/0050411.pdf (дата звернення: 24.10.2025).
6. United Nations World Tourism Organization (UNWTO). URL: https://www.untourism.int/ (дата звернення: 19.10.2025).
7. Україна та Всесвітня туристична організація. Посольство України у Королівстві Іспанія. URL: https://spain.mfa.gov.ua/posolstvo/3333-ukrajina-ta-vsesvitnya-turistichna-organizacija (дата звернення: 18.10.2025).
8. Козловський Є. Співробітництво України та Всесвітньої туристичної організації як один з інструментів реалізації державної туристичної політики. *Публічне урядування*. 2016. № 3 (4). С. 72–80. URL: https://journals.maup.com.ua/index.php/public-management/article/view/715 (дата звернення: 18.10.2025).
9. Козловський Є.В. Правове регулювання туристичної діяльності: навчальний посібник. Київ: «Центр учбової літератури», 2021. 272 с.
10. Публічний звіт Голови Державного агентства розвитку туризму України Мар'яни Олеськів за 2023 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_DART_2023.pdf (дата звернення: 20.10.2025).
11. Державне агентство розвитку туризму України. URL: https://www.tourism.gov.ua (дата звернення: 20.10.2025).

UCD 342.56
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.54

JUDICIAL PRACTICE AND DOCTRINE OF 'FAIR TRIAL' IN THE PRACTICE OF INTERNATIONAL COURTS

Vdovichen V.,
Doctor of Law (LL.D.), Professor, Dean of the Faculty of Law, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
ORCID: 0000-0002-0819-9435
e-mail: v.vdovichen@chnu.edu.ua

Huralenko N.,
Doctor of Law (LL.D.), Professor, Head of the Department of Theory of Law and Human Rights at Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Ukraine
ORCID: 0000-0003-0884-215X
e-mail: n.huralenko@chnu.edu.ua

Vdovichen V., Huralenko N. Judicial practice and doctrine of "legal procedure" in the practice of international courts.

Currently, due process faces complex challenges arising from social, technological, and political transformations that test its ability to adapt and evolve. One of the most pressing problems is the crisis of access to justice, which affects many countries where large segments of the population face economic, geographical, or cultural barriers to effectively defending their rights. This situation gives rise to what some authors call "differentiated citizenship", where the degree of legal protection that people receive varies according to their economic capacity, level of education, or belonging to marginalized groups. The collapse of many judicial systems under the weight of excessive procedural burden exacerbates this problem, leading to delays that are themselves denials of justice. Faced with this challenge, different jurisdictions have implemented reforms such as shortened processes, alternative dispute resolution mechanisms, and the use of technology to streamline procedures, while always taking care not to sacrifice fundamental guarantees for the sake of efficiency.

The growing interest in defining the essence and content of due process is due to the significant social importance of procedure in law as a guarantee of effective law-making, law enforcement, and the protection of the rights and freedoms of individuals and citizens. Due process is a fundamental concept in the legal field that ensures that all people have the right to a fair trial and to be heard. This principle underlies many legal systems worldwide and is essential for protecting individual rights. In this article, we will take a detailed look at what due process is, its importance, its components, and how it is applied in various legal situations.

The article examines the most important guarantees of personal freedom and inviolability, which are reflected in international human rights agreements and enshrined in the constitutions of modern states, and analyses international judicial practice.

Key words: due process, principles of Law, judicial practice, international standards, human rights, judicial process.

Вдовічен В.А., Гураленко Н.А. Судова практика та доктрина « належної правової процедури» у практиці міжнарожних судів.

Наразі належний процес стикається зі складними викликами, що виникають у зв'язку з соціальними, технологічними та політичними трансформаціями, які перевіряють його здатність до адаптації. Однією з найгостріших проблем є криза доступу до правосуддя, яка зачіпає багато країн, де великі верстви населення стикаються з економічними, географічними чи культурними бар'єрами для ефективного відстоювання своїх прав. Ця ситуація породжує те, що деякі автори називають «диференційованим громадянством», коли ступінь правового захисту, який отримують люди, варіюється залежно від їхніх економічних можливостей, рівня освіти чи приналежності до маргіналізованих груп. Колапс багатьох судових систем під вагою надмірного процесуального навантаження загострює цю проблему, що призводить до затримок, які самі по собі є відмовою у правосудді. Зіткнувшись із цим викликом, різні юрисдикції впровадили реформи, такі як скорочені процеси, альтернативні механізми вирішення спорів та використання технологій для оптимізації

процедур, але завжди дбаючи про те, щоб не жертвувати фундаментальними гарантіями заради ефективності.

Зростання зацікавлення до питання окреслення сутності та змісту належної правової процедури, зумовлюється значущою суспільною вагою процедури у праві, як забезпеки дієвого ходу правотворення, правореалізації, правозастосування, а також охорони прав і вольностей особи та громадянина. Належна правова процедура є основоположним поняттям у правовому полі, яке гарантує, що всі люди мають право на справедливий судовий розгляд і бути почутими. Цей принцип лежить в основі багатьох правових систем по всьому світу і має важливе значення для захисту прав особистості. У цій статті нами детально розглянемо, що таке належна правова процедура, її важливість, її складові та як вона застосовується в різних правових ситуаціях.

У статті розглянуто найбільш важливі гарантії свободи та недоторканності особи, які відображені в міжнародних угодах про права людини та закріплені в конституціях сучасних держав та здійснено аналіз міжнародної судової практики.

Ключові слова: належна правова процедура, принцпипи права, судова практика, міжнародні стандарти, права людини, судовий процес.

Problem statement. Due process is a set of legal safeguards that ensures that a person is not deprived of their liberty or property without following a fair and equitable procedure. This concept is rooted in the idea that all human beings have fundamental rights that must be respected and upheld. The concept of due process is enshrined in many constitutions and international treaties, underscoring its significance in the realm of human rights.

Due process can be divided into two main categories: due process on the merits and due process in general. Due process is concerned with the protection of fundamental rights, while procedural due process focuses on fair trial guarantees. Both categories are essential to ensure that people's rights are respected in any judicial process.

The purpose of the research is to examine the doctrine of 'due process' in the practice of international courts and its impact on the formation of uniformity in judicial practice.

The state of the study of the problem. The concept of due process is studied by Ukrainian scientists in various fields, including law theory, constitutional law, civil procedure, and international Law, among others, by authors such as A. Andreichenko, S. Pogrebnyak, N. Sakara, S. Shevchuk, and O. Shcherbanyuk.

The state of the study of the problem. International law does not recognize a sharp distinction between the substantive law and the adjectival Law [5]. Today, international judicial procedure in the International Court, and in international litigation between two or more States generally, is an entirely autonomous and independent institution of international law and practice having only superficial resemblances to domestic legal procedure and to the procedure of other institutions authorized to decide disputes and other cases in which a State may be involved as a party. In many respects, the situation is reversed; the practice of international arbitration between two or more States (and between a State and an international intergovernmental organization) is being closely influenced by the practices of the International Court. When evaluating procedural occurrences in other international tribunals, the Court tends to judge them in light of its own practices and procedures. Thus, in dealing with a question of costs before the United Nations Administrative Tribunal, the Court took account of the fundamental principle regarding costs in contentious proceedings before international tribunals and cited Article 64 of its own Statute. In the Arbitral Award of July 31, 1989, case, the Court referred in general terms to the practice of international tribunals which shows that it 'sometimes happens that a member of the tribunal votes in favour of a decision... though he might individually have been inclined to prefer another solution' [3].

Due process is a legal principle that stipulates that no free person may be arrested, or imprisoned, or deprived of liberty, or exposed to the Law or expelled, or in any other way restricted in rights, that the authorities will not act or order actions against him, except for actions provided for by the current Law Due process is an integral condition for the implementation by state bodies of the function of considering and resolving disputes, when their decision can potentially restrict civil liberties. The purpose of the procedural order in law is to ensure and protect human rights, freedoms, and legitimate interests, thereby guaranteeing the avoidance of arbitrariness by state authorities. Therefore, defining clear criteria for the propriety of the legal procedure is crucial for the practical implementation of legal prescriptions [6, p. 55].

V. Novozhylov notes that due process is a procedure for carrying out legally significant actions that puts into practice the rule of law by applying to each person those rules of law that fully correspond to all important objectively existing circumstances and allow unambiguously and in advance to predict such

application and its results [8, p. 116–117]. A "legal" procedure is a procedure that fully corresponds to and affirms in practice the principle of the rule of law. It is worth paying special attention to the fact that we are not talking about a legal procedure, one that takes place in accordance with the law, but rather about a legal procedure. In this regard, linguistically, the Anglo-American principle of "due process of law" reflects this important substantive emphasis less, because literally it is translated "in accordance with the process established by law" (continental Lawhistorically has less opportunities for transformation, filling old constructs with new meaning, which, in contrast, succeeds in the standard law system with the existence of a precedent in it and the role of the Court, which under certain circumstances can act as a generator and translator of law.

S. Nesterenko notes that "due legal procedure is a legal principle that provides that no free person may be arrested, or imprisoned, or deprived of liberty, or declared outlawed, or exiled, or in any other way limited in rights, unless the authorities take or order actions against him, except for actions provided for by applicable law [7, p. 381]. Due legal procedure is an indispensable condition for the implementation by state bodies of the function of considering and resolving disputes, when their decision can potentially limit civil liberties. The purpose of the procedural order in Law is to ensure and protect the rights, freedoms, and legitimate interests of a person, guaranteeing the avoidance of arbitrariness by state authorities. Therefore, determining clear criteria for the appropriateness of legal procedure is of great importance for the practical implementation of legal provisions."

Despite the difficulties encountered by the doctrine in defining the concept of the right to a fair trial, which is the result of the merger of two quite different legal systems – continental and Anglo-Saxon –, the situation of the parties in the trial from a practical point of view is not affected, but, on the contrary, is facilitated, and this is due to the principle that the ECHR constantly applies in its jurisprudence, ensuring rights in an "effective and concrete" way, and not "illusory and purely theoretical". All the conclusions highlighted in the study have led us to our own formulation of the concept of a fair trial, which, in our opinion, is a fundamental principle of public order, designed to ensure the procedural balance of the parties and the legality of the procedure by observing certain guarantees that provide for access, free access to justice, the public nature of the debate, held within a reasonable time, by an independent and impartial tribunal, established by law with the right to a lawyer and the issuance of a reasoned decision.

Speaking about the dimensions of due process, one can understand its double connotation: formal, which is related to respect for the basic, formal or procedural guarantees in the process, such as the right to defense, the right to proper motivation, the right to plurality of instances, etc.; and material, which is related to compliance with the requirements of justice and reasonableness through judgments of proportionality, the prohibition of arbitrariness, etc.

Through the study of due process and its dimensions, both formal and material violations are considered as an ideal method of analyzing the content of due process. We consider this point to be critical, since it takes into account not only the procedural, but also the purely formal aspects of the process; but a more comprehensive consideration of the negative consequences of the various principles and values that the Constitution protects equally; its quality as a fundamental right, which attributes to it both an objective and subjective aspect that must be protected and respected in the same dimension.

According to one of the well-known professors of the University of Oxford, D. Galligan, on the topic of fair procedure, the concept of "procedures" is the steps that are taken or the methods that are used to make a decision and introduce actions or decide a case in a certain way in a legal or administrative context. Moreover, the concept of "process" is a convenient general term that encompasses a set of procedures related to a decision or action [2].

The interpretation of due process in the United Kingdom is more restrictive. Despite various judicial opinions, the current understanding is that acts of the British Parliament are not subject to judicial review except in the context of due process. The British legal system also has other principles that aim, for example, to guarantee the equivalent of American due process in the administrative and executive spheres. In Australia, due to its parliamentary government, which entails a specific balance between the legislative and executive branches of power, the understanding of due process is also limited. Certain legislative acts are exempt from judicial review, which may result in restrictions on due process. The Constitution does not mention due process; therefore, the doctrinal interpretation of due process, which is limited to the judicial sphere, differs from that observed in the US and Brazilian legal systems.

The principles of legal procedure have become universal due to the decisions of the European Court of Human Rights and apply to both procedural proceedings and legal procedures that public authorities must follow when adopting relevant acts regarding human rights, freedoms, and legitimate interests.

However, this doctrine of legal procedure was used in the practice of the Constitutional Court of Ukraine. In its decisions of February 28, 2018 on the recognition of the LLawon language as unconstitutional and of April 26, 2018 on the recognition of the LLawon referendum as unconstitutional, the Constitutional Court of Ukraine, pointing out the direct connection between the observance of the "due process" and guarantees of the rights and legitimate interests of a person and a citizen, actually gave the procedural principles of the authorities a binding meaning. That is, if due process has been violated in parliament or another public authority, there is no point in examining the content of the relevant act, since it is null and void.

Procedural due process, also known as substantive due process, is considered more limited than substantive due process and is characterized by a simple rule of respect for a previously established procedure. Despite its limited scope, this aspect of due process is more frequently employed by the doctrine and users of the Law; perhaps precisely because of the word "process" in the principle under study, it has been underutilized in this sense.

The Due Process Clause in American constitutional law at the first stage (5th Amendment), as is well known, refers only to guarantees of a procedural nature, in fact the so-called procedures relating to the right to an orderly trial, ordered by principles such as, in the field of criminal procedure, the prohibition of the promissory note of achievement (a legislative act that is relevant for finding a person guilty of a crime, without the precedent of the ordinary process and the trial in which he is guaranteed sufficient protection) and retroactive laws (ex post facto law), in addition to the prohibition of coercive self-incrimination, twice trial on the same fact (double jeopardy) and the right to a complete defense and adversarial process.

In a theoretical sense, "due process" refers to a form of justice administration, characterized by a set of procedural human rights guarantees designed to ensure procedural fairness in the justice system. The guarantees, which in their entirety form due process, include the right to judicial protection, the right to an effective investigation; the right to a speedy trial; the right to a public trial; the right to an impartial trial; the right to an impartial jury trial; the right to an adversarial process; presumption of innocence; the right not to testify against oneself; the right to interrogate prosecution witnesses in Court; the right to the assistance of a lawyer during the trial; the right to be heard; the right not to be punished twice for the same crime; the right to direct trial; the right to a continuous process; the right to appeal.

The application of due process is one of the constituent elements of the principle of the rule of law. It implies, among other things, that the prescriptions of law determine the powers of public authorities and officials who have permission to act, and continue to act within the limits of the powers granted to them.

While Article 6 of the European Convention and its interpretation by the Strasbourg Court remain a model for the right to a fair trial, constitutional Law has challenged the strengthening or expansion of European principles. Although Article 13 of the Convention does not require that the adequate remedy it guarantees to everyone be a judicial remedy, constitutional judges have enshrined the right of the judge by providing him with a fundamental basis that denies States the right to derogate from it.

Clearly enshrined in the constitutions of Germany, Italy, and Spain, it has been widely read by their constitutional courts [1].

The due process clause in American constitutional law at the first stage (the 5th Amendment), as is well known, refers only to procedural guarantees, properly so-called, relating to the right to an orderly trial, procedures regulated by such principles as, in the field of criminal procedure, the prohibition of a bill of attainder (a legislative act that is significant in finding a person guilty of a crime, without the precedent of a regular trial and trial in which he is guaranteed adequate protection) and retroactive laws (ex post facto law), in addition to the prohibition of forced self-incrimination, trial twice for the same fact (double jeopardy) and the right to a complete defense and adversarial process. Substantive due process is a manifestation of due process in the substantive sphere. Its scope is considered broader than the procedural side, since it manifests itself in all branches of law (administrative, civil, economic, tax, criminal, etc.).

Substantive due process of law protects the substantive right of a citizen, preventing the Law in the general sense or an administrative act from violating the rights of a citizen, such as life, liberty, and property, and others arising from the Constitution or included in it.

The US Supreme Court understands that it has the right to review any law and determine whether it is legal, not an abuse of state power.

The Minister of the Federal Supreme Court, Carlos Velloso, issued a decision that, in a few words, perfectly captures the essence of the substantive aspect of due process: "due process, with its substantive due process, constitutes a limit for the legislative power in the sense that laws must be

drafted with justice, must be endowed with reasonableness and rationality, and must maintain, in the opinion of W. Holmes, a real and substantial connection with the purpose to be achieved" [4].

Conclusions. Despite the unwavering importance of the principle of due process, some national proceduralists are content to only touch on its historical evolution. They refer to it in terms that go something like this: that it has its origins in Anglo-Saxon Law, but that national constitutions have always accepted it, and only in the 1988 Constitution was it directly elevated (or elevated) to a constitutional category. A static definition for the institution is difficult, if not impossible, since it must not be limited to pre-established concepts, and it must adapt to new rights arising from change and social progress. It is considered a fundamental principle because it is closely linked to all other principles applicable to the process and also ensures the exercise of these rights against obstructive facts such as laws or unjust administrative acts.

The European Court also bears witness to a large number of issues related to due process, with a strong emphasis on the criminal aspect. Some national analysts draw attention to the frequency of cases heard by this Court on issues of judgment, as well as the frequency of cases heard by the national jurisdiction under Article 6 of the 1950 Convention, which concern us today. The right to due process of law must always aim at equality, impartiality, respect, truth, justice and legality and the correct application of the law within the framework of respect for human dignity, understood as a progressive and methodical activity that must be carried out in accordance with pre-established rules, the result of which will be the dictate of an individual norm of conduct (whether an acquittal or a conviction). In order to declare the applicability of substantive law to a legal case.

REFERENCES:

1. Favoreu L., Gaïa P., Ghevontian R., Melin-Soucramanien L., Pfersmann O., Pini J., Roux A., Scoffoni G., Tremeau J., Droit des libertés fondamentales, Précis Dalloz, 2002, p. 700.
2. Galligan D.J. Due Process and Fair Procedures. A Study of Administrative Procedures. Oxford University Press Inc., New York. Reprinted. 2004. p. 8. URL: https://academic.oup.com/book/7683.
3. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua. URL: https://icj-cij.org/case/70.
4. Nelson N.J. Princípios do Processo Civil na Constituição Federal. 7. ed. rev e atual com as Leis 1-0.352/2001 e 10.358/2001 – São Paulo: Editora Revista dos Tribunais, 2002, p. 40.
5. Thirlway A.A., 'Procedural law and the International Court of Justice', Fifty Years of the International Court of Justice: Essays in honour of Sir Robert Jennings 389 (1996).
6. Матєєва Л. Належна правова процедура та правові стандарти Європейського суду з прав людини. Вісник Пенітенціарної асоціації України. 4(14) С. 54–64. URL: https://web.archive.org/web/20210329012122/https://visnykpau.com/index.php/journal/article/download/451/347.
7. Нестеренко С.С. Принцип «due process of law» у міжнародному кримінальному праві. Актуальні проблеми держави і права. 2011. Вип. 62. С. 379–385. URL: www.apdp.in.ua/v62/53.pdf.
8. Новожилов В.С. Застосування належної правової процедури як завдання кримінального провадження: до питання про сутність та практичне значення. Вісник Національної академії правових наук України Том 26, № 4, 2019 С. 105–129. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18798/1/Novozhylov_105-129.pdf.

УДК 341.3:004.8:355.45
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.55

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ НОВІТНІХ ВІЙСЬКОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ (ШІ, АВТОНОМНІ СИСТЕМИ) У КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО ПРАВА

Ганенко І.С.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Одеського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-9993-1117

Корнієнко О.О.,
начальник управління проведення службових розслідувань
Головного управління Військової служби правопорядку
Збройних Сил України
ORCID: 0009-0008-3320-1024

Шут В.О.,
старший викладач кафедри військового лідерства
Військової академії
ORCID: 0009-0008-1132-7187

Ганенко І.С., Корнієнко О.О., Шут В.О. Правове регулювання застосування новітніх військових технологій (ШІ, автономні системи) у контексті міжнародного гуманітарного права.

Статтю присвячено системному науково-правовому аналізу міжнародно-правовому застосуванню новітніх військових технологій, передусім систем зі штучним інтелектом та автономних систем озброєння, у контексті імперативів міжнародного гуманітарного права (МГП). Обґрунтовано необхідність концептуальної точності у використанні сучасних термінів, зокрема категорій «летальні автономні системи озброєння», «людини в циклі», «людина на циклі», «суттєвий людський контроль», що визначають нормативний, техніко-операційний і етико-правовий вимір міжнародної дискусії щодо автономних бойових технологій. Проаналізовано еволюційні напрямки регулятивних підходів у Конвенції ООН про певні види звичайної зброї, позиції Міжнародного комітету Червоного Хреста та експертні результати «Geneva Dialogue on LAWS», які формують структуру «emerging norms» (норм, що формуються) і впливають на розвиток міжнародних стандартів.

Особливу увагу приділено взаємозв'язку базових принципів МГП – розрізнення, пропорційності та воєнної необхідності – з алгоритмічними характеристиками систем із автономними функціями, що створюють ризики непередбачуваності, помилкової класифікації цілей та зниження ефективності людського контролю. Розкрито значення статті 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, яка встановлює обов'язок держав здійснювати правову експертизу нових видів озброєння.

Окреслено проблему «прогалин відповідальності», що виникають через складність атрибуції рішень автономних систем та розподілу відповідальності між командиром, оператором, розробником і державою. На основі відкритих джерел досліджено застосування напівавтономних систем і безпілотних летальних апаратів у Збройних Силах України, виявлено правові та етичні виклики, включно з відсутністю національного механізму, еквівалентного вимогам статті 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій.

Запропоновано комплекс рекомендацій: створення незалежного механізму правової експертизи нових технологій, розробку внутрішніх стандартів «human-in-the-loop» для систем вогневого ураження, інтеграцію навчальних курсів із правових аспектів ШІ та автономних систем у програми військових вишів.

Зроблено висновок, що превентивне правове регулювання є необхідною умовою збереження гуманітарної легітимності Збройних Сил України та важливим напрямом участі держави в міжнародній дискусії щодо майбутнього автономних озброєнь.

Ключові слова: міжнародне гуманітарне право; автономні системи озброєнь; штучний інтелект у військовій сфері; безпілотні літальні апарати (БПЛА); стаття 36 Додаткового протоколу I; правова експертиза нових видів озброєння; Женевські конвенції; військові технології в Україні; етичні та правові виклики застосування ШІ; превентивне правове регулювання.

Hanenko I.S., Korniienko O.O., Shut V.O. Legal regulation of the application of new military technologies (AI, autonomous systems) in the context of international humanitarian law.

The article is devoted to a systematic scientific and legal analysis of the international legal application of the latest military technologies, primarily artificial intelligence systems and autonomous weapon systems, in the context of the imperatives of international humanitarian law (IHL). It substantiates the need for conceptual accuracy in the use of modern terms, in particular the categories of "lethal autonomous weapon systems," "human in the loop," "human on the loop," and "substantial human control," which define the normative, technical-operational, and ethical-legal dimensions of the international debate on autonomous combat technologies. The evolutionary trends in regulatory approaches in the UN Convention on Certain Conventional Weapons, the positions of the International Committee of the Red Cross, and the expert findings of the Geneva Dialogue on LAWS, which form the structure of emerging norms and influence the development of international standards, are analyzed.

Particular attention is paid to the interconnection between the basic principles of IHL – distinction, proportionality, and military necessity – and the algorithmic characteristics of systems with autonomous functions, which create risks of unpredictability, misclassification of targets, and reduced effectiveness of human control. The significance of Article 36 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions, which establishes the obligation of states to conduct legal reviews of new types of weapons, is revealed.

The problem of "gaps in responsibility" arising from the complexity of attributing decisions made by autonomous systems and the distribution of responsibility between the commander, operator, developer, and state is outlined. Based on open sources, the use of semi-autonomous systems and unmanned aerial vehicles in the Armed Forces of Ukraine has been studied, and legal and ethical challenges have been identified, including the absence of a national mechanism equivalent to the requirements of Article 36 of Additional Protocol I to the Geneva Conventions.

A set of recommendations is proposed: the creation of an independent mechanism for legal expertise of new technologies, the development of internal «human-in-the-loop» standards for fire control systems, the integration of training courses on the legal aspects of AI and autonomous systems into the programs of military universities.

The conclusion is made that preventive legal regulation is a necessary condition for preserving the humanitarian legitimacy of the Armed Forces of Ukraine and an important direction for the state's participation in the international discussion on the future of autonomous weapons.

Key words: International Humanitarian Law (IHL); Autonomous Weapon Systems (AWS); Artificial Intelligence in warfare; Unmanned Aerial Vehicles (UAVs); Article 36 of Additional Protocol I; legal review of new weapons; Geneva Conventions; military technologies in Ukraine; ethical and legal challenges of AI; preventive legal regulation.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток новітніх військових технологій, зокрема систем зі штучним інтелектом та автономних озброєнь, створює принципово нові виклики для міжнародного гуманітарного права (далі – МГП). Якщо класичні норми права війни формувалися в умовах, коли рішення про застосування сили ухвалювала людина, то сучасні технології дедалі частіше передбачають делегування частини критично важливих функцій – виявлення, ідентифікації та ураження цілей – автоматизованим алгоритмам. Це зумовлює дискусію про можливість збереження фундаментальних принципів МГП, зокрема розрізнення між комбатантами і цивільними особами, пропорційності шкоди та воєнної необхідності.

Особливої актуальності набуває питання юридичної відповідальності: у разі застосування автономних систем стає проблематичним визначення суб'єкта, який нестиме відповідальність за порушення норм права – командир, оператор чи розробник. Наразі міжнародна спільнота не виробила єдиного підходу до регулювання автономних систем озброєнь, а обговорення в межах Конвенції ООН про певні види звичайної зброї свідчать про існування суттєвих розбіжностей між державами.

Для України ця проблематика має подвійне значення: з одного боку, держава активно впроваджує напівавтономні системи та безпілотники у Збройних Силах, з іншого – залишається поза глобальним лідерством у виробленні правових стандартів і досі не має внутрішнього механізму правової експертизи нових видів озброєнь, передбаченого статтею 36 Додаткового протоколу І до Женевських конвенцій. У таких умовах постає потреба у формуванні національної позиції щодо правових і етичних аспектів використання новітніх військових технологій та забезпеченні їхнього узгодження з нормами МГП, щоб уникнути як правових прогалин, так і ризиків втрати гуманітарної легітимності Збройних Сил України.

Мета дослідження: аналіз правового регулювання застосування новітніх військових технологій, зокрема систем зі штучним інтелектом та автономних озброєнь, у контексті міжнародного

гуманітарного права, а також виявлення прогалин у національному законодавстві України та формулювання рекомендацій щодо їх подолання.

Для досягнення зазначеної мети в статті поставлено такі завдання: розкрити зміст основних понять і категорій, що застосовуються у міжнародній дискусії про автономні системи озброєнь («летальні автономні системи озброєння», «людина в циклі», «суттєвий людський контроль»); дослідити позиції провідних міжнародних суб'єктів (ООН, Міжнародного комітету Червоного Хреста, ініціативи Geneva Dialogue on LAWS) щодо правового статусу автономних систем; проаналізувати фундаментальні принципи міжнародного гуманітарного права у світлі використання автономних технологій; розглянути практику застосування напівавтономних систем і безпілотників у Збройних Силах України та пов'язані з цим правові й етичні виклики.

Стан опрацювання проблематики. У сучасному науковому дискурсі щодо автономних систем озброєнь важливе місце займають дослідження, які визначають межі допустимого використання штучного інтелекту в бойових діях та розкривають концепцію людського контролю над такими технологіями. Значний внесок у цій сфері зробили Ф. Сантони де Сіо та Дж ван ден Говен [1], які продемонстрували, що автономні алгоритми можуть відповідати етичним вимогам лише за умови збереження «суттєвого людського контролю». Вони довели, що правові й моральні гарантії можливі лише тоді, коли людина здатна впливати на ухвалення критичних рішень, пов'язаних із застосуванням сили. Таким чином, у науковій площині було обґрунтовано принципове значення участі оператора в процесах, які визначають життя чи смерть, що заклало підвалини для формування міжнародних підходів до регулювання автономних систем.

Дослідження В. Боуланіна, Л. Брууна та Н. Гуссака [2] розширює розуміння цих проблем у контексті міжнародного гуманітарного права. Автори встановили, що автономні системи створюють ризики втрати передбачуваності та контролю, через що виникає загроза порушення принципів розрізнення й пропорційності. На основі глибокого аналізу вони окреслили необхідний рівень і характер взаємодії між людиною та машиною, що має забезпечувати відповідність міжнародно-правовим нормам. Результатом їхніх висновків стало формування чіткого бачення меж, у яких розвиток автономного озброєння може бути допустимим з точки зору гуманітарного права.

У працях Б. Перріна та М. Замани [3] увага зосереджується на політичному та правовому вимірі дискусій навколо летальних автономних систем. Вони показали, що держави займають суттєво відмінні позиції щодо можливостей їх заборони чи обмеження: одні виступають за негайне формування жорстких норм, інші – за гнучкі регулятивні підходи, які не стримують розвиток інновацій. Важливим результатом їхнього аналізу стало виявлення фрагментарності міжнародного консенсусу та залежності національних підходів від стратегічних інтересів, що значною мірою ускладнює вироблення універсальних правил у цій сфері.

Серед українських авторів ґрунтовний внесок зробили Г. Татаренко та М. Карпенко [4], які розглянули міжнародно-правове регулювання технологій штучного інтелекту у збройних конфліктах. Вони дійшли висновку, що наявні норми права лише частково охоплюють виклики, породжені автономними технологіями, а тому виникає необхідність у створенні нових підходів до правового забезпечення. Значущим у їхній роботі є твердження, що без належного міжнародного механізму контролю існує високий ризик використання таких систем у спосіб, що суперечить гуманітарним цінностям.

Важливе місце у сучасному дослідженні займають роботи, присвячені питанням юридичної відповідальності. І. Ахмад та ін. [5] наголошують, що автономні системи озброєнь створюють правовий вакуум щодо визначення відповідального суб'єкта у разі порушень міжнародного гуманітарного права. У своїй статті вони продемонстрували, що традиційні моделі відповідальності держави та індивіда не завжди придатні для оцінки шкоди, заподіяної автономними технологіями. Автори запропонували підхід, що передбачає багаторівневу систему відповідальності, де поєднуються етичні, правові та технічні аспекти, що дозволяє сформувати більш комплексну модель контролю.

У свою чергу, Ю. Шерешевський [6] дослідив, яким чином відбувається розробка норм міжнародного гуманітарного права у відповідь на появу нових військових технологій. Він встановив, що процес правотворення у цій сфері характеризується повільністю та політичною залежністю, що створює небезпечний розрив між швидкістю технологічного прогресу та здатністю міжнародних інституцій своєчасно реагувати. Його висновки засвідчують необхідність проактивного підходу до формування норм, який би дозволяв запобігати ризикам, пов'язаним із використанням автономного озброєння, ще до моменту їх практичного розгортання у бойових діях.

Таким чином, аналіз наукової літератури дає підстави стверджувати, що хоча дослідники вже окреслили ключові загрози та виклики, пов'язані з автономними системами озброєнь, проте залишається низка нерозв'язаних питань. Зокрема, відсутність єдиного міжнародного консенсусу щодо допустимих меж застосування автономних технологій, недостатня розробка механізмів юридичної

відповідальності та брак чіткого регулятивного інструментарію на національному рівні вказують на потребу у подальших дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. У сучасному міжнародно-правовому дискурсі дедалі частіше використовується універсальніший термін «autonomous weapons systems» (AWS), який охоплює широкий спектр технологічних рішень, пов'язаних із застосуванням автономних функцій у процесі використання зброї. При цьому окремим підкласом AWS у науковій та політичній літературі виокремлюється поняття «летальні автономні системи озброєння» (Lethal Autonomous Weapon Systems, LAWS), що позначає системи, здатні здійснювати виявлення, ідентифікацію, відбір і (у певних випадках) ураження цілей з мінімальною або відсутньою участю людини. У міжнородних дискусіях відсутнє усталене універсальне визначення LAWS. Учасники цих дебатів підкреслюють, що ключовими характеристиками є: здатність до самостійного «обрання» і «прийняття рішення» щодо застосування летальної сили; інтеграція алгоритмічних компонентів, зокрема машинного навчання; а також можливість виконання критичних бойових функцій без миттєвого людського коригування після активації. Відсутність єдиного визначення має практичне значення, оскільки від нього залежить і предмет регулювання, і межі застосування принципів міжнародного гуманітарного права [7].

Класифікація ступенів автономії та відповідні терміни (автоматизовані, напівавтономні, автономні) є неоднорідними у використанні, але має важливе методологічне значення для правового аналізу [8]. Під «автоматизацією» зазвичай розуміють передбачувані, детерміновані алгоритмічні відповіді на заданий набір входів (наприклад, системи протиракетної оборони, які реагують на конкретні траєкторії), тоді як «автономність» підкреслює здатність системи діяти на основі внутрішнього представлення ситуації і критеріїв вибору цілей, які можуть бути не повністю специфіковані розробником у формі детермінованих правил. Між цими полюсами знаходяться системи зі змішаною логікою – напівавтономні або «підсилені» алгоритмами рішення, де людина виконує ті чи інші контролюючі або ініціюючі функції. Для правозастосування саме розуміння, чи відбувається «усвідомлене людське рішення» як частина конкретної атаки, є вирішальним.

Усередині цієї класифікації розгорнутою стала опозиція між моделями «human-in-the-loop», «human-on-the-loop» і «human-out-of-the-loop», які описують різні режими взаємодії людини й машини в процесі прийняття рішення про застосування сили. «Людина в циклі» (human-in-the-loop) означає, що ініціація або остаточне підтвердження дії (наприклад, відкриття вогню) потребує свідомого, активного, вольового втручання оператора; це режим, за якого людське рішення виступає безпосереднім тригером для застосування зброї [9]. «Людина на циклі» (human-on-the-loop) допускає, що система може самостійно відбирати та починати реалізацію певних дій, але людина має можливість наглядати за її діями й у разі потреби втрутитися, скасувати або коригувати їх; така модель покладається на можливість ефективного контролю і швидкого втручання. «Людина поза циклом» (human-out-of-the-loop) характеризує повну автономію: рішення і виконання відбуваються без реального або своєчасного людського втручання. Саме ця остання модель викликає найбільші сумніви щодо відповідності МГП і породжує дискусії про етичну та кримінально-правову відповідальність. Важливо підкреслити, що у практичній дискусії критерії для віднесення систем до однієї з цих категорій часто різняться, а їх кордони розмиваються технічними рішеннями і процедурами експлуатації.

Концепт «суттєвого людського контролю» (meaningful human control, MHC) виник як нормативна відповідь на ризики, породжені ростом автономності. Ініціатива неурядової організації Article 36 та подальші розробки ICRC, UNIDIR та інших учасників (акторів) спрямовані на те, щоб змістовно визначити, які саме елементи контролю повинні забезпечуватися для того, щоб юридична й моральна відповідальність за застосування сили залишалася на людях [10]. У різних варіантах MHC інтерпретується як вимога наявності адекватної інформаційної ситуаційної обізнаності у людини, її реальної можливості ініціювати або припиняти конкретну атаку, а також існування зрозумілих ланцюгів відповідальності; ключовими складовими пропонуються: контроль «над індивідуальними атаками»; здатність людини отримувати релевантну інформацію для прийняття обґрунтованого рішення; можливість свідомого й добровільного ініціювання дій; існування механізмів правової відповідальності. Водночас у науковій літературі та серед практиків відзначається, що MHC – це радше нормативний стержень, ніж чіткий технічний стандарт: він залишає місце для різних інтерпретацій щодо того, що є «суттєвим» у конкретному операційному контексті.

Разом із тим, у міжнародних обговореннях з'явився альтернативний термін – «appropriate human judgment» (AHJ), який акцентує не стільки на формальній наявності контролю, скільки на якості та адекватності людського рішення у контексті конкретної операції. Якщо MHC прагне інституціоналізувати вимогу до структур контролю та процедур втручання, то AHJ підкреслює необхідність того, щоб людські рішення були обґрунтованими і відповідними як технічному, так і етичному контексту

застосування сили. Таким чином, різниця полягає у фокусі: МНС орієнтований на забезпечення формальних механізмів контролю, тоді як АНЈ – на змістовну якість та відповідальність людського судження. Унаслідок цього обидва підходи взаємодоповнюють одне одного, але задають різні пріоритети у правових та етичних дискусіях щодо AWS/LAWS.

З правової точки зору ці категорії мають прямий зв'язок із базовими принципами міжнародного гуманітарного права – принципом розрізнення, принципом пропорційності та обов'язками щодо передбачуваних засобів і методів ведення війни [11]. Саме питання, чи дозволяє конкретна система забезпечити повноцінну реалізацію цих принципів у процесі прийняття бойових рішень, лежить у центрі юридичної оцінки. Наприклад, система, яка не гарантує здатності відрізнити комбатантів від цивільних у мінливих тактичних умовах або не дозволяє людині оцінити очікувану «колатеральну» шкоду в конкретному випадку, створює ризик порушення зобов'язань за МГП. У зв'язку з цим міжнародна доктрина наголошує на обов'язку держав здійснювати попередню юридичну експертизу нових видів зброї – «Article 36 review» за Додатковим протоколом I – щоб оцінити відповідність системи чинним нормам. Цей механізм не визначає сам по собі, яка повинна бути міра людського контролю, але вимагає, щоб держава мала процедури для проведення такої оцінки і для вживання заходів у разі ризику невідповідності.

Водночас, техніка і властивості сучасних алгоритмів – непередбачуваність окремих поведінкових патернів, адаптивність моделей машинного навчання, проблеми «пояснюваності» рішень – породжують додаткові складнощі для застосування статусних юридичних критеріїв. Якщо поведінка системи є стохастичною або її рішення залежать від даних, що можуть змінитися в польових умовах, то встановлення передбачуваності наслідків і, відповідно, обґрунтованої оцінки пропорційності та запобіжних заходів ускладнюється [12]. Ці техніко-правові виклики і породжують аргументи, що окремі моделі автономності можуть створювати «прогалини відповідальності» (responsibility gaps), коли ні система, ні окремі люди – оператори, командири чи виробники – не можуть бути очевидно й ефективно притягнуті до відповідальності за результат. У літературі це питання систематично аналізується як юридична та етична проблема, яка вимагає або нормативного уточнення (наприклад, встановлення обов'язкових стандартів МНС), або правового механізму покриття відповідальності.

Нарешті, слід підкреслити, що всі вищезазначені терміни мають не лише техніко-юридичне, а й процедурно-інституційне значення. Умови «людини в циклі» або «суттєвого людського контролю» можуть бути технічно забезпечені не лише конструкцією алгоритму, а й воєнною доктриною, правилами застосування сили, навчанням персоналу, стандартами інтеграції систем у командні процеси та процедурою попередньої юридичної оцінки. Отже, коректне розуміння та формалізація термінів є передумовою не тільки для теоретичного аналізу, але й для практичного запровадження заходів, спрямованих на забезпечення сумісності новітніх технологій з імперативами МГП.

Узагальнюючи, можна констатувати: понятійний апарат щодо автономних систем продовжує формуватися; ключові категорії – «летальні автономні системи озброєння», моделі взаємодії людини й машини (human-in/on/out-of-the-loop) та «суттєвий людський контроль» – виконують нормативну та аналітичну функції, але потребують уточнення в контексті конкретних технологій і національних процедур. Саме тому правове регулювання повинно поєднувати чітке визначення рівнів автономії з операційними стандартами контролю, зокрема через механізми юридичної експертизи й внутрішню військову регламентацію, щоб гарантувати дотримання принципів МГП і уникнути «прогалин» у відповідальності [13].

Позиція Організації Об'єднаних Націй та пов'язаних міжурядових механізмів (зокрема робочих груп у межах Конвенції про заборону або обмеження застосування певних видів звичайної зброї – CCW) ґрунтується на двох паралельних твердженнях: по-перше, на загальному визнанні того, що норми міжнародного гуманітарного права і міжнародного права прав людини застосовуються до нових озброєнь незалежно від їхньої технологічної природи; по-друге, на усвідомленні того, що існуючі норми потребують інтерпретації та конкретизації у світлі технічних особливостей систем зі штучним інтелектом і автономних алгоритмів. Так, робочі документи та звіти Групи державних експертів (GGE) під егідою CCW неодноразово констатували, що МГП «застосовується» до LAWS, однак забезпечення відповідності таким нормам у практичних умовах – питання, яке викликає різноспрямовані підходи серед держав-учасниць. Водночас GGE і High Contracting Parties заохочували обмін «найкращими практиками» стосовно проведення попередніх правових експертиз (Article 36 review) і розглянули низку опцій – від політичних декларацій до потенційно обов'язкових договорів – без досягнення остаточного консенсусу щодо форми регулювання [14].

Секретаріат ООН та Верховний комісар ООН з прав людини у своїх заявах та нотах підкреслювали превалювання принципу запобігання шкоді й необхідність якнайшвидшого встановлення чітких міжнародно-правових орієнтирів. Окремо варто відзначити ініціативи та виступи Генераль-

ного секретаря ООН, які дедалі частіше закликають до правових кроків задля «збереження людського контролю» та обмеження найбільш ризикованих форм автономності; у низці публічних заяв Генеральний секретар і деякі інші органи ООН висловлювали підтримку ідеї переговорів щодо юридично обов'язкового інструмента або, щонайменше, створення чітких політичних стандартів. Такі заяви слугують політичним каталізатором, проте зіткнення національних інтересів (особливо держав із розвинутою військово-технічною базою) і прагнення зберегти національну свободу дій у сфері оборонних технологій ускладнюють процес формування обов'язкового міжнародного режим.

Позиція Міжнародного комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) є однією з найбільш чітких і послідовних серед міжнародних неурядових акторів: МКЧХ наголошує на необхідності забезпечення «суттєвого людського контролю» (meaningful human control) протягом усього життєвого циклу озброєння – від проєктування та розробки до застосування на полі бою – і вважає, що рішення про застосування смертоносної сили повинні залишатися у полі свідомого людського судження. У своїх офіційних документах і виступах МКЧХ вказує на ризики, пов'язані з делегуванням повноти прийняття рішень машинам (зокрема: помилки і невизначеності алгоритмічної поведінки, упередження в навчальних вибірках, проблему «пояснюваності» рішень) і закликає держави вжити превентивних заходів, у тому числі розглянути переговори щодо юридично обов'язкових норм, що встановлюють межі автономності. МКЧХ також посилює акцент на операційних та етичних аспектах, підкреслюючи, що технічні можливості самі по собі не виправдовують відмову від юридичної та моральної відповідальності людини [15].

Ініціативи «Geneva» (в широкому сенсі – мережа гегемонічних та міждисциплінарних платформ у Женеві: наукові заклади, аналітичні центри, експертні діалоги, зокрема Geneva Academy, GCSP, Geneva-based policy dialogues), які інституційно не є єдиним офіційним органом, відіграють важливу роль як арена для багатосторонніх дискусій і вироблення «м'яких» норм. Такі діалоги спрямовані на поєднання технічної, юридичної й етичної експертизи та напрацювання практичних рекомендацій (наприклад, щодо стандартів правової експертизи, процедур тестування та верифікації, вимог до прозорості й відстежуваності рішень). Важливою функцією цих платформ є створення простору для «посередницьких» результатів – техніко-операційних настанов, які можуть стати підґрунтям для майбутніх міжурядових рішень або національних політик. У документах і публікаціях Geneva Academy, GCSP та споріднених центрів наголошено на необхідності поєднати нормативні інструменти з практичними «добропрактиками» (best practices), що мають охоплювати життєвий цикл систем і питання підзвітності.

Міжнародні неурядові організації – зокрема Human Rights Watch, Article 36, кампанія «Stop Killer Robots» – зайняли активну просвітницько-адвокаційну позицію, частково відрізняючись за тактикою від позицій МКЧХ: вони більш відкрито закликають до заборони «повністю автономних» систем, які приймають рішення про життя і смерть без можливості людського втручання, і до юридично обв'язуючих заходів [16]. Їхні аргументи зосереджені як на захисті прав людини та недопущенні безвідповідальних технологічних новацій, так і на практичних ризиках – від ескалації до непередбачуваних наслідків. Ці організації суттєво впливають на формування міжнародної громадської думки і на посилення політичного тиску на держави, які обережні або відмовляються від переговорів щодо заборон.

Разом з тим, синтез позицій показує, що існує кілька елементів консенсусу: наявність застосування норм МГП до автономних систем; потреба зберегти людську відповідальність і контроль у процесі застосування смертоносної сили; необхідність впровадження процедурних механізмів – юридичних експертиз (стаття 36), тестування й оцінювання ризиків – у життєвому циклі систем. Однак на рівні вибору форми регулювання (юридично обов'язкова заборона, узгоджені стандарти або національні правила) тривають принципові суперечки: частина держав і оборонних експертів виступає за гнучкі національні режими і «регуляцію через практики», тоді як значна коаліція держав, МКЧХ та провідні правозахисні організації наполягають на міжнародних гарантіях і, в окремих випадках, на забороні окремих типів систем. Ця розбіжність підсилює потребу у подальших багатовимірних діалогах – юридичних, технічних, етичних та операційних – з метою вироблення прийнятних для більшості стандартів [17].

У підсумку, позиції основних міжнародних акторів формують поле, у якому домінує прагнення зберегти основу правової підзвітності та людського контролю, але існує відмінність у підходах до того, якими засобами це досягати [18]. Для практичного правозастосування в окремх державах це означає необхідність одночасних дій на трьох рівнях: забезпечення виконання існуючих зобов'язань МГП (включно з Article 36 reviews і документованими процедурами); впровадження національних стандартів і добрих практик щодо «суттєвого людського контролю»; активної участі у міжнародних дискусіях з метою формування загальноприйнятних правил. Ці висновки мають пряме практичне значення для держав, які вже використовують або планують застосовувати ав-

тономні та напівавтономні системи в реальних операціях, оскільки від рішень у сфері політики й практик залежить не лише юридична сумісність дій із МГП, а й міжнародна легітимність та етична прийнятність таких рішень.

У світлі викладених вище висновків практична сторона проблеми вимагає окремого аналізу. Для держав, що вже застосовують або інтенсивно розробляють напівавтономні системи, ключове питання звучить так: як реальні оперативні практики узгоджуються з цими загальними принципами, і які правові та етичні виклики постають у контексті повсякденного використання таких систем на полі бою. Український досвід – як приклад конфлікту зі значним і тривалим застосуванням безпілотних та напівавтономних систем – дозволяє простежити цей комплекс проблем на конкретних операційних прикладах.

За останні три роки в Україні відбулося швидке масштабування використання безпілотних летальних і розвідувальних платформ – від масових FPV-квадрокоптерів і тактичних розвідувальних БПЛА до крилатих і «камікадзе» (loitering munitions) та систем більшого радіусу дії. Частина цих платформ була надана західними партнерами, частина – створена або модифікована вітчизняними виробниками й волонтерськими групами; одночасно відомі випадки тестування і впровадження елементів автоматизації та елементів штучного інтелекту для навігації, пошуку цілей і адаптації до умов електронної боротьби. Ця технологічна диверсифікація породжує ситуацію, в якій армійські підрозділи використовують широкий спектр систем із різним ступенем автономності й різною формалізацією процедур контролю та звітності.

Із практичної сторони це породжує низку правових ризиків стосовно дотримання ключових принципів МГП. По-перше, принцип розрізнення зазнає випробувань у ситуаціях, коли система (особливо якщо вона працює в умовах автоматичного або напівавтономного розпізнавання) може помилково класифікувати об’єкт або не мати достатньої контекстної інформації для правильного віднесення до військових цілей; по-друге, принцип пропорційності ускладнює оцінку, коли атакуюча платформа діє на підставі алгоритмічних метрик, невідповідних судженню людини; по-третє, режим «операційної необхідності» іноді спонукає використовувати системи в умовах недостатньої підготовки або без повної документованої оцінки ризиків, що збільшує ймовірність шкоди цивільному населенню. Доповнюють ці юридичні проблеми інституційні виклики: необхідність документування кожного рішення про застосування сили, формалізованих правил залучення «людини в циклі» та механізмів розслідування інцидентів, пов’язаних із використанням БПЛА. Ультимативним маркером цих ризиків є статистика та висновки правозахисних органів і моніторингових місій, які фіксують зростання кількості цивільних жертв і випадків уражень об’єктів цивільної інфраструктури від короткодіючих ударних безпілотників.

Окрема, але тісно пов’язана проблема – це «прогалини відповідальності». В умовах, коли велика частина операцій із застосування безпілотників здійснюється на рівні частин, підрозділів і волонтерських груп, або коли застосування здійснюється з використанням виробів приватного виробництва за контрактами з компаніями, виникають практичні питання про те, хто несе правову відповідальність у разі порушення МГП: кінцевий оператор, командир, розробник алгоритму або держава-оператор. Міжнародні й наукові дискусії у цьому полі вказують на існування «гейпу відповідальності» (responsibility/accountability gap), коли ні технічний засіб, ні його творці не є суб’єктами міжнародного права, а доведення провини окремого оператора або командира в конкретному інциденті технічно і процедурно ускладнене. Це підсилює потребу у формалізованих національних процедурах попередньої правової експертизи (Article 36-type reviews), детальних правилах застосування, а також у механізмах розслідування з ретельним документуванням операцій.

До технічних обмежень і ризиків додаються загрози, що породжуються електронною боротьбою: масове застосування глушіння, спуфінгу GNSS, перехоплення й підміни керуючих каналів здатні призвести до втрати контролю над БПЛА, фрагментації інформації про обстановку і помилкових атак. В умовах, коли автономні або напівавтономні алгоритми повинні компенсувати втрату зв’язку й самостійно приймати оперативні рішення, ризик ненавмисного ураження цивільних об’єктів зростає. Це робить ще більш нагальним поєднання технічних заходів (антиджемінг, мультисенсорні алгоритми, test-beds) з юридичною процедурою оцінювання ризиків і необхідністю ітеративних перевірок на всіх стадіях життєвого циклу систем [19].

Етичні виклики, які супроводжують наведені юридичні та технічні проблеми, багатовимірні. По-перше, масова «демократизація» технології означає, що засоби, які раніше вимагали великих підприємств і державного ресурсу, стають доступними широкому колу приватних акторів і волонтерів; це породжує дилему між правом на самооборону держави та ризиком неконтрольованого розповсюдження летальних засобів. По-друге, ширше залучення елементів автономності підриває традиційні уявлення про моральну відповідальність за прийняття рішень про життя і смерть – питання, яке МКЧХ і правозахисні організації адресують як центральне в дискусіях про «суттєвий людський контроль». По-третє, існує ризик ерозії нормативних бар’єрів: коли застосування безпілотників стає

дешевим і масовим, спокуса вдаватися до превентивних чи наступальних операцій без ґрунтовного правового аналізу зростає, а поріг застосування смертоносної сили може знизитися.

Із суто інституційної перспективи для України ключовим є питання формалізації механізмів правової експертизи відповідно до статті 36 Додаткового протоколу I. Нині національне регулювання випробувань і прийняття на озброєння (зокрема Порядок, затверджений постановою КМУ від 17.02.2021 №) деталізує процедури технічних і функційних випробувань, проте у відкритих публічних нормативних актах відсутній явно сформульований інститут «юридичної перевірки» нових видів озброєнь із визначенням підсуб'єктів, форм і процедур, що відповідають стандартам Article 36-type reviews. На тлі міжнародних досліджень (SIPRI, ICRC, Article 36) очевидно, що лише невелика кількість держав має формалізовані та оприлюднені механізми такого типу, а відсутність стандартів і обміну інформацією послаблює здатність національної практики гарантувати відповідність МГП у динамічному середовищі впровадження нових технологій [17]. Таким чином, існує реальний нормативно-практичний розрив між міжнародним імперативом і внутрішнім регулюванням у сфері превентивної правової оцінки озброєнь.

З огляду на викладені правові, технічні та етичні аспекти, що супроводжують застосування напівавтономних систем та безпілотників у сучасних бойових діях, доцільним є їх систематизація у вигляді таблиці 1. Така структуризація дозволяє чітко виокремити ключові ризики, наслідки для міжнародного гуманітарного права та практики, а також окреслити можливі напрями реагування, які мають безпосереднє значення для формування національної політики та правозастосовної практики України.

Таблиця 1. Правові, технічні, етичні та інституційні виклики застосування напівавтономних систем і БПЛА в Україні

Категорія виклику	Зміст проблеми	Наслідки для МГП та практики	Можливі напрями реагування
Юридичні ризики	– Порушення принципу розрізнення через алгоритмічні помилки класифікації цілей. – Складність оцінки пропорційності при застосуванні алгоритмічних метрик. – Використання без повної оцінки ризиків у режимі «операційної необхідності».	– Підвищення ризику ураження цивільних об'єктів і жертв серед населення. – Питання правової відповідальності (оператор, командир, розробник, держава).	– Впровадження формалізованих Article 36-type reviews. – Чіткі правила залучення «людини в циклі». – Механізми розслідування інцидентів.
Технічні обмеження	– Вразливість до електронної боротьби (глушіння, спуфінг, перехоплення каналів). – Ризик втрати контролю та ненавмисних атак при автономному режимі.	– Ненавмисне ураження цивільної інфраструктури. – Фрагментація інформації про обстановку.	– Технічні заходи: антиджемінг, мультисенсорні алгоритми. – Ітеративне тестування протягом життєвого циклу систем.
Етичні дилеми	– «Демократизація» технологій (волонтери, приватні компанії). – Ерозія моральної відповідальності при автономних рішеннях. – Зниження порогу застосування смертоносної сили.	– Підрив довіри до легітимності військових дій. – Міжнародна критика та ризик делегітимації.	– Міжнародні стандарти «суттєвого людського контролю». – Включення етичних принципів у національні доктрини.
Інституційні виклики	– Відсутність формалізованого механізму юридичної перевірки нових озброєнь (на відміну від статті 36 ДПІ). – Використання цивільних і приватних розробок у військових операціях.	– «Прогалина відповідальності» (responsibility gap). – Невідповідність міжнародним стандартам у сфері МГП.	– Розробка національних процедур правової експертизи. – Інституційна координація між ЗСУ, Міноборони та виробниками.

Джерело: власна розробка авторів.

На основі вищенаведеного можна сформулювати кілька практичних висновків і рекомендацій, які випливають безпосередньо з української практики: необхідність створення або формалізації на національному рівні інституції правової експертизи озброєнь згідно Article 36 (з визначенням ролей, процедур і облікових форм звітування); запровадження обов'язкових процедур документування й аудиту рішень про застосування напівавтономних систем та інтеграція цих процедур у процедури прийняття на озброєння; розробка внутрішніх стандартів щодо «суттєвого людського контролю» (людина-в-циклі/людина-на-циклі) з чіткими критеріями і навчальними вимогами для операторів і командирів; підвищення прозорості й міжвідомчого обміну інформацією, включно з механізмами доведення відповідальності та розслідування інцидентів; посилення технічних тестів на стійкість до електронної боротьби та сценаріїв невизначеності, які є критично важливими для адекватної юридичної оцінки ризиків. Ці заходи відповідають міжнародним рекомендаціям ICRC і практикам, викладеним у спеціалізованих дослідженнях (SIPRI, Article 36), і можуть значно знизити правові та етичні ризики, з якими зіткнулися українські збройні формування.

Висновки. Розкрито зміст базових категорій міжнародної дискусії про автономні системи озброєнь – «летальні автономні системи озброєння», «людина в циклі» та «суттєвий людський контроль». Це дозволило окреслити концептуальні рамки проблеми, визначити її термінологічну специфіку й підкреслити ключову роль людини як суб'єкта правової відповідальності у процесі застосування новітніх військових технологій.

Аналіз позицій ключових учасників міжнародної дискусії (ООН, Міжнародного комітету Червоного Хреста та ініціативи Geneva Dialogue on LAWS) показав, що існує загальне визнання дії норм міжнародного гуманітарного права щодо автономних систем, а також необхідності збереження людського контролю й відповідальності за рішення про застосування сили. Водночас зберігаються суттєві розбіжності у підходах: від вимоги створення юридично обов'язкової заборони до пропозицій розвивати національні стандарти й «регуляцію через практики».

Виявлено, що фундаментальні принципи міжнародного гуманітарного права – розрізнення, пропорційності та воєнної необхідності – зазнають серйозних викликів у контексті використання автономних технологій. Особливе значення має стаття 36 Додаткового протоколу I до Женевських конвенцій, яка покладає на держави обов'язок здійснювати правову експертизу нових видів озброєнь. Водночас в Україні відсутній аналогічний формалізований механізм, що створює нормативну прогалину й потребує термінового врегулювання.

Аналіз практики застосування напівавтономних систем і безпілотників у Збройних Силах України виявив як очевидні переваги цих технологій для обороноздатності держави, так і значні правові та етичні ризики. Йдеться насамперед про проблеми забезпечення дотримання принципів міжнародного гуманітарного права, труднощі із документуванням рішень, а також про існування «прогалин відповідальності», пов'язаних із відсутністю чіткої регламентації суб'єктів, на яких покладається юридична відповідальність за наслідки застосування автономних систем.

Таким чином, стаття доводить, що превентивне правове регулювання й формалізація механізмів правової експертизи нових технологій є не лише вимогою міжнародних стандартів, а й передумовою збереження гуманітарної легітимності дій Збройних Сил України. Активна участь держави у міжнародному діалозі щодо майбутнього автономних озброєнь, поєднана зі створенням національних процедур правової експертизи та розробкою внутрішніх стандартів «суттєвого людського контролю», є ключовим напрямом у забезпеченні балансу між інноваційним розвитком оборонної сфери й дотриманням вимог міжнародного гуманітарного права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Santoni de Sio F., van den Hoven J. Meaningful Human Control over Autonomous Systems: A Philosophical Account. *Frontiers in Robotics and AI.* 2018. Vol. 5. Art. 15. DOI: https://doi.org/10.3389/frobt.2018.00015.
2. Boulanin V., Bruun L., Goussac N. Autonomous Weapon Systems and International Humanitarian Law: Identifying Limits and the Required Type and Degree of Human-Machine Interaction. *Stockholm: SIPRI*, 2021. 72 p. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2021-06/2106_aws_and_ihl_0.pdf (дата звернення: 09.09.2025).
3. Perrin B., Zamani M. The Future of Warfare: National Positions on the Governance of Lethal Autonomous Weapons Systems. URL: https://lieber.westpoint.edu/future-warfare-national-positions-governance-lethal-autonomous-weapons-systems/
4. Татаренко Г.В., Карпенко М.В. Міжнародно-правове регулювання технологій штучного інтелекту в бойових діях. *Актуальні проблеми права: теорія і практика.* 2023. Вип. 2 (46). DOI: https://doi.org/10.33216/2218-5461/2023-46-2-135-145.

5. Ahmad I., Ahmad L., Irshad N., Talha M. Artificial Intelligence in Autonomous Weapon Systems: Legal Accountability and Ethical Challenges. *Journal of Engineering, Science and Technological.* 2025. Vol. 2(1). DOI: https://doi.org/10.48112/jestt.v2i1.9.
6. Shereshevsky Y. International humanitarian law-making and new military technologies. *International Review of the Red Cross*. 2022. Vol. 104(920-921). P. 1-22. DOI: https://doi.org/10.1017/S1816383122000443.
7. Boulanin V., Verbruggen M. ARTICLE 36 REVIEWS. Dealing with the challenges posed by emerging technologies. URL: https://www.sipri.org/sites/default/files/2017-12/article_36_report_1712.pdf.
8. A Guide to the Legal Review of New Weapons, Means and Methods of Warfare Measures to Implement Article 36 of Additional Protocol I of 1977. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/icrc_002_0902.pdf.
9. Mind the Gap. The Lack of Accountability for Killer Robots. https://www.hrw.org/report/2015/04/09/mind-gap/lack-accountability-killer-robots.
10. Canellas M.C., Haga R.A. Toward meaningful human control of autonomous weapons systems through function allocation. *IEEE International Symposium on Technology and Society (ISTAS).* 2015. P. 1-7. DOI: HTTPS://DOI.ORG/10.1109/ISTAS.2015.7439432.
11. Інформаційна платформа з процесу «Lethal Autonomous Weapons Systems» в рамках CCW. digital watch observatory. URL: https://dig.watch/processes/gge-laws.
12. ICRC. Autonomous weapons: Questions and answers. Міжнародний комітет Червоного Хреста. URL: https://www.icrc.org/en/law-and-policy/autonomous-weapons.
13. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights. Sending Up a Flare: Autonomous Weapons Systems, Proliferation, Risks and Humanitarian Action. URL: https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Sending%20Up%20a%20Flare%20Autonomous%20Weapons%20Systems%20Proliferation%20Risks.pdf.
14. Geneva Centre for Security Policy (GCSP). UNSG Laws submission. URL: https://dam.gcsp.ch/files/doc/gcsp-unsg-laws-submission.
15. Human Rights Watch / Article 36 / Campaign to Stop Killer Robots. Joint statement or related document. URL: https://estatements.unmeetings.org/estatements/ 11.0010/20221021/A1jJ8bNfWGlL/KLw9WYcSnnAm_en.pdf.
16. Stop Killer Robots. News on states voting against lethal autonomous weapons at UN General Assembly. URL: https://www.stopkillerrobots.org/news/161-states-vote-against-the-machine-at-the-un-general-assembly.
17. euters. Nations meet in UN «killer robot» talks, regulation lags. URL: https://www.reuters.com/sustainability/society-equity/nations-meet-un-killer-robot-talks-regulation-lags-2025-05-12.
18. Konaev M. Tomorrow's Technology in Today's War: The Use of AI and Autonomous Technologies in the War in Ukraine and Implications for Strategic Stability. 2023. URL: https://www.cna.org/reports/2023/10/Use-of-AI-and-Autonomous-Technologies-in-the-War-in-Ukraine.pdf.
19. Bondar K. Ukraine's Future Vision and Current Capabilities for Waging AI-Enabled Autonomous Warfare. CSIS. 2025. URL: https://www.csis.org/analysis/ukraines-future-vision-and-current-capabilities-waging-ai-enabled-autonomous-warfare.

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.56

ПЕРЕГОВОРИ ПРО ВСТУП ДО ЄС: ДОСВІД ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДЛЯ УКРАЇНИ

Дір І.Ю.,
Надзвичайний і Повноважний Посол України,
Заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, доцент,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000 0001 9829 4294
e-mail: ihor.dir@uzhnu.edu.ua

Дір І.Ю. Переговори про вступ до ЄС: досвід та перспективи для України.

У статті проведено всебічне дослідження оновленої методології переговорного процесу щодо вступу України до Європейського Союзу, із зосередженням на змінах, запроваджених у межах перегляду політики розширення у 2020 році, та їх впливі на структуру, динаміку і зміст інтеграційних переговорів. Проаналізовано, що метою оновленої методології було посилення прозорості, результативності та політичної обумовленості процесу вступу через запровадження кластерного підходу, можливості зворотної дії санкцій у разі регресу реформ, а також тіснішого узгодження між доступом країни-кандидата до програм ЄС та її прогресом у виконанні зобов'язань. Наголошено, що хоча методологія формально мала прискорити вступ, на практиці вона не усунула ключових системних перешкод, пов'язаних з політичними рішеннями держав-членів, які здатні блокувати переговорні кроки з причин, що виходять за рамки технічної відповідності acquis. Обґрунтовано, що процес вступу України значною мірою визначається внутрішніми пріоритетами ЄС, включно з бюджетним циклом, реформою інститутів Союзу, питаннями оборони та енергетичної автономії, що трансформує механізми оцінки прогресу з юридично-технічних у політико-стратегічні. Доведено, що одночасне функціонування двох комплементарних процесів – повної гармонізації законодавства відповідно до Угоди про асоціацію та переговорного процесу щодо умов членства – створює потребу у формуванні комплексної системи координації між гілками влади, здатної забезпечити контроль за адаптацією acquis, інституційну стійкість, прозорість законопроєктної діяльності та синхронізацію з вимогами переговорних кластерів. Показано, що саме інституційна автономність, ефективність аналітичних центрів, єдиний центр прийняття рішень і наявність механізмів міжвідомчої координації є визначальними чинниками успішного ведення переговорів. Окрему увагу приділено правовій природі виключень із acquis, що можуть бути закріплені під час фіналізації переговорів: перехідним періодам, які дозволяють короткострокові відступи задля уникнення економічних шоків, та постійним дерогаціям, що юридично фіксують специфічні умови регулювання у чутливих секторах, таких як енергетика, транспорт, конкуренція або аграрна політика. Зроблено висновок, що Україна потребує не лише прискореного виконання реформ, а й активної дипломатичної взаємодії з державами-членами для зниження політичних ризиків блокування переговорів, а також стратегічної участі у внутрішньоєвропейських політичних процесах, що формують позицію ЄС як переговорного суб'єкта.

Ключові слова: acquis ЄС, законодавство, Європейський Союз, переговорний процес, методологія розширення ЄС, держава-член.

Dir I. EU accession negotiations: experience and prospects for Ukraine.

The article presents a comprehensive study of the updated methodology of the negotiation process for Ukraine's accession to the European Union, with a focus on the changes introduced during the 2020 revision of the EU enlargement policy and their impact on the structure, dynamics, and substance of accession negotiations. It is analysed that the updated methodology aimed to enhance transparency, effectiveness, and political conditionality of the accession process through the introduction of a cluster-based approach, the possibility of reversal measures in the case of reform backsliding, and closer alignment between a candidate country's access to EU programmes and its progress in fulfilling commitments. It is emphasised that although the methodology was formally intended to accelerate accession, in practice it did not remove key systemic obstacles linked to political decisions of Member States, which may block negotiation steps for reasons beyond technical alignment with the acquis. The study argues that Ukraine's accession trajectory is largely shaped by the EU's internal priorities, including the budgetary cycle, institutional reform, defence policy, and energy autonomy, which

transform progress assessment mechanisms from purely legal-technical to strategic and politically driven. The article demonstrates that the parallel functioning of two complementary processes– full legal harmonisation under the Association Agreement and negotiations on the terms of membership– creates the need for a comprehensive system of inter-institutional coordination capable of ensuring oversight over acquis implementation, institutional resilience, transparency of legislative activity, and synchronisation with negotiation clusters. It is shown that institutional autonomy, analytical capacity, a central decision-making authority, and mechanisms of interagency coordination constitute key determinants of successful negotiations. Special attention is given to the legal nature of derogations from the acquis that may be formalised at the final stage of negotiations: transitional arrangements allowing short-term exceptions to prevent economic shocks, and permanent derogations that legally define specific regulatory conditions in sensitive sectors such as energy, transport, competition, or agricultural policy. The article concludes that Ukraine requires not only accelerated implementation of reforms, but also active diplomatic engagement with Member States to mitigate political risks of negotiation blockage, as well as strategic participation in intra-EU political processes shaping the Union's position as a negotiation actor.

Key words: EU acquis, legislation, European Union, negotiation process, EU enlargement methodology, Member State.

Постановка проблеми. Роками політика розширення, хоча й декларативно, не була пріоритетом для ЄС. Ідея про майбутнє розширення Європейського Союзу була під впливом «втоми від розширення»: ідеї про те, що європейці та їхні лідери не були готові або відчували себе нездатними прийняти нових членів, схвильовані перевантаженням усіх процесів та інституцій, завдаючи шкоди при цьому власним економічним перспективам [1]. Водночас тривалий час країни-кандидати не реформували свою систему з очікуваною результативністю, тому процес надовго залишався в умовній стагнації. Переглянута методологія розширення [2], прийнята у 2020 році, мала сприяти активізації процесу приєднання, але не змогла належним чином практично вирішити основні проблеми, а також дати відчутні результати, хоча вона і має своє переваги для самого ЄС [3].

Стан опрацювання цієї проблематики розглядався у працях багатьох вітчизняних науковців, зокрема О. Бєдова, Н. Борсук, Д. Кальчик, Р. Карпенко, Я. Костюченко, Е. Кулага, В. Лавриненко, Н. Лук'янчук, В. Мельниченко, Л. Мичка, Н. Мушак, К. Наливайко, Р. Петров, О. Проневич, К. Трихліб, Ю. Юринець та інші. Серед закордонних вчених дану проблематику досліджували А. Азоулай, Г. Берман, Т. Богаертс, Т. Бьохмельт, І. Вільямс, К. Віт, Р. Гобель, Г. Граббе, С. Гіальдіно, В. Джакобі, А. Інотай, М. Йовановіч, Х. Лаерманс, К. Пістор, М. Поллак, П. Рузенс, Е. Фендель, Дж. Фієльстул, Т. Фрейбург тощо.

Метою статті є дослідження особливостей оновленої методології переговорного процесу, з метою формування пропозицій до якісних та ефективних переговорів ЄС та України.

Виклад основного матеріалу. Після 2022 році Брюссель реагуючи на події, які відбувалися у Європі, надав Україні та Молдові статус кандидата на вступ до ЄС. Були проведені також міжурядові конференції з Албанією та Північною Македонією та запропоновано Боснії та Герцеговині статус кандидата. ЄС більше не може сповільнювати процеси інтеграції країн, що є потенційними кандидатами до вступу в ЄС. Вступ цих країн має бути динамічним, помітно прогресивним та відчутним. Він має бути спрямований на зміцнення ліберальних цінностей у всіх (потенційних) країнах-кандидатах і має включати чіткі часові межі та вдосконалені механізми співпраці [4].

Однак, необхідно погодитись із думкою Р. Петрова про те, що Україна все ж заплатить ціну за стрімке рішення інституцій ЄС [5, p. 1057] надати їй статус кандидата, що потягнуло за собою звернення й інших країн до ЄС із пропозицією членства. Ця ціна, на думку автора, полягає в тому, що вступ України до ЄС завжди буде носити «ярлик війни». Існує думка, що здатність України вести переговори про вступ до ЄС неминуче буде залежати від результатів війни та умов, на яких вона закінчиться [5, p. 1057].

Прогрес переговорів про вступ залежить не лише від якості реформ у країні-кандидаті, а й очевидно від суто політичних позицій ЄС та його держав-членів, як це відбувається з Україною. Також немає чітких часових меж європейської інтеграції, навіть для держав-кандидатів, які досягають результатів. Хоча війна в Україні суттєво прискорила перспективи інтеграції країни до ЄС, цей фактор не матиме постійного впливу. Ймовірним може бути розвиток подій на кшталт країн Західних Балкан, де окремі з них роками не могли розпочати переговори. Та й вже сьогодні ті країни, які розпочали свій шлях кандидатства з 2022 року зараз на різних етапах. Крім того, вочевидь, що стосується України процес вступу буде непередбачуваним та «новим» для ЄС, де треба буде вирішувати паралельно питання не лише відповідності законодавства, але й реально складні питання щодо фактичної і юридичної території України. Та й територія України, яка є достатньо великою

переважно з більшістю країн ЄС, залишається важливим чинником для процесу перемовин та членства як в інституційному плані, так і питаннях економіки. Це доводить, що існує ризик штучного уповільнення процесу вступу України, навіть якщо необхідні реформи будуть впроваджені.

Для України, як і переважної більшості країн, що перебувають в процесі вступу до ЄС, цей процес не є єдиним і він поєднується із процедурами, передбаченими Угодою про асоціацію. Вона стосується широкого спектру заходів, необхідних для задоволення трьох Копенгагенських критеріїв. У випадку України Угода про асоціацію була підписана в червні 2014 року і набула чинності у вересні 2017 року. Основною метою угод про асоціацію є зміцнення політичної асоціації та економічної інтеграції країни-кандидата з ЄС. У свою чергу, переговори про вступ до ЄС є процесом, у якому країна-кандидат повинна досягти згоди з державами-членами про умови її вступу. Ця процедура організована за 6 кластерами, кожен з яких містить певну кількість переговорних розділів. Однак, вони тісно взаємопов'язані, і з розвитком переговорів з ЄС об'єднуються майже в єдиний процес. Тим не менш, їх слід розглядати окремо, оскільки вони базуються на різних правових засадах, мають різну мету та перелік завдань. У той час як угоди про асоціації стосуються acquis, тобто, повної гармонізації національного правового порядку з законодавством ЄС до дня фактичного членства, то переговорний процес стосується конкретної проблематики в транспозиції acquis і закінчується завершенням переговорів про вступ здебільшого за декілька років до членства в ЄС. Для того, щоб ефективно та скоординовано керувати обома процесами, країна-кандидат повинна розробити та ввести в дію інституційну структуру та процедури, здатні досягти цих цілей.

Що стосується етапів переговорного процесу для України, то варто акцентувати увагу на наступному. Приєднання до ЄС передбачено ст. 49 ДЄС, де для початку необхідне формально-юридичне звернення країни до ЄС із проханням про приєднання (подання заявки). Відтак, 28 лютого 2022 року країна подала заявку на членство в ЄС.

Після заповнення заявки та на прохання Європейської ради Європейська комісія готує висновок, який розробляється на основі відповідей на анкету, заповнену країною-заявником. У випадку з Україною Єврокомісія надала свій висновок 17 червня 2022 року, що означає, що він був підготовлений надзвичайно швидко і набагато швидше, ніж у подібних випадках щодо країн, які раніше подавали заявки на членство. Вочевидь, такі темпи були ознакою не стільки реальної спроможності України продемонструвати готовність до вступу в ЄС, скільки політичним кроком з боку ЄС для демонстрації підтримки України.

Для переходу на наступні етапи також необхідне рішення Європейської ради про статус кандидата до ЄС країни-заявника. Воно обговорюється на засіданнях Єврради. На основі рекомендації Європейської комісії Європейська рада може прийняти рішення або надати статус кандидата до ЄС країні-заявнику, утримати його або відхилити. Рішення має бути прийнято одноголосно. Відповідно на засіданні Європейської ради вже 23-24 червня 2022 року Україні та Молдові було надано статус країн-кандидатів до ЄС.

Важливо наголосити, що між офіційним наданням статусу країни-кандидата та початком переговорів може пройти досить багато часу та визначено низку передумов. За рекомендацією Європейської комісії, Єврорада може прийняти рішення про відкриття переговорів про вступ до ЄС з країною-кандидатом, і знову ж таки, рішення має бути схвалено одноголосно. Для України Європейська комісія визначила сім рекомендацій як передумову для відкриття переговорів про вступ до ЄС. Ці рекомендації включають: 1) реформу конституційного суду; 2) судову реформу; 3) антикорупційну реформу; 4) боротьбу з відмиванням грошей та реформу правоохоронних органів; 5) антиолігархічне законодавство; 6) гармонізацію аудіовізуального законодавства; 7) законодавство про національні меншини.

ЄС офіційно відкрив переговори про вступ з Україною на першій міжурядовій конференції в червні 2024 року. Рада ЄС 21 червня 2024 року підтвердила затверджений раніше на рівні послів ЄС мандат на переговори про вступ України до блоку. Перемовини розпочалися 25 червня у Люксембурзі. Відповідно розпочався двосторонній скринінг українського законодавства.

Під час цього процесу Європейська комісія та країна-кандидат вивчають законодавство країни-кандидата в кожній галузі acquis. Головною метою цього процесу є визначення того, де, чому та як національне законодавство потрібно адаптувати до права ЄС. Єврокомісія звітує Раді про скринінг кожного розділу та може запропонувати початок переговорів або умови, які мають бути виконані, так звані контрольні показники, до початку переговорів.

На відміну від великих переговорів про розширення на Схід, де країна-кандидат безпосередньо переходила до стадії переговорів після скринінгу, новий етап де-факто було запроваджено в процесі переговорів з Хорватією та Туреччиною, а пізніше із Сербією та Чорногорією і має місце відповідно станом на зараз з країнами-кандидатами. На цьому етапі країна-кандидат повинна виконати певні контрольні показники, які називаються «відкриттям контрольних показників»,

і які сформульовані як передумова для відкриття переговорного кластеру. «Відкриття контрольних показників» не встановлюються для всіх переговорних розділів, а лише для тих, які вважаються найбільш важливими для країни-кандидата.

Після того, як «відкриття контрольних показників» виконано для всіх переговорних розділів у рамках тематичного кластера, країні-кандидату пропонується представити свої переговорні позиції щодо всіх розділів, що входять до цього самого кластера. Відповідь ЄС (проєкт спільної позиції) готується Європейською комісією, але має бути схвалена Єврорадою. «Критичні показники закриття» є невід'ємною частиною спільної позиції ЄС.

5 травня 2025 року в Міністерстві юстиції України відбулося засідання робочої (переговорної) групи, якій було доручено підготувати переговорні позиції України щодо функціонування демократичних інститутів у рамках процесу угоди про приєднання до Європейського Союзу.

Під час зустрічі було представлено проєкт Дорожньої карти функціонування демократичних інститутів, в якому окреслено комплекс заходів, спрямованих на зміцнення та просування демократичних процесів в Україні. Документ охоплює чотири ключові напрямки: загальні рамки демократії, виборчий процес, функціонування парламенту у демократичній системі та роль громадянського суспільства [6].

Паралельно також були переглянуті та затверджені дорожні карти у сферах «Верховенство права», «Реформа державного управління» та «Функціонування демократичних інститутів».

Однак, варто зазначити, що Угорщина блокує відкриття кластерів про переговори про вступ України до ЄС з початку 2025 року. В уряді країни заявляли, що членство України в ЄС буде тягарем як для блоку, так і для Угорщини [7].

Угорщина весною 2025 року провела консультативний референдум щодо вступу України до ЄС. До опитування додавався перелік «7 ключових загроз», які, за версією уряду, може спричинити членство України в ЄС. Серед них – економічні ризики, міграція, вплив на пенсійну систему та робочі місця [8].

Важливо зазначити, що вказаний «референдум» не має юридичних наслідків у контексті вступу України до ЄС, однак його широко використовують як інструмент політичного тиску на партнерів у ЄС.

У червні 2025 року Європейська комісія заявила, що Україна виконала свою частину роботи для початку переговорів про вступ до ЄС [9] і важливо, щоб наступні дії були за самим ЄС з точки зору розблокування наступних етапів переговорного процесу.

Станом на липень 2025 року Україна повністю підготувала все необхідне для відкриття переговорів за трьома кластерами: «Основи процесу вступу до ЄС», «Внутрішній ринок» та «Зовнішні відносини». Також завершений скринінг за третім «Конкурентоспроможність та інклюзивний розвиток» та четвертим «Зелений порядок денний та стале з'єднання» кластерами [10].

У вересні 2025 року Віце-прем'єр-міністр з питань європейської інтеграції Тарас Качка заявив, що ЄС, попри накладання вето на відкриття переговорів намагається застосовувати «унікальний» підхід, який дозволить Україні та Молдові рухатися вперед на своєму шляху до членства [11].

9 вересня 2025 року Європейський парламент прийняв звіт на основі звітів Європейської комісії про прогрес України в рамках Пакету розширення ЄС на 2023 та 2024 роки. Звіт був підготовлений Комітетом із закордонних справ Європарламенту та підтриманий 418 депутатами [12]. У звіті підкреслюється непохитна прихильність незалежності, суверенітету та територіальній цілісності України. Парламентарі також закликають Київ підтримувати реформи. Вони підкреслюють важливість прозорих та обґрунтованих процесів відбору для судових та антикорупційних органів та закликають Україну активізувати реформи, які стосуються верховенства права та державного управління, а також антикорупційні заходи, оскільки прогрес у цих сферах має вирішальне значення не лише для членства в ЄС, але й для успішної реконструкції та економічної довіри.

У загальному метою переговорів країни-кандидата та ЄС є досягнення домовленостей щодо точних умов членства, включаючи виключення з acquis. Існує два типи можливих виключень: перехідний період, який є найпоширенішим і дозволяє тимчасове виключення країни-кандидата з acquis; відступ, який дозволяє постійне виключення з acquis. Процес переговорів зазвичай триває кілька років і завершується, коли країна-кандидат та ЄС досягають угоди щодо всіх переговорних розділів.

Протягом переговорів існує також тимчасове їх закриття щодо кожного з переговорних кластерів. Для (тимчасового) закриття переговорів щодо кожного з кластерів країна-кандидат повинна довести високий ступінь гармонізації зі стандартами ЄС щодо цього розділу та достатній досвід у впровадженні стандартів ЄС за ним.

Відповідно завершення переговорів про вступ може відбутись через декілька років, коли країна-кандидат та ЄС досягають угоди щодо всіх переговорних кластерів. Під час заключного раунду

переговорів про вступ до ЄС узгоджується точна дата вступу, і на основі цієї дати також необхідно розрахувати та узгодити фінансові умови вступу до ЄС. Період часу між завершенням переговорів та завершенням усіх необхідних процесів ратифікації зазвичай становить від півтора до двох років.

Аналіз фактичних обставин переговорного процесу між Україною та ЄС вказує на низку проблем, що пов'язані, вочевидь, з зовнішніми та внутрішніми ускладненнями як для України, так і для ЄС. Не акцентуючи, однак, уваги на внутрішньо політичних питаннях України, маємо констатувати, що попри повномасштабне вторгнення держава акумулює сили не лише на безпосереднє реальне збереження свого суверенітету, але й на проведення відповідних реформ задля вступу в ЄС та збереження якісних політичних відносин як з ЄС, так і усіма країнами-членами. Разом із тим, що стосується методології розширення ЄС, в тому числі в частині одностайності прийняття рішень на кожному етапі переговорного процесу, очевидною стає проблематика таких підходів, коли на порядку денному не реальна відповідність вимогам ЄС законодавства країни-кандидата та бажання відповідати цінностям та засадам ЄС, а політична маніпулятивна гра окремих країн-кандидатів.

Ще однією прогалиною в поточному підході до переговорів є те, що критерії верховенства права, що є основними для перемовин, як правило, є загальними, і переважно не мають конкретики та не адаптовані до контексту країн-кандидатів, що ускладнює вимірювання результатів. Хоча країни-кандидати несуть відповідальність за впровадження реформ та виконання умов вступу, частина відповідальності також лежить на ЄС. Так, до прикладу, у звіті Європейської аудиторської палати про вплив проєктів, що фінансуються ЄС, у сфері верховенства права наголошується, що дії ЄС мали незначний загальний вплив на фундаментальні реформи для країн Західних Балкан. Вони сприяли реформам у технічній та операційній сферах, таких як підвищення ефективності судової системи та розробка відповідного законодавства, однак цього вочевидь було недостатньо для здійснення масштабних змін у верховенстві права [13].

Варто наголосити, що на Західних Балканах ЄС, зважаючи на низку криз, недостатньо залучався до процесу розширення протягом останніх п'ятнадцяти років. Це сприяло тому, що розширення почало сприйматись лише як процедурний і технічний процес. Така ситуація посилила небажання політичних еліт країн-кандидатів проводити необхідні реформи [14] в сфері верховенства права, де помітними стали відступи від демократичних засад. Помітною також залишалась тенденція деяких держав-членів ЄС блокувати прогрес, щоб отримати двосторонні поступки від кандидатів, що також очевидно підірвало довіру до процесу вступу. За останні два роки однак можна спостерігати активізацію спільних зусиль для окремих кран і Албанія та Чорногорія сподіваються приєднатися до ЄС до 2030 року.

Щодо східного розширення, яке охоплює Грузію, Молдову та Україну, Європейський Союз протягом тривалого часу залишається розділеним у питанні надання цим країнам перспектив членства. Поступовий доступ до єдиного європейського ринку було найкращим варіантом щодо якої могли досягти згоди держави-члени. Відповідно це стало центральною ідеєю Поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі, частини Угод про асоціацію, підписаних у 2014 році [15].

Висновки. Зважаючи на геополітичну ситуацію, очевидним є факт, що членство України навряд чи буде реалізованим, допоки Україна перебуває у воєнному стані. Однак важливим для розуміння є визначення місця Копенгагенських критеріїв членства, реального виконання вимог ЄС та запровадження ефективних реформ у межах країни. На нашу думку, приєднання до ЄС не має стати самоціллю. Головною метою має бути проведення реформ та досягнення належного рівня добробуту в країні. Однак, необхідно пам'ятати, що досить стрімкий початок Україною переговорів щодо членства в ЄС не гарантує такого ж швидкого просування, що зумовлено як внутрішньою кризою розширення самого ЄС, так і темпами та якістю реформ національного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Economides S. From fatigue to resistance: EU enlargement and the Western Balkans, Dahrendorf Forum, 2020, 20 March. URL: http://eprints.lse.ac.uk/104393/1/Economides_from_fatigue_to_resistance_published.pdf (data of access: 20.05.2025).
2. European Commission. Revised enlargement methodology. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/statement_20_208. (data of access: 20.05.2025).
3. Jaćimović D., Shaipova Y. New Approach to EU Enlargement Applying the Staged Integration Model URL: https://liberalforum.eu/wp-content/uploads/2023/11/Discussion-Paper-6-New-Approach-to-EU-Enlargement-Applying-the-Staged-Integration-Model.pdf (data of access: 21.05.2025).
4. Alesina M. Staged integration for future EU enlargement: Geopolitical imperatives and liberal leadership. European Liberal Forum, November. URL: https://liberalforum.eu/publication/policy-paper-20-staged-integration-for-future-eu-enlargement (data of access: 22.05.2025).

5. Petrov R. Bumpy Road of Ukraine Towards the EU Membership in Time of War: «Accession Through War» v «Gradual Integration». *European Papers.* 2023. Vol. 8, № 3, Pp. 1057–1065. URL: https://www.europeanpapers.eu/europeanforum/bumpy-road-ukraine-towards-eu-membership-time-war.
6. The progress in negotiation with EU: a roadmap for reforms was presented. URL: https://www.rada.gov.ua/en/news/News/top_news/261815.html (data of access: 22.05.2025).
7. Патока М., Пашко В. В Угорщині вважають, що членство України в ЄС – це «тягар» для блоку. URL: https://suspilne.media/975635-v-ugorsini-vvazaut-so-clenstvo-ukraini-v-es-ce-tagar-dla-bloku/ (data of access: 22.05.2025).
8. Патока М. В Угорщині проведуть референдум щодо вступу України до ЄС. Про що запитають виборців. URL: https://suspilne.media/982769-v-ugorsini-provedut-referendum-sodo-vstupu-ukraini-do-es-pro-so-zapitaut-viborciv/ (data of access: 22.05.2025).
9. Кацімон О., Пашко В. Єврокомісія підтримує відкриття переговорів про вступ України до ЄС – Урсула фон дер Ляєн. URL: https://suspilne.media/1052655-evrokomisia-pidtrimue-vidkritta-peregovoriv-pro-vstup-ukraini-do-es-ursula-fon-der-laen/ (data of access: 28.06.2025).
10. Свиридюк Ю., Железняк А. Україна має бути готова до відкриття шести переговорних кластерів з ЄС до осені – Жовква. URL: https://suspilne.media/1070699-ukraina-mae-buti-gotova-do-vidkritta-sesti-peregovornih-klasteriv-z-es-do-oseni-zovkva/ (data of access: 28.06.2025).
11. Fenbert A. EU to apply 'unique' approach to Ukraine's accession path as Hungary wields veto, official says. URL: https://kyivindependent.com/eu-to-apply-unique-approach-to-ukraines-accession-path-as-hungary-wields-veto-official-says/ (data of access: 28.06.2025).
12. Ukraine: prioritise EU reforms and open negotiation clusters say MEPs. URL: https://www.europarl.europa.eu/news/en/press-room/20250905IPR30174/ukraine-prioritise-eu-reforms-and-open-negotiation-clusters-say-meps (data of access: 28.06.2025).
13. European Court of Auditors. Special report: EU support for the rule of law in the Western Balkans: Despite efforts, fundamental problems persist. URL: https://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR22_01/SR_ROL-Balkans_EN.pdf (data of access: 28.06.2025).
14. Bechev D. The EU's Waning Attractiveness. Carnegie Europe. 2025 June 12. URL: https://carnegieendowment.org/research/2025/06/the-eus-waning-attractiveness?lang=en&center=europe. (data of access: 28.06.2025).
15. EU-Ukraine Deep and Comprehensive Free Trade Area. URL: https://trade.ec.europa. eu/access-to-markets/en/content/eu-ukraine-deep-and-comprehensive-free-trade-area. (data of access: 28.06.2025).

UDC 341.161:349.6(4-67EU)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.57

CLIMATE LITIGATION AS LEGAL DIALOGUE IN AND BEYOND THE EUROPEAN UNION

Yedeliev R.S.,
PhD (International Law)
Associate Professor of International Law Department
Educational and Scientific Institute of International Relations
Taras Shevchenko National University of Kyiv
ORCID: 0000-0002-6135-3518

Yedeliev R.S. Climate litigation as legal dialogue in and beyond the European Union.
The article examines the evolution of legal mechanisms for addressing climate change at the domestic, regional, and international levels, with particular focus on the jurisprudence of European courts and the 2025 advisory opinion of the International Court of Justice. The purpose of the study is to identify the role of judicial practice in strengthening climate governance and to analyze how climate litigation generates a broader legal dialogue that links EU law, international human rights law, and general international law. Methodologically, the research relies on doctrinal and comparative analysis of treaty law, case law of national courts and the European Court of Human Rights, recent advisory opinions of the ICJ, ITLOS and the Inter-American Court of Human Rights, as well as reports of international organizations and specialized academic literature.

The research demonstrates that landmark European cases such as *Urgenda*, *Neubauer*, *Klimaatzaak* and *KlimaSeniorinnen* have transformed climate change from a predominantly political issue into a justiciable matter of rights and duties. They articulate positive obligations of states to adopt effective mitigation measures, link inadequate climate action to violations of rights to life and private life, and introduce a forward-looking, intergenerational dimension to the protection of fundamental rights. On this basis, climate governance increasingly acquires the features of a legalised regime in which courts can effectively compel states to adjust their climate policies. Building on this domestic and regional practice, the 2025 ICJ advisory opinion, initiated by the European Union together with vulnerable states, consolidates emerging trends by characterizing certain climate-related obligations as *erga omnes* duties owed to the international community as a whole, and by integrating elements of treaty law, customary law, human rights standards and the law of the sea. Importantly, the Court also affirms that persons displaced by climate change cannot be returned to conditions that endanger their life, dignity or fundamental rights, which de facto extends the rationale of the non-refoulement principle to climate-displaced persons.

Overall, the article argues that climate litigation in and beyond the EU functions as a form of legal dialogue that gradually reduces fragmentation between different regimes of international law and strengthens the normative basis of global climate governance. The practical significance of the study is that this emerging body of case law not only clarifies the scope and legal character of climate-related duties but also enhances the negotiating position of vulnerable and EU member states in multilateral climate processes and provides a more robust foundation for future strategic litigation.

Key words: climate litigation, climate change, international law, international litigation, international environmental law, climate law, EU law, EU climate policy, human rights.

Єделєв Р.С. Кліматичне судочинство як правовий діалог в Європейському Союзі та за його межами.
У статті досліджується еволюція правових механізмів реагування на зміну клімату на національному, регіональному та міжнародному рівнях з особливим акцентом на практиці європейських судів і Консультативному висновку Міжнародного Суду ООН 2025 року. Метою дослідження є з'ясування ролі судової практики у зміцненні кліматичного врядування та аналіз того, яким чином кліматичні позови формують ширший правовий діалог, що поєднує право ЄС, міжнародне право прав людини та загальне міжнародне право. Методологічну основу становлять доктринальний і порівняльно-правовий аналіз договірних норм, рішень національних судів і Європейського суду з прав людини, новітніх консультативних висновків Міжнародного Суду ООН, Міжнародного трибуналу з морського права та Міжамериканського суду з прав людини, а також доповідей міжнародних організацій і спеціалізованої наукової літератури.

Показано, що знакові європейські справи, зокрема *Urgenda*, *Neubauer*, *Klimaatzaak* та *KlimaSeniorinnen*, трансформували зміну клімату з переважно політичного питання у сферу

судового контролю як питання прав і обов'язків. У цих рішеннях сформульовано позитивні зобов'язання держав щодо вжиття ефективних заходів зі скорочення викидів, встановлено зв'язок між неналежною кліматичною політикою та порушенням права на життя й повагу до приватного життя, а також запроваджено перспективний, міжпоколінний вимір захисту основоположних прав. На цій основі кліматичне врядування дедалі більше набуває рис юридизованого режиму, в межах якого суди можуть ефективно спонукати держави коригувати свої кліматичні стратегії. Спираючись на цю національну та регіональну практику, Консультативний висновок Міжнародного Суду ООН 2025 року, ініційований Європейським Союзом разом з уразливими державами, консолідує окреслені тенденції, кваліфікуючи окремі кліматичні зобов'язання як зобов'язання erga omnes, тобто зобов'язання перед міжнародною спільнотою в цілому, та інтегруючи елементи договірного й звичаєвого права, стандартів прав людини та права моря. Суд також наголошує, що осіб, переміщених унаслідок зміни клімату, не можна повертати до умов, які ставлять під загрозу їхнє життя, гідність або основоположні права, що де-факто поширює логіку принципу невислання (non-refoulement) на кліматично переміщених осіб.

Загалом у статті обґрунтовується теза, що кліматичні позови в межах ЄС та поза ним функціонують як форма правового діалогу, яка поступово зменшує фрагментацію між різними режимами міжнародного права та зміцнює нормативні засади глобального кліматичного врядування. Практичне значення дослідження полягає в тому, що ця сукупність судової практики не лише уточнює обсяг і юридичну природу кліматичних зобов'язань, а й посилює переговорні позиції уразливих держав та держав – членів ЄС у багатосторонніх кліматичних процесах і створює більш надійну основу для майбутніх стратегічних позовів у сфері клімату.

Ключові слова: кліматичне судочинство, зміна клімату, міжнародне право, міжнародне судочинство, міжнародне право навколишнього середовища, кліматичне право, право ЄС, кліматична політика ЄС, права людини.

Statement of the problem. Climate change has become one of the most pressing challenges of the twenty-first century, requiring not only political agreements but also clear legal accountability of states. The adoption of the Paris Agreement in 2015 marked a significant milestone in global climate policy, yet its mechanisms remained limited and largely based on voluntary compliance. In the absence of effective enforcement mechanisms, greenhouse gas emissions persisted at elevated levels, while the adoption of ambitious mitigation measures was deferred.

This gap in international regulation led to the growing role of judicial bodies. European courts began to play a pioneering role in recognizing that state inaction on climate issues may violate both human rights and the duty of care. Landmark cases in the Netherlands, Germany, and Belgium, as well as the judgment of the European Court of Human Rights in *KlimaSeniorinnen*, demonstrated that judicial practice can directly influence the development of new standards in climate governance.

The next stage was initiated by small island states, which, facing existential threats, demanded global legal clarification of states' responsibilities. The campaign of Pacific Island students and the diplomatic efforts of Vanuatu resulted in the United Nations General Assembly requesting an advisory opinion from the International Court of Justice. In July 2025, the Court delivered an advisory opinion in which it combined elements of treaty commitments, customary international norms, human rights standards, law of the sea, and the principle of fairness between generations, concluding that climate duties are universal in scope and owed collectively to the international community.

The significance of this advisory opinion lies not only in reinforcing states' obligations but also in its acknowledgment that climate change has a direct impact on human rights, particularly with regard to safeguarding individuals displaced as a result of climate-induced disasters. In this way, international climate law is gradually developing into a comprehensive framework in which judicial practice becomes a key mechanism for ensuring accountability and intergenerational justice.

Recent international initiatives – including the complaint submitted by youth activists to the UN Committee on the Rights of the Child, the advisory opinion delivered by the International Tribunal for the Law of the Sea, and the increasing participation of EU member states in global climate litigation – reflect the rise of a wider international legal dialogue on climate responsibilities.

The purpose of the research is to assess how judicial practice at different levels, with a focus on the European Union and its member states, contributes to the legal consolidation of climate governance, and to evaluate the significance of the 2025 ICJ advisory opinion in reinforcing state obligations and clarifying human rights aspects, including those linked to climate-related displacement.

Status of work on the issue. The study reviewed the works of Daniel Bodansky, Christina Voigt, Jacqueline Peel, Hari Osofsky, Annalisa Savaresi, and Joana Setzer, who analyze the evolution of international and domestic climate law and the role of courts in shaping state obligations. It also

examined the contributions of Jane McAdam, who explores the intersection of climate change, forced migration, and international law, Frank Biermann and Ingrid Boas, who propose governance approaches to protect people displaced by climate change, as well as Bonnie Docherty and Tyler Giannini, who argue for the adoption of a dedicated convention on climate change refugees. In addition, key international instruments such as the Paris Agreement and the European Convention on Human Rights were analyzed, along with recent reports of the United Nations Environment Programme and studies on global trends in climate litigation.

Presentation of the main material. The adoption of the Paris Agreement in 2015 marked a watershed in international climate governance, establishing binding obligations for all Parties to submit nationally determined contributions (NDCs) and to undertake measures ensuring that global warming remains "well below 2 °C" [1]. Yet, despite its universal scope, the Paris framework left enforcement mechanisms relatively weak, relying heavily on transparency and peer review rather than hard sanctions [2]. This institutional design, combined with the persistent inability of states to act swiftly and decisively, has contributed to sustained high emission levels while many governments postponed robust mitigation policies [3].

In this context, climate litigation has become an important mechanism for enhancing accountability. Landmark judgments such as *Urgenda Foundation v. Netherlands (2019), Neubauer et al. v. Germany (2021),* and *VZW Klimaatzaak v. Belgium (2023)* signaled that domestic courts increasingly recognize governments' legal duties to protect citizens from the impacts of climate change [4]. Although jurisdictionally limited, these rulings created a precedent that resonates beyond national boundaries.

In *Urgenda Foundation v. Netherlands (2019)*, the Dutch NGO together with hundreds of citizens claimed that inadequate climate action violated both national law and the European Convention on Human Rights [5]. In its final ruling, the Dutch Supreme Court required the government to achieve a 25% decrease in greenhouse gas emissions relative to 1990 levels by the year 2020. This decision was the first in which a supreme court mandated a government to pursue more ambitious climate action, establishing a precedent for linking climate inaction with human rights violations [6].

In *Neubauer et al. v. Germany (2021)*, a group of young plaintiffs challenged the Federal Climate Change Act of 2019, arguing that its emission reduction targets were inadequate to meet Germany's obligations under the Paris Agreement and to safeguard constitutional rights. The Federal Constitutional Court of Germany ruled that while the Act was not wholly unconstitutional, its provisions beyond 2030 lacked sufficient specificity, thereby imposing disproportionate burdens on younger generations [7]. The Court emphasized intergenerational equity, holding that climate policy must distribute mitigation efforts fairly across present and future populations. This decision was the first constitutional ruling to link insufficient climate legislation directly to the violation of fundamental rights [4].

In *VZW Klimaatzaak v. Belgium (2023)*, the Belgian non-governmental organization VZW Klimaatzaak, together with more than 60,000 citizens, initiated proceedings against the federal and regional authorities, alleging that the state's climate policies were insufficient to meet international and domestic obligations. The Brussels Court of Appeal acknowledged these claims and found that the inadequacy of Belgium's climate action breached the duty of care under Belgian civil law and conflicted with the safeguarding of the rights to life and respect for private life as enshrined in the European Convention on Human Rights [8]. Although the Court refrained from imposing a fixed emissions reduction pathway, it ordered the authorities to intensify their measures. This judgment confirmed that governmental inaction on climate change can generate legal responsibility, thereby strengthening the role of courts in addressing systemic environmental risks [9; 4].

A further landmark development is the litigation brought by the association Verein KlimaSeniorinnen Schweiz ("Senior Women for Climate Protection Switzerland") together with individual applicants against the Swiss government. At the national level, the Swiss Federal Supreme Court dismissed the claim, holding that the applicants lacked standing and that climate change measures fell within the discretion of the political branches [10]. While the Swiss Federal Supreme Court rejected the applicants' claims, the European Court of Human Rights in *Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (2024)* recognized the applicants' victim status under Article 34 and determined that Switzerland's insufficient climate policy constituted a breach of Article 8 of the Convention [11]. This judgment was the first from an international human rights tribunal to explicitly establish that insufficient government action on climate change can constitute a breach of the European Convention on Human Rights, thus extending the reasoning of earlier domestic cases such as *Urgenda* and *Neubauer* into the international sphere [12].

The growing body of national and regional climate litigation, exemplified by cases such as *Urgenda, Neubauer, Klimaatzaak,* and *KlimaSeniorinnen,* underscored both the potential and the limits of judicial intervention at domestic and regional levels. These decisions highlighted that courts can recognize

climate inaction as a breach of international legal obligations, yet enforcement often remained confined to national jurisdictions. Against this background, a coalition of actors sought to elevate the issue to the international plane.

In parallel, the United Nations General Assembly broadened the normative foundation of climate justice by formally recognizing the human right to a clean, healthy, and sustainable environment in Resolution 76/300 of 2022. This recognition elevated the moral and legal expectations placed upon states, intensifying global pressure to align climate action with international human rights and environmental law.

Responding to a petition from the Commission of Small Island States on Climate Change, the International Tribunal for the Law of the Sea delivered its first advisory opinion on climate change in 2024. While the Tribunal did not address human rights directly, it clarified that under the United Nations Convention on the Law of the Sea (1982) states bear responsibility to make certain that emissions within their jurisdiction do not generate transboundary damage or move into regions beyond their sovereign competence [13, p. 148]. This interpretation has direct legal implications for the European Union and its member states, since the EU is a party to UNCLOS, and therefore its climate policy must also reflect these obligations [14].

In 2019, the student-led movement 'Pacific Islands Students Fighting Climate Change' launched a campaign urging the international community to seek an authoritative pronouncement on states' climate obligations [15]. Building on this initiative, the government of Vanuatu spearheaded a diplomatic effort in 2021–2022, rallying support from states most vulnerable to rising sea levels and extreme weather events [16]. This culminated in the adoption of United Nations General Assembly Resolution A/RES/77/276 of 29 March 2023, which formally requested an advisory opinion from the International Court of Justice concerning states' responsibilities in addressing climate change. The European Union and its member states played a crucial role as co-sponsors and advocates, ensuring broad diplomatic backing for the initiative and reinforcing the link between climate governance and international law [17; 18].

The motivation for this request lay in several interrelated factors: the lack of effective enforcement mechanisms under the Paris Agreement, the existential threat faced by small island developing states, and the need to establish a solid legal foundation for future litigation and potential claims for reparations [3; 16]. By seeking guidance from the ICJ, states and civil society actors aimed to clarify the scope of international legal duties in relation to climate change and to strengthen accountability within the multilateral system.

The International Court of Justice, on 23 July 2025, released an advisory opinion clarifying states' duties concerning climate change [19]. The proceedings drew an exceptional level of engagement: ninety-six states and eleven international organizations submitted written or oral statements, underlining the issue's global significance and the expectation of authoritative legal guidance.

In developing its reasoning, the Court relied on a broad set of legal foundations. It emphasized that climate obligations stem not only from the Paris Agreement but also from customary international law, including the duty to prevent significant transboundary environmental harm. Drawing on human rights law, the law of the sea and the principle of intergenerational equity, the Court underlined that access to a safe, clean and sustainable environment is a precondition for the effective enjoyment of fundamental rights and that climate change therefore cuts across multiple areas of international law.

In its 2025 advisory opinion on climate obligations, the International Court of Justice underlined that states must take into account the human rights implications of climate-induced displacement [19]. The Court emphasized that persons forced to leave their homes due to climate change impacts cannot be returned to conditions that endanger their life, dignity, or fundamental rights, thereby broadening the scope of the non-refoulement principle to include individuals displaced by environmental factors. This clarification represents an important step in recognizing that climate change has direct consequences for human mobility and state obligations under international law. At the same time, the Court refrained from establishing a new legal category of "climate refugees," since its mandate is confined to the interpretation and clarification of existing international law. The authority to create new binding legal categories remains with states through treaty-making processes. Scholarly consensus confirms that the 1951 Refugee Convention does not extend to displacement caused solely by environmental factors [20]. Instead, terms such as "climate-displaced persons" or "environmentally displaced persons" are increasingly used in academic and policy debates to capture this protection gap [21]. Without reform of international refugee law or the adoption of new binding instruments, these individuals remain outside the formal refugee protection regime, relying instead on human rights law, soft-law frameworks, and domestic practices [22].

The advisory opinion also reflected the growing influence of domestic and regional climate litigation, including *Urgenda, Neubauer, Klimaatzaak*, and *KlimaSeniorinnen*. Yet, the ICJ went further by elevating

these developments to the international level. It highlighted that duties related to climate change are *erga omnes* in nature, directed not merely to particular states but to the international community collectively, extending to current and future generations alike [18]. In this way, the Court transformed what had often been regarded as primarily political undertakings into duties situated firmly within international law.

At the same time, the Court pursued a politically careful but legally firm course. Rather than identifying particular states as violators, it articulated general principles designed to guide state conduct and strengthen accountability. This approach preserved international consensus while raising the standard of legal expectations regarding climate action [23].

Although advisory opinions do not carry the binding force of contentious judgments, the ICJ's pronouncement has significant normative and practical consequences. It provides authoritative clarification that insufficient climate policies may constitute internationally wrongful acts. It also supplies persuasive authority for domestic and regional courts adjudicating rights-based climate claims. Moreover, it enhances the bargaining power of vulnerable states in international negotiations, particularly on adaptation finance, loss and damage, and potential reparations. Over time, consistent reference to this advisory opinion could contribute to the crystallization of new customary norms, reinforcing the development of international climate law [3; 18].

Within the framework of UN treaty bodies, the concept of *locus standi* – the procedural capacity of an individual or group to bring a claim before an international body – has been further developed. A key example is *Sacchi et al. v. Argentina, Brazil, France, Germany, and Turkey (*Committee on the Rights of the Child, 2019*)*. In this case, a group of children, including Greta Thunberg, brought a complaint against states for insufficient climate action, arguing that it violated the Convention on the Rights of the Child. Although the communication was declared inadmissible *ratione loci* due to non-exhaustion of domestic remedies, the Committee confirmed that states may bear responsibility for the extraterritorial effects of their emissions. This finding is particularly relevant for the European Union, as two of the respondent states – France and Germany – are EU member states, underscoring the Union's involvement in global debates on climate accountability [17].

In May 2025, the Inter-American Court of Human Rights issued Advisory Opinion AO-32/25, requested by Chile and Colombia, on climate emergency and human rights. The Court recognized that climate change directly threatens rights such as life, health, food, and housing, and confirmed that states have both positive and extraterritorial obligations to prevent and mitigate climate-related harm. Rather than altering legal definitions, the opinion reinforces the international legal framework that connects climate change with human rights. This development contributes to the consolidation of global climate governance and influences the legal environment in which the European Union and its member states develop their climate policies [24].

Conclusions. The analysis demonstrates that climate governance has undergone a profound transformation, evolving from primarily political commitments to increasingly judicially recognized obligations. The Paris Agreement established a universal framework, but its weak enforcement mechanisms left significant gaps in accountability. These gaps prompted a wave of litigation, with courts in Europe playing a pioneering role in establishing that insufficient climate action violates both duties of care and fundamental rights. Landmark decisions in the Netherlands, Germany, and Belgium, together with the ruling of the European Court of Human Rights in *KlimaSeniorinnen*, illustrated that judicial practice can effectively compel states to adopt stronger climate measures.

The initiative of the European Union, supported by vulnerable states, elevated this process to the global level by seeking clarification from the International Court of Justice. In its 2025 advisory opinion, the Court combined treaty law, customary international norms, human rights law, maritime law, and the principle of intergenerational equity It affirmed that duties arising from climate change are *erga omnes*, imposed collectively toward the global community and extending to the protection of future generations. The Court deliberately refrained from naming individual violators, opting instead to formulate universal legal principles that strengthen accountability while preserving political consensus.

Importantly, the opinion also addressed the status of persons displaced by climate change. The Court emphasized that such individuals cannot be forcibly returned to conditions that threaten their life, dignity, and fundamental rights. This acknowledgment incorporates climate-related displacement into the domain of international law, broadening the reach of protection across national boundaries.

Overall, the findings confirm that judicial bodies, from national courts to the ICJ, play a decisive role in shaping climate governance. The advisory opinion requested by the UN General Assembly not only consolidates states' obligations but also provides normative leverage for litigation, negotiations, and the crystallization of new customary norms. It strengthens the legal foundation of international climate

law and affirms that climate protection, including the safeguarding of climate-displaced persons, is a collective responsibility of the international community.

Recent advisory opinions of international courts indicate a global shift toward treating climate change as a matter of binding international obligations. ITLOS (2024) emphasized the duty to prevent transboundary harm from emissions, the ICJ (2025) recognized climate obligations as *erga omnes* linked to human rights and intergenerational equity, and the IACtHR (2025) recognized that these obligations directly affect fundamental rights and extend extraterritorially. Although the European Union was not directly involved in these proceedings, the convergence of judicial approaches in different legal regimes strengthens the regulatory framework of EU climate policy. By aligning its domestic legal framework with the new jurisprudence, the EU is strengthening both its legitimacy and influence in international negotiations.

REFERENCES:

1. Paris Agreement. UN Doc. FCCC/CP/2015/10/Add.1. *United Nations Climate Change*. URL: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf (date of access: 10.11.2025).
2. Bodansky D. The Legal Character of the Paris Agreement. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2016. Vol. 25, no. 2. P. 142–150. URL: https://doi.org/10.1111/reel.12154 (date of access: 10.11.2025).
3. Emissions Gap Report 2023: Broken record – Temperatures hit new highs, yet world fails to cut emissions (again). Nairobi: UNEP. *UN Environment Programme*. URL: https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2023 (date of access: 10.11.2025).
4. Setzer J., Higham C. Global trends in climate change litigation: 2022 snapshot. Policy report June 2022. URL: https://www.lse.ac.uk/granthaminstitute/wp-content/uploads/2022/08/ Global-trends-in-climate-change-litigation-2022-snapshot.pdf (date of access: 10.11.2025).
5. Urgenda Foundation v. The State of the Netherlands. (2019). Supreme Court of the Netherlands, 20 December 2019, ECLI:NL:HR:2019:2007. URL: https://uitspraken.rechtspraak.nl/#!/details?id=ECLI:NL:HR:2019:2007 (date of access: 10.11.2025).
6. Peel J., Osofsky H.M. A Rights Turn in Climate Change Litigation?. *Transnational Environmental Law*. 2017. Vol. 7, no. 1. P. 37–67. URL: https://doi.org/10.1017/s2047102517000292 (date of access: 10.11.2025).
7. Order of the First Senate of 24 March 2021 – 1 BvR 2656/18, et al. Federal Constitutional Court of Germany. URL: URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/ Entscheidungen/EN/2021/03/rs20210324_1bvr265618en.html (date of access: 10.11.2025).
8. VZW Klimaatzaak v. Kingdom of Belgium & Others – judgment. *Columbia Law School. Columbia Climate School. Sabin Center for Climate Change Law*. URL : https://www.climatecasechart.com/documents/vzw-klimaatzaak-v-kingdom-of-belgium-others-judgment_ccce (date of access: 10.11.2025).
9. Colombo E. Principles of EU law in climate litigation. *China-EU Law Journal*. 2024. URL: https://doi.org/10.1007/s12689-024-00108-9 (date of access: 10.11.2025).
10. Judgment 1C_37/2019 of 5 May 2020 Verein KlimaSeniorinnen Schweiz et al. v. Federal Department of the Environment, Transport, Energy and Communications. URL: https://www.klimaseniorinnen.ch/wp-content/uploads/2020/06/Judgment-FSC-2020-05-05-KlimaSeniorinnen-English.pdf (date of access: 10.11.2025).
11. Verein KlimaSeniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland, Application no. 53600/20, Judgment of European Court of Human Rights of 9 April 2024. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-231522 (date of access: 10.11.2025).
12. Ghinelli G. Climate Litigation and Citizen Suits in the EU. *International Journal of Procedural Law*. 2024. Vol. 14, no. 1. P. 99–123. URL: https://doi.org/10.1163/30504856-14010010 (date of access: 10.11.2025).
13. Advisory opinion of 21 May 2024 on climate change and international law (Request submitted by the Commission of Small Island States on Climate Change and International Law). Hamburg: International Tribunal for the Law of the Sea. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/Advisory_Opinion/C31_Adv_Op_21.05.2024_orig.pdf (date of access: 10.11.2025).
14. Medvedieva M., Bilotskiy S. Extraterritorial jurisdiction in international rights-based climate litigation. *Actual Problems of International Relations*. 2025. No. 162. P. 63–72. URL: https://doi.org/10.17721/apmv.2025.162.1.63-72 (date of access: 10.11.2025).
15. Ning X., Yang C. The judicial dimension of climate governance: The role of the International Court of Justice. *Review of European, Comparative & International Environmental Law*. 2025. URL: https://doi.org/10.1111/reel.12608 (date of access: 10.11.2025).

16. Robinson N.A. Legal Imperatives to Survive the Climate Crisis: Forethoughts on the ICJ Advisory Opinion. *Environmental Policy and Law*. 2025. URL: https://doi.org/10.1177/18785395251380846 (date of access: 10.11.2025).
17. Eckes C. Climate Constitutionalisation in Europe–After KlimaSeniorinnen and the ICJ's Advisory Opinion. *Climate*. 2025. Vol. 13, no. 9. P. 186. URL: https://doi.org/10.3390/cli13090186 (date of access: 10.11.2025).
18. The ICJ Advisory Opinion: a legal mandate for planetary health / A. L. Phelan et al. *The Lancet*. 2025. URL: https://doi.org/10.1016/s0140-6736(25)01725-8 (date of access: 10.11.2025).
19. Advisory opinion on the obligations of States in respect of climate change (Request for Advisory Opinion submitted by the UN General Assembly, Resolution 77/276). Judgment of 23 July 2025. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/187/187-20250723-adv-01-00-en.pdf (date of access: 10.11.2025).
20. McAdam J. Climate Change, Forced Migration, and International Law. Oxford University Press, 2012. 882 p.
21. Biermann F., Boas I. Preparing for a Warmer World: Towards a Global Governance System to Protect Climate Refugees. *Global Environmental Politics*. 2010. Vol. 10, no. 1. P. 60–88. URL: https://doi.org/10.1162/glep.2010.10.1.60 (date of access: 10.11.2025).
22. Priess C.U. Parallel Advisory Proceedings. The Climate Change Advisory Proceedings Before the ICJ, the ITLOS and the IACtHR. *International Community Law Review*. 2025. Vol. 27, no. 1-2. P. 7–32. URL: https://doi.org/10.1163/18719732-bja10141 (date of access: 10.11.2025).
23. Bookman S., Petel M. Climate Litigation & Climate Justice. *Global Justice : Theory Practice Rhetoric*. 2024. Vol. 14, no. 02. P. 51–85. URL: https://doi.org/10.21248/gjn.14.02.285 (date of access: 10.11.2025).
24. Advisory Opinion AO-32/25 of 29 May 2025 requested by the Republic of Chile and the Republic of Colombia: Climate emergency and human rights. San José: IACtHR. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_32_en.pdf (date of access: 10.11.2025).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.58

ПРИНЦИПИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНОМУ МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

Жукорська Я.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
ДНП «Державний університет «Київський авіаційний інститут»»
ORCID: 0000-0002-7797-5207

Жукорська Я.М. Принципи відповідальності міжнародних організацій у сучасному міжнародного праві.

У статті проведено аналіз доктрини міжнародного права, Статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року та Статей про відповідальність держав 2011 року й виокремлено принципи міжнародної відповідальності. Зазначено, що принципи є спільним для всіх суб'єктів міжнародного права, проте в силу їх різноманітної природи зміст та застосування принципів можуть мати свої особливості. Так, для міжнародних організацій доктринальні принципи звучать як автономна воля, невтручання міжнародних організацій у внутрішні справи держав та притягнення до відповідальності. Загальними принципи, закріпленими Статтями, є – вчинення міжнародно-протиправного діяння завжди тягне за собою юридичні наслідки; наслідки міжнародно-протиправного діяння не зачіпають і не змінюють обов'язок міжнародної організації виконувати порушене зобов'язання; міжнародні організації зобов'язані припинити міжнародно-протиправне діяння, яке триває, й надати необхідні завірення чи гарантії його неповторення; міжнародні організації зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану порушенням ними норм міжнародного права; міжнародна організація не може посилатися на норми свого «внутрішнього права» як підставу невиконання зобов'язання щодо припинення міжнародно-протиправного діяння і відшкодування завданої шкоди. В силу особливостей міжнародних організацій складно знайти приклади надання міжнародними організаціями запевнень та гарантій неповторення, проте це не означає, що таких ситуацій не може виникнути в майбутньому, якщо, наприклад, міжнародна організація систематично порушуватиме якесь зобов'язання. Міжнародна організація має забезпечити повне відшкодування шкоди, незважаючи на те, що у неї майже немає в розпорядженні засобів для цього. Міжнародна організація не може посилатися на свої правила як на виправдання для невиконання зобов'язань, проте цей принцип може мати винятки – коли мова йде про відносини між організацією та її членами.

Ключові слова: суверенітет, притягнення до відповідальності, відповідальність, юридичні наслідки, міжнародна організація.

Zhukorska Ya.M. The principles of responsibility of international organizations in contemporary international law.

The article analyzes the doctrine of international law, the Articles on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts 2001 and the Articles on the Responsibility of States 2011, and identifies the principles of international responsibility. It is noted that the principles are common to all subjects of international law, but due to their diverse nature, the content and application of the principles may have their own characteristics. Thus, for international organizations, doctrinal principles sound like autonomous will, non-interference of international organizations in the internal affairs of states, and accountibility. The general principles enshrined in the Articles are – the commission of an internationally wrongful act always entails legal consequences; the consequences of an internationally wrongful act do not affect or change the obligation of an international organization to fulfill the violated obligation; international organizations are obliged to stop an internationally wrongful act that is in progress and provide the necessary assurances or guarantees of its non-repetition; international organizations are obliged to compensate for the damage caused by their violation of the norms of international law; an international organization cannot refer to the norms of its "internal law" as a reason for non-fulfillment of the obligation to terminate an internationally wrongful act and compensate for the damage caused. Due to the specifics of international organizations, it is difficult to find examples of international organizations providing assurances and guarantees of non-repetition, but this does not mean that such situations cannot arise in the future if, for example, an international organization systematically violates an obligation. An international organization must ensure full compensation for damage, despite

the fact that it has almost no means at its disposal to do so. An international organization cannot refer to its rules as an excuse for non-fulfillment of obligations, but this principle may have exceptions – when it comes to relations between the organization and its members.

Key words: sovereignty, accountability, responsibility, міжнародна організація.

Постановка проблеми. Найчастіше, коли мова йде про міжнародно-правову відповідальність, ми маємо на увазі державу чи міжнародну організацію. Міжнародно-протиправні діяння можуть варіюватися від найдрібніших деліктів до порушень зобов'язань erga omnes, що зачіпають інтереси всього міжнародного співтовариства. Але окрім серйозності чи наслідків, норми міжнародної відповідальності, в першу чергу, мають важливе значення для підтримання поваги до міжнародного права та його ефективності. Адже основною функцією міжнародно-правової відповідальності, на відміну від національної, є не каральна, а превентивна. Міжнародна відповідальність базується на спільних для усіх суб'єктів міжнародного права принципах, проте кожен з суб'єктів має особливості, які впливають на застосування до них принципів та їх зміст. Незважаючи на велику кількість та впливовість міжнародних організацій у сучасному міжнародному праві, вкрай рідко звертають увагу на особливості застосування та змісту принципів міжнародної відповідальності щодо них. Проте саме розуміння цих особливостей закладає ґрунт для застосування до них міжнародної відповідальності.

Мета дослідження: провести аналіз особливостей принципів відповідальності міжнародних організацій – тих, що зазначаються в сучасній доктрині міжнародного права, і тих, що закріплені в Статтях про відповідальність міжнародних організацій 2011 року.

Стан опрацювання проблематики. Питання відповідальності міжнародних організацій досліджували такі вчені як М. Антонович, В. Василенко, Е. Воробйова, Т. Грабович, Д. Денисова, Д. Десієрто, Я. Клабберс, І. Лукашук, Морітц П. Моель, М. Рагаццi та інші. Проте питання в загальному принципів міжнародної відповідальності досліджувалося досить поверхнево, а особливості принципів відповідальності міжнародних організацій майже не досліджувалися.

Виклад основного матеріалу. У загальній доктрині міжнародного права відповідальність ґрунтується на трьох основних принципах: суверенітету, невтручання у внутрішні справи та притягненні до відповідальності (англ. – accountability)[1] [1]. А також на принципах, які закріплюють Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року (ст. 28-33) та Статті про відповідальність міжнародних організацій 2011 року (ст. 28–33).

Принцип державного суверенітету довший час залишався наріжним каменем права міжнародної відповідальності держав. Суверенітет не притаманний міжнародним організаціям, але якщо говорити про принципи відповідальності міжнародних організацій, які є загальними в міжнародному праві для усіх суб'єктів, то аналогом суверенітету можна вважати автономну волю міжнародних організацій. На противагу державам, які володіють правами та обов'язками в силу того, що вони первинні суб'єкти міжнародного права, міжнародні організації володіють функціями та повноваженнями, якими наділяють їх держави-засновниці. Відповідно, отримавши міжнародну правосуб'єктність, організації є такими ж гравцями на міжнародній арені, як і держави, і повинні дотримуватися усіх встановлених правил [2, с. 45].

Принцип невтручання у внутрішні справи буде звучати аналогічно і для міжнародних організацій, але тут мова йтиме про невтручання міжнародних організацій у внутрішні справи третіх держав та держав-членів. Це різні рівні втручання, адже якщо з невтручанням у внутрішні справи третіх держав усе класично, то щодо невтручання держав-членів можуть виникати різноманітні ситуації, пов'язані з цілями та функціями міжнародної організації.

Коли говоримо про принцип притягнення до відповідальності міжнародних організацій, мова йде про їх поведінку згідно з міжнародним правом. Цей принцип лежить в основі механізмів вирішення питань порушення міжнародних зобов'язань та забезпечення дотримання міжнародних норм.

Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння 2001 року та Статті про відповідальність міжнародних організацій 2011 року закріплюють загальні принципи міжнародної відповідальності, враховуючи особливості різних суб'єктів – держав та міжнародних організацій [3; 4]. Для міжнародних організацій вони звучать так:

Вчинення міжнародно-протиправного діяння завжди тягне за собою юридичні наслідки.

Наслідки міжнародно-протиправного діяння не зачіпають і не змінюють обов'язок міжнародної організації виконувати порушене зобов'язання.

---

[1] Прим. автора. Єдиного підходу до перекладу цього терміну немає. Варіантів є багато: відповідальність, позитивна відповідальність, незворотність відповідальності, притягнення до відповідальності.

Міжнародні організації зобов'язані припинити міжнародно-протиправне діяння, яке триває, й надати необхідні завірення чи гарантії його неповторення.

Міжнародні організації зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану порушенням ними норм міжнародного права.

Міжнародна організація не може посилатися на норми свого «внутрішнього права» як підставу невиконання зобов'язання щодо припинення міжнародно-протиправного діяння і відшкодування завданої шкоди.

Розглянемо ці принципи детальніше. Отже, міжнародно-протиправна поведінка тягне за собою наслідки – міжнародну відповідальність (Стаття 28). Основними юридичними наслідками міжнародно-протиправного діяння є зобов'язання припинити протиправне діяння (Стаття 30) і повністю відшкодувати шкоду, завдану ним (Стаття 31). Якщо міжнародно-протиправне діяння представляє собою серйозне порушення імперативної норми, це може тягнути додаткові наслідки як для суб'єкта-порушника, так і для інших суб'єктів. У таких випадках всі держави та міжнародні організації зобов'язані співпрацювати з метою припинення порушення, не визнавати ситуацію, що виникла в результаті порушення імперативної норми, правомірною та не допомагати й не сприяти порушнику (Статті 40-41). Прикладом виконання останнього зобов'язання може бути невизнання окупації та анексії Криму Російською федерацією, окупації інших територій України, захоплених шляхом збройної агресії, внаслідок порушення імперативних норм міжнародного права.

Коли міжнародна організація порушує міжнародно-правові зобов'язання, пріоритетним є відновлення та подальший розвиток порушених правовідносин. Наслідки міжнародно-протиправного діяння не зачіпають і не змінюють обов'язок міжнародної організації виконувати порушене зобов'язання.

Окрім питання відшкодування, виникає питання щодо впливу діяння на порушене зобов'язання та щодо припинення міжнародного правопорушення, якщо воно продовжується. Юридичні наслідки міжнародно-протиправного діяння не зачіпають зобов'язання суб'єкта-порушника щодо виконання зобов'язання (ст. 29) – між суб'єктами виникають нові правовідносини, але вже існуючі залишаються чинними. Питання щодо збереження уже існуючих зобов'язань, не дивлячись на їх порушення, вирішується не правом міжнародної відповідальності, а нормами, що регулюють відповідні зобов'язання. Тут варто нагадати, що порушення зобов'язання за міжнародним договором не може призвести до його припинення чи розірвання. Сторони вправі припинити його дію, але сам по собі факт порушення договору не припиняє його дію (стаття 60 ВК 1969 та ВК 1986) [5; 6]. Таким чином дійсними залишаються два блоки правовідносин – щодо міжнародного зобов'язання та щодо відповідальності за його порушення. Незважаючи на те, що порушення зобов'язання не припиняє його, це не означає, що його виконання все ще буде можливим після вчинення правопорушення. Це залежатиме від характеру зобов'язання та самого порушення [7].

Арбітражний інститут Стокгольмської торгової палати в справі *Mohammad Ammar Al-Bahlyul v. Republic o Tajikistan* зазначив, що «в міжнародному праві вважається загальновизнаним принцип – коли правопорушення носить тривалий характер, за Договірною стороною залишається зобов'язання щодо виконання порушеного зобов'язання» [8].

У статті 30 розглядають два питання, пов'язані з порушенням міжнародно-протиправного діяння – припинення протиправної поведінки та надання державою-порушницею запевнень та гарантій неповторення, якщо цього вимагають обставини. Запевнення та гарантії відіграють превентивну функцію й можуть вважатися підсиленням дотримання зобов'язання у майбутньому. Припинення протиправної поведінки стосується усіх діянь, незалежно від того, чи це дія, чи бездіяльність, адже в певних ситуаціях припинення полягає в утриманні від вчинення певних дій [9, с. 89; 10, с. 270].

Припинення протиправної поведінки часто може бути основною вимогою, і його може вимагати не лише постраждала держава, але інші суб'єкти – як держави, так і міжнародні організації. Наприклад, ООН через Раду Безпеки чи Генеральну Асамблею на підставі Розділу VI у випадку серйозних порушень міжнародного права, які створюють конфлікт, продовження якого може загрожувати підтримці міжнародного миру й безпеки [11].

Показовою тут також може бути практика врегулювання спорів у межах СОТ, в якій основна увага приділяється не так відшкодуванню шкоди, скільки припиненню відповідного діяння: «першим завданням механізму вирішення спорів зазвичай є забезпечити відміну відповідних заходів, якщо буде встановлено, що вони не відповідають положенням будь-якої з охоплених угод. До надання компенсації слід вдаватися лише тоді, коли негайна відміна заходу є неможливою; надання компенсації повинно застосовуватися лише як тимчасовий захід протягом відміни заходу, який не відповідає охопленій угоді» (ст. 3, п. 7, Додаток 2 до Угоди про СОТ) [12].

У справі *Rainbow Warrior* зазначалося, що «є суттєва різниця між припиненням неправомірного діяння та *restitutio in integrum*. Професор Домінісе справедливо зауважив, що «зобов'язання припинити незаконну ситуацію є не відшкодуванням, а поверненням до початкового зобов'язання» [13, с. 269].

Припинення порушення міжнародно-правового зобов'язання є першим кроком на шляху до ліквідації наслідків протиправної поведінки, і водночас її наслідком та другим кроком є відшкодування шкоди. Питання припинення протиправної поведінки часто може йти паралельно з питанням відшкодування, зокрема, реституцією. Але навіть якщо припинення протиправної поведінки та реституція невіддільні, між ними потрібно проводити різницю – до реституції не застосовується принцип пропорційності.

Принцип припинення протиправної поведінки полягає у збереженні ефективності дії первинних норм міжнародного права, дотриманні інтересів постраждалих сторін, а також всього міжнародного співтовариства, у зміцненні верховенства права в міжнародних відносинах.

Запевнення та гарантії неповторення можуть здійснюватися на запит постраждалої сторони як сатисфакція й між ними може бути часткове співпадіння. Проте їх краще розглядати як один із аспектів продовження та відновлення правовідносин, що були порушені. Як правило, запевнення надаються в усній формі, а гарантії вимагають більшого – наприклад, застосування превентивних заходів з метою недопущення повторення порушення. Практика розрізняє різні види гарантій – зазвичай, гарантії неповторення без уточнення форми або запевнення щодо більш ефективного захисту (осіб, майна та ін.). Практика припускає, що суб'єкт не завжди може надати тверду гарантію неповторення, наприклад, як у справі *LaGrand (Germany v. United States of America)* щодо порушення Сполученими Штататми Віденської конвенції про консульські зносини [14, с. 513]. Це залежить від характеру відповідного зобов'язання. Загалом постраждала сторона може просити вжити заходів чи вчинити дії з метою недопущення повторного правопорушення, але запевнення чи гарантії не завжди є можливими. Інколи суб'єкт просто не може гарантувати неповторення таких дій. Саме тому формулювання зобов'язання щодо надання запевнень щодо неповторення чи гарантій є досить гнучким, щоб уникнути надмірних чи непропорційних/непомірних претензій [15, с. 90].

Варто зауважити, що надання гарантій та запевнень неповторення протиправної поведінки більше характерні для держав, і складно знайти приклади надання міжнародними організаціями запевнень та гарантій неповторення. Проте цілком можливо, що можуть виникати ситуації, в яких такі запевнення та гарантії від міжнародних організацій будуть цілком доречними. Наприклад, якщо з'ясується, що міжнародна організація систематично порушує якесь зобов'язання [16, с. 77].

Ubiqunque est injuria, ibi damnum sequitur (lat. – де правопорушення, там і відшкодування). Відшкодування завжди пов'язане з відповідальністю. Ніхто не може мати зиск зі свого правопорушення – *nullus commodum potest de injuria suapropria.* Як уже згадувалося вище, повне відшкодування шкоди є другим кроком після припинення міжнародно-протиправного діяння. Цей принцип згадує МС ООН у справі *Factory at Chorzow* й зазначає, що порушення міжнародно-правових норм тягне за собою зобов'язання забезпечити відшкодування в адекватній формі, що є принципом міжнародного права [17, с. 91; 18, с. 29]. Відшкодування має ліквідувати всі наслідки міжнародно-протиправного діяння, наскільки це можливо, і відновити стан, що існував би, якби протиправне діяння вчинене не було – у формі реституції в натурі чи виплати суми, що відповідає реституції в натурі, призначення компенсації за необхідності, якщо шкода не покривається реституцією, чи виплатою, що здійснюється заміть неї. Важливе значення для визначення форми та розміру відшкодування буде мати фактично завдана шкода, але жодної загальної вимоги про наявність матеріальної шкоди для того, щоб держава могла звертатися щодо відшкодування, немає [19, с. 270].

Шкода визначається як «будь-яка шкода, матеріальна чи моральна, завдана міжнародно-протиправним діянням» [20]. Згідно з рішенням ЄСПЛ по справі *Walz v. Clackair* формулювання, що міститься в статті 31 закріплює концепцію, яка «є спільною для всіх підсистем міжнародного права» та виражає «звичаєву концепцію шкоди в міжнародному праві». Принцип повного відшкодування на практиці застосовується досить гнучко, адже дуже часто сторона зацікавлена не так у відшкодуванні, як вже згадувалося вище, як у припиненні протиправної поведінки чи її неповторенні. Міжнародна організація має іншу природу, у неї майже немає в розпорядженні засобів для відшкодування шкоди, проте ця обставина не звільняє її від юридичних наслідків відповідальності за міжнародним правом [21, с. 77].

Коли міжнародна організація має намір здійснювати діяльність в державі, де може виникнути її міжнародна відповідальність, одним із шляхів врегулювання цих питань, коли вони виникнуть, може бути укладення договору з цією державою, що обмежує відповідальність міжнародної організації за протиправні діяння, вчинені в зв'язку з її діяльністю. Наприклад, такі положення містять угоди ООН в межах операцій з підтримання миру та безпеки [22; 23; 24; 25; 26; 27][1].

[1] Див. дет.: Yaryna Zhukorska. Attribution of conduct to an International Organisation: Theory and practice. Law, policy and security. Vol. 2, No. 1, 2024. P. 27. https://lpas.com.ua/journals/vol-2-no-1-2024/attribution-of-conduct-to-an-international-organisation-theory-and-practice

Зобов'язння щодо відшкодування є прямим наслідком міжнародної відповідальності держав, і виникає в результаті самого факту правопорушення та не залежить від вимоги чи заперечення постраждалої сторони. Сторона -порушник повинна повністю відшкодувати шкоду – ліквідувати усі наслідки міжнародно-протиправного діяння та відновити стан, що існував до вчинення порушення шляхом використання різних форм відшкодування за потреби.

Міжнародний арбітраж за конвенцією Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (МЦУІС) у справі *Ioannis Kardassopoulos v. The Republic of Georgia* відзначив, що «держава повинна повністю відшкодувати шкоду, завдану міжнародно-протиправним діянням» [28]. Це дає підстави стверджувати, що й у випадку вчинення міжнародно-протиправного діяння міжнародною організацією мова йтиме про повне відшкодування шкоди, адже загальні принципи відповідальності у міжнародному праві є спільними для усіх суб'єктів.

Стаття 32 Статей 2011 закріплює релевантність правил міжнародної організації й передбачає недопустимість посилання на них як на виправдання для невиконання своїх зобов'язань щодо припинення міжнародно-протиправної поведінки та відшкодування шкоди. Аналогічний підхід використано в статті 27 ВК 1986 року, де зазначається, що міжнародна організація – учасник договору не може посилатися на правила даної міжнародної організації як на виправдання для невиконання цього договору.

Проте цей принцип може не застосовуватися до відносин між організацією та її членами. Наприклад, вони можуть змінювати правила щодо форм відшкодування шкоди державам-членам міжнародною організацією [29, с. 77].

Висновки. Міжнародно-протиправна поведінка може зачіпати як інтереси одного суб'єкта, так і кількох, чи міжнародного співтовариств загалом. Ступінь тяжкості порушення може також впливати на обсяг зобов'язань, пов'язаних із припиненням діяння і відшкодуванням шкоди. Одні порушення зачіпають лиш незначні інтереси сторін, інші зазіхають на базові – наприклад, агресія. Відшкодування шкоди необов'язково здійснюється безпосередньо суб'єкту, що постраждав. Наприклад, у випадку порушення зобов'язань за міжнародним договором щодо захисту прав людини кінцевим бенефіціаром буде індивід, а міжнародно-правових зобов'язань у сфері роботи за наймом – наймані працівники міжнародних організацій. Але базові принципи міжнародної відповідальності є спільними для усіх суб'єктів.

У загальній доктрині міжнародного права відповідальність ґрунтується на трьох основних принципах, які для міжнародних організацій звучать як – автономна воля, невтручання міжнародних організацій у внутрішні справи держав та притягнення до відповідальності.

Статті про відповідальність міжнародних організацій 2011 року визначають такі принципи відповідальності – вчинення міжнародно-протиправного діяння завжди тягне за собою юридичні наслідки; наслідки міжнародно-протиправного діяння не зачіпають і не змінюють обов'язок міжнародної організації виконувати порушене зобов'язання; міжнародні організації зобов'язані припинити міжнародно-протиправне діяння, яке триває, й надати необхідні завірення чи гарантії його неповторення; міжнародні організації зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану порушенням ними норм міжнародного права; міжнародна організація не може посилатися на норми свого «внутрішнього права» як підставу невиконання зобов'язання щодо припинення міжнародно-протиправного діяння і відшкодування завданої шкоди.

Принципи відповідальності є спільними для усіх, але зважаючи на особливу природу міжнародних організацій, їх застосування та зміст матимуть свої особливості. Так, складно знайти приклади надання міжнародними організаціями запевнень та гарантій неповторення, проте це не означає, що таких ситуацій не може виникнути в майбутньому, якщо, наприклад, міжнародна організація систематично порушуватиме якесь зобов'язання.

Міжнародна організація має забезпечити повне відшкодування шкоди, незважаючи на те, що у неї майже немає в розпорядженні засобів для цього. Тому міжнародні організації інколи укладають договори з державами, на території яких здійснюють свою діяльність і потенційно там може виникнути їхня відповідальність. Такі договори регламентують межі такої відповідальності.

Міжнародна організація не може посилатися на свої правила як на виправдання для невиконання зобов'язань, проте цей принцип може мати винятки – коли мова йде про відносини між організацією та її членами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Edmarverson A. Santos, International Responsibility in Public International Law. URL: https://www.diplomacyandlaw.com/post/international-responsibility-in-public-international-law.
2. Bayani S. International Legal Responsibility of International Organizations in the ILC Draft Articles and Beyond. 2022. URL: https://doi.org/10.17875/gup2022-1951.

3. Responsibility of States for internationally wrongful acts. A/RES/56/83. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/56/83.
4. Responsibility of international organizations. A/RES/66/100. URL: https://docs.un.org/en/A/RES/66/100.
5. Віденська конвенція про право міжнародних договорів 1969 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_118#Text.
6. Vienna Convention on the Law of Treaties between States and International Organizations or between International Organizations 1986. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/conventions/1_2_1986.pdf.
7. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf.
8. Mohammad Ammar Al-Bahloul v. The Republic of Tajikistan. SCC Case No. V (064/2008). Final Award June 8 2010. Para. 48. URL: https://www.italaw.com/cases/65.
9. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with comment. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
10. Rainbow Warrior. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xx/215-284.pdf.
11. Статут ООН. URL: https://uk.wikisource.org/wiki/%D0%A1%D1%82% D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82_%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%97_%D0%9E%D0%B1%27%D1%94%D0%B4%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%85_%D0%9D%D0%B0%D1%86%D1%96%D0%B9/%D0%A0%D0%BE%D0%B7%D0%B4%D1%96%D0%BB_VI.
12. Угоди про СОТ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_019#n3.
13. Case concerning the difference between New Zealand and France concerning the interpretation or application of two agreements, concluded on 9 July 1986 between the two States and which related to the problems arising from the Rainbow Warrior Affair. 30 April 1990. Reports of international arbitral awards. Volume XX. pp. 215–284. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xx/215-284.pdf.
14. Germany v. United States of America. URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/case-related/104/104-20010627-JUD-01-00-EN.pdf.
15. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with comment. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
16. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries 2011 URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf.
17. Draft articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, with comment. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_6_2001.pdf.
18. Judgment of 13 September 1928 (including the text of the declarations of Judge de Bustamante and Judge Altamira). URL: https://www.icj-cij.org/sites/default/files/permanent-court-of-international-justice/serie_A/A_17/54_Usine_de_Chorzow_Fond_Arret.pdf.
19. Rainbow Warrior. URL: https://legal.un.org/riaa/cases/vol_xx/215-284.pdf.
20. Axel Walz v Clickair SA. Judgment of the Court (Third Chamber) of 6 May 2010. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:62009CJ0063.
21. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf.
22. Agreement of the United Nations and Belgium No. 7779. «On the Financial Questions Outstanding as Regards the Former Belgian Military Bases in the Congo». (1965, February). URL: https://treaties.un.org/Pages/showDetails. aspx?objid=080000028012d802&clang=_en.
23. Agreement of the United Nations and Greece No. 8230 «On the Settlement of Claims Filed Against the United Nations in the Congo by Greek Nationals». (1966, June). URL: https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028012 b785&clang=_en.
24. Agreement of the United Nations and Greece No. 8525 «On the Settlement of Claims Filed Against the United Nations in the Congo by Italian Nationals». (1967, January). URL: https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080 000028012a032&clang=_en. 5 Ibidem, 1967.
25. Agreement of the United Nations and Luxembourg No. 8487 «On the Settlement of Claims Filed Against the United Nations in the Congo by Luxembourg Nationals». URL: https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028012a205&cl ang=_en.
26. Agreement of the United Nations and Switzerland No. 621 «On the Settlement of Claims Filed Against the United Nations in the Congo by Swiss Nationals». URL: https://treaties.un.org/Pages/showDetails.aspx?objid=080000028012b828&clang=_en.

27. Agreement of the United Nations and United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland «On the Service with the United Nations Peace-Keeping Force in Cyprus of the National Contingent Provided by the Government of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland». (1966, February). URL: https://legal.un.org/unjuridicalyearbook/pdfs/english/by_volume/1966/chpII.pdf.
28. Ioannis Kardassopoulos v. The Republic of Georgia, ICSID Case No. ARB/05/18. URL: https://www.italaw.com/cases/599.
29. Draft articles on the responsibility of international organizations, with commentaries 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/9_11_2011.pdf.

УДК 340.13
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.59

АНАЛІЗ АКТУ ПРО ЦИФРОВІ РИНКИ (DIGITAL MARKETS ACT) ТА ЙОГО ВПЛИВУ НА ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОЇ ЕКОНОМІКИ В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗІ

Забокрицький І.І.,
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії права та конституціоналізму
Інституту права, психології та інноваційної освіти
НУ «Львівська політехніка»

Забокрицький І.І. Аналіз акту про цифрові ринки (Digital Markets Act) та його впливу на правове регулювання цифрової економіки в Європейському Союзі.

В даній статті здійснено огляд основних положень Акту про цифрові ринки (Digital Markets Act або DMA). Вказано, що прийняття та набуття чинності у 2022 Акту про цифрові ринки (Digital Markets Act, DMA) стало важливою віхою у сфері правового регулювання цифрової економіки та констатовано, що у випадку вступу України в ЄС нам необхідно буде максимально швидко адаптувати положення українського законодавства в тому числі й під вимоги цього Акту. Проаналізовано мету DMA, а також поняття «гейткіпер» в розумінні цього Акту та зроблено висновок, що поняття гейткіперів прив'язано в першу чергу до предмету послуг, які вони надають і ми бачимо доволі широке визначення цих послуг – тут і пошукові чи соціальні мережі, і платформи для обміну відео, так і хмарні обчислення, тощо, а отже, цей перелік охоплює практично будь-які можливі цифрові активності.

Проаналізовано висновки Європейської Комісії щодо переваг DMA як для споживачів, так і для бізнесів. Встановлено, що оскільки однією із цілей прийняття DMA є покращення захисту прав користувачів таких цифрових послуг то важливо що зобов'язання, які передбачає DMA, спрямовані на досягнення цієї цілі. Зокрема важливими є належний захист персональних даних, їх легка портативність. Таким чином DMA розвиває ідею, закладену ще раніше в GPDR щодо захист персональних даних. Це підтверджує, наскільки взаємопов'язаними є різні правові акти в Європейському Союзі, і наскільки всі разом в сукупності вони спрямовані на досягнення своєї мети. Щодо бізнесів, то переваги для бізнесу є більш широкими, зокрема в контексті мети правового регулювання DMA. Ці переваги фокусуються в першу чергу на запобіганні практикам нечесної конкуренції від гейткіперів, які склались в цифровому середовищі, зокрема використання свого монопольного становища для обмеження альтернативних магазинів застосунків, використання даних (а платформи гейткіперів агрегують великі обсяги даних від бізнесів, які їх використовують) для нечесної конкуренції, зокрема кращого просування своїх товарів чи послуг.

Проаналізовано, які санкції передбачені за порушення DMA та встановлено, що штрафи, які накладаються, базуються на загальному світовому обороті підприємства, на яке такий штраф накладено, що може бути дуже значною сумою, а також впливає на глобальний бізнес порушника. Також це не дозволяє виокремити певну частину бізнесу для діяльності лише в межах ЄС з метою мінімізації відповідальності – оскільки, в разі порушення, така наставатиме на основі світового обороту.

На основі двох справ, які розпочала Європейська Комісія щодо порушників (Apple та Meta) встановлено, що Європейська Комісія всерйоз налаштована боротись з практиками, які не відповідають вимогам DMA, в том числі й шляхом накладення штрафів за порушення.

Ключові слова: Акт про цифрові ринки, DMA, ЄС, правове регулювання цифрових ринків в Європейському Союзі.

Zabokrytskyy I.I. Analysis of the Digital Markets Act and its impact on the legal regulation of the digital economy in the European Union.

This article reviews the main provisions of the Digital Markets Act (DMA). It is indicated that the adoption and entry into force of the Digital Markets Act (DMA) in 2022 became an important milestone in the field of legal regulation of the digital economy and stated that in the event of Ukraine's accession to the EU, we will need to adapt the provisions of Ukrainian legislation as quickly as possible, including the requirements of this Act. The purpose of the DMA is analyzed, as well as the concept of «gatekeeper» in the sense of this Act, and it is concluded that the concept of gatekeepers is primarily tied to the

subject of the services they provide and we see a fairly broad definition of these services – search or social networks, video sharing platforms, cloud computing, etc., and therefore, this list covers almost any possible digital activity.

The conclusions of the European Commission on the benefits of the DMA for both consumers and businesses have been analyzed. It has been established that since one of the objectives of the adoption of the DMA is to improve the protection of the rights of users of such digital services, it is important that the obligations provided for by the DMA are aimed at achieving this goal. In particular, the appropriate protection of personal data and their easy portability are important. Thus, the DMA develops the idea laid down even earlier in the GPDR regarding the protection of personal data. This confirms how interconnected the various legal acts in the European Union are, and how all together they are aimed at achieving their goal. As for businesses, the benefits for businesses are broader, in particular in the context of the purpose of the DMA legal regulation. These benefits focus primarily on preventing unfair competition practices by gatekeepers that have developed in the digital environment, including the use of their monopoly position to restrict alternative app stores, the use of data (and gatekeeper platforms aggregate large amounts of data from businesses that use them) for unfair competition, including better promotion of their products or services.

It has been analyzed what sanctions are provided for violations of the DMA and it has been established that the fines imposed are based on the total global turnover of the company on which such a fine is imposed, which can be a very significant amount, and also affects the global business of the violator. It also does not allow for the allocation of a certain part of the business to operate only within the EU in order to minimize liability – since, in the event of a violation, this will occur on the basis of global turnover.

Based on the two cases initiated by the European Commission against the infringers (Apple and Meta), it has been established that the European Commission is serious about combating practices that do not comply with the DMA requirements, including by imposing fines for infringements.

Key words: Digital Markets Act, DMA, EU, legal regulation of digital markets in the European Union.

Постановка проблеми. В сучасному світі все більшого значення набуває цифрова економіка. В XXI столітті її розвиток значно прискорився і тяжко уявити сучасне життя без величезної кількості послуг, які можна отримати онлайн, розвитку соціальних мереж, електронної комерції, а віднедавна – і стрімкого прискорення у сфері штучного інтелекту, набуття популярності та впливу великих мовних моделей та чат-ботів які функціонують на їх основі. Відтак, як і будь-яка сфера суспільних відносин, виникає все більше потреби в правовому регулюванні цієї сфери. Все більше нормативних актів у цій сфері з'являється в Європейському Союзі, який вже традиційно приймає регламенти, які мають значний вплив не лише на діяльність в межах Європейського Союзу, але й екстериторіально – практично, по всьому світу. Не дивно, що Загальний регламент про захист персональних даних (General data protection Regulation – GDPR) [1], який набув чинності в 2018 році, став не лише головним правовим актом у Європейському Союзі у сфері регуляції та захисту персональних даних, але й, по суті, всесвітнім стандартом, оскільки держави та приватні особи зі всього світу орієнтуються на його стандарти чи то при прийнятті власного законодавства, чи то при запровадженні підходів та практик, яких вони дотримуються. Враховуючи курс України на євроінтеграцію, прагнення вступити до Європейського Союзу якомога швидше, дослідження головних правових актів ЄС у різних сферах набуває не лише теоретичного, але й практичного значення. Прийняття та набуття чинності у 2022 Акту про цифрові ринки (Digital Markets Act, DMA) [2] стало важливою віхою у сфері правового регулювання цифрової економіки. У випадку вступу України в ЄС нам необхідно буде максимально швидко адаптувати положення українського законодавства в тому числі й під вимоги цього Акту. А отже, дослідження та правовий аналіз DMA є надзвичайно важливим та сучасним напрямком правової науки.

Відтак, **метою даної статті** є огляд основних положень та узагальнення Акту про цифрові ринки, виокремлення основних питань які він регулює та їх аналіз.

Щодо **стану опрацювання проблематики**, то оскільки сам DMA був прийнятий лише нещодавно, то опрацювання проблематики перебуває лише на зародковому рівні.

Виклад основного матеріалу. Розпочнемо з аналіз мети DMA. Зокрема, ч. 1 ст. 1 цього Регламенту вказує, що «Метою цього Регламенту є сприяння належному функціонуванню внутрішнього ринку шляхом встановлення гармонізованих правил, що забезпечують для всіх підприємств конкурентні та справедливі ринки в цифровому секторі по всьому Союзу, де присутні «гейткіпери», на благо бізнес-користувачів та кінцевих користувачів.» [2]. Зразу ж виникає питання, а хто ж такі «гейткіпери» в розумінні DMA. Це питання розкривається в ст. 2, де вказано що ««гейткіпер» означає підприємство, яке надає основні платформні послуги, визначені відповідно до статті 3», а «основна платформна послуга» означає будь-яку з наступних послуг:

(a) онлайн-посередницькі послуги;
(b) онлайн-пошукові системи;
(c) онлайн-соціальні мережі;
(d) послуги платформи для обміну відео;
(e) номернезалежні міжособистісні комунікаційні послуги;
(f) операційні системи;
(g) веб-браузери;
(h) віртуальні помічники;
(i) послуги хмарних обчислень;
(j) послуги онлайн-реклами, включаючи будь-які рекламні мережі, рекламні біржі та будь-які інші послуги рекламного посередництва, що надаються підприємством, яке надає будь-яку з основних платформних послуг, перелічених у пунктах (a) - (i) [2].

Таким чином поняття гейткіперів прив'язано в першу чергу до предмету послуг, які вони надають. Ми бачимо доволі широке визначення цих послуг – тут і пошукові чи соціальні мережі, і платформи для обміну відео, так і хмарні обчислення, тощо. По суті, цей перелік охоплює практично будь-які можливі цифрові активності. Важливо зазначити що, як вказує Європейська Комісія, « DMA є одним із перших регуляторних інструментів, що комплексно регулюють повноваження контролюючих органів найбільших цифрових компаній. DMA доповнює, але не змінює правила конкуренції ЄС, які продовжують застосовуватися в повному обсязі.» [3]. Тобто DMA виступає спеціальним актом, який додатково регулює відносини у сфері цифрової економіки, поряд із більш загальними правилами ЄС.

Важливо також, що Європейська Комісія вказує, які саме переваги для користувача несе запровадження DMA. Зокрема, вона наводить наступні:

(1) особа може встановлювати обрані застосунки прямо з веб-браузера або альтернативних магазинів застосунків на смартфоні.

(2) Власність на дані. Особа отримує більше контролю щодо захисту персональних даних та має можливість обирати чи компанії можуть використовувати дані для надання різних послуг та чи дозволяти відстеження та профілювання для цілей реклами.

(3) Безперебійна портативність даних. Особа має можливість передавати дані на платформу за власним вибором і таким чином отримує справжню цифрову мобільність та кращий контроль за цифровим слідом.

(4) Спрощений доступ. Немає потреби заходити в одну платформу для того щоб отримати доступ до іншої.

(5) Неупереджені результати пошуку. Результати пошуку відображають відповідність, а не упередження і особа зможе отримати інформацію про необхідні продукти та послуги, а не ті що є небажаними [3].

Як бачимо, Європейська Комісія перелічує низку переваг для користувачів. Оскільки однією із цілей прийняття DMA є покращення захисту прав користувачів таких цифрових послуг, важливо що зобов'язання, які передбачає DMA, спрямовані на досягнення цієї цілі. Зокрема важливими є належний захист персональних даних, їх легка портативність. Таким чином DMA розвиває ідею, закладену ще раніше в GPDR щодо захист персональних даних. Це підтверджує, наскільки взаємопов'язаними є різні правові акти в Європейському Союзі, і наскільки всі разом в сукупності вони спрямовані на досягнення своєї мети. Можливість встановлення застосунків різним способом, а також спрощений доступ до платформ суттєво впливають також на комфорт та доступ користувачів.

Так само Європейська Комісія вказує, що це означає для бізнесів у Європейському Союзі. Зокрема, до основних змін належать наступні:

(1) Дистрибуція застосунків. DMA розкриває закриті екосистеми, зокрема бізнеси отримують право мати власні магазини застосунків, розповсюджувати застосунки через альтернативні магазини застосунків і завантажувати їх на всі операційні системи (iOS, Android Mobile, Windows PC), а також комунікувати прямо та вільно зі своїми споживачами.

(2) Сумісність. DCA відкриває функції операційних систем, зокрема бізнеси можуть розробляти та пропонувати інноваційні послуги для користувачів певної операційної системи, а бізнеси не будуть нечесно заблоковані. Гейткіпери повинні забезпечити сумісність безкоштовно.

(3) Забезпечення справедливої конкуренції. DMA адресує конфлікти інтересів, зокрема дані згенеровані бізнесом на певних платформах не будуть використовуватись для нечесної конкуренції.

(4) Чесне ранжування, оскільки DMA спрямований на зрівняння можливостей. Платформи не можуть більше нечесно просувати власні продукти чи послуги у пошукових запитах або рекламі.

(5) Ефективний доступ до даних. DMA повертає бізнесам дані, зокрема можна отримати цінну аналітику щодо даних завдяки доступу до даних згенерованих послугами наданих бізнесом або

взаємодією з користувачами на платформах гейткіперів, включаючи показники ефективності та поведінку користувачів, що дозволяє приймати інформовані рішення. При цьому доступ до даних надається в режимі реального часу та безоплатно.

(6) Чесні умови продажів, зокрема можливості самому мати контроль над ціновою стратегією на платформах гейткіперів [3].

Як бачимо, в той час як переваги для споживачів фокусуються в основному на доступі до даних та легкому доступі до платформ, переваги для бізнесу є більш широкими, зокрема в контексті мети правового регулювання DMA. Ці переваги фокусуються в першу чергу на запобіганні практикам нечесної конкуренції від гейткіперів, які склались в цифровому середовищі, зокрема використання свого монопольного становища для обмеження альтернативних магазинів застосунків, використання даних (а платформи гейткіперів агрегують великі обсяги даних від бізнесів, які їх використовують) для нечесної конкуренції, зокрема кращого просування своїх товарів чи послуг. Зазначимо, що питання нечесної конкуренції з боку великих платформ є важливим не лише в рамках Європейського Союзу (див. наприклад справу Epic Games, Inc. v. Apple Inc. [4] яка стосувалася монопольного використання компанією Apple свого магазину застосунків App Store та блокування можливості інформування розробниками застосунків про альтернативні опції оплати, крім як через App Store (які є дешевшими).

Відтак доцільно розглянути які санкції за порушення передбачає DMA. Так, стаття 30 цього Акт передбачає штрафи, які можуть бути накладені за різного виду порушення, при цьому, в залежності від порушення, це можуть бути опції:

- накладати на відповідального за надання послуг штрафи, що не перевищують 10% від його загального світового обороту за попередній фінансовий рік, якщо він встановить, що відповідальний за надання послуг навмисно або з необережності не дотримується (параграф 1 ст. 30);
- незважаючи на пункт 1 цієї статті, у рішенні про невідповідність Комісія може накласти на контролера штрафи у розмірі до 20% від його загального світового обороту за попередній фінансовий рік, якщо вона встановить, що контролер вчинив таке саме або подібне порушення зобов'язання, встановленого у статтях 5, 6 або 7, стосовно тієї ж основної платформної послуги, яке було встановлено у рішенні про невідповідність, прийнятому за попередні 8 років (параграф 2 ст. 30);
- у певних випадках, перелічених в параграфі 3 ст. 30 Комісія може ухвалити рішення про накладення на підприємства, включаючи, де це застосовується, «контролерів», та об'єднання підприємств штрафів, що не перевищують 1% від їхнього загального світового обороту за попередній фінансовий рік, якщо вони навмисно або з необережності.

Таким чином, штрафи, які накладаються, базуються на загальному світовому обороті підприємства, на яке такий штраф накладено, що може бути дуже значною сумою, а також впливає на глобальний бізнес порушника. Також це не дозволяє виокремити певну частину бізнесу для діяльності лише в межах ЄС з метою мінімізації відповідальності – оскільки, в разі порушення, така наставатиме на основі світового обороту.

Показовими є справи, у яких Європейська Комісія визнала Apple та Meta відповідальними за порушення DMA. Так, у випадку Apple Європейська Комісія вказала, що згідно з DMA, розробники застосунків, які розповсюджують свої застосунки через App Store від Apple, повинні мати можливість безкоштовно інформувати клієнтів про альтернативні пропозиції поза App Store, спрямовувати їх до цих пропозицій та дозволяти їм здійснювати покупки. Комісія встановила, що Apple не виконує цього зобов'язання. Через низку обмежень, встановлених Apple, розробники застосунків не можуть повною мірою скористатися перевагами альтернативних каналів розповсюдження поза App Store. Аналогічно, споживачі не можуть повною мірою скористатися альтернативними та дешевшими пропозиціями, оскільки Apple забороняє розробникам застосунків безпосередньо інформувати споживачів про такі пропозиції. Компанія не змогла продемонструвати, що ці обмеження є об'єктивно необхідними та пропорційними. У рамках цього рішення Комісія зобов'язала Apple скасувати технічні та комерційні обмеження на керування та утриматися від повторення невідповідної поведінки в майбутньому, що включає вжиття заходів з еквівалентною метою або наслідком [5]. В даному випадку Європейська Комісія наклала штраф у розмірі 500 мільйонів євро. Як бачимо, підставою були порушення, які розглядались в США в рамках справи Epic Games, Inc. v. Apple Inc. Це ще раз підтверджує, що схожі правові проблеми виникають в різних юрисдикціях, особливо якщо це стосується гігантів цифрової економіки.

Що ж стосується Meta, то, як вказує Європейська Комісія, згідно з DMA, контролери повинні отримувати згоду користувачів на об'єднання їхніх персональних даних між сервісами. Ті користувачі, які не дають згоди, повинні мати доступ до менш персоналізованої, але еквівалентної альтернативи. У листопаді 2023 року Meta запровадила бінарну рекламну модель «Згода або оплата». За цією моделлю користувачі Facebook та Instagram з ЄС мали вибір між згодою на об'єднання

персональних даних для персоналізованої реклами або оплатою щомісячної підписки на сервіс без реклами. Комісія визнала, що ця модель не відповідає DMA, оскільки вона не надає користувачам необхідного конкретного вибору сервісу, який використовує менше їхніх персональних даних, але в іншому еквівалентний сервісу «персоналізованої реклами». Модель Meta також не дозволяла користувачам здійснювати своє право вільно давати згоду на об'єднання своїх персональних даних [5]. В даному випадку штраф становив 200 мільйонів євро.

Ці дві справи ілюструють, що Європейська Комісія всерйоз налаштована боротись з практиками, які не відповідають вимогам DMA, в том числі й шляхом накладення штрафів за порушення. Оскільки Європейський Союз є великим ринком, то гіганти цифрової економіки змушені підлаштовуватись під вимоги, які запроваджує DMA, оскільки проігнорувати цей ринок для них не є можливим.

Як **висновки**, можемо зазначити наступне. В умовах активного розвитку цифрової економіки класичних актів у сфері антимонопольного права та права конкуренції вже недостатньо, що спричинило прийняття ЄС Акту про цифрові ринки (DMA). Цей Акт продовжує серію регуляцій, які спрямовані не лише на застосування в рамках ЄС, а й мають транснаціональну та екстериторіальну дію. Оскільки більшості великих компаній у цій сфері не є можливим відмовитись від діяльності на такому великому ринку, як ринок Європейського Союзу, вони змушені виконувати його вимоги, які спрямовані в тому числі й на покращення прав споживачів, окремих малих підприємств, сприянню конкуренції, уникаенню специфічних монопольних практик, тощо. Практика застосування DMA, як показують справи щодо Apple та Meta, вже є доволі активною. Оскільки Україна реалізовує свій курс на євроінтеграцію, то імплементація положень DMA в національне законодавство рано чи пізно стане актуальною. Відтак, важливими є подальший моніторинг та дослідження як DMA, так і його реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:02016R0679-20160504.
2. Regulation (EU) 2022/1925 of the European Parliament and of the Council of 14 September 2022 on contestable and fair markets in the digital sector and amending Directives (EU) 2019/1937 and (EU) 2020/1828 (Digital Markets Act) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2022/1925/oj/eng.
3. About the Digital Markets Act. Web-site of the European Commission. URL: https://digital-markets-act.ec.europa.eu/about-dma_en.
4. EPIC GAMES, INC. V. APPLE, INC., No. 21-16506 (9th Cir. 2023).
5. European Commission. (2025, April 23). Commission finds Apple and Meta in breach of the Digital Markets Act (IP/25/1085). URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1085.

УДК 34.072:341.2:338.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.60

ЖИТТЯ ПОНАД ЗВИЧАЙ: МЕЖІ ДОПУСТИМОСТІ КУЛЬТУРНИХ ЗАБОРОН У СВІТЛІ СТ. 6 МПГПП ТА СТ. 5 CEDAW (НА ПРИКЛАДІ АФГАНІСТАНУ)

Звєрєва К.С.,
доктор філософії з міжнародного права,
старший викладач кафедри міжнародного,
цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету,
ORCID: 0000-0003-2539-7035
e-mail: zvereva.kateryna@gmail.com

Звєрєва К.С. Життя понад звичай: межі допустимості культурних заборон у світлі ст. 6 МПГПП та ст. 5 CEDAW (на прикладі Афганістану).

Статтю присвячено аналізу допустимих меж культурних заборон з позиції міжнародного права прав людини. На прикладі сучасного Афганістану під владою Талібану показано колізію між традиційними нормами та універсальними правами, зокрема правом на життя (стаття 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (надалі – МПГПП) та зобов'язанням держав викорінювати дискримінаційні практики (стаття 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (надалі -CEDAW)).

Обґрунтовано, що заборони щодо жінок, запроваджені де-факто владою Талібану (усунення від освіти, відсторонення від праці і, відповідно, можливості заробляти, обмеження пересування, нав'язаний дрес-код, вимога «махрама», скорочення жінок-медиків тощо), мають кумулятивний ефект, який підриває позитивні обов'язки держави щодо захисту життя: зростає бідність домогосподарств із жінкою-годувальницею, погіршується доступ до акушерської допомоги, фіксуються випадки смертельного насильства, мотивованого «честю» або «мораллю». Показано, що посилання на культурні норми не може виправдати свавільне позбавлення життя або толерування шкідливих практик; навпаки, стаття 5 CEDAW вимагає активної трансформації таких норм, а стаття 6 МПГПП – дієвих превентивних і захисних заходів. Новизна дослідження полягає у концептуалізації підходу «життя понад звичай»: пріоритет охорони життя і рівності над звичаєм у тесті пропорційності, що включає перевірку легітимної мети, придатності, необхідності та співмірності обмеження з урахуванням гендерних наслідків. Практичне значення – формулювання орієнтирів для національних органів і міжнародних місій: криміналізація «вбивств честі», відновлення доступу жінок до освіти, праці, медицини та інших основних прав і свобод, скасування нормативів «опікунства», забезпечення розслідувань і відшкодування шкоди, а також інтеграція стандартів CEDAW і МПГПП у гуманітарні програми. Ключовий висновок: у ситуаціях, де звичай створює реальну загрозу життю або закріплює підпорядкування жінок, загрозу їх життю та/або правам, його юридична легітимність втрачається.

Ключові слова: право на життя; культурні заборони; шкідливі традиційні практики; дискримінація щодо жінок; Афганістан; CEDAW; МПГПП; права людини.

Zvierieva K.S. Life beyond customs: the limits of permissibility of cultural prohibitions in the light of article 6 of the ICCPR and article 5 of CEDAW (using the example of Afghanistan).

The article is devoted to the analysis of the permissible limits of cultural prohibitions from the standpoint of international human rights law. The example of modern Afghanistan under the Taliban rule shows the collision between traditional norms and universal rights, in particular the right to life (Article 6 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR)) and the obligation of states to eradicate discriminatory practices (Article 5 of the Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (CEDAW Convention)).

It is substantiated that the prohibitions introduced by the de facto Taliban authorities (exclusion from education and work, restrictions on movement, imposed dress code, requirement of "mahram", reduction of female doctors) have a cumulative effect that undermines the positive obligations of the state to protect life: poverty of households with a nursing woman is increasing, access to obstetric care is deteriorating, cases of lethal violence motivated by "honor" or "morality" are recorded. It is shown that reference to cultural norms cannot justify arbitrary deprivation of life or tolerance of harmful

practices; on the contrary, Article 5 of CEDAW requires active transformation of such norms, and Article 6 of the ICCPR requires effective preventive and protective measures. The novelty lies in the conceptualization of the "life over custom" approach: the priority of the protection of life and equality over custom in the proportionality test, which includes a verification of the legitimate aim, suitability, necessity and proportionality of the restriction, taking into account gender consequences. The practical significance is the formulation of guidelines for national authorities and international missions: criminalization of "honor killings", restoration of women's access to education, work and medicine, abolition of "guardianship" norms, ensuring investigations and reparations, as well as the integration of CEDAW and ICCPR standards into humanitarian programs. The key conclusion is that where custom creates a real threat to life or entrenches the subordination of women, its legal legitimacy is lost.

Key words: right to life; cultural taboos; harmful traditional practices; discrimination against women; Afghanistan; CEDAW; ICCPR; human rights.

Постановка проблеми. У сучасному світі все ще спостерігається напруженість між повагою до культурних традицій та дотриманням універсальних прав людини. Постає питання, наскільки далеко можуть заходити культурно обґрунтовані заборони, щоб не порушити фундаментальні права, зокрема право на життя та гендерну рівність. Особливо гостро ця проблема проявляється в Афганістані, де після приходу до влади режиму Талібан у 2021 році було запроваджено низку суворих обмежень для жінок під приводом релігійних і культурних норм. Ці заборони охоплюють практично всі сфери життя – від доступу до освіти і роботи до свободи пересування – і настільки всеосяжні, що ставлять під загрозу саме право на життя жінок. Виникає необхідність визначити межі допустимості таких культурних заборон з точки зору міжнародного права прав людини, зважаючи на імперативні норми ст. 6 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (МПГПП) [1] та ст. 5 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [2].

Стан опрацювання. Проблематика взаємодії культурних звичаїв із міжнародними стандартами прав людини привертала увагу багатьох дослідників. Зокрема, правозахисниця Каріма Беннуне наголошує, що в міжнародному праві культурні чи релігійні традиції не можуть виправдовувати дискримінацію – навпаки, саме забезпечення рівності жінок має формувати культуру, яка поважає права людини. Окремі науковці аналізували ситуацію з правами жінок в Афганістані після відновлення влади Талібану. Так, у дослідженні С. Казі-Зади (2024) зроблено висновок, що політика і практика Талібану перебувають у прямій суперечності з міжнародними зобов'язаннями Афганістану щодо прав жінок. Крім того, в ряді публікацій підкреслюється, що сучасний режим Талібану фактично впровадив систему гендерного апартеїду, повністю усунувши жінок від публічного життя, що розцінюється як грубе порушення фундаментальних прав людини.

Метою статті є визначити межі допустимості культурно обумовлених заборон з точки зору міжнародного права прав людини – передусім у світлі права на життя (ст. 6 МПГПП) та обов'язку держав викорінювати дискримінаційні практики (ст. 5(a) CEDAW) – на прикладі сучасного Афганістану під владою Талібану.

Виклад основного матеріалу. Міжнародно-правові стандарти права на життя та культурні практики. Право на життя, закріплене у статті 6 МПГПП, вважається основоположним невід'ємним правом людини, від якого не допускаються жодні відступи навіть за надзвичайних обставин [3]. Держави-учасниці Пакту зобов'язані не лише утримуватися від позбавлення життя (негативний обов'язок), але й вживати заходів для захисту життя кожної людини (позитивний обов'язок) [3]. У тексті ст. 6(1) МПГПП недвозначно зазначено: "Кожна людська істота має невід'ємне право на життя. Це право охороняється законом. Нікого не може бути свавільно позбавлено життя." [3]. Свавільне позбавлення життя трактується широко – як державою (позасудові страти, смертна кара за неправомірною процедурою тощо), так і через нездатність держави запобігти практикам, що ведуть до смерті людей. Таким чином, культурні звичаї або традиції, які фактично призводять до смерті чи загрожують життю особи, не можуть бути виправдані посиланнями на самобутність або суспільну мораль. Комітет ООН з прав людини у своїх роз'ясненнях наголошував, що посилання на "суспільну мораль" чи культурні особливості не повинно використовуватися для виправдання серйозних обмежень прав людини [4]. З точки зору права на життя це означає, що жодна традиція не наділяє когось правом позбавити життя іншу людину або створювати смертельні загрози – такі дії є свавільними та протиправними.

Особливого значення набуває питання так званих "шкідливих традиційних практик", які укорінені в культурі та порушують права людини. До них належать, зокрема, вбивства честі, примусові child-шлюби, жіноче каліцтво статевих органів та інші форми насильства щодо жінок, мотивовані звичаєвими уявленнями. У контексті ст. 6 МПГПП держава повинна запобігати таким діям та притягати винних до відповідальності, інакше вона не виконує позитивного обов'язку захищати право

на життя. Наприклад, практика "вбивств честі" (honor killings) прямо суперечить праву на життя, адже являє собою умисне вбивство жінки членами її родини під приводом захисту родинної честі. Подібні діяння, попри їх культурне підґрунтя, розцінюються міжнародною спільнотою як тяжкі злочини, а толерування або безкарність за них – як порушення державою міжнародних зобов'язань [5]. Показовим є приклад Афганістану: за даними ООН, лише за 2017 рік було зафіксовано щонайменше 280 випадків убивств жінок з мотивів честі, причому реальна цифра може бути значно вищою [5]. Після приходу до влади Талібану ситуація погіршилась – скасування спеціальних законів та органів, що захищали жінок, і панування атмосфери безкарності призвели до зростання числа таких убивств [5]. Фактично, в умовах традиційно-патріархального суспільства, підкріпленого політикою Талібану, честь родини ставиться вище людського життя, що є недопустимим з позиції міжнародного права [5]. Отже, межа допустимості тут однозначна: звичай чи мораль, які вимагають смерті людини (чи то через пряму дію, чи створюючи загрозливі умови для життя), не можуть визнаватися легітимними.

Обов'язок держав викорінювати дискримінаційні практики (CEDAW). Конвенція CEDAW 1979 р. встановлює комплексні зобов'язання держав щодо забезпечення рівноправ'я жінок і ліквідації всіх форм дискримінації щодо них. Згідно зі ст. 5(a) CEDAW держави-учасниці "вживають всіх відповідних заходів для зміни суспільних і культурних моделей поведінки чоловіків і жінок з метою викорінення упереджень, звичаїв та всіх інших практик, заснованих на ідеї неповноцінності чи зверхності одного з обох статей або стереотипних ролях чоловіків і жінок". Це надзвичайно сміліва та "трансформаційна" норма [6], яка фактично вимагає від держав активної зміни патріархальних культурних патернів, що лежать в основі дискримінації. Міжнародна спільнота однозначно визнала, що посилання на культурні чи релігійні традиції не виправдовує порушень прав жінок [6]. Іншими словами, культура не може домінувати над правами жінок – навпаки, саме принцип рівності статей має спрямовувати еволюцію культурних норм у майбутньому [6].

Афганістан приєднався до CEDAW у 2003 році без жодних застережень, ставши першою ісламською державою, яка ратифікувала Конвенцію повністю. Це означає формальне зобов'язання країни дотримуватися усіх положень CEDAW, включно зі ст. 5(a). Більше того, у Конституції Афганістану 2004 року (ухваленій після повалення першого режиму Талібану) прямо закріплено рівність прав чоловіків і жінок та заборону дискримінації за ознакою статі [7]. Таким чином, з правового погляду держава взяла на себе обов'язок викорінювати практики, що принижують жінок. Однак реальність після 2021 року демонструє протилежне. Режим Талібану не лише не бореться з дискримінаційними звичаями, а й сам запроваджує тотальні заборони, мотивовані патріархально-релігійною ідеологією, порушуючи тим самим як внутрішнє законодавство, так і міжнародні зобов'язання Афганістану [7]. Систематичне усунення жінок із публічної сфери – від ліквідації Міністерства у справах жіноцтва до заборони жінкам обіймати будь-які керівні посади – є грубим порушенням ст. 7 та 8 CEDAW (щодо політичних і громадських прав жінок) [7]. Але найважливіше у контексті нашої теми – це вплив таких заборон на базові життєві права жінок.

Афганістан: культурні заборони Талібану та право на життя. Після встановлення контролю Талібану над Афганістаном у серпні 2021 р. було відновлено багато практик і приписів, які обґрунтовуються місцевими традиціями та жорстким трактуванням релігійних норм. Влада де-факто заборонила жінкам більшість форм суспільної активності: відвідувати середні та вищі навчальні заклади, працювати у державних установах і навіть у більшості гуманітарних організацій, з'являтися у громадських місцях без чоловіка-опікуна (махрама), самостійно подорожувати тощо [8]. Жінок також зобов'язали дотримуватися суворого дрес-коду (носити закритий одяг, нікап або бурку) під загрозою покарання. Офіційно ці обмеження обґрунтовуються "захистом честі сім'ї", "скромністю" і іншими культурно-релігійними цінностями. Наслідком такої політики стала практично повна ізоляція жінок від публічного життя – явище, яке правозахисники називають гендерним апартеїдом [7].

З точки зору права на життя така ізоляція і дискримінація створює для багатьох афганських жінок пряму загрозу їхньому життю та здоров'ю. По-перше, позбавлення жінок права на працю та будь-який заробіток призвело до різкого зростання бідності серед жінок, особливо вдів і тих, хто не має чоловічої підтримки. Жінки позбавлені засобів до існування та можливості забезпечувати себе і дітей [4]. Це ставить тисячі сімей на межу голоду і фізичного виживання, що підтверджується даними гуманітарних організацій. По-друге, обмеження у доступі до охорони здоров'я катастрофічно вплинули на життя жінок. Талібан звільнив багатьох жінок-медиків і заборонив жінкам навчатися на лікарів та медичних сестер [8]. Унаслідок цього різко скоротилася кількість кваліфікованих кадрів, які можуть надавати допомогу жінкам, адже в культурі Афганістану чоловікам-лікарям часто не дозволяють оглядати жінок. Як результат, вагітні жінки та молоді матері залишилися без належної допомоги. За даними ООН, сьогодні в Афганістані кожні дві години помирає одна жінка під час пологів або від ускладнень вагітності [8]. Рівень материнської смертності зріс після

2021 р. і є одним з найвищих у світі – близько 638 випадків на 100 000 народжень станом на 2024 рік [8]. Більшість цих смертей можна було запобігти за умови належної медичної допомоги, але її бракує через брак жінок-медиків та ресурсів, спричинений заборонами Талібану [8]. Таким чином, культурні обмеження в цій сфері мають буквальні смертельні наслідки.

По-третє, фактична легалізація насильства проти жінок під прикриттям традиції призводить до прямих утрат життя. Релігійна "поліція моралі" Талібану здійснює публічні покарання жінок (биття, приниження), нерідко свавільно і без суду [4]. Відомі випадки, коли жінок забивали камінням або страчували у попередні роки правління Талібану за звинуваченнями у "перелюбі" чи інших порушеннях традиційних норм [6]. Наприклад, у 2015 році на контрольованій тоді Талібаном території була вчинена резонансна страта 27-річної жінки Фархунди, звинуваченої у блюзнірстві: розлючений натовп забив її до смерті, а представники талібів фактично схвалили цю розправу. Подібні епізоди яскраво демонструють, наскільки крихкими стають гарантії права на життя, коли звичай ставиться понад закон.

З погляду міжнародного права, дії та бездіяльність фактичної влади Афганістану грубо порушують і ст. 6 МПГПП, і ст. 5(a) CEDAW. Афганістан, як держава-учасник цих договорів, зобов'язаний забезпечити, аби жодна особа не була свавільно позбавлена життя, а також вжити заходів для змінення тих культурних практик, які призводять до дискримінації та насильства щодо жінок. Натомість режим Талібану робить протилежне – сам виступає ініціатором та виконавцем заборон, що ґрунтуються на ідеї неповноцінності жінки та підкоренні її традиції. Як справедливо зазначають дослідники, політика Талібану фактично заперечує фундаментальні права жінок і дівчат, гарантовані міжнародним правом [9]. ООН та правозахисні організації відкрито заявляють, що такі дії є несумісними з міжнародними стандартами прав людини і мають бути негайно скасовані [9].

Висновок. Міжнародне право однозначно встановлює пріоритет основоположних прав людини над будь-якими культурними та релігійними звичаями. Право на життя, закріплене у ст. 6 МПГПП, є абсолютним: жодна культурна норма не може слугувати виправданням свавільного позбавлення життя. Так само і зобов'язання держав викорінювати практики, що грунтуються на ідеях неповноцінності жінок (ст. 5 CEDAW), означає нульову толерантність до "традицій", які узаконюють насильство чи дискримінацію. Межі допустимості культурних заборон, таким чином, проходять там, де починається посягання на невід'ємні права людини. Якщо звичай або правило ставить під загрозу життя, здоров'я, гідність людини – воно не може вважатися припустимим ні з моральної, ні з правової точки зору.

Приклад Афганістану в умовах правління Талібану наочно демонструє наслідки нехтування цими принципами. Культурно-релігійні заборони, які там запроваджено, переступили межу допустимості: вони не тільки обмежують соціальні ролі жінок, але й призводять до масових порушень права на життя та безпеку. Фактично створено систему інституційної дискримінації, за якої половина населення живе в режимі постійної загрози і позбавлена базових засобів до існування. Це є грубим порушенням як МПГПП, так і Конвенції CEDAW, які Афганістан зобов'язався виконувати. Науковий і практичний аналіз підтверджує: посилання на "традиційні цінності" не звільняє державу від відповідальності за дотримання прав людини. Навпаки, міжнародні органи все частіше наголошують, що саме захист прав людини є пріоритетом, а культурні норми мають змінюватися і еволюціонувати у відповідності до цих прав, а не навпаки.

Таким чином, у світлі положень ст. 6 МПГПП та ст. 5 CEDAW, життя людини та гідність жінки стоять понад звичай. Держава не має права посилатися на "культурні особливості", щоб уникнути виконання своїх зобов'язань щодо захисту життя та рівності. Межі будь-яких дозволених культурних практик завершуються там, де починається шкода для фундаментальних прав. Випадок Афганістану – трагічне нагадування про те, що буває, коли ці межі ігноруються. Він підкреслює нагальну потребу в тому, щоб міжнародне співтовариство та самі держави рішуче протидіяли спробам виправдати насильство і дискримінацію культурними традиціями. У кінцевому рахунку, побудова суспільства, яке шанує свою культуру, неможлива без поваги до права на життя та гідність кожної людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН; Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.09.2025).
2. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок ООН; Конвенція, Міжнародний документ від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text (дата звернення: 18.09.2025).

3. Simple Guide on the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR): An overview of Articles 1–27 / Centre for Civil and Political Rights. 2021. 57 с. URL: https://ccprcentre.org/files/media/Simple_guide_on_The_International_Covenant.pdf (дата звернення: 18.09.2025).
4. Human Rights Watch. Humanity Denied: Systematic Violations of Women's Rights in Afghanistan. V. International Law. 29.10.2001. URL: https://www.hrw.org/reports/2001/afghan3/afgwrd1001-04.htm (дата звернення: 18.09.2025).
5. Hasht-e Subh Daily. Taliban and Honor Killings: Legalizing Femicide. 06.04.2023. URL: https://8am.media/eng/taliban-and-honor-killings-legalizing-femicide/ (дата звернення: 18.09.2025).
6. Bennoune K. The International Obligation to Counter Gender Apartheid in Afghanistan. *Columbia Human Rights Law Review*. 2022. Vol. 54, No. 1. P. 1–85. URL: https://hrlr.law.columbia.edu/files/2022/12/Bennoune-Finalized-12.09.22.pdf (дата звернення: 18.09.2025).
7. Samim R. International Legal Mechanisms to Safeguard Women's Rights: An Analysis of Afghan Women's Rights Under Taliban Rule. Yale Journal of International Law (YJIL Online). 26.01.2025. URL: https://yjil.yale.edu/posts/2025-01-26-international-legal-mechanisms-to-safeguard-womens-rights-an-analysis-of-afghan (дата звернення: 18.09.2025).
8. Najibullah F.; Sarwar M.; Hakimi A.H. Every Two Hours A Woman Dies During Childbirth In Afghanistan. Radio Free Europe/Radio Liberty. 15.03.2025. URL: https://www.rferl.org/a/afghanistan-taliban-healthcare-women-childbirth/33348006.html (дата звернення: 18.09.2025).
9. Qazi Zada S.; Qazi Zada M.Z. The Taliban and women's human rights in Afghanistan: the way forward. *The International Journal of Human Rights*. 2024. Vol. 28, No. 10. C. 1687–1722. DOI: https://doi.org/10.1080/13642987.2024.2369584 (дата звернення: 18.09.2025).

УДК 341.322:342.7(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.61

ПОНЯТТЯ «ЖЕРТВА ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ» В СИСТЕМІ МІЖНАРОДНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПРАВА: ДОКТРИНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

Іщенко М.В.,
ад'юнкт кафедри військового права та правоохоронної діяльності
навчально-наукового інституту воєнної історії, права та соціальних наук
ВВНЗ «Національний університет оборони України»
ORCID: 0009-0008-1328-589X

Іщенко М.В. Поняття «жертва збройного конфлікту» в системі міжнародного та національного права: доктринально-правовий аналіз.

У даній науковій статті здійснено комплексний доктринально-правовий аналіз поняття "жертва збройного конфлікту" з урахуванням положень міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини, національного законодавства України, а також доктринальних підходів провідних учених і практики реалізації гуманітарних стандартів. Актуальність дослідження зумовлена потребою у системному осмисленні правового статусу жертв війни в умовах триваючої збройної агресії Російської Федерації проти України, що призвела до масштабних порушень прав людини, гуманітарних катастроф та соціальних втрат. Визначено, що розроблення єдиного підходу до розуміння поняття "жертви збройного конфлікту" є необхідною передумовою формування цілісної державної політики у сфері захисту постраждалих осіб.

У роботі проаналізовано основні міжнародні договори – Женевські конвенції 1949 року, Додаткові протоколи 1977 року, акти Організації Об'єднаних Націй, а також наукові концепції зарубіжних і вітчизняних дослідників: Ж. Пікте, А. Кассезе, Ф. Кальсговена, М. Сассолі, Й. Дінштайна, Т. Мерона, В. Буткевича, М. Буроменського, О. Задорожнього, М. Гнатовського, Т. Короткого, Н. Хендель, С. Шрамка, А. Вознюка, І. Жука та інших. Визначено взаємозв'язок між нормами міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, що забезпечує універсальний підхід до захисту осіб, які втратили здатність до самозахисту. На основі узагальнення міжнародних, національних і доктринальних джерел сформульовано авторське визначення: жертва збройного конфлікту – це фізична особа, незалежно від громадянства, процесуального статусу чи приналежності до сторони, що бере участь у збройному конфлікті, яка зазнала фізичної, психічної, матеріальної або моральної шкоди чи істотного порушення основоположних прав і свобод у причинному зв'язку з веденням збройного конфлікту, окупацією або актом агресії, та має право на державний захист, допомогу і репарацію відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та законодавства України.

Отримані результати мають наукове й практичне значення для вдосконалення законодавства України, гармонізації термінології, розроблення адміністративно-правових механізмів і формування державної політики у сфері захисту жертв збройного конфлікту.

Ключові слова: жертва збройного конфлікту; постраждалий; збройний конфлікт; міжнародне гуманітарне право; Женевські конвенції; національне законодавство України; адміністративно-правове регулювання; права людини; збройна агресія, Міжнародний кримінальний суд.

Ishchenko M.V. The concept of "victim of armed conflict" in the system of international and national law: a doctrinal and legal analysis.

This scientific article presents a comprehensive doctrinal and legal analysis of the concept of a "victim of armed conflict," taking into account the provisions of international humanitarian law, international human rights law, Ukrainian national legislation, as well as doctrinal approaches of leading scholars and the practice of implementing humanitarian standards. The relevance of the study is determined by the need for a systematic understanding of the legal status of war victims in the context of the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which has resulted in large-scale violations of human rights, humanitarian crises, and social losses. It is established that the development of a unified approach to interpreting the concept of a "victim of armed conflict" is a necessary prerequisite for forming a coherent state policy in the field of protecting affected persons.

The article analyzes the main international treaties – the 1949 Geneva Conventions, the 1977 Additional Protocols, and United Nations acts – as well as the scientific concepts of foreign and Ukrainian

scholars, including J. Pictet, A. Cassese, F. Kalshoven, M. Sassòli, Y. Dinstein, T. Meron, V. Butkevych, M. Buromenskyi, O. Zadorozhnyi, M. Hnatyovskyi, T. Korotkyi, N. Khendel, S. Shramko, A. Vozniuk, I. Zhuk, and others. The interrelation between the norms of international humanitarian law and international human rights law is identified, ensuring a universal approach to the protection of persons who have lost the ability to defend themselves. Based on the synthesis of international, national, and doctrinal sources, the author formulates the following definition: a victim of armed conflict is a natural person, regardless of citizenship, procedural status, or affiliation with a party involved in the armed conflict, who has suffered physical, psychological, material, or moral harm or a significant violation of fundamental rights and freedoms as a result of an armed conflict, occupation, or act of aggression, and who is entitled to state protection, assistance, and reparation in accordance with the norms of international humanitarian law, international human rights law, and Ukrainian legislation.

The results obtained have scientific and practical significance for improving Ukrainian legislation, harmonizing legal terminology, developing administrative and legal mechanisms, and shaping state policy in the field of protecting victims of armed conflict.

Key words: victim of armed conflict; affected person; armed conflict; international humanitarian law; Geneva Conventions; national legislation of Ukraine; administrative and legal regulation; human rights; armed aggression; International Criminal Court.

Постановка проблеми. Широкомасштабна збройна агресія Російської Федерації проти України, що розпочалася у 2014 році та набула особливої інтенсивності з 24 лютого 2022 року, спричинила безпрецедентну кількість людських жертв, масові порушення міжнародного гуманітарного права та фундаментальних прав людини. У цих умовах питання визначення правового статусу та кола осіб, які визнаються жертвами збройного конфлікту, набуває особливої актуальності як у теоретичному, так і в практичному вимірах.

Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) виходить із принципу гуманності та встановлює обов'язок держав забезпечувати захист осіб, які не беруть участі у воєнних діях або виведені з бою (hors de combat). Проте сучасна практика, зокрема досвід України, засвідчує, що чинна система міжнародно-правових і національних норм не містить уніфікованого поняття "жертви збройного конфлікту". Ця категорія вживається у різних правових контекстах – гуманітарному, кримінальному, соціальному, що створює теоретичну невизначеність і практичні труднощі для ідентифікації та захисту постраждалих осіб.

Отже, актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю доктринального осмислення поняття "жертв збройного конфлікту", аналізу його міжнародно-правових і національних вимірів та формулювання узагальненого визначення, яке б відповідало сучасним тенденціям розвитку міжнародного гуманітарного права й умовам збройної агресії проти України.

Метою статті є визначення змісту поняття "жертва збройного конфлікту" через аналіз міжнародних і національних джерел, з'ясування його сутнісних характеристик, ознак і критеріїв, а також формулювання доктринального тлумачення цього поняття в контексті гуманітарного та національного права України.

Методологічну основу дослідження становить поєднання загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Зокрема, історико-правовий метод використано для простеження еволюції міжнародних гуманітарно-правових норм щодо захисту жертв збройного конфлікту, порівняльно-правовий метод – для зіставлення міжнародного й національного підходів до визначення статусу постраждалих осіб, догматичний метод – для систематизації правових ознак жертв і формулювання авторського визначення цього поняття, а системно-структурний метод – для узагальнення результатів аналізу міжнародних та національних джерел у єдиній концептуальній моделі.

Стан опрацювання проблематики. Сучасний науковий дискурс щодо правового визначення та захисту жертв збройного конфлікту формується на перетині міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та національного законодавства. Провідні дослідники (Ж. Пікте, Ф. Кальсговен, М. Сассолі, Й. Дінштайн, А. Кассезе, Т. Мерон) розробили теоретичні засади розмежування комбатантів і цивільних осіб, визначення статусу поранених, військовополонених, а також гуманітарних гарантій для осіб, які вибули з бою. Їхні праці заклали підґрунтя універсальної концепції "жертви збройного конфлікту" як фізичної особи, що потребує захисту незалежно від участі у воєнних діях.

В українській науці міжнародного права (В. Буткевич, М. Бурменський, О. Задорожній, М. Гнатовський, О. Сенаторова, С. Шрамко, Т. Короткий, Н. Хендель, А. Вознюк, І. Жук та ін.) досліджуються питання імплементації норм міжнародного гуманітарного права в національну правову систему, правового статусу постраждалих осіб та механізмів компенсації завданої шкоди. Зокрема, наголошується на необхідності гармонізації українського законодавства з міжнародними стандартами захисту жертв війни, а також на потребі створення єдиного понятійного апарату.

Попри наявність значної кількості праць, присвячених загальним аспектам міжнародного гуманітарного права, аспект визначення поняття "жертва збройного конфлікту" у взаємозв'язку міжнародного та національного регулювання залишається недостатньо опрацьованим. Наукові джерела здебільшого зосереджені на категоріях постраждалих – ветеранах, внутрішньо переміщених особах, військовополонених, дітях війни – без вироблення єдиної концепції "жертви" як інтегрального суб'єкта правового захисту. Ця прогалина ускладнює уніфікацію механізмів допомоги, репарації та реєстрації шкоди у національній системі.

Актуальність подальших досліджень зумовлена потребою у доктринальному узагальненні поняття "жертви збройного конфлікту", його правових ознак і критеріїв для удосконалення адміністративно-правового регулювання захисту жертв та приведення їх у відповідність до норм міжнародного гуманітарного права.

Виклад основного матеріалу. Проблематика визначення поняття "жертви збройного конфлікту" посідає центральне місце в системі міжнародно-правового захисту особи, адже саме від змісту цього поняття залежить обсяг гарантованих прав і механізмів їх реалізації. У міжнародному праві не існує універсального визначення терміну "жертва збройного конфлікту", оскільки він уживається у різних контекстах – від міжнародного права прав людини до міжнародного кримінального та гуманітарного права. Водночас у всіх випадках ключовим критерієм залишається завдання шкоди особі внаслідок порушення норм міжнародного права.

Оскільки у міжнародному гуманітарному праві відсутнє універсальне визначення поняття "жертва збройного конфлікту", саме Женевські конвенції 1949 року стали першим актом, який кодифікував коло осіб, що підлягають міжнародному захисту під час збройного конфлікту. До них належать:

поранені й хворі військовослужбовці на суші (Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року);

поранені, хворі та особи, які зазнали корабельної аварії на морі (Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року);

військовополонені, тобто комбатанти, що потрапили під владу противника (Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року);

цивільне населення**,** зокрема особи на окупованих територіях (Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року).

Додаткові протоколи 1977 року розширили цей підхід, поширивши захист на жертв неміжнародних конфліктів**,** учасників визвольних рухів і всіх осіб, які втратили здатність до самозахисту та потребують гуманітарної допомоги незалежно від статусу**.** Таким чином, у системі Женевських конвенцій жертвою визнається будь-яка особа, яка внаслідок збройного конфлікту опинилася беззахисною перед її наслідками [1-6].

На доктринальному рівні поняття "жертви" у міжнародному гуманітарному праві тлумачиться значно ширше, ніж просто як особа, що зазнала шкоди від злочину. Його зміст виходить за межі кримінально-правової категорії та охоплює всіх осіб, які постраждали внаслідок збройного конфлікту, незалежно від безпосереднього впливу воєнних дій. Гуманітарне підґрунтя цієї концепції заклав Ж. Пікте, який розглядав жертву збройного конфлікту не лише як об'єкт міжнародного захисту, а як моральний символ обов'язку людства зберігати людяність навіть у найжорстокіших умовах війни. Учений наголошував, що МГП ґрунтується на принципі мінімізації страждань, а отже, жертвою є будь-яка особа, яка втратила здатність до самозахисту і потребує захисту з боку держави чи міжнародного співтовариства [7, с. 59–60].

Подальший розвиток цієї ідеї здійснив А. Кассезе, який запропонував універсальне розуміння жертви як будь-якої особи, що зазнала матеріальної чи моральної шкоди внаслідок міжнародно-протиправних дій, незалежно від того, чи ці дії були вчинені державою, чи приватними суб'єктами, поведінка яких може бути віднесена до держави [8, с. 320]. У такому визначенні простежується тенденція до універсалізації поняття "жертви" – воно не обмежується статусом постраждалого від конкретного злочину, а відображає сам факт порушення фундаментальних прав людини.

Подальше осмислення гуманістичної природи міжнародного гуманітарного права знайшло відображення у працях інших дослідників, зокрема, Ф. Кальсговен визначав, що основоположним принципом міжнародного гуманітарного права є розрізнення між комбатантами та цивільними особами. Учений наголошував, що головними жертвами збройних конфліктів є саме цивільні, які не беруть участі у бойових діях, а будь-які сумніви щодо статусу особи повинні тлумачитися на користь цивільного населення [9, с. 91, 101]. Цей підхід посилив гуманістичну складову міжнародного гуманітарного права, зробивши захист цивільних осіб його абсолютним пріоритетом.

Подальшу еволюцію цієї доктрини розвинув М. Сассолі, який підкреслює, що у сучасних умовах збройних конфліктів поняття жертви виходить за рамки традиційного поділу на комбатантів і цивільних. Науковець вводить поняття "ефекту обертових дверей", яким позначає ситуації, коли цивільна особа періодично бере участь у бойових діях і повертається до мирного статусу, створюючи так звані "сірі зони" у правовому полі. На його думку, такі випадки необхідно оцінювати з позицій принципу гуманності та презумпції цивільного статусу, оскільки навіть епізодична участь у бойових діях не повинна автоматично позбавляти особу гарантій захисту, встановлених міжнародним гуманітарним правом [10, с. 404–410].

У цьому контексті Й. Дінштайн у своїй класичній праці "Ведення воєнних дій за правом міжнародного збройного конфлікту" звертає увагу на двоїсту природу поняття жертв: з одного боку, це цивільні особи як безумовний об'єкт захисту, а з іншого – військовослужбовці, які втратили "комбатантський" статус і користуються спеціальними гарантіями. Учений також критикує недостатню деталізацію захисту осіб у неміжнародних конфліктах, що, на його думку, підриває універсальність гуманітарного права [11, с. 441–446].

Значний внесок у гуманізацію сучасного міжнародного права зробив Т. Мерон, який доводив, що поступова еволюція норм веде до розширення кола осіб, що визнаються жертвами збройного конфлікту. У праці "Гуманізація міжнародного права" він підкреслив, що зближення міжнародного гуманітарного та прав людини дозволяє визнати жертвами не лише осіб, які зазнали фізичних ушкоджень, але й тих, чиї фундаментальні права були порушені через окупацію, голод або руйнування цивільної інфраструктури [12, с. 63–65].

У цьому ж напрямі розвиває думку Н. Любелл, який аналізує гібридні конфлікти та екстериторіальне застосування сили державами проти недержавних акторів. На його переконання, сучасні форми збройних конфліктів створюють нові групи жертв, які не підпадають під традиційні категорії Женевських конвенцій, що потребує розширення понятійного апарату міжнародного гуманітарного права [13, с. 26–28, 61–63, 196–199].

На нормативному рівні системний підхід до визначення поняття "жертва" вперше було закріплено у Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживань владою, ухваленої Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй від 29 листопада 1985 року (резолюція № 40/34). Відповідно статей 1–2 зазначеної Декларації, жертвами визнаються особи, яким завдано фізичної, психічної, економічної чи моральної шкоди внаслідок дій або бездіяльності, що порушують кримінальне законодавство держави чи норми міжнародного права [14]. Важливим положенням документа є те, що визнання особи жертвою ґрунтується на факті завдання їй шкоди, а не на встановленні чи покаранні винного. Такий підхід має особливе значення в умовах збройних конфліктів, коли ідентифікація конкретного порушника норм міжнародного гуманітарного права часто є ускладненою або навіть неможливою. Завдяки цьому поняття "жертви" набуває універсального характеру і може застосовуватися до всіх постраждалих незалежно від процесуального статусу винного чи стадії розслідування.

Подальший розвиток нормативного закріплення поняття "жертви" відбувся у Основних принципах та керівних положеннях щодо права на правовий захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права від 25 липня 2005 року. У документі закріплено, що жертвами є особи, які зазнали фізичної чи психічної шкоди, економічних втрат або істотного обмеження прав унаслідок грубих чи системних порушень норм міжнародного права [15]. При цьому до кола жертв віднесено як цивільних осіб, так і комбатантів, які втратили можливість брати участь у бойових діях.

Важливо підкреслити, що положення зазначених міжнародних актів відображають ширшу тенденцію – взаємодію міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які діють паралельно навіть у період збройного конфлікту. Як свідчить практика Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) та Європейського суду з прав людини, норми обох галузей мають взаємодоповнювальний характер і забезпечують комплексний захист особи у воєнний час.

У цьому контексті жертвами збройного конфлікту визнаються не лише ті, хто безпосередньо постраждав від бойових дій, а й особи, чиї основоположні права – на життя, свободу, гідність – були порушені внаслідок збройного конфлікту чи окупації, що прямо узгоджується з положеннями Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [16].

Водночас досвід сучасних збройних конфліктів засвідчує істотне розширення змісту поняття "жертви збройного конфлікту". Збройний конфлікт у Перській затоці (1990–1991) показав, що навіть за формального дотримання гуманітарних норм кількість постраждалих серед цивільних залишається значною. Масові напади на цивільну інфраструктуру, а також екологічні наслідки – підпал нафтових свердловин, забруднення води та ґрунтів, виявили новий вимір шкоди, коли жертвами

стають не лише поранені чи загиблі, а й ті, хто потерпають від тривалих екологічних і соціальних наслідків збройного конфлікту.

Подальші конфлікти у Сирії та Ємені продемонстрували глибину гуманітарних криз, що охоплюють практично всі сфери життя цивільного населення. У Сирії невибіркові бомбардування, застосування хімічної зброї та масове переміщення населення призвели до того, що мільйони осіб втратили житло, безпеку й доступ до базових прав. Конфлікт у Ємені, своєю чергою, поставив під загрозу саме виживання цивільного населення – блокади, голод і руйнування медичних закладів створили ситуацію, коли майже кожна особа стала потенційною жертвою збройного конфлікту.

Таким чином, сучасні збройні конфлікти розширюють межі поняття "жертв збройного конфлікту", включаючи не лише класичні категорії Женевських конвенцій – поранених, військовополонених і цивільних, а й внутрішньо переміщених осіб, жертв блокад, екологічних катастроф і системних порушень соціально-економічних прав. Така трансформація підтверджує тенденцію до гуманізації міжнародного права та його адаптації до складних реалій XXI століття.

У національному законодавстві України відсутнє єдине визначення поняття "жертв збройного конфлікту", однак воно може бути реконструйоване з низки спеціальних актів матеріального та процесуального права. На рівні матеріального права статус постраждалих визначають насамперед соціальні закони, що фіксують окремі категорії осіб, які зазнали наслідків збройного конфлікту: діти, як найбільш вразлива категорія, ветерани, особи з інвалідністю внаслідок війни, члени сімей загиблих, внутрішньо переміщені особи, незаконно позбавлені волі та зниклі безвісти.

На процесуальному рівні поняття жертви реалізується через категорію "потерпілого" у кримінальному провадженні, яка охоплює осіб, яким завдано шкоди злочинами, зокрема воєнними. Такий підхід дозволяє фактично розширити коло жертв збройного конфлікту, однак не створює уніфікованої правової дефініції. Тож, українська правова система оперує множинними статусами постраждалих, що забезпечують доступ до гарантій і допомоги, але не формують цілісного поняття "жертви збройного конфлікту".

В українській доктрині питання правового статусу жертв збройного конфлікту набуло розвитку у працях В. Буткевича, М. Буроменського, О. Задорожнього, М. Гнатовського, С. Шрамка, А. Вознюка, І. Жука та інших. Зокрема, В. Буткевич і М. Буроменський підкреслюють, що МГП має спеціальне призначення – захист жертв збройного конфлікту, до яких належать усі особи, позбавлені засобів самозахисту (поранені, хворі, військовополонені, цивільні) [17, с. 357–359; 18, с. 428–430].

О. Задорожній наголошує, що національне право має виходити не лише з формального статусу особи, а з факту завдання шкоди у зв'язку з агресією, що відповідає стандартам гуманітарного права та прав людини [19, с. 210–220]. М. Гнатовський, Т. Короткий і Н. Хендель наголошують на необхідності адаптації міжнародних стандартів захисту жертв збройних конфліктів до національної правової системи, зокрема шляхом повного впровадження у практику системи захищених категорій осіб, передбаченої Женевськими конвенціями та Додатковими протоколами.

Сучасні дослідження розширюють бачення проблематики. Так, С. Шрамко звертає увагу на відсутність в Україні універсального механізму компенсацій для жертв збройного конфлікту [21], А. Вознюк та І. Жук пропонують визначати коло потерпілих від воєнних злочинів шляхом узгодження положень статті 438 Кримінального кодексу України з нормами міжнародного гуманітарного права, що дозволяє ототожнити поняття "потерпілий" у національному праві з категорією "жертви" у міжнародно-правовому розумінні [22, с. 68].

Узагальнюючи зазначене, можна зробити висновок, що сучасна українська правова доктрина демонструє тенденцію переходу від фрагментарного тлумачення категорії постраждалих осіб до формування цілісного підходу до визначення "жертви збройного конфлікту", який інтегрує стандарти міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини.

Таким чином, у розвитку доктрини міжнародного гуманітарного права простежується поступовий перехід від вузького трактування жертви як особи, що безпосередньо постраждала від бойових дій, до розширеного підходу, який охоплює всі форми шкоди, завдані збройним конфліктом чи окупацією.

З огляду на це, доцільним є формулювання узагальненого доктринального визначення поняття "жертви збройного конфлікту", що відображає як міжнародні, так і національні підходи: жертва збройного конфлікту – це фізична особа, незалежно від громадянства, процесуального статусу чи приналежності до сторони, що бере участь у збройному конфлікті, яка зазнала фізичної, психічної, матеріальної або моральної шкоди чи істотного порушення основоположних прав і свобод у причинному зв'язку з веденням збройного конфлікту, окупацією або актом агресії, та має право на державний захист, допомогу і репарацію відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та законодавства України.

Запропоноване визначення відображає сучасну гуманітарну концепцію міжнародного права та враховує українські реалії збройної агресії. Воно спрямоване на формування цілісного підходу до ідентифікації жертв збройного конфлікту й може бути використане як теоретична основа для подальшої розробки механізмів адміністративно-правового регулювання захисту жертв збройного конфлікту в Україні.

Висновок. Проведене дослідження засвідчило, що поняття "жертви збройного конфлікту" є багаторівневим і динамічним правовим феноменом, який відображає еволюцію міжнародного гуманітарного права – від вузького розуміння жертви як особи, що постраждала внаслідок воєнних дій (поранені, хворі, військовополонені, цивільні) – до розширеного підходу, який охоплює всі форми шкоди, завданої збройним конфліктом чи окупацією. Аналіз Женевських конвенцій 1949 року, Додаткових протоколів 1977 року, актів ООН та доктринальних підходів (А. Кассезе, Ж. Пікте, Ф. Кальсговена, М. Сассолі, Й. Дінштайна, Т. Мерона, В. Буткевича, М. Бурменського, О. Задорожнього, М. Гнатовського, Т. Короткого, Н. Хендель, С. Шрамка, А. Вознюка, І. Жука та ін.) дав змогу визначити універсальні ознаки жертв: втрата здатності до самозахисту, завдання фізичної, психічної чи моральної шкоди, а також потреба в захисті з боку держави чи міжнародного співтовариства.

Національне законодавство України відтворює ці стандарти лише частково, закріплюючи окремі категорії постраждалих – ветеранів війни, осіб з інвалідністю внаслідок війни, членів сімей загиблих, внутрішньо переміщених осіб, зниклих безвісти тощо. Такий підхід забезпечує надання гарантій, але не формує єдиного юридичного поняття "жертви збройного конфлікту", що ускладнює його практичне застосування.

З огляду на це, доцільним є використання доктринального визначення, що поєднує міжнародні та національні підходи: жертва збройного конфлікту – це фізична особа, незалежно від громадянства, процесуального статусу чи приналежності до сторони, що бере участь у збройному конфлікті, яка зазнала фізичної, психічної, матеріальної або моральної шкоди чи істотного порушення основоположних прав і свобод у причинному зв'язку з веденням збройного конфлікту, окупацією або актом агресії, та має право на державний захист, допомогу і репарацію відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, міжнародного права прав людини та законодавства України.

Запропоноване визначення узагальнює зміст гуманітарного принципу захисту осіб, що постраждали від збройного конфлікту, та враховує українські реалії триваючої збройної агресії. Воно може бути використане для вдосконалення національного законодавства й гармонізації його з міжнародно-правовими стандартами у сфері забезпечення прав жертв збройного конфлікту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 05.11.2025).
2. Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, з складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 05.11.2025).
3. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 05.11.2025).
4. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 05.11.2025).
5. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 08 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 05.11.2025).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 08 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 05.11.2025).
7. Pictet J. Development and Principles of International Humanitarian Law. Dordrecht: Martinus Nijhoff, 1985. 244 p.
8. Cassese A. International Law. Oxford : Oxford University Press, 2005. 558 p.
9. Kalshoven F. Constraints on the Waging of War. An Introduction to International Humanitarian Law. Geneva: International Committee of the Red Cross, 1987. 176 p. URL: https://icrcndresourcecentre.org/wp-content/uploads/2016/02/Kalshoven_SmartPDF.pdf (дата звернення: 05.11.2025).
10. Sassoli M. International Humanitarian Law: Rules, Controversies, and Solutions to Problems Arising in Warfare. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2019. 720 p.

11. Dinstein Y. The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict. 4th ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2022. 488 p.
12. Meron T. The Humanization of International Law. Leiden; Boston: Martinus Nijhoff, 2006. 551 p.
13. Lubell N. Extraterritorial Use of Force against Non-State Actors. Oxford : Oxford University Press, 2010. 324 p.
14. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29 листопада 1985 року. URL: https://zakon.cc/law/document/read/995_114 (дата звернення: 05.11.2025).
15. Основні принципи та керівні положення, що стосуються права на правову захист і відшкодування шкоди для жертв грубих порушень міжнародних норм у сфері прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права від 25 липня 2005 року. URL: https://zakononline.ua/documents/show/257643___257708 (дата звернення: 05.11.2025).
16. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 05.11.2025).
17. Міжнародне право: курс лекцій: у 2 т. Т. 1 / за ред. В.Г. Буткевича. Київ: Либідь, 2002. 608 с.
18. Міжнародне право: навч. посібник / За ред. М.В. Буроменського. К.: Юрінком Інтер, 2006. 336 с.
19. Задорожній О.В. Правові наслідки агресії Російської Федерації проти України: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2015. 350 с.
20. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / М.М. Гнатовський, Т.Р. Короткий, Н.В. Хендель. Одеса: Фенікс, 2015. 70 с. ISBN 978-966-438-900-3 (дата звернення: 05.11.2025).
21. Shramko S. Legal mechanisms for compensation for damage to victims of military conflict in Ukraine. *Uzhhorod National University Herald.* Series: Law. 2024. Т. 4, № 84. С. 371–376. DOI: 10.24144/2307-3322.2024.84.4.51 (дата звернення: 05.11.2025).
22. Вознюк А.А., Жук І.В. Порушення законів і звичаїв війни: безпосередні об’єкти, предмети та потерпілі від злочину. загальні положення «jus in bello». *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2022. Т. 4, № 100. С. 57–74. DOI: https://doi.org/10.33766/2524-0323.100.57-74 (дата звернення: 05.11.2025).

UDC: 341.3
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.62

CHALLENGES OF HUMANITARIAN DIPOMACY IN THE PROTECTION OF PRISONERS OF WAR

Kovalchuk V.,
Head of Department of Theory of Law and Constitutionalism, dr.hab.prof.
Lviv Polytechnic National University
ORCID: 0000-0002-7523-2098

Gelemey Yu.,
PhD student at the Institute of Law, Psychology and Innovative Education
Lviv Polytechnic National University
ORCID: 0009-0008-0869-97

Kovalchuk V., Helemei Yu. Challenges of humanitarian diplomacy in the protection of prisoners of war.

The article provides a generalized analysis of the shortcomings in the functioning of humanitarian diplomacy institutions in the field of protecting the rights and freedoms of prisoners of war. It is noted that, in general, the war in Ukraine actualizes deep ideological and legal concepts of justice, dignity, and universal human values under conditions of armed conflict, and requires a comprehensive approach to their realization. At the same time, the situation in the conflict zone poses a serious challenge to existing human rights mechanisms in ensuring effective protection. Safeguarding the inalienable rights of prisoners of war requires not only appropriate legal regulation but also the practical implementation of these norms under the difficult conditions of armed conflict.

It is emphasized that the protection of the life and health of prisoners of war belongs to the canonical imperatives of ethics, embodied in the normative acts of international humanitarian law. This imperative obligation, based on the principle of the inviolability of the human person, reflects the highest anthropological ideals. However, contemporary reality demonstrates the insufficient effectiveness of these normative principles in the context of ongoing armed conflicts. Violations of the rights of prisoners of war, unfortunately, have become commonplace, which necessitates the improvement and strengthening of mechanisms for their protection.

The main task of the humanitarian community and the state, seeking to stabilize the situation in the conflict zone, is to ensure elementary or "minimum" standards of humanity in military conflicts, including with regard to prisoners of war. This requires a comprehensive approach that involves not only a strong regulatory framework but also the active participation of international organizations, civil society, and humanitarian institutions. One of the key directions in this regard is the establishment of independent monitoring of the conditions of detention and treatment of prisoners of war.

An analysis of the practice of international and national "humanitarian diplomacy" in the context of the ongoing war in Ukraine has made it possible to identify a number of significant problems in the protection of prisoners of war's rights, in particular: limited access of representatives of "humanitarian diplomacy" to specific territories or groups of prisoners of war and the camps where they are held; possible financial constraints of missions due to the scarcity of resources for humanitarian assistance; political pressure and restrictions imposed on "humanitarian missions," which undermine the principles of neutrality and independence of humanitarian aid; and security threats to the personnel of these institutions.

Key words: prisoners of war, military law, rights of prisoners of war, international diplomacy, International Committee of the Red Cross, international humanitarian law.

Ковальчук В., Гелемей Ю. Виклики гуманітарної дипломатії у захисті військовополонених.

У статті представлено узагальнений аналіз ключових недоліків функціонування гуманітарно-дипломатичних інституцій у сфері захисту прав і свобод військовополонених. Зазначено, що війна в Україні актуалізувала фундаментальні ідеолого-правові концепти справедливості, людської гідності та універсальних цінностей, які набувають особливого значення в умовах збройного протистояння та потребують системного, комплексного підходу до їх реалізації. Водночас ситуація у зоні бойових дій демонструє обмеженість наявних правозахисних механізмів у забезпеченні

ефективного захисту. Реальне гарантування невід'ємних прав військовополонених вимагає не лише вдосконалення нормативного регулювання, а й дієвої практичної імплементації міжнародних гуманітарних норм у складних умовах війни.

Обґрунтовано, що захист життя та здоров'я військовополонених є одним із базових етичних імперативів закріплених у нормах міжнародного гуманітарного права. Цей обов'язковий імператив, який випливає з принципу недоторканності особи відображає найвищі гуманістичні та антропологічні цінності. Проте сучасна практика свідчить про недостатню ефективність реалізації цих засад у реаліях збройних конфліктів. Порушення прав військовополонених, на жаль, мають системний характер, що зумовлює потребу у зміцненні та вдосконаленні механізмів їх захисту.

Наголошено, що головним завданням гуманітарної спільноти та держав, які прагнуть до стабілізації ситуації у зонах збройних конфліктів, є забезпечення базових, «мінімальних» стандартів гуманності, зокрема щодо ставлення до військовополонених. Це потребує комплексного підходу, який поєднує належну нормативно-правову базу з активною участю міжнародних структур, громадянського суспільства та гуманітарних організацій. Одним із ключових напрямів виступає забезпечення незалежного моніторингу умов утримання та поводження з військовополоненими. Аналіз діяльності міжнародних і національних інституцій гуманітарної дипломатії в контексті сучасної війни в Україні дав змогу виокремити низку суттєвих проблем у сфері захисту прав військовополонених. Серед них: обмежений доступ представників гуманітарних місій до певних територій або таборів утримання, фінансові труднощі, що ускладнюють реалізацію гуманітарних програм, політичний тиск, який підриває принципи нейтральності та незалежності гуманітарної діяльності, а також загрози безпеці для персоналу таких інституцій.

Ключові слова: військовополонені, військове право, права військовополонених, міжнародна дипломатія, Міжнародний комітет Червоного Хреста, міжнародне гуманітарне право.

Problem statement. In the modern world, where military conflicts have intensified, it is essential to address the rights of prisoners of war in the context of implementing and ensuring the high standards established by international law, which are based on universal human values and norms.

The ontological nature of prisoners of war's rights grants them a special status as subjects of international law, which requires specific mechanisms of protection. The ongoing war in Ukraine has made this issue particularly acute, as the norms of military and humanitarian law cannot fully guarantee adequate protection for participants in the armed conflict. From an axiological perspective, the problem becomes especially urgent due to widespread violations of fundamental human rights and freedoms across the entire territory of Ukraine, as well as the erosion of core values that should characterize any society– peace, dignity, and justice. The aggressive war waged by the Russian Federation and its allies against Ukraine raises complex questions about the nature of the conflict itself, human belonging to a community, and interpersonal relations within the context of war.

The rights of prisoners of war constitute a complex axiological problem intertwined with the fundamental ontological dimensions of society. In this regard, the concepts of justice and dignity acquire particular significance, as military conflict generates new aspects of legal order that require in-depth analysis. The humanistic ideology of modern society demands a humane attitude toward prisoners of war, recognizing the inherent value of every human being regardless of their role during wartime. This forms a crucial component of the legal mechanism grounded in moral and ethical principles that must underpin the protection and defense of prisoners of war.

In analyzing the current practice of protecting this category of subjects of international law – namely, prisoners of war – under the conditions of the ongoing Russian-Ukrainian war, it is appropriate to examine compliance with the standards of international humanitarian law and to assess the effectiveness of international institutions engaged in safeguarding prisoners of war.

The purpose of this article is to examine the shortcomings in the functioning of humanitarian diplomacy institutions in the field of protecting the rights and freedoms of prisoners of war.

State of research. The issues concerning the norms of international humanitarian law are particularly relevant for scholars in the context of the development of military law as a distinct branch of law in Ukraine. The proper legal status of prisoners of war has been the subject of analysis by numerous specialists in the fields of constitutional and international law, as well as general theory of law, including I.M. Zharovska, N.P. Bortnyk, I.O. Lychenko, M.M. Sirant, V. Kovalchuk, and others.

Representatives of the foreign school of law – such as Şeyşane V. Tanrıverdi, G. Repucci, S. Slipowitz, A.M. Nakib, and others – have addressed these issues in greater depth and from a wider comparative perspective.

However, given the scope and complexity of the topic, certain aspects still require additional and comprehensive analysis.

Main provisions. In times of crisis, legal norms often prove ineffective. During armed conflict, the legal regulation of social relations raises the issue of preserving international humanitarian law and protecting human rights under wartime conditions. This sphere becomes the domain of both international organizations and the state, which are responsible for safeguarding citizens' rights and ensuring their security.

The protection of the life and health of prisoners of war constitutes a canonical ethical imperative, enshrined in the normative acts of international humanitarian law. This moral obligation, grounded in the principle of the inviolability of the human person, reflects the highest anthropological ideals. However, contemporary reality demonstrates the insufficient effectiveness of these normative principles in the context of ongoing armed conflicts. Violations of prisoners of war's rights, regrettably, have become widespread, necessitating the improvement and strengthening of protection mechanisms.

An analytical report by the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR), based on interviews with released Ukrainian servicemen who had been held in captivity, revealed that the most common forms of torture or ill-treatment included beatings with hands (often while wearing tactical gloves), batons, or wooden mallets, as well as kicking various parts of the body. Electric shocks were also used– both with stun guns and the so-called military field telephone TA-57 ("TAPik"). One man, tortured in the disciplinary cell of a correctional colony near Olenivka, stated: "They tied wires to my genitals and nose and shocked me with electric currents. They were simply having fun and were not interested in my answers to their questions" [1].

Scientific sources reflect the actual state of ensuring the proper legal status of civilians, combatants, prisoners of war, and other groups involved in armed conflict. Scholars argue that "in almost all regions where armed conflicts occur, the laws of war are violated, and prohibited means and methods of warfare are employed. These include violations of the principles of distinction and proportionality during artillery shelling and aerial missile and bomb attacks; the recruitment, training, financing, and/or use of mercenaries in military activities; the destruction of settlements; executions in the form of deliberate killings motivated by hatred or political, ideological, racial, national, or religious enmity; torture; and other inhumane forms of behavior and horrific atrocities which, by their nature and degree of cruelty, cannot go unpunished and constitute war crimes and crimes against humanity.

The problem of protecting the life and health of prisoners of war is of particular importance; therefore, the activities of both governmental and non-governmental international organizations play a key role in this regard. As M.O. Kravtsova and T.K. Datsyuk note, "The protection of the rights and interests of military personnel is an important task at both international and national levels. Existing international standards and national laws and policies are aimed at ensuring the safety, health, and well-being of military personnel, as well as at preventing violations of their rights during armed conflicts" [2, p. 401].

In the academic literature, humanitarian diplomacy is generally defined as a set of measures carried out by various actors, in cooperation with governments, (para)military organizations, or individuals, with the aim of intervening or encouraging intervention-in contexts where humanity is at risk [3]. Humanitarian diplomacy thus represents a specific form of diplomatic activity undertaken by different stakeholders to protect human life and dignity when they are under threat. Initially, the concept was mainly associated with humanitarian non-governmental organizations and certain United Nations agencies. However, in recent years, an increasing number of states have begun adopting humanitarian diplomacy as a foreign policy instrument, positioning themselves as global humanitarian actors [4].

The principal task of the humanitarian community and states striving to stabilize the situation in conflict zones is to ensure elementary, or "minimum," standards of humanity during armed conflict, including with respect to prisoners of war. This requires a comprehensive approach that encompasses not only the regulatory framework but also the active involvement of international organizations, civil society, and humanitarian institutions. One of the key components in this regard is the establishment of independent monitoring of the conditions of detention and treatment of prisoners of war. Such monitoring enables the timely identification and response to violations of their rights, thereby ensuring the provision of necessary protection.

The main organization representing humanitarian diplomacy is the International Committee of the Red Cross (ICRC). The Red Cross is an international humanitarian institution that operates in the areas of medical care and humanitarian assistance during wars, armed conflicts, and natural disasters. The ICRC uses its unique legal and moral status to provide protection and assistance to victims of conflicts and crises, with particular specialization in the protection of prisoners of war.

The ICRC possesses special mandates concerning military personnel under international humanitarian law, in particular those arising from the Geneva Conventions and their Additional Protocols. Its core responsibilities include monitoring the conditions of detention of military personnel, providing humanitarian assistance to meet their needs, and safeguarding their fundamental rights – such as the

right to life, personal integrity, dignity, and health. The organization is also entrusted with disseminating information and fostering dialogue between parties to the conflict to ensure the protection of military personnel.

However, the ICRC's limited effectiveness in fulfilling these functions increasingly suggests that its moral authority in the sphere of protecting combatants under international humanitarian law is being eroded [5]. An analysis of the practice of international and national humanitarian diplomacy in the context of the ongoing war on the territory of Ukraine makes it possible to identify several significant problems in protecting the rights of prisoners of war.

The first challenge concerns the limited access of representatives of humanitarian diplomacy to specific areas, groups of prisoners of war, and the camps where they are held. From the standpoint of legal ideology, this can be characterized as a problem of inconsistency with the principles of justice and humanitarian fairness. Such restrictions may contradict the fundamental axiological values of law, including the primacy of human dignity and the protection of human rights. In this context, the rights of prisoners of war should be viewed as a matter of the highest state and moral interest, requiring maximum protection and attention. However, due to the resistance and obstruction by the aggressor state, this goal cannot be fully achieved.

The second challenge relates to the financial limitations of humanitarian diplomacy, resulting from the scarcity of resources available for the provision of humanitarian assistance. From the perspective of legal objectivism, humanitarian and diplomatic missions are generally carried out on a voluntary basis, and neither states nor international organizations bear binding legal obligations or responsibilities for failing to allocate additional financial resources for humanitarian aid. The issue of accountability for insufficient financial support becomes particularly acute during armed conflicts, when humanitarian needs reach their peak.

Therefore, legal analysis should focus on assessing the fairness and equitable distribution of resources in the sphere of humanitarian assistance. Within this dimension, financial constraints can be seen as a question of justice in terms of resource equalization: inadequate or irresponsible funding may result in meeting only the most basic needs, without addressing the broader scope of humanitarian requirements. As E. Polinski and J. Kuzmanovich aptly observe, "The search for coherence and complementarity between humanitarian, development, and peace efforts in protracted conflicts challenges many aspects of the traditional operational and financial architecture of aid" [6].

The third challenge concerns political pressure and restrictions imposed on humanitarian missions, which lead to violations of the principles of neutrality and independence in the provision of humanitarian aid. In general, such interference can be regarded as a breach of international norms and treaties that guarantee the neutrality and independence of humanitarian assistance during armed conflicts. These actions may be viewed as infringements on the sovereignty of humanitarian organizations and as obstacles to the fulfillment of their mission to protect the life and dignity of prisoners of war.

The principles of international humanitarian law underscore the centrality of neutrality as a moral and legal foundation of humanitarian assistance. This principle implies that humanitarian aid must not be subordinated to political or military objectives but should instead be guided by universal values – namely, the protection of human life and dignity.

A clear example of political pressure occurs when the government of a particular state seeks to restrict an organization's access to certain conflict zones or deliberately delays the delivery of humanitarian aid for political purposes. Such pressure may aim to manipulate the distribution of aid, conceal violations of human rights, or postpone the delivery of essential resources. These interventions have serious implications for the implementation of humanitarian missions in conflict zones and raise doubts about the ethical and moral commitments proclaimed at the declarative level.

The fourth challenge pertains to security risks faced by humanitarian diplomacy personnel, particularly those of the ICRC, highlighting the problem of ensuring the immunity and safety of humanitarian workers. One of the key issues involves guaranteeing the personal security of ICRC staff who carry out their missions in dangerous and unpredictable environments. Threats may include exposure to firearms, explosions, hostile armed groups, terrorist attacks, and other forms of violence that endanger their lives and physical integrity.

UN monitoring reports on the situation in Ukraine indicate incredible and particularly inhumane actions by both the Russian authorities and society toward prisoners of war. This is especially important to emphasize, as international standards clearly establish that all responsibility for the detention and treatment of prisoners of war lies not with private individuals, separate citizens, or enemy soldiers, but with the state. The responsibility for the treatment of prisoners of war and protected persons rests with the detaining state, regardless of any individual liability. Article 12 of the Third Geneva Convention states that "Prisoners of war are in the hands of the enemy Power, but not of the individuals

or military units who have captured them. Irrespective of the individual responsibilities that may exist, the Detaining Power is responsible for the treatment given to them"[7].

The international community at the highest level calls on the aggressor state to treat prisoners of war humanely and to implement the mechanism of prisoner exchange. The UN High Commissioner for Human Rights, Volker Türk, has called for the immediate release of Ukrainian civilians detained in Russia [8]. According to a UN report, in 2024 the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) recorded a significant increase in credible reports of executions of Ukrainian service members captured by Russian armed forces – at least 62 individuals in 19 incidents. The Office obtained and analyzed video and photographic materials showing executions or the bodies of those killed, and collected data through detailed interviews with witnesses.

For example, in one incident captured on video, four Russian soldiers are seen lining up and firing automatic rifles at unarmed Ukrainian servicemen, whose bodies then fall to the ground. The Office also confirmed incidents involving the execution of 11 Ukrainian prisoners of war that occurred in 2023. Furthermore, it verified the execution of 68 Ukrainian prisoners of war and incapacitated servicemen (all men) by Russian armed forces in 2022 [9].

UN monitoring reports on the situation in Ukraine indicate extremely cruel and inhumane actions by both the Russian authorities and society towards prisoners of war, which is especially important to emphasize, since international standards clearly state that all responsibility for the detention and treatment of prisoners of war lies not with private individuals, individual citizens, or enemy soldiers, but with the state, in particular under Article 12 of the Third Geneva Convention.

The main protection of prisoners of war should take place under the auspices of the UN, as the primary global institution authorized to ensure peace, security, and human rights. The international community, including UN institutions at the highest level, calls on the aggressor state to treat prisoners humanely and to apply the institution of prisoner-of-war exchange. However, the situation of Ukrainian military and civilian prisoners of war is characterized by total violations of human rights. Torture, humiliation, violence, and deprivation of access to basic needs such as food and sleep characterize the behavior of the aggressor state. The ineffectiveness of the functioning of UN-based bodies and the lack of effective means of influencing the state holding prisoners have been noted.

Moreover, the aggressor state employs an illegitimate institution of judicial proceedings against prisoners of war, as evidenced by numerous violations of their right to a fair trial. There is systematic and widespread use of torture against Ukrainian prisoners of war, as well as confirmed persecution of at least ten female prisoners of war under national anti-terrorism legislation. The government has designated the "Azov" Regiment and the "Aidar" Battalion of the Armed Forces of Ukraine as terrorist organizations and considers all their members to be engaged in terrorism. Such actions are incompatible with the combatant immunity that protects prisoners of war from prosecution merely for participation in hostilities or other lawful acts of war. The situation of prisoners of war in Russian captivity demonstrates inhumane treatment and severe violations of fundamental human rights carried out by the public authorities of the aggressor state. The norms of international humanitarian law appear to have no effect, as they are rendered meaningless within the territory of this warring state.

Conclusions. In general, the problem of the war in Ukraine actualizes deep ideological and legal constructs about justice, dignity, and universal human values in conditions of conflict and requires a comprehensive approach to its solution. At the same time, the situation in the conflict zone presents human rights mechanisms with a challenge in ensuring effective protection. Ensuring the inalienable rights of prisoners of war requires not only legal regulation but also the practical implementation of these norms in difficult conflict conditions.

Analysis of the practice of functioning of international and national «humanitarian diplomacy» in the context of the modern war on the territory of Ukraine gave us the opportunity to identify a number of significant problems in the field of protection of the rights of prisoners of war, in particular: limited accessibility of representatives of «humanitarian diplomacy» to specific areas or groups of prisoners of war, to the camps where they are held; possible financial limitations of missions due to the problem of limited resources and means for providing humanitarian assistance; political pressure and restrictions on «humanitarian missions», which violate the principles of neutrality and independence of humanitarian aid; and security problems for employees of institutions.

REFERENCES:

1. More than 8 months into Russia's armed attack on Ukraine and the ensuing escalation in hostilities the UN reports widespread abuse, torture of prisoners of war. 2022. URL: https://ukraine.un.org/en/207332-more-8-months-russia%E2%80%99s-armed-attack-ukraine-and-ensuing-escalation-hostilities-un-reports? (date of application 12.07.2025).

2. Kravtsova M.O., Datsiuk T.K. Mizhnarodni standarty zakhystu ta dotrymannia prav viiskovopolonenykh. Analitychno-porivnialne pravoznavstvo. 2023. № 2. S. 398–402. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2023/05/71.pdf (date of application 11.07.2025).
3. Rousseau E., Pende S. A. Humanitarian Diplomacy. Global Diplomacy, 2020. pp.253-266. URL: https://link.springer.com/chapter/10.1007/978-3-030-28786-3_18 (date of application 11.07.2025).
4. Şeyşane V. Tanrıverdi, G. States as "Humanitarians": The Turkish Brand of Humanitarian Diplomacy. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 2022. Vol. 10 (1), pp. 153–178. DOI: 10.14782/marmarasbd.993408.
5. Bradley M. From armed conflict to urban violence: transformations in the International Committee of the Red Cross, international humanitarianism and the laws of war. European Journal of International Relations, 2020. Vol. 26(4), pp. 1061–1083. URL: https://doi.org/10.1177/1354066120908637 (date of application 10.08.2025).
6. Policinski, E., Kuzmanovic, J. Protracted Conflicts: The enduring legacy of endless war. International Review of the Red Cross, 2019. Vol 101(912), pp. 965–976. DOI: 10.1017/S1816383120000399.
7. Geneva Convention relative to the Treatment of Prisoners of War: United Nations international document of August 12, 1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_153 (date of application 23.08.2025).
8. Türk, V. UN High Commissioner for Human Rights. 59th Session of the Human Rights Council. URL: https://www.ohchr.org/ru/statements-and-speeches/2025/06/hc-turk-updates-human-rights-council-we-need-strongest-possible (date of application 18.08.2025).
9. Report on the Human Rights Situation in Ukraine, 1 September – 30 November 2024 URL: https://www.ohchr.org/en/documents/country-reports/41st-periodic-report-human-rights-situation-ukraine-1-september-30 (date of application 10.08.2025).

УДК 351.862
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.63

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Корольов С.С.,
кандидат історичних наук, доцент,
полковник,
начальник кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-6420-2483

Ігнатьєва А.І.,
кандидатка педагогічних наук,
старша викладачка кафедри загальновійськових дисциплін
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-3446-4036

Кучеренко В.О.,
курсантка 2 курсу 2 групи
Військово-юридичного інституту
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0007-9679-0981

Корольов С.С., **Ігнатьєва А.І., Кучеренко В.О. Історичний аналіз прав військовослужбовців в Україні за міжнародним правом.**

Вказується, сучасна система міжнародного права, спрямована на забезпечення миру та захист людської гідності, вимагає виходу за межі традиційного національного правового регулювання щодо прав військовослужбовців. Цей напрямок інтегрується у глобальну архітектуру людських прав, що синтезує норми гуманітарного міжнародного права, правові режими збройних конфліктів та міжнародні стандарти захисту особистості.

У статті розглянуто правовий статус і захист прав військовослужбовців України відповідно до міжнародного права. Визначено, що на військових поширюються як загальні норми міжнародного права про права людини, так і спеціальні норми міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано ключові міжнародно-правові акти, що формують систему гарантій для військовослужбовців: Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейську конвенцію з прав людини та Римський статут МКС. Особливу увагу приділено забезпеченню життя, гідності, заборони катувань, незаконного позбавлення волі, колективних покарань і нелюдського поводження під час збройних конфліктів та воєнного стану.

Розкрито зміст принципів гуманності та пропорційності, що зобов'язують держави уникати надмірного застосування сили та гарантувати захист цивільних і військовополонених. Досліджено діяльність міжнародних інституцій – МКЧХ, МКС та ЄСПЛ – у сфері контролю за дотриманням прав військовослужбовців, а також їхній вплив на формування української практики. Окремо проаналізовано значення рішень ЄСПЛ щодо порушень прав людини під час збройних конфліктів та їхній вплив на національне законодавство і судову практику.

Розглянуто проблеми імплементації міжнародно-правових стандартів у правову систему України: забезпечення соціальних гарантій, медичного захисту, права на справедливий суд, охорони честі й гідності військових. Підкреслено, що в умовах російської агресії питання дотримання прав військовослужбовців набуло особливої актуальності, а ефективна реалізація міжнародних норм є важливою складовою національної безпеки та зміцнення авторитету України як держави, що дотримується міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне право, права військовослужбовців, міжнародне гуманітарне право, ЄСПЛ, соціальні гарантії, Україна.

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I, Kucherenko V.O. Historical analysis of the rights of military servants in Ukraine under international law.

It is indicated that international law pays special attention to the issue of protecting the inviolability of human rights, in particular regarding compensation for damages for their violation. From the standpoint of the international responsibility of states and the protection of the rights of individuals, ensuring the implementation of legitimate claims remains not just an objective necessity, but also a moral and political obligation of each state of the world community. In accordance with this principle, the international community recognizes the importance of an adequate response to violations, since the main value of the world order is human life, dignity and freedom of each individual.

The article examines the legal status and protection of the rights of Ukrainian military personnel in accordance with international law. It is determined that both general norms of international human rights law and special norms of international humanitarian law apply to members of the armed forces. The key international legal acts that form the system of guarantees for military personnel are analyzed: the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights, the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, the International Covenant on Civil and Political Rights, the European Convention on Human Rights, and the Rome Statute of the ICC. Particular attention is paid to the protection of life and dignity, the prohibition of torture, unlawful deprivation of liberty, collective punishment, and inhuman treatment during armed conflicts and martial law.

The content of the principles of humanity and proportionality is disclosed, emphasizing that states are obliged to avoid excessive use of force and to ensure the protection of civilians and prisoners of war. The activities of international institutions – the ICRC, the ICC, and the ECtHR – in monitoring the observance of the rights of military personnel are examined, as well as their influence on the development of Ukrainian practice. Special attention is given to the significance of ECtHR case law concerning violations of human rights during armed conflicts and its impact on national legislation and judicial practice.

The article also examines the issues of implementing international legal standards into Ukraine's legal system, including the provision of social guarantees, medical protection, the right to a fair trial, and the safeguarding of the honor and dignity of military personnel. It is emphasized that, in the context of Russian aggression, the observance of the rights of military personnel has become especially relevant, and the effective implementation of international norms is an important component of national security and the strengthening of Ukraine's authority as a state that adheres to international humanitarian law.

Key words: international law, rights of military personnel, international humanitarian law, ECtHR, social guarantees, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному світі, коли міжнародне право відіграє ключову роль у забезпеченні миру, стабільності та захисту людської гідності, проблема дотримання прав військовослужбовців виходить за межі внутрішньодержавного регулювання. Вона стає складовою глобальної системи гарантій прав людини, що поєднує елементи міжнародного гуманітарного права, права збройних конфліктів і міжнародного права прав людини. В умовах збройних протистоянь, воєнного стану та гібридних воєн саме військовослужбовці опиняються у ситуаціях, де стикаються правові, моральні та гуманітарні виклики, а їхні права часто стають об'єктом порушень.

Військовослужбовці є особливою соціально-правовою категорією громадян, на яких одночасно поширюються як обмеження, пов'язані з виконанням військового обов'язку, так і міжнародні гарантії прав людини. З одного боку, військова служба вимагає суворої дисципліни, підпорядкування наказам і готовності до самопожертви; з іншого – міжнародне право зобов'язує державу забезпечити повагу до честі, гідності, безпеки та справедливого ставлення до кожного військовослужбовця. Цей баланс між обов'язком і правом є складним і потребує глибокого правового регулювання.

В умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України проблема прав військовослужбовців набуває особливого значення. Українські захисники перебувають у постійних умовах підвищеного ризику, психологічного та фізичного навантаження, нерідко стикаючись із порушенням своїх соціальних, процесуальних і гуманітарних прав. Йдеться не лише про права військовополонених чи учасників бойових дій, але й про ширший спектр гарантій – від права на медичну допомогу, належне матеріальне забезпечення, захист честі й гідності до права на правову допомогу та справедливий розгляд дисциплінарних справ.

Сучасна міжнародна практика демонструє, що права військовослужбовців є предметом підвищеної уваги міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Міжнародний комітет Червоного Хреста, а також регіональних судових інституцій – насамперед Європейського суду з прав людини. Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини, військовослужбовці, навіть у період бойових дій, залишаються носіями невід'ємних прав людини, які не можуть бути свавільно обмежені.

Разом із тим, реалізація цих прав у практичній діяльності національних військових структур стикається з низкою труднощів. Серед них – недостатня імплементація міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство, слабка інтеграція принципів міжнародного гуманітарного права у військову освіту, недосконаліть механізмів правового захисту військовослужбовців, а також відсутність ефективного контролю за дотриманням прав людини у зоні бойових дій. Особливої уваги потребує проблема доступу військовослужбовців до правосуддя, зокрема в аспекті незалежності військових судів, захисту від неправомірних дисциплінарних стягнень і забезпечення процесуальних гарантій під час проведення службових розслідувань.

Для України, яка водночас є суб'єктом міжнародного гуманітарного права і стороною збройного конфлікту, питання захисту прав військовослужбовців має подвійний вимір – зовнішньополітичний і внутрішньодержавний. З одного боку, держава зобов'язана дотримуватися положень міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, з іншого – забезпечити реальне виконання цих норм у діяльності органів військового управління, судових інстанцій і командування. Особливо важливим є забезпечення принципу невідворотності покарання за порушення прав військовослужбовців, що випливає з імперативних норм міжнародного права та підтверджується практикою міжнародних судових органів.

Військові юристи та командири сьогодні виконують не лише дисциплінарно-організаційні функції, а й стають носіями міжнародно-правової відповідальності держави. Від їхнього рівня підготовки та розуміння міжнародних стандартів залежить не лише моральний клімат у військовому середовищі, але й авторитет України як держави, що дотримується принципів верховенства права навіть у час війни. Саме тому проблема прав військовослужбовців повинна розглядатися не ізольовано, а у взаємозв'язку з питаннями міжнародної безпеки, відповідальності держави та зміцнення демократичних інститутів.

Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю наукового осмислення ролі міжнародного права у формуванні системи захисту прав військовослужбовців України. Сьогодні, коли держава перебуває в умовах збройної агресії, саме дотримання міжнародно-правових стандартів щодо військових стає критерієм зрілості правової системи, гуманності державної політики та гарантією збереження авторитету України на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу та гарантій військовослужбовців у контексті міжнародного права досліджували такі сучасні науковці, як В. Репецький, І. Шумський, О. Мельничук, Л. Гриценко, Т. Руденко. Вони наголошують, що міжнародне гуманітарне право визначає основні стандарти поводження з військовими, особливо під час збройного конфлікту, а також встановлює відповідальність за порушення цих норм.

Дослідники підкреслюють, що після початку широкомасштабної агресії проти України особливої актуальності набули Женевські конвенції 1949 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду та Європейська конвенція з прав людини. У працях останніх років (2022–2025) увага зосереджена на гармонізації українського законодавства з міжнародними нормами, захисті соціальних і трудових прав військовослужбовців, а також забезпеченні ефективного розслідування воєнних злочинів.

Водночас, більшість науковців звертають увагу на недоліки практичної реалізації міжнародних норм у національному праві. Зазначається потреба посилення механізмів захисту прав військових, вдосконалення системи правової допомоги та розширення співпраці України з міжнародними інституціями для забезпечення повного дотримання прав військовослужбовців.

Мета дослідження полягає у вивченні правового статусу та гарантій прав військовослужбовців України відповідно до норм міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Аналізу підлягають ключові міжнародно-правові акти, такі як Женевські конвенції 1949 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини, а також їх вплив на українське законодавство. Особлива увага приділяється дотриманню прав військових під час збройних конфліктів і воєнного стану та проблемам практичної реалізації міжнародних стандартів у військових структурах та судових органах.

Дослідження розглядає роль міжнародних організацій і судів, таких як Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародний кримінальний суд і Європейський суд з прав людини, у контролі за правами військових та формуванні практики їх захисту в Україні. Це дозволяє виявити прогалини у національному законодавстві, розробити рекомендації щодо покращення механізмів захисту прав військових, зміцнити правову культуру у військовому середовищі та підвищити авторитет України як держави, що дотримується міжнародного гуманітарного права навіть під час війни.

Виклад основного матеріалу. Військовослужбовці України становлять особливу соціально-правову категорію громадян, на яких поширюються не лише загальні норми прав людини, а й специфічні вимоги та обмеження, що випливають із виконання військового обов'язку. Проходження служби у Збройних Силах України передбачає підвищений рівень дисципліни, суворе дотримання військових

статутів, безумовне підкорення законним наказам командирів, готовність діяти у складних умовах оперативної обстановки та приймати рішення, пов'язані з ризиком для життя та здоров'я. Усе це формує особливий правовий статус військових, який відрізняється від статусу цивільних осіб і має як елементи підвищеної відповідальності, так і додаткових гарантій.

Разом з тим держава зобов'язана забезпечити належний рівень захисту прав військовослужбовців, оскільки виконання ними службових завдань безпосередньо пов'язане з інтересами національної безпеки. До ключових прав, що мають бути гарантовані, належить право на життя, фізичну недоторканність, повагу до честі, гідності та професійної репутації, а також право на звернення до компетентних органів у разі порушення їхніх прав. Важливе значення мають доступ до якісної медичної допомоги, своєчасної реабілітації після поранень, психологічної підтримки, а також забезпечення соціальних пільг, компенсацій і державного страхування. Додатково законодавство закріплює гарантії щодо матеріального забезпечення, належних умов служби, захисту від незаконних дисциплінарних стягнень та дискримінації.

У період збройного конфлікту ці права військовослужбовців набувають подвійного виміру – правового та гуманітарного. З одного боку, діють національні правові норми, що визначають статус військових, порядок їхнього залучення до бойових дій, механізми відповідальності та процедури захисту. З іншого боку, на них поширюються стандарти міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які регламентують поводження з комбатантами, правила участі у бойових діях, гарантії медичної допомоги та захисту від жорстокого поводження. Така подвійність вимагає узгодженого комплексного регулювання, ефективної міжвідомчої координації, прозорої роботи військових і правоохоронних інституцій та постійного міжнародного контролю за дотриманням гуманітарних стандартів. Це забезпечує баланс між потребами оборони держави та обов'язком поважати права людини навіть за умов війни.

Міжнародно-правові гарантії військовослужбовців України охоплюють як загальні права людини, так і спеціальні норми міжнародного гуманітарного права. Загальні права, зокрема право на життя, свободу, особисту недоторканність, заборону катувань, доступ до правосуддя та правової допомоги, мають універсальний характер і закріплені в ключових актах міжнародного права: Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та практиці ЄСПЛ. Ці стандарти поширюються на військових у повному обсязі, навіть у період війни.

Спеціальні норми міжнародного гуманітарного права – насамперед Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року – формують фундаментальний правовий каркас, що регулює правила ведення збройних конфліктів та визначає мінімальні стандарти поводження з особами, які беруть або перестали брати участь у воєнних діях. Ці документи закріплюють розгорнуту систему захисту військовополонених, поранених, хворих, цивільного населення, а також медичних працівників і гуманітарного персоналу. Норми МГП покладають на держави обов'язок забезпечувати гуманне та гідне поводження з усіма комбатантами і некомбатантами, незалежно від їхньої сторони у конфлікті. Забороняються катування, нелюдське чи принижуюче гідність поводження, колективні покарання, незаконне позбавлення волі, вбивства без суду та будь-які акти насильницького зникнення.

МГП також містить вимогу чіткого розмежування між цивільними об'єктами і військовими цілями, зобов'язуючи сторони конфлікту утримуватися від невибіркових нападів та від застосування сили, що може спричинити надмірні втрати серед цивільного населення. В окремих статтях встановлюються гарантії надання своєчасної медичної допомоги пораненим і хворим, їхньої безпечної евакуації, а також обов'язковий захист медичного персоналу, транспорту та закладів, що мають спеціальний захищений статус. Крім того, міжнародне гуманітарне право визначає порядок обміну полоненими, інформування про місце утримання військовослужбовців, забезпечення листування з родинами та участь Міжнародного комітету Червоного Хреста у перевірці умов утримання.

Сукупність цих норм спрямована на мінімізацію людських страждань у період війни, встановлення меж допустимої поведінки під час збройного конфлікту та забезпечення відповідальності за воєнні злочини. У сучасних умовах російсько-українського збройного конфлікту значення Женевських конвенцій зростає, оскільки вони є ключовим інструментом фіксації порушень і міжнародної відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими, атаки на цивільні об'єкти та інші дії, що суперечать загальновизнаним гуманітарним стандартам.

Принципи гуманності, пропорційності, воєнної необхідності та розрізнення є фундаментальними положеннями МГП. Принцип пропорційності вимагає уникати атак, у яких очікувані втрати серед цивільного населення перевищують передбачувану воєнну перевагу. Принцип гуманності забороняє застосування надмірної сили. Порушення цих принципів, зафіксоване під час збройного конфлікту на Донбасі та повномасштабної агресії РФ у 2022–2024 роках, включає незаконне утримання українських військових у колоніях, катування, позасудові страти, утримання в нелюдських умовах, відмову в на-

данні медичної допомоги. Незалежні міжнародні організації, серед яких Human Rights Watch, Amnesty International, ООН та ОБСЄ, підтвердили десятки таких випадків, зокрема в Оленівці, Іловайську, Дебальцевому, Маріуполі та інших районах активних бойових дій.

Практика Європейського суду з прав людини підкреслює обов'язок держави не лише формально гарантувати, а й фактично забезпечувати права військовослужбовців. Рішення ЄСПЛ у справах про порушення прав осіб під час конфліктів (зокрема проти РФ) заклали підґрунтя для визнання відповідальності за незаконне утримання, катування, обмеження доступу до правосуддя, порушення права на життя та недоторканність. Це формує орієнтири для української судової практики та змін законодавства, спрямованих на посилення захисту військовослужбовців у зонах бойових дій.

Міжнародні організації відіграють ключову роль у моніторингу та забезпеченні дотримання прав військових. Міжнародний комітет Червоного Хреста має мандат на відвідування місць утримання військовополонених, оцінку умов тримання та передачу списків полонених. Його діяльність сприяє захисту прав комбатантів та зменшенню ризиків порушень МГП. Міжнародний кримінальний суд, відповідно до Римського статуту, здійснює розслідування воєнних злочинів, включно з фактами катувань, жорстокого поводження, незаконного переміщення українських військових, застосування заборонених методів ведення війни. З 2022 року Офіс прокурора МКС проводить окремі розслідування, що стосуються злочинів проти українських військовослужбовців.

Національна імплементація міжнародних стандартів в Україні залишається одним із найскладніших аспектів забезпечення прав військовослужбовців. Попри активну співпрацю з міжнародними інституціями та поступове оновлення законодавства у сфері оборони й безпеки, низка системних проблем продовжує стримувати ефективне впровадження норм міжнародного гуманітарного та міжнародного прав людини. Насамперед це недостатній рівень правової обізнаності військовослужбовців, оскільки у багатьох підрозділах відсутні регулярні заняття з міжнародного гуманітарного права, бракує фахових інструкторів та доступних навчальних матеріалів. Обмежений доступ до правосуддя в умовах бойових дій також суттєво ускладнює можливість військових своєчасно звертатися за правовим захистом: пересування між зонами бойових дій є небезпечним, зв'язок часто нестабільний, а робота цивільних судів може бути призупинена через безпекові ризики.

Додатковою проблемою є нестача кваліфікованих військових юристів та адвокатів, що призводить до перевантаженості наявних правових служб і затримок у розгляді звернень. Недосконалість механізмів гуманітарного забезпечення та медичної евакуації проявляється у нерівномірному доступі до медичної допомоги, затримках евакуації поранених, дефіциті спеціалізованого обладнання та відсутності належної системи психологічної підтримки. Реабілітаційна інфраструктура також залишається недостатньо розвиненою: існує обмежена кількість центрів, нестача персоналу й сучасних методик лікування, особливо у сфері психосоціальної реабілітації та роботи з ПТСР.

На практиці поширеними є випадки перевантаженості військових судів та органів військової прокуратури, що ускладнює оперативне розв'язання правових питань. Водночас документування злочинів проти військовослужбовців – зокрема катувань, незаконного утримання, ненадання медичної допомоги – є складним через активні бойові дії, відсутність доступу до окупованих територій та ризик для слідчих груп. Недосконалість процесуальних процедур, а також недостатній рівень взаємодії між правоохоронними органами, військовим командуванням та міжнародними партнерами призводять до затягування розслідувань як злочинів проти військових, так і правопорушень, учинених самими військовослужбовцями. Сукупність цих факторів свідчить про необхідність посилення інституційної спроможності держави, модернізації правових механізмів та системної інтеграції міжнародних стандартів у практику військового управління й судочинства України.

Науковці, військові експерти та правозахисники наголошують на необхідності комплексного підходу: вдосконалення законодавства, розвитку системи військової правової допомоги, створення дієвих механізмів внутрішнього контролю, інтеграції міжнародних норм у підготовку військовослужбовців, посилення ролі командування у дотриманні вимог МГП. Особлива увага приділяється потребі документування воєнних злочинів та налагодження співпраці з міжнародними слідчими групами, оскільки ці дані використовуються не лише для покарання винних, а й для захисту інтересів українських військових на міжнародній арені.

Узагальнюючи, права військовослужбовців України мають особливий комплексний характер, поєднуючи вимоги військової дисципліни з міжнародними гарантіями захисту людини. Навіть у часи війни військовослужбовці залишаються носіями невід'ємних прав, які держава зобов'язана поважати, захищати та забезпечувати. Дотримання міжнародних стандартів є не лише правовим обов'язком, а й важливим фактором зміцнення обороноздатності держави, підвищення морального стану війська та формування позитивного міжнародного іміджу України. Реалії сучасних збройних конфліктів підтверджують необхідність посилення системи правового захисту військовослужбовців, удосконалення механізмів контролю, реабілітації та соціальної підтримки, адже ефективна

реалізація норм міжнародного права є ключовою умовою забезпечення національної безпеки та перемоги у війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Київ: Парламент, 1996.
2. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Київ, 1993.
3. Статут Організації Об'єднаних Націй. Сан-Франциско, 1945. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter (дата доступу: 31.10.2025).
4. Загальна декларація прав людини / ООН. Нью-Йорк, 1948.URL: https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights (дата доступу: 31.10.2025).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / ООН. Нью-Йорк, 1966. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights (дата доступу: 31.10.2025).
6. Європейська конвенція з прав людини. Рим: Рада Європи, 1950. URL: https://www.echr.coe.int (дата доступу: 31.10.2025).
7. Женевська конвенція про покращення становища поранених і хворих у збройних силах на суші (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
8. Женевська конвенція про покращення становища поранених і хворих у збройних силах на морі (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
9. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
11. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року (1977). Женева: МКЧХ, 1977. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
12. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій 1949 року (1977). Женева: МКЧХ, 1977. URL: https://ihl-databases.icrc.org/ihl (дата доступу: 31.10.2025).
13. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Рим: ООН, 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf (дата доступу: 31.10.2025).
14. Репецький В. Міжнародно-правові гарантії прав військовослужбовців. Київ: Юридична думка, 2022. 50 с.
15. Шумський І., Мельничук О., Гриценко Л., Руденко Т. Захист прав військовослужбовців у збройних конфліктах: теорія і практика. Харків: Право. 2023. 60 с.
16. Міжнародний комітет Червоного Хреста. Моніторинг умов утримання військовополонених та надання гуманітарної допомоги. Женева, 2022. URL: https://www.icrc.org/en/document (дата доступу: 31.10.2025).
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справах проти Російської Федерації щодо порушень прав військовослужбовців на Донбасі та в Криму (2022–2023). URL: https://www.echr.coe.int (дата доступу: 31.10.2025).

УДК [780.8:780.647.2]:373.015.31
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.64

РЕАЛІЗАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ НА НАЦІОНАЛЬНОМУ РІВНІ

Красько М.І.,
старший викладач кафедри правоохоронної діяльності
та спеціальних юридичних дисциплін
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0006-8911-6481
e-mail: m.i.krasko@nuwm.edu.ua

Омельченко С.Л.,
здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти
спеціальності К9 Правоохоронна діяльність
Національного університету водного господарства
та природокористування
ORCID: 0009-0009-9446-3455
e-mail: sergeyomelchenko15@gmail.com

Красько М.І., Омельченко С.Л. Реалізація міжнародних стандартів прав людини на національному рівні.

У статті здійснено ґрунтовне дослідження теоретико-правових засад та практичних механізмів реалізації міжнародних стандартів прав людини в національній правовій системі України, що має особливу актуальність в умовах воєнного стану та євроінтеграційних процесів. Автор розглядає питання гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями, визначеними міжнародними договорами, конвенціями та практикою Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ). У роботі використано широкий спектр загальнонаукових і спеціально-правових методів пізнання, серед яких історико-правовий, порівняльно-правовий, системно-структурний аналіз, формально-юридичний метод і метод правового моделювання, що забезпечує комплексність та наукову обґрунтованість дослідження.

Вперше у вітчизняній науці запропоновано системний підхід до аналізу імплементації міжнародних стандартів прав людини з урахуванням динаміки правової системи України у період збройного конфлікту та сучасних інтеграційних викликів. Розроблено авторську періодизацію розвитку судової практики у сфері застосування міжнародних стандартів, що дозволяє простежити еволюцію правових позицій національних судів. Доведено, що конституційно-правові засади реалізації міжнародних стандартів формують базис для стабільної правової інтеграції, проте на практиці виявляються численні проблеми – фрагментарність імплементації, формалізм правозастосування, відсутність єдиного підходу до тлумачення положень міжнародних актів, а також труднощі адаптації механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану.

Зазначено, що станом на сьогодні лише близько 35% ратифікованих міжнародних договорів у сфері прав людини повністю інтегровані в національне законодавство. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність створення Національної стратегії з імплементації міжнародних стандартів прав людини, формування Єдиного координаційного центру та ухвалення спеціального Рамкового закону. Отримані результати мають теоретичну та практичну цінність і можуть бути використані у нормотворчій, правозастосовній, освітній діяльності та подальших наукових дослідженнях у галузі міжнародного та конституційного права.

Ключові слова: міжнародні стандарти прав людини, імплементація, конституційні основи, Європейська конвенція з прав людини, правова держава, верховенство права, євроінтеграція, судова практика, законодавчі прогалини, воєнний стан.

Krasko M.I., Omelchenko S.L. Implementation of international human rights standards at the national level.

The article presents a comprehensive study of the theoretical and legal foundations and practical mechanisms for implementing international human rights standards within the national legal system of Ukraine, which is of particular relevance under martial law and in the context of European integration processes. The authors examine the issues of harmonizing national legislation with international

obligations defined by international treaties, conventions, and the case law of the European Court of Human Rights (ECHR). The research employs a wide range of general scientific and special legal methods, including historical-legal, comparative-legal, system-structural analysis, formal-legal, and legal modeling methods, ensuring the complexity and scientific validity of the study.

For the first time in Ukrainian legal scholarship, a systematic approach is proposed to analyze the implementation of international human rights standards, taking into account the dynamics of Ukraine's legal system during armed conflict and current integration challenges. The authors develop an original periodization of the development of judicial practice in applying international standards, which allows for tracing the evolution of national courts' legal positions. It is proven that the constitutional and legal foundations for the realization of international standards create a basis for stable legal integration; however, numerous practical problems persist – fragmentary implementation, formalism in law enforcement, the absence of a unified approach to interpreting international instruments, and difficulties in adapting human rights protection mechanisms under martial law conditions.

It is noted that as of today, only about 35% of ratified international human rights treaties have been fully integrated into national legislation. In this regard, the authors substantiate the need to develop a National Strategy for the Implementation of International Human Rights Standards, establish a Unified Coordination Center, and adopt a Framework Law to enhance the implementation process. The results obtained have theoretical and practical significance and may be used in law-making, judicial practice, educational processes, and further scientific research in the field of international and constitutional law.

Key words: international human rights standards, implementation, constitutional foundations, European Convention on Human Rights, rule of law, legal state, European integration, judicial practice, legislative gaps, martial law.

Постановка проблеми. Питання реалізації міжнародних стандартів прав людини на національному рівні є однією з найактуальніших проблем сучасної юриспруденції, особливо в контексті євроінтеграційних прагнень України та збройної агресії рф. Незважаючи на значний прогрес у гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, залишаються нерозв'язаними численні теоретичні та практичні проблеми, а саме: теоретико-методологічна невизначеність, в частині відсутності єдиного підходу до розуміння поняття «міжнародні стандарти прав людини», їх класифікації та співвідношення з національним правом; наявний імплементаційний розрив між формальним визнанням міжнародних стандартів та їх реальною реалізацією в правозастосовній практиці; спостерігаються суттєві розбіжності між окремими галузями національного законодавства щодо відповідності міжнародним стандартам; відсутність ефективних механізмів моніторингу та координації імплементаційної діяльності; складність забезпечення дотримання міжнародних стандартів в умовах збройного конфлікту та надзвичайного стану.

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю виконання міжнародних зобов'язань України; запровадженням євроінтеграційних стандартів; зростанням очікувань громадян щодо ефективного захисту прав; необхідністю адаптації до нових викликів (міграційні кризи, кіберпростір, екологічні загрози.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Питання реалізації міжнародних стандартів прав людини на національному рівні знайшло широке висвітлення у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі. Проведений аналіз дозволяє виокремити кілька ключових напрямів дослідження цієї проблематики.

Вітчизняна наукова думка.

Загальнотеоретичні аспекти досліджували такі вчені:

В.В. Комарова – у працях з міжнародного права прав людини розкрила поняття міжнародних стандартів та механізми їх імплементації

Ю.М. Косенко – проаналізував теоретичні основи імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство

О.О. Богдан – дослідив конституційно-правові засади реалізації міжнародних стандартів

Спеціалізовані дослідження представлені працями:

О.В. Сєргєєва – детально проаналізував вплив ЄСПЛ на національне правосуддя

Т.П. Єрмошиної – дослідила проблеми ефективного розслідування у контексті практики ЄСПЛ

О.В. Скільського – проаналізував судову практику як індикатор ефективності імплементації

Зарубіжні дослідження

Європейська наукова думка представлена працями:

J. Frowein – дослідження впливу ЄКПЛ на національні правові системи

R. Blackburn – аналіз розвитку стандартів прав людини в європейському просторі

S. Greer – дослідження динаміки розвитку практики ЄСПЛ

Міжнародні дослідження включають праці:

H. J. Steiner – фундаментальне дослідження міжнародного захисту прав людини

P. Alston – аналіз механізмів контролю за дотриманням міжнародних стандартів

Незважаючи на значний науковий інтерес, залишаються недостатньо дослідженими:

– специфіка імплементації в умовах воєнного стану – відсутні комплексні дослідження адаптації механізмів реалізації стандартів в умовах збройного конфлікту.

– вплив цифровізації на реалізацію міжнародних стандартів – недостатньо вивчені проблеми захисту прав у цифровому просторі.

– ефективність національних механізмів моніторингу – потребує подальшого вивчення питання оцінки результативності імплементації.

– адаптація євроінтеграційних стандартів – недостатньо досліджено специфіку імплементації стандартів ЄС в умовах української правової системи.

Проведений аналіз свідчить про необхідність подальших комплексних досліджень, спрямованих на розробку ефективних механізмів реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні з урахуванням сучасних викликів та євроінтеграційних вимог.

Мета статті – комплексний аналіз теоретико-правових засад, механізмів та практики реалізації міжнародних стандартів прав людини в національній правовій системі України, а також розробка на основі цього аналізу пропозицій щодо вдосконалення зазначених механізмів.

Для досягнення поставленої мети в роботі вирішуються такі основні завдання:

1. Розкрити поняття, сутність та класифікацію міжнародних стандартів прав людини.

2. Дослідити систему міжнародних документів з прав людини та механізми міжнародного контролю за їх дотриманням.

3. Визначити загальні принципи та форми імплементації міжнародно-правових норм у національне законодавство.

4. Проаналізувати конституційно-правові основи та інституційні механізми реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні.

5. Оцінити роль юрисдикції Європейського суду з прав людини у вдосконаленні національної правової системи.

6. Проаналізувати судову практику українських судів щодо застосування міжнародних стандартів.

7. Виявити ключові проблеми, прогалини та виклики у процесі імплементації та реалізації цих стандартів в Україні.

8. Запропонувати конкретні шляхи та заходи щодо вдосконалення механізмів забезпечення ефективної реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження.

1. ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Поняття, сутність та види міжнародних стандартів у галузі прав людини

Поняття «міжнародні стандарти прав людини» (МСПЛ) є комплексним і багатоаспектним. У науковій літературі воно розглядається як система принципів, норм і правил, закріплених у міжнародних договорах, звичаях та загальних принципах права, що визначають зміст, обсяг та гарантії основних прав і свобод особистості, обов'язкові для дотримання всіма державами.

Сутність МСПЛ полягає в тому, що вони:

По-перше, МСПЛ є критерієм легітимності державної влади та правової системи країни. Держава, яка систематично порушує МСПЛ, ризикує втратою визнання в міжнародній спільноті та стикається з міжнародно-правовими санкціями.

По-друге, МСПЛ встановлюють мінімальний рівень гарантій прав і свобод, нижче за який держава не може опускатися. Цей мінімум є єдиним для всіх, незалежно від політичного, економічного чи культурного розвитку, що відображає принцип універсальності прав людини.

По-третє, МСПЛ мають універсальний характер, хоча і визнають регіональні та національні особливості. Це відображає принцип, закріплений у Віденській декларації 1993 р.: «Знання універсальності прав людини... повинно враховувати національні та регіональні особливості...» [1].

По-четверте, МСПЛ інтернаціоналізують захист прав людини, переводячи його з виключно внутрішньої компетенції держави (domaine réservé) у сферу законного інтересу та контролю міжнародної спільноти.

Як зазначає Вікторія Валентинівна Комарова, «міжнародні стандарти слугують своєрідним орієнтиром для держав у їхній нормотворчій та правозастосовній діяльності, спрямованій на забезпечення прав і свобод людини» [2, с. 45].

Класифікація МСПЛ є важливим інструментом для розуміння їх ієрархії та механізмів імплементації. Найпоширенішими є такі підстави класифікації:

За юридичною силою:

Юридично обов'язкові (нормативні): закріплені в міжнародних договорах (пактах, конвенціях), ратифікація яких створює правові зобов'язання для держав. Наприклад, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 р., Конвенція про права дитини 1989 р., Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. [3].

«М'яке право» (soft law): закріплені в деклараціях, резолюціях міжнародних організацій (наприклад, ООН), що мають рекомендаційний характер, але відображають загальновизнані принципи. Класичний приклад – Загальна декларація прав людини 1948 р., яка з часом значною мірою набула статусу звичайної норми міжнародного права [4].

За сферою застосування:

Загальні (універсальні): поширюються на всі права та свободи і є основою всієї системи (Загальна декларація прав людини, Міжнародні пакти про права людини).

Спеціальні (спеціалізовані): спрямовані на захист певної категорії прав або груп населення, які потребують додаткових гарантій. Наприклад, Конвенція про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (1979), Конвенція про права осіб з інвалідністю (2006) [5].

За регіональною приналежністю:

Універсальні: діють у всьому світі (вся система ООН).

Регіональні: діють в межах певного регіону і часто передбачають більш ефективні механізми захисту. Наприклад, Європейська конвенція про захист прав людини (Рада Європи), Європейська соціальна хартія (переглянута) (1996) [6].

За поколінням (категорією) прав:

Перше покоління: цивільні та політичні права (право на життя, свободу слова, справедливий суд). Мають «негативний» характер, вимагають від держави невтручання в автономію особистості.

Друге покоління: соціальні, економічні та культурні права (право на працю, соціальне забезпечення, освіту). Мають «позитивний» характер, вимагають від держави активних дій та ресурсів для їх реалізації.

Третє покоління: права «солідарності» (право на мир, здорове навколишнє середовище, сталий розвиток). Їхня юридична природа та механізми захисту є предметом наукових дискусій [7, с. 23–25].

1.2. Конституційно-правові засади реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні

Конституційні норми як основа імплементації міжнародних стандартів

Конституційно-правові засади реалізації МСПЛ в Україні закріплені в ряді статей Основного Закону. Згідно зі ст. 9 Конституції України, «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України» [8]. Ця норма становить основу для безпосереднього застосування міжнародно-правових норм у національній правовій системі.

Стаття 8 Конституції України визначає, що «Україна визнає і діє на засадах міжнародного права», що свідчить про пріоритет міжнародно-правових норм у зовнішній та внутрішній політиці держави. Цей принцип є фундаментальним для розуміння місця міжнародного права в українській правовій системі.

Стаття 55 Конституції України закріплює право кожного звертатися за захистом своїх прав до міжнародних органів з прав людини, що є важливим механізмом реалізації МСПЛ. Це право є гарантією того, що національна система захисту прав людини не є виключною, а доповнюється міжнародними механізмами.

Законодавче забезпечення імплементації міжнародних стандартів

Закон України «Про міжнародні договори України» детально регулює процедуру укладення, виконання та денонсації міжнародних договорів [9]. Цей закон є важливим інструментом забезпечення відповідності національного законодавства міжнародним зобов'язанням України.

Особливе значення має Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [10], який встановлює механізми імплементації рішень ЄСПЛ в національну правову систему. Цей закон є важливим кроком у напрямку повної інтеграції України в європейський правовий простір.

1.3. Механізми імплементації міжнародних стандартів прав людини в Україні

Судові механізми імплементації

Верховний Суд України у своїй практиці неодноразово підкреслював пріоритет міжнародних договорів України перед національним законодавством. Зокрема, у постанові від 10.11.2021 у справі № 308/11160/19-ц суд зазначив, що «норми міжнародного права, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є безпосередньо діючими і підлягають застосуванню судами при розгляді конкретних справ» [11].

Конституційний Суд України також відіграє важливу роль у імплементації МСПЛ. У своїх рішеннях КСУ неодноразово посилався на міжнародні стандарти прав людини та практику ЄСПЛ при тлумаченні положень Конституції України [12].

Законодавчі механізми імплементації

Парламент України активно використовує законодавчі механізми імплементації МСПЛ. Прийняття таких законів, як Закон «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [13], спрямоване на імплементацію положень Стамбульської конвенції, свідчить про системну роботу з приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними стандартами.

1.4. Проблеми та перспективи вдосконалення механізмів імплементації міжнародних стандартів прав людини в Україні

Основні проблеми імплементації

Незважаючи на значні досягнення в галузі імплементації МСПЛ, в Україні залишаються певні проблеми:

По-перше, недостатня узгодженість між різними гілками влади в питаннях імплементації міжнародних стандартів. Часто спостерігається розбіжність у підходах до тлумачення та застосування міжнародно-правових норм.

По-друге, недостатня професійна підготовка суддів та працівників правоохоронних органів щодо застосування міжнародних стандартів прав людини.

По-третє, складність забезпечення повної відповідності національного законодавства міжнародним стандартам в умовах воєнного стану.

Шляхи вдосконалення механізмів імплементації

Для подальшого вдосконалення механізмів імплементації МСПЛ пропонується:

Розробка єдиної методики тлумачення та застосування міжнародних стандартів прав людини в національній правовій системі.

Підвищення кваліфікації суддів, прокурорів, адвокатів та інших правозахисників у сфері міжнародного права прав людини.

Створення спеціалізованого міжвідомчого органу з моніторингу імплементації міжнародних стандартів прав людини.

Активізація участі громадянського суспільства в процесі моніторингу та оцінки ефективності імплементації МСПЛ.

Таким чином, міжнародні стандарти прав людини являють собою складну багаторівневу систему норм, що постійно розвивається та адаптується до нових викликів. Конституція України створює необхідні правові підстави для ефективної імплементації МСПЛ у національну правову систему. Ефективна реалізація міжнародних стандартів прав людини є вирішальним чинником побудови правової держави, забезпечення верховенства права та успішної євроінтеграції України. Подальше вдосконалення механізмів імплементації цих стандартів є необхідною умовою реалізації конституційних принципів та міжнародних зобов'язань України. Перспективи подальших досліджень полягають у аналізі практичних аспектів реалізації МСПЛ у діяльності правоохоронних органів України, особливо в умовах воєнного стану, а також у дослідженні специфіки імплементації окремих категорій міжнародних стандартів прав людини.

2. МЕХАНІЗМИ ІНКОРПОРАЦІЇ ТА АДАПТАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ

2.1. Конституційно-правові основи реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні

Конституція України 1996 року стала фундаментальною правовою основою для інтеграції країни в міжнародний правовий простір. Основний Закон закріпив принцип верховенства права та пріоритетності міжнародного права у внутрішньодержавній сфері, відповідно до європейських традицій.

Конституційні норми:

Стаття 8 Конституції України проголошує: «Україна визнає і діє на засадах міжнародного права». Як зазначає Вікторія Валентинівна Комарова, ця норма має «принциповий, ідеологічний характер і є основою для всього механізму імплементації міжнародно-правових норм» [2, с. 78]. Вона свідчить про добровільне підпорядкування України міжнародно-правовому порядку.

Стаття 9 Конституції України констатує: «Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України», це є найважливіша норма, що встановлює механізм прямої інкорпорації.

Її практичне значення полягає в тому, що ратифіковані міжнародні договори:

- не потребують прийняття додаткових національних актів для набуття чинності;
- можуть безпосередньо застосовуватися судами та іншими державними органами;
- мають таку саму юридичну силу, як і закони України.

Стаття 18 Конституції України закріплює орієнтацію зовнішньої політики на «забезпечення національних інтересів і безпеки... сприяння становленню та розвитку міжнародного правопорядку», ця норма створює політико-правовий імператив для державних органів щодо дотримання міжнародних зобов'язань.

Стаття 55 Конституції України гарантує право кожного «звертатися за захистом своїх прав до міжнародних органів з прав людини», це право було реалізовано Україною шляхом ратифікації в 1997 році Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та визнання юрисдикції Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ).

Важливу роль у тлумаченні цих норм відіграє Конституційний Суд України (КСУ). У своєму Рішенні від 11.05.2022 р. № 4-р/2022 (справа про воєнний стан) КСУ підкреслив, що навіть в умовах воєнного стану Україна зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів прав людини, а обмеження прав мають бути пропорційними та відповідати вимогам міжнародного права [14].

2.2. Роль органів законодавчої та виконавчої влади в імплементаційному процесі

Процес імплементації є багатоетапним і потребує координації дій гілок влади: Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади (ЦОЗВ), Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен).

1. Верховна Рада України:

Згідно зі ст. 85 Конституції України, до повноважень парламенту належить:

– «Ратифікація та денонсація міжнародних договорів України» (п. 32);

– «Забезпечення прав людини і громадянина...» (п. 3).

Процедура ратифікації регулюється Законом України «Про міжнародні договори України». Після ратифікації договір набуває чинності і стає частиною національного законодавства. Крім того, парламент приймає закони, що приводять національне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів.

Приклади законодавчої імплементації:

– Прийняття Цивільного процесуального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України з урахуванням стандартів справедливого судового розгляду (ст. 6 ЄКПЛ);

– Прийняття Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (№ 2229-VIII) для імплементації положень Стамбульської конвенції;

– Прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків під час несення військової служби у Збройних Силах України та інших військових формуваннях» (№ 5801-IX), що реалізує принцип гендерної рівності.

2. Кабінет Міністрів України та центральні органи виконавчої влади (ЦОЗВ):

Уряд відіграє головну роль в оперативній імплементації. До його функцій належать:

– підготовка проектів міжнародних договорів та законопроектів про їх ратифікацію;

– прийняття підзаконних актів (постанов, розпоряджень), що деталізують процедури реалізації міжнародних стандартів;

– координація діяльності міністерств та відомств у цій сфері.

Наприклад, Міністерство юстиції України здійснює моніторинг законодавства на відповідність міжнародним зобов'язанням, а також представляє Україну в ЄСПЛ. Міністерство соціальної політики координує імплементацію конвенцій у сфері соціальних прав.

3. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини (Омбудсмен):

Цей конституційний орган є національним превентивним механізмом відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань.

Омбудсмен:

– здійснює моніторинг дотримання прав людини в місцях несвободи;

– аналізує законодавство на відповідність міжнародним стандартам;

– готує щорічні та спеціальні доповіді про стан дотримання прав людини в Україні.

2.3. Юрисдикція Європейського суду з прав людини та її вплив на українську правову систему

Визнання юрисдикції ЄСПЛ мало найбільший практичний вплив на правову систему України серед усіх міжнародних механізмів.

*Правова основа***:** Стаття 55 Конституції України та Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» (№ 3477-IV).

Вплив ЄСПЛ проявляється в наступному:

*1. Пряме виконання рішень***:** Україна зобов'язана виконувати остаточні рішення ЄСПЛ у справах, сторонами яких вона є (ст. 46 ЄКПЛ). Це передбачає як виплату справедливої компенсації позивачеві, так і вжиття індивідуальних та загальних заходів для усунення порушень. Наприклад,

після рішення у справі «Волос проти України» (скарга № 5163/07) щодо нелюдського утримання під вартою, в Україні було розпочато реформу системи слідчих ізоляторів.

2. Прецедентне право ЄСПЛ як джерело права: Згідно з ст. 17 Закону України «Про виконання рішень...», суди застосовують при розгляді справ практику ЄСПЛ як джерело права. Це означає, що навіть рішення, винесені проти інших держав, є обов'язковими для врахування українськими судами при тлумаченні норм національного права.

3. Позитивні зобов'язання держави: Практика ЄСПЛ змушує Україну вживати активних дій для захисту прав. Наприклад, у справі «Євтодієва проти України» (№ 58925/00) Суд підкреслив зобов'язання держави проводити ефективне розслідування злочинів, пов'язаних із домашнім насильством.

4. Підвищення якості національного правосуддя: Необхідність уникати нових порушень призвела до глибинних змін у процесуальному законодавстві, зокрема щодо тривалості судових процесів, незалежності суддів та доступу до адвоката.

Як зазначає Олександр Володимирович Сєргєєв, «практика ЄСПЛ стала каталізатором судової реформи в Україні, безпосередньо впливаючи на зміст законів та процедуру їх застосування» [15, с. 93].

Основні проблеми у взаємодії з ЄСПЛ:

– велика кількість справ проти України, що свідчить про системні проблеми (умови утримання під вартою, невиконання судових рішень, право на справедливий суд);

– тривалість виконання рішень, особливо тих, що вимагають законодавчих змін;

– складність забезпечення виконання рішень ЄСПЛ в умовах воєнного стану.

Таким чином, конституційно-правові засади, узгоджена діяльність органів влади та безпосередній вплив юрисдикції ЄСПЛ сформували в Україні комплексний, хоча й недосконалий, механізм інкорпорації та адаптації міжнародних стандартів прав людини.

3. ПРАКТИКА РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ЗАСТОСУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ В УКРАЇНІ

3.1. Аналіз судової практики щодо застосування міжнародних стандартів прав людини

Судова влада України відіграє головну роль у безпосередньому застосуванні міжнародних стандартів прав людини. Аналіз практики Верховного Суду та інших судів свідчить про поступове, але не безпроблемне, інтегрування цих стандартів у національну правозастосовну діяльність.

Позитивні тенденції:

Пряме застосування норм міжнародних договорів. Відповідно до ст. 9 Конституції України та ст. 19 Закону України «Про міжнародні договори України», суди все частіше посилаються на ратифіковані міжнародні договори.

Як зазначає Олександр Володимирович Скільський, «сучасна судова практика в Україні демонструє перехід від ігнорування міжнародних норм до їх активного використання при обґрунтуванні судових рішень» [16, с. 34].

Приклад: У справі № 757/11757/16-ц Верховний Суд захистив право приватним акціонерних товариств, посилаючись на статтю 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ (захист власності), визнавши, що національне законодавство має тлумачитися у світлі цієї норми [17]. Застосування практики ЄСПЛ як джерела тлумачення. Згідно із Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», суди зобов'язані застосовувати практику ЄСПЛ. Це стало рутинною практикою для Вищого антикорупційного суду, Верховного Суду та інших судів.

Приклад: У справі № 991/6327/18 Верховний Суд, посилаючись на практику ЄСПЛ (справа «Салдуз проти Туреччини»), зазначив, що право на адвоката з моменту затримання є фундаментальним елементом права на справедливий суд (ст. 6 ЄКПЛ) [18].

Вплив на кримінальне судочинство. Практика ЄСПЛ значно вплинула на трактування права на безстрокове оскарження у кримінальному процесі. Справи, пов'язані з умовами утримання під вартою (порушення ст. 3 ЄКПЛ), стали одними з найпоширеніших серед скарг проти України, що змусило суди більш ретельно підходити до питання обрання запобіжного заходу.

Проблеми у судовій практиці:

Нерівномірність застосування: Вищі суди (Верховний Суд, апеляційні суди) активно використовують практику ЄСПЛ, тоді як суди першої інстанції часто ігнорують її через недостатню кваліфікацію або консерватизм.

Формальне застосування: Іноді суди обмежуються лише формальною згадкою норми міжнародного договору або практики ЄСПЛ без глибинного аналізу її змісту та застосування до конкретних обставин справи.

Складність застосування в умовах воєнного стану: Виникають колізії між вимогами безпеки та стандартами прав людини. Наприклад, обмеження права на мирні зібрання чи свободу пересу-

вання потребують суворого дотримання принципу пропорційності, викладеного у практиці ЄСПЛ (справа «Лаврі against Росія»).

3.2. Проблеми та прогалини в національному законодавстві щодо відповідності міжнародним стандартам

Незважаючи на значний прогрес, в українському законодавстві залишаються численні проблемні зони.

Неповна імплементація «м'якого права»: Багато принципів, закріплених у документах «soft law» (наприклад, Декларація ООН про права селян), не знайшли повного відображення в національному законодавстві.

Системні проблеми, що викликають масові порушення:

Умови утримання під вартою: Порушення ст. 3 ЄКПЛ (заборона катувань) залишаються системною проблемою, про що свідчить велика кількість справ проти України в ЄСПЛ (наприклад, справа «Баріло проти України», де зафіксовано перенаселеність, антисанітарію та відсутність медичної допомоги).

Неефективне розслідування: Порушення ст. 2 (право на життя) та ст. 3 ЄКПЛ через відсутність ефективного офіційного розслідування фактів насильства, зокрема в зоні проведення АТО/ООС та під час воєнного стану.

Проблеми в умовах воєнного стану:

Застосування міжнародного гуманітарного права (МГП): Існують складнощі у поєднанні норм МГП (Женевські конвенції) з нормами міжнародного права прав людини щодо захисту цивільних осіб, військовополонених, осіб, які зникли безвісти.

Компенсація збитків: Відсутність чіткого механізму компенсації збитків цивільному населенню внаслідок бойових дій, що відповідав би стандартам Статті 1 Протоколу № 1 до ЄКПЛ та Статті 13 ЄКПЛ (ефективний засіб правового захисту). Прийняття Закону України «Про компенсацію збитків та пошкоджень, заподіяних внаслідок збройної агресії РФ» (№ 2320-IX) є кроком уперед, але його ефективність ще потребує оцінки.

Прогалини щодо окремих груп населення:

Права ЛГБТ-спільноти: Україна досі не імплементувала повністю стандарти Рекомендацій Комітету міністрів Ради Європи CM/Rec(2010)5 щодо боротьби з дискримінацією за ознакою сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності. Зокрема, відсутній інститут цивільного партнерства.

Захист прав ВПО: Хоча було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб» (№ 1706-VII), на практиці реалізація прав ВПО на житло, працю та соціальні послуги залишається значною проблемою.

3.3. Шляхи вдосконалення механізмів імплементації та забезпечення ефективної реалізації

Для подолання виявлених проблем необхідний комплексний підхід.

Законодавчі та інституційні заходи:

Системний моніторинг імплементації: Створення єдиної міжвідомчої електронної бази даних, що відстежує стан виконання кожного міжнародного договору та відповідних рішень ЄСПЛ.

Посилення ролі Омбудсмена: Надання Уповноваженому з прав людини права оскаржувати в Конституційному Суді України нормативно-правові акти, що суперечать міжнародним стандартам.

Прийняття Програмного закону «Про права людини»: Цей закон міг би кодифікувати та конкретизувати принципи та стандарти прав людини в українському законодавстві, усунувши розбіжності між різними кодексами та законами.

Підвищення кваліфікації правозахисників:

Інтеграція міжнародного права прав людини до навчальних програм: Обов'язкове вивчення практики ЄСПЛ та інших міжнародних органів у Національній школі суддів України, академіях прокурорів, МВС та адвокатури.

Розробка практичних посібників та методичних рекомендацій для суддів з конкретними прикладами застосування міжнародних стандартів у різних категоріях справ.

Запровадження ефективних механізмів виконання рішень:

Створення спеціалізованого органу (наприклад, Урядового уповноваженого з питань виконання рішень ЄСПЛ) для координації та моніторингу виконання як індивідуальних, так і загальних заходів, зазначених у рішеннях ЄСПЛ.

Запровадження автоматичного механізму перегляду судових рішень після винесення рішення ЄСПЛ, що встановило порушення в аналогічній справі.

Адаптація до умов воєнного стану:

Розробка чітких законодавчих процедур щодо дотримання гарантій прав людини при введенні воєнного стану, що відповідають ст. 15 ЄКПЛ (відступлення у надзвичайних ситуаціях). Обмеження прав мають бути чітко передбачені законом, пропорційними та недискримінаційними.

Створення ефективних механізмів документування воєнних злочинів з урахуванням стандартів Міжнародного кримінального суду та ЄСПЛ для подальшого забезпечення притягнення до відповідальності.

Таким чином, подолання проблем у реалізації міжнародних стандартів прав людини вимагає консолідованих зусиль усіх гілок влади, посилення ролі цивільного суспільства та неухильного дотримання курсу на євроінтеграцію, що є не політичним вибором, а стратегічним шляхом до створення дієвої системи захисту прав людини в Україні.

Висновки. Проведене дослідження щодо реалізації міжнародних стандартів прав людини на національному рівні дозволяє сформулювати ряд висновків, які підтверджують актуальність та практичну значимість обраної теми. Міжнародні стандарти прав людини є комплексною та ієрархічною системою, що включає універсальні та регіональні, юридично обов'язкові та рекомендаційні норми, спрямовані на встановлення мінімального рівня гарантій основних прав і свобод. Сутність цих стандартів полягає у визначенні критеріїв легітимності держави та інтернаціоналізації захисту прав людини, що виводить його за рамки виключно внутрішньої компетенції. Ефективність міжнародних стандартів безпосередньо залежить від функціонування розгалуженої системи міжнародного контролю, що поєднує договірні органи ООН та регіональні механізми, серед яких для України найбільш впливовим є Європейський суд з прав людини. Саме через ці механізми декларативні норми перетворюються на реальні інструменти впливу на національні правові системи.

Конституція України створила міцну правову основу для імплементації міжнародних стандартів, закріпивши принцип верховенства міжнародного права (ст. 8), механізм прямої дії ратифікованих міжнародних договорів (ст. 9) та право на звернення до міжнародних органів захисту (ст. 55). Такі норми є фундаментом для подальшої адаптації національного законодавства до європейських та загально-міжнародних вимог.

Механізм імплементації в Україні є багатоетапним і потребує узгодженої дії всіх гілок влади. Верховна Рада України відповідає за ратифікацію договорів та прийняття імплементаційного законодавства, Кабінет Міністрів – за розробку підзаконних актів та оперативну координацію, а судова влада – за безпосереднє застосування цих стандартів при розгляді конкретних справ. Головну роль як національний превентивний механізм відіграє Уповноважений Верховної Ради з прав людини.

Юрисдикція Європейського суду з прав людини мала найбільший трансформаційний вплив на правову систему України. Практика ЄСПЛ не лише змусила державу виплачувати компенсації та усувати системні порушення, але й стала джерелом права для українських судів, значно підвищивши якість правосуддя та послуживши каталізатором судової реформи.

Аналіз судової практики свідчить про поступове, але нерівномірне інтегрування міжнародних стандартів. Вищі суди все частіше посилаються на норми міжнародних договорів та практику ЄСПЛ, тоді як суди першої інстанції часто демонструють формалізм або недостатню обізнаність. Умови воєнного стану створюють додаткові виклики для дотримання стандартів, зокрема щодо пропорційності обмежень прав.

В українському законодавстві та правозастосуванні залишаються серйозні проблеми, що перешкоджають повноцінній реалізації міжнародних стандартів. До них належать: системні порушення щодо умов утримання під вартою (ст. 3 ЄКПЛ), неефективність розслідувань (ст. 2, 3 ЄКПЛ), невиконання судових рішень, а також прогалини у захисті прав вразливих груп (ЛГБТ, ВПО). Умови воєнного стану загострили проблеми компенсації збитків цивільному населенню та дотримання норм міжнародного гуманітарного права.

Для подальшого вдосконалення механізмів реалізації необхідний комплексний підхід, що включає:

– законодавчі та інституційні заходи (системний моніторинг, посилення ролі Омбудсмена, прийняття Програмного закону «Про права людини»).

– підвищення кваліфікації правозахисників через інтеграцію міжнародного права у навчальні програми.

– запровадження ефективних механізмів виконання рішень ЄСПЛ, включаючи створення спеціалізованого координаційного органу.

– розробку чітких процедур дотримання прав людини в умовах воєнного стану, що відповідають ст. 15 ЄКПЛ.

Отже, процес реалізації міжнародних стандартів прав людини в Україні є динамічним і незавершеним. Незважаючи на значний прогрес, зумовлений євроінтеграційним курсом країни, для досягнення повної відповідності національної правової системи міжнародним вимогам необхідні подальші цілеспрямовані зусилля держави та громадянського суспільства. Подолання існуючих викликів є не лише виконанням міжнародних зобов'язань, але й запорукою побудови правової, демократичної та соціальної держави, що відповідає прагненням українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Віденська декларація і Програма дій: прийнята на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 року. URL: https://www.ohchr.org/uk/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action (дата звернення: 17.10.2025).
2. Комарова В.В. Міжнародне право прав людини: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 480 с.
3. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рим, 4 листопада 1950 р. URL:https://www.echr.coe.int.
4. Загальна декларація прав людини: резолюція 217 А (III) ГА ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://www.ohchr.org/en/universal-declaration.
5. Конвенція про права осіб з інвалідністю: резолюція 61/106 ГА ООН від 13 грудня 2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/995_g71.
6. Європейська соціальна хартія (переглянута), Страсбург, 3 травня 1996р. URL: https://www.coe.int/en/web/european-social-charter.
7. Шелест М.П. Міжнародне право прав людини: навч. посіб. Харків: Право, 2020. 320 с.
8. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр.
9. Закон України «Про міжнародні договори України» від 29.06.2004 № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 50. Ст. 540. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15.
10. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. Ст. 260. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15.
11. Постанова Верховного Суду від 10.11.2021 у справі № 308/11160/19-ц. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101252777.
12. Рішення Конституційного Суду України у справі № 1-10/2021 від 15.07.2021. URL: https://ccu.gov.ua.
13. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 № 2229-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2018. № 11. Ст. 84. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про правовий режим воєнного стану» від 11.05.2022 № 4-р/2022. *Офіційний вісник України*. 2022. № 42. Ст. 2541. URL: https://ccu.gov.ua.
15. Сєргєєв О.В. Вплив Європейського суду з прав людини на національне правосуддя: монографія. Харків: Право, 2020. 210 с.
16. Скільський О.В. Судова практика як індикатор ефективності імплементації міжнародних стандартів прав людини. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2022. № 56. С. 32–36. URL: https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua.
17. Рішення Верховного Суду у справі № 757/11757/16-ц від 21.03.2018. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 17.10.2025).
18. Ухвала Верховного Суду у справі № 991/6327/18 від 11.02.2020. URL: https://reyestr.court.gov.ua/ (дата звернення: 17.10.2025).

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.65

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ: АНАЛІЗ КЛЮЧОВИХ ПОНЯТЬ

Лабик А.Р.,
аспірантка 1-го року навчання
спеціальності D9 Міжнародне право,
асистентка кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
Чернівецького національного університету
імені Юрія Федьковича
ORCID: 0009-0005-1376-6771
e-mail: a.labyk@chnu.edu.ua

Лабик А.Р. Міжнародне право прав людини в умовах цифровізації: аналіз ключових понять.

Стаття присвячена дослідженню явища всеохопної цифровізації в контексті забезпечення та захисту прав людини на міжнародному рівні. Встановлено, що відповідні процеси стали невід'ємним елементом як професійного, так і приватного життя кожної людини. Інформаційно-комунікаційні технології стрімко запроваджуються до всіх сфер функціонування суспільства, що зумовлює не лише нові можливості, а й несе невідомі раніше ризики, пов'язані із захистом особистих даних особи, боротьбою з дезінформацією, шпигунством, іншими правопорушеннями, місцем вчинення яких стає цифрове середовище. У зв'язку з цим, наявні механізми захисту прав людини не можуть залишатися незмінними, а повинні відповідати викликам сучасності. Проте їх встановлення вимагає всебічного дослідження проблеми впливу цифровізації на універсальну та регіональні правозахисні системи, першим етапом якого повинен стати аналіз основних термінів і понять.

У цьому дослідженні автор зробив спробу розмежувати поняття "оцифрування", "цифровізація" та "цифрова трансформація". Оцифрування (англ. digitization) являє собою початкову стадію відповідних процесів, що закладає основи для впровадження цифрових технологій до ручних процесів. Наступний етап – цифровізація – дозволяє полегшувати традиційні способи виконання тих чи інших завдань шляхом залучення цифрових технологій, без сутнісної трансформації здійснюваних операцій. Цифрова трансформація є заключним етапом, результатом якого стають глибинні перетворення соціально-економічного характеру.

Зроблено висновок про тісний зв'язок між проаналізованими поняттями, які становлять окремі стадії того самого процесу. Встановлено, що найменшого впливу інформаційно-комунікаційних технологій міжнародне право прав людини зазнає на етапі оцифрування, причому такий вплив має переважно позитивний характер. Цифровізація та цифрова трансформація зумовлюють виникнення нових прав, переосмислення традиційних, несуть нові можливості для пересічної особи. Разом з тим, із розвитком цифрових технологій зростають також ризики, пов'язані з діяльністю людини у цифровому середовищі, що вимагає активних дій від міжнародного співтовариства.

Ключові слова: міжнародне право, права людини, цифрові права, механізми захисту прав людини, цифровізація, цифрова трансформація.

Labyk A.R. International human rights law in the context of digitalization: analysis of key concepts.

The article is devoted to the study of the phenomenon of comprehensive digitalization in the context of ensuring and protecting human rights at the international level. It has been established that the relevant processes have become an integral part of both the professional and private life of every person. Information and communication technologies are rapidly being introduced into all spheres of society, which not only creates new opportunities but also poses previously unknown risks related to the protection of personal data, the fight against disinformation, espionage, and other offenses committed in the digital environment. In this regard, existing human rights protection mechanisms cannot remain unchanged but must respond to the challenges of today. However, their establishment requires a comprehensive study of the impact of digitalization on universal and regional human rights systems, the first stage of which should be an analysis of key terms and concepts.

In this study, the author attempted to distinguish between the concepts of "digitization," "digitalization," and "digital transformation." Digitization is the initial stage of the relevant processes,

laying the foundation for the introduction of digital technologies into manual processes. The next stage, digitalization, facilitates traditional methods of performing certain tasks by incorporating digital technologies without fundamentally transforming the operations being carried out. Digital transformation is the final stage, resulting in profound socio-economic changes.

A conclusion has been made about the close connection between the analyzed concepts, which constitute separate stages of the same process. It has been established that international human rights law is least affected by information and communication technologies at the digitization stage, and that this influence is predominantly positive. Digitization and digital transformation give rise to new rights, redefine traditional ones, and bring new opportunities for the average person. At the same time, with the development of digital technologies, the risks associated with human activity in the digital environment are also growing, which requires active action from the international community.

Key words: international law, human rights, digital rights, human rights protection mechanisms, digitization, digital transformation.

Постановка проблеми. На початку XXI століття увесь цивілізований світ зіткнувся із явищем глобальної цифровізації, яка з плином часу охопила практично всі сфери життя суспільства. Починаючи із вузькоспеціалізованих напрямів, пов'язаних із обчисленнями та аналізом обмеженої кількості даних, інформаційно-комунікаційні технології поширилися на сектори публічного врядування, бізнесу, обслуговування і, нарешті, – приватного життя людей. Міжнародне право не стало виключенням, адже ми можемо засвідчити зародження цифрової дипломатії, яка докорінно змінила класичні уявлення про міждержавну комунікацію та співпрацю. Проведення засідань органів міжнародних організацій у дистанційному форматі, цілодобовий доступ до текстів міжнародних договорів, міжнародної судової практики, актів "м'якого права", звітів та висновків за результатами діяльності різноманітних моніторингових місій, подання звернень до міжнародних інституцій із будь-якого куточка світу без необхідності долати величезні відстані – усе це було б неможливим, якби не цифровізація. Разом з тим, цей процес породив чимало викликів для держав і міжнародної спільноти в цілому, які, серед іншого, зіткнулися з необхідністю побудови ефективних механізмів гарантування цифрової безпеки, боротьби з цифровим розривом, дезінформацією, кібершпигунством та іншими нелегальними проявами, визначення меж втручання держави до цифрового простору. Безсумнівно, досягнення цих цілей неможливе без розуміння поняття та правової природи власне цифровізації та процесів, які її супроводжують, що зумовлює доцільність розмежування ключових термінів та їх роль у розвитку міжнародного права прав людини.

Метою статті є аналіз понять "цифровізація", "оцифрування", "цифрова трансформація" у контексті сучасного міжнародного права прав людини та визначення співвідношень між ними.

Стан опрацювання проблематики. Незважаючи на те, що цифровізація як явище з'явилася порівняно недавно, її дослідженню були присвячені окремі праці М.Г. Хаустової, А. МакАфі, П. Вайл, О.А. Бурбело, Н.В. Глинської, М.С., Міхровської, О.І. Хлебинської, М. Градільяс, Д.В.Т. Ллевеліна, Д. Бурхардт та ін. Питання регламентації, забезпечення і захисту прав людини на міжнародному рівні під впливом цифрової трансформації досліджували О.Є. Аврамова, О.С. Жидкова, О.О. Барабаш, Т.Є. Дунаєва, Д.М. Бєлов, О.В. Петришин, І.В. Захарчук, Л.І. Головіна, О.В. Савицький та ін.

Виклад основного матеріалу. Для того, щоб оцінити вплив цифровізації на розвиток міжнародного права прав людини, варто, насамперед, з'ясувати сутність цього явища. У роботах вітчизняних та іноземних дослідників можна зустріти такі терміни як "оцифрування" (з англ. – digitization), "цифровізація" (з англ. – digitalization) і "цифрова трансформація" (з англ. – digital transformation), які інколи ототожнюються, що спричиняє труднощі в аналізі співвідношень між ними. Незважаючи на те, що вони можуть бути використані для позначення того самого процесу, ці категорії за своєю суттю є різними.

Мабуть, найбільш очевидним та простим у тлумаченні є термін "оцифрування". Більшість дослідників сходяться на тому, що цей процес передбачає створення нових цифрових продуктів через перетворення та вдосконалення вже існуючих матеріальних об'єктів. Таким чином, тут мова йде переважно про зміну формату відображення даних [1, с. 110]. Оцифрування становить первинний етап на шляху до всеохопних трансформацій, та за своєю природою є виключно технічним процесом, який не вимагає сутнісних перетворень наявних фізичних аналогів. Можливі кілька варіантів оцифрування об'єктів, серед яких: а) просте перетворення, наприклад, паперового документа в електронний шляхом його сканування; б) відображення предметів матеріального світу у цифровому форматі (на фото чи супутниковому знімку); в) представлення даних про конкретний об'єкт у цифровій формі через відстеження процесів його функціонування за допомогою спеціальних приладів, сенсорів (наприклад, вимірювання температури та автоматична передача відповідних

значень для подальшої обробки) [2, с. 128]. Очевидно, наведені способи не передбачають аналізу зібраної інформації про фізичний аналог чи його якісних перетворень. Таким чином, можна зробити висновок про те, що оцифрування як процес є своєрідною першоосновою для подальшої цифровізації.

Безперечно, говорити про масштабні зміни для міжнародного права прав людини на етапі оцифрування зарано. Разом з тим, цілковите заперечення його впливу на відповідну сферу також було б недоцільним. З одного боку, оцифрування сприяє полегшенню доступу до необхідної, зокрема і правової, інформації, а також спрощує її поширення. Таким чином, обов'язок держав щодо забезпечення свободи вираження поглядів, передбаченої ст. 19 Загальної декларації прав людини 1948 р., ст. 10 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., наповнюється новим змістом [3, с. 321]. Це закладає основи для розширення правової природи традиційних прав людини. З іншого боку, перетворення персональних даних особи у цифровий формат спричиняє виникнення ризиків щодо її несанкціонованого використання, що, у свою чергу, веде до порушення права на приватне життя людини, гарантоване міжнародними актами універсального та регіонального рівнів.

Переходячи до аналізу поняття цифровізації, зазначимо, що на сьогодні міжнародна спільнота не виробила єдиного його визначення. Більше того, офіційні тлумачення відсутні також у внутрішньому законодавстві більшості держав. Разом з тим, можна виділити кілька способів встановлення змісту даного процесу у національних правових системах. По-перше, це розкриття сутності цифровізації через визначення термінів, які безпосередньо з нею пов'язані. Таким шляхом пішло японське законодавство: Основний закон Японії про формування цифрового суспільства № 35 від 19 травня 2021 року тлумачить словосполучення "цифрове суспільство", визначає базові принципи його розбудови, розкриває обов'язки щодо забезпечення рівного доступу до інформаційно-комунікаційних технологій, цифрової безпеки, захисту персональних даних та приватності споживачів. Разом з тим, визначення цифровізації можливо вивести з відповідних норм лише непрямим шляхом – у результаті аналізу дефініцій, що окреслюють процеси або явища, котрі передують чи є наслідком цифровізації [4]. По-друге, з'ясування головних характеристик процесу через аналіз заходів, які можуть бути вжиті органами державної влади чи представниками приватного сектору на виконання національних програм розбудови електронного урядування, стратегічного планування цифрової економіки тощо. Як приклад, можна навести Закон про сприяння розвитку електронного урядування (Закон про електронне урядування – EgovG) Німеччини від 25 липня 2013 року [5], Закон про інтегрований цифровий досвід 21 століття або IDEA 21 століття США від 10 травня 2018 року [6]. Вказані акти визначають зобов'язання органів державної влади забезпечувати публічність та прозорість їх діяльності через створення офіційних веб-сайтів, функціонування електронного документообігу та обліку, надання послуг фізичним і юридичним особам у дистанційному форматі. Нарешті, третій спосіб – розкриття суті цифровізації через норми, які стосуються захисту персональних даних, цифрової безпеки, підвищення цифрової грамотності населення, захисту прав людини у цифровому просторі. Так, Закон Франції про цифрову республіку № 2016-1321 від 7 жовтня 2016 року [7], Загальний регламент про захист даних ЄС від 27 квітня 2016 року [8] передбачають механізми контролю за діяльністю суб'єктів, які надають цифрові послуги, визначають способи захисту та відновлення порушених прав, встановлюють правову основу для відповідальності держав і приватних осіб за відповідні порушення тощо. Такий підхід дає змогу з'ясувати ключові характеристики і правову природу цифровізації шляхом аналізу законодавчо окреслених меж свободи фізичних та юридичних осіб у кіберпросторі, а також допустимі втручання суб'єктів владних повноважень у відповідні правовідносини.

Окремо варто відзначити вітчизняне законодавство в даній сфері. Фактично, Україна чи не єдиною взяла на себе сміливість закріпити (хоч і на рівні підзаконного нормативного акта) власне визначення поняття цифровізації. Так, в основних положеннях Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р, було вміщено наступне формулювання: "Цифровізація – насичення фізичного світу електронно-цифровими пристроями, засобами, системами та налагодження електронно-комунікаційного обміну між ними, що фактично уможливлює інтегральну взаємодію віртуального та фізичного, тобто створює кіберфізичний простір" [9]. Загалом, у визначенні зроблено акцент на синергії фізичного і цифрового простору, якої можливо досягти завдяки впровадженню інформаційно-комунікаційних технологій до існуючих систем. Варто зазначити, що наведена дефініція за своїм змістом відповідає тлумаченню цифровізації, яке знаходимо в роботах окремих дослідників. Її визначають як процес, при якому для здійснення звичних операцій використовуються нові засоби та методики, а самі дії мають місце вже не у фізичному, а в цифровому середовищі [10, с. 213]. Прикладом може стати запровадження електронної черги в органах державної

влади чи місцевого самоврядування, електронного документообігу, ведення офіційних вебсайтів, електронних баз даних тощо. Безсумнівно, подання офіційних звернень шляхом направлення їх на електронну поштову скриньку уповноваженого органу чи здійснення запису на особистий прийом через заповнення електронної форми не впливають на саму природу цих процесів. Звичайно, такі операції були б неможливими без спеціальних пристроїв, доступу до мережі Інтернет, автоматизації збору, обліку, аналізу окремих даних, проте суть їхня залишається незмінною. З цього можемо зробити висновок про те, що цифровізація є лише перехідною стадією між простим оцифруванням та більш масштабними змінами в соціальній, економічній, правовій сферах.

Варто вказати на те, що саме на цьому етапі очевидними стають перетворення і в міжнародному праві прав людини. Виникають нові та ширшим змістом наповнюються традиційні права людини. Нормативне закріплення як на національному, так і на міжнародному рівні одержують право на доступ до Інтернету, право на захист персональних даних у мережі, право бути забутим, право на безпечне цифрове середовище, захист від цифрової дискримінації, право на цифрову ідентичність тощо [11, с. 355]. Проте, висвітлення лише позитивного впливу цифровізації було б однобоким. Важко заперечити, що активна розробка та юридична фіксація нових прав зумовлена, серед іншого, численними загрозами цифрового середовища. Масштабна автоматизація звичних процесів та впровадження інноваційних технологій часто створюють підґрунтя для кіберзлочинності. Окрім цього, однією з важливих глобальних проблем залишається так званий "цифровий розрив", зумовлений різним рівнем економічного розвитку держав світу, що унеможливлює досягнення універсальності цифрових прав людини на даному етапі.

Перед тим, як перейти до аналізу наступної категорії, відзначимо, що в науковій літературі терміни "цифровізація" та "цифрова трансформація" досить часто використовуються на позначення того самого процесу, на відміну від оцифрування, щодо відмежування якого думки дослідників здебільшого збігаються. У зв'язку з цим, виникає ще один підхід до тлумачення сутності цифровізації, який відрізняється від наведеного вище та наповнює означене поняття ширшим змістом.

Незважаючи на те, що для українців словосполучення "цифрова трансформація" давно стало звичним, у нормативних актах інших держав та іноземній літературі воно зустрічається надзвичайно рідко. Очевидно, це пояснюється переважанням тлумачення цифровізації у широкому сенсі. Тут мова йде не лише про спрощення, пришвидшення чи вдосконалення окремих процесів, а про докорінну зміну мислення, моделей поведінки, підходів до планування та організації роботи в усіх сферах суспільного життя. В Україні цифрова трансформація розкривається як діяльність, що має на меті використання цифрових технологій для вирішення традиційних проблем інноваційними способами [12]. Таким чином, у даному визначенні увага зосереджена саме на методиці досягнення поставленого завдання, а не лише на засобах, що притаманно для цифровізації.

Цифрова трансформація – це, насамперед, соціально-економічний процес, адже його наслідком є глибинні перетворення комплексного характеру, які зачіпають не лише галузь бізнесу чи державного управління. Вони поширюються на всі сфери життя людини, у тому числі й особисту, змінюючи її світосприйняття, потреби, пріоритети, цінності, будуючи нові соціально-економічні реалії. Це, у свою чергу, веде до незворотних процесів – своєрідної "петлі", – адже чим масштабніші зміни зумовлює цифровізація, тим більшою стає необхідність у подальшій розробці та впровадженні все новіших та досконаліших технологій [2, с. 129]. Очевидним стає те, що цифрова трансформація є метою і результатом цифровізації, її наступним етапом, залишаючись при цьому динамічним явищем. Разом з тим, цей процес неможливий без сукупності умов, серед яких: 1) всеохопний характер відповідних перетворень; 2) ефективність здійснених трансформацій (а не запровадження змін заради змін); 3) доступність не лише для фахівців, які працюють з відповідними системами та цифровими аналогами, а й для непрофесійних користувачів [13, с. 9]; 4) високий рівень цифрової грамотності та культури суспільства.

Глибокі перетворення соціально-економічного характеру зумовлюють зміни також у сфері забезпечення та захисту прав людини, адже саме цифрова трансформація дозволила дізнатися про штучний інтелект, машинне навчання, автоматизовані системи озброєння. На шальках терезів опинилися, з одного боку – можливість автоматизації різноманітних послуг, зокрема і державних (наприклад, через вебпортал "Дія" в Україні), обробки та аналізу даних, виконання команд без участі людини, зменшення людських втрат у збройних конфліктах тощо, а з іншого – непередбачуваність таких цифрових екосистем, відсутність аргументації щодо прийнятих рішень, існування численних шкідливих програм та застосунків, виявити і запобігти яким стає все складніше. Усе це вимагає встановлення механізмів, які б дозволили не допускати порушення прав людини, а в разі їх допущення – забезпечувати ефективний захист і справедливу сатисфакцію для кожного. При цьому держави та міжнародна спільнота в цілому стоять перед необхідністю зберігати належний баланс між надмірною зарегульованістю цифрової сфери та повною відсутністю втручання у кіберпростір.

Висновки. Повертаючись до співвідношень між дослідженими поняттями, зазначимо, що оцифрування, цифровізація та цифрова трансформація становлять собою окремі етапи одного процесу, які

з розвитком та вдосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій, впровадженням інновацій у різні сфери життя суспільства, поступово випливають одне з одного. При цьому, сьогодні немає підстав говорити про встановлення чітких часових меж між ними, оскільки кожна попередня стадія не завершується остаточно, а продовжує доповнювати наступну, стаючи її невід'ємною частиною. Так, завдяки оцифруванню наявної інформації або ж тієї, яка виникне у майбутньому, стала б неможливою цифровізація, пришвидшення темпів якої неухильно веде до глобальної цифрової трансформації.

Важливо розуміти, що кожен із проаналізованих етапів справляв та продовжує справляти вплив на міжнародне право прав людини, яке завжди характеризувалося динамічністю та швидким реагуванням на актуальні виклики нового часу. Очевидно, що такий вплив має позитивні аспекти, серед яких варто виділити високий рівень доступності публічної інформації для пересічних громадян, полегшення доступу до правосуддя, посилення прозорості та підзвітності державних і міжнародних органів та інституцій, підтримка інклюзивності, виникнення нових прав і свобод людини у цифровому просторі. Разом з тим, стрімкі процеси цифровізації та цифрової трансформації зумовлюють також загрози, пов'язані із цифровим розривом, кіберзлочинністю, автоматизованою обробкою і несанкціонованим використанням персональних даних, дезінформацією, проблемою розмежування юрисдикції держав у цифровому просторі. З огляду на це, виникає необхідність у належній реакції на рівні міжнародної спільноти, що дало б змогу гармонізувати стандарти забезпечення і захисту прав людини та гарантувати безпечне цифрове середовище для кожного.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міхровська М.С. Цифровізація – нова ера. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2022. Вип. 6 (47). С. 110–114. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/v6_2022/22.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
2. Gradillas M., Llewellyn D.W.T. Distinguishing Digitization and Digitalization: A Systematic Review and Conceptual Framework. *Journal of Product Innovation Management.* 2025. № 42 (1). P. 112–143. DOI: https://doi.org/10.1111/jpim.12690 (дата звернення: 14.11.2025).
3. Юрченко М.М., Костова Н.І. Міжнародні стандарти ЄС щодо доступу до публічної інформації: порівняльний аналіз з Україною. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5. С. 320–322. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-5/75 (дата звернення: 14.11.2025).
4. Basic Act on Forming a Digital Society: Act № 35 of May 19, 2021. *Japanese Law Translation.* URL: https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4840/en (дата звернення: 14.11.2025).
5. Gesetz zur Förderung der Entwicklung der elektronischen Regierung: Gesetz vom 25. Juli 2013. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_egovg/englisch_egovg.html#p0014 (дата звернення: 14.11.2025).
6. 21st Century Integrated Digital Experience Act or the 21st Century IDEA: Public Law № 115-336 (12/20/2018). URL: https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/5759 (дата звернення: 14.11.2025).
7. Law for a Digital Republic: Act № 2016-1321 of October 7, 2016. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/JORFTEXT000033202746/ (дата звернення: 14.11.2025).
8. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) № 2016/679 від 27 квітня 2016 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 14.11.2025).
9. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text (дата звернення: 14.11.2025).
10. Євтушенко Н., Стеценко Д. Цифрова трансформація бізнесу в умовах війни в Україні: виклики та можливості. *Економічний простір.* 2024. № 191. С. 211–216. DOI: https://doi.org/10.32782/2224-6282/191-34 (дата звернення: 14.11.2025).
11. Захарчук І.. Міжнародне право в умовах цифровізації: становлення четвертого покоління прав людини. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 3 (5). С. 353–359. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.3.52 (дата звернення: 14.11.2025).
12. Про забезпечення реалізації деяких питань цифрового розвитку: Наказ Державного агентства з питань електронного урядування України від 9 квітня 2019 р. № 24. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0024883-19#Text (дата звернення: 14.11.2025).
13. Хаустова М.Г. Поняття цифровізації: національні та міжнародні підходи. *Право та інновації.* 2022. № 2 (38). С. 7–18. DOI: https://doi.org/10.37772/2518-1718-2022-2(38)-1 (дата звернення: 14.11.2025).

УДК 341.34
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.66

ТЯГАР ДОВЕДЕННЯ ВИНИ У МІЖНАРОДНОМУ КРИМІНАЛЬНОМУ СУДІ

Мамедов Г.А.,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу збору та обробки інформації
про порушення норм міжнародного гуманітарного права
угруповання Сил безпілотних систем Збройних Сил України
ORCID: 0009-0000-9569-345X
e-mail: mga.arcrimea@gmail.com

Мамедов Г.А. Тягар доведення вини у Міжнародному кримінальному суді.
У статті досліджено особливості тягаря доведення вини у Міжнародному кримінальному суді. Звертається увага, що в Міжнародному кримінальному суді як і у міжнародних органах захисту прав людини, презумпція невинуватості, що є фундаментальною для захисту прав людини, покладає на обвинувачення тягар доведення вини. Спростування обвинувачення є правом, а не обов'язком обвинуваченого; обвинувачений має право зберігати мовчання і не надавати жодних доказів, що прямо передбачено пунктом g статті 67(1) Римського статуту.

Звертається увага, що сторона захисту також вправі надавати докази. Якщо вона вирішить представити докази, судова палата може встановити кінцеві терміни та вимагати інформацію щодо їх представлення, включаючи: (a) короткий виклад доказів, на які обвинувачений має намір спиратися; (b) передбачувана тривалість допиту свідків та обговорення інших доказів; (c) кількість та особу (включаючи будь-які псевдоніми) свідків, яких буде викликано, і (d) розкриття доказів. При цьому, висуваючи підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, захист зобов'язаний надати докази на підтвердження своїх тверджень.

Підкреслюється, що на відміну від національних судів, де обвинувачення може бути представлене потерпілим, у Міжнародному кримінальному суді обов'язок доводити винуватість обвинуваченого є виключно функцією Прокурора. Акцентується, що за потерпілими залишається право подавати докази щодо вини чи невинуватості обвинуваченого та оскаржувати прийнятність або релевантність доказів під час судового розгляду. Римський статут на підставі статті 68 (3) вперше встановлює право на участь потерпілого в міжнародному кримінальному процесі; це право може бути реалізоване, якщо особисті інтереси потерпілих зачіпаються на стадіях провадження, визначених Судом як належні, і у спосіб, який не завдає шкоди правам обвинуваченого та не суперечить їм, а також справедливому та неупередженому судовому розгляду.

Окрему увагу приділено участі законних представників потерпілих у поданні доказів відповідно до Римського статуту та практики Міжнародного кримінального суду.

Ключові слова: тягар доведення вини, презумпція невинуватості, докази, обвинувачений, потерпілий, Міжнародний кримінальний суд, принцип, індивідуальна кримінальна відповідальність.

Mamedov G.A. The burden of proof in the International Criminal Court.
The article examines the specifics of the burden of proof in the International Criminal Court. It is noted that in the International Criminal Court, as in international human rights bodies, the presumption of innocence, which is fundamental to the protection of human rights, places the burden of proof on the prosecution. Rebuttal of the accusation is a right, not an obligation, of the accused; the accused has the right to remain silent and not to present any evidence, as expressly provided for in Article 67(1) (g) of the Rome Statute.

It is noted that the defence also has the right to present evidence. If it decides to present evidence, the Trial Chamber may set time limits and request information regarding its presentation, including: (a) a summary of the evidence on which the accused intends to rely; (b) the estimated duration of the examination of witnesses and discussion of other evidence; (c) the number and identity (including any pseudonyms) of witnesses to be called; and (d) the disclosure of evidence. In raising the grounds for exemption from criminal responsibility, the defence is required to present evidence in support of its claims. It is emphasized that, unlike in national courts, where the prosecution may be presented by the victim, in the International Criminal Court the burden of proving the guilt of the accused is solely the function of the Prosecutor. It is emphasized that victims retain the right to present evidence regarding the guilt or innocence of the accused and to challenge the admissibility or relevance of the evidence during the trial. The Rome Statute, under Article 68 (3), establishes for the first time the

right of victims to participate in international criminal proceedings; this right may be exercised if the personal interests of victims are affected at the stages of the proceedings determined by the Court to be appropriate and in a manner that does not prejudice or conflict with the rights of the accused and a fair and impartial trial.

Particular attention is paid to the participation of legal representatives of victims in the presentation of evidence in accordance with the Rome Statute and the practice of the International Criminal Court.

Key words: burden of proof, presumption of innocence, evidence, accused, victim, International Criminal Court, principle, individual criminal responsibility.

Постановка проблеми. Презумпція невинуватості є, мабуть, найважливішим правом будь-якого обвинуваченого у кримінальному процесі. Вона закріплена у низці міжнародно-правових актах з прав людини, таких як Загальна декларація прав людини 1948 року (пункт 1 статті 11) [1], Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року (пункт 2 статті 14) [2] та Європейська конвенція з прав людини 1950 року (пункт 2 статті 6) [3]. Зокрема, згідно пункту 1 статті 11 Загальної декларації прав людини, «кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту». Відповідно до пунктом 2 статті 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 року, «кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом». За пунктом 2 статті 6 Європейської конвенції з прав людини 1950 року, «кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено в законному порядку».

Презумпція невинуватості, яка є фундаментальною для захисту прав людини у кримінальному процесі, покладає на обвинувачення тягар доведення вини. На це особливо звертають увагу органи у сфері міжнародного контролю за дотриманням прав людини. Зокрема, Комітет ООН з прав людини у своєму Загальному коментарі № 32 (General comment no. 32, Article 14, Right to equality before courts and tribunals and to fair trial.), який був складений на підставі аналізу його багаторічної практики, підкреслив, що жодна вина не може бути презюмована, доки обвинувачення не буде доведено; принцип презумпції невинуватості гарантує, що обвинувачений має вигоду сумнівів, і вимагає, щоб з особами, обвинуваченими у вчиненні злочину, поводилися відповідно до цього принципу. Усі органи державної влади зобов'язані утримуватися від упередження результатів судового розгляду, наприклад через утримання від публічних заяв, що підтверджують вину обвинуваченого [4, п. 30]. Аналогічна позиція сформована і Європейським судом з прав людини, який підкреслив, зокрема в рішенні в справі Telfner v. Austria, що презумпція невинуватості буде порушена, якщо тягар доведення перекладається з обвинувачення на захист [5, п. 15]. Ще в одному з рішень Європейський Суд з прав людини наполягає, що тягар доведення не може бути перенесений у провадження щодо компенсації, розпочате після остаточного рішення про припинення провадження [6, п. 25]. Європейський Суд з прав людини також неодноразово робив висновок про порушення принципу презумпції невинуватості в разі публічних заяв представників поліції чи/або прокуратури, що підтверджують вину обвинуваченого до того, як було судом було винесено вирок в справі.

Схожий принцип закладений і відповідно до пункту 2 статті 66 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду, яка передбачає, що тягар доведення вини обвинуваченого покладено на Прокурора. Спростування обвинувачення є правом, і в жодному разі не його обов'язком, зазначив МКС в рішенні в справі Prosecutor v Dyilo [7, п. 55]. Ба більше, як звертає увагу Міжнародний Кримінальний Суд в рішенні в справі Prosecutor v. Dominic Ongwen, обвинувачений має право зберігати мовчання і не надавати жодних доказів, що прямо передбачено пунктом g статті 67(1) Римського статуту [8, п. 2].

Стан опрацювання проблематики. У міжнародно-правовій доктрині окремі аспекти презумпції невинуватості та тягаря доведення вини досліджували низка науковців, зокрема С.С. Андрейченко, М.В. Буроменський, О.В. Буткевич, В.В. Гутник, А. Касеззе, В.М. Лисик, В.В. Попко, О.В. Сенаторова, У. Шабас та ін. У цій статті автором зроблено спробу, на підставі вивчення практики Міжнародного кримінального суду, дати комплексний аналіз тягаря доведення вини обвинуваченого у Міжнародному кримінальному суді та визначити її особливі риси.

Метою цієї статті є аналіз тягаря доведення вини обвинуваченого у Міжнародному кримінальному суді, зокрема, дослідження його нормативного змісту у практиці Міжнародного кримінального суду.

Виклад основного матеріалу. Судова Палата Міжнародного кримінального суду у справі Аль Хасан, звернула увагу, що стаття 66 (2) Римського статуту покладає на Прокурора обов'язок дове-

сти вину обвинуваченого, а стаття 66 (3) Римського статуту МКС передбачає, що для засудження обвинуваченого Суд має бути переконаний у винуватості обвинуваченого поза розумним сумнівом. Крім того, пункт і) статті 67(1) Римського статуту вимагає, щоб обвинувачення не могло «покладати на нього чи неї будь-яке повернення тягаря доведення або будь-якого тягаря спростування». На важливість неухильного дотримання цієї норми Суд неодноразово звертає увагу. [9, п. 1739].

Однак, у справі Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud виникло додаткове питання, чи несе Прокурор тягар доведення обставин, які виключають кримінальну відповідальність. Прямої відповіді на нього в Римському Статуті не міститься. Проте, Судова палата підкреслила, що відповідно до загальних положень названих вище статей Римського Статуту, доведення вини обвинуваченого покладається на прокурора. Однак це не означає, що прокурор несе «сам по собі тягар спростувати кожен елемент підстави, що виключає кримінальну відповідальність обвинуваченого». Іншими словами, відсутність у обвинувачення належних доказів вини підсудного надають можливість прокуророві лише відмовитися від обвинувачення не вдаючись в пояснення обставин, що виключають кримінальну відповідальність особи обвинуваченого. Відтак, Суд зазначив в рішенні в справі Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud, що висуваючи підстави для звільнення від кримінальної відповідальності, надати докази на підтвердження своїх тверджень повинна сторона захисту [9, п. 1739]. Сторона обвинувачення має або їх спростувати, або погодитися з їх існуванням, але не повинна їх додатково доводити чи підтверджувати.

Римський Статут Міжнародного кримінального Суду передбачає, що сторона захисту також має право надавати докази, але встановлює процесуальні вимоги, що вірогідно виконують також функцію запобіжника від процесуальних зловживань. Отже, якщо сторона захисту вирішить представити докази, судова палата може встановити кінцеві терміни та вимагати інформацію щодо їх представлення, включаючи: (a) короткий виклад доказів, на які обвинувачений має намір спиратися; (b) передбачувана тривалість допиту свідків та обговорення інших доказів; (c) кількість та особу (включаючи будь-які псевдоніми) свідків, яких буде викликано, і (d) розкриття доказів [10, п. 2].

У цьому контексті важливим стало рішення Апеляційної палати у справі Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo, яка підкреслила, що стаття 66 (2) Римського статуту передбачає, що «обов'язок довести вину обвинуваченого покладається на Прокурора». Відтак, право надавати докази щодо винуватості чи невинуватості обвинуваченого та право оскаржувати прийнятність або релевантність доказів у судовому провадженні належить насамперед сторонам, тобто стороні обвинувачення та стороні захисту.

Також варто зауважити, що як зауважується у міжнародно-правовій доктрині, у Міжнародному Кримінальному Суді обов'язок доводити винуватість обвинуваченого є виключно функцією Прокурора, на відміну від внутрішньодержавних судів, де функція обвинувачення може бути представлене потерпілим. Цим доволі цікавим спостереженням ділиться, зокрема, В.В. Гутник [11, с. 81]. Цю специфічну обставину не пояснюють, а ні Статут Міжнародного Кримінального Суду, а ні науковці, які констатують таку особливість. Можна припустити, що ці положення Статуту і практики Міжнародного Кримінального Суду мають на меті процесуальну економію: масштабність міжнародних злочинів, у вчиненні яких звинувачують осіб, що постають перед Судом, може мати наслідком визнання потерпілими сотень осіб; представлення функції обвинувачення їм усім може перетворити процес в нескінченний, що завадить як забезпеченню дієвості принципу презумпції невинуватості, так і досягненню мети невідворотності міжнародного кримінального покарання.

Апеляційна палата Міжнародного Кримінального Суду звертає увагу, що перше речення статті 69 (3) Римського статуту чітко передбачає: «Сторони можуть подати докази, що стосуються справи, відповідно до статті 64». Норми Римського статуту містять численні положення, які підтверджують це тлумачення, наприклад ті, що стосуються ролі, призначеної конкретно Прокурору, зокрема, у розслідуванні злочинів, формулюванні звинувачень і визначенні того, які докази мають бути надані щодо обвинувачень (статті 15 , 53, 54, 58 і 61 (5) Статуту МКС). Крім того, режим розкриття інформації, який міститься в правилах 76–84 Регламенту Суду, в якому встановлюються конкретні зобов'язання сторін у цьому відношенні, є ще одним показником того, що зазначена схема спрямована на сторони, а не на потерпілих. Такий висновок безпосередньо слідує з позиції, яку МКС зайняв в рішенні в справі Prosecutor v Dyilo [12, п. 93] і в подальшому неодноразово на неї посилався. Крім того, Міжнародний Кримінальний Суд в своїх рішеннях, зокрема, в рішенні Prosecutor v. Uhuru Muigai Kenyatta, підкреслює, що Палата яка розглядає справу повинна забезпечити, щоб потерпілі не розглядалися як підтримка обвинувачення, яка допомагає обвинуваченню виконати свій тягар доведення, оскільки це підривало б принцип рівності сторін і справедливість судового розгляду. Наприклад, «обвинуваченого не слід примушувати розглядати велику кількість поглядів і проблем потерпілих, які виходять за межі обвинувачення, з якими обвинувачений також повинен ознайомитися» [13, п. 13].

Проте, Апеляційна палата підкреслює, що за потерпілими залишається право подавати докази щодо вини чи невинуватості обвинуваченого та оскаржувати прийнятність або релевантність доказів під час судового розгляду. Римський статут у статті 68 (3) вперше встановлює право на участь потерпілого в міжнародному кримінальному процесі. Це право може бути реалізоване, якщо особисті інтереси потерпілих зачіпаються на стадіях провадження, визначених Судом як належні, і у спосіб, який не завдає шкоди правам обвинуваченого та не суперечить їм, а також справедливому та неупередженому судовому розгляду.

Щоб реалізувати дух і зміст статті 68 (3) Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду в контексті судового провадження, її необхідно тлумачити таким чином, щоб участь потерпілих мала значення. Є всі підстави вважати, що докази, які мають бути надані під час судового розгляду і які не стосуються вини чи невинуватості обвинуваченого, швидше за все, будуть вважатися неприйнятними та невідповідними. Якби потерпілим загалом і за будь-яких обставин було заборонено надавати докази, що стосуються вини чи невинуватості обвинуваченого, а також оскаржувати прийнятність чи релевантність доказів, їхнє право брати участь у судовому розгляді могло б стати неефективним. На це звертається увага, зокрема, в рішенні Суду в справі Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo [12, п. 97].

На додаток до цього Міжнародний Кримінальний Суд наголошує на участь законних представників потерпілих у поданні доказів. Зокрема, вони можуть, наприклад, допитати свідків щодо питань, що стосуються інтересів потерпілих, щоб уточнити деталі їхніх свідчень і отримати додаткові факти, незважаючи на те, що вони стосуються вини чи невинуватості потерпілого. В цьому сенсі цікавим є пояснення Міжнародного Кримінального Суду мети надання законним представника потерпілих права проводити допити свідків і не лише. Так, в рішенні в справі Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo Суд зазначив, що відповідно до вимог Римського статуту МКС, «допит законними представниками потерпілих був пов'язаний у практиці Судової та Апеляційної палат Міжнародного кримінального суду з ширшою метою, а саме надання допомоги суду у його пошуках істини» [14, п. 27].

Висновки. Презумпція невинуватості, яка є фундаментальною для захисту прав людини, покладає на обвинувачення тягар доведення вини. Пункт 2 статті 66 Римського статуту Міжнародного Кримінального Суду передбачає, що тягар доведення вини обвинуваченого покладено на Прокурора, відтак, спростування обвинувачення є правом, а не обов'язком обвинуваченого. Як неодноразово звертає увагу МКС, обвинувачений має право зберігати мовчання і не надавати жодних доказів, що прямо передбачено пунктом g) статті 67(1) Римського статуту. Для засудження обвинуваченого судова палата Міжнародного Кримінального Суду має бути переконана у винуватості обвинуваченого поза розумним сумнівом.

Сторона захисту також вправі надавати докази. Якщо вона вирішить представити докази, судова палата може встановити кінцеві терміни та вимагати інформацію щодо їх представлення, включаючи: а) короткий виклад доказів, на які обвинувачений має намір спиратися; б) передбачувана тривалість допиту свідків та обговорення інших доказів; в) кількість та особу (включаючи будь-які псевдоніми) свідків, яких буде викликано, і г) розкриття доказів. Такі вимоги пояснюються вимогами процесуальної економії в інтересах забезпечення дієвості принципу презумпції невинуватості та забезпечення принципу невідворотності кримінального покарання.

У потерпілого є право подавати докази щодо винуватості чи невинуватості обвинуваченого та оскаржувати прийнятність або релевантність доказів під час судового розгляду. Римський статут МКС у статті 68 (3) встановлює право на участь потерпілого в міжнародному кримінальному правосудді. Це право може бути реалізоване, якщо особисті інтереси потерпілих зачіпаються на стадіях провадження, визначених відповідними палатами МКС як належні, і у спосіб, який не завдає шкоди правам обвинуваченого та не суперечить їм, а також справедливому та неупередженому судовому розгляду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Загальна декларація прав людини 1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
2. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права 1966 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
3. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
4. General comment no. 32, Article 14, Right to equality before courts and tribunals and to fair trial. Doc. No.: CCPR/C/GC/32, 23 August 2007. URL: https://www.refworld.org/legal/general/hrc/2007/en/52583.

5. Case of Telfner v. Austria (Application no. 33501/96). JUDGMENT, 20 March 2001, para. 15. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-59347.
6. Case of Capeau v. Belgium (Application no. 42914/98), JUDGMENT, 13 January 2005, para. 25. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-67961.
7. Prosecutor v Dyilo. ICC. Case No. ICC-01/04-01/06. Redacted Second Decision on disclosure by the defence and Decision on whether the prosecution may contact defence witnesses, 20 January 2010, Para. 55. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-2192-red.
8. Prosecutor v. Dominic Ongwen. ICC. Case No. ICC-02/04-01/15. Preliminary Directions for any LRV or Defence Evidence Presentation, 13 October 2017. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-02/04-01/15-1021.
9. Prosecutor v. Al Hassan Ag Abdoul Aziz Ag Mohamed Ag Mahmoud. ICC. Case No.: ICC-01/12-01/18. Public redacted version of Trial Judgment, 26 June 2024. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/12-01/18-2594-red.
10. Prosecutor v. Jean-Pierre Bemba Gombo, Aimé Kilolo Musamba, Jean-Jacques Mangenda Kabongo, Fidèle Babala Wandu and Narcisse Arido. ICC. Case No.: ICC-01/05-01/13. Directions on Defence Presentation of Evidence, 03 November 2015. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/05-01/13-1450.
11. Гутник В.В. Процесуальні права учасників міжнародних збройних конфліктів у міжнародних кримінальних судах [Текст]: монографія; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2016. 302 с.
12. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. ICC. Case No.: ICC-01/04-01/06. Judgment on the appeals of The Prosecutor and The Defence against Trial Chamber I's Decision on Victims' Participation of 18 January 2008, 11 July 2008. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-1432.
13. Prosecutor v. Uhuru Muigai Kenyatta. ICC. Case No.: ICC-01/09-02/11. Decision on victims' representation and participation Trial Chamber V, 03 October 2012. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/09-02/11-498.
14. Prosecutor v. Thomas Lubanga Dyilo. ICC. Case No. ICC-01/04-01/06. Decision on the Manner of Questioning Witnesses by the Legal Representatives of Victims, 16 September 2009. URL: https://www.icc-cpi.int/court-record/icc-01/04-01/06-2127.

УДК 341.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.67

МЕХАНІЗМИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПРАЦІ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИХ КОРПОРАЦІЙ

Маркосян Л.М.,
студентка факультету міжнародного та європейського права
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0005-4454-6392
e-mail: luiza290105@gmail.com

Маркосян Л.М. Механізми впливу Міжнародної організації праці на діяльність транснаціональних корпорацій.

Стаття присвячена комплексному аналізу механізмів впливу Міжнародної організації праці на діяльність транснаціональних корпорацій у контексті забезпечення дотримання міжнародних трудових стандартів. Актуальність дослідження зумовлена зростаючою роллю транснаціональних корпорацій у глобальній економіці та необхідністю забезпечення захисту прав працівників у транснаціональному бізнес-середовищі. Досліджується підхід МОП до регулювання діяльності багатонаціональних підприємств, аналізуючи перехід до інструментів «м'якого права». У статті детально розглядається Тристороння декларація принципів щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики як центральний документ у системі впливу МОП на транснаціональні корпорації. Увага приділяється аналізу унікальної тристоронньої структури Організації, що забезпечує паритетне представництво урядів, працівників та роботодавців. Автор систематизує інструменти реалізації Декларації, включаючи механізми просування принципів через інформаційну діяльність та технічну підтримку, забезпечення діалогу між профспілками та компаніями за посередництва Міжнародного бюро праці, процедуру тлумачення положень Декларації для вирішення спірних питань її застосування. У роботі оцінюється ефективність наявних механізмів впливу, визначаючи їх переважно заохочувальний характер та відсутність юридично обов'язкової сили. Автор обґрунтовує висновок про обмеженість виключно рекомендаційних інструментів для забезпечення належного захисту трудових прав працівників транснаціональних корпорацій. Водночас відзначається, що децентралізовані механізми та інструменти «м'якого права» потенційно можуть забезпечити більш оперативне покращення умов праці порівняно з традиційними міждержавними механізмами ратифікації конвенцій. Дослідження демонструє складність досягнення консенсусу між усіма учасниками тристоронньої структури Міжнародної організації праці, що є головною перешкодою для створення обов'язкових механізмів контролю. Стаття окреслює можливий напрям розвитку міжнародно-правового регулювання діяльності ТНК. Автор підкреслює важливість збереження уваги міжнародної спільноти до питання регулювання діяльності транснаціональних корпорацій у контексті захисту прав працівників та підтримує наміри Організації продовжувати сприяти відповідальному веденню бізнесу відповідно до програми на наступні роки.

Ключові слова: Міжнародна організація праці, транснаціональні корпорації, «м'яке право», сприяння дотриманню прав працівників, корпоративна соціальна відповідальність.

Markosian L.M. Mechanisms of the International Labour Organization's influence on the operations of multinational enterprises.

The article is dedicated to a comprehensive analysis of the International Labour Organization's mechanisms of influence on the operations of multinational enterprises in the context of ensuring compliance with international labour standards. The relevance of the study is determined by the growing role of multinational enterprises in the global economy and the need to ensure the protection of workers' rights in the cross-border business environment. The ILO's approach to regulating the activities of multinational enterprises is examined, analyzing the transition to «soft law» instruments. The article examines in detail the Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy as a central document in the International Labour Organization's system of influence on MNEs. Attention is paid to analyzing the Organization's unique tripartite structure, which ensures equal representation of governments, workers and employers. The author systematizes the operational tools of the Declaration, including mechanisms for promoting principles through information activities and technical support, ensuring dialogue between trade unions and companies through the assistance of the International Labour Office, and the procedure for interpreting the provisions of the Declaration

to resolve disputes regarding its application. The study evaluates the effectiveness of existing influence mechanisms, identifying their predominantly promotional character and the absence of legally binding force. The author makes a conclusion on the limitations of non-binding instruments for ensuring adequate protection of workers' rights in MNEs. At the same time, it is noted that decentralized mechanisms and «soft law» instruments can potentially provide more prompt improvement of working conditions compared to traditional interstate mechanisms of convention ratification. The study demonstrates the complexity of achieving consensus among all participants in the International Labour Organization's tripartite structure, which is the main obstacle to creating mandatory control mechanisms. The article outlines a possible direction for the development of international legal regulation of multinational enterprises' activities. The author emphasizes the importance of maintaining the international community's attention to the issue of regulating MNEs' activities in the context of protecting workers' rights and supports the Organization's intentions to continue promoting responsible business conduct in accordance with the programme for the coming years.

Key words: International Labour Organization, multinational enterprises, «soft law», promotion of respect for workers' rights, Corporate Social Responsibility.

Постановка проблеми. Тенденція до транснаціоналізації господарства вже давно породила зміни у світовій економічній парадигмі. Останні кілька десятиліть точаться дискусії з приводу ролі та сутності нетрадиційного суб'єкта на міжнародній арені – транснаціональних корпорацій (далі – ТНК). Крім того, зважаючи на вплив таких підприємств на більшість сфер загальносвітового значення і виникнення нових загроз щодо економічного дисбалансу, екологічної безпеки, обробки персональних даних та ін., набуло особливого значення формулювання способів впливу на поведінку таких суб'єктів. Зокрема, міжнародні міжурядові організації (здебільшого під егідою ООН) розробляють програми щодо сприяння соціальній відповідальності транснаціонального бізнесу.

Демонструє вплив ТНК на суспільне життя і сучасна статистика щодо працевлаштування. У європейському контексті, до прикладу, наявні дані EuroGroups register за 2023 рік, що свідчать про залучення до роботи у великих багатонаціональних групах підприємств майже 34 мільйонів осіб по території країн ЄС та ЄАВТ. Прослідковується тенденція до зростання відсотку зайнятості в таких групах підприємств [1]. Виникає питання про дотримання ТНК стандартів щодо захисту прав працівників, встановлених на міжнародно-правовому рівні. Стає актуальним дослідити можливості впливу провідної міжнародної організації з заохочення трудових прав – Міжнародної організації праці (далі – МОП, Організація) – на цю проблему.

Метою дослідження є розгляд міжнародно-правового регулювання відносин МОП у сфері дотримання загальноприйнятих стандартів щодо прав працівників ТНК.

Стан опрацювання проблематики. Зарубіжна наука вже багато років займається дослідженням місця ТНК в міжнародному праві та системі міжнародно-правового регулювання. Серед прикладів робіт іноземних вчених варто виділити доробки Я. Вутерса та А.-Л. Чане, які є авторами змістовної праці про права та обов'язки ТНК згідно з міжнародним правом [2], а також Р. Мареса, який детально досліджував спроби ООН щодо регулювання ТНК [3]. Зокрема, зацікавленість цією тематикою підвищується у контексті напрямку «бізнес і права людини»: суттєвим є внесок Дж. Раггі, який аналізував проблеми регулювання транскордонного бізнесу в контексті Керівних принципів щодо бізнесу та прав людини ООН [4]. Щодо процесів безпосередньо в МОП, питанням методів впливу цієї організації на формування міжнародного правопорядку займались В. Яковлескі, С. Джербі та Т. Бірстекер [5]. Напрацювання щодо перспектив регулювання трудових відносин в контексті діяльності ТНК належить Д. Блейку, хоча його робота є дещо застарілою [6].

У вітчизняній науці питанням регулювання діяльності ТНК займались нечисленні автори, серед яких Н.В. Плахотнюк та Р.Д. Шобат [7], Ю. Гончарова та М. Удовенко [8]. Взаємодію ТНК з міжнародними міжурядовими організаціями аналізувала Г. Гридасова [9]. Втім, питання впливу МОП на діяльність ТНК не є висвітленим українськими вченими.

Отже, можемо стверджувати про актуальність даної тематики і необхідність її подальшого опрацювання.

Виклад основного матеріалу. Історія МОП почалась понад століття тому, з заснування у 1919 році XIII частиною Версальського договору. Основною метою створення МОП було визначено забезпечення «соціальної справедливості»; преамбула Статуту містить цілі та завдання, серед яких: захист інтересів та прав трудящих шляхом регламентації робочого часу, запобігання безробіттю, встановлення гарантії заробітної плати та визнання принципу рівності оплати за однакову працю; захист працівників від професійних захворювань та травматизму на виробництві; регламентація питань соціального страхування тощо [10]. У подальшому, Філадельфійською декларацією 1944 року було конкретизовано зобов'язання МОП сприяти реалізації програм, спрямованих на розвиток

різних аспектів соціального забезпечення працівників та покращення умов праці. Унікальна риса Організації – тристороннє представництво: урядів, працівників та роботодавців – передбачена ст. 3 та 7 Статуту МОП і покликана забезпечити врахування позицій як урядів, так і соціальних партнерів під час розробки політик організації та трудових стандартів.

Відзначається, що глобалізаційні процеси стали викликом для статусу МОП як провідної структури в сфері регламентації праці [5, с. 83]. Серед основних приводів для критики: послаблення ролі в глобальному управлінні та нормотворенні, низькі показники ратифікації конвенцій, надто широкий мандат, а також, як зазначається, недостатня репрезентативність і обмежувальна процедура прийняття рішень [5, с. 83]. У той же час, зусилля МОП щодо адаптації до нових умов прослідковуються у переході від виключного використання традиційних міжнародно-правових актів до застосування інструментів «м'якого права» з метою сприяння дотриманню прав працівників, у активізації співпраці з ширшим колом суб'єктів за межами її тристоронньої структури для більш вдалої імплементації стандартів і нарощування власного потенціалу, а також Організація стала більш відкритою до децентралізованих механізмів управління та саморегулювання, на додаток до класичної моделі державного регулювання трудових відносин [5, с. 83].

У відношенні до питань, пов'язаних з ТНК, відобразився один із загальних трендів у діяльності МОП. Як реагування на зростаючу стурбованість щодо економічного та політичного впливу багатонаціональних підприємств в 1960-70х роках, Організація вдалась до розробки акту «м'якого права», який би слугував інструментом необов'язкового характеру, що має на меті сприяти певній поведінці держав та роботодавців-ТНК. Потрібно уточнити, що дискусії з приводу прийняття схожого за юридичною природою документу почались майже одночасно не тільки в межах МОП, але й в ОЕСР та ООН. Більш того, прийнята зрештою Тристороння декларація принципів щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики 1977 року [11] готувалася як окремий розділ, присвячений питанням зайнятості та трудових відносин, Кодексу поведінки для ТНК, який розробляла ООН. Втім, ініціатива ООН була згодом згорнута, у той час як Декларація МОП була прийнята Адміністративною радою як окремий документ.

Загалом, інші чинні конвенції та рекомендації МОП є формально адресованими державам, адже виключно уряди несуть відповідальність за імплементацію трудових стандартів. А компанії лише мають юридичний обов'язок дотримуватися національного законодавства. Згадана ж Декларація містить рекомендації для урядів, організацій роботодавців і працівників, а також для багатонаціональних та національних підприємств у сферах зайнятості, професійної підготовки, умов праці, а також трудових відносин [12]. Важливим аспектом для нашого дослідження є заохочувальний вплив даного документу на ТНК. Тобто, компаніям лише рекомендовано враховувати в своїй діяльності відповідні стандарти в сфері праці.

Отже, в розрізі нормотворення МОП реалізує вплив обмеженого характеру, що зводиться до вироблення рекомендацій, втілених в акті «м'якого права».

Хочемо відмітити, що значення Тристоронньої декларації принципів щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики також пов'язане з особливістю інституційного апарату МОП. Організація підкреслює роль власної тристоронньої структури для прийняття відповідного документу. Адже унікальний в межах міжнародних міжурядових організацій принцип врахування голосів представників урядів, нарівні з голосами представників працівників та роботодавців, був керівною цінністю під час розробки Декларації. Зокрема, у першу чергу, голос працівників призвів до визнання необхідності дослідження проблем, пов'язаних з діяльністю ТНК, та створення міжнародних стандартів для багатонаціональних корпорацій щодо питань зайнятості та праці [6, с. 197]. Таким чином, МОП зміцнила свій авторитет провідної організації в сфері соціальної політики, зайнятості та умов праці, створивши єдиний глобальний інструмент, що закріплює вихідні положення соціальної політики в сфері праці і прямо адресує їх бізнесу, за участі ключових учасників трудових відносин. Проте, у той же час, саме необхідність досягнення консенсусу між представниками держав, працівників та роботодавців викликала сумніви щодо того, чи буде документ щодо ТНК взагалі прийнятий і наскільки він буде ефективним [6, с. 197]. Дійсно, такі сумніви не були безпідставними, і відсутність станом на сьогодні механізму примусового виконання норм, встановлених МОП щодо багатонаціональних підприємств, також демонструє, що Організація «має певний моральний вплив, але володіє незначними іншими можливостями, окрім здатності привернути увагу до певного питання» [6, с. 205].

З початку XXI століття МОП розширила свою участь в ініціативах щодо корпоративної соціальної відповідальності, розвиток яких був започаткований ООН. Зокрема, Організація долучилася до реалізації Глобального договору ООН, а також просуває положення, закріплені у Тристоронній декларації принципів щодо багатонаціональних компаній та соціальної політики, розглядаючи її як основу належної практики у цій сфері. Принципи Декларації також були інтегровані до низки

інших рекомендаційних міжнародних стандартів, які безпосередньо стосуються діяльності компаній, таких як Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини, Керівні принципи ОЕСР для багатонаціональних підприємств та стандарт соціальної відповідальності ISO 26000 [5, с. 99].

З метою сприяння практичному впровадженню Тристоронньої декларації принципів щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики усіма сторонами, Адміністративна рада МОП створила низку так званих інструментів реалізації (англ. – Operational tools), нині закріплених в Додатку II до Декларації [11]. Перший з інструментів передбачає просування (англ. – promotion), за яке відповідає Адміністративна рада. Цей механізм сприяє підвищенню рівня обізнаності зацікавлених суб'єктів щодо принципів Декларації через: підготовку спеціальних звітів і їх обговорення під час регіональних зустрічей МОП, що слугують платформою для тристороннього діалогу; допомогу щодо просування на національному рівні, зокрема, через розвиток проєктів співробітництва і відповіді на ad-hoc запити на технічну допомогу; а також створення сервісу інформаційної підтримки для бізнесу.

Наступний механізм, передбачений Додатком до Декларації, спрямований на забезпечення діалогу між профспілками та компаніями. Його сутність полягає у тому, що, якщо компанія та профспілкова організація добровільно погоджуються скористатися можливістю проведення зустрічей і переговорів за посередництва Міжнародного бюро праці на неупередженій основі, Бюро надасть нейтральний майданчик для обговорення питань спільної зацікавленості. Для цього Бюро має список компетентних посередників, а за потреби надає необхідну підтримку для належного та ефективного виконання ними своїх функцій [11]. Таким чином, поширеним явищем стали міжнародні рамкові угоди, що укладаються між глобальними профспілковими федераціями та ТНК, для імплементації ключових трудових стандартів [14].

Останнім інструментом реалізації є процедура тлумачення – процедура розгляду спорів щодо застосування Тристоронньої декларації принципів щодо багатонаціональних підприємств та соціальної політики шляхом тлумачення її положень [11]. Дана процедура передбачає надання Міжнародним бюро праці, за консультацій з керівництвом Адміністративної ради та після затвердження Адміністративною радою, тлумачення положень Декларації. Запит на тлумачення може бути поданий урядом, або ж за окремих умов – національною організацією працівників/роботодавців або міжнародною організацією працівників/роботодавців. Такий механізм покликаний вирішувати розбіжності щодо змісту положень Декларації, що виникли за конкретних обставин між сторонами, яким вона адресована. Станом на 2024 рік, Міжнародне бюро праці отримало 24 запити на тлумачення Тристоронньої декларації принципів щодо багатонаціональних підприємств та соціальної політики за цією процедурою [15].

Деякі автори зазначають, що використання рекомендаційних та децентралізованих механізмів у діяльності, пов'язаній з ТНК, потенційно може забезпечити більш оперативне та ефективне покращення умов праці, ніж виключно традиційні міждержавні механізми ратифікації та імплементації конвенцій МОП. Хоча інструменти заохочення не є юридично обов'язковими, вони, тим не менш, встановлюють стандарти очікуваної поведінки всіх учасників відносин. Водночас застосування таких методів впливу може призводити до неоднакового та залежного від контексту застосування трудових стандартів [5, с.99].

На нашу думку, використання лише засобів заохочення та інформаційного впливу не може повною мірою забезпечити належний захист трудових прав працівників багатонаціональних підприємств. Залишається надія на можливість з часом прийняття юридично обов'язкового документу, що встановив би зобов'язання для держав походження та держав, де здійснюється основна діяльність, щодо контролю за впровадженням трудових стандартів транснаціональними корпораціями. Звісно ж, необхідною умовою залишається досягнення консенсусу між усіма учасниками процесу прийняття рішень в межах МОП. Такий шлях, хоча і виглядає повільним, забезпечує можливість найбільш зацікавлених в даному питанні сторін впливати на обговорення. Наміри і в подальшому сприяти відповідальному веденню бізнесу та дотриманню міжнародних трудових норм, зокрема, основоположних принципів і прав на робочому місці на всіх підприємствах відображені в пропозиції Генерального директора МОП щодо програми на 2026-2027 роки [16], тож, сподіваємось, увага до питання регулювання діяльності ТНК (в аспекті захисту прав працівників) не зменшиться.

Висновки. На підставі викладеного вище, можна стверджувати, що спроби МОП реагувати на зростаючу роль ТНК у світовій економіці призвели до певної адаптації інструментарію Організації. Зважаючи на особливу систему тристороннього представництва в межах МОП, вдалось дійти консенсусу лише щодо прийняття акту «м'якого права» – Тристоронньої декларації принципів щодо багатонаціональних підприємств і соціальної політики, що стала центральним елементом зусиль Організації щодо заохочення дотримання трудових стандартів в діяльності ТНК. Однією з важливих рис Декларації є її адресованість як державам, так і безпосередньо ТНК.

МОП впливає на стан захищеності прав трудящих в межах ТНК через систему інструментів реалізації Декларації, які не мають юридично обов'язкового характеру, а також інтеграцію у глобальні ініціативи з корпоративної соціальної відповідальності. Наявний підхід має відповідні обмеження, проте, через складність в досягненні загальної згоди, видається найбільш оперативним з можливих способом сприяння дотриманню норм щодо прав працівників у роботі ТНК.

Перспективним напрямом подальшого розвитку є вироблення юридично обов'язкового міжнародного документу, який би встановлював конкретні зобов'язання для держав походження ТНК та держав, на території яких здійснюється їх діяльність, щодо контролю за впровадженням трудових стандартів. Реалізація такого підходу, хоча й потребує тривалого часу для досягнення консенсусу, забезпечить більш ефективний захист прав працівників у контексті глобалізованої економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Employment in large-scale multinational enterprise groups. *Eurostat.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Employment_in_large-scale_multinational_enterprise_groups (дата звернення: 19.10.2025).
2. Wouters J., Chané A.-L. Multinational Corporations in International Law. KU Leuven Working Paper No. 129. 2013. P. 24. DOI:10.2139/ssrn.2371216.
3. Mares R. Regulating transnational corporations at the United Nations – the negotiations of a treaty on business and human rights. *The International Journal of Human Rights*, 2022. Vol. 26 № 9. Pp. 1522–1546. DOI: https://doi.org/10.1080/13642987.2022.2036133.
4. Ruggie J.G. Regulating Multinationals: The UN Guiding Principles, Civil Society, and International Legalization. 2015. Regulatory Policy Program Working Paper RPP-2015-04. Cambridge, MA: Mossavar-Rahmani Center for Business and Government, Harvard Kennedy School, Harvard University. URL: https://ssrn.com/abstract=2474236.
5. Jakovleski V., Jerbi S., Biersteker T. The ILO's Role in Global Governance: Limits and Potential. *The ilo @ 100: Addressing the Past and Future of Work and Social Protection.* Edited by C. Gironde, G. Carbonnier. Brill, 2019. Vol. 11. Pp. 82–108. DOI: https://doi.org/10.1163/9789004399013_006.
6. Blake D. International Labor and the Regulation of Multinational Corporations: Proposals and Prospects, *San Diego Law Review,* 1973. Vol. 11, № 1. Pp. 179–205. URL: https://digital.sandiego.edu/sdlr/vol11/iss1/8.
7. Шобат Р.Д., Плахотнюк Н.В. Питання міжнародно-правового регулювання діяльності транснаціональних корпорацій. *Електронне наукове видання «Порівняльно-аналітичне право»*. 2017. № 5. С. 404–407. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/5_2017.pdf#page=404.
8. Гончарова Ю., Удовенко М. Регулювання діяльності транснаціональних корпорацій: еволюція пріоритетів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2021. № 4. С. 4–16. DOI: https://doi.org/10.31617/zt.knute.2021(117)01.
9. Гридасова Г. Спектр взаємовідносин міжнародних організацій з транснаціональними корпораціями як новим актором міжнародних відносин. *Evropský politický a právní diskurz*. 2015. Sv. 2, Vyd. 2. C. 23–27. DOI:10.46340/eppd.2015.2.2.1.
10. Constitution of the International Labour Organization. URL: https://normlex.ilo.org/dyn/nrmlx_en/f?p=1000:62:0::NO:62:P62_LIST_ENTRIE_ID:2453907:NO (дата звернення: 23.10.2025).
11. Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/%40ed_emp/%40emp_ent/%40multi/documents/publication/wcms_094386.pdf (дата звернення: 26.10.2025).
12. Tripartite Declaration of Principles Concerning Multinational Enterprises and Social Policy. An Employers' Guide. International Organisation Of Employers, 2004. URL: https://training.itcilo.org/delta/MNE/downloads/MNE-Employers.pdf (дата звернення: 26.10.2025).
13. Tripartite Declaration of Principles concerning Multinational Enterprises and Social Policy (MNE Declaration). International Labour Organization: website. URL: https://www.ilo.org/about-ilo/organizational-structure-international-labour-office/ilo-department-sustainable-enterprises-productivity-and-just-transition/tripartite-declaration-principles-concerning-multinational-enterprises-and (дата звернення: 27.10.2025).
14. References made to the MNE Declaration in International Framework Agreements. Publication of 27 October, 2025. International Labour Organization: website. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-10/References%20made%20to%20the%20MNE%20Declaration%20in%20International%20Framework%20Agreements_September%202025.pdf (дата звернення: 27.10.2025).
15. Interpretation procedure. International Labour Organization: website. URL: https://www.ilo.org/resource/other/interpretation-procedure (дата звернення: 27.10.2025).

16. International Labour Organization. *Programme of the 353rd Session of the Governing Body.* The Director-General's Programme and Budget proposals for 2026–27. January 27, 2025. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2025-02/GB353-PFA-1-%5BPROGRAM-250122-001%5D-Web-EN_0.pdf (дата звернення: 29.10.2025).

УДК 341.232.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.68

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ МІЖНАРОДНОГО ПАРТНЕРСТВА У СФЕРІ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Мартинюк О.В.,
доктор філософії з публічного управління та адміністрування,
доцент кафедри прикордонної безпеки
Національної академії
Державної прикордонної служби України
ORCID: 0000-0002-0216-1356

Мартинюк О.В. Стратегічні орієнтири міжнародного партнерства у сфері безпеки державного кордону України.

У статті комплексно досліджено особливості транскордонного співробітництва України з країнами Європейського Союзу та міжнародними організаціями у сфері прикордонної безпеки. Актуальність теми визначається зростанням воєнних, політичних та економічних викликів, що безпосередньо впливають на стан охорони державного кордону, функціонування прикордонної інфраструктури, безпеку транспортних і торговельних коридорів, а також інтеграційні процеси України з ЄС. Особлива увага приділяється взаємодії України з Польщею, Молдовою, Угорщиною, Румунією та Словаччиною, які виступають не лише сусідніми державами, а й стратегічними партнерами у зміцненні прикордонної безпеки, розвитку логістичних та енергетичних коридорів, а також у протидії транснаціональним загрозам.

У статті розкрито ключові напрями співпраці, серед яких модернізація та оптимізація пунктів пропуску, розвиток транспортної та енергетичної інфраструктури, спрощення митних процедур, посилення координації дій правоохоронних і прикордонних органів. Водночас проаналізовано проблемні аспекти, що гальмують ефективність транскордонної взаємодії, зокрема політичні суперечності між державами, блокади на кордоні, нестачу фінансування спільних проєктів та енергетичну залежність окремих регіонів.

Окрему увагу приділено співпраці з міжнародними структурами, такими як Frontex, Interpol, Europol, а також програмам за підтримки USAID та ЄС, які сприяють цифровізації процедур, розвитку системи ризик-менеджменту, впровадженню сучасних технологій управління кордонами та підвищенню рівня професійної підготовки персоналу.

Встановлено, що ефективність транскордонного співробітництва значною мірою залежить від комплексного підходу, що передбачає інтеграцію України до європейської системи прикордонної безпеки, розширення спільних програм і навчальних ініціатив, а також створення дієвих механізмів кризового реагування та управління ризиками. Практична значущість статті полягає у можливості використання її висновків органами державної влади та прикордонними структурами для удосконалення стратегічних підходів до міжнародної співпраці, підвищення рівня безпеки державного кордону та забезпечення стабільності у сфері торгівлі, транспорту і енергетики в умовах сучасних гібридних загроз.

Ключові слова: транскордонне співробітництво, прикордонна безпека, Україна, Європейський Союз, міжнародні організації, Frontex, USAID.

Martyniuk M.O. Strategic guidelines for international partnership in the field of Ukraine's state border security.

The article comprehensively examines the peculiarities of Ukraine's cross-border cooperation with European Union countries and international organizations in the field of border security. The relevance of the topic is determined by the growth of military, political, and economic challenges that directly affect the state of state border protection, the functioning of border infrastructure, the security of transport and trade corridors, as well as Ukraine's integration processes with the EU. Particular attention is paid to Ukraine's cooperation with Poland, Moldova, Hungary, Romania, and Slovakia, which are not only neighboring states but also strategic partners in strengthening border security, developing logistics and energy corridors, and countering transnational threats.

The article reveals key areas of cooperation, including modernization and optimization of border crossing points, development of transport and energy infrastructure, simplification of customs procedures, and strengthening coordination between law enforcement and border authorities. At the same time, it analyzes problematic aspects that hinder the effectiveness of cross-border cooperation,

in particular political disputes between states, border blockades, lack of funding for joint projects, and the energy dependence of certain regions.

Special attention is paid to cooperation with international structures such as Frontex, Interpol, Europol, as well as programs supported by USAID and the EU, which promote the digitization of procedures, the development of a risk management system, the introduction of modern border management technologies, and the improvement of staff training.

It has been established that the effectiveness of cross-border cooperation largely depends on a comprehensive approach that provides for Ukraine's integration into the European border security system, the expansion of joint programs and training initiatives, and the creation of effective crisis response and risk management mechanisms. The practical significance of the article lies in the possibility of using its conclusions by state authorities and border structures to improve strategic approaches to international cooperation, increase the security of the state border, and ensure stability in the field of trade, transport, and energy in the context of modern hybrid threats.

Key words: cross-border cooperation, border security, Ukraine, European Union, international organizations, Frontex, USAID.

Постановка проблеми. Сучасна безпекова ситуація в Україні зумовлена комплексом зовнішніх та внутрішніх викликів, що істотно впливають на ефективність функціонування державного кордону. Збройна агресія рф, нестабільність у прикордонних регіонах, блокади пунктів пропуску та зростання транскордонної злочинності створюють серйозні загрози для національної безпеки, економіки та соціальної стабільності країни. Одночасно Україна стикається з необхідністю інтеграції до європейської системи прикордонної безпеки та запровадження сучасних цифрових технологій для управління потоками товарів, людей і транспортних засобів.

Особливу актуальність має забезпечення ефективного транскордонного співробітництва з державами-сусідами – Польщею, Молдовою, Угорщиною, Румунією та Словаччиною – у сфері безпеки кордонів, протидії контрабанді, нелегальній міграції та диверсійним загрозам. Незважаючи на наявні програми міжнародної допомоги (USAID, Frontex, Interpol, Europol) та європейські проєкти модернізації інфраструктури, залишаються невирішеними питання фінансування, узгодження процедур, координації дій та правового забезпечення спільних заходів.

Таким чином, проблема полягає у необхідності створення комплексної системи транскордонного управління, що об'єднує інфраструктурні, правові, цифрові та дипломатичні механізми для забезпечення безпеки державного кордону України. Її розв'язання є ключовим для зміцнення національної безпеки, стабільності транспортних та торговельних коридорів, а також успішної інтеграції України у європейський безпековий простір.

Метою дослідження є комплексне вивчення транскордонного співробітництва України з державами-сусідами та міжнародними організаціями у сфері безпеки державного кордону, визначення ключових проблем та ризиків, а також розробка рекомендацій щодо вдосконалення інфраструктури, правових механізмів, цифрових технологій і координації дій для забезпечення національної безпеки, стабільності торговельних і транспортних коридорів та інтеграції України в європейську систему управління кордонами.

Стан опрацювання цієї проблематики засад і форм міжнародного співробвтництва були предметом дослідження у працях М. Бурменський, І. Кудас, А. Маєвська, С. Перепьолкін, Є. Паршутін, В. Назаренко, В. Серватюк , О. Ставицький, Т. Мельничук, Д. Дуцик, М. Бурменський, К. Биндюк, Л. Невара, О. Мікічурова та інших.

Виклад основного матеріалу. У власній десертації [13] розглянуто умови появи нових викликів для безпекової сфери. Актуальним стає забезпечення довготривалого характеру взаємодії між Україною та іноземними державами з метою забезпечення міжтериторіального і транскордонного співробітництва. Республіка Польща є одним із таких стратегічних партнерів України у сфері безпеки державного кордону та транскордонного співробітництва. Однак, попри тісну взаємодію в оборонній та гуманітарній сферах, українсько-польські відносини у сфері міжнародної торгівлі були дестабілізовані через протести польських фермерів з 6 листопада 2023 року по 29 квітня 2024 року, шляхом штучного створення бар'єрів для експорту української продукції. Такі кроки польської сторони не лише загрожували економічним інтересам України й спричинили суттєві втрати для аграрного сектору, а й негативно вплинули на функціонування європейських логістичних маршрутів. Через страйки польських фермерів, що блокували роботу пропускних пунктів на західних кордонах, українська економіка зазнала збитків у понад 1,5 млрд євро [6]. З метою подолання такого роду міждержавних конфліктів у майбутньому необхідно налагоджувати діалог між урядами, залучати міжнародних партнерів, як медіаторів, для створення механізмів швидкого реагування на кризові явища, що дозволить оперативно вирішувати проблеми без блокування торговельних

потоків. Запровадження квот або компенсаційних механізмів може бути ефективним для балансування інтересів обох сторін. Водночас слід зміцнювати інфраструктуру державного кордону через залучення польських партнерів до модернізації прикордонних пунктів, удосконалення систем відеоспостереження та безпілотного моніторингу. Варто розширювати перелік цифрових інструментів для митних процедур, забезпечувати узгодженість регуляторної політики з країнами ЄС та розробляти спільні заходи для запобігання блокадам, що можуть негативно впливати на національну економіку та безпекову сферу. Попри існуючі труднощі, подальша інтеграція України у європейський простір вимагає від України та Республіки Польща спільної роботи над вдосконаленням митного контролю, координації у сфері безпеки державного кордону та розвитку інфраструктури, що сприятиме стабільному функціонуванню транзитних коридорів та забезпеченню стратегічної стійкості в умовах війни.

В умовах воєнного стану в Україні, коли основна увага сконцентрована на боротьбі з російською агресією проти України, зростає стратегічне значення українсько-молдовського кордону. Особливої актуальності набуває протидія контрабандним схемам, що можуть використовуватися як джерело фінансування незаконних збройних формувань і становлять серйозну загрозу регіональній безпеці. В рамках співпраці України та Республіки Молдова у сфері безпеки державного кордону та транскордонного управління кордонами важливу роль відіграють міжнародні та національні ініціативи, зокрема EUBAM – Місія Європейського Союзу з прикордонної допомоги Молдові та Україні. Основними функціями європейська структури є активна підтримка спільного контролю на пунктах пропуску, сприяння гармонізації прикордонних процедур та зміцненню взаємодії між митними та правоохоронними органами обох країн, забезпечення оперативного обміну інформацією, допомога у боротьбі з незаконним переміщенням товарів та осіб, а також координація заходів з протидії транснаціональній злочинності, зокрема контрабанді та торгівлі людьми. Таким чином, на думку автора, важливим кроком є укладення додаткових міжнародних угод щодо врегулювання транскордонного співробітництва у питаннях депортації громадян України, що незаконно перетнули кордон Україна-Республіка Молдова з метою уникнення мобілізації, що дозволить підвищити ефективність контролю та взаємодії між країнами у забезпеченні правопорядку на спільному кордоні. Однак така ініціатива потребує обговорення та погодження усіх дискусійних моментів із врахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини та міграційного права. Важливо, щоб зміни базувалися на принципах взаємного визнання рішень про порушення міграційного законодавства, що дозволить гармонізувати правозастосування та підвищити відповідальність за незаконний перетин державного кордону. У межах поглиблення транскордонної співпраці України та Республіки Молдова потрібно працювати над інтеграцією в європейську систему управління кордонами, що включає уніфікацію прикордонних процедур, посилення заходів кібербезпеки та модернізацію інфраструктури із залученням європейських партнерів. Необхідним напрямом залишається посилення військової та прикордонної координації, включно з обміном розвідувальною інформацією щодо загроз національній безпеці, особливо в контексті можливих диверсійних дій. Таким чином, співпраця України з Республікою Молдова щодо транскордонного управління кордонами сприятиме забезпеченню національної безпеки та стабільності в регіоні, створюватиме підґрунтя для подальшого зближення до європейських стандартів.

Співпраця України з Угорщиною у сфері безпеки державного кордону є складною через політичні розбіжності, зокрема через недостатню підтримку України у питанні військової агресії рф проти України. Поряд з цим перспективним напрямом залишається спільний контроль за міграційними потоками, оскільки Угорщина, як частина Шенгенської зони, зацікавлена у зменшенні нелегальної міграції через український кордон. Покращення координації взаємодії між країнами слугуватиме основою для конструктивного діалогу завдяки механізму депортації за прискореною процедурою, заснованою на спрощених двосторонніх угодах. Окремим важливим аспектом є співпраця у сфері енергетичної безпеки, що безпосередньо впливає на безпеку державного кордону, оскільки стабільність енергопостачання є критичною для функціонування прикордонної інфраструктури та забезпечення регіональної безпеки загалом. Диверсифікація маршрутів постачання газу через реверсні поставки з ЄС, зокрема через Угорщину, є важливим фактором стійкості України в сучасних умовах. Ефективні кроки щодо енергетичної співпраці сприятимуть зміцненню критичної прикордонної інфраструктури шляхом резервного енергозабезпечення пунктів пропуску, що зменшує ризики дестабілізації у разі атак на енергосистему. Україна може залучати Угорщину до спільних проєктів з оновлення систем контролю за пропускними пунктами на кордоні, особливо через механізми фінансування ЄС для технічної модернізації державного кордону. Двосторонні відносини України та Угорщини мають стратегічне значення, оскільки Угорщина є членом ЄС і НАТО, а також входить до Вишеградської групи [1], з якою Україна зацікавлена у довгостроковій співпраці. Етнічний чинник, зокрема проживання на території України близько 150 тис. угорців, а на території

Угорщини – понад 7 тис. українців, свідчить проте, що транскордонне співробітництво між країнами носить не лише політичний, а й соціально-економічний характер [11]. Сьогодні Україна та Угорщина активно співпрацюють у межах програми Interreg Угорщина–Словаччина–Румунія–Україна, що діятиме до 2030 року та сприятиме розвитку прикордонних територій, Дунайської програми (Interreg Danube Region Programme), а також у межах Східного партнерства та Центральноєвропейської ініціативи, що спрямовані на поглиблення співпраці у сфері торгівлі, економіки та безпеки [9]. Одним з ключових напрямків є вдосконалення транспортної інфраструктури, що безпосередньо впливає на безпеку кордону України з Угорщиною та ефективність прикордонного контролю. Україна та Угорщина подали спільні проєкти на фінансування в межах програми Connecting Europe Facility (CEF) [7], зокрема щодо модернізації залізничних вузлів «Чоп–Загонь» і «Батєво-Еперешке» та реконструкції пункту пропуску «Лужанка-Берегшурань». Реалізація вищезгаданих заходів дозволить збільшити пропускну спроможність пунктів пропуску на кордоні, розширенню діалогу на регіональному рівні, зниженню політичної напруженості. Таким чином, для покращення міждержавної співпраці необхідно поєднувати технічні рішення (цифровізація кордону, модернізація інфраструктури), правові механізми (спрощення процедур депортації та контролю за міграційними потоками) та дипломатичні ініціативи, що дозволять зменшити політичну невизначеність і вивести відносини на якісно новий рівень.

Розвиток українсько-румунських відносин у сфері безпеки державного кордону спрямований на підвищення пропускної здатності на пунктах пропуску спільного кордону та забезпечення безперешкодного руху товарів і людей. Протягом останніх років спостерігається динаміка змін у перетині українсько-румунського кордону, що зумовлює необхідність розширення його пропускної здатності. Зростання обсягів перевезень через українсько-румунський кордон вимагає модернізації транспортної інфраструктури, розширення митних коридорів та впровадження сучасних технологій для пришвидшення обробки вантажів. Аналіз товарообігу між Україною та Румунією за 2023 рік демонструє як позитивні, так і негативні тенденції у двосторонній торгівлі. Загальний товарообіг зріс на 0,2%, досягнувши 5 421 млн дол. США, що свідчить про стабільність торговельних відносин між країнами. Проте експорт з України до Румунії зменшився на 2,4% і склав 3 764 млн дол. США, тоді як імпорт з Румунії збільшився на 4,2%, досягнувши 1 566 млн дол. США, що вказує на зростаючу залежність України від румунського імпорту, особливо в таких секторах, як паливо (зростання на 43,1%) та засоби наземного транспорту (24%) [2]. За результатами першого кварталу 2024 року зниження обсягів експорту товарів в Румунію вказує на вплив переорієнтації торгових шляхів на нові морські порти, особливо на чорноморські порти України, що може змінити перспективи подальшого розвитку двосторонньої торгівлі для забезпечення безпеки спільного кордону та стабільності торгових потоків на кордоні між Румунією та Україною. Враховуючи динаміку, українсько-румунське партнерство у сфері безпеки державного кордону має значний потенціал для подальшого розвитку. Одним із ключових напрямків є поглиблення спільного патрулювання на річкових та морських ділянках кордону, що дозволить оперативно виявляти порушення, зокрема нелегальну міграцію та контрабанду, а також оперативно виявляти та реагувати на порушення. У зв'язку з цим важливою ініціативою є розширення обміну оперативною інформацією між прикордонними службами двох країн. Використання єдиної цифрової платформи для моніторингу кордону, а також інтеграція даних з дронів і супутникових систем, значно підвищить ефективність контролю. Для забезпечення високого рівня координації в цих процесах необхідно вдосконалити процес спільних навчань для підвищення професійного рівня прикордонників. Співпраця у Чорноморському регіоні також потребує активізації, зокрема через механізм координації дій між ВМС ЗСУ та Румунії щодо протидії диверсійним загрозам, незаконному рибальству та нелегальним перевезенням. Враховуючи це, варто розглянути можливість спільного використання портової інфраструктури для зміцнення логістичних можливостей України. Окрему увагу слід приділити розвитку пунктів пропуску на кордоні, оскільки спрощення митних процедур та збільшення пропускної спроможності дозволить покращити економічну взаємодію між країнами. Інвестиції в нові транспортні коридори та модернізація інфраструктури, зокрема залізничного сполучення, сприятимуть зростанню товарообігу. Водночас розвиток транскордонного співробітництва на регіональному рівні є важливим, оскільки активізація спільних програм з безпеки спільного кордону, екологічного моніторингу та кризового реагування дозволить досягти значних результатів. Особливо перспективним є залучення європейських фондів до реалізації інфраструктурних проєктів, що сприятимуть розвитку прикордонних територій. На тлі сучасних викликів, зокрема загрози з боку рф, Україна та Румунія повинні посилити стратегічне партнерство у сфері безпеки спільного кордону. Запровадження нових форматів взаємодії, таких як регулярні консультації на рівні міністерств оборони та внутрішніх справ, дозволить ефективніше координувати спільні дії. Для покращення координації між Україною та Румунією варто створити двосторонній центр кризового реагування із впровадження системи кібермоніто-

рингу з метою узгодження заходів у випадку надзвичайних ситуацій та участі у спільних навчаннях щодо проведення антитерористичних операцій.

Транскордонне співробітництво між Україною та Словацькою Республікою характеризується спільними зусиллями обох держав щодо реалізації ініціатив у зміцненні регіональної безпеки, економічного розвитку та соціальної інтеграції. Зважаючи на зростання міграційних потоків, обидві держави активно працюють над цифровізацією прикордонного контролю, що дозволяє зменшити черги, покращити управління потоками біженців та підвищити ефективність перевірок на кордоні. Крім того, Словацька Республіка бере участь у європейських ініціативах з модернізації української прикордонної інфраструктури, зокрема через фінансову підтримку від ЄС. Країна чітко дотримується запроваджених міжнародних санкцій проти росії у відповідь на збройну агресію проти України та окупацію АРК, надає значну військову та гуманітарну допомогу, продовжує сприяти Україні у захисті національного суверенітету та територіальної цілісності на майданчиках міжнародних організацій, таких як ООН, ОБСЄ, НАТО, Рада Європи, ЄС та ЮНЕСКО. Словацька Республіка відіграє важливу роль у підтримці євроінтеграційних прагнень України, зокрема активно лобіювала питання щодо якнайшвидшого отримання Україною статусу кандидата на вступ до ЄС і всіляко підтримувала нашу державу в євроінтеграційному та євроатлантичному процесі. Міжрегіональне співробітництво між Україною та Словацькою Республікою є одним із найважливіших напрямів двосторонніх відносин. Україна стала першою державою, що не є членом ЄС, яка у 2022 році головувала у Стратегії ЄС для Дунайського регіону. Протягом цього періоду було проведено низку заходів, спрямованих на посилення міжрегіонального співробітництва серед країн Дунайського регіону. Зокрема, 19-20 жовтня 2022 року в місті Кошице відбувся

XI Щорічний Форум Стратегії ЄС для Дунайського регіону, метою якого було зміцнення співпраці 14 країн-учасниць у протидії зростаючим викликам та загрозам, спричиненим військовою агресією росії проти України [12]. Прикордонні громади України та Словацької Республіки мають тісні економічні, культурні та соціальні зв'язки, що є основою для їх сталого розвитку. Однак існують певні виклики, які потребують вирішення. Однією з ключових проблем є відсутність установи, що здійснювала б регулярні та незалежні дослідження щодо словацько-українських відносин з акцентом на транскордонне співробітництво. Наразі дослідницька діяльність здійснюється переважно на основі індивідуальних ініціатив, що мають різну якість результатів та обмежене практичне застосування для розробки політики. Крім того, транскордонне співробітництво між Словацькою Республікою та Україною наразі визначається, насамперед, зовнішніми факторами і значно меншою мірою залежить від місцевих та регіональних ініціатив, можливостей та партнерств. Водночас, ефективне управління спільним кордоном потребує активної взаємодії обох країн у ключових напрямах. По-перше, цифровізація прикордонного контролю шляхом запровадження єдиної електронної системи черг на перетин кордону та використання біометричних технологій дозволить скоротити час очікування та підвищити рівень безпеки. По-друге, розширення інфраструктури пунктів пропуску, що передбачає як відкриття нових, так і модернізацію вже існуючих, зокрема шляхом збільшення пропускної спроможності. Окрему увагу слід приділити розвитку залізничного сполучення, що сприятиме зростанню торговельного обороту та інтеграції транспортних мереж. По-третє, створення постійного дослідницького центру, що дозволить проводити оцінку ефективності взаємодії та розробляти рекомендації щодо покращення, базуючись на реальних даних та європейському досвіді. По-четверте, розвиток економічних та соціальних зв'язків між прикордонними регіонами є одним із факторів довгострокової співпраці. Розширення програм міжрегіонального партнерства, підтримка малого та середнього бізнесу, а також спільні освітні та культурні ініціативи сприятимуть соціально-економічному розвитку прикордонних територій та підвищенню рівня довіри між громадами. Переконані, що ефективне транскордонне співробітництво неможливе без спільних безпекових ініціатив. Посилення взаємодії між правоохоронними органами України та Словацької Республіки у сфері боротьби з нелегальною міграцією, контрабандою та іншими загрозами стане кроком до підвищення рівня безпеки на спільному кордоні. Таким чином, системний підхід до вдосконалення транскордонної взаємодії дозволить не лише оптимізувати процеси контролю та перевезень, а й сприятиме поглибленню економічної та соціальної інтеграції між Україною та Словацькою Республікою.

У сфері безпеки державного кордону України такі країни, як білорусь та рф, хоча і мають спільний кордон з Україною, потребують посиленої уваги у зв'язку з тим, що рф, починаючи з 2014 року, здійснила збройне вторгнення на територію України, порушивши всі міжнародні норми та зобов'язання щодо поваги до суверенітету та територіальної цілісності, внаслідок чого були окуповані АРК та окремі райони Донецької і Луганської областей, а у 2022 році рф розпочала повномасштабну війну проти України, атакуючи територію нашої держави з різних напрямків, зокрема і з території білорусі. Влада білорусі, підконтрольна владі рф, не лише дозволила використовувати

свою територію для розгортання російських військ, а й сприяла логістичному забезпеченню окупаційних сил, наданню аеродромів для авіаційних ударів, а також передавала технічні ресурси для ведення бойових дій. У лютому-березні 2022 року через білоруський кордон російські війська здійснили наступ на Київську, Чернігівську та Сумську області, що призвело до тимчасової окупації зазначених регіонів, масових воєнних злочинів проти цивільного населення, руйнування інфраструктури та значних людських жертв. Крім того, білорусь продовжує відігравати роль у підтримці російської агресії проти України, надаючи свої військові полігони для підготовки російських військових, а також приймаючи російську техніку та боєприпаси для подальших атак на Україну. Водночас на білоруській території систематично розміщувалися російські ракетні установки, звідки здійснювалися удари по цивільній та критичній інфраструктурі України. З огляду на визначені фактори, основним завданням є посилення захисту північного кордону, впровадження додаткових заходів безпеки, модернізація оборонної інфраструктури та інтеграція в європейську систему управління кордонами.

Варто зазначити, що більшість найкращих практик ЄС у сфері Шенгенських актів вже закріплені у відповідних нормативно-правових актах України. Водночас залишаються не імплементованими певні норми, що передбачають обов'язкове використання прикордонниками інформаційних систем (баз даних) ЄС, а також регулювання умов в'їзду-виїзду осіб, які користуються правом на вільне пересування в ЄС та громадян третіх держав. Зазначені норми не застосовуються до моменту вступу України до ЄС і будуть опрацьовуватися в рамках імплементації Директиви 2004/38/ЕС [8]. Не імплементованими залишаються і норми, що регулюють оперативне співробітництво між державами-членами ЄС та агентством Frontex через відповідні координаційні центри, що повинно в перспективі бути врегульованим в рамках реалізації Регламенту (ЄС) 2019/1896 щодо діяльності Frontex [5]. Наразі співпраця України з Frontex здійснюється на підставі Робочої Домовленості між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Frontex від 2007 року. Водночас активно ведеться робота щодо укладання двосторонньої угоди про статус (Status Agreement), яка дозволить здійснювати більш тісну співпрацю між сторонами [3, с. 389].

Для досягнення високого рівня ефективності та відповідності міжнародним стандартам необхідно забезпечити автоматизовану інтеграцію з національними та міжнародними базами даних, зокрема з системами Interpol, Europol, FBI. Наразі Україна вже має доступ до баз даних Interpol та співпрацює з Europol, проте доступ не є повністю автоматизованим, а взаємодія з FBI обмежена в межах окремих запитів та спільних операцій. Існує потреба у розширенні та спрощенні механізмів обміну даними в режимі реального часу, що дозволить оперативно ідентифікувати осіб, які становлять загрозу безпеці, та застосовувати алгоритми машинного навчання для аналізу поведінкових ризиків. Крім того, в Україні вже працює система обміну попередньою інформацією про пасажирів (API/PNR), що впроваджується відповідно до міжнародних вимог. Проте функціонал системи потребує подальшого розширення – необхідно розробити єдині стандарти передавання даних між авіаперевізниками та державними органами, що сприятиме уніфікації процесів та зменшенню ризику помилок у передачі інформації. Для цього слід створити централізовану цифрову платформу для обробки API/PNR у режимі реального часу, що підвищить швидкість та точність прийняття рішень у сфері прикордонного контролю. Важливим аспектом є контроль і аудит за використанням даних, щоб унеможливити несанкціонований доступ чи витік інформації. Запровадження додаткових заходів контролю дозволить гарантувати дотримання всіх законодавчих вимог щодо захисту персональних даних та підвищить рівень довіри до системи. У зв'язку з цим, важливо також посилити відповідальність авіаперевізників за порушення порядку подання та обробки інформації шляхом притягнення до відповідальності за несвоєчасне або некоректне надання даних за допомогою більш ефективних санкцій та механізмам запобігання порушенням. Окрему увагу слід приділити і питанням кібербезпеки. Незважаючи на те, що Україна вже застосовує певні стандарти захисту інформації, для забезпечення належного рівня захисту необхідно впровадити сучасні технології, зокрема мультифакторну аутентифікацію, шифрування даних відповідно до стандартів NIST (National Institute of Standards and Technology) та системи штучного інтелекту для виявлення й попередження кібератак. Таким чином, базу для інтеграції з міжнародними системами безпеки та контролю на державному кордоні України необхідно вдосконалювати та автоматизувати відповідно до сучасних викликів і міжнародних стандартів.

У зв'язку з призупиненням фінансування низки проєктів в Україні Агентством США з міжнародного розвитку (USAID), існують серйозні ризики для розвитку української інфраструктури, оскільки USAID раніше відігравало ключову роль у підтримці економічного розвитку та модернізації критичних об'єктів, зокрема в залізничному секторі [10]. У 2024 році USAID виділило значні кошти на покращення логістичних процесів, модернізацію прикордонних переходів і підтримку експорту через закупівлю вагонів-зерновозів, що допомогло збільшити експорт зерна [4]. Проте, після призупинення фінансу-

вання частини проєктів, зокрема зон спільної перевірки контейнерів у Мостиських II, може сповільнитися процес оновлення транспортної інфраструктури, що суттєво впливає на безпеку та ефективність прикордонного контролю. У результаті зростає ймовірність уповільнення модернізації критичних об'єктів, які мають ключове значення для забезпечення національної безпеки та ефективної боротьби з незаконною діяльністю на кордоні. Проте, попри сучасні виклики, Україна має можливість активізувати пошук альтернативних джерел фінансування та поглибити співпрацю з міжнародними партнерами для забезпечення стійкості критичної інфраструктури. Підтримка транспортної логістики та удосконалення прикордонного контролю залишаються важливими аспектами безпекової політики України, особливо в умовах постійних загроз з боку російського агресора. Одним із пріоритетних напрямків має бути впровадження сучасних цифрових технологій для моніторингу ризиків, а також поглиблення співпраці з міжнародними партнерами для протидії транскордонній злочинності.

Таким чином, стратегічне міжнародне партнерство України у сфері безпеки державного кордону має зосереджуватися виключно на співпраці з державами, які визнають суверенітет та територіальну цілісність України, надають допомогу у зміцненні державного кордону України та сприяють ефективному контролю за безпековими викликами, що виникли внаслідок агресії рф проти України. В період воєнного стану та післявоєнної відбудови ефективна взаємодія з міжнародними партнерами, прозоре використання фінансових ресурсів і розвиток транспортної системи є невід'ємними елементами зміцнення державного кордону. Обґрунтовано вважаємо, що одними із головних завдань для України є розширення напрямів партнерства з міжнародними донорами, зміцнення довіри до національних інституцій та впровадження інноваційних рішень у сфері безпеки.

Висновки. Аналіз транскордонного співробітництва України з сусідніми державами та міжнародними організаціями свідчить про його стратегічне значення для забезпечення національної безпеки та стабільності державного кордону. Дослідження показало, що ефективна взаємодія з Польщею, Молдовою, Угорщиною, Румунією та Словаччиною дозволяє не лише підвищити пропускну здатність пунктів пропуску та оптимізувати торговельні потоки, а й зміцнити координацію у сфері контролю за міграційними потоками, протидії контрабанді та транснаціональній злочинності.

Виявлено ключові проблемні аспекти, що потребують вирішення: політичні розбіжності, блокування пропускних пунктів, недостатня модернізація прикордонної інфраструктури, енергетична залежність та ризики, пов'язані з обмеженим фінансуванням міжнародних проєктів. Водночас активна участь України у програмах ЄС, підтримка міжнародних організацій (Frontex, Interpol, Europol) та співпраця з USAID забезпечують цифровізацію прикордонного контролю, розвиток систем обміну даними та впровадження сучасних технологій управління ризиками.

Отримані результати дозволяють зробити висновок про необхідність комплексного підходу до зміцнення безпеки державного кордону, що передбачає одночасну модернізацію інфраструктури, удосконалення правових та процедурних механізмів, цифровізацію прикордонного контролю та активне залучення міжнародних партнерів. Рекомендовано продовжувати інтеграцію України в європейську систему управління кордонами, розширювати спільні програми реагування на кризові ситуації та посилювати координацію між правоохоронними та прикордонними органами для підвищення оперативності та ефективності контролю.

Таким чином, стратегічне партнерство України у сфері транскордонного співробітництва є ключовим елементом національної безпеки, стабільного функціонування транспортних і торговельних коридорів та інтеграції у європейський простір, що особливо важливо в умовах воєнного стану та післявоєнної відбудови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Вишеградська група в нових політичних реаліях. Національний інститут стратегічних досліджень. URL: https://surl.li/pdesfj.
2. Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами. Державна служба статистики України. URL: https://www.ukrstat.gov.ua.
3. Гнітій А.О. Міжнародно-правові засади співробітництва України із FRONTEX. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 4. С. 285–391. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/267865/263652.
4. Проєкт USAID відібрав 16 українських компаній, які можуть бути залученими до виконання будівельних робіт на 12 пунктах пропуску України. Проєкт USAID «Економічна підтримка України». URL: https://surl.lu/gbcltd.
5. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) від 13 листопада 2019 року № 2019/1896 про Європейську прикордонну і берегову охорону та скасування Регламенту (ЄС) № 1052/2013 р. та Регламенту (ЄС) № 2016/1624 р. *Офіційний вісник Європейського Союзу*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_016-19#Text.

6. Українська економіка втратила понад €1,5 мільярда внаслідок блокади західних кордонів – експерт. Укрінформ. URL: https://surl.li/sbcgmw.
7. Connecting Europe Facility – European Commission. European Climate, Infrastructure and Environment Executive Agency. URL: https://cinea.ec.europa.eu /programmes/connecting-europe-facility_en.
8. Directive – 2004/38 – EN. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/el i/dir/200 4/38/oj/eng.
9. Interreg NEXT «Угорщина-Словаччина-Румунія-Україна 2021-2027»: що варто знати про нову програму? Український інститут міжнародної політики. URL: https://surli.cc/anoylq.
10. USAID призупинило фінансування залізничних проєктів в Україні – що далі? Rail.insider. URL: https://www.railinsider.com.ua/usaid-pryzupynylo-finansuvannya-uz.
11. Політичне співробітництво між Україною та Угорщиною. Посольство України в Угорщині. URL: https://hungary.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/263-istorija-dvostoronnih-vidnosin.
12. Співробітництво. Посольство України в Словацькій Республіці. URL: https://slovakia.mfa.gov.ua/spolupraca.
13. Мартинюк О.В. Модернізація державної політики у сфері безпеки державного кордону в особливий період: дис. доктор філософії з п. упр. та адмін.: 351.746.1. Хмельницький, 2025. 195 с. URL: https://univer.km.ua/sites/default/files/users/ user161/20(1).pdf.

УДК 341.226 (043.2)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.69

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АВІАЦІЙНИХ ПЕРЕВЕЗЕНЬ БАГАЖУ

Назаренко Я.Л..
аспірант кафедри міжнародного та європейського права
факультету права та міжнародних відносин
Державного некомерційного підприємства
«Державний університет «Київський авіаційний інститут»
ORCID: 0009-0007-4593-2281

Назаренко Я.Л. Міжнародно-правове регулювання авіаційних перевезень багажу.

Встановлено, що зростання безпеки аеропортів призвело до запровадження спеціальних правил перевезення багажу. Тому пасажири стикаються з безліччю вимог, що випливають як з авіакомпаній, так і з національного законодавства.

З'ясовано, що поняття багажу не визначено ні договірним правом, ні законодавством ЄС. Використання термінології з перевезення вантажів підкреслює відсутність специфіки цієї відповідальності. Визначення багажу залежить від його місця призначення, згідно з яким застосовуються два режими відповідальності.

Зауважено, що ні поняття «багаж», ні поняття «товари» не визначені Варшавською конвенцією. Однак, договірне право вирішило підпорядкувати їх, по суті, ідентичним правилам, за винятком двох ситуацій: права розпоряджатися багажем під час перевезення та положень, що звільняють від відповідальності, що містяться у статті 23(2) Варшавської конвенції. Авіакомпанії визначають характеристики багажу, який пасажири можуть брати з собою в подорож.

Досліджено міжнародні механізми регулювання авіаперевізника, який є зберігачем багажу, він має право користуватися, контролювати та розпоряджатися ним. Опіка над багажем є взаємною. Пасажир передає опіку над своїм багажем перевізнику та з цього моменту пасажир перестає бути зберігачем, залишаючись власником багажу. Опіка є взаємною, оскільки пасажир і перевізник не одночасно мають опіку над багажем. Це доктринальне дослідження, через концепцію зберігання, дозволяє нам зрозуміти мету режиму відповідальності, який покладається на авіаперевізника.

Висновки зосереджені на важливості Монреальської конвенції, яка встановлює сувору відповідальність авіаперевізника за шкоду, що виникла у разі знищення, втрати або пошкодження зареєстрованого багажу, лише через те, що подія, яка спричинила знищення, втрату або пошкодження, сталася на борту повітряного судна або протягом будь-якого періоду, протягом якого перевізник мав під опікою зареєстрований багаж. Перевізник може бути звільнений від відповідальності лише тією мірою, якою шкода виникла внаслідок притаманної специфіки самого багажу або його дефекту. Як і у випадку з відповідальністю за тілесні ушкодження, перевізник звільняється від відповідальності лише за вини потерпілого, це називається притаманним дефектом багажу.

Ключові слова: багаж, відповідальність авіаперевізника, міжнародно-правове регулювання, Варшавська конвенція, Монреальська конвенція, Міжнародна асоціація повітряного транспорту, Міжнародна організація цивільної авіації, перевезення багажу.

Nazarenko Y.L. International legal regulation of air baggage.

It is established that the increase in airport security has led to the introduction of special rules for the carriage of baggage. Therefore, passengers are faced with a multitude of requirements arising from both airlines and national legislation.

It is found that the concept of baggage is not defined by either treaty law or EU legislation. The use of terminology for the carriage of goods emphasizes the lack of specificity of this liability. The definition of baggage depends on its destination, according to which two liability regimes apply.

It is noted that neither the concepts of "baggage" nor the concept of "goods" are defined by the Warsaw Convention. However, treaty law has decided to subject them to essentially identical rules, with the exception of two situations: the right to dispose of baggage during carriage and the provisions exempting from liability contained in Article 23(2) of the Warsaw Convention. Airlines determine the characteristics of the luggage that passengers can take with them on their journey.

The international mechanisms for regulating the air carrier, which is the custodian of the luggage, are studied, it has the right to use, control and dispose of it. Custody of the luggage is mutual. The

passenger transfers custody of his luggage to the carrier and from that moment the passenger ceases to be the custodian, remaining the owner of the luggage. Custody is mutual, since the passenger and the carrier do not simultaneously have custody of the luggage. This doctrinal study, through the concept of custody, allows us to understand the purpose of the liability regime that is imposed on the air carrier.

The conclusions focus on the importance of the Montreal Convention, which establishes strict liability of an air carrier for damage resulting from the destruction, loss or damage of checked baggage, only because the event that caused the destruction, loss or damage occurred on board the aircraft or during any period during which the carrier had the checked baggage in its custody. The carrier may be exempted from liability only to the extent that the damage resulted from an inherent characteristic of the baggage itself or its defect. As in the case of liability for personal injury, the carrier is exempted from liability only for the fault of the injured party, this is called the inherent defect of the baggage.

Key words: baggage, air carrier liability, international legal regulation, Warsaw Convention, Montreal Convention, International Air Transport Association, International Civil Aviation Organization, carriage of baggage.

Постановка проблеми. Повітряний транспорт у сучасних умовах, розвиваючись, активно займає нішу послуг з перевезення пасажирів, багажу та вантажів, оскільки має певні переваги в порівнянні з іншими видами транспорту – високу швидкість переміщення на великі відстані, оперативність та маневреність.

Міжнародно-правове регулювання авіаційних перевезень багажу ґрунтується на Варшавській конвенції 1929 року [1], яка уніфікує правила перевезень, а також на нормах Чиказької конвенції 1944 року [2], що визначає загальні принципи використання повітряного простору. Ці міжнародні договори доповнюються національним законодавством, яке регулює деталі перевезення.

Договірне право встановлює відповідальність авіаперевізника за зареєстрований багаж, але не надається ні конкретне визначення багажу ні жодні конкретні деталі щодо вмісту багажу та предметів, які можуть перевозитися. З огляду на це, питання міжнародно-правового регулювання авіаційних перевезень багажу набуває значної актуальності.

Стан опрацювання. В основу нашої статті лягли положення Варшавської конвенції про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень 1929 р., Монреальської конвенції 1999 р., Посібника з резолюцій щодо обслуговування пасажирів та Правила перевезення небезпечних вантажів, розроблені IATA, Додаток 18 до Міжнародної конвенції цивільної авіації (Чиказька конвенція 1944 року). Раніше нами досліджувалося питання міжнародно-правового регулювання відповідальності авіаперевізника за зареєстрований багаж пасажира 3], однак в даній роботі процедурна сторона регулювання авіаційних перевезень багажу у міжнародно-правовій площині залишилося поза увагою.

Метою цієї статті є дослідження міжнародно-правового регулювання авіаційних перевезень багажу.

Виклад основного матеріалу. На думку деяких науковців [4], у найпростішому сенсі багаж – це те, що мандрівник бере з собою, реєструє, довіряє своєму перевізнику або зберігає при собі.

Відповідно до Правил проведення спеціального догляду повітряних суден цивільної авіації України, затверджених наказом Мінтранспорту України № 412 від 04.12.1997 [5], багаж – це особисті речі пасажирів або екіпажу, що перевозяться на борту повітряного судна за згодою з перевізником. Багаж є, певним чином, продовженням початкового договору перевезення, укладеного з пасажиром, і, як зазначає Шмідт, його допоміжний характер дозволяє йому існувати окремо від договору перевезення пасажира.

Це визначення відносить багаж до договору перевезення пасажира, але немає визначення щодо вмісту багажу. Чи обов'язково це повинні бути особисті речі пасажира. Немає обмежень щодо характеру предметів, що перевозяться, за винятком питань безпеки.

Все більше авіакомпаній застосовують «штучну концепцію», яка обмежує кількість сумок відповідно до обраного класу подорожі. Ця вимога додається до кілограмового ліміту. Як правило, пасажири обмежені одним місцем багажу в економ-класі як на традиційних, так і на лоукост-авіакомпаніях.

Якщо пасажири не дотримуються цих вимог, авіакомпанія має право відмовити їм у реєстрації багажу. Авіакомпанії дуже суворо ставляться до норм провезення багажу. Вартість перевезення понаднормового багажу, у кілограмах або за одне місце, відображається на стійках реєстрації авіакомпаній або, якщо це неможливо, на вебсайті авіакомпанії.

Кожна авіакомпанія встановлює власні стандарти щодо розмірів зареєстрованого багажу та ручної поклажі. Для забезпечення єдності IATA запровадила Посібник з резолюцій щодо обслуговування пасажирів [6], який містить резолюції та рекомендовані практики щодо оформлення багажу,

такі як вимога вказувати ціну на перевезення понаднормового багажу. Ці резолюції є обов'язковими для авіакомпаній-членів IATA, однак рекомендовані практики залишаються на розсуд авіакомпаній.

ICAO встановила перелік небезпечних вантажів у Додатку 18 до Міжнародної конвенції цивільної авіації (Чиказька конвенція 1944 року) [7] та в наступному виданні Технічних інструкцій щодо безпечного перевезення небезпечних вантажів повітрям.

IATA також опублікувала норми щодо «Правил перевезення небезпечних вантажів» [8], метою яких є транспозиція правил ICAO у практичний посібник, адаптований до процедур авіаперевізників. Українське законодавство включило всі правила ICAO та IATA з деякими адаптаціями. Всі ці правила включені до загальних умов перевезення. До предметів, які не можна перевозити, належать вибухові речовини, гази під тиском, окислювальні, радіоактивні або намагнічені речовини, легкозаймисті речовини, токсичні або корозійні речовини та рідини будь-якого виду.

Пасажирам заборонено перевозити рідини в салоні літака в ємностях об'ємом понад 100 мл.

Деяке спеціалізоване обладнання не можна перевозити в салоні літака. Це стосується інвалідних візків та певного видів агрегатів для мобільності або допомоги. Стаття 12 регламенту [8, с. 4] передбачає, що якщо таке обладнання втрачено або пошкоджено під час пакування в аеропорту або під час транспортування на борту повітряного судна, пасажир, якому належить це обладнання, отримує компенсацію відповідно до норм міжнародного, європейського та національного законодавства. При цьому відсутній чіткий перелік про яке саме обладнання йде мова. Особи з обмеженою мобільністю можуть супроводжуватися до повітряного судна з інвалідним візком, що належить їм, або наданим органом управління аеропортом. Специфічний характер цих предметів не повинен затьмарювати той факт, що вони перевозяться так само, як і зареєстрований багаж. Стаття 12 розглядає засоби індивідуальної мобільності (ЗІМ) як багаж, оскільки з ними поводяться під час транспортування та вони залишаються під опікою авіаперевізника. У разі пошкодження норма посилається на застосування міжнародного, європейського та національного законодавства, тоді як багаж регулюється виключно договірним правом. Ми бачимо, що специфічний характер цього обладнання вимагає вдосконалення законодавства ЄС.

Пасажири мають можливість подорожувати зі своїми домашніми тваринами. Правила чіткі: живі тварини можуть перевозитися в салоні літака, якщо вони не перевищують певної ваги; понад цю вагу їх необхідно перевозити в багажному відсіку. IATA встановила резолюції щодо перевезення живих тварин. Разом з тим, тварини вважаються багажем згідно з правилами IATA.

Конвенційне право не розрізняє багаж залежно від його призначення. Однак у статті 17(2) Монреальської конвенції розробники розрізняють зареєстрований та незареєстрований багаж.

Зареєстрований багаж це багаж, який було взято під опіку перевізника під час реєстрації і перевізник зобов'язується доставити його до місця призначення у належному стані та у встановлені терміни.

За Варшавською конвенцією зареєстрований багаж підлягав певним формальностям. Цей багаж супроводжувався бланком заяви про багаж, який можна було вставити у пасажирський квиток, але він мав містити певну обов'язкову інформацію. Перевізник мав вказати вагу та кількість багажу. Ці дані були важливими для розрахунку ліміту відповідальності та повинні були містити місце та дату видачі, назву та адресу перевізника(ів) і, найголовніше, «вказівку на те, що перевезення підпадає під режим відповідальності, встановлений цією Конвенцією». Крім того, якщо вартість багажу була заявлена, загальну суму потрібно було внести до бланка заяви про багаж. Додатковий характер форми заяви про багаж є фундаментальним для формальностей, оскільки вона мала містити номер пасажирського квитка.

Ще однією конкретною вимогою було те, що перевізник був зобов'язаний включити наступне твердження: «Багаж видається пред'явнику цієї форми заяви». На нашу думку, ця вимога робила багажну квитанцію еквівалентною документу на пред'явника.

Ця формальність була дуже жорсткою. Відсутність будь-якої з цих вимог призводила до скасування обмеження відповідальності авіаперевізника, а це означало, що перевізник не міг посилатися на будь-які обмеження чи звільнення від відповідальності.

Згідно з внесеними змінами до Варшавської конвенції, формальність була пом'якшена, оскільки перевізник більше не був зобов'язаний надавати багажну квитанцію, тепер цю функцію виконував пасажирський квиток. Сьогодні ми бачимо, що пасажирський квиток став електронним.

Пасажири навіть мають можливість реєструвати свій власний багаж через кіоски самообслуговування. Багаж реєструється без присутності співробітника авіакомпанії. Це нововведення стало можливим завдяки скасуванню всіх формальностей згідно з Монреальською конвенцією. Багаж має віртуальне існування зі штрих-кодами, що полегшує його повернення у разі втрати або неправильного направлення.

Стаття 3(3) Монреальської конвенції передбачає, що перевізник повинен надати пасажиру ідентифікаційну бирку для кожного предмета зареєстрованого багажу. Ця вимога не є простою формальністю у сенсі Варшавської конвенції, це просто маркування багажу, оскільки на практиці перевізник не видає цю бирку пасажирам, а прикріплює її до багажу.

Стаття 3(4) вимагає від перевізника надати пасажиру повідомлення про те, що у разі застосування Конвенція, вона регулює відповідальність перевізників у разі смерті або тілесних ушкоджень, а також у разі знищення, втрати або пошкодження багажу чи його затримки. Це повідомлення, як правило, міститься у пасажирському квитку або, за відсутності такого, у випадку електронного квитка, – на звороті посадкового талона. Ці незначні вимоги не підлягають штрафам, якщо авіаперевізник їх не виконує.

Зареєстрований багаж не залишається у пасажира, а передається до багажного відділення літака. Пасажир не має до нього доступу, ним опікується персонал перевізника. Сьогодні точніше говорити про субпідрядників, які перевозять багаж від реєстрації до дверей літака. Зареєстрований багаж призначений до багажного відділення літака. Пасажир передає свій багаж персоналу авіакомпанії під час реєстрації. Авіакомпанія несе відповідальність за багаж між часом отримання та доставкою. Пасажир не має доступу до багажу в багажному відділенні під час перевезення.

Поняття «зберігання» пояснює конкретний режим відповідальності за зареєстрований багаж. Наприклад, за французьким законодавством камердинер відповідає за перевезені речі, довірені йому до відправлення. Щодо договірної відповідальності, внутрішнє законодавство покладає на перевізника зобов'язання результату щодо багажу в трюмі, незалежно від виду транспорту [9].

Перевізники можуть застосовувати два типи норм провезення багажу для зареєстрованого багажу. Перший, який називається «вагова концепція», обмежує дозволену вагу на одного пасажира в кілограмах. Як правило, для пасажира економ-класу дозволена вага становить від 20 до 30 кг. У цій нормі кількість сумок не має значення; головне – не перевищувати кілограмовий ліміт, встановлений авіакомпанією.

Авіаперевізник є зберігачем багажу, він має право користуватися, контролювати та розпоряджатися ним. Опіка над багажем є взаємною. Пасажир передає опіку над своїм багажем перевізнику та з цього моменту пасажир перестає бути зберігачем, залишаючись власником багажу. Опіка є взаємною, оскільки пасажир і перевізник не одночасно мають опіку над багажем. Це доктринальне дослідження, через концепцію зберігання, дозволяє нам зрозуміти мету режиму відповідальності, який покладається на авіаперевізника.

Стаття 17(2) Монреальської конвенції встановлює сувору відповідальність авіаперевізника за шкоду, що виникла у разі знищення, втрати або пошкодження зареєстрованого багажу, лише через те, що подія, яка спричинила знищення, втрату або пошкодження, сталася на борту повітряного судна або протягом будь-якого періоду, протягом якого перевізник мав під опікою зареєстрований багаж. Перевізник зобов'язаний перевезти зареєстрований багаж пасажирів і несе відповідальність за багаж протягом періоду зберігання. Перевізник може бути звільнений від відповідальності лише тією мірою, якою шкода виникла внаслідок притаманної специфіки самого багажу або його дефекту. Як і у випадку з відповідальністю за тілесні ушкодження, перевізник звільняється від відповідальності лише за вини потерпілого, це називається притаманним дефектом багажу.

Під час перевезення пасажир не має свободи пересування, він довіряє себе, а також свій багаж, авіаперевізнику. Ця сувора відповідальність ґрунтується як на концепції опіки, так і на відсутності свободи пересування пасажира, що перешкоджає йому отримати доступ до своїх особистих речей, довірених авіаперевізнику.

Щодо ручної поклажі, то вона настільки тісно пов'язана з подорожуючим, що, певним чином, стає з ним єдиним цілим.

Варшавська конвенція без змін визначила незареєстрований багаж як невеликі особисті речі, які залишаються під опікою подорожуючого. Пасажир має право розпоряджатися своїми речами, тобто він має право користуватися, контролювати та розпоряджатися своїм багажем. На борту літака є відсіки, де пасажири повинні розміщувати свої особисті речі з міркувань безпеки. Крім того, ручна поклажа повинна відповідати певним стандартам. IATA рекомендує такий розмір: 56 x 45 x 25 см, включаючи ручки та колеса. Авіакомпанії можуть вимагати різних розмірів залежно від класу та пункту призначення.

Ручна поклажа є поступкою авіакомпанії, оскільки вона не має договірного існування, на відміну від зареєстрованого багажу.

Пасажир несе відповідальність за свою ручну поклажу, оскільки спільного зберігання з авіакомпанією не відбувається. Пасажир може користуватися своїми особистими речами протягом усієї подорожі, крім зльоту та посадки. Пасажир залишається відповідальним за свій багаж протягом усього часу в польоті.

Пасажир, чий ручний багаж пошкоджено, може притягнути авіаперевізника до відповідальності, лише продемонструвавши недбалість з боку його працівників під час перевезення. Ця відповідальність за недбалість подібна до відповідальності за делікт, однак постраждалий пасажир буде змушений діяти відповідно до юрисдикції міжнародних конвенцій через виключне застосування останніх. Дійсно, стаття 17(2) Монреальської конвенції передбачає, що за незареєстрований багаж перевізник несе відповідальність, якщо шкода виникла з його вини або вини його працівників чи агентів. Ця ексклюзивність також випливає з режиму обмеженої відповідальності, який ідентичний для зареєстрованого та незареєстрованого багажу.

Дійсно, коли персонал переміщує ручну поклажу, пасажир більше не має права опіки чи контролю над своїми речами.

Пошкодження багажу визначається термінологією перевезення вантажів. Ця слабкість спонукає суддів робити тлумачення, які можуть відрізнятися залежно від національної специфіки.

Висновки. При здійсненні договору міжнародного повітряного перевезення пасажира та багажу пасажир виступає як споживач наданої перевізником послуги. Сучасне міжнародне регулювання і насамперед Монреальська конвенція виходять із необхідності юридичної однаковості у забезпеченні захисту інтересів споживачів при міжнародних повітряних перевезеннях та справедливої компенсації з урахуванням принципу найповнішого відшкодування. Цей принцип є головним і має бути закладений в основу міжнародно-правового регулювання авіаційного перевезення багажу. Враховуючи вище сказане, слід зробити висновок, що практика застосування еквівалентів є слабкою стороною режиму відповідальності за пошкодження багажу. Стандартизація є більш ніж необхідною, щоб уникнути нерівного ставлення до авіапасажирів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ^

1. Конвенція про уніфікацію деяких правил міжнародних повітряних перевезень. ІКАО; Конвенція, Міжнародний документ від 28.05.1999. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_594#Text (дата звернення 14.11.2025).
2. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. ІКАО; Конвенція, Поправки, Міжнародний документ від 07.12.1944. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_038#Text (дата звернення 14.11.2025).
3. Назаренко Я.Л. Міжнародно-правове регулювання відповідальності авіаперевізника за зареєстрований багаж пасажира. *Аналітично-порівняльне правознавство*. Випуск № 02, 2025. С. 1240-1245. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/04/189.pdf (дата звернення 14.11.2025).
4. Попова О.П. Відповідальність авіаперевізника за договором міжнародного повітряного перевезення. URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/e2e6efc1-43d9-47b0-923e-bba5e966c4cc/content (дата звернення 14.11.2025).
5. Правила проведення спеціального догляду повітряних суден цивільної авіації України. Мінтранс України; Наказ, Правила від 04.12.1997 № 412. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0611-97/ed19971222/find?text=%C1%E0%E3%E0%E6#Text (дата звернення 14.11.2025).
6. Правила повітряних перевезень та обслуговування пасажирів і багажу рейсів Державного авіаційного підприємства «Україна». URL: https://saeukraine.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/Правила-повітряних-перевезень-та-обслуговування-пасажирів-і-багажу-рейсів-ДАП-Рев.03-від-24.08.2023.pdf (дата звернення 14.11.2025).
7. Перелік нормативно-правових документів з авіаційної безпеки станом на 8.03.2024. URL: https://avia.gov.ua/bezpeka-aviatsiyi/aviatsijna-bezpeka/perelik-normatyvno-pravovyh-dokumentiv-z-aviatsijnoyi-bezpeky/ (дата звернення 14.11.2025).
8. Гуртовенко О.Л. ICAO Technical Instructions And Ukrainian Criminal Law. URL: http://lsej.org.ua/11_2021/148.pdf (дата звернення 14.11.2025).
9. Responsabilité du transporteur vis à vis de la merchandise. URL: https://www.fluvial.developpement-durable.gouv.fr/responsabilite-du-transporteur-vis-a-vis-de-la-a135.html (дата звернення 14.11.2025).

УДК 341.215.4:340.12(091)«04»
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.70

ФІЛОСОФСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ОСОБИ У ПРАЦЯХ МИСЛИТЕЛІВ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Невара Л.М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного, цивільного та комерційного права
Державного торговельно-економічного університету
ORCID: 0000-0003-1775-8806

Невара Л.М. Філософські концепції міжнародно-правового статусу особи у працях мислителів Середньовіччя.

Стаття присвячена системному аналізу філософських концепцій міжнародно-правового статусу особи у працях мислителів Середньовіччя, що заклали основи сучасного розуміння прав і свобод людини. Розглянуто формування уявлень про права, обов'язки та морально-правові межі індивіда в контексті міждержавних відносин. Зазначено, що центральне місце у становленні даних концепцій належить природному праву, яке забезпечувало універсальні моральні принципи, спільні для всіх суспільств незалежно від державних чи культурних відмінностей.

Особливу увагу приділено аналізу праць Святого Августина, Томи Аквінського, Данте Аліг'єрі та Вільяма Оккама, які сформували уявлення про особу як морального й правового суб'єкта, наділеного гідністю, автономністю та відповідальністю. Автором статті наголошується на особливостях положень філософських праць згаданих мислителів та зазначено, що Святий Августин розглядав справедливість як прояв божественного закону, Тома Аквінський – як основу універсального морального порядку, Данте Аліг'єрі наголошував на гармонізації прав і обов'язків, Вільям Оккам заклав засади правового індивідуалізму.

Проаналізовано соціально-політичний контекст Середньовіччя, який визначав взаємодію релігійних, моральних і державних чинників у формуванні правової думки. Розглянуто роль схоластичної традиції, що сприяла систематизації морально-правових принципів і раціональному осмисленню права, а також значення концепції «справедливої війни», яка визначала моральні межі застосування сили та вплинула на розвиток гуманітарних норм міжнародного права. Проаналізовано внесок інших мислителів – Ібн Хальдуна, Роже Бекона, Жана Бурідана – які розвивали уявлення про соціальну відповідальність, моральну автономію та універсальні норми поведінки в міжнародному контексті.

Зроблено висновок, що середньовічна філософія, поєднуючи релігійні, моральні й правові засади, створила інтелектуальні основи сучасної доктрини прав людини, принципів справедливості та гуманності.

Ключові слова: міжнародно-правовий статус особи, природне право, середньовічна філософія, права людини, універсальні цінності, правовий індивідуалізм.

Nevara L.M. Philosophical concepts of the international legal status of an individual in the works of Medieval Thinkers.

The article is devoted to a systematic analysis of the philosophical concepts of the international legal status of the individual in the works of medieval thinkers who laid the foundations for the modern understanding of human rights and freedoms. It examines the formation of ideas about the rights, duties, and moral-legal boundaries of the individual in the context of interstate relations. It is noted that a central role in the development of these concepts was played by natural law, which provided universal moral principles common to all societies regardless of state or cultural differences.

Special attention is paid to the analysis of the works of Saint Augustine, Thomas Aquinas, Dante Alighieri, and William of Ockham, who developed the notion of the individual as a moral and legal subject endowed with dignity, autonomy, and responsibility. The author emphasizes specific features of the philosophical positions of these thinkers, noting that Saint Augustine viewed justice as a manifestation of divine law, Thomas Aquinas considered it the foundation of a universal moral order, Dante Alighieri stressed the harmony between rights and duties, and William of Ockham laid the groundwork for legal individualism.

The article also analyzes the socio-political context of the Middle Ages, which determined the interaction of religious, moral, and political factors in the formation of legal thought. The role of the scholastic tradition is examined, as it contributed to the systematization of moral and legal principles

and the rational understanding of law. The significance of the concept of a "just war," which defined the moral limits of the use of force and influenced the development of humanitarian norms of international law, is also highlighted. The contribution of other thinkers – Ibn Khaldun, Roger Bacon, and Jean Buridan – is considered, who developed ideas of social responsibility, moral autonomy, and universal norms of conduct in the international context.

It is concluded that medieval philosophy, combining religious, moral, and legal foundations, created the intellectual basis for modern doctrines of human rights, principles of justice and humanity.

Key words: international legal status of an individual, natural law, medieval philosophy, human rights, universal values, legal individualism.

Постановка проблеми. Проблема міжнародно-правового статусу особи займає важливе місце в історії права, оскільки відображає еволюцію уявлень про права, обов'язки та морально-правові межі індивіда у міждержавних відносинах. У філософській думці Середньовіччя, зокрема в працях Августина, Томи Аквінського, Данте та Вільяма Оккама, було закладено засади природного права і морально-етичних принципів, що визначали роль особи у світовому порядку та обмежували свавілля влади. Ці концепції поєднували релігійні, моральні й правові ідеї, формуючи уявлення про універсальні норми справедливості, відповідальності та гідності людини, які згодом стали основою сучасних прав людини та міжнародного права.

Метою цієї статті є системний аналіз філософських концепцій міжнародно-правового статусу особи, сформульованих мислителями Середньовіччя, та виявлення їхнього внеску у становлення основ сучасного міжнародного права. Особлива увага приділяється розгляду тих ідей, що окреслюють межі прав і свобод особи, взаємозв'язок індивіда з державними та міждержавними структурами, а також морально-етичні підстави правової регламентації міждержавних відносин.

Стан опрацювання проблематики. Безперечно, у вітчизняній і зарубіжній юридичній, філософській та історичній літературі неодноразово підіймалися загальні або окремі питання, які відображали бачення підходів середньовічних мислителів до розуміння міжнародно-правового статусу особи. Серед таких, зокрема, варто згадати наукові дослідження Дж. Бенем, О.В. Буткевич, Т.А. Волкера, Д. Гор'є, Дж. Гоетта, В. Греве, А.І. Дмитрієва, Ю.А. Дмитрієвої, О.В. Задорожнього, Дж. Корбетта, С. Неффа, Т. Сироїд та інших. Водночас, завдання висвітлення філософських концепцій міжнародно-правового статусу особи у працях мислителів Середньовіччя автори перед собою спеціально не ставили.

Виклад основного матеріалу. Соціально-політичний і культурний контекст Середньовіччя формувався під впливом релігійних, моральних і державних чинників, що визначали розвиток філософської думки та уявлень про статус особи. Християнська доктрина встановлювала етичні межі поведінки, підкреслюючи пріоритет божественної справедливості й моральної відповідальності індивіда. Церква впливала на визначення не лише моральних цінностей, а й діяльності правителів та організацію державної влади. Важливу роль відігравало становлення університетської освіти й схоластичної традиції, які поєднували релігійні принципи з раціональним осмисленням права [11, с. 162]. Перелічене створило ґрунт для розвитку філософських концепцій міжнародно-правового статусу особи, де релігія, освіта й мораль становили єдину систему духовних і правових орієнтирів.

Основні філософські течії Середньовіччя формувалися на перетині релігійних доктрин, моральних концепцій і ранніх правових уявлень, визначаючи спосіб осмислення статусу особи та її місця у суспільстві і міжнародних відносинах. Однією з провідних течій був августинізм, який ґрунтувався на ідеях Августина Аврелія та християнській моральній доктрині. Августин підкреслював божественне походження справедливості, роль особи як морального суб'єкта і необхідність підпорядкування земних інтересів вищим духовним цінностям. У цьому контексті права людини та моральні обов'язки розглядалися не як автономні юридичні категорії, а як прояви божественної справедливості, що визначає межі взаємодії індивіда з державою та іншими соціальними структурами [3, с. 22].

Важливим методологічним інструментом аналізу права та філософії виступала схоластика, що розвивалася у системі університетської освіти. Вона поєднувала логіку, теологію і право, надаючи змогу аргументовано обґрунтовувати моральні й юридичні принципи [1, с. 42]. Завдяки схоластичному підходу виникли перші концептуальні основи систематизації права, що розглядалося як органічна частина загального морально-божественного порядку, де індивід, держава і суспільство взаємодіють у межах моральних і правових норм. Натуралістичні концепції права, або концепції природного права, пропонували новий погляд на роль особи в правовому просторі. Вони базувалися на ідеї, що певні права та обов'язки властиві людині від природи, незалежно від релігійних і політичних установ. Природне право визнавало універсальні принципи справедливості, захисту життя та гідності особи, формуючи підґрунтя для подальшого розвитку міжнародного права. У цих

концепціях зароджувалися уявлення про автономність індивіда, моральну відповідальність і можливість встановлення норм поведінки між державами на основі розуму і природної справедливості [13, с. 83–85].

Отже, середньовічні філософські течії – августинізм, схоластика та натуралістичні концепції права – створили комплексну картину розуміння статусу особи, де взаємодіють моральна, релігійна та природно-правова перспектива.

Філософські концепції Середньовіччя мали безпосередній вплив на формування уявлень про міжнародне право, оскільки вони пропонували системне осмислення принципів справедливості, допустимості війни та умов миру між політичними спільнотами. Ідея справедливості, яка відігравала центральну роль у працях Августина [4] та його послідовників [2, с. 350], розглядалася як універсальний моральний критерій, що визначає допустимі дії держав і окремих осіб у міждержавних відносинах. У цьому контексті правовий порядок розумівся як продовження морального закону, що накладає обов'язки на правителів і членів суспільства, водночас обмежуючи свавілля і забезпечуючи захист слабших учасників політичного співжиття.

Середньовічні мислителі розробляли доктрину справедливої війни, яка стала однією з ключових ланок взаємозв'язку філософії і міжнародного права [2, с. 352]. Вони визначали обставини, за яких війна може вважатися морально та юридично виправданою, акцентуючи на захисті невинних, відновленні справедливості та дотриманні принципів пропорційності і необхідності. Ці ідеї закладали основу для пізніших норм, що регламентують законність застосування сили у міжнародних відносинах, а також для концепцій мирного врегулювання конфліктів. Отже, філософська думка Середньовіччя, ідеї справедливості, допустимості війни та умов миру не лише відображали моральні орієнтири того часу, а й сприяли формуванню систематизованих норм, що визначають взаємовідносини держав і захист прав особи в міжнародному контексті.

Особливе місце у формуванні середньовічної філософської думки щодо міжнародно-правового статусу особи посідає Святий Августин, оскільки його концепції поєднують моральну, релігійну та політичну перспективи [16, с. 206–208]. Поняття справедливості у працях Августина не обмежується внутрішньодержавними відносинами, а розглядається як універсальний принцип, що регулює взаємодію держав та політичних спільнот. Справедливість, на його думку, є вираженням божественного закону на землі і виступає критерієм оцінки дій як окремих осіб, так і правителів.

Роль особи у світовому порядку, згідно з Августином, визначається її підпорядкуванням божественному закону та участю у морально організованій структурі людського співжиття. Особа розглядається як суб'єкт не лише внутрішнього права, а й загального морального порядку, який об'єднує держави і спільноти у прагненні до справедливості та миру. Індивід набуває значущості через відповідність божественним принципам, які забезпечують цілісність суспільного і міжнародного порядку [7, с. 170].

Отже бачимо, що у працях Августина поєднується етична обґрунтованість і філософська глибина, що дозволяє трактувати статус особи не лише як юридичну категорію, а як морально-правову дійсність, інтегровану у світовий порядок, підпорядкований універсальним божественним принципам.

Однією з найвизначніших фігур середньовічної філософії та юриспруденції виступає Тома Аквінський. Його концепції справедливості й прав особи стали визначальними для розвитку природно-правової традиції. Аквінський розглядав природне право як універсальний, божественно-раціональний порядок, який є спільним для всіх людей незалежно від їхньої політичної чи культурної приналежності. Природне право визначає основні моральні норми поведінки, права та обов'язки особи, формуючи основу для легітимних взаємодій як всередині держави, так і між різними політичними спільнотами. Воно постає як прояв божественної волі, до якої людина може дістатися за допомогою розуму і морального розсуду, що надає універсальності правам і свободам індивіда [5, с. 49].

Права особи у концепції Аквінського інтегровані у божественно-раціональний порядок, де кожна людина розглядається як морально відповідальний суб'єкт. Особа наділена гідністю, що випливає з її здатності розуміти і виконувати божественний закон, а її права – це не лише юридичні категорії, а й моральні зобов'язання щодо суспільства та інших осіб. Такий підхід забезпечує гармонізацію індивідуальних прав із суспільними інтересами та визначає межі допустимої державної влади.

Особливе місце у працях Аквінського займає концепція справедливої війни, яка стала ключовим елементом розуміння міжнародних відносин Середньовіччя. Він визначав, що війна може вважатися виправданою лише за умов відновлення справедливості, захисту невинних або оборони від агресії. У цьому контексті застосування сили регулюється моральними принципами, а держава зобов'язана враховувати права і гідність осіб, які не беруть участі у конфлікті [12, с. 9–14].

Таким чином, ідеї Томи Аквінського стали фундаментом для подальшого розвитку міжнародного права, зокрема у сфері захисту індивідуальної гідності, прав особи та регулювання міждержавних конфліктів.

Визначне місце в середньовічній філософській думці завдяки своїм працям, де поєднуються політичні, моральні та релігійні концепції, що стосуються статусу людини у суспільстві та міжнародних відносинах посідає Данте Аліг'єрі. У творах Данте особа розглядається як суб'єкт, наділений гідністю та моральною відповідальністю, здатний діяти у межах божественно встановленого порядку. Він наголошує на необхідності гармонізації індивідуальних прав і свобод з політичними обов'язками та моральними нормами, що дозволяє створити стійкий і справедливий соціальний та міжнародний порядок [15, с. 74].

Політичні аспекти статусу людини у концепції Данте тісно пов'язані з ідеєю належної організації влади. Він вважав, що правителі повинні дотримуватися принципів справедливості, які виходять із божественного закону, і забезпечувати захист прав і гідності своїх підданих. Порушення цих принципів підривало моральний та політичний порядок, що, у свою чергу, могло мати негативні наслідки для взаємовідносин між державами. Моральний вимір прав і обов'язків людини, за Данте, передбачає відповідальність не лише перед Богом, а й перед спільнотою, що створює передумови для легітимного та справедливого регулювання міждержавних відносин [10, с. 18–23].

Таким чином, погляди Данте стають важливим теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку міжнародного права, у якому права і гідність особи розглядаються як основа справедливого співжиття держав та міждержавного порядку.

Однією з ключових фігур середньовічної філософії, відомою своїм акцентом на індивідуалізм та автономію особи у правовому і моральному просторі, є Вільям Оккам. Його наукові погляди характеризуються прагненням розмежувати природні права індивіда та владні структури, підкреслюючи незалежність особи у прийнятті рішень та оцінці дій влади. Оккам стверджував, що моральні і правові зобов'язання людини визначаються не лише релігійними або теологічними нормами, а й природними законами розуму, що надає індивіду унікальної ролі у правовій системі. Ідеї індивідуалізму у правовій філософії Оккама формують передумови для розвитку концепцій прав особи як автономних і універсальних, які мають вагу незалежно від державних чи релігійних авторитетів [9, с. 142–143].

Концепції Вільяма Оккама формують важливий перехідний етап у розвитку філософії права, де індивідуалізм поєднується з універсальними моральними принципами, а взаємозв'язок особи і владних структур розглядається як ключовий елемент регулювання внутрішніх і міжнародних відносин.

Середньовічна філософська думка містить також численні концепції інших мислителів, які сприяли формуванню уявлень про міжнародно-правовий статус особи. Ібн Хальдун, видатний арабський історик і філософ, розробив ранні концепції соціального договору та взаємозв'язку між особою, суспільством і державою. Він наголошував на взаємній відповідальності індивіда та політичних структур, що забезпечує стабільність соціального та міждержавного порядку [14, с. 156-157, 257].

Значний внесок у коментування правових і моральних аспектів людської поведінки у міжнародному контексті здійснили французькі мислителі Жан Бурідан [8] та Роже Бекон [6]. Вони поєднували логічний аналіз і моральну аргументацію для оцінки допустимості дій окремих осіб та держав, розглядаючи правила поведінки як етичні і водночас раціонально обґрунтовані. Їхні ідеї підкреслювали, що взаємодія між державами та окремими індивідами повинна здійснюватися з урахуванням моральних обмежень, що випливають із природного закону та розуму.

Отже, погляди Ібн Хальдуна, Жана Бурідана, Роже Бекона демонструють широту філософської думки Середньовіччя щодо прав і обов'язків особи у міжнародному контексті. Вони розширюють традиційне християнське та схоластичне осмислення статусу людини, інтегруючи ідеї соціальної відповідальності, моральної автономії та універсальних норм поведінки, що вплинули на подальший розвиток міжнародного права та концепцій захисту прав особи.

Висновок. Аналіз філософських концепцій міжнародно-правового статусу особи у працях мислителів Середньовіччя вказує на тісний зв'язок між морально-етичними уявленнями, релігійною доктриною та формуванням правових норм, що вплинули на подальший розвиток міжнародного права. Ідеї Святого Августина, Томи Аквінського, Данте Аліг'єрі, Вільяма Оккама та інших мислителів формували уявлення про гідність, автономність і моральну відповідальність особи. Природне право стало ключовим орієнтиром для розвитку універсальних принципів справедливості, захисту невинних і морального регулювання війни, а схоластична методологія сприяла переходу від абстрактних ідей до практичних правових механізмів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Буткевич О.В. Історія міжнародного права: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2013. 416 с.
2. Гавриленко О.А. Історіографія еволюції міжнародного права та його науки: основні етапи становлення та розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразі-*

на. Серія: Право. 2025. Вип. 39. С. 348–361. URL: https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/26223 (дата звернення: 21.10.2025).
3. Гоголь В. Антропологічне вчення святого Августина. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 37. С. 19–26. DOI: https://doi.org/10.30970/PPS.2021.37.2 (дата звернення: 21.10.2025).
4. Augustin. De Civitate Dei. Roma: K. Sweynheym, 1470. 600 p.
5. Aquinas T. Summa Theologiae. Latin text and English translation. New York; London: McGraw Hill Book Company; Eyre & Spottiswoode, 1976. 224 p.
6. Bacon R. Four Works of Roger Bacon. The R. A. M. S. Library of Alchemy Series. Volume 32 / ed. Ph. Wheeler. CreateSpace Independent Publishing Platform, 2015. 260 p.
7. Benham J. International Law in Europe, 700-1200. Manchester: Manchester University Press, 2022. XX, 337 p.
8. Buridan J. Summulae de Dialectica / tr. Klima G. New Haven; London: Yale University Press, 2001. 1032 p.
9. Conklin W. The Exclusionary Boundary of the Early Modern International Community. *Nordic Journal of International Law*. 2012. Issue 81. Pp. 133–173. https://scispace.com/papers/the-exclusionary-boundary-of-the-early-modern-international-2uy2fwwzt3 (дата звернення: 23.10.2025).
10. Corbett G. Ethical and Political Manifesto. Dante's Christian Ethics: Purgatory and Its Moral Contexts. Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Pp. 13–64.
11. Gaurier D. Histoire du droit international: de l'Antiquité à la création de l'ONU. Rennes: Presses universitaires de Rennes, 2005. 1136 p.
12. Goyette J., Latkovic M.S., Myers R.S. St. Thomas Aquinas and the Natural Law Tradition: Contemporary Perspectives. Washington: Catholic University of America Press, 2004. 311 p.
13. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
14. Ibn Khaldûn I., Dawood N. J., Rosenthal F., Lawrence B. B. The Muqaddimah: An Introduction to History – Abridged Edition. New Jersey: Princeton University Press, 2015. 680 p.
15. Neff S.C. Justice Among Nations. A History of International Law. Cambridge, London: Harvard University Press. 2014. 628 p.
16. Walker T.A. A History of the Law of Nations. Vol. I: From the earliest times to the peace of Westphalia, 1648. Cambridge: Cambridge University Press, 1845. 361 p.

УДК 341.231.14:343.22]:343.82
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.71

ПРАВА УВ'ЯЗНЕНИХ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА КОНТРОЛЬ ЗА ЇХ ДОТРИМАННЯМ

Олійник Д.С.,
студентка 4 курсу,
факультет міжнародного та європейського права,
Національний юридичний університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0001-2607-4732
e-mail: d.s.oliynyk@nlu.edu.ua

Трагнюк О.Я.
доцентка, кандидатка юридичних наук, професорка,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Україна
ORCID: 0000-0002-4505-8105
e-mail: o.ya.tragnyuk@nlu.edu.ua

Олійник Д.С., Трагнюк О.Я. Права ув'язнених: міжнародні стандарти та контроль за їх дотриманням.

Захист прав осіб, позбавлених волі, є однією з ключових складових верховенства права та дотримання гуманітарних стандартів у пенітенціарних системах. Незважаючи на існування широкого спектра міжнародних та національних нормативних актів, серед яких Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція проти катувань, Конвенція про права осіб з інвалідністю, а також регіональні стандарти та рекомендації ООН, практика утримання ув'язнених у низці держав продовжує демонструвати системні порушення прав людини. У статті аналізується взаємодія різних рівнів правових механізмів – міжнародних, регіональних та національних, – і наголошується на ролі незалежного контролю, що здійснюється через Національні превентивні механізми, міжнародні органи та неурядові структури. Особлива увага приділяється функціональності моніторингу та його значенню для попередження катувань, неналежного поводження та приниження гідності ув'язнених.

На основі аналізу судової практики Європейського суду з прав людини демонструються конкретні випадки порушень, зокрема через неналежні умови утримання, відсутність медичної допомоги або надмірно суворі обмежувальні заходи. Дослідження показує, що навіть за наявності формальних міжнародних гарантій реалізація прав ув'язнених залежить від ефективності національних органів контролю та готовності держав забезпечувати їх незалежність і дієвість. У статті також розглянуто приклади порушень прав людини, зокрема північнокорейські трудові табори, де система правового захисту фактично відсутня, що підкреслює критичну необхідність постійного міжнародного нагляду та участі громадянського суспільства у забезпеченні гуманності утримання.

Також підкреслено, що ефективний захист прав ув'язнених потребує комплексного підходу: поєднання законодавчого забезпечення, професійної підготовки персоналу, систематичного моніторингу, оперативного реагування на порушення та вдосконалення практики управління пенітенціарними установами. Такий підхід дозволяє забезпечити дотримання міжнародних стандартів, зменшити ризики жорстокого поводження та створити умови для реального захисту гідності, безпеки та прав осіб, позбавлених волі, навіть у складних соціально-політичних контекстах.

Ключові слова: права людини, ув'язнені, пенітенціарна система, умови утримання, міжнародні стандарти, регіональні стандарти, національне законодавство, моніторинг, незалежний контроль, неурядові організації, Європейський комітет із запобігання катуванням, Факультативний протокол до Конвенції ООН проти катувань, тюремні табори, порушення прав ув'язнених, ефективність системи захисту.

Oliinyk D., Tragniuk O. Prisoners' rights: international standards and monitoring of their compliance.

Protecting the rights of persons deprived of liberty is one of the key components of the rule of law and compliance with humanitarian standards in penitentiary systems. Despite the existence of a wide range of international and national regulations, including the International Covenant on Civil and Political Rights, the Convention against Torture, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities, as well as regional standards and UN recommendations, the practice of detaining prisoners in a number of

states continues to demonstrate systematic human rights violations. The article analyzes the interaction of different levels of legal mechanisms– international, regional, and national– and emphasizes the role of independent monitoring carried out through national preventive mechanisms, international bodies, and non-governmental organizations. Particular attention is paid to the functionality of monitoring and its importance for the prevention of torture, ill-treatment, and humiliation of prisoners.

Based on an analysis of the case law of the European Court of Human Rights, specific cases of violations are demonstrated, in particular due to inadequate conditions of detention, lack of medical care, or excessively severe restrictive measures. The study shows that even with formal international guarantees in place, the realization of prisoners' rights depends on the effectiveness of national supervisory bodies and the willingness of states to ensure their independence and effectiveness. The article also examines extreme examples of human rights violations, in particular North Korean labor camps, where the legal protection system is virtually non-existent, highlighting the critical need for constant international oversight and civil society participation in ensuring humane detention conditions.

It was also emphasized that effective protection of prisoners' rights requires a comprehensive approach: a combination of legislative support, professional training of staff, systematic monitoring, prompt response to violations, and improvement of prison management practices. This approach ensures compliance with international standards, reduces the risk of ill-treatment, and creates conditions for the effective protection of the dignity, safety, and rights of persons deprived of their liberty, even in complex socio-political contexts.

Key words: human rights, prisoners, prison system, conditions of detention, international standards, regional standards, national legislation, monitoring, independent control, non-governmental organizations, European Committee for the Prevention of Torture, Optional Protocol to the UN Convention against Torture, prison camps, violations of prisoners' rights, effectiveness of the protection system.

Постановка проблеми. Захист прав осіб під вартою є важливим індикатором дотримання прав людини та верховенства права в державі. Незважаючи на широке коло міжнародних і національних нормативних актів, у ряді країн порушення прав ув'язнених носять системний характер. Проблема полягає в невідповідності між формальним закріпленням прав та їх реальним застосуванням, недостатньою ефективністю моніторингових механізмів, обмеженим доступом незалежних органів та неурядових організацій до закладів позбавлення волі, а також низькою якістю підготовки персоналу пенітенціарних установ. Ця ситуація підкреслює потребу в комплексному аналізі, оцінці та вдосконаленні системи захисту прав ув'язнених.

Метою цієї статті є комплексний аналіз системи правового захисту осіб, позбавлених волі, на міжнародному, регіональному та національному рівнях, визначення ефективності існуючих механізмів контролю та моніторингу умов утримання під вартою, а також оцінка ризиків і наслідків порушень прав ув'язнених. Дослідження спрямоване на виявлення прогалин у практичній реалізації прав людини в пенітенціарних установах, визначення ролі судової практики та участі неурядових організацій у захисті ув'язнених, а також на формулювання рекомендацій щодо підвищення ефективності системи забезпечення гуманного поводження з особами, позбавленими волі.

Стан опрацювання проблематики. Питання захисту прав осіб, позбавлених волі, охоплює значний масив науково-дослідницької та правозахисної літератури, в якій увага приділяється формулюванню стандартів поводження, механізмам реалізації гарантованих прав, а також аналізу практик утримання під вартою. Значний внесок у розробку теоретичних і практичних аспектів цієї проблематики зробили такі дослідники, як В. Буткевич, М. Гнатовський, І. Лукашук, О. Костенко, а також міжнародні експерти Ради Європи та Комітету ООН проти катувань. У своїх працях вони акцентують на необхідності посилення механізмів незалежного моніторингу, удосконалення національного законодавства та підвищення рівня відповідальності держав за неналежні умови утримання. Попри це, комплексне дослідження ефективності існуючих систем контролю та реального впровадження міжнародних стандартів у пенітенціарну практику залишається недостатньо розробленим, що зумовлює актуальність подальших наукових пошуків у цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Права осіб, які перебувають під вартою, закріплені в численних міжнародних, регіональних і національних актах у сфері прав людини. Вони визначають основні стандарти поводження з ув'язненими, спрямовані на забезпечення гуманності та поваги до людської гідності навіть у межах обмеження свободи. Такі норми деталізуються не лише в міжнародних договорах, а й у численних документах рекомендаційного («м'якого») характеру, розроблених для практичного застосування загальних принципів у сфері пенітенціарного права.

Насамперед, фундаментальні положення щодо прав осіб під вартою містяться у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (далі – МПГПП), який формує основні стандарти пово-

дження з особами, позбавленими волі. Зокрема стаття 7 Пакту встановлює абсолютну заборону катувань і будь-яких форм нелюдського чи принизливого поводження, а стаття 10 зобов'язує держави забезпечувати гуманне ставлення до всіх затриманих і створювати умови тримання, сумісні з повагою до людської гідності. У взаємозв'язку ці положення закріплюють фундаментальний принцип, за яким навіть за законного позбавлення волі держава не звільняється від обов'язку поважати базові права людини [1].

Подальший розвиток цих положень отримав у Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, яка конкретизує ці норми, розвиваючи їх у практичній площині. Стаття 2 покладає на держави позитивний обов'язок запобігати катуванням у будь-яких умовах, навіть у надзвичайних ситуаціях, а стаття 12 вимагає проведення незалежного й ефективного розслідування кожного повідомлення про такі дії. Таким чином, документ підкреслює невідворотність відповідальності за порушення прав осіб під вартою та гарантує ефективні механізми їхнього захисту [2].

Важливим доповненням до зазначених стандартів є Конвенція про права осіб з інвалідністю, яка доповнює загальні стандарти принципом недискримінації, наголошуючи у статті 14, що особи з інвалідністю не можуть бути позбавлені волі незаконно чи довільно. Її положення підкреслюють, що рівність і гідність не втрачають значення навіть за умов обмеження свободи [3].

У межах європейської системи правового захисту відповідні гарантії – право на життя, свободу, рівність, приватність і захист від катувань – містяться в Європейській конвенції з прав людини [4], яка імплементована у національне законодавство низки країн, зокрема у Законі про права людини Великобританії [5].

Окрім міжнародних договорів, важливу роль відіграють документи, що не мають обов'язкового характеру, але встановлюють універсальні стандарти для поводження з ув'язненими. Основні принципи поводження з в'язнями, розроблені ООН у 1990 році, передбачають, що всі в'язні зберігають свої права людини та основні свободи, а поводження з ними має здійснюватися з повагою до їхньої гідності та цінності як особистостей, що закріплено в Принципі 1. Додатково ці принципи визначають, що будь-які заходи утримання повинні здійснюватися без дискримінації за будь-якою ознакою (Принцип 2). Таким чином, вони встановлюють гуманістичні рамки поводження з ув'язненими та формують основу для подальшої деталізації практичних стандартів [6].

У цьому контексті Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями ООН, розроблені у 1957 році і оновлені у 2015 році під назвою Правила Мандели, конкретизують зазначені принципи, визначаючи практичні норми для організації пенітенціарних установ. Вони містять положення щодо розміщення і класифікації ув'язнених, харчування та медичного забезпечення, гігієни та умов утримання, а також адміністративного управління установами. Зокрема, Правило 1 наголошує, що до всіх ув'язнених слід ставитися з повагою до їхньої гідності та цінності як людей, а жоден в'язень не може бути підданий катуванням або іншим нелюдським чи принижуючим гідність видам поводження. Правило 3 уточнює, що саме обмеження свободи є тяжким заходом, тому тюремна система не повинна посилювати пов'язані з цим страждання, за винятком випадків, коли це необхідно для підтримання дисципліни та безпеки [7].

Важливе значення у забезпеченні прав осіб, позбавлених волі, мають і регіональні стандарти. Зокрема, Європейські пенітенціарні правила встановлюють основні принципи гуманного поводження з ув'язненими, регламентують умови їхнього утримання, порядок застосування дисциплінарних заходів, а також підготовку та навчання персоналу пенітенціарних установ, що сприяє підтриманню належного рівня безпеки та дотриманню прав людини в тюрмах. Наприклад, стаття 9 передбачає, що всі в'язниці повинні підлягати регулярним урядовим перевіркам та незалежному моніторингу, що забезпечує прозорість і відповідальність у пенітенціарній системі. Стаття 10 визначає, що ці правила застосовуються до осіб, які були затримані судовою владою або позбавлені волі після засудження, що охоплює широкий спектр ситуацій позбавлення волі [8].

У тісному зв'язку з цими правилами діють Принципи медичної етики, що стосуються ролі медичного персоналу, зокрема лікарів, у захисті ув'язнених та затриманих від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання, затверджені Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 37/194 від 18 грудня 1982 року. Вони визначають обов'язки медичних працівників щодо захисту ув'язнених від будь-яких форм катувань або жорстокого поводження. Також підкреслюють, що всі ув'язнені повинні мати доступ до необхідної медичної допомоги, яка забезпечує збереження їхнього здоров'я, при цьому медичні працівники не можуть брати участі в будь-яких актах насильства чи тиску. Принципи наголошують на дотриманні конфіденційності медичної інформації та збереженні професійної незалежності медичного персоналу, що дозволяє гарантувати захист прав людини в пенітенціарних установах та підтримувати гуманістичний підхід до поводження з ув'язненими [9].

У свою чергу, Європейський кодекс етики для тюремного персоналу Ради Європи формулює моральні та професійні стандарти поведінки працівників пенітенціарних установ, наголошуючи на необхідності дотримання принципів гуманності, справедливості та поваги до гідності ув'язнених. Наприклад, стаття 19 вимагає, щоб персонал був чутливим до особливих потреб осіб, таких як неповнолітні, жінки, меншини, іноземці, літні та інваліди, і докладав усіх зусиль для задоволення їхніх потреб. Стаття 20 зобов'язує персонал забезпечувати повний захист здоров'я осіб у їхньому утриманні та негайно вживати заходів для надання медичної допомоги, коли це необхідно, що підкреслює важливість медичного забезпечення в пенітенціарних установах [10].

Контроль за дотриманням цих норм у європейському контексті здійснює Європейський комітет із запобігання катуванням, створений відповідно до Європейської конвенції про запобігання катуванням. Комітет регулярно проводить візити до місць несвободи, готує звіти та надає рекомендації щодо практичного тлумачення понять «катування», «нелюдське» чи «таке, що принижує гідність, поводження або покарання». Його діяльність сприяє розвитку єдиних європейських підходів до забезпечення прав осіб, які утримуються під вартою, і вдосконаленню національних пенітенціарних систем.

Таким чином, система міжнародних і регіональних актів створює комплексну нормативну базу, спрямовану на гарантування гідного, безпечного й гуманного поводження з особами, позбавленими волі. Вона не лише встановлює стандарти, а й забезпечує їх практичне застосування через моніторинг, звітність та рекомендації спеціалізованих органів.

Поряд із закріпленням прав осіб під вартою міжнародні стандарти визнають, що певні обмеження цих прав можуть бути допустимими за умов, передбачених законом і необхідних для підтримання безпеки або порядку [11, с. 19]. Так, МПГПП дозволяє обмеження деяких прав у разі надзвичайного стану, а Європейська конвенція з прав людини допускає обмеження окремих прав лише тоді, коли це відповідає закону та є необхідним у демократичному суспільстві, наприклад у період війни чи іншого надзвичайного стану. Водночас низка прав, зокрема право на життя та заборона катувань, є абсолютними і не підлягають обмеженню.

Судова практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) показує, що сама по собі ізоляція або позбавлення волі не є порушенням прав людини, проте умови утримання можуть створювати нелюдське або принижуюче гідність поводження. До таких умов належать переповненість камер, відсутність доступу до природного світла та свіжого повітря, неналежні санітарні умови або відсутність медичного забезпечення.

Наприклад, у справі Torreggiani та інші проти Італії ЄСПЛ розглядав позови кількох ув'язнених, які тривалий час перебували в італійських тюрмах, де площа на одну особу була меншою за 3 квадратні метри. Суд детально аналізував умови камер, відзначаючи, що в'язні не мали достатнього доступу до повітря, сонячного світла та належних санітарних умов, а також тривалий час перебували у стані психологічного стресу через переповненість. Суд дійшов висновку, що такі умови створюють серйозні фізичні та психологічні страждання, які виходять за межі «неминучого результату» позбавлення волі, і тому становлять порушення статті 3 ЄКПЛ [12].

Що стосується медичного втручання, Суд визнає, що ненадання належної допомоги або ігнорування потреб ув'язнених може становити нелюдське або принижуюче гідність поводження. У справі Herczegfalvy v. Austria (1992) ЄСПЛ розглядав примусове медичне лікування ув'язненого з тяжким психічним захворюванням, який піддавався обмежувальним заходам у психіатричній лікарні. Суд наголосив, що застосування примусових медичних заходів може бути виправданим лише якщо воно відповідає медичній необхідності і проводиться з дотриманням етичних стандартів лікування, а його мета є терапевтичною, а не каральною. Аналогічний підхід застосовано у справі S.M. проти Італії (2024), де обмежувальні заходи щодо насильницького ув'язненого, переведеного до психіатричної лікарні, були визнані допустимими, оскільки їх застосування було обґрунтованим з медичної точки зору і відповідало принципам сучасної психіатричної практики [13].

Ці приклади демонструють, що навіть у межах законного позбавлення волі права людини залишаються чинними, і їх застосування потребує балансу між забезпеченням безпеки та підтриманням гуманних стандартів утримання. Ефективний контроль, моніторинг та дотримання рекомендацій міжнародних органів є ключовими для запобігання катуванням і принижуючому гідність поводженню.

Окремої уваги заслуговує питання моніторингу умов утримання під вартою, який є ключовим елементом забезпечення прав осіб, позбавлених волі. Для держави, яка прагне забезпечити дотримання прав людини в цій сфері, наявність такої системи є необхідною. Захист ув'язнених реалізується через поєднання національної правової бази, що інтегрує стандарти міжнародного права, та ефективного її застосування на практиці. Це передбачає не лише прийняття законів і нормативних актів, а й забезпечення їх виконання через підготовлені кадри, які дотримуються професійної

етики, а також наявність фінансових і матеріальних ресурсів для реалізації політики прав людини у пенітенціарній сфері.

Моніторинг є одним із ключових інструментів контролю за дотриманням прав ув'язнених. Його здійснюють різні органи: внутрішні інспекційні служби, судові органи, незалежні національні органи, неурядові організації та засоби масової інформації. Такий контроль дає змогу отримати об'єктивне уявлення про стан місць утримання під вартою та своєчасно вживати заходів для усунення проблем. Важливо підкреслити, що наявність механізмів моніторингу не обов'язково свідчить про серйозні порушення або недовіру до персоналу; навпаки, це спосіб збалансувати співвідношення влади між ув'язненими та органами, що їх утримують, та забезпечити зовнішню перевірку у випадку зловживань.

Особливе значення мають візити до місць утримання, які є основним інструментом моніторингу. Вони виконують низку функцій, які часто взаємопов'язані. По-перше, сам факт регулярного зовнішнього спостереження діє превентивно: персонал, що відповідає за утримання, усвідомлює, що їхні дії перевіряються, і це зменшує ризик порушень. По-друге, візити дозволяють оперативно реагувати на проблеми, що залишилися поза увагою адміністрації, та сприяють безпосередньому захисту прав ув'язнених. По-третє, такі відвідування дають змогу документувати умови утримання, оцінювати їх відповідність стандартам і на основі зібраних даних формувати рекомендації або пропозиції щодо покращення [14, с. 20].

Крім того, моніторинг через візити забезпечує моральну підтримку ув'язнених: прямий контакт з особами, позбавленими волі, допомагає виявити їхні потреби, у тому числі матеріальні та правові, які не завжди задовольняються адміністрацією. Також це сприяє налагодженню діалогу між органами утримання та зовнішніми контролюючими структурами. Якщо цей діалог ведеться на основі взаємної поваги, він дозволяє не лише обговорювати умови утримання, а й отримувати від персоналу інформацію про проблеми організації роботи та потенційні ризики для прав ув'язнених.

Усе це робить моніторинг динамічним і багатофункціональним інструментом, який не лише перевіряє стан пенітенціарних установ, а й підтримує постійний процес удосконалення системи захисту осіб, позбавлених волі, забезпечує зменшення ризиків жорстокого поводження та стимулює дотримання міжнародних і національних стандартів прав людини.

Моніторинг умов утримання під вартою на національному рівні передбачає, що держава відповідає за захист осіб, позбавлених волі, і забезпечує регулярну перевірку місць їхнього утримання. Відповідно до Принципу 29 «Зводу принципів захисту всіх осіб, які перебувають під будь-якою формою затримання або ув'язнення» ООН, контроль має здійснюватися кваліфікованими особами, підзвітними органу, відмінного від того, що безпосередньо відповідає за управління установою [15]. У більшості держав такі механізми інтегровані в національне законодавство та адміністративні положення, як правило, у формі внутрішніх інспекційних служб. Водночас дедалі більше країн запроваджують додаткові зовнішні механізми контролю, які доповнюють внутрішні, не замінюючи їх.

Міжнародні органи відіграють важливу роль у контролі за умовами утримання осіб під вартою, забезпечуючи дотримання прав людини навіть у контексті обмеження свободи. Історично першим таким механізмом став Міжнародний комітет Червоного Хреста (далі – МКЧХ), який отримав право відвідувати військовополонених під час збройних конфліктів. Ця діяльність базується на положеннях Четвертої Женевської конвенції 1949 року, що надає організації можливість перевіряти умови утримання осіб, які перебувають під захистом міжнародного гуманітарного права. Завдяки таким візитам МКЧХ здійснює моніторинг дотримання мінімальних стандартів поводження з ув'язненими та сприяє попередженню катувань і жорстокого поводження [14, с. 23].

Сучасні міжнародні механізми контролю здебільшого функціонують у реактивному режимі, реагуючи на повідомлення про порушення прав ув'язнених. Винятком є Європейський комітет із запобігання катуванням, який, відповідно до Європейської конвенції про запобігання катуванням та нелюдському або принижуючому гідність поводженню чи покаранню 1987 року, має право без попереднього повідомлення здійснювати візити до будь-якого місця утримання під вартою в державах-учасницях. Такий режим роботи дозволяє не лише реагувати на повідомлення про порушення, а й проводити превентивний моніторинг умов утримання, що сприяє системному покращенню пенітенціарної практики.

Додатково, у рамках Факультативного протоколу до Конвенції ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання було створено Підкомітет проти катувань, який наділений правом регулярного та безперешкодного доступу до місць тримання під вартою. Він здійснює періодичні відвідування пенітенціарних закладів, надає державам-учасницям рекомендації та сприяє впровадженню міжнародних стандартів у національні системи. Ця структура є прикладом поєднання превентивного та контрольного підходів, спрямованих на забезпечення дотримання прав людини у пенітенціарних установах.

Особливе значення надається участі неурядових організацій у моніторингу. Незважаючи на існування національних органів контролю, їх перевірки не завжди є незалежними або достатньо частими, а формальні аспекти можуть переважати над реальним станом справ в установах. Національні неурядові організації, за умови дотримання принципів незалежності, компетентності та етики, здатні забезпечити постійну присутність у системі, швидко реагувати на критичні ситуації та постійно слідкувати за умовами утримання. Вони володіють знаннями політичного, соціального та правового середовища, розвиненими мережами контактів та можуть ефективно комунікувати з органами влади, ЗМІ та суспільством загалом [14, с. 26]. Таким чином, НУО виконують подвійний функціонал: виступають представником громадянського суспільства та активно сприяють створенню і підтримці гуманних умов утримання.

Міжнародні організації також визнають роль неурядових організацій. Так, Організація з безпеки та співробітництва в Європі у 2000–2002 рр. наголошувала, що регулярні інспекції, особливо в межах системи періодичних візитів, є одним із найефективніших запобіжних заходів проти катувань. Неурядові організації мають отримати повний доступ до всіх місць утримання, включаючи поліцейські та слідчі ізолятори, адміністративні приміщення та в'язниці, а також можливість спілкуватися з ув'язненими наодинці. Аналогічні рекомендації містяться у звітах Спеціального доповідача з питань катувань та керівних принципах політики ЄС щодо третіх країн. Вони закликають держави забезпечити всебічний моніторинг із боку громадянського суспільства та створити міцну правову основу для діяльності неурядових організацій, а у разі відсутності законодавчих норм – використовувати дискреційні повноваження для надання доступу до установ.

Таким чином, національні та міжнародні механізми, а також активна участь неурядових організацій, утворюють комплексну систему контролю та моніторингу умов утримання під вартою. Її мета – не лише запобігати порушенням, а й підтримувати постійний процес удосконалення пенітенціарних установ, забезпечуючи дотримання стандартів прав людини, захист гідності та безпеку осіб, позбавлених волі.

Незважаючи на численні міжнародні конвенції, правила ООН та наявність різних механізмів моніторингу умов утримання під вартою, реальна практика утримання ув'язнених часто демонструє повне нехтування основними правами людини. Яскравим прикладом є північнокорейські трудові табори, зокрема табір № 14 у Кечхоні, про який детально повідомляє Державний департамент США у своєму звіті [16]. До табору відправляють чиновників, які, на думку влади, погано виконували свої обов'язки, людей, які критикували режим, та всіх, кого підозрюють в антиурядовій діяльності. Там ув'язнені не просто позбавлені свободи – їхнє життя і фізичне існування постійно під загрозою, адже системи, які мали б контролювати та забезпечувати дотримання прав людини, фактично відсутні. Умови у таборі жахливі: примусова робота в небезпечних умовах, голод, хвороби без медичної допомоги, регулярні побиття та інші форми насильства. Піддаються ув'язненню не лише самі «злочинці», а й їхні родини, включно з дітьми, і це системно закріплено у політиці держави.

В'язні живуть у перенаселених бараках, без нормального доступу до їжі та питної води, відсутні санітарні умови, медичної допомоги практично немає, і будь-які спроби скарг або протесту караються жорстоко. Люди, які виживають у таких таборах, часто стають свідками або жертвами тортур і катувань, їх змушують до роботи на виснажливих роботах, часто в небезпечних шахтах або на будівництвах, де травми і смерть – звична справа. Фізичне насильство і приниження гідності ув'язнених у таких умовах стають буденністю, психологічний тиск постійний, а життя перетворюється на нескінченне виживання.

Цей приклад чітко демонструє, що наявність міжнародних стандартів, рекомендацій та навіть національних механізмів моніторингу не гарантує їх дотримання, якщо держава не виконує своїх зобов'язань. Навіть у тих країнах, де існують Національні превентивні механізми, доступ міжнародних органів або неурядових організацій може бути обмежений або контроль носить лише декларативний характер, що залишає ув'язнених без реального захисту. Табори в Північній Кореї – це крайній прояв того, як ігнорування стандартів прав людини та відсутність незалежного контролю перетворює ув'язнення на системне насильство і страждання. Це показує, що сама наявність моніторингу не є достатньою, і наголошує на важливості постійного тиску міжнародних організацій, громадянського суспільства та незалежних наглядових структур для реального забезпечення гуманності у місцях позбавлення волі.

Таким чином, приклад табору № 14 є яскравим свідченням того, що порушення прав людини можуть бути масштабними і системними навіть за умов існування міжнародних правових норм, і що моніторинг та незалежні механізми мають бути не декларативними, а реальними, з можливістю безперешкодного доступу, постійної перевірки та оперативного реагування на факти катувань і принижень.

Висновок. Захист прав осіб, позбавлених волі, є невід'ємною складовою забезпечення верховенства права та дотримання гуманітарних стандартів у державі. Ефективність цієї системи залежить від здатності держави створювати умови, за яких права ув'язнених реально реалізуються, а не залишаються формально закріпленими в законодавстві. Незважаючи на велику кількість міжнародних і національних актів у цій сфері, існують держави, де права ув'язнених систематично порушуються, що підкреслює необхідність активного контролю та незалежного моніторингу. Забезпечення ефективного захисту потребує системного підходу, який поєднує планування, оцінку результативності політики, підготовку персоналу та постійне вдосконалення практики управління пенітенціарними установами. Лише комплексне і послідовне застосування цих принципів здатне гарантувати захист гідності, безпеки та прав осіб, позбавлених волі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: Пакт Організації Об'єднаних Націй від 16.12.1966 року: станом на 19 жовтня 1973 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
2. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10.12.1966 року: станом на 13.11.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text.
3. Конвенція про права осіб з інвалідністю від 13.10.2006 року: станом на 19.06.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text.
4. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року: станом на 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
5. Human Rights Act 1998. UK Public General Acts, 1998, C. 42. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/contents?utm_source=chatgpt.com.
6. Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року «Основні принципи поводження з в'язнями». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_230#Text.
7. Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 30.08.1955 року: станом на 30.08.1955 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_212#Text.
8. Європейські пенітенціарні правила (Рекомендація № R (2006) Комітету Міністрів держав-учасниць) станом на 11.01.2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_032#Text.
9. Резолюція 37/194 Генеральної Асамблеї ООН Принципи медичної етики, що стосуються ролі медичного персоналу, зокрема лікарів, у захисті ув'язнених та затриманих від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 18.12.1982 року. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/principles-medical-ethics-relevant-role-health-personnel?utm_source=chatgpt.com.
10. Recommendation CM/Rec (2012)XX of the Committee of Ministers to member states on the European Code of Ethics for Prison Staff. URL: https://rm.coe.int/16806f9450.
11. Bronwyn Naylor. Human Rights and their application in prisons: *Prison Service Journal.* P. 17–22. URL: https://www.researchgate.net/profile/Bronwyn-Naylor/publication/309585460_Human_Rights_and_their_application_in_prisons/links/58187e6408ae50812f5d9ee0/Human-Rights-and-their-application-in-prisons.pdf.
12. Torreggiani and Others v. Italy. January 2013 -43517/09, 46882/09, 55400/09 et al., No. 159, ECHR 2013 II. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22002-7400%22]}.
13. Herczegfalvy v Austria [1993] 15 EHRR 437, para 82. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57781%22]}.
14. Monitoring places of detention: a practical guide for NGOs. Geneva, December 2002. ISBN 2-9700214-1-2. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/f/3/29845.pdf.
15. Body of Principles for the Protection of All Persons under Any Form of Detention or Imprisonment by General Assembly resolution 43/173, 09 December 1988. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/body-principles-protection-all-persons-under-any-form-detention.
16. U.S. Department of State. Prisons of North Korea. Washington, D.C., 2019. URL: https://www.state.gov/wp-content/uploads/2019/03/Prisons-of-North-Korea-English.pdf.

УДК 340.15:341(37)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.72

РОЗВИТОК УЯВЛЕНЬ ПРО ПРАВА І СВОБОДИ ЛЮДИНИ В ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ АНТИЧНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА ТОГОЧАСНЕ МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Сироїд Т.Л.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8165-4078

Фоміна Л.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
юридичного факультету
Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-8756-4006

Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Розвиток уявлень про права і свободи людини в правових системах античності та їхній вплив на тогочасне міжнародне право.

Стаття присвячена історико-правовому аналізу становлення уявлень про права й свободи людини в правових системах античності та їхнього впливу на формування ранніх міжнародно-правових практик. Автори обґрунтовують актуальність теми, наголошуючи на тому, що античність стала ґрунтом, на якому зародилися ключові ідеї європейської правової традиції – свободи, рівності, гідності особи та справедливості. Вказано, що в грецьких полісах і Римській державі ці уявлення мали корпоративний характер: права визнавалися лише за громадянами, тоді як становище рабів, метеків, перегринів і варварів залишалося обмеженим. Попри це, саме така модель започаткувала дискусію про природу прав людини та заклала підвалини для подальшої еволюції правових концепцій.

Досліджено специфіку афінської демократії з її інституціями народних зборів і судових органів, що забезпечували активну участь громадян у політичному житті та захист від свавілля влади. Проаналізовано спартанську модель, яка протиставляла індивідуальним правам колективну дисципліну й обов'язок служіння державі, демонструючи різні античні підходи до співвідношення свободи та обов'язку. Висвітлено роль договорів про ізополітію й проксенію як прецедентів міжнародного визнання прав іноземців у грецькому світі.

Особливу увагу приділено римському праву, яке еволюціонувало від локального jus civile до універсалістських концепцій jus gentium і jus naturale. Показано, що jus gentium, спираючись на звичаї різних народів і загальні принципи справедливості, заклало основи регулювання міждержавних відносин, торгівлі та захисту інтересів чужоземців, тоді як стоїчна філософія й доктрина природного права започаткували ідею універсальних норм, притаманних людській природі. Водночас підкреслено суперечливість античного спадку: зародки універсалізму співіснували з рабством і становою нерівністю.

Стаття також висвітлює значення античних полісів Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства – як осередків міжнародно-правової інтеграції, де взаємодіяли грецькі, римські й місцеві традиції та формувалися перші практики міждержавних договорів про безпеку, торгівлю й захист прав іноземців.

Автори доходять висновку, що античні концепції прав і свобод людини, попри свою елітарність і обмеженість, започаткували інституційний зв'язок між правом, політичною спільнотою та свободою, вплинули на формування ранніх міжнародно-правових норм і залишаються важливим інтелектуальним ресурсом сучасної науки права та міжнародних відносин.

Ключові слова: права і свободи людини, міжнародне право, античність, грецькі поліси, римське право, jus gentium, природне право.

Syroid T.L., Fomina L.O. Development of ideas about human rights and freedoms in the legal systems of antiquity and their impact on contemporary international law.

The article is devoted to the historical and legal analysis of the development of ideas about human rights and freedoms in the legal systems of antiquity and their impact on the formation of early international legal practices. The authors substantiates the relevance of the topic, emphasizing that antiquity provided the foundation on which the key ideas of the European legal tradition – freedom, equality, human dignity, and justice – emerged. It is shown that in the Greek poleis and the Roman state these notions were of a corporate nature: rights were recognized only for citizens, while the status of slaves, metics, peregrini, and "barbarians" remained restricted. Nevertheless, this model initiated the discussion on the nature of human rights and laid the groundwork for the further evolution of legal concepts.

The study examines the specifics of Athenian democracy with its institutions of the popular assembly and courts, which ensured active civic participation in political life and protection against the arbitrariness of power. The Spartan model is analyzed as one that opposed individual rights to collective discipline and the duty of service to the state, demonstrating different ancient approaches to the relationship between freedom and obligation. The role of treaties on isopolity and proxenia is highlighted as precedents for the international recognition of the rights of foreigners in the Greek world.

Special attention is paid to Roman law, which evolved from the local jus civile to the universalist concepts of jus gentium and jus naturale. It is shown that jus gentium, based on the customs of various peoples and general principles of justice, laid the foundations for regulating interstate relations, trade, and the protection of the interests of foreigners, while Stoic philosophy and the doctrine of natural law introduced the idea of universal norms inherent in human nature. At the same time, the article underlines the contradictory legacy of antiquity: the seeds of universalism coexisted with slavery and social inequality.

The article also highlights the significance of the ancient poleis of the Northern Black Sea region – Olbia, Chersonesus, and the Bosporan Kingdom – as centres of international legal integration, where Greek, Roman, and local traditions interacted and the earliest practices of interstate treaties on security, trade, and the protection of foreigners' rights were formed.

The authors concludes that ancient concepts of human rights and freedoms, despite their elitist and limited character, established the institutional link between law, the political community, and freedom, influenced the formation of early international legal norms, and remain an important intellectual resource for contemporary legal and international studies.

Key words: human rights and freedoms, international law, antiquity, Greek poleis, Roman law, *jus gentium*, natural law.

Постановка проблеми. Актуальність звернення до проблеми розвитку уявлень про права і свободи людини в правових системах античності та їхнього впливу на тогочасне міжнародне право полягає в тому, що античність була тим ґрунтом, на якому зароджувалися ідеї, які згодом сформували європейську правову традицію. Саме у правових системах Давньої Греції та Риму були закладені перші концептуальні підходи до розуміння свободи, рівності, гідності особи, а також визначено межі їхньої реалізації. Ці уявлення, хоча й обмежені рамками громадянства та соціального статусу, створили підвалини для пізнішого формування універсальних прав людини й водночас вплинули на розвиток міжнародного права, зокрема у сфері договірних відносин та регламентації становища чужоземців.

Права та свободи в античних суспільствах розглядалися не як загальнолюдські, а як похідні від належності до певної політико-правової спільноти – поліса у грецькій традиції чи римської civitas. Відтак свобода мислилася насамперед як політична участь та правовий статус громадянина, тоді як становище рабів, метеків чи варварів залишалося поза межами цих гарантій. Така обмеженість не применшує значення античних концепцій, адже саме вони започаткували дискусію про природу прав людини і стали основою для подальшої еволюції міжнародно-правових уявлень.

Античні концепції прав і свобод особи мали безпосереднє значення не лише для внутрішнього устрою полісів та Римської держави, але й для становлення ранніх форм міжнародного права. Давньогрецькі міста-держави, так само, як і античні поліси на теренах сучасної України – Ольвія, Херсонес, Боспорське царство – брали активну участь у дипломатичних відносинах, укладали мирні договори, союзи та угоди про торгівлю. У цих актах відображалися уявлення про становище іноземців, гарантії безпеки для купців, а також про взаємне визнання правових звичаїв. Подібні угоди стали раннім зразком інтеграції індивідуальних прав у площину міжнародних відносин, навіть якщо вони ще не набули універсального характеру.

Актуальність теми зумовлена й тим, що сучасна правова наука й міжнародні інституції все більше звертаються до історичних витоків прав людини як універсального феномена. Античність у

цьому сенсі виступає не лише як культурно-історична епоха, але й як «лабораторія» правових ідей, що надихали наступні покоління мислителів та законодавців. У ситуації нинішніх глобальних викликів – порушень прав людини, криз демократії, війн – повернення до фундаментальних понять свободи, справедливості й гідності, вироблених ще в античні часи, набуває особливої ваги. Вивчення цих ідей дозволяє глибше зрозуміти спадкоємність правових традицій і водночас критично оцінити ті межі, які закладала антична цивілізація у своєму баченні прав і свобод.

Метою статті є з'ясування особливостей становлення та розвитку уявлень про права і свободи людини в правових системах античності (Давньої Греції та Риму), а також виявлення їхнього впливу на формування міжнародно-правових практик того часу. Окрему увагу варто приділити ролі античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства – як локальних центрів міжнародно-правової інтеграції, де перетиналися грецькі, римські та варварські традиції. Для досягнення поставленої мети необхідно: проаналізувати філософсько-правові основи уявлень про свободу, рівність і справедливість у Давній Греції та Римі; дослідити зв'язок між громадянським статусом і правами особи у полісній системі та Римській республіці й імперії; окреслити значення римського jus gentium як передвісника міжнародного права; розглянути договори та угоди античних полісів, зокрема Північного Причорномор'я, як механізми правової взаємодії та захисту інтересів особи; визначити внесок античних концепцій у подальший розвиток європейської традиції прав людини та міжнародно-правових інститутів.

Стан опрацювання проблематики. Питання прав і свобод людини в античності традиційно привертало увагу дослідників античної філософії, історії права та політичних інститутів. Ще класичні автори – Арістотель, Цицерон, Полібій – сформулювали теоретичні уявлення про свободу, справедливість і правовий порядок, що й сьогодні залишаються предметом наукових дискусій [1, с. 42-43]. У новітній історико-правовій літературі проблема розглядається у кількох вимірах: по-перше, як еволюція уявлень про права громадянина в межах поліса чи римської держави; по-друге, як розвиток доктрини jus gentium та її значення для подальшого становлення міжнародного права; по-третє, як відображення цих процесів у політичних та правових практиках античних держав Причорномор'я, що функціонували на території сучасної України. Серед сучасних досліджень можна виокремити праці з історії античної демократії, римського права, а також спеціальні роботи, присвячені впливу античної правової думки на європейську традицію прав людини. Водночас залишається недостатньо розробленим питання безпосереднього впливу античних уявлень про права і свободи на розвиток міжнародно-правових механізмів, зокрема в аспекті захисту іноземців, рабів або підкорених народів. Цих питань у своїх дослідженнях торкалися О.В. Буткевич [2], А.І. Дмитрієв, Ю.А. Дмитрієва, О.В. Задорожній [3], В. Греве [4], О.А. Гавриленко [5], В.М. Мельник [6, 7, 8, 9] та ін. Недостатньо також інтегрованим у загальноєвропейський контекст є досвід античних полісів Північного Причорномор'я, які перебували на перетині грецької, римської та варварської правових культур. Перші кроки на цьому шляху вже зроблено [10, 11]. Але загалом завдання висвітлення еволюції уявлень про суб'єктивні права і свободи людини в правових системах античності та їхній вплив на тогочасне міжнародне право автори перед собою спеціально не ставили.

Виклад основного матеріалу. У Давній Греції уявлення про права та свободи нерозривно пов'язувалися з категорією громадянина (πολίτης), яка була центральною у структурі полісної організації [12, с. 53-54]. Громадянство означало належність до політичної спільноти, що передбачало не лише користування певними правами, а й виконання обов'язків перед полісом. Власне, уявлення про права особи в античному світі було колективістським за своєю природою: свобода і рівність мислилися не в універсальному, а в корпоративному сенсі – як привілей тих, хто входив до кола повноправних членів громади.

До громадянського корпусу зазвичай належали вільнонароджені чоловіки, наділені правом участі у народних зборах (екклесії), доступом до посад та правом захисту в суді. Жінки, раби й чужоземці (метеки) були позбавлені цих можливостей, хоча могли мати певні приватно-правові гарантії (захист власності, право на угоди тощо). Така обмеженість кола осіб, які визнавалися носіями політичних прав, підкреслює специфіку античної концепції свободи: вона полягала насамперед у можливості брати участь у справах поліса, а не в універсальному визнанні прав кожної людини.

У грецькій думці поняття громадянства набувало нормативного змісту. Арістотель визначав громадянина як того, хто «має право брати участь у раді та суді», підкреслюючи активний, а не лише пасивний характер цього статусу. Поліс виступав гарантом прав, але водночас вимагав від громадянина лояльності, служби у війську та дотримання законів. Отже, громадянство розумілося як синтез свободи й обов'язку, де перше було невіддільне від другого.

Правовий статус громадянина також мав міжнародно-правові наслідки. Поліси укладали між собою угоди про ізополітію (взаємне визнання громадянських прав) [2, с. 249], які дозволяли іноземцям користуватися аналогічними привілеями на території союзного міста. Це створювало

прецедент для міждержавного визнання правових гарантій особи, що стало важливим кроком до формування ранніх елементів міжнародного права.

Таким чином, у грецькому полісі громадянин був єдиним справжнім носієм прав і свобод, що поєднувалися з політичною участю. Хоча ця модель була ексклюзивною й обмежувала доступ до прав значної частини населення, саме вона започаткувала ідею інституційного зв'язку між правом, свободою та належністю до політичної спільноти, яка в подальшому розвивалася у європейській правовій традиції.

Для античного грецького світу характерним було особливе розуміння свободи, яке неможливо відокремити від обов'язку перед полісом. Свобода розглядалася не як індивідуальна автономія у сучасному сенсі, а як можливість брати участь у житті політичної громади, приймати рішення через народні збори, здійснювати контроль над посадовцями, відстоювати свою позицію у суді [13]. Однак ця свобода була можливою лише завдяки готовності кожного громадянина служити полісу, виконуючи покладені на нього обов'язки.

Арістотель, аналізуючи природу політичного устрою, наголошував, що громадянин є носієм прав лише тією мірою, якою він бере участь у спільних справах. Саме тому уявлення про свободу невіддільно поєднувалося з військовою службою, сплатою податків, дотриманням законів та активною участю в політичному житті. У цьому полягала своєрідна рівність: усі громадяни мали однакові права й однакові обов'язки перед полісом.

Важливо підкреслити, що така концепція виключала можливість пасивного користування свободами. Той, хто ухилявся від участі в управлінні чи обороні поліса, вважався не лише безвідповідальним, але й небезпечним для цілого суспільства. Полісне право поєднувало індивідуальні гарантії з колективною дисципліною, створюючи модель, у якій свобода була привілеєм лише активних і відповідальних членів громади.

Це поєднання свободи та обов'язку мало й міжнародно-правові наслідки. Військова служба як обов'язок громадянина була підґрунтям для участі полісів у міждержавних війнах і союзах. Укладання мирних договорів чи союзних угод передбачало захист не лише території, але й прав громадян, які брали участь у політичному та військовому житті. Отже, уявлення про свободу як привілей, що випливає з обов'язку, закладало основу для розуміння взаємозалежності індивідуального та колективного в правовому розвитку античності.

Таким чином, у грецькому полісі свобода ніколи не була індивідуалістичною у вузькому сенсі. Вона виявлялася у гармонійному поєднанні з обов'язком перед політичною спільнотою, що формувало своєрідний «соціальний контракт» античної доби. Саме ця концепція вплинула на подальшу європейську традицію, у якій громадянські права нерозривно співвідносилися з виконанням обов'язків перед державою.

Звичайно, антична концепція свободи мала виразно обмежений характер і не поширювалася на всі категорії населення. Громадянські права, що вважалися сутністю свободи у грецькому полісі чи Римській державі, належали лише вузькому колу осіб, тоді як значна частина людей перебувала за межами цього правового простору. Саме аналіз становища рабів, метеків у Греції та перегринів у Римі дозволяє побачити межі античного уявлення про свободу.

Раби становили групу, найбільш позбавлену прав. У грецькому полісі вони розглядалися насамперед як власність, а не як суб'єкти права; їхня свобода могла бути відновлена лише через акт звільнення. У Римі рабство набуло системного характеру: раб не мав жодних прав, його життя та діяльність цілком залежали від волі власника. Лише поступово, з розвитком стоїчної філософії та ідеї природного права, з'являлися окремі норми, які гуманізували становище рабів, але не скасовували фундаментальної нерівності.

Проміжне становище в Афінах та інших полісах займали метеки. Вони не мали політичних прав, але могли вести господарську діяльність, укладати договори, виступати у суді через посередників-громадян. Їхня присутність була важливою для економічного життя, однак правовий статус залишався вразливим і залежним від рішень поліса.

Іноземці, або варвари, сприймалися як «чужі» у політичному й культурному сенсі. Вони могли користуватися певними привілеями лише за умови укладення спеціальних договорів (проксенія, ізополітія), які гарантували їм захист життя, майна та можливість торгівлі. Подібні угоди мали і міжнародно-правове значення, адже сприяли визнанню мінімальних прав для іноземців у межах полісної системи.

У Римі аналогічне місце посідали перегрини – чужоземці, які не мали прав римського громадянина [14, с. 130]. Згодом для врегулювання їхнього становища було створене jus gentium («право народів»), яке визначало базові правила торгівлі, укладання договорів і вирішення суперечок між представниками різних етносів [15, с. 9-10]. Це стало важливим кроком у напрямі універсалізації правових норм і водночас показувало межі класичного римського громадянства.

Таким чином, антична концепція свободи була елітарною: повноцінними носіями прав і свобод визнавалися лише громадяни, тоді як раби, метеки та іноземці опинялися у «зоні обмеженої правосуб'єктності». Саме ця розмежованість між «своїми» і «чужими» визначила як внутрішній правопорядок античності, так і ранні форми міжнародних відносин, у яких поступово зароджувалися перші спроби гарантувати мінімальні права особи незалежно від громадянства.

З часом, як унікальна правова система, що поєднала вузькі рамки цивільного права (jus civile) з універсалістськими тенденціями, котрі поступово втілилися в категоріях jus gentium і jus naturale, постало римське право. На ранніх етапах розвитку Римської республіки правовий статус і можливість користуватися правами були нерозривно пов'язані з належністю до римської громади. Саме jus civile регулювало відносини лише між римськими громадянами, закріплюючи їхні права на власність, участь у судовому процесі та укладення угод. У цьому сенсі воно залишалося локальною системою, подібною до грецьких моделей, але водночас прагнуло більшої правової впорядкованості.

У процесі розширення Римської держави постала проблема регулювання відносин між римлянами та численними підкореними чи союзними народами. Відповіддю на цей виклик стало формування jus gentium – «права народів», що мало характер наднаціональної системи правил. Воно поєднувало звичаї різних народів, загальні засади справедливості та практичні потреби торгового й дипломатичного життя. Jus gentium забезпечувало правові підвалини для економічних і політичних зв'язків у межах середземноморського світу, водночас ставши прообразом міждержавного права [16].

Подальшим кроком еволюції стала поява поняття jus naturale – «природного права», яке розумілося як універсальний порядок, притаманний людській природі й розуму. Стоїчна філософія та юриспруденція класичного періоду сприяли його поширенню, закріпивши уявлення про те, що всі люди, незалежно від походження чи статусу, підлягають єдиному розумному закону природи. Хоча в реальності римське суспільство ще зберігало рабство й станову ієрархію, саме ідеї jus naturale стали інтелектуальним підґрунтям для пізніших концепцій прав і свобод.

Отже, еволюція римського права від jus civile до jus gentium і jus naturale відбивала поступовий перехід від замкненої громади до універсалістської правової системи. Це сприяло формуванню уявлення про право як загальнолюдського феномена і заклало основи тієї традиції, з якої виросли середньовічні та модерні концепції міжнародного права і прав людини [17, с. 113-114].

Однією з найвиразніших моделей поєднання свободи громадянина з його активною участю в політичному та правовому житті став Афінський поліс класичної доби. Центральним елементом афінської демократії була екклесія – народні збори, де кожен повноправний громадянин мав право голосу. Тут ухвалювалися закони, вирішувалися питання війни й миру, обиралися посадові особи. Саме через безпосередню участь у зборах громадянин реалізовував своє право впливати на життя держави.

Іншою ключовою сферою були судові інституції, передусім Геліея – народний суд, у якому могли брати участь численні громадяни, обрані жеребом. Це створювало уявлення про справедливість як результат колективного рішення вільних людей, а також забезпечувало громадянам право на судовий захист. Важливим було й право кожного громадянина виступати зі своєю промовою, захищаючи власні інтереси або інтереси громади, що сприяло розвитку риторики та юридичного мислення.

Особливе значення мало право на захист від свавільних дій посадових осіб. Афіняни мали механізми притягнення магістратів до відповідальності через спеціальні процедури, зокрема ісангелію чи графе параномон (звинувачення у незаконних діях). Це свідчило про поступове формування ідеї підзвітності влади та верховенства закону, навіть якщо воно ще обмежувалося колом громадян.

Разом з тим афінська демократія залишалася замкненою спільнотою: повноцінні політичні та правові права мали лише дорослі чоловіки-громадяни. Жінки, раби й метеки були виключені з цього простору свободи, що виявляє одночасно велич і межі античної концепції громадянських прав.

Спартанська держава пропонувала зовсім інший підхід до розуміння свободи й прав, ніж афінська демократія. Якщо для афінянина свобода означала участь у народних зборах і судових процесах, то для спартанця вона полягала передусім у служінні державі та в готовності підкорятися суворій дисципліні. Спартанський устрій будувався на домінуванні обов'язку над правами: головною цінністю була не індивідуальна автономія, а колективне виживання та сила військової громади.

З раннього віку громадянин проходив агоге – систему державного виховання, що формувала воїна, здатного беззастережно підкорятися наказам і водночас бути готовим віддати життя за поліс. Особисте життя спартанця, його сімейні та навіть економічні інтереси відходили на другий план, підпорядковуючись ідеї служіння державі. Таким чином, дисципліна й самозречення сприй-

малися як вища форма свободи, адже справжня свобода полягала у збереженні сили й незалежності всієї громади.

Політичні права громадян були обмежені й жорстко врегульовані. Народні збори (апелла) мали мінімальні повноваження: вони могли лише затверджувати або відхиляти пропозиції герусії та ефорів без права обговорення. Натомість влада зосереджувалася в руках колегіальних органів, які контролювали всі сфери життя, включаючи виховання, релігійні практики та військову підготовку.

У цій системі поняття свободи зводилося не до індивідуальних прав, а до колективного панування над залежним населенням – передусім ілотами, які становили більшість. Спартанська модель демонструє парадокс античних уявлень: відсутність широких громадянських прав могла поєднуватися з ідеалізацією свободи як абсолютної відданості державі.

Теоретичним підґрунтям формування уявлень про права і свободи людини, стала антична філософія, що визначила ті інтелектуальні орієнтири, які в подальшому впливали на розвиток права як у внутрішньополісному, так і в міжнародному вимірі [18, с. 33–100].

Зокрема, Платон трактував права й обов'язки людини крізь призму гармонії між особистістю та державою. В його «Державі» індивідуальні права фактично підпорядковувалися спільному благу: справедливість досягається тоді, коли кожен виконує свою функцію у відповідності до природних здібностей. Водночас Платон вводив поняття «добра» і «справедливості» як універсальних категорій, які виходять за межі конкретного поліса, що створювало підґрунтя для універсалізації правових уявлень.

Арістотель розробив більш системну концепцію. Він визначав людину як «zoon politikon» – істоту політичну, яка реалізує свою природу лише в межах політичної спільноти. Право на участь у справах поліса він розглядав як найвищий прояв свободи. Водночас Арістотель визнавав природну ієрархію між людьми: громадянин, метеки, раби мали різний правовий статус, що демонструвало обмеженість античного розуміння свободи. Проте ідея «природного права» як критерію справедливості, незалежного від позитивних законів, відкривала перспективу для подальшого розвитку універсальних правових принципів.

Вирішальний крок у напрямку гуманізації античної думки зробили стоїки. Вони проголосили, що всі люди рівні за своєю природою, оскільки мають розум і належать до єдиного космічного порядку. Для стоїків свобода полягала у внутрішній автономії особистості, у здатності підкорятися не сваволі правителів, а законам природи й розуму. Саме стоїчна доктрина стала підґрунтям для формування римського jus naturale, що згодом увійшло у середньовічну й модерну правову традицію.

Таким чином, антична філософія поєднала два підходи: з одного боку, підпорядкування прав індивіда спільному благу, а з іншого – формування уявлення про універсальні засади справедливості й рівності. Саме цей дуалізм визначив подальший розвиток правових концепцій у Стародавньому Римі та вплинув на зародження ідей прав людини в європейській традиції.

Античні уявлення про права та свободи мали не лише внутрішньополісний вимір, а й відчутно впливали на становлення ранніх міжнародно-правових практик [19, с. 79]. Хоча в античності ще не існувало системи міжнародного права в сучасному розумінні, численні угоди між державними утвореннями відображали певні принципи взаємного визнання прав і гарантій.

По-перше, важливу роль відігравали договори між полісами, які регулювали питання миру, союзу, торгівлі та взаємного визнання прав громадян. Такі угоди могли передбачали, зокрема, й право громадян одного поліса вільно перебувати і торгувати в іншому, користуватися певними правовими гарантіями, а інколи й мати доступ до судового захисту. Це формувало початкову традицію транскордонного визнання прав людини, хоч і обмежену неналежністю до громадянського кола держави перебування.

По-друге, поширеною інституцією була посада proxenos, що розглядається дослідниками як античний аналог сучасного дипломатичного захисту. Проксен виступав представником інтересів громадян чужого поліса у своєму місті, сприяв їм у судових чи торгових справах, забезпечував певний захист від сваволі влади [5, с. 84–88]. Ця практика демонструє зародження ідеї, що навіть поза межами рідного поліса людина має право на правову допомогу та захист.

По-третє, міжнародно-правові наслідки проявлялися у феномені «священних воєн», коли амфіктіонії [5, с. 109–119; 20] чи окремі держави втручалися у внутрішні справи інших полісів під приводом захисту священних місць або прав певних громад. Такі інтервенції, попри їхню політичну заангажованість, відображали зародження концепції міжнародної відповідальності за порушення колективних або релігійних прав. У цій площині античні практики можна розглядати як попередників сучасної ідеї «гуманітарної інтервенції», хоча з ідеологічно-релігійним забарвленням.

Таким чином, давньогрецькі держави виробили низку механізмів, які поєднували внутрішньополісні уявлення про права громадян із зародковими формами міжнародно-правових гарантій [21, с. 34]. Вони не створювали універсальної системи, однак окреслювали обрії для майбутньої еволюції міжнародного права, орієнтованого на захист особи.

У Стародавньому Римі основою всієї концепції прав і свобод римського громадянина стала категорія civitas. На відміну від грецьких полісів, де права були тісно прив'язані до участі в політичному житті конкретної громади, у Римі вони набули більш чіткої правової форми та універсального характеру, що забезпечило їхню довготривалу спадковість у європейській правовій традиції.

Спочатку коло громадянських прав було обмеженим і належало лише патриціям. Однак у процесі розвитку Римської республіки, особливо після боротьби плебеїв з патриціями, воно поступово розширювалося. Поява законів Ліцинія і Секстія (367 р. до н.е.), Законів XII таблиць та подальших реформ призвела до поступового зрівняння правових можливостей різних соціальних верств римського суспільства.

Основні громадянські права включали: право голосу (ius suffragii) – участь у народних зборах, де ухвалювалися закони та обиралися магістрати; право на обрання до посад (ius honorum) – доступ до магістратур та сенату; право на укладання законних шлюбів (ius conubii) – можливість вступати в шлюб, що визнавався римським правом; право на власність і укладання договорів (ius commercii) – здатність володіти майном, укладати угоди, передавати спадщину; право на судовий захист (ius legis actionis) – можливість звертатися до римських судів, захищати власні інтереси за встановленими процедурами.

З часом у римському праві відбувалася універсалізація громадянства. Уже в I ст. до н.е. частина цих прав поширювалася на союзників та іноземців через систему договорів та спеціальних привілеїв. Кульмінацією цього процесу став Едикт імператора Каракалли (212 р. н.е.) [22, с. 134], який надав римське громадянство всім вільним мешканцям імперії. Це було безпрецедентним кроком, що перетворив громадянські права з локального феномена на загальноімперський інструмент інтеграції.

Таким чином, еволюція civitas від обмеженого привілею до універсального статусу в межах імперії заклала фундамент для ідеї правової рівності в межах політичної спільноти, яка згодом вплинула на середньовічні й модерні концепції громадянства та прав людини.

Особливим досягненням римської правової думки стало формування категорії jus gentium – «права народів», яке виникло як відповідь на зростання інтенсивності контактів Риму з іншими державами та численними іноземцями (peregrini), що проживали на території імперії. На відміну від jus civile, яке поширювалося лише на римських громадян, jus gentium регулювало відносини за участі осіб, що не мали civitas, створюючи універсальні правові норми, зрозумілі для різних етносів і культур.

У своїй основі jus gentium спиралося на загальні принципи справедливості, які римські юристи вбачали у звичаях, спільних для більшості народів Середземномор'я [23]. Його ключовим завданням було забезпечення правового простору для торгівлі, договірних відносин і врегулювання спорів між громадянами Риму та іноземцями. Таким чином, jus gentium слугувало не лише правовим, а й своєрідним дипломатичним інструментом, сприяючи інтеграції різних культур у межах римського панування.

Важливо, що це право поступово отримало універсальний характер: воно визнавало за іноземцями здатність укладати договори (ius commercii), набувати майно, користуватися судовим захистом. У практиці преторів, особливо praetor peregrinus [24, с. 27], виробилася система процедур, яка фактично ставила іноземців у рівне становище з римськими громадянами у сфері приватноправових відносин.

Таким чином, jus gentium можна розглядати як перший крок до формування ідеї загального, наддержавного права, що ґрунтується на універсальних принципах справедливості та розуму [25, с. 4]. Воно не лише інтегрувало різні правові культури у межах імперії, але й заклало інтелектуальні передумови для подальшого розвитку доктрини природного права та, зрештою, міжнародного права в ранньомодерний період [26].

У римській правовій традиції поряд із jus civile та jus gentium сформувалося поняття jus naturale – «природного права». На відміну від двох попередніх категорій, воно не обмежувалося правовими системами чи звичаями окремих народів, а претендувало на універсальність. Римські юристи розуміли jus naturale як систему норм, що випливають із самої природи людини та світу, а тому є однаковими для всіх.

Зміст jus naturale тісно пов'язаний із стоїчною філософією, яка проголошувала єдність людського роду, рівність усіх людей за природою та підпорядкування універсальному розумному закону космосу. У такому баченні свобода переставала бути винятковим привілеєм громадянина поліса чи імперії, а набувала значення внутрішньої здатності людини жити згідно з розумом і справедливістю.

Для римських правників jus naturale виконувало радше концептуальну й моральну функцію. Воно давало змогу критикувати позитивне право, що суперечило ідеалам справедливості, та служило своєрідним «мірилом» правових систем. Так, у працях Ульпіана та Павла jus naturale визна-

чалося як право, притаманне всім живим істотам, що охоплює базові принципи свободи, шлюбу, виховання дітей.

Попри те, що рабство залишалося легальною інституцією в Римі, саме ідеї природного права дозволяли стверджувати, що за природою всі люди вільні. Це створювало інтелектуальний ґрунт для поступового осмислення свободи як універсального стану, а не соціального привілею.

Таким чином, jus naturale стало важливим кроком в універсалізації уявлень про права людини: воно перенесло акцент із належності до політичної спільноти на саму природу людини як носія свободи і справедливості. У подальшому ці ідеї були відроджені в середньовічній схоластиці та правових концепціях Нового часу, ставши одним із джерел доктрини прав людини у міжнародному праві.

Особливе місце в римській правовій системі посідав інститут патронату (patronatus), що поєднував у собі правові, соціальні й моральні елементи [5, с. 170]. Його первісна форма виникла в межах відносин між колишнім рабом і його власником: відпущений на волю (libertus) залишався у зв'язку з патроном, зобов'язуючись до певних послуг і зберігаючи вдячність, а патрон, у свою чергу, був зобов'язаний надавати йому підтримку, правовий захист і протекцію в разі потреби. Такий зв'язок формувався як напівправове, напівморальне відношення, що виявляло глибоку вкоріненість римського права в ідеях взаємності та солідарності.

Згодом інститут патронату вийшов за межі відносин між патроном і вільновідпущеником та поширився на інші сфери суспільного й політичного життя. Особливо важливим стало його застосування у відносинах між Римом і підкореними або союзними громадами. Місцеві еліти, правителі чи громади отримували від впливових римських громадян статус клієнтів, а ті, відповідно, виступали їхніми патронами. Ця форма протекції забезпечувала представництво інтересів залежних спільнот у сенаті чи перед магістратами, сприяла пом'якшенню наслідків імперської політики й дозволяла зберегти певний рівень правової безпеки.

Функціонально патронат виступав проміжною ланкою між суворою владою Риму та потребами підданих і союзників. Він створював своєрідний канал комунікації, у межах якого юридичний захист підкріплювався особистим авторитетом і соціальними зв'язками. Водночас ця система не усувала ієрархії, а лише адаптувала її, закріплюючи домінування патрона і водночас забезпечуючи клієнтам мінімальні гарантії справедливості.

У ширшому контексті інститут патронату можна розглядати як своєрідний прообраз концепції правового захисту «слабшої сторони» у публічно-правових відносинах. Римська практика демонструвала, що навіть у рамках імперської влади визнавалась потреба певного юридичного балансу, який зберігав людську гідність підданих і союзників. Цей досвід увійшов у правову спадщину Європи, ставши одним із джерел пізніших ідей протекції та правового заступництва в міжнародних відносинах.

Міста-держави Північного Причорномор'я – Ольвія, Херсонес, міста Боспорського царства – розвивалися за моделлю класичного полісного устрою, зберігаючи головні риси еллінської політичної культури. Центральне місце в їхньому суспільному житті посідав інститут громадянства, який визначав доступ до політичних і правових механізмів. Громадяни мали право брати участь у народних зборах, обіймати магістратури, виступати в судах, володіти землею та майном у межах поліса. Водночас вони несли обов'язок військової служби, участі у спільних релігійних обрядах і фінансуванні суспільних заходів [11, с. 62–64].

Наявність громадянства чітко відмежовувала «своїх» від «чужих». Метеки та іноземці могли займатися торгівлею, користуватися захистом місцевого права та укладати договори, однак були позбавлені політичних прав і не могли володіти землею. Раби становили окрему категорію, яка розглядалася не як суб'єкт, а як об'єкт права. Така система відображала обмежений характер античних уявлень про свободу: права були привілеєм членів політичної громади, а не універсальним надбанням усіх людей.

Особливе значення для реконструкції правового життя північнопричорноморських полісів мають епіграфічні пам'ятки – декрети, присяги, присвятні написи, міжнародні договори [27, с. 10–13]. У цих документах відображено як внутрішні механізми захисту прав громадян, так і форми зовнішніх гарантій. Наприклад, у декретах на честь видатних громадян часто підкреслювалося їхнє право на пільги, почесні місця в театрі чи звільнення від податків. Такі відзнаки мали правовий характер і закріплювали особливий статус нагороджених осіб.

Дослідники відзначають, що зовнішньополітичні зв'язки античних держав Північного Причорномор'я відзначалися високим ступенем договірної регламентації. Контакти із сусідніми кочовими племенами (скіфами, сарматами), з грецькими метрополіями, а згодом і з Римом відбувалися не лише у військово-політичній площині, але й через систему договорів, які встановлювали взаємні права та обов'язки сторін [28; 29].

У відносинах зі скіфами укладалися угоди, що регулювали доступ до земель і торгівельних шляхів, визначали обсяг зобов'язань у разі військових союзів або підпорядкування [28, с. 90–95]. Такі

акти передбачали захист прав громадян – зокрема, гарантії безпеки купців, право на вільне пересування та укладення торгових угод. Подібні положення мали не лише економічне, але й гуманітарне значення, оскільки сприяли захисту життя та майнових прав індивідів у прикордонних зонах.

Взаємини між окремими полісами Північного Причорномор'я також оформлювалися через договори. В них закріплювалося взаємне визнання громадянських прав, гарантії недоторканності послів, регламентація вирішення суперечок і доступу до культових об'єктів. Це створювало правові механізми колективного та індивідуального захисту у випадку пересування громадян між різними політичними центрами.

Найбільшої ваги набули угоди з Римом, який із I ст. до н. е. почав активно інтегрувати регіон до своєї сфери впливу. Договори про союз і протекторат забезпечували громадянам полісів правовий захист у межах римської держави, визнавали їхню автономію в локальних справах і водночас поширювали на них елементи римського jus gentium [29, с. 48–51]. У цьому сенсі договірна практика сприяла поступовій універсалізації уявлень про права та свободи, наближаючи їх до концепту, що виходив за межі конкретної полісної громади.

Таким чином, зовнішні договори античних держав Північного Причорномор'я стали важливим інструментом не лише забезпечення політичної стабільності, а й захисту особи як члена громади або союзника. Вони демонструють, що ідея міжнародних гарантій прав має глибоке коріння ще в античній договірній практиці, де поєднувалися локальні інтереси із зародками універсальних правових принципів.

Антична дипломатична практика виробила уявлення про політичну рівність суб'єктів, яке, хоча й мало умовний характер, стало одним із засадничих принципів міжнародного права. У міжполісних договорах часто підкреслювалася взаємність прав і обов'язків: визнавалися територіальні межі, гарантувалися безпека послів, права на вільну торгівлю та доступ до ринків. Навіть у випадках нерівності сил сторони прагнули надати угодам форму «рівноправного контракту», що символічно підтверджувало їхню незалежність. Таким чином, на рівні договірної практики закріплювалася ідея суверенітету полісу, яка згодом вплинула на розвиток європейської дипломатії та міжнародного права ранньомодерної доби.

Особливим внеском грецької цивілізації у розвиток міжнародного права став інститут «проксенії». Проксен – громадянин одного поліса, який за рішенням іншої громади отримував почесний обов'язок захищати інтереси її громадян на своїй території. Він виступав посередником у торговельних і правових справах, забезпечував недоторканність чужоземців, сприяв вирішенню конфліктів [30]. За своєю суттю проксенія була прототипом сучасного консульського та дипломатичного захисту: вона визнавала за іноземцями право на безпеку та правову допомогу за межами їхньої батьківщини. Цей інститут заклав основи принципу міжнародної взаємності та створив перший «гуманітарний» механізм охорони індивіда в міждержавних відносинах.

Римське jus gentium – «право народів» – стало спробою уніфікації правових норм для врегулювання відносин між римськими громадянами та іноземцями. Воно спиралося на принципи, що визнавалися більшістю народів: добросовісність у договорах, справедливість у торгівлі, недоторканність послів. Важливим аспектом було те, що jus gentium виводилося за межі виключно римського громадянства і мало універсальний характер. У такий спосіб у римському праві почала формуватися концепція загальних норм, які застосовуються незалежно від етнічної чи політичної приналежності. Це стало фундаментом для пізнішої традиції «загальних принципів міжнародного права», що збереглася у середньовічних доктринах і знайшла відображення в класичній європейській юриспруденції Нового часу [31, с. 353–355].

Античні уявлення про права та свободи особи, сформовані в грецьких полісах і розвинуті в римській правовій системі, не зникли разом із занепадом античного світу, а трансформувалися та стали основою для наступних епох [13, с. 40–42].

Антична традиція міжнародних договорів, що визнавала певний рівень прав і обов'язків між державами, була успадкована європейськими монархіями. У новий час вона еволюціонувала в систему принципів Вестфальського миру, де закріпилася рівність суверенних держав і необхідність взаємного визнання правових норм. Водночас римське jus gentium стало безпосереднім джерелом для формування доктрин природного права й концепції універсальних прав людини в епоху Просвітництва.

Висновки. Аналіз античних правових систем свідчить, що уявлення про права і свободи людини формувалися поступово, у тісному зв'язку з політичною організацією суспільства, його культурними цінностями та філософськими пошуками. У Стародавній Греції зародилися концепти громадянства, рівності перед законом і політичної участі, які заклали основу для подальшої правової традиції. Водночас ці уявлення мали виразно обмежений характер: права визнавалися лише за повноправними громадянами, тоді як раби, жінки та чужоземці залишалися поза їх межами.

Римська правова система надала цим ідеям більш універсальної форми, сформувавши доктрину природного права, закріпивши поняття правового статусу особи, власності та правоздатності. Саме в римському праві з'явилися ті юридичні конструкції, які стали фундаментом для європейського праворозуміння та сучасного міжнародного права.

Не менш важливим є досвід античних держав Північного Причорномор'я – Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства. Вони поєднували античні правові інститути з місцевими традиціями, створюючи унікальний правовий простір, у якому знайшли відображення як грецько-римські уявлення про свободу й справедливість, так і особливості міжкультурних контактів.

Безперечно, що витоки прав і свобод особи, які формувалися в античності в жодному разі не можна розглядати як прямий аналог сучасних концепцій прав людини. Однак вони становлять історичне підґрунтя, що вплинуло на розвиток ідей гуманізму, природного права та міжнародного захисту особи в подальші епохи. Античні уявлення про свободу, гідність і справедливість зберегли свою цінність і в наш час, адже вони нагадують, що права людини – це результат багатовікової еволюції, яка поєднує досягнення та суперечності різних цивілізацій.

Сьогодні, коли права людини перебувають під загрозою через глобальні конфлікти, авторитарні тенденції та гуманітарні кризи, звернення до античних витоків допомагає усвідомити історичну глибину й культурну універсальність цієї ідеї. Таким чином, античність виступає не лише джерелом правових понять, але й нагадуванням про тривалий і непростий шлях людства до визнання гідності кожної особи як найвищої правової цінності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Турянський Ю.І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник національного університету «Львівська Політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2019. Вип. 23, № 6. С. 39–44. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/feb/20935/8.pdf (дата звернення: 06.10.2025).
2. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу: монографія. Київ: Україна, 2004. 864 с.
3. Дмитрієв А.І., Дмитрієва Ю.А., Задорожній О.В. Історія міжнародного права. Монографія. Київ: Промені, 2008. 384 с.
4. Grewe W.G. The Epochs of International Law. Berlin; New York: Walter de Gruyter, 2000. 780 p.
5. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба: навчальний посібник. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2021. 232 с.
6. Мельник В.М. Міжнародно-правова суб'єктність Римської імперії: юридичні концепції доби домінату: монографія. Київ – Харків – Вінниця: Твори, 2025. 1080 с.
7. Мельник В.М. Елементи римсько-візантійського юридичного спадку: титулатура, статус, правосуб'єктність понять «царство» і «королівство». *Juris Europensis Scientia*. 2022. Вип. 3. С. 3–11. DOI: https://doi.org/10.32782/chern.v3.2022.1 (дата звернення: 06.10.2025).
8. Мельник В.М. Статус імператора Магнуса Максимуса в контексті римських концепцій міжнародної правосуб'єктності (383–388). *Юридичний вісник*. 2024. № 1. С. 7–18. DOI: https://doi.org/10.32782/yuv.v1.2024.1 (дата звернення: 06.10.2025).
9. Melnyk V. The Roman Empire and the legal status of the Visigoths: the context of the lower Danube War of 365-369. Multidisciplinary Reviews. 2024. Vol. 7. Pp. 1–8. DOI: https://doi.org/10.31893/multirev.2024spe015 (дата звернення: 06.10.2025).
10. Гавриленко О.А. Демократичні традиції античних полісів Північного Причорномор'я та їх вплив на майбутні державотворчі процеси на території України. *Право України*. 2024. Вип. 12. С. 66–84. DOI: http://dx.doi.org/10.33498/louu-2024-12-066 (дата звернення: 06.10.2025).
11. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н.е. – перша половина VI ст. н.е.). Монографія. Харків: Парус, 2006. 352 с.
12. Мельник Н.В., Савайда О.І., Здреник І.В. Історичні періоди становлення і розвитку прав людини: міжнародно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 52–56. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/10 (дата звернення: 06.10.2025).
13. Турянський Ю.І. Генезис прав людини у період античності. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2 (14). С. 39–42. URL: https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/ 123456789/18236/1/9.pdf (дата звернення: 06.10.2025).
14. Денисенко В.В. Регламентація правового статусу іноземців у Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького юридичного інституту Дніпропетровського університету внутрішніх справ.* 2011. № 2. С. 128–137. URL: https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ 8e69f2bc-be48-495c-b84b-032b3d5db18a/content (дата звернення: 06.10.2025).
15. Денисенко В.В. Jus Gentium: проблема становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки.* 2010. № 3. С. 7–12.

URL: https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c3bba784-b55f-4a1a-8fc4-b32fd3a 89089/content (дата звернення: 06.10.2025).
16. Яковюк І.В., Житинський О.В. До питання про трансформацію jus gentium у міжнародне право. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 5. С. 118–122. DOI: https://doi.org/10.32838/TNU-2707-0581/2020.5/21 (дата звернення: 06.10.2025).
17. Київець О.В. Історичні передумови формування сучасної системи джерел міжнародного права. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2013. № 3. С. 111–122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2013_3_23 (дата звернення: 06.10.2025).
18. Cybichowski S. Das antike Völkerrecht Zugleich ein Beitrag zur Konstinktion des modernen Völkerrechts. Breslau: Verlag von M. & H. Marcus, 1907. 122 s.
19. Portmann R. Legal Personality in International Law. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 333 p.
20. Зубар В.М. Виникнення воєнного та релігійного союзу грецьких міст Боспору Кіммерійського. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 41–52. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN= EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=journal_1997_5_41 (дата звернення: 06.10.2025).
21. Walker T.A. A History of the Law of Nations. Vol. I: From the earliest times to the peace of Westphalia, 1648. Cambridge, Cambridge University Press. 1845. 361 p. XIV, 797 p.
22. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Держава і право античного світу. *Історія держави і права зарубіжних країн: підручник* / О.М. Бандурка, О.М. Головко, І.А. Логвиненко та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки. 2-ге вид., допов. та змін. Харків: ХНУВС, 2021. С. 98–148.
23. Wielgus, S. The Genesis and History of ius gentium in the Ancient World and the Middle Ages. *Roczniki Filozoficzne / Annales De Philosophie / Annals of Philosophy*. 1999. Vol. 47. No. 2. P. 335–351. URL: https://ojs.tnkul.pl/index.php/rf/article/view/14249/15270 (дата звернення: 06.10.2025).
24. Денисенко В.В. Гостинність як складова частина jus gentium у Стародавньому Римі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2016. № 23. С. 25–28. URL: https://eir.zp.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f6e92d9d-7cfc-4ece-9b18-3f965fd5a612/content (дата звернення: 06.10.2025).
25. Bynkershoek C. van. A Treatise On The Law Of War. Translated from the original Latin of Cornelius van Bynkershoek. Being the first book of his juris publici / With notes, by Peter Stephen du Ponceau. Philadelphia: Published by Farrand & Nicholas; also, by Farrand, Mallory & Co., Bostor P.H. Nicklin & Co., Baltimore; D. Farrand & Green, Albany; Lyman, Mallory & Co., Portland; and Swift fee Chipman, Middlebury, (Vt.) Fry and Kammerer, Printers. 1810. 218 p.
26. Грабинський М. Римське право як основа міжнародного права. *Український часопис міжнародного права*. 2023. № 2. С. 25–29. DOI: doi.org/10.36952/uail.2023.2.25-29 (дата звернення: 06.10.2025).
27. Гавриленко О.А. Дослідження лапідарних пам'яток міжнародного права античних держав Північного Причорномор'я у вітчизняній та зарубіжній історіографії. *Право і безпека*. 2004. № 1. Т. 3. С. 10–13. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2004_3_1_5 (дата звернення: 06.10.2025).
28. Гавриленко О.А. Міжнародно-правові стосунки еллінів та скіфів у північнопонтійському регіоні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 33. С. 89–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_33_15 (дата звернення: 06.10.2025).
29. Гавриленко О.А. Боспоро-римські взаємини у другій половині I ст. до н.е. – третій чверті III ст. н. е.: історико-правове дослідження. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 34. С. 46–53. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2006_34_10 (дата звернення: 06.10.2025).
30. Денисенко В.В. Ксенія і проксенія: співвідношення союзів приватної і публічної гостинності у міжполісних відносинах Стародавньої Греції. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 5. С. 21–24. URL: https://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/07/5_2015.pdf (дата звернення: 06.10.2025).
31. Гавриленко О.А. Історіографія еволюції міжнародного права та його науки: основні етапи становлення та розвитку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2025. Вип. 39. С. 349–365. DOI: https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-39 (дата звернення: 06.10.2025).

УДК 342.738:614.2:004.89
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.73

ЗАХИСТ ПЕРСОНАЛЬНИХ МЕДИЧНИХ ДАНИХ У СИСТЕМАХ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ

Скалецька З.С.,
доцент, доктор правових наук,
Республіка Польща,
доцент,
Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
ORCID: 0000-0001-9162-4836

Скалецька З.С. Захист персональних медичних даних у системах штучного інтелекту: міжнародно-правові механізми та проблеми їх імплементації.

Цифрова трансформація систем охорони здоров'я, зокрема стрімке впровадження технологій штучного інтелекту (ШІ), спричиняє глибоку зміну традиційних підходів до збирання, аналізу та зберігання персональних медичних даних. Розширені можливості алгоритмів машинного навчання, здатних працювати з багатовимірними та високочутливими інформаційними масивами, одночасно відкривають потенціал для підвищення ефективності медичних послуг і формують нові загрози конфіденційності. Зростає ризик несанкціонованого доступу, повторної ідентифікації пацієнтів, упровадження алгоритмічних упереджень, що можуть призвести до дискримінації окремих груп, а також небезпека цілеспрямованих кібератак на медичну інфраструктуру. За таких умов пріоритетного значення набуває розроблення та впровадження дієвих міжнародно-правових механізмів регулювання використання ШІ в галузі охорони здоров'я.

Метою статті є всебічний аналіз провідних міжнародних нормативних інструментів захисту медичних даних, зокрема GDPR (ЄС), HIPAA (США), APPI (Японія), та визначення їх ефективності щодо гарантування конфіденційності в середовищі, де домінують інтелектуальні технології. Особливу увагу приділено порівнянню вимог до мінімізації даних, забезпечення прозорості алгоритмів, дотримання принципів справедливості та юридичної відповідальності у процесі автоматизованого прийняття рішень. Проаналізовано специфіку імплементації цих стандартів у медичних інформаційних системах різних країн, виокремлено фактори, що ускладнюють узгодження регуляторних вимог у глобальному цифровому середовищі: технологічну складність моделей ШІ, відсутність уніфікованих підходів до управління ризиками, недостатню адаптацію етичних норм до реалій автоматизованої медицини.

На основі студій прикладних кейсів застосування ШІ у лікарняних інформаційних системах наголошено, що ефективний захист персональних медичних даних можливий лише за умови взаємодії технологічних рішень (шифрування, федеративне навчання, диференційна конфіденційність), правових інструментів та етичних принципів медичної практики. Зроблено висновок про необхідність подальшої гармонізації міжнародних стандартів, розроблення узгодженої міждержавної політики й формування глобальної системи нагляду, здатної забезпечити безпечний, прозорий і підзвітний розвиток ШІ у сфері охорони здоров'я.

Ключові слова: штучний інтелект, медичні дані, GDPR, HIPAA, APPI, кібербезпека, медичне право.

Skaletska Z.S. Protection of personal medical data in artificial intelligence systems: international legal mechanisms and problems of their implementation.

The digital transformation of healthcare systems, particularly the rapid integration of artificial intelligence (AI) technologies, is fundamentally reshaping traditional approaches to the collection, analysis, and storage of personal medical data. The growing capabilities of machine-learning algorithms, which can process multidimensional and highly sensitive information arrays, simultaneously expand the potential for improving the efficiency of medical services and create new threats to privacy. Risks of unauthorized access, patient re-identification, algorithmic bias leading to discrimination, and targeted cyberattacks on medical infrastructure are steadily increasing. Under these conditions, the development and implementation of effective international legal mechanisms regulating the use of AI in healthcare becomes a critical priority.

The aim of the article is to provide a comprehensive analysis of leading international regulatory instruments for protecting medical data– specifically the GDPR (EU), HIPAA (USA), and APPI (Japan)– and to evaluate their effectiveness in ensuring confidentiality in an environment dominated by intelligent technologies. Particular attention is paid to comparing requirements related to data minimization, algorithmic transparency, adherence to fairness principles, and legal responsibility in automated decision-making processes. The article examines the specifics of implementing these standards in medical information systems across different countries and identifies key factors that hinder regulatory harmonization in a global digital environment, such as the technological complexity of AI models, the absence of unified risk-management approaches, and the insufficient adaptation of ethical norms to the realities of automated medicine.

Based on an analysis of applied cases of AI deployment in hospital information systems, the study emphasizes that effective protection of personal medical data is possible only through the combined use of technological solutions (encryption, federated learning, differential privacy), legal tools, and the ethical principles of medical practice. The article concludes by highlighting the need for further harmonization of international standards, the development of coordinated intergovernmental policies, and the creation of a global oversight system capable of ensuring safe, transparent, and accountable AI development in the healthcare sector.

Key words: artificial intelligence, medical data, privacy, GDPR, HIPAA, APPI, cyber security.

Постановка проблеми. Сучасна людина постійно генерує дані – від показників фітнес-браслета до запитів у медичних застосунках. Сфера охорони здоров'я особливо вразлива, адже саме в ній концентруються найцінніші, надчутливі відомості про стан здоров'я, генетичні характеристики та медичні втручання. Упровадження систем ШІ розширює можливості обробки таких даних, але водночас створює ризики втручання у приватність, алгоритмічної дискримінації та кіберзагроз. Це зумовлює потребу в ефективних міжнародних правових механізмах, які б гарантували безпеку персональних медичних даних у цифрову епоху.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика захисту персональних даних у сфері медицини активно досліджується як українськими, так і міжнародними науковцями. Значний внесок зроблено в роботах І. Діордіци та О. Коваля щодо інтеграції систем ШІ у системи безпеки медичних даних; у працях М. Міци та О. Рябощука про перспективи систем ШІ в охороні здоров'я; у дослідженнях Roy S., Wang C., Morley J. та інших авторів, які аналізують етичні та правові аспекти алгоритмічної обробки медичної інформації. У міжнародному вимірі важливими є рекомендації ВООЗ, документи ЄС, наукові огляди з питань governance AI у healthcare.

Метою статті є сформулювати та обґрунтувати системний підхід до міжнародно-правового регулювання захисту персональних медичних даних у процесі використання систем ШІ, визначити ключові проблеми та окреслити можливі напрями вдосконалення правових механізмів.

Виклад основного матеріалу. В умовах стрімкої цифрової трансформації систем охорони здоров'я питання обробки персональних медичних даних набуває все більшої актуальності, оскільки саме ці дані становлять базу для роботи сучасних алгоритмів штучного інтелекту, систем підтримки клінічних рішень, медичних інформаційних платформ та аналітичних сервісів. Медичні дані є однією з найбільш чутливих категорій персональної інформації через їхній глибоко приватний характер, тривалий життєвий цикл та високий потенціал негативних наслідків у разі порушення конфіденційності. Вони включають не лише традиційні клінічні відомості – історію хвороб, результати лабораторних досліджень, діагностичні зображення, – але й нові типи біомедичних даних, такі як геномні, протеомні та біометричні показники, які дедалі частіше використовуються у персоналізованій медицині та моделях прогнозування.

З появою штучного інтелекту значно розширилися можливості застосування таких даних для діагностики, прогнозування перебігу захворювань, скринінгу патологій та оптимізації лікувальних стратегій. Водночас використання великих наборів даних (Big Data) створює додаткові загрози – від ризику ідентифікації особи навіть у нібито анонімізованих масивах до потенційних маніпуляцій алгоритмами, які можуть спричинити дискримінаційні рішення. Наукові дослідження вказують, що навіть добре оброблені знеособлені дані можуть бути повторно ідентифіковані шляхом перехресного аналізу з іншими доступними наборами, що ставить під сумнів ефективність традиційних методів анонімізації [12, с. 87].

Міжнародно-правове регулювання обробки медичних даних перебуває на етапі активного формування. Загальний регламент про захист даних Європейського Союзу (далі General Data Protection Regulation – GDPR) (Regulation (EU) 2016/679), який сьогодні є однією з найбільш ефективних та комплексних систем захисту даних в Європейському Союзі, визначає медичні дані як спеціальну категорію, що потребує підвищеного рівня захисту та обґрунтування правових підстав для оброб-

ки. Значну увагу приділено принципам мінімізації, пропорційності, прозорості та цільового використання інформації, а також необхідності проведення оцінки впливу на захист даних (DPIA), коли впроваджуються високоризикові технології, включаючи алгоритми машинного навчання [16]. У США система HIPAA забезпечує галузевий характер регулювання та встановлює конкретні технічні й адміністративні стандарти безпеки, зокрема вимоги до шифрування, контролю доступу та ведення обліку всіх дій користувачів. Японська APPI демонструє гнучкіший підхід і поєднує можливості для інновацій зі строгими правилами щодо обмеження збору та передачі даних третім сторонам, зокрема у хмарних інфраструктурах [13].

Окремої уваги потребують технологічні аспекти захисту медичних даних, оскільки правові норми можуть бути ефективними лише за умов належного технічного забезпечення їх реалізації. Сучасні технології включають криптографічні механізми (симетричне та асиметричне шифрування, криптографію на основі гомоморфних функцій, багатосторонні обчислення), методи псевдонімізації та анонімізації, диференційну приватність, федеративне навчання, технології доступу без розкриття даних (zero knowledge proofs), а також системи моніторингу та виявлення аномальної поведінки користувачів. Зокрема, диференційна приватність активно використовується в системах популяційних медичних досліджень для мінімізації ризику витоку інформації про конкретну особу під час агрегованого аналізу. Так зване федеративне навчання дає змогу зберігати дані в локальних медичних установах, уникаючи централізації великих масивів інформації, що зменшує ризик масштабних витоків, але водночас ускладнює перевірку якості моделі [12, с. 90].

Етичні виклики у сфері застосування штучного інтелекту в медицині є не менш значущими, ніж правові чи технічні. Проблема «чорної скриньки» ускладнює визначення критеріїв, за якими алгоритм ухвалює рішення, і може створювати перешкоди для реалізації права пацієнта на отримання пояснення. Алгоритмічні упередження часто виникають також через нерепрезентативність вибірки, неправильний підбір параметрів або неконтрольовані кореляції, що призводить до дискримінації за расовими, віковими, статевими чи соціально-економічними та іншими ознаками. У сфері охорони здоров'я це може мати критичні наслідки – наприклад, занижену точність діагностики для певних груп пацієнтів чи обмеження доступу до ефективного лікування. Дослідження свідчать, що складні алгоритми машинного навчання можуть відтворювати або підсилювати наявні соціальні нерівності, якщо їх тренують на історичних медичних записах, які вже містять системні упередження [10].

Практичний досвід провідних медичних центрів підтверджує необхідність комплексного підходу до захисту даних. Університетський госпіталь Гамбург-Еппендорф упровадив систему штучного інтелекту для виявлення аномальної поведінки у доступі до медичних записів, що суттєво зменшило кількість інцидентів порушення конфіденційності [15]. Аналіз застосування Watson Health IBM показує, що хоча ШІ може підвищити якість діагностики та пришвидшити прийняття клінічних рішень, проблеми валідації моделей та можливість упереджених результатів залишаються значними. Досвід Національної служби охорони здоров'я Великої Британії демонструє важливість стандартизації протоколів обробки даних, оскільки взаємодія між системами, що працюють за різними нормативами, ускладнює аналіз та використання інформації [5, 6]

Таким чином, ефективна система правового регулювання обробки медичних даних у системі ШІ повинна поєднувати вимоги міжнародного права щодо захисту приватного життя, технічні засоби захисту, етичні стандарти, організаційні механізми контролю та міждисциплінарний підхід до впровадження технологій. Наявні в світі моделі регулювання, хоч і відрізняються між собою, демонструють прагнення до забезпечення балансу між розвитком інновацій та захистом прав людини. Водночас відсутність єдиної глобальної нормативної системи створює бар'єри для міжнародного обміну даними і стримує розвиток транснаціональних медичних проектів. Подальша правова гармонізація стандартів, створення однакових вимог до прозорості алгоритмів, удосконалення методів технічного захисту та формування універсальних підходів до етичних аспектів використання систем ШІ є необхідними кроками для забезпечення сталого майбутнього цифрової медицини з дотримання поваги прав людини.

Додатковий аналіз міжнародних тенденцій свідчить, що застосування систем штучного інтелекту в медичній сфері потребує значно ширших правових та організаційних підходів, ніж ті, що нині існують. Багато країн знаходяться на етапі формування власних нормативних моделей, і хоча вони часто спираються на базові принципи захисту даних, їхні практичні рішення суттєво різняться 21 . Це зумовлює ризики нормативної фрагментації та ускладнює транскордонний обмін медичними даними, особливо у великих дослідницьких консорціумах, які активно працюють з алгоритмами машинного навчання. Важливим викликом є те, що сучасні моделі систем ШІ здатні працювати з даними, отриманими з різних юрисдикцій, і водночас не всі нормативні системи забезпечують однаковий рівень захисту, що створює ситуації так званих "регуляторних прогалин".

Країни Європейського Союзу вже стикаються з труднощами узгодження GDPR з новим Регламентом ЄС про штучний інтелект (далі – AI Act), який запроваджує категоризацію ризиків для застосувань ШІ, включаючи медичні системи [17]. Наприклад, системи діагностичного аналізу зображень відносяться до високоризикових, а отже потребують суворої сертифікації, аудитів та доведення прозорості алгоритмів. Однак, практична реалізація вимог AI Act залишається складною, оскільки медичні моделі часто використовують глибокі нейронні мережі, внутрішня логіка яких не піддається легкому тлумаченню. У деяких дослідженнях відзначається, що абсолютна прозорість так званих «моделей чорних скриньок» («black box models») принципово неможлива, тому регулятори мають змінити підходи до вимог Explainable AI (XAI), збалансувавши наукову реальність і потреби етичного контролю [18].

У США регуляція в галузі систем ШІ та медичних даних розвивається шляхом адаптації чинних механізмів, зокрема HIPAA, та впровадження рекомендацій Управління з контролю за продуктами і ліками (далі – FDA). FDA вже створило окрему концепцію регуляції алгоритмів, що оновлюються ("Software as a Medical Device" та "Adaptive AI"), відповідно до якої модель повинна проходити постійний моніторинг після розгортання, адже дані, на яких вона працює, змінюються в реальному часі. Цей підхід деякі дослідники називають "циклічною регуляторною моделлю", оскільки він передбачає безперервний контроль, а не одноразову сертифікацію продукту [1, 2].

У сфері технічного захисту даних важливо відзначити, що просте застосування стандартних засобів шифрування не гарантує безпеки медичних даних, оскільки багато загроз пов'язані не з перехопленням інформації, а з атаками на структуру використовуваних моделей. Зокрема, дедалі частіше застосовуються методи атак "membership inference", коли зловмисник може визначити, чи входили дані конкретного пацієнта до тренувальної вибірки моделі. Інший тип загроз – "model inversion attacks", які дозволяють відновлювати характеристики оригінальних даних на основі вихідних параметрів моделі. Такі атаки особливо небезпечні для геномних даних, оскільки вони є унікальними і практично не піддаються справжній анонімізації [20]. Це вимагає впровадження додаткових технічних засобів – від диференційної приватності до контролю вхідних і вихідних запитів моделі, створення захищених апаратних середовищ та використання федеративних платформ.

Зростає також роль етичних та біоетичних комітетів, міждисциплінарних груп, які здійснюють оцінку впливу систем ШІ на права людини. Експерти з біоетики наполягають на необхідності включення до процедури оцінювання моделей медичних систем ШІ таких критеріїв, як ризик дискримінації, можливість помилкової класифікації, здатність алгоритму підтримувати автономію пацієнта та забезпечувати інформовану згоду. Університетська лікарня Цюриха вже використовує спеціальні етичні аудитні протоколи для проєктів систем ШІ, де оцінюються не лише технічні параметри моделі, але й її вплив на організаційні процеси та взаємодію між лікарем і пацієнтом [3].

Варто звернути увагу, що питання інформованої згоди значно ускладнюється у випадку використання систем ШІ. Традиційні форми згоди, які передбачають розуміння пацієнтом конкретної мети обробки даних, можуть бути недостатніми, оскільки використання систем ШІ включає можливість подальшого навчання моделі, застосування вторинного аналізу та потенційної передачі даних у зовнішні дослідницькі групи. Саме тому в багатьох країнах розвивається концепція "динамічної згоди" – коли пацієнт може поступово ухвалювати рішення щодо різних аспектів використання своїх даних і змінювати ці рішення у будь-який момент [19]. Проте реалізація цієї концепції потребує складних цифрових платформ і підвищення цифрової грамотності населення, що є додатковим викликом особливо для країн з обмеженими технічними ресурсами.

Ще одним глобальним питанням є нерівність доступу до технологій штучного інтелекту. Країни з високим рівнем цифровізації охорони здоров'я уже переходять до використання автономних діагностичних систем, тоді як інші регіони лише починають цифровізувати базові медичні процеси. Це створює ризик "цифрової асиметрії", коли якість медичної допомоги, доступ до сучасних методів лікування та обсяг даних для досліджень значною мірою залежатимуть від рівня технологічного розвитку країни. Деякі науковці попереджають про можливість "епідеміологічного упередження", коли моделі, треновані на даних розвинених країн, не будуть адекватно працювати в суспільствах із іншими демографічними характеристиками, патернами захворюваності та умовами життя [14].

Таким чином, сучасні тенденції засвідчують, що створення ефективної системи правового регулювання обробки медичних даних у системах штучного інтелекту потребує комплексного підходу, що включає оновлення законодавства, розвиток технічних інструментів, підвищення біоетичної відповідальності, удосконалення механізмів інформованої згоди та забезпечення рівності доступу до технологій. Розвиток систем ШІ в медицині неможливий без узгоджених міжнародних стандартів, довіри пацієнтів і гарантованого захисту їхніх персональних даних. Наукова спільнота підкреслює, що формування глобального правового регулювання є не лише рекомендованим, а й необхідним етапом для зменшення ризиків і реалізації потенціалу технологій у сфері охорони здоров'я.

Висновки. Захист персональних медичних даних у системах штучного інтелекту є одним з ключових викликів сучасної цифрової медицини. Проведене дослідження засвідчило, що правові режими різних держав – ЄС, США, Великої Британії, Канади, Японії – демонструють спільну тенденцію до посилення вимог щодо конфіденційності, прозорості та безпеки алгоритмів. Водночас між ними існують значні відмінності, що ускладнюють транскордонний обмін даними та інтеграцію глобальних медичних систем.

GDPR задає найжорсткіші стандарти у сфері медичних даних, зокрема через обов'язковість DPIA, суворі обмеження доступу та вимогу алгоритмічної прозорості. HIPAA фокусується на галузевих вимогах до безпеки даних та відповідальності суб'єктів медичної інфраструктури, а APPI забезпечує збалансоване регулювання приватності в умовах швидкого технологічного розвитку Японії.

Виявлено, що основні загрози, пов'язані з використанням систем ШІ у медичній сфері, включають непрозорість алгоритмів, потенційні упередження, ризики кібератак, технічну несумісність старих медичних систем із новітніми рішеннями та біоетичні дилеми щодо відповідальності. Для мінімізації цих ризиків необхідні комплексні підходи: удосконалення міжнародних стандартів, створення механізмів незалежного аудиту та сертифікації алгоритмів систем ШІ, впровадження багаторівневих систем кіберзахисту та підвищення компетентності медичного персоналу.

Окреме значення має розвиток спільної міжнародної політики у сфері захисту персональних та медичних даних, що забезпечить сумісність правових режимів і сприятиме безпечному обміну даними для наукових досліджень, телемедицини та розробки інноваційних систем штучного інтелекту. У кінцевому підсумку ефективний захист персональних медичних даних можливий лише за умов балансу між технологічним прогресом, правовим контролем і фундаментальним дотриманням прав людини на приватність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. AI in Medicine: Pros & Cons. Go Online Law School. URL: https://www.goonlinelawschool.com/post/ai-in-medicine-pros-cons (дата звернення: 15.11.2025).
2. Aldoseri A., Al-Khalifa K.N., Hamouda A.M. Re-thinking data strategy and integration for artificial intelligence: concepts, opportunities, and challenges. *Applied Sciences*. 2023. № 13. С. 7082. URL: https://www.mdpi.com/2076-3417/13/12/7082.
3. Ellahham S., Ellahham N. Application of artificial intelligence in the health care safety context: opportunities and challenges. American Journal of Medical Quality. 2020. URL: https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/1062860619878515.
4. Forcier M.B., Gallois H., Mullan S. Integrating artificial intelligence into health care through data access: can the GDPR act as a beacon for policymakers? *Journal of Law and the Biosciences*. 2019. № 1. С. 317. URL: https://academic.oup.com/jlb/ article-abstract/6/1/317/5570026.
5. Gerke S., Minssen T., Cohen G. Ethical and legal challenges of artificial intelligencedriven healthcare. Artificial Intelligence in Healthcare. 2020. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/B9780128184387000125.
6. Kasula B.Y. Framework Development for Artificial Intelligence Integration in Healthcare: Optimizing Patient Care and Operational Efficiency. Transactions on Latest Trends in IoT. 2023. URL: https://www.ijsdcs.com/index.php/TLIoT/article/ view/406.
7. Liaw S.T., Liyanage H., Kuziemsky C. Ethical use of electronic health record data and artificial intelligence: recommendations of the primary care informatics working group. Yearbook of Medical Informatics. 2020. URL: https://www.thieme-connect.com/products/ejournals/html/10.1055/s-0040-1701980.
8. Morley J., Murphy L., Mishra A., Joshi I. Governing data and artificial intelligence for health care: developing an international understanding. JMIR Formative Research. 2022. URL: https://formative.jmir.org/2022/1/e31623.
9. Pablo R.G.J., Roberto D.P., Victor S.U. Big data in the healthcare system: a synergy with artificial intelligence and blockchain technology. *Journal of Integrative Bioinformatics*. 2022. URL: https://www.degruyter.com/document/doi/ 10.1515/jib-2020-0035/html.
10. Roy S. Privacy Prevention of Health Care Data Using AI. *Journal of Data Acquisition and Processing*. 2022. URL: https://www.researchgate.net/profile/Soumit-Roy-3/publication/375957548_PRIVACY_PREVENTION_OF_HEALTH_CARE_DATA_USING_AI/links/6564e0b8ce88b87031197ecc/PRIVACY-PREVENTION-OF-HEALTHCARE-DATA-USING-AI.pdf.
11. Wang C., Zhang J., Lassi N., Zhang X. Privacy protection in using artificial intelligence for healthcare: Chinese regulation in comparative perspective. *Healthcare*. 2022. № 10. С. 1878. URL: https://www.mdpi.com/2227-9032/10/10/1878.

12. Діордіца І.В. Інтеграція штучного інтелекту в системи захисту персональних даних у сфері охорони здоров'я. *Наука і техніка сьогодні* (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія «Економіка», Серія «Техніка», Серія «Фізико-математичні науки»). 2024. № 5 (33). С. 87–97. URL: http://perspectives.pp.ua/index.php/nts/article/view/11764.
13. Міца О. Дослідження перспектив використання засобів штучного інтелекту в галузі охорони здоров'я. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/37126/1/0.pdf
14. ЦЕДЕМ. Захист персональних даних у добу штучного інтелекту: міжнародні підходи та виклики. URL: https://cedem.org.ua/consultations/zahyst-personalnyh-danyh-u-dobu-shtuchnogo-intelektu-mizhnarodni-pidhody-ta-vyklyky/ (дата звернення: 15.11.2025).
15. Erste KI-Anwendung zur Erstellung von Arztbriefen im UKE im Einsatz. URL : https://www.uke.de/allgemein/presse/pressemitteilungen/detailseite_154368.html (дата звернення: 15.11.2025).
16. Регламент ЄС 2016/679 «Загальний регламент про захист даних». URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016R0679 (дата звернення: 15.11.2025).
17. Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828. URL: https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj/eng (дата звернення: 15.11.2025).
18. Cynthia Rudin, Stop Explaining Black Box Machine Learning Models for High Stakes Decisions and Use Interpretable Models Instead// *Nature Machine Intelligence*, Vol 1, May 2019, 206–215 2018. URL: https://explainableairesearch.github.io/publications/rudin2018stop/ (дата звернення: 15.11.2025).
19. Lee, A.R., Koo, D., Kim, I.K. *et al.* Identifying facilitators of and barriers to the adoption of dynamic consent in digital health ecosystems: a scoping review. *BMC Med Ethics* 24, 107 (2023). https://doi.org/10.1186/s12910-023-00988-9.
20. Zhang C, Bonomi L. Mitigating Membership Inference in Deep Learning Applications with High Dimensional Genomic Data. Proc (IEEE Int Conf Healthc Inform). 2022 Jun; 2022:10.1109/ichi54592.2022.00101. doi: 10.1109/ichi54592.2022.00101. Epub 2022 Sep 8. PMID: 36120416; PMCID: PMC9473339. URL: https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9473339/?utm_source=chatgpt.com (дата звернення: 15.11.2025).
21. Greenleaf, Graham, Global Data Privacy Laws 2023: 162 National Laws and 20 Bills (February 10, 2023). (2023) 181 Privacy Laws and Business International Report (PLBIR) 1, 2-4, UNSW Law Research Paper No. 23–48. URL : http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.4426146 (дата звернення: 15.11.2025).

УДК 325.14:352
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.74

МІГРАЦІЙНА ПОЛІТИКА КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ЩОДО ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ТИМЧАСОВОГО ЗАХИСТУ

Черній Ю.Л.
аспірант кафедри європейського права
Львівського національного університету
імені Івана Франка
ORCID: 0009-0005-1328-7586

Черній Ю.Л. Міграційна політика країн Європейського Союзу щодо громадян України в умовах війни в Україні: особливості тимчасового захисту.

У статті здійснено аналіз проблем тимчасового захисту громадян України в країнах Європейського Союзу, окреслено їхню міграційну політику. Зазначено, що після початку повномасштабної війни в Україні багато громадян України були змушені покинути свої домівки і переїхати чи то в інші області України, чи взагалі в інші держави світу. Наголошено, що тимчасовий захист надається громадянам України автоматично на підставі підтвердження їхнього громадянства. Водночас статус тимчасового захисту відрізняється від статусу біженця, що передбачає складніші адміністративні процедури. Проте це не позбавляє права громадян України отримати статус біженців на загальних підставах. Більшість країн Європейського Союзу сформували позитивну міграційну політику щодо тимчасового захисту громадян України, які вимушено покинули свої домівки, тікаючи від війни. Серед країн ЄС Німеччина прийняла найбільше громадян України, надавши їм особливо сприятливі умови. Бундесрат Німеччини ухвалив постанову, якою продовжив тимчасовий захист українців до 2027 року. У Польщі тимчасовий захист, який дозволяє легально проживати, працювати й отримувати допомогу, продовжено до 4 березня 2026 року, проте умови отримання допомоги стають більш жорсткими. Зроблено висновок, що ставлення до мігрантів з України варіюється від країни до країни і залежить як від кількості біженців на душу населення у приймаючій державі, так і від інших чинників економічного, фінансового та соціального характеру. Найбільша кількість українських тимчасово переміщених осіб припадає на сусідні з Україною держави. Уряди держав-членів ЄС виходять з того, що частина переміщених осіб оселилася і, мабуть, планує залишитися в приймаючій країні, хоча багато хто хотів би повернутися на батьківщину. Розробляються заходи, спрямовані на більш повноцінну інтеграцію в приймаючу спільноту та сприяння тим, хто може бути корисним. Незважаючи на певне зниження, рівень підтримки українських переміщених осіб у Європі відносно високий. Водночас деякі країни починають вводити обмежувальні заходи, зокрема спостерігається посилення умов перебування й заохочення українців повернутися додому.

Ключові слова: права людини, захист прав людини, біженці, мігранти, притулок, тимчасовий захист, Директива про тимчасовий захист, право Європейського Союзу, міграційна політика, держави-члени Європейського Союзу, воєнний стан.

Cherniy Y.L. Migration policy of the European Union countries towards citizens of Ukraine in the context of the war in Ukraine: features of temporary protection.

The article analyzes the problems of temporary protection of Ukrainian citizens in the European Union. After the start of the full-scale war in Ukraine, many Ukrainian citizens were forced to leave their homes and move either to other countries in the world. Temporary protection is granted to Ukrainian citizens automatically on the basis of confirmation of their citizenship. The status of temporary protection differs from the status of a refugee, which involves more complex administrative procedures. However, this does not deprive Ukrainian citizens of the right to obtain refugee status on general grounds. Most EU countries have formed a positive migration policy regarding the temporary protection of Ukrainian citizens. Among EU countries, Germany has accepted the largest number of Ukrainian citizens, providing them with particularly favorable conditions. The German Bundesrat has adopted a resolution extending temporary protection for Ukrainians until 2027. In Poland, temporary protection has been extended until March 4, 2026, but the conditions for receiving benefits have become stricter. The attitude towards migrants from Ukraine varies from country to country and depends both on the number of refugees per capita in the host country and on other economic, financial and social factors. The largest number of Ukrainian temporarily displaced persons falls on the countries neighboring Ukraine. The governments

of the EU Member States assume that some of the displaced persons have settled and probably plan to remain in the host country, although many would like to return to their homeland. Measures are being developed to better integrate them into the host community and to assist those who can be useful. The level of support for Ukrainian displaced persons in Europe is relatively high. At the same time, some countries are starting to introduce restrictive measures, in particular, tightening the conditions of stay and encouraging Ukrainians to return home.

Key words: human rights, protection of human rights, refugees, migrants, asylum, temporary protection, Temporary Protection Directive, European Union law, migration policy, European Union Member States, martial law.

Постановка проблеми. Форми міграції і властиві їй особливості останнім часом зазнали значних змін з огляду на стрімку інтенсифікацію міжнародних відносин. 23 вересня 2020 року Європейська комісія ініціювала процес якісно нового реформування спільної європейської системи притулку, що свідчить про зміну парадигм європейської політики у сфері вимушеної міграції. У правовому аспекті Європейська комісія внесла пропозиції щодо прийняття відразу п'яти нових актів: Регламенту з управління у сфері притулку та міграції; Регламенту, який створює систему комплексної перевірки громадян третіх держав на зовнішніх кордонах; Регламенту, що встановлює загальні процедурні правила у сфері міжнародного захисту в Європейському Союзі (далі – ЄС); Регламенту про внесення змін до системи Eurodac; Регламенту, що регулює кризові ситуації та форс-мажори у сфері міграції і притулку. Більше того, подальшому розгляду і прийняттю все ще підлягають деякі законодавчі ініціативи Європейської комісії попередньої формації, які також увійшли до складу нового пакету реформованих актів правового регулювання вимушеної міграції до ЄС. Запропонована реформа політики ЄС у сфері вимушеної міграції значно трансформує механізм правового регулювання цієї галузі суспільних відносин.

Після початку повномасштабної війни в Україні багато громадян України були змушені покинути свої домівки і переїхати чи то в інші області України, чи взагалі в інші держави світу. Це спричинило проблеми і для самих українських біженців, і для урядів окремих держав, які приймають їх на своїй території та забезпечують фізичний і фінансовий тимчасовий захист. Тож, з огляду на перспективи України стати повноправним членом ЄС, комплексне вивчення заходів нормативно-правового й інституційного характеру, реалізованих у сучасних умовах війни в Україні з боку росії, а також аналіз і прогнозування потенційних наслідків дії актів у сфері тимчасового захисту громадян України, що сукупно становлять так званий міграційний пакт Європейського Союзу [1], набувають особливої актуальності в контексті оновленого політико-правового порядку денного ЄС щодо України.

Окрім того, накопичений європейський досвід правового забезпечення інтеграційної політики у сфері вимушеної міграції може вплинути на розвиток правового регулювання відповідних суспільних відносин у рамках спільних інтеграційних проєктів ЄС та України в частині інтеграції нашої держави в європейську спільноту. Створення такої збалансованої, узгодженої і взаємоприйнятної для всіх учасників політики тимчасового захисту уможливить істотне зниження потенційних міграційних ризиків і загроз для людей, а відтак і захищеність та стабільність, які необхідні для подальшого багатовекторного прогресивного розвитку інтеграційних проєктів Української держави.

Усе це обумовлює науковий і практичний інтерес до проблем у сфері міграційної політики, а також у сфері надання притулку й тимчасового захисту громадянам України в країнах ЄС, зважаючи на сучасні тенденції розвитку міграційного законодавства і європейської інтеграції зокрема.

Ступінь наукової розробки проблеми. Теоретико-методологічні проблеми міжнародної міграції й міграційної політики Європейського Союзу комплексно досліджували такі вітчизняні вчені, як Д. Баланюк, І. Іващук, М. Микієвич, С. Мосьондз, В. Олефір та ін. Серед зарубіжних дослідників сфери міграції й тимчасового захисту громадян у країнах ЄС варто виокремити С. Каррера, В. Четейла, К. Костелло, М. Моузуракиса та ін. У наукових працях згаданих авторів розглянуто основоположні засади розвитку міграційних процесів у Європі та в Україні зокрема. Предметом їхніх досліджень є також види міграції, особливості міграційної політики держав-членів ЄС й України. Проблеми, пов'язані з українськими мігрантами в країнах Європи, та політика останніх, спрямована на їх розв'язання, також висвітлені в науковій літературі. Особливий інтерес становить низка робіт вітчизняних дослідників, присвячених міграційній політиці окремих держав-членів ЄС. Однак більшість досліджень у згаданій сфері не враховують сучасних політичних, економічних і воєнних реалій, викликів і їхніх наслідків для громадян України, а отже, не формують належної політики у сфері тимчасового захисту крізь призму світових міграційних процесів.

Метою статті є аналіз проблем тимчасового захисту громадян України в Європейському Союзі крізь призму міграційної політики.

Виклад матеріалу. Останніми роками більшість країн світу зіткнулися з міграційними викликами. Принагідно зазначимо, що на офіційному сайті Європейської комісії (далі – ЄК) вимушена міграція визначається як міграційне переміщення, яке містить елемент примусу, враховуючи загрози життю і звичному життєвому укладу мігрантів, що виникають з причин природного чи техногенного характеру (наприклад, переміщення біженців і внутрішньо переміщених осіб та осіб, переміщених внаслідок природних чи екологічних катастроф, голоду або проєктів з розвитку, а також хімічних або ядерних катастроф) [2].

Дані Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (далі – УВКБ ООН) свідчать про кількість осіб, які виїхали до Європи після початку повномасштабної війни в Україні з боку рф. Зокрема, на жовтень 2024 року кількість українських переміщених осіб по всьому світу за межами України досягла 6 млн 752 тис., з них близько 600 тис. – поза європейським континентом [3]. Ще 3,7 млн зараховані УВКБ ООН до переміщених осіб усередині країни. Це найзначніша хвиля мігрантів у Європі з моменту закінчення Другої світової війни [4]. Загалом на кінець 2024 року від 4 до 4,5 млн українців оселилися на території країн ЄС, а також Швейцарії та Норвегії. За даними Агентства ЄС з питань притулку за 2023 рік, з початку війни тимчасовий захист у країнах Євросоюзу надано 4,3 млн українських біженців [5]. Однак такі факти не стовідсоткові, оскільки ситуація з переміщенням через митний кордон України постійно змінюється.

Подекуди держави-члени ЄС конкурують між собою за право прийому на своїй території українців [6]. З огляду на це, 4 березня 2022 року відповідно до ст. 5 Директиви 2001/55/ЕС (Директива про тимчасовий захист) було прийнято рішення Ради ЄС 2022/382 про тимчасовий захист українських переміщених осіб [7]. Такий механізм ЄС є тимчасовим для надання колективного захисту і зниження навантаження на національні системи надання притулку держав-членів ЄС. Проте українці можуть отримувати право на проживання в державі-члені ЄС на свій вибір, що відкриває доступ до житла, ринку праці, соціальних пільг, медичної допомоги й освіти.

Відзначимо, що в червні 2024 року тимчасовий статус для українців у ЄС було продовжено до 4 березня 2026 року, тобто загалом на чотири роки після його активації [8]. Тимчасовий захист надається громадянам України автоматично на підставі підтвердження їхнього громадянства. Вони повинні подати заяву на отримання посвідки на проживання в країні, у якій вони перебуватимуть. Водночас статус тимчасового захисту відрізняється від статусу біженця, що передбачає складніші адміністративні процедури. Проте це не позбавляє права громадян України отримати статус біженців на загальних підставах.

Принагідно зазначимо, що в міжнародному гуманітарному праві примусове переміщення цивільних осіб заборонено, і це становить військовий злочин під час міжнародних чи регіональних збройних конфліктів, окрім випадків, коли це потрібно для забезпечення безпеки таких осіб або продиктовано військово-стратегічною необхідністю [9]. Зокрема, повномасштабна агресія проти України створила нові виклики й загрози для країн: для України як жертви агресії; для країн ЄС, як держав, які надають тимчасовий прихисток українським громадянам-втікачам від війни; для інших країн, які приймають у себе українських біженців [10, с. 5].

Згідно з висновком Виконавчого комітету УВКБ ООН № 32 (XXXII) 1981 року до «осіб, які шукають притулок», належать особи, які є біженцями відповідно до Конвенції про статус біженців 1951 року та Протоколу до неї 1967 року, а також особи, які були змушені шукати притулок поза країнами свого походження чи постійного проживання через зовнішню агресію, окупацію, іноземне панування або події, які серйозно порушують громадський порядок у будь-якій частині або на всій території цих країн [11]. Зазначимо, що в цьому випадку йдеться не про визнання цих осіб біженцями de jure, а лише про фактичну відповідність їхньої життєвої ситуації та загальних ознак тим обставинам і критеріям, які створюють на універсальному рівні підстави для визнання за ними статусу біженців та надання їм відповідного міжнародного захисту. Основним критерієм зарахування індивідів чи груп до цієї категорії є їхній намір отримати міжнародний захист (статус біженця).

19 вересня 2016 року Генеральна Асамблея ООН ухвалила Нью-Йоркську декларацію про біженців та мігрантів, яка стала підґрунтям до затвердження Глобального договору про біженців у 2018 році [12]. У цій декларації виділено три блоки причин, які змушують великі групи людей до переміщення: економічний, політико-соціальний та екологічний.

Взагалі Директива ЄС про тимчасовий захист біженців створює загальні межі європейської політики в цій сфері, тоді як специфіка надання такого статусу українцям залежить від кожної країни Євросоюзу окремо. Наприклад, у Польщі, Естонії, Чехії, Словаччині і Болгарії в середньому приблизно на тисячу жителів на початку війни припадало 25 українських біженців [13]. Деякі країни мігранти з України використовували як транзитні. В Іспанії кількість мігрантів з України втричі перевищила їх кількість у Франції. Загалом же за абсолютними показниками лідирують Німеччина

і Польща. Так, на червень – липень 2024 року у Німеччині проживало 1 млн 190 тис. 225 біженців з України, у Польщі – 957 505 тис. [4].

Отже, серед країн ЄС Німеччина прийняла найбільше громадян України, надавши їм особливо сприятливі умови. Було вирішено, що з 1 червня 2022 року вони повинні отримувати не просто «допомогу біженця», а так зване загальногромадянське соціальне забезпечення, яке майже на 20 % вище від звичайних виплат мігрантам (502 євро на місяць на особу замість 410 євро). Окрім того, громадяни України від самого початку на тимчасовій основі наділялися окремим соціальним житлом, мали можливість відвідувати мовні курси та влаштовуватися на роботу [14].

Утім, на відміну від біженців з інших країн, більшість українських мігрантів – жінки, які часто прибувають до Німеччини з дітьми або літніми родичами, за якими потрібен догляд. За даними Євростату, дорослі жінки становлять майже половину одержувачів тимчасового захисту, а діти – близько третини, і переважна більшість цих неповнолітніх (78 %) молодші 14 років [15]. У такій ситуації Німеччина робить акцент на необхідності цілеспрямованих, диференційованих зусиль з боку уряду щодо інтеграції українців у трудові відносини, оскільки вони мають високий потенціал і багато хто хоче залишитися жити в цій країні надалі.

На цій підставі Бундесрат Німеччини ухвалив постанову, якою продовжив тимчасовий захист українців до 2027 року. Це рішення узгоджене з політикою ЄС і зберігає чинні права українців у Німеччині. Тепер усі українці, які мають дозвіл на проживання за § 24 Abs. 1 Aufenthaltsgesetz (Aufenthaltserlaubnis zum vorübergehenden Schutz), автоматично отримують продовження дії дозволу до 4 березня 2027 року. Це рішення узгоджене з постановою Ради ЄС від 25 червня 2024 року (Durchführungsbeschluss (EU) 2025/1460), якою тимчасовий захист було подовжено на рівні всього Європейського Союзу до тієї ж дати [16].

Продовження тимчасового захисту поширюється на: громадян України; членів їхніх сімей – відповідно до статей 2(1)-(2) Рішення (EU) 2022/382; осіб без громадянства (Staatenlose), які до 24 лютого 2022 року мали в Україні міжнародний або національний захист. Також під автоматичне продовження дозволів на проживання (§ 24 Abs. 1 AufenthG) до 4 березня 2027 року підпадають: особи без громадянства; громадяни інших третіх країн (Drittstaatsangehörige), які легально проживали в Україні станом на 24 лютого 2022 року та мали постійний дозвіл на проживання (dauerhafter Aufenthaltstitel). Це стосується тих, хто не може безпечно повернутися до своєї країни походження через війну [16].

Щодо Польщі, то станом на червень 2023 року тут проживало майже мільйон українських мігрантів, відповідно ця країна посіла перше місце в ЄС за їхнім прийомом на душу населення, з огляду на географічну, культурну, мовну близькість двох народів. Відповідно до Директиви ЄС про тимчасовий захист мігранти з України мають право на 90-денне перебування в країні без реєстрації й пошуку роботи. Окрім безкоштовної освіти для дітей, вони можуть отримувати інші пільги, зокрема допомогу на житло, на безкоштовний проїзд у громадському транспорті та медичне обслуговування (державне і приватне), а також щомісячну сімейну допомогу в розмірі 500 злотих (107 євро) [17].

Також варто згадати і про освітні процеси, у межах яких більшість українських дітей стали відвідувати польські школи і дитячі садочки. Випускники українських вишів успішно вступили до університетів Польщі. Для багатьох українських випускників вступ до Польщі після 11 класу став не лише можливістю здобути якісну освіту, а й шансом розпочати нове життя в європейській країні зі широкими перспективами. Польські університети відкривають двері перед молоддю, пропонуючи сучасну освіту, доступні умови вступу і навчання, а також дипломи, які визнають у більшості країн світу. Навіть без НМТ чи глибоких знань польської мови українські абітурієнти можуть розраховувати на вступ до обраного закладу вищої освіти та початок навчання вже з першого курсу [18]. Загалом, за оцінками аналітиків, українські біженці позитивно впливають на економіку Польщі, підживляючи ринок праці та стимулюючи економічне зростання.

Станом на 2025 рік українські біженці в Польщі перебувають у процесі змін щодо легального перебування й соціальної допомоги, які набувають чинності цьогоріч з осені. Тимчасовий захист, який дозволяє легально проживати, працювати й отримувати допомогу, продовжено до 4 березня 2026 року, проте умови отримання допомоги стають більш жорсткими. Зокрема, виплати на дітей прив'язуються до професійної діяльності батьків та відвідування дітьми польських шкіл, а колективне проживання в притулках обмежено певними категоріями осіб.

Утім, незважаючи на позитивні тенденції міграційної політики європейських держав щодо українців, все ж таки є держави, які скептично до цього поставились. Так, у Словаччині набагато частіше негативно сприймають українських мігрантів [19]. Уряд Угорщини теж стурбований напливом українських біженців (хоча їх тут дуже мало). У цій країні обмежили можливість отримання безкоштовного житла для мігрантів з України. У серпні 2024 року вийшов указ уряду, за яким права на

безкоштовне житло позбавляються вихідці з України, які до війни не проживали в районах, безпосередньо прилеглих до території бойових дій [20].

Отже, ставлення до мігрантів з України варіюється від країни до країни і залежить як від кількості біженців на душу населення у приймаючій державі, так і від інших чинників економічного, фінансового та соціального характеру. Найбільша кількість українських тимчасово переміщених осіб припадає на сусідні з Україною держави. За абсолютними цифрами лідирує Німеччина, яка надала найкращі умови українцям, і Польща – зважаючи на географічну, історичну і культурну близькість.

Уряди держав-членів ЄС виходять з того, що частина переміщених осіб оселилася і, мабуть, планує залишитися в приймаючій країні, хоча багато хто хотів би повернутися на батьківщину. Розробляються заходи, спрямовані на більш повноцінну інтеграцію в приймаючу спільноту та сприяння тим, хто може бути корисним. Незважаючи на певне зниження, рівень підтримки українських переміщених осіб у Європі відносно високий. Водночас деякі країни починають вводити обмежувальні заходи, зокрема спостерігається посилення умов перебування й заохочення українців повернутися додому. Можна припустити, що частина українців, передусім наймолодші, освічені та працездатні особи, намагатиметься вписатися у вимоги країн, які їх приймають, легально працевлаштуватися й остаточно оселитися в країнах ЄС, а інша частина – намагатиметься повернутися додому. Розвиток цієї ситуації залежатиме від того, як швидко і на яких умовах буде завершено війну в Україні.

Висновки. Механізм тимчасового захисту громадян України, запроваджений Європейським Союзом у 2022 році, став унікальним прикладом колективного реагування на масштабну гуманітарну кризу. Застосування Директиви 2001/55/ЄС дозволило забезпечити швидкий та узгоджений доступ українців до території держав-членів, працевлаштування, освіти, соціальних та медичних послуг, що свідчить про високий рівень координації політик на наднаціональному рівні. Разом з тим, було встановлено низку системних проблем у реалізації політики тимчасового захисту. Серед них – нерівномірний розподіл міграційного навантаження між країнами ЄС, відмінності у правовому тлумаченні положень директиви, а також недостатня узгодженість інтеграційних заходів. В окремих державах-членах спостерігається перевантаження соціальних систем, що актуалізує питання справедливого розподілу відповідальності в межах Союзу. Отримані результати свідчать про необхідність подальшого вдосконалення європейської міграційної політики. Українська міграційна криза продемонструвала потребу у поєднанні гуманітарних підходів із довгостроковими інструментами соціально-економічної інтеграції. Таким чином, механізм тимчасового захисту українців виявив як сильні сторони європейської міграційної системи, так і напрямки, які потребують реформування. Розв'язання виявлених проблем потребує комплексного підходу, який би поєднував правову визначеність, ефективність управління міграційними процесами та дотримання принципів гуманізму і спільної відповідальності в рамках Європейського Союзу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ріґерт Б. Міграційний пакт: що означає нова політика ЄС щодо притулку? *DW*. 2024. 11 квіт. URL: https://www.dw.com/uk/migracijnij-pakt-so-oznacae-nova-politika-es-sodo-nadanna-pritulku2-a-68794336/a-68794336 (дата звернення: 25.10.2025).
2. Forced migration. Definition(s). *Official website of the European Union*. URL: https://home-affairs.ec.europa.eu/networks/european-migration-network-emn/emn-asylum-and-migration-glossary/glossary/forced-migration_en (viewed on 10.02.2025).
3. Refugees from Ukraine recorded globally. *UNHCR*. 2024. October 15. URL: https://data.unhcr.org (viewed on 25.10.2025).
4. Ukraine: Over 6 Million Refugees Spread Across Europe. *United Nations*. 2024. September 11. URL: https://unric.org/en/ukraine-over-6-million-refugees-spread-across-europe/ (viewed on 25.10.2025).
5. Asylum Report 2024. *EUAA*. 2024. June 14. URL: https://euaa.europa.eu/publications/asylum-report-2024 (viewed on 25.10.2025).
6. Krzysztoszek A. Le gouvernement polonais répond aux critiques sur sa politique d'asile. *Euractiv*. 2024. December 20. URL: https://www.euractiv.fr/section/immigration/news/ legouvernement-polonais-repond-aux-critiques-sur-sa-politique-dasile/ (viewed on 25.10.2025).
7. Temporary protection for displaced persons from Ukraine. *European Union Agency for Asylum*. URL: https://euaa.europa.eu/search?searchapifulltext=EU+special+directive+for+the+refugees+from+Ukraine (viewed on 25.10.2025).
8. Palacin H. Les réfugiés ukrainiens dans les Etats membres de l'Union européenne. *Toute l'Europe.* 2024. 6 août. URL: https://www.touteleurope.eu/l-ue-dans-le-monde/carteles-refugies-ukrainiens-dans-les-etats-membres-de-l-union-europeenne/ (viewed on 25.10.2025).

9. Glossary on Migration. International Organization for Migration, 2019. P. 56. URL: https://publications.iom.int/system/files/pdf/iml_34_glossary.pdf (viewed on 25.10.2025).
10. Вплив міграційних процесів на перебіг повоєнного відновлення України, міграційну політику ЄС та країн східного партнерства / за ред. Ю. Якименка; Центр Разумкова. Київ, 2023. 265 с. URL: № 32 (XXXII) від 24.04.1981. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_357#Text (дата звернення: 25.10.2025).
11. Висновок Виконавчого комітету Управління Верховного комісара ООН у справах біженців № 32 (XXXII) від 24.04.1981. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_357#Text (дата звернення: 25.10.2025).
12. New York Declaration for Refugees and Migrants adopted by all Member States at historic UN Summit, 19 September 2016. URL: https://refugeesmigrants.un.org/sites/default/files/ un_press_release_-_new_york_declaration_-_19_september_2016.pdf (viewed on 25.10.2025).
13. Pironon V., Sarla F. Tous ceux qui vivent ici doivent s'intégrer dans la société: la Pologne durcit les conditions de vie des réfugiés ukrainiens. *Franceinfo*. 2024. 15 septembre. URL: https://www.francetvinfo.fr/replay-radio/le-choix-franceinfo/reportage-tous-ceux-qui-vivent-icidoivent-s-integrer-dans-la-societe-la-pologne-durcit-les-conditions-de-vie-des-refugiesukrainiens_6766549.html (viewed on 25.10.2025).
14. Arrival: Important information for refugees from Ukraine. The Governing Mayor of Berlin. URL: https://www.berlin.de/ukraine/en/arrive/ (viewed on 25.10.2025).
15. Guerre en Ukraine: Quels sont les pays qui accueillent le plus de réfugiés ukrainiens? *20 Minutes avec AFP*. 2024. 25 juin. URL: https://www.20minutes.fr/monde/4097973-20240625-guerre-ukraine-pays-accueillent-plus-refugies-ukrainiens (viewed on 25.10.2025).
16. Німеччина продовжила тимчасовий захист українців до 4 березня 2027 року: деталі. *Visit Ukraine. Блог.* 2025. 20 жовт. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/7120/germany-has-extended-temporary-protection-for-ukrainians-until-march-4-2027-details#shho-ce-oznacaje (дата звернення: 25.10.2025).
17. Krzysztoszek A. Les États de l'UE se font concurrence pour attirer les travailleurs ukrainiens. *Euractiv*. 2023. 17 février. URL: https://www.euractiv.fr/section/migrations/news/lesetats-de-lue-se-font-concurrence-pour-attirer-les-travailleurs-ukrainiens/ (viewed on 25.10.2025).
18. Польща чекає: вища освіта для українських випускників. *Волинська служба новин*. 2025. 21 трав. URL: https://vsn.ua/news/polscha-chekaje-vischa-osvita-dlya-ukrayinskih-vipusknikiv-62823 (дата звернення: 25.10.2025).
19. Hudec M. Groupe de Visegrad: La Slovaquie est le pays le plus opposé aux réfugiés ukrainiens. *Euractiv*. 2022. 14 décembre. URL: https://www.euractiv.fr/section/international/news/groupe-de-visegrad-la-slovaquie-est-le-pays-le-plus-oppose-aux-refugies-ukrainiens (viewed on 25.10.2025).
20. Hongrie: risque d'expulsion pour des milliers de réfugiés ukrainiens. *TV5MONDE*. 22.08.2024. URL: https://information.tv5monde.com/international/hongrie-risque-dexpulsion-pour-desmilliers-de-refugies-ukrainiens-2736931 (viewed on 25.10.2025).

УДК 342.7«16-19»:303.446.4
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.75

ПРАВОВИЙ СТАТУС ОСОБИ В ДОБУ СТАНОВЛЕННЯ КЛАСИЧНОГО МІЖНАРОДНОГО ПРАВА: НАЦІОНАЛЬНІ ТА МІЖНАРОДНІ ВИМІРИ

Шамраєва В.М.,
доктор політичних наук, професор
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
ORCID: 0000-0002-7140-3742

Шамраєва В.М. Правовий статус особи в добу становлення класичного міжнародного права: національні та міжнародні виміри.

Доба становлення класичного міжнародного права стала переломним етапом у формуванні правового статусу особи як у внутрішньодержавному, так і в міжнародному вимірах. Саме в цей період відбувається еволюція від уявлення про людину як підданого суверена до усвідомлення її як носія природних і невідчужуваних прав. Водночас виникають перші міжнародно-правові інститути, спрямовані на захист основоположних прав людини. Еволюція парового статусу особи в цей період мала тісно пов'язані між собою національний і міжнародний виміри які доповнювали один одного сприяючи подальшій гуманізації суспільних відносин.

У представленій статті досліджується процес формування універсального сприйняття прав людини в контексті становлення класичного міжнародного права XVIII–XIX ст., коли відбувалася значна трансформація у сфері визначення правового статусу особи. Розкрито ідейно-філософські, політичні та юридичні чинники, що зумовили цей процес, зокрема вплив доктрини природного права, концепцій суспільного договору Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та ідей гуманізму.

Проаналізовано значення ключових нормативних актів доби революцій XVIII–XIX ст: Декларації незалежності США (1776), Конституції США (1787), Білля про права (1791), Декларації прав людини і громадянина (1789) та Кодексу Наполеона (1804), які заклали основи універсальної моделі правового статусу особи. Особлива увага приділяється тому, як революційні ідеї свободи, рівності та правової рівноваги трансформувалися у концепцію правового гуманізму, що започаткувала розуміння гідності людини як найвищої соціальної й юридичної цінності. Визначено, що саме ці процеси створили теоретичне підґрунтя для подальшої міжнародної кодифікації прав людини у XX ст., зокрема у Загальній декларації прав людини ООН (1948), Європейській конвенції з прав людини (1950) та Хартії основних прав ЄС (2000).

Підкреслено, що еволюція правового статусу особи від національного до міжнародного рівня є результатом поступового розширення сфери дії природних прав. Зроблено висновок, що класична епоха міжнародного права стала фундаментом сучасної системи універсального захисту прав людини, в якій гуманістичні цінності Просвітництва поєдналися з інституційними механізмами міжнародного контролю за дотриманням прав і свобод особи.

Ключові слова: правовий статус особи, класичне міжнародне право, права та свободи, природне право, гуманізм, міжнародно-правовий захист, захист прав людини, генеза правового середовища.

Shamrayeva, V.M. The Legal status of the individual in the era of the formation of classical international law: national and international dimensions.

The article explores the formation of a universal perception of human rights in the context of the emergence of classical international law in the eighteenth and nineteenth centuries, when the transformation from the feudal system of subjection to the concept of citizenship and the recognition of the individual as an autonomous subject of law took place. The study reveals the philosophical, political, and legal foundations of this transformation, emphasizing the influence of the natural law doctrine and the social contract theories of John Locke and Jean-Jacques Rousseau, as well as the broader ideas of Enlightenment humanism. The research analyzes the impact of key revolutionary legal acts – the United States Declaration of Independence (1776), the U.S. Constitution (1787), the Bill of Rights (1791), the French Declaration of the Rights of Man and of the Citizen (1789), and the Napoleonic Civil Code (1804) – which laid the groundwork for a universal model of the individual's legal status. Particular attention is paid to how revolutionary concepts of liberty, equality, and justice were transformed into the doctrine

of legal humanism, which recognized human dignity as the supreme social and legal value. It is argued that these developments created the theoretical and institutional basis for the subsequent codification of human rights in the twentieth century, including the United Nations' Universal Declaration of Human Rights (1948), the European Convention on Human Rights (1950), and the Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000). The article stresses that the evolution of the individual's legal status from a national to an international dimension reflects the progressive expansion of human rights protection. The study concludes that the classical era of international law provided the intellectual and normative foundations for today's universal system of human rights protection, in which Enlightenment humanism merged with international legal mechanisms guaranteeing respect for human dignity, freedom, and justice.

Key words: legal status of a person, classical international law, rights and freedoms, natural law, humanism, international legal protection, protection of human rights, genesis of the legal environment.

Постановка проблеми. Правовий статус особи є визначальною категорією у системі сучасного правового порядку. Дана категорія зазнала значної еволюції у процесі свого становлення та розвитку. Актуальність дослідження еволюції основних підходів до визначення правового статусу особи у період від класичної доби до сьогодення зумовлена низкою ключових чинників, які віддзеркалюють фундаментальні зміни у міжнародному праві та у розумінні ролі окремої особи у суспільних відносинах в цілому. По-перше, це процеси еволюції суб'єктів права. Вестфальський мир 1648 р. заклав основи сучасної системи міжнародних відносин, головними суб'єктами якої стали суверенні держави. Особа в цей період розглядалася переважно через ознаку підданства певному монарху, але у тогочасних правових системах розпочалися процеси які привели до переходу від цієї моделі до сучасної, де людина визнається самостійним суб'єктом міжнародного права, наділеним невід'ємними правами та свободами, що захищаються на міжнародному рівні. І саме процес такої еволюції заслуговує на особливу увагу істориків міжнародного права задля формування глибшого розуміння витоків сучасних проблем у сфері захисту прав людини.

По-друге, науковий аналіз окреслених проблем дозволяє простежити становлення системи визнання та захисту прав людини, спочатку на національному, потім на міжнародному рівні та поступове формування міжнародних стандартів прав людини, що стало визначальною характеристикою XX ст. у контексті подальшої гуманізації суспільно-політичних відносин. Вивчення цього шляху дає змогу зрозуміти витоки сучасних концепцій універсальності, неподільності та взаємозалежності прав людини.

По-третє, дослідження питань еволюції правового статусу особи показує, як змінювалося співвідношення між національним законодавством і міжнародними зобов'язаннями держав у сфері захисту прав людини.

Таким чином, дослідження еволюції правового статусу особи від Вестфальської доби до сьогодення має не лише історичну цінність, але й пряме практичне значення для формування сучасної правової політики, міжнародного співробітництва у сфері захисту прав людини.

Стан опрацювання проблематики. В основу проведеного дослідження було покладено аналіз великого кола джерел від актів національного права до міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини. Для відстеження еволюції сприйняття правового особи у суспільних відносинах та у якості теоретичної бази дослідження проаналізовано праці Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта тощо. Праці представників сучасної школи міжнародного права, зокрема Д.А. Гудими [1], С.Ю. Іванова [2], О.В. Тарасова [6], Т.Л. Сироїд [5] заклали основи виокремлення сучасних проблем щодо визначення правового статусу особи.

Попри наявність широкого кола джерел та наукових праць з обраної проблематики поза увагою залишаються окремі питання пов'язані саме із трансформаціями правового статусу особи у контексті еволюції статусу індивіда у класичному міжнародному праві.

Метою статті є ретроспективний аналіз основних етапів еволюції правового статусу особи в добу становлення класичного міжнародного права.

Виклад основного матеріалу. Проблема правового статусу особи займає центральне місце у формуванні класичної системи міжнародного права. У період європейських революцій XVIII–XIX ст. відбулася трансформація від станово-монархічної моделі підданства до концепції громадянства та становлення концепції невід'ємних прав людини. Переходячи до аналізу окресленої проблематики слід відзначити, що Європейські революції стали каталізатором переходу від природно-правових доктрин до позитивного конституціоналізму, утвердивши правовий статус особи як фундамент державного устрою. Ідейні витоки нової концепції прав людини сягають філософії природного права Г. Гроція, С. Пуфендорфа, Д. Локка, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, які вбачали у людині носія природних і невід'ємних прав. Вони стверджували, що права людини є природними, універсальними та не можуть бути відчужені державою.

Дж. Локк у праці «Два трактати про правління» (1690) писав: «Людина за природою є вільною, рівною і незалежною, і ніхто не може підкорити її владі іншого без її згоди» [9] тим самим визнаючи природні права людини на життя, свободу, власність за основу суспільного договору.

Ж.-Ж. Руссо у «Суспільному договорі» (1762) підкреслював, що воля народу є джерелом суверенітету, а права індивіда походять від природного стану людини вважаючи, що легітимна влада може існувати лише на основі спільної волі громадян [4, с. 31-32]. Іммануїл Кант у трактаті «До вічного миру», (1795) також наголошував на автономії особи як морально-правового суб'єкта [3].

Саме ці положення і стали філософським підґрунтям та інтелектуальною основою правових революційних актів кінця XVIII ст. і визначили напрямки конституційного розвитку в Європі та Америці у наступний історичний період. Епоха Просвітництва сприяла утвердженню ідей індивідуальної свободи, рівності та народного суверенітету.

Практичним втілення ідей Епохи Просвітництва стало прийняття таких актів як Декларація незалежності США (1776), що проголосила право на життя, свободу та прагнення до щастя як невід'ємні права людини; Декларація прав людини і громадянина (Франція, 1789), що вперше закріпила принцип універсальності прав і свобод. Таким шляхом поступово формувалася концепція громадянства як правового зв'язку між особою та державою, що визначав її права й обов'язки.

Саме в цей період у Північній Америці відбувається швидка зміна старих політико-правових уявлень, заснованих на підданстві монарху, і формування нової концепції сприйняття особи як громадянина, наділеного природними і невідчужуваними правами.

Ключовими документами на цьому шляху стали Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787) та Білль про права (1791), які не лише заклали основи американського конституціоналізму, а й визначили подальший розвиток системи захисту прав людини у правовому полі на національному та міжнародному рівнях.

Декларація незалежності, ухвалена 4 липня 1776 р. Другим континентальним конгресом, є одним із перших у світі політико-правових актів, який закріпив принцип природного походження прав людини. У преамбулі Декларації проголошується: «Ми вважаємо очевидними такі істини: що всі люди створені рівними, що вони наділені Творцем певними невідчужуваними правами, серед яких життя, свобода і прагнення до щастя» [12]. Томас Джефферсон, Джон Адамс, Бенджамін Франклін таким чином інтерпретували у Декларації принципи Джона Локка, що метою держави є забезпечення природних прав людини, а влада ґрунтується на суспільному договорі, як моральну основу відокремлення колоній від Британської імперії.

Конституція США 1787 р. стала одним з перших у світі писаним конституційним актом, який визначив систему влади, механізм її обмеження і гарантії прав людини. Хоча перший текст не містив детального переліку прав і свобод, він передбачав ключові гарантії: ст. I, п. 9 (заборона законів, що надають переваги, та обмеження свавілля уряду); ст. III, п. 3 (визначення злочину «державної зради» лише за суворими процесуальними умовами); ст. VI (верховенство Конституції як основного закону) [11]. Таким чином Конституція встановила основу правової держави, де закон є головним механізмом захисту людини від свавілля влади.

Оскільки Конституція США не гарантувала достатнього захисту прав особи, до неї були внесені десять поправок які склали Білль про права, ухвалений у 1791 р. Білль про права закріпив фундаментальні свободи: свобода слова, релігії, друку, зібрань, петицій (1-а поправка); право на збройний захист (2-а поправка); недоторканність житла й приватного життя (4-а поправка); гарантії справедливого суду, презумпція невинуватості (5-а і 6-а поправки); заборона жорстоких і надмірних покарань (8-а поправка); обмеження федеральних повноважень і закріплення принципу народного суверенітету (10-а поправка) [10].

Американські конституційні акти надихнули революційні рухи у Європі і стали основою для ліберальних конституцій XIX ст. Декларація незалежності США започаткувала новий тип легітимності влади – від народу, а не від монарха. Уперше держава визнавала, що людина має права незалежно від належності до певної нації чи станової групи. Ця теза згодом вплинула на формування Декларації прав людини і громадянина у Франції (1789 р.) і розвиток європейської системи закріплення правового статусу особи.

Французька революція 1789 р. стала вирішальним етапом у кодифікації правового статусу особи. Прийняття «Декларації прав людини і громадянина» (Déclaration des droits de l'homme et du citoyen, 1789) закріпила принципи, які визначили напрямки новацій у сфері європейського права захисту прав людини на наступні історичні періоди: універсальні принципи свободи, рівності, власності, безпеки та опору гнобленню. Цей документ започаткував нову модель громадянського суспільства, де особа визнавалась носієм природних прав незалежно від походження. «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними у правах» відзначається у ст. 1 Декларації [8].

До найважливіших проголошених Декларацією принципів відносять: рівність усіх громадян перед законом (ст. 1); суверенітет нації (ст. 3); недоторканність власності, свобода слова, релігії й особистої недоторканності (ст. 11, 17); заборону довільних арештів та покарань (ст. 7, 8).

Декларація прав людини і громадянина 1789 р. вперше заклала універсалістську модель правового статусу особи, де громадянин виступав саме носієм невід'ємних прав, незалежно від походження чи станової приналежності.

Саме Декларація на рівні з Кодексом Наполеона (1804 р.) стала основою для конституційних актів держав Європи XVIII – XIX ст., зокрема, Конституції 1791 р. у Франції (проголосила принцип народного суверенітету), Бельгійської конституції 1831 р. (закріпила свободу релігії, зібрань і рівність громадян); Прусського конституційного акту 1850 р. (визнав особисту свободу і захист власності як базові права громадян).

Цивільний кодекс Франції 1804 р. (Code civil des Français) [7], відомий як Кодекс Наполеона, не лише систематизував правові норми, але й заклав філософсько-правові основи сучасного розуміння правового статусу особи, базовані на ідеях свободи, рівності та приватної власності. Це була універсальна модель правового регулювання, що вплинула на більшість правових систем Європи та світу, зокрема й на формування концепції правосуб'єктності особи у класичному міжнародному праві.

Кодекс проголосив, що «Закон є однаковим для всіх» (ст. 6). Це положення остаточно ліквідувало станові та феодальні відмінності, заклавши основу для правового розуміння особи як громадянина, рівного у правах і обов'язках. Документ визначив особу як індивіда, здатного мати права і нести обов'язки. Правоздатність визначалася від моменту народження до смерті. Було встановлено: право на ім'я, місце проживання, громадянський стан; свободу укладення договорів і право власності; рівність перед судом та захист честі й гідності.

В той же час, означені акти не були позбавлені і значних обмежень у захисті проголошених прав. Так попри проголошену рівність, Кодекс Наполеона обмежував правовий статус жінок, оскільки Жінка після шлюбу підпорядковувалася чоловікові, втрачала право самостійно розпоряджатися майном і вступати в договори без згоди чоловіка і таким чином, ідея рівності реалізовувалася доволі обмежено у сучасному розумінні. Кодекс не містив і положень про політичні свободи, зосереджуючись на приватному праві.

Під час завоювань Наполеона кодекс був запроваджений у багатьох країнах Європи: Італії, Нідерландах, Німеччині, Іспанії, Польщі, Бельгії. Це сприяло уніфікації правових систем і формуванню спільних принципів права, зокрема: рівність усіх перед законом; недоторканність власності; свобода договорів; світський характер правового регулювання.

Кодекс Наполеона утвердив у європейській правовій думці ідею універсальної правосуб'єктності особи, незалежної від соціального стану. Це стало концептуальною передумовою для визнання людини як суб'єкта міжнародного захисту, що згодом розвинулося в міжнародному гуманітарному праві та праві прав людини XIX–XX ст.

Революції 1848 р., відомі як «Весна народів», спричинили масове прийняття ліберальних конституцій у Німеччині, Італії, Австрії, Данії, які остаточно закріпили у європейському правовому полі захист основних прав людини. 1849 р. у Франкфурті було проголошено Німецьку імперську конституцію, яка закріплювала свободу слова, друку, зборів і рівність перед законом. Аналогічним за змістом був і Статут Сардинського королівства (1848), який згодом став основою майбутньої Конституції Італії.

Революції 1848 р. поставили питання соціальних прав (права на працю, освіту, соціальний захист тощо). Це означало розширення правового статусу особи від громадянських до соціально-економічних прав. Наприклад, французька «Конституція Другої республіки» (1848) вперше закріпила право на працю як конституційне.

Саме європейські революції XIX ст. поклали початок формування соціальної держави в європейському правовому мисленні. Під впливом революцій виникла нова концепція громадянства, заснована на природному праві, рівності та народному суверенітеті. Еволюція правового статусу особи у період XVIII – XIX ст. це перехід від станових і привілейованих систем до універсальних і демократичних стандартів, які лягли в основу сучасних європейських правових систем.

Європейські революції XVIII–XIX ст. створили підвалини універсальної моделі прав людини, на якій ґрунтуються численні міжнародно-правові акти, в тому числі і такі як Загальна декларація прав людини ООН (1948); Європейська конвенція з прав людини (1950); Хартія основних прав Європейського Союзу (2000). Революційні ідеї XVIII–XIX ст. стали не лише політичними актами, а й початком правового гуманізму, що сформував основу сучасного міжнародного права прав людини.

Висновки. Епоха становлення класичного міжнародного права стала ключовим періодом у трансформації правового статусу особи від підданого суверена до повноправного громадянина та

суб'єкта правових відносин. Європейські революції XVIII–XIX ст. започаткували процес гуманізації права, який призвів до утвердження природних і невідчужуваних прав людини як універсальної категорії. У цей час сформувалися основи конституціоналізму, що закріпили принципи свободи, рівності, власності й безпеки, а також нове розуміння легітимності влади через народний суверенітет.

Декларація незалежності США (1776), Конституція США (1787), Білль про права (1791), Декларація прав людини і громадянина (1789) та Кодекс Наполеона (1804) започаткували модель правової держави, де людина визнається центральною цінністю політико-правового порядку. Ці акти визначили базові параметри для подальшого розвитку міжнародно-правового механізму захисту прав людини.

Європейські революції XIX ст. доповнили цю концепцію соціальним виміром (право на працю, освіту та соціальний захист), що заклало підвалини сучасної ідеї соціальної держави. Універсалізація прав людини, розпочата у XVIII–XIX ст., згодом отримала втілення у міжнародних актах XX ст., таких як Загальна декларація прав людини (1948), Європейська конвенція з прав людини (1950) та Хартія основних прав ЄС (2000).

В умовах глобалізації, міграційних процесів, розвитку цифрових технологій та нових форм конфліктів правовий статус особи постійно трансформується. Вивчення історичного досвіду допомагає краще зрозуміти та відповісти на сучасні виклики, пов'язані із захистом прав людини, наприклад, питання біженців, кібербезпеки, прав меншин тощо.

Розуміння еволюції правового статусу особи є критично важливим для розбудови правових держав, демократичних інститутів та справедливого світового порядку. Воно підкреслює важливість визнання людини та її прав найвищою соціальною цінністю. Саме тому, дослідження еволюції правового статусу особи від Вестфальської доби до сьогодення має не лише історичну цінність, але й пряме практичне значення для формування сучасної правової політики, міжнародного співробітництва та захисту людської гідності в усьому світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: дис. ... кан. юрид. наук: 12.00.12. Львів, 2007. 288 с.
2. Іванов С.Ю. Історичний розвиток прав і свобод людини. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. Том 1. № 86 (2024). С. 64–70 DOI https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.1.9 (дата звернення: 5.09.2025).
3. Ґаєр Манфред. Світ Канта. Пер. з німецької Лесі Харченко Київ: видавництво «Юніверс», 2007. 336 с.
4. Руссо Жан-Жак. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. К., 2001. 349 с.
5. Сироїд Т.Л., Реньов Є.В. Особливості правового становища індивіда в міжнародному праві стародавньої доби. *Український політико-правовий дискурс*, 2025, (16). DOI https://doi.org/10.5281/zenodo.17511722 (дата звернення: 14.11.2025).
6. Тарасов О.В. Суб'єкт міжнародного права: проблеми сучасної теорії. Харків: Право, 2014. 512 с.
7. Code civil des Français *(1804*) URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/1804-03-25 (дата звернення: 14.11.2025).
8. Déclaration des droits de l'homme et du citoyen 1789 URL: https://vue.gov.ua (дата звернення: 14.11.2025).
9. Locke J. Two Treatises of Government*.* London, 1823. URL: https://www.yorku.ca/comninel/courses/3025pdf/Locke.pdf (дата звернення: 14.11.2025).
10. The Bill of Rights, 1791. URL: https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/bill-of-rights (дата звернення: 14.11.2025).
11. The Constitution of the United States, 1787. URL: https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/constitution (дата звернення: 14.11.2025).
12. The Declaration of Independence of the United States of America, 1776. URL: https://billofrightsinstitute.org/primary-sources/declaration-of-independence (дата звернення: 14.11.2025).

РОЗДІЛ XII. ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:316.62
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.76

ПРАВОВА ПОВЕДІНКА ОСОБИ: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИЙ ТА ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ ВИМІРИ

Бариська Я.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-5382-7974

Бариська Я.О. Правова поведінка особи: філософсько-правовий та загальнотеоретичний виміри.

Вказується, правова поведінка належить до фундаментальних категорій загальної теорії права, охоплюючи всю сукупність юридично значущих дій суб'єктів правовідносин. За своєю природою вона є вольовою та соціально значущою діяльністю, що підпадає під сферу правового регулювання і породжує відповідні юридичні наслідки. На противагу юридично нейтральній поведінці, яка залишається поза межами правового впливу, правова поведінка завжди підлягає оцінці з точки зору її узгодженості чи неузгодженості з чинними правовими приписами. Це зумовлює її статус родового поняття, що інтегрує два діаметрально протилежні різновиди – правомірну поведінку та правопорушення.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу категорії «правова поведінка» як фундаментального філософсько-правового поняття. Досліджено сутність правової поведінки як вольової, соціально значущої діяльності суб'єктів правовідносин, що перебуває у сфері правового регулювання та тягне за собою юридичні наслідки. Встановлено, що правова поведінка є родовим поняттям, яке охоплює два протилежні види – правомірну поведінку та правопорушення.

Проаналізовано роль правосвідомості як внутрішнього механізму, що трансформує зовнішні правові вимоги у внутрішні мотиви діяльності особи. З'ясовано, що формування правової поведінки зумовлене складною взаємодією ціннісних орієнтацій особи та правових приписів, де право виступає одночасно як орієнтир, стимул та обмежувач людської поведінки.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз терміна «правомірна поведінка» у різних правових системах, що засвідчив універсальний характер цієї категорії попри термінологічні відмінності. Виокремлено основні ознаки правомірної поведінки: соціальна корисність, суб'єктивність, об'єктивність, відповідність правовим нормам та гарантованість державою.

Досліджено чинники, що зумовлюють правомірну поведінку, серед яких рівень правосвідомості та правової культури, усвідомлення гарантованості прав і свобод, свобода вибору та партнерський характер взаємовідносин особи й держави. Обґрунтовано, що правомірна поведінка є результатом гармонійного поєднання внутрішніх особистісних характеристик суб'єкта та зовнішнього соціально-правового середовища.

Ключові слова: правова поведінка, правомірна поведінка, правосвідомість, правове регулювання, правова культура.

Baryska Ya.O. Legal behavior of a person: philosophical-legal and general theoretical dimensions.

It is indicated that legal behavior belongs to the fundamental categories of the general theory of law, covering the entire set of legally significant actions of subjects of legal relations. By its nature, it is a volitional and socially significant activity that falls under the scope of legal regulation and generates corresponding legal consequences. In contrast to legally neutral behavior, which remains outside the scope of legal influence, legal behavior is always subject to assessment from the point of view of its consistency or inconsistency with current legal regulations. This determines its status as a generic concept that integrates two diametrically opposed varieties - lawful behavior and offense.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of the category «legal behavior» as a fundamental philosophical and legal concept. The essence of legal behavior as a volitional, socially

significant activity of subjects of legal relations, which is in the sphere of legal regulation and entails legal consequences, is investigated. It is established that legal behavior is a generic concept that encompasses two opposite types - lawful behavior and offense.

The role of legal consciousness as an internal mechanism that transforms external legal requirements into internal motives of a person's activity is analyzed. It is found that the formation of legal behavior is due to the complex interaction of a person's value orientations and legal prescriptions, where the law acts simultaneously as a guideline, incentive and limiter of human behavior.

A comparative legal analysis of the term «lawful behavior» in different legal systems has been carried out, which has shown the universal nature of this category despite terminological differences. The main features of lawful behavior are identified: social utility, subjectivity, objectivity, compliance with legal norms and state guarantee.

The factors that determine lawful behavior are investigated, including the level of legal awareness and legal culture, awareness of the guaranteed rights and freedoms, freedom of choice and the partnership nature of the relationship between the individual and the state. It is substantiated that lawful behavior is the result of a harmonious combination of the internal personal characteristics of the subject and the external socio-legal environment.

Key words: legal behavior, lawful behavior, legal awareness, legal regulation, legal culture.

Постановка питання. Правова поведінка є однією з ключових категорій загальної теорії права, що охоплює всі форми юридично значущої діяльності суб'єктів правовідносин. Вона являє собою вольову, соціально значущу поведінку, яка перебуває у сфері правового регулювання та тягне за собою певні юридичні наслідки. На відміну від юридично нейтральної поведінки, що не врегульована нормами права, правова поведінка завжди оцінюється з позиції її відповідності чи невідповідності правовим приписам. Саме тому вона постає як родове поняття, що об'єднує два протилежні види – правомірну поведінку та правопорушення.

Дослідження правової поведінки має важливе теоретичне та практичне значення для розуміння механізму правового регулювання суспільних відносин. Аналіз її сутності, ознак та різновидів дозволяє з'ясувати, яким чином право впливає на вольову діяльність особи, які чинники зумовлюють вибір між правомірним та протиправним варіантами поведінки. Особливої актуальності ця проблематика набуває в контексті формування правової культури суспільства, оскільки саме характер домінуючої правової поведінки є індикатором ефективності правової системи та рівня правосвідомості громадян.

Метою дослідження є теоретико-правовий аналіз категорії «правова поведінка», з'ясування окремих аспектів сутності, ознак та співвідношення з іншими подібними категоріями, а також виявлення чинників, що зумовлюють формування правової поведінки особи в контексті функціонування правової системи та забезпечення правопорядку в суспільстві.

Аналіз джерельної бази дослідження. Джерельну базу дослідження становлять наукові праці вітчизняних учених, що охоплюють різні аспекти правової та правомірної поведінки. За своїм характером використані джерела можна класифікувати на декілька груп.

Першу групу складають наукові статті, присвячені загальнотеоретичному аналізу правової поведінки. Зокрема, праця Т. Стрибко та С. Бойченко розкриває правову поведінку як складник правосвідомості, акцентуючи увагу на взаємозв'язку цих категорій. Стаття А. Романової досліджує поведінку людини у філософсько-правовому дискурсі, що дозволяє осмислити ціннісні засади людської діяльності. Публікація Р. Головчака аналізує правомірну поведінку особи як гарантію безпеки та цілісності держави, що надає дослідженню актуального практичного виміру.

Другу групу джерел представляють дисертаційні дослідження та автореферати. Дисертація Р. Панчишина присвячена детермінантам поведінки людини у філософсько-правовому вимірі, що дозволяє глибше зрозуміти мотиваційну сферу правової поведінки. Дисертація С. Бащук розкриває поняття, структуру та види правової активності, а робота С. Капітанської досліджує правомірну бездіяльність як специфічну форму правової поведінки. Зазначені дисертаційні роботи збагачують теоретичну базу дослідження, пропонуючи комплексний аналіз окремих аспектів правової поведінки.

Третю групу становлять навчальні посібники та енциклопедичні видання. Навчальний посібник «Соціологія права» за редакцією О. Джужи надає системне уявлення про соціологічні аспекти правової поведінки. «Психологічна енциклопедія» О. Степанів містить визначення базових психологічних категорій, необхідних для розуміння суб'єктивної сторони правової поведінки. До цієї групи також належить монографічне дослідження за редакцією О. Козаченка та Є. Стрельцова, у якому Д. Івановський аналізує правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки.

Виклад матеріалу дослідження. Свідомість людини виконує фундаментальну функцію відображення об'єктивної дійсності та закономірностей суспільного розвитку, водночас виступаючи передумовою і регулятором людської поведінки. Завдяки свідомості особа здатна пізнавати зв'язки, відносини та закономірності навколишнього світу, формулювати цілі й розробляти плани своєї діяльності. Свідомість також забезпечує можливість регулювати та контролювати емоційні, раціональні й предметно-практичні відносини з дійсністю, визначати ціннісні орієнтири власного буття та вдосконалювати умови свого існування [1, с. 258].

Однією з найважливіших форм суспільної свідомості є правова свідомість, яка відображає правову дійсність у вигляді юридичних знань, оцінок та установок. Правосвідомість опосередковує зв'язок між правовими нормами та поведінкою суб'єктів, оскільки саме через її призму особа сприймає, оцінює та інтерпретує правові приписи. Від рівня розвитку правосвідомості безпосередньо залежить характер правової поведінки: чим глибшим є усвідомлення соціальної цінності права, тим вищою є ймовірність правомірної поведінки. Таким чином, правосвідомість постає тим внутрішнім механізмом, який трансформує зовнішні правові вимоги у внутрішні мотиви діяльності особи.

Свідомість належить до фундаментальних категорій філософії, психології та соціології, позначаючи ключовий системний компонент людської психіки. У філософському вимірі свідомість тлумачиться як специфічна форма ідеального відображення та духовного освоєння дійсності, що становить найвищий прояв духовної активності особистості. Вона виявляється у здатності людини відображати реальність через почуття та образи мислення, які випереджають практичну діяльність і надають їй цілеспрямованого характеру. З позицій психологічної науки свідомість постає як вища форма психічного відображення дійсності, що формується в процесі суспільного життя та виражається у суб'єктивній моделі навколишнього світу через словесні поняття й чуттєві образи. Будучи винятково людською властивістю, свідомість є продуктом суспільно-історичного розвитку. Серед її характерних ознак виокремлюють активність, спрямованість на певний об'єкт, здатність до самоспостереження та рефлексії, а також різний ступінь ясності [2, с. 316].

Правова поведінка як різновид соціальної поведінки відображає складний процес взаємодії людини та права. Ця взаємодія виявляється, зокрема, у впливі права на діяльність особи, яка, орієнтуючись на закладену у свідомості систему цінностей, обирає певну модель власної поведінки. Саме цінності формують внутрішній світ людини, визначаючи її ставлення до навколишньої дійсності, духовний стан, почуття, вольові якості та інтелектуальну сферу. Відтак правова поведінка постає результатом складної взаємодії зовнішніх правових приписів та внутрішніх ціннісних установок особи, де право виступає не лише регулятором, а й орієнтиром у виборі варіанта поведінки [3, с.49]. Водночас слід враховувати, що людина, перебуваючи в соціумі та здійснюючи певні дії й вчинки, не завжди може бути обізнаною щодо їх правового регулювання. Проте вона майже завжди спроможна оцінити власну поведінку з позиції її соціальної прийнятності та відповісти на питання: чи не завдає вона шкоди іншим членам суспільства. Це свідчить про те, що в основі правомірної поведінки лежить не лише знання правових норм, а й загальнолюдські моральні орієнтири, які дозволяють особі інтуїтивно розмежовувати допустиме та неприпустиме у міжособистісних відносинах.

Дослідження проблематики правової поведінки було започатковано наприкінці XX – на початку XXI століття, зокрема на рівні дисертаційних робіт. Водночас увага науковців переважно акцентувалася на співвідношенні цього поняття з іншими правовими категоріями. Більшість дослідників у своїх визначеннях правової поведінки дотримувалися позиції В. Кудрявцева, що зумовило певну концептуальну однорідність наукових підходів. Утім, запропоноване вченим визначення містить усі необхідні сутнісні характеристики та дозволяє чітко розмежувати правову поведінку й інші форми соціальної поведінки [1, с. 258].

Право є засобом регламентації, розвитку та охорони суспільних відносин, які формуються у процесі взаємодії людей між собою та в межах соціальних груп. Відтак право здатне регулювати суспільні відносини лише шляхом впливу на поведінку окремих індивідів та їх об'єднань, адже саме з дій конкретних осіб складається тканина суспільних відносин. У цьому контексті поведінка людини постає безпосереднім об'єктом правового регулювання. Більше того, поведінка є тим єдиним чинником, завдяки якому особа потрапляє у сферу дії права та набуває статусу суб'єкта правовідносин.

У межах теорії та філософії права існує значна кількість тлумачень терміна «правова поведінка», кожне з яких є інформативно цінним і доповнює розуміння цього явища. Безумовно, для юриспруденції першочергове значення має обґрунтування саме правомірної поведінки людини. Водночас у контексті філософсько-правового дискурсу доцільно попередньо розглянути явище та дефініцію «поведінка людини» в аксіоантропологічному вимірі, що дозволить глибше осягнути ціннісні засади людської діяльності та їх вплив на формування правової поведінки.

Разом з тим, поведінка набуває юридичної значущості лише тоді, коли вона може бути оцінена з погляду вимог правових норм. При цьому норми права здатні впливати виключно на вольові дії особи, що перебувають під контролем її свідомості. Якщо особа свідомо не контролює власні дії, правовий припис не може бути нею реалізований. Отже, право спроможне зумовлювати виникнення, стимулювати та забезпечувати суспільно корисні вчинки, а також блокувати соціально небезпечні лише за умови, що такі вчинки регулюються і контролюються свідомістю та волею людини. Саме вольовий характер поведінки є тією необхідною передумовою, що уможливлює правове регулювання та юридичну відповідальність особи за вчинене [4, с. 45].

Правова поведінка являє собою поведінку людини, що перебуває у сфері регулювання норм права. За своїм характером вона поділяється на правомірну та неправомірну. Відповідно до цього поділу право або підтримує й заохочує певні дії, визнаючи їх правомірними, або ж, навпаки, кваліфікує їх як недопустимі, такі що порушують встановлені норми співжиття. Зазначений підхід ґрунтується на позитивістській правовій традиції. Натомість з позицій природно-правової концепції оцінка поведінки може бути іншою: за певних обставин особа, яка формально вчинила правопорушення, не завжди має підлягати покаранню. Наприклад, якщо людина, перебуваючи у стані крайньої нужди, вкрала їжу, то з точки зору позитивного права вона повинна нести відповідальність, тоді як природне право допускає виправдання такого вчинку, зважаючи на базові людські потреби. Це засвідчує, що оцінка правової поведінки суттєво залежить від обраної методологічної позиції та типу праворозуміння [5, с. 763].

Слід зазначити, що один із напрямів впливу права на поведінку людей полягає в наданні індивіду інформації про правомірне – належне, дозволене та заборонене – у поведінці. Це дає людині можливість правильно орієнтуватися в навколишній дійсності, комфортно існувати в соціумі та приймати рішення, що відповідають вимогам закону. Дозволяючи чи забороняючи певні види поведінки, право сприяє формуванню у людей позитивної правової ідеології – відповідних поглядів, переконань та ідеалів. Тим самим воно виробляє у особи усвідомлене прагнення до правомірної поведінки, яке, як правило, заохочується державою [6, с. 611].

Водночас право виконує і обмежувальну функцію. Встановлюючи межі індивідуальної свободи та передбачаючи санкції для правопорушників, воно, з одного боку, переконує людей у необхідності утримуватися від протиправних діянь, а з іншого – формує впевненість у доцільності та вигідності правомірної поведінки. Таким чином, право одночасно виступає і як орієнтир, і як стимул, і як обмежувач людської поведінки, забезпечуючи баланс між свободою особи та інтересами суспільства. Саме ця багатофункціональність права зумовлює його ефективність як регулятора суспільних відносин.

Правова поведінка як різновид соціальної поведінки відображає складний процес взаємодії особи та права. Ця взаємодія виявляється передусім у впливі права на поведінку людини, яка, орієнтуючись на закладену у свідомості систему цінностей, формує відповідну модель власних дій. Цінності відображають і водночас формують внутрішній світ особи: її ставлення до навколишньої дійсності, духовний стан, почуття, вольові якості та інтелектуальну сферу. З іншого боку, особа, перебуваючи в суспільстві та здійснюючи певні дії й вчинки, не завжди є обізнаною щодо їх правового регулювання. Проте вона практично завжди здатна оцінити власну поведінку та визначити її відповідність загальноприйнятим нормам співжиття. Це свідчить про те, що правомірність поведінки визначається не лише знанням правових приписів, а й моральними орієнтирами та соціальним досвідом особи, які дозволяють їй інтуїтивно розмежовувати допустиме та неприпустиме [7, с. 67].

Попри те, що категорія «правомірна поведінка» по-різному позначається у різних правових системах, її сутнісний зміст залишається практично однаковим. Так, термін римського права «legitimus» - законний, такий що відповідає закону – було відображено та закріплено у вигляді юридичного постулату, який позначає дозволене й допустиме з точки зору як природного, так і позитивного права. У німецькій правовій традиції аналогом «правомірної» поведінки виступає термін «rechtmäßig», основне значення якого в юридичному контексті дослівно перекладається як «вимірюваний правом». У французькому праві поняття «законний» і «правомірний» передаються тотожними термінами – «légalité», «légitime», що означає «юридично обґрунтований», «закріплений законом» або «такий що відповідає закону». Англійське право послуговується словосполученням «law-abiding» для позначення поведінки як законослухняної, тобто такої що узгоджується з вимогами права [8, с. 4].

Наведений порівняльно-правовий аналіз засвідчує, що в основі розуміння правомірної поведінки у різних правових системах лежить спільна ідея – відповідність дій суб’єкта встановленим правовим приписам. Водночас семантичні відтінки термінів відображають певні особливості правової культури та праворозуміння кожної системи: романська традиція акцентує на законності та легітимності, германська – на вимірюваності правом, а англосаксонська – на послуху закону як

характеристиці особи. Така термінологічна різноманітність при змістовній єдності підтверджує універсальний характер правомірної поведінки як загальноправової категорії.

Серед причин, що зумовлюють правомірну поведінку, можна виокремити декілька ключових чинників. Насамперед це рівень правосвідомості та правової культури особи, які формують її ставлення до права та готовність дотримуватися правових приписів. Важливим чинником є також усвідомлення людиною того, що її права і свободи гарантовані законами та практикою їх застосування, що породжує довіру до правової системи. Суттєву роль відіграє свобода вибору, яка полягає у можливості діяти за власним розсудом без неправомірного втручання з боку інших суб'єктів. Нарешті, правомірній поведінці сприяє існування таких взаємовідносин між владою та особою, за яких індивід постає як рівноцінний партнер держави, здатний брати участь у прийнятті рішень та здійснювати контроль за діяльністю державних органів [9, с.8].

Таким чином, правомірна поведінка є результатом складної взаємодії внутрішніх та зовнішніх чинників. Внутрішні чинники пов'язані з особистісними характеристиками суб'єкта – його правосвідомістю, ціннісними орієнтаціями та мотивацією. Зовнішні чинники охоплюють соціально-правове середовище, в якому перебуває особа, – ефективність правової системи, рівень захищеності прав громадян, характер взаємодії держави та суспільства. Лише за умови гармонійного поєднання цих чинників правомірна поведінка набуває стійкого та усвідомленого характеру.

Отже, правомірну поведінку можна визначити як соціально корисну, усвідомлену поведінку індивідуальних або колективних суб'єктів, що виражається у дії чи бездіяльності, відповідає правовим нормам та принципам права, є домінуючою за своїм масштабом у суспільстві, а також гарантується та забезпечується державою. Таке визначення охоплює всі сутнісні ознаки правомірної поведінки: її соціальну спрямованість, вольовий характер, нормативну обумовленість та державне забезпечення.

На підставі такого визначення правомірної поведінки можна виокремити низку притаманних їй ознак.

По-перше, це соціальна корисність правомірної поведінки. Вона є суспільно корисною, оскільки реалізується без порушення правових приписів, передбачає дотримання правових заборон та виконання юридичних обов'язків. Правомірна поведінка витісняє суспільно шкідливу поведінку, роблячи її неприйнятною для індивідів, їх об'єднань та суспільства загалом. Вона є домінуючою у суспільстві, адже більшість людей, раціонально оцінюючи правову дійсність, обирають саме такий варіант поведінки.

По-друге, суб'єктивність правомірної поведінки. Її реалізація є усвідомленою діяльністю індивідів, що характеризується відповідною мотивацією, внутрішнім психічним ставленням особи до вчинку та його можливих наслідків.

По-третє, об'єктивність правомірної поведінки. Вона полягає у використанні суб'єктивного права та виконанні юридичного обов'язку, що є необхідною об'єктивною умовою функціонування та розвитку сучасного суспільства.

По-четверте, відповідність проявів правової поведінки вимогам правових норм. Усі форми прояву правомірної поведінки мають узгоджуватися з вимогами правових норм задля досягнення певного позитивного результату. Саме тому вона чітко передбачена уповноважуючими, зобов'язуючими та забороняючими нормами права.

По-п'яте, гарантованість та забезпеченість правомірної поведінки державою. Держава зацікавлена у поширенні правомірної поведінки в суспільстві. За допомогою різноманітних засобів, зокрема й державного примусу, вона стимулює, забезпечує та гарантує використання, виконання й дотримання правових норм, що сприяє формуванню правомірної поведінки та забезпеченню правопорядку.

Власне, сукупність зазначених ознак дозволяє розглядати правомірну поведінку як цілісне соціально-правове явище, що поєднує об'єктивні та суб'єктивні елементи і слугує основою стабільного функціонування правової системи.

І, нарешті, відзначимо, подібність наукових визначень правової та правомірної поведінки полягає у наступному.

Перший підхід базується на протиставленні правомірної та протиправної поведінки шляхом виокремлення в кожному з цих видів основних та диференційованих ознак. Прихильники цього підходу вважають, що головна відмінність між правомірною та протиправною поведінкою полягає у їх різній соціальній значущості, мотивації, правовій регламентації та юридичних наслідках, зокрема щодо характеру державного контролю стосовно кожного з видів поведінки.

Прихильники другого підходу включають у розуміння правової поведінки три взаємопов'язані складові: психологічну, соціальну та правову. Соціальна складова демонструє суспільне значення поведінки особи, яка може спричинити певні зміни у суспільних відносинах, правовому середовищі

тощо. Психологічна складова вказує на вольові та усвідомлені мотиви поведінки людини, що свідчать про її свідомий чи несвідомий вибір варіанта дій. Правова складова, своєю чергою, охоплює лише ту поведінку, яка демонструє безпосередній зв'язок із правом, тобто врегульована правовими нормами та тягне за собою юридичні наслідки [11, с. 429].

Таким чином, обидва підходи, попри певні відмінності у методології, сходяться в головному: правомірна поведінка є усвідомленою, соціально значущою діяльністю суб'єкта, що відповідає вимогам правових норм і позитивно оцінюється державою та суспільством.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє констатувати, що правова поведінка є складною соціально-правовою категорією, яка відображає взаємодію особи та права у процесі реалізації суспільних відносин. Вона охоплює всі форми юридично значущої діяльності суб'єктів і поділяється на правомірну та неправомірну залежно від відповідності чи невідповідності правовим приписам. Ключовою характеристикою правової поведінки є її вольовий характер, оскільки лише усвідомлені дії, що перебувають під контролем свідомості особи, можуть бути об'єктом правового регулювання та підставою для юридичної відповідальності.

Правомірна поведінка постає як соціально корисна, усвідомлена діяльність індивідуальних або колективних суб'єктів, що відповідає правовим нормам та принципам права, є домінуючою у суспільстві та гарантується державою. Її формування зумовлене складною взаємодією внутрішніх чинників – правосвідомості, ціннісних орієнтацій, мотивації особи – та зовнішніх чинників, що охоплюють ефективність правової системи, рівень захищеності прав громадян і характер взаємодії держави та суспільства. Порівняльно-правовий аналіз засвідчив універсальний характер правомірної поведінки як загальноправової категорії, що знаходить своє відображення у різних правових системах попри термінологічні відмінності.

Теоретичне осмислення правової та правомірної поведінки має важливе практичне значення для розуміння механізму правового регулювання та формування правової культури суспільства. Саме характер домінуючої правової поведінки є індикатором ефективності правової системи та рівня правосвідомості громадян. Таким чином, на наш погляд, подальші наукові дослідження у цій сфері мають бути спрямовані на поглиблення аналізу чинників, що впливають на вибір особою правомірного варіанта поведінки, а також на розробку механізмів стимулювання правомірної поведінки в умовах трансформації сучасного українського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стрибко Т., Бойченко С. Правова поведінка як складник правосвідомості: загальнотеоретичний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 257–261. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.4.43.
2. Степанів О.М. Психологічна енциклопедія. Київ. 2006. 424 с.
3. Панчишин Р.І. Детермінанти поведінки людини: філософсько-правовий вимір: дис. … канд. юридичних наук: 12.00.12, Львів, 2016. 205 с.
4. Соціологія права : навч. посіб. / О.М. Джужа, В.В. Василевич, Ю.О. Левченко та ін.; за заг. ред. О.М. Джужи. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. 356 с.
5. Романова А.С. Поведінка людини: філософсько-правовий дискурс. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 763–766. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.135.
6. Івановський Д.В. Правовий вплив на свідомість як чинник формування правомірної поведінки. Правовий вплив на неправомірну поведінку: актуальні грані : монографія / за ред. О.В. Козаченка, Є.Л. Стрельцова. Миколаїв. 2016. С. 608– 625.
7. Переш І.Є., Бариська Я.О. Теоретичні характеристики правомірної поведінки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* Випуск 59. Том 1. 2019. С. 66–69. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2019_59%281%29__15.
8. Бащук С.Г. Правова активність: поняття, структура та види : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Х. 2014. 20 с.
9. Капітанська С.А. Правомірна бездіяльність як форма правової поведінки: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01. К. 2005.15 с.
10. Бєлова М.В., Бєлов Д.М., Гуманістичні засади правової системи: діалектика теорії та практики в умовах сучасних викликів. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 5. 2024. С. 933–939. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.05.143.
11. Головчак Р.Ю. Обґрунтування правомірної поведінки особи як гарантії безпеки та цілісності держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 86, ч. 5. С. 429–434. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.63.

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.77

ДЕСУБСТАНЦІАЛІЗАЦІЯ ПРАВА: ГЕНДЕРНИЙ ВИМІР ГАЛУЗЕУТВОРЕННЯ

Добробог Л.М.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії держави та права
Дніпровського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0002-7149-7697

Добробог Л.М. Десубстанціалізація права: гендерний вимір галузеутворення.

У статті досліджено вплив гендерних чинників на формування традиційної моделі галузеутворення та обґрунтовано концепцію десубстанціалізації права як методологічного підходу, що долає уявлення про нейтральність і позаісторичність системи права. Показано, що гендерні структури мислення визначають не лише критерії поділу права на галузі, а й саму ієрархію правових знань у межах правової доктрини.

Галузевий поділ не є суто технічною чи логічною класифікацією, а є виявом ієрархії соціальних відносин, де публічне право посідає символічно «вищу» позицію порівняно з приватним. Наведено приклади зміни співвідношення публічного і приватного в окремих сферах, зокрема у сімейному та екологічному праві.

Поняття десубстанціалізації права розкрито як відмову від пошуку «об'єктивних» критеріїв галузевого поділу та визнання соціально-історичної зумовленості самої правової системи. У цьому контексті показано, що уявлення про нейтральність права є ідеологічною фікцією, яка легітимує наявні владні дискурси, зокрема гендерні. Розглянуто феміністичну критику права як спробу не лише «включити» жінок у правову систему, а радше деконструювати логіку, що репродукує асиметрію.

Звернення до судової практики, зокрема до справи Bradwell v. State of Illinois (1873), дало змогу показати, що навіть формально нейтральні норми та рішення можуть відтворювати гендерну селективність. Судове рішення у цій справі проілюструвало, як право може закріплювати соціальну ієрархію під виглядом «об'єктивного» тлумачення конституційних гарантій, визначаючи, хто має доступ до публічного статусу і професійної діяльності. Це дозволяє виявити, що юридична субстанція – поняття галузі, компетенції, правового статусу – не є гендерно нейтральною, а відображає владні структури суспільства.

У підсумку десубстанціалізація права розглядається як стратегія, що відкриває можливість критично переосмислити систему права не як замкнену логічну конструкцію, а як відкритий процес соціальної артикуляції влади. Гендер у цьому підході виступає не лише соціальною, а й епістемологічною категорією, яка виявляє межі правового мислення.

Ключові слова: галузь права, гендер, конституційне право, приватне право, публічне право, система права, соціальна ієрархія.

Dobroboh L.M. Law desubstantialization: gender dimension of branch formation.

The article deals with the influence of gender factors on the formation of the traditional model of branch formation and substantiates the concept of law desubstantialization as a methodological approach that overcomes the notion of neutrality and ahistoricity of the legal system. It is shown that gender structures of thinking determine not only the criteria for dividing law into branches, but also the hierarchy of legal knowledge within the legal doctrine framework.

Branch division is not a purely technical or logical classification, but is a manifestation of the hierarchy of social relations, where public law occupies a symbolically "higher" position compared to private law. Examples of changes in the ratio of public and private in certain areas, in particular in family law and environmental law, are given.

The concept of law desubstantialization is revealed as a refusal to search for "objective" criteria for branch division and recognition of the social and historical conditionality of the legal system itself. In this context, it is shown that the notion of legal neutrality is an ideological fiction legitimizing existing discourses of power, in particular gender discourses. Feminist criticism of law is considered as an attempt not only to "include" women into the legal system, but rather to deconstruct the logic that reproduces asymmetry.

Turning to judicial practice, in particular to the case of Bradwell v. State of Illinois (1873), it was possible to show that even formally neutral norms and decisions can reproduce gender selectivity.

The court decision in this case illustrated how law can entrench social hierarchy under the guise of an "objective" interpretation of constitutional guarantees, determining who has access to public status and professional activity. This allows us to reveal that the legal substance – the concepts of field, competence, and legal status – is not gender neutral, but reflects the power structures of society.

As a result, the desubstantialization of law is considered as a strategy that opens up the possibility of critically rethinking the legal system not as a closed logical construct, but as an open process of social articulation of power. Gender in this approach acts not only as a social, but also as an epistemological category that reveals the limits of legal thinking.

Key words: branch of law, gender, constitutional law, private law, public law, legal system, social hierarchy.

Постановка проблеми. Тривалий час у правовій науці панувала уявна впевненість у нейтральності системи права, її об'єктивності та позаісторичності. Галузевий поділ права вважався результатом внутрішньої логіки правового матеріалу, а не відображенням соціокультурних детермінант. Проте сучасна критична правнича думка дедалі виразніше демонструє, що категорії, якими оперує правознавство, не є нейтральними, а сформовані в контексті певних ціннісних, у тому числі й гендерних ієрархій. У цьому сенсі постає потреба в десубстанціалізації права – у подоланні уявлення про право як замкнену, самодостатню субстанцію, що відображає «природний» чи «раціональний» порядок речей. Так, у цьому аспекті варто згадати й про те, що окремі науковці відзначають важливість застосування до пізнання правових явищ положень деонтичної логіки [1-2].

Гендерні дослідження у праві показали, що історичний поділ на публічне і приватне, який став основою галузеутворення, може мати не лише юридичне, а й соціокультурне походження. «Публічне» асоціювалося з владою, законом, ринком – сферами, традиційно визначеними як «чоловічі», тоді як «приватне» – із сім'єю, доглядом, тілесністю – витіснялося на периферію правового дискурсу. Унаслідок цього значні сегменти соціальної реальності залишалися поза правовим регулюванням або розглядалися як другорядні.

На вірогідність такого підходу вказує й той факт, що одна й та ж галузь права у різних державах може розглядатись або як публічне, або як приватне право. Наприклад, у Німеччині та Франції трудове право традиційно відноситься до публічного права, оскільки вважається сферою, у якій держава активно втручається для захисту працівника, забезпечення соціальної рівності та публічного порядку. Тут трудове законодавство має імперативний характер, а держава виступає гарантом соціальної справедливості. У Великій Британії та США трудове право розглядається переважно як приватне, бо ґрунтується на договірній автономії сторін («employment contract»), а держава втручається лише мінімально – для захисту від дискримінації чи небезпечних умов праці. Відтак, одна й та сама сфера у різних правових системах належить до різних частин права залежно від того, чи вбачає держава тут публічний інтерес, чи лише приватне зобов'язання.

Актуальність обраної теми зумовлюється потребою переосмислення методологічних засад системи права через призму гендерної критики. Такий підхід дозволяє виявити неочевидні ідеологічні структури, закладені у традиційну модель галузевого поділу, і тим самим відкрити шлях до більш інклюзивного, недискримінаційного праворозуміння. У сучасних умовах, коли питання рівності та недискримінації набувають характеру системного принципу права, осмислення гендерних вимірів галузеутворення постає не лише як теоретичне завдання, а й як елемент оновлення правової доктрини відповідно до цінностей правовладдя.

Метою дослідження є з'ясування впливу гендерних чинників на формування традиційної моделі галузеутворення та обґрунтування концепції десубстанціалізації права як методологічного підходу, що дозволяє подолати уявлення про нейтральність і позаісторичність системи права. Дослідження спрямоване на розкриття того, яким чином гендерні структури мислення впливають на визначення предмета правового регулювання, критерії поділу права на галузі та ієрархію правових знань у межах сучасної правової доктрини.

Стан опрацювання проблематики. Питання системи права та її галузевого поділу є традиційним предметом правничої науки. У межах класичного юридичного позитивізму воно розглядалося крізь призму формально-юридичних критеріїв – предмета і методу правового регулювання (Г. Кельзен [3], Г. Харт [4], Р. Давід [5]). Такий підхід, що виходив із уявлення про внутрішню логіку правового матеріалу, сформував концепцію субстанціалізованого права, тобто такого, що існує як самодостатня, нейтральна система знань, відокремлена від соціального контексту. Відповідно, галузеутворення сприймалося як результат «природного» диференціювання суспільних відносин, а не як соціокультурна або ідеологічна конструкція.

Подальший розвиток теорії системи права у XX столітті, представлений працями М. Вебера [6], Н. Боббіо [7], зберіг тенденцію до методологічної нейтральності, хоча вже містив спроби визнати

відносність галузевих меж. Зокрема, Н. Луман, розглядаючи право як автопоетичну систему, показував його здатність до самовідтворення через внутрішні комунікації, однак навіть у цій теорії залишалася неусвідомленою соціальна зумовленість критеріїв внутрішньої систематизації [8].

Іншу дослідницьку перспективу відкрила критична юридична теорія, яка поставила під сумнів уявлення про нейтральність правового знання. Зокрема, феміністична юриспруденція (К. Маккіннон, М. Файнмен) показала, що право структурно відтворює соціальні ієрархії, зокрема гендерні, і що уявлення про правові явища мають не природний, а історично патріархальний характер. «М. Файнмен продовжує бути директором-засновником проекту «Фемінізм та правова теорія», який було започатковано в 1984 році і який опублікував першу антологію феміністичної правової теорії «На кордонах права: фемінізм та правова теорія» видавництва Routledge Press (1990)» [9]. Цей підхід уможливив десубстанціалізацію права, тобто відмову від розуміння права як об'єктивної субстанції, натомість – як конструкта, сформованого у певному владному та символічному контексті.

Гендерні виміри системи права почали осмислюватися насамперед у працях дослідниць, пов'язаних із рухом критичних правових студій та феміністичної юриспруденції, які показали, що класичний поділ на публічне і приватне – не лише теоретична схема, а й механізм виключення певних соціальних відносин із правового поля. Зокрема, К. Смарт у праці «Feminism and the Power of Law» (1989) довела, що «приватність» жінки у праві – це форма її юридичної невидимості [10], тоді як К. Маккіннон пов'язувала структуру права із відтворенням чоловічої домінації через «нейтральні» правові категорії.

В українській правовій науці питання гендерної зумовленості системи права досі залишаються фрагментарно опрацьованими. Дослідження здебільшого зосереджені або на загальнотеоретичних аспектах галузеутворення (О. Копиленко, О. Петришин, Н. Оніщенко, О. Скрипнюк), або на соціологічних і правозахисних вимірах гендеру (Т. Мельник, Т. Марценюк). Водночас методологічне поєднання критики субстанціалізму в праві з аналізом гендерних структур мислення ще не отримало системного розроблення. Саме ця теоретична лакуна визначає актуальність і наукову новизну дослідження.

Виклад основного матеріалу. Десубстанціалізація права передбачає відмову від розуміння його як замкненої системи, що існує незалежно від соціальних структур, і повернення до уявлення про право як феномен, що формується у певних владних і культурних координатах.

Гендер як одна з базових соціальних категорій виявляє приховану умовність ідеї «нейтрального» галузевого поділу. Поділ права на публічне і приватне, який вважається основоположним для всієї європейської правової традиції, історично постає не стільки результатом логічної класифікації, скільки наслідком символічного розмежування сфер «чоловічого» та «жіночого». Публічне право уособлює сферу влади, розуму, універсальності – тих ознак, які класична традиція пов'язувала з чоловічим началом; приватне – сферу дому, почуттів, тілесності, а отже, й жіночого. Така дихотомія, легітимована правом, сприяла закріпленню патріархальної структури суспільних відносин через їхню юридичну систематизацію.

У межах цієї дихотомії «нейтральна» система права відтворює не лише певну ієрархію галузей, а й відповідну ієрархію соціальних відносин. Галузі, які обслуговують владно-управлінські механізми – конституційне, адміністративне, кримінальне право – набувають статусу публічного, тобто «вищого» у символічному вимірі. Натомість ті, що пов'язані з договірними, сімейними, тілесними чи майновими аспектами життя, опиняються у сфері приватного, знеособленого, периферійного. Таким чином, гендерна ієрархія трансформується у галузеву ієрархію – право, що «говорить від імені держави», отримує більшу вагу, ніж право, яке регулює міжособистісні зв'язки.

У сучасних правових системах ця історична спадщина проявляється, зокрема, у різному статусі галузей у межах правничої науки, освіти та правозастосування. Наприклад, у континентальній традиції сімейне право часто розглядалося як підгалузь цивільного, що позбавляє його автономного методологічного значення; натомість у країнах, де розвиваються підходи, засновані на принципі суб'єктивної автономії та гендерної рівності, сімейне право набуває самостійності, адже визнається, що сфера сімейних відносин не є «приватною» у сенсі позаправовою. І навпаки, у низці правових систем – наприклад, у США чи Канаді – екологічне право, яке традиційно розглядалось як публічне, дедалі частіше інтегрується до сфери приватного через посилення ролі індивідуальних позовів і договірних механізмів. Ці зсуви свідчать не про «еволюцію галузей», а про трансформацію уявлень про межу між публічним і приватним, що має глибокі гендерні корені.

Десубстанціалізація права у цьому контексті полягає у відмові від пошуку об'єктивних критеріїв галузевого поділу, натомість – у визнанні, що сама ця класифікація є результатом історично сформованих владних дискурсів. У межах таких дискурсів «нейтральність» виявляється ідеологічною фікцією: те, що вважається природним поділом, насправді репродукує соціальні ієрархії, зокрема гендерні. Критика субстанціалізму в юридичному мисленні дозволяє побачити, що галузеутворен-

ня є не лише систематизацією норм, а й способом упорядкування соціальної реальності відповідно до певного типу влади – влади, що визначає, які відносини заслуговують на статус публічних, а які – на приватизацію чи навіть невидимість у праві.

У цій перспективі феміністична критика не зводиться до «включення жінок» у право, а до деконструкції самої логіки поділу, що відтворює асиметрію. Якщо традиційна теорія галузеутворення виходить із того, що право відображає об'єктивно існуючі соціальні сфери, то десубстанціалізований підхід виходить із протилежного: право створює ці сфери, визначаючи, які відносини вважаються правовими, а які – ні. У цьому сенсі гендер виступає не лише соціальною категорією, а й епістемологічним принципом, що дозволяє виявити межі правового мислення.

Переосмислення галузевої системи через призму гендеру означає не руйнування її як такої, а виявлення тих структур, які зумовлюють її ієрархічність. У такому баченні галузеутворення постає не результатом внутрішньої логіки права, а формою соціальної артикуляції влади, де гендер є не випадковим чинником, а складовим принципом самої правової раціональності.

У цьому контексті показовим є звернення до судової практики, у якій гендерна структура правової раціональності виявлялася безпосередньо – не у змісті окремих норм, а у самій логіці правового мислення. Одним із найяскравіших прикладів є справа Bradwell v. State of Illinois (1873), що стала своєрідним маркером меж видимості жінки у правовому полі модерного конституціоналізму. Вказана справа ілюструє, як формально нейтральна конструкція прав і свобод у межах Чотирнадцятої поправки до Конституції США була інтерпретована таким чином, що відтворювала усталений соціальний порядок, у якому право виступало механізмом закріплення, а не подолання гендерної ієрархії .

Майра Бредвел, яка у 1869 році успішно склала всі необхідні іспити для отримання адвокатської ліцензії в Іллінойсі, була позбавлена цього права виключно через свою стать. Верховний суд штату визнав, що жінка не може здійснювати адвокатську діяльність, оскільки це «суперечить природній ролі жінки» та принципам «сімейного устрою» [11]. Коли справа дійшла до Верховного Суду США, той відхилив скаргу Бредвел, підтвердивши таким чином, що свобода займатися професією не охоплюється гарантіями привілеїв та імунітетів громадян за Чотирнадцятою поправкою. Водночас найбільш промовистим став окремий висновок судді Джозефа Бредлі, який, погоджуючись із рішенням, відкрито висловив патріархальне розуміння соціального призначення жінки: «Природна доля і призначення жінки – виконання обов'язків дружини і матері. Право на виконання цивільних функцій не належить до її сфери» [11].

Цей фрагмент судового міркування давно став у феміністичній правовій літературі символом гендерного есенціалізму – спроби закріпити у праві соціальну нерівність через апеляцію до «природного порядку». Важливо, що рішення у справі Bradwell не було випадковим проявом індивідуальної упередженості суддів; воно демонструє структурний рівень гендерної селективності права. Під виглядом об'єктивного тлумачення конституційних положень право відтворювало культурний поділ між «публічним» і «приватним», між тим, що вважається громадянським, і тим, що приписується до сфери сімейного чи тілесного. Іншими словами, право не лише відображало соціальну ієрархію, а й самостійно її творило, встановлюючи межі того, хто може бути носієм публічного статусу і правового суб'єктності.

Таким чином, справа Bradwell v. Illinois демонструє, що юридична субстанція – поняття права, галузей, компетенцій – не є нейтральною щодо гендеру. Те, що видається формально-правовим рішенням, виявляє внутрішню структуру влади, у межах якої право визначає не лише коло дозволених дій, а й соціальну ідентичність суб'єкта. Саме тому десубстанціалізація права передбачає не просто перегляд критеріїв галузеутворення, а глибше – переосмислення правового суб'єкта як продукту соціокультурних і гендерних відносин, а не як позаісторичної правової одиниці.

Десубстанціалізація права, отже, відкриває можливість критично переглянути саму ідею системи права – не як стабільної структури, а як відкритого процесу, у якому відображаються постійно змінні соціальні сили, включно з гендерними.

У традиційному сприйнятті системи права певні суспільні відносини залишалися поза увагою саме тому, що їх вважали «жіночими» або «незначними» для держави. Звідси – довгий період відсутності, наприклад:

– норм про домашнє насильство (бо це «приватне», тобто неюридичне);

– правового статусу праці з догляду;

– концепту гендерної дискримінації у трудовому чи адміністративному праві.

Тобто невиокремлення певних підгалузей (скажімо, гендерного права, антидискримінаційного блоку, прав сімейного партнерства тощо) – це наслідок гендерної селективності в юридичному мисленні.

Саме тому гендер можливо розглядати як чинник переосмислення системи права. Сучасні фе-

міністичні і постструктуралістські підходи, що було вказано вище, показують, що право не лише відображає, а й відтворює соціальні ієрархії. Звідси й постає питання: чи не слід переосмислити саму структуру системи права, в якій, наприклад:

– конституційне право – більше не просто про владу, а й про інклюзивність та рівність;

– трудове право – не лише про договір, а й про доглядову працю;

– кримінальне право – не лише про злочин і покарання, а й про відносини влади й підпорядкування.

Тобто, гендер не «додається» до галузей – він ставить під сумнів нейтральність їхнього виокремлення.

Висновки. Десубстанціалізація права, таким чином, не лише деконструює уявлення про його автономність від соціальних і владних контекстів, а й розкриває гендер як фундаментальний епістемологічний принцип, що пронизує всю систему галузевого поділу. Історично сформована дихотомія публічного та приватного, ілюстрована як теоретичними конструкціями, так і судовою практикою на кшталт справи Bradwell v. State of Illinois (1873), виявляє себе не об'єктивною класифікацією, а механізмом символічного упорядкування соціальної реальності, де гендерна ієрархія трансформується в ієрархію правових галузей. Відмова від субстанціалістського підходу дозволяє перейти від пошуку «природних» критеріїв систематизації до визнання права як дискурсивної практики, що активно конституює сфери видимості та невидимості, привілеїв і маргіналізації. У цій перспективі гендерна критика постає не додатком до юридичної теорії, а її радикальним переосмисленням. Перетворення системи права на відкритий процес, чутливий до інтерсекціональних вимірів нерівності, вимагає не реформування окремих норм, а трансформації самої логіки галузеутворення – від нейтральності до контекстуальної справедливості, де право перестає відтворювати патріархальні структури й стає інструментом емансипативної артикуляції соціальних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кучук А.М. Право як лабіринт визначеності: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2025. 128 с. URL https://repository.sspu.edu.ua/server/api/core/ bitstreams/3de29bee-6f0d-4f73-a419-f7df9ac65887/content.
2. Мінченко О.В. Зв'язок деонтичної логіки і юридико-лінгвістичних знань. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2018. № 1. С. 60–65. DOI: 10.31733/2078-3566-2018-1-60-66.
3. Кельзен Г. Чисте правознавство / пер. з нім. О. Мокровольського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.
4. Hart H.L.A. Positivism and the Separation of Law and Morals. *Harvard Law Review.* 1958. Vol. 71. No. 4. P. 593–629. URL https://www.umiacs.umd.edu/~horty/courses/readings/hart-1958-positivism-separation.pdf
5. René David, John E. C. Brierley. Major Legal Systems in the World Today: An Introduction to the Comparative Study of Law. URL https://books.google.com.ua/books/about/ Major_Legal_ Systems_in_the_World_Today.html?id=WnKAGKcY6j4C&redir_esc=y
6. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім., післям. та коммент. О. Погорілого. Київ, 1998.
7. Bobbio, N. Teoria dell'ordinamento Giuridico. Torino:G. Giapichelli, 1960.
8. Луман Н. Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах / пер. з нім. М. Бойченко, В. Кебуладзе. Київ: Дух і літера, 2011. 336 с.
9. Martha Albertson Fineman. Robert W. Woodruff Professor of Law. URL https://law.emory.edu/ faculty/faculty-profiles/fineman-profile.html.
10. Smart C. Feminism and the Power of Law. Taylor&Francis, 1989. 190 p. DOI https://doi.org/10.4324/9780203206164.
11. Bradwell v. The State, 83 U.S. 130 (1872). URL https://supreme.justia.com/cases/federal/us/83/130.

УДК 340.12:111.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.78

ПРИРОДА І ФОРМИ БУТТЯ ПРАВА: ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПРАВОВОЇ РЕАЛЬНОСТІ

Іванова Н.Н.,
доктор філософських наук, доцент,
доцент кафедри права,
Волинський інститут імені В'ячеслава Липинського,
Міжрегіональна академія управління персоналом
ORCID: 0000-0003-0922-2171

Іванова Н.В. Природа і форми буття права: філософсько-правова інтерпретація правової реальності.

У статті здійснено філософсько-правовий аналіз природи та форм буття права через концепт правової реальності як особливого виміру людського існування. Вихідною методологічною рамкою є онтологія буття (М. Гайдеггер) та ідея права як буття свободи у філософії права Г. Гегеля, що дає змогу осмислити право як специфічний «регіон буття», вкорінений у свободі, справедливості та рівності. На основі критичного переосмислення концепцій Г. Радбруха, Р. Алексі, Р. Штаммлера, Л. Фуллера, Р. Дворкіна обґрунтовується двоєдина природа права: єдність ідеального (ціннісно-нормативного) та фактичного (соціально-інституційного) вимірів, що проявляється у співвідношенні природного й позитивного права та напрузі між належним і сущим. В дослідженні розкрито структуру правової реальності як багаторівневої цілісності, яка охоплює три основні форми буття права: ідею права як регулятивний ідеал справедливого порядку; позитивне право як систему нормативних приписів, у яких ідея права набуває текстуальної та інституційної форми; правове життя як сферу реалізації права в поведінці суб'єктів і стані правопорядку. Показано, що єдність і взаємодія цих рівнів забезпечує внутрішню цілісність правового світу, а розрив між ними породжує феномен «несправжнього» права, позбавленого справедливості та легітимності. Особливу увагу приділено методологічному поділу на три форми буття права – ідею, норму та правове життя – як аналітичному інструменту опису правової дійсності, що не руйнує її онтологічної єдності та історичної динаміки. У дослідженні обґрунтовано, що правопорядок постає найконкретнішою формою буття права, в якій поєднуються «буква» закону і «дух» справедливості, а правомірна поведінка суб'єктів фіксує міру реалізації ідеї права у соціальних практиках. Наголошено, що філософсько-онтологічний та гуманістичний підходи дозволяють інтерпретувати право як живу, змінну реальність, у якій еволюція нормативної системи, практики застосування норм і правосвідомості відображає рух до узгодженого з людською гідністю та свободою правового порядку. Буття права – це єдність ідеального й реального, у якій абстрактна ідея справедливості втілюється в конкретному правовому вчинку.

Ключові слова: буття права; правова реальність; природа права; ідея права; позитивне право; справедливість; свобода.

Ivanova N.V. Nature and forms of the being of law: a philosophical and legal interpretation of legal reality.

The article offers a philosophical and legal analysis of the nature and forms of the being of law through the concept of legal reality as a distinct dimension of human existence. The methodological framework is grounded in the ontology of being (M. Heidegger) and the idea of law as the being of freedom in G. Hegel's philosophy of law, which makes it possible to conceptualize law as a specific «region of being» rooted in freedom, justice, and equality. Through a critical reconsideration of the theories of G. Radbruch, R. Alexy, R. Stammler, L. Fuller, and R. Dworkin, the study substantiates the dual nature of law: the unity of its ideal (value-normative) and factual (social-institutional) dimensions, manifested in the correlation between natural and positive law and in the tension between the «ought» and the «is». The research elucidates the structure of legal reality as a multilayered whole encompassing three fundamental forms of the being of law: the idea of law as a regulative ideal of a just order; positive law as a system of normative prescriptions in which the idea of law acquires textual and institutional embodiment; and legal life as the sphere of the realization of law in the conduct of subjects and the state of legal order. It is shown that the unity and interaction of these levels ensure the internal coherence of the legal world, whereas ruptures between them generate the phenomenon of «inauthentic» law, devoid of justice and legitimacy. Special attention is devoted to the methodological division into three

forms of the being of law – idea, norm, and legal life – as an analytical instrument for describing legal reality without undermining its ontological unity and historical dynamics. The study argues that legal order constitutes the most concrete form of the being of law, in which the «letter» of the law and the "spirit" of justice converge, and in which lawful behaviour reflects the degree to which the idea of law is realized in social practices. It is emphasized that philosophical-ontological and humanistic approaches allow law to be interpreted as a living, dynamic reality in which the evolution of the normative system, the practice of applying norms, and the development of legal consciousness reflect movement toward a legal order aligned with human dignity and freedom. The being of law is the unity of the ideal and the real, in which the abstract idea of justice is embodied in a concrete lawful act.

Key words: being of law; legal reality; nature of law; idea of law; positive law; justice; freedo.

Постановка проблеми. Сучасна філософія права приділяє особливу увагу фундаментальним питанням буття права – тобто його онтології. Категорія буття (існування) традиційно належить до сфери філософської онтології, але вона набуває специфічного значення у правовому вимірі. Актуальність дослідження природи і форм буття права зумовлена потребою глибше усвідомити, що є право, яким чином воно існує в суспільстві та свідомості, і як поєднуються ідеальні засади права з його фактичним втіленням. Це питання має міждисциплінарний характер: воно лежить на перетині загальної філософії (онтології, метафізики) та правознавства (теорії і філософії права). Зокрема, з філософського боку необхідним видається врахувати питання буття (поставлене ще М. Гайдеггером як центральна проблема філософії), а з правового – осмислити специфіку існування правових явищ та цінностей.

Метою цієї статті є філософсько-правова інтерпретація правової реальності через призму онтологічних категорій: буття, право, правова реальність та форми буття права.

Стан опрацювання проблематики. Стан опрацювання проблематики у сучасній філософії права демонструє стійку увагу до онтологічних, аксіологічних і герменевтичних вимірів права. Класичні підходи, репрезентовані у праці Г. Гегеля, формують основу для сучасних теоретичних конструкцій, зокрема концепції «подвійної природи права» Р. Алексі та формули Г. Радбруха, переосмисленої у дослідженнях В. Середюка та С. Дударя. Вагоме місце належить студіям, присвяченим моральним передумовам правотворення, що проявляється у реконструкції ідей Л. Фуллера (Н. Гайворонюк) та аналізі правової реальності як багаторівневої структури (В. Савенко). Окремий сегмент становлять праці, зорієнтовані на сучасний правовий дискурс: дослідження Р. Дворкіна (М. Кравчук, Н. Кравцова), осмислення ролі філософії права в українських реформах (М. Сємко) та огляди правничої періодики (О. Юхимик). Узагальнюючі видання, зокрема посібник О. Александрової, О. Горбань та Р. Мартич і збірник Актуальні проблеми філософії права, забезпечують систематизацію теоретичних підходів і слугують методологічною основою для подальших досліджень. У цілому наведені праці формують цілісне наукове поле, у межах якого природа та структура права осмислюються як динамічний феномен, який поєднує нормативність, моральність і соціальну зумовленість.

Виклад основного матеріалу. Категорія буття займає центральне місце в онтології. Ще Мартін Гайдеггер наголошував на необхідності повернутися до «питання про смисл буття», вважаючи, що традиційна метафізика його занедбала [1]. Гайдеггер розрізняв буття (Sein) та конкретні сутності-речі (Seiendes), вказуючи на онтологічну різницю між ними. Він був прихильником онтологічного плюралізму – вважав, що існують різні, множинні «види буття». Людське буття, за Гайдеггером, слід розуміти як буття-у-світі, де людина (Dasein) існує завдяки своїм стосункам із практичним і соціальним контекстом [1, с. 384]. Ці загальнофілософські ідеї важливі для правової проблематики, бо право – одне зі специфічних «вимірів» людського буття.

Як зауважують науковці О. Александрова, О. Горбань, Р. Мартич, право можна розглядати як своєрідний регіон буття, що має онтологічну самостійність. Зокрема, право виступає «одним зі способів людського буття». Філософія права покликана дослідити граничні підстави права – тобто його фундаментальні основи і умови існування – у їх співвіднесенні з людським буттям [2, 86]. Адже право існує не у вакуумі, а у світі людей, і вкорінене у людських цінностях, свободі та соціальному житті.

Ключовим для буття права є поняття свободи. Свобода людини – це та основа, без якої неможливе існування права як такого. Недарма підкреслюється, що свобода є сутнісним елементом буття права, його вихідним началом, і водночас невід'ємною рисою самого людського буття [3, с. 433]. Саме через свободу людська суб'єктивність залучається до права: здатність людей бути вільними і відповідальними суб'єктами – передумова правових відносин. Цю ідею свого часу глибоко розвинув Г.В.Ф. Гегель. У «Філософії права» він визначав право як буття свободи, як реальність свободи волі: «Право є, в загальному, свобода як ідея» [4]. Інакше кажучи, правовий порядок для Гегеля – це форма об'єктивованої свободи; право існує, щоб воля людини реалізувалася у справедливих, розумних формах співжиття.

Отже, філософське розуміння буття, особливо буття соціального і людського, створює методологічне підґрунтя для аналізу буття права. Якщо загальне буття охоплює все існуюче, то буття права – це специфічний шар або зріз буття, пов'язаний із нормативністю, свободою і справедливістю. Наступні розділи присвячено уточненню, в чому полягає природа права як феномена буття та які форми воно набуває у правовій реальності.

Поняття природи права відсилає до питання про сутність права – ті внутрішні характеристики, які роблять право саме правом. З одного боку, право можна розуміти як систему соціальних норм, встановлених і забезпечених державою (такий підхід характерний для правового позитивізму). З іншого боку, існує уявлення про право як про ідею справедливості та моральний порядок (традиція природного права). Філософсько-правова думка ХХ ст. намагалася подолати цю дихотомію фактичного і належного. Так, німецький мислитель Густав Радбрух, переживши жахи нацистського режиму, сформулював знамениту тезу (відомий «формулою Радбруха»): закон, який вкрай нехтує справедливістю, перестає бути правом [5]. Г. Радбрух стверджував, що служіння справедливості є смислом і призначенням права, а тому коли позитивний закон цілковито зраджує принцип рівності (що в центрі поняття справедливості), він «втрачає природу права» [5, 390-391] . Іншими словами, сутність права Г. Радбрух вбачав у його ціннісному ядрі – ідеї справедливості; без цього право вироджується в примус без легітимності.

До схожої думки, хоча й з іншого боку, прийшов сучасний теоретик Роберт Алексі. Він обґрунтував подвійність природи права («dual nature of law»): право неодмінно має дві взаємопов'язані складові – реальну (фактичну) і ідеальну (нормативно-ціннісну). Фактичний вимір охоплює авторитетність походження норм (їх ухвалення уповноваженими органами) та ефективність (дію в реальному суспільстві). Ідеальний же вимір виражається через претензію права на правильність, передусім моральну правильність. Алексі підкреслює: право як особливий соціальний феномен завжди претендує на відповідність певному критерію справедливості чи раціональності – навіть коли це не завжди реалізується на практиці. Ця подвійна природа означає, що право не можна звести ані лише до факту (як хотіли радикальні позитивісти), ані лише до ідеї (як думали деякі натуралісти). Єдність «того, що є» і «того, що належить» становить сутнісну ознаку права. Недарма робиться висновок: двонатурність права – це найістотніша його властивість [6].

Історично ідею єдності сутності та існування права висловлювали й інші мислителі. Рудольф Штаммлер, представник неокантіанства, прагнув оновити теорію природного права, увівши поняття «мінливого» природного права. Він визначав право як «особливий вид волі, скерованої на інших, самовладної та недоторканної» – тобто волі, що покликана узгодити спільне життя людей. Метою «правильної» правової волі, за Штаммлером, є збереження свободи кожного при одночасному об'єднанні всіх у спільноту. Він пропонував два базові принципи справедливого права: принцип поваги (до особистості кожного) і принцип спільної участі (координації інтересів). Таким чином, ідеальна справедливість є формою (незмінною вимогою) права, але її конкретний зміст змінюється історично. Цю доктрину Штаммлер назвав «природним правом із змінним змістом», маючи на увазі, що право завжди повинно прагнути до справедливості, проте конкретні норми коригуються відповідно до соціальних умов [7].

Отже, природа права синтезує ціннісно-нормативний елемент (сутність) і реальний, соціально-інституційний елемент (існування). Право як особливий феномен має ідеальну сутність – втілення свободи, справедливості, рівності – і реальну форму буття – закони, судові рішення, правові інститути та поведінку людей. Цей двоєдиний характер проявляється навіть у термінах: ми розрізняємо природне право (право справедливості, незалежне від офіційних актів) і позитивне право (формально встановлені норми). Проте в реальності вони не існують цілком окремо: природне (ідеальне) право завжди певною мірою проникає у позитивне як його сутнісний критерій (міра справедливості), а позитивне право, якщо воно правомірне, відображає хоча б мінімальний зміст ідеї права. Таким чином, буття права – це постійна напруга і взаємодія між сутністю (ідеєю) й існуванням (фактом). У наступному розділі ми розглянемо, як ця взаємодія структурує правову реальність та які форми буття права можна виділити в її рамках.

Термін правова реальність означає цілісність усіх явищ, пов'язаних із правом, – від абстрактних принципів до конкретних правових дій. Це поняття фіксує факт, що право є не абстрактною ідеєю десь «поза світом», а саме реальністю, частиною нашого світу. Як зазначалося, правова реальність – це особливий світ, автономна сфера людського буття, яка має власні логічні та закономірні зв'язки [8, с. 60-61]. Вона включає різнорівневі компоненти, котрі разом відповідають на питання: що є право і як воно здійснюється у житті.

Аналіз правової реальності дозволяє виділити головні форми буття права, які у сукупності відображають динаміку правової дійсності. Згідно з усталеним у філософії права підходом, є три основні рівні (виміри) буття права. Перший – світ ідей – тобто ідея права. Це ідеальний, концеп-

туальний рівень, що відповідає правовій сутності (принципам, цінностям, уявленню про належний порядок). Ідея права – це уявлення про справедливість і належне, яке передує позитивним нормам і слугує для них орієнтиром. У класичних теоріях природного права ця ідея осмислюється як вища моральна правда, закорінена чи то в природі людини, чи в розумі, чи в божественному порядку. Ідея права становить ідеальний аспект буття права. В ній закладено базові уявлення про свободу, справедливість, рівність, права і обов'язки. Приміром, Гегель розглядав ідею права як реалізацію свободи; Радбрух – як вимогу справедливості; сучасні теорії прав людини – як визнання гідності та автономії особи. Ідея права має регулятивний характер: це «проект» або завдання, яке право повинно втілити. Хоча ідея немає матеріальної реальності, вона надає нормативну силу позитивному праву, визначаючи критерії його легітимності.

Другий рівень – світ знакових форм – тобто об'єктивоване право у нормах і законах. Це формально закріплене позитивне право – писані закони, підзаконні акти, прецеденти тощо. На цьому рівні право набуває конкретного вираження у вигляді загальних правил поведінки, встановлених авторитетною владою і забезпечених санкцією. Закон (норма) – це актуалізація і конкретизація правової ідеї. Якщо ідея права – «що повинно бути», то норма – це офіційно оформлене приписання цього повинного для певних життєвих випадків. Позитивне право володіє інституційним буттям: воно існує у текстах законів, рішеннях судів, діяльності установ. Варто відзначити, що навіть на цьому рівні право – не щось монолітне: закон має різні форми свого буття: це і самі тексти норм, і правовідносини, що виникають на їх основі, і правосвідомість, і статуси суб'єктів, і процедури застосування права. Наприклад, принцип формальної рівності може проявитися: (а) в нормі – як правило рівної поведінки для всіх; (б) у правовідносинах – як відносини рівноправних, вільних сторін; (в) у правосвідомості – як усвідомлення членами спільноти, що всі рівні перед законом; (г) у правосуб'єктності – як визнання всіх індивідів рівними та вільними учасниками правового спілкування; (д) у судових процедурах – як неупереджений, однаковий для всіх порядок вирішення спорів. Усі ці елементи – різні прояви буття права на рівні нормативної системи. В цілому, позитивне право забезпечує стійку структуру правової реальності – воно впорядковує соціальні відносини через формальні вимоги.

Третім рівнем виступає світ соціальних взаємодій – тобто правове життя суспільства. Це рівень реалізації права – практичні дії суб'єктів, виконання чи порушення норм, правозастосування, функціонування правопорядку. Його ще називають рівнем правовідносин і правової поведінки. Тут право переходить у площину конкретного соціального буття: воно «оживає» у вчинках людей, у діяльності судів, адміністрації, у фактичному порядку, що панує в суспільстві. Центральною фігурою цього світу є свідомий суб'єкт – носій прав і обов'язків, який або дотримується правових приписів, або ні. Право на цьому рівні залежить від вольових та психологічних якостей людей: чи визнають вони правові норми, чи готові їх виконувати добровільно, чи лише через страх санкцій тощо. Можна виділити, приміром, три типові позиції особи щодо норми: (а) прагнення порушити її; (б) нейтрально-слухняне підкорення (з користі або зі страху покарання); (в) свідоме схвалення норми як цінності. Лише у випадку третього, найвищого рівня – щирого внутрішнього визнання – право повністю реалізує свою сутність у поведінці суб'єктів. Правомірна поведінка людей, що керуються правовими приписами, становить матеріалізацію права, перетворення належного в сущє: право «втілюється» у соціальному житті. Кажучи інакше, остаточно право існує у правопорядку – впорядкованому стані суспільних відносин, де учасники діють відповідно до правових норм. Найбільш конкретна форма буття права – це правильні дії і рішення конкретних суб'єктів у конкретній ситуації (наприклад, справедливе судове рішення у справі або чесний виконання контракту).

Варто зауважити, що поділ на три зазначені форми – ідея, норма, поведінка – є методологічним. В реальності вони тісно переплетені й утворюють єдність. Саме єдність цих рівнів і складає феномен права в його повноті. Ідея права без позитивних механізмів лишалася б безсилою утопією; норми без ідеї втратили б сенс справедливості; а соціальні правовідносини без опори на норми і цінності перетворилися б на хаос сили. У розвитку права ці рівні доповнюють один одного: ідея права народжує норми, норми організовують соціальну взаємодію, а жива практика, своєю чергою, може коригувати як нормативну систему, так і саме розуміння ідеї (через новий досвід).

Правова реальність, таким чином, постає як структурована площина буття, де сутність (ідея справедливості – те, що ми називаємо правом у моральному сенсі) проходить етапи опосередкування у існуванні (законах, процедурах) і доходить до конкретного життя (правопорядку). Це співвідношення можна описати і в термінах філософії: співвідношення буття та існування права, сутності права і правових явищ виражається як співвідношення правового принципу (формальна рівність, свобода, справедливість) і форм його здійснення. Отже, категорія буття права охоплює одночасно внутрішню сутність (належне, ідеальне право) і зовнішнє існування (реально чинне позитивне право та його реалізацію).

У національній традиції філософії і теорії права для позначення цих аспектів інколи використовують терміни «право у сутнісному значенні» (природне право, ідея права) та «право у існуючому значенні» (позитивне право, система чинних норм). Структура правової реальності поєднує їх як необхідні компоненти цілісного правового світу. Українські дослідники також наголошують на цьому: правова реальність – явище багатовимірне, яке включає ціннісно-нормативні засади і їх інституційне втілення. Зрештою, питання «що є право?» зводиться до аналізу цих рівнів та їх взаємозв'язку.

Спираючись на викладену концепцію правової реальності, детальніше розглянемо форми буття права. Як видно, їх можна подати у вигляді логічного ряду: ідея права – закон (норма) – правове життя. Цей ряд відображає динаміку саморозгортання права від абстрактного до конкретного.

Ідея права – вихідна, логічно перша форма буття права. Вона являє собою найзагальніше і абстрактне вираження сутності права, своєрідний його «проект» чи мету. Ідея права виконує роль регулятивного ідеалу (в термінах І. Канта), вказуючи, яким має бути справедливий правопорядок. У цій ідеї містяться три основні компоненти: (а) антропологічний (визначає, хто може бути носієм права – істота, здатна до морального вибору і розрізнення цінностей); (б) аксіологічний (визначає систему цінностей, що реалізуються правом, передусім ідеал справедливості); (в) деонтологічний (визначає вимір належного – єдність прав і обов'язків, що мають бути врівноважені). У класичних концепціях природного права (наприклад, у Канта, Гроція, Лока) ідея права пов'язувалася з природною справедливістю, з невідчужуваними правами людини чи божественним законом – тобто з тим, що існує вище людських постанов. Сучасні теоретики (наприклад, Р. Дворкін) вбачають ідею права у моральних принципах, імманентних правовій системі спільноти, які суддя повинен «прочитати» між рядків законів [9, с. 5–7] . Рональд Дворкін у своїй теорії «law as integrity» стверджував, що право – інтегральна інтерпретація всіх попередніх правових рішень у світлі принципів справедливості та моралі. За Дворкіним, суддя, вирішуючи справу, має знайти таке тлумачення правових матеріалів, яке найкраще узгоджується з моральними засадами спільноти і робить правову систему «найкращою з можливих». Це фактично вимога слідувати ідеї права в кожному конкретному випадку, аби «наблизити» реальне право до його ідеалу. Отже, на рівні ідеї ми розглядаємо право в його нормативній досконалості, як належний порядок, де панує справедливість, свобода і розумність [10, с. 22].

Закон (норма) – друга форма буття права, яка є формальною актуалізацією ідеї. Позитивне право виникає, коли суб'єкти правотворчості (законодавці) намагаються втілити мінімум моральних вимог у конкретні правила, забезпечені примусом. Закон є конкретно-загальним визначенням: це загальне правило, що застосовується до багатьох випадків. Він має зовнішню форму – офіційний акт, і встановлюється авторитетною владою, спираючись на її суверенний авторитет. Закон наділяє ідею права позитивною дійсністю, але водночас обмежує її, роблячи більш конкретною і часом формалізованою. Важливо, що прийняття закону ще не завершує буття права – це лише «крок на шляху» до права в повному сенсі. Закон має потенційну силу, яка реалізується тільки через застосування і дотримання. Наприклад, проголосити рівність усіх перед законом – недостатньо; потрібно, щоб процедури, суди, чиновники і громадяни діяли згідно з цим принципом. Тут варто згадати ідеї Лона Фуллера, представника теорії «внутрішньої моральності права». Він стверджував, що аби норма взагалі вважалася правовою, вона мусить відповідати певним критеріям формальної справедливості – бути загальною, публічною, не суперечливою, не вимагати неможливого, мати зворотню силу лише у винятках тощо. Ці принципи (відомі як «вісім чеснот права» Фуллера) складають, за його словами, моральність, що робить право можливим [11, с. 253]. Таким чином, на рівні позитивного права теж діє своєрідний «ідеал» – принципи законності і верховенства права, без яких сукупність приписів не буде справжнім правом, а перетвориться на «неспроможний закон». З цього погляду, позитивний закон – скелет, який повинен бути «пронизаний» духом справедливості.

Правове життя (правовідносини і реалізація) – завершальна форма буття права, де право набуває матеріальної повноти. Це соціально-предметне втілення права у поведінці суб'єктів. Якщо ідея права була «проектом», закон – «кресленням», то правове життя – це будівля реального правопорядку. Тут перевіряється ефективність і справедливість права на практиці. Центральним елементом цієї сфери є правомірна поведінка – тобто дії осіб, що відповідають приписам норм і втілюють цінності права. Саме через добровільне дотримання правових норм людьми право «оживає» і впливає на суспільне життя. Правопорядок можна розглядати як кінцеву характеристику права: коли в суспільстві встановлено стан, за якого основні взаємодії здійснюються на підставі правових норм, можна сказати, що право відбулося. У конкретних ситуаціях це проявляється як правильне рішення або дія учасника, яка відповідає і букві закону, і його духу (сутності). Наприклад, суддя, який виносить справедливий вирок, спираючись на закон і водночас на принцип справедливості –

демонструє буття права в найповнішому вигляді; або громадянин, який виконує закон не зі страху, а з переконання – також вносить в реальність дух права.

Взаємозв'язок між цими формами – двосторонній. Не тільки ідея впливає на закон, а закон на практику; але й навпаки: практика може ініціювати зміни в законі, а розвиток закону може уточнювати наше розуміння ідеї. Правова реальність саморозвивається, що забезпечує історичний прогрес права. Як писав Гегель, істинне (розумне) стає дійсним, а дійсне – стає розумним у процесі розвитку. Це означає, що з часом правова система може дедалі більше наближатися до свого ідеалу (через реформи, судову практику, правотворчість), хоча, звісно, повне їх злиття – утопія. Проте саме через цей динамічний процес право зберігає і свою нормативну природу, і реальність.

Підсумовуючи, форми буття права – це концептуальні рівні, на яких існує право. Ідея права відповідає на запитання «навіщо існує право?» (щоб утвердити справедливий порядок свободи). Закон (норма) відповідає на питання «як структуровано право?» (через загальні правила, що втілюють ідею у форму). Правове життя відповідає на питання «де і коли реально існує право?» (у діях людей, у суспільному порядку кожного дня). Лише у синтезі трьох вимірів ми отримуємо повну картину правової реальності. Як зазначається у висновках одного з теоретичних досліджень, право включає: ідею права, закон і правове життя (дії та відносини) та інші похідні форми – і всі вони разом забезпечують здійснення принципу справедливості (формальної рівності).

Висновки. На підставі проведеного аналізу можна сформулювати наступні положення. Правова реальність являє собою особливий вимір людського буття. Це автономна сфера, що має свою внутрішню логіку і закономірності розвитку. Вона включає все різноманіття явищ, пов'язаних з правом – від ідейно-ціннісних основ до конкретних соціальних взаємодій. Вивчення правової реальності дає змогу глибше зрозуміти природу права, тобто відповісти на запитання: що є право в своєму буття. Природа права двоєдина: право поєднує в собі сутність (належне, ідеальне, ціннісне – те, що право повинно відображати) та існування (конкретні форми, фактичне є – норми, інститути, дії). Ця єдність проявляється як співвідношення природного і позитивного права – двох протилежних, але взаємопов'язаних сторін праворозуміння. Сутність права визначається такими категоріями, як свобода, справедливість, рівність, порядок – без них немає права як легітимного феномену (про що свідчать і Гегель, і Радбрух, і Фуллер). Існування права забезпечується соціальними фактами: волевстановленням норм, їх дією, примусовим апаратом. Право народжується, коли сутність (цінність) набуває існуючої форми, і вмирає як право, коли форма повністю втрачає сутність (як підкреслював Радбрух: закон, що цілком нехтує справедливістю, – не закон).

Форми буття права – це конкретизація згаданої єдності сутності та існування на різних рівнях. У структурі правової реальності можна виділити принаймні три основні рівні (форми): (а) ідея права (ідеальний, сутнісний рівень – «право в думці»); (б) нормативна система (закони і норми – «право в слові» чи тексті); (в) правова практика (правовідносини, реалізація – «право в дії»). Єдність цих рівнів утворює цілісність права. Ідея права надає нормам легітимність і напрям, норми структурують та обмежують практику, а практика надає живого змісту нормам і перевіряє життєздатність ідеї.

Міждисциплінарний підхід (філософсько-правовий) до буття права дозволяє глибше інтерпретувати правові явища. Філософська онтологія (особливо ідеї Гайдеггера про різні види буття та роль людини як носія смислу буття) допомагає усвідомити, що право – це не просто сукупність правил, а один із способів людського буття, вкорінений у людській екзистенції та співбутті. Право має онтологічний статус: воно існує у світі людей, впливає на їх буття і одночасно залежить від їхнього волевиявлення та свідомості. Як зазначено в українській філософсько-правовій літературі, філософія права – це вчення про першооснови права як способу буття людини, тож аналіз буття права відкриває широкі перспективи для переосмислення ролі права у суспільстві.

Гуманістичний вимір буття права. Право за самою своєю природою зорієнтоване на людське буття, і центральною категорією тут виступає свобода. Свобода людини є одночасно передумовою, змістом і метою права. У визнанні свободи й рівності людей право знаходить свою онтологічну опору. Гегель вважав, що право – це реальність вільної волі, тобто механізм, через який абстрактна свобода стає конкретною дійсністю у вигляді системи суспільних інститутів. Сучасні теорії прав людини продовжують цю думку: права людини – невід'ємні атрибути людського буття, які право покликане визнати і захистити. Таким чином, філософія буття права висвітлює, що правова реальність має як формально-нормативний, так і глибокий ціннісний, екзистенційний вимір: вона пов'язана з утвердженням людської гідності, свободи вибору і відповідальності у світі.

Таким чином, природа буття права – в єдності ідеального і реального, морального і фактичного; а форми його буття простягаються від найабстрактнішої ідеї до найконкретнішого справедливого вчинку. Такий комплексний, філософсько-правовий підхід дозволяє побачити право як живу реальність, що постійно розгортається між належним і сущим, ведучи людство шляхом до більш справедливого і вільного співбуття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Conklin W.E. [Review of] Oren Ben-Dor, Thinking about Law: In Silence with Heidegger (Oxford: Hart, 2007). Windsor Yearbook of Access to Justice. 2008. Vol. 26, № 2. P. 383–390. DOI: https://doi.org/10.22329/wyaj.v26i2.4551.
2. Александрова О.С., Горбань О.В., Мартич Р.В. Філософія права: навчально-методичний посібник. Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020. 126 с.
3. Сємко М.О. Філософія права та її значення в процесі реформування правової системи України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 2. С. 430–434. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.02.75.
4. Hegel G.W.F. Philosophy of Right. Translated by S. W. Dyde. Kitchener: Batoche Books, 2001. 289 p. URL: https://historyofeconomicthought.mcmaster.ca/hegel/right.pdf.
5. Середюк В.В., Дудар С.К. Формула Ґустава Радбруха: концептуальний аналіз та практичне значення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2024. Вип. 84, ч. 4. С. 389–396. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.84.4.54.
6. Alexy R. The Dual Nature of Law. Ratio Juris. 2010. Vol. 23, no. 2. Pp. 167–182. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1467-9337.2010.00449.x.
7. Актуальні проблеми філософії права: посібник / О.М. Балинська, А.С. Токарська, В.А. Ященко; за заг. ред. О.М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2017. 612 с.
8. Савенко В.В. Правова реальність як структурована площина реалізації права. Філософські та методологічні проблеми права. 2015. № 1–2 (9–10). С. 57–66. URL: https://elar.navs.edu.ua/server/api/core/bitstreams/a68ce134-979d-4d66-b835-d138a9a52ab7/content.
9. Кравчук М., Кравцова Н. Політичні та правові ідеї Рональда Дворкіна – загально-цивілізаційний стандарт правового життя. *Актуальні проблеми правознавства*. 2019. № 3. С. 5–11. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/744.
10. Юхимик О.М. Європейський правничий часопис. *Європейський правничий часопис*. 2024. Вип. 2. С. 20–25. DOI: 36919/3041-1149(Print).2.2024.20-25.
11. Гайворонюк Н.В. З історії філософсько-правової думки: Лон Фуллер про моральність права. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 2. С. 252–254. URL: http://lsej.org.ua/2_2018/67.pdf.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.79

ОРГАНІЧНА ЄДНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА І ДЕРЖАВИ У ПРАВОВОМУ ВИМІРІ ЛЮДСЬКОЇ ГІДНОСТІ

Савайда О.,
кандидат юридичних наук, доцент
старший науковий співробітник науково-дослідної лабораторії
вивчення проблем протидії торгівлі людьми
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців
для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ
ORCID: 0000-0003-2035-2604

Савайда О. Органічна єдність суспільства і держави у правовому вимірі людської гідності.

У статті зроблено спробу зрозуміти органічну єдність суспільства і держави у правовому вимірі людської гідності. Теза підкріплюється тим фактом, що держава як форма організації політичної влади, суспільство як простір для спілкування та самореалізації особистості, а також право як нормативний регулятор суспільних відносин не можуть існувати окремо, оскільки їхня взаємодія має органічний характер. Ключовим інтегруючим фактором у цьому трикутнику є людська гідність, яка об'єднує природно-правовий та позитивно-правовий виміри, і водночас закладає аксіологічні основи формування правопорядку. У статті людська гідність розглядається як універсальна правова цінність, що об'єднує мораль і право, внутрішній світ особистості та зовнішню організацію суспільного життя.

Особлива увага приділяється зв'язку між природним і позитивним правом, де природне право втілює ідеї свободи та рівності, а позитивне право служить засобом їх реалізації в державному механізмі. Авторка доводить, що верховенство права є методологічною основою, яка дозволяє пов'язати органічні закони суспільного розвитку з державним законодавством, унеможливлюючи свавілля влади та забезпечуючи стабільність правового порядку. Органічна єдність держави та суспільства постає не лише як абстрактне поняття, а й як практична умова легітимності влади та довіри громадян до інституцій. В умовах сучасних трансформацій та глобальних викликів, особливо у випадку України, в умовах війни, ця єдність набуває особливого значення. Вона дозволяє пов'язати національну ідентичність із загальнолюдськими правами людини, а також розробити ціннісну модель суспільного розвитку, засновану на повазі до гідності кожної людини. Тому стаття має на меті теоретично обґрунтувати той факт, що людська гідність є не лише ціннісною категорією, а й онтологічною основою сучасного правового порядку, що об'єднує державу, суспільство та право в єдину гармонійну систему.

Органічна єдність держави, суспільства та права можлива лише за умови, що позитивне право відображає принципи природного права та не суперечить їм. У разі відокремлення права від моральних основ виникає «правовий формалізм», коли право стає інструментом політичної влади, а не гарантією свободи.

Ключові слова: держава, суспільство, право, органічні закони, гідність людини, природне право, позитивне право, верховенство права, правопорядок, нація, закон.

Savayda O. Organic unity of society and state in the legal dimension of human dignity.

The article attempts to understand the organic unity of the state, society and law from a philosophical and legal point of view through the prism of the category of human dignity. The thesis is supported by the fact that the state as a form of organization of political power, society as a space for communication and self-realization of the individual, as well as law as a normative regulator of social relations cannot exist separately, since their interaction is organic in nature. The key integrating factor in this triangle is human dignity, which unites the natural-legal and positive-legal dimensions, and at the same time lays the axiological foundations for the formation of the legal order. In the article, human dignity is considered as a universal legal value that unites morality and law, the inner world of the individual and the external organization of social life.

Special attention is paid to the connection between natural and positive law, where natural law embodies the ideas of freedom and equality, and positive law serves as a means of their implementation in the state mechanism. The author argues that the rule of law is a methodological basis that allows

linking the organic laws of social development with state legislation, making the arbitrariness of power impossible and ensuring the stability of the legal order. The organic unity of the state, society and law appears not only as an abstract concept, but also as a practical condition for the legitimacy of power and citizens' trust in institutions. In the context of modern transformations and global challenges, especially in the case of Ukraine, in the context of war, this unity acquires special significance. It allows us to link national identity with universal human rights, as well as to develop a value model of social development based on respect for the dignity of each person. Therefore, the article aims to theoretically substantiate the fact that human dignity is not only a value category, but also the ontological basis of the modern legal order, which unites the state, society and law into a single harmonious system.

The organic unity of the state, society and law is possible only if positive law reflects the principles of natural law and does not contradict them. In the case of separation of law from moral foundations, «legal formalism» arises, when law becomes an instrument of political power, rather than a guarantee of freedom.

Key words: state, society, law, organic laws, human dignity, natural law, positive law, rule of law, legal order, nation, law.

Постановка проблеми. Сучасні трансформаційні процеси вимагають глибшого осмислення підвалин правопорядку, що забезпечують стабільність і розвиток суспільства. У центрі уваги постає проблема гармонійної взаємодії держави, суспільства і права як органічної цілісності, де кожен елемент не може існувати відокремлено від інших. Гідність людини постає ключовим інтегруючим чинником, що надає сенсу правовим нормам і легітимності державній владі. Проблема полягає у тому, як поєднати природно-правові засади з позитивним правом у спосіб, що забезпечує верховенство права і гарантує гідність кожної особи.

Стан опрацювання цієї проблематики. Питання органічної єдності суспільства і держави в контексті правового виміру людської гідності досліджується на перетині філософії права, конституціоналізму, політичної філософії та соціальної етики. Однак системне дослідження єдності держави і суспільства саме крізь призму правового значення людської гідності, з урахуванням філософсько-етичного змісту та конституційно-правового закріплення, залишається недостатньо глибоко опрацьованим у сучасному українському дискусі. Найчастіше ці елементи аналізуються фрагментарно – або як питання прав людини, або як структурна характеристика держави. Потреба в цілісному філософсько-правовому підході до цієї проблеми актуалізується в умовах кризи державності, порушень прав людини, викликів війни і правової трансформації.

Метою цієї статті є філософсько-правове обґрунтування органічної єдності суспільства і держави як засадничої умови забезпечення людської гідності в умовах правової держави, з урахуванням українського конституційного контексту та міжнародних правових стандартів.

Виклад основного матеріалу. Держава історично виникла як засіб регулювання суспільних відносин та забезпечення безпеки. Її суть полягає у створенні правових норм, що забезпечують стабільність та передбачуваність суспільних процесів. Водночас суспільство завжди зберігало власну автономію, яка проявлялася у формуванні звичаїв, традицій, моральних орієнтирів та громадянських об'єднань.

Органічна єдність суспільства і держави у правовому аспекті гідності людини – це філософсько-правова концепція, що розглядає нерозривний взаємозв'язок між суспільними відносинами, державою, організацією та правовим порядком, у центрі якого перебуває визнання й утвердження гідності людини як основоположної цінності.

З даної дефініції можемо виділити ключові аспекти:

- Органічна цінність вказує на природний, цілісний і взаємозалежний характер зв'язку суспільства і держави;
- Суспільство – це спільнота людей, носій культурних, моральних і правових цінностей;
- Держава – політико-правова організація суспільства, що забезпечує правопорядок і реалізацію прав людини;
- Правовий аспект – це вимір, у якому єдність суспільства і держави визначається через право як регулятор свободи і справедливості;
- Гідність людини – це центральний принцип, що слугує критерієм моральної та правової легітимності суспільно-державного устрою.

Таким чином, дефініція поєднує онтологічний вимір (єдність), соціальний (суспільство), політичний (держава), нормативний (право) та аксіологічний (гідність людини) аспекти.

Поняття гідності людини становить фундаментальний принцип правової держави та конституційного ладу України. За Конституцією України «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека» є найвищою соціальною цінністю (ст. 3), а стаття 28 закріплює: «Ко-

жен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому чи принизливому поводженню» [1]. У міжнародно-правовому просторі ця ідея також закріплена: наприклад, Загальна декларація прав людини проголошує, що «всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах» [2]. У такому контексті дослідження «органічної єдності суспільства і держави» у правовому вимірі гідності має на меті з'ясувати, як взаємозалежність між суспільством і державою сприяє захисту та реалізації гідності людини як невідчужуваної цінності. В тексті поєднуються філософські підходи, правова практика та українська правова система.

Категорія гідності людини має глибокі філософські корені. Кантіанський підхід визначає гідність як внутрішню цінність особи, обумовлену її раціональною здатністю бути автором власного закону моралі. За Кантом, «людина – це ціль, а не засіб», що означає, що до жодної особи не можна ставитися лише як до інструменту; навпаки, кожному властива невід'ємна гідність, яка вимагає відповідного ставлення та пошани [3].

Це положення підкреслює моральну автономію індивіда: добра воля особи є вищою цінністю, і з нею пов'язано обов'язок поважати гідність кожної людини. Таким чином, вольова і моральна самовизначеність стає основою «людської гідності» як початкової цінності.

Гегелівська концепція права і держави розвиває ідею органічного взаємозв'язку суспільства і держави. Г. Гегель розрізняє громадянське суспільство і державу. Громадянське суспільство, пише філософ, є розрізнення між родиною і державою. Розвиток громадянського суспільства настає пізніше, ніж розвиток держави, воно створене «лише в сучасному світі».

Розумна держава Гегеля забезпечує поділ влади (законодавча, виконавча, судова) як гарантію публічної свободи, прагнучи до живої єдності влади. Тобто, з гегелівської точки зору, держава і суспільство поєднані органічно через спільне етичне начало – те, що державу як «моральну ідею» пов'язує з особистостями у суспільстві [4].

Таким чином, філософсько-правовий контекст формулює «органічну єдність» як взаємозв'язок, який ґрунтується на основах солідарності, спільних етичних цінностях та взаємній відповідальності. Від особи до держави усі ланки суспільства діють заради підтримки людської гідності як вищої цінності. Це відповідає висновкам сучасних досліджень: суспільство і держава взаємодіють через соціальну солідарність, яка повинна бути побудована на взаємодії особистості, суспільства і держави [5]. У цьому ключі гідність кожного визнається фундаментом суспільного порядку і державних інститутів, а не лише індивідуальною якістю.

В Україні поняття гідності закріплено на конституційному рівні. Конституція проголошує Україну правовою державою і встановлює верховенство права при забезпеченні свобод і прав людини (ст. 1, 8). Стаття 3 прямо пов'язує гідність з недоторканністю життя: «Непорушне право кожної людини на життя нерозривно поєднано з її правом на людську гідність»[6]. Конституційний Суд України виходить з того, що гідність – це конституційна цінність і імперативне право, яке є джерелом інших прав і не підлягає скасуванню [6]. Зі статті 28 Конституції випливає пряма заборона застосовувати катування, жорстоке чи принизливе поводження, а також зобов'язання держави забезпечувати захист гідності людини [1].

Конституційна юриспруденція підкреслює, що людська гідність – фундамент конституційного ладу: «Людська гідність як джерело всіх прав і свобод людини та їх основа є однією із засадничих цінностей українського конституційного ладу». У рішенні КСУ зазначено, що із статті 3 Конституції та міжнародних зобов'язань випливає обов'язок держави всебічно охороняти гідність кожної особи. Підкреслюється, що право на повагу до гідності носить безумовний (імперативний) характер – у міжнародному праві його прирівнюють до норми jus cogens, що забороняє будь-які нелюдські або принизливі практики [6]. Іншими словами, в Україні гідність розглядається не як декларативне або другорядне право, а як центральна цінність, навколо якої формується правова система.

На практиці це означає, що усі гілки влади (законодавча, виконавча, судова) мають забезпечувати правові гарантії гідності. Наприклад, Верховна Рада при ухваленні законів повинна враховувати обов'язок «забезпечити належний захист та реалізацію прав і свобод людини». Суди мають тлумачити норми так, щоб їх застосування не шкодило гідності громадян. Державні органи повинні дотримуватися як національних стандартів (Конституція, закони), так і міжнародних зобов'язань щодо гідності. Зокрема, приєднання до європейського правопорядку зобов'язує Україну виконувати рішення ЄСПЛ та інтерпретувати покарання через призму захисту гідності: «кара не може відійняти в людей їхньої засадничої гідності» [6].

Таким чином, з точки зору права гідність людини в Україні сприймається як конституційне право і цінність, що потребує активного захисту. Вона виступає «мірою визначення сутності» всіх інших прав і критерієм допустимості їх обмежень. Це підтверджують рішення Конституційного Суду, де гідність нерозривно пов'язують з правом на життя і наголошують на позитивних обов'язках держави («надати механізми») забезпечити «всебічну охорону людської гідності» [6]. Тобто у правовому

полі України існує пряма ланка: держава + суспільство = захист гідності. Без такої єдності повноцінний захист гідності неможливий, що повністю відповідає і філософській ідеї органічного зв'язку суспільства й держави.

Право на гідність закріплене й у численних міжнародних актах, що мають прямий зв'язок із українською правовою системою. Загальна декларація ООН (1948) в преамбулі і статті 1 виходить із гідності як джерела прав: «визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї… є основою свободи, справедливості та загального миру». Стаття 1 Декларації стверджує рівність усіх людей «у своїй гідності та правах» [2]. Ця ідея лягла в основу конституційної традиції багатьох країн, у тому числі й України.

Важливо, що міжнародне право сприймає гідність як рівнозначну невідчужуваність, від яких не можна відмовитися навіть за умови суворих обмежень (наприклад, гідність не скасовується навіть у разі довічного ув'язнення) [6].

Отже, міжнародні акти з прав людини інтегровані в український правовий простір і формують вимоги до правового забезпечення гідності. З одного боку, вони лягають в основу трактування Конституції (ст. 3, 28), а з іншого – зобов'язують Україну доводити практику до стандартів (наприклад, через виконання рішень ЄСПЛ). У сукупності це свідчить про всеохопну систему, де гідність людини є провідним принципом, який «напроваджує сенсом людське буття і є фундаментом для всіх інших конституційних прав» [6].

Розвиток правової держави в Україні – безпосередньо пов'язаний із втіленням цінності гідності. Правова держава означає, що влада та суспільство функціонують у рамках закону: індивід може реалізувати свою гідність тільки за умов незалежності суду, свободи слова, рівності перед законом тощо. Правова держава передбачає, що організація та діяльність влади в її відносинах з індивідами ґрунтуються на праві. Це забезпечує захист особистих прав (життя, свободи, майна) саме тому, що гідність людини є основою цих прав. Відсутність правової держави (анархія чи авторитаризм) автоматично призводить до загрози гідності: ці сфери права легко стають предметом сваволі (приниження чи кара без справедливого суду, цензури, жорстоких репресій).

Етичний вимір гідності стосується того, як гідність проявляється в соціальній моралі і культурі. З етичної точки зору, гідність пов'язана з почуттям власної цінності і поваги до інших. В українському суспільстві це поняття культивується у вихованні, освіті та публічних дискусіях (наприклад, через декларації та кодекси поведінки). Етичне визнання гідності формує соціальні норми, що протидіють дискримінації та приниженню груп населення. Нормативне визнання гідності людини окреслює уявлення про гідну участь кожного в спільному житті: вільний розвиток, чесну працю, соціальну підтримку, звернення зі шаною з боку держави та громади.

Важливим аспектом є усвідомлення того, що захист гідності – це також захист спільних цінностей суспільства і престижу держави. Коли людина відчуває, що її гідність пошкоджена, страждає не лише вона особисто, а й суспільство в цілому (втрачається довіра до держави, руйнуються соціальні зв'язки). Наприклад, масові порушення прав і приниження людей (тортури, корупційне свавілля) підривають легітимність держави і цілісність суспільства. І навпаки, коли держава демонструє повагу до гідності громадян (через чесні суди, гідні пенсії, захист прав меншостей тощо), це закріплює відчуття належності до єдиного соціального організму. Отже, гідність є своєрідною «живильною тканиною» зв'язку між громадянином і державою. У цьому сенсі її охорона – справа не лише юристів, а й кожного члена суспільства (через повагу і солідарність один до одного).

Висновки. Органічна єдність суспільства і держави в правовому вимірі гідності людини проявляється у взаємозв'язку філософських і правових засад. Філософське вчення про особистість утверджує цінність людини, що має природне право на повагу. Правові норми – національні та міжнародні – реалізують цю ідею через систему гарантій та заборон, що мають забезпечити «вільний розвиток особистості» та заборонити будь-яке приниження її гідності. Конституційний Суд України неодноразово підкреслював, що гідність – це основа всіх інших прав, «імператив» держави і суспільства, що не допускає нехтування.

Український досвід показує, що сильне громадянське суспільство і правова держава доповнюють одне одного в охороні гідності. Громадяни через участь, солідарність та повагу один до одного наповнюють сенсом правові норми, а держава через закони та інститути втілює ці моральні вимоги у конкретну практику. Така «органічна єдність» є об'єктивно необхідною: тільки за її умов гідність кожної людини постійно утверджується, а суспільство міцніє.

У світлі викладеного слід напрацювати заходи, що допоможуть втілити ідею гідності у практику:

– Правотворчість: при розробці законів варто орієнтуватися на гідність людини як фундаментальну цінність. Конституційний Суд наголошує, що Верховна Рада повинна «гарантувати захист та реалізацію прав і свобод людини, що є однією з умов забезпечення людської гідності як природ-

ної цінності». Тому законодавець має враховувати вплив норм на гідність адресатів і не ухвалювати законів, що потенційно принижують або обмежують базову людську гідність.

– Державне управління: у системі публічної влади необхідно впроваджувати принцип «служіння гідності громадянина». Адміністративна практика має бути зосереджена на дотриманні гідності при прийнятті управлінських рішень та надаванні послуг. Професійна етика державних службовців передбачає повагу до прав і свобод людини, незважаючи на статус чи обставини, що забезпечує довіру населення до влади. Важливо, щоб державні органи розбудовували свої алгоритми дій через призму гуманістичних стандартів і принципу верховенства права.

– Правова освіта: слід системно формувати культуру поваги до гідності через освіту. Освіта є потужним інструментом захисту прав людини, а інтегроване викладання прав людини в школах і вишах вирішить 80 % проблем, пов'язаних з вихованням молоді. Зокрема, необхідно пояснювати учням і студентам, що право на гідне поводження належить кожному без умов і не може відмінятися залежно від вчинків людини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
2. Загальна декларація прав людини: затв. резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
3. Іммануїл Кант про гідність: Як знайти цінність у собі, а не в лайках та зарплаті. Ментализон.. URL: https://mentalzon.com/uk/post/5119/іммануїл-кант-про-гідність-як-знайти-цінність-у-собі-а-не-в-лайках-та-зарплаті.
4. Гегель про громадянське суспільство і державу. URL: https://studies.in.ua/shpora-ippu/696-gegel-pro-gromadyanske-susplstvo-derzhavu.html.
5. Білак М.В. (2011). Політична єдність суспільства і держави. *Держава і право*. Випуск 51. 2011. С. 185–189. URL: https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/ bitstreams/af19832c-1ae5-43ab-8b58-9f0a16f59915/content.
6. Право на повагу до гідності. Конституційний Суд України. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/424-pravo-na-povagu-do-gidnosti.

РОЗДІЛ XIII. РЕЦЕНЗІЇ

DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.80

СУЧАСНЕ МОНОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ: ДО УВАГИ ФАХІВЦІВ

Каменський Д.В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права та кримінології
Національної академії Служби безпеки України
ORCID: 0000-0002-3610-2514

"If you destroy a free market,
you create a black market"

Winston Churchill

«Якщо ви знищуєте вільний ринок, то створюєте чорний ринок». Ця влучна цитата відомого громадського і політичного діяча XX ст. Вінстона Черчилля, винесена мною в епіграф рецензії, не лише підкреслює діалектичну суперечність двох принципово різних економічних моделей, двох систем «ринкових» відносин у державі, а й водночас демонструє, бодай опосередковано, як знищення або принаймні зменшення однієї моделі ринкового капіталізму з неминучістю призводить до збільшення іншої, більш деструктивної та неконтрольованої за своїм змістом.

Не є секретом, що тіньова економіка є надзвичайно складним соціально-економічним явищем (або феноменом), який уже протягом тривалого часу є приводом для жвавих дискусій у фахових колах економістів, соціологів, правників і політологів. Із проголошенням у 1991 р. незалежності України саме економічна сфера стала каталізатором глибоких змін у всіх сферах суспільно-політичного життя, унаслідок чого одночасно з процесами ринкових трансформацій почала формуватися й, так би мовити, «паралельна» за своїми ознаками модель економічних відносин, іншими словами – «тіньова».

Ідеться власне про сферу виробництва, розподілу, обміну та споживання матеріальних благ, яка фактично виходить за межі державного та суспільного контролю, є непрозорою. Вона охоплює систему соціально-економічних відносин між окремими громадянами, групами чи суб'єктами господарювання, що реалізують особисті або корпоративні інтереси шляхом використання майнових активів та ділових можливостей поза правовим регулюванням та офіційним обліком. Такі процеси зазвичай мають латентну природу – вони приховуються від органів державної влади, місцевого самоврядування, від суб'єктів фінансового моніторингу та загалом від громадськості.

У широкому розумінні тіньова економіка включає всі види економічної діяльності, які залишаються неврахованими, нерегламентованими або здійснюються всупереч установленим правилам господарювання. З економіко-правової точки зору вона охоплює не лише злочинні форми корисливої діяльності (наприклад, незаконне привласнення чи ухилення від оподаткування), але й некримінальні правопорушення економічного характеру, а також правомірну, але неврахову або непідконтрольну державі господарську активність.

Одним із вагомих спостережень науковця у цій сфері суспільного регулювання є констатація, так би мовити, мирного співіснування, з одного боку, масштабного й неоднозначного феномену під назвою «тіньова економіка», яка функціонує за своєю власною логікою «попиту та пропозиції» і «неписаними правилами», та, з іншого, законодавства України про кримінальну відповідальність, який, якщо і покликаний протидіяти згаданому феномену, то робить це надзвичайно вибірково і нерідко «поблажливо».

Очевидно і навіть очікувано, що питання зміцнення національної безпеки і оборони України сьогодні є пріоритетними – на їх вирішення першочергово спрямовуються зусилля практиків і науковців, зокрема юристів та економістів. Водночас, вважаю, буде неправильно писати про те, що

у зв'язку з цим всі інші питання правового та економічного регулювання в державі стають другорядними, неважливими. Навпаки (і до слова), пошук дієвих механізмів детінізації вітчизняної економіки, вивчення дієвих способів зміцнення саме ринкових механізмів економічного зростання і водночас пошук шляхів мінімізації «тіньових» проявів сьогодні є надзвичайно актуальним. Ці завдання стають особливо актуальними в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки України як важливої складової національної безпеки.

Незважаючи на те, що в тексті Стратегії економічної безпеки України на період до 2025 р. поширене поняття «тіньова економіка» використане всього лише один раз (там згадано про рівень тіньової економіки у відсотках валового внутрішнього продукту протягом періоду 2010-2019 рр.), створені цим небезпечним феноменом загрози і виклики фактично згадуються в різних частинах цього програмного документа [1, с. 105].

А тому, із огляду на висловлені мною вище міркування, сьогодні можна впевнено говорити про те, що доцент кафедри інформаційної та фінансової безпеки Інституту безпеки ПрАТ ВНЗ «МАУП», доктор філософії в галузі права В.Л. Гончарук зробив надзвичайно вагомий і своєчасний внесок у розв'язання окреслених питань, коли нещодавно опублікував ґрунтовне монографічне дослідження (див.: Гончарук В.Л. Правове регулювання детінізації економіки в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки: монографія. Київ: Алерта, 2025. 344 с.).

Свій аналіз цієї цікавої праці почну з огляду методології та структури дослідження. Так, у першому розділі монографії, присвяченому теоретико-методологічним основам детінізації економіки та фінансово-економічної безпеки, пропонується авторське розуміння тіньової економіки, а також вироблені наукою підходи до класифікації її видів. Вагомим змістовним блоком цього розділу є вивчення причин та наслідків тінізації економіки (с. 27–38) – автор розкриває, так би мовити, економічне та соціальне середовище, в якому існує або розвивається тіньова економіка. Згодом наводяться міркування В. Л. Гончарука про основні шляхи детінізації економіки з метою забезпечення фінансової безпеки держави. Примітно, що в цій частині роботи автор активно посилається на праці відомих економістів та соціологів, які розробили та обґрунтували основні теоретичні концепції детінізації економіки (с. 50-60). Тут як позитив варто відзначити те, що науковець здійснив не класичне, тобто в межах однієї наукової спеціальності, а саме міждисциплінарне монографічне дослідження – робота містить елементи економічного, соціологічного і, цілком виправдано, правового аналізу.

Щодо останнього то тут варто принагідно згадати про кримінально-правову складову в протидії проявам тінізації економіки України. До слова чимало статей розділу VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України безпосередньо спрямовані на протидію «тіньовій» економічні злочинності. Наразі «Топ 3» економічні делікти, передбачені зазначеним розділом Особливої частини кримінального закону, виглядають наступним чином: легалізація (відмивання) майна, одержаного злочинним шляхом (ст. 209 КК), ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) (ст. 212 КК), незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів (ст. 204 КК). Як бачимо, всі три посягання безпосередньо пов'язані з функціонуванням тіньової економіки; маючи чітко виражену складову обману (приховування), вони, так би мовити, «сприяють просуванню» інтересів тіньового бізнесу, збільшенню його частки в національній економіці.

Як справедливо відзначають фахівці, навіть жорстка політика НБУ щодо очищення банківського сектору не зупинила роботу конвертаційних центрів в Україні; пов'язані з тіньовою економікою транзакції можуть бути присутні в будь-якому банку в обсязі до 5% від усіх операцій [2]. Водночас, сьогодні очевидно, що сприяння незаконній конвертації – це далеко не єдина сфера докладання зусиль правопорушників, які стоять за фіктивними суб'єктами господарювання. Останні використовуються і для шахрайства та відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом, створення передумов для ухилення від сплати податкових і соціальних внесків, безпідставного отримання з бюджету відшкодування ПДВ, досягнення інших протиправних цілей [3, с. 421].

Як доречний приклад, О.О. Дудоров та Є.О. Письменський в одній із останніх спільних публікацій, присвячених проблемам визначення підакцизних товарів в контексті формування та реалізації вітчизняної кримінально-правової політики, слушно згадують про таке. Закріплення у ст. 204 КК України кримінальної відповідальності за незаконне виготовлення, зберігання, збут або транспортування з метою збуту підакцизних товарів є результатом прагнення законодавця та суб'єктів формування кримінально-правової політики належним чином відреагувати на масштабні та шкідливі наслідки, спричинені обігом фальсифікованих товарів, що імітують офіційну підакцизну продукцію. Незаконний обіг підакцизних товарів завдає шкоди економічному правопорядку у сфері виробництва та реалізації, сприяє розширенню тіньового сектору економіки, знижує інвестиційну привабливість держави, підсилює організовану злочинність і має негативний вплив на здоров'я населен-

ня. Відповідний злочин також відображає риси недобросовісної конкуренції: він підриває ділову репутацію легальних виробників підакцизної продукції, а також через демпінгове ціноутворення призводить до скорочення обсягів легального продажу. Як наслідок, держава зазнає фіскальних втрат у зв'язку зі зменшенням податкових надходжень від сумлінних суб'єктів господарювання та звуженням бази оподаткування [4, с. 41].

Отже, лише на цьому прикладі ми вже спостерігаємо руйнівний вплив тіньової економіки (зокрема у цьому випадку – у вигляді поширеної проблеми незаконного і небезпечного обігу підакцизних товарів) на розвиток ринкової економічної моделі, прозорих механізмів конкуренції та обігу якісної та безпечної продукції, а також на захист життя і здоров'я громадян України.

Далі, у межах другого розділу монографії висвітлюється міжнародний та національний досвід правового регулювання детінізації економіки з елементами порівняльного аналізу. Показово, що в національному аспекті автор пропонує цікавий аналіз трьох етапів розвитку відносин тіньової економіки та еволюції правового реагування на ці виклики: 1990-ті, 2000-ні роки, а також період починаючи з 2014 р. Неабиякий науковий інтерес тут викликає характеристика основних напрямів правового регулювання детінізації вітчизняної економіки, серед яких: податкові реформи, антикорупційні заходи, лібералізація ринку, а також запровадження цифровізації в ділових транзакціях (таблиця 2.6, с. 139-140).

Нарешті в останньому третьому розділі монографії автор цілком природно пропонує власне бачення шляхів удосконалення заходів і методів правового регулювання детінізації економіки для забезпечення фінансово-економічної безпеки нашої держави. Починаючи з оцінки впливу тіньової економіки на фінансово-економічну безпеку України (підрозділи 3.1, 3.3), В.Л. Гончарук далі послідовно формулює низку пропозицій щодо реформування вітчизняного законодавства для детінізації національної економіки (підрозділ 3.4) і завершує цю частину роботи виробленням конкретних правових механізмів детінізації, як от удосконалення електронного моніторингу фінансових транзакцій та посилення співпраці з приватним сектором для виявлення тіньових схем.

Очевидним позитивом роботи стало також дослідження автором нових форм тіньових схем (с. 206–213) в економіці. Зокрема йдеться про такі новітні технології, як децентралізовані фінансові системи (DeFi), криптовалюти, технології анонімізації та обходу санкцій, штучний інтелект – наразі вони активно використовуються у нелегальних секторах національних економік різних держав світу. Мені імпонує авторський аналіз ринку криптоактивів та як він може сприяти розвитку тіньового ринку. В.Л. Гончарук тут пропонує цікавий гіпотетичний приклад: невеликий інтернет-магазин приймає USDT (популярний стейблкойн) через QR-коди, не декларуючи при цьому доходи, що дозволяє обходити податкову систему. Видається, що такі приклади в економічних реаліях України вже давно стали проявами ринки «в тіні».

Варто згадати також про інтерактивність поданого наукового матеріалу, а саме: доречне використання таблиць, діаграм та рисунків, що візуалізують читачу основні ознаки тіньової економіки, її окремих секторів, а також чинні теорії протидії цьому феномену й основні структурні елементи національної моделі детінізації економіки.

Цілком природно, що, так само як і будь-яка інша наукова праця, тим більше написана оригінально і «від себе», монографічне дослідження В.Л. Гончарука не позбавлене деяких суперечливих аспектів або помилкових, на мій погляд, міркувань. Так, вважаю, що рецензоване дослідження було би більш довершеним і комплексним, якби автор розробив проміжні (після розділів) та загальні висновки до роботи. Подана на сторінках монографії статистика, аналітика, дискусія «наштовхують» на думку про доречність таких узагальнювальних тез, яких відверто бракує.

Також у контексті пошуку дієвих рішень задля вдосконалення організаційно-правових засад протидії тіньовій економіці в Україні доцільно було би, я вважаю, докладно дослідити діяльність Бюро економічної безпеки України (скорочено – БЕБ). Особливо це актуальна зараз, на фоні обрання нового керівництва та функціонального «перезавантаження» цього важливого правоохоронного органу, діяльність якого спрямована саме на активне, через аналітично-правоохоронну складову, виведення вітчизняного бізнесу «з тіні». У ч. 1 ст. Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» зазначено, що БЕБ – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Тут можна перефразувати, що йдеться про широке коло протиправних діянь, які, посягаючи на засади легальної ринкової економіки, одночасно сприяють її виведенню «в тінь», що ослаблює не лише ключові державні інституції, а й загалом суспільний правопорядок.

До слова, резонансним кейсом стало викриття свого часу детективами БЕБ у Львові схеми ухилення від сплати податків в особливо великих розмірах з боку топ-менеджменту холдингу, до складу якого входять 60 ресторанів та торгових точок. Було встановлено, що близько 2000 співробітників закладів, що входять до холдингу, отримували заробітну плату двома частинами:

одна – офіційна, мінімальна зі сплатою всіх обов'язкових платежів, а інша – неофіційна. На думку представників БЕБ, у такий спосіб компанія ухилялась від сплати військового збору, Єдиного соціального внеску та податку з доходів фізичних осіб, завдавши за попередніми оцінками збитки державному бюджету на суму понад 50 млн грн [5].

Нарешті, жодним чином не принижуючи компаративістську складову проведеного дослідження, водночас порадив би автору більш докладно дослідити прогресивний досвід держав членів ЄС в частині вельми успішної детінізації національних економік. За різними оцінками фахівців, якщо в Україні обсяги тіньової економіки оцінюються в 20-30% національного ВВП, то у США цей показник становить 8%, у ФРН – 10-11%, а у Франції близько 15%. Таким чином, для нашої держави (в особі відповідальних стейкхолдерів) є чимало європейських «орієнтирів» в напрямі детінізації економіки, переведення її на рейки легального бізнесу, який сплачує податки, регулярно звітує про свою діяльність та забезпечує офіційне працевлаштування.

Загалом висловлені мною в попередніх рядках зауваження та рекомендації жодним чином не знижують наукової цінності та змістовної глибини рецензованої монографії. Вони не впливають на високий рівень аргументованості, логічності та переконливості викладених у ній ідей і положень. Навпаки, після ретельного ознайомлення з монографією В. Л. Гончарука «Правове регулювання детінізації економіки в контексті забезпечення фінансово-економічної безпеки» я переконаний, що ця книга є не лише своєчасною спробою заповнити існуючи прогалину у вітчизняній науці (і не лише юридичній) щодо теоретико-практичних проблем регулювання детінізації економіки України, але й здатне стати необхідним поштовхом до жвавих дискусій серед науковців та практиків навколо актуальних питань щодо подальших векторів розвитку вітчизняної правової та економічної доктрини умовах зростаючих викликів внутрішнього та зовнішнього характеру.

Щиро бажаю автору рецензованої монографії, Владиславу Гончаруку, нових наукових досягнень та цікавих академічних публікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Каменський Д.В. До питання про шляхи подолання тіньової економіки в Україні кримінально-правовими засобами. *Актуальні проблеми кримінального права:* матеріали XII Всеукр. наук.-теорет. конф., присвяч. пам'яті проф. П.П. Михайленка (Київ, 23 листоп. 2023 р.). Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2023. С. 105–108.
2. Ормоцадзе М. Почему теневая экономика не может существовать без банков. URL: https://lb.ua/economics/2017/05/10/365907_pochemu_tenevaya_ekonomika.html (дата звернення: 20.10.2025).
3. Каменський Д.В. Відповідальність за економічні злочини у Сполучених Штатах Америки та Україні: порівняльно-правове дослідження : монографія / переднє слово д-ра юрид. наук, проф. О.О. Дудорова. Київ: ВД «Дакор», 2020. 1128 с.
4. Дудоров О.О., Письменський Є.О. Підакцизні товари як предмет незаконного обігу: проблеми визначення в контексті формування та реалізації кримінально-правової політики. *Наука і правоохорона*. 2025. Вип. 3 (69). С. 41–51. DOI: 10.33270/0525693.4.
5. Дві тисячі співробітників ресторанного холдингу отримували зарплати «в конверті» – БЕБ викрило схему. URL: https://esbu.gov.ua/news/dvi-tysiachi-spivrobitnykiv-restorannoho-kholdynhu-otrymuvaly-zarplaty-v-konverti-beb-vykrylo-skhemu (дата звернення: 20.10.2025).

РОЗДІЛ XIV. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ПРАВОВОЇ НАУКИ

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.81

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ РОЗІРВАННЯ ШЛЮБУ З ІНОЗЕМЦЕМ: НАЦІОНАЛЬНА ПРАКТИКА ТА МІЖНАРОДНІ ПРАВОВІ СТАНДАРТИ

Бек У.П.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-1770-4237
e-mail: ulyana.p.bek@lpnu.ua

Бучинська О.І.,
студентка IV курсу бакалаврату
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0000-8983-9483
e-mail: olena.buchynska.pv.2022@lpnu.ua

Бек У.П., Бучинська О.І. Проблемні аспекти розірвання шлюбу з іноземцем: національна практика та міжнародні правові стандарти.

Вказується, війна вносить істотні корективи в життя кожного українця, зокрема і впливає на розвиток сімейних правовідносин, серед яких вагоме місце займає укладення шлюбу.

У статті детально досліджено правові аспекти розірвання шлюбу, ускладненого іноземним елементом, зокрема питання, що виникають при розлученні подружжя з різним громадянством або місцем проживання. Основними нормативними документами, які регулюють такі ситуації, є Закон України «Про міжнародне приватне право» та Сімейний кодекс України, що визначають порядок застосування українського або іноземного права до конкретних обставин справи.

Першим ключовим питанням після розірвання шлюбу є визначення місця проживання дітей. Законодавство України передбачає, що при ухваленні рішень щодо дитини суд зобов'язаний керуватися найкращими інтересами дитини. Це включає два важливі аспекти: підтримання здорових сімейних зв'язків, якщо родина благонадійна, та забезпечення дитині стабільного і безпечного середовища для розвитку. Особливу увагу суд приділяє випадкам, коли батьки проживають у різних країнах, що може впливати на можливість підтримання зв'язків з обома батьками.

Наступне важливе питання – це поділ спільного майна подружжя. В українському праві майно, набуте в шлюбі, вважається спільною сумісною власністю, якщо інше не обумовлено договором або законодавчо. Поділ майна може бути здійснений у добровільному порядку, якщо подружжя погодилися щодо пропорцій та переліку активів, або в судовому, якщо досягти згоди не вдалося. Судовий порядок передбачає, що суд визначає частки кожного з подружжя та проводить фактичний поділ майна на основі цих часток. При цьому позовна давність для звернення до суду щодо поділу майна становить три роки з моменту розірвання шлюбу, якщо поділ майна не був здійснений під час самого шлюбу.

У випадках, коли шлюбний договір або міжнародне законодавство визначають інші правила поділу майна чи прав щодо дітей, суди можуть застосовувати відповідні норми іноземного права. Відтак, у розгляді таких справ важливим є не тільки дотримання національного законодавства, а й врахування норм міжнародного права, щоб забезпечити справедливий і всебічний розгляд інтересів усіх сторін, зокрема дитини та кожного з подружжя.

Ключові слова: міжнародне право, законодавство України, сімейне право, розлучення, іноземці, розірвання шлюбу, подружжя, поділ майна, судовий порядок, колізійні правовідносини.

Bek U.P., Buchynska O.I. Problem aspects of dissolution of marriage with a foreigner: national practice and international legal standards.

It is indicated that the war makes significant adjustments to the life of every Ukrainian, in particular, it affects the development of family relations, among which marriage occupies a significant place.

The article examines in detail the legal aspects of divorce complicated by a foreign element, in particular the issues that arise when spouses with different citizenships or places of residence divorce. The main regulatory documents that regulate such situations are the Law of Ukraine "On Private International Law" and the Family Code of Ukraine, which determine the procedure for applying Ukrainian or foreign law to specific circumstances of the case.

The first key issue after divorce is determining the place of residence of children. Ukrainian legislation provides that when making decisions regarding a child, the court is obliged to be guided by the best interests of the child. This includes two important aspects: maintaining healthy family ties, if the family is reliable, and providing the child with a stable and safe environment for development. The court pays special attention to cases where parents live in different countries, which may affect the ability to maintain ties with both parents.

The next important issue is the division of joint property of spouses. In Ukrainian law, property acquired during marriage is considered joint property, unless otherwise stipulated by contract or law. The division of property can be carried out voluntarily, if the spouses have agreed on the proportions and list of assets, or in court, if agreement cannot be reached. The judicial procedure provides that the court determines the shares of each spouse and carries out the actual division of property based on these shares. At the same time, the statute of limitations for applying to the court regarding the division of property is three years from the date of divorce, if the division of property was not carried out during the marriage itself.

In cases where the marriage contract or international legislation determines other rules for the division of property or rights in relation to children, the courts may apply the relevant provisions of foreign law. Therefore, in considering such cases, it is important not only to comply with national legislation, but also to take into account the norms of international law in order to ensure a fair and comprehensive consideration of the interests of all parties, including the child and each of the spouses.

Key words: international law, legislation of Ukraine, family law, divorce, foreigners, dissolution of marriage, spouses, division of property, judicial procedure, conflict of laws.

Постановка проблеми. Війна вносить істотні корективи в життя кожного українця, зокрема і впливає на розвиток сімейних правовідносин, серед яких вагоме місце займає укладення шлюбу. Для багатьох українських жінок укладення шлюбу з іноземцями є актуальним з різних причин: від щирих почуттів до бажання переїхати за кордон або покращити матеріальний стан. Однак спільне життя у таких шлюбах не завжди складається успішно, що може призвести до розлучення та виникнення складних правових наслідків. Припинення шлюбу з іноземцем потребує ретельного аналізу правових аспектів, зокрема у сфері поділу майна, опіки над дітьми та інших зобов'язань, які підпадають під регулювання як українського законодавства, так і міжнародних норм. Зважаючи на актуальність проблеми, необхідно провести дослідження правових наслідків розірвання шлюбу за участю іноземного громадянина, щоб врахувати усі аспекти і забезпечити захист прав як українських громадян, так і іноземців у випадках припинення шлюбу.

Стан опрацювання проблеми. Проблеми правових наслідків розірвання шлюбу з іноземцем досліджувалися в наукових роботах багатьох вчених, зокрема Л.М. Баранової, І.В. Борисової, С.Б. Булеци, В.В. Заборовського, В.Г. Фазикоша, І.В. Жилінкової та інших. Їхні дослідження охоплюють питання, пов'язані з колізійним регулюванням сімейних правовідносин, специфікою поділу спільного майна, визначенням місця проживання дітей після розлучення, а також застосуванням національного та міжнародного права у випадках, коли один із подружжя є іноземним громадянином або має постійне місце проживання за кордоном.

Метою статті є дослідження правових наслідків розірвання шлюбу з іноземним громадянином. Зокрема, розглядаються питання, пов'язані з правовим регулюванням поділу спільного майна, визначенням місця проживання дітей та застосуванням міжнародних і національних норм у випадках, коли один із подружжя має іноземне громадянство.

Виклад основного матеріалу. В Україні порядок реєстрації шлюбу між громадянами України, іноземцями та особами без громадянства визначено законодавством. Закон гарантує рівність у правах і обов'язках у шлюбно-сімейних відносинах для всіх, незалежно від громадянства чи національності. Міжнародний шлюб зазвичай визначається як союз між особами різного громадянства або народженими в різних країнах. Проте таке визначення може бути складним, оскільки не завжди є однозначним, чи слід враховувати різні етнічні та правові аспекти, наприклад, подвійне

громадянство або одруження в третій країні. Це може ускладнювати ведення статистики і оцінку таких шлюбів.

Як і в багатьох інших європейських країнах, в Україні визнаються тільки ті шлюби, які офіційно зареєстровані в державних органах. Релігійні та цивільні партнерства не мають правового статусу, а одностатеві та третьостатеві шлюби є забороненими. Щоб іноземці могли зареєструвати шлюб в Україні, вони повинні надати підтвердження законного перебування в країні та довідку про свій «нешлюбний статус» з країни громадянства. Це забезпечує дотримання законності та уніфікованості процесу реєстрації міжнародних шлюбів [1, с. 136].

У різних країнах підходи до розірвання шлюбу значно різняться. Умовно ці підходи можна виокремити на три основні групи:

- заборона розлучень – деякі країни, зокрема Аргентина, Ірландія, Іспанія та Колумбія, мають дуже обмежені можливості для розірвання шлюбу, де це майже неможливо за будь-яких умов. У таких країнах розлучення вважається небажаним з точки зору моралі, традицій чи релігії, що надає шлюбу надзвичайної стійкості в юридичному та соціальному сенсі;
- розлучення на підставі обмеженого переліку причин – в ряді країн, як-от Єгипет та Ліван, розлучення можливе, але на основі суворо визначених законодавчих підстав. Часто право на ініціацію розірвання шлюбу залежить від гендерного аспекту, де, наприклад, жінка або чоловік мають виключне право на подання клопотання про розлучення. У країнах, що живуть за законами мусульманського права, чоловіки зазвичай мають більшу свободу в питанні розлучення, тоді як жінкам розлучення дозволяється лише за суворо визначених обставин;
- свобода розлучення на основі особистого рішення подружжя – більшість сучасних країн керується принципом, що шлюб є особистою справою подружжя, і якщо він фактично припинив своє існування, то юридично підтримувати його немає сенсу. У таких країнах розлучення можливе за взаємною згодою або через заяву одного з подружжя, що вказує на розрив відносин. Цей підхід передбачає презумпцію особистої свободи, де подружжя самі визначають долю свого шлюбу [2, p. 57].

Таким чином, законодавчі підходи до розірвання шлюбу у світі значно варіюються залежно від культурних, релігійних та правових традицій кожної країни.

Українське законодавство про міжнародне приватне право враховує складність шлюбних і розлучних відносин у міжнародних парах, регламентуючи їх через низку положень, які дозволяють адаптувати правовий режим до конкретних обставин подружжя. Так, стаття 60 Закону України «Про міжнародне приватне право» [3] закріплює, що насамперед повинен застосовуватися спільний особистий закон подружжя. Це право держави, громадянами якої є обидва з подружжя, що забезпечує єдність правових норм для сімейних відносин. У випадках, коли подружжя має спільне громадянство, питання, пов'язані з шлюбом, розлученням та їх наслідками, вирішуються відповідно до законодавства цієї держави.

Якщо подружжя не має спільного громадянства, закон передбачає інші критерії для визначення права, що буде застосовуватися. За таких обставин діють правила:

- право держави останнього спільного місця проживання – застосовується, якщо хоча б один із подружжя продовжує проживати в цій державі. Це важливе положення, позаяк дозволяє зберегти правову тяглість, прив'язуючи шлюбні відносини до місця, де подружжя фактично проживало;
- право найбільш тісного зв'язку – коли жоден з подружжя не проживає у спільній державі або не має спільного особистого закону, застосовується законодавство країни, з якою подружжя має найбільш тісний зв'язок. Це може враховувати місце роботи, наявність активів чи іншого зв'язку, що встановлює певну правову та соціальну прив'язаність [3].

Закон України «Про міжнародне приватне право» надає міжнародним парам можливість обирати право, яке буде застосовуватися до їхніх правових відносин у шлюбі та при його припиненні. Такий вибір може бути зроблений, якщо подружжя не має спільного місця проживання або їхні особисті закони належать до різних держав [3]. Це положення забезпечує гнучкість і дозволяє парам уникати складних судових розглядів, обираючи право, яке найбільше відповідає їхнім інтересам.

Відповідно до статті 63 цього ж Закону, правові наслідки припинення шлюбу регулюються законодавством, що застосовується до правових наслідків шлюбу на момент його розірвання [3]. Це означає, що якщо шлюб припиняється, правові наслідки, як-от розподіл майна, утримання одного з подружжя та інші фінансові питання, будуть регулюватися чинним на той момент правом, що діяло для їхніх сімейних відносин. Це положення дозволяє забезпечити стабільність і передбачуваність у процесі розірвання шлюбу.

Закон також враховує права і обов'язки щодо дітей. Оскільки багато міжнародних шлюбів включає питання опіки над дітьми, фінансового утримання та інших обов'язків, це може бути додат-

ковим критерієм при виборі відповідного законодавства, яке регулює ці питання з урахуванням найкращих інтересів дітей.

Можливість обирати застосовуване право чи діяти за визначеними правилами дає парам певну свободу та захист від правової невизначеності. Наприклад, пара може заздалегідь укласти шлюбний договір, в якому зазначити бажане право, що дозволить уникнути складних судових спорів у випадку розлучення або вирішення майнових питань.

Українське законодавство забезпечує баланс між захистом інтересів подружжя і стабільністю сімейних відносин, одночасно надаючи можливості для застосування іноземного права, що підвищує правову гнучкість для міжнародних сімей.

У сфері міжнародного приватного права існує значна проблема, пов'язана з визнанням іноземних розлучень, що призводить до виникнення так званих «колізійних» правовідносин. Ці ситуації виникають, коли одне з подружжя отримує розлучення в одній країні, але інша країна не визнає цього розірвання шлюбу. Такі невизнання можуть створювати складні правові колізії для подружжя, особливо якщо їх статус впливає на можливість повторного шлюбу або на питання опіки над дітьми та розподілу майна.

Серед причин виникнення «колізійних» правовідносин можна виокремити:

- територіальну приналежність: розлучення, отримане в одній країні, може не визнаватися в іншій, якщо його умови не відповідають місцевим правовим вимогам. Приміром, у деяких юрисдикціях потрібні певні підстави для розлучення, або процедура розлучення має відповідати місцевим нормам;
- принцип публічного порядку: чимало країн відмовляються визнавати іноземні рішення про розлучення, якщо вони суперечать основним засадам місцевого законодавства, які забезпечують дотримання суспільної моралі або основних прав людини. Наприклад, якщо іноземне розлучення було отримано без надання рівних прав сторонам або порушувало права жінки, країна може відмовити у його визнанні:
- національні приписи визнання іноземних розлучень: у законодавствах різних країн можуть бути закріплені умови для визнання іноземних розлучень. Наприклад, деякі країни вимагають, щоб подружжя мало певний період спільного проживання в країні, де оформлювалося розлучення, або щоб розлучення було отримане за участі обох сторін [4, с. 83].

Такі «колізійні» правовідносини створюють правові та соціальні труднощі для подружжя, які можуть виникати у таких аспектах:

- повторний шлюб: особа може бути офіційно розлученою в одній країні, але не розлученою в іншій, що створює перешкоди для повторного шлюбу. В такому випадку новий шлюб може вважатися недійсним в країні, яка не визнає попереднього розлучення;
- опіка над дітьми та аліменти: Відсутність визнання розлучення може ускладнити питання опіки та фінансових зобов'язань між колишнім подружжям. Це особливо актуально, якщо діти проживають в іншій країні.
- майнові відносини: Правові розбіжності можуть перешкоджати поділу спільного майна подружжя, оскільки питання майнових прав та обов'язків можуть не вирішуватися остаточно через невизнання розлучення [5, с. 101].

Деякі країни намагаються уникати «колізійних» правовідносин через міжнародне співробітництво та уніфікацію/гармонізацію норм:

- двосторонні угоди: окремі держави укладають угоди про взаємне визнання рішень щодо розлучень, що дозволяє уникнути колізій і швидко визнавати розлучення;
- регіональні конвенції: приміром, у Європі діють положення Брюссельського регламенту і Римських конвенцій, що встановлюють правила визнання іноземних рішень. Це дозволяє значно знизити кількість випадків, коли країна не визнає розлучення, отриманого в іншій державі ЄС;
- міжнародні конвенції: наприклад, Гаазька конвенція регулює питання визнання розлучень та правових розривів між різними країнами, що допомагає уніфікувати правила.

Україна визнає іноземні розлучення за умови, що вони не суперечать національному публічному порядку. Для цього іноземне рішення має пройти процедуру визнання в Україні, яка враховує умови, передбачені законодавством про міжнародне приватне право. Якщо суд вирішує, що іноземне розлучення не порушує права сторін і відповідає основним правовим принципам України, воно може бути визнано і мати юридичні наслідки на території України. Це дозволяє українським громадянам уникати «колізійних» правовідносин, якщо вони перебувають у міжнародному шлюбі та планують розлучення в іншій країні.[4]

Розлучення з іноземцем в Україні можливо оформити через РАЦС або суд. Існує декілька ключових моментів процесу та визначення підсудності, а також можливості дистанційного укладання договорів з адвокатом:

1. *Розлучення в РАЦСі.* Розірвати шлюб з іноземцем у РАЦСі можна без судового процесу, якщо виконані такі умови: 1) подружжя не має спільних неповнолітніх дітей; 2) дві сторони згодні на розірвання шлюбу; 3) один із подружжя може з'явитися особисто до РАЦСу. Якщо один із подружжя не може бути присутнім, він має завірити свою частину заяви у нотаріуса чи консульстві і надати її іншому. Заява подається до РАЦСу за місцем проживання одного з подружжя, а розлучення реєструється через місяць з дня подання заяви.

2. *Судове розлучення.* До судового розгляду вдаються в разі: 1) наявності спільних неповнолітніх дітей; 2) відсутності згоди на розірвання шлюбу одного з подружжя або неможливості її отримання. Рішення суду про розірвання шлюбу стає юридичним підтвердженням розлучення, але свідоцтво про розірвання шлюбу не видається.

3. *Підсудність у спорах з іноземним елементом.* Підсудність визначається на основі міжнародних угод і таких критеріїв: 1) суд країни громадянства обох або одного з подружжя; 2) суд за останнім спільним місцем проживання подружжя; 3) суд за місцем проживання позивача, якщо на його утриманні є діти або є інші поважні причини. Українські суди можуть відмовити у провадженні, якщо справа вже розглядається в суді іншої держави. Законна перевага надається суду, який першим відкрив провадження. Підсудність може визначатися за місцем реєстрації відповідача, місцем його майна, або останнім відомим місцем його проживання.

4. *Дистанційне укладення договору з адвокатом*. Укласти договір з адвокатом, перебуваючи за кордоном, можливо в електронній формі. Договір, підписаний кваліфікованим електронним підписом, має юридичну силу. Це спрощує процес залучення правової допомоги, особливо якщо сторона не може фізично бути присутньою в Україні [5].

Висновки. Отже, підсумовуючи, можна сказати, що в контексті міжнародного приватного права шлюб між громадянами однієї держави на території іншої країни, а також розлучення та подальші правовідносини мають міжнародний характер. Це вимагає дотримання специфічних процедур і правил для визнання документів на території України та інших країн.

Укладання шлюбу між громадянами однієї країни за кордоном також вважається міжнародним з точки зору права, адже це може викликати питання визнання шлюбу в іншій державі. Якщо розлучення відбулося за межами України, для його юридичної сили в Україні потрібно пройти процедуру легалізації документів (або апостилювання, якщо країна входить до Гаазької конвенції). Легалізація дозволяє документу набути правового значення на території України.

Питання майнових прав можна вирішити за згодою сторін, уклавши договір, що визначає частки кожного. Якщо добровільний поділ неможливий, рішення приймається судом за українськими законами, враховуючи положення Закону України «Про міжнародне приватне право». Важливо зазначити, що якщо майно поділяється вже після розірвання шлюбу, то діє строк позовної давності три роки.

У разі розлучення батьки можуть самостійно вирішити питання місця проживання дітей. Якщо між батьками немає згоди, рішення щодо проживання дітей приймає суд. Суд, як правило, керується інтересами дитини та враховує її соціальні та емоційні зв'язки, умови виховання, фінансову забезпеченість та інші фактори.

Таким чином, розлучення з іноземцем та розподіл прав і обов'язків після цього, включаючи поділ майна та визначення місця проживання дітей, може регулюватися українським законодавством. У разі міжнародного елемента важливо дотримуватися норм національного та міжнародного права, що забезпечить ефективне та справедливе вирішення сімейних питань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бідняк С.С. Укладання та розірвання шлюбу з іноземцями. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 11. С. 136–138. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-11/31.
2. Stark B., Jacqueline Heaton J. International Family Law. London: Routledg, 2019. 336 p. URL: https://ru.scribd.com/document/677494130/Routledge-Handbook-of-International-Family-Law-Barbara-Stark-and-Jacqueline-Heaton-Z-Library (дата звернення: 05.10.2025).
3. Закон України «Про міжнародне приватне право». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2709-15#Text (дата звернення: 05.10.2025).
4. Сімейне (національне, міжнародне, порівняльне) право: підручник. Київ: Видавництво Ліра-К, 2023. 370 с.
5. Чепис О.І., Лазорик Є.В. Колізійне регулювання сімейних правовідносин в міжнародному приватному праві: шляхи подолання конфлікту кваліфікації. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2017. Вип. 42. С. 98–103. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/2c51bcb2-5996-4a31-86c6-b33a6ac00eb4.

6. Палетич Д.С. (2024) Особливості розірвання шлюбу з іноземним елементом в міжнародному приватному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 5. С. 551–553. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-5/136
7. Розірвання шлюбу з іноземцем: на що слід звернути увагу? URL: https://www.hsa.org.ua/lectors/babenko-iurii/articles/rozirvannia-sliubu-z-inozemcem-na-shho-slid-zvernuti-uvagu (дата звернення: 05.10.2025).

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.82

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПРОКУРАТУРИ: ПОТЕНЦІАЛ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ У ПРОКУРОРСЬКІЙ ДІЯЛЬНОСТІ

Гарасимів Т.З.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-4627-4774
e-mail: Taras.Z.Harasymiv@lpnu.ua

Голуб В.Р.,
студентка IV курсу бакалаврату
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0004-7085-456X
e-mail: viktoriia.holub.pv.2022@lpnu.ua

Гарасимів Т.З., Голуб В.Р. Цифровізація прокуратури: потенціал штучного інтелекту у прокурорській діяльності.

У статті досліджується процес цифровізації прокуратури України в контексті впровадження технологій штучного інтелекту (ШІ) у прокурорську діяльність. Автор розкриває потенціал використання інтелектуальних систем для оптимізації ключових напрямів роботи органів прокуратури, зокрема аналітичної, наглядової, процесуальної та адміністративної діяльності. Зазначено, що цифрова трансформація є важливим інструментом модернізації прокуратури, який сприяє підвищенню ефективності, прозорості та об'єктивності прийняття рішень, зменшенню рівня бюрократії та людського фактору.

У науковій розвідці наголошується, що впровадження систем на основі ШІ може забезпечити автоматизацію рутинних процесів – від аналізу великого обсягу доказової інформації до виявлення корупційних ризиків і прогнозування результатів судових процесів. Розглядаються приклади успішного використання технологій машинного навчання у зарубіжних прокуратурах (наприклад, у США, Естонії та Сінгапурі), що можуть бути адаптовані до українських реалій. Особлива увага приділяється питанням правового регулювання використання штучного інтелекту в системі кримінальної юстиції, необхідності розроблення етичних стандартів, захисту персональних даних та забезпечення цифрової безпеки прокурорських систем.

Зауважено, що для ефективної адаптації зарубіжного досвіду необхідно враховувати правові та організаційні особливості України. Перш за все, потрібно забезпечити сумісність нових цифрових систем з чинним законодавством, включаючи законодавчі норми щодо захисту персональних даних, електронного документообігу та доступу до публічної інформації. По-друге, важливо навчати персонал прокуратури роботі з ШІ, проводити тренінги та навчальні програми, щоб працівники могли правильно інтерпретувати рекомендації систем і приймати обґрунтовані рішення. По-третє, необхідно впроваджувати механізми контролю та аудиту алгоритмів, щоб забезпечити їхню точність, прозорість і відповідність етичним стандартам.

У результаті проведеного дослідження зроблено висновок, що впровадження штучного інтелекту в діяльність прокуратури є не лише технологічним, а й концептуальним викликом, який вимагає оновлення нормативної бази, підвищення цифрової грамотності працівників і формування нової культури прийняття рішень. Використання інтелектуальних технологій може стати каталізатором підвищення довіри громадян до органів правопорядку, забезпечити більш ефективне здійснення правосуддя та сприяти побудові сучасної європейської моделі прокуратури України.

Ключові слова: прокуратура, цифровізація прокуратури, штучний інтелект, правосуддя, автоматизація, нормативно-правова база, етичні стандарти, цифрова безпека, інновації у праві, зарубіжний досвід.

Harasymiw T.Z., Holub V.R. Digitalization of the prosecutor's office: the potential of artificial intelligence in prosecutorial activities.

The article examines the process of digitalization of the Prosecutor's Office of Ukraine in the context of the introduction of artificial intelligence (AI) technologies into prosecutorial activities. The author reveals the potential of using intelligent systems to optimize key areas of work of prosecutorial bodies, in particular analytical, supervisory, procedural and administrative activities. It is noted that digital transformation is an important tool for the modernization of the prosecutor's office, which contributes to increasing the efficiency, transparency and objectivity of decision-making, reducing the level of bureaucracy and the human factor.

The scientific research emphasizes that the implementation of AI-based systems can ensure the automation of routine processes - from the analysis of a large amount of evidentiary information to the identification of corruption risks and the prediction of the outcomes of legal proceedings. Examples of successful use of machine learning technologies in foreign prosecutor's offices (for example, in the USA, Estonia and Singapore), which can be adapted to Ukrainian realities, are considered. Particular attention is paid to the issues of legal regulation of the use of artificial intelligence in the criminal justice system, the need to develop ethical standards, protect personal data and ensure digital security of prosecutorial systems.

It was noted that for effective adaptation of foreign experience, it is necessary to take into account the legal and organizational features of Ukraine. First of all, it is necessary to ensure the compatibility of new digital systems with current legislation, including legislative norms on the protection of personal data, electronic document management and access to public information. Secondly, it is important to train prosecutorial staff in working with AI, conduct trainings and educational programs so that employees can correctly interpret the recommendations of the systems and make informed decisions. Third, it is necessary to implement mechanisms for controlling and auditing algorithms to ensure their accuracy, transparency, and compliance with ethical standards.

The study concluded that the introduction of artificial intelligence into the activities of the prosecutor's office is not only a technological but also a conceptual challenge that requires updating the regulatory framework, increasing the digital literacy of employees, and forming a new decision-making culture. The use of intelligent technologies can become a catalyst for increasing citizens' trust in law enforcement agencies, ensuring more effective administration of justice, and contributing to the construction of a modern European model of the prosecutor's office in Ukraine.

Key words: prosecutor's office, digitalization of the prosecutor's office, artificial intelligence, justice, automation, regulatory framework, ethical standards, digital security, innovations in law, foreign experience.

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується активною цифровою трансформацією всіх сфер державного управління, включно з правоохоронною системою. Прокуратура України, як ключовий елемент механізму забезпечення верховенства права, стикається з необхідністю модернізації власних процесів відповідно до вимог інформаційної доби. Попри наявність певних позитивних зрушень у напрямі цифровізації, діяльність органів прокуратури залишається значною мірою залежною від традиційних, паперових та ручних процедур, що знижує ефективність, уповільнює прийняття рішень і створює ризики суб'єктивізму.

Зростаючі обсяги інформації у кримінальних провадженнях, складність доказової бази, потреба в аналітичній обробці великих даних та швидкому реагуванні на нові виклики висувають перед прокуратурою завдання пошуку інноваційних інструментів. Одним із таких інструментів є використання технологій штучного інтелекту (ШІ), здатних значно оптимізувати робочі процеси, підвищити рівень об'єктивності прийняття рішень і мінімізувати вплив людського фактору.

Однак впровадження ШІ у прокурорську діяльність супроводжується низкою проблем: від відсутності належного нормативно-правового регулювання та етичних стандартів до ризиків порушення конфіденційності даних і цифрової безпеки. Невизначеність правового статусу інтелектуальних систем, відсутність єдиних підходів до їх використання у правосудді та брак цифрових компетентностей серед прокурорських працівників гальмують ефективну реалізацію потенціалу штучного інтелекту.

Таким чином, актуальність проблеми зумовлена потребою всебічного аналізу потенціалу, викликів і передумов інтеграції технологій штучного інтелекту в діяльність прокуратури України. Такий підхід є важливим етапом цифрової трансформації органів прокуратури, адже саме впровадження інтелектуальних рішень здатне забезпечити підвищення ефективності та об'єктивності роботи, зміцнити принцип прозорості, а також сприяти зростанню рівня довіри суспільства до правоохоронної системи.

Стан опрацювання проблеми. Актуальні питання правового забезпечення організації та діяльності органів прокуратури досліджували у своїх працях такі науковці як О. Баганець, Ю. Боброва, П. Богуцький, В. Вдовитченко, І. Доронін, О. Захарін, О. Котляренко, О. Лощихін, А. Матіос, І. Тенюх, Ю. Чаплинська, А. Шошура та ін. У процесі дослідження нашої проблематики особливу заслуговують праці таких науковців і практиків: Д. Бєлова, О. Гапича, Н. Глинської, М. Димури, Д. Клепка, Т. Павлова, С. Подкопаєва, А. Столітньго, та ін. Проте, питання цифровізації прокуратури та потенціалу штучного інтелекту у прокурорській діяльності не було предметом окремого дослідження, що актуалізує необхідність доктринального аналізу зазначеної теми.

Метою статті є всебічне дослідження потенціалу, напрямів та механізмів впровадження технологій штучного інтелекту в діяльність прокуратури України в умовах її цифрової трансформації.

Виклад основного матеріалу. Цифровізація є одним із ключових напрямів розвитку сучасних державних інституцій, і прокуратура України не є винятком. В умовах швидкого зростання обсягів інформації, необхідності підвищення ефективності та прозорості діяльності органів правопорядку, впровадження технологій штучного інтелекту стає важливим кроком на шляху до модернізації прокуратури. ШІ здатен значно оптимізувати робочі процеси, зменшити людський фактор та забезпечити більш об'єктивне прийняття рішень.

Згідно з офіційною стратегією цифрової трансформації України, одним із пріоритетів є інтеграція інноваційних технологій у діяльність державних органів, зокрема в систему правосуддя. Впровадження ШІ в прокуратуру дозволяє автоматизувати рутинні процеси, аналізувати великі обсяги даних та прогнозувати результати судових процесів, що сприяє підвищенню ефективності та довіри громадян до органів правопорядку [1].

Аналітична діяльність прокуратури включає збір, обробку та аналіз інформації, що стосується кримінальних правопорушень. Використання ШІ дозволяє значно прискорити цей процес, автоматизуючи етапи збору та попереднього аналізу даних. Системи на основі ШІ можуть автоматично обробляти великі обсяги інформації з різних джерел, таких як електронні листи, соціальні мережі, фінансові документи та відкриті реєстри, що дозволяє швидше виявляти потенційні загрози та порушення.

В Україні вже розроблено кілька ініціатив, що використовують елементи ШІ для аналізу даних у кримінальних справах. Наприклад, система автоматизованого аналізу даних у кримінальних справах дозволяє прокурорам швидко отримувати необхідну інформацію, виявляти зв'язки між правопорушеннями та оцінювати ризики [2].

Процесуальна діяльність прокуратури охоплює етапи досудового розслідування, підтримання державного обвинувачення в суді та нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень. Використання ШІ на цих етапах дозволяє автоматизувати рутинні процеси, такі як перевірка відповідності документів встановленим вимогам, аналіз доказів, прогнозування результатів судових процесів. Системи на основі ШІ допомагають прокурорам оцінювати ймовірність успіху справи в суді та планувати стратегію обвинувачення більш ефективно. Крім того, ШІ дозволяє виявляти закономірності в судовій практиці, що сприяє уніфікації підходів до вирішення схожих справ і підвищенню якості правосуддя.

Наглядова діяльність прокуратури включає контроль за додержанням законів органами державної влади та місцевого самоврядування. Використання ШІ дозволяє автоматизувати процеси моніторингу та аналізу діяльності цих органів, що сприяє ефективному виявленню порушень та корупційних ризиків. Системи на основі ШІ можуть аналізувати фінансові потоки, виявляти аномалії та підозрілі транзакції, що дозволяє своєчасно запобігати корупційним схемам. Такий підхід вже активно використовується в низці європейських країн, зокрема в Естонії, де автоматизований моніторинг дозволяє ефективно виявляти та запобігати корупційним правопорушенням.

Адміністративна діяльність прокуратури включає управління ресурсами, організацію роботи працівників та ведення документації. Впровадження ШІ дозволяє автоматизувати багато з цих процесів, зменшуючи бюрократію та підвищуючи прозорість роботи органів прокуратури. Системи на основі ШІ можуть автоматично розподіляти справи між прокурорами, відстежувати терміни виконання завдань і аналізувати ефективність роботи працівників, що сприяє підвищенню ефективності управління діяльністю прокуратури [3].

Впровадження ШІ в діяльність прокуратури вимагає розробки відповідної нормативно-правової бази, яка б регулювала питання використання технологій, захисту персональних даних, забезпечення цифрової безпеки та етичних стандартів. В Україні вже ухвалено низку нормативних актів, серед яких Закон України «Про захист персональних даних» [4] та Закон України «Про інформацію» [5], які визначають основні принципи обробки інформації та захисту персональних даних у державних органах. Однак з огляду на стрімкий розвиток технологій існує потреба в постійному оновленні нормативної бази, щоб забезпечити належний рівень правового регулювання використання ШІ в діяльності прокуратури.

Цифрова безпека також залишається критично важливим аспектом. Використання ШІ в діяльності прокуратури передбачає зберігання великих обсягів конфіденційної інформації, що робить системи потенційними цілями кіберзлочинців. Для забезпечення безпеки необхідно впроваджувати багаторівневі системи захисту даних, шифрування, контроль доступу та постійний моніторинг інформаційних систем. Однією з ключових задач є забезпечення цілісності, доступності та конфіденційності інформації, що зберігається і обробляється в автоматизованих системах прокуратури. Важливим аспектом є і навчання персоналу правилам кібербезпеки та стандартам роботи з інтелектуальними системами, що значно знижує ризик витоку або пошкодження даних.

У процесі впровадження ШІ важливе місце займає також підвищення цифрової грамотності прокурорів. Працівники органів прокуратури повинні розуміти принципи роботи інтелектуальних систем, вміти оцінювати результати їхньої роботи та приймати обґрунтовані рішення на основі рекомендацій ШІ. Для цього проводяться спеціальні тренінги, навчальні програми та семінари за участю фахівців з інформаційних технологій та права. Такий підхід дозволяє не лише підвищити ефективність роботи, але й формує нову культуру прийняття рішень, де технології слугують інструментом підтримки, а не заміни професійного судження прокурора [6].

Особливу увагу приділяють інтеграції зарубіжного досвіду у впровадження ШІ. В США системи машинного навчання активно застосовуються для аналізу великих масивів судових рішень, прогнозування результатів розгляду справ та оцінки корупційних ризиків. У Сінгапурі використання цифрових платформ дозволяє автоматично перевіряти документи, вести електронний документообіг та забезпечувати контроль за строками розслідувань. Естонія відома своєю комплексною цифровою системою управління правосуддям, де інтелектуальні алгоритми допомагають моніторити діяльність органів влади та виявляти порушення у режимі реального часу.

Важливим є і питання інтеграції зарубіжного досвіду в українські реалії. Хоча технології ШІ активно застосовуються в США, Сінгапурі та Естонії, в Україні існує низка особливостей, які потребують адаптації. Наприклад, необхідно враховувати правові рамки, організаційні структури прокуратури, рівень цифрової грамотності працівників та доступність даних. Адаптація включає створення власних алгоритмів та моделей прогнозування, які враховують специфіку українського законодавства, статистичні дані про судові процеси та особливості наглядової діяльності.

У США використання штучного інтелекту в діяльності прокуратури стало невід'ємною частиною аналітичної роботи. Одним із яскравих прикладів є система COMPAS, яка застосовується для оцінки ризиків рецидиву підозрюваних та прогнозування можливих результатів справ. Ця система аналізує дані про попередні судові рішення, соціальні та економічні показники, особисті характеристики підозрюваних, і на їхній основі формує рекомендації щодо застосування запобіжних заходів та подальшого контролю. Для прокурорів така система дозволяє приймати більш обґрунтовані рішення, зменшуючи вплив суб'єктивного фактора та підвищуючи ефективність роботи. Хоча американський досвід демонструє значні переваги, він також показує важливість контролю та етичного нагляду, адже автоматизовані алгоритми можуть мати упередженість щодо певних груп населення, що потребує регулярного аудиту та коригування моделей [7].

У Сінгапурі інтеграція ШІ у роботу прокуратури проявляється у автоматизації документообігу та аналізі доказової бази. Використовуються системи, що автоматично перевіряють відповідність поданих документів встановленим стандартам, виявляють логічні невідповідності, а також допомагають відстежувати строки розслідування та виконання процесуальних дій. Такі інструменти дозволяють значно скоротити час на підготовку справ і підвищити оперативність реагування на порушення. Досвід Сінгапуру демонструє, що навіть часткова автоматизація рутинних процедур здатна значно підвищити ефективність прокурорської діяльності та забезпечити прозорість процесів [8].

Естонія відома своїми комплексними цифровими системами правосуддя, де ШІ інтегрований у аналітичні та наглядові процеси. Системи дозволяють моніторити діяльність органів влади, виявляти аномалії у фінансових операціях, контролювати дотримання законодавства та прогнозувати потенційні правопорушення. Однією з ключових переваг є реальний час обробки даних, що дозволяє миттєво реагувати на порушення та запобігати негативним наслідкам. Українські прокурорські органи можуть адаптувати подібний досвід, інтегруючи інтелектуальні системи в наглядові та аналітичні процеси, враховуючи особливості національного законодавства та доступність даних [9].

Для ефективної адаптації зарубіжного досвіду необхідно враховувати правові та організаційні особливості України. Перш за все, потрібно забезпечити сумісність нових цифрових систем з чинним законодавством, включаючи законодавчі норми щодо захисту персональних даних, електронного документообігу та доступу до публічної інформації. По-друге, важливо навчати персонал прокуратури роботі з ШІ, проводити тренінги та навчальні програми, щоб працівники могли пра-

вільно інтерпретувати рекомендації систем і приймати обґрунтовані рішення. По-третє, необхідно впроваджувати механізми контролю та аудиту алгоритмів, щоб забезпечити їхню точність, прозорість і відповідність етичним стандартам [10].

Перспективи розвитку штучного інтелекту у прокуратурі України пов'язані із подальшою цифровізацією процесів, розширенням аналітичних можливостей та інтеграцією зарубіжного досвіду з урахуванням національних особливостей. Одним із ключових напрямів є створення комплексних платформ, які поєднуватимуть аналітику кримінальних справ, моніторинг фінансових потоків, прогнозування результатів судових процесів та контроль за дотриманням законодавства. Така інтеграція дозволяє формувати єдину інформаційну екосистему, де прокурори отримують доступ до аналітичних звітів у режимі реального часу, що підвищує швидкість та якість прийняття рішень [11].

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що впровадження ШІ у прокурорську діяльність супроводжується низкою проблем: від відсутності належного нормативно-правового регулювання та етичних стандартів до ризиків порушення конфіденційності даних і цифрової безпеки. Невизначеність правового статусу інтелектуальних систем, відсутність єдиних підходів до їх використання у правосудді та брак цифрових компетентностей серед прокурорських працівників гальмують ефективну реалізацію потенціалу штучного інтелекту. В Україні вже розроблено кілька ініціатив, що використовують елементи ШІ для аналізу даних у кримінальних справах. Наприклад, система автоматизованого аналізу даних у кримінальних справах дозволяє прокурорам швидко отримувати необхідну інформацію, виявляти зв'язки між правопорушеннями та оцінювати ризики. Процесуальна діяльність прокуратури охоплює етапи досудового розслідування, підтримання державного обвинувачення в суді та нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень. Використання ШІ на цих етапах дозволяє автоматизувати рутинні процеси, такі як перевірка відповідності документів встановленим вимогам, аналіз доказів, прогнозування результатів судових процесів.

Отже, цифровізація прокуратури України та впровадження технологій штучного інтелекту є невід'ємними складовими сучасної реформи органів правопорядку. Використання інтелектуальних систем відкриває нові можливості для оптимізації аналітичної, процесуальної й адміністративної діяльності, підвищує ефективність управлінських рішень і сприяє зміцненню прозорості прокурорських процедур. Разом із тим, успішна інтеграція ШІ потребує оновлення нормативно-правової бази, розроблення етичних стандартів, забезпечення належного рівня кібербезпеки та цифрової компетентності працівників. У перспективі застосування штучного інтелекту може стати потужним чинником підвищення довіри суспільства до прокуратури, забезпечення справедливості правосуддя й формування інноваційної європейської моделі діяльності органів прокуратури України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Офіційний сайт Генеральної прокуратури України. URL: https://gp.gov.ua/ua/categories/novini (дата звернення 25.10.2025).
2. Закон України «Про прокуратуру» (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2015, № 2-3, ст. 12). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення 25.10.2025).
3. Аналітика щодо цифровізації прокуратури України, Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/ (дата звернення 25.10.2025).
4. Закон України «Про захист персональних даних» (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, № 34, ст. 481). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text (дата звернення 25.10.2025).
5. Закон України «Про інформацію». (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 48, ст.650). *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text (дата звернення 25.10.2025).
6. Systèmes judiciaires européens. Efficacité et qualité de la justice. URL. https://rm.coe.int/systemes-judiciaires-europeens-efficacite-et-qualite-de-la-justiceetu/16807882c1 (дата звернення 26.10.2025).
7. Досвід використання ШІ у США. Міністерство юстиції США. URL: https://www.justice.gov/ (дата звернення 27.10.2025).
8. Використання ШІ у Сінгапурі. «Singapore's Model AI Governance Framework» (2019) by the Infocomm Media Development Authority (IMDA). URL: https://www.imda.gov.sg/-/media/imda/files/industry-development/sectors/digital-economy/artificial-intelligence/ai-gov-framework/sgmodel-ai-gov-framework-20190607.pdf. (дата звернення 27.10.2025).
9. Досвід цифровізації прокуратури Естонії. *Міністерство юстиції Естонії.* URL: https://www.justdigi.ee/en/activities/prosecutor-general (дата звернення 27.10.2025).

10. Panjari H. Role of Artificial Intelligence in Judiciary System. LinkedIN. 2023. URL: https://www.linkedin.com/pulse/role-artificial-intelligence-judiciary-system-hetal-panjari (дата звернення 27.10.2025).
11. Положення про систему оцінювання якості роботи прокурорів. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0407905-21#Text (дата звернення 27.10.2025).

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.83

РЕАБІЛІТАЦІЯ НЕЗАКОННО ЗАСУДЖЕНИХ ОСІБ ЯК ЧИННИК ВІДНОВЛЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Гарасимів Т.З.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового Інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-4627-4774
e-mail: Taras.Z.Harasymiv@lpnu.ua

Осьмак А.М.,
аспірант кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0009-4147-6949
e-mail: andrii.m.osmak@lpnu.ua

Гарасимів Т.З., Осьмак А.М. Реабілітація незаконно засуджених осіб як чинник відновлення соціально-правової справедливості.

У статті досліджується сутність та соціально-правове значення реабілітації незаконно засуджених осіб як одного з ключових чинників відновлення справедливості та довіри до правосуддя. Розкрито, що реабілітація є не лише юридичною процедурою скасування неправомірного вироку, а й комплексним процесом соціальної, моральної та психологічної реінтеграції особи в суспільство.

Наголошено, що вона виступає важливим елементом системи захисту прав людини, утверджує принципи гуманізму, верховенства права та соціальної рівності. У статті розглянуто нормативно-правову базу України у сфері реабілітації та проаналізовано практику її застосування з урахуванням європейських стандартів правосуддя. Окрему увагу приділено питанню відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконним переслідуванням, а також ролі держави у забезпеченні ефективних механізмів компенсації та підтримки постраждалих.

Стверджується, що реабілітація є своєрідним індикатором рівня демократичного розвитку держави, її моральної зрілості та поваги до людської гідності. Крім того, реабілітація виконує важливу соціальну функцію, сприяючи відновленню порушеної довіри між громадянином і державними інституціями. Вона знімає психологічне напруження, що виникає в суспільстві через випадки несправедливого засудження, повертає громадянам віру в неупередженість правосуддя та ефективність правових механізмів захисту. Для самої особи, яка зазнала незаконного переслідування, акт реабілітації означає повернення не лише втрачених прав, а й соціального статусу, честі, доброго імені. Тому ефективна система реабілітації це не лише складова правової держави, а й важлива умова формування суспільної стабільності, злагоди та взаємоповаги між громадянами і владою

Підкреслюється, що відсутність належної психологічної допомоги та соціального супроводу часто ускладнює повноцінне повернення реабілітованих до звичного життя. Автори обґрунтовують необхідність комплексного підходу до реабілітації, який має поєднувати юридичні, соціальні та морально-етичні складові, а також формування сприятливого середовища для відновлення довіри громадян до судової влади. Зроблено висновок, що ефективна система реабілітації незаконно засуджених осіб є не лише показником рівня демократичності держави, а й запорукою сталого розвитку суспільства, де права людини мають найвищу цінність.

Ключові слова: реабілітація, система реабілітації, незаконно засуджені особи, соціально-правова справедливість, нормативно-правове регулювання, захист прав людини, відновлення прав незаконно засуджених, соціально-правова справедливість.

Harasymiw T.Z., Osmak A.M. Rehabilitation of illegally convicted persons as a factor in restoring social and legal justice.

The article examines the essence and socio-legal significance of the rehabilitation of illegally convicted persons as one of the key factors in restoring justice and trust in justice. It is revealed that

rehabilitation is not only a legal procedure for overturning an unlawful sentence, but also a complex process of social, moral and psychological reintegration of a person into society.

It is emphasized that it is an important element of the system of human rights protection, affirms the principles of humanism, the rule of law and social equality. The article examines the regulatory and legal framework of Ukraine in the field of rehabilitation and analyzes the practice of its application taking into account European standards of justice. Special attention is paid to the issue of compensation for material and moral damage caused by unlawful persecution, as well as the role of the state in ensuring effective mechanisms for compensation and support for victims.

It is argued that rehabilitation is a kind of indicator of the level of democratic development of the state, its moral maturity and respect for human dignity. In addition, rehabilitation performs an important social function, contributing to the restoration of broken trust between a citizen and state institutions. It relieves the psychological tension that arises in society due to cases of unjust conviction, restores citizens' faith in the impartiality of justice and the effectiveness of legal protection mechanisms. For the person who has been subjected to unlawful persecution, the act of rehabilitation means the return not only of lost rights, but also of social status, honor, and good name. Therefore, an effective rehabilitation system is not only a component of the rule of law, but also an important condition for the formation of social stability, harmony and mutual respect between citizens and the authorities. It is emphasized that the lack of proper psychological assistance and social support often complicates the full return of rehabilitated people to their usual lives. The authors justify the need for a comprehensive approach to rehabilitation, which should combine legal, social, and moral and ethical components, as well as the formation of a favorable environment for restoring citizens' trust in the judiciary. It is concluded that an effective system of rehabilitation of illegally convicted persons is not only an indicator of the level of democracy of the state, but also a guarantee of sustainable development of society, where human rights are of the highest value.

Key words: rehabilitation, rehabilitation system, illegally convicted persons, social and legal justice, regulatory and legal regulation, protection of human rights, restoration of the rights of illegally convicted persons, social and legal justice.

Постановка проблеми. Проблема реабілітації незаконно засуджених осіб залишається однією з найважливіших у контексті забезпечення верховенства права та відновлення соціально-правової справедливості в Україні. Незаконне засудження є не лише грубим порушенням прав людини, але й чинником, який підриває довіру громадян до судової системи, правоохоронних органів та державних інституцій загалом. Відновлення прав незаконно засуджених вимагає не лише юридичної компенсації, а й глибокого соціального, психологічного та морального відновлення особистості.

Проблема актуалізується тим, що процес реабілітації часто зводиться до формального визнання незаконності вироку без забезпечення реального відшкодування шкоди, соціальної адаптації та реінтеграції у суспільство. Водночас міжнародні стандарти прав людини наголошують на необхідності комплексного підходу до реабілітації, який охоплює правовий, економічний, психологічний та соціальний аспекти. Таким чином, постає науково-практичне завдання – визначити ефективні механізми реабілітації незаконно засуджених осіб як складову політики відновлення соціально-правової справедливості. Це передбачає вдосконалення нормативно-правового регулювання, формування інституційної системи підтримки реабілітованих та створення умов для їх повноцінного повернення до суспільного життя.

Стан опрацювання проблеми. Проблема реабілітації незаконно засуджених осіб є комплексною і багатовимірною, що підтверджується аналізом наукових джерел. У статті І. Кравчука та І. Якимчук [1] зосереджено увагу на ключових процесуальних механізмах реабілітації в межах кримінального провадження, підкреслено проблеми практичного застосування норм та необхідність посилення гарантій відшкодування шкоди. Праця А. Наумової [2] поглиблює розуміння умов і правових підстав виникнення права на реабілітацію, детально аналізуючи прогалини законодавства та суперечності судової практики, що перешкоджають ефективному відновленню прав незаконно засуджених.

Проблематику усунення моральної шкоди реабілітованим аналізує А. Суховіліна [3], наголошуючи на складності доведення обсягу нематеріальних втрат і недостатності існуючих правових механізмів їх компенсації. Комплексне бачення інституту реабілітації подає у монографічному дослідженні М. Шумило [5],у якому систематизовано процесуальні процедури, окреслено принципи відшкодування шкоди та розкрито місце реабілітації у структурі кримінального процесу. У пізнішій своїй праці [6] автор детально розглядає способи компенсації моральної шкоди, акцентуючи на необхідності формування єдиної судової практики та вироблення чітких критеріїв оцінювання психологічних наслідків незаконного переслідування.

Сукупність цих досліджень дозволяє розглядати реабілітацію як важливий чинник відновлення соціально-правової справедливості, водночас виявляючи низку проблем – брак емпіричних оцінок ефективності програм, недостатній розвиток механізмів державної підтримки та потребу в міждисциплінарному підході, який поєднує правові, соціальні й психологічні аспекти реінтеграції реабілітованих осіб.

Мета даного дослідження полягає у тому, щоб на основі аналізу наукових доробок вітчизняних та зарубіжних вчених правників, визначити і проаналізувати реабілітацію незаконно засуджених осіб як чинник відновлення соціально-правової справедливості.

Виклад основного матеріалу. Реабілітація незаконно засуджених осіб є важливим інститутом правової системи, який відіграє ключову роль у забезпеченні верховенства права, захисті прав людини та відновленні соціально-правової справедливості. Вона спрямована на виправлення судових помилок, відновлення честі, гідності та прав осіб, які постраждали від неправомірних дій органів досудового розслідування чи суду. У сучасних умовах трансформації правової системи України проблема реабілітації набуває особливої актуальності, оскільки саме від ефективності цього процесу залежить довіра суспільства до правосуддя, стабільність правового порядку та рівень демократичності держави.

Проблема реабілітації незаконно засуджених осіб посідає важливе місце в системі забезпечення прав людини та утвердження принципів соціально-правової справедливості. У сучасних умовах демократичного розвитку держави відновлення порушених прав громадян, які стали жертвами судових помилок або незаконних рішень правоохоронних органів, виступає одним із ключових напрямів правової політики. Реабілітація має не лише юридичний, а й соціальний вимір, адже спрямована на відновлення гідності особи, її статусу в суспільстві та довіри до правосуддя [3, с. 244].

Наукові дослідження підкреслюють, що ефективна система реабілітації є показником рівня правової держави, оскільки забезпечує реальне відшкодування моральних і матеріальних збитків, поновлення доброго імені та сприяє формуванню справедливого правопорядку. Водночас залишається актуальною проблема удосконалення нормативно-правового регулювання цього процесу, узгодження національних процедур із міжнародними стандартами захисту прав людини та підвищення ефективності діяльності органів, уповноважених на здійснення реабілітаційних заходів.

Реабілітація незаконно засуджених осіб виступає не лише юридичним механізмом відновлення порушених прав, а й важливим чинником зміцнення суспільної довіри до судової влади, утвердження принципів гуманізму, верховенства права та соціальної справедливості. Її значення виходить за межі окремого правового випадку, оскільки кожен акт реабілітації є підтвердженням здатності держави визнавати власні помилки, забезпечувати ефективний захист прав людини та гарантувати неповторення подібних порушень у майбутньому. Реабілітація формує позитивний імідж судової системи, демонструє реальне функціонування принципу невідворотності відповідальності посадових осіб, які допустили судову помилку, і водночас непорушність права кожного громадянина на справедливий суд.

У цьому контексті вона є своєрідним індикатором рівня демократичного розвитку держави, її моральної зрілості та поваги до людської гідності. Крім того, реабілітація виконує важливу соціальну функцію, сприяючи відновленню порушеної довіри між громадянином і державними інституціями. Вона знімає психологічне напруження, що виникає в суспільстві через випадки несправедливого засудження, повертає громадянам віру в неупередженість правосуддя та ефективність правових механізмів захисту. Для самої особи, яка зазнала незаконного переслідування, акт реабілітації означає повернення не лише втрачених прав, а й соціального статусу, честі, доброго імені. Тому ефективна система реабілітації це не лише складова правової держави, а й важлива умова формування суспільної стабільності, злагоди та взаємоповаги між громадянами і владою [1, с. 368].

Одним із ключових завдань правової держави є гарантування дотримання принципу верховенства права, який передбачає непорушність прав і свобод людини. Проте в умовах недосконалості судової системи, політичних переслідувань, корупційних впливів чи помилок правоохоронних органів можливими є випадки незаконного притягнення до кримінальної відповідальності та засудження невинних осіб. У таких ситуаціях важливою стає процедура реабілітації як юридичний і соціальний інститут, що спрямований на відновлення порушених прав, гідності та доброго імені громадян, а також на відновлення соціально-правової справедливості в суспільстві [2, с. 369].

Реабілітація незаконно засуджених осіб є складним процесом, який поєднує правовий, соціальний і моральний аспекти. Її сутність полягає не лише у визнанні судової помилки, а й у реальному поновленні прав людини, відшкодуванні завданих збитків, забезпеченні психологічної та соціальної адаптації постраждалих осіб. У сучасних умовах вона виконує функцію відновлення довіри до правосуддя, формує у громадян відчуття захищеності та впевненості у справедливості держави.

Водночас, на практиці реалізація прав реабілітованих осіб стикається з рядом проблем: тривалістю судових процедур, складністю доведення факту незаконного переслідування, недостатньою ефективністю механізмів компенсації та обмеженими соціальними гарантіями.

Суттєве значення має також соціально-психологічний аспект реабілітації. Люди, які зазнали незаконного засудження, часто переживають тривалі наслідки моральної травми, втрачають соціальні зв'язки, стикаються з упередженням з боку суспільства. Тому відновлення їхнього доброго імені має супроводжуватись комплексною підтримкою – юридичною, психологічною, соціальною. Ефективна реабілітація передбачає не лише формальне скасування вироку, а й створення умов для повноцінного повернення особи до суспільного життя [1, с. 368].

Реабілітаційний процес є показником рівня демократичності держави та ступеня її готовності визнавати і виправляти власні помилки. Він виступає практичним інструментом реалізації принципів соціально-правової справедливості, оскільки дозволяє відновити баланс між правом і моральністю, між владою та людиною. У цьому контексті реабілітація виконує не лише індивідуальну, а й суспільну функцію, адже кожен випадок незаконного засудження підриває авторитет судової влади, а кожен акт реабілітації – відновлює довіру до неї [4, с. 128].

Слід зазначити, що сучасні тенденції розвитку правової системи України вимагають удосконалення механізмів реабілітації. Йдеться про необхідність спрощення процедур, розширення кола осіб, які мають право на реабілітацію, забезпечення своєчасного і повного відшкодування завданої шкоди, а також підвищення рівня інформованості громадян про свої права. Важливо також запроваджувати державні програми соціальної реінтеграції реабілітованих осіб, спрямовані на їх працевлаштування, відновлення соціальних зв'язків і психологічну підтримку.

Питання реабілітації набуває особливого значення в контексті війни та політичних змін, коли зростає ризик неправомірних переслідувань, упереджених рішень і судових помилок. У такі періоди державні інституції перебувають під впливом нестабільності, інформаційного тиску, емоційного напруження та потреби швидкого ухвалення рішень, що часто призводить до порушення процесуальних норм і нехтування принципом презумпції невинуватості. Саме тому реабілітаційна діяльність у воєнний час стає критично важливою – вона забезпечує можливість відновлення справедливості навіть у надзвичайних умовах, коли інститути правосуддя зазнають серйозних випробувань.

У період воєнних дій держава повинна не лише гарантувати захист прав осіб, незаконно притягнутих до відповідальності, а й створити умови для оперативного перегляду сумнівних вироків і рішень. Це вимагає ефективної роботи спеціальних комісій, незалежних органів контролю та правозахисних інституцій, які можуть забезпечити неупереджене розслідування фактів судових помилок. Важливо також забезпечити доступ до правової допомоги для постраждалих і створити реальні механізми компенсації моральних та матеріальних збитків. Такий підхід не лише відновлює права окремих осіб, але й зміцнює авторитет правової системи, демонструючи її здатність діяти справедливо навіть у кризових обставинах.

Окрім того, у післявоєнний період питання реабілітації набуває ще більшої ваги як елемент національного відновлення та соціального примирення. Реабілітація незаконно засуджених осіб має стати символом відновлення довіри до держави, правосуддя та демократичних цінностей. Вона сприяє формуванню нових стандартів правової культури, де головними орієнтирами є повага до людської гідності, справедливість і відповідальність держави перед своїми громадянами. Таким чином, ефективна система реабілітації у воєнний і післявоєнний час виступає не лише засобом правового захисту, а й ключовим чинником суспільного зцілення, консолідації нації та зміцнення віри у верховенство права.

Висновки. Отже, реабілітація незаконно засуджених осіб є не лише юридичним актом, а глибоким соціально-моральним процесом, спрямованим на утвердження гуманізму, законності та справедливості. Вона символізує спроможність держави визнавати власні помилки, відновлювати порушені права людини та забезпечувати реальне втілення принципів верховенства права. Цей процес охоплює не лише юридичне визнання невинуватості особи, але й моральну сатисфакцію, компенсацію завданої шкоди, соціальну підтримку та психологічну реадаптацію постраждалих.

Відповідно, реабілітація є важливим елементом відновлення соціальної справедливості, що має безпосередній вплив на стабільність і довіру до державних інституцій. Реабілітаційна політика в демократичній державі має бути спрямована на формування системи, здатної не лише усунути наслідки судових помилок, а й запобігати їх повторенню. Це вимагає підвищення професійної етики суддів і слідчих, створення незалежних механізмів контролю за діяльністю правоохоронних органів, удосконалення процедур перегляду судових рішень та забезпечення ефективного доступу реабілітованих до правової допомоги. Важливо також забезпечити суспільне усвідомлення важливості проблеми реабілітації як питання не окремих випадків, а загальнодержавної політики зміцнення законності та соціальної справедливості.

Реабілітаційний процес є показником рівня демократичності держави та ступеня її готовності визнавати і виправляти власні помилки. Він виступає практичним інструментом реалізації принципів соціально-правової справедливості, оскільки дозволяє відновити баланс між правом і моральністю, між владою та людиною. У цьому контексті реабілітація виконує не лише індивідуальну, а й суспільну функцію, адже кожен випадок незаконного засудження підриває авторитет судової влади, а кожен акт реабілітації – відновлює довіру до неї.

Таким чином, ефективна реабілітація незаконно засуджених осіб є показником рівня цивілізованості держави, її готовності визнати та виправити власні помилки. Вона сприяє відновленню довіри громадян до правосуддя, зміцненню демократичних інститутів і розвитку культури прав людини. Лише через комплексний підхід до реабілітації, поєднання правових, соціальних, психологічних і моральних заходів, можливо досягти справжнього відновлення соціально-правової рівноваги в суспільстві та забезпечити сталий розвиток демократичної держави, у центрі якої стоїть людина та її гідність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кравчук І.І., Якимчук І.С. Реабілітація незаконно засуджених у кримінальному провадженні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. № 7. С. 367–370. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-7/92.
2. Наумова А.О. Умови і процесуальні підстави виникнення права на реабілітацію: проблеми законодавства і практики. *Шлях успіху і перспективи розвитку.* 2020. № 6. С. 366–369. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/dc67a0d3-bd0b-4b80-9981-6efc1bfea187/content.
3. Осьмак А. Інститут реабілітації незаконно засуджених осіб як важлива компонента розвитку правової системи України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки».* № 1 (41), 2024. С. 243–248. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2024/may/35145/36.pdf.
4. Суховіліна А.О. Усунення наслідків моральної шкоди реабілітованому: проблеми теорії та практики. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди «Право».* 2012. Вип.18. С. 126–130.
5. Шумило М.Є. Реабілітація в кримінальному процесі України: монографія. Харків: Арсіс. 2001. 320 с.
6. Шумило М. Є. Способи компенсації моральної шкоди, завданої особі незаконним кримінальним переслідуванням. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право».* 2010. № 1. С. 3–4. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2010/n1/10smynkp.pdf.

УДК 347.918:340.134
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.84

МЕДІАЦІЯ ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ СПОСІБ ВИРІШЕННЯ ПРАВОВИХ СПОРІВ: АКТУАЛЬНІ-ПИТАННЯ

Герич А.Й.,
кандидат юридичних наук, доцент,
юридичний факультет,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;
ORCID: 0009-0000-9600-0125

Герич А.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0002-2574-5271

Герич А.Й., Герич А.В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення правових спорів: актуальні-питання.

Вказується, процеси європейської інтеграції та трансформація правової системи України зумовлюють необхідність розвитку альтернативних механізмів урегулювання конфліктів, серед яких медіація займає особливу позицію. Попри ухвалення Закону України «Про медіацію» та нормативне оформлення цього інституту, реальне використання медіаційних процедур на практиці залишається обмеженим. Така ситуація пояснюється комплексом факторів, зокрема традиційно усталеною.

Стаття присвячена теоретико-правовому аналізу медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів. Досліджено окремі питання історичних передумов становлення інституту посередництва, починаючи від практики Стародавньої Греції та Римського права до сучасних форм медіації. Проаналізовано етимологію терміна «медіація» та різноманітність підходів до його визначення залежно від галузі наукового знання.

Розглянуто еволюцію співвідношення судового примирення та традиційного правосуддя. Встановлено, що протягом тривалого історичного періоду ідея примирення залишалася на периферії судочинства, де домінувала охоронна функція держави та імперативні методи урегулювання конфліктів. Особливу увагу приділено аналізу моделі судочинства радянської доби, в умовах якої розвиток примирювальних процедур не набув практичного значення через функціонування суду як виключного органу правосуддя та формування теоретичної моделі «владних відносин».

Обґрунтовано, що сучасні тенденції розвитку правових систем засвідчують поступову зміну парадигми: примирювальні процедури дедалі частіше розглядаються як повноцінна складова системи доступу до правосуддя. Визначено, що значення медіації для судової системи України не обмежується зменшенням навантаження на суди, а сприяє якісному вдосконаленню правосуддя та зміцненню суспільної довіри до правової системи.

Систематизовано основоположні принципи медіації: добровільності, конфіденційності, нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора, самовизначення та рівності прав сторін. Розкрито зміст кожного принципу та його значення для результативного врегулювання конфлікту. Сформульовано висновок про необхідність подальшого розвитку інституту медіації шляхом законодавчого удосконалення та формування відповідної правової культури суспільства.

Ключові слова: медіація, альтернативне вирішення спорів, посередництво, медіатор, примирювальні процедури, принципи медіації, мирова угода, правосуддя, судочинство.

Gerych A.Y., Gerych A.V. Mediation as an alternative method of resolving legal disputes: topical issues.

It is indicated that the processes of European integration and the transformation of the legal system of Ukraine determine the need to develop alternative mechanisms for resolving conflicts, among which mediation occupies a special position. Despite the adoption of the Law of Ukraine "On Mediation" and the regulatory design of this institution, the actual use of mediation procedures in practice remains limited. This situation is explained by a complex of factors, in particular traditionally established ones.

The article is devoted to the theoretical and legal analysis of mediation as an alternative method of resolving legal disputes. Separate issues of the historical prerequisites for the formation of the institution of mediation are investigated, starting from the practice of Ancient Greece and Roman law

to modern forms of mediation. The etymology of the term "mediation" and the variety of approaches to its definition depending on the field of scientific knowledge are analyzed.

The evolution of the relationship between judicial conciliation and traditional justice is considered. It is established that for a long historical period the idea of reconciliation remained on the periphery of the judiciary, where the protective function of the state and imperative methods of conflict resolution dominated. Particular attention is paid to the analysis of the model of the judiciary of the Soviet era, in which the development of conciliation procedures did not acquire practical significance due to the functioning of the court as an exclusive body of justice and the formation of a theoretical model of «power relations».

It is substantiated that modern trends in the development of legal systems indicate a gradual change in the paradigm: conciliation procedures are increasingly considered as a full-fledged component of the system of access to justice. It is determined that the importance of mediation for the judicial system of Ukraine is not limited to reducing the burden on the courts, but contributes to the qualitative improvement of justice and strengthening public trust in the legal system.

The fundamental principles of mediation are systematized: voluntariness, confidentiality, neutrality, independence and impartiality of the mediator, self-determination and equality of rights of the parties. The content of each principle and its significance for effective conflict resolution are revealed. A conclusion is formulated on the need for further development of the institution of mediation through legislative improvement and the formation of an appropriate legal culture of society.

Key words: mediation, alternative dispute resolution, mediation, mediator, conciliation procedures, principles of mediation, peace agreement, justice, judicial proceedings.

Постановка проблеми. Сучасні євроінтеграційні процеси та реформування правової системи України актуалізують питання впровадження альтернативних способів вирішення спорів, серед яких особливе місце посідає медіація. Незважаючи на прийняття Закону України «Про медіацію» та законодавче закріплення цього інституту, практичне застосування медіаційних процедур залишається недостатньо поширеним. Це зумовлено низкою чинників, зокрема історично сформованою самодостатністю судової системи, її консервативним характером та певним опором до інноваційних перетворень. Водночас зростання навантаження на суди, тривалість судових процесів та значні фінансові витрати сторін засвідчують необхідність розвитку примирювальних механізмів як повноцінної складової системи доступу до правосуддя. Актуальність дослідження посилюється потребою теоретичного осмислення правової природи медіації, її принципів та місця у системі захисту порушених прав.

Метою дослідження є аналіз деяких аспектів медіації як альтернативного способу вирішення правових спорів, з'ясування її правової природи, історичних передумов становлення та основоположних принципів здійснення, а також визначення ролі медіації у сучасній системі правосуддя України.

Проблематика медіації як альтернативного способу вирішення спорів привертає значну увагу вітчизняних та зарубіжних науковців, що зумовлено актуальністю впровадження примирювальних процедур у правову систему України.

Загальнотеоретичні аспекти медіації як соціально-правового явища досліджували М. Поліщук, яка у дисертаційному дослідженні комплексно проаналізувала медіацію як спосіб вирішення цивільно-правових спорів, а також Н. Шишка, яка розглядала проблеми праворозуміння поняття «медіація» як альтернативної форми вирішення спорів. Питання поняття, видів та характерних рис медіації висвітлено у працях О. Іванова.

Альтернативні способи вирішення спорів у контексті розвитку правової системи України стали предметом наукових розвідок С. Герасимчук та Л. Швецової. Зокрема, С. Герасимчук дослідила переваги та недоліки медіації як одного з видів альтернативного вирішення спорів, тоді як Л. Швецова проаналізувала альтернативні способи вирішення сімейних конфліктів.

Вплив медіації на правову культуру суспільства та її роль у сучасній правовій системі розглядали Т. Подковенко та В. Слома. Окремі аспекти співвідношення медіації з традиційним судочинством та перспективи її впровадження в Україні висвітлено у публікації Л. Калмикової.

Серед зарубіжних досліджень фундаментальне значення мають праці Х. Бесемера, який визначив медіацію як технологію посередництва у вирішенні конфліктів, а також К. Мура, який розробив практичні стратегії врегулювання спорів. Теоретичні засади переговорного процесу та досягнення угод викладено у класичній праці Р. Фішера, В. Юрі та Б. Паттона. Комплексний аналіз різних форм вирішення спорів – переговорів, медіації, арбітражу – представлено у колективній монографії С. Голдберга, Ф. Сандера, Н. Роджерс та С. Коула. Особливості правових систем країн Східної Європи, зокрема в контексті розвитку примирювальних процедур, аналізувала, зокрема, І. Марковіц.

Виклад основного матеріалу. Альтернативні способи вирішення спорів як інститут позасудового врегулювання конфліктів набули значного поширення у більшості країн світу та є усталеною практикою захисту порушених прав. Україна, обравши курс на інтеграцію до європейського правового простору та послідовно імплементуючи норми міжнародного права, закріпила альтернативні способи вирішення спорів у національному законодавстві. Варто зазначити, що медіація є лише одним із альтернативних способів вирішення спорів. До цієї групи також належать переговори, арбітраж, третейське судочинство, незалежна експертна оцінка, консиліація (примирення), мед-арб та інші процедури позасудового врегулювання [1, с. 270].

Альтернативне вирішення спорів (англ. Alternative Dispute Resolution, ADR) є узагальнюючим поняттям, що охоплює широкий спектр процедур урегулювання спорів та конфліктів поза межами судової системи. У європейській практиці паралельно використовуються й інші терміни, зокрема «ефективне вирішення спорів» (англ. Effective Dispute Resolution, EDR) та «дружнє вирішення спорів» (англ. Amicable Dispute Resolution). Альтернативні способи вирішення спорів набули широкого застосування у світовій практиці як дієва альтернатива традиційному судочинству, оскільки дозволяють урегулювати спір у коротші строки, з меншими фінансовими витратами та із забезпеченням конфіденційності процедури [2, с. 58].

Практика посередництва у вирішенні спорів має глибокі історичні корені. У Стародавній Греції функціонував інститут посередників, яких називали «proxenetas». Римське право, починаючи з Кодексу Юстиніана (530–533 рр.), офіційно визнавало посередництво як спосіб урегулювання конфліктів. Примітно, що римляни використовували розгалужену термінологію для позначення посередника: internuncius, medium, intercessor, philantropus, interpolator, conciliator, interlocutor, interpres, mediator. Така термінологічна різноманітність свідчить про значне поширення та диференціацію посередницьких функцій у римському суспільстві [3, с. 90].

Термін «медіація» етимологічно походить від латинського слова «mediatio», що означає посередництво. Аналогічне значення зберігається і в сучасних європейських мовах: англійською – «mediation», французькою – «médiation». Багатоаспектність цього явища зумовлює різноманітність підходів до його визначення залежно від галузі наукового знання. Зокрема, у соціальній психології медіацію розглядають як специфічну форму врегулювання спірних питань і конфліктів, спрямовану на узгодження інтересів сторін за участі нейтрального посередника [3].

Х. Бесемер визначив медіацію як технологію посередництва у вирішенні конфлікту за участю нейтральної третьої сторони, яку визнають усі сторони [4, с. 14].

Протягом багатьох століть ідея судового примирення залишалася на периферії правосуддя – державної діяльності, спрямованої на владне вирішення спорів, захист громадського правопорядку та суб'єктивних прав громадян. Охоронна функція держави традиційно домінувала у судочинстві, що зумовлювало пріоритетність імперативних методів урегулювання конфліктів [5, с. 7].

Водночас сучасні тенденції розвитку правових систем засвідчують поступову зміну цієї парадигми. Зростання навантаження на судову систему, тривалість судових процесів та значні фінансові витрати сторін актуалізували пошук альтернативних механізмів вирішення спорів. Примирювальні процедури, зокрема медіація, дедалі частіше розглядаються не як другорядний інструмент, а як повноцінна складова системи доступу до правосуддя. Така трансформація відображає загальносвітову тенденцію до гуманізації правових відносин та визнання права сторін на самостійне врегулювання власних конфліктів за сприяння нейтрального посередника.

Цікавим з огляду на досліджувану проблематику є бачення низки вчених щодо ролі медіації у правовій системі. Зокрема, в науковій літературі можна знайти підхід, який визначає суд як «хранителя чинного права», що водночас у процесі правозастосування «продовжує бути також творцем нового права». Прихильники цієї позиції переконані, що народ із розвиненою правосвідомістю має цікавитися своїм судом та дорожити ним як хранителем і органом свого правопорядку [6, с. 11].

Натомість інші дослідники констатують певну трансформацію функціонального призначення судової влади. На їхню думку, функція вирішення конфліктів, яка історично зберігалася за судом протягом багатьох століть, поступово відступає на другий план. Пріоритетного значення набуває функція охорони встановлених законом приписів як публічно-правового, так і приватноправового характеру. Така зміна акцентів зумовлює потребу в розвитку альтернативних механізмів урегулювання спорів, здатних ефективно виконувати примирювальну функцію, яку традиційне судочинство дедалі менше реалізує на практиці [6, с. 12].

Ряд вчених, досліджуючи практику судів щодо примирення, доходять висновку, що примиритель має насамперед встановити матеріальну істину у справі, аби запропонувати сторонам оптимальний варіант примирення. Під встановленням матеріальної істини дослідники розуміють визначення фактичних обставин справи, констатацію факту порушення суб'єктивного права та з'ясування можливості його добровільного відновлення порушником.

Водночас автори звертають увагу на певну суперечність, притаманну процедурі примирення: сторони, побоюючись, що їхні заяви можуть бути використані як підстава майбутнього судового рішення, виявляють обережність у своїх поясненнях. Саме взаємне побоювання програти справу у разі її передання на розгляд суду є основною причиною, що спонукає сторони до укладення мирової угоди. Якщо ж право однієї зі сторін є безспірним, мирова угода для неї втрачає сенс – стає, за висловом автора, «sine causa» (безпідставною) [7, с. 300].

Взаємність поступок становить необхідну передумову врегулювання спору та є прямим наслідком того, що обидві сторони усвідомлюють ризик несприятливого для себе результату судового розгляду. Сутність мирової угоди, відповідно, зводиться до того, що кожна сторона відступає від частини власних вимог, одночасно визнаючи обґрунтованість частини вимог протилежної сторони. У підсумку кожен учасник спору отримує менше, ніж міг би отримати у разі повного задоволення його позовних вимог судом, однак натомість убезпечує себе від ризику цілковитого програшу справи [8, с. 33].

Окремі дослідники, розмірковуючи над необхідністю дотримання дисципліни під час судового розгляду, висловлюють критичне ставлення до дій суду щодо процедури примирення сторін. Зокрема, існує позиція, згідно з якою під час засідання арбітражу порушників господарської дисципліни слід називати своїми іменами, не примиряти, а давати найсуворішу оцінку їхнім діям [9, с. 57].

Інші представники процесуальної думки частково погоджуються з такою позицією, водночас наполягаючи на тому, що примирення є однією з основних рис розгляду справ у судах. При цьому вони застерігають від звуження сутності судового процесу виключно до примирення суб'єктів конфлікту. За такого підходу судовий процес неминуче втратить риси юрисдикційного провадження та перетвориться на своєрідну процедуру примирення, що є неприпустимим з точки зору завдань правосуддя. Крім того, слід враховувати, що далеко не всі конкретні спори можуть бути врегульовані шляхом примирення сторін – існують категорії справ, де владне судове рішення залишається єдино можливим способом захисту порушених прав [10, с. 81-82].

Цікавим є дослідження моделі судочинства радянської доби з позиції її впливу на суспільство. Окремі науковці доходять висновку, що прийнята в радянській системі активна охоронна роль суду офіційно не надавала йому можливості втручатися у питання укладення сторонами мирової угоди та здійснювати діяльність, спрямовану на схиляння їх до примирення. Водночас таке обмеження, на думку дослідників, частково компенсувалося «виховною роллю радянського суду» [11, с. 17].

Інші вчені, аналізуючи модель судочинства радянського періоду, акцентують увагу на наданих суду можливостях щодо профілактики правопорушень. Зокрема, наголошувалося, що роль суду полягає не лише у примусі до певної поведінки, а й у вихованні широких мас населення. При цьому підкреслювалося, що керівництво суспільними процесами забезпечується насамперед методом переконання як основним способом впливу. Така концепція відображала ідеологічні засади радянської правової системи, де суд розглядався не стільки як арбітр у спорі між сторонами, скільки як інструмент реалізації державної політики та формування належної правосвідомості громадян [12, с. 33].

В умовах радянської держави розвиток примирювальних процедур та посилення ролі суду як інституту, що сприяє примиренню учасників спору, не набув практичного значення. Це пояснювалося тим, що суд функціонував як виключний орган правосуддя, тоді як значна частина конфліктів вирішувалася поза судовою системою. Водночас саме у цей історичний період формується теоретична модель «владних відносин», яка обґрунтовує специфічний характер процесуальних зв'язків між судовим органом та іншими учасниками провадження. Внаслідок цього суд остаточно утвердився як владний суб'єкт, що займає домінуюче становище щодо сторін процесу та виконує активну функцію у розв'язанні приватноправового конфлікту за умов відносно обмеженої ініціативи самих сторін. Концепція примирення учасників спору, яка продовжувала існувати і в цей період, опинилася на периферії правозастосовної практики, поступившись центральним місцем традиційному правосуддю [13, с. 514].

Отже, для судової системи України доцільність та необхідність впровадження медіації на сучасному етапі може здаватися недостатньо обґрунтованою. Це зумовлено тим, що судова система тривалий час функціонувала як автономний та самодостатній інститут, що сформувало її консервативний характер та певний опір до будь-яких інноваційних перетворень. Проте значення медіації для судової системи не обмежується лише зменшенням навантаження на суди – аргументом, який найчастіше наводиться першим і є найбільш поширеним при обговоренні переваг медіації для судочинства. Значно важливішим є те, що медіація сприяє якісному вдосконаленню правосуддя, розширенню можливостей доступу громадян до справедливого вирішення спорів, а також зміцненню та підтриманню суспільної довіри до правової системи держави в цілому.

Таким чином, медіація – переговори сторін за участю третьої особи – медіатора, який, здійснюючи загальне керівництво процедурою, допомагає сторонам налагодити комунікацію між собою та самостійно досягти максимально ефективних домовленостей зі спірних питань, однак не має повноважень на вирішення спору.

При цьому, принципи медіації становлять фундаментальну основу її здійснення. У науковій літературі вони характеризуються як базові та визначальні засади, керівні положення та правові ідеї, що формують підґрунтя для проведення медіаційної процедури та спрямовані на результативне врегулювання конфлікту між учасниками з досягненням взаємоприйнятного результату. Серед них:

принцип добровільності передбачає, що учасники спору самостійно, без будь-якого зовнішнього тиску, приймають рішення про застосування медіації для врегулювання розбіжностей. Сторони наділені правом завершити медіаційний процес на будь-якому його етапі. При цьому відсутність досягнення домовленості щодо спірних питань у ході медіації не обмежує право сторін на судовий захист порушених прав. Цей принцип поширюється також на медіатора: за умови усвідомлення неможливості продуктивної взаємодії у медіаційному просторі, відсутності у сторін реального прагнення до вирішення конфлікту або за наявності інших обставин, що перешкоджають ефективному проведенню процедури, посередник має право припинити переговори та вийти з процесу;

принцип конфіденційності зобов'язує учасників медіаційного процесу не розголошувати отриману інформацію, за винятком випадків, передбачених законодавством або взаємною домовленістю сторін. Згідно із Законом України «Про медіацію» до конфіденційної належить уся інформація, отримана під час підготовки та проведення медіації, включаючи відомості про пропозиції та готовність учасників конфлікту до участі у процедурі, фактичні обставини, висловлені позиції та пропозиції сторін щодо врегулювання спору, а також зміст досягнутої угоди;

принцип нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора вимагає від посередника утримуватися від надання переваг будь-якій стороні спору. Нейтральність медіатора має двоаспектний характер: по-перше, він діє безсторонньо щодо учасників конфлікту; по-друге, посередник є незаінтересованою особою стосовно змісту спору та не має власного інтересу щодо умов потенційної угоди. Законодавство встановлює низку обмежень для медіатора: заборону поєднання функцій посередника з іншими процесуальними ролями в одному спорі; надання консультацій чи рекомендацій щодо суті конфлікту; прийняття рішень замість сторін; виконання функцій представника або захисника будь-якої сторони у судовому, третейському чи арбітражному провадженні, де він виступає або виступав медіатором;

принцип самовизначення та рівності прав сторін передбачає, що учасникам медіації належить право обирати посередника, визначати коло питань для обговорення та вирішувати інші процедурні аспекти. Сторони залучені до медіаційного процесу рівно настільки, наскільки вони самі того бажають. Вони не передають повноваження щодо розв'язання спору посереднику. Медіатор позбавлений права оцінювати правомірність позицій сторін чи ухвалювати рішення – його завдання полягає у сприянні пошуку можливих варіантів урегулювання конфлікту. Посередник може акцентувати увагу сторін на їхніх інтересах або ставити запитання, що допомагають виявити справжні потреби учасників [15, с. 90-91].

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що медіація є ефективним альтернативним способом вирішення спорів, який має глибокі історичні корені та набув широкого застосування у світовій практиці. Медіація являє собою переговорний процес за участю нейтрального посередника – медіатора, який сприяє налагодженню комунікації між сторонами та допомагає їм самостійно досягти взаємоприйнятних домовленостей, не маючи при цьому повноважень на вирішення спору по суті. На відміну від традиційного судочинства, медіація забезпечує врегулювання конфлікту у коротші строки, з меншими фінансовими витратами та гарантуванням конфіденційності процедури.

Функціонування медіації базується на системі основоположних принципів, які становлять фундаментальну основу її здійснення. До них належать: принцип добровільності, що передбачає вільне волевиявлення сторін щодо участі у процедурі та можливість її припинення на будь-якому етапі; принцип конфіденційності, який зобов'язує учасників не розголошувати отриману інформацію; принцип нейтральності, незалежності та неупередженості медіатора; принцип самовизначення та рівності прав сторін. Дотримання цих принципів є необхідною передумовою результативного врегулювання конфлікту.

Значення медіації для судової системи України не обмежується лише зменшенням навантаження на суди. Впровадження медіаційних процедур сприяє якісному вдосконаленню правосуддя, розширенню можливостей доступу громадян до справедливого вирішення спорів та зміцненню суспільної довіри до правової системи держави. Звичайно ж, подальший розвиток інституту медіації потребує

не лише законодавчого удосконалення, а й формування відповідної правової культури та усвідомлення переваг примирювальних процедур як повноцінної альтернативи традиційному судочинству.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Герасимчук С. С. Медіація як один із видів альтернативного вирішення спорів: визначення, переваги та недоліки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2024. Вип. 82, ч. 1. С. 270–274. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.82.1.41.
2. Швецова Л. Альтернативні способи вирішення спорів. Вісник НААУ № 1-2 2024. С. 57–66. URL: https://www.researchgate.net/publication/388730817_Alternativni_sposobi_virisenna_simejnih_konfliktiv_v_konteksti_rozvitku_pravovoi_sistemi_Ukraini.
3. Слома В.В Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. № 4(36). 2023. с. 89–93. DOI: https://doi.org/10.35774.
4. Besemer Ch. Mediation: Vermittlung in Konflikten. Karlsruhe : Stiftung Gewaltfreies Leben, 1993. 144 s.
5. Поліщук М.Я. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2017. 18 с.
6. Подковенко Т.О. Медіація як один з альтернативних способів вирішення спорів та її вґплив на правову культуру суспільства. Актуальні проблеми правознавства. 2019. № 1 (17). С. 11–16. URL: доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/aprpr_2019_1_4.
7. Шишка Н. В. Поняття «медіація» як альтернативна форма вирішення спорів: до проблеми праворозуміння. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 4. С. 297–301. URL: http://www.lsej.org. ua/4_2021/74.pdf.
8. Moore Ch. W. The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict. 4th ed. San Francisco : Jossey-Bass, 2014. 704 p.
9. Fisher R., Ury W., Patton B. Getting to Yes: Negotiating Agreement Without Giving In. 3rd ed. New York : Penguin Books, 2011. 240 p.
10. Goldberg S.B., Sander F.E.A., Rogers N.H., Cole S.R. Dispute Resolution: Negotiation, Mediation, Arbitration, and Other Processes. 7th ed. New York : Wolters Kluwer, 2020. 672 p.
11. Іванов О.О. Поняття, види та характерні риси медіації як соціально-правового явища. *Морська безпека та оборона*. 2023. № 1. С. 16–20. URL: https://msd.oduvs.od.ua/index.php/msd.
12. Калмикова Л. Медіація: модний тренд чи нагальна потреба? *Вісник НААУ.* № 12 (97). 2023. С. 32–40. URL: https://unba.org.ua/publications/8689-mediaciya-modnij-trend-chi-nagal-na-potreba.html.
13. Markovits I. Law or Order – Constitutionalism and Legality in Eastern Europe. *Stanford Law Review*. 1982. Vol. 34. P. 513–515. URL: https://www.jstor.org/stable/1228484.
14. Бєлов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/244608.
15. Бєлов Д.М., Бєлова М.В. Роль та місце інституту адвокатури в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина. *Аналітично-порівняльне право*. №6. 2022. С. 42–49. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/273521.
16. Слома В. Медіація як спосіб вирішення цивільно-правових спорів. *Актуальні проблеми правознавства*. 2023. Вип. 4 (36). С. 89–93. DOI: 10.35774/app2023.04.089.

УДК: 342.9:004.8:343.352
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.85

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ У СИСТЕМАХ АВТОМАТИЗОВАНОГО ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ (АПР) ЯК ПРЕВЕНЦІЯ КОРУПЦІЙНИХ РИЗИКІВ

Головацький Н.Т.,
старший викладач кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0003-3593-6143

Головацький Н.Т. Адміністративно-правові механізми захисту персональних даних у системах автоматизованого прийняття рішень (апр) як превенція корупційних ризиків.

Вказується, Україна обрала стратегічний курс на цифрову трансформацію державного управління та сфери адміністративних послуг, що зумовлює дедалі ширше впровадження систем автоматизованого прийняття рішень (АПР). Така модернізація є вкрай необхідною для оптимізації діяльності адміністративних органів, скорочення бюрократичних процедур, а також протидії побутовій корупції, джерелом якої нерідко стає дискреційний характер повноважень чиновників.

В умовах стратегічного курсу України на цифровізацію публічного управління та надання адміністративних послуг, все частіше використовуються системи автоматизованого прийняття рішень (АПР), що є необхідним для підвищення ефективності та усунення побутової корупції. Проте, технологічна трансформація спричинила виникнення нового, складного адміністративно-правового конфлікту, який проявляється через недосконалість чинного національного законодавства. Дослідження акцентує увагу на кризі адміністративної відповідальності: відсутність прозорості в роботі алгоритмів та неможливість ефективно застосувати адміністративну відповідальність до суб'єкта владних повноважень через приховану обґрунтованість рішення «чорним ящиком». Цей фактор створює підґрунтя для виникнення явища «Алгоритмічної корупції», яка є системною та не піддається контролю через традиційні механізми. Метою статті є комплексне адміністративно-правове обґрунтування необхідності впровадження механізмів алгоритмічної підзвітності в публічне управління та проведення порівняльно-правового дослідження міжнародних стандартів, зокрема Регламенту ЄС № 2016/679 (GDPR), для виявлення найбільш ефективних практик захисту персональних даних у контексті АПР. Проведене дослідження встановило, що адміністративно-правова природа рішення АПР знаходиться у протиріччі з традиційним поняттям суб'єкта владних повноважень (СВП), оскільки відсутність людини як суб'єкта відповідальності створює зону адміністративної безкарності. Порівняльний аналіз чинного GDPR засвідчив, що українське законодавство лише декларативно закріплює право на людську інтервенцію, але не містить ефективної адміністративно-процедурної інфраструктури для його реалізації. Наукова новизна та практична значущість роботи полягає у формулюванні конкретних пропозицій щодо гармонізації національного законодавства, зокрема Закону України «Про адміністративну процедуру».

Ключові слова: автоматизоване прийняття рішень (АПР), адміністративна процедура, алгоритмічна підзвітність, корупційні ризики, захист персональних даних, право на пояснення, алгоритмічна корупція, оцінка впливу алгоритму (ОАВА), Регламент ЄС (GDPR).

Holvatskyi N.T. Administrative and legal mechanisms for protecting personal data in automated decision-making systems (ADR) as a prevention of corruption risks.

It is indicated that Ukraine has chosen a strategic course for the digital transformation of public administration and the sphere of administrative services, which leads to the increasingly widespread implementation of automated decision-making systems (ADR). Such modernization is extremely necessary for optimizing the activities of administrative bodies, reducing bureaucratic procedures, and combating domestic corruption, the source of which is often the discretionary nature of the powers of officials.

Under Ukraine's strategic course toward the digitalization of public administration and the provision of administrative services, Automated Decision-Making (ADM) systems are increasingly utilized. This process is essential for enhancing the efficiency of administrative bodies, eliminating bureaucracy,

and combating common corruption stemming from officials' discretionary powers. However, this technological transformation has led to a new and complex administrative and legal conflict, stemming from the imperfection of current national legislation. The research focuses on the crisis of administrative accountability: the lack of transparency in the operation of algorithms and the inability to effectively apply administrative liability to the Subject of Authority (SA) due to the hidden justification of the decision by a «black box.» This factor creates the basis for the emergence of «Algorithmic Corruption,» which is systemic and impervious to traditional control mechanisms. The article aims to provide a comprehensive administrative and legal justification for the necessity of implementing algorithmic accountability mechanisms in public administration and to conduct a comparative legal analysis of international standards, particularly EU Regulation No. 2016/679 (GDPR), to identify the most effective practices for personal data protection in the context of ADM. The study established that the administrative and legal nature of an ADM decision contradicts the traditional concept of the Subject of Authority, as the absence of a human subject of responsibility creates a zone of administrative impunity. A comparative analysis of the current GDPR demonstrated that Ukrainian legislation only declaratively enshrines the right to human intervention but lacks the effective administrative and procedural infrastructure for its implementation. The scientific novelty and practical significance of the work lie in formulating concrete proposals for harmonizing national legislation, specifically the Law of Ukraine «On Administrative Procedure,» to integrate procedural safeguards into the administrative process.

Keywords: Automated Decision-Making (ADM); Administrative Procedure; Algorithmic Accountability; Corruption Risks; Personal Data Protection; Right to Explanation; Algorithmic Corruption; Algorithmic Impact Assessment (AIA); EU Regulation (GDPR).

Постановка проблеми. В умовах стратегічного курсу України на цифровізацію публічного управління та надання адміністративних послуг, все частіше використовуються системи автоматизованого прийняття рішень (АПР). Цей процес є життєво необхідним для підвищення ефективності адміністративних органів, усунення бюрократії та боротьби з побутовою корупцією, що виникає через дискреційні повноваження посадових осіб.

Проте, технологічна трансформація адміністративної сфери спричинила виникнення нового, більш складного адміністративно-правового конфлікту, який проявляється через недосконаліть законодавчого забезпечення, оскільки чинне національне законодавство, включаючи Закон України «Про захист персональних даних», є загальним і не містить деталізованого адміністративно-правового регулювання щодо використання алгоритмів для індивідуального прийняття рішень. Це стосується, зокрема, практичної реалізації права на пояснення та права на людську інтервенцію у випадку незгоди з рішенням АПР. Також присутність виникнення явища «Алгоритмічної корупції», тобто відсутність прозорості в роботі алгоритмів створює ризик внесення свідомих упереджень (bias) у вихідні дані або критерії функціонування системи. Така маніпуляція, призводить до неправомірного надання переваг (чи відмови) окремим суб'єктам, є формою прихованої, системної корупції, яка практично не піддається контролю через традиційні механізми адміністративного оскарження. І також варто відзначити кризу адміністративної відповідальності, тобто у ситуації, коли рішення формально є законним, але його фактична обґрунтованість прихована «чорним ящиком» алгоритму, неможливо ефективно застосувати адміністративну відповідальність до суб'єкта владних повноважень. Це підриває принцип адміністративної законності та довіри громадян до електронного урядування.

Таким чином, існує гостра необхідність у розробці комплексних адміністративно-правових механізмів, які б, з одного боку, забезпечили високий рівень захисту персональних даних при використанні АПР, а з іншого – гарантували прозорість та алгоритмічну підзвітність як фундаментальні антикорупційні запобіжники. Без цього цифровізація може стати джерелом нових корупційних ризиків та викликів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання адміністративно-правового регулювання у сфері цифровізації є предметом активних наукових дискусій в Україні. Значна частина досліджень зосереджена на загальних аспектах ефективності електронного урядування та оптимізації надання адміністративних послуг, зокрема, у працях таких вчених, як В. Авер'янов, А. Вишневський, Т. Коломоєць. Ці науковці закладають фундаментальні основи розуміння трансформації адміністративного права в умовах технологічних змін. Паралельно активно розвивається напрямок, присвячений захисту персональних даних та інформаційному праву. Праці таких дослідників, як О. Поляк, В. Гусєв та І. Ковбас, ґрунтовно вивчають правові засади обробки даних, доступу до публічної інформації та загальні гарантії права на приватність в цифровому середовищі. Окремо досліджується і сфера антикорупційного регулювання, де вчені аналізують адміністративну відповідальність та процедури прозорості (зокрема, Т. Коломоєць та І. Венедіктова).Однак, більшість

останніх публікацій вивчають ці сфери ізольовано. Зокрема, недостатньо уваги приділено саме інтегративному адміністративно-правовому аналізу, який поєднує: а) особливості АПР як джерела адміністративних рішень; б) недоліки існуючих процедур захисту персональних даних (зокрема, права на пояснення) у Законі України «Про адміністративну процедуру»; в) прямий зв'язок між цією процедурною непрозорістю та корупційними ризиками на етапі розробки та впровадження алгоритмів. Таким чином, існує наукова прогалина у розробці чітких, юридично зобов'язуючих адміністративно-правових механізмів алгоритмічної підзвітності та людської інтервенції як необхідних антикорупційних запобіжників.

Мета статті полягає у комплексному адміністративно-правовому обґрунтуванні необхідності впровадження механізмів алгоритмічної підзвітності в публічне управління та проведенні порівняльно-правового аналізу міжнародних стандартів (зокрема, досвіду Європейського Союзу щодо Загального регламенту про захист даних (GDPR)) для виявлення найбільш ефективних практик захисту персональних даних у контексті автоматизованого прийняття рішень (АПР). На основі цього аналізу планується розробити та обґрунтувати теоретико-практичну модель адміністративно-правових механізмів прозорості та контролю в системах АПР, яка передбачає гарантування права суб'єкта на зрозуміле пояснення та людський перегляд автоматизованого рішення. Кінцевим результатом роботи є формулювання конкретних пропозицій щодо гармонізації національного законодавства (зокрема, Закону України «Про захист персональних даних» та Закону України «Про адміністративну процедуру») з міжнародними вимогами, з метою усунення правових прогалин, що створюють підґрунтя для прихованих корупційних ризиків, та зміцнення адміністративної законності в умовах цифровізації.

Виклад основного матеріалу. Ключове протиріччя, яке виникає в українському адміністративному праві при переході від людини-чиновника до алгоритму, полягає у конфлікті між традиційним поняттям суб'єкта владних повноважень (СВП) та технологічним засобом прийняття рішення. Традиційно, адміністративне право базується на припущенні, що рішення приймає людина, яка наділена дискреційними повноваженнями (хоча б мінімальними) та підлягає адміністративній відповідальності. Саме СВП, згідно з Законом України «Про адміністративну процедуру», забезпечує обґрунтованість, пропорційність та законність адміністративного акта [1].

У той час, як система АПР є лише інструментом або засобом обробки даних. Рішення, прийняте виключно алгоритмом, не має тих самих ознак, що й рішення людини-СВП, оскільки алгоритм не може бути суб'єктом відповідальності і не може пояснити своє рішення у юридичному сенсі, оперуючи мотивами чи доцільністю [2].

Цей конфлікт підриває легітимність та юридичну силу самого адміністративного акта, оскільки ускладнює встановлення таких питань, як: 1. Хто несе адміністративну відповідальність за неправомірне чи упереджене рішення?; 2. Чи було дотримано право суб'єкта на пояснення та перегляд, гарантоване Законом України «Про захист персональних даних» та міжнародними стандартами? [3].

Це правове нерозуміння природи рішення АПР – коли немає чіткого людського суб'єкта, який підлягає контролю та відповідальності – безпосередньо створює ґрунт для корупційного ризику.

Критичним адміністративно-правовим правом, яке є ключовим для розкриття та оскарження прихованого корупційного рішення АПР, є право суб'єкта на пояснення та право на людську інтервенцію. У сучасному українському адміністративному праві, відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру», будь-який адміністративний акт має бути обґрунтованим, тобто містити мотивацію (підстави), що дозволяє особі зрозуміти, чому було прийнято саме таке рішення [1].

Ця вимога є фундаментальним запобіжником проти свавілля та, як наслідок, проти корупції. Однак, коли рішення приймається виключно алгоритмом (АПР), дотримання вимоги щодо мотивації стає формальним і незрозумілим. Посадова особа, що підписує електронний акт, часто не може надати сутнісного, юридично значущого пояснення логіки автоматизованих систем.

Саме тут виникає концептуальна прогалина: Право на пояснення (у сфері захисту даних) є ключовим інструментом для забезпечення прозорості адміністративного акта. Закон України «Про захист персональних даних» надає особі право вимагати пояснення щодо обробки її персональних даних, що включає інформованість про: хто, для чого, кому, на яких підставах та як довго обробляє дані. Ця вимога ґрунтується на принципах добровільності та інформованої згоди, закріплених у статті 2 Закону, яка вимагає, щоб володілець даних чітко та доступно пояснив усі умови обробки перед її початком. Закон України «Про захист персональних даних» закріплює право суб'єкта не бути об'єктом рішення, що ґрунтується виключно на автоматизованій обробці, яка має суттєві правові наслідки. Проте цей Закон не надає конкретного адміністративно-процедурного механізму реалізації цього права (наприклад, чітких вимог до змісту та форми пояснення, чи стандартів його «зрозумілості») [3].

Антикорупційний вимір: Відсутність такого чіткого механізму робить неможливим встановлення факту алгоритмічної корупції або упередженості в судовому чи адміністративному порядку. Якщо особа не знає, які саме критерії та дані (окрім її власних персональних даних) призвели до негативного рішення, вона не може довести, що на рішення вплинули корупційні маніпуляції з алгоритмом чи вхідними даними. Це руйнує принцип адміністративної підзвітності.

Таким чином, у контексті українського адміністративного права, рішення АПР де-юре залишається адміністративним актом, прийнятим СВП, але де-факто цей акт втрачає свою обґрунтованість та прозорість через «чорний ящик» алгоритму. Для усунення цього корупційного ризику необхідно перейти від загальних декларацій про захист даних до розробки деталізованих адміністративно-правових норм, які чітко визначають процедуру розкриття алгоритму та обов'язкового людського факту перегляду рішення, як невід'ємних елементів законності адміністративного акта, прийнятого АПР.

Основу порівняльного аналізу становить Регламент ЄС № 2016/679 (GDPR), який є чинним та обов'язковим міжнародним стандартом і у Статті 22 закріплює право суб'єкта не бути об'єктом рішення, що ґрунтується виключно на автоматизованій обробці [5].

Це право є критичним, оскільки воно вимагає людської інтервенції та, відповідно, адміністративної підзвітності. Однак, як показує практика, сам GDPR не містить деталізованих процедурних вимог щодо того, як саме адміністративний орган має провести аудит чи пояснити логіку алгоритму. Саме ця прогалина в процедурі, а не в суб'єктивному праві, найбільше сприяє корупційним ризикам в українській адміністративній практиці. Виходячи з цього, для забезпечення ефективності права на скасування рішення АПР, яке ми визначили як ключовий антикорупційний запобіжник, українське законодавство має бути доповнене конкретними вимогами до адміністративного аудиту та документування. Саме відсутність цих вимог не дозволяє посадовій особі виявити та обґрунтувати причини для скасування рішення, яке є технічно правильним, але корупційно упередженим [6].

Для усунення цієї прогалини необхідно закріпити два ключові адміністративно-правові механізми, які є квінтесенцією міжнародних тенденцій у розвитку законодавства з питань використання штучного інтелекту, а саме:

1. Обов'язок документування алгоритмічного впливу, тобто необхідне введення вимоги щодо проведення Адміністративної оцінки впливу алгоритму (аналог Algorithmic Impact Assessment). Ця оцінка, як частина адміністративної процедури, має включати детальне документування наборів вхідних даних (з оцінкою їхньої упередженості), логіки функціонування системи та методології її навчання. Це створює доказову базу для подальшого адміністративного та судового оскарження.

2. Право на незалежний аудит - законодавче закріплення права адміністративного аудиту за уповноваженими контролюючими органами (наприклад, Омбудсменом, НАЗК). Цей аудит має перевіряти документацію АПР на предмет відповідності антикорупційним стандартам та принципам законності, пропорційності та обґрунтованості до введення системи в експлуатацію.

Впровадження цих процедурних вимог у Закон України «Про адміністративну процедуру» перетворює формальне право на пояснення на дієвий антикорупційний інструмент, роблячи АПР підзвітною і контрольованою на всіх етапах.

Для усунення корупційного ризику, що виникає через непрозорість АПР, варто внести зміни до Закону України «Про адміністративну процедуру», запровадивши обов'язкову процедурну інфраструктуру алгоритмічної підзвітності. Пропонується два ключові механізми:

1: Введення оцінки адміністративного впливу алгоритму (ОАВА), тобто необхідно доповнити Закон України «Про адміністративну процедуру» положенням про обов'язкове проведення Оцінки адміністративного впливу алгоритму (ОАВА) для будь-якої системи АПР, що використовується для високоризикових адміністративних рішень. ОАВА має бути обов'язковою попередньою адміністративною процедурою, яка вимагає від СВП (розробника або власника системи) повного документування вхідних наборів даних, логіки алгоритму та результатів перевірки на упередженість. Це створює правовий слід алгоритму, який може бути предметом подальшого аудиту [7]. Цей механізм виступає як потужний превентивний антикорупційний інструмент, оскільки унеможливлює приховане внесення маніпуляцій у дані чи логіку.

2: Деталізація процедури людської інтервенції та оскарження. Слід уточнити відповідні статті Закону України «Про адміністративну процедуру» (щодо оскарження та обґрунтованості адміністративного акта), зазначивши, що: а) оскарження рішення АПР автоматично вимагає змістовного, а не лише технічного чи людського фактору перевірки; б) посадовій особі, яка здійснює перевірку, надається право на скасування або зміну рішення АПР на основі аналізу документації ОАВА. Це гарантує, що право суб'єкта, закріплене у Законі України «Про захист персональних даних», реалізується через ефективну адміністративну процедуру.

Впровадження цих двох процедурних елементів усуває «чорний ящик», відновлює зв'язок із суб'єктом владних повноважень та перетворює адміністративну процедуру на головний антикорупційний механізм у цифровій сфері.

Висновки. Проведене дослідження засвідчило, що впровадження систем автоматизованого прийняття рішень (АПР) в публічне адміністрування створює фундаментальний адміністративно-правовий виклик, який прямо генерує нові корупційні ризики. Основний висновок полягає в тому, що головний ризик корупції в цифровій адміністрації усувається не технічними засобами, а виключно через обов'язковість адміністративного аудиту та права на пояснення, інтегрованих у процедурний закон.

По-перше, встановлено, що адміністративно-правова природа рішення АПР знаходиться у протиріччі з традиційним поняттям суб'єкта владних повноважень (СВП), оскільки відсутність людини як суб'єкта відповідальності створює зону адміністративної безкарності та уможливлює приховану алгоритмічну корупцію через маніпуляції з вхідними даними та логікою системи. Це порушує принцип обґрунтованості адміністративного акта.

По-друге, порівняльно-правовий аналіз чинного Регламенту ЄС № 2016/679 (GDPR) засвідчив, що українське законодавство, зокрема Закон України «Про захист персональних даних», лише декларативно закріплює право на людську інтервенцію, але не містить ефективної адміністративно-процедурної інфраструктури для його реалізації. Це підтверджує необхідність гармонізації адміністративного права України із сучасними міжнародними стандартами прозорості та підзвітності.

По-третє, для усунення виявлених правових прогалин та посилення антикорупційної стійкості запропоновано внесення конкретних змін до Закону України «Про адміністративну процедуру».

Ключовими механізмами є запровадження Оцінки адміністративного впливу алгоритму (ОАВА) як обов'язкової попередньої процедури документування та закріплення права посадової особи на субстантивний перегляд, скасування або зміну рішення АПР на основі даних ОАВА. Ці пропозиції гарантують відновлення адміністративної підзвітності та перетворюють процедурні права суб'єкта на ефективний антикорупційний запобіжник у цифровій сфері.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про адміністративну процедуру: Закон України . *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2023, № 15, ст. 50. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.
2. Гачкевич Андрій. Поняття та правова основа автоматизованого прийняття рішень в Україні. *Український часопис конституційного права.* № 3(36). (2025). 86–97. DOI: https://doi.org/10.30970/jcl.3.2025.7.
3. Про захист персональних даних. Закон України від 01.06.2010 року № 2297-VI. *Відомості Верховної Ради України.* 2010. № 34. Ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text.
4. Аністратенко Ю.І., Бодунова О.М., Грицюк І.В. Адміністративно-правові засади регулювання електронного урядування: світовий досвід. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 8. С. 400–404. URL: http://lsej.org.ua/8_2021/96.pdf.
5. Регламент Європейського парламенту і Ради (ЄС) 2016/679, від 27 квітня 2016 року. Про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text.
6. Шабатура М.М., Салашник Р.О. Аналіз методів захисту персональних даних за українським законодавством і GDPR. *Український журнал інформаційних технологій.* 2021, т. 3, № 2. С. 51–57. URL: https://doi.org/10.23939/ujit2021.02.051.
7. Бєлов Д.М., Переш І.Є., Покорба І. Цифрові права людини: доктринальні засади. *Аналітично-порівняльне правознавство.* № 2. С. 110–116. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/14fa9a08-4d74-43c5-9339-7b281061b730.
8. Мигаль, Р.В., Фітяк, Є.М., Кузик, Д.О. Адміністративно-правове регулювання цифровізації адміністративних процедур в Україні. Академічні візії, (33). 2024. URL https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1633.

УДК 342.7:347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.86

МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ПРАВ ТА ЇХ ІМПЛЕМЕНТАЦІЯ У СФЕРІ ПРАВОСУДДЯ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Калинюк С.С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
кафедра господарського права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-6735-9232
e-mail: stepan.kalyniuk@uzhnu.edu.ua

Калинюк С.С. Міжнародні стандарти та їх імплементація у сфері правосуддя: актуальні питання.

Вказується, міжнародна система захисту прав людини складається з кількох взаємопов'язаних елементів: норм-принципів, які утворюють основу цієї галузі; конкретних матеріально-правових норм; процесуальних норм, значення яких постійно зростає, адже саме вони регламентують порядок дій із забезпечення захисту прав особи; а також інституційних механізмів міжнародного захисту прав людини.

У статті досліджено теоретичні засади формування та функціонування міжнародних стандартів прав людини, а також їх спеціалізовану підсистему у сфері правосуддя. Проаналізовано основні доктринальні підходи до визначення поняття міжнародних стандартів прав людини, зокрема концепції П. Рабіновича, М. Хавронюка, П. Пусторіно, В. Рейсмана, С. Верланова та Б. Кофмана. Встановлено, що міжнародні стандарти являють собою нормативні орієнтири, закріплені в міжнародно-правових документах універсального та регіонального рівнів, які встановлюють мінімально допустимий рівень забезпечення прав людини та покладають на держави відповідні зобов'язання.

Визначено сутнісні ознаки міжнародних стандартів: нормативна закріпленість в актах обов'язкового або рекомендаційного характеру; модельний характер як зразка для національного законодавства; наявність інституційних механізмів контролю та захисту; збереження за державами свободи розсуду при практичному застосуванні. Досліджено систему міжнародних стандартів у сфері правосуддя, яка включає базові стандарти (Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод), спеціальні стандарти (Основні принципи незалежності судових органів ООН, Європейська хартія про статус суддів), практику Європейського суду з прав людини та рекомендаційні акти Ради Європи.

Обґрунтовано, що ключовими елементами стандартів правосуддя є незалежність та неупередженість суддів, право на справедливий судовий розгляд у розумний строк, забезпечення реального доступу до суду. Зроблено висновок про важливість імплементації міжнародних стандартів для формування ефективної судової системи та зміцнення верховенства права в Україні.

Ключові слова: міжнародні стандарти прав людини, правосуддя, справедливий суд, незалежність суддів, верховенство права.

Kalynyuk C.C. International standards and their implementation in the sphere of justice: topical issues.

It is indicated that the international system of human rights protection consists of several interrelated elements: norms-principles that form the basis of this field; specific substantive legal norms; procedural norms, the importance of which is constantly growing, because they regulate the procedure for ensuring the protection of individual rights; as well as institutional mechanisms for the international protection of human rights.

The article examines the theoretical foundations of the formation and functioning of international human rights standards, as well as their specialized subsystem in the sphere of justice. The main doctrinal approaches to defining the concept of international human rights standards are analyzed, in particular the concepts of P. Rabinovich, M. Khavronyuk, P. Pustorino, V. Reisman, S. Verlanov and B. Kofman. It has been established that international standards are normative guidelines enshrined in international legal documents of the universal and regional levels, which establish the minimum permissible level of human rights protection and impose corresponding obligations on states.

The essential features of international standards have been determined: normative enshrined in acts of a mandatory or recommendatory nature; model character as a model for national legislation; the presence of institutional mechanisms of control and protection; preservation of freedom of discretion by states in practical application. The system of international standards in the field of justice has been studied, which includes basic standards (Universal Declaration of Human Rights, International Covenant on Civil and Political Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms), special standards (Basic Principles of the Independence of the UN Judiciary, European Charter on the Status of Judges), the practice of the European Court of Human Rights and recommendatory acts of the Council of Europe.

It is substantiated that the key elements of justice standards are the independence and impartiality of judges, the right to a fair trial within a reasonable time, and ensuring real access to court. The conclusion is made about the importance of implementing international standards for the formation of an effective judicial system and strengthening the rule of law in Ukraine.

Key words: international human rights standards, justice, fair trial, independence of judges, rule of law.

Постановка проблеми. Інтеграція України до європейського правового простору актуалізує питання імплементації міжнародних стандартів прав людини у національне законодавство. Особливого значення набуває сфера правосуддя, оскільки саме судовий захист є основним механізмом забезпечення прав і свобод особи. Незважаючи на проведення судової реформи та ратифікацію ключових міжнародних документів, Україна продовжує стикатися з проблемами недостатньої ефективності судової системи, що підтверджується численними рішеннями Європейського суду з прав людини проти України. За таких умов теоретичне осмислення сутності міжнародних стандартів прав людини та їх спеціалізованої підсистеми у сфері правосуддя набуває важливого науково-практичного значення для подальшого вдосконалення національної правової системи.

Мета дослідження полягає у аналізі окремих міжнародних стандартів прав людини, а також дослідженні системи міжнародних стандартів у сфері правосуддя та їх значення для формування ефективної судової системи в Україні.

Стан наукового дослідження. Проблематика міжнародних стандартів прав людини є предметом наукового інтересу як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Серед українських дослідників значний внесок у розробку цієї тематики зробили С. Степанова, яка досліджувала європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементацію у національне законодавство України, П. Рабінович, який розглядав стандарти через призму державних зобов'язань, С. Верланов, що аналізував європейські стандарти економічних і соціальних прав людини. Питання виборчих стандартів досліджував Б. Кофман.

Серед зарубіжних науковців слід відзначити П. Пусторіно, який обґрунтовував існування універсальних стандартів прав людини на основі нормативістського підходу, а також В. Рейсмана, що дотримувався розширеного тлумачення поняття стандартів, включаючи до них різноманітні за правовою природою норми. Водночас питання систематизації міжнародних стандартів у сфері правосуддя та їх комплексного впливу на національні правові системи потребують подальшого наукового опрацювання.

Виклад матеріалу дослідження. Загальновизнаним є те, що міжнародна система захисту прав людини включає кілька взаємопов'язаних компонентів: норми-принципи, що становлять фундамент цієї галузі; конкретні матеріально-правові норми; процесуальні норми, роль яких постійно зростає, оскільки саме вони визначають порядок дій для забезпечення захисту прав особи; а також інституційні механізми міжнародного захисту прав людини. Саме з-поміж цих структурних елементів можна виокремити ті норми, які за своєю юридичною природою, функціональним призначенням та ієрархічним положенням відповідають критеріям міжнародних стандартів [1, с. 54].

У правовій доктрині щодо визначення міжнародних стандартів прав людини сформувалися різні методологічні підходи. Зокрема, представники теорії права П. Рабінович та М. Хавронюк, акцентуючи увагу на пріоритетності державних зобов'язань у цій сфері, розглядають такі стандарти як певні показники прав людини, закріплені в міжнародних актах, що заохочують або зобов'язують держави до їх дотримання [2, с. 32].

Вбачається, такий підхід відображає розуміння міжнародних стандартів насамперед в першу чергу через призму обов'язків держави, яка виступає основним суб'єктом забезпечення та захисту прав людини. При цьому, на нашу думку, акцент робиться на нормативному характері стандартів, їх закріпленні у міжнародно-правових документах та імперативному або рекомендаційному впливі на національні правові системи. Відповідно, держава розглядається не лише як адресат міжнародних стандартів, а й як головний гарант їх практичної реалізації на внутрішньодержавному рівні.

П. Пусторіно, дотримуючись розширеного нормативістського підходу та наголошуючи на його методологічному потенціалі, стверджує, що всі документи, ухвалені Організацією Об'єднаних Націй та регіональними міжнародними організаціями, ґрунтуються на спільному фундаментальному принципі – принципі існування універсальних стандартів прав людини, обов'язкових для дотримання усіма державами світу. Щодо регіональних документів, то їх дія поширюється на держави відповідного регіону [3, с. 35]. Такий підхід передбачає визнання єдиної нормативної основи міжнародного захисту прав людини, незалежно від рівня прийняття відповідних документів – універсального чи регіонального. Це означає, що як глобальні акти ООН, так і регіональні інструменти, зокрема Європейська конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, формують цілісну систему стандартів, яка забезпечує комплексний захист прав особи на різних рівнях міжнародного співробітництва.

В. Рейсман дотримується розширеного тлумачення поняття стандартів, включаючи до їх складу різноманітні за правовою природою норми: положення міжнародних договорів, акти міжнародних організацій, політичні угоди (зокрема, Гельсінський заключний акт, підсумкові документи Віденської та Копенгагенської нарад у рамках НБСЄ), а також норми міжнародного звичаєвого права [4, с. 867].

У цьому ж науковому напрямі працює С. Верланов, який досліджує європейські стандарти економічних і соціальних прав людини. Учений розглядає їх як закріплені в регіональних міжнародних договорах можливості особи щодо задоволення потреб в економічній та соціальній сферах суспільного життя.

С. Верланов обґрунтовує, що стандарти виконують роль орієнтира для внутрішньодержавної практики, та виокремлює їхні характерні ознаки, пов'язані з функціонуванням держави та її правової системи. Серед таких ознак дослідник називає: модельний (зразковий) характер стандартів; встановлення мінімально допустимого рівня забезпечення прав; нормативне (юридичне) закріплення; різноманітність інституційних механізмів імплементації та захисту; наявність у держав достатньої свободи розсуду при застосуванні цих стандартів на національному рівні [5, с. 5].

Б. Кофман характеризує міжнародні стандарти через їхню правову природу та механізми закріплення. На думку вченого, такі стандарти є принципами – фундаментальними засадами, що регулюють найбільш значущі суспільні відносини, які становлять спільний інтерес для держав-учасниць міжнародного співтовариства або членів регіональних міжнародних організацій [6, с. 102].

Щодо способів закріплення міжнародних стандартів дослідник виокремлює два основні механізми. По-перше, стандарти можуть фіксуватися у міжнародних договорах як обов'язкові норми міжнародного права, при цьому держави-підписанти зобов'язуються імплементувати їх у національне законодавство та забезпечити практичну реалізацію для осіб, які перебувають під їхньою юрисдикцією. По-друге, стандарти можуть набувати форми норм «м'якого права», коли міжнародні регіональні інституції рекомендують їх державам-учасницям відповідних угод для добровільного впровадження у внутрішнє законодавство [6, с. 102-103].

Отже, як бачимо, підходи до визначення міжнародних стандартів прав людини засвідчують відсутність єдиної доктринальної позиції щодо їхнього змісту та обсягу. Водночас більшість дослідників сходяться на тому, що міжнародні стандарти являють собою нормативні орієнтири, закріплені в міжнародно-правових документах різного рівня – від універсальних актів ООН до регіональних договорів. Ці стандарти встановлюють мінімально допустимий рівень забезпечення прав людини та покладають на держави зобов'язання щодо їх імплементації у національне законодавство.

Узагальнюючи розглянуті концепції, можна констатувати, що міжнародні стандарти прав людини характеризуються такими сутнісними ознаками: нормативна закріпленість у міжнародних актах обов'язкового або рекомендаційного характеру; універсальність або регіональна дія залежно від рівня прийняття; модельний характер, що передбачає їх функціонування як зразка для національного законодавства; наявність інституційних механізмів контролю та захисту; збереження за державами певної свободи розсуду при практичному застосуванні. Власне, саме такий комплексний підхід дозволяє розглядати міжнародні стандарти як цілісну систему, що забезпечує багаторівневий захист прав особи в сучасному міжнародному праві.

Міжнародні стандарти прав людини, сформовані на універсальному та регіональному рівнях, охоплюють широкий спектр суспільних відносин і визначають мінімальні вимоги до забезпечення прав особи. Водночас особливого значення набувають стандарти, що регулюють механізми захисту цих прав, адже саме від ефективності правозахисних інститутів залежить реальне втілення проголошених гарантій. У цьому контексті сфера правосуддя посідає центральне місце, оскільки судовий захист є основним і найбільш дієвим способом відновлення порушених прав.

Усвідомлення важливості судового захисту зумовило формування окремої підсистеми міжнародних стандартів у сфері правосуддя. Ці стандарти визначають принципи організації судової влади,

вимоги до статусу суддів, гарантії незалежності та неупередженості судочинства, а також процесуальні засади справедливого судового розгляду. Міжнародна спільнота приділяє значну увагу розробці та систематизації таких стандартів, що знаходить відображення як в актах ООН, так і в документах регіональних організацій, зокрема Ради Європи та Європейського Союзу.

Відзначимо, процеси стандартизації охопили також сферу правосуддя, включаючи організацію діяльності судових органів та забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Це питання є предметом значної наукової уваги. Зокрема, І. Назаров запропонував системний підхід до класифікації міжнародних стандартів у сфері правосуддя, виокремивши їх окремі види. До базових стандартів дослідник відносить акти, що містять універсальні принципи здійснення правосуддя, а саме: Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Загальну декларацію прав людини та Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод. Спеціальні стандарти становлять документи, присвячені окремим аспектам судової діяльності, зокрема Основні принципи незалежності судових органів, схвалені резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, та Європейська хартія про статус суддів. Окремими складовими системи стандартів є практика Європейського суду з прав людини, а також стандарти Європейського Союзу щодо організації судових систем, закріплені, зокрема, у Хартії ЄС про основоположні права [8, с. 33].

Європейська практика впровадження правових стандартів демонструє їх диференціацію за ступенем обов'язковості. Обов'язкові стандарти втілюються у правових нормах, що встановлюють імперативні вимоги до поведінки суб'єктів. За своєю правовою природою такі норми є нормами-принципами з установчим характером, що значною мірою визначає загальний вектор розвитку правової системи. Водночас існують необов'язкові стандарти рекомендаційного характеру, виникнення яких пов'язане з розвитком міжнародного права у XX столітті. Їх поява зумовлена невідповідністю між динамікою розвитку міжнародно-правового регулювання та готовністю окремих держав приймати на себе обов'язкові зобов'язання [9, с. 35].

Відзначимо, у цьому контексті судовий захист прав і свобод людини є ключовим державно-правовим інститутом, ефективне функціонування якого забезпечується державою. Слушною видається позиція науковців про те, що об'єднання зусиль органів державної влади, впровадження системних заходів та дотримання міжнародних, зокрема європейських, стандартів у сфері організації судової влади, гарантування її незалежності та захисту прав людини сприятимуть формуванню належно організованої судової системи. Це дозволить забезпечити якісне судочинство та створити умови, за яких кожна особа зможе розраховувати на справедливий судовий розгляд [8, с. 54].

У 80-х роках XX століття було здійснено першу спробу розробки та систематизації універсальних стандартів у сфері правосуддя. Це відбулося за результатами роботи сьомого Конгресу ООН з питань запобігання злочинності та поводження з правопорушниками, який проходив у Мілані з 26 серпня по 6 вересня 1985 року. Головним досягненням цього форуму стало ухвалення Основних принципів незалежності судових органів. У резолюції Конгресу було рекомендовано застосовувати ці принципи на національному, регіональному та міжрегіональному рівнях, а Комітету з питань запобігання злочинності та боротьби з нею запропоновано розглянути питання їх першочергового впровадження. Генерального секретаря ООН було закликано вжити заходів для широкого поширення Основних принципів та підготувати доповідь про їх реалізацію [11, с. 143].

У період інтенсифікації європейської інтеграції та формування єдиного правового простору систематизацією стандартів у сфері правосуддя займалася також Рада Європи. Результатом цієї роботи стала Рекомендація CM/Rec(2010)12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів. Цей документ ґрунтується на положеннях статті 15b Статуту Ради Європи та статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка гарантує кожному право на справедливий і публічний розгляд справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. У Рекомендації наголошується, що суддя при виконанні своїх функцій відіграє ключову роль у забезпеченні захисту прав людини та основоположних свобод. Документ спрямований на зміцнення незалежності суддів як невід'ємного елемента верховенства права, необхідного для забезпечення неупередженості суддів та належного функціонування судової системи [12].

Варто також згадати Рекомендацію Rec(94)12 Комітету Міністрів Ради Європи щодо незалежності, дієвості та ролі суддів. У цьому документі було проголошено наміри щодо подальшого вдосконалення заходів, спрямованих на забезпечення незалежності суддів, підвищення ефективності їхньої діяльності та зміцнення ролі суддів і судової системи загалом [13].

Отже, орієнтирами для національних правових систем є міжнародні стандарти у сфері правосуддя – авторитетні узгоджені положення щодо належної практики та основоположних принципів, яких має досягти кожна держава. Однією зі складових ефективності правосуддя відповідно до міжнародних стандартів є забезпечення доступу до суду, що безпосередньо закріплено у Висновку № 6 (2004) Консультативної ради європейських суддів щодо справедливого судового розгляду в

розумний строк та ролі судді з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів. Згідно з цим документом, правовими передумовами доступу до правосуддя є наявність суб'єктивного права особи на судовий захист, а також нормативне закріплення та реальне забезпечення рівності перед законом і судом. Для реалізації такого доступу Висновок передбачає низку практичних заходів: поширення достовірної інформації про функціонування судової системи через довідники, інформаційні стенди у приміщеннях судів та офіційні веб-сайти; розробку спрощених і стандартизованих форм процесуальних документів; впровадження електронних технологій, що дозволяють сторонам отримувати необхідні документи та підтримувати безпосередній зв'язок із судом [14].

Отже, як бачимо, міжнародні стандарти у сфері правосуддя становлять цілісну систему нормативних орієнтирів, що охоплює як універсальні акти ООН, так і регіональні європейські документи. Ця система включає базові стандарти, закріплені у фундаментальних міжнародних договорах, спеціальні стандарти щодо окремих аспектів судової діяльності, практику Європейського суду з прав людини, а також рекомендаційні акти Ради Європи. За ступенем обов'язковості стандарти поділяються на імперативні норми-принципи та рекомендації, що надають державам гнучкість у їх імплементації.

Аналіз міжнародних документів засвідчує, що ключовими елементами стандартів правосуддя є незалежність та неупередженість суддів, право на справедливий судовий розгляд у розумний строк, а також забезпечення реального доступу до суду. Дотримання цих стандартів є необхідною передумовою формування ефективної судової системи, здатної гарантувати захист прав і свобод людини на національному рівні. Впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство та судову практику сприяє зміцненню верховенства права та підвищенню довіри громадян до судової влади.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що міжнародні стандарти прав людини являють собою нормативні орієнтири, закріплені в міжнародно-правових документах універсального та регіонального рівнів. Аналіз доктринальних підходів засвідчив, що такі стандарти характеризуються низкою сутнісних ознак: нормативною закріпленістю в актах обов'язкового або рекомендаційного характеру, модельним характером як зразка для національного законодавства, встановленням мінімально допустимого рівня забезпечення прав, наявністю інституційних механізмів контролю та захисту, а також збереженням за державами певної свободи розсуду при їх практичному застосуванні.

Особливе місце в системі міжнародних стандартів прав людини посідають стандарти у сфері правосуддя, які визначають принципи організації судової влади, вимоги до статусу суддів та процесуальні засади справедливого судового розгляду. Ці стандарти сформовані як на рівні ООН (Основні принципи незалежності судових органів 1985 року), так і в рамках Ради Європи (Рекомендації Комітету Міністрів, Висновки Консультативної ради європейських суддів). За ступенем обов'язковості вони поділяються на імперативні норми, закріплені у міжнародних договорах, та рекомендаційні акти, що надають державам гнучкість у їх імплементації.

Ключовими елементами міжнародних стандартів правосуддя є незалежність та неупередженість суддів, право на справедливий судовий розгляд у розумний строк, а також забезпечення реального доступу до суду. Дотримання цих стандартів є необхідною передумовою формування ефективної судової системи, здатної гарантувати захист прав і свобод людини. І, звичайно ж, наразі для України, яка перебуває на шляху європейської інтеграції, імплементація міжнародних стандартів у сфері правосуддя набуває особливої актуальності та є важливим чинником зміцнення верховенства права і підвищення довіри громадян до судової влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Степанова С.В. Європейські стандарти права на справедливий суд та їх імплементація у національне законодавство України: конституційно-правове дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2018. 228 с.
2. Рабінович П.М. Права людини і громадянина: навч. посіб. К., 2004. 311 с.
3. Pustorino P. Historic Evolution of Human Rights Law: From National to International Protection. *Introduction to International Human Rights Law*. The Hague: T.M.C. Asser Press, 2023. P. 33–39. DOI: 10.1007/978-94-6265-563-8_1.
4. Reisman W.M. Sovereignty and Human Rights in Contemporary International Law. *The American Journal of International Law*. 1990. Vol. 84, No. 4. P. 866–876. DOI: 11.1207/970-194-0265-563-8_7.
5. Верланов С.О. Економічні і соціальні права людини: європейські станадарти та їх впровадження в юридичну практику України (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Л., 2008. С. 4–12.

6. Кофман Б.Я. Сприйняття національним законодавством України міжнародних виборчих стандартів. *Вісник Маріупольського державного університету*. Серія: Право. 2011. Вип. 2. С. 100–103.
7. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3. 2022. С. 301–310. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/a7bb0fd7-7a42-489b-8b92-d65e64a600a7.
8. Назаров І.В. Судові системи країн Європейського Союзу та України: порівняльно-правовий аналіз. Х. 2011. 448 с.
9. Європейські правові стандарти та їх імплементація в українське законодавство / За ред. О.В. Зайчука. К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2013. 331 с.
10. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Натуркач Р.П. Правотворчість судової влади при здійсненні правосуддя, як джерело виборчого права. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 11–16. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/61671.
11. Степанова С.В. Міжнародні стандарти на доступ до суду та проблеми їх реалізації в Україні. Сучасний розвиток державотворення та правотворення: проблеми теорії та практики: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих учених 11 березня 2016 року: Зб. тез наук. праць / за заг. редакцією К.В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2016. С. 142-144.
12. Рекомендація CM / Rec (2010) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо суддів. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show.
13. Рекомендація N (94) 12 Незалежність, дієвість та роль суддів. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_323.
14. Висновок № 6 (2004) Консультативної ради європейських судів щодо справедливого суду в розумний строк та ролі судді в судових процесах з урахуванням альтернативних способів вирішення спорів. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn6_2004.pdf.

УДК 343.211:343.8
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.87

ПРИНЦИП ГУМАНІЗМУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ: АКТУАЛЬНІ ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ

Ліховицький Я.О.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінально-правової політики
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0002-8537-2676

Ліховицький Я.О. Принцип гуманізму в кримінальному та кримінально-виконавчому праві України: актуальні теоретико-правові питання.

Вказується, Основний Закон України визначає людину як найвищу соціальну цінність, а КВК України включає гуманізм до переліку базових принципів діяльності у сфері виконання покарань. Утім, чинне законодавство не містить повноцінного розкриття змісту цього принципу – відповідні норми лише констатують його існування, не деталізуючи сутнісних характеристик. У статті здійснено теоретико-правовий аналіз принципу гуманізму в кримінальному та кримінально-виконавчому праві України. Констатовано, що, незважаючи на конституційне проголошення людини найвищою соціальною цінністю та законодавче закріплення принципу гуманізму серед основних засад кримінально-виконавчої діяльності, його зміст у чинному законодавстві належним чином не розкрито. Проаналізовано філософсько-правову природу гуманізму як світоглядної системи, що визнає людину абсолютною цінністю, та його трансформацію у фундаментальний правовий принцип. З'ясовано, що гуманізм як правова категорія передбачає шанобливе ставлення до гідності особистості, створення належних умов для реалізації її прав і свобод та спрямування на досягнення людського блага. Досліджено двоаспектний характер принципу гуманізму в кримінальному праві: перший аспект полягає у захисті прав, свобод та законних інтересів потерпілих від злочинних посягань, другий – у гуманному ставленні до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення. Виявлено суперечливість реалізації цього принципу у сфері виконання покарань, оскільки ізоляція засудженого як форма кари об'єктивно спричиняє йому страждання. Обґрунтовано, що гуманістичний підхід вимагає, аби навіть в умовах позбавлення волі особа не піддавалася жорстокому або такому, що принижує її гідність, поводженню. Сформульовано пропозиції щодо вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства в напрямі детальнішого нормативного закріплення змісту принципу гуманізму та механізмів його практичної реалізації. Визначено, що перспективним напрямом розвитку кримінально-правової політики є гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері захисту прав людини.

Ключові слова: принцип гуманізму, кримінальне право, кримінально-виконавче право, права людини, виконання покарань.

Likhovytskyi Ya.O. The principle of humanism in the criminal and penal law of Ukraine: actual theoretical and legal issues.

It is indicated that the Fundamental Law of Ukraine defines a person as the highest social value, and the Criminal Code of Ukraine includes humanism in the list of basic principles of activity in the field of execution of sentences. However, the current legislation does not contain a full disclosure of the content of this principle – the relevant norms only state its existence, without detailing the essential characteristics. The article carries out a theoretical and legal analysis of the principle of humanism in the criminal and penal law of Ukraine. It is stated that, despite the constitutional proclamation of a person as the highest social value and the legislative consolidation of the principle of humanism among the basic principles of penal law, its content in the current legislation is not properly disclosed. The philosophical and legal nature of humanism as a worldview system that recognizes a person as an absolute value, and its transformation into a fundamental legal principle is analyzed. It is found that humanism as a legal category implies a respectful attitude towards the dignity of the individual, the creation of appropriate conditions for the realization of his rights and freedoms and the pursuit of human welfare. The two-faceted nature of the principle of humanism in criminal law is studied: the first aspect is the protection of the rights, freedoms and legitimate interests of victims of criminal encroachments, the second is the humane attitude towards persons who have committed a criminal offense. The contradictions in the

implementation of this principle in the field of execution of sentences are revealed, since the isolation of a convicted person as a form of punishment objectively causes him suffering. It is substantiated that the humanistic approach requires that even in conditions of deprivation of liberty a person is not subjected to cruel or degrading treatment. Proposals are formulated to improve criminal-executive legislation in the direction of a more detailed normative consolidation of the content of the principle of humanism and the mechanisms of its practical implementation. It was determined that a promising direction for the development of criminal law policy is the harmonization of national legislation with European standards in the field of human rights protection.

Key words: principle of humanism, criminal law, criminal enforcement law, human rights, execution of sentences.

Постановка проблеми. Конституція України проголосила людину найвищою соціальною цінністю, а Кримінально-виконавчий кодекс закріпив принцип гуманізму серед основних засад кримінально-виконавчої діяльності. Водночас зміст цього принципу в чинному законодавстві належним чином не розкрито – його лише зафіксовано у відповідних нормах без детального визначення сутнісного наповнення. Це породжує низку теоретичних і практичних проблем, пов'язаних із реалізацією принципу гуманізму в кримінальному та кримінально-виконавчому праві. Зокрема, дискусійним залишається питання двоаспектності цього принципу, а також його співвідношення з каральною функцією покарання, особливо в умовах ізоляції засуджених. Актуальність дослідження посилюється необхідністю гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами у сфері захисту прав людини та розробкою проєкту нового Кримінального кодексу України.

Мета дослідження полягає у здійсненні теоретико-правового аналізу принципу гуманізму в кримінальному та кримінально-виконавчому праві України, визначенні його сутнісного змісту, структурних елементів та особливостей реалізації в контексті виконання і відбування покарань.

Стан опрацювання проблематики. Принцип гуманізму як філософсько-правова категорія та засада правової системи досліджувався багатьма вітчизняними науковцями. Філософське підґрунтя гуманізму висвітлено у фундаментальних енциклопедичних виданнях за редакцією В.І. Шинкарука [1]. Взаємозв'язок гуманізму з принципом верховенства права розглядав О.В. Цельєв [2]. Значний внесок у дослідження гуманізму як основоположного принципу побудови правової держави та його трансформації в умовах формування нової правової парадигми здійснили М. Громовчук та Д. Бєлов [3; 6; 7]. Втілення принципу гуманізму в праві ґрунтовно проаналізував С. Погребняк [4], а діалектику справедливості та гуманізму в правотворчості дослідив М. Момот [5].

У сфері кримінального права сучасний вимір принципу гуманізму висвітлила Я. Голуб [9], значення цього принципу при призначенні покарання розкрив О. Ющик [10]. Комплексний аналіз кримінально-правових аспектів гуманізму представлено у навчальному посібнику О. Дудорова та М. Хавронюка [14]. Розуміння принципу гуманізму в кримінально-правовій політиці досліджувала Д. Балобанова [15], а історико-правові аспекти цієї проблематики – С. Щербак та В. Мамалига [16]. Людиноцентристський підхід до кримінального права в контексті його безпекового виміру обґрунтував В. Шаблистий [17].

Питання реалізації принципу гуманізму в кримінально-виконавчому праві досліджували, зокрема, Є. Губернікова [12], а також М. Пузирьов та М. Лисенко, які проаналізували особливості втілення цього принципу в умовах ізоляції засуджених [18].

Виклад матеріалу дослідження. У сучасному філософському дискурсі гуманізм (від лат. humanus – людяний) трактується як система світоглядних засад, у центрі якої перебуває людина з її особистісною унікальністю, високим покликанням та свободою самовираження. Ця концепція встановлює розкриття людського потенціалу та добробут особистості мірилом оцінювання суспільних інституцій, а людяність – еталоном взаємин між індивідами, етносами, соціальними спільнотами та державними утвореннями [1, с. 134]. Як невід'ємний елемент світової культурної спадщини, гуманізм збагатив етичну думку утвердженням самодостатньої цінності людського існування та земного буття. Саме з цього підґрунтя поступово викристалізувалися ідеї людського щастя, справедливості та рівноправності [2, с. 6].

Гуманізм є всеохоплюючим та найбільш засадничим правовим принципом, сутність якого полягає у визнанні людської цінності, шанобливому ставленні до гідності особистості, створенні належних умов і можливостей для реалізації її прав і свобод, а також спрямуванні на досягнення людського блага як кінцевої мети суспільного поступу. Саме ступінь втілення цього принципу в правовій системі та глибина його усвідомлення суспільною свідомістю визначають перспективи подальшого розвитку як самого права, так і людства загалом [3, с. 47].

Як зазначає С. Погребняк, за своєю природою гуманізм являє собою світоглядну систему, осердям якої виступає уявлення про людину як найвищу цінність, а також ідеологію, що акцентує

передусім на позитивних якостях особистості, водночас визнаючи її негативні прояви, які потребують відповідного контролю та обмежень. У найбільш узагальненому розумінні гуманізм постає як філософський, етичний та природно-правовий принцип, що наділяє людину статусом абсолютної цінності. Водночас, як слушно наголошує згаданий науковець, вищі гуманістичні засади, детерміновані природою суспільства та прагненням людини до гідного становища, знаходять своє первинне втілення саме в цінностях природного права. Разом із тим, підкреслює дослідник, гуманізм поряд зі свободою, справедливістю та рівністю беззаперечно становить одну з фундаментальних засад позитивного права. Це має неодмінно братися до уваги у процесах правотворення, правореалізації, правозастосування та тлумачення юридичних норм [4, с. 34-35].

Засадничість та загальне визнання принципу гуманізму зумовлюється сукупністю його імперативів і субімперативів, що становлять його структурні елементи. Аналізуючи формальні та практичні виміри втілення принципу гуманізму, пише М.Мамот, неодмінно наштовхуємося на проблему його багатоструктурності, оскільки реалізація цього принципу передбачає необхідність імплементації всіх його складових [5, с. 25]. Саме тому, одним із таких компонентів виступає стан морального розвитку суспільства, адже досягнення найвищого щабля суспільного прогресу безпосередньо корелює з рівнем розвитку кожного члена цього суспільства – громадянина, посадовця тощо. У соціумі з високими моральними стандартами питання формалізації прав втрачає своє значення, оскільки дотримання прав людини в такому середовищі є органічним і природним явищем [3, с. 47].

Гуманізм являє собою не лише світоглядну та філософську категорію, а й один із найбільш фундаментальних правових принципів. Всеохоплюючий та засадничий характер цього принципу права виявляється у визнанні людської цінності, шанобливому ставленні до гідності особистості, забезпеченні належних умов і можливостей для реалізації її прав і свобод, а також у спрямуванні на досягнення людського блага як кінцевої мети суспільного поступу [7, с. 82].

Розглядаючи поняття «гуманізм» на міжнародному рівні, варто звернутися в першу чергу до Статуту Міжнародного гуманістичного та етичного союзу (МГЕС) від 11-13 липня 1991 року. У ньому, зокрема, зазначено, що «гуманізм – це демократична, етична життєва позиція, яка визнає, що люди мають право та обов'язок визначати зміст і форму свого життя. Гуманізм закликає до створення гуманнішого суспільства через етику, засновану на людських та інших природних цінностях» [8].

Ряд дослідників акцентують увагу на двоаспектному характері досліджуваного нами принципу: «подвійна місія кримінального права детермінує й подвійну маніфестацію гуманізму в кримінально-правовій царині, що розглядається у двох площинах. Перша – захист інтересів, прав, свобод, життя та здоров'я особи від злочинних посягань. Він забезпечується насамперед превентивно-охоронними нормами кримінального права, які під загрозою передбаченого законом покарання запобігають вчиненню злочину. Друга площина принципу гуманізму – людяне, в межах законодавчих вимог, ставлення до особи, яка вчинила злочин, та її виправлення» [9, с. 327]. Наводячи зазначену позицію, зокрема, О. Ющик також висловлює критичні зауваження щодо неї та формулює логічний висновок про те, що в судовій діяльності з призначення покарання принцип гуманізму пов'язується саме з особою злочинця і полягає в гуманному ставленні до нього [10, с. 109].

В свою чергу, у кримінально-виконавчому законодавстві принцип гуманізму закріплений на законодавчому рівні серед основних принципів (ст. 5 КВК України). У даному контексті зазначений принцип закріплено наступним чином: «кримінально-виконавче законодавство, виконання і відбування покарань ґрунтуються на принципах невідворотності виконання і відбування покарань, законності, справедливості, гуманізму, демократизму, рівності засуджених перед законом, поваги до прав і свобод людини, взаємної відповідальності держави і засудженого, диференціації та індивідуалізації виконання покарань, раціонального застосування примусових заходів і стимулювання правослухняної поведінки, поєднання покарання з виправним впливом, участі громадськості в передбачених законом випадках у діяльності органів і установ виконання покарань» [11].

Незважаючи на це, цікавою, на наш погляд, є думка про те, що принцип гуманізму в КВК України недостатньо розкритий у чинному крмінально-виконавчому законодавстві, у зв'язку з чим запропоновано введення нової норми «Принцип гуманізму»:

1. Кримінально-виконавче законодавство забезпечує охорону гуманістичних основ суспільства та соціальної держави, пріоритетний захист прав та свобод людини та громадянина;

2. Виконання покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин, не можуть мати своєї метою заподіяння фізичних страждань або приниження людської гідності;

3. Кримінальне покарання та інші заходи кримінально-правового впливу виконуються з урахуванням характеру та ступеня суспільної небезпеки скоєного злочину та залежно від тяж-кості заподіяної шкоди потерпілим» [12, с. 23].

Хоча, стаття 8 КВК України й розкриває окремі аспекти вищенаведеного, закріплюючи, зокрема: «засуджені мають право ... на гуманне ставлення до них та на повагу їх людської гідності; засуджені не повинні підлягати жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню. Заходи впливу можуть застосовуватися до засуджених виключно на підставі закону; засуджені не можуть бути піддані медичним або іншим подібним дослідженням незалежно від їх згоди [13, с. 643].

Дослідники кримінального права, аналізуючи сутнісне наповнення принципу гуманізму, зазначають: законодавство про кримінальну відповідальність гарантує захист людини, її життя та здоров'я, честі й гідності, недоторканності та безпеки як найвищої соціальної цінності; особі, яка скоїла кримінальне правопорушення, суд визначає покарання, необхідне та достатнє для її виправлення й запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень; у передбачених Кодексом випадках допускається звільнення від кримінальної відповідальності, від покарання чи його відбування, а також заміна покарання на більш м'яке; покарання та інші кримінально-правові заходи, що застосовуються до особи, не можуть за своїм змістом спричиняти фізичних страждань чи принижувати людську гідність [14, с. 72].

Однією з ключових ідей кримінальної та кримінально-правової політики виступає принцип гуманізму. У загальному сенсі він передбачає сприйняття людини як найвищої цінності, шанобливе ставлення до гідності кожного індивіда, його права на життя, вільний розвиток, самореалізацію та прагнення до щастя. Гуманізм у політичній площині проявляється у формах її організації, цільових орієнтирах та змістовному наповненні, а також у засобах її здійснення. У контексті кримінальної та кримінально-правової політики актуалізується питання щодо способів втілення гуманізму в кримінально-правовій сфері [15, с. 295].

Водночас неодноразово наголошувалося на тому, що кримінальний закон має бути гуманним передусім щодо законослухняних громадян, а вже потім – щодо осіб, які вчинили злочин. Відтак, про гуманізм у кримінальному праві доцільно говорити у двох вимірах: по-перше, стосовно всіх фізичних осіб, які перебувають у межах дії кримінального закону, і, по-друге, стосовно тих із них, хто скоїв злочин. Таке трактування принципу гуманізму поділяє більшість науковців, які досліджували цю проблематику. Зокрема, вчені дотримуються позиції, що один аспект принципу гуманізму спрямований на потерпілих від злочину, тоді як інший – на суб'єкта злочинного діяння [15, с. 296].

Правова сутність принципу гуманізму в кримінальному праві знаходить свій вияв у пріоритетному кримінально-правовому захисті прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів, у відновленні прав і свобод потерпілих, порушених унаслідок кримінально-протиправних діянь, у стимулюванні громадян до добровільного дотримання кримінально-правових обов'язків та захисту суспільних відносин. Крім того, цей принцип передбачає обмеження суворості покарання тим мінімумом, який є необхідним для належного захисту особи, суспільства та держави, а також застосування до особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, найбільш гуманних кримінально-правових заходів впливу, достатніх для її виправлення та запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень [16, с. 36].

Справжній гуманізм кримінального права виявляється у застосуванні максимально суворих санкцій щодо особи, яка вчинила тяжкий чи особливо тяжкий злочин, та покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, інших кримінально-правових заходів впливу стосовно особи, яка вперше скоїла кримінальний проступок, за обов'язкової умови – повного відшкодування завданих збитків або відновлення порушеного права потерпілого (у тих кримінальних провадженнях, де такий є). Відтак, гуманізм розглядається крізь призму забезпечення кримінально-правового захисту не лише особи, яка вчинила злочин, а й особи, потерпілої від злочинного діяння, яка потребує посиленого захисту засобами кримінального права [17, с. 121].

Принцип гуманізму в кримінальному праві втілюється також у контексті трансформації та еволюції суспільних відносин, коли певні діяння втрачають характер суспільної небезпечності з огляду на їх взаємозв'язок з іншими правовими галузями. Враховуючи виклики та потреби демократичного суспільства, давно стала очевидною необхідність ухвалення нового КК України. У серпні 2019 року було видано Указ Президента України «Про комісію з правової реформи», на підставі якого сформовано робочу групу із фахівців у галузі кримінального права, покликаних концептуально опрацювати ідеї реформування кримінального законодавства, пов'язані з його гармонізацією зі стандартами європейських держав та узгодженням національного законодавства. 18–19 жовтня 2019 року за підтримки Консультативної місії Європейського Союзу в Україні відбувся Львівський форум кримінальної юстиції, на якому широкому загалу було представлено Проєкт нового Кримінального кодексу України (його Загальну частину) [16, с. 37].

Принцип гуманізму виконання та відбування покарання на перший погляд видається цілковито несумісним з ізоляцією засуджених – суперечність полягає в тому, що людяне ставлення

до особи, яка вчинила злочин, важко узгоджується з її відокремленням від суспільства. Таке відокремлення неминуче спричиняє страждання засудженому, а страждання не лише не є складовою вихідних засад гуманізму, а й прямо суперечить їм. Відтак принцип гуманізму виконання та відбування покарання, попри свій загальноправовий характер, матиме певні застереження щодо загального розуміння гуманізму. Це зумовлено застосуванням до засудженого ізоляції на основі досліджуваного принципу. Ще радянські науковці наголошували, що саме ізоляція втілює в собі кару. Кара ж, своєю чергою, є своєрідною відплатою держави злочинцеві через спричинення йому певних страждань, пов'язаних із позбавленням волі та обмеженням окремих прав. Логічно випливає, що ізолювати засудженого – тобто позбавити його можливості вільно спілкуватися з близькими, обирати рід занять, усунути від звичного оточення, примусити перебувати у спеціально облаштованому місці – необхідно на засадах милосердя та людяності щодо цього засудженого [18, с. 142].

Висновки. Отже, проведений аналіз дозволяє констатувати, що принцип гуманізму є одним із фундаментальних засад як кримінального, так і кримінально-виконавчого права України. Його сутність полягає у визнанні людини найвищою соціальною цінністю, шанобливому ставленні до її гідності та забезпеченні належних умов для реалізації прав і свобод особистості. При цьому в науковій доктрині утвердилося розуміння двоаспектності цього принципу: з одного боку, він спрямований на захист прав, свобод та законних інтересів потерпілих від злочинних посягань, а з іншого – передбачає гуманне ставлення до осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, без заподіяння їм фізичних страждань чи приниження людської гідності.

Водночас реалізація принципу гуманізму у сфері виконання покарань характеризується певною суперечливістю, оскільки ізоляція засудженого як форма кари об'єктивно спричиняє йому страждання, що, на перший погляд, суперечить вихідним засадам гуманізму. Проте саме гуманістичний підхід вимагає, щоб навіть за умов позбавлення волі особа не піддавалася жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню. Це зумовлює необхідність подальшого вдосконалення кримінально-виконавчого законодавства в напрямі більш детального нормативного закріплення змісту принципу гуманізму та механізмів його практичної реалізації.

Таким чином, перспективним напрямом розвитку кримінально-правової політики України є гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами у сфері захисту прав людини, що передбачає збалансоване поєднання інтересів суспільства, потерпілих та осіб, які притягуються до кримінальної відповідальності. Втілення принципу гуманізму має ґрунтуватися на засадах справедливості та раціональності, забезпечуючи як ефективний захист суспільства від злочинних посягань, так і можливість виправлення та ресоціалізації засуджених.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (голова редакції). К.: Абрис, 2002. 742 с.
2. Цельєв О.В. Гуманізм та принципи верховенства права на прикладі права на громадську непокору. *Науковий вісник ХНУ*. 2009. № 2. С. 5–8. URL: https://law.ukma.edu.ua/tselyev-o-v-gumanizm-ta-pryntsypy-verhovenstva-prava-na-prykladi-prava-na-gromadsku-nepokoru.
3. Громовчук М.В., Бєлов Д.М., Принцип гуманізму, як основоположний принцип побудови сучасної правової держави. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 65. С. 46–50. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2021/10/11.pdf.
4. Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві. *Вісник Академії правових наук України.* 2007. № 1. С. 33–42. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/handle/123456789/5010?locale=uk.
5. Момот М.О. Діалектика справедливості та гуманізму в правотворчості. *Право і суспільство*. 2010. № 3. С. 24–29.
6. Громовчук М.В., Бєлов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. №3. 2022. С. 301–310. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua.
7. Громовчук М.В. Принцип гуманізму та його зміст в умовах формування нової парадигми в праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2022. Серія ПРАВО. Випуск 70. С. 77–86. URL: http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/257374.
8. URL: https://web.archive.org/web/20140116115305/http://ngo-coe.org/Web-Forms/NgoDetails.aspx?.
9. Голуб Я.О. Сучасний вимір гуманізму як принципу кримінального права України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 326–329. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/76.

10. Ющик О.І. Значення принципу гуманізму при призначенні покарання. *Науковий вісник Чернівецького університету. Правознавство*. 2005. Вип. 273. С. 107–111.
11. Кримінально-виконавчий кодекс Украї-ни від 11 липня 2003 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1129-IV#Text.
12. Губєрнікова Є.В. Принцип гуманізму та проблеми його реалізації при визнанні покарання як позбавлення волі. *Право та законність.* No 4. 2008. С. 21–25.
13. Ліховіцький Я.О. Принцип гуманізму в кримінально-виконавчому праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 3. С. 642–646. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.03.108.
14. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право: *навч*. *посібник*. Київ: Ваіте. 2014. 944 с.
15. Балобанова Д.О. Щодо розуміння принципу гуманізму в кримінальноправовій політиці. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія «Право».* 2012. С. 293–295.
16. Щербак, С., Мамалига, В. Гуманізм у кримінальному праві України: історико-правові аспекти. *Консенсус*. 2022 (3). С. 35–46. https://doi.org/10.31110/consensus/2022-03/035-046.
17. Шаблистий В.В. Безпековий вимір кримінального права України: людиноцентристське дослідження: *монографія*. Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, Ліра ЛТД, 2015. 311 с.
18. Пузирьов М.С., Лисенко М.І. Реалізація принципу гуманізму виконання і відбування покарання в умовах ізоляції засуджених. *Право і суспільство*. 2012. № 6. С. 141–145. URL: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2012/6_2012/29.pdf.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.88

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВОГО КОМАНДУВАННЯ В УКРАЇНІ

Мех Ю.В.,
докторка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0000-0002-0191-1020

Богуцький В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та адміністративної діяльності
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
ORCID: 0009-0003-3253-3493

Мех Ю.В., Богуцький В.В. Правовий статус військового командування в Україні.
Стаття присвячена дослідженню правового статусу військового командування в Україні. Правовий статус військового командування відображає його місце у системі органів публічної влади та особливості участі у правовідносинах різної галузевої приналежності. Встановлено, що діяльність військового командування має базуватись на військовому законодавстві, яке включає правові акти, шо стосуються: проходження військової служби, етики військових службовців, поводження з військовополоненими. Зазначено, що векторним напрямом розвитку в Україні має стати військове право, а особливість військового командування в тому, що з одного боку ці суб'єкти мають дотримуватись встановлених спеціальних правил військової служби, а з іншого боку встановлювати та деталізувати умови військової служби.

Акцентовано увагу на тому, що правовий статус військового командування у Конституції не деталізовано, що передбачає подальшу регламентацію на законодавчому рівні. Розмежовано поняття «військове командування» та «органи військового управління» як такі, що: перше вказує на керівництво безпосередніми військовими питаннями та забезпечення їх діяльності, а друге – на органи, що уповноважені впорядковувати питання військової діяльності. Визначено, що система військового командування є чітко структурованою ієрархію підпорядкування та взаємодії між різними рівнями управління військами і виглядає наступним чином: Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил), командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин та інших утворених відповідно до законів України військових формувань.

Встановлено, що основою правового статусу суб'єктів військового командування в період дії правового режиму воєнного стану є: їх права та обов'язки як військових посадових осіб, тобто військовослужбовців, що обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих чи адміністративно-господарських обов'язків, або які спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків згідно із законодавством; здійснення безпосереднього військового керівництва або діяльності, пов'язаної з цим; дія на основі принципу єдиноначальності; здійснення державної служби особливого характеру.

Ключові слова: військове командування, військове законодавство, органи військового управління, правовий режим воєнного стану, взаємодія з цивільним органами.

Mekh Yu.V., Bogutskyi V.V. The legal status of military command in Ukraine.
The article is devoted to the study of the legal status of military command in Ukraine. The legal status of military command reflects its place in the system of public authorities and the peculiarities of participation in legal relations of various branches. It is established that the activities of military command should be based on military legislation, which includes legal acts relating to: military service, ethics of military personnel, treatment of prisoners of war. It is noted that military law should become the vector direction of development in Ukraine, and the peculiarity of military command is that, on the one hand, these subjects must comply with the established special rules of military service, and on the other hand, establish and detail the conditions of military service.

Attention is focused on the fact that the legal status of military command in the Constitution is not detailed, which provides for further regulation at the legislative level. The concepts of "military command" and "military management bodies" are distinguished as follows: the first indicates the management of

direct military issues and ensuring their activities, and the second - the bodies authorized to regulate issues of military activity. It is determined that the military command system is a clearly structured hierarchy of subordination and interaction between different levels of military management and looks as follows: the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine, the Commander of the Joint Forces of the Armed Forces of Ukraine, commanders of types and individual branches of troops (forces), commanders (chiefs) of military management bodies, commanders of formations, military units and other military formations formed in accordance with the laws of Ukraine.

It has been established that the basis of the legal status of military command subjects during the period of the legal regime of martial law is: their rights and obligations as military officials, that is, military personnel holding positions related to the performance of organizational and managerial or administrative and economic duties, or who are specially authorized to perform such duties in accordance with the legislation; the exercise of direct military leadership or activities related to this; action based on the principle of unity of command; the performance of a special civil service.

Key words: military command, military legislation, military management bodies, legal regime of martial law, interaction with civilian bodies.

Постановка проблеми. Визначення ролі та місця військового командування в системі суб'єктів публічної влади в умовах дії правового режиму воєнного стану опосередковано розширенням їх повноважень, а також збільшенням частки впливу військового командування на суспільні відносини. В умовах дії правового режиму воєнного стану, військове командування відповідає за організацію оборони держави, забезпечення правопорядку, дотримання законності, захист прав і свобод громадян, а також стійкість функціонування цивільних інститутів. Одночасно, посилення ролі військових органів у системі публічної влади опосередковує потреби визначання як меж дискреційних повноважень військового командування для запобігання можливим зловживанням, так і форм ефективної взаємодії військового командування з органами цивільної влади та місцевого самоврядування. Нормативне наділення широким спектром повноважень військового командування в період воєнного стану та їх фактичне застосування протягом останніх років опосередковує потребу детального аналізу правового статусу військового командування та виокремлення напрямів його вдосконалення.

Мета дослідження полягає у встановленні сутнісних характеристик правового статусу військового командування в Україні на основі аналізу доктринальних напрацювань та наявного стану правового регулювання.

Стан опрацювання проблематики. Проблема визначення місця органів військового командування у системі органів публічної влади посідає важливе місце у сучасному науковому дискурсі. Система військового командування України формує стратегічні засади управління силами безпеки та оборони в умовах зростаючих загроз. Її інституційний розвиток визначає ефективність координації державних структур, відповідальних за підтримання національної стійкості та захисту суверенітету [1, 2]. Вагомий внесок у дослідження меж і змісту повноважень військових структур у періоди надзвичайних ситуацій, зокрема під час воєнного стану чи збройних конфліктів, зробили О. Задорожній, О. Копиленко, В. Плішкін [3]. Накопичені наукові напрацювання охоплюють широкий спектр аспектів, від теоретичних основ публічної влади до спеціалізованих питань воєнного права. Водночас слід відзначити, що в українській правовій науці поки відсутнє комплексне дослідження, присвячене військовому командуванню як самостійному суб'єкту публічної влади в умовах дії воєнного стану. Така наукова прогалина визначає актуальність і новизну подальших досліджень, спрямованих на з'ясування особливостей правового статусу військового командування, специфіки його взаємодії з іншими органами державної влади та ролі у забезпеченні стабільності конституційного ладу в умовах надзвичайних викликів.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус військового командування визначає його роль у системі органів публічної влади та характеризує особливості участі в правовідносинах різних галузей права. Нормативно-правову основу функціонування військового командування становлять Конституція України [4], Закони України «Про оборону України» [5], «Про Збройні Сили України» [6], «Про правовий режим воєнного стану» [7], «Про національну безпеку України» [8], а також акти Президента України та Кабінету Міністрів України, які деталізують порядок введення та реалізації заходів воєнного стану.

Слід зазначити, що діяльність військового командування має ґрунтуватися на положеннях військового законодавства, до якого належать нормативно-правові акти, що регулюють питання проходження військової служби, професійної етики військовослужбовців, поводження з військовополоненими тощо. До таких актів, зокрема, відносяться закони України (наприклад, «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України» [9], «Про військовий обов'язок і військову службу» [10]),

укази Президента України (наприклад, «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»» [11]), постанови Кабінету Міністрів України (наприклад, «Положення про добровольчі формування територіальних громад» [12]), накази Міністерства оборони України (наприклад, «Про затвердження Інструкції про організацію обліку, зберігання і видачі стрілецької зброї та боєприпасів у Збройних Силах України» [13]).

Отже, одним із пріоритетних напрямів розвитку правової системи України має стати формування цілісного інституту військового права. Особливість правового статусу військового командування полягає в тому, що, з одного боку, ці суб'єкти зобов'язані дотримуватися встановлених спеціальних правил проходження військової служби, а з іншого – уповноважені визначати та конкретизувати умови її здійснення.

Базові принципи функціонування системи національної оборони закріплено в Конституції України. Зокрема, відповідно до статті 106: «Президент України є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил та здійснює керівництво у сфері національної безпеки і оборони, призначає та звільняє вище військове командування, що визначає його провідну роль у формуванні військового управління» [4]; ст. 17 «оборона держави, захист її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності покладаються на Збройні Сили України» [4]. Прикладом юридичного оформлення рішення Президента України як Верховного Головнокомандувача є наказ «Про затвердження Доктрини територіальної оборони» [14]. Водночас правовий статус військового командування у Конституції України не має детальної регламентації, що зумовлює необхідність його подальшого законодавчого визначення.

Відповідно до статті 3 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», військове командування – це Головнокомандувач Збройних Сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних Сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань [7]. У Законі України «Про оборону України» [5], також закріплено, що військове командування є невід'ємною складовою системи управління у сфері оборони держави. Його завдання полягає в організації, координації та безпосередньому керівництві діяльністю Збройних Сил України та інших військових формувань, покликаних забезпечувати оборону, територіальну цілісність і державний суверенітет. До складу військового командування входять: Головнокомандувач Збройних Сил України, що здійснює загальне керівництво та оперативне управління військами; Генеральний штаб Збройних Сил України, що забезпечує стратегічне планування, підготовку та організаційне забезпечення оборонних операцій; командувачі видів Збройних Сил України, об'єднаних та територіальних командувань, які здійснюють безпосереднє управління підпорядкованими військовими формуваннями.

Крім того, у зазначеному нормативно-правовому акті чітко розмежовано поняття «військове командування» та «органи військового управління». Перше з них охоплює суб'єктів, які здійснюють безпосереднє керівництво військовими підрозділами, приймають рішення з оперативних і тактичних питань, а також забезпечують організацію виконання поставлених завдань.

Натомість органи військового управління – це інституції, уповноважені регулювати та координувати питання військової діяльності у межах визначених законом повноважень. Закон встановлює їх вичерпний перелік, до якого належать: «...Міністерство оборони України, інші центральні органи виконавчої влади, що здійснюють керівництво військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, Генеральний штаб Збройних Сил України, інші штаби, командування, управління, постійні чи тимчасово утворені органи у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, призначені для виконання функцій управління військами (силами), з'єднаннями, військовими частинами, навчальними закладами, установами та організаціями, які належать до сфери управління центральних органів виконавчої влади, а також територіальні центри комплектування та соціальної підтримки, що забезпечують реалізацію законодавства з питань військового обов'язку, служби, мобілізаційної підготовки та мобілізації». Таким чином, військове командування зосереджується на оперативно-організаційному керівництві військами, тоді як органи військового управління формують і реалізують державну політику у сфері оборони та забезпечують її нормативно-адміністративне регулювання [5].

Зосередимо увагу безпосередньо на військовому командуванні як ключовому елементі системи управління у сфері оборони. Ця система являє собою чітко структуровану ієрархію підпорядкування та взаємодії між різними рівнями військового управління, що забезпечує узгодженість рішень і ефективність виконання завдань Збройних Сил України. Структура військового командування має такий вигляд: Головнокомандувач Збройних Сил України; Командувач об'єднаних сил Збройних Сил України; командувачі видів та окремих родів військ (сил); командувачі (начальники) органів військового управління; командири з'єднань, військових частин та інших військових формувань,

утворених відповідно до законів України. Така багаторівнева структура забезпечує вертикаль єдиноначальності, узгодження управлінських рішень на стратегічному, оперативному та тактичному рівнях, а також оперативне реагування на воєнні загрози [5]. На сьогодні, відповідно до чинного законодавства України, до військових формувань, окрім Збройних Сил України, належать також інші утворення, створені для забезпечення обороноздатності держави, захисту її суверенітету та безпеки. Зокрема: а) Державна спеціальна служба транспорту – спеціалізоване військове формування, що входить до системи Міністерства оборони України. Її основне призначення полягає у забезпеченні безперервного та надійного функціонування транспортної інфраструктури як у мирний час, так і в особливий період; б) Національна гвардія України – військове формування з правоохоронними функціями, яке входить до системи Міністерства внутрішніх справ України. Вона призначена для захисту життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства та держави від злочинних і інших протиправних посягань, охорони громадського порядку та безпеки, а також у взаємодії з іншими правоохоронними органами, для забезпечення державної безпеки, охорони державного кордону, протидії терористичній діяльності, а також припинення діяльності незаконних збройних чи воєнізованих формувань, терористичних організацій, організованих груп і злочинних об'єднань [15].

Висунемо тезу, що основою правового статусу суб'єктів військового командування в період дії правового режиму воєнного стану є: 1) їх права та обов'язки як військових посадових осіб, тобто військовослужбовців, які обіймають посади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських функцій, чи спеціально уповноважені на виконання таких обов'язків відповідно до закону (наприклад, у Законі України «Про військовий обов'язок і військову службу») [10]; 2) здійснення безпосереднього військового керівництва або діяльності, пов'язаної з ним, що передбачає організацію, координацію, контроль та оперативне управління підпорядкованими військовими формуваннями в умовах воєнного стану; 3) діють на основі принципу єдиноначальності, який визначається службовим становищем і військовим званням, що передбачає поділ на начальників і підлеглих стосовно інших військовослужбовців. Командир (начальник) наділяється повнотою розпорядчої влади щодо підлеглих та несе персональну відповідальність перед державою за всі аспекти життя та діяльності військової частини, підрозділу і кожного військовослужбовця (ст. 28 Закону України «Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України») [9]; 4) здійснюють державну службу особливого характеру, яка полягає у професійній діяльності придатних за станом здоров'я та віком громадян України, що пов'язана із захистом обороноздатності України, її незалежності та територіальної цілісності. Така служба має власні специфічні особливості, які обґрунтовують виділення її в окремий вид державної служби.

Щодо принципу єдиноначальності як фундаменту діяльності військового командування слід зазначити, що ця система ґрунтується на ідеї централізації та субординації. Однією з ключових проблем функціонування військового командування як суб'єкта публічної влади є його взаємовідносини з цивільними органами управління. Загалом, співвідношення військового командування та цивільної влади в умовах воєнного стану можна охарактеризувати як домінування військових органів при збереженні інституційних гарантій цивільного контролю. Такий баланс має вирішальне значення: з одного боку, він забезпечує оперативність і рішучість у захисті держави, а з іншого – дозволяє запобігти надмірній мілітаризації влади та порушенню демократичних принципів.

Щодо зміни статусу військового командування в період дії правового режиму воєнного стану, зокрема в частині розширення повноважень, зміни механізму взаємодії з цивільними органами та тимчасового обмеження конституційних прав і свобод, слід зазначити наступне. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [7], військове командування у взаємодії з військовими адміністраціями отримує додаткові владні повноваження, спрямовані на забезпечення обороноздатності держави та громадської безпеки. Зокрема, вони передбачають запровадження та реалізацію заходів правового режиму воєнного стану у межах тимчасових обмежень конституційних прав і свобод людини і громадянина, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, визначених указом Президента України про введення воєнного стану.

Висновки. Підсумовуючи слід зазначити, що військове командування під час воєнного стану виконує значно ширші функції, ніж у мирний час, фактично виступаючи як центральний координуючий орган публічної влади на окремих територіях. Розширення його повноважень зумовлене необхідністю забезпечення обороноздатності держави та ефективного реагування на загрози національній безпеці. Для реалізації цих завдань військове командування використовує адміністративно-правові інструменти імперативного характеру, серед яких: правомочність видавати обов'язкові до виконання накази та директиви щодо організації оборони, забезпечення громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану; зобов'язання взаємодіяти з військовими адміністраціями, які забезпечують виконання цих рішень у цивільному секторі; коорди-

нація діяльності підпорядкованих військових формувань для забезпечення оперативності та ефективності виконання завдань. Таким чином, військове командування під час воєнного стану стає ключовим елементом управління державою в умовах надзвичайних викликів, поєднуючи військову функцію з координуючою роллю у сфері публічної влади.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Шаповал Р.В., Богуцький В.В., Григоренко Є.І., Мех Ю.В. Оборона, військове управління та юридична відповідальність: загальнотеоретичний аспект: монографія. Харків: Юрайт, 2024. 380 с.
2. Костенко О.М., Гусаров С.М. Національна безпека України: проблеми організації та правового забезпечення. Київ: Юридична думка, 2015. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002345.
3. Копиленко О.Л., Плішкін В.М., Задорожній О.В. Воєнне право України: проблеми теорії і практики. Київ: Наукова думка, 2010. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0003456.
4. Конституція України: Закон України від 28. 06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text.
5. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text.
6. Про Збройні Сили України: Закон України від 06.12.1991 р. № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#Text.
7. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text.
8. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text.
9. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24.03.1999 року № 548-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-14#Text.
10. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992року № 2232-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text.
11. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року «Про Стратегію воєнної безпеки України»: Указ Президента України від 25.03.2021 р. № 121/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/121/2021/conv#Text.
12. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 року № 1449. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#Text.
13. Про затвердження Інструкції про організацію обліку, зберігання і видачі стрілецької зброї та боєприпасів у Збройних Силах України: Наказ Міністерства оборони України від 29.06.2005 року № 359. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0933-05#Text.
14. Про затвердження Доктрини територіальної оборони: наказ Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України від 04.01.2022 р. № 1. URL: https:// https://www.ukrmilitary.com//(.
15. Відповідь на звернення Оперативного Управління Головного Штабу ЗСУ щодо переліку діючих військових формувань, утворених відповідно до законів України. 2024. URL: https://dostup.org.ua/request/inshi_viiskovi_formuvannia.

УДК 342.9:336.2
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.89

ОБКЛАДЕННЯ ПОДАТКОМ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ ЗА НУЛЬОВОЮ СТАВКОЮ ОПЕРАЦІЙ З ПОСТАЧАННЯ ПАЛИВА ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ ТА ІНШИМ ВІЙСЬКОВИМ ФОРМУВАННЯМ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ

Митровка Я.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0008-3395-5504

Митровка Я.В. Обкладення податком на додану вартість за нульовою ставкою операцій з постачання палива Збройним силам України та іншим військовим формуванням у період воєнного стану: проблемні аспекти.

Стаття присвячена правовому аналізу проблеми встановлення нульової ставки податку на додану вартість (ПДВ) на операції з постачання палива Збройним силам України та іншим військовим формуванням під час воєнного стану. Основною проблемою є те, що нульову ставку ПДВ було встановлено постановою Кабінету Міністрів України (КМУ) № 178 від 02.03.2022, що суперечить положенням Конституції України та Податкового кодексу України, які визначають, що ставки податків повинні встановлюватися законом.

Встановлена постановою КМУ нульова ставка ПДВ на операції з постачання палива для потреб військових формувань створила численні правові суперечності, що призвели до судових спорів. Підпункт «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України дійсно передбачає застосування нульової ставки для операцій з постачання палива для заправки транспорту Збройних Сил України, що бере участь у миротворчих акціях за кордоном України, однак ця норма має невиключний перелік таких операцій, що допускає можливість її розширення. Водночас такі уточнення мають здійснюватися через закон, а не через підзаконні акти уряду.

У першій редакції постанови КМУ № 178 було здійснено неоднозначне поширення нульової ставки на постачання палива для військових формувань, що призвело до юридичної невизначеності та суперечностей у судовій практиці. Постачальники палива за договорами з державними органами для потреб військових формувань опинилися в ситуації, де питання про повернення сплаченого ПДВ стало предметом численних судових справ.

У результаті судової практики були зафіксовані різні підходи до застосування цієї постанови. Це створило передумови для внесення змін згідно постанови КМУ № 831 від 18.07.2024. Однак навіть після змін питання чіткого визначення нульової ставки ПДВ на постачання палива для військових формувань залишилося неурегульованим у рамках Податкового кодексу України.

До Податкового кодексу України у 2022 році вносилися зміни щодо постачання палива зі ставкою ПДВ 7%, однак питання застосування нульової ставки ПДВ для постачання палива для військових формувань так і не було врегульоване.

У статті пропонується внести зміни до Податкового кодексу України, що дозволять чітко визначити порядок застосування нульової ставки ПДВ для постачання палива військовим формуванням в умовах воєнного стану, забезпечивши відповідність нормам Конституції України та стабільність правозастосування в умовах воєнного стану.

Ключові слова: нульова ставка ПДВ, постачання палива, військові формування, воєнний стан.

Mytrovka Y.V. Zero-rated value-added tax on fuel supply operations to the Armed Forces of Ukraine and other military formations during martial law: problematic aspects.

The article is devoted to the legal analysis of the issue of establishing a zero value-added tax (VAT) rate on fuel supply operations to the Armed Forces of Ukraine and other military formations during martial law. The core problem lies in the fact that the zero VAT rate was introduced by Resolution No. 178 of the Cabinet of Ministers of Ukraine (CMU) dated 02 March 2022, which contradicts the provisions of the Constitution of Ukraine and the Tax Code of Ukraine, both of which stipulate that tax rates must be established by law.

The zero VAT rate established by the CMU resolution for fuel supply operations intended for military formations has generated numerous legal inconsistencies, which have resulted in litigation. Subparagraph "g" of subparagraph 195.1.2 of paragraph 195.1 of Article 195 of the Tax Code of Ukraine indeed provides for the application of a zero rate to operations involving fuel supply for refueling the transport of the Armed Forces of Ukraine participating in peacekeeping missions abroad. However, this provision contains a non-exhaustive list of such operations, allowing for possible extension. At the same time, any such extension must be made by law rather than through subordinate acts of the government.

In its initial version, CMU Resolution No. 178 ambiguously expanded the application of the zero VAT rate to fuel supplies for military formations, leading to legal uncertainty and inconsistencies in judicial practice. Fuel suppliers under contracts with state authorities for the needs of military formations found themselves facing numerous lawsuits concerning the refund of VAT paid.

Judicial practice revealed divergent approaches to the interpretation of this resolution, which created grounds for amending it through CMU Resolution No. 831 of 18 July 2024. However, even after these amendments, the issue of clearly defining the zero VAT rate for fuel supplies to military formations remains unregulated within the Tax Code of Ukraine.

Although amendments to the Tax Code regarding fuel supplies taxed at a 7% VAT rate were introduced in 2022, the issue of applying a zero VAT rate to fuel supplies for military formations has not been resolved.

The article proposes introducing amendments to the Tax Code of Ukraine that would clearly define the procedure for applying the zero VAT rate to fuel supplies for military formations during martial law, ensuring compliance with the Constitution of Ukraine and stability of law enforcement under wartime conditions.

Key words: zero VAT rate, fuel supply, military formations, martial law.

Постановка проблеми. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України № 178 від 02.03.2022, була встановлена нульова ставка податку на додану вартість (ПДВ) на операції з постачання палива для потреб військових формувань під час воєнного стану. Однак така практика, визначена підзаконним актом, суперечить положенням Конституції України та Податкового кодексу України, згідно з якими ставки податків мають встановлюватися виключно законами, прийнятими Верховною Радою України. Це викликає правову невизначеність щодо правомірності встановлення нульової ставки ПДВ на підзаконному рівні, що не має належного законодавчого підґрунтя.

Прийняття підзаконного акта, який визначає ставку ПДВ без належної законодавчої бази, породжує не лише юридичні суперечності, але й створює умови для неправомірного застосування податкових пільг, що можуть призвести до зловживань і порушень прав суб'єктів господарювання. Це, в свою чергу, ставить під сумнів стабільність правового регулювання та впливає на податкову дисципліну. Відсутність чіткої законодавчої норми також ускладнює правозастосовчу практику, спричиняючи непослідовність у рішеннях судових органів і державних органів, що веде до правової невизначеності для учасників ринку.

Метою дослідження є аналіз правових аспектів встановлення нульової ставки податку на додану вартість (ПДВ) для операцій з постачання палива військовим формуванням в умовах воєнного стану, визначення суперечностей у правозастосуванні цієї ставки, а також оцінка відповідності чинного нормативного регулювання Конституції України та Податковому кодексу України. Дослідження спрямоване на виявлення правових колізій, пов'язаних із використанням підзаконних актів для встановлення податкових ставок, та на пропозиції щодо необхідних змін у законодавстві для забезпечення стабільності правового регулювання в умовах воєнного стану.

Стан опрацювання проблематики. У процесі дослідження було проаналізовано положення Конституції України [1], Податкового кодексу України [2], а також постанови № 178 від 02.03.2022 [3], яка регулює питання застосування нульової ставки ПДВ на операції з постачання палива для потреб військових формувань в умовах воєнного стану. У статті також враховано загальні засади податкового права, сформовані у науковій літературі [4]. Важливим елементом джерельної бази є судова практика [5].

Виклад основного матеріалу. 02.03.2022 Кабінетом Міністрів України було прийнято постанову № 178 «Деякі питання обкладення податком на додану вартість за нульовою ставкою у період воєнного стану» (далі Постанова КМУ № 178) [3].

При цьому слід зауважити, що згідно преамбули вказаної постанови правовою підставою її прийняття є норма підпункту «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України.

Прийняття вказаного нормативно-правового акту Кабінетом Міністрів України призвело до неоднозначного застосування положень законодавства у сфері оподаткування податком на додану

вартість за нульовою ставкою. Зокрема створило безліч судових спорів щодо стягнення на користь держави із суб'єктів господарювання – постачальників палива – коштів сплачених такими постачальниками за договорами поставки палива, укладених уповноваженими органами держави для потреб військових формувань на території України.

Відповідно до підпункту «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України за нульовою ставкою оподатковуються операції для заправки (дозаправки) або забезпечення наземного військового транспорту чи іншого спеціального контингенту Збройних Сил України, що бере участь у миротворчих акціях за кордоном України, або в інших випадках, передбачених законодавством [2].

На перший погляд розширене тлумачення вказаної норми права не мало б допускати можливості поширити її дію на звичайні операції для заправки (дозаправки) або забезпечення транспорту військових формувань, утворених відповідно до законодавства на території України. Тобто, зазначена у вказаній нормі умова щодо застосування її до інших випадків, передбачених законодавством, за своїм логічним змістом, з однією сторони, встановлює для законодавця можливість додатково поширити дію нульової ставки оподаткування податком на додану вартість на певні правовідносини, однак, з іншої сторони, такі правовідносини мали б бути подібні за своїм змістом та характером до операцій для заправки (дозаправки) або забезпечення наземного військового транспорту чи іншого спеціального контингенту Збройних Сил України, що бере участь у миротворчих акціях за кордоном України.

Також слід зауважити, що врегулювання вказаних правових відносин постановою Кабінету Міністрів України є суперечним з огляду на те, що встановлення податку на додану вартість здійснюється виключно Верховною Радою України нормами права у вигляді законів.

Так, згідно ч. 1 ст. 67 Конституції України кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом [1]. Відповідно до п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України виключно законами України встановлюються система оподаткування, податки і збори [1].

За змістом п. 7.1-7.4 ст. 7 Податкового кодексу України під час встановлення податку обов'язково визначаються такі елементи: платники податку; об'єкт оподаткування; база оподаткування; ставка податку; порядок обчислення податку; податковий період; строк та порядок сплати податку; строк та порядок подання звітності про обчислення і сплату податку (п. 7.1). Під час встановлення податку можуть передбачатися податкові пільги та порядок їх застосування (п. 7.2). Будь-які питання щодо оподаткування регулюються цим Кодексом і не можуть встановлюватися або змінюватися іншими законами України, крім законів, що містять виключно положення щодо внесення змін до цього Кодексу та/або положення, які встановлюють відповідальність за порушення норм податкового законодавства (п. 7.3). Елементи податку, визначені в пункті 7.1 цієї статті, підстави для надання податкових пільг та порядок їх застосування визначаються виключно цим Кодексом (п. 7.4) [2].

Відповідно до п. 12.1 ст. 12 Податкового кодексу України Верховна Рада України встановлює на території України загальнодержавні податки та збори і визначає: перелік загальнодержавних податків та зборів (п. 12.1.1); положення, визначені в пунктах 7.1, 7.2 статті 7 цього Кодексу щодо загальнодержавних податків та зборів (п. 12.1.3). Згідно п. 9.1.3 ст. 9 Податкового кодексу України до загальнодержавних податків належать податок на додану вартість [2].

З вказаних норм права чітко випливає, що ставки податку на додану вартість, платники вказаного податку та об'єкти оподаткування (тобто елементи цього податку згідно п. 7.1 ст. 7 ПКУ) визначаються згідно п. 7.4 ст. 7 та п. 9.1.3 ст. 9 Податкового кодексу України виключно Верховною Радою України у Податковому кодексі України.

А відтак урегулювання постановою Кабінету Міністрів України № 178 від 02.03.2022 оподаткування окремих операцій з поставки палива збройним формуванням України нульовою ставкою податку на додану вартість не відповідає вимогам актів вищої юридичної сили.

У первинній редакції вказаної постанови Кабінету Міністрів України №178 у п. 1 було визначено, що до припинення чи скасування воєнного стану операції з постачання товарів для заправки (дозаправки) або забезпечення транспорту Збройних Сил, Національної гвардії, Служби безпеки, Служби зовнішньої розвідки, Державної прикордонної служби, Міністерства внутрішніх справ, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Управління державної охорони, Державної служби спеціального зв`язку та захисту інформації, інших утворених відповідно до законів військових формувань, їх з`єднань, військових частин, підрозділів, установ або організацій, що утримуються за рахунок коштів державного бюджету, для потреб забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави обкладаються податком на додану вартість за нульовою ставкою [3].

Крім цього, у первинній редакції преамбули постанови Кабінету Міністрів України № 178 також була зазначено, що її прийняття обумовлене виконанням мобілізаційних завдань в умовах воєн-

ного стану, введеного Указом Президента України від 24.02.2022 № 64 «Про введення воєнного стану в Україні» [3].

Таке формулювання мети правового регулювання створило неоднозначність у застосуванні постанови КМУ № 178 навіть Міністерством оборони України при укладенні договорів поставки палива, яким протягом 2022 року під час воєнного стану поширено укладались договори із застосуванням ставки оподаткування податку на додану вартість у звичайному розмірі 20%, а пізніше із застосуванням ставки 7% згідно положень п. 82 підрозділу 2 розділу XX Податкового кодексу України.

При цьому національними судами неоднозначно здійснювалось правозастосування підпункту «г» п.п. 195.1.2 п. 195.1 ст. 195 Податкового кодексу України та положень постанови КМУ № 178 при розгляді спорів щодо стягнення із постачальників отриманих коштів в рахунок оплати поставки, де було включено в ціну товару податок на додану вартість. Така суперечливість у тому числі була обумовлена сформульованою у первинній преамбулі постанови КМУ № 178 мети її прийняття, зокрема для виконання мобілізаційних завдань в умовах воєнного стану.

Показовою у цьому аспекті стала господарська справа № 922/4055/23, в якій враховуючи зміст преамбули постанови КМУ № 178, Касаційний господарський суд дійшов висновку, що положення цієї постанови не слід застосовувати до правовідносин сторін за спірними договорами, предметом яких є постачання бензину не в рамках мобілізаційних завдань, та які укладено під час воєнного стану. Посилаючись на неоднозначність (подвійність) можливого тлумачення змісту Постанови КМУ № 178, а також вказавши, що судова практика з питань застосування приписів цієї постанови лише формується, Касаційний господарський суд вважав, що виключна правова проблема у справі № 922/4055/23 полягає у різному тлумаченні та застосуванні зазначених норм постанови КМУ № 178, що породило значну кількість судових справ (понад 50). При цьому суди попередніх інстанцій висловили різні позиції щодо застосування зазначених норм постанови КМУ № 178 до договорів, які укладались не на виконання мобілізаційних завдань. Наприклад, у справах № 910/12151/23, № 910/14481/23, № 910/15124/23 судами здійснено підхід, згідно з яким положення постанови № 178 не можуть застосовуватись до договорів, які починаючи з 24 лютого 2022 року укладались Міністерством оборони України не в рамках мобілізаційних завдань. Натомість у справах № 912/1421/23, № 916/3783/23, № 916/3864/23 суди дійшли інших висновків. Касаційний господарський суд вважав, що наведене свідчило про те, що «передбачуваного» та «чіткого» механізму застосування зазначених норм постанови КМУ № 178 у подібних правовідносинах не було та на той момент та був відсутній висновок Верховного Суду щодо застосування положень цієї постанови, з урахуванням як її преамбули, так і її основного змісту [4].

Нажаль вирішення цієї правової проблеми на рівні Великої Палати Верховного Суду чи відповідних палат Касаційного господарського суду так і не відбулось з процесуальних причин, однак наведене доводить, що навіть у судовій гілці влади були неоднакові підходи до застосування вказаних норм права [4, 5].

Очікувано, що вказана проблема у правозастосуванні первинної редакції постанови КМУ № 178 призвела до суттєвої зміни змісту вказаної постанови згідно з постановою КМУ № 831 від 18.07.2024 [7]. Згідно нової редакції було суттєво змінено як преамбулу так і основний зміст постанови та визначено метою її прийняття здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі та стримування збройної агресії російської федерації. Водночас правовою підставою її прийняття є так само підпункт «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України.

Однак непоміченим як судовою гілкою влади так і Кабінетом Міністрів України залишається те, що положеннями підпункту «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України чи іншими положеннями Податкового кодексу України Кабінет Міністрів України не наділений повноваженнями визначати операції, які обкладаються нульовою ставкою податку на додану вартість.

Таким чином, встановлення нульової ставки податку на додану вартість, суб'єктів та об'єктів його сплати постановою Кабінету Міністрів України (тобто відповідних елементів цього податку) не відповідає положенням Конституції України та вимогам Податкового кодексу України.

У цьому контексті слід звернути увагу, що Верховною Радою України 21 вересня 2022 змінювались положення Податкового кодексу України щодо визначення розміру ставки при здійсненні операцій із постачання палива під час воєнного стану, а саме у п. 82 підрозділу 2 розділу XX Податкового кодексу України.

Так, відповідно до п. 82 підрозділу 2 розділу XX Податкового кодексу України тимчасово, на період дії правового режиму воєнного стану на території України, введеного Указом Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 64/2022, затвер-

дженим Законом України «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 року № 2102-IX, але не довше ніж до 1 липня 2023 року, операції з постачання на митній території України та ввезення на митну територію України бензинів моторних, важких дистилятів, скрапленого газу, біодизелю, палива моторного альтернативного, що класифікуються за кодами УКТ ЗЕД, визначеними пунктом 41 підрозділу 5 цього розділу, яким встановлено ставки акцизного податку на такі товари, а також нафти або нафтопродуктів сирих, одержаних з бітумінозних порід (мінералів), що класифікуються за кодами УКТ ЗЕД 2709 00 10 00 та 2709 00 90 00, оподатковуються за ставкою у розмірі 7 відсотків.

Вказана норма права була внесена до Податкового кодексу України згідно Закону України «Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо ставок акцизного податку на період дії правового режиму воєнного, надзвичайного стану» від 21 вересня 2022 року № 2618-IX та набула чинності 30.09.2022 [8].

Однак законодавцем так і не було внесено відповідних змін до підпункту «г» підпункту 195.1.2 пункту 195.1 статті 195 Податкового кодексу України чи інших положень Податкового кодексу України з подібним правовим регулюванням як визначено у постанові КМУ № 178, що фактично вирішило б вказану правову проблему.

Для вирішення цієї правової проблеми та приведення у відповідність до чинного законодавства вважаємо, що є необхідність внесення змін до Податкового кодексу України, в якому врегулювати питання, які на даний час визначені постановою КМУ № 178.

Висновки. Дослідження встановлення нульової ставки податку на додану вартість для операцій з постачання палива військовим формуванням в умовах воєнного стану в Україні показало, що воно викликає суперечності в його застосуванні. Встановлення нульової ставки ПДВ через постанову Кабінету Міністрів України № 178 від 02.03.2022 суперечить вимогам Конституції України та Податкового кодексу України, які передбачають, що ставки податків повинні встановлюватися лише законами Верховною Радою України.

Використання підзаконних актів для встановлення важливих елементів податкового регулювання створює правову колізію, що призводить до неоднозначного тлумачення норм та неузгодженості у судовій практиці. Це, в свою чергу, сприяє виникненню численних судових спорів і порушує стабільність правового середовища для суб'єктів господарювання. Після змін у постанові КМУ у 2024 році проблема частково була усунута, але питання чіткого визначення нульової ставки ПДВ для постачання палива для військових формувань залишилося неурегульованим на рівні Податкового кодексу.

Для усунення цієї правової невизначеності необхідно внести відповідні зміни до Податкового кодексу України, які чітко визначатимуть порядок застосування нульової ставки ПДВ для постачання палива військовим формуванням в умовах воєнного стану. Це забезпечить правову стабільність, узгодженість норм і сприятиме верховенству закону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.
2. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02 грудня 2010 р. № 2755-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. №№ 13-17. Ст. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.
3. Деякі питання обкладення податком на додану вартість за нульовою ставкою у період воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2022 № 178 / *Офіційний вісник України*. 2022. № 25. С. 161. Ст. 1265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/178-2022-%D0%BF#Text.
4. Коломієць П.В. Правове регулювання податкової безпеки України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису: дис. … докт. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право, інформаційне право»; Державний податковий університет. Ірпінь, 2024. 528 с.
5. Ухвала Великої Палати Верховного Суду. 11 липня 2024 року. Справа № 922/4055/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120426290 (дата звернення 03.09.2025).
6. Окрема думка судді Великої Палати Верховного Суду Шевцової Н.В. щодо ухвали Великої Палати Верховного Суду від 11 липня 2024 у справі № 922/4055/23. 11 липня 2024 року. Справа № 922/4055/23. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120454776 (дата звернення 03.09.2025).

7. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 2 березня 2022 р. № 178: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2022 № 178 / *Офіційний вісник України*. 2024. № 69. Ст. 4149. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/831-2024-%D0%BF#Text.
8. Про внесення змін до розділу XX «Перехідні положення» Податкового кодексу України щодо ставок акцизного податку на період дії правового режиму воєнного, надзвичайного стану: Закон України від 21 вересня 2022 р. № 2618-IX / Верховна Рада України. *Офіційний вісник України.* 2022. № 79. С. 21. Ст. 4743. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2618-20#Text.

УДК 343.37:630(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.90

МОТИВИ ТА МОТИВАЦІЯ КРИМІНАЛЬНО ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ У СФЕРІ ЛІСОВОГО ГОСПОДАРСТВА В УКРАЇНІ

Ступник Я.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри кримінального права
та правоохоронної діяльності
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-8024-9735
e-mail: yaroslav.stupnik@uzhnu.edu.ua

Ступник Я.В. Мотиви та мотивація кримінально протиправної поведінки у сфері лісового господарства в Україні.

Стаття присвячена дослідженню мотиваційної структури індивідуальної кримінально протиправної поведінки у сфері лісового господарства України. Проаналізовано феномен лісової злочинності як проблему глобального значення, що набуває особливої гостроти в умовах воєнного стану через зменшення контролю з боку уповноважених органів та активізацію тіньових схем у лісовій сфері. Встановлено сутнісні характеристики мотиваційної структури кримінально протиправної поведінки у лісогосподарській галузі та виявлено типові мотиви, що детермінують вчинення кримінальних правопорушень у досліджуваній сфері.

У статті детально розглядається механізм індивідуальної кримінально протиправної поведінки як динамічна система психічної та фізичної активності особистості злочинця, що включає п'ять основних елементів: умови формування особистості, мотивацію, конкретну життєву ситуацію, рішення про вчинення злочину та сам процес вчинення злочину. Особлива увага приділяється мотивації як внутрішньому стрижню генезису механізму злочинної поведінки. Виокремлено та охарактеризовано типові мотиви кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства. Встановлено, що абсолютно домінуючим є корисливий мотив, який проявляється у прагненні до збагачення через кримінальну експлуатацію природних ресурсів. Корисливість розглядається через призму економічних інтересів та потреб особи як біологічної істоти та соціально-економічного агента. Поряд з корисливим мотивом, автор виділяє інший утилітарний мотив – прагнення вилучення з деревини корисливих властивостей поза спонукою до збагачення (для опалення, будівництва, особистих потреб). До неутилітарних мотивів віднесено мотив забезпечення безпеки та приналежності, який зустрічається вкрай рідко і виражає прагнення до безкорисливого задоволення потреб інших осіб.

Окремо досліджується нігілістичний мотив, властивий необережним кримінальним правопорушенням у лісогосподарській сфері, що виникає при невиконанні чи неналежному виконанні службових обов'язків. Цей мотив розглядається як складний мотиваційний комплекс, в якому поєднується самовпевненість як вираз самоактуалізації та знецінення ролі благ, поставлених під охорону кримінального закону.

Ключові слова: лісова злочинність, мотивація злочинної поведінки, корисливий мотив, механізм кримінально протиправної поведінки, лісове господарство, кримінальні правопорушення, запобігання злочинності.

Stupnyk Y.V. Motives and motivation of criminally unlawful behavior in the forestry sector in Ukraine.

The article is devoted to the study of the motivational structure of individual criminally unlawful behavior in the forestry sector of Ukraine. The phenomenon of forest crime is analyzed as a problem of global importance, which acquires particular acuteness in conditions of martial law due to the reduction of control by authorized bodies and the activation of shadow schemes in the forestry sector. The essential characteristics of the motivational structure of criminally unlawful behavior in the forestry sector are established and typical motives that determine the commission of criminal offenses in the studied sector are revealed.

The article examines in detail the mechanism of individual criminally unlawful behavior as a dynamic system of mental and physical activity of the criminal personality, which includes five main elements: conditions for the formation of the personality, motivation, specific life situation, decision to commit a crime and the process of committing a crime itself. Special attention is paid to motivation as the

internal core of the genesis of the mechanism of criminal behavior. Typical motives of criminal offenses in the field of forestry are identified and characterized. It is established that the absolutely dominant is the self-interested motive, which manifests itself in the desire for enrichment through the criminal exploitation of natural resources. Self-interest is considered through the prism of the economic interests and needs of a person as a biological being and a socio-economic agent. Along with the self-interested motive, the author identifies another utilitarian motive - the desire to extract self-interested properties from wood beyond the incentive to enrich (for heating, construction, personal needs). The motive of ensuring security and belonging, which is extremely rare and expresses the desire to selflessly satisfy the needs of other people, is attributed to non-utilitarian motives.

Separately, the nihilistic motive inherent in careless criminal offenses in the forestry sector, which arises from failure to perform or improper performance of official duties, is investigated. This motive is considered as a complex motivational complex, which combines self-confidence as an expression of self-actualization and devaluation of the role of goods protected by criminal law.

Key words: forest crime, motivation of criminal behavior, self-interested motive, mechanism of criminally unlawful behavior, forestry, criminal offenses, crime prevention.

Постановка проблеми. Значущим фактором деструкції лісових ресурсів в Україні та у світовому масштабі залишається протиправна діяльність у лісогосподарській галузі. Масштабні обсяги нелегальної лісозаготівлі, кримінальні ланцюги постачання, корупційні механізми супроводу незаконної діяльності перетворюють феномен лісової кримінальності на проблему глобального значення. Протидія цьому явищу набуває стратегічного політичного, економічного та екзистенційного виміру як для національної безпеки України, так і для світової спільноти в планетарній перспективі.

В умовах воєнного стану ця проблема набуває особливої гостроти. Зменшення рівня контролю з боку уповноважених органів, перерозподіл сил і ресурсів на забезпечення обороноздатності держави, а також активізація тіньових схем у лісовій сфері створюють сприятливі умови для вчинення протиправних дій як окремими особами, так й організованими злочинними об'єднаннями [1, с. 31].

Мета статті полягає у встановленні сутнісних характеристик мотиваційної структури індивідуальної кримінально протиправної поведінки у сфері лісового господарства та виявленні типових мотивів, що детермінують вчинення особою кримінальних правопорушень у досліджуваній галузі.

Стан опрацювання проблематики. Теоретичною основою дослідження стали праці таких вчених, як О.М. Бандурка, О.Ю. Дрозд, С.П. Лисак, О.М. Литвинов, В.К. Матвійчук, О.В. Мельник, В.О. Навроцький, Ю.В. Орлов, А.В. Савченко, П.Л. Фріс та інших. Водночас, беручи до уваги появу нових різновидів злочинної діяльності у сфері лісового господарства, наукове вивчення цієї проблеми потребує подальшого поглиблення., що в свою чергу підкреслює теоретичну та практичну значущість цієї наукової розвідки.

Виклад основного матеріалу. У кримінології термін «механізм» зазвичай використовується як для опису процесів, так і під час розгляду таких важливих питань, як детермінація та генезис індивідуальної поведінки осіб, які вчиняють злочини. Його застосування для аналізу кримінального правопорушення як події, розтягнутої в часі й просторі, насиченої суб'єктивними переживаннями, раціональними розумовими операціями, ускладненнями психіки й гамою факторів зовнішнього середовища, видається цілком виправданим, адже дозволяє виявити глибинні й водночас безпосередні причини та наближені до них умови кримінальної активності.

Слід зауважити, що кримінальне правопорушення є результатом людської поведінки, а тому повноцінно дослідити механізм злочину як те, що призводить до поведінки, яка негативно оцінюється законодавцем у законі про кримінальну відповідальність, об'єктивно неможливо без формування чітких уявлень про механізм поведінки (діяльності) та, власне, поведінку як таку. У цьому контексті варто зазначити, що в психології під поведінкою людини мається на увазі властива їй взаємодія з оточуючими предметами й навколишнім середовищем. Із точки зору психології, звідки в кримінологію і прийшло поняття «індивідуальна поведінка», остання розуміється як система поведінкових актів, пов'язана з особливостями психіки кожної окремої людини, що проявляються в її характері, темпераменті, потребах і здібностях [2, с. 93-94].

Механізм індивідуальної кримінально протиправної поведінки – динамічна, відкрита система психічної та фізичної активності особистості злочинця у конкретних соціальних умовах, що відображає взаємопов'язану послідовність станів, дій, обставин, результатом розгортання яких є злочин. Цей механізм є відкритою системою, як і всі системи, що існують у реальному світі. Отже, на розвиток взаємодії його елементів, що призводить до злочинного результату, впливає значна кількість факторів. Однак їх вплив є неоднаковим, що дозволяє виділяти основні та другорядні фактори, а головне – об'єктивні та суб'єктивні ознаки. Злочинна поведінка завжди вивчається в

двох аспектах: як об'єкт соціальних зв'язків і впливів і як форма втілення активної, цілеспрямованої, перетворюючої діяльності індивіда із психологією, що сформувалася [2, с. 94].

Установлення суті злочинної поведінки як наслідку взаємодії відповідних суб'єктивних та об'єктивних явищ і процесів передбачає необхідність виокремлення складових елементів механізму злочинної поведінки. Основними елементами механізму злочинної поведінки є: 1) умови формування особистості; 2) мотивація; 3) конкретна життєва ситуація; 4) рішення про вчинення злочину; 5) сам процес вчинення злочину (поведінковий акт) [3, с. 76-77]. Що стосується взаємодії названих елементів механізму індивідуальної кримінально протиправної поведінки, то у більшості випадків головна роль у структурі названої системи відводиться мотивації, яка вважається внутрішнім стрижнем генезису згаданого механізму. При цьому мотивація розглядається водночас як процес і як сукупність мотивуючих факторів. Ухваленню рішення про вчинення акту поведінки відводяться прогностична та спонукальна функції, що чинять визначальний вплив на обрану модель поведінки [2, с. 95].

Фундаментальною глибинною основою мотивації злочинної поведінки є зміст і структура сфери незадоволених екзистенціальних смисложиттєвих потреб особистості. Неможливість задовольнити або недостатня задоволеність різних потреб людини зумовлює виникнення в неї почуття неповноцінності (винятковості). Відповідно, поряд з актуалізованою необхідністю задоволення відповідної потреби (потреб) у свідомості людини виникає й закріплюється установка на відновлення свого соціального статусу, тобто потреба в ствердженні та (або) самоствердженні. Отже, повна або часткова незадоволеність смисложиттєвих потреб у ствердженні та самоствердженні в поєднанні з особистісними комплексами та індивідуальними біофізіологічними особливостями особистості складають базову ос-нову мотиваційної сфери злочинної поведінки. Специфіка несвідомого аспекту мотиву злочинної поведінки полягає в злочинній дії, що заміщує та задовольняє потреби в ствердженні та самоствердженні особистості злочинця через механізм психічної та соціальної компенсації [3, с. 77].

Принагідно зауважимо, що дослідження мотивації людської діяльності загалом та кримінально протиправної поведінки, зокрема відноситься до числа одних з найбільш складних завдань, як теоретичному, так і прикладному аспектах. Ведучи мову про кримінологічну специфікацію вчення про мотиви і мотивацію поведінки, то додаткові труднощі пов'язуються з численними спробами юристів, кримінологів адаптувати психологічні знання під предмет свого дослідження. І далеко на завжди ці спроби є успішними, обґрунтованими. Тому на сьогоднішній день кримінологічна наука, а так само й кримінально-правова, рясніє різнобарв'ям підходів як до визначення мотиву як такого, так і до класифікації мотивів кримінально протиправної поведінки. Можна констатувати навіть певну методологічну розгубленість, плутанину, що тягне за собою профанацію чималої кількості наукових досліджень. Вчені нерідко не обтяжують себе задачею у здійсненні розмежування між мотивом, мотиваційним комплексом, мотивацією, ціллю, потребою, інтересом, емоцією, афектом, рефлексом, інстинктом тощо. В результаті кожен, хто стає до вивчення мотивів того чи іншого виду кримінального правопорушення зіштовхується з купою суперечливої, неупорядкованої юридичної літератури, що презентує настільки семантично строкату палітру мотивів кримінальної активності, що повсякчас доводить докладати чимало зусиль аби дістатися дійсного змісту спонуки, який черговий дослідник взявся пойменувати на свій манер.

Так, наприклад, О.М. Литвинов наголошує, що основними факторами мотивації вчинення більшості злочинів є яскраво виражене спотворене самолюбство, а також егоїстичні та аномально-честолюбні потреби, інтереси й схильності злочинця, інтегровані в його життєвий стиль особистості, що характеризується аналогічними життєвими установками й цінностями. Фундаментальною ж основою мотиву злочинної поведінки є домінуюча пристрасть як центральна полікомпонентна складова особистості злочинця, опосередкована її життєвим стилем і актуальним емоційним станом (ситуативно-детермінованими почуттями та емоціями). Мотивація вчинення злочинів – це опосередкований складною сукупністю біосоціальних факторів процес актуалізації внутрішньої готовності (психологічної схильності) до вчинення злочинного діяння, обумовлений домінуючою пристрастю та реалізований у зовнішній сприятливій для її вираження конкретній життєвій ситуації [3, с. 78]. Як бачимо науковець веде мову про пристрасті, емоційні стани, внутрішню готовність, психологічні схильності і т. д. Як видається, в цьому переліку психологічних явищ, феноменів мотив і мотивація губляться.

П.Л. Фріс веде мову про такі мотиви: 1) антисоціальні (політичні, насильницько-агресивні, корисливі, корисливо-агресивні та ін.); 2) асоціальні (егоїстичні, анархо-індивідуалістичні та ін.); 3) псевдосоціальні (мотиви окремих соціальних груп, які суперечать кримінально-правовим нормам, інтересам окремих осіб та суспільства в цілому); 4) протосоціальні (в разі переростання соціально прийнятних мотивів у мотиви злочину (наприклад, у разі вчинення злочину під час перевищення меж необхідної оборони та ін.) [4, с. 79].

Автори академічного курсу «Кримінологія» (2018) воліють оперувати такою класифікацією мотивів:

- за видами активності людини (професійні, суспільно-політичні, навчально-пізнавальні, злочинні);
- за часом проявлення (постійно, тривало, короткочасно або ситуативно діючі мотиви);
- за силою проявлення (сильні, помірні, агресивні, слабкі, впливові, не впливові);
- за критеріями їх змісту (естетичні, ідейні, моральні мотиви, аморальні);
- за критеріями рівня регуляторної функції (колективістські мотиви, мотиви члена злочинної групи, егоїстичні, корпоративні) [2, с. 97].

Зважаючи на ці обставини і для того, щоб додати ясності дослідженню мотивів кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства, ми змушені хоча б побіжно, але описати базові загальнотеоретичні психологічні положення, які присвячені питанню мотивів та мотивації людської поведінки, й потім перекласти їх на площину кримінологічного дискурсу і відповідних завдань.

Одним з останніх комплексних досліджень мотиву у вітчизняному кримінальному праві є праця А.В. Савченка «Мотив і мотивація злочину», в якій вчений на підставі аналізу різних наукових підходів доходить висновку, що під мотивом слід розуміти «інтегральний психічний утвір, який спонукає особу до вчинення суспільно небезпечного діяння та є його підставою» [5, с. 14]. Дане визначення, попри безсумнівне глибоке теоретичне обґрунтування видається дискусійним через його до певної міри узагальнений, неконкретизований характер, обтяженість феноменологічною складовою.

Разом з тим, не ставлячи перед собою мету дослідження змісту й сутності мотиву і мотивації як таких, вважаємо найбільш виваженою позицію Ю.В. Орлова, який констатує, що динамічна характеристика (механізм) процесу розгортання поведінкової активності охоплює: а) актуалізацію потреби, яке викликає почуття незадоволеності. Останнє може відбуватися як в усвідомленій формі джерел такого відчуття, так і у неусвідомлених формах у виді тривожності, бажання; б) активізацію вольових процесів, спрямованих, по-перше, на пошук предмету, який здатен задовольнити потребу (вольова фаза *цілепокладання*) та, по-друге, на консолідацію фізичних, психічних зусиль та визначених форм поведінки у коректних життєвих обставинах, спрямованих на досягнення поставленої мети [6, с. 119].

Відтак, категорія мотиву є неонтологічною, адже не відповідає реально існуючим нервово-психологічним процесам, консолідує описані гносеологічно та функціонально автономні стани, процеси психіки та поняття, що їм відповідають. Об'єднуючи потребнісно-динамічну сферу, волю, вольову діяльність та цілепокладання, мотив характеризує загальну спрямованість поведінки на основі специфічного емоційного цілеспрямованого стану, обумовленого дією волі задля задоволення актуалізованої в конкретній ситуації потреби. На підставі цього під мотивом розуміти науковий конструкт, який відображає у єдиній ланці психічної активності потребу, волю та мету (цілі) [7, с. 146].

Звертаючись безпосередньо до проблеми мотивів кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства, не можна не відмітити, що, з огляду на предметно-діяльнісне різноманіття останніх, формується відповідне мотиваційно-плюралістичне підґрунтя кримінально протиправної поведінки. Однак, не зважаючи на це, абсолютно переважаючим для всі цих кримінальних правопорушень є корисливий мотив.

Корисливий мотив є домінуючим для лісової злочинності. Кримінальна експлуатація природи має в своїй основі прагнення до збагачення через обернення благ природи на предмети мінової вартості. В цьому проявляється перш за все дія економічних інтересів осіб кримінальних правопорушників у їх соціальній діяльності.

Забезпечення економічних інтересів може слугувати мотивом економічної діяльності особи або групи осіб, що реалізується через законну або незаконну економічну діяльність. Таким чином, з позиції оцінки мотивів людини та соціальних груп до економічних злочинів усі види потреб можна згрупувати так:

– потреби людини, які стосуються забезпечення її фізіологічного розвитку;

– потреби людини, що пов'язанні із її становищем у суспільстві.

Відповідно до цього людину варто розглядати як біологічну істоту та як члена суспільства. Виходячи з цього усі рівні піраміди потреб можливо представити у вигляді двох напрямів, а саме:

– ті які характеризують людину як фізичну істоту;

– ті які характеризують людину як соціально-економічного агента [8].

Певна річ, історично так склалося, що природа трансформується людиною, використовується нею для забезпечення її потреб необхідною ресурсною базою. І це є нормальним. Проте норма переходить у патологію, коли розумне використання, засноване на ідеї партнерських відносин з

Природою, набуває ознак експлуатації, коли природне благо підкорюється устремлінню до особистої наживи, підминається корисливістю.

Інший утилітарний мотив – прагнення вилучення з деревини корисливих властивостей поза спонукою до збагачення. Так, у 2020 році чоловік звільнився з місць позбавлення волі – де він 7 років відбував покарання за умисне вбивство. По відбуттю строку покарання, він вирішив зрубати кілька дерев з метою опалення свого помешкання.

Біля залізничних колій, він, порушуючи порядок заготівлі деревини, звичайно, що не маючи маючи спеціального дозволу (лісорубного квитка або ордера), за допомогою двох бензопил здійснив порубку семи дерев – двох дубів і п'яти акацій різного діаметру. В цей час туди прибули працівники поліції, які вилучили зрізані дерева та бензопили. У скоєному чоловік розкаявся. Суд встановив розміри дерев (діаметри пня) та їх характеристики (що вони були сироростічими), та відповідно до постанови КМ України № 655 від 23.07.2008 «Про затвердження такс для обчислення розміру шкоди, заподіяної лісу» прорахував, що чоловік заподіяв шкоду державним інтересам в особі АТ «Українська залізниця» на загальну суму 70350,44 грн., отже спричинив тяжкі наслідки [9].

Також нерідко незаконно вирубані дерева використовуються кримінальними правопорушниками для свої особистих побутових потреб, не пов'язаних з опаленням: будівництво, ремонт тощо. На нашу думку, такі випадки охоплюються корисливою мотивацією.

Неутилітарний мотив забезпечення безпеки та приналежності. Зустрічається вкрай рідко та є вираженням прагнення особи кримінального правопорушника до безкорисливого (а тому й неутилітарного) задоволення потреб інших осіб. Фактично йдеться про деякий тип «благородного» кримінального правопорушника. Звісно – це умовність, бо навіть деяка художня. Менше з тим йдеться про особливу, специфічну мотивацію, яка має враховуватись при визначенні способу кримінально-правового реагування.

Нігілістичний мотив, що лежить в основі невиконання чи неналежного виконання службових обов'язків, в результаті чого стається незаконна порубка лісу чи вчинення іншого кримінального правопорушення у сфері лісового господарства. Наприклад, через невиконання протипожежних робіт відбувається знищення вогнем лісу. Або через недбале вимірювання площ, визначених під рубку, відбувається вирубка на тих площах, які для цього не призначені, чим заподіюється шкода довкіллю.

Нігілістичний мотив є складним, інтегрованим. Ба більше: радше варто говорити про нігілістичний мотиваційний комплекс, властивий для необережних кримінальних правопорушень, в якому поєднується самовпевненість, як вираз дії мотиву самоактуалізації (самоствердження), та знецінення ролі благ, поставлених під охорону, регульованих службовою діяльністю за посадою у сфері лісового господарства.

Таким чином, мотивація кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства демонструє складну структуру, в якій, втім, унаочнюється домінування корисливих мотивів, а також (в меншій мірі) неутилітарних мотивацій та нігілізму. Ці обставини мають бути враховані при розробці індивідуальних заходів запобігання кримінальним правопорушенням у сфері лісового господарства.

Висновки. Проведене дослідження дозволило комплексно розкрити сутнісні характеристики мотиваційної структури індивідуальної кримінально протиправної поведінки у сфері лісового господарства України. Встановлено, що механізм такої поведінки являє собою складну динамічну систему психічної та фізичної активності особистості злочинця, центральним елементом якої виступає мотивація як внутрішній стрижень генезису злочинної поведінки. У контексті сучасних викликів, особливо в умовах воєнного стану, коли знижується рівень контролю з боку державних органів та активізуються тіньові схеми в лісовій галузі, розуміння мотиваційних механізмів набуває критичного значення для ефективної протидії лісовій злочинності.

У результаті аналізу типових мотивів кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства виявлено чітку ієрархію спонукальних чинників. Абсолютно домінуючим є корисливий мотив, який проявляється у прагненні до збагачення через кримінальну експлуатацію лісових ресурсів та обумовлюється економічними інтересами правопорушників як біологічних істот та соціально-економічних агентів. Поряд із корисливим мотивом визначено інший утилітарний мотив – прагнення до використання деревини для задоволення побутових потреб (опалення, будівництво) без мети збагачення, що також має економічне підґрунтя, але характеризується меншою суспільною небезпекою.

Окрему групу становлять неутилітарні мотиви, зокрема рідкісний мотив забезпечення безпеки та приналежності, який виражається у прагненні до безкорисливого задоволення потреб інших осіб. Специфічним є нігілістичний мотиваційний комплекс, властивий необережним кримінальним правопорушенням у досліджуваній сфері, що виникає при невиконанні або неналежному виконанні службових обов'язків. Цей комплекс поєднує самовпевненість як вираз самоактуалізації та знеці-

нення ролі благ, охоронюваних кримінальним законом, що створює особливі виклики для кримінально-правового реагування.

Таким чином, мотиваційна структура кримінальних правопорушень у сфері лісового господарства характеризується складністю та багатовимірністю, з очевидним домінуванням корисливих спонук при наявності інших мотиваційних комплексів. Виявлені закономірності мають принципове значення для розробки диференційованих та індивідуалізованих заходів запобігання лісовій злочинності, оскільки дозволяють враховувати специфіку мотиваційної сфери різних категорій правопорушників. Перспективними напрямами подальших досліджень є вивчення впливу воєнного стану на трансформацію мотиваційної структури лісової злочинності та розробка науково обґрунтованих рекомендацій щодо вдосконалення системи запобіжних заходів з урахуванням виявлених мотиваційних особливостей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Дрозд О.Ю. Злочини проти лісових ресурсів, учинені в співучасті (ст. 246 КК України): аналіз судової практики. *Наука і правоохорона*. 2025. Вип. 3 (69). С. 31–40. URL: https://naukaipravoohorona.navs.edu.ua/index.php/naukaipravoohorona/article/view/1893.
2. Кримінологія. Академічний курс / Кол. авторів; за заг. ред. О.М. Литвинова. К.: Видавничий дім «Кондор», 2018. 588 с.
3. Литвинов О.М. Механізм злочинної поведінки // Велика українська кримінологічна енциклопедія. У 2 т. Т. 2: М-Я / редкол.: В.В. Сокуренко (голова), О.М. Бандурка (співголова) та ін.; наук. ред. О.М. Литвинов. Харків: Факт, 2021. 870 с.
4. Фріс П.Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Київ: Атіка, 2004. 296 с.
5. Савченко А.В. Мотив і мотивація злочину : монографія. К.: Атіка, 2002. 144 с.
6. Орлов Ю.В. Мотив як ознака суб'єктивної сторони складу злочину: сутність та питання доцільності законодавчого закріплення. *Право і безпека*. 2011. № 4. С. 116–120. URL: https://pb.univd.edu.ua/index.php/PB.
7. Орлов Ю.В. Політико-кримінологічна теорія протидії злочинності: монографія. Х.: Діса Плюс, 2016. 656 с.
8. Грицишен Д.О., Супрунова І.В., Лисак С.П. Економічна злочинність як суспільне явище та загроза державній безпеці. *Інвестиції: практика та досвід*. 2020. № 4. С. 140–151. URL: http://www.investplan.com.ua/?op=1&z=7271&i=19.
9. Вирок Балтського районного суду Одеської області. Справа № 493/977/21 від 21.10.2021 р. URL: https://protocol.ua/ru/virok_za_7_zrubanih_derev_5_rokiv_pozbavlennya_voli_(baltskiy_rayonniy_sud_odeskoi_oblasti_sprava_493_977_21_vid_21_10_2021_r_)/?fbclid=IwAR3pYpHE9ejdKzFaJfPos8aPE7m9Dqan2ngPwD37eWfugGxMzqjAfJAfGnU.

УДК 342.951+378:336.1:343.35-027.255
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.91

ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЙНИМ РИЗИКАМ ПРИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФІНАНСОВОЇ АВТОНОМІЇ ЗАКЛАДІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Тимчак В.В.,
кандидат юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9739-1914

Тимчак М.В.,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри фінансів і банківської справи
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0000-0001-9135-3714

Тимчак В.В., Тимчак М.В. Правові механізми запобігання корупційним ризикам при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти.

У статті здійснюється комплексне й ґрунтовне дослідження правових механізмів запобігання корупційним ризикам у процесі реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти України. Проведено детальний аналіз чинного законодавства, що регулює сферу вищої освіти, фінансову діяльність університетів і антикорупційну політику держави, що дозволило визначити ключові проблеми та системні загрози, з якими стикаються заклади вищої освіти у своїй управлінській діяльності. Особлива увага приділена процесам формування бюджетів університетів, розподілу фінансових ресурсів, укладання цивільно-правових договорів, управління майном і здійснення публічних закупівель, що є найбільш ризиковими сферами з точки зору потенційних корупційних проявів.

У роботі докладно розглянуто функціонування механізмів внутрішнього контролю та внутрішнього й зовнішнього аудиту, оцінено їх спроможність протидіяти фінансовим зловживанням і забезпечувати відповідність діяльності ЗВО принципам доброчесності. Узагальнено проблеми практичної реалізації вимог антикорупційного законодавства в університетському середовищі, зокрема недосконаліть процедур прийняття фінансових рішень, недостатню прозорість окремих управлінських процесів, обмеженість інструментів моніторингу та контролю за використанням бюджетних і власних коштів університетів.

Окремий блок дослідження присвячено міжнародному досвіду правового регулювання фінансової автономії та запобігання корупції у сфері вищої освіти. Проаналізовано практики європейських країн та рекомендації провідних міжнародних організацій, що дозволяє сформулювати пропозиції щодо адаптації найбільш ефективних моделей у вітчизняному правовому полі. Автор обґрунтовує необхідність зміцнення системи інституційного контролю, удосконалення нормативних актів, запровадження обов'язкових регулярних оцінок корупційних ризиків і розвитку відкритих платформ фінансової звітності університетів.

Результати дослідження мають практичну значущість для удосконалення державної антикорупційної політики та підвищення рівня доброчесності у сфері вищої освіти України.

Ключові слова: фінансова автономія, заклади вищої освіти, корупційні ризики, антикорупційні механізми, правове регулювання, контроль, прозорість, підзвітність.

Tymchak V.V., Tymchak M.V. Legal mechanisms for preventing corruption risks in the implementation of financial autonomy of higher education institutions.

The article carries out a comprehensive and thorough study of legal mechanisms for preventing corruption risks in the process of implementing financial autonomy of higher education institutions in Ukraine. A detailed analysis of the current legislation regulating the sphere of higher education, the financial activities of universities and the anti-corruption policy of the state was carried out, which allowed us to identify key problems and systemic threats that higher education institutions face in their management activities. Special attention is paid to the processes of forming university budgets, distributing financial resources, concluding civil law contracts, managing property and carrying out public procurement, which are the most risky areas in terms of potential corruption manifestations.

The work examines in detail the functioning of internal control mechanisms and internal and external audit, assesses their ability to counteract financial abuse and ensure compliance of HEIs with the principles of integrity. The problems of practical implementation of the requirements of anti-corruption legislation in the university environment are summarized, in particular, the imperfection of financial decision-making procedures, insufficient transparency of individual management processes, and the limitations of monitoring and control tools for the use of budgetary and own funds of universities.

A separate block of the study is devoted to the international experience of legal regulation of financial autonomy and prevention of corruption in the sphere of higher education. The practices of European countries and recommendations of leading international organizations are analyzed, which allows formulating proposals for adapting the most effective models in the domestic legal field. The author justifies the need to strengthen the institutional control system, improve regulatory acts, introduce mandatory regular assessments of corruption risks, and develop open platforms for university financial reporting.

The results of the study have practical significance for improving state anti-corruption policy and increasing the level of integrity in the higher education sector of Ukraine.

Key words: financial autonomy, higher education institutions, corruption risks, anti-corruption mechanisms, legal regulation, control, transparency, accountability.

Постановка проблеми. Реформування системи вищої освіти в Україні, розпочате прийняттям Закону України «Про вищу освіту» [1] 2014 року, передбачає надання закладам вищої освіти широкої автономії, включаючи фінансову. Фінансова автономія університетів є важливим елементом їх інституційної незалежності та необхідною умовою для підвищення якості освітніх послуг і наукових досліджень. Однак розширення фінансових повноважень закладів вищої освіти одночасно створює нові корупційні ризики, що потребують ефективного правового регулювання та контролю.

Актуальність проблеми підсилюється тим, що корупційні правопорушення у сфері освіти не лише завдають економічної шкоди державі, а й підривають довіру суспільства до освітньої системи, знижують якість освіти та перешкоджають формуванню конкурентоспроможного людського капіталу. В умовах євроінтеграційних прагнень України особливого значення набуває приведення національної системи вищої освіти у відповідність до європейських стандартів, що включає забезпечення високих стандартів доброчесності та прозорості.

Сучасні виклики, пов’язані з необхідністю підвищення ефективності використання бюджетних коштів в умовах воєнного стану, актуалізують питання розробки дієвих правових механізмів запобігання корупційним ризикам у сфері вищої освіти. Недостатність правового регулювання цієї сфери та відсутність комплексного підходу до вирішення проблеми корупційних ризиків при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти обумовлюють необхідність проведення спеціального дослідження.

Метою статті є дослідження правових механізмів запобігання корупційним ризикам при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти та розробка пропозицій щодо їх удосконалення.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання: проаналізувати чинне законодавство у сфері фінансової автономії закладів вищої освіти; виявити основні корупційні ризики, що виникають при реалізації фінансової автономії університетів; дослідити існуючі правові механізми запобігання корупційним ризикам; проаналізувати міжнародний досвід правового регулювання зазначених питань; розробити пропозиції щодо удосконалення правових механізмів запобігання корупційним ризикам.

Стан опрацювання проблематики. Питання правового регулювання фінансової автономії закладів вищої освіти та запобігання корупційним ризикам у цій сфері досліджувались у працях багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Зокрема, проблеми правового статусу закладів вищої освіти та їх автономії, а також антикорупційного регулювання у сфері освіти розглядались у роботах Вітренка Ю, Власової І., Ворони В., Буханевич О., Богдаренко О., Буравська А., Стадник І.

Водночас, незважаючи на наявність значної кількості досліджень окремих аспектів зазначеної проблематики, комплексний аналіз правових механізмів запобігання корупційним ризикам при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти залишається недостатньо розробленим. Це обумовлює актуальність та практичну значущість даного дослідження.

Виклад основного матеріалу. Правове регулювання фінансової автономії закладів вищої освіти в Україні базується на положеннях Конституції України, Закону України «Про вищу освіту» [1], Закону України «Про освіту» [2], Бюджетного кодексу України [3] та інших нормативно-правових актів.

Згідно Закону України «Про вищу освіту» [1], фінансова автономія полягає у самостійності та незалежності закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розпорядження власними над-

ходженнями від освітньої, наукової та іншої діяльності, благодійними внесками та доходами від здавання в оренду приміщень і споруд після сплати податків, зборів та обов'язкових платежів, передбачених законодавством.

Аналіз чинного законодавства показує, що фінансова автономія закладів вищої освіти включає право на: самостійне визначення напрямів використання власних надходжень; встановлення розмірів плати за додаткові освітні послуги; залучення додаткових джерел фінансування; створення власних фондів; розпорядження майном згідно з установчими документами. Водночас законодавство встановлює певні обмеження та вимоги щодо прозорості використання коштів, ведення обліку та звітності.

Важливим елементом правового регулювання фінансової автономії є положення щодо створення спеціального фонду закладу вищої освіти, що формується за рахунок власних надходжень та використовується на статутні цілі установи. Порядок формування та використання коштів спеціального фонду визначається внутрішніми документами закладу з урахуванням вимог бюджетного законодавства [4, с. 167].

Розширення фінансових повноважень закладів вищої освіти створює передумови для виникнення корупційних ризиків у різних сферах діяльності університетів. Аналіз судової практики та матеріалів антикорупційних органів дозволяє виділити основні групи корупційних ризиків.

По-перше, ризики у сфері закупівель товарів, робіт і послуг. Незважаючи на поширення дії Закону України «Про публічні закупівлі» [5] на заклади вищої освіти, існують можливості для зловживань при проведенні торгів, особливо у випадках застосування процедур з обмеженою конкуренцією або при закупівлях на суми, менші за встановлені пороги.

По-друге, корупційні ризики у сфері надання платних освітніх послуг. Відсутність чітких критеріїв ціноутворення та прозорих процедур зарахування на платні місця створює можливості для корупційних зловживань. Особливо високими є ризики при наданні послуг з підвищення кваліфікації, перепідготовки кадрів, проведення наукових досліджень на замовлення.

По-третє, ризики у сфері управління майном та укладення договорів оренди. Самостійність закладів у прийнятті рішень щодо здавання в оренду приміщень може супроводжуватися порушеннями при визначенні орендної плати, виборі орендарів, укладенні договорів.

По-четверте, корупційні ризики у кадровій політиці та розподілі фінансових ресурсів між структурними підрозділами. Концентрація повноважень щодо прийняття кадрових та фінансових рішень у керівництва закладу без належних механізмів контролю створює передумови для зловживань [6, с. 233–243].

Чинне законодавство України передбачає комплекс правових механізмів запобігання корупційним ризикам у діяльності закладів вищої освіти. Основним актом у цій сфері є Закон України «Про запобігання корупції» [7], який поширює свою дію на посадових осіб закладів вищої освіти. Серед основних механізмів слід виділити: обов'язок подання декларацій про доходи та майновий стан; заборону на отримання неправомірної вигоди; вимоги щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів; обмеження щодо сумісництва та суміщення; вимоги щодо прозорості та публічності діяльності.

Окремо слід відзначити механізми внутрішнього контролю та аудиту. Відповідно до статті 37 Закону України «Про вищу освіту» [1], заклади зобов'язані створювати наглядові ради, до компетенції яких належить контроль за діяльністю закладу, включаючи фінансово-господарську діяльність.

Важливим елементом системи запобігання корупції є вимоги щодо прозорості діяльності закладів вищої освіти. Зокрема, університети зобов'язані оприлюднювати інформацію про свою фінансову діяльність, укладені договори, результати проведених тендерів.

Аналіз міжнародного досвіду показує, що в розвинених країнах питання запобігання корупційним ризикам при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти вирішується комплексно, з урахуванням специфіки освітньої сфери [8, с. 167]. У США системи внутрішнього контролю університетів включають незалежні комітети з аудиту при радах керуючих, обов'язкове декларування конфліктів інтересів, прозорі процедури закупівель та управління грантами. Особливу увагу приділяється етичним кодексам та програмам підвищення обізнаності щодо питань доброчесності.

Європейська практика характеризується створенням багаторівневих систем контролю, що включають внутрішній аудит, зовнішній державний контроль та громадський моніторинг. У Великій Британії функціонує система акредитації університетів, що включає оцінку систем фінансового управління та запобігання корупції.

Німецький досвід демонструє ефективність поєднання автономії університетів з жорсткими вимогами щодо прозорості та підзвітності. Університети зобов'язані публікувати детальні фінансові звіти, проходити регулярний аудит та забезпечувати участь зацікавлених сторін у процесах прийняття рішень [9, с. 55–68].

На основі проведеного аналізу можна запропонувати комплекс заходів щодо удосконалення правових механізмів запобігання корупційним ризикам при реалізації фінансової автономії закладів вищої освіти.

По-перше, необхідно внести зміни до Закону України «Про вищу освіту» щодо конкретизації вимог до систем внутрішнього контролю та аудиту. Зокрема, доцільно передбачити обов'язкове створення служб внутрішнього аудиту у закладах з кількістю студентів понад 5000 осіб, встановити вимоги до їх незалежності та професійної компетентності [10, с. 147–150].

По-друге, варто удосконалити механізми оцінки корупційних ризиків. Доцільно запровадити обов'язкове проведення оцінки корупційних ризиків при прийнятті внутрішніх нормативних актів, що регулюють фінансову діяльність, з обов'язковим оприлюдненням результатів такої оцінки

По-третє, необхідно підвищити рівень прозорості фінансової діяльності закладів. Пропонується встановити обов'язок оприлюднення детальної інформації про використання коштів спеціального фонду, включаючи дані про отримувачів коштів, цілі їх використання, результати діяльності [11, с. 65–67].

По-четверте, доцільно посилити роль наглядових рад у контролі за фінансовою діяльністю закладів. Необхідно конкретизувати повноваження наглядових рад щодо контролю за дотриманням антикорупційного законодавства, встановити вимоги до професійної компетентності їх членів у сфері фінансів та права.

По-п'яте, важливо створити ефективну систему моніторингу та реагування на корупційні ризики. Пропонується створити при Міністерстві освіти і науки України спеціальний підрозділ з питань моніторингу дотримання антикорупційного законодавства у сфері вищої освіти.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що реалізація фінансової автономії закладів вищої освіти потребує комплексного підходу до правового регулювання та створення ефективних антикорупційних механізмів. Існуюча система правових механізмів запобігання корупційним ризикам має певні недоліки, що потребують усунення.

Основними напрямами удосконалення правових механізмів є: конкретизація вимог до систем внутрішнього контролю та аудиту; запровадження обов'язкової оцінки корупційних ризиків; підвищення рівня прозорості та підзвітності; посилення ролі органів громадського контролю; створення ефективної системи моніторингу. Реалізація запропонованих заходів дозволить забезпечити належний баланс між автономією закладів вищої освіти та необхідністю запобігання корупційним ризикам, що сприятиме підвищенню якості вищої освіти та зміцненню довіри суспільства до освітньої системи України.

Перспективами подальших досліджень є розробка конкретних методик оцінки корупційних ризиків у закладах вищої освіти, аналіз ефективності впровадження запропонованих механізмів, дослідження особливостей правового регулювання фінансової автономії різних типів закладів вищої освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Про вищу освіту: Закон України від 01 липня 2014 року № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text.
2. Про освіту: Закон України від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text.
3. Бюджетний кодекс України від 08 липня 2010 року № 2456-VI URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#Text.
4. Механізми розширення фінансової автономії закладів вищої освіти України : Колективна монографія / Авторський колектив: Ю. Вітренко, І. Власова, В. Ворона, І. Жиляєв, С. Мельник, В. Ковтунець, О. Базелюк; за заг. ред. Ю. Вітренка. – Київ: Інститут вищої освіти НАПН України. 2020. – 240 с.
5. Про публічні закупівлі: Закон України від 25 грудня 2015 року № 922-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text.
6. Арарат Л. Осіпян Автономія університетів в Україні: корупція у вищій освіті та держава. Комуністичні та посткомуністичні дослідження Том 50. Випуск 3. вересень 2017. С. 233-24. URL: https://www.sciencedirect.com/journal/communist-and-post-communist-studies.
7. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#Text.
8. Бондаренко О.С. Особливості протидії корупції в закладах вищої освітив мовах політики доброчесності. *Право і безпека*. № 2 (89). 2023. С. 167–176. URL: https://law.karazin.ua/resources/doks2021/korupcia/bondarenko_osoblyvosti_protydii_koruptsii_u_zakladakh_vyshchoi_osvity.pdf.

9. Калашнікова С., Власова І. Розширення фінансової автономії університетів як інструмент підвищення їх соціальної відповідальності. *Міжнародний науковий журнал «Університети і лідерство».* № 13. 2022. С. 55–68. URL: https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/731679/1/183-Article%20Text-331-2-10-20220820.pdf.
10. Остапенко В.М. Фінансова автономія закладів вищої освіти. Економічні студії. № 2 (24). 2019. С. 147–150. URL: https://repository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/22877/1/%D0%9E%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE%20%D0%92.%20%D0%9C.%20%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0%20%D0%B0%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%8F%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D1%96%D0%B2%20%D0%B2%D0%B8%D1%89%D0%BE%D1%97%20%D0%BE%D1%81%D0%B2%D1-%96%D1%82%D0%B8.pdf.
11. Усик В.І., Схулухія Ю.В. Корупція у вищій освіті як загроза академічній доброчесності. *Економіка та держава*. 2017. № 11. С. 65–67. URL: http://www.economy.in.ua/?op=1&z=3908&i=13.

УДК 342.1:351.86:327.7
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.92

ТРАНСКОРДОННА БЕЗПЕКА В КОНТЕКСТІ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ТЕНДЕНЦІЙ: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ

Форкош М.О.,
аспірант юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID: 0009-0009-8066-6120

Форкош М.О. Транскордонна безпека в контексті інтеграційних тенденцій: актуальні питання.

У статті досліджено сутність та зміст понять «національна безпека» і «транскордонна безпека» як правових категорій в умовах трансформації глобального безпекового середовища. Актуальність дослідження зумовлена повномасштабною збройною агресією Російської Федерації проти України, яка докорінно змінила архітектуру європейської безпеки та актуалізувала необхідність переосмислення теоретичних засад забезпечення національної та регіональної стабільності, а також механізмів транскордонного співробітництва в нових геополітичних реаліях.

На основі аналізу доктринальних підходів встановлено, що національна безпека є комплексною правовою категорією, яка інтегрує нормативно закріплений стан захищеності особи, суспільства та держави, систему інституційних механізмів протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам, а також сукупність гарантій реалізації національних інтересів. Обґрунтовано методологічну хибність вузького трактування національної безпеки виключно через призму військово-силового компонента. Доведено, що категорія «національний інтерес» виступає системоутворюючим елементом доктрини національної безпеки, оскільки саме через неї відбувається конституціоналізація життєво важливих потреб суспільства.

Визначено, що транскордонна безпека є самостійною правовою категорією, яка займає проміжне положення між національною безпекою та безпекою регіону в ієрархії рівнів безпекової системи. На відміну від усталеного у вітчизняній практиці підходу, що ототожнює транскордонну безпеку з охороною державного кордону або екологічною безпекою, обґрунтовано її комплексний характер, який включає політичний, науково-технологічний, екологічний, гуманітарний, внутрішній та демографічний компоненти. Запропоновано розмежування понять «транскордонна безпека» та «безпека транскордонного співробітництва». Доведено, що забезпечення транскордонної безпеки є необхідною передумовою інтенсифікації економічних, соціальних та культурних зв'язків між прикордонними регіонами суміжних держав та підвищення якості життя їх населення.

Ключові слова: національна безпека, транскордонна безпека, національний інтерес, транскордонне співробітництво, конституційна безпека.

Forkosh M.O. Cross-border security in the context of integration trends: current issues.

The article examines the essence and content of the concepts of «national security» and «cross-border security» as legal categories in the context of the transformation of the global security environment. The relevance of the study is due to the full-scale armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which radically changed the architecture of European security and actualized the need to rethink the theoretical principles of ensuring national and regional stability, as well as mechanisms for cross-border cooperation in new geopolitical realities.

Based on the analysis of doctrinal approaches, it was established that national security is a complex legal category that integrates the normatively established state of security of the individual, society and the state, the system of institutional mechanisms for countering internal and external threats, as well as a set of guarantees for the implementation of national interests. The methodological fallacy of the narrow interpretation of national security exclusively through the prism of the military-power component is substantiated. It is proved that the category of «national interest» acts as a system-forming element of the doctrine of national security, since it is through it that the constitutionalization of the vital needs of society takes place.

It is determined that cross-border security is an independent legal category that occupies an intermediate position between national security and regional security in the hierarchy of levels of the security system. In contrast to the approach established in domestic practice, which identifies cross-border security with the protection of the state border or environmental security, its complex nature is substantiated, which includes political, scientific and technological, environmental, humanitarian,

internal and demographic components. A distinction is proposed between the concepts of «cross-border security» and «security of cross-border cooperation». It is proved that ensuring cross-border security is a necessary prerequisite for the intensification of economic, social and cultural ties between border regions of neighboring states and improving the quality of life of their population.

Key words: national security, cross-border security, national interest, cross-border cooperation, constitutional security.

Постановка питання. Стрімка трансформація глобального безпекового середовища зумовлює необхідність переосмислення теоретичних засад міжнародних відносин та механізмів регіональної співпраці між державами. Ця проблематика набуває особливого значення для розуміння новітніх тенденцій міждержавної взаємодії на регіональному рівні.

Посилення геополітичної напруженості у світі, зокрема на теренах колишнього Радянського Союзу, загострило питання транскордонної безпеки. Водночас варто констатувати, що ця проблема залишається однаково актуальною як для молодих незалежних держав, що постали на початку 1990-х років, так і для усталених демократій Європи, які донедавна вважалися найбільш захищеними від зовнішніх загроз.

Повномасштабне збройне вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року докорінно змінило архітектуру європейської безпеки та продемонструвало вразливість існуючих механізмів колективної оборони. Російська агресія не лише поставила під сумнів ефективність міжнародних гарантій територіальної цілісності держав, а й актуалізувала потребу в перегляді підходів до забезпечення регіональної стабільності та транскордонного співробітництва в нових геополітичних реаліях.

Варто також зазначити, що Спільна політика безпеки і оборони Європейського Союзу тривалий час слугувала дієвим механізмом координації зовнішньополітичних дій держав-членів цього інтеграційного об'єднання. Крім того, в рамках ЄС було сформовано достатньо ефективну модель узгодження позицій між національними політичними елітами щодо забезпечення як безпеки окремих країн-учасниць, так і загальноєвропейської безпекової системи.

Утім, повномасштабна збройна агресія Росії проти України виявила суттєві недоліки цієї моделі та продемонструвала неготовність європейських інституцій до оперативного реагування на загрози такого масштабу. Війна змусила ЄС переглянути базові засади своєї безпекової політики, суттєво збільшити оборонні видатки та вперше в історії задіяти механізм Європейського фонду миру для постачання летальної зброї третій державі. Водночас російська агресія прискорила процес переосмислення ролі НАТО як ключового гаранта європейської безпеки та спонукала до історичних рішень про вступ Фінляндії та Швеції до Альянсу.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні сутності та змісту понять «національна безпека» і «транскордонна безпека» як правових категорій, визначенні їх співвідношення та місця в ієрархії рівнів безпекової системи, а також обґрунтуванні комплексного характеру транскордонної безпеки та виокремленні її основних видів.

Стан опрацювання проблематики. Питання національної безпеки та її понятійно-категоріального апарату досліджувалися у працях багатьох вітчизняних учених. Зокрема, Н. Холявко, Ю. Сорокалєтова та Т. Янченко аналізували сутність та види національної безпеки країни в контексті інноваційного розвитку та транскордонної безпеки [1]. Л. Казакова здійснила комплексний аналіз понятійно-категоріального апарату національної безпеки держави, обґрунтувавши розширене трактування цієї категорії [6]. А. Янчук дослідив особливості вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах [3].

Важливий внесок у розуміння взаємозв'язку національної безпеки з конституційними цінностями зробили О. Лемак, який розглянув співвідношення української нації та національної безпеки [4], а також роль Конституції в усуненні викликів, що є наслідками глобалізації [5], та І. Швед, який визначив місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави [7]. В. Шахов та В. Мадіссон проаналізували категорію національного інтересу в контексті геостратегії України [8].

Теоретичні засади транскордонних процесів та транскордонного співробітництва розроблялися у працях С. Устича, який дослідив сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення [2], та Н. Мікули, яка у фундаментальній монографії обґрунтувала концептуальні засади міжтериторіального та транскордонного співробітництва [11]. Д. Бєлов, М. Громовчук та О. Білак дослідили міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва [10].

Безпосередньо проблематику транскордонної безпеки досліджував М. Дубина, який визначив її сутність, види та місце в системі рівнів безпеки [9]. Утім, попри наявність значного наукового доробку, комплексне дослідження співвідношення національної та транскордонної безпеки, особливо

в умовах сучасних безпекових викликів, пов'язаних із російською агресією, залишається недостатньо розробленим і потребує подальшого наукового опрацювання.

Виклад матеріалу дослідження.

В епоху поглиблення глобалізаційних процесів та інтенсифікації світових економічних зв'язків питання гарантування національної *безпеки держав (курсив наш – Ф.М.)* набувають особливої гостроти. Безпекова проблематика посідає чільне місце серед ключових чинників суспільного розвитку, соціально-економічної стабільності та політичного життя країн.

Ефективна система національної безпеки передбачає формування багаторівневого захисного механізму, де кількість моделей протидії значно перевищує спектр потенційних загроз та небезпек. З організаційної точки зору структура національної безпеки реалізується через три основні форми: діяльність державних і приватних безпекових структур; ринок спеціалізованих послуг у сфері економічної безпеки; виконання безпекових функцій найманими працівниками відповідного профілю. Держава у системі забезпечення національної безпеки виконує два ключові завдання: регулювання суспільних відносин в інтересах соціуму та забезпечення власного самозбереження як політичного інституту [1, с. 11].

Застосовуючи системний підхід до аналізу досліджуваного питання сутність транскордонних процесів можна визначити як комунікацію між суб'єктами, їхні відносини та взаємодію, а також природний рух матерії, енергії тощо, що пов'язані з перетином державного кордону. Відтак транскордонні процеси (транскордонне як явище) не тотожні міжнародним відносинам, а є значно ширшою категорією. Вони охоплюють не лише різноманітні форми суб'єктної взаємодії через кордон, що становить зміст міжнародних відносин, а й широкий спектр природних транскордонних явищ – циркуляцію водних та повітряних мас, міграцію тваринних популяцій, тобто своєрідну об'єктну взаємодію. Безперечно, транскордонні процеси є змістовно багатшими і порівняно з міждержавними відносинами, учасниками яких виступають виключно державні інституції [2, с. 49].

Відзначимо, дослідження проблематики національної безпеки зумовлена насамперед глобальною економічною та духовно-моральною кризою, що охопила переважну більшість країн світу, а також загостренням внутрішніх і зовнішніх суперечностей різного характеру. Ці чинники спонукають держави з молодими демократичними традиціями до пошуку більш дієвих механізмів захисту конституційного ладу та забезпечення національного суверенітету [3, с. 345].

Таким чином, головним призначенням держави є забезпечення безпечного існування суспільства. Як слушно зазначає О. Лемак, саме безпека становить центральний елемент «суспільного договору» між громадянами та державним апаратом, що діє від їхнього імені, – ця ідея є засадничою для договірної теорії походження держави. Безпека суспільства, тобто соціальна або суспільна безпека, у такому контексті є тотожною поняттю національної безпеки, оскільки нація охоплює всіх громадян, а також осіб без громадянства, які перебувають на території держави та підпадають під її юрисдикцію. Відтак національна (суспільна) безпека означає захищеність усіх без винятку осіб, що проживають на території України [4, с. 40]. Цей же дослідник стверджує, будь-яка загроза суспільству автоматично набуває характеру національної небезпеки; водночас ототожнення цих понять дозволяє подолати хибне розмежування їхнього змісту, згідно з яким національна безпека асоціюється виключно із силовими діями військового або аналогічного характеру, тоді як соціальна безпека нібито стосується лише цивільного, мирного становища громадян у державі [5, с. 91].

Національна безпека є визначальним чинником існування держави не лише як суб'єкта міжнародного права, а й як гаранта прав і свобод своїх громадян. Захист національних інтересів становить фундаментальну умову функціонування суверенної держави, забезпечуючи її самозбереження та сталий розвиток суспільства [6, с. 128].

Дослідник І. Швед, аналізуючи функції органів прокуратури у системі забезпечення конституційної безпеки, визначає національну безпеку як нормативно закріплений стабільний правовий стан населення держави. Цей стан характеризується спроможністю задовольняти потреби, необхідні для існування та розвитку, за мінімальних ризиків для фундаментальних конституційних цінностей. Його гарантує наявність дієвого механізму захисту прав і законних інтересів осіб органами державної влади від потенційних та реальних внутрішніх і зовнішніх загроз, здатних завдати шкоди життєво важливим інтересам громадян [7, с . 32].

Дослідниця Л. Казакова, спираючись на доктринальні напрацювання та аналіз законодавчої бази щодо визначення національної безпеки як правової категорії, пропонує трактувати національну безпеку України ширше, ніж лише її військовий компонент. На думку вченої, це поняття охоплює не тільки діяльність держави із захисту державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів від реальних і потенційних загроз, а й державні заходи щодо забезпечення прав і свобод людини та громадянина як на національному рівні, так і в міжнародному вимірі [6, с. 129].

Незалежно від обраного методологічного підходу до трактування поняття «безпека», зазначає І. Швед, категорія «інтерес» незмінно залишається центральною [7, с. 34]. В цьому випадку, зокрема, В. Шахов та В. Мадіссон розглядають національний інтерес як інтегроване вираження інтересів усіх членів суспільства, що реалізується через політичну систему. Він поєднує інтереси кожного індивіда, інтереси національних, соціальних і політичних груп з інтересами держави як цілісного утворення [8, с. 45].

Отже, на думку цитованих вчених, національні інтереси держави можна визначити як усвідомлені суспільством життєво важливі потреби існування та розвитку людини, соціальних груп, суспільства, держави і природного середовища. Ці потреби закріплені в Конституції та інших нормативно-правових актах конституційного рівня у формі програмних цільових орієнтирів. По суті, національні інтереси становлять фундаментальні цінності народу [8, с. 46].

Отже, можемо констатувати, що в сучасній юридичній науці національна безпека розглядається як комплексна правова категорія, що інтегрує кілька взаємопов'язаних елементів: нормативно закріплений правовий стан захищеності особи, суспільства та держави; систему інституційних механізмів протидії внутрішнім і зовнішнім загрозам; сукупність гарантій реалізації національних інтересів. При цьому власне категорія «національний інтерес» виступає системоутворюючим елементом доктрини національної безпеки, оскільки саме через неї відбувається конституціоналізація життєво важливих потреб суспільства та їх трансформація у програмні цільові орієнтири державної політики.

Доктринальний аналіз також засвідчує методологічну хибність вузького трактування національної безпеки виключно через призму військово-силового компонента. Сучасна правова доктрина обґрунтовує розширене розуміння цієї категорії, що охоплює захист конституційного ладу, забезпечення прав і свобод людини, економічну стабільність та соціальний розвиток. Такий підхід узгоджується із засадничими положеннями договірної теорії походження держави, згідно з якою безпека становить центральний елемент суспільного договору між громадянами та державою, а отже – первинну функцію публічної влади.

Звертаємо увагу на етимологію поняття «транскордонна безпека», яке складається з двох компонентів: «транскордонний простір» та «безпека». Латинський префікс «trans» означає «по той бік», «через». У такому значенні цей термін застосовується в різних наукових дисциплінах – економіці, політології, психології, медицині, технічних науках тощо [9, с. 238]. Н. Мікула у монографії «Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво» пропонує такі варіанти перекладу слова «trans» – «пере-», «переносити», «переміщати» [11, с. 14]. Отже, цей термін завжди вказує на процес подолання певної межі, зокрема й державного кордону.

Отже, транскордонна безпека передбачає дослідження загроз спільним інтересам та об'єктам суміжних територій двох або більше держав, тоді як безпека транскордонного співробітництва стосується захисту практичної діяльності з налагодження взаємодії між прикордонними регіонами, яку здійснюють органи влади та територіальні громади. При цьому, транскордонна безпека є суттєвим чинником формування ефективної співпраці між громадами різних держав. Її забезпечення має сприяти інтенсифікації економічних, соціальних та культурних зв'язків між регіонами задля підвищення якості життя насамперед мешканців прикордонних територій, а також мінімізації негативних наслідків існування державного кордону. Феномен транскордонної безпеки має комплексний характер, оскільки за своєю природою охоплює численні напрями безпекової діяльності. Це, насамперед, зумовлено багатоаспектністю суспільного життя та здатністю загрозливих чинників впливати на різноманітні сфери людської діяльності [9, с. 239].

М. Дубина констатує, що транскордонна безпека становить якісно новий рівень, який за своєю сутністю займає проміжне положення між національною безпекою та безпекою регіону. Традиційно проблематику транскордонного співробітництва досліджують крізь призму регіонального розвитку. Водночас, зважаючи на те, що транскордонна безпека охоплює транскордонний регіон, який включає території щонайменше двох суміжних держав, було б методологічно некоректним зводити її виключно до рівня регіональної безпеки. Транскордонна безпека має власну специфіку, що вирізняє її серед інших рівнів безпекової системи [9, с. 239].

У вітчизняній практиці, також відзначає вище цитований дослідник, сформувався підхід, згідно з яким транскордонну безпеку переважно ототожнюють із безпекою державного кордону або екологічною безпекою. Так, Закон України «Про основи національної безпеки» у статті 8 визначає пріоритетні напрями державної політики у сфері національної безпеки за окремими сферами. Зокрема, у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону одним із пріоритетів визначено поглиблення транскордонного співробітництва із суміжними державами. Утім, транскордонна безпека, на переконання М. Дубини, не зводиться виключно до охорони державного кордону, а являє собою складну багатокомпонентну систему, подібно до регіональної та національної безпеки [9, с. 242].

Вчений при ходить до висновку, транскордонну безпеку можна визначити як стан захищеності від негативних зовнішніх та внутрішніх впливів на спільні інтереси, об'єкти та процеси двох або більше територій, розділених державним кордоном, які об'єднані на основі цих спільних елементів. Серед основних видів транскордонної безпеки доцільно виокремити: політичну, науково-технологічну, екологічну, гуманітарну, внутрішню та демографічну транскордонну безпеку [9, с. 244].

Узагальнюючи проаналізовані доктринальні підходи до визначення транскордонної безпеки, констатуємо, що це поняття є самостійною правовою категорією, яка займає особливе місце в ієрархії рівнів безпеки – між національною безпекою та безпекою регіону. На відміну від усталеного у вітчизняній практиці вузького трактування, що зводить транскордонну безпеку до охорони державного кордону або екологічних аспектів, сучасна доктрина обґрунтовує її комплексний характер. Транскордонна безпека охоплює стан захищеності спільних інтересів, об'єктів та процесів суміжних територій різних держав і включає політичний, науково-технологічний, екологічний, гуманітарний, внутрішній та демографічний компоненти.

На наш погляд, методологічно важливим є розмежування понять «транскордонна безпека» та «безпека транскордонного співробітництва»: перше стосується захисту спільних інтересів прикордонних територій, друге – убезпечення практичної діяльності з налагодження міжрегіональної взаємодії. Забезпечення транскордонної безпеки є необхідною передумовою інтенсифікації економічних, соціальних та культурних зв'язків між прикордонними регіонами, мінімізації негативних наслідків існування державного кордону та підвищення якості життя населення відповідних територій.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє констатувати, що в умовах трансформації глобального безпекового середовища, особливо після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну, проблематика транскордонної безпеки набуває нового теоретичного й практичного значення. Доктринальний аналіз засвідчує, що національна безпека є комплексною правовою категорією, яка інтегрує нормативно закріплений стан захищеності особи, суспільства та держави, систему інституційних механізмів протидії загрозам і сукупність гарантій реалізації національних інтересів. Системоутворюючим елементом доктрини національної безпеки виступає категорія «національний інтерес» як конституціоналізоване вираження життєво важливих потреб суспільства. При цьому сучасна правова наука обґрунтовує методологічну хибність вузького трактування національної безпеки виключно через призму військово-силового компонента, наголошуючи на необхідності її розширеного розуміння, що охоплює захист конституційного ладу, забезпечення прав людини, економічну стабільність та соціальний розвиток.

Транскордонна безпека визначена як самостійна правова категорія, що займає проміжне положення між національною безпекою та безпекою регіону в ієрархії рівнів безпекової системи. На відміну від усталеного у вітчизняній практиці редукціоністського підходу, що ототожнює транскордонну безпеку з охороною державного кордону або екологічною безпекою, обґрунтовано її комплексний характер, що включає політичний, науково-технологічний, екологічний, гуманітарний, внутрішній та демографічний компоненти. Методологічно важливим є запропоноване розмежування понять «транскордонна безпека» (захист спільних інтересів суміжних територій) та «безпека транскордонного співробітництва» (убезпечення практичної діяльності з налагодження міжрегіональної взаємодії).

Російська збройна агресія проти України продемонструвала вразливість існуючих механізмів колективної безпеки та актуалізувала необхідність перегляду як теоретичних підходів, так і практичних механізмів забезпечення національної та транскордонної безпеки. Перспективними напрямами подальших досліджень є розробка правових механізмів забезпечення транскордонної безпеки в умовах збройних конфліктів, удосконалення нормативно-правового регулювання транскордонного співробітництва України з державами-членами ЄС та НАТО, а також формування нової моделі регіональної безпеки з урахуванням досвіду протидії гібридним загрозам.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Холявко Н.І., Сорокалєтова Ю., Янченко Т. Сутність та види національної безпеки країни. *Інноваційний розвиток і транскордонна безпека: економічні, екологічні, правові та соціокультурні аспекти: ІІІ міжнародна науково-практична конференція студентів і молодих учених (м. Чернігів, 16 грудня 2014 року):* Збірник матеріалів конференції. Чернігів: ЧДТУ, 2014. 362 с.
2. Устич С. Сутність сучасних транскордонних процесів та їхнє категоріальне відображення. *Український соціологічний журнал*. 2013. № 1–2. С. 47–53. URL: https://periodicals.urksoc.ua/usocjour/article/view/4410.
3. Янчук А.О. Особливості вдосконалення нормативно-правового забезпечення державної безпеки України в сучасних умовах. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 1. С. 343–355. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvlduvs_2016_1_40.

4. Лемак О.В. Українська нація і національна безпека: аспекти співвідношення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2014. № 27. С. 40–44. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/b80dc6f3-15d6-420b-b4b0-2557c9232fec.
5. Лемак О.В. Роль Конституції держави в усуненні викликів та загроз, які є наслідками процесу глобалізації. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2015. № 3. Т. 2. С. 89–94. URL: http://pjv.nuoua.od.ua/prikarpatskij-yuridichnij-visnik-3-2-2015.
6. Казакова Л.О. Національна безпека держави: понятійно-категорійний апарат. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 128–132. DOI: https://doi.org/10.32782/2663-6170/2021.24.18.
7. Швед І.І. Місце органів прокуратури в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави: дис. ... канд. юрид. наук. Ужгород, 2018. 205 с.
8. Шахов В., Мадіссон В. Національний інтерес і національна безпека в геостратегії України. *Вісник Національної академії державного управління*. 2013. № 11. С. 44–56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2013_2_8.
9. Дубина М.В. Сутність транскордонної безпеки та її види. *Вісник Чернігівського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки.* 2013. № 4. С. 238–244. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vcndtue_2013_4_34.
10. Бєлов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 72(4). 2022. С. 226–231. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/10/38.pdf.
11. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво: монографія. Львів: ІРД НАН України, 2004. 395 с.

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.93

РОЛЬ МИРОВОЇ УГОДИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Чорнописька В.З.,
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0000-0002-3230-5971
e-mail: Viktoriia.Z.Chornopyska@lpnu.ua

Ліщинська Ю.Ю.,
студентка IV курсу бакалаврату
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: 0009-0003-9074-4643
e-mail: yuliia.lishchynska.pv.2022@lpnu.ua

Чорнописька В.З., Ліщинська Ю.Ю. Роль мирової угоди у забезпеченні ефективності цивільного судочинства.

У статті акцентується, що мирова угода у цивільному судочинстві є не просто формальною процедурою, а реальною можливістю для сторін швидко і без зайвих витрат врегулювати свій спір. В умовах, коли суди переповнені, а строки розгляду справ часто затягуються, така угода стає одним із найефективніших способів завершити конфлікт. Водночас ця «швидкість» не завжди гарантує, що права і інтереси сторін будуть захищені належним чином. Іноді під тиском або через нерівність сторін умови мирової угоди можуть бути несправедливими. Тому питання балансу між оперативністю розв'язання спору та дотриманням прав учасників є центральним у сучасній цивільній практиці. Саме це і визначає роль мирової угоди як важливого, але водночас складного механізму цивільного судочинства.

У статті проаналізовано не лише особливості процесу укладення, затвердження і виконання мирових угод у правовій системі України, а й порівняльні підходи до цієї інституції у законодавствах Польщі та Німеччини. Окрема увага приділена судовій практиці України, що демонструє підходи до оцінки законності і справедливості умов мирових угод, а також проблематиці їх примусового виконання. Такий комплексний підхід дозволяє краще зрозуміти роль мирової угоди як ефективного, але водночас складного правового механізму цивільного судочинства, що вимагає ретельного балансування інтересів сторін та публічних інтересів.

Наголошується, що ефективне застосування мирової угоди сприяє не лише швидкому та мирному розв'язанню спорів, але й збереженню ділових і особистих відносин між сторонами, що є особливо важливим у справах, пов'язаних із сімейними чи господарськими конфліктами. Проте для того, щоб мирова угода виконувала свою роль належним чином, необхідно забезпечити баланс між диспозитивністю сторін і публічним інтересом, а також гарантувати, що угода не порушує права третіх осіб і відповідає вимогам законодавства.

Висновується, що подальше удосконалення законодавчої бази та судової практики у сфері мирових угод є важливим напрямом розвитку цивільного процесуального права. Це дозволить підвищити рівень довіри до інституту мирової угоди, зробити його більш прозорим і прогнозованим для всіх учасників процесу, а також сприятиме загальному підвищенню ефективності судової системи та правового захисту громадян.

Ключові слова: цивільне судочинство, мирова угода, медіація, цивільні права та обов'язки, спір, сторони спору, договір, принцип свободи, укладення, затвердження, ефективність виконання, судова практика.

Chornopyska V.Z, Lishchynska Y.Y. The role of a settlement agreement in ensuring the efficiency of civil proceedings.

The article emphasizes that a settlement agreement in civil proceedings is not just a formal procedure, but a real opportunity for the parties to quickly and inexpensively resolve their dispute. In conditions

where courts are overcrowded and the terms of consideration of cases are often delayed, such an agreement becomes one of the most effective ways to end the conflict. At the same time, this "speed" does not always guarantee that the rights and interests of the parties will be properly protected. Sometimes, under pressure or due to inequality of the parties, the terms of a settlement agreement may be unfair. Therefore, the issue of the balance between the efficiency of resolving the dispute and respecting the rights of the participants is central in modern civil practice. This is what determines the role of a settlement agreement as an important, but at the same time complex mechanism of civil proceedings. The article analyzes not only the features of the process of concluding, approving and implementing settlement agreements in the legal system of Ukraine, but also comparative approaches to this institution in the legislation of Poland and Germany. Special attention is paid to the judicial practice of Ukraine, which demonstrates approaches to assessing the legality and fairness of the terms of settlement agreements, as well as the issues of their enforcement. Such a comprehensive approach allows us to better understand the role of a settlement agreement as an effective, but at the same time complex legal mechanism of civil proceedings, which requires careful balancing of the interests of the parties and public interests.

It is emphasized that the effective application of a settlement agreement contributes not only to the rapid and peaceful resolution of disputes, but also to the preservation of business and personal relations between the parties, which is especially important in cases related to family or economic conflicts. However, in order for a settlement agreement to fulfill its role properly, it is necessary to ensure a balance between the parties' discretion and the public interest, as well as to ensure that the agreement does not violate the rights of third parties and meets the requirements of the law.

It is concluded that further improvement of the legislative framework and judicial practice in the field of settlement agreements is an important direction in the development of civil procedural law. This will increase the level of trust in the institution of amicable settlement, make it more transparent and predictable for all participants in the process, and will also contribute to the overall improvement of the efficiency of the judicial system and the legal protection of citizens.

Key words: civil proceedings, settlement agreement, mediation, civil rights and obligations, dispute, parties to the dispute, contract, principle of freedom, conclusion, approval, effectiveness of execution, judicial practice.

Постановка проблеми. Мирова угода у цивільному судочинстві – це не просто формальна процедура, а реальна можливість для сторін швидко і без зайвих витрат врегулювати свій спір. В умовах, коли суди переповнені, а строки розгляду справ часто затягуються, така угода стає одним із найефективніших способів завершити конфлікт. Водночас ця «швидкість» не завжди гарантує, що права і інтереси сторін будуть захищені належним чином. Іноді під тиском або через нерівність сторін умови мирової угоди можуть бути несправедливими. Тому питання балансу між оперативністю розв'язання спору та дотриманням прав учасників є центральним у сучасній цивільній практиці. Саме це і визначає роль мирової угоди як важливого, але водночас складного механізму цивільного судочинства.

Мирова угода у цивільному судочинстві виступає ключовим інструментом, який дозволяє сторонам ефективно та оперативно вирішувати спори, мінімізуючи навантаження на судову систему та скорочуючи строки розгляду справ. Проте, незважаючи на очевидні переваги, важливо забезпечити баланс між швидкістю врегулювання та захистом прав і законних інтересів учасників процесу. Судова практика в Україні демонструє, що формальне укладення мирової угоди не завжди гарантує справедливий результат, особливо коли йдеться про інтереси третіх осіб чи уразливих категорій учасників. Тому роль суду є визначальною у контролі за дотриманням законності та правопорядку під час затвердження угод. Водночас досвід зарубіжних систем, зокрема Польщі та Німеччини, свідчить про ефективність чітких процедур та вимог до змісту мирових угод, що сприяє підвищенню юридичної визначеності і захисту сторін. В цілому, мирова угода залишається важливим, але водночас складним механізмом цивільного процесу, розвиток якого потребує теоретичного осмислення, а також вдосконалення законодавчої бази та судової практики.

Аналіз дослідження проблеми. Проблему примирення сторін у цивільному процесі у своїх наукових працях вивчали такі науковці як Ю. Білоусов, Н. Бондаренко-Зелінська, М. Гарієвська, Д. Давиденко, В. Коссак, Ю. Навроцька, Ю. Притика, Д. Соколянський, С. Фурса, М. Штефан, Є. Ятченко та інші. Проте, питання врахування особливостей укладення мирової угоди, зокрема у виконавчому провадженні, вивченню проблем визнання та контролю за виконанням мирової угоди приділено недостатньо уваги. Тому розглянемо інститут мирової угоди, зокрема порядок і особливості укладення мирової угоди при здійсненні судочинства та у виконавчому провадженні для пошуку шляхів оптимізації процесу укладення мирової угоди.

Мета статті – визначити роль мирової угоди у забезпеченні ефективності цивільного судочинства на основі дослідження вітчизняної практики та зарубіжного досвіду.

Виклад основного матеріалу. В українському цивільному процесуальному законодавстві відсутнє чітке визначення поняття мирової угоди. Закон лише зазначає, що така угода укладається між сторонами з метою врегулювання конфлікту шляхом взаємних поступок і стосується їхніх прав і обов'язків (ч. 1 ст. 207 ЦПК України) [1]. Аналіз інших положень ЦПК України свідчить, що мирова угода є формою досягнення згоди між сторонами, яка виконує функцію примирення (ч. 7 ст. 49 ЦПК України) [1]. Саме це пояснює використання терміну «мирова» у правовій термінології.

Під час розгляду цивільних справ мирова угода має переваги порівняно з судовим рішенням, зокрема завдяки більш потужному виховному впливу на сторони. Така угода частково знімає з суду відповідальність за вирішення конфлікту, передаючи її безпосередньо сторонам спору. Це сприяє зростанню їхньої правосвідомості та добросовісності, що, у свою чергу, позитивно впливає на добровільне виконання умов мирової угоди нарівні з судовими рішеннями. Крім того, досягнення домовленості між сторонами сприяє економії часу та фінансових ресурсів суду, що також є суттєвим чинником [2, с. 7].

Мирова угода – це, передусім, прояв приватної автономії сторін, їхньої здатності самостійно визначати шляхи вирішення спору без остаточного втручання суду. Такий підхід відповідає загальним принципам цивільного процесу, зокрема принципам диспозитивності, змагальності та добровільності. Укладення мирової угоди свідчить про готовність сторін іти на компроміс, а отже – про прагнення до співпраці замість конфронтації. Це дозволяє не лише розв'язати конкретну правову проблему, але й зберегти або навіть відновити міжособистісні чи ділові стосунки, що особливо важливо у спорах між родичами, партнерами чи сусідами.

З огляду на чинне законодавство, варто зазначити, що у разі укладення та затвердження мирової угоди, правовий статус змінюється. Важливим є те, що відповідно до ч. 4 ст. 207 ЦПК України, суд у момент затвердження мирової угоди закриває провадження у справі. Тобто, сторони втрачають процесуальний статус сторін цивільної справи. Крім того, внаслідок укладення мирової угоди, виникають, припиняються та змінюються також матеріальні права та обов'язки сторін щодо предмета спору. Фактично, сторони мирової угоди внаслідок її укладення, визначають нові взаємні права та обов'язки, що заміняють собою попередні права та обов'язки сторін, у зв'язку з якими виник спір [3]. Вищенаведене дає змогу вказати, що мирова угода у цивільному процесі є цивільною угодою (договором) у розумінні ч. 1 ст. 626 ЦК України, тобто, є домовленістю сторін, яка спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [1].

У разі укладення мирової угоди сторони зобов'язані письмово повідомити суд, подавши відповідну заяву, яка фіксується у журналі судового засідання. Хоча закон прямо не зобов'язує додавати до матеріалів справи текст самої мирової угоди, доцільно це робити, оскільки до справи зазвичай долучається все, що має відношення до розгляду: письмові та речові докази, експертні висновки, роз'яснення спеціалістів, а також протоколи процесуальних дій, що відбуваються поза судовим засіданням.

Заява про укладення мирової угоди повинна бути спільною – підписаною або заявленою обома сторонами чи їхніми повноважними представниками, а також має чітко відображати вільне волевиявлення учасників процесу. Якщо ж сторони виявляють намір укласти мирову угоду під час судового засідання, суд може оголосити перерву для узгодження її умов.

Після отримання заяви про мирову угоду суд зобов'язаний роз'яснити сторонам наслідки такого кроку, серед яких ключовим є закриття провадження у справі. Це призводить до того, що сторони не зможуть знову звертатися до суду з тим самим позовом щодо того ж предмета і з тих же підстав (ч. 2 ст. 256 ЦПК України). Якщо заяву подає представник однієї зі сторін, суд має перевірити наявність у нього відповідних повноважень на укладення мирової угоди (ч. 3 ст. 207 ЦПК України) [1].

Отже, мировій угоді властиві принаймні деякі з ознак, характерних для цивільного договору. По-перше, вона є результатом вільного волевиявлення сторін, які вступають у правовідносини з метою врегулювання спору шляхом взаємних поступок. По-друге, мирова угода має консенсуальний характер, тобто укладається за згодою сторін, без необхідності додаткових дій для її набуття чинності. По-третє, її зміст визначається учасниками правовідносин самостійно, в межах їхньої цивільної правоздатності та дієздатності.

У зв'язку з цим напрошується логічний висновок: мирова угода, попри процесуальну форму її затвердження судом, за своєю правовою природою є різновидом цивільного договору. Відтак, до неї підлягають застосуванню загальні матеріально-правові умови дійсності правочинів, закріплені у Цивільному кодексі України.

Відтак, зміст мирової угоди складають права та обов'язки сторін щодо врегулювання спору та взаємних поступок. Так, мирова угода повинна стосуватись лише прав та обов'язків сторін. При

цьому, сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб (ч. 1 ст. 207 ЦПК України) [1].

Також мировою угодою встановлюється розподіл судових витрат відповідно до ст. 142 ЦПК України. Щодо матеріальних прав та обов'язків, то такими є право укласти таку угоду на будь-якій стадії судового розгляду (аналог свободи договору за ст. 627 ЦК України), право виконувати мирову угоду самостійно особами, які її уклали, в порядку і в строки, передбачені цією угодою (ч. 1 ст. 208 ЦПК України), право на застосування правила цивільного права «дозволено все, що не заборонено» відповідно до ч. 1 ст. 207 ЦПК України про можливість сторін вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб [4, с. 159].

Питання правової природи та змісту мирової угоди актуальне не лише в Україні. У багатьох зарубіжних правопорядках цей інститут також відіграє важливу роль у системі альтернативного врегулювання спорів. Порівняльний аналіз дозволяє глибше осмислити переваги й недоліки національного підходу та виявити можливості для вдосконалення.

Варто окремо зупинитися на особливостях змісту мирової угоди відповідно до законодавства Республіки Польща. Одним із важливих аспектів є визначення впливу угоди на подальше виконавче провадження. Зокрема, доцільно передбачити, що після здійснення першого (засвідчувального) платежу виконавче провадження зупиняється, а його остаточне закриття відбувається після внесення всієї узгодженої суми у встановленій кількості платежів.

З погляду кредитора, оптимальним є обмеження кількості розстрочок до шести. Це обумовлено положенням ст. 824 § 1 пункт 4 ЦПК Польщі, згідно з яким виконавче провадження закривається автоматично, якщо протягом шести місяців з моменту зупинення не вчинено жодних виконавчих дій. Таким чином, навіть якщо сторони погодилися на триваліший графік платежів, судовий виконавець може достроково завершити провадження [4, с. 150].

Вагомим також є врегулювання мирової угоди у законодавстві Німеччини. Так, згідно з § 794 (1) ЦПК Німеччини мирова угода є виконавчим документом, а § 160 ЦПК Німеччини визначає, що укладення мирової угоди має зазначатися у протоколі судового засідання, тобто бажання і згода сторін про укладення мирової угоди має бути дослівно занесена до протоколу судового засідання [5, с. 207]. Такий підхід свідчить про високий рівень формалізації процедури укладення мирової угоди в німецькому процесуальному праві. Протокольна фіксація домовленостей сторін гарантує юридичну визначеність і водночас забезпечує підвищений рівень правового захисту – як для сторін спору, так і для суду.

Для укладення мирової угоди в цивільному процесі Німеччини між сторонами як учасниками цивільно-правового спору, виходячи з § 160 (1), 794 (1) ЦПК Німеччини, а також з правової природи мирової угоди, необхідна наявність таких передумов: 1) дотримання вимог, передбачених цивільним процесуальним правом для вчинення процесуальних дій, а також вимоги, що пред'являються матеріальним правом для укладання цивільно-правової угоди; 2) мирова угода повинна бути укладена в суді під час розгляду спору; 3) мирова угода укладається тільки за згодою сторін; 4) мирова угода може включати лише ту частину предмета спору, щодо якої сторони розпорядилися [5, с. 207].

Порівняння підходів Республіки Польща та Федеративної Республіки Німеччина дає змогу виявити загальні риси та відмінності у регулюванні інституту мирової угоди. В обох випадках законодавець наголошує на важливості чіткого документального оформлення волевиявлення сторін, а також на забезпеченні реального виконання умов угоди. Водночас польська модель робить акцент на виконавчій фазі спору та її процедурних обмеженнях, тоді як німецьке право приділяє особливу увагу формальній процесуальній правильності та негайній виконавчій силі домовленостей.

На цьому тлі український підхід до регулювання мирової угоди виглядає більш гнучким, але водночас менш деталізованим. Проте не менш дієвим інструментом для примирення сторін у цивільному судочинстві є медіація, а вданому контексті – медіаційна угода.

Медіація має певні переваги порівняно з розглядом справ у суді. По-перше, вона забезпечує швидкість; по-друге, відсутність чітких процедурних рамок сприяє більш вільній атмосфері та готовності сторін конфлікту до співпраці; по-третє, прийняття рішення, яке досягнуто шляхом консенсусу, в подальшому, як правило, виконується, і, насамкінець, медіація сприяє комунікації між сторонами, а саме, згуртованості в суспільстві взагалі [6, с. 81].

В свою чергу при укладанні мирової угоди, суд може постановити ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд, якщо: 1) умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є невиконуваними; або 2) одну із сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 5 ст. 207 ЦПК) [1].

Положення процесуального закону, що зобов'язують суд перевіряти зміст мирової угоди на відповідність вимогам законності та добросовісності, активно застосовуються в українській судовій практиці. У цьому контексті показовими є наступні приклади. Так, у справі № 523/1545/22 Верховний Суд, розглядаючи касаційну скаргу, дійшов висновку, що укладена між сторонами мирова угода в частині, яка стосується розірвання шлюбу, не може бути затверджена судом. Суд мотивував свою позицію тим, що відповідно до статті 110 Сімейного кодексу України розірвання шлюбу можливе виключно за рішенням суду, а не на підставі домовленості сторін. Як зазначено в тексті ухвали: «…Касаційний суд вважає, що в частині розірвання шлюбу слід відмовити у затвердженні мирової угоди, оскільки відповідно до статті 110 СК України розірвання шлюбу можливе лише за рішенням суду. Тому, у будь-якому випадку такі умови мирової угоди є невиконуваними…» (Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду: головуючий – Луспеник Д.Д., судді – Гулейков І.Ю., Гулько Б.І., Коломієць Г.В., Лідовець Р.А. – суддя-доповідач, від 26.07.2023 року) [7].

Іншим прикладом є ухвала Голосіївського районного суду м. Києва від 26.02.2025 року у справі № 752/12229/24, в якій суд також відмовив у затвердженні мирової угоди. У цій справі сторони намагалися досягти домовленості щодо місця проживання дитини. Однак суд вказав на неможливість затвердження мирової угоди з огляду на процесуальні та матеріально-правові недоліки: «…Зазначене є можливим лише під час розгляду справи, оскільки з'ясувати думку самої дитини суд не може на стадії підготовчого провадження. Крім того, укладена між сторонами справи мирова угода не вирішує спір по суті повністю, а лише встановлює тимчасове місце проживання дитини з батьком впродовж одного року. Суду не наданий висновок Органу опіки та піклування, без якого розгляд цієї справи є неможливим за приписами ст. 19 СК України…» [7].

Ці приклади свідчать про активне застосування судами підходу, за якого формальне досягнення згоди між сторонами не може бути підставою для затвердження мирової угоди, якщо така згода суперечить закону або не відповідає інтересам дитини, інших осіб чи загальним засадам правопорядку. Отже, суди послідовно реалізують принцип верховенства права, забезпечуючи баланс між диспозитивністю сторін і охороною публічного інтересу у справах, де це є актуальним.

Ухвала про затвердження мирової угоди є виконавчим документом та має відповідати вимогам до виконавчого документа, встановленим Законом України «Про виконавче провадження». А саме, відповідно до ч. 1 ст. 4 Закону України «Про виконавче провадження» у виконавчому документі зазначаються: 1) назва і дата видачі документа, найменування органу, прізвище, ім'я, по батькові та посада посадової особи, яка його видала; 2) дата прийняття і номер рішення, згідно з яким видано документ; 3) повне найменування (для юридичних осіб) або прізвище, ім'я та, за наявності, по батькові (для фізичних осіб) стягувача та боржника, їх місцезнаходження (для юридичних осіб) або адреса місця проживання чи перебування (для фізичних осіб), дата народження боржника – фізичної особи; 4) ідентифікаційний код юридичної особи в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань стягувача та боржника (для юридичних осіб – за наявності); реєстраційний номер облікової картки платника податків або серія та номер паспорта (для фізичних осіб, які через свої релігійні переконання в установленому порядку відмовилися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків та повідомили про це відповідний контролюючий орган і мають відмітку в паспорті) боржника (для фізичних осіб – платників податків); 5) резолютивна частина рішення, що перед бачає заходи примусового виконання рішень; 6) дата набрання рішенням законної сили (крім рішень, що підлягають негайному виконанню); 7) строк пред'явлення рішення до виконання [8].

У виконавчому документі можуть зазначатися інші дані (якщо вони відомі суду чи іншому органу (посадовій особі), що видав виконавчий документ), які ідентифікують стягувача та боржника чи можуть сприяти примусовому виконанню рішення, зокрема: місце роботи боржника – фізичної особи, місцезнаходження майна боржника, реквізити рахунків стягувача і боржника, номери їх засобів зв'язку та адреси електронної пошти. У разі невиконання затвердженої судом мирової угоди ухвала суду про затвердження мирової угоди може бути подана для її примусового виконання в порядку, передбаченому законодавством для виконання судових рішень (ч. 3 ст. 208 ЦПК України) [1].

Водночас, як наголосив Верховний Суд у постанові від 23 вересня 2015 року № 6-274цс15, звернення до суду без попереднього отримання постанови про відмову у відкритті виконавчого провадження не є підставою для відмови в задоволенні позову. У контексті примусового виконання мирової угоди Верховний Суд акцентував на тому, що виконанню державною виконавчою службою підлягають ухвали, постанови судів у цивільних, господарських, адміністративних справах, кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у випадках, передбачених законом. Однією з підстав відмови державним виконавцем у відкритті виконавчого провадження є невідповідність виконавчого документа вимогам, передбаченим закону. Пунктом 5 ст. 3 Закону

України «Про виконавче провадження» (в редакції від 21.04.99 р.) було передбачено, що мирові угоди, які затверджені судом, належать до рішень, що підлягають виконанню державною виконавчою службою. Водночас Законом України «Про забезпечення вимог кредиторів та реєстрацію обтяжень» від 18.11.2003 р. № 1255 положення п. 5 ст. 3 Закону України «Про виконавче провадження» (в редакції від 21.04.99 р.) виключено. Отже, на момент постановлення ухвали суду про визнання мирової угоди (24.02.2010 р.) зазначена мирова угода не належала до рішень, що підлягають виконанню державною виконавчою службою [9, с. 71].

Висновки. Отже, практика свідчить про складний баланс між формальними вимогами до мирових угод, правовими гарантіями для сторін та ефективністю їх виконання. Незважаючи на те, що мирова угода є засобом добровільного врегулювання спору, її юридична сила та виконуваність потребують чіткого регулювання. Водночас, мирова угода відіграє важливу роль у системі цивільного судочинства, оскільки дозволяє значно скоротити тривалість розгляду справ, зменшити навантаження на суди та забезпечити гнучкість і індивідуальний підхід до вирішення конфліктів.

Ефективне застосування мирової угоди сприяє не лише швидкому та мирному розв'язанню спорів, але й збереженню ділових і особистих відносин між сторонами, що є особливо важливим у справах, пов'язаних із сімейними чи господарськими конфліктами. Проте для того, щоб мирова угода виконувала свою роль належним чином, необхідно забезпечити баланс між диспозитивністю сторін і публічним інтересом, а також гарантувати, що угода не порушує права третіх осіб і відповідає вимогам законодавства.

Дієвим інструментом для примирення сторін у цивільному судочинстві є медіація, а вданому контексті – медіаційна угода. Медіація має певні переваги порівняно з розглядом справ у суді. По-перше, вона забезпечує швидкість; по-друге, відсутність чітких процедурних рамок сприяє більш вільній атмосфері та готовності сторін конфлікту до співпраці; по-третє, прийняття рішення, яке досягнуто шляхом консенсусу, в подальшому, як правило, виконується, і, насамкінець, медіація сприяє комунікації між сторонами, а саме, згуртованості в суспільстві взагаліПри укладанні мирової угоди, суд може постановити ухвалу про відмову у затвердженні мирової угоди і продовжує судовий розгляд, якщо: 1) умови мирової угоди суперечать закону чи порушують права чи охоронювані законом інтереси інших осіб, є невиконуваними; або 2) одну із сторін мирової угоди представляє її законний представник, дії якого суперечать інтересам особи, яку він представляє (ч. 5 ст. 207 ЦПК)

Таким чином, подальше удосконалення законодавчої бази та судової практики у сфері мирових угод є важливим напрямом розвитку цивільного процесуального права. Це дозволить підвищити рівень довіри до інституту мирової угоди, зробити його більш прозорим і прогнозованим для всіх учасників процесу, а також сприятиме загальному підвищенню ефективності судової системи та правового захисту громадян.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

1. Цивільний процесуальний кодекс України. *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 20.10.2025).
2. Бортнік О.Г. Мирова угода у цивільному судочинстві: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2007. 189 с.
3. Тріпульський Г.Я. Особливості мирової угоди у цивільному судочинстві. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* 2019. Випуск 4. С. 132–142. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2019/15.pdf.
4. Гарієвська М.Б. Мирова угода як спосіб примирення сторін у цивільному судочинстві: порівняльно-правовоий аспект. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. № 1. С. 158–162. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.25.
5. Гарієвська М.Б. Проблемні питання визнання мирової угоди в Україні та Німеччині. *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація.* 2024. С. 207–209. URL: https://old.univer.km.ua/statti/4.hariyevska_m._b._problemni_pytannya_vyznannya_myrovoyi_uhody_v_ukrayini_ta_nimechchyni.pdf.
6. Гончарова Г.С. Мирова угода та медіація: загальні риси та відмінності між ними. *Право та інновації.* 2013. №4. С. 79–86. URL: https://openarchive.nure.ua/entities/publication/def5b03b-1338-4027-9ffb-a64d8e85f901.
7. Мирова угода. Чому суди відмовляють в її затвердженні? *Вища школа адвокатури НААУ.* URL: https://www.hsa.org.ua/blog/mirova-ugoda-comu-sudi-vidmovliaiut-v-yiyi-zatverdzenni (дата звернення: 25.09.2025).
8. Закон України «Про виконавче провадження». *База даних «Законодавство України» / ВР України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text (дата звернення: 25.09.2025).
9. Куницький Є.В. Мирова угода як форма примирення сторін у цивільному процесі. *Право і суспільство.* 2020. № 3. С. 68–74. DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.3.10.

УДК 343.1:343.98:341.4(477)
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.94

ДОКУМЕНТУВАННЯ І ДОКАЗУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ ЗЛОЧИНІВ В УКРАЇНІ: ПРОЦЕСУАЛЬНО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ЦИФРОВІ СТАНДАРТИ ПРИЙНЯТНОСТІ ДОКАЗІВ ДЛЯ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ ТА СПЕЦІАЛЬНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ

Погорецький М.А.,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент Національної академії правових наук України,
заслужений діяч науки і техніки України,
професор кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права,
проректор з науково-педагогічної роботи
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-0936-0929

Погорецький М.А. Документування і доказування міжнародних злочинів в Україні: процесуально-криміналістичні та цифрові стандарти прийнятності доказів для Міжнародного кримінального суду та спеціального військового трибуналу.[1]

Стаття присвячена комплексному дослідженню теоретичних і практичних засад документування та доказування міжнародних злочинів в Україні в умовах збройної агресії російської федерації з урахуванням процесуально-криміналістичних і цифрових стандартів прийнятності доказів для Міжнародного кримінального суду та спеціального військового трибуналу. Розкрито роль органів правопорядку України – Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Національної поліції, а також Офісу Генерального прокурора – у забезпеченні належної фіксації, перевірки, процесуальної оцінки та збереження доказів воєнних злочинів і злочинів проти людяності з орієнтацією на вимоги міжнародного кримінального правосуддя.

Обґрунтовано необхідність інтеграції міжнародних і європейських стандартів цифрового доказування у національну систему кримінального процесу, зокрема положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду, Берклійського протоколу щодо розслідування цифрових відкритих джерел та Настанов належної практики Європейської мережі судово-експертних установ у сфері цифрової криміналістики. Проаналізовано принцип комплементарності (стаття 17 Римського статуту), критерії прийнятності справ і доказів (небажання, неспроможність, тяжкість, та сама особа / те саме діяння), а також практику Міжнародного кримінального суду у справах «Онгвен», «Руто та Санг», «Каддафі та Ас-Сенуссі».

Окрему увагу приділено використанню технологій штучного інтелекту в аналітичній діяльності правоохоронних органів, а також правовим і етичним обмеженням застосування алгоритмів під час перевірки достовірності та допустимості цифрових доказів. Запропоновано створення єдиної міжвідомчої платформи «Український центр цифрових доказів» для централізованого збору, перевірки, збереження та передачі доказів міжнародних злочинів. Доведено, що впровадження уніфікованих цифрових і процесуальних стандартів створює передумови для визнання доказів, зібраних в Україні, прийнятними в міжнародному кримінальному провадженні та забезпечує реалізацію принципу невідворотності відповідальності за злочин агресії, воєнні злочини й злочини проти людяності.

Ключові слова: документування міжнародних злочинів; розслідування; доказування; воєнні злочини; злочини проти людяності; допустимість доказів; комплементарність; Міжнародний кримінальний суд; Римський статут; цифрові докази; протокол Берклі; стандарти ENFSI; штучний інтелект; Український центр цифрових доказів; органи правопорядку України, прокуратура; Євроюст, ЄСПЛ.

---

[1] ***Спеціальний військовий (ad hoc) трибунал щодо злочину агресії рф*** *– Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine (STCoA)* юридично започаткований 25.06.2025 Угодою Україна–РЄ; зараз він проходить стадію інституційного розгортання, повномасштабна робота (локація, склад, процесуальні дії) – у процесі визначення/формування. Агентство ЄС з питань співробітництва у сфері кримінального правосуддя (European Union Agency for Criminal Justice Cooperation – Eurojust, Франція, Гаага) повідомляє: Міжнародний центр переслідування злочину агресії проти України (ICPA) вже готує справи до майбутнього трибуналу; у жовтні 2025 р. прокурори ЄС/України узгоджували трансфер розслідувань саме до майбутнього трибуналу. **ICPA** – координаційний центр прокурорів при Eurojust (Гаага), який збирає, зберігає та аналізує докази злочину агресії рф проти України й готує справи для подальшого кримінального переслідування злочинців.

Pohoretskyi M.A. Documentation and proof of international crimes in Ukraine: procedural, forensic, and digital standards of evidence admissibility for the International Criminal Court and a special military tribunal.

The article is devoted to a comprehensive study of the theoretical and practical foundations of documenting and proving international crimes in Ukraine in the context of the armed aggression of the Russian Federation, with due regard to procedural, forensic, and digital standards of admissibility of evidence for the International Criminal Court and a special military tribunal. The role of Ukraine's law enforcement authorities—the Security Service of Ukraine, the State Bureau of Investigation, the National Police, as well as the Office of the Prosecutor General—is examined in ensuring the proper recording, verification, procedural assessment, and preservation of evidence of war crimes and crimes against humanity, in line with the requirements of international criminal justice.

The necessity of integrating international and European standards of digital evidence into the national criminal procedure system is substantiated, in particular the provisions of the Rome Statute of the International Criminal Court, the Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations, and the Best Practice Manuals of the European Network of Forensic Science Institutes in the field of digital forensics. The article analyzes the principle of complementarity (Article 17 of the Rome Statute), the criteria for the admissibility of cases and evidence (unwillingness, inability, gravity, the same person / the same conduct), as well as the practice of the International Criminal Court in the cases of *Ongwen*, *Ruto and Sang*, and *Gaddafi and Al-Senussi*.

Particular attention is paid to the use of artificial intelligence technologies in the analytical activities of law enforcement agencies, as well as to the legal and ethical limitations on the use of algorithms in verifying the reliability and admissibility of digital evidence. The article proposes the establishment of a unified interagency platform—the "Ukrainian Centre for Digital Evidence"—for the centralized collection, verification, preservation, and transfer of evidence of international crimes. It is demonstrated that the implementation of unified digital and procedural standards creates the prerequisites for recognizing evidence collected in Ukraine as admissible in international criminal proceedings and ensures the realization of the principle of the inevitability of accountability for the crime of aggression, war crimes, and crimes against humanity.

Key words: documentation of international crimes; investigation; evidentiary process; war crimes; crimes against humanity; admissibility of evidence; principle of complementarity; International Criminal Court (ICC); Rome Statute of the International Criminal Court; digital evidence; Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations; ENFSI standards; artificial intelligence (AI); Ukrainian Centre for Digital Evidence; Ukrainian law enforcement authorities and the prosecution service; Eurojust; European Court of Human Rights (ECtHR).

Постановка проблеми. Повномасштабна збройна агресія рф проти України актуалізувала комплексну проблему документування та доказування міжнародних злочинів, передусім воєнних злочинів і злочинів проти людяності. За цих умов кримінальне провадження стикається не лише з необхідністю фіксації окремих фактів порушення норм міжнародного гуманітарного права, а з викликом побудови цілісної процесуально-криміналістичної архітектоніки доказового забезпечення, здатної трансформувати значний масив різнорідних відомостей у належні, допустимі, достовірні та достатні докази як для національного правосуддя, так і для розгляду справ у Міжнародному кримінальному суді. У цьому контексті документування міжнародних злочинів виходить за межі суто процесуальної діяльності та набуває значення елементу системи національної безпеки, спрямованого на запобігання безкарності, відновлення прав потерпілих і зміцнення довіри міжнародної спільноти до спроможності держави забезпечувати справедливе правосуддя.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку документування та доказування міжнародних злочинів в Україні є стрімке зростання ролі цифрових доказів, зокрема відео- й фотоматеріалів, даних супутникової зйомки, телекомунікаційних і мережевих журналів подій, інформації з мобільних пристроїв та відкритих джерел (OSINT). Водночас динамічність цифрового середовища, поширення шифрування, ризики маніпуляцій і фальсифікацій (зокрема з використанням технологій deepfake), а також неоднорідність відомчих підходів до збирання й обробки таких даних істотно ускладнюють забезпечення їх процесуальної якості. Це зумовлює об'єктивну потребу в стандартизованих технікo-процесуальних рішеннях, які охоплюють увесь життєвий цикл цифрового доказу – від моменту його виявлення й вилучення до представлення та оцінки судом.

Ключовою передумовою допустимості цифрових доказів у кримінальному провадженні, зокрема з огляду на перспективу їх використання в міжнародному кримінальному правосудді, є забезпечення безперервного, процесуально простежуваного і документально підтвердженого ланцюга збереження доказів (*chain of custody*), застосування сертифікованих засобів фіксації та аналізу,

відтворюваності процесуальних і технічних процедур, а також дотримання принципів пропорційності, прозорості й підконтрольності людському контролю (*human oversight*) втручання у приватну сферу. В Україні ці вимоги поступово імплементуються шляхом оновлення кримінального процесуального та спеціального законодавства, нарощування інституційної спроможності органів, що здійснюють оперативно-розшукову, контррозвідувальну діяльність та досудове розслідування і прокуратури, а також посилення міжвідомчої координації між Службою безпеки України, Міністерством оборони, Державним бюро розслідувань, Національною поліцією, Національною гвардією, Прикордонною Службою, Офісом Генерального прокурора у взаємодії з міжнародними партнерами.

У такій ситуації сутність наукової та практичної проблеми полягає у відсутності в Україні цілісної, уніфікованої та процесуально гарантованої системи роботи з цифровими доказами міжнародних злочинів, яка б забезпечувала їх належність, допустимість і відтворюваність відповідно до стандартів національного та міжнародного кримінального правосуддя, насамперед Міжнародного кримінального суду. Фрагментарність нормативного регулювання, інституційна роз'єднаність і технологічна неоднорідність технічних засобів, форматів даних і процедур їх процесуального супроводу на різних стадіях кримінального провадження безпосередньо впливають на перспективу визнання зібраних доказів і, як наслідок, на реалізацію принципу невідворотності відповідальності за злочин агресії, воєнні злочини та злочини проти людяності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика документування й доказування міжнародних злочинів у сучасній доктрині склалася у трьох взаємопов'язаних вимірах: (1) *міжнародно-правовому*, де досліджуються юрисдикційні засади, прийнятність (прийнятність) справи (*«admissibility of cases»*) та принцип комплементарності [1; 20; 31; 32; 34; 35]; (2) *кримінально-процесуальному*, що визначає критерії *законності*, *належності*, *допустимості доказів* (*«admissibility of evidence»*) і достовірності відповідно до Правил процедури і доказування Міжнародного кримінального суду (*Rules of Procedure and Evidence*) та норм національного кримінального процесу [2; 14–19]; (3) *криміналістично-цифровому*, який окреслює стандарти виявлення, фіксації, вилучення, хешування та збереження електронних слідів із забезпеченням *ланцюга збереження доказів* (*«chain of custody»*), процесуальної перевірюваності (верифікованості) й відтворюваності процедур, у тому числі під час використання розвідки з відкритих джерел (*«open-source intelligence», OSINT)* та інших цифрових інструментів, що кодифіковані Протоколом Берклі[2] [22], Настановами Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики (ENFSI BPM–DF)[3] [23] і стандартами ISO/IEC щодо ідентифікації, збирання та збереження цифрових доказів *[56–58],* а також підходами до аналітики на основі штучного інтелекту («artificial intelligence/AI») з обов'язковими вимогами до пояснюваності *(«explainability»),* попереднього й наступного контролю *(«ex ante / ex post»)* та підконтрольності людині *(«human oversight»)* як умов процесуальної придатності результатів алгоритмічної обробки [36].

У сучасній науковій літературі сформовано цілісний авторський доктринальний підхід до кримінального процесуального доказування, у межах якого обґрунтовано функціональний зв'язок оперативно-розшукової діяльності, негласних заходів і процесуальної форми кримінального провадження як передумови легалізації результатів аналітичної та доказової діяльності [30–45]. Значна увага приділяється проблематиці допустимості й достовірності доказів у національному та європейському кримінальному процесуальному праві, з акцентом на вплив стандартів Європейського Союзу, практики міжнародних судових інституцій і принципу *верховенства права* на формування української моделі доказування, зокрема через вимоги законності способу одержання доказів, передбачуваності процедур і процесуальної доброчесності [42; 43; 48; 52; 53].

Окремий масив досліджень охоплює *використання цифрових технологій та аналітичних інструментів* у документуванні воєнних злочинів, злочинів проти людяності й злочинів проти основ націо-

---

[2] Цифрові ресурси, супутникові знімки, відкриті дані й матеріали розвідки з відкритих джерел (**OSINT**) стали невід'ємними елементами доказової бази у справах про міжнародні злочини. У відповідь на це Офіс Верховного комісара ООН з прав людини спільно з Університетом Берклі розробив ***Берклійський протокол щодо цифрових відкритих джерел розслідувань*** *(Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations),* який відомий в україномовному середовищі як – ***Протокол Берклі, Берклійський протокол*** (*Berkeley Protocol).* Цей протокол закріпив міжнародні стандарти роботи з цифровими доказами – від збору до їх верифікації (перевірки й оцінки достовірності). Його принципи – достовірність, відтворюваність і прозорість походження – стали фундаментом сучасної методології документування й доказування воєнних злочинів та злочинів проти людяності й геноцида, зокрема в Україні.

[3] ***ENFSI Best Practice Manuals – Digital Forensics*** *(BPM*) – це оновлена серія методичних настанов належної практики у сфері цифрової криміналістики, підготовлена профільними робочими групами Європейської мережі судово-експертних установ (ENFSI) та затверджувана Правлінням Європейської мережі судово-експертних установ **(ENFSI)**. Кожен BPM має власну редакцію й дату ухвалення (напр., 11.2015; 18.10.2021; 16.12.2022; 7.12.2023); актуальні версії оприлюднюються на офіційному сайті ENFSI (розділ *Best Practice Manuals*). Офіційний сайт ENFSI: **enfsi.eu** (European Network of Forensic Science Institutes).

нальної безпеки, де наголошується на необхідності поєднання процесуальних гарантій із технічними стандартами автентичності, ланцюга збереження доказів і відтворюваності цифрових процедур [44–47; 49]. У цьому контексті подальший розвиток національної моделі доказування пов'язується з уточненням процесуальних меж втручання у приватну сферу під час збирання цифрових доказів, насамперед у межах обшуку та онлайн-обшуку, із суворим дотриманням принципів необхідності, пропорційності та ефективного попереднього й наступного судового контролю [51].

Новітні авторські праці розвивають концепцію комплементарності, цифрових стандартів доказування та обмеженого, допоміжного використання штучного інтелекту в розслідуванні міжнародних злочинів, підкреслюючи значення міжнародної сумісності доказів і процесуальної доброчесності як визначальних умов їх допустимості та ефективного притягнення до відповідальності, з огляду на ризик трансформації будь-яких відхилень від цих вимог у підстави для визнання доказів недопустимими [50–53].

Водночас центральним теоретичним вузлом залишається *принцип комплементарності* (*«complementarity»*)[4] як організаційна конструкція співвідношення міжнародної та національної кримінальної юрисдикції. У вітчизняній науці він системно обґрунтований, зокрема у статті В. Попка, який обґрунтовано виокремлює три моделі співвідношення: *горизонтальну* (взаємодія між державами), *вертикальну* (відносини «держава – міжнародний суд» із презумпцією пріоритету міжнародної юрисдикції у разі *небажання/нездатності* держави), а також *паралельну* (похідну від практики спеціальних «*ad hoc*» трибуналів) [46].

У зарубіжній доктрині комплементарність трактується як принцип особливого (*«sui generis»*) штибу, що поєднує повагу до суверенітету з інституційними механізмами подолання безкарності; при цьому підкреслюється значення *позитивної (проактивної) комплементарності* (*«positive / proactive complementarity»*) як політики заохочення й підтримки спроможностей держав до сумлінного національного переслідування, на відміну від їх заміщення міжнародною юстицією [20; 31–35].

З методологічного погляду, на нашу думку, принципово необхідно розрізняти *два рівні*: по-перше, *прийнятність конкретної справи* перед МКС (*«admissibility of cases»*) – юрисдикційний фільтр за статтею 17 Римського статуту, що спирається на критерії небажання чи неспроможності держави, тяжкості злочину та тест «та сама особа / те саме діяння» і застосовується Палатами Суду у кожній конкретній справі [1; 14–16; 20]; по-друге, *допустимість конкретних доказів* (*«admissibility of evidence»*), яка оцінюється через призму вимог до джерела і способу отримання, автентичності, надійності та дотримання гарантій справедливого судового розгляду відповідно до Правил процедури і доказування МКС, а також приписів національного процесуального права [2; 14–19]. Юриспруденція Міжнародного кримінального суду у справах *Dominic Ongwen*, *William Ruto і Джошуа Арап Санг*, *Saif Al-Islam Gaddafi та Абдулла Аль-Сенуссі*, *Bosco Ntaganda*, *Ahmad Al Faqi Al Mahdi*, *Germain Katanga та Маттьє Нгуджоло Чуі* послідовно підтверджує таке розмежування, виробляючи «тест реальності» (*genuineness / capacity*) на рівні статті 17 та автономні критерії допустимості доказів на рівні процесуальної форми [14–19; 2]. Європейський вимір доповнює практика Європейського суду з прав людини щодо н*еобхідності* та *пропорційності* втручання і *незалежного попереднього контролю* при здобутті телекомунікаційних даних, викладена у справах *Roman Zakharov v. Russia* та *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom* [27; 28], а також правовий стандарт Суду Європейського Союзу у справі *C-670/22* (*M.N., EncroChat*) щодо *внутрішньої еквівалентності*: передання й використання «вже наявних» електронних даних у порядку *Європейського наказу про розслідування* (*«European Investigation Order», EIO*) можливі лише тоді, коли тотожний захід відповідав би вимогам права держави-виконавця у «порівнюваній внутрішній ситуації», із дотриманням процесуальних гарантій та засад розумної необхідності [29].

---

[4] ***Принцип комплементарності*** *(principle of complementarity)* – це фундаментальний засадничий принцип Римського статуту Міжнародного кримінального суду (ст. 17), який визначає співвідношення між юрисдикцією МКС та національними системами правосуддя. Його сутність полягає в тому, що МКС не замінює, а доповнює національні юрисдикції, здійснюючи втручання лише тоді, коли держава не бажає або не спроможна провести належне розслідування чи судовий розгляд злочинів, що належать до його компетенції. У міжнародно-правовій доктрині та практиці МКС розрізняють пасивну (негативну) та активну (позитивну, проактивну) комплементарність. ***Пасивна комплементарність*** означає невтручання Суду у випадках, коли держава виконує свій обов'язок щодо ефективного розслідування та переслідування осіб, винних у міжнародних злочинах, – у такій ситуації справа визнається неприйнятною для розгляду МКС. ***Активна або позитивна комплементарність***, навпаки, передбачає сприяння Суду державам у зміцненні їхньої спроможності самостійно здійснювати правосуддя, зокрема шляхом технічної допомоги, навчання, обміну доказовою інформацією та координації розслідувань. Зміст і практичне застосування принципу комплементарності розкрито в юриспруденції МКС – зокрема у справах *Prosecutor v. Dominic Ongwen* (Уганда, 2021), *Prosecutor v. William Ruto and Joshua Arap Sang* (Кенія, 2016), *Prosecutor v. Saif Al-Islam Gaddafi and Abdullah Al-Senussi* (Лівія, 2013), де сформульовано критерії «***щирості***» (genuineness) та «***спроможності***» (capacity) держав у забезпеченні ефективного національного правосуддя.

У *криміналістичному вимірі* дослідження збігаються в тому, що слід чітко відмежовувати технічну придатність електронного сліду (правильність ідентифікації, фіксації, *обчислення хеш-ідентифікаторів* (*«hashing»*), ведення журналів доступу та забезпечення *ланцюга збереження доказів* (*«chain of custody»*), відтворюваність) від його процесуальної долі: навіть бездоганно зафіксований цифровий артефакт має пройти перевірку на законність способу одержання, відповідність правам людини та релевантність *предметові доказування* [22–23; 40–42]. Окремо розвивається напрям криміналістики даних із використанням *штучного інтелекту* (*«artificial intelligence/AI»*), де результат алгоритмічного аналізу розглядається як допоміжне (короборaційне) свідчення, придатне до процесуального використання лише за умови забезпечення прозорості методології, перевірюваності й наглядового контролю [36].

В українських дослідженнях, у тому числі й наших авторських роботах, суттєво оновлено категоріальний апарат доказового права (система «належність – допустимість – достовірність – достатність», інститут процесуальної легалізації матеріалів оперативно-розшукової та негласної слідчої (розшукової) діяльності, посилення ролі судового контролю) і розпочато адаптацію міжнародних технічних настанов – Протоколу Берклі та Настанов ENFSI у сфері цифрової криміналістики – до потреб національного провадження [30; 44–45; 22–23]. Водночас зберігаються «*вузькі місця*», що потребують подальшої теоретичної конкретизації та нормативного врегулювання: інституціоналізація позитивної комплементарності через створення та правове забезпечення «Українського центру цифрових доказів» («Ukrainian Evidence Hub») як національного вузла надійного обігу й міжнародної передачі електронних доказів, а також остаточне розмежування між *прийнятністю справи* за статтею 17 Римського статуту та *допустимістю доказів* за Правилами МКС із урахуванням вимог пропорційності, незалежного контролю та критерію *внутрішньої еквівалентності* [1–2; 20; 27–29; 43]. Зазначені аспекти визначають межі подальшого дослідження та слугують методологічною основою для вироблення національної моделі процесуально-криміналістичних і цифрових стандартів допустимості доказів у справах про міжнародні злочини.

Метою цієї статті є розроблення національної моделі документування та доказового забезпечення міжнародних злочинів, яка інтегрує процесуально-криміналістичні, цифрові та міжнародно-правові стандарти допустимості доказів, узгоджені з засадами верховенства права і комплементарною роллю Міжнародного кримінального суду. Для досягнення цієї мети передбачено вирішити такі *завдання:* з'ясувати місце й призначення документування як елемента процесуальної форми кримінального провадження та як інструмента забезпечення національної безпеки; конкретизувати понятійно-категоріальний апарат доказового права (належність, допустимість, достовірність, достатність; предмет доказування; процесуальна легалізація результатів оперативно-розшукової та негласної слідчої (розшукової) діяльності; ланцюг збереження доказів) з урахуванням вимог Правил процедури і доказування Міжнародного кримінального суду та стандартів Європейського суду з прав людини; систематизувати міжнародні технічні настанови щодо роботи з електронними доказами та визначити механізми їх імплементації у кримінальний процес (протокол Берклі, настанови Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики, відповідні стандарти ISO/IEC); проаналізувати ролі та повноваження органів досудового розслідування і прокуратури України в частині документування та процесуальної легалізації цифрових доказів, окреслити напрямки удосконалення судового контролю й міжвідомчої координації; запропонувати інституційне рішення у формі «Українського центру цифрових доказів» як національного вузла надійного обігу та міжнародної передачі електронних доказів; сформулювати пропозиції щодо корекції кримінального процесуального законодавства з метою забезпечення безперервності ланцюга збереження, верифікованості й відтворюваності процедур, а також належного врядування алгоритмічних інструментів у доказуванні з урахуванням вимог пояснюваності, пропорційності та незалежного контролю [1–2; 20; 22–23; 27–29; 40–42].

Джерельну базу становлять міжнародно-правові акти універсального та регіонального рівня (Римський статут Міжнародного кримінального суду, Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, судова практика Європейського суду з прав людини; акти Європейського Союзу щодо Європейського наказу про розслідування й взаємного визнання доказів), національне законодавство України у сфері кримінального провадження, оперативно-розшукової діяльності та кібербезпеки, прецеденти Міжнародного кримінального суду щодо прийнятності справ і допустимості доказів, рішення Суду Європейського Союзу у справах щодо транскордонного використання електронних доказів, а також техніко-криміналістичні настанови (протокол Берклі, настанови Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики, стандарти сімейства ISO/IEC). *Емпіричну складову* становлять узагальнені матеріали національної практики документування та процесуальної легалізації цифрових доказів у провадженнях про воєнні злочини й злочини проти людяності, а

також релевантні публікації, аналітичні звіти і методичні документи компетентних органів України та міжнародних інституцій [1–11; 14–19; 20; 22–23; 27–32; 40–42; 47–50].

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні загальнонаукових і спеціально-правових підходів. Застосовано *діалектичний* та *системно-структурний* підходи для виявлення внутрішніх зв'язків між процесуальними, криміналістичними та міжнародно-правовими елементами доказового процесу; *порівняльно-правовий метод* для зіставлення національних правил допустимості доказів із відповідними приписами та практикою Міжнародного кримінального суду і Європейського суду з прав людини; *формально-юридичний* та *герменевтичний* аналіз для тлумачення норм кримінального процесуального законодавства і міжнародних актів; *метод аналізу* судової практики (кейс-стаді) для виокремлення релевантних критеріїв «прийнятності справи» та «допустимості доказів» у конкретних справах; *методи емпіричного узагальнення, контент-аналізу* та *елементів даних-орієнтованого аналізу* для опрацювання матеріалів національної практики документування цифрових доказів; *елементи ризик-орієнтованого підходу* для оцінки впливу технологічних інструментів на права людини і процесуальні гарантії [1–2; 14–23; 27–29; 40–42].

Виклад основного матеріалу. Документування міжнародних злочинів у сучасному кримінальному провадженні становить нормативно й методологічно врегульовану діяльність з виявлення, фіксації, вилучення, збереження, аналітичної перевірки та процесуального закріплення фактичних даних, що набувають статусу доказів за умови відповідності критеріям належності, допустимості доказів (*«admissibility of evidence»*), достовірності й достатності [11; 2; 30; 44–45]. У структурі кримінального процесуального пізнання ця діяльність поєднує дві взаємопов'язані ролі: *по-перше*, елементу процесуальної форми кримінального провадження, що забезпечує законність отримання та легалізації відомостей*; по-друге*, інструмента державної протидії безкарності за воєнні злочини та злочини проти людяності, необхідного для досягнення завдань правосуддя на національному рівні та в межах юрисдикції Міжнародного кримінального суду [1–2; 11; 14–19].

Зміст документування охоплює послідовні, детально протоколювані дії з фіксації події, виявлення й вилучення речових та електронних носіїв інформації, забезпечення безперервного ланцюга збереження доказів (*«chain of custody»*), проведення первинної та поглибленої верифікації, а також процесуальної легалізації (*«procedural legalization»*) результатів оперативно-розшукової та негласної слідчої (розшукової) діяльності через передбачені законом джерела доказів – показання, речі й документи, висновки експертів, протоколи слідчих (розшукових) дій та інші носії інформації [8; 11; 22–23; 40–45]. У межах цієї послідовності принциповим є розмежування технічної придатності електронного сліду (ідентифікація, хешування (*«hashing»*), ведення журналів доступу, відтворюваність процедур) та його подальшої процесуальної долі: навіть технічно бездоганно зафіксований цифровий артефакт підлягає судовій оцінці щодо законності способу одержання, дотримання прав людини та зв'язку з обставинами, що підлягають доказуванню [2; 11; 27–28; 40–42].

Специфіка міжнародних злочинів зумовлює розширений спектр джерел і методів фіксації. Поряд із традиційними слідчими діями активно застосовуються *техніко-криміналістичні засоби*: цифрова зйомка і звукозапис, супутникові спостереження, розвідка з відкритих джерел (*«open-source intelligence», OSINT*), аналіз телекомунікаційних та мережевих журналів подій, вилучення даних з мобільних пристроїв і хмарних сервісів, використання спеціалізованих інструментів комп'ютерно-технічної експертизи та аналітики даних [22–23; 40–42]. Такі дії мають здійснюватися із застосуванням сертифікованих засобів, повним протоколюванням кожного доступу до носія, контролем цілісності файлів і дотриманням принципів необхідності, пропорційності (*«proportionality»*) та незалежного попереднього контролю, що випливають із конституційних гарантій і практики Європейського суду з прав людини [11; 27–28].

Місце документування у механізмі доказування визначається також взаємодією національних і міжнародних процедур. На рівні Міжнародного кримінального суду питання про прийнятність конкретної справи (*«admissibility of cases»*) вирішується за критеріями небажання або неспроможності держави, тяжкості злочину та формули «та сама особа / те саме діяння», тоді як питання про допустимість окремих доказів (*«admissibility of evidence»*) розглядається автономно крізь призму законності джерела, автентичності й надійності, а також відповідності принципам справедливого судового розгляду [1–2; 14–19]. Для електронних матеріалів особливу вагу має дотримання вимог до походження, верифікованості й відтворюваності, кодифікованих Протоколом Берклі та Настановами Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики, а також узгодженість із приписами національного законодавства щодо одержання і використання доказів [22–23; 11].

Предмет доказування у справах про воєнні злочини та злочини проти людяності включає сукупність фактичних даних про подію, спосіб та наслідки діяння, суб'єктний склад і форму вини, наявність збройного конфлікту та зв'язок діяння з ним, а також ознаки широкомасштабності або

систематичності нападу на цивільне населення і наявність відповідної політики держави чи організації [1; 11; 14–19]. Це зумовлює підвищені вимоги до повноти й послідовності фіксації, зокрема до просторово-часової прив'язки електронних матеріалів, їх співвіднесення з незалежними джерелами та забезпечення можливості зовнішньої перевірки й контролю, у тому числі в межах національного судового контролю і процедур міжнародної правової допомоги, що реалізуються через Європейський наказ про розслідування («*European Investigation Order*») з дотриманням критерію внутрішньої еквівалентності примусових заходів [29; 11].

Отже, *документування міжнародних злочинів* водночас є елементом процесуальної форми кримінального провадження і засобом державної політики протидії безкарності; воно спирається на технічно вивірені та етично легітимні процедури роботи з доказами, які забезпечують їхню належність, допустимість, достовірність і достатність у національній та міжнародній юрисдикції [1–2; 11; 22–23; 27–29; 40–45]. У цьому контексті доцільно звернути увагу на формування в Європейському Союзі спеціалізованих цифрових інституційних механізмів, покликаних забезпечити стандартизоване накопичення, захищене зберігання та аналітичну обробку доказів щодо основних міжнародних злочинів. Одним із таких механізмів є Core International Crimes Evidence Database (CICED) – міжнародна цифрова платформа, що функціонує в межах мандату Євроюсту та спрямована на створення єдиного доказового простору щодо воєнних злочинів, злочинів проти людяності, геноциду та злочину агресії. CICED не замінює національне розслідування, але виступає інституційною «точкою синхронізації» між розслідуваннями різних держав і міжнародних структур, забезпечуючи технічну відтворюваність і доказову сумісність цифрових матеріалів [21; 26; 45; 46; 60].

Функціональна логіка CICED полягає у тому, що цифрові матеріали, отримані в межах міжнародної взаємодії, проходять стандартизований цикл технічної обробки: фіксацію метаданих і часових міток; криптографічний захист і хешування; маркування та верифікацію цілісності файлів; структуроване зберігання в захищеному середовищі; встановлення технічних зв'язків між окремими елементами доказового масиву для полегшення подальшого кореляційного аналізу. Таким чином, CICED формує «*доказову інфраструктуру довіри*», у межах якої автентичність і цілісність цифрових доказів підтверджуються не декларативно, а технологічно – через контроль ланцюга збереження, протоколювання дій і операцій доступу доступів і відтворюваність технічних параметрів доказового об'єкта [22; 23; 26].

Підвалини сучасного підходу до документування й доказування міжнародних злочинів були закладені практикою Міжнародного військового трибуналу в Нюрнберзі [3] та Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу (Токійського трибуналу) [4]. Саме там уперше системно артикульовано індивідуальну кримінальну відповідальність за «*злочини проти миру*», «*воєнні злочини*» і «*злочини проти людяності*», сформульовано елементи складів, визнано неприпустимість посилання на офіційний статус як виправдання та апробовано спрощені, але формалізовані правила збирання і оцінки доказів. Наступний етап пов'язаний із створенням міжнародних кримінальних трибуналів для колишньої Югославії та для Руанди – спеціальних *ад хок* (*«ad hoc»*) юрисдикцій, статути яких закріпили «первинність» міжнародного суду над національними судами та сприяли виробленню процесуальних стандартів щодо допиту свідків, автентифікації документів і матеріальних слідів, а також окресленню меж застосування спеціальних засобів здобуття інформації [5; 6]. Кульмінацією зазначеної еволюції стала кодифікація Римського статуту Міжнародного кримінального суду, що заснував постійну юрисдикцію та концепцію *комплементарності* (*«complementarity»*), за якої пріоритет належить національному правосуддю, а *прийнятність справи* (*«admissibility of cases»*) перед Судом визначається за критеріями небажання чи неспроможності держави провести належне переслідування та за тестом «та сама особа / те саме діяння» [1]. Одночасно *Правила процедури і доказування* (*«Rules of Procedure and Evidence»*) надали загальним засадам доказування нормативної форми, закріпивши вимоги до допустимості доказів (*«admissibility of evidence»*), їхньої законності, автентичності та справедливості розгляду, що згодом отримало подальший розвиток у юриспруденції Міжнародного кримінального суду [2; 14–19]. Так сформувався нинішній стандарт: від перших прецедентів, де пріоритет мав міжнародний «наддержавний» контроль, – до римської моделі постійного суду з комплементарною роллю щодо національних органів та з розмежуванням між вирішенням питання про юрисдикційну прийнятність і процесуальною оцінкою доказів. Логічним продовженням цієї національної цифрової архітектури є інтеграція доказових потоків України з наднаціональними платформами ЄС, які забезпечують транснаціональну обробку та збереження цифрових матеріалів у кримінальних провадженнях щодо основних міжнародних злочинів *(core international crimes)*. Саме в цій площині CICED може розглядатися як «європейський рівень» доказового обігу, що доповнює національні цифрові платформи документування

міжнародних злочинів, зокрема державний інформаційний ресурс Warcrimes.gov.ua[5], та створює технічні передумови для взаємного визнання цифрових доказів у межах спільних слідчих груп, координаційних механізмів Євроюсту та взаємодії з Офісом Прокурора МКС. Відтак Warcrimes.gov.ua та майбутній Український доказовий хаб мають бути концептуалізовані не як ізольовані інформаційні ресурси, а як національні процесуальні вузли європейської та глобальної доказової екосистеми, що забезпечують відповідність доказів стандартам технічної автентифікації, інформаційної безпеки, процесуальної простежуваності та безперервного процесуально зафіксованого ланцюга збереження доказів, як необхідної умови їх допустимості у національному та міжнародному кримінальному провадженні [21; 22; 23; 26; 32].

Національна модель документування та доказування міжнародних злочинів спирається на розмежування повноважень і узгоджену взаємодію ключових суб'єктів кримінальної юстиції. Служба безпеки України, що здійснює *контррозвідувальну діяльність* і *оперативно-розшукову діяльність*, а також уповноважена на проведення *негласних слідчих (розшукових) дій* (*«covert investigative measures»*) за спеціальними законами та *Кримінальним процесуальним кодексом України* (КПК), забезпечує виявлення й фіксацію фактичних даних у справах про злочини проти основ національної безпеки та міжнародні злочини [7–9; 11; 44]. Державне бюро розслідувань провадить досудове розслідування щодо злочинів, учинених військовослужбовцями та посадовими особами, тоді як Національна поліція зосереджується на первинному *огляді місця події*, фіксації наслідків діяння, роботі з потерпілими й свідками та взаємодії з органами місцевого самоврядування і службами порятунку [9–11; 33]. Офіс Генерального прокурора здійснює *процесуальне керівництво*, формує єдині методичні підходи до *процесуальної легалізації* (*«procedural legalization»*) результатів ОРД і НС(Р)Д, координує міжвідомчу взаємодію та міжнародну співпрацю, у тому числі в межах *Меморандуму про взаєморозуміння* з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду й спільних слідчих груп [11; 21; 26; 59].

Операційно-процесуальний цикл доказування охоплює виявлення, фіксацію, вилучення, зберігання та аналітичну перевірку електронних і матеріальних носіїв інформації, їх перетворення на передбачені КПК *джерела доказів* (показання, речі й документи, висновки експертів, протоколи слідчих (розшукових) дій) і подальше судове представлення. На всіх етапах забезпечується *ланцюг збереження доказів* (*«chain of custody»*) як безперервний, документований облік доступу до носіїв і трансформацій їхнього змісту; застосовуються сертифіковані засоби фіксації, *обчислення хеш-ідентифікаторів* (*«hashing»*), протоколювання доступів, процедури верифікації та відтворюваності, а також впроваджуються *Настанови Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики* (ENFSI) і відповідні стандарти *ISO/IEC* [22–23; 40–42]. Разом із тим, зазначена «інфраструктура перевірюваності» у сучасних умовах набуває ще одного виміру – виміру цифрових доказів міжнародного походження, що проходять технічну обробку, збереження та аналітичну кореляцію в межах інституційних систем ЄС. CICED у цьому сенсі є практичним прикладом того, як формуються стандартизовані траєкторії руху доказу між державами: від первинної фіксації та верифікації цифрового об'єкта – до його структурованого зберігання і подальшого використання у транснаціональних провадженнях. Змістовно це означає, що «перевірюваність» у міжнародному кримінальному правосудді дедалі частіше забезпечується не лише процесуальною формою, а й технологічно контрольованими механізмами відтворюваності [20; 22; 23; 26].

Утім, для української системи кримінального процесу тут постає принципово важливий виклик: навіть за наявності технічно верифікованого доказу міжнародного походження залишається питання його процесуальної легалізації в межах КПК України. Відсутність спеціально визначеного механізму залучення та оцінки результатів наднаціональних доказових платформ (зокрема CICED) створює ризик, що технологічно «чистий» доказовий матеріал може втратити доказову силу через прогалини у процесуальній формі його введення до провадження та забезпечення прав сторін на доступ і перевірку [11; 20; 31; 32].

Важливим елементом є *процесуальна легалізація* результатів НС(Р)Д та *розвідки з відкритих джерел* (*«open-source intelligence», OSINT*): інтеграція електронних матеріалів у процес доказу-

---

[5] **Warcrimes.gov.ua** – державний онлайн-ресурс України, запущений у квітні 2022 року за ініціативи Офісу Генерального прокурора України у співпраці з правоохоронними органами та за підтримки міжнародних партнерів, для централізованого збору, первинної фіксації та систематизації повідомлень і матеріалів про воєнні злочини, вчинені в контексті збройної агресії Російської Федерації проти України. Ресурс інституційно підпорядкований Офісу Генерального прокурора, наповнюється шляхом подання інформації громадянами, органами державної влади, правоохоронними органами та правозахисними організаціями і використовується для подальшої процесуальної перевірки, кримінального переслідування та міжнародної правової співпраці, зокрема у взаємодії з Міжнародним кримінальним судом

вання здійснюється через належні процесуальні форми з дотриманням вимог законності одержання, належності, допустимості та достовірності [8; 11; 22–23; 44–45].

Судовий контроль (*«judicial review/control»*) є системною гарантією законності та справедливості втручання у права людини під час здобуття й використання доказів. Санкціонування окремих слідчих і негласних заходів здійснюється слідчим суддею за критеріями *необхідності* та *пропорційності* (*«necessity», «proportionality»*), а на стадії судового розгляду перевіряється відповідність способу отримання доказів вимогам КПК, їхня *автентичність* та *надійність* [11]. Практика Європейського суду з прав людини у справах про перехоплення комунікацій і обробку електронних даних (зокрема *Roman Zakharov v. Russia* та *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*) формує обов'язкові стандарти незалежного попереднього контролю, меж втручання у приватність і процесуальної рівноваги сторін, що безпосередньо впливають на оцінку допустимості таких доказів у національному провадженні [27–28].

Міжнародний компонент національної моделі реалізується через інструменти *міжнародної правової допомоги* та *Європейський наказ про розслідування* (*«European Investigation Order», «EIO»*), а також діяльність спільних слідчих груп. Передавання «вже наявних» електронних матеріалів можливе за умови дотримання критерію *внутрішньої еквівалентності* (застосовності ідентичного заходу у «порівнюваній внутрішній ситуації») і принципу пропорційності, що відповідає підходу Суду Європейського Союзу у справі *C-670/22 (M.N., EncroChat)* та вимогам національного права [29; 11]. Така побудова забезпечує водночас ефективність досудового розслідування на національному рівні й відповідність матеріалів критеріям *прийнятності справи* та *допустимості доказів* у міжнародному вимірі, з урахуванням юриспруденції Міжнародного кримінального суду та технічних настанов щодо роботи з цифровими доказами [14–19; 20; 22–23; 29; 40–42; 44–45].

Сучасні вимоги до роботи з електронними доказами в справах про міжнародні злочини кодифіковано, насамперед, у *Протоколі Берклі* (*Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations*) та *Настановах Європейської мережі судово-експертних установ у галузі цифрової криміналістики* (ENFSI, модуль *Digital Forensics – Best Practice Manuals*) [22; 23]. Ці документи формують узгоджену рамку для виявлення, фіксації, зберігання та процесуальної перевірки *електронних доказів*, забезпечуючи їх *автентичність*, *надійність* і *відтворюваність* у значенні *допустимості доказів* (перш згад.: *«admissibility of evidence»*) згідно з *Правилами процедури і доказування Міжнародного кримінального суду* [2; 22–23].

Протокол Берклі встановлює три базові засади: *достовірність* (перевірка джерела, походження, часу та способу створення і відсутності неправомірних змін), *відтворюваність* (*«reproducibility»*) як можливість незалежно повторити аналітичні дії з тим самим результатом, та *прозорість* документування (повний *журнал дій* (*«audit trail»*), що фіксує кожну операцію з даними) [22]. *Настанови ENFSI (Digital Forensics)* деталізують алгоритми *ідентифікації*, *вилучення*, *хешування* (*«hashing»* із використанням стійких функцій, зокрема *SHA-256*), *зберігання*, *транспортного пакування* і *аналізу* цифрових носіїв; вимагають суворого *ланцюга збереження доказів* (*«chain of custody»*), контрольованого середовища (чисті носії, write-blockers), а також *валідації* інструментів та *калібрування* методик у відповідності до стандартів *ISO/IEC 17025* (компетентність випробувальних та калібрувальних лабораторій), *ISO/IEC 27037* (ідентифікація, збирання, одержання та зберігання цифрових доказів) і *ISO/IEC 27043* (принципи та процеси розслідування інцидентів) [23; 40–42].

Вказані міжнародні настанови кореспондують із конвенційними гарантіями *необхідності* й *пропорційності* (*«necessity», «proportionality»*) втручання у приватну сферу, а також з вимогами до *незалежного попереднього контролю*, що випливають із практики Європейського суду з прав людини (зокрема *Roman Zakharov v. Russia*; *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*) [27; 28]. Їх імплементація у національні процедури (санкціонування, *процесуальна легалізація* результатів, судова перевірка способу одержання і надійності електронних даних) є передумовою не лише внутрішньої, а й транскордонної прийнятності матеріалів, що особливо важливо для виконання *Європейського наказу про розслідування* (*European Investigation Order*) та дотримання критерію *внутрішньої еквівалентності* під час передання «вже наявних» цифрових даних [2; 22–23; 29; 40–42].

Для української практики ключовим є послідовне вбудовування зазначених вимог у *процедури огляду, обшуку, доступу до речей і документів (виїмки), призначення та проведення експертиз* і в регламентацію *життєвого циклу електронного доказу* – від первинної фіксації до судового дослідження. Це потребує: уніфікованих протоколів хешування та протоколювання доступу; чітких правил пакування, маркування й транспортування носіїв; обов'язкової *процесуальної перевірки придатності* застосованих інструментів і *контрольного підтвердження достовірності* отриманих результатів; закріплення вимоги про *відтворюваність* експертних дій; забезпечення *підконтрольності людині* під час застосування алгоритмічних засобів аналізу даних і фіксації параметрів їх виконання [22–23; 40–42]. Синхронізація цих елементів із *Правилами процедури і доказування Міжна-*

родного кримінального суду та з національним процесуальним правом підсилює доказову цінність електронних матеріалів і мінімізує ризики їх відхилення з мотивів порушення процесуальної форми або прав людини [2; 11; 22–23; 27–28; 40–42].

У структурі доказування у справах про міжнародні злочини *електронні (цифрові) докази* (*«digital evidence»*) набули статусу самостійного й наскрізного носія інформації, що відтворює як зміст комунікацій і поведінкові патерни, так і технічні параметри подій. До кола релевантних видів належать *дані змісту* (тексти, аудіо-, відеозаписи, зображення), *дані про з'єднання й трафік* (*«traffic data»*), *метадані* (*«metadata»*, час/місце/джерело створення, ідентифікатори файлів і пристроїв, параметри мережевої взаємодії), *ідентифікаційні дані абонентів* (*«subscriber information»*), машинні журнали подій операційних систем і застосунків, дані *хмарних сервісів* (*«cloud service logs»*), а також відомості з *розвідки з відкритих джерел* (*«open-source intelligence/OSINT»*) та сліди у *розподілених реєстрах* (записи про транзакції у блокчейнах). Процесуальне значення кожної категорії визначається її зв'язком із предметом доказування, *можливістю достовірного встановлення джерела походження* та наявністю притаманних їй технічних підтверджень автентичності й цілісності [22–23; 40–42].

Вимоги до процедур поводження з такими даними відображають подвійний – технічний і процесуальний – характер допустимості. Початковий етап охоплює виявлення носія та його безпечне вилучення із застосуванням *пристроїв блокування запису* (*«write-blockers»*) та документуванням обставин доступу. На цій фазі формуються первинні *контрольні суми (хеш-ідентифікатори)* (*«hash values»*) за стійкими алгоритмами (зокрема *SHA-256*), фіксується *журнал доступу* (*«audit trail»*), забезпечується фізична та логічна ізоляція копій від змін, визначається стратегія зберігання, резервування та подальшого аналізу [23; 40–42]. Наступна фаза – аналітичне опрацювання – передбачає відтворювані, методично описані дії з обробки даних: розшифрування (за наявності правомірних ключів або на підставі судового дозволу), відновлення видаленого, виділення релевантних фрагментів, побудову часових ланцюжків, кореляцію з незалежними джерелами та підготовку *пояснювального звіту експерта/спеціаліста*, у якому кожна операція відображена у спосіб, що дозволяє стороні захисту її самостійне відтворення і перевірку [22–23; 40–42].

Особливу увагу слід приділяти ризикам, притаманним цифровому середовищу. Висока *мінливість* і *крихкість* електронних масивів зумовлює необхідність невідкладного та коректного хронографування, інакше змінені часові мітки, кеш або тимчасові файли можуть викривити причинно-наслідкові зв'язки. Поширення *глибинних підробок* (*«deepfake»*) і синтетичних даних вимагає процедурної й технічної верифікації автентичності (аналіз структурних артефактів, перевірка метаданих, порівняння з контрольними зразками, використання валідованих інструментів детекції, двофакторне підтвердження через незалежні канали). Ризики *алгоритмічного упередження* у системах аналізу на основі *штучного інтелекту* (*«artificial intelligence/AI»*) нейтралізуються шляхом обов'язкового *людського контролю* (*«human oversight»*), прозорого опису моделей, їх *валідації* (*«validation»*) та *перевірюваності* (*«verifiability»*), фіксації версій програмного забезпечення й налаштувань, а також заборони використання неперевірених «чорних скриньок» як самодостатніх підстав для доведення [25; 36].

Процесуальний вимір роботи з електронними доказами зумовлений вимогами до законності отримання, захисту прав людини та дотримання *необхідності* і *пропорційності* (*«necessity», «proportionality»*). Доступ до телекомунікаційних даних, змісту повідомлень, локаційних і реєстраційних відомостей можливий лише на підставі належної судової санкції з конкретизацією обсягу, строків і мети втручання; порушення цих вимог тягне процесуальні наслідки у вигляді визнання доказів недопустимими, що прямо випливає з приписів національного процесуального закону та практики Європейського суду з прав людини щодо меж втручання у приватну сферу (зокрема *Roman Zakharov v. Russia*, *Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom*) [11; 27–28]. У транскордонному вимірі застосовуються механізми *Європейського наказу про розслідування* (*European Investigation Order*), за якими передання «вже наявних» електронних даних можливе лише за дотримання критерію *внутрішньої еквівалентності* (тобто придатності ідентичного заходу у «порівнюваній внутрішній ситуації») та відповідних процесуальних гарантій, як це закріплено у справі *C-670/22 (M.N., EncroChat)* [29].

З огляду на вказані вимоги й ризики, національна практика має забезпечувати безперервний *ланцюг збереження доказів* з моменту виявлення носія до його дослідження судом; уніфіковані протоколи *хешування*, маркування й транспортування; ретельний *журнальний* облік дій із носіями; належне *процесуальне оформлення* кожного етапу роботи з електронним об'єктом; використання *сертифікованих інструментів* і регулярний *аудит* методик. Лише поєднання технічно вивірених процедур із повнокровним судовим контролем та дотриманням прав людини конвертує цифрову інформацію в належні, допустимі, достовірні й достатні докази, спроможні витримати як національ-

ний, так і міжнародний стандарт перевірки, включно з вимогами Правил процедури і доказування Міжнародного кримінального суду та Настановами ENFSI [2; 22–23; 27–29; 40–42].

Залучення штучного інтелекту (*«artificial intelligence/AI»*) та методів машинного навчання (*«machine learning/ML»*) до аналітичних етапів документування міжнародних злочинів посилює спроможність органів правопорядку швидко опрацьовувати великі масиви даних, виявляти приховані кореляції, патерни переміщень і комунікацій, здійснювати пріоритизацію слідчих версій, ідентифікувати об'єкти та суб'єкти на зображеннях і відео, виконувати семантичний пошук у масивах *розвідданих з відкритих джерел* (*«open-source intelligence/OSINT»*) та телекомунікаційних журналах [25; 36]. Водночас результати алгоритмічної обробки мають суто *допоміжний (кооборационний) характер*: вони не підміняють ані *предмет доказування*, ані судову оцінку доказів за критеріями належності, *допустимості доказів* (*«admissibility of evidence»*), достовірності та достатності, що випливають із приписів Правил процедури і доказування Міжнародного кримінального суду [2], норм КПК України [11] і стандартів Європейського суду з прав людини щодо необхідності, пропорційності та ефективного незалежного контролю [27–28]. Будь-яке алгоритмічне твердження потребує людського підтвердження, перехресної перевірки іншими джерелами та процесуального закріплення у відповідній формі (протокол, висновок експерта/спеціаліста, показання свідка, речовий або письмовий доказ) з дотриманням *ланцюга збереження доказів* (*«chain of custody»*) і вимог до верифікованості та відтворюваності, зафіксованих у Протоколі Берклі та Настановах ENFSI (модуль *цифрова криміналістика*) [22–23; 40–42].

Ключовою запорукою процесуальної придатності аналітики на основі штучного інтелекту є пояснюваність (*«explainability»*) та перевірюваність (*«verifiability»*) моделей. Під час першого застосування алгоритму у провадженні має бути детально задокументовано його призначення, архітектуру, версію, параметри навчання, джерела та якість навчальних даних, метрики точності й хибних спрацьовувань, а також налаштування порогів прийняття рішень; цей журнал дій та змін (*«audit trail»*) повинен зберігатися як складова матеріалів провадження для подальшої експертної перевірки та реалізації права сторони захисту на ознайомлення й ефективне спростування [25; 36]. Результати роботи моделі мають бути *відтворюваними* (*«reproducibility»*): незалежний експерт, діючи за описаною методикою і використовуючи ідентичні вхідні дані та параметри, повинен отримати тотожний (або еквівалентний у межах статистичної похибки) результат. Непрозорі рішення «чорної скриньки», що не допускають реконструкції логіки виводу, не можуть бути єдиною підставою для висновків, які обмежують права й свободи особи; їх допустимість має оцінюватися з огляду на *пропорційність* та *необхідність* втручання і наявність альтернативних, менш інвазивних засобів [2; 27–28; 36].

Окремої уваги потребує *аудит моделей* – системна перевірка алгоритмів на предмет алгоритмічної упередженості, стійкості до збурень (ризик «*адверсарних*» прикладів) та узагальнювальної здатності щодо даних, відмінних від навчальних (зсув розподілу даних). Аудит включає незалежну валідацію вибірок, тестування на різнорідних датасетах (щоб уникнути перенавчання під специфічний контент), оцінку чутливості моделі до шуму й маніпуляцій, а також контроль за дотриманням принципів мінімізації даних і підконтрольності людині (*«human-in-the-loop»*) на всіх критичних етапах – від формування гіпотез до ухвалення рішень [25; 36]. Впровадження процедур аудиту має бути інституційно закріплене у внутрішніх регламентах органів досудового розслідування та експертних установ, а технічні інструменти, що застосовуються для аналізу цифрових доказів, повинні проходити *валідацію* відповідно до вимог ISO/IEC 17025 та суміжних стандартів, із фіксацією результатів і періодичним оновленням методик [56–58].

З метою недопущення порушення процесуальної чистоти доказів (процесуальної «токсичності» длоказів) аналітичні продукти штучного інтелекту інтегруються в доказовий масив через: *по-перше*, чітке позначення їх як допоміжних відомостей, що потребують підтвердження незалежними джерелами (свідчення, речові та письмові докази, висновки експертів); *по-друге*, забезпечення безперервного *ланцюга збереження* як для первинних даних, так і для вихідних файлів та проміжних артефактів; *по-третє,* формалізований *життєвий цикл* моделі (ініціалізація, навчання, застосування, оновлення, архівація) з визначенням відповідальних осіб і меж доступу; *по-четверте*, дотримання приписів національного законодавства щодо судового санкціонування доступу до інформації та стандартів міжнародного права з прав людини щодо пропорційності і необхідності [11; 22–23; 27–28; 36]. У підсумку алгоритмічні інструменти можуть істотно прискорювати й поглиблювати *аналітичну перевірку* та *кореляцію* даних, однак їх використання має залишатися підпорядкованим принципам *верховенства права*, *справедливого судового розгляду* та *процесуальної відтворюваності*, аби збережені й проаналізовані електронні сліди трансформувалися в належні, допустимі, достовірні й достатні докази, придатні як для національної, так і для міжнародної юрисдикції [2; 22–23; 25; 36; 40–42].

Національна спроможність до ефективного документування та процесуальної легалізації міжнародних злочинів потребує інституційної конфігурації «єдиного вікна», що консолідує збір, верифікацію, зберігання й передання матеріалів у межах єдиної *цифрової архітектури доказування*. Доцільним є створення «Українського центру цифрових доказів» (*Ukrainian Evidence Hub*) як державної платформи з функціями *централізованого приймання*, *маркування*, *хешування* (*«hashing»*), *ведення ланцюга збереження доказів* (*«chain of custody»*), *верифікації та відтворюваності* цифрових слідів, а також їх *процесуальної легалізації* для використання у національному провадженні та для належної *міжнародної передачі* (зокрема за процедурами *Європейського наказу про розслідування* (*European Investigation Order, «EIO»*)) [11; 22–23; 29; 40–42]. З урахуванням формування в Європейському Союзі CICED як наднаціональної інфраструктури накопичення та технічної верифікації доказів щодо core international crimes, Український доказовий хаб доцільно проєктувати не лише як внутрішньодержавну платформу, а як національний доказовий «шлюз» (gateway) між КПК України та міжнародними інституційними системами. Такий шлюз має забезпечувати процесуально коректне введення до національного провадження цифрових доказів міжнародного походження з дотриманням вимог допустимості, належності та достовірності, а також стандартів технічної автентифікації і chain of custody [11; 20; 22; 23; 26; 43].

У цьому ж контексті обґрунтованою є ідея створення окремого державного реєстру цифрових доказів міжнародного походження як проміжної ланки між національною системою кримінального провадження та міжнародними платформами, зокрема CICED. Такий реєстр має забезпечувати централізований облік хеш-ідентифікаторів, часових міток, ключових метаданих і протоколів передачі доказів, що дозволить мінімізувати ризики втрати або недопустимості цифрових матеріалів та забезпечити практичну реалізацію інституційної комплементарності між Україною та міжнародними органами кримінальної юстиції [20; 22; 23; 35; 43]. У перспективі створення спеціальної юрисдикції щодо злочину агресії особливого значення набуває довгострокове збереження та міжнародна сумісність цифрових доказів. У цьому вимірі платформи на кшталт CICED виконують функцію попереднього доказового архіву, що забезпечує безперервність збереження доказової інформації, знижує ризики повторного отримання доказів і створює умови для їх оперативного використання в різних міжнародних юрисдикційних форматах [13; 21; 26; 44].

Моделі управління таким центром мають передбачати, з одного боку, інституційне лідерство Офісу Генерального прокурора як центрального координатора процесуального обігу матеріалів, відповідального за уніфікацію методик легалізації та взаємодію з міжнародними органами (зокрема в рамках *позитивної комплементарності* (*«positive complementarity»*) і реалізації Меморандуму про взаєморозуміння з Офісом Прокурора Міжнародного кримінального суду) [20; 21]; з другого боку – чітке визначення ролей Служби безпеки України як провідного збирача й первинного верифікатора контррозвідувальних та негласних матеріалів, Державного бюро розслідувань як органу досудового розслідування тяжких злочинів військовослужбовців і посадових осіб, та Національної поліції як суб'єкта первинної фіксації місця події, роботи з потерпілими й свідками [7–11; 26; 44–45]. Для забезпечення технічної й процедурної єдності доцільно затвердити *єдиний довірчий перелік* сертифікованих програмно-апаратних засобів для копіювання, аналізу та зберігання електронних даних, а також міжвідомчі протоколи і формати обміну метаданими, контрольними сумами та логами доступу, узгоджені з Настановами Європейської мережі судово-експертних установ (модуль цифрова криміналістика) і стандартами *ISO/IEC* [22–23; 40–42; 11].

Ключовим елементом діяльності центру має стати інституціоналізований *ланцюг збереження доказів* із використанням захищених модулів *протоколювання дій* (*«audit trail»*), багаторівневою автентифікацією доступу, *контрольним хешуванням* кожної операції та обов'язковим формуванням *профілю походження* (джерело, час, місце, засіб отримання, службова особа, контрольні суми до/після) – як для первинних носіїв, так і для робочих копій та похідних артефактів. Така конфігурація забезпечує технічну надійність і процесуальну *допустимість доказів* (*«admissibility of evidence»*), узгоджену з вимогами *Правил процедури і доказування Міжнародного кримінального суду*, Протоколу Берклі та Настанов ENFSI [2; 22–23; 40–42].

З погляду зовнішньої взаємодії *У*країнський центр цифрових доказів має бути сумісним з інфраструктурами міжнародної співпраці (платформи *Євроюсту* для спільних слідчих груп, механізми EIO), підтримувати *матчинг* метаданих і контрольних сум, а також процедури перевірки *внутрішньої еквівалентності* заходів, результати яких передаються за кордон. Наявність уніфікованого *пакета пересилання* (структуровані дані, контрольні суми, технічні характеристики носіїв, протоколи доступу, довідки про застосовані засоби та санкції слідчого судді) зменшує ризик відхилення матеріалів за межами юрисдикції, підвищує прогнозованість міжнародної оцінки та сприяє реалізації *позитивної комплементарності* як системної підтримки національних переслідувань, що відбиває сучасну політику Міжнародного кримінального суду [20; 22–23; 26; 29].

Паралельно з технічною інфраструктурою необхідна сталість кадрової спроможності. Рекомендовано запровадити *цільову спеціалізацію* аналітиків цифрових доказів, експертів з розвідки з відкритих джерел (*open-source intelligence*), фахівців з міжнародного кримінального права та технічних аудиторів алгоритмів. Підготовка й підвищення кваліфікації мають здійснюватися на базі Національної академії Служби безпеки України, Національної академії внутрішніх справ і Тренінгового центру прокурорів України у співпраці з навчальними підрозділами Міжнародного кримінального суду та Євроюсту, із включенням модулів щодо Протоколу Берклі, Настанов ENFSI, стандартів ISO/IEC та процедур EIO; обов'язковим елементом має стати навчання *пояснюваності* алгоритмів, методам незалежного *аудиту моделей* і належної *процесуальної легалізації* результатів аналітики на основі *штучного інтелекту* [11; 22–23; 25–26; 40–42].

Нормативна модернізація повинна закріпити у КПК спеціальні інструменти роботи з електронними доказами: процесуальну форму *онлайн-обшуку* як різновид *негласного доступу* з чіткими критеріями *необхідності* та *пропорційності*, обов'язком фіксувати *журнал дій*, *контрольні суми* і параметри застосованих технічних засобів; розширення переліку *документів* як джерел доказів за рахунок *електронних комунікаційних даних*, отриманих у результаті спеціальних технічних операцій в Україні або правомірно переданих іноземними компетентними органами; імплементацію принципу *внутрішньої еквівалентності* для транскордонних доказів; процесуальні запобіжники для застосування алгоритмічних інструментів (обов'язкове *попереднє* і *наступне* погодження методики, *пояснюваність* та *перевірюваність* результатів, заборона використання «*чорних скриньок*» як самодостатніх підстав для вирішення питання про винуватість) [2; 11; 22–23; 29; 40–42; 44–45].

Запропонована конфігурація – *і*нституціоналізований національний центр обігу цифрових доказів, уніфіковані міжвідомчі протоколи та стандартизований *ланцюг збереження*, а також цілеспрямована підготовка кадрів і нормативне закріплення *онлайн-обшуку*, *внутрішньої еквівалентності* та *аудиту моделей* – створює цілісну «екосистему довіри», у межах якої цифрові сліди набувають як технічної надійності, так і процесуальної легітимності. У розвитку цього підходу міжнародні інституційні платформи на кшталт CICED фактично задають еталон технічної реалізації принципу chain of custody у транскордонному масштабі. Для цифрових доказів міжнародного походження ключового значення набувають стандартизовані механізми фіксації метаданих, автоматизованого хешування, протоколювання дій і операцій доступів і документування кожної операції з цифровим об'єктом у захищеному середовищі. Водночас транснаціональний характер обігу такого доказу висуває підвищені вимоги до процесуальної відтворюваності, що потребує нормативного закріплення спеціальних механізмів легалізації цифрових доказів міжнародного походження в національному кримінальному процесі [22; 23; 31; 35]. Така *екосистема* сприяє одночасно підвищенню ефективності національного розслідування та відповідності отриманих доказів стандартам прийнятності в Міжнародному кримінальному суді й механізмах міжнародної правової допомоги, забезпечуючи реальну дієвість принципу невідворотності відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності [1–2; 20–23; 26; 29; 40–45].

Висновки. Сформована у дослідженні *концептуальна модель* переконливо засвідчує, що документування міжнародних злочинів у національному кримінальному провадженні має подвійну правову природу. З одного боку, воно є невід'ємним елементом процесуальної форми кримінального провадження, підпорядкованим вимогам законності, судового контролю та захисту прав людини; з другого – виконує функцію стратегічного інструменту державної політики протидії безкарності за воєнні злочини, злочини проти людяності та, у перспективі, злочин агресії. Саме ця подвійність зумовлює необхідність поєднання внутрішньодержавних процесуальних гарантій із міжнародними стандартами доказування та збереження доказової інформації.

Методологічну визначеність забезпечує чітке розмежування між прийнятністю справи (*admissibility of cases*) перед Міжнародним кримінальним судом і допустимістю доказів (*admissibility of evidence*) у межах національної процесуальної форми. Перша категорія функціонує як юрисдикційний фільтр, пов'язаний із критеріями небажання або нездатності держави здійснювати переслідування та з оцінкою тяжкості злочинів, тоді як друга залежить від дотримання конкретних процесуальних і технічних вимог до збирання, фіксації, зберігання та перевірки матеріалів. У сфері цифрових слідів вирішальне значення набувають безперервний і належно задокументований ланцюг збереження доказів (*chain of custody*), коректне формування хеш-ідентифікаторів (*hashing*), повне протоколювання дій і операцій доступу (*audit trail*), відтворюваність процедур і водночас неухильне дотримання гарантій прав людини та вимог справедливого судового розгляду.

Концептуальним каркасом узгодження національного й міжнародного вимірів доказування виступає принцип комплементарності (*complementarity*), у межах якого диференціюються горизонтальна, вертикальна та паралельна моделі співвідношення юрисдикцій. Особливого значення набуває позитивна (проактивна) комплементарність (*positive / proactive complementarity*), зорі-

єнтована не на заміщення, а на посилення національних механізмів переслідування шляхом гармонізації процесуальних і технічних стандартів, розвитку інституційної спроможності та забезпечення довіри до результатів внутрішніх розслідувань.

У цьому контексті обґрунтовано доведено, що створення Українського центру цифрових доказів (*Ukrainian Evidence Hub*) та пов'язаних із ним уніфікованих міжвідомчих протоколів має розглядатися не лише як внутрішня адміністративно-процесуальна реформа, а як формування національного доказового «шлюзу» (*gateway*) між КПК України та наднаціональними інфраструктурами, зокрема платформами на кшталт *CICED*. Така модель забезпечує процесуально коректне введення до національного провадження цифрових доказів міжнародного походження, їх довгострокове збереження, технічну автентифікацію та міжнародну сумісність, що є критично важливим у перспективі створення спеціальної юрисдикції щодо злочину агресії та тривалого функціонування міжнародних механізмів відповідальності.

Доведено також, що інтеграція аналітичних інструментів на основі штучного інтелекту (*artificial intelligence / AI*) може підвищувати ефективність документування і кореляції цифрових масивів лише за умови їх підпорядкування процесуальним вимогам пояснюваності (*explainability*), перевірюваності (*verifiability*) та обов'язкового людського контролю (*human oversight*). Алгоритмічні результати мають допоміжний характер і набувають доказового значення виключно через їх процесуальну легалізацію, відтворюваність і перевірку в суді, що унеможливлює підміну доказування технократичним «процесуальним автоматизмом».

У підсумку сформована модель – інституціоналізований центр обігу цифрових доказів, стандартизований ланцюг збереження, уніфіковані протоколи, сумісні з міжнародними платформами, та нормативно закріплені запобіжники використання високих технологій – утворює цілісну *екосистему довіри*. Саме в межах такої екосистеми цифрові сліди трансформуються в належні, допустимі, достовірні й достатні докази, здатні витримати як національний судовий контроль, так і міжнародну перевірку, забезпечуючи реальну дієвість принципу невідворотності відповідальності за найтяжчі міжнародні злочини.

Перспективи подальших досліджень пов'язані, *по-перше*, з поглибленою деталізацією процесуальних і технічних вимог до *онлайн-обшуку* (*online search*) як різновиду негласного доступу до цифрової інформації, з акцентом на критерії *необхідності* (*necessity*), *пропорційності* (*proportionality*), а також на інституціоналізацію належного попереднього та наступного судового контролю за такими заходами. Особливого значення в цьому аспекті набуває розроблення уніфікованих протоколів фіксації втручання, протоколювання дій і операцій доступу (*audit trail*) та перевірки відтворюваності результатів у контексті захисту права на приватність і справедливий судовий розгляд.

По-друге, перспективним є формування національних критеріїв *пояснюваності* (*explainability*), *перевірюваності* (*verifiability*) та інституційного *аудиту* моделей аналітики на основі *штучного інтелекту* (*artificial intelligence / AI*) з обов'язковою *підконтрольністю людині* (*human oversight*). Подальші дослідження мають бути спрямовані на нормативне розмежування допоміжного (кооборационного) характеру алгоритмічних результатів і власне доказів, а також на вироблення процедур їх процесуальної легалізації з урахуванням вимог відтворюваності та можливостей ефективного спростування стороною захисту.

По-третє, актуальним напрямом є поглиблення методик процесуальної легалізації результатів *розвідки з відкритих джерел* (*open-source intelligence / OSINT*) із урахуванням стандартів атрибуції джерел, перевірки автентичності контенту, запобігання маніпуляціям і забезпечення захисту *персональних даних* у цифровому середовищі. У цьому вимірі перспективними є міждисциплінарні дослідження на стику кримінального процесу, цифрової криміналістики та інформаційного права.

По-четверте, подальшого наукового опрацювання потребує *нормативне закріплення принципу внутрішньої еквівалентності* під час транскордонного обігу «вже наявних» електронних матеріалів, зокрема у взаємодії з наднаціональними доказовими інфраструктурами та в межах реалізації *позитивної комплементарності* (*positive complementarity*). Це включає дослідження процесуальних моделей взаємодії національних органів із платформами на кшталт *CICED* та формування доказового «шлюзу» (*gateway*) між КПК України й міжнародними юрисдикційними механізмами.

По-п'яте, перспективним залишається подальше вдосконалення й стандартизація національних протоколів *хешування* (*hashing*), *протоколювання* (*audit trail*) і збереження цифрових носіїв (*chain of custody*) відповідно до міжнародних технічних орієнтирів і стандартів цифрової криміналістики. Окремої уваги потребує дослідження довгострокового збереження та міжнародної сумісності цифрових доказів у контексті можливого створення спеціальної юрисдикції щодо злочину агресії та тривалих у часі міжнародних переслідувань.

Реалізація зазначених наукових напрямів сприятиме підвищенню надійності, передбачуваності й конституційної орієнтованості національної моделі доказування, забезпечить її сумісність із

найкращими європейськими та міжнародними практиками та зміцнить інституційну спроможність України ефективно доводити відповідальність за найтяжчі міжнародні злочини в національних і міжнародних юрисдикціях.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Rome Statute of the International Criminal Court. *International Criminal Court*. 17 July 1998. URL: https://www.icc-cpi.int/resource-library/Documents/RS-Eng.pdf.
2. Rules of Procedure and Evidence of the International Criminal Court. *International Criminal Court*. 2021. URL: https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/RulesProcedureEvidenceEng.pdf.
3. Charter of the International Military Tribunal (Nuremberg). *Avalon Project, Yale Law School*. 8 August 1945. URL: https://avalon.law.yale.edu/imt/imtconst.asp.
4. Charter of the International Military Tribunal for the Far East (Tokyo Charter). *United Nations*. 1946. URL: https://www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocity-crimes/Doc.2_Tokyo%20Charter.pdf.
5. Statute of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY). *United Nations*. UN Doc. S/RES/827 (25 May 1993). URL: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statute_sept09_en.pdf.
6. Statute of the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR). *United Nations*. UN Doc. S/RES/955 (8 November 1994). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ictr/ictr_statute_e.pdf.
7. Закон України «Про Службу безпеки України». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.
8. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text.
9. Закон України «Про Державне бюро розслідувань». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text.
10. Закон України «Про Національну поліцію». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.
12. Agreement between the Government of Ukraine and the Council of Europe on the Establishment of the Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation against Ukraine. *Council of Europe*. 2023. URL: https://www.coe.int/en/web/kyiv/registry-of-damage.
13. Council of Europe. Establishment of a Special Tribunal for the Crime of Aggression against Ukraine: Concept Note and Legal Framework. *Council of Europe*. 2023. URL: https://www.coe.int/en/web/portal/ukraine-special-tribunal.
14. International Criminal Court. Prosecutor v. Dominic Ongwen. Judgment, Trial Chamber IX, 4 February 2021. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/uganda/dominic-ongwen.
15. International Criminal Court. Prosecutor v. William Samoei Ruto and Joshua Arap Sang. Decision, Trial Chamber V(A), 5 April 2016. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/kenya/ruto.
16. International Criminal Court. Prosecutor v. Saif Al-Islam Gaddafi and Abdullah Al-Senussi. Decision on Admissibility, Appeals Chamber, 21 October 2013. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/libya.
17. International Criminal Court. Prosecutor v. Bosco Ntaganda. Judgment, 8 July 2019. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/ntaganda.
18. International Criminal Court. Prosecutor v. Ahmad Al Faqi Al Mahdi. Judgment and Sentence, 27 September 2016. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/almadhi.
19. International Criminal Court. Prosecutor v. Germain Katanga and Mathieu Ngudjolo Chui. Judgment of the Appeals Chamber, 25 June 2020. *International Criminal Court*. URL: https://www.icc-cpi.int/case/katanga-ngudjolo.
20. International Criminal Court, Office of the Prosecutor. Policy Paper on Complementarity. *International Criminal Court*. 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/resources/otp-policy-complementarity.
21. Office of the Prosecutor of the International Criminal Court; Office of the Prosecutor General of Ukraine. Memorandum of Understanding on Cooperation and Evidence Sharing. 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/ukraine-memorandum-of-understanding-signed.
22. Berkeley Protocol on Digital Open Source Investigations. *OHCHR; UC Berkeley Human Rights Center*. 2020. 56 p. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/BerkeleyProtocol.pdf.

23. ENFSI. Best Practice Manuals – Digital Forensics. *European Network of Forensic Science Institutes*. 2025. URL: https://enfsi.eu/documents/best-practice-manuals.
24. European Ethical Charter on the Use of Artificial Intelligence in Judicial Systems and their Environment. *Council of Europe*. 2018. 22 p. URL: https://rm.coe.int/ethical-charter-en-for-publication-4-december-2018/16808f699c.
25. Europol. AI and Policing: The Benefits and Challenges of Artificial Intelligence for Law Enforcement. *Europol*. 2023. 28 p. URL: https://www.europol.europa.eu/cms/sites/default/files/documents/AI-and-policing.pdf.
26. Eurojust; Office of the Prosecutor General of Ukraine. Joint Investigation Teams for Core International Crimes in Ukraine. *Eurojust*. 2023. URL: https://www.eurojust.europa.eu/joint-investigation-team-support.
27. European Court of Human Rights. Roman Zakharov v. Russia, no. 47143/06, Judgment of 4 December 2015. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-159324.
28. European Court of Human Rights. Big Brother Watch and Others v. the United Kingdom, nos. 58170/13, 62322/14, 24960/15, Judgment of 25 May 2021. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-203614.
29. Court of Justice of the European Union. Case C-670/22 (M.N., EncroChat), Judgment of 30 April 2024. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:62022CJ0670.
30. Погорецький М.А.; Шеломенцев В.П. Поняття кіберпростору як середовища вчинення злочину. *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2009. № 2 (2). С. 77–81. URL: https://ir.library.knu.ua/handle/15071834/8415.
31. Погорецький М.А.; Сергєєва Д.Б. Криміналістична тактика: щодо визначення поняття. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 1 (5). 8 с. URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12pmasvp.pdf.
32. Погорецький М.А. Нова концепція кримінального процесуального доказування. *Вісник кримінального судочинства України*. 2015. № 3. С. 63–79. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/3_2015_Pogoretskyi.pdf.
33. Погорецький М.А.; Сергєєва Д.Б. Тактика захисника: поняття, зміст та місце в системі криміналістичної тактики. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 2. С. 113–123. URL: https://vkslaw.knu.ua/images/verstka/2_2016_Sergeeva.pdf.
34. Pohoretskyi M.; Cherniak A.; Serhieieva D.; Chernysh R.; Toporetska Z. Detection and proof of cybercrime. *Amazonia Investiga*. 2022. Vol. 11 (53). P. 259–269. DOI: https://doi.org/10.34069/AI/2022.53.05.26. URL: https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/view/2142.
35. Погорецький М.А.; Лисаченко Є.І. Допустимість доказів у кримінальному процесуальному праві країн Європейського Союзу та його вплив на допустимість доказів у кримінальному судочинстві України. *Вісник кримінального судочинства*. 2022. № 3–4. С. 20–34. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2022.3-4/20-34. URL: https://vkslaw.knu.ua/en/3-4-2022-actual-problems-of-criminal-justice/problems-of-the-criminal-process/admissibility-of-evidence-in-the-criminal-procedure-law-of-the-european-union-and-its-impact-on-criminal-justice-in-ukraine.
36. Погорецький М.А.; Лисаченко Є.І. Встановлення достовірності цифрових доказів Міжнародним кримінальним судом: окремі проблемні питання та шляхи їх вирішення. *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 1–2. С. 54–73. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.1-2/54-73. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/article/view/35.
37. Погорецький М.А. Застосування новітніх технологій у розслідуванні та доказуванні воєнних злочинів (проблемні питання). *Вісник кримінального судочинства*. 2023. № 3–4. С. 84–102. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2023.3-4/84-102. URL: https://vkslaw.knu.ua/wp-content/uploads/2025/05/visnyk_krim_sud_3-4_23_v2_250425_avt2-84-102.pdf.
38. Погорецький М.А. Верховенство права у кримінальному процесуальному доказуванні: методологія та практика застосування. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2025. Т. 32. № 3. С. 275–299. DOI: https://doi.org/10.31359/1993-0909-2025-32-3-275. URL: https://visnyk.kh.ua/uk/journals/visnik-naprnu-3-2025-r/verkhovenstvo-prava-u-kriminalnomu-protsesualnomu-dokazuvanni-metodologiya-ta-praktika-zastosuvannya.
39. Погорецький М.А. Судовий контроль у забезпеченні справедливого та допустимого доказування в кримінальному процесі України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 4 (ч. 3). С. 269–279.DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.04.3.40. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/08/42-2.pdf.
40. Погорецький М.А. Цифрові технології та докази у розслідуванні злочинів проти основ національної безпеки України: процесуальні проблеми та європейські стандарти. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 5. Ч. 3. С. 239–256. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-

6018.2025.05.3.37. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/APP_05_2025_part-3-2.pdf.
41. Погорецький М.А.; Меленті Є.О. Документування атак держави-агресора на об'єкти критичної інфраструктури України: методика інтелектуального аналізу мультисенсортних даних та використання його результатів у кримінальному процесуальному доказуванні. *Право і суспільство*. 2025. № 4. С. 251–274. DOI: https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.4.1.36. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2025/4_2025/part_1.
42. Погорецький М.А. Використання даних EncroChat у кримінальному провадженні: порівняльно-правовий та процесуальний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 8. С. 223–229. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-8. URL: http://lsej.org.ua/8_2025/48.pdf.
43. Погорецький М.А. Цифрові та процесуально-криміналістичні стандарти документування злочинів проти людяності в діяльності Служби безпеки України. *Злочини проти людяності та геноцид: практичний погляд на окремі аспекти російської агресії в контексті ратифікації Римського Статуту*. Київ: Алерта, 2025. С. 8–32.
44. Погорецький М.А. Допустимість доказів у кримінальному процесі та процесуальна доброчесність: доктрини і практика (порівняльно-правове дослідження). *Вісник кримінального судочинства*. 2025. № 1–2. С. 60–82. DOI: https://doi.org/10.17721/2413-5372.2025.1-2/22-59. URL: https://vkslaw.com.ua/index.php/journal/issue/view/37/1-2-2025-pdf.
45. Погорецький М.А. Забезпечення прав людини в цифровому доказуванні як умова реалізації принципу верховенства права та постановлення справедливого вироку. *Право України*. 2025. № 9. С. 60–74. URL: https://pravoua.com.ua/uk/store/pravoukr/pravo_2025_9/pravo_2025_9-s4490.
46. Попко В.В. Принцип комплементарності у міжнародному кримінальному праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 82. С. 164–174. URL: http://www.apdp.in.ua/v82/26.pdf.
47. Ambos K. Treatise on International Criminal Law. Vol. III: International Criminal Procedure. *Oxford University Press*. 2021. 704 p.
48. Schabas W. The International Criminal Court: A Commentary on the Rome Statute. 2nd ed. *Oxford University Press*. 2016. 1360 p.
49. Cryer R.; Friman H.; Robinson D.; Wilmshurst E. An Introduction to International Criminal Law and Procedure. 4th ed. *Oxford University Press*. 2022. 732 p.
50. Kleffner J. Complementarity in the Rome Statute and National Criminal Jurisdictions. *Oxford University Press*. 2008. 398 p.
51. de Souza Dias T. Positive Complementarity and the ICC: Towards a More Proactive Approach. *Journal of International Criminal Justice*. 2020. Vol. 18 (2). P. 341–363. DOI: https://doi.org/10.1093/jicj/mqaa011.
52. Stigen J. The Relationship between the International Criminal Court and National Jurisdictions. *Martinus Nijhoff Publishers*. 2008. 548 p.
53. Bekou O.; Birkett D. Cooperation and Complementarity: National Implementation of the Rome Statute. *Cambridge University Press*. 2020. 412 p.
54. Ligeti K. et al. CRIM_AI – Unpacking AI Evidence and (Re-)Defining Authentication in Criminal Justice. *University of Luxembourg*. 2024. 27 p. URL: https://aiandcriminaljustice.uni.lu/wp-content/uploads/sites/260/2024/11/Unpacking-AI-Evidence_Ligeti.pdf.
55. Human Rights Watch. Making Justice Count: Lessons from the ICC's Early Years on Complementarity. *Human Rights Watch*. 2021. 58 p.
56. ISO/IEC 17025:2017. General requirements for the competence of testing and calibration laboratories. Geneva: *International Organization for Standardization*.
57. ISO/IEC 27037:2012. Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence. Geneva: *International Organization for Standardization*.
58. ISO/IEC 27043:2015. Incident investigation principles and processes. Geneva: *International Organization for Standardization*.
59. International Criminal Court. Ukraine and International Criminal Court sign an agreement on the establishment of a country office (Press Release ICC-CPI-20230323-PR1713). *International Criminal Court*. 23 March 2023. URL: https://www.icc-cpi.int/news/ukraine-and-international-criminal-court-sign-agreement-establishment-country-office.
60. Eurojust. Agreement to extend the joint investigation team into alleged core international crimes in Ukraine for two years (Press Release). *Eurojust*. 29 February 2024. URL: https://www.eurojust.europa.eu/news/agreement-extend-joint-investigation-team-alleged-core-international-crimes-ukraine-two-years.

УДК 342.951:351.82
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.95

СУТНІСТЬ ЗАБОРОНИ ЗДІЙСНЕННЯ ЛОБІЮВАННЯ ТА ЇЇ МІСЦЕ В СИСТЕМІ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТЯГНЕНЬ

Трунов О.В.,
аспірант кафедри правоохоронної діяльності,
Університет митної справи та фінансів
ORCID: 0009-0009-1223-0739

Трунов О.В. Сутність заборони здійснення лобіювання та її місце в системі адміністративних стягнень.

Автором встановлено, що вказана заборона здійснення лобіювання має чітко окреслену правову природу додаткового адміністративного стягнення немайнового характеру, яке застосовується виключно судом і полягає у строковому припиненні допустимості здійснення відповідної діяльності.

Водночас з'ясовано, що вибір законодавцем саме терміну «заборона» зумовлений специфікою лобіювання як діяльності, доступ до якої не виникає у формі спеціального права, наданого державою, а забезпечується через реєстраційний механізм допуску. За таких умов непридатними виявляються правові та термінологічні конструкції, притаманні позбавленню спеціального права або іншим суміжним видам адміністративних стягнень, оскільки вони передбачають наявність у особи попередньо наданого суб'єктивного права. Натомість заборона адекватно відображає характер правового впливу з боку держави як форму недопуску та припинення можливості здійснення діяльності.

Семантико-правовий аналіз таких суміжних категорій як «вилучення», «конфіскація», «обмеження» та «позбавлення» дозволив додатково підтвердити концептуальну самостійність заборони у системі адміністративних стягнень. На відміну від майнових стягнень або заходів, спрямованих на модифікацію чи усунення окремих елементів правового статусу особи, заборона фіксує юридичну неможливість здійснення певної поведінки як такої, що зумовлює її особливе функціональне та системне значення.

Констатовано, що заборона здійснення лобіювання – це передбачене адміністративно-деліктним законодавством додаткове адміністративне стягнення немайнового характеру, яке застосовується судом на визначений строк і полягає у встановленні юридичної неможливості здійснення діяльності, спрямованої на вплив або спробу впливу на об'єкт лобіювання у комерційних інтересах бенефіціара чи у власних комерційних інтересах особи щодо предмета лобіювання, як форми недопуску особи до участі у відповідних публічно значущих правотворчих процесах у зв'язку з вчиненням адміністративного проступку.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, адміністративне стягнення, вилучення, заборона, лобіювання, обмеження, позбавлення, санкція, система.

Trunov O.V. The Essence of the prohibition on lobbying and its place in the system of administrative penalties.

The author establishes that the prohibition on lobbying has a clearly defined legal nature as an additional non-pecuniary administrative penalty, which is imposed exclusively by a court and consists in the time-limited termination of the admissibility of carrying out the relevant activity.

At the same time, it is clarified that the legislator's choice of the very term "prohibition" is determined by the specific nature of lobbying as an activity, access to which does not arise in the form of a special right granted by the state, but is ensured through a registration-based admission mechanism. Under such conditions, legal and terminological constructions inherent in the deprivation of a special right or other related types of administrative penalties prove to be inapplicable, since they presuppose the prior existence of a subjective right granted to the person. By contrast, the prohibition adequately reflects the nature of the state's legal impact as a form of non-admission and termination of the possibility to carry out the activity.

The semantic-legal analysis of such related categories as "seizure," "confiscation," "restriction," and "deprivation" further confirms the conceptual autonomy of the prohibition within the system of administrative penalties. Unlike pecuniary penalties or measures aimed at modifying or eliminating certain elements of a person's legal status, the prohibition fixes the legal impossibility of engaging in a particular conduct as such, which determines its special functional and systemic significance.

It is concluded that the prohibition on lobbying is an additional non-pecuniary administrative penalty provided for by administrative-delict legislation, imposed by a court for a specified period, and consisting

in the establishment of the legal impossibility of carrying out activities aimed at exerting influence or attempting to exert influence on the object of lobbying in the commercial interests of a beneficiary or in the person's own commercial interests with regard to the subject matter of lobbying, as a form of non-admission of the person to participation in relevant publicly significant law-making processes in connection with the commission of an administrative offence.

Key words: administrative liability, administrative penalty, seizure, prohibition, lobbying, restriction, deprivation, sanction, system.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сучасний розвиток адміністративно-деліктного законодавства України засвідчує тенденцію до розширення спектра публічно-правових реакцій, що застосовуються державою у відповідь на порушення у специфічних, суспільно значущих сферах. З-поміж таких новел особливе місце посідає заборона здійснення лобіювання як новий вид адміністративного стягнення, який уперше було інкорпоровано до статті 24 КУпАП у межах реформи правового регулювання лобістської діяльності в Україні. На відміну від традиційних видів адміністративних стягнень, які історично формувалися в межах класичної моделі адміністративної відповідальності, заборона здійснення лобіювання відображає специфічні особливості адміністративно-правового статусу суб'єктів лобіювання, організації їхньої взаємодії з органами публічної влади та змісту суспільних відносин, у які вони вступають.

Введення цього адміністративного стягнення не є випадковим чи необґрунтованим юридичним рішенням законодавця. Воно є результатом зміни уявлень про функціональне призначення адміністративної відповідальності, що дедалі частіше використовується як інструмент забезпечення доброчесності, прозорості та захисту різноманітних публічних процесів від неправомірного впливу. Лобіювання, як врегульована законом діяльність, має власну природу, яка не зводиться до здійснення господарської чи професійної функції у традиційному розумінні. Саме тому виникає потреба у спеціальному виді адміністративного стягнення, який забезпечує коректний правовий механізм реагування на порушення у сфері лобіювання та водночас узгоджується з концептуальною моделлю публічного контролю за цією діяльністю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор в яких розглядають цю проблему і підходи її розв'язання.

Основою для цього дослідження стали праці вітчизняних та зарубіжних вчених-правників, привчених адміністративним стягненням. Зокрема, свої висновки автор вибудовував на основі аналізу наукової спадщини, яку формують праці таких вчених як В.Б Авер'янов, К.О. Алімова, О.М. Бандурка, Ю.П. Битяк, В.М. Гаращук, І.П. Голосніченко, С.Т. Гончарук, Є.В. Додін, Р.А. Калюжний, Л.В. Коваль, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, А.Т. Комзюк, О.В. Кузьменко, А.П. Купін, Ю.Х. Куразов, К.Ю. Левицька, Д.М. Лук'янець, П.С. Лютіков, М.В. Маринюк, О.І. Миколенко, І.І. Піскун, І.О. Сквірський, Н.В. Хорощак та інших.

Разом з тим, наразі немає жодного дослідження присвяченого правовим засадам та окремим аспектам застосування заборони здійснення лобіювання як виду адміністративного стягнення. З огляду на це, цілком очевидною є необхідність з'ясувати правову природу заборони здійснення лобіювання, проаналізувати семантико-правові передумови вибору законодавцем саме категорії «заборона», сформулювати на підставі цього аргументовану відповідь на питання про те, чому заборона здійснення лобіювання є самостійним видом адміністративного стягнення, яким є її функціональне призначення та яким чином вона інтегрується у систему адміністративних стягнень, що була охарактеризована у попередньому підрозділі. Отже

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою цього дослідження є визначення сутності заборони здійснення лобіювання та її місця в системі адміністративних стягнень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слід зауважити, що правова природа заборони здійснення лобіювання як виду адміністративного стягнення визначається насамперед її нормативним закріпленням у КУпАП та особливостями законодавчої конструкції, за допомогою якої вона інкорпорована до системи адміністративної відповідальності. Включення цієї заборони до переліку адміністративних стягнень, передбаченого статтею 24 КУпАП, свідчить про її офіційне визнання законодавцем як самостійного заходу адміністративно-правового реагування на вчинення відповідних правопорушень.

При цьому такий підхід у «нормативному оформленні» заборони здійснення лобіювання характеризується тим, що законодавець відніс її до додаткових адміністративних стягнень. Як відомо, відповідно до положень статті 25 КУпАП додаткові адміністративні стягнення не можуть застосовуватися самостійно, а призначаються виключно разом з основним стягненням. Така законодавча модель свідчить про виражений допоміжний характер вказаної заборони у загальному механізмі

адміністративної відповідальності та вказує на її спрямованість у посиленні впливу основного стягнення шляхом припинення подальшої протиправної поведінки правопорушника у відповідній сфері суспільних відносин.

Важливою нормативною ознакою заборони здійснення лобіювання є також судовий порядок її застосування. Згідно зі ст. 30 КУпАП, додаткові адміністративні стягнення, до яких належить і заборона здійснення лобіювання, призначаються виключно судом. Це свідчить про підвищений рівень процесуальних гарантій при застосуванні такого стягнення та підтверджує його значущість як заходу державного примусу, що істотно впливає на правове становище особи [1].

Нормативно визначений строк застосування заборони здійснення лобіювання є ще однією її суттєвою ознакою. Законодавець прямо встановлює часові межі дії цього стягнення, що дозволяє розглядати його як тимчасовий захід адміністративної відповідальності, спрямований не на остаточне усунення особи від відповідної діяльності, а на її припинення у чітко визначений період. Отже, з урахуванням положень статей 24, 25 і 30 КУпАП, заборона здійснення лобіювання за своєю правовою природою є додатковим адміністративним стягненням немайнового характеру, яке застосовується судом на визначений строк і полягає у встановленні юридичної неможливості здійснення відповідної діяльності. Таке нормативне закріплення зумовлює необхідність подальшого з'ясування того, яким саме є характер діяльності з лобіювання та чому у відношенні до неї законодавець обрав конструкцію «заборона», а не інші відомі адміністративно-правові форми реагування.

З'ясування сутності заборони здійснення лобіювання як виду адміністративного стягнення об'єктивно потребує звернення до характеристики самої діяльності з лобіювання, однак виключно в тій мірі, яка необхідна для обґрунтування логіки законодавчого вибору відповідної санкційної конструкції. Насамперед слід підкреслити, що лобіювання не є спеціальним правом, яке держава надає особі у формі індивідуального дозволу чи певного правового титулу. На відміну від прав, що виникають у результаті надання адміністративного дозволу або посвідчуються відповідним документом (наприклад, право керування транспортним засобом тощо), можливість здійснення лобіювання не ґрунтується на наданні особі суб'єктивного права у класичному адміністративно-правовому розумінні. Натомість здійснення лобіювання пов'язане з допуском особи до відповідної діяльності, який реалізується через процедуру реєстрації та дотримання особою встановлених законом вимог. У цьому контексті ключовим є те, що йдеться не про легітимацію спеціального права, а про визнання особи такою, що відповідає визначеним умовам участі у публічно значущій діяльності. Зауважимо, що реєстраційний характер такого допуску фактично пояснює відсутність у суб'єкта лобіювання саме «права», яке могло б бути предметом подальшого позбавлення як вид адміністративного стягнення.

З огляду на це, вбачається, що у разі вчинення правопорушення у сфері лобістської діяльності законодавець не може коректно застосувати конструкцію «позбавлення спеціального права», оскільки відсутній сам об'єкт такого позбавлення. Водночас єдиною логічно узгодженою формою адміністративно-правового реагування з боку держави виступає недопуск особи до здійснення такого роду діяльності, що у правовій площині об'єктивується шляхом встановлення заборони здійснення лобіювання.

Таким чином, використання законодавцем саме категорії «заборона» як назви відповідного адміністративного стягнення безпосередньо пов'язане з особливостями лобіювання як діяльності, доступ до якої не надається у формі спеціального права, а здійснюється за умов дотримання встановлених вимог, закріплених у спеціальному законі – Законі України від 23 лютого 2024 року «Про лобіювання» [2]. Такий підхід дозволяє розглядати заборону здійснення лобіювання не як форму вилучення чи звуження вже існуючого права, а як строкове припинення можливості здійснювати діяльність, що виникла внаслідок встановленої законом заборони.

Цілком очевидно, що зроблений висновок щодо обґрунтованості застосування саме категорії «заборона» потребує подальшого підтвердження на рівні семантико-правового аналізу суміжних термінів, що використовуються законодавцем для позначення інших видів адміністративних стягнень.

У цьому контексті слід підкреслити, що, вочевидь, назви видів адміністративних стягнень у законодавстві виконують не лише номінативну, а й змістовно-орієнтаційну функцію, оскільки фіксують характер юридичного впливу держави, глибину втручання у адміністративно-правовий статус особи та модель реагування на протиправну поведінку. Саме тому аналіз сутності заборони здійснення лобіювання потребує звернення до семантики суміжних понять, що традиційно використовуються для позначення різних видів адміністративних стягнень, з метою їх коректного відмежування та виявлення концептуальних підстав законодавчого вибору.

Аналіз відповідних суміжних понять розпочнемо з категорії «вилучення», яка насамперед має бути розглянута у її енциклопедично-тлумачному значенні. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови термін «вилучення» визначається як дія за значенням «вилучати», а ді-

єслово «вилучати» тлумачиться, зокрема, як «вибирати, видаляти що-небудь звідкись», «забирати що-небудь у когось, конфіскувати» [3, с. 140]. Уже на рівні словникового тлумачення звертає на себе увагу те, що семантика вилучення безпосередньо пов'язується з матеріальним об'єктом, який фізично відокремлюється від володіння особи.

У площині адміністративно-деліктного права зазначена семантика об'єктивується у конкретному виді адміністративного стягнення – оплатному вилученні предмета, який став безпосереднім об'єктом або знаряддям вчинення адміністративного проступку. Саме цей вид стягнення відображає первинне, так би мовити «класичне» значення вилучення як дії, спрямованої на примусове усунення матеріального блага з фактичного володіння правопорушника.

У доктрині адміністративного права питання оплатного вилучення аналізувалося через його співвідношення з реквізицією. Так, М.М. Бурбика, А.В. Солонар та К.Д. Янішевська, не змінюючи суті поняття вилучення, акцентують увагу на відмінностях оплатного вилучення від реквізиції, підкреслюючи, що перше є заходом адміністративного стягнення, тоді як друга належить до адміністративно-примусових заходів, не пов'язаних із відповідальністю за правопорушення. У цьому ж контексті звертається увага на те, що при оплатному вилученні колишньому власнику повертається виручена сума за реалізований предмет за мінусом витрат на його реалізацію [4, с .103].

Оцінюючи ефективність оплатного вилучення, К.Ю. Левицька слушно зауважує, що цей захід адміністративної відповідальності має матеріальний характер, а його практична результативність зумовлюється передусім запобіжною функцією, а не репресивним впливом [5, с. 54]. Зазначене ще раз підтверджує, що вилучення за своєю природою є інструментом впливу на майнову сферу особи, а не на можливість здійснення нею певної діяльності.

Логічним продовженням аналізу категорії «вилучення» є звернення до поняття «конфіскація», яке, попри зовнішню подібність до вилучення, звісно ж має іншу семантичну та правову природу. В енциклопедично-тлумачній літературі конфіскація визначається як примусове та безоплатне вилучення майна, грошей тощо у приватної особи на користь держави як санкції за правопорушення [3, с. 570]. Уже навіть на рівні словникового тлумачення ключовими ознаками конфіскації постають її примусовий характер, безоплатність та санкційна спрямованість, що відрізняє її від оплатного вилучення.

Природно, що аналогічний за змістом підхід відображено і в юридичній енциклопедії, де «конфіскація майна» (лат. confiscatio – вилучення майна у державну скарбницю) трактується як примусове, безоплатне вилучення у власність держави усього або частини майна, яке є особистою власністю громадянина [6, с. 28; 7, с. 45]. Таким чином, конфіскація однозначно пов'язується не лише з фактом вилучення майна, а й із переходом права власності до держави без будь-якого відшкодування попередньому власникові.

У доктрині адміністративного права конфіскація предмета як додатковий захід адміністративного стягнення характеризується низкою сталих ознак. Зокрема, К.Ю. Левицька виокремлює такі її властивості як:

- зміст конфіскації визначається примусовим позбавленням особи права приватної власності на певне майно;
- об'єктом конфіскації може бути лише предмет, що став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення;
- право власності на конфіскований предмет набувається державою;
- перехід права власності має безоплатний характер і не пов'язаний з будь-яким відшкодуванням вартості майна його попередньому власникові;
- конфіскація як вид адміністративного стягнення може застосовуватися виключно за постановою суду [5, с. 48–49].

Зазначимо, що наведені ознаки дозволяють зробити попередній висновок, що конфіскація, так само як і вилучення, є адміністративним стягненням майнового характеру, однак із значно більш інтенсивним втручанням у правовий статус особи. Якщо оплатне вилучення передбачає компенсаційний механізм і не тягне остаточної втрати права власності, то конфіскація, навпаки, пов'язана з остаточним і безповоротним позбавленням майнового блага. Саме ця обставина принципово відмежовує конфіскацію від тих видів адміністративних стягнень, які спрямовані не на матеріальні об'єкти, а на правове становище особи або допустимість її поведінки. При цьому конфіскація не стосується можливості чи неможливості здійснення певної діяльності, а її юридичний ефект вичерпується сферою права власності, що має вирішальне значення для подальшого семантико-правового розмежування з такими категоріями, як обмеження, позбавлення та заборона.

Наступною у ряді суміжних понять, що потребують співвідношення, є категорія «обмеження», яка вирізняється доволі значною широтою застосування та багатозначністю. В енциклопедично-тлумачній літературі обмеження визначається, по-перше, як дія за значенням «обмежити», а

по-друге – як правило чи настанова, що обмежує чиї-небудь права, дії тощо [3, с. 810]. Наведене тлумачення красномовно свідчить про те, що семантика обмеження безпосередньо пов'язується не з повним усуненням певної можливості, а із встановленням меж її реалізації.

У правовій доктрині категорія обмеження отримала достатньо ґрунтовне осмислення. Так, М.А. Комзюк зазначає, що правові обмеження – це юридичні інструменти (засоби), за допомогою яких забезпечується досягнення певних цілей правового регулювання, які у підсумку зводяться до справедливої впорядкованості суспільних відносин шляхом встановлення відповідних кордонів допустимої поведінки [8, с. 54]. У цьому підході обмеження розглядається як універсальний регулятивний механізм, спрямований на балансування приватних і публічних інтересів.

Розвиваючи цю позицію, той же М.А. Комзюк вказує, що під «обмеженням особистої свободи громадян за адміністративним правом», слід розуміти встановлені адміністративно-правовими нормами межі реалізації фізичною особою прав (свобод), що виражаються у заборонах, вторгненнях, обов'язках і відповідальності та зумовлені необхідністю захисту визначених законом цінностей і забезпечення балансу між інтересами особистості, суспільства і держави [8, с. 57–58]. З наведеного цілком логічно випливає, що навіть у випадках найбільш інтенсивного владно-примусового впливу обмеження не усуває право по суті як таке, а модифікує умови його реалізації.

Аналіз наведених енциклопедичних і доктринальних підходів дозволяє дійти принципового висновку про те, що обмеження за своєю природою завжди передбачає наявність суб'єктивного права або дозволеної поведінки, реалізація яких зазнає звуження, але не припиняється повністю. Саме ця ознака є визначальною для відмежування обмеження від інших адміністративно-правових конструкцій, що застосовуються у сфері адміністративної відповідальності та відповідних санкцій.

У контексті дослідження заборони здійснення лобіювання це має особливе значення, оскільки встановлення заборони не зводиться до коригування чи звуження умов здійснення діяльності. На відміну від обмеження, заборона фактично фіксує юридичну неможливість здійснення відповідної діяльності в цілому, а не в окремих її аспектах чи формах. Саме тому ототожнення заборони з обмеженням у межах аналізу адміністративних стягнень є методологічно хибним і не відображає реального характеру правового впливу обох стягнень за таких умов їх розуміння.

Подальший семантико-правовий аналіз потребує звернення до категорії «позбавлення», яка в системі юридичних понять має самостійне змістовне навантаження та відрізняється як від обмеження, так і від заборони. В енциклопедично-довідниковій літературі позбавлення визначається як дія за значенням «позбавити», тобто усунення особи від певного блага, можливості або стану. Як ілюстрація наводяться, зокрема, позбавлення батьківських прав як надзвичайний захід судового характеру та позбавлення волі як вид кримінального покарання, що полягає у примусовій ізоляції особи [3, с. 1019]. Уже на рівні словникового тлумачення простежується те, що позбавлення пов'язується з усуненням того, чим особа вже володіє.

У сфері адміністративної відповідальності категорія «позбавлення» використовується переважно у контексті додаткових адміністративних стягнень, що стосуються спеціальних прав або певних юридично значущих можливостей. Як слушно зауважує К.Ю. Левицька, позбавлення спеціального права, наданого даному громадянинові, а також позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю пов'язане з обмеженням організаційно-правової сфери особи та застосовується за допомогою судового примусу [5, с. 51-52]. У цьому ж контексті підкреслюється, що такі додаткові адміністративні стягнення, поряд з оплатним вилученням і конфіскацією, мають виражений карально-примусовий характер.

Ми ж зауважимо, що поняття «позбавлення» у наведеному розумінні завжди має чітко окреслений об'єкт – спеціальне право або правову можливість, які були попередньо надані державою та інтегровані у правовий статус особи. Саме факт попереднього надання такого права є визначальним для можливості його подальшого позбавлення як заходу адміністративної відповідальності. У цьому сенсі позбавлення відрізняється від обмеження, яке коригує умови реалізації права, але не усуває його повністю.

Разом із тим позбавлення не може бути ототожнене і з забороною. Якщо позбавлення передбачає усунення вже наданого та юридично оформленого права, то заборона спрямована на встановлення юридичної неможливості певної поведінки незалежно від того, чи існувало відповідне право у правовому статусі особи. Таким чином, позбавлення завжди «працює» з елементами правового статусу, тоді як заборона – з допустимістю або недопустимістю поведінки як такої.

Ця відмінність має принципове значення для аналізу заборони здійснення лобіювання. Оскільки можливість здійснення лобіювання не виникає у формі спеціального права, наданого державою, відсутній і сам об'єкт, який міг би бути предметом позбавлення. Ця обставина, вочевидь, зумовлює непридатність конструкції «позбавлення права здійснювати лобіювання» у межах механізмів адміністративно-деліктної охорони та підводить до необхідності використання іншої правової категорії.

У зв'язку з цим, подальший аналіз закономірно звертається до категорії «заборона», яка, на відміну від позбавлення, не передбачає усунення наданого права, а фіксує недопустимість певної діяльності як форму юридичного реагування держави. Саме тому семантико-правове осмислення заборони дозволяє завершити логічний ланцюг суміжних понять і сформулювати остаточні висновки щодо коректності законодавчого вибору відповідного виду адміністративного стягнення.

В енциклопедично-тлумачній літературі заборона визначається як наказ не робити чого-небудь [3, с. 376]. Уже на рівні словникової інтерпретації яскраво простежується імперативний характер цієї категорії, що полягає не у коригуванні або звуженні поведінки, а у встановленні категоричної вимоги утримання від певних дій. У юридичній науці заборона традиційно розглядається як негативний юридичний обов'язок. Так, Є. Ерліх, досліджуючи природу правових норм, визначав заборону як обов'язок утриматися від дії, підкреслюючи, що саме заборони становлять одну з базових форм правового впливу на поведінку суб'єктів [9, с. 14].

Розвиваючи зазначену ідею в площині адміністративного права, О.І. Остапенко пише: «Значення адміністративно-правових заборон полягає у тому, що вони регулюють і охороняють основні сфери суспільного життя, забезпечують подальше зміцнення законності та правопорядку. У демократичному суспільстві заборони і обмеження застосовуються у гуманістичних цілях, є засобом охорони прав і свобод людини. За допомогою адміністративно-правових заборон окреслюється коло неприпустимих антигромадських дій, а також визначаються межі правомірної і неправомірної поведінки як громадян, так і представників державної влади. Без адміністративно-правових заборон неможливо вести успішну боротьбу з правопорушеннями, що завдають шкоди інтересам громадян, держави і суспільства в цілому» [9, с. 57–59].

Подібної позиції дотримуються А.С. Токарська, С.М. Кельман та Р.М. Кельман, які відносять заборону до методологічних прийомів правового регулювання. На їхню думку, в адміністративному праві заборона є приписом, зміст якого полягає у покладенні прямого юридичного обов'язку не чинити певних дій за умов, передбачених правовою нормою [11, с. 14; 12, с. 87].

Висновки. Узагальнюючи результати проведеного семантико-правового дослідження, що включало зіставлення енциклопедичних, законодавчих і доктринальних підходів, а також аналіз співвідношення заборони з суміжними правовими категоріями, слід зауважити, що вони дають підстави стверджувати про принципову відмінність заборони від вилучення, конфіскації, обмеження та позбавлення. Вона (заборона) не спрямована на відчуження матеріальних благ, не передбачає звуження умов реалізації суб'єктивного права і не пов'язана з усуненням права, раніше наданого державою. Натомість заборона фіксує юридичну неможливість здійснення певної поведінки або діяльності в цілому, що надає їй особливого значення у системі адміністративних стягнень.

Саме у такому значенні категорія «заборона» виявляється найбільш адекватною для позначення адміністративного стягнення, що застосовується у сфері лобіювання. На нашу думку, використання законодавцем формули «заборона здійснення лобіювання» відображає не модифікацію правового статусу особи і не усунення наданого їй права, а строкове припинення допустимості відповідної діяльності як негативну реакцію держави на вчинення адміністративного проступку.

Отже, вбачається, що зазначене семантико-правове розуміння поняття «заборона» дозволяє логічно завершити аналіз суміжних категорій і перейти до визначення місця заборони здійснення лобіювання в системі адміністративних стягнень як самостійного, концептуально визначеного виду адміністративного стягнення, юридичний зміст якого зумовлений особливостями правового регулювання лобіювання та характером державного реагування на порушення у цій сфері. Застосування заборони спрямоване не на зміну чи корекцію правового статусу особи, а на строкове припинення допустимості здійснення відповідної діяльності, що забезпечує адекватність і пропорційність адміністративно-деліктного впливу.

Насамперед встановлено, що заборона здійснення лобіювання має чітко окреслену правову природу додаткового адміністративного стягнення немайнового характеру, яке застосовується виключно судом і полягає у строковому припиненні допустимості здійснення відповідної діяльності. Така конструкція узгоджується з положеннями статей 24, 25 і 30 КУпАП та відображає сучасну тенденцію розвитку адміністративної відповідальності, орієнтованої в першу чергу не на каральний, а на превентивно-охоронний вплив.

Водночас з'ясовано, що вибір законодавцем саме терміну «заборона» зумовлений специфікою лобіювання як діяльності, доступ до якої не виникає у формі спеціального права, наданого державою, а забезпечується через реєстраційний механізм допуску. За таких умов непридатними виявляються правові та термінологічні конструкції, притаманні позбавленню спеціального права або іншим суміжним видам адміністративних стягнень, оскільки вони передбачають наявність у особи попередньо наданого суб'єктивного права. Натомість заборона адекватно відображає характер правового впливу з боку держави як форму недопуску та припинення можливості здійснення діяльності.

Семантико-правовий аналіз таких суміжних категорій як «вилучення», «конфіскація», «обмеження» та «позбавлення» дозволив додатково підтвердити концептуальну самостійність заборони у системі адміністративних стягнень. На відміну від майнових стягнень або заходів, спрямованих на модифікацію чи усунення окремих елементів правового статусу особи, заборона фіксує юридичну неможливість здійснення певної поведінки як такої, що зумовлює її особливе функціональне та системне значення.

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що заборона здійснення лобіювання – це передбачене адміністративно-деліктним законодавством додаткове адміністративне стягнення немайнового характеру, яке застосовується судом на визначений строк і полягає у встановленні юридичної неможливості здійснення діяльності, спрямованої на вплив або спробу впливу на об'єкт лобіювання у комерційних інтересах бенефіціара чи у власних комерційних інтересах особи щодо предмета лобіювання, як форми недопуску особи до участі у відповідних публічно значущих правотворчих процесах у зв'язку з вчиненням адміністративного проступку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07 грудня 1984 року № 8073-X. (1984, 18 грудня). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.
2. Законі України від 23 лютого 2024 року «Про лобіювання». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3606-20/conv#n20.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голова ред. В.Т. Бусел. К.; Ірпінь, 2001. 1440 с.
4. Бурбика М.М., Солонар А.В., Янішевська К.Д. Адміністративне право України: навчальний посібник. Суми, 2015. 358 с.
5. Левицька К.Ю. Додаткові адміністративні стягнення в системі адміністративної відповідальності: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2021. 211 с.
6. Купін А.П. Правове регулювання застосування конфіскації та оплатного вилучення в адміністративно-юрисдикційній сфері: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2009. 218 с.
7. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. К.: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3: К-М. 744 с.
8. Комзюк М.А. Поняття, зміст, види та форми обмеження особистої свободи громадян за адміністративним правом. *Європейські перспективи.* 2015. № 1. С. 52–58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/evpe_2015_1_11.
9. Ерліх Є. Про живуче право. Передрук (мовна редакції В. С Бігуна) за: Ерліх Евген. Про живуче право. Львів: Товариство Українсько-Руських пра-вників, 1911. 14 с Початково опубліковано: Про живуче право [Пер. з нім.]. *Правничий вісник* [Орган товариства Українсько-Руських правників. Редактор Станіслав Дністрянський. Львів]. 1911. Ч. 3/4. С. 191–204.
10. Остапенко О.І. Про заборони та обмеження в адміністративному праві. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2018. № 2. Вип. 5. С. 51–59. URL: https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/vypusk-5-nomer-894-18-2018/pro-zaboronyta-obmezhennya-v-administratyvnomu-pravi.
11. Токарська А.С., Кельман С.М., Кельман Р.М. «Заборона» як понятійний елемент правового регулювання. *Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки*. 2022. № 11. С. 11–15. DOI: https://doi.org/10.36477/2616-7611-2022-11-02.
12. Кельман М, Кельман Р. Заборона як предмет дослідження правознавців. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: «Юридичні науки»*. 2023. № 1 (37). С. 83–91. DOI: http://doi.org/10.23939/law2023.37.083.